

TESE DE DOUTORAMENTO

**XENEALOXÍA DO PODER LOCAL
GALAICO NA ANTIGÜIDADE**

MARTÍN FERNÁNDEZ CALO

ESCOLA DE DOUTORAMENTO INTERNACIONAL

PROGRAMA DE DOUTORAMENTO EN HISTORIA, XEOGRAFÍA E HISTORIA DA ARTE

SANTIAGO DE COMPOSTELA

2020

DECLARACIÓN DO AUTOR DA TESE

Xenealoxía do poder local galaico na Antigüidade

D. Martín Fernández Calo

Presento a miña tese, seguindo o procedemento axeitado ao Regulamento, e declaro que:

- 1º. — a tese abarca os resultados da elaboración do meu traballo;
- 2º. — de ser o caso, na tese faise referencia ás colaboracións que tivo este traballo;
- 3º. — a tese é a versión definitiva presentada para a súa defensa e coincide coa versión enviada en formato electrónico;
- 4º. — confirmo que a tese non incorre en ningún tipo de plaxio doutros autores nin de traballos presentados por min para a obtención doutros títulos.

En Santiago de Compostela, xullo de 2020.

Asinado:

AUTORIZACIÓN DA DIRECTORA/TITORA DA TESE

Xenealoxía do poder local galaico na Antigüidade

D^a. Ana María Suárez Piñeiro

INFORMA:

Que a presente tese, correspóndese co traballo realizado por D. Martín Fernández Calo, baixo a miña dirección, e autorizo á presentación da tese indicada, considerando que reúne os requisitos esixidos no artigo 33 do regulamento de Estudos de Doutoramento da Universidade de Santiago de Compostela, e que como directora desta non incorro nas causas de abstención establecidas na lei 40/2015.

En Santiago de Compostela, xullo de 2020.

Asinado:

Aquí figurou, ata moi pouco antes de entregar esta tese,
unha persoa moi importante para min.
Ela non perdeu a importancia que un día tivera,
nin realmente creo que chegue a perdela.
O que perdeu sentido,
é escribir aquí un nome
que xa non está unido ao meu.

Adico pois esta tese ás lembranzas,
que nos unirán sempre malia a distancia que nos separa,
mesmo cando a lonxitude do mundo sulca;
adícoa, á dóce memoria que compartimos,
que non voltará,
pero tampouco morrerá nunca.

我们不应该难过
如果没有黑暗
星星就不会发光
哦，想象你
我们现在会发光多少！

*The homes that are dwellings of to-day
will sink 'neth shower and sunshine to decay,
but storm and rain shall never mar what I
have built — the palace of my poetry!*

Ferdosí, *Sátira ao sultán Mahmud* (trad. Warner & Warner,
1905: 42)

*Na verdade, [... a minha obra] foi feita para ser um
patrimônio sempre útil, e não uma composição a ser ouvida
apenas no momento da competição.*

Tucídides, *Historia da guerra do Peloponeso*, I, 22 (trad.
Kury, 1987: 15... embora gostar mais daquela inexacta pero
gloriosa tradución, “monumento imperecedero”, da vella
historiografía española).

*La généalogie exige donc la minutie du savoir, un grand
nombre de matériaux entassés, de la patience. [...] Bref, un
certain acharnement dans l'érudition.*

M. Foucault (1971: 146): “Nietzsche, la généalogie,
l'histoire”.

ÍNDICE

Resumo.....	17
Resumen.....	17
Abstract.....	18
Nota preliminar.....	19

I. INTRODUCCIÓN

1	Conceptos básicos: precisións arredor do título.....	23
1.1.	Delimitación temática (i): o poder político.....	23
1.2.	Delimitación temática (ii): o poder local.....	26
1.3.	Incardinación xeográfica: a Galecia.....	30
1.4.	Incardinación cronolóxica: a Antigüidade.....	32
1.5.	Introdución metodolóxica: arredor do concepto de «xenealoxía».....	35
2	As fontes: opacidade do poder local.....	39
2.1.	Fontes arqueolóxicas.....	39
2.2.	Fontes literarias.....	40
2.3.	Fontes epigráficas.....	44
2.4.	Avaliación preliminar.....	46
3	Historiografía: o poder local, entre a indefinición e a indiferenza.....	49
3.1.	Contexto xeral: un panorama un tanto adverso.....	50
3.2.	Matinando nas orixes: precedencia pre-romana e descohesión organizativa castrexa.....	56
3.3.	Moitas disciplinas para pouca materia: a Protohistoria do poder local.....	60
3.4.	Do <i>populus</i> á <i>ciuitas</i> ... e de aí a ningures: consensos e indefinicións da Galiza romana.....	65
3.5.	Historiografía do poder local tardo-antigo: avances dentro dun prolongado estancamento.....	69
3.6.	Matinando na influencia posterior do poder local: algunhas certezas, poucas solucións.....	73
3.7.	Localizar o poder local: unha tarefa entre a erudición e a ciencia.....	74
3.8.	Conxugar a Antigüidade: un consenso indiscutido, unha desleixa paradoxal.....	78
4	Proposta de estudo.....	83
4.1.	Proposta xeral.....	83
4.2.	Reconstrución estrutural.....	84
4.3.	Guión de contidos.....	85

II. REUNIÓN DE DATOS

5	Entidades (i): miscelánea.....	87
5.1.	A descrición pliniana.....	87
5.2.	A descrición ptolemaica.....	89
5.3.	Epigrafía (i): actos públicos.....	90
5.4.	Epigrafía (ii): <i>origines</i>	93
5.5.	Epigrafía (iii): outros testemuños.....	97
5.6.	Fontes haxiográficas.....	99
5.7.	Rexistros cronísticos.....	103
5.8.	As cecas tardo-antigas.....	106
6	Entidades (ii): o <i>Parroquial suevo</i>	109
6.1.	Avaliación cronolóxica.....	109
6.2.	As interpolacións condais.....	113
6.3.	As interpolacións irienses.....	118
6.4.	Outras interpolacións.....	120
6.5.	Variabilidade dos encabezados.....	122
6.6.	Edición do <i>Parroquial</i>	124

6.7.	Interpretación do <i>Parroquial</i>	125
6.8.	O cómputo primario do <i>Parroquial</i> : problemas e solucións.....	126
6.9.	As expresións <i>in uicino</i> e <i>item pagi</i>	127
6.10.	As mencións bracarenses <i>ad Portum</i> e <i>ad Saltum</i>	130
7	Estatutos.....	133
7.1.	<i>Ciuitas</i>	133
7.2.	<i>Diocesis</i>	137
7.3.	<i>Éthnos</i>	139
7.4.	<i>Forum</i>	140
7.5.	<i>Gens</i>	141
7.6.	<i>Locus</i>	144
7.7.	<i>Municipium</i>	145
7.8.	<i>Pagus</i>	148
7.9.	<i>Plebs</i>	150
7.10.	<i>Pólis</i>	153
7.11.	<i>Populus</i>	158
7.12.	<i>Res publica</i>	160
7.13.	<i>Territorium</i>	161
8	Institucións.....	165
8.1.	<i>Augures</i> , <i>hieroskópoi</i> e outros oficios adiviñatorios.....	165
8.2.	<i>Collegia</i> e <i>sodalicia</i>	167
8.3.	<i>Comites</i> , <i>comitatus</i>	170
8.4.	<i>Concilia</i> peregrinos.....	172
8.5.	<i>Conuentus</i> tardo-antigos.....	174
8.6.	<i>Curator rei publicae</i>	176
8.7.	<i>Cursus honorum</i>	177
8.8.	<i>Duumviri</i>	180
8.9.	<i>Episcopi</i>	182
8.10.	<i>Flamines</i> e sacerdocios pagáns.....	195
8.11.	O <i>hégemónos</i> céltigo.....	197
8.12.	<i>Legati</i>	198
8.13.	<i>Lictor</i>	200
8.14.	<i>Loci senior</i>	201
8.15.	<i>Magistratus</i>	202
8.16.	<i>Magistri</i>	204
8.17.	Unha constatación implícita: <i>monetarii</i>	205
8.18.	<i>Ordines decurionum</i>	207
8.19.	<i>Presbyteres</i> e outras clericaturas parroquiais.....	208
8.20.	<i>Principales curiae</i>	211
8.21.	<i>Principes</i>	212
8.22.	O <i>rector</i> lucense.....	215
8.23.	<i>Senator</i>	217
8.24.	<i>Tabularius</i>	218
9	Prospección medieval.....	219
9.1.	Xustificación metodolóxica.....	219
9.2.	Braga.....	223
9.3.	Iria-Compostela.....	229
9.4.	Lugo.....	238
9.5.	Mondoñedo.....	255
9.6.	Ourense.....	261
9.7.	Porto.....	271
9.8.	Tui.....	275
9.9.	Espazos comprometedores (i): as serras orientais galegas.....	280
9.10.	Espazos comprometedores (ii): terras do	

Támega e Trás-os-Montes.....	285	10.51. <i>Caliabria</i>	366
9.11. A veciñanza das sés galaicas (i): a Galiza asturicense.....	292	10.52. <i>Egitania</i>	367
9.12. A veciñanza das sés galaicas (ii): terras da Beira.....	296	10.53. <i>Monecipio</i>	368
9.13. A veciñanza das sés galaicas (iii): o occidente asturiano.....	300	10.54. <i>Francos</i>	369
9.14. A veciñanza das sés galaicas (iv): terras do Bierzo... e máis aló.....	303	10.55. <i>Luco</i>	369
III. INTERPRETACIÓN		10.56. <i>Carioca</i>	370
10 Catálogo xermánico.....	307	10.57. <i>Seuios</i>	371
10.1. <i>Bracara, Adonis</i>	307	10.58. <i>Cauarcos</i>	372
10.2. <i>Agilio</i>	312	10.59. <i>Palla auria, Aur(i)ense</i>	373
10.3. <i>Carandonis</i>	313	10.60. <i>Uerugio</i>	374
10.4. <i>Tauuis</i>	314	10.61. <i>Beualos</i>	375
10.5. <i>Cilioto</i>	315	10.62. <i>Teporos</i>	377
10.6. <i>Cetanio</i>	317	10.63. <i>Geurres</i>	377
10.7. <i>Oculus</i>	317	10.64. <i>Pincia</i>	378
10.8. <i>Cerecis</i>	318	10.65. <i>Cassauio</i>	378
10.9. <i>Petroneto</i>	319	10.66. <i>Uere(n)canos</i>	378
10.10. <i>Euuesis</i>	320	10.67. <i>Senabria</i>	379
10.11. <i>Pannonias</i>	326	10.68. <i>Calapacias maiores, Calapa</i>	379
10.12. <i>Laetera</i>	326	10.69. <i>Astorica</i>	381
10.13. <i>Bergancia</i>	327	10.70. <i>Legio</i>	382
10.14. <i>Astiatco</i>	328	10.71. <i>Bergido</i>	382
10.15. <i>Turico</i>	329	10.72. <i>Petra speranti</i> ou <i>Petra e Speranti?</i>	383
10.16. <i>Aunego</i>	332	10.73. <i>Co(ui)anca</i>	384
10.17. <i>Merobrio</i>	334	10.74. <i>Uentosa</i>	385
10.18. <i>Berese</i>	334	10.75. <i>Murellos, Murillo</i>	386
10.19. <i>Palantucio</i>	335	10.76. <i>Semure</i>	387
10.20. <i>Celo</i>	336	10.77. <i>Fraucelos</i>	387
10.21. <i>Supelegio</i>	338	10.78. <i>Pesicos</i>	388
10.22. <i>Senequio</i>	338	10.79. <i>Iria</i>	389
10.23. <i>Portucale in castro nouo, Toriuiana</i>	339	10.80. <i>Morracio</i>	390
10.24. <i>Labrentio</i>	346	10.81. <i>Saliniense</i>	390
10.25. <i>Aliobrio</i>	347	10.82. <i>Contenos, Conteno</i>	390
10.26. <i>Ualle Aritia</i>	348	10.83. <i>Celenos</i>	391
10.27. <i>T(r)ul(l)uco</i>	351	10.84. <i>Metacios, Decrinis?</i>	391
10.28. <i>Cepis</i>	351	10.85. <i>Mercienses</i>	393
10.29. <i>Mandolas, Nandolas, Uallesalsa</i>	352	10.86. <i>Pestemarcos</i>	393
10.30. <i>Palentiaca</i>	354	10.87. <i>Coporos</i>	394
10.31. <i>Lameco</i>	355	10.88. <i>Celticos</i>	394
10.32. <i>Tuëntica</i>	355	10.89. <i>Bregantinos, Farensis portus?</i>	395
10.33. <i>Arauoca</i>	356	10.90. <i>Prutenos</i>	395
10.34. <i>Cantabriano</i>	356	10.91. <i>Tude</i>	396
10.35. <i>Omina</i>	357	10.92. <i>Annoue, Annouenses</i>	400
10.36. <i>Camianos</i>	357	10.93. <i>Sacria</i>	402
10.37. <i>Conembrica</i>	358	10.94. <i>Erbilione</i>	402
10.38. <i>Eminio</i>	358	10.95. <i>Cauda</i>	403
10.39. <i>Selio</i>	359	10.96. <i>Quinia</i>	404
10.40. <i>Lurbine</i>	359	10.97. <i>Cartase</i>	404
10.41. <i>Insula Antunane</i>	359	10.98. <i>Britonia e o monasterium Maximi</i>	405
10.42. <i>Portucale castrum antiquum</i>	361	10.99. <i>Laniobris</i>	407
10.43. <i>Ueseo</i>	362	10.100. <i>Astures, Asturie</i>	410
10.44. <i>Rodomiro</i>	363	10.101. <i>Catora</i>	410
10.45. <i>Submontio</i>	363	10.102. <i>Flauas</i>	411
10.46. <i>Subuerbeno</i>	363	10.103. <i>Laure, Laurintina</i>	412
10.47. <i>Osania</i>	364	10.104. <i>Susarres</i>	412
10.48. <i>Ouellione</i>	365	10.105. <i>A(u)regenses, Aregia</i>	413
10.49. <i>Totela</i>	365	10.106. <i>Ru(n)cones</i>	415
10.50. <i>Colei(u)a</i>	366	10.107. <i>Sabaria</i>	420
		10.108. <i>Sappi</i>	420
		10.109. <i>Beteka</i>	420
		11 Catálogo romano.....	423
		11.1. <i>*Addoui, Flauia Lambris</i>	423
		11.2. <i>*Aeb(o)soci</i>	424

11.3. <i>Aeminienses</i>	425	11.59. <i>Saelini</i>	525
11.4. <i>Albiones</i>	426	11.60. <i>Seilienses</i>	525
11.5. <i>Aquiflavienses</i>	427	11.61. <i>Seurri transminienses (et alii)</i>	525
11.6. <i>Arabrigenses, Uisanci</i>	429	11.62. <i>Souperatioi</i>	528
11.7. <i>Araui</i>	430	11.63. <i>Susarri, Bergidum Flauium, Interamnium</i> <i>Flauium</i>	529
11.8. <i>Arroni</i>	430	11.64. <i>Tamacani ou Tamagani</i>	531
11.9. <i>Artabri, Arotrebae e Flauium Brigantium</i> . 431		11.65. <i>Talabrigenses, Ireucoutiori?</i>	533
11.10. <i>Ast(i)enses?</i>	435	11.66. <i>Tapori, Municipium?</i>	534
11.11. <i>Asturum ciuitas ou Astures transmontani?</i>	437	11.67. <i>Teibouroi</i>	536
11.12. <i>Asturicenses, Amakoí</i>	439	11.68. <i>Turoli (Touródoi), Lansbrica, Lais</i>	536
11.13. <i>Au(i)obrigenses</i>	441	11.69. <i>Turduli ueteres</i>	538
11.14. <i>Aurii?</i>	443	11.70. <i>Uallatenses</i>	540
11.15. Un factoido editorial: os <i>Baiduoi</i>	444	11.71. <i>Uerencani?</i>	540
11.16. <i>Banienses</i>	445	11.72. <i>Zoelae e demais gentes de Trás-os-Montes</i>	540
11.17. <i>Bedunienses, Orniakoí</i>	446	12 Procesos históricos (i): a evolución estrutural.....	543
11.18. <i>Bibali</i>	447	12.1. O panorama romano.....	543
11.19. <i>Bletisamenses, Polibedenses, e outros pobos</i> <i>da meseta</i>	448	12.2. Derivación pre-pliniana: a Prehistoria do poder local	545
11.20. <i>Bracari, Bracaraugustani, et alii</i>	450	12.3. Análise estrutural dunha insitución: o episcopado.....	549
11.21. <i>Brig(i)aecini</i>	457	12.4. O panorama xermánico.....	550
11.22. <i>Cabarci</i>	458	12.5. Comparativa diacrónica.....	551
11.23. <i>Caladuni</i>	460	12.6. Síntese.....	552
11.24. <i>Callaeci?</i>	461	13 Procesos históricos (ii): a evolución institucional	557
11.25. <i>Cantienses</i>	469	13.1. O substrato étnico.....	557
11.26. <i>Celtici ner(i)i, praestamarci, supertamarci...</i> <i>e Celticoflavienses?</i>	470	13.2. O desenvolvemento civil pre-municipal.....	560
11.27. <i>Cileni e municipium Celenis</i>	474	13.3. <i>Municipium</i> e municipalización (i): concepto e contexto.....	564
11.28. <i>Cobelci, Meidubrigenses, Plumbarii</i>	476	13.4. <i>Municipium</i> e municipalización (ii): datos e interpretación.....	568
11.29. <i>Coelerni</i>	477	13.5. <i>Municipium</i> e réxime señorial.....	574
11.30. <i>Coilarni</i>	478	13.6. A barbarización interior.....	578
11.31. <i>Conimbricenses</i>	478	13.7. A remanencia municipal.....	581
11.32. <i>Copori</i>	478	13.8. Acomodo das institucións xermánicas.....	584
11.33. <i>Egi e Uarri ou Egiuarri?</i> ... e <i>Buroflavienses</i>	482	13.9. A cristianización do poder local	587
11.34. <i>*Elanei, Elaneobrigenses, Helleni,</i> <i>Amphilochi</i>	485	Conclusións.....	589
11.35. <i>Equaesi</i>	488	Extended abstract.....	595
11.36. <i>Gigurri</i>	489	Abreviaturas bibliográficas.....	599
11.37. <i>Grouii</i>	490	Bibliografía.....	601
11.38. <i>Igaeditani</i>	492	ANEXOS	
11.39. <i>Interamici</i>	492	Apéndices.....	627
11.40. <i>Interannienses, Aruoni, Seareae</i>	495	1. Localización defectiva de igrexas suevas bracarense.....	627
11.41. <i>Iriaflavienses</i>	497	2. Dinámicas arqueolóxicas da Prehistoria recente	628
11.42. <i>Lancienses ástures</i>	499	3. A tribo Quirina.....	630
11.43. <i>Lancienses lusitanos (ocelenses, oppidani,</i> <i>transcudani)</i>	500	4. Fundacións imperiais ástur-galaicas.....	631
11.44. <i>Lapiteae</i>	502	5. As novas cidades amuralladas.....	632
11.45. <i>Legio VII Gemina</i>	502	Documentos.....	635
11.46. <i>Lemaui</i>	503	3.7a. <i>Populi e ciuitates</i> da Galecia, segundo A. Rodríguez Colmenero (2000).....	635
11.47. <i>Leuni, Seurbi</i>	505	3.7b. <i>Populi e ciuitates</i> da Galecia segundo A. González Ruibal (2006-2007).....	635
11.48. <i>Limici</i>	506	3.7c. <i>Ciuitates</i> romanas do norte de Portugal segundo J. de Alarcão (1996).....	636
11.49. <i>Lougei</i>	508	3.7d. <i>Ciuitates</i> romanas do norte de Portugal	
11.50. <i>*Luanci, Louankoí, *Lau(n)ci?</i>	510		
11.51. <i>*Lubaeni, Loubainoi</i>	511		
11.52. <i>Lucenses</i>	513		
11.53. <i>Luggones arganticaeni (et alii)</i>	516		
11.54. <i>Narbasoi</i>	518		
11.55. <i>Nemetatoí, Ualabricenses</i>	519		
11.56. <i>Paesici</i>	522		
11.57. <i>Paesures</i>	523		
11.58. <i>Quarquerni</i>	524		

segundo J. de Alarcão (1998).....	636
3.7e. Mapa da Galecia segundo A. Tranoy (1981).....	637
3.7f. <i>Populi</i> castrexos segundo F. Arias Vilas (1992) e F. Calo Lourido (1993).....	637
3.7g. <i>Pagi</i> suevos de Trás-os-Montes segundo J. de Alarcão (2015).....	638
3.7h. Localización de igrexas suevas do actual Portugal segundo A. A. Fernandes (1997).....	638
3.7i. Localización de igrexas suevas da actual Galiza segundo J. C. Sánchez Pardo (2014a).....	639
3.8. Evolución xurisdiccional do Alto Medievo galego segundo F. López Alsina (1988).....	639
5.2. Cartografado das coordenadas ptolemaicas (segundo Tranoy, 1981).....	640
5.3. Reprodución do <i>Padrão dos povos</i> (segundo Rivas Fernández, 1972).....	641
5.4a. Exemplo de lápida emigratoria galaica: estela de Vila do Touro (segundo Fernández Calo, 2018a).....	641
5.4b. Reprodución da desaparecida epígrafe de «Villanueva» (segundo CIL II).....	641
5.5. Adicación á Concordia de <i>Aquae Flaviae</i> (segundo Le Roux & Tranoy, 1973).....	642
5.8a. Exemplares (tremis e sólido) da ceca bracarense sueva (segundo Fernández Calo, 2018a).....	642
5.8b. Fotografía do chamado <i>tremis de Audeca</i> (segundo Núñez Meneses, 2017a).....	642
5.8c. Exemplares da serie <i>Latina</i> (segundo Fernández Calo, 2019a).....	643
5.8d. Exemplares de numerario galaico-visigodo (segundo Fernández Calo, 2019a).....	643
5.8e. Monogramas monetais galaico-visigodos (segundo Pliego Vázquez, 2009a).....	644
8.6. Fotografía da estela de Asadur (segundo Rodríguez Colmenero, 2010).....	644
8.8. Reprodución dunha das táboas do chamado <i>Itinerario de barro</i> (segundo García y Bellido, 1975).....	644
8.18. Reprodución do miliario da Barxiña, Celanova (segundo CAIR).....	645
8.20. Fotografía do moio de Ponte Puñide (segundo Fernández Calo, 2018a).....	645
9.1a. <i>Territoria</i> medievais portugueses (segundo Merêa & Girão, 1943).....	646
9.1b. <i>Territoria</i> medievais galegos (segundo Balañas Pérez, 2006).....	647
9.3. Delimitación do suposto condado suevo de Chamoso (segundo Ares Vázquez, 2007).....	647
9.5. Cartografía da repartición mindoniense de 1124 (segundo Bermúdez Beloso, 2017).....	648
9.6a. Antigas dignidades do bispado auriense (segundo Duro Peña, 1964).....	648
9.6b. Coutos medievais de Ourense (segundo Fernández Casal, 1995).....	649
9.7. Cartografía da <i>ciuitas Anegia</i> (segundo Lima, 1999).....	649
9.7. Couto medieval de Tui (segundo Bermúdez Beloso, 2017).....	649
9.14. Arciprestados de Astorga (segundo García	

Menéndez, 1960).....	650
10.1. Plano da basílica de San Martiño de Dume (segundo Fontes, 2008).....	650
11.19. Xurisdicións locais da Lusitania nordoriental romana (segundo Beltrán & <i>al.</i> , 2015).....	651
11.20. Plano da Braga romana (segundo Mantas, 2016).....	651
11.33. Vaso de Chao Samartín (segundo Francisco Martín & Villa Valdés, 2010).....	651
11.42. Plano da Iria romana (segundo Pérez Losada, 2002).....	652
12.2. Modelo de fragmentación etno-lingüística de Nova Guinea.....	652
12.6. Mapa das <i>ciuitates</i> galas (segundo Mirot, 1947).....	653
13.1a. Mapa de referencia para as institucións pre-municipais galaicas (segundo Fernández Calo, 2016a).....	653
13.1b. Estatuas sedentes castrexas (segundo Fernández Calo, 2020).....	654
13.2. Explanadas urbanas castrexas (segundo González Ruibal, 2006-2007).....	654
13.4a. Localización das institucións municipais galaicas (modificado de Fernández Calo, 2018b).....	655
13.4b. Localización de denominacións estatutarias municipais galaicas (modificado de Fernández Calo, 2018b).....	655
13.4c. Localización dos rexistros galaicos da tribo Quirina (segundo Fernández Calo, 2018b).....	656
13.4d. Síntese de rexistros municipais (segundo Fernández Calo, 2018b).....	656
13.4e. Estatuas togadas galaico-romanas (segundo Fernández Calo, 2020; Schattner, 2004; Fontes, 2013; Anónimo, 2020).....	657
13.5. Síntese ocupacional de aglomerados secundarios galaico-romanos (segundo Pérez Losada, 2002).....	657
13.6. Diagrama de igrexas étnicas galaicas (segundo Fernández Calo, 2019a).....	658
13.8. Anel de Romelle (segundo López Quiroga, 2018b).....	658
13.9a. Planos de lugares de culto galaicos con ocupacións tardo-antigas (segundo López Quiroga, 2004b).....	659
13.9b. Exemplares de sartegos de estola galaicos (segundo López Quiroga, 2018a).....	659
Mapas.....	661
1.3. Balizas diacrónicas da Galecia na Antigüidade (a partires de Fernández Calo, 2015a; 2016a; 2018a).....	661
9. Delimitación (diacrónica) da xeografía medieval galaica.....	662
10. Cartografía do poder local de época xermánica.....	663
11. Cartografía do poder local de época romana.....	664
12.3. Cidades episcopais tardo-antigas da Galecia.....	665
13.4. Cidades galaicas con epítetos imperiais.....	666
13.6. Localización das remanencias étnicas e municipais da Tardoantigüidade galaica.....	667
Táboas.....	669

1. Transcrición do grego.....	669
3.7. Identificacións dos cómputos plinianos.....	669
5.3. Comunidades rexistradas nos seus actos públicos.....	669
5.4a. <i>Origines</i> funerarias galaicas documentadas na <i>Callaecia</i>	670
5.4b. <i>Origines</i> funerarias extra-galaicas documentadas <i>Callaecia</i>	671
5.4c. <i>Origines</i> funerarias galaicas documentadas na veciñanza da <i>Callaecia</i>	671
5.4d. <i>Origines</i> funerarias da veciñanza galaica.....	672
5.4e. <i>Origines</i> funerarias galaicas no resto do Imperio Romano.....	673
5.4f. Outras <i>origines</i> funerarias de interese.....	676
5.4g. <i>Origines</i> votivas galaicas documentadas na <i>Callaecia</i>	677
5.4h. <i>Origines</i> votivas galaicas documentadas fóra da <i>Callaecia</i>	677
5.4j. <i>Origines</i> especiais.....	679
5.4k. <i>Origines</i> incertas.....	680
5.5a. <i>Termini</i> con mención de comunidades.....	681
5.5b. <i>Termini</i> e adicatorias públicas, probabelmente castrexas.....	682
5.5c. Etnónimos ástures presuntamente correspondentes a unidades xentilicias.....	682
5.5d. Divindades locais de teónimo étnico.....	682
5.7a. Rexistros etnonímicos hidacianos.....	683
5.7b. Rexistros toponímicos hidacianos.....	683
5.7c. Rexistros das crónicas visigodas.....	683
5.8a. Numerario da serie <i>Latina</i>	684
5.8b. Numerario galaico-visigodo.....	684
6.9. Diverxencia numismática entre <i>pagi</i> e <i>ecclesiae in uicino</i>	693
7.1. Coincidencia dos cómputos plinianos para a <i>Hispania citerior</i>	693
7.10. Rexistro de <i>póleis</i> ptolemaicas.....	694
8.9a. Bispados do período suevo-católico.....	695
8.9b. Asistencias galaicas ao terceiro concilio de Toledo (585).....	695
8.9c. Bispados galaico-visigodos (i).....	696
8.9d. Bispados galaico-visigodos (ii).....	696
8.10. Sacerdocios pagáns.....	697
9.2. Arcediagados pleno-medievais bracarenses, segundo A. J. da Costa (1997a: 372).....	697
9.3. Referencias irienses cruzadas.....	697
9.4a. Variacións dos once distritos lucenses.....	698
9.4b. Rexistros <i>territoriais</i> lucenses.....	699
9.4c. Arciprestados tradicionais e <i>territoria</i> medievais lucenses.....	699
9.14. Arciprestados tradicionais e modernos de Astorga.....	701
11.19. <i>Termini</i> da meseta do Douro.....	701
11.43. Rexistro dos <i>Lancienses</i> lusitanos (segundo Guerra, 2007, con engádegos puntuais).....	702
13.2. Institucións pre-municipais galaicas.....	702
13.4. Institucións municipais galaicas.....	703

RESUMO

Esta tese ocúpase dun suxeito de estudo particularmente ignorado pola investigación histórica recente: o poder local galaico. Ao longo da Antigüidade —e máis aló—, a Gallaecia compartimentouse en múltiples entidades políticas locais cun desenvolvemento histórico autónomo con respecto aos grandes estados que se sucederon no mesmo marco xeográfico. Estas entidades políticas tiveron unha importancia crucial na historia xeral da Gallaecia e no condicionamento da vida dos seus habitantes, pero atopan un interese difuso cando non inexistente na nosa historiografía, en parte pola opacidade das fontes dispoñíbeis, e en parte pola carencia de perspectivas e liñas de investigación pertinentes. Nesta tese pártese, por primeira vez, dunha conceptualización clara do poder local para fundamentar o seu estudo, que descansa sobre unha reunión e avaliación con vocación de exhaustividade das fontes dispoñíbeis. A partir disto realízase unha análise retrospectiva do poder local galaico, dende o Medievo ata a época romana, segundo un innovador método de traballo que é unha das achegas máis relevantes desta tese. Obtéñense así unha sólida cartografía histórica e dous grandes catálogos de entidades políticas locais para a época xermánica e a romana, con estudo particularizado de cada unha delas. Finalmente, encétase unha síntese xeral da historia do poder local galaico entendido como suxeito de estudo en si mesmo e non en cada un dos seus múltiples compoñentes. Descóbrese así unha estrutura do poder local esencialmente continuísta, derivada dunhas tendencias estruturais orixinadas na Prehistoria, e alterada logo por outras ocorridas durante os dominios romano e xermánicos. A organización institucional do poder local, pola contra, resulta ben máis variábel, sendo os procesos históricos máis relevantes do período histórico estudado a implantación republicana pre-municipal, a municipalización romana e a señorialización tardo-antiga; unha evolución que inclúe con todo importantes continuidades.

Palabras-chave: Gallaecia (*Callaecia*, *Gallaecia*), poder local, historia política, historia das institucións, cartografía histórica, Imperio Romano, Reino Suevo, Reino Visigodo, Protohistoria, Antigüidade, Tardoantigüidade, Alta Idade Media.

RESUMEN

Esta tesis se ocupa de un sujeto de estudio particularmente ignorado por la investigación histórica reciente: el poder local galaico. A lo largo de la Antigüedad —y más allá—, la Gallaecia se compartimentó en múltiples entidades políticas locales con un desarrollo histórico autónomo con respecto a los grandes estados que se sucedieron en el mismo marco geográfico. Estas entidades políticas tuvieron una importancia crucial en la historia general de la Gallaecia y en el condicionamiento de la vida de sus habitantes, pero encuentran un interés difuso cuando no inexistente en nuestra historiografía, en parte por la opacidad de las fuentes disponibles, y en parte por la carencia de perspectivas y líneas de investigación pertinentes. En esta tesis se parte, por primera vez, de una conceptualización clara del poder local para fundamentar su estudio, que descansa sobre una reunión e evaluación con vocación de exhaustividad de las fuentes disponibles. A partir de ello se realiza un análisis retrospectivo del poder local galaico, desde el Medievo hasta la época romana, según un innovador método de trabajo que es una de las aportaciones más relevantes de esta tesis. Se obtienen así una sólida cartografía histórica y dos grandes catálogos de entidades políticas locales para la época germánica y la romana, con estudio particularizado de cada una de ellas. Finalmente, se realiza una síntesis general de la historia del poder local galaico, entendido como sujeto de estudio en sí mismo y no en cada uno de sus múltiples componentes. Se descubre así una estructura del poder local esencialmente continuísta, derivada de unas tendencias estructurales originadas en la Prehistoria, y alterada después por otras ocurridas durante los dominios romano y germánicos. La organización institucional del poder local, por el contrario, resulta bastante más variable, siendo los procesos históricos más relevantes del intervalo histórico

estudiado la implantación republicana pre-municipal, la municipalización romana y a señorialización tardo-antigua; una evolución que incluye con todo importantes continuidades.

Palabras clave: Gallaecia (*Callaecia*, *Gallaecia*), poder local, historia política, historia de las instituciones, cartografía histórica, Imperio Romano, Reino Suevo, Reino Visigodo, Antigüedad, Tardoantigüedad, Alta Edad Media.

ABSTRACT

This thesis deals with a study subject which is generally ignored in recent historical research: the Gallaecian local power. Throughout Antiquity and beyond, Gallaecia was compartmentalized in multiple local polities. They had an autonomous development facing the great states (Roman, Suevic, Visigothic) which succeeded each other in the region. These polities had a crucial importance in the general history of Gallaecia and in the life of its inhabitants, but regional historiography only gives them a diffuse, marginal interest. This is due in part to the opacity of the available sources, and due in part to the lack of appropriate perspectives and lines of research. This thesis proposes, by the first time, a clear conceptualization of local power in order to base its study, which also rests on the gathering and evaluation of the available sources with the aim of exhaustiveness. From this, a retrospective analysis of Gallaecian local power is carried out, from the Middle Ages to the Roman period, according to an innovative method of research which is one of the most relevant contributions of this thesis. In this way, a solid historical cartography and two huge catalogs of local polities are obtained for the Germanic and Roman times, where a specific study is carried out for each polity. Finally, this thesis proposes a general synthesis of the Gallaecian local power, understanding it as a subject of study in itself, and not just in each of its multiple components. This reveals an essentially continuist local power structure, derived from structural trends originating in Prehistory, and later altered by others that occurred during the Roman and Germanic domains. On the other hand, the institutional organization of local power is much more variable. The most relevant historical processes that occurred during the interval studied are the pre-municipal republican establishment, the Roman municipalization, and the late antique development of the landlord regime. This sharp evolution includes, however, important continuities.

Keywords: Gallaecia, local power, political history, institutional history, historical cartography, Roman Empire, Suevic kingdom, Visigothic kingdom, Protohistory, Antiquity, Late Antiquity, Early Middle Ages.

NOTA PRELIMINAR

A presente memoria recolle os resultados do proxecto de que, dun xeito un tanto máis intermitente do que gustaría, tentei levar a cabo nos —practicamente— últimos cinco anos. E malia que coido ter dado unha resposta coherente e racional ao seu planeamento e organización, hai determinados aspectos que coido preciso ou canda menos construtivo atender, pero que non teñen cabida en ningún dos capítulos e apartados formulados. A eles tenta dar resposta a presente nota preliminar.

Quixera escomezar por un deses comentarios que non teñen cabida en ningún outro lugar, pero que non quero deixar de mencionar pola súa importancia; neste caso, porque se refire ao propio traballo do meu proxecto de doutoramento. Esta memoria incorpora os resultados que, na forma de traballos académicos, artigos e/ou libros, fun publicando antes de comezala e no transcurso da súa elaboración. Naturalmente, o emprego de textos propios implica sempre unha meirande liberdade de actuación cá da bibliografía allea, pero isto non xustifica o auto-plaxio (Spinak, 2013). Os materiais e citas textuais da miña autoría serán citados conforme á súa publicación orixinal, coas convencións académicas oportunas —aspas ou sangrado, dependendo da extensión—; pero nalgúns casos optei por reproducir directamente, no corpo de texto xeral e sen aspas, algunhas auto-citas propias. Isto limitase a algúns apartados nos que non afondei máis aló das miñas pescudas previas, e que pola súa extensión, e polo feito de incorporar á súa vez outras citas textuais e/ou sangrados, resultaría confuso manter as convencións de citado. Por suposto, en todos estes casos a fonte será identificada oportunamente ao comezo da súa exposición, polo que coido que non incorren en perigo de constituíren auto-plaxios.

Non quero deixar tampouco de aclarar e xustificar a estrutura do traballo. Esta memoria está dividida en tres bloques: un primeiro introdutorio, un segundo compilatorio e un terceiro interpretativo. O bloque introdutorio tenta dar resposta á conceptualización e á avaliación preliminar das fontes e historiografía do tema da tese, así como á proposta de estudo, que deriva do anterior e que xustifica o maneira de organizar e encarar o resto dos capítulos. Todo isto será pois desenvolvido pormenorizadamente no seu momento, polo que obsto tratalo sequera sumariamente agora. O que si quero explicar é a resolución da estrutura destes contidos. Os citados bloques son meramente unha clasificación supra-estrutural dos capítulos, sen influencia na súa enumeración relativa. As seccións inclúen así soamente dous cómputos: o número de capítulo e o número de apartado dentro do capítulo. Tomei esta resolución por simple convencemento persoal de que tal é a estrutura máis diáfana e intelixíbel para este traballo, e mesmo para calquera outro. Por unha banda, a cantidade reducida de bloques, simplemente, desaconsellaba incluílos na enumeración das seccións; e pola outra teño a sospeita de que incrementar os chanzos de sub-seccións adoitan xerar máis confusión do que claridade. O resultado é que, malia que algúns capítulos e apartados puideron ficar excesivamente longos, a súa clasificación ficou uniforme e clara para toda a memoria.

Verbo ao idioma, a presente memoria está redactada en galego baixo a normativa vixente da Real Academia Galega. Só algúns aspectos do vocabulario e certas expresións —no que entran lusismos, barbarismos e enxebrismos— fican fóra da normativa vixente e respostan estritamente ao meu estilo discursivo persoal, cuxa plasmación coido que non empeora o texto, senón que o enriquece e sobre todo o personaliza. Esta tese está escrita en galego por convencemento persoal, mais a cuestión da normativa ortográfica resposta meramente ao carácter oficial da normativa escolleita. Se se me permite o comentario, penso que é a peor normativa das que hoxe existen para escribir a nosa lingua, pola súa deficiente plasmación etimolóxica, o seu reduccionismo fonético e por suposto o seu isolacionismo verbo ás normativas vixentes na lusofonía; pero a adopción dunha normativa non pode estar en mans de cada usuario da lingua. Son consciente de que a lei impera máis có meu gusto persoal, e

nunha tese de doutoramento coma a presente, escrita en galego por convencemento persoal e pensada para ser defendida nunha universidade galega, non considere oportuno afastarme do que marca a propia lexislación galega arredor da forma de escribir a nosa lingua.

Con todo, resulta evidente que a escolla lingüística particular desta tese é unha *rara avis*, e cada vez máis, na literatura académica. Mesmo nos temas máis estritamente galegos, a bibliografía na que se fundamenta esta tese incorre nun certo plurilingüismo no que o galego-portugués é unha opción moi minoritaria. O mesmo cómpre apuntar, por suposto, das fontes primarias, que de feito son na súa práctica totalidade latinas. Isto impón ao longo desta tese, como en calquera traballo académico do noso eido, a recensión e ocasionalmente a plasmación de textos escritos en rexistros lingüísticos dispares á lingua na que está redactada. Particularmente considérome contrario á combinación de varios rexistros lingüísticos nunha mesma obra, pois a competencia lingüística do redactor non ten por que ser a mesma cá dos seus lectores. Coido que algunhas das miñas publicacións previas demostran sobradamente esta miña postura. Porén, unha tese non é un traballo académico calquera. Nun artigo pode ser precisa a plasmación literal duns poucos textos e resulta factíbel traducilos todos; mais unha tradución implica unha grande responsabilidade. Cando o que se busca nun texto se reduce a un simple dato histórico abonda con entender o seu sentido xeral, e pode non resultar imprescindible interpretar correctamente todos os seus valores sintácticos e a acepción correcta de todos os seus termos, e mesmo nin sequera coñecer todo o seu vocabulario; non é preciso, dende logo, atopar a palabra e acepción exacta para cada equivalencia. Por cuestións de tempo material e de competencia lingüística decidín que non era plausíbel realizar unha tradución persoal, orientada aos intereses temáticos desta tese, para a totalidade das fontes primarias que empreguei na súa elaboración. E a tradución persoal pode sempre suplirse con traducións anteriores, pero esta opción non resulta viábel no noso caso. En galego non contamos nin sequera cun catálogo de textos traducidos comparábel ao doutras linguas modernas: apenas contamos cun par de compendios parciais para as fontes literarias greco-latinas do período alto-imperial romano (Romero Masía & Pose Mesura, 1988; Balboa Salgado, 1996). Practicamente todo o demais, das fontes literarias tardo-antigas ás diplomáticas medievais, pasando polas epigráficas de todo o intervalo cronolóxico obxecto desta tese, fica por traducir. De feito, no caso da práctica totalidade das devanditas fontes diplomáticas, que en volume compoñen boa parte da documentación primaria na que se basea a presente tese, non existen traducións a ningunha lingua moderna. Tendo, pois, en conta o volume de documentación inapreixábel para a súa tradución particularizada e o carácter académico dunha tese de doutoramento, na que se pode presupor en calquera lector —e sobre todo en calquera avaliador— potencial o dominio das linguas empregadas, tanto as fontes primarias como as citas extraídas da bibliografía moderna plasmaranse na súa lingua orixinal.

A única excepción farase cos contados, pero significativos, textos en grego, rexistro cuxo dominio lingüístico é testemuñal mesmo entre os especialistas, e que, en contrapartida, conta con múltiples traducións modernas. Neste caso, non me incomoda recoñecer que traballei máis sobre traducións ca sobre textos orixinais, embora obviamente os datos extraídos —a saber, denominación e dimensión semántica dada por estas fontes a certas antigas realidades socio-políticas galaicas— proceden destes. Porén, dado que neste caso, como digo, persoalmente traballei sobre todo a partires de traducións, resultaría dunha erudición en certa medida pedante e mesmo deshonesto o limitarme a reproducir a edición empregada do texto grego. Por iso, na reprodución textual de fontes gregas ofrecerei, en xeral, tanto o texto orixinal como unha tradución, a non ser que o contido non o xustifique, coma no caso das táboas ptolemaicas, cuxo interese se limita para nós ao cómputo monótono dos nomes propios de topónimos e etnónimos, evidentemente non traducíbeis. Alén disto, e agás tamén contadas excepcións que o desapoben, as trascricións do grego contidas no corpo de texto da presente memoria plasmaranse en caracteres latinos, conforme ás súas equivalencias gráficas

ordinarias, incluída a acentuación. Para os caracteres que non contan con convencións de trascrición unívoca, coidei oportuno anexar unha táboa de equivalencias (*vid.* táboa 1).

Verbo ás reproducións textuais de textos latinos, apliquei lenes mudanzas ás edicións empregadas co fin de as harmonizar. Isto límitase ao uso das semivogais latinas, que aparecerán sempre grafadas como *i* e *u*, con independencia de que na edición empregada se optase por *j* ou *v*. Excepcionalmente, aplicáranse ou elimináranse signos de puntuación presentes nas edicións empregadas para facilitar a súa lectura. O citado da edición referirase sempre á publicación de onde se extraía cada texto que se reproduza, sendo sempre susceptible dunha lene adaptación. As transcricións textuais tenderanse a sangrar; e no caso de fontes primarias obxecto dun estudo individualizado o sangrado aplicarase mesmo a citas curtas. Cando, pola contra, se reproduzan no corpo de texto, as citas de fontes primarias — categoría na que hei de incluír, por certo, o galego medieval— aparecerán en cursiva, mentres que as citas de bibliografía moderna aparecerá en redonda e entre aspas inglesas, independentemente da lingua na que estean escritas. O uso destas aspas inglesas (“”) reservarase así a citas textuais, namentres que as aspas latinas («») limitáranse a enfatizar determinados conceptos ou expresións individualizados nunha frase. As parénteses resérvanse á citación, tanto de fontes primarias como de bibliografía moderna, e ocasionalmente a clarificar un ano, concepto ou forma orixinal dunha palabra ou expresión traducida. As clarificacións ou engadidos persoais ao propio discurso, pola contra, sinaláranse con guións (—).

O modelo de cita escolleito é o americano, con apelidos do autor, ano e número de páxina. O número de páxina cítase sempre por defecto; pero cando se cite outro concepto — apéndice, número de documento— indicárase por medio da súa abreviatura (p., pp.). As fontes primarias e aos seus *corpora*, así como ocasionalmente traballos de investigación antigos, cítanse por abreviaturas, cuxas equivalencias se anexan nunha relación elaborada *ex professo* despois do núcleo de contidos desta memoria. Do mesmo xeito, todas as citas consignadas no corpo de texto véruense na “Bibliografía” que lle segue.

Alén disto, incorporei como anexos unha serie de materiais de interese, tanto tomados doutros traballos coma da miña propia autoría, tamén citados convenientemente no corpo de texto. Dividinos en “documentos”, categoría na que inclúo calquera material tomado doutro traballo con independencia da súa tipoloxía, e “táboas” e “mapas” confeccionados *ex professo* como parte do traballo desta tese.

Sen máis, non quero deixar de mostrar o meu agradecemento a todas esas poucas persoas maravillosas que me apoiaron no meu proxecto de doutoramento. Non dou nomes: non quixen facelo na adicatoria, e non o farei aquí. A vida privada das boas persoas que me arrodean pertencelles a elas e a súa relación comigo ao dous, e non só a min... E probablemente sería tan arbitrario coma inxusto facer unha listaxe na que de seu se inclúsen unhas e se exclúsen outras. Mellor ca nomes, agradeceréi accións: grazas polos bos consellos, grazas polas boas palabras, grazas pola confianza desinteresada, acotío tanto máis grande e máis estimábel cá miña propia; grazas polo interese amosado polo traballo dun, mesmo cando —especialmente cando— dista das inquedanzas persoais; grazas polos desprazamentos ocasionais; grazas polo apoio moral que pode ser tanto ou máis valioso có material. Por desgraza para min, estas palabras non poden ser dirixidas na mesma medida a ningunha institución, pois ningunha en absoluto tivo a ben conceder a mínima oportunidade ao meu proxecto, coma se nada valse, coma se non tivese nada que aportar. Só podo agradecer á Deputación da Coruña o terme feito acreedor do *XII Premio de Ensaio Manuel Murguía*, por un proxecto colateral ao desta tese, cuxa dotación económica me animou a centrarme a tempo completo para recolectar os materiais dispersos que fora acumulando dende escomezar o doutoramento —e acotío dende moito antes—, e perfilar a forma final desta memoria nos últimos meses da súa elaboración. A todos, obrigado de corazón.

O presente traballo é o resultado do meu proxecto de doutoramento, orientado a identificar, analizar e interpretar globalmente os procesos de conformación e transformación das comunidades políticas locais galaicas na Antigüidade, nas súas facetas estrutural e institucional, a través do estudo crítico das fontes históricas dispoñíbeis e a produción historiográfica moderna que teñen suscitado. Pretendendo condensar todo este amplo propósito, denomínei ao meu proxecto *Xenealoxía do poder local galaico na Antigüidade*, título que abre irremediabelmente algunhas cuestións:

- 1ª. — que entendemos por poder local?
- 2ª. — quen foron os galaicos?
- 3ª. — que é a Antigüidade?
- 4ª. — por que unha xenealoxía?

Tales interrogantes non son para nós triviais, xa que cuestionan as bases conceptuais da presente memoria e de todo o proxecto doutoral ao que tenta satisfacer. Respostalos pode servirnos, xa que logo, para introducirmos con rigor todo o traballo, clarificando cales son as variábeis temáticas, espaciais, temporais e metodolóxicas nas que tentei inscribilo.

1.1. Delimitación temática (i): o poder político

O «poder» é un concepto clave na Historia, como o é nas ciencias políticas e na Antropoloxía. Dende unha perspectiva etimolóxica, «poder» vencélase ao campo semántico da forza, da posibilidade e da capacidade. Tal é o sentido das voces latinas *potestas* e *potentia*, xa plenamente vencelladas no latín clásico ao eido da política, das que derivan as concepcións actuais: capacidade dun determinado ente para afectar as accións doutros, ou, en termos políticos, o funcionamento dunha comunidade¹. Tentemos concretar un chisco máis balizando os límites «do político», acudindo a unha das múltiples definicións politolóxicas que poden ofrecerse para «o poder», como pode ser esta de J.-W. Lapierre:

Poder político [es] la combinación variable de autoridad legítima —recurso al consenso— y de poder público —recurso a la coerción—, que hace capaces a ciertas personas o grupos de decidir por —y en nombre de— la entera sociedad y de ordenar a esta con objeto de hacer ejecutar la decisiones tomadas (Lapierre, 1976: 39).

Mais o «poder» é multifacético, e a súa faciana política fica condicionada e solapada por outras moitas. Tamén falamos de «poder» cando nos referimos ao poder económico, ao poder ideolóxico, ao poder familiar. Non existen realmente límites taxativos entre eles. M. Mann (1986) identificaba o poder político como unha das facetas do poder social. Alén da conceptualización do poder político, a politoloxía oríéntase a definir instrumentalmente os seus elementos: as súas fontes, as súas dimensións, as súas bases ou formas de lexitimación, e en todas elas entran estes e outros condicionantes (para unha síntese, Beramendi, 1999: 64ss.). Como parte da Historia política, o discurso histórico arredor do poder estivo longo tempo condicionado polo certo desinterese que as escolas marxista e analística lle outorgaron. Na obra de K. Marx non existe unha definición estrita do poder (Cerón Grajales & Leal Sáenz, 2006: 57-58), e para o marxismo convencional este foi en xeral contemplado como un epifenómeno das relacións subestruturais: o poder político como reflexo do poder económico. Na Posmodernidade, M. Foucault (1980; 1984), que insistiu na inmanencia e determinancia

1 Como insisten voces tan autorizadas coma M. Weber (1922: 43) ou M. Foucault (1984: 428). Para unha síntese, *vid.* J. G. Beramendi, 1999: 58.

na Historia do concepto nietzscheano de «vontade de poder», puxo o acento, pola contra, nas análises a nivel «micro» e no trasfondo ideolóxico do poder. Entrementres, a historiografía, ámbito disciplinar no que particularmente nos movemos, acusa nas últimas décadas o rexurdimento da historia política: a recuperación dos grandes persoeiros e dos grandes acontecementos, pero tamén das estruturas políticas, como digno obxecto de estudo en si mesmo.

Onde nos situamos perante esta excepcional variabilidade de perspectivas? Do exposto, cómpre asumir certamente que o poder político condiciona a e é condicionado por outras formas de poder; pero dificilmente extraeremos unha única teoría idónea e menos unha metodoloxía aplicábel ao noso caso, xa que en Historia, e máis en Historia antiga, os métodos deben de se adaptar ás fontes. Limitareime a sinalar, en fin, que o meu estudo se centrará estritamente no poder político, e máis concretamente nun dos seus chanzos estruturais: o poder local.

Referíanse ao poder local os irmáns J.-B e J.-F. Auby, xuristas —sendo o dereito unha ciencia do presente coma poucas—, cando afirmaban que “on ne peut analyser le régime local sous l’Ancient Régime selon les critères utilisés pour l’étude des systèmes contemporains” (Auby & Auby, 1990: 26). Se tales precaucións se toman para o Antigo Réxime, vixente hai dous séculos, que diremos, entón, da Antigüidade, a primeira historia da Humanidade? Relativicemos a pertinencia da aplicación de ciencias tan afastadas do noso obxecto estudo. Hai non precisamente pouco, un antropólogo coma G. Balandier (1969: 29) lembraba que, xa moito antes del, “los primeros antropólogos denunciaron el etnocentrismo de la mayoría de las teorías políticas”. Non é certamente o etnocentrismo o que máis ameaza a nosa formulación do problema, que ten como obxecto máis de cinco séculos de dominio romano da Galecia, sendo Roma un dos fitos fundacionais da civilización occidental, e aínda cando o etnocentrismo podería levarnos a valorar sesgadamente, dende ese preconceito, as formas políticas do substrato castrexo, as do adstrato xermánico, e mesmo o sempre difícil acomodo da rural e relativamente subdesenvolvida Galecia ás propias institucións romanas. É, en troques, outro sesgo, o «presentismo», o que máis relativiza a pertinencia dunha aplicación directa das teorizacións politolóxicas vixentes, orientadas sempre a comprender o Estado contemporáneo, o que equivale a ter desestimado do horizonte empírico que fundamenta a base teórica todo o que vén antes do Renacemento; e mesmo, acotío, todo o que fica fóra de Europa e das súas colonias antes do século XX.

Por esta razón, interésame acudir á perspectiva antropolóxica, que incide no concepto de «sometemento» e á súa aplicación, dende fontes sociais e extra-sociais, a todas as formas de poder. Cito, neste senso, a M. Izard:

El hombre está sometido *al* poder, o más bien a *los* poderes que pueden emanar de múltiples instancias diferentes: los dioses, la tierra, los antepasados, etc. El poder político no es sin embargo un poder como los demás, puesto que le es inherente una aptitud para captar *los* poderes con vistas a conseguir sus fines. La relación del poder político con lo sobrenatural lo marca con una *sacralidad* de la que extrae los principios de su *legitimación* y de su *reproducción* (Izard, 2005 [1991]: 592).

Semellante fundamentación sobrenatural do poder, tan cara na antropoloxía dende achegas clásicas (v.g. Frazer, 1920), non pode resultar intrascendente para nós. Por unha banda, porque a teorización antropolóxica do poder político devén a todas luces máis obxectiva, ou canda menos máis universal por sortear sesgos de orde cultural, cá teorización politolóxica. E pola outra, porque esta caracterización transcende o meramente «sobrenatural», xa que a «sacralidade» que emana da súa relación co mesmo é un fundamento social obxectivo e tanxibel. E tamén porque non todo o «extra-social» é «sobrenatural», pero si que todo poder

político se erixe como nexa entre a sociedade e esas forzas alleas á sociedade. En termos estruturais, un cacique tentando aplacar os deuses nunha tribo perdida non é tan diferente a un político tentando aplacar os mercados nun Estado contemporáneo; sobre todo tendo en conta que as forzas que as sociedades primitivas —e non tan primitivas— asociaban ao sobrenatural eran de feito moi materiais: a ira dos deuses expresábase con secas, inundacións, terremotos, epidemias, intrusos vidos de terras descoñecidas. Esa interacción entre a sociedade e as forzas que actúan fóra dela é o que se agarda do depositario do poder político nunha tribo coma nun Estado, e do seu éxito radica a súa lexitimación e reprodución.

Esta reflexión arredor das forzas que en toda sociedade se asume que actúan fóra do poder político, e que o poder político ha de dominar en beneficio da sociedade, resulta especialmente significativa no noso caso por dúas razóns. En primeiro lugar, porque nos ocupamos do poder local, que definiremos axiña con meirande detemento, pero do que podemos adiantar —sen moita sorpresa— que se trata dun nivel moi concreto e moi básico do poder político. Nomeado por poderes superiores ou escolleito pola propia sociedade sobre a que goberna, unha das facetas básicas do depositario do poder local, na Antigüidade galaica coma en calquera época e lugar, é a interacción con poderes políticos alleos e superiores a el, en beneficio da súa sociedade local; interacción de cuxo éxito depende a súa lexitimación e reprodución. En segundo lugar, a Antigüidade galaica foi unha época na que a relixión, unha das facetas dos factores sobrenaturais aos que tan xenericamente nos referiamos antes, tivo un protagonismo indiscutíbel na mentalidade e, a través dela, na praxe do poder local. Isto resúltanos especialmente claro para a Tardoantigüidade, cando os bispos e o clero parroquial conformaron inequívocos depositarios —de feito os máis visíbeis na documentación— do poder local, respectivamente nas cidades e nas comunidades rurais. Non semella moi aventurado sospeitar que na cultura castrexa foi tamén a relixión unha das principais facetas nas que se expresou o opaco poder político daquel tempo, por moi laxo que fose; e veremos que hai razóns obxectivas para pensalo. Mais esta reflexión tamén atinxe ao paganismo romano. Nunha época na que unha autoridade universalista conformaba tamén o nexa entre os deuses e o Imperio, nunha civilización que a historiografía contemporánea arrodeou mesmo dun certo mito laicista que ten que dicir máis da ideoloxía dos historiadores ca da sociedade historiada, o certo é que o poder local tivo tamén a súa faciana relixiosa, que abofé non inventaron os cristiáns. Pois no *municipium* romano, paradigma do espírito civil da Romanidade, “los dioses eran siempre los primeros atendidos; si escaseaban los recursos públicos, se recortaban gastos de otros capítulos” (Mangas Manjarrés, 2001: 61).

O poder, dende unha perspectiva antropolóxica, vencélase pois ao «sometemento» da sociedade; mais tamén ao sometemento do propio poder político, asemade, a certos poderes extra-materiais ideoloxicamente asumidos por aquela, ou sexa, a certas convencións ideolóxicas. Coido que ningunha sociedade histórica evade semellante caracterización do poder, especialmente se entendemos os aludidos factores extra-materiais nun senso amplo: o sagrado, o consuetudinario, ou simplemente o legal ou o ético; que emanan da propia sociedade ou mesmo, directamente, do seu poder político. Este resulta, pois, unha estrutura de dominación, mais non meramente fundamentada na capacidade de coerción física dos dominadores, senón, ademais, na asunción de, e no amoldamento a, unhas convencións ideolóxicas por parte do conxunto da sociedade.

E interésanos agora esta concepción, sobre todo, porque o «poder local», obxecto particular do noso interese, se define precisamente, ao longo de case toda a nosa Antigüidade, polo seu sometemento a outras instancias de poder. Mais tal «sometemento» non é só sequera efectivo, senón tamén conceptual, pois non hai outro xeito de definir o poder local máis que a través de o relacionar con outras instancias de poder. Explicóme.

1.2. Delimitación temática (ii): o poder local

«O local» defínese habitualmente por oposición a outros niveis espaciais, e por iso o estudo das estruturas e dinámicas do poder local cómpre encetala en relación a tales outros niveis, coma o estatal, o central, o nacional (Fischer, 1992: 108). Debido a esta natureza esencialmente relativa e defectiva do concepto espacial que nos ocupa, o noso enfoque pode resultar en certa medida difuso, e as achegas das ciencias sociais contemporáneas non serven de grande axuda. Como lamentaron P. Gremion (1970) ou S. Biarez (1989), as teorizacións, sempre de altos voos, raramente atenderon con equidade o poder local:

Ni la science administrative ni la science politique du moment ne pouvaient comprendre l'action de l'appareil administratif territorial de l'État sur la société civile. Le politologue, come le juriste, ne voyait dans l'appareil administratif local qu'un échelon de pure exécution parfaitement transparent à la volonté centrale (Biarez, 1989: 67).

Sumemos un segundo atranco: neste problema xa non son aplicábeis as teorizacións antropolóxicas, que adoitan ser asumidas, advertidamente ou non, con certo automatismo na investigación arqueolóxica e mesmo histórica do período que nos interesa. Abofé, en Antropoloxía adóitase identificar a comunidade local co simple núcleo de asentamento. Un esquema estrutural tan divulgado coma o de A. W. Johnson e T. K. Earle (2000) sitúa o “local group” como nivel intermedio entre o “familiar group” e a “regional polity”. Alén da súa definición cuantitativa, tan cara aos citados antropólogos como arbitraria —e dende logo insubstancial para os nosos obxectivos—, tales niveis artéllanse nunha lóxica estrutural, formándose cada un por agregación do anterior. Neste senso, a comunidade local equivale para eles ao conxunto dos habitantes dun asentamento aldeán (*ibid.*: 123-124) ou, en sociedades de asentamento máis disperso, a liñas de tipo clánico ben identificadas cun territorio propio (*ibid.*: 171-172).

A convención terminolóxica en Historia e ciencias políticas, e a que referendarei aquí, é ben distinta. A expresión «poder local» pode caer na mesma imprecisión que vimos denunciando, especialmente cando se aplica nas súas acepcións social e económica; mais non cabe dúbida de que cando se trata de institucións e política o poder local non pode facer referencia meramente á comunidade de asentamento. En todos os países do mundo existen hoxe estruturas políticas vinculadas a un poder local equivalente ou equiparábel ao noso concello contemporáneo, na que operan instancias representativas da comunidade local e representantes do goberno estatal ou das súas subdivisións administrativas; e que non sempre, e mesmo raramente —coma no caso, repito, do noso concello—, se definen en exclusiva en función dun único asentamento.

O noso concello procede das xurisdicións do Antigo Réxime, racionalizadas a nivel xurisdiccional e municipalizadas a nivel institucional polas reformas liberais. O réxime concellil que antecede ao municipio liberal tivera unha difusión limitada na Galiza, onde predominaran as xurisdicións señoriais; pero non así noutros ámbitos da antiga Galedia coma o norte de Portugal ou Asturias. Mais importa constatar que nin as xurisdicións señoriais nin os concellos de Antigo Réxime tiveran unha correspondencia con comunidades de asentamento, senón con espazos xurisdiccionais que abranguían case sempre unha certa multiplicidade de asentamentos e acotío nin sequera se asociaban a ningún preponderante. Cada xurisdición señorial e concello de Antigo Réxime asóciabase, pois, coma o concello contemporáneo, a unha comunidade local que difire netamente da comunidade de asentamento.

De recuarmos estas consideracións deica a época que nos interesa, intuiremos que tales estruturas locais de Antigo Réxime derivan doutras análogas do Alto Medievo, Tardoantigüidade suevo e visigoda, e Antigüidade romana. Constatamos que nesta longa

secuencia histórica, o poder local galaico seguiu unha nidia liña evolutiva: a súa fragmentación. Sendo unha sospeita moi anterior a min, noutros meus estudos que anteceden ao meu proxecto de doutoramento coido ter verificado documentalmente este proceso para a Antigüidade (Fernández Calo, 2015a: 155ss.; 2015b), resultado que referendaremos e ampliaremos ao longo desta memoria (§§10-12). O poder local estivo asociado na Antigüidade a espazos demarcatorios ben máis extensos do que hoxe, polo que o que estamos a apuntar arredor da súa disimilitude coa comunidade de asentamento non só non se ratifica senón que se exacerba. Porén, mesmo se non contasemos coa evidencia expresa na que estamos a insistir, non resultaría aventurado presupor que o poder local antigo do que deriva o actual tampouco coincidiu coa comunidade de asentamento, senón con comunidades identificadas xa entón cun territorio definido onde, outra volta, podía haber moitos asentamentos e acotío ningún preponderante. Unhas comunidades locais, en fin, enriba do grupo humano asociado ao asentamento e embaixo dos estados territoriais e as súas demarcacións administrativas, que cumprirá identificar no fragmentario da nosa documentación, cuxa reunión, crítica e discusión forma parte consubstancial do contido da presente memoria; e arredor do que, en definitiva, non me estenderei máis aquí.

Non estou a apuntar nada novo. Na investigación en Historia romana, e en Antigüidade en xeral, a convención terminolóxica establece decididamente a equivalencia do poder local coa cidade-estado. Lamentablemente, esta é unha redución conceptual pouco teorizada. Canda menos, persoalmente, non coñezo obras de peso onde isto teña sido conceptualizado de xeito conveniente. Mais así acontece, por exemplo, coa grande obra de L. Lamoine (2009) arredor do *Pouvoir local en Gaule romaine*, expresión que se refire precisamente ao poder das *ciuitates* galo-romanas e pre-romanas; ou, na península ibérica, cun ineludíbel artigo de E. Melchor Gil (2010: 177) onde os “*senatus* locais” e os “magistrados locais” non fan nin moito menos referencia a institucións e beneficiarios de institucións de asentamentos aldeáns, que obviamente non poderían sostelos, senón a aqueles, tamén, de *ciuitates*. Do mesmo xeito que hoxe «o local» se asocia aos réximes municipais, presentes en todo o mundo e a oito identificados como un dos chanzos administrativos estruturais do Estado-nación, na Antigüidade cómpre asocialo á *pólis*, á *ciuitas*; á propia cidade-estado: na Antigüidade as diferenzas estatutarias entre o Estado local e o Estado territorial son difusas; e de feito, en Occidente, a súa separación substancial non é senón un resultado civilizatorio da Romanidade, e sobre todo do Baixo Imperio. Evoquemos o esquema aristotélico: a cidade-estado, a *pólis*, é resultado da agregación de aldeas, sendo estas asemade resultado da agregación de familias (Arist., *Polit.*, I, 1252b). O esquema en cuestión inspirou as máis clásicas teorizacións da historia e da antropoloxía políticas contemporáneas: abonde con citarmos a N. D. Fustel de Coulanges (1866) ou a L. H. Morgan (1877), coas súas liñas de agregación ideais de familias en fratrías, fratrías en tribos, tribos en cidades e/ou xefaturas. O Estado territorial, imperial, supra-local, é resultado, se acaso, de agregacións ulteriores. Identifiquemos, en suma, como de feito se fai convencionalmente no eido da Historia, no da Politoloxía e no das ciencias da Antigüidade, «o local» coa «cidade-estado» e todas aquelas entidades que poidan servir de homólogos.

A cidade-estado asóciase á existencia dun núcleo rexedor paradigmático, mais nin sequera isto é válido sempre. No exemplo da Galia, J. Collis enfatizou a enorme extensión das *ciuitates* pre-romanas e a diseminación da súa poboación nunha multiplicidade de núcleos non só aldeáns senón tamén urbanos, para suxerir que máis cumpriría falar de “tribal state” que de “city-state”. Isto aconteceu nunha ponencia orientada á comparación das máis diversas «culturas de cidade-estado» de todo o mundo e de todas as épocas (Collis, 2000). Porén, o válido para a Galia pre-romana segue a selo para a romana, onde *ciuitas* segue sen coincidir moitas veces con ningún núcleo paradigmático. Isto é de feito perfectamente análogo á organización política e habitacional da nosa Galicia, para a que P. H. A. Houten (2017: 688)

formulou recentemente os conceptos de “*ciuitas* rural” e “cidade polifocal” pola case total ausencia de referentes urbanos para a meirande parte das *ciuitates* coñecidas. Algo semellante é o que ten sinalado M^a. C. González Rodríguez (2007-2008) para as súas “*ciuitates* invisibles cántabras”, comunidades políticas recoñecíbeis nas fontes literarias e na súa propia epigrafía; pero cuxa dimensión urbana, de a teren acadado, resulta imperceptíbel no rexistro arqueolóxico. E se isto apuntamos para a época romana, que non poderíamos dicir do ruralizado poder local suevo e visigodo?

Evidentemente, o acomodo do modelo ideal de cidade-estado se aplicaría mellor a unhas rexións, coma a Bética, repartida no Alto Imperio por 179 *ciuitates*, previsibelmente asociábeis a cadansúa *urbs* —non necesariamente moi «urbana» para os criterios xeográficos e sociolóxicos actuais—, do que na Galecia, cunha poboación moito máis diseminada e *ciuitates* de meirande proxección territorial. Mais isto non significa que esteamos perante realidades estruturalmente dispares. Ninguén excluíría a Atenas de Pericles da categoría de cidade-estado, cando só unha parte, e non precisamente maioritaria, dos atenienses do seu tempo vivían no espazo urbano central da cidade. Certamente, estas circunstancias dunha das máis extensas *póleis* da Grecia clásica non eran tan acusadas nas *póleis* «ao uso»; pero mesmo nelas a diseminación da poboación cidadá en comunidades aldeás non foi a excepción senón a regra.

Polo que a min respecta, hei de insistir en que todas estas manifestacións xeo-históricas representan a mesma realidade estrutural; mais coido que tamén resultará oportuno matizar que o termo «estado local» e sobre todo «entidade local» —na medida en que a *ciuitas* romana representa unha comunidade política mediatizada por un poder imperial— resulta ben máis acaída para a comprensión xenérica a longo prazo do noso poder local do que «cidade-estado».

Xa na época clásica da *ciuitas* romana, pero sobre todo coa progresiva fiscalización do Estado no Baixo Imperio e nos subseguintes reinos xermánicos, o poder local vai tender a desdubxar a súa identidade e autonomía orixinarias, afianzando no entanto a súa identificación como circunscrición administrativa do propio Estado territorial. Isto é só unha noción xeral, que precisamente veño matizando nalgún traballo recente ao revalorizar as instancias representativas comunitarias do poder local tardo-antigo (Fernández Calo, 2017a; 2019a); matices que por suposto imos ampliar nesta tese. Mais impórtame asentar agora tal consideración para recuperar o fío que deixabamos aparcado no anterior apartado. Apuntabamos que dende a Antropoloxía o poder vai asociado á dominación. O poder local da nosa Antigüidade, sexa este a proto-república castrexa, o *municipium* alto-imperial, o *pagus* suevo ou o *territorium* visigodo, ou pertinaces xefaturas étnicas, asóciase a unha dominación máis ou menos forte, pero patente en calquera caso, por parte dun poder supra-local externo, o do Estado territorial. En xeral, esta «externalidade» non será só estrutural senón tamén xeográfica: na nosa historia antiga, só un destes poderes, o reino suevo, asentará as súas bases no solar da Galecia. Mais o poder local ten así, na Antigüidade, unha faciana autónoma, fonte de seu de institucións, representacións e leis; pero tamén outra sometida, na que actúa como mera circunscrición territorial do Estado territorial. É nestoutra cara da moeda onde mellor podemos identificar o paralelismo entre os poderes locais da Antigüidade e os da actualidade, cando, sendo o Estado o único reflexo da soberanía, o poder local se define meramente en relación a el. Fagamos outra volta o matiz: isto é mera teoría xurídica. A autonomía local é un principio constitucional vixente en calquera país do mundo, mesmo os máis centralistas; e de feito, en España e Portugal, coma en case calquera país do mundo, as institucións locais actuais son moito máis antigas cás do propio Estado. Na teoría, as institucións locais emanan das constitucións. Na práctica histórica, sabemos que non é así.

Emporiso, feito o matiz, cómpre recuperarmos, outra volta, o fío do discurso. Estamos a defender a dobre vertente, a autonomía e o sometemento, que paradoxalmente caracteriza o

poder local. Deixarmos atrás a cidade-estado e a difusa diferenza cualitativa entre as estruturas políticas dos reinos ou imperios da Antigüidade e as do poder local, permite comprender este ao abeiro das concepcións teóricas modernas. Segundo A. Mabileau (1985: 568), o poder local caracterízase pola influencia recíproca e polas relacións de dependencia co exterior, materializadas entre os responsábeis das administracións do Estado e os da comunidade local, ou sexa, os notábeis locais. P. Gremion (1976: 249), de feito, fixera antes ca el unha equivalencia entre poder local e “pouvoir notabiliaire”. Todo isto é enriquecedor para as nosas formulacións históricas, por máis separación que poida haber entre o poder local galaico da Antigüidade e o francés do século XX ao que se refiren os sociólogos que estamos a citar. Podemos concluír, pois, este tímido repaso con S. Biarez:

Le niveau local n'est pas producteur de règles juridiques déterminantes, mais de représentations et de systèmes de références. Il intervient en rapport avec certains groupes et catégories sociales, ou selon ses propres conceptions qui peuvent émaner des élus, des techniciens, de l'appareil d'État. Ces processus déterminent l'élaboration de l'action. Il est important pour comprendre la capacité créative du niveau local de se dégager des thèses juridiques qui ont marqué la plupart des théories. Ce sont ces thèses qui ont conduit à voir dans cet échelon, un échelon secondaires. En réalité, l'État, comme le pouvoir local, ne peut se reformer totalement sur lui-même. La médiation qu'il est amené à exercer ne peut ignorer l'accord plus ou moins tacite d'une partie de l'opinion public. Le pouvoir local participe à la constitution d'un espace public, à la socialisation des citoyens, à la confrontation et à l'ajustement des intérêts, à la communication de symboles et d'un langage (Biarez, 1989: 90).

Todo isto atopa unha nidia plasmación na nosa Antigüidade. Procesos xurídicos tan relevantes coma a latinización vespasiana ou o reformismo recesvintiano, que practicamente balizan todo o intervalo cronolóxico do noso interese, foron decretados polos estados territoriais, pero aclimatados polo poder local ao seu xeito, e mesmo conforme aos seus intereses. Cando B. Biarez define o poder local como canle de creación dunha linguaxe común para os seus veciños, non dubido que se refira á linguaxe simbólica. Porén, eu non dubido tampouco que o poder local, e nomeadamente a latinización xurídica primeiro e as imposicións sueva e visigoda despois, influísen decididamente no grande proceso de transformación lingüística da época: na propia latinización, pero da lingua... E non creo que na Francia contemporánea fose diferente.

Sexa como for, coido oportuno concluírmos voltando á aplicación histórica destas conceptualizacións. As reflexións desenvolvidas, lonxe de matizar, alicerzan con meirande solidez os principios teóricos que levo seguindo dende que comecei a enfrontarme ao problema do poder local, concretamente na miña tese de licenciatura e no libro que posteriormente publiquei cos seus materiais (Fernández Calo, 2015a; 2018a). Esta foi a definición que propuxen daquela:

[O] nivel local [do artellamento político-administrativo é ...] a comunidade xurídico-política que, alén das relacións socio-económicas da veciñanza inmediata, marca a referencia primeira e excluínte da xerarquización do espazo político e da *origo* dos individuos (Fernández Calo, 2018a: 23).

Velaquí unha definición, abofé, en certa medida defectiva: o poder local como un nivel básico do artellamento político-administrativo. Definía entón embaixo del un nivel sub-local, que si podería corresponder coa comunidade de asentamento; e por riba uns niveis intermedio e global. Porén, unha vez culminada a análise das diversas etapas históricas nas que subdividín o estudo, e traballando non premisas teóricas senón os datos empíricos obtidos, maticeí a artificiosidade desta división analítica; exacerbando, de feito, a dicotomía cualitativa

existente entre o poder local e o supra-local:

[A] Galiza antiga foi tamén, case sempre, periferia dun determinado fulcro político alleo a ela. Temos o período suévico como única excepción, na que un amplo Estado territorial estivo case singularizado na *Gallaecia*. Non ocorreu así durante todo o resto da Antigüidade. Neste senso, os niveis intermedio e global preconizados como principio analítico [...] conforman, en realidade, instancias xuridicamente idénticas: son, nun e noutro caso, as institucións que os Estados territoriais estableceron sobre as comunidades locais para organizaren a súa relación con elas, conforme a uns obxectivos concretos. Dada tal igualdade, cómpre referirmonos ao conxunto de ambos os niveis cunha denominación común, que ben pode ser «nivel supra-local». Compróbase que tales estruturas políticas supra-locais son, en relación ao poder local, continxentes; e se modifican, xa que logo, con meirande rapidez, en función das conxunturas políticas e dos variábeis obxectivos administrativos dos Estados que as institúen. [...] Non seguen, coma o poder local que se fragmentaría progresivamente, unha evolución unívoca, senón que fluctúan entre cada etapa histórica. [...] Existen, pois, uns ritmos evolutivos diferentes entre os diversos niveis político-administrativos. Cómpre entendermos, ao meu ver, a evolución consecuente como unha constante dialéctica entre as entidades locais, substrato do artellamento político-administrativo, cos Estados territoriais a través das estruturas supra-locais que estes instituíron sobre aquelas. (Fernández Calo, 2018a: 336-337).

Se cómpre encetar unha síntese apertada de todo isto, concluirei que o poder local é dende logo un suxeito histórico pertinente, cunhas dinámicas propias, que antecede e sobrevive os estados territoriais que se suceden sobre el, cos que actúa directamente de intermediario. Iso é o que principalmente distingue a comunidade local da comunidade de asentamento, que non ten unha dimensión política; ou, de facelo, materialízase en función da propia comunidade política local. O poder local, como veño de apuntar e me permito repetir, é o substrato de todo o artellamento político-administrativo. Un substrato autónomo, pero evidentemente condicionado, ata o punto de que os estados territoriais teñen a capacidade de transformar radicalmente a súa fisonomía, sen chegar a facelo nunca coa súa estrutura.

Voltamos, nin máis nin menos, que á reflexión que deixabamos aparcada: a dobre e paradoxal natureza do poder local como suxeito autónomo e a un tempo sometido; a mesma duplicidade que fixo preguntarse a S. Biarez (1989: 96): “le niveau local n’est-il pas un des lieux privilégiés pour observer le politique et plus particulièrement ses rapports avec la formation sociale?”. Velaí a pregunta que mellor xustifica o noso suxeito de estudo, e que máis severamente reproba a súa común desatención, e a súa rara vez axeitadamente resolta conceptualización, nos estudos históricos; mesmo os centrados na política e na administración... A mesma pregunta que non pretendo responder —pois o seu fin, abofé, é meramente retórico— senón pór en práctica ao longo desta memoria.

1.3. Incardinación xeográfica: a Galedia

O enunciado «poder local galaico» concreta de seu o obxecto do noso interese. Independentemente da súa polisemia, con «galaico» referireime polo xeral a todo aquilo relativo ou pertencente á Galedia. Non é moi común na literatura académica galega —non así na portuguesa— a adaptación romance deste corónimo, diferente da súa forma patrimonial, Galiza, por mor da particular evolución fonética desta (Seijas Vázquez, 2003); pero véxome na obriga de empregala por mor da significativa variabilidade do corónimo rexional ao longo do propio intervalo temporal que nos marcamos. Mellor do que combinar as variantes *Callaecia* e *Gallaecia* —e outras—, xerando incongruencia terminolóxica, ou escoller arbitrariamente unha delas, imponse ao meu ver facer uso dun corónimo unívoco que no contexto de redacción en lingua vernácula desta tese non pode ser outro có cultismo «Galedia». Limitareime polo demais a un uso esencialmente corográfico e rexional do termo,

embora puntualmente outras acepcións, a etnográfica rexional, a civil local e a civil e administrativa supra-local, terán que ser atendidas, sobre todo no que atinxe á súa historia léxica, e na medida na que semella que un dos múltiples poderes locais galaicos da Antigüidade foi, presuntamente, a dunha comunidade local de galaicos epónimos. Mais nada disto nos incumbe agora.

En efecto, mesmo limitarmos o termo á súa acepción corográfica-rexional non o libra dunha certa polisemia. Nin sequera, como vimos, podemos identificar un corónimo unívoco aplicábel a todo o período obxecto do noso interese, razón de recorrermos ao cultismo «Galecia». Mais a variabilidade na que de feito se documenta o corónimo agocha non só unha pluralidade terminolóxica, senón tamén semántica. Cando ao elaborar a miña tese de licenciatura (Fernández Calo, 2015a) me enfrontei ao mesmo problema de balizar espacialmente o suxeito de estudo, tiven que deixalo simplemente aberto, asumindo que esa era unha tarefa que cumpría encetar conforme ás circunstancias de cada período. Velaquí a miña reflexión:

En semellante lapso de tempo [a Antigüidade] a organización político-administrativa non pode ficar estática: a coordenada espacial, o ámbito galaico, supón un concepto territorial variábel tanto na denominación que lle outorgan as fontes —*Callaecia*, *Gallaecia*, *Gallicia*— coma no contido, variando efectivamente a súa proxección xeográfica global. Neste senso, determinarmos os límites globais do suxeito de estudo formará parte do cometido intrínseco de cada capítulo (Fernández Calo, 2018a: 17).

Por fortuna, agora que xa desenvolvín esa tarefa, podo permitirme partir directamente dela. Sintetizando os resultados expostos daquela, e nomeadamente da cartografía coa que tentei ilustralos, podemos ofrecer un mapa diacrónico da territorialidade global galaica ao longo da Antigüidade (*vid.* mapa 1.3). No citado mapa, cada unha das liñas representa a xurisdición dunha institución incidente sobre a territorialidade global galaica, e xa que logo definidora, no seu correspondente lapso histórico, da propia Galecia. Estas institucións son as provincias romanas *Transduriana* augustea, *Hispania superior Callaecia* severiana e *Callaecia* baixo-imperial; as provincias visigodas *Gallaecia* nas súas expresións temperá e serodia; a *praefectura Callaeciae*; a procuratura e legatura alto-imperiais *per Asturiam et Callaeciam*; e o reino suevo-católico. Excluíu deliberadamente institucións de incerta acotación territorial, coma o augusteo *conuentus Arae Augustae*; e períodos tratados na miña citada investigación que non arrojan institucións identificábeis coa territorialidade global da Galecia, coma o pre-romano e o romano-republicano, amais do reino suevo temperán, no que a territorialización galaica é moi discutíbel e, sobre todo, moi fugaz, con drásticas fluctuacións políticas pouco representativas para definir ningunha área de estudo, e menos para definir a Galecia. E incluíu, pola contra, unha delimitación que non forma parte dos materiais da miña tese de licenciatura senón dun artigo máis recente arredor da organización pre-municipal galaica, retrotraíbel ás etapas xulio-claudiana, republicana e proto-histórica, definida polo *castellum* galaico, que representa a primeira verdadeira delimitación institucional posíbel para a Galecia (Fernández Calo, 2016a). Como se comproba no mapa, a Galecia é ao longo da Antigüidade un concepto mudábel pero tendente a xirar arredor dalgúns eixos. Identificamos, nomeadamente, unha delimitación estrita da Galecia no que é a meirande parte da actual Galiza e norte de Portugal, con exclusión de bisbarras orientais periféricas. A esta Galecia *stricto sensu* podemos engadir o ámbito ástur, sobre todo para a etapa alto-imperial; e para a Tardoantigüidade boa parte da Beira portuguesa, integradas no reino suevo e na provincia visigoda temperá.

Como conciliar esta variábel definición espacial da Galecia co obxecto de estudo estrito desta memoria, o poder local? Non proporei estudar o poder local de todos e cada un dos

espazos que, historicamente, pero non dun xeito sincrónico, conformaron a Galedia. Xustificanme dous motivos. O primeiro e principal é que o estudo que se propón encetar nesta memoria xira, verómolos, arredor de dúas fontes paradigmáticas: a *Descrición pliniana* e o *Parroquial svevo*, que son as únicas que nos permiten albiscar a armazón básica do poder local. Delas, a *Descrición pliniana* podería ser estendida ata onde se quixer, e isto inclúe o ámbito mesetario e cántabro que puntualmente abrangueu a Galedia; pero para a Lusitania setentrional que tamén o fixo nos períodos svevo e visigodo o grao de detalle desta fonte se ve enormemente difuminado. En contrapartida, o *Parroquial svevo* detalla exhaustivamente e ao mesmo nivel esta Lusitania setentrional e a área nuclear galaica; pero non a meseta e nin sequera boa parte do ámbito ástur, nin mesmo algunhas zonas da propia Galedia. As nosas fontes paradigmáticas e a metodoloxía que imos propór en base a elas desaconsellan, xa que logo, o tratamento amplo do problema. Mais referinme antes a dous motivos e velaquí o segundo: simplemente, as posibilidades razoábeis desta memoria —e máis enmarcándose nun proxecto de doutoramento que, ao non contar co mínimo apoio institucional, tivo que ser conciliado con outras actividades— estiveron sempre moi lonxe de permitirme un tratamento global equivalente de todos os poderes locais implicados na acotación máxima do problema. Non podo evitar engadir que, se no mapa incluísemos o reino svevo temperán, a delimitación iría ata a actual Andalucía. Excluirmos territorios da nosa área de estudo, mesmo se puntualmente chegaron a seren galaicos a nivel administrativo ou corográfico durante a Antigüidade, pode non ser só unha necesidade para os tempos de elaboración da tese, senón tamén para a súa propia coherencia temática.

Mais se conciliamos o contributo máximo desas dúas fontes paradigmáticas que vimos de citar, excluindo como apuntamos da *Descrición pliniana* a Lusitania e do *Parroquial svevo* os confíns orientais e setentrionais galaicos, o que obtemos é, novamente a redundancia nos lindeiros máis estritos da Galedia que antes balizamos. A acotación xeográfica que propoño é, pois, a desta Galedia *stricto sensu*, ao que podemos engadir no posíbel as bibarras ástures e lusitanas adxacentes. Por suposto, esta delimitación mínima do obxecto de estudo non exclúe a posibilidade, e a necesidade, de tratar as rexións veciñas, e nomeadamente a Lusitania e os rebordos occidentais da meseta, pero non xa como interese primario senón a título contextualizador.

1.4. Incardinación cronolóxica: a Antigüidade

O noso título evoca de seu outra precisión, «a Antigüidade», que constitúe a baliza cronolóxica para a incardinación espacio-temporal que estamos a desenvolver. Outra volta, e na medida en que non pretendo engadir nada novo a esta cuestión relativamente aos meus traballos anteriores, permítome agora acudir directamente a eles. Limítome, pois a reproducir de seguido algo que xa teño escrito noutro traballo (Fernández Calo, 2018a: 16-17), con simples engádegos puntuais.

Verbo ás coordenadas cronolóxicas nas que se insire o tema enunciado, a Antigüidade galaica abrangue un intervalo de tempo moi longo. Sabido é que a convención historiográfica —de corte occidentalista— establece que esta primeira idade da Historia arrinca coa aparición da escritura en *Sumer* (ca. 3000 a.C.) e remata, dando paso ao Medievo, coa deposición de Rómulo Augústulo por Odoacro e a consecuente desaparición do Imperio Romano de Occidente (476 d.C.). Adaptarmos tales convencións ao caso específico da Galedia significa manexar como acotación absoluta o 139 a.C., ano que remite á súa primeira referencia histórico-literaria externa; e o 409 d.C., cando o precoz asentamento bárbaro neste espazo removeu o seu vencellamento coa Romanidade.

Con todo, os «reinos bárbaros», que veñen substituír en Occidente o Imperio Romano, non supuxeron, de ningún xeito, unha cesura completa verbo á situación precedente, tal como advertira xa N. D. Fustel de Coulanges (1866) e sintetizarían H. Pirenne (1970 [1937]) e máis

adiante P. Brown (v.g. 1976 [1971]) ao definiren unha nova concepción do lapso entre a Antigüidade e o Medievo, hoxe xa perfectamente consolidada na historiografía. Esta «Tardoantigüidade» vén enfatizar a noción de transformación gradual (Salvatierra Cuenca, 2015), atendendo a un dilatado intervalo de tempo que abrangue por igual a Baixa Romanidade e toda a longa transición deica a sociedade feudal medieval. Porén, tales presupostos non obstan o recoñecemento de certas rupturas e innovacións significativas. En efecto, a periodización tardo-antiga descrita cobra especial sentido historiográfico na Península Ibérica, ao supór a conquista islámica, que se inicia no 711 d.C. e inclúe todo tipo de innovacións transcendentais —relixiosas, xurídicas, sociais, económicas, e, dende logo, político-administrativas—, unha cesura máis nidia verbo á situación precedente có establecemento bárbaro anterior, ofrecendo pois unha fundamentada acotación ao intervalo cronolóxico: nada menos, como asentara H. Pirenne, ca partillar o Mediterráneo de norte a sur, no canto das dinámicas latitudinais vixentes ata entón.

É certo que precisamente foi na Galecia onde dentro da península ibérica esta cesura foi menos drástica. Mais cómpre engadirmos que só o resto da Europa occidental ficou alleo á redefinición islámica do mundo tardo-antigo, que afectaría por igual aos grandes marcos xeohistóricos circunmediterráneo e iraniano, caracterizando, en ambos os casos, os seus particulares medievos. Sen esquecermos que neste tempo persistirían outros grandes marcos xeográficos do Vello Mundo —caso do hindostánico e do chinés— cos seus propios ritmos históricos autónomos, alleos a estas innovacións sen precedentes no Occidente e no Próximo Oriente, a periorización longa que perfila a Tardoantigüidade amósase dende logo máis universal e menos «eurocéntrica» do que a transcendental, pero máis rentrinxada, caída do Imperio Romano de Occidente.

A transición circunmediterránea da Tardoantigüidade ao Alto Medievo coincide, con todo, con procesos transcendentes noutras rexións do Vello Mundo. Verbo á India e a China, apenas podemos apuntar que os seus medievos se antollan convencionalmente máis precoces có europeo. As derradeiras dinastías «clásicas» destas rexións, a Gupta e a Han, esmorecen respectivamente no século VI e o III d.C. Embora no que podemos chamar Tardoantigüidade hindostánica se deron procesos culturais tan relevantes coma a difusión do budismo tántrico e o renacemento do hinduísmo, a verdadeira transición adoita asignarse, conectando xa co período moderno, no establecemento dos sultanatos turco-islámicos dende o século XIII. Na China, o *Qièyùn* do século VII marca o fito fundador do chinés medio fronte ao clásico, representando a dinastía Tang a primeira idade de ouro convencional da China medieval. Un proceso civilizatorio tan trascendental no sueste asiático coma a orixe do Imperio Khmer arrinca tan tardiamente coma no século IX. No Xapón, a verdadeira transición da súa historia antiga á medieval é o período Nara, que se sitúa no mesmo século, cando se implantan as formas políticas e culturais do Estado chinés, embora procesos tan relevantes coma a difusión do budismo levaban latentes dende o precedente período Asuka. Non esquezamos á sempre soslaiada África: o reino axumita foi un dos poderes externos a Arabia que condicionaron o nacemento do Islam, e o seu colapso deica o ano mil representa a transición entre a idade clásica e o Medievo etíope, amais dunha analoxía como poucas, alén da data, co noso Occidente europeo. Abondan os exemplos?

Pola miña banda, hei de insistir en que o Imperio Romano, simplemente, non desapareceu no século V senón no XV; e que o grande proceso cultural que marca a transición entre a Antigüidade e o Medievo é se acaso a cristianización, cuxa grande difusión circunmediterránea se sitúa no século III e a súa oficialización ou integración nas estruturas estatais no IV. Na Galecia, o verdadeiro pulo deste proceso, a cristianización do *ager*, se adía a todas luces ata o VI. Poida que o século V sexa un fito significativo para Occidente, pola implantación dos reinos xermánicos, pero nada máis. Na península ibérica, mesmo, a cesura política do século VIII antóllase ben máis significativa, pois ao contrario cós reinos suevo e

visigodo que se integraron na cosmovisión romana, recoñecéndose reinos do Imperio ou simplemente imitándoo, está claro que o Islam non o fixo, nin máis nin menos porque representa outra civilización.

Mais os límites non deixan de seren arbitrarios. Xunguir Antigüidade e Tardoantigüidade non é necesariamente máis obxectivo do que seccionar o rango de estudo en etapas máis curtas, ou amplialo a outro intervalo máis longo. Porén, hai razóns obxectivas para a escolla. No século VIII arrinca, se non un fito histórico para quen non queira aceptalo, si un historiográfico claro e inequívoco. A natureza das fontes históricas da Galecia muda radicalmente a unha e outra beira do século VIII. Antes, as fontes son escasísimas: temos corografías, itinerarios, crónicas, leis, actas conciliares e, sobre todo, epigrafía. Pero a documentación escrita é tan escasa e ten tan poucos visos de aumentar por novas descubertas, que os estudos se enchoupan sempre dunha certa vocación arqueolóxica, ata o punto, acotío, de perderen a súa vocación histórica. O século VIII racha radicalmente con isto, e non necesariamente porque os arqueólogos muden tales inercias ao investigaren o Medievo, senón porque apenas o investigan, e porque a vocación arqueolóxica dos medievalistas é insignificante. Isto débese a que no século VIII, ademais de corografías, itinerarios, leis, epigrafía e actas conciliares, aparece un novo tipo de fonte, o diploma, certamente escasa durante moito tempo pero que medrará exponencialmente contra o limiar do ano mil.

Na Galecia, as fontes diplomáticas, incluídas as referentes ao propio século VIII, débense na súa meirande parte a compilacións que as nosas institucións eclesiásticas encetaron no Pleno Medievo, deica o século XII, sobre documentación anterior, formando os chamados *tombos*. As fontes escritas non epigráficas da Antigüidade proveñen tamén, polo xeral, destas compilacións pleno-medievais. As tradicións manuscritas nas que se conservaron son internacionais, abranguindo un tempo e un espazo moito máis rico do que os nosos modestos tombos; pero algunhas das nosas fontes máis significativas simplemente non existirían sen eles. Nomeadamente, semella que se o famoso *Parroquial suevo* chegou a nós, foi grazas á súa apelación nos preitos eclesiásticos que cambalearon a Galecia do século XII.

Todo isto evócanos, en primeiro lugar, o azar que rexe a conservación do noso rexistro histórico; sobre todo o máis antigo, do que pretendemos ocuparnos. Mais o que me importa agora é salientar a total disparidade das fontes medievais fronte ás antigas, e consecuentemente as diferenzas que afectan aos intereses, obxectivos, métodos e técnicas de investigación de cada período. Pois os tombos medievais conservan excepcionalmente fontes antigas, pero sobre todo conservan doazóns, testamentos, decretos medievais. A investigación medievalista trata de enxergar a sociedade, a cultura e a economía medievais a través da análise masiva desta documentación estereotipada. A súa dinámica de traballo achégase ou pretende achegarse ás dinámicas que rexen a historia moderna e contemporánea, á historiografía «de arquivo», ao que foi a Historia científica, en xeral, dende L. von Ranke.

A dinámica de traballo das ciencias de Antigüidade é un tanto diferente. Pártese de documentos caracterizados case sempre —mesmo os epigráficos, os máis numerosos— por unha certa excepcionalidade, ou do completo mutismo das fontes arqueolóxicas. Sospeitamos, sen moita marxe de erro, que na Tardoantigüidade existiron diplomas semellantes aos medievais máis estereotipados. Fundamentalmente, porque se conservan, embora non na Galecia, ou canda menos eu non coñezo ningún. Mais o feito de estes documentos, que sen dúbida existiron, non formaren máis ca excepcionalmente parte das compilacións que crearon os tombos medievais —como volve exemplificar o *Parroquial suevo*, embora afastado do xénero diplomático—, fai que a investigación da Tardoantigüidade sueva e visigoda sexa máis semellante á da Antigüidade romana que á do Medievo *stricto sensu*.

A miña outra razón é metodolóxica. Aínda se os imperativos documentais non achegasen tanto os métodos —ou as carencias— da investigación das épocas romana e xermánica, o seu estudo comprensivo non deixaría de ser unha necesidade, canda menos puntual. E o que

emerxe aquí é un interese renovado pola comparación dos dous documentos paradigmáticos para o noso proxecto, a *Descripción pliniana* e o *Parroquial suevo*, respectivamente do século I e VI d.C., que propoñemos estudar o un á luz do outro, pero tamén á luz, precisamente, da diplomática medieval. A simple proposta metodolóxica do meu proxecto, repousada na análise destes dous documentos paradigmáticos, aposta polo estudo comprensivo da nosa historia romana e xermánica, canda menos en relación ao poder local; e xa que logo, xustifica o intervalo histórico proposto, que xungue Antigüidade romana e Tardoantigüidade xermánica.

A devandita «periodización longa» da Antigüidade abrague na Galedia, *grosso modo*, case un milenio. As balizas cronolóxicas poden situarse, a título xenérico, nos séculos II a.C. e VIII d.C., respectivamente inicio da conquista romana e culminación da islámica. Concretamente, no 139 a.C. contamos coa primeira noticia explícita dunha intervención romana na nosa rexión, a de Quinto Servilio Cepión no contexto das guerras lusitanas (App., *Iber.*, XII, 70; Fernández Calo, 2018a: 50-52). A data de peche é máis complexa, xa que se extrapola dun evento de historicidade incerta: a toma de Lugo por Musa ibn Nusair, que se adoita situar no 714, xusto antes da súa volta a Damasco².

Mais alén destas balizas cronolóxicas, enfocaremos tamén, en longos capítulos da presente memoria, o noso interese no período alto-medieval, atendendo a fontes diplomáticas que se estenden ata o século XII, e puntualmente máis aló. Mais isto só por un interese subsidiario: o contributo destas fontes posteriores para o noso verdadeiro obxecto de estudo, o poder local galaico dos períodos romano, suevo e visigodo, amais dos períodos intermedios «sen Estado» puntualmente sucedidos entre eles.

1.5. **Introdución metodolóxica: arredor do concepto de «xenealoxía»**

O concepto de «xenealoxía» enténdese convencionalmente na filosofía e nas ciencias sociais contemporáneas como un método ou orientación metodolóxica destinada a cuestionar o proceso de «emerxencia» —mellor do que a «orixe»— dun suxeito determinado, ao que se despoxa da súa inmanencia a prol de o entender mero resultado de relacións de forza. Como é ben sabido, esta forma de entender a xenealoxía débese aos traballos de M. Foucault, inspirados na obra de F. Nietzsche (para unha síntese, Downing, 2008: 12-16). Normalmente, pola formación e intereses particulares dos seus propoñentes, os suxeitos de estudo da xenealoxía limítanse a conceptos filosóficos ou valores socio-culturais; pero non faltan achegas, dentro agora dos intereses do noso propio proxecto, no eido da política, a administración, o goberno e as súas institucións. O propio M. Foucault pode ser un exemplo disto (nomeadamente, M. Foucault, 1991), pero a aplicación dos seus epígonos resulta ben máis extensa (v.g. Burchell & *al.*, 1991; Clifford, 2001).

En realidade, F. Nietzsche non teorizou un concepto de xenealoxía. De feito, na súa obra paradigmática arredor este asunto, a *Xenealoxía da moral*, non se refire aos «xenealoxistas da moral» senón como suxeito de confrontación, opoñendo aos filósofos que se enfrontaran antes del a este problema dende perspectivas teolóxicas e teleolóxicas na procura dunha «orixe» (*Ursprung*), o xeito conveniente de facelo: a saber, segundo sintetizamos arriba, ripándolle a súa inmanencia e entendendo os factores que inciden na súa «procedencia» (*Herkunft*), provocando a súa «emerxencia» (*Entstehung*), como resultado de relacións de forza históricas (Nietzsche, 2017 [1887]). M. Foucault, pola contra, vai formular unha equivalencia, ben difusa por outra banda, entre o método nitzscheano e a xenealoxía en si mesma, opoñéndoos precisamente aos métodos dos xenealoxistas tradicionais.

A título de exemplo, na *Xenealoxía da moral*, F. Nietzsche defendeu que as ideas do «bo»

2 Cfr., entre obras xerais, M. Novo Güisán (2003-2004: 67), J. López Quiroga (2004a: 57), A. López Carreira (2008: 147), M. Fernández Calo (2018a: 323-324), &c. Suxestivamente, M. Carriedo Tejedo (2013) ten fundamentado esta data ao abeiro da *Chronica prophetica*, que establecería un intervalo de tempo de dominación islámica, implicitando o seu inicio precisamente no 11 de novembro do 714.

e do «malo» non son universais nin inmanentes, senón que emerxeran no primitivo establecemento de relacións de dominación e subordinación entre os homes, denotando en orixe o «nobre» e o «vulgar», respectivamente, na moral dos señores, ata sufriren a súa antítese ou «transvaloración» na moral dos escravos. A consagración desta moral de escravos viría motivada pola súa adopción por parte das castes sacerdotais, caracterizadas polo cultivo do espírito e non do corpo, e xa que logo pola súa impotencia fronte aos valores guerreiros, como xeito de superaren as súas desvantaxes dentro da comunidade dos señores. Segundo F. Nietzsche, esta inflexión, definitivamente xudeo-cristiá, tería ocorrido no antigo Israel, sendo logo difundida a Europa na cristianización. Estamos, evidentemente, perante un esquema filosófico ideal, no que se acusan as posicións ideolóxicas do autor: na oposición aos «xenealoxistas» tradicionais obra o nihilismo filosófico; na alternativa proposta, actúa o famoso concepto nietzscheano da «vontade de poder».

M. Foucault esforzouse en atopar un vínculo entre a súa concepción da xenealoxía, isto é, o método xenealóxico nitzscheano, e a Historia. “L’histoire apprend aussi à rire des solennités de l’origine” (Foucault, 1971: 148), escribiu, en referencia á oposición nihilista de F. Nietzsche á universalidade ou inmanencia da moral. As xenealoxías estudadas por M. Foucault —a loucura, o sistema penitenciario, a arte de gobernar— tiveron certamente unha base ben máis histórica, ben máis empírica, cás de F. Nietzsche. Mais a definición da xenealoxía por M. Foucault, malia a concibir como método, non deixa de ser difusa. Ao meu saber, apenas podemos citar máis ca dous ensaios de definición, procedentes de dous diferentes textos foucaltianos. Velaquí o primeiro, nunha súa recensión do método nietzscheano:

Suivre la filière complexe de la provenance, c’est au contraire maintenir ce qui s’est passé dans la dispersion qui lui est propre: c’est repérer les accidents, les infimes déviations — ou au contraire les retournements complets —, les erreurs, les fautes d’appréciation, les mauvais calculs qui ont donné naissance à ce qui existe et vaut pour nous; c’est découvrir qu’à la racine de ce que nous connaissons et de ce que nous sommes il n’y a point la vérité et l’être, mais l’extériorité de l’accident (Foucault, 1971: 152).

O segundo texto é de feito parte dunha difundida entrevista de M. Fontana para a revista belga *L’Arc*, en resposta á pregunta do entrevistador: “¿cómo situaría usted entonces la aproximación genealógica?”. Velaquí a súa resposta:

Quería ver cómo se podían resolver estos problemas de constitución en el interior de una trama histórica en lugar de reenviarlos a un sujeto constituyente. Es preciso desembarazarse del sujeto constituyente, desembarazarse del sujeto mismo, es decir, llegar a un análisis que pueda dar cuenta de la constitución del sujeto en la trama histórica. Y es eso lo que yo llamaría genealogía, es decir, una forma de historia que da cuenta de la constitución de los saberes, de los discursos, de los dominios de objeto, etc., sin tener que referirse a un sujeto que sea trascendente en relación al campo de los acontecimientos o que corre en su identidad vacía, a través de la historia (Fontana, 1980: 181).

Enxergamos, outra volta e principalmente, a crítica nietzscheana ás inmanencias; unha redefinición do nihilismo decimonónico ao abeiro do relativismo post-moderno. Que contributo pode representar todo isto para nós? O certo é que tales concepcións filosóficas do método xenealóxico, incluíbeis nunha introdución conceptual como a que tento satisfacer aquí, non teñen ningunha aplicación directa para o noso proxecto, embora poidan inspirarnos; mesmo se tal método xenealóxico se demostrou tan fructífero na historia e nas ciencias sociais, da man de M. Foucault e dos seus epígonos. Podemos outorgar, por suposto, que o poder local galaico —suxeito de estudo tanto máis prosaico cós formulados por F. Nietzsche e

M. Foucault— non está dotado de ningunha inmanencia transcendente, mesmo cando veño de defender a súa importancia decisiva para a comprensión da nosa historia antiga. Nin sequera supón un atranco absoluto o feito de que no noso caso non poidamos aspirar a recoñecer as orixes máis antigas do poder local, pola simple razón de que as fontes dispoñíbeis arrincan nun intre determinado —a época romana— no que este se nos presenta plenamente constituído, canda menos no que atinxe á súa estrutura básica. Non podemos aspirar, xa que logo, a “dar cuenta de la constitución del sujeto en la trama histórica”, como formulaba M. Foucault na entrevista da que vimos de facérmolos eco; non podemos rastrexar a súa *Ursprung*, nin a súa *Herkunft* nin a súa *Entstehung* primitivas, nos termos formulados por F. Nietzsche. Mais poucas xenealoxías poden aspirar a facelo; nin sequera a nietzscheana e foucaultiana: mesmo F. Nietzsche “récus[ait ...], au moins en certaines occasions, la recherche de l’origine” (Foucault, 1971: 148). Definimos un suxeito de estudo e un intervalo no que o estudar: o método xenealóxico non deixa de resultar potencialmente aplicábel nestas circunstancias: dar conta da trama histórica dun suxeito xa constituído; debuzármolos nos factores que inciden na «procedencia» (*Herkunft*) e provocan a «emerxencia» (*Entstehung*) non do suxeito mesmo, senón das súas transformacións.

Porén, o que máis nos arreda da aplicabilidade desta concepción da xenealoxía é a distancia curricular e disciplinaria que separa o noso proxecto das obras destes grandes pensadores. Non só unha evidente distancia formativa e intelectual persoal: o poder local galaico non ten nada que ver coas grandes cuestións que se formularon F. Nietzsche e M. Foucault; e nin sequera, polo prosaísmo e parquedade das súas fontes, coa vocación histórica do segundo, orientado a rastrexar xenealoxías de discursos e concepcións ideolóxicas máis ca de estruturas políticas, por moito que estas tamén entrasen, acotío maxistralmente, nas súas consideracións.

O feito de aludirmos á «xenealoxía» no título deste proxecto non se debe á pretensión de emular a obra destes grandes pensadores que lle deron, aínda difusamente, o que hoxe é a súa principal acepción epistemolóxica. A miña razón é ben máis prosaica, meramente metodolóxica; pero non referente á metodoloxía nietzscheana e foucaultiana que vimos de describir, senón a unha simple necesidade imperiosa, a nivel historiográfico, na investigación do poder local galaico. Esta necesidade é o seu estudo diacrónico, comprensivo entre épocas históricas dispares, que supere a fragmentación coa que a historiografía moderna vén estudando o poder local. É urxente que a investigación deste problema se ocupe de pescudar os nexos, a xeito de xenealoxía —e tanto ten se nietzscheana, se foucaultiana, ou meramente familiar—, que obran entre as noticias dispersas do noso poder local antigo. Tal é a vocación xenealóxica do meu proxecto, a que tentei expresar decidamente no mesmo título desta memoria... E cuxa aplicación práctica cumprirá explicar no seu momento.

Parte do contido desta memoria ocúpase da reunión e crítica das fontes antigas referentes a determinados aspectos do noso suxeito de estudo, o poder local galaico, segundo a metodoloxía que exporei máis adiante (§4). Por iso, neste capítulo limitareime a realizar unha síntese valorativa das fontes dispoñíbeis e do seu potencial contributo para o recoñecemento do poder local.

Para mágoa de toda proposta de historiar a Antigüidade galaica, coma a nosa, se algo caracteriza globalmente o conxunto de fontes históricas deste período é a súa escaseza. Por suposto, a «escaseza» ou «abundancia» son sempre cualidades relativas; pero xa expuxemos hai un anaco como isto se materializa relativamente ao Medievo, cando emerxe con profusión un novo tipo de fonte, o diploma. Evidentemente, a Antigüidade caracterízase tamén en relación a unha outra época adxacente, a precedente Prehistoria, polo xermolo e proliferación de fontes escritas. Porén, na medida en que a Historia e a Prehistoria se distinguen precisamente pola dispoñibilidade destoutro tipo de fonte, a Antigüidade non pode pasar para nós senón como a época con menos fontes escritas dispoñíbeis. Mais a Galicia, como rexión, caracterízase asemade ao longo de todo a súa historia, e non só na Antigüidade, polo seu ruralismo, subdesenvolvemento económico e situación periférica en relación ás rexións máis avanzadas do Occidente europeo; e tales circunstancias non resultan dende logo propicias para a produción e conservación dun rexistro histórico abondoso en relación, agora, á súa veciñanza.

Finalmente, en relación aos avatares non da produción e conservación de fontes senón do seu estudo contemporáneo, emerxe a situación paradoxal de que precisamente esta época singularmente caracterizada pola escaseza de documentación escrita, é tamén a mellor dotada en documentación arqueolóxica non escrita. Insisto: “non escrita”. Está claro que a documentación epigráfica e numismática —de seu arqueolóxica; pero tamén, de seu, escrita— escapa a esta caracterización. Non coñezo estudos específicos, nin eu posúo datos inéditos, que aporten algo á tan necesaria comparación entre as diferentes etapas da nosa documentación epigráfica; mais non semella moi aventurado asumir *a priori* que a epigrafía medieval e moderna supere á romana e tardo-antiga. E embora si insistan tales estudos específicos no ámbito da numismática, que inciden na retracción do numerario conservado entre a época romana e a medieval (Núñez Meneses, 2016), non hai dúbida de que dende o Baixo Medievo ata hoxe a produción, circulación e conservación monetaria superou á das mellores épocas da nosa Antigüidade.

2.1. Fontes arqueolóxicas

Recuperemos, pois, o fío da nosa exposición: fontes arqueolóxicas non escritas. Para ningunha época histórica coma a nosa Antigüidade, que agora podemos xunguir coa nosa Prehistoria recente e Protohistoria, a Arqueoloxía se ten esforzado máis en prospectar, catalogar e escavar xacementos; para ningunha outra época da nosa Historia contamos consecuentemente con máis documentación cerámica, metalúrxica, paleo-botánica, paleozoolóxica, e mesmo artística, recuperada por intervencións arqueolóxicas. Porén, esta inxente cantidade de información non escrita é moi pouco o que nos aporta ao noso problema particular. Se o contributo Arqueoloxía, por si soa, resulta moi limitado para pescudar asuntos de índole socio-política (Calo Lourido, 1993: 171), non digamos xa institucións e administración! E cando o noso obxecto de estudo, en concreto, é o poder local, mesmo avances recentes tan relevantes para a historia política da Galicia coma o catálogo cada vez máis amplo de campamentos romanos (Costa García & *al.*, 2019), apenas teñen para nós unha influencia tanxencial.

Fagamos excepcións: o xermolo dos grandes castros ao longo do século I a.C., o das *uillae*

e «aglomerados secundarios» romanos no II/III d.C., o devalo castrexo dende mediados do século I d.C. e a súa recuperación na Tardoantigüidade, son todos procesos que coñecemos grazas á Arqueoloxía, e verbo aos que esta disciplina ten aínda moito que aportar. Mais mesmo nisto o contributo resulta decepcionante perante as preguntas que gostaríamos de formular ao rexistro arqueolóxico: se os aglomerados secundarios foron, como semella, canda menos puntualmente, *capita ciuitatis*, onde está o seu reflexo político? U-las curias, u-los foros? Mesmo en estudos exemplares arredor deste asunto, coma o de F. Pérez Losada (2002), se eluden con abraiante desinterese estas preguntas. Cando se trata dos grandes castros, as estruturas de reunión pública que coroan moitos deles son estudados, unha e outra vez, dende a perspectiva da relixiosidade, dentro da categoría de «santuarios urbanos», aínda cando, como xa teño defendido noutro lugar, semella por enteiro plausíbel a súa dimensión política (Fernández Calo, 2016a). Ao meu saber, só para as grandes capitais da Galedia se veñen formulando estas importantes cuestións (Suárez Piñeiro, 2006-2008; Martins & Fontes, 2010; Fonseca Sorribas, 2012), agás algúns casos isolados entre xacementos secundarios coma O Freixo, Marco de Canaveses, ou El Castro de Villasabariego, con conservación máis ou menos excepcional das súas estruturas monumentais (Dias, 1998; Celis Sánchez & *al.*, 2002: 271-272).

Todo isto son excepcións: en xeral, o contributo arqueolóxico ao noso problema amósase precario, cando non completamente indiferente.

2.2. Fontes literarias

Pasemos ás fontes escritas. Cómpre citar, en primeiro lugar, as literarias, nas que podemos agrupar todas as fontes conservadas en soporte brando a través de complexos procesos de transmisión textual. Podemos distinguir, en primeiro lugar, as fontes clásicas das tardo-antigas. Comecemos polas primeiras.

As fontes clásicas referentes á Galedia forman parte do fragmentario *corpus* do saber da Antigüidade clásica, en grego e latín, conservado por tradicións internacionais e obxecto de reunión e crítica intensa e internacionalizada por parte da intelectualidade humanística occidental dende o Renacemento. A intelectualidade galega participou ao seu xeito destes esforzos, pero os traballos específicos de crítica e aproveitamento histórico son relativamente recentes. Destacan, sen dúbida, as achegas de J. C. Bermejo (1978; 1983) orientadas a avaliar a obra de Estrabón, nun criticismo tendente a matizarse na actualidade (García Quintela, 2009). Do que si dispomos cunha certa tradición rexional é na crítica e tradución do noso único cronista romano, Hidacio de Chaves (Candelas Colodrón, 2004; López Silva, 2004). E contamos finalmente cun par de compilacións das fontes clásicas para o noso ámbito rexional estrito, para as que abonda cadanseu volume (Romero Masía & Pose Mesura, 1988; Balboa Salgado, 1996). Isto convénenos da escaseza cuantitativa deste rexistro, que non desmerece a súa importancia cualitativa.

Entre as fontes clásicas, en efecto, atopamos todo tipo de temas: xeografías, epistolarios, mitoloxías, crónicas, historias, lírica, filosofía, dereito. Deles, cómpre singularizar a lexislación civil: compilado polos emperadores romanos de Oriente, o dereito romano foi recuperado en Occidente xa dende o Baixo Medievo co xurdimiento das escolas xurídicas universitarias (Brunckhorst, 2004). Todos os demais temas ampliaron a cesura documental ata o Renacemento. Por suposto, no que estamos a expór subxace algunha indefinición. Onde remata o saber clásico e escomeza o medieval? Pode resultar ata certo punto estraño incluírmolos por exemplo, como fixemos, a Hidacio de Chaves e o seu *Cronicón* entre estas fontes clásicas, sendo realmente un representante secundario, por máis ca relevante para nós, da Latinidade serodia. Mais o certo é que as dinámicas que rexeron a transmisión e conservación da súa obra son análogas, por exemplo, ás do tamén galaico Orosio, ás do tamén serodio Festo, ou ás dos máis temperáns e máis incontrovertibelmente «clásicos» Ptolomeo,

Apiano, Plinio o vello ou o *corpus* cesariano.

Verbo ás fontes literarias post-romanas emerxen algunhas diferenzas coas romanas. Persoalmente, non son partidario de extrapolar rupturas históricas efectivas dos fitos cronolóxicos nos que convencionalmente estamos obrigados a compartimentar a Historia ou, no noso caso, a Antigüidade. Porén, é evidente, por unha banda, que as nosas fontes de época xermánica denuncian unha coherencia interna que as distingue do saber clásico: unha liña de transmisión moito máis continuísta co Medievo e ata a actualidade; e tamén máis «rexionalista», lonxe das tradicións tan internacionalizadas que conservaron o saber clásico, limitada agora esencialmente aos reinos hispánicos medievais. Na Tardoantigüidade sueva e visigoda emerxen autores moi difundidos en todo o Occidente tardo-antigo e medieval, coma o noso Martiño de Dume ou o máis relevante, pero tamén máis alleo a nós, Isidoro de Sevilla. Seguimos a contar tamén con obras externas á península ibérica, extremadamente útiles para nós, coma o *Anónimo de Rávena*.

Porén, a meirande parte das nosas fontes ten unha vocación moito máis local, e foi como digo conservada esencialmente no marco estrito da península ibérica. Simplemente, non hai unha verdadeira solución de continuidade entre a Tardoantigüidade visigoda e o Alto Medievo no marco da Galecia. Deste xeito, a chamada *Colección canónica hispana* foi conservada polas propias institucións eclesiásticas superviventes á conquista islámica, reunindo unha enorme cantidade de actas conciliares de carácter provincial e xeral da península ibérica tardo-antiga. E o dereito visigodo foi conservado despois da «perda» do Reino ata tal punto que as parquísimas fontes notariais galegas do século X aluden con insistencia a el (Castro Caridad, 1999). Cómpre matizar, iso si, que a súa compilación, na forma na que efectivamente chegou a nós, fica intimamente vencellada ás innovacións xurídicas baixo-medievais, e neste caso á codificación do *Fuero juzgo* por Afonso X o sabio. Mais evidénciase, en suma, a identidade singular das fontes literarias da nosa Tardoantigüidade visigoda, distinguíndoas netamente da Antigüidade romana.

Entrambas as etapas referidas resta o período suevo; e é se cadra aquí onde máis claramente emerxe unha ruptura cronolóxica: todo apunta a teren sido conservadas, canda menos dun xeito parcial, as fontes eclesiásticas; e a térense perdido por enteiro as lexislativas. Verbo ás primeiras, cómpre salientar a inclusión das actas dos dous concilios xerais suevos de Braga, amais dun terceiro provincial visigodo, na *Hispana*. Con certeza houbo máis concilios, dos que de feito a antedita colección aporta alusión explícita dalgún cuxas actas non se conservaron. Isto evidencia que, mesmo se na conservación da *Hispana* mediaron dun xeito protagonista institucións eclesiásticas galaicas, a colección canónica que representa se trataba dunha compilación xeral para todo o reino visigodo, sen o menor particularismo galaico. Destes concilios de noticia dispersa, o máis relevante é sen dúbida o polémico concilio suevo de Lugo do 569. Non aludido en absoluto na *Hispana*, a súa noticia chegou a nós polo simple azar dun preito eclesiástico que enfrontou aos diversos bispados galaicos no século XII, propiciando a difusión do seu suposto rexesto canda unha porción documental demostradamente xenuína: nada menos có *Parroquial suevo*, unha das fontes paradigmáticas para o noso proxecto de investigación.

Se conservamos, por outra banda, o *Cronicón* de Hidacio, autor aínda netamente romano, e un bo volume de obras do xa post-romano Martiño dumiense, é porque, como xa apuntamos, destacaron ao seu xeito na Latinidade tardo-antiga e tiveron, consecuentemente, unha boa difusión no Occidente cristián medieval. Aquí rematan as fontes literarias producidas no período suevo: claro é que os seus potenciais canons legais e o interese pola súa transmisión se perderon co Reino. Apenas podemos formular unha sospeita, inexplorada en termos historiográficos malia a súa transcendental importancia, e na que eu tampouco me atrevei a entrar nesta memoria: as compilacións lexislativas visigodas, e nomeadamente o *Liber iudiciorum* difundido no século seguinte á conquista do reino suevo, non incluíría leis en uso

na Galedia pre-visigoda?

As fontes tardo-antigas, fronte ás clásicas, non foron obxecto de compilación rexional; o que se cadra non resulte por enteiro inxustificable dada a súa vocación case sempre máis xenérica. Estamos, con todo, inexcusabelmente, perante unha eiva da nosa investigación filolóxica rexional. Entre os volumes compilatorios podemos salientar varios dos *Monumenta Germaniae Historica* para as fontes cronísticas (Krusch, 1885; Mommsen, 1894) e as lexislativas (Zeumer, 1902); e a edición de J. Vives (1963) para *Colección canónica hispana*. Entre estes grandes fitos bibliográficos esparéxense obras dispersas, nas que evitarei entrar neste capítulo de vocación meramente introdutoria. Podo citar, iso si, unha que terá especial interese para nós, máis nada ca polas súas noticias intimamente referentes ao poder local: a compilación relativamente recente da obra de Valerio do Bierzo, un dos derradeiros contributos dun dos nosos latinistas máis recoñecidos, M. C. Díaz y Díaz (2006), finado non hai tanto tempo.

O contributo deste volume documental que reducimos, sen moita precisión, á categoría de «fontes literarias», clásicas e tardo-antigas, é moi variábel para o tema específico do poder local. As fontes da conquista romana aportan a constatación, un tanto difusa pero efectiva, de certas comunidades locais como suxeito de confrontación co poder romano. Estas fontes caracterízanse pola súa superficialidade, sendo case todas elas, de feito, rexestos compilatorios de obras anteriores; acotío, tamén, moi posteriores aos feitos descritos: citemos a Floro e Orosio, presuntos compiladores de Tito Livio; as propias *periochae*, resumos, deste mesmo; ou a dous dos nosos principais informantes, Dión Casio e Apiano, autores de grandes obras de historia universal —ou do que no seu tempo se podía entender como tal—, no que as informacións galaicas emerxen de exercicios de documentación e de discursos históricos de ben máis longo percorrido.

A superficialidade que vimos denunciando para estas fontes non obsta o xermolo circunstancial de noticias de grande concreción, tanto arredor do artellamento interno das comunidades conquistadas como do xeito no que se efectuou a súa negociación e sometemento ás estruturas do poder imperial romano. Practicamente tamén á Protohistoria podemos adscribir a Estrabón, o xeógrafo do «cambio de Era». A súa *Xeografía* contén algunhas das noticias máis relevantes arredor do proceso e efectos da conquista romana; pero se por algo destaca é polas súas informacións etnográficas. Non é moito, certamente, o que isto aporta ao tema do poder local; pero o certo é que algunhas das noticias máis temperás de nomes de pobos galaicos proveñen de Estrabón, quen mesmo proporciona a primeira cuantificación das nosas entidades etno-políticas locais (Str., *Geog.*, III, 3, 5).

Logo de Estrabón damos o paso definitivo á Historia propiamente dita, cando ás informacións sostidas polas fontes literarias clásicas se suman as da documentación epigráfica nativa. A principal das nosas fontes alto-imperiais, tamén e moi especialmente en relación ao poder local, é Plinio o vello. A súa corografía marítima (Plin., *Nat.*, IV, 111-112) disputa con Ptolomeo o ser o meirande compendio de etnónimos locais da Galedia romana; pero é sobre todo a súa descrición administrativa, o que denominaremos convencionalmente *Descriptio pliniana* (*ibid.*, III, 28), o que meirande interese ten para nós, ao cuantificar expresamente tales comunidades sobre uns lindeiros moito máis definidos cós de Estrabón que vimos de citar, compoñendo por dereito propio outra das nosas fontes paradigmáticas. Alén de Plinio, as demais fontes alto-imperiais pouco máis nos proporcionan ca monótonas listaxes de etnónimos: destaca sen dúbida Claudio Ptolomeo, que significativamente relaciona tales etnónimos con supostas *póleis*, proporcionándolles as súas coordenadas xeográficas... Mais, como veremos, ningunha implicación efectiva para a política e administración real da Galedia do seu tempo pode sacarse de tan aparentemente elocuente terminoloxía.

Adentrándonos xa no Baixo Imperio e na Tardoantigüidade, contamos co *Itinerario de Antonino* que reproduce o mesmo valor exacto que podemos dar a Ptolomeo: listaxes de

topónimos máis ou menos ubicábeis, e con implicacións máis ou menos relevantes para o poder local. Alén deste itinerario, as fontes literarias baixo-romanas non teñen un grande peso para nós: se de ningún xeito podemos afirmar que sexan menos numerosas cás alto-romanas, si que son máis superficiais. Non nos aportan moito, en efecto, noticias dispersas coma a descrición lírica e aparentemente equívoca de Braga por Ausonio (*Urb.*, 14); ou unha das tradicións conservadas arredor da patria do emperador Teodosio o grande, Coca, xa non galaica *stricto sensu* mais si a nivel administrativo, segundo Hidacio (*Chron.*, 2) e Zósimo (*Hist.*, IV, 24). Todas as demais fontes baixo-romanas, coma estes Hidacio e Zósimo, pero tamén Orosio, ou se refiren a épocas anteriores, ou fan o retrato dos seus tempos; o que na Galecia, mesmo co Imperio de Occidente aínda en pé, xa entra dentro do período post-romano.

Porén, con estas consideracións estamos a eludir o que se cadra sexa o principal xénero documental da época, con implementación progresiva e cada vez máis mesturado cos demais, que non é senón o eclesiástico. Epistolarios e actas martiriais máis ou menos fiábeis dende canda menos o século III, actas conciliares e textos doutrinais dende o IV, constitúen o noso *corpus* literario paleo-cristián. Engádanse haxiografías, libros de milagres e tratados doutrinais e moralistas para os dominios xermánicos. O valor destas fontes volve a ser moi variábel, pero verdadeiramente decisivo, acadando en ocasións un nivel de concreción abraiante. Nomeadamente, a constatación circunstancial de bispos galaicos é unha das informacións máis relevantes e constantes arredor das institucións locais nas comunidades urbanas —e non tan urbanas— da Galecia tardo-antiga; unha precisión dun nivel simplemente impensábel para as fontes literarias alto-imperiais. En poucas palabras, as fontes eclesiásticas permítennos reconstruír unha morea de episcopoloxios tardo-antigos. Con moitísimas lagoas, si, pero, para que outra institución local anterior é posíbel acadar tal nivel de concreción? As actas conciliares romanas e sobre todo suevas e visigodas apórtannos, pola súa banda, datos relevantes arredor da implantación eclesiástica nas comunidades locais e da súa relación con outras institucións, revelándose unha fonte ineludíbel do noso poder local tardo-antigo. Pero estas fontes non se limitan a darnos noticia das circunstancias vividas pola Igrexa e da súa relación co poder civil: ás veces refírense directamente a este poder. Para min, unha das noticias máis significativas deste tipo é a dun *municipium Celenis* citado de pasada nas actas do concilio romano de Toledo (*Conc. Tol.*, I, *praeef.*), porque menciona tal *municipium* precisamente onde ninguén o agardaría: na Galecia, no limiar do século V, e na canonoloxía cristiá.

A Tardoantigüidade, outra volta sen solución de continuidade entre os períodos romano e xermánico, distínguese por outro xénero, o cronístico, inexistente para o Alto Imperio. Brilla aquí sen dúbida a figura do noso Hidacio de Chaves, pero cómpre citar tamén ao foráneo Xoán de Bicláro, e engadir a Gregorio de Tours, Isidoro de Sevilla ou Zósimo, máis compiladores de historias do que cronistas. En todas estas obras, o poder local emerxe como actor protagonista do fío dos acontecementos; dun xeito análogo pero moito máis transcendental —no caso de Hidacio mediando mesmo unha identificación persoal— do que nas fontes da conquista romana. A información cronística tardo-antiga contén en definitiva as noticias da implementación sueva e visigoda; e da relación destes dous grandes reinos xermánicos cos poderes locais. Recoñecemos nelas, xa que logo, non só as accións circunstanciais das comunidades locais, senón tamén datos do seu funcionamento, das súas estratexias, da súa diplomacia e, ocasionalmente, das súas institucións. Detrás das fontes cronísticas tardo-antigas non albiscamos meramente a superficialidade anecdótica da historia *événementielle*, senón tamén a alma mesma das estruturas políticas do poder local.

Mención á parte na nosa Tardoantigüidade merece o *Parroquial suevo*. Esta fonte aparece particularizada nas mesmas circunstancias que a conservaron, como expuxemos; e tamén na súa crítica e edición, eludidas por todos os grandes compiladores modernos, e apenas

enfrentada e culminada, a título específico, polo padre P. David (1947a). O *Parroquial* é sen dúbida a principal fonte para o estudo do poder local galaico no intervalo marcado no noso proxecto: ningunha outra recolle dun xeito máis numeroso e exhaustivo os nomes, a categoría e a ubicación aproximada de tantas entidades locais. Para a presente memoria, o *Parroquial* é, como non podería ser doutro xeito, unha das fontes paradigmáticas nas que asentaremos a análise diacrónica do poder local. Pero a súa crítica, análise e confrontación con outras fontes, como a de todas as demais que só pretendo avaliar superficialmente agora, aprazareina para outro capítulo desta memoria.

2.3. Fontes epigráficas

Grosso modo, podemos distinguir as fontes epigráficas das literarias que vimos de sintetizar, alén do xa aludido soporte, por tres características daquelas: a súa conservación directa, o seu meirande autoctonismo, e a vocación máis arqueolóxica e menos filolóxica do seu estudo, crítica e compilación. Isto son só xeneralidades, moi matizábeis segundo a natureza de cada documento. Por exemplo, así como contamos con fontes literarias nativas, coma o *Cronicón* de Hidacio de Chaves, algunhas das fontes epigráficas máis significativas para o estudo do poder local galaico son por enteiro alleas á Galecia: citemos, nomeadamente, a epigrafía honorífica tarraconense, que contén boa parte do rexistro do *municipium* galaico do Alto Imperio. E problemas concretos coma o dos etnónimos, topónimos e teónimos epigráficos, de interese tanxencial pero efectivo para o poder local, son obxecto de estudo preferente de lingüistas, por moito que as primicias, compilacións e críticas destes documentos adoiten ser tarefa de arqueólogos. Mais continuando coas xeneralidades das que non quero substraer este capítulo de síntese preliminar, non podo máis ca concretar que por «fontes epigráficas», como vemos de diversa natureza e non sempre doadamente reducíbeis a categorías unívocas, referireime agora a todas aquelas de soporte duro.

De que tipo de soportes estamos a falar? Dos conservados, pedra e metal; e xa de xeito excepcional, cerámica. Pero non é esa a clasificación axeitada: as nosas *tesserae* de bronce non están tan lonxe das estelas honoríficas de mármore e granito; e pola contra teñen moi pouco que ver coas moedas de vellón que con independencia do seu valor dispar tanto se achegan, asemade, ás moedas de metais nobres. As clasificacións cómpre facelas mellor por temas: votivo, funerario, viario, honorífico e, xa a un nivel diferente, numismático. A cuestión é que no noso caso particular todos estes temas se mesturan dun xeito un tanto confuso: agás a numismática tardo-antiga, ningún deles se asocia dun xeito preferente ao poder local, pero tampouco ningún o elude por completo. Distingamos, pois, na nosa avaliación preliminar, a epigrafía numismática da monumental, na que podemos incluír todos os demais temas.

A investigación epigrafista, na Galecia coma no resto de Europa, arrinca no Renacemento tanto na Galiza coma no norte de Portugal. Non nos deteñamos nisto, eido de estudo cada vez máis recorrente na investigación recente (por exemplo, Hernando Sobrino, 2009; Tarrío, 2010; Pereira González, 2017). No que á epigrafía monumental respecta, cómpre apuntar que as grandes compilacións modernas, aínda en uso, son as encetadas pola Real Academia Prusiana de Ciencias no século XIX da man do insigne E. Hübner: o *Corpus Inscriptionum Latinarum* (na península ibérica, *CIL* II) e as *Inscriptiones Hispaniae Christianae* (*IHC*). Xa entrado o século XX, o afianzamento das ciencias da Antigüidade galego-portuguesas motivou a edición de varios *corpora* rexionais, dun xeito, iso si, certamente disperso (*IRG* I-IV; *CIRG* I-II; *AF* a-b; *IRPLu*, *IRPLe*; &c.). Son hoxe poucas as inscricións monumentais de interese que non formen parte dalgún *corpus* epigráfico, o que facilita a tarefa de as historiar.

Aparquemos agora as fontes cristiás e tardo-antigas: son verdadeiramente poucas, e raramente con verdadeiras implicacións para o poder local. Non dubido que isto estea en parte condicionado polo lamentábel subdesenvolvemento da nosa Arqueoloxía tardo-antiga. Mais na situación actual dos nosos coñecementos, hei de apuntar que, embora contemos con

algunha inscrición de decisiva importancia para a historia política da Galecia, entre as que sen dúbida cómpre salientar a «doazón de Marispalla» de São Salvador de Vairão, con documentación nada menos ca dun rei suevo (*IHC*, 135 = Ferreiro, 1997), o rexistro epigráfico tardo-antigo —descontando por suposto a numismática, que trataremos á parte— resúltanos practicamente mudo para o tema do poder local.

Para nós, epigrafía monumental é, pois, esencialmente, epigrafía pagá e alto-imperial. O Imperio Romano foi unha civilización da letra e da pedra, que levou aos máis avanzados logros do «hábito epigráfico» da Antigüidade, intimamente vencellado á cultura política do momento. Mais a Galecia non se amosa senón tímida e atrasada neste logro civilizatorio, como xa hai cincuenta anos advertían uns noviños P. Le Roux e A. Tranoy:

Cette épigraphie [bracarienne] comme celle de l'ensemble du conventus et comme celle du Nord-Ouest en général a des caractères bien définis qu'il n'est pas inutile de rappeler. En premier lieu, la quasi-totalité des documents est composée d'inscriptions funéraires ou de dédicaces privées à des divinités; les inscriptions à caractère public n'existent qu'en faible nombre en dehors des milliaires (Le Roux & Tranoy, 1973: 181).

A nosa epigrafía redúcese, en efecto, case totalmente aos temas funerario e votivo, máis os miliarios. Abofé, non semella doado que o poder local se deixe ver polo miúdo en semellantes circunstancias: os temas funerario e votivo entran dentro da epigrafía máis íntima; e se os miliarios se poden adscribir, a un tempo, aos temas viario e honorífico, o certo é que esta última faciana diríxese polo común a advocacións formularias imperiais, tan útiles para coñecer as actuacións do Estado imperial na Galecia, pero tan alleas, polo común, á cidade-estado galaica. Con todo, dentro do non precisamente amplo volume de documentación epigráfica, ciscada entre estas categorías tan pouco prometedoras, contamos con múltiples noticias referentes dun xeito máis ou menos directo ao poder local.

Boa parte das institucións locais coñecidas figuran precisamente en epitafios e advocacións divinas; nomes de comunidades locais xalonan as mencións de *origo* deixadas a eito por peregrinos, viaxeiros e emigrantes; outro bo volume de información emerxe, finalmente, en epigrafía honorífica de fóra da Galecia. É precisamente, por outra banda, unha inscrición viaria, o *Padrão dos povos* de Chaves (*CIL* II, 2744), unha das máis completas relacións de comunidades locais e a súas funcións, tendo tradicionalmente protagonizado as limitadas reflexións modernas arredor do poder local galaico do período romano. E temos, finalmente, unhas poucas, pero extremadamente elocuentes, epígrafes honoríficas e xurídicas propiamente galaicas con mención de institucións, actos, funcións e comunidades locais. Delas, só as *tesserae hospitalis* semellan ter atopado unha atención relevante por parte dos historiadores especialistas na Historia romana, excesivamente volcados, como veremos, na documentación alto-imperial.

É certo que o «hábito epigráfico» que convencionalmente caracteriza a faceta máis clásica da civilización romana ten unha proxección tamén fortemente alto-imperial: o seu devalo no tránsito do século II ao III d.C., co esgotamento da idade de ouro do *municipium* romano iniciada cos Flavios e o inicio da chamada «anarquía militar», é un proceso moi visíbel na península ibérica (Witschel, 2009; Kulikowski, 2010), e a Galecia non semella unha excepción. Porén, son precisamente posteriores a este fito algúns dos exemplares de epigrafía honorífica, ou directamente utilitaria pero de inequívoca facturación municipal: a estela de Asadur e o moio de Ponte Puñide, inxustamente marxidados pola nosa historiografía, constitúen dous dos documentos máis relevantes do noso rexistro romano, e sen dúbida dos que mellor nos informan da situación do poder local galaico do seu tempo.

Xa aludín ao escaso aporte da epigrafía monumental tardo-antiga á cuestión do poder local, e non vou volver agora sobre ela. Pasemos ás fontes numismáticas: se na epigrafía

monumental insistimos na contraposición entre a Romanidade e os períodos xermánicos, agora a correlación é inversa. Non é cuestión de volume, senón do seu particular contributo para a cuestión que nos ocupa, o poder local. Xa apuntamos que o numerario romano é moito máis numeroso có xermánico, síntoma dos diferentes graos de monetización das etapas económicas correspondentes; mais diferenza que esencialmente nos incumbe emerxe dos centros de emisión. As únicas cecas galaicas de período romano límitanse a unha etapa temperá e a obradoiros presumiblemente intinerantes pero de dependencia netamente imperial: tales son as que deixaron as famosas «moedas da caetra», que terían servido para pagar soldadas no contexto das guerras cántabras (Pérez González & *al.*, 1994; Morillo Cerdán, 2016). Mais durante todo o resto do dominio imperial romano non contamos na Galicia cun só obradoiro de emisión.

Isto muda nada máis asentárense os suevos, coa posta en marcha dunha prolífica ceca bracarense. Certamente ela en concreto non semella informar moito tampouco do poder local galaico, tendo sido polo xeral interpretada dentro das estratexias da monarquía sueva recén instaurada (Tranoy, 1981: 440; López Carreira, 2008: 27; Díaz Martínez, 2011a: 109-110); mais o que importa é o punto de inflexión que representa. Xa dende a época sueva emerxerán múltiples obradoiros locais, representados neste primeiro intre pola serie *Latina munita*; e que atoparán unha nova dimensión logo da conquista visigoda, ata tal punto que a Galicia chegará a acoller a metade das cecas documentadas en toda a península ibérica.

Contamos cun catálogo da antedita serie *Latina* nun útil artigo de A. Roma Valdés (2002), pero aquí servirémonos do ben máis detallado co que P. Núñez Meneses (2017 = 2018) enriqueceu a súa recente tese de doutoramento. Verbo ao numerario visigodo, é esencial o segundo volume —tamén de tese— no que se subdividiu o completísimo traballo *La moneda visigoda* de R. Pliego Vázquez (2009a-b). Que ofrecen estas simples moedas ao estudo do poder local? Nada menos cóos nomes de ducias de cecas equivalentes a comunidades locais; a constatación dunha función política tan representativa como a emisión monetaria; mesmo o indicio de maxistraturas e competencias difíciles de imaxinar para as precarios e ruralizados *pagi e territoria* da nosa Tardoantigüidade. Son relativamente poucos e recentes os estudos que comezan a clarexar esta última liña de investigación, entre os que eu mesmo hei de incluírme... Mais isto será, tamén, por suposto, materia específica da presente memoria.

2.4. Avaliación preliminar

Se ao introducirmos este capítulo aludiamos á escaseza de fontes como característica da Antigüidade, agora que toca concluír a súa avaliación preliminar en relación ao poder local, coído que o seu trazo máis evidente non é outro cá «opacidade». As nosas fontes, con independencia da súa abundancia, son de seu opacas no que atinxe ao noso obxecto de estudo. Se raramente a súa produción tivo algo que ver co poder local, os avatares da súa conservación foron por enteiro alleos a el. Non temos á nosa disposición arquivos; nin sequera depósitos arqueolóxicos: o máis semellante a isto —agardo non repetirme en exceso— é a epigrafía honorífica tarraconense, que nin sequera é galaica. O que temos é un certo volume de documentación, ciscada por diversos espazos e conservada por diferentes motivos, con referencias ocasionais, expresa ou implicitamente referentes, ao poder local. Cómpre insistir na escaseza da nosa epigrafía honorífica: alén de documentos excepcionais, coma o *Padrão dos povos*, a estela de Asadur ou o moio de Ponte Puñide, non contamos con producións directas das comunidades locais. Tales producións locais só proliferan na Tardoantigüidade, co numerario da serie *Latina munita* e das cecas visigodas, certamente fontes parcas e estandarizadas, por máis ca importantes para nós. E mellor nin volver sobre as fontes literarias: só artificiosamente poderíamos reducir a canonoloxía eclesiástica ou as fontes cristiás á categoría de producións documentais do poder local, por moito que nelas estivese preferentemente implicada unha institución tan relevante para o poder local tardo-antigo coma

o episcopado. En todas as demais fontes dispoñíbeis o poder local apenas se albisca senón da súa alusión máis ou menos tanxencial.

As nosas informacións dispersas apresetánsenos, pois, a través de documentos case nunca adicados ao poder local e moito menos producidos por el. Ás precaucións que a crítica documental e histórica ha de tomar perante calquera tipo de fonte, a nós súmasenos a mesma discrepancia temática. Aplicando a suspicacia epistemolóxica post-moderna, podemos asumir que toda fonte deforma a realidade histórica que reflicte por estar producida conforme a unhas determinadas convencións ideolóxicas propias do seu tempo e do seu contexto. Pois ben: no noso caso, o obxecto desta deformación non é o poder local, senón as instancias imperiais, eclesiásticas, particulares, ou de quen for, que se teñan referido a el indirectamente na súa documentación.

Noticias escasas e case sempre indirectas: tal é o único instrumento á nosa disposición para achegármolos ao poder local. Noticias efectivas, con todo: se cadra o cualificativo apropiado para caracterizar a condición óptica destas fontes sexa «translucidez». Mais nunha avaliación documental coma a presente se cadra resulte excesiva tal exactitude. Non estará de máis repetir, sen risco de imprecisión, a «opacidade» que caracteriza ás nosas fontes, canda menos en relación a outros posíbeis obxectos de estudo doutras épocas, lugares ou temáticas. Podemos estar seguros da presenza do poder local galaico ao longo da nosa Antigüidade, pero as fontes que nos permiten achegarnos a el resultan escasas no seu volume, dispersas na súa conservación, difusas no seu enfoque, alleas ao obxecto de estudo na súa mesma orixe. A visibilidade do poder local é, simplemente, xeralmente, opaca para nós.

Cómpre citar outra característica global, vencellada tamén ao que estamos a describir. A dispersión das nosas fontes inclúe a súa heteroxeneidade, o seu carácter multifacético. Isto non é debido senón á polivalencia do poder local; o xeito no que este enchoupou toda a sociedade e todas as estruturas do seu tempo, coma hoxe mesmo. Malia a súa opacidade, malia non se teren conservado fontes numerosas e posibelmente estas non teren sido producidas case nunca por el, o poder local estivo presente sobranceiramente en todos os aspectos da Galecia antiga. Por iso as nosas fontes, tan escasas, tan dispersas, son tamén tan diversas; e isto, así como constitúe un factor de complexidade ineludíbel para toda tentativa de historiar o poder local, tamén enxerga, mesmo preliminarmente, a súa prometedora riqueza histórica como obxecto de estudo.

Coma en toda investigación histórica, cómpre tratar a título introdutorio os precedentes historiográficos e o estado da cuestión do tema que nos ocupa. Mais antes ca encetarmos os precedentes historiográficos do noso tema de estudo, cómpre en primeiro lugar formulármonos unha pregunta un tanto obvia: existe realmente unha historiografía do poder local galaico na Antigüidade? O certo é que a resposta dificilmente pode ser outra cá negativa, con todos os matices que se queiran facer. Por suposto, non pretendo afirmar con isto que non contemos con estudos puntuais arredor deste asunto, que evidentemente si existen, e nun número se cadra moi superior ao que particularmente puiden ter acceso ao longo do meu proxecto de doutoramento, malia a exhaustividade, non só documental senón tamén historiográfica, na que procurei alicerzalo. O que pretendo salientar é o común isolamento mutuo que atinxe a estes estudos, incardinados en liñas de investigación independentes — acotío, mesmo na propia obra particular dos seus autores—, extremadamente parciais a nivel cronolóxico e/ou xeográfico, e con gravísimas descompensacións que adoitan dar as costas a etapas enteiras da historia galaica e á contextualización externa do seu rexistro.

A propia falta de entidade historiográfica deste tema difumina as posibilidades reais de encetarmos unha historiografía coherente. O que se impón, pola contra, é facelo precisamente por sectores historiográficos, definidos sobre todo por especialidades de índole cronolóxica. Propoño, pois, atendermos individualizadamente a tales sectores:

- 1º. — a cultura castrexa;
- 2º. — a etapa «peregrina», confluencia dos sectores adxacentes;
- 3º. — a Galiza romana;
- 4º. — a Galiza xermánica.

Ningún destes sectores ten desenvolvido tampouco unha verdadeira historiografía do poder local galaico en cadanseu intervalo cronolóxico constituínte máis ca dun xeito ineludibelmente colateral. En xeral, estamos perante a circulación dunha serie de *tópoi*, ideas xerais, arredor do poder local en literatura académica con preocupacións polo xeral moi afastadas deste tema.

Hai excepcións relevantes disto, das que nos ocuparemos pertinentemente; pero a máis significativa, pola cantidade de bibliografía que ten xerado, propoño tratala tamén nun apartado propio: a localización xeográfica das comunidades locais. É esta sen dúbida a cuestión referente ao poder local que máis ten atraído a atención dos historiadores, ata o punto do anquilosamento das metodoloxías empregadas. Por último, merecerá unha atención específica outra cuestión, por máis ca marxinal e mesmo esquecida na historiografía, esencial para nós: a forma coa que os historiadores teñen afrontado a interrelación entre os sectores cronolóxicos antes especificados. Este asunto conta con brillantes achegas, valiosas polos seus avances e pola base que nos proporcionan, pero tamén pola súa lamentábel escaseza. Mais cumprirá tamén —e iso será por onde comecemos— avaliar os factores que teñen condicionado a precaria situación da historiografía do poder local, sen os que posibelmente non estaríamos a facer xustiza á nosa exposición historiográfica ulterior.

Todo isto, en suma, conforma a marxinal pero complexa historiografía do poder local galaico e o seu o difuso estado da cuestión; e tal será o que tentarei satisfacer no que resta deste capítulo.

3.1. Contexto xeral: un panorama un tanto adverso

Vimos de denunciar a falta de entidade historiográfica do tema que nos ocupa. Os factores que teñen condicionado esta eiva son varios e conflúen dun xeito un tanto complexo. Embora non pretendo senón amplialos ao longo do presente apartado, coido que a prol da claridade expositiva non estará de máis enuncialos xa dende o comezo:

- 1º. — opacidade da documentación;
- 2º. — indefinición temática;
- 3º. — desinterese dos historiadores;
- 4º. — fragmentación historiográfica.

Vexamos, pois, en qué consisten e cómo actúan estes factores individualizadamente; sen esquecérmolos do xeito no que se interrelacionan entre eles.

Xa vimos algo dos dous primeiros factores enunciados, cuxas consecuencias historiográficas non deixan de ser por enteiro previsíbeis. Como expuxemos, o poder local constitúe un tema especialmente opaco á investigación histórica, sobre todo nun espazo coma a Galecia singularmente caracterizado pola escaseza de documentación (§2). Os estudos son escasos e superficiais, habitualmente estereotipados e formularios —curiosamente coma os dous grandes núcleos da nosa documentación, as fontes epigráficas e diplomáticas— no que respecta ao poder local. As monografías ou simples artigos específicos son rarísimos, e inexistentes nas implicacións globais —xeográficas e cronolóxicas— do tema.

Mais isto non pode ser atribuído unicamente á precariedade das fontes. De feito, das etapas crono-culturais abranguidas pola a nosa acotación cronolóxica, a máis estudada, con máis especialistas, proxectos e traballos implicados, probabelmente sexa a cultura castrexa, precisamente a peor documentada. É evidente que se a opacidade das fontes dificulta a investigación histórica, o que sobre todo a frustra son as propias inercias historiográficas. Velaquí unha delas, o segundo factor antes enunciado: a simple indefinición do obxecto de estudo, do que xa nos temos ocupado. Noutro dos nosos capítulos introdutorios adicamos un certo esforzo a definir o «poder local», e coido que sobra insistir en que este esforzo é orixinal neste traballo, non tendo sido realizado nunca antes (§1.2).

Mesmo na bibliografía máis relevante deste tema, que certamente non é galega nin portuguesa, o esforzo conceptualizador se sortea con abraiante desleixa: valla o exemplo do brillante e esencial ensaio de L. Lamoine (2009) arredor do poder local da Galia romana, procedente por certo doutra tese de doutoramento, que paradoxalmente non parte de conceptualización ningunha do «poder local», nin chega a propoñela. Se isto acontece en Francia, onde o que aquí vimos insistimos en denominar «poder local» ocupa un lugar destacado nas preocupacións científicas dos historiadores da Antigüidade, non estrañará que en Galiza e Portugal, onde este tema esperta só un interese marxinal, a situación sexa moito peor.

Conectamos xa con outro factor que incide no denunciado subdesenvolvemento historiográfico: o mero desinterese polo poder local. Como levo denunciando dende a miña tese de licenciatura, na investigación da nosa Antigüidade a política e a administración adoitan ser cuestións colaterais en estudos interesados primariamente por temas moi diferentes (Fernández Calo, 2015a: 13-14; 2018: 20). No rexurdimento da Historia política —poderosa tendencia historiográfica actual, embora certamente non tan nova (Barret-Kriegel, 1973), perante o esgotamento da «Historia das mentalidades», para mágoa dos historiadores analísticos—, a política segue a ser unha grande ausente na nosa historiografía rexional. Sigo a referirme, por suposto, á Historia antiga; pero o certo é que este aserto non deixa de ser válido para case calquera sector cronolóxico, agás a Historia contemporánea onde a política galega si que chega a acadar un papel protagonista na investigación académica rexional (por

exemplo, Grandío Seoane, 1999; Beramendi, 2007; &c.).

Mais se fixemos un exame á produción historiográfica dos últimos anos, podería semellar que o estudo da nosa Antigüidade segue ancorado na antedita última grande xeración de *Annales*. As relixións indíxenas³, o seu acomodo coa relixión romana —no que, agora si, entran asuntos referentes á política e á administración, como é o culto imperial— (Le Roux, 2009), ou a implantación do cristianismo (Núñez García, 2012; 2013; Piay Augusto, 2006; 2018; &c.), xeran en conxunto un interese moito meirande entre os historiadores ca calquera outro aspecto das estruturas e procesos históricos da Antigüidade galaica. Isto non é estraño, pois a relixión constitúe sen dúbida unha das herdanzas máis transcendentais, máis innovadoras verbo ao pasado e de meirande influencia posterior, da nosa Antigüidade. Ademais, todos os restantes eidos clásicos de investigación histórica, coma o poboamento ou a economía, adoitan estar supeditados aos intereses máis técnicos dunha disciplina auxiliar, a Arqueoloxía; e as cuestións de cultura e lingua —outro dos grandes legados da Antigüidade— son á súa vez eido de estudo preferente de filólogos, non de historiadores. Por suposto, todo o que estou a comentar non é excepcional da Galecia, enmarcándose de feito na indefinición disciplinar que afecta á propia Historia antiga, probabelmente máis do que a ningún outro sector historiográfico.

A esta indefinición disciplinar, no noso ámbito de estudo, xúnguese a simple fragmentación cronolóxica. Se antes apuntei que se pode afirmar que non existe unha verdadeira historiografía da Antigüidade na Galecia, por suposto non pretendía insinuar que carezamos realmente de liñas de investigación asociadas a esta época, senón a que estas se atopan fortemente compartimentadas nos seus sub-períodos constituíntes. Así, a «cultura castrexa», de cuño fortemente arqueolóxico, e a «Galiza romana», na que xa cobra importancia a achega de historiadores estritos, poden terse por sectores historiográficos plenamente consolidados e independentes entre si. Evidentemente, unha forte interrelación afecta aos dous períodos; embora se advirta nos últimos tempos unha cada vez meirande autonomía, non só dos dous sectores enunciados senón nas mesmas correntes académicas nas que se subdividen. Veremos algo disto ao sintetizar as controversias, en curso ou máis polo común só latentes, que atinxen á nosa actualidade historiográfica. Resulta canda menos paradoxal, por outra banda, a fonda descompensación que afecta á investigación da nosa Historia romana rexional, na que os especialistas adoitan interesarse polos inicios da romanización o Alto Imperio, difuminando por aquí os límites co sector cronolóxico da cultura castrexa; pero apenas polo Baixo Imperio, desentendéndose na práctica de boa parte do seu propio ámbito de estudo. En resumo, permítome reproducir a crítica que ao respecto xa teño formulado noutro traballo de hai uns anos:

Case toda a atención historiográfica [no estudo da Galiza romana] se reduce a un intervalo de tempo extremadamente breve, case asimilábel por enteiro ao século I d.C. Este sesgo cronolóxico débese principalmente a un severo imperativo documental: a epigrafía galaico-romana, fonte esencial para a historia das institucións, emerxe e achega moitas das súas mellores aportacións neste tempo. Porén, subxace asemade unha razón máis puramente historiográfica: a inercia dn paradigma dialéctico básico na interpretación da Antigüidade galaica, no que a romanización tería sintetizado o entramado socio-político pre-romano nunha nova realidade provincial romana. Neste senso, atopa un meirande interese o procedemento desta transformación do que a súa ulterior evolución, relegándose así, de feito, a atención á meirande parte do dominio romano da *Gallaecia* (Fernández Calo, 2017a: 17).

3 Sen dúbida o tema que máis obsesiona á historiografía actual. Por citar algunhas sínteses das últimas décadas: Monteagudo, 1996; Brañas Abad, 2007; García Quintela & Santos Estévez, 2008; Santos Yanguas, 2014; Freán Campo, 2017; &c.

Se o Alto Imperio conecta tan ben na Galesia coa cultura castrexa no seu inicio, ao seu remate non se sabe moi ben con que conecta. Non me refiro ás periorizacións históricas, sobradamente coñecidas, senón á sectorialización historiográfica, que non se solapa nin moito menos á anterior, e que neste caso atopa unha indefinición manifesta. Abofê, a periorización tradicional, renacentista de feito, establecía que a Idade Antiga daba paso á Idade Media coa caída do Imperio Romano; pero hai ben tempo que os mellores estudosos da transición entrambos os períodos se decataron do sesgo etnocéntrico, occidentalista, desa periorización, promovendo un estudo máis comprensivo dos mesmos e construíndo, finalmente, un sector historiográfico de seu para a «Tardoantigüidade», que no noso caso abranguería o Baixo Imperio e os dominios xermánicos (cfr. §1.4). Con todo, a indefinición causada por este solapamento de sectores historiográficos resolveuse dun xeito moi particular na nosa historiografía rexional. Como o currículo académico non desenvolveu nin moito menos unha especialidade de Tardoantigüidade, e como non se sabe moi ben se o Baixo Imperio e os reinos xermánicos han de seren obxecto de estudo da Historia antiga ou medieval, simplemente non existe unha verdadeira historiografía deste período. Isto deixa fóra do foco historiográfico, *grosso modo*, todo intervalo que resta entre despois do século II d.C., desdénado polos especialistas en Historia de Roma, ata o século VIII, cando arrinca a historiografía medievalista rexional. Explicome.

Xa apuntamos o escaso interese que na nosa historiografía rexional esperta o período baixo-romano entre os especialistas en Historia romana. O mesmo cabe apuntar dos especialistas en Historia medieval para os períodos suevo e visigodo. Obviamente, o medievalismo é un sector historiográfico de forte personalidade coas súas propias dinámicas e aspiracións, pero esencialmente orientado ao aproveitamento histórico das fontes diplomáticas que na Galiza e norte de Portugal só despegan realmente do século X en adiante. No que ao noso ámbito de estudo respecta, o interese dos medievalistas polos períodos suevo e visigodo, con independencia de que para moitos non sexan Tardoantigüidade senón Idade Media temperá, é o mesmo có dos especialistas en Historia romana polo Baixo Imperio Romano: un interese anecdótico, cando non directamente nulo. Simplemente, o estudo da nosa Tardoantigüidade, se descontamos o xa aludido problema da cristianización —non precisamente dentro dos sectores historiográficos máis fructíferos actualmente, por outra banda—, non conta cunha verdadeira historiografía rexional de seu.

Os estudos visigodos atinxen, en xeral, e nomeadamente nos temas da política e administración —o cal non resultará sorprendente—, ao conxunto do Reino (por exemplo, García Moreno, 1974a; Valverde Castro, 2001; Díaz Martínez, 2007); e de feito se asociaron acotío, ata hai non moito, ao máis rancio da historiografía nacionalista española. Foi este sesgo nacionalista o que, en boa medida, frustrou durante moito tempo o interese historiográfico polo reino suevo, como teñen denunciado os últimos traballos relevantes ao respecto (López Carreira, 2008: 19-30; Díaz Martínez, 2011a: 5-34). Por suposto, isto non quere dicir que o estudo rexionalizado desta época fose terreo deserto: podemos citar monografías tan andadas coma a de W. Reinhart (1952) ou C. Torres (1977) arredor dos suevos, ou a máis recente de P. C. Díaz Martínez (2011a); ou mesmo, como feliz excepción no aínda menos propicio estudo da *Gallaecia* visigoda, o breve pero refrescante volume de R. Barroso, J. Morín e I. M. Sánchez (2015). Emporiso, estes traballos, por máis ca relevantes, non abundan para agochar o lamentábel subdesenvolvemento da nosa historiografía tardo-antiga, arrecantada ata a marxinalidade.

En tales circunstancias de extrema fragmentación sectorial e simple desinterese investigador para períodos enteiros, só unha disciplina se amosa quen de interrelacionar comprensivamente os sucesivos compartimentos estancos e hiatos cronolóxicos que as inercias historiográficas teñen producido na investigación da Historia rexional da Galesia: a Arqueoloxía. Por suposto, tamén a nosa Arqueoloxía rexional se ve afectada por notábeis

descompensacións: o seu sobreestimado interese pola cultura castrexa e o período romano contrasta, outra volta, coa desatención que adoita recibir a arqueoloxía tardo-antiga e medieval, que malia o andado xurdimento ocasional de figuras prominentes —pensemos, nomeadamente, en M. Chamoso Lamas—, só moi recentemente acusan un verdadeiro despegue de actuacións e proxectos específicos. Con todo, a natureza do traballo do arqueólogo contrasta co do historiador nun aspecto esencial: a simple estratigrafía dun xacemento obrígaos a desenvolver unha atención comprensiva con todos os seus niveis de ocupación. O historiador, pola contra, estude o tema que estude, só terá á súa disposición lotes de noticias dispersas; e esta dispersión do rexistro adoita traducirse, como vimos, na propia dispersión da historiografía. Emporiso, tal vantaxe da Arqueoloxía non é moito o que nos aporta no noso caso, pois a política e as institucións non forman parte do que os arqueólogos adoitan desenterrar nas súas intervencións.

Mais a historiografía do último século, a través destes estudos específicos ou, máis comunmente, de achegas colaterais en estudos de temática dispar, ten desenvolvido no tema do poder local galaico unha evolución particular. A investigación da historia antiga da Galicia sufriu nas últimas décadas unha especialización extraordinaria, se cadra meirande cá historiografía doutros períodos. Obviamente, a especialización ten aspectos positivos, no que respecta ao perfeccionamento dos métodos de investigación, que atopa novas fórmulas coas que interrogar ao rexistro ou mesmo permite aumentalo exponencialmente, sobre todo no caso da investigación arqueolóxica. Porén, a especialización tamén comporta consecuencias negativas, como o é a sectorialización: a conformación das áreas de investigación en “compartimentos estancos” que coartan a interrelación entre os diferentes períodos. A perda de perspectiva reviste acotío unha certa gravidade. Podemos ver, por exemplo, como un arqueólogo tan influente coma A. González Ruibal (2006-2007: 618ss.) asocia o abandono dos castros á simple conquista romana e o cambio cultural, cando entre os especialistas en Historia romana hai un andado e ben máis fundamentado consenso a prol dunha cronoloxía máis serodia e duns factores máis complexos para este proceso, asociado en realidade á moi posterior latinización flaviana (cfr. §3.4). Outro exemplo, case cómico: C. Baliñas (1998: 283), especialista na Idade Media galega, atribuíu o corónimo do *territorium Postmarcos* a que “este condado contén en su interior las tierras allende los marcos o mojones limítrofes de los giros urbanos de Iria y Santiago”, cando está moi claro que tal corónimo é simplemente a herdanza da igrexa sueva de *Pestemarcos*, asemade herdeira do pobo dos *Praestamarchi*.

É moi lamentábel que a especialización se traduza en perda de perspectiva, e a multidisciplinarietà na simple diverxencia das perspectivas disciplinares. Isto acontece con excesiva frecuencia na historiografía do poder local. Bótanse en falla, en efecto, as perspectivas amplas dos investigadores de hai non tanto tempo. No terzo central do século XX podíamos atopar a un único investigador ocupándose alternativamente de todo o período na máxima actualidade historiográfica, como ilustran os estudos de C. Torres arredor da conquista romana (Torres Rodríguez, s.d.), a provincia baixo-imperial (*ibid.*, 1949) e o reino suevo (*ibid.*, 1977). C. Torres publicou tamén unha monografía arredor da Galiza romana (*ibid.*, 1982), esta xa fóra de tempo, completamente superada pola de A. Tranoy (1981) que representou unha forma moito máis refinada de historiar o período romano da Galicia, exemplo adiantado da avanzada historiografía francesa, que en certo xeito iniciou o sector historiográfico especializado na Galicia romana. Unha obra, cómpre engadir, que ningún superou dende aquela. E xa van aló corenta anos.

No caso da investigación do poder local, a vertente negativa da especialización curricular resulta especialmente evidente. Non só se estreitou a visión de conxunto para afrontar o problema, senón que mesmo se difuminou o interese específico polo poder local, por simple razón de que entre os diferentes eidos suxeito de especialización non chegou a xurdir ningún relacionado con este tema. Isto non supuxo meramente un estancamento, senón, acotío, un

retroceso sen paliativos. Sexa onde for que poñamos o foco, o poder local é un tema menos relevante hoxe do que hai medio século. Nalgúns casos, mesmo dá a sensación que hoxe se sabe menos deste tema do que décadas atrás. Citemos un exemplo, que grazas a terlle adicado unha monografía ao respecto coñezo ben: o *principatus* galaico (Fernández Calo, 2020). Esta institución, unha das máis relevantes da Galicia castrexa e romana do período peregrino, conta cunha complexa historiografía propia e por suposto a das últimas décadas incrementou as perspectivas, os coñecementos e tamén as controversias. Porén, abraia o xeito no que foi desterrada das achegas xeneralistas. Ata hai pouco, a Arqueoloxía galega asumía como unha das súas tarefas substanciais o estudo das institucións socio-políticas documentadas na cultura castrexa. O *principatus* estivo na boca de todos os arqueólogos galegos e portugueses posteriores a F. López Cuevillas, quen por razón das deficiencias da investigación epigrafista do seu tempo non chegara a darlle o recoñecemento pertinente. Podemos ilustralo cun dos meirandes expoñentes da Arqueoloxía de cuño empirista que dominou o panorama arqueolóxico galego a partires da década de 1970, pasando hoxe, para os seus detractores, por excesivamente escéptica verbo á documentación escrita e contraria á especulación social e antropolóxica tan cara aos arqueólogos do novo milenio. Neste senso, na súa popular obra divulgativa *A cultura castrexa*, F. Calo Lourido (1993: 179) citaba o *principatus* entre as institucións recoñecíbeis do entramado organizativo catrexo, embora só fose para salientar as incertezas que para el arrodeaban as súas funcións e a súa potencial precedencia pre-romana. Pois ben: noutra obra divulgativa máis recente arredor do mesmo tema, *A Galicia castrexa* de J. Rodríguez Corral (2009), arqueólogo certamente entusiasta —coma toda a súa xeración— da especulación social e antropolóxica, o *principatus* non aparece por ningures.

O *principatus* é só un exemplo, pero coido que ilustra ben dabondo que a historiografía do poder local non só se rexe por un subdesenvolvemento e un estancamento palmarios, senón que mesmo ten chegado a retroceder, expulsada do interese das achegas máis xeneralistas. Insuficiente? Vexamos outro exemplo. Os estudos parciais que xa teño publicado no marco do meu proxecto de doutoramento permitíronme verificar un paradoxo semellante no outro extremo do noso intervalo de estudo; unha eiva xa non da historiografía galega senón da hispano-portuguesa en xeral, sobre a que cumprirá voltar polo miúdo ao longo da presente memoria, na que por certo non pretendo, nin moito menos, chegar a asentar unha solución definitiva satisfactoria, pois o problema reborda e moito os modestos límites galaicos que nos temos marcado. Permítome, iso si, presentalo canda menos, reproducindo para isto un deses meus textos anteriores ao respecto:

O poder e as institucións tardo-antigas non constitúen certamente un eido novidoso de investigación histórica, pero tampouco un usual. A historiografía deste tema viviu de feito a súa etapa máis dinámica hai preto dun século, a propósito das controversias institucionalistas suscitadas pola lexislación visigoda. No que ao poder local respecta, esta controversia interesouse fundamentalmente pola herdanza municipal romana no réxime concellil medieval, debatida con entusiasmo por insignes historiadores do dereito, pero case adurmiñada dende aquela na Historia xeral (Fernández Calo, 2019a: 48).

O problema reborda en moito a Galicia, como apuntamos; pero aféctaa de cheo. Boa parte das noticias do *municipium* hispano tardo-antigo son de feito galaicas. E. Pérez Pujol (1896: 160) empregounas con insistencia para fundamentar a pervivencia do *municipium* romano no período visigodo: son parte dos testemuños tardo-antigos que C. Sánchez-Albornoz (1943: 99ss.) recusou para defender unha suposta extinción municipal xa no Baixo Imperio; unha recusación que, malia se realizar con “máis teimosía ca razón” (Fernández Calo, 2019a: 63), resultou dende logo exitosa á hora de desterrar o problema da discusión académica, nada menos ca ata hoxe mesmo. A —certamente mínima— atención historiográfica recibida por un

destes *municipia* galaicos tardo-antigos, *Lais*, documentado nada menos ca medio século despois do remate do dominio romano na provincia, ilustra ben a problemática á que nos referimos. Volvamos citar a F. López Cuevillas (1955: 190), bo representante da historiografía da primeira metade do século XX, menos desenvolvida e especializada, pero tamén por iso con miras ben máis amplas: para el, o *municipium Lais* estaba “organizado sin duda a la romana”. F. López Cuevillas non facía con isto máis ca referendar unha idea común na investigación histórica anterior a el (cfr. Murguía, 1866: 383-384; Pérez Pujol, 1896). Porén, hai non moito, un dos poucos, e dos mellores, historiadores españois especialistas na Tardoantigüidade, P. C. Díaz Martínez, achegou a máis recente revisión da entidade deste *municipium*:

La referencia [del *municipium Lais*] no necesariamente implica una estructura administrativa que recordase formas municipales romanas. Debemos pensar en un consejo de notables que situaban a su frente a un personaje significativo en el cual delegaban la representación de la ciudad (Díaz Martínez 2007: 325).

Abofé, o único que afasta esta hipótese de P. C. Díaz Martínez arredor do funcionamento do *municipium Lais* do réxime municipal romano é o suposto carácter unipersonal da delegación cidadá referida. Todo o demais, como xa teño apuntado noutros traballos, define con exactitude as características básicas do *municipium* romano (Fernández Calo, 2017a: 42; 2018: 117). Evidentemente, P. C. Díaz Martínez limitábase aquí a aplicar os principios subdisciplinares da súa especialidade a unha noticia anómala: como a Tardoantigüidade é marco convencional de procesos de señorialización ou «proto-feudalización», de retroceso das estruturas civís a prol de sistemas de servidume e clientelaxe; como o devaldo das formas republicanas do Imperio Romano se atribúe tradicionalmente ao século III e ao Dominado, e como, advertidamente ou non, a extrema postura de C. Sánchez-Albornoz segue a ser a autoridade neste asunto, hai que explicar *ad hoc* que un *municipium* documentado no ano 468 non pode ser un verdadeiro *municipium* romano. Porén, de nos zafarmos das artificiosas sectorializacións cronolóxicas, comprobaremos o desatino desta alternativa. O rexistro histórico galaico do Baixo Imperio verifica, de feito, a plena operatividade do réxime municipal, ata o punto de constataremos outro *municipium* literalmente no mesmo século ca *Lais*, pero aínda dentro do dominio romano: *Celenis* (Fernández Calo, 2017a). Isto evidencia que a especialización pode chegar a ser contraproducente, causando distorsións á hora de tratar de dar resposta a determinados problemas históricos que requiren de perspectivas amplas a nivel cronolóxico.

Por suposto, non pretendo con isto desaprobalo o traballo de P. C. Díaz Martínez, nin creo sequera estar a contradicir netamente pola excepcional prudencia da que fixo gala no texto arriba reproducido. Coido, de feito, ben máis louvável tratar de explicar unha anomalía, aínda sobre os preconceitos da especialidade propia, do que ignorala por completo. Iso é ao que se ten acostumado, lamentablemente, toda a historiografía da Galiza romana con estes testemuños serodios do *municipium*, parte da súa xa aludida desatención do rexistro baixo-imperial. Mais estoutro sector historiográfico aporta un caso análogo ao que vimos de denunciar, pero se cadra máis desatinado, ao ficar suxeito non aos principios disciplinares senón aos preconceitos persoais. O caso ao que me refiro é unha desafortunada acción que un dos nosos especialistas máis recoñecidos en Historia romana, o recentemente finado G. Pereira, promoveu xa non na historiografía do poder local galaico-romano, senón no seu mesmo rexistro. En efecto, no seu contributo ao inacabado *Corpus de Inscricións Romanas de Galicia*, G. Pereira propuxo unha relectura por enteiro fantasiosa para unha inscrición entón —e hoxe mesmo— perdida, recusando a mención dun *senator* peregrino que consignaran os editores anteriores da peza. En concreto, mudou as variábeis secuencias SENATORIE·S,

SENATORIS·S e SENATORIRIES da bibliografía anterior, por SENA FORI ESES, engadindo polo medio unha mención de *castellum* que non figuraba por ningures e a imaxintativa restitución *For(o)i(ri)e(n)ses* para tan estraña secuencia proposta (*CIRG* I, 13).

Sería inxusto afirmar que tan drástica relectura, feita sen mediar exame ningún da desaparecida peza orixinal, se fixo en base a nada; pero a realidade dos feitos non nos permite emitir un xuízo moito máis indulxente. O único no que se fundamentou G. Pereira foi no seu preconceito persoal de que, supostamente, aquela lápida de Padrón non podía ter mención dun *senator* indíxena. As consecuencias de semellante arbitrariedade foron gravísimas: non pretendo pecar de inmodestia senón expoñer un feito historiográfico, pero logo da edición de G. Pereira o *senator* de Padrón desapareceu da investigación histórica ata que eu mesmo o recuperei no meu estudo das institucións pre-municipais galaicas (Fernández Calo, 2016a). Coido que este caso ilustra ben a lamentábel precariedade sobre a que ten avanzado a historiografía do tema que nos ocupa: é a propia especialidade en Historia romana a que mellor coñece a xeneralizada difusión de senados peregrinos ao longo do Imperio Romano temperán e da intitulación dos seus membros como *senatores* na documentación epigráfica; pero aínda así G. Pereira optou por ir en contra da evidencia da súa propia especialidade para borrar a certeza do único destes *senatores* peregrinos testemuñados na Galecia, que, antes del, ninguén puxera en dúbida. Isto aconteceu cando G. Pereira foi, como apuntamos, un dos mellores especialistas galegos en Historia romana da súa xeración, e podemos engadir, de feito, que dos que máis decisivamente teñen contribuído ao recoñecemento do poder local galaico-romano. Mais aínda así, tamén recusou banalmente unha das fontes máis relevantes para este tema, e ninguén, ata hai pouco, se preocupou por revertir semellante arbitrariedade; non pola súa contundencia argumental, senón só porque se aceptou dun xeito acrítico e non suscitou ningún interese a súa necesaria revisión. Pode haber un exemplo máis explícito do desinterese e marxinalidade que este tema ocupa na nosa historiografía rexional?

3.2. **Matinando nas orixes: precedencia pre-romana e descohesión organizativa castrexa**

A Antigüidade, entendéndoa nos límites cronolóxicos que temos balizado (§1.4), arrinca na Galecia nun estadio avanzado da súa cultura castrexa. Mais este adiamento que, relativamente ao longo lapso cultural castrexo, teñen os fitos do 139 ou 137 a.C., non ha de confundir o punto de partida coa etapa máis brillante desta cultura, que arrinca precisamente nesas datas. Aínda sendo certo que case calquera aspecto da cultura castrexa é obxecto de fortes controversias, hai hoxe un completo consenso en situar neste mesmo fito inicial o inicio tamén dunha serie de innovacións que definen unha fase sobranceira —a máis brillante, como apuntamos— da devandita cultura. É só a partires deste intre cando se asiste ao desenvolvemento urbano e ao florecemento escultórico e ouriveiro; cando triunfan tendencias estruturais longo tempo latentes coma a colonización castrexa dos vales e a penetración do comercio mediterráneo; e cando, en fin, percorrendo un chisco máis no tempo, eclosionan os indicios da romanización. Non entrarei agora nas posíbeis interpretacións de tan dramática inflexión cultural, que conta cunha ampla bibliografía e mesmo podemos afirmar que vén experimentando unha evolución historiográfica propia e singular. Mais o que me importa é sinalar que todas as mudanzas referidas teñen lugar nos prolegómenos proto-históricos da Antigüidade, tal como a vimos definindo, e xa que logo a tan característica fisonomía da cultura castrexa que emerxe delas non pode ser asociada ao substrato pre-histórico, ao punto de partida do noso obxecto de estudo, senón que forma parte das transformacións ás que dar cabida e satisfacción nesta mesma memoria.

O punto de partida é, xa que logo, a Galecia anterior a estas mudanzas: a Galecia do século II a.C. Temos entón un panorama francamente diferente, máis ou menos consensuado, que enchoupa unha visión tópica, primitivista, mais non por iso desatinada, da cultura castrexa.

A presente memoria ocúpase dunhas comunidades locais que, alén das previsíbeis transformacións —as cales, por outra banda, estudaremos polo miúdo—, perviviron estruturalmente ao longo de toda a Antigüidade. Aquí emerxe un dos *tópoi* máis exitosos e de máis longo percorrido da historiografía do poder local galaico, e o primeiro do que nos ocuparemos: a asunción de estas comunidades pre-existiren á propia Antigüidade, persistindo e evoluíndo ulteriormente. Nada máis polo de agora arredor disto: o xeito no que a historiografía interpreta a adaptación deste poder local castrexo ao poder local de época romana tratareino no vindeiro apartado. Centrémonos, pois, no tópico que vimos de enunciar: a precedencia castrexa do poder local galaico documentado nas sucesivas etapas da nosa Antigüidade. Case toda a historiografía asume isto con firmeza, e antóllase prolixo, por non dicir imposible, enumerar as veces nas que se ten insinuado: se cadra resulte máis significativo ca recoller unha árida e nunca —por simple imposibilidade— exhaustiva listaxe de autores e obras, mencionar as diversas correntes implicadas; acotío opostas, mesmo acremente, pero coincidentes neste asunto. O tópico ao que nos referimos, en efecto, lévase sinalando dende as achegas máis pioneiras en arqueoloxía (López Cuevillas & Serpa Pinto, 1933-1934: 121; 286; López Cuevillas, 1953: 48); insiste nela tanto a historiografía formanista (Pereira Menaut, 1983a: 203) coma a celtista (García Quintela, 2007: 329, n1; García Quintela & Santos Estévez, 2008: 55); seguen coincidindo arqueólogos caros a unha visión «igualitarista» da cultura castrexa (Calo Lourido, 1993: 178-179; id., 2010: 186; Peña Santos, 2005: 142) cos que prefiren postular visións xerárquicas e «heroicas» da mesma (González Ruibal, 2006-2007: 316; Ayán Vila, 2011: 639). Eu mesmo, cunha carreira investigadora non precisamente dilatada, teño repetido este mesmo tópico en non poucas ocasións (Fernández Calo, 2015a: 25; 2018a: 46). Estamos, en efecto, perante unha asunción tópica, pero non por iso simplista nin moito menos inxustificada.

Porén, antes das grandes innovacións que arrincan contra o remate do século II a.C., non contamos con ningunha fonte que documente estas comunidades presuntamente pre-existent, e nin sequera con indicios materiais da súa pre-existencia. Os primeiros rexistros que documentan as comunidades locais castrexas non son senón os relatos da conquista romana; e a dispoñibilidade destas fontes figura precisamente entre as innovacións do século II a.C. Antes desa data, a Arqueoloxía só é quen de constatar unha cultura castrexa fortemente descohesionada, cuxos castros eran economicamente autosuficientes e case nada especializados (Peña Santos, 1992; Calo Lourido, 1993: 171ss.; González Ruibal, 2006-2007: 318ss.; Currás Refojos, 2014: 219ss.; 412-413). O rexistro arqueolóxico non denuncia unha xerarquía entre asentamentos que poida terse como indicio a prol da existencia de comunidades etno-políticas por riba do propio castro. E isto conduce naturalmente a outro tópico historiográfico: asúmese acotío, en efecto, que as comunidades etno-políticas dese tempo estarían compostas por castros de forte personalidade que matizarían o grao de xerarquización e cohesión das estruturas sociais que existisen por riba deles⁴. A nivel político, o artellamento destas comunidades sería pois tan laxo que non necesariamente tería que deixar unha pegada material rastrexábel.

Abofé, o rexistro arqueolóxico indúcenos a pensar na inexistencia de centros políticos e/ou cerimoniais monumentalizados, de grandes fluxos tributarios, dun ordenamento planificado do territorio; pero evidentemente isto non pode desbotar a mera presenza daquilo que entra dentro do inmaterial, e así acontece coas identidades e as estruturas políticas das comunidades locais dese tempo. A carencia dun reflexo material para un poder local cuxa operatividade se asume como premisa conduce, outra volta, a outro tópico subsidiario: o poder local expresaría-se en termos esencialmente simbólicos (López Cuevillas & Serpa Pinto, 1933-1934:

4 O consenso é practicamente total: cfr. López Cuevillas & Serpa Pinto, 1933-1934: 263; Silva, 1986: 277-278; Calo Lourido, 1993: 177; Pereira Menaut, 1997a: 238-240; González Ruibal, 2006-2007: 187-188; 223-224; 311; Fernández Calo, 2015a: 22-23; 2016a: 108; &c.

293; Vázquez Varela & García Quintela, 1998: 129).

Dúas alternativas teñen xurdido no ámbito da Arqueoloxía a estes tópicos, recusándoos sobre dous extremos interpretativos: a primeira opción deduce a inexistencia de comunidades locais sobre a carencia de indicios arqueolóxicos favorábeis; a segunda forza o rexistro arqueolóxico para afirmar que si existen tales indicios.

No primeiro extremo temos unha corrente enteira de arqueólogos, que pode denominarse «segmentaria» polo modelo antropolóxico que propoñen aplicar á cultura castrexa. A corrente segmentaria bebe da tendencia empirista que enchoupou a Arqueoloxía galega —coma toda a española e portuguesa— dende as décadas de 1970-1980, e que no noso caso se traduciu na relativización, ao abeiro do rexistro material, dos caracteres xerárquicos e guerreiros que a Arqueoloxía anterior valorara para a cultura castrexa. Porén, fronte a esta xeración de arqueólogos, que sempre se amosara prudente e/ou escéptica verbo ás posibilidades de interpretación social do rexistro material (cfr. Calo Lourido, 1993: 171), a nova corrente vai introducir a teorización antropolóxica como parte consubstancial do seu labor investigador, tentando discernir estruturas sociais a partires do rexistro material: o resultado disto sería a interpretación da cultura castrexa pre-romana como unha sociedade campesíña dentro dun sistema de parentesco segmentario. É isto último o que esencialmente nos importa agora; pois ao aplicar o escalonamento identitario de segmentos de liñaxe e a oposición complementaria entre eles —trazos que, como é ben sabido, definen todo sistema segmentario—, a corrente en cuestión vai discenir dous únicos reflexos materiais, e xa que logo dúas supostas constatacións, destes segmentos na cultura castrexa: a casa e o asentamento. A cultura castrexa sería para esta corrente, pois, unha sociedade segmentaria artellada no escalonamento de familias nucleares identificadas coas vivendas castrexas, unidades de parentesco amplo identificadas cos castros, e nada máis, pois como xa apuntamos ningún outro indicio de artellamento socio-político se desprende do rexistro material anterior ao século II a.C. Vénse postulando así a inexistencia na cultura castrexa pre-romana de entidades socio-políticas precedentes e/ou equiparábeis ás comunidades locais que van emerxer nas fontes de época romana e continuarán toda a Antigüidade e máis aló. Para esta corrente, as comunidades locais de época romana, as *ciuitates*, serían precisamente unha creación romana, unha consecuencia do ordenamento imperial dun territorio conquistado entre os séculos II e I a.C.⁵

Pouco importa que tales comunidades teñan sempre nomes indíxenas; que se mencionen nas propias fontes da conquista; que, simplemente, non existan paralelos dunha reorganización tan drástica do entramado socio-político de ningunha outra rexión do orbe romano: a corrente segmentaria representa culminación do empirismo arqueolóxico, promovendo a priorización absoluta do dato material sobre todos os demais, mesmo cando se trata de converter a ausencia en proba e ata de mesturar categorías diferentes da realidade. Pois o que se promove, a fin de contas, non é senón fundamentar sobre a ausencia de probas materiais a inexistencia dunha realidade inmaterial, a comunidade local, que non necesariamente tivo que ter deixado nunca ningunha pegada arqueolóxica; e se necesariamente a deixou, non necesariamente a imperfecta arqueoloxía do noso tempo ten que ser quen de indentificala. Estamos, en suma, perante un claro exceso argumentativo que, analizado cos simples instrumentos da retórica, non é máis ca unha sofisticada falacia *ex silentio*.

O outro exceso ao que me referín, que en certa medida debuxa unha tendencia perfectamente contraria no emprego do dato arqueolóxico, foi encetado isoladamente por C. Parcero (2000), e embora conte con algúns partidarios, como veremos, a súa influencia historiográfica non deixa de ser anecdótica. Na súa tese de doutoramento, o citado arqueólogo

5 Pode confrontarse este apertado ensaio de síntese nos múltiples traballos asinados dende esta escola: v.g. Fernández-Posse & Sánchez-Palencia, 1998; Orejas Saco del Valle & Sastre Prats, 1999; Sastre Prats, 1999a: 185; Sastre Prats & *al.*, 2010; Currás Refojos, 2014: 238; 555; Currás Refojos & *al.*, 2016; &c.

tratou de matizar o consenso arredor da descohesión da paisaxe castrexa pre-romana a través dunha alambicada experimentación: segundo el, a proba da xerarquización entre castros atoparíase nas súas relacións de intervisibilidade. C. Parcero analizou estas análises nos castros dunha das áreas de estudo ás que consagrou a súa tese, a zona da Coruña. A súa conclusión foi que, supostamente, a intervisibilidade castrexa permitiría discernir unha serie de territorios relativamente ben delimitados nos que sempre había un castro sobranceiro —a súa capital—, e que ademais tales territorios gardaban unha certa correspondencia coa rede arciprestal da zona estudada, o que se convertería na significativa proba inmaterial do seu innovador método arqueolóxico (Parcero Oubiña, 2000: 333ss.). Os colegas de C. Parcero non tardaron en saíren na súa defensa, salientando as bondades do método, pero curiosamente sen volver poñelo nunca en aplicación (v.g. González Ruibal, 2006-2007: 303). Nomeadamente, M. V. García Quintela (2002: 52) —que dende había anos se viña destacando en matizar a correspondencia da institución galaica do *castellum* cos castros, ao querer ver nela un distrito territorial extenso equiparábel ao *túath* irlandés— acolleu con brazos abertos o “argumento arqueolóxico fundamentado” que lle proporcionaba C. Parcero. Podemos abraíarnos así de como unha hipótese arqueolóxica moi particular arredor da distribución habitacional castrexa, baseada nun método posto en práctica unha soa vez, se transformou de súpeto en proba, e nada menos que de aplicación xeral para toda a cultura castrexa.

Mais a proposta de C. Parcero non é senón outro exceso do empirismo arqueolóxico, sobre a base, agora, dunha metodoloxía do máis inconsistente. Para comezar, non deixa de semellar fútil especular sobre relacións políticas entre os xacementos dunha determinada área de estudo cando, como é o caso, a meirande parte dos mesmos nin sequera están escavados nin, xa que logo, datados con precisión. Por outra banda, a tradución de relacións de intervisibilidade entre xacementos arqueolóxicos en relacións políticas é unha redución falaz, que podería producir resultados mesmo cómicos de se aplicar noutros contextos nos que as relacións políticas si se coñecen. O certo é que dous asentamentos poden ser visíbeis na paisaxe e pertenceren a comunidades locais —ou distritais e mesmo estatais supra-locais— distintas, do mesmo xeito que unha barreira orográfica pode impedir visionarse mutuamente a dous asentamentos pertencentes á mesma comunidade; e non hai razóns que nos fagan pensar que na cultura castrexa isto fose diferente.

Nin sequera podemos conceder moito valor á suposta proba inmaterial de C. Parcero: de feito, sospeito que a presunta coincidencia entre a rede arciprestal e a territorialidade castrexa na que tanto insistiu non se debe máis ca a unhas peculiaridades historicamente continxentes dos arciprestados da zona por el estudada. O certo é que a Igrexa, e neste caso o bispado compostelán, sempre tratou de adaptar os seus distritos territoriais ás necesidades de cada lugar e de cada momento; e nin que dicir ten que o mapa arciprestal da contorna da Coruña, unha das máis dinámicas da actual Galiza, mudou considerabelmente ao ritmo da súa transformación moderna. C. Parcero afirmou que na coincidencia se atopa a proba da precedencia duns distritos territoriais castrexos fosilizados para sempre na rede arciprestal; pero evidentemente o resultado tería sido radicalmente distinto se tivese comparado os arciprestados primitivos, moito máis extensos, e non os do século XX como efectivamente fixo na súa tese. Cumprirá voltar sobre este asunto máis adiante.

Vendo o desatino das propostas empiristas que a Arqueoloxía actual ten ofrecido ao precario do rexistro arqueolóxico, tratando de modificar dende posturas do máis variadas os consensos existentes, será difícil non coincidir cos membros da anterior xeración cando sinalaban que “a arqueoloxía é ben pouco o que nos axuda para inferir de que tipo sería a familia, a sociedade, o complexo mundo das relacións dentro do castro, entre os seus moradores, e no conxunto [...] do territorio castrexo” (Calo Lourido, 1993: 171). As premisas da precedencia pre-romana das comunidades locais da nosa Antigüidade e da súa descohesión primitiva gozan dun consenso non precisamente inxustificado, pois os precarios datos dos que

disposomos apuntan nesa dirección. Trátase, en efecto, de dous tópicos, e mesmo poida que incorran nunha certa simplicidade. Porén, ás veces as interpretacións simples resultan máis acaídas cás complexas, especialmente cando os datos dispoñíbeis son pouco elocuentes e as alternativas consisten en darlle un valor que non teñen. Coido que neste caso o certificamos plenamente.

3.3. Moitas disciplinas para pouca materia: a Protohistoria do poder local

Para o período comprendido entre os séculos II e I a.C. son tantas as indefinicións historiográficas que non hai acordo nin para o adscribir ao período romano ou ao pre-romano. Pola súa banda, o século I d.C., xa indubidosamente romano, presenta, sobre todo en relación ao poder local, importantes analoxías cos séculos anteriores. Forma así parte, canda menos dende unha perspectiva xurídico-institucional, da etapa «peregrina» ou «pre-municipal» da Galedia, cando o ordenamento interno das comunidades locais respataba a uns usos e costumes propios, incertos mais dende logo alleos ao dereito romano, que só se difundiría coa latinización. Por iso, proponho facer unha exposición conxunta da historiografía deste período que vai do século II a.C. ao I d.C... Unha resolución na que veño insistindo nos meus traballos previos (nomeadamente, Fernández Calo, 2016a), e que retomarei en fondura nesta tese (§13.2)

Verbo a ningún período como para este hai un interese interdisciplinar semellante, con achegas específicas e ás veces conxuntas dende o eido estrito da Arqueoloxía, da Historia romana e dos estudos celtas. Lamentablemente, semellante interese transdisciplinar no que se ten traducido non é en perspectivas interdisciplinares, senón, en esencia, no desenvolvemento de moitas liñas interpretativas contraditorias, acotío de carácter fortemente disciplinar.

Comecemos coa Arqueoloxía, que é precisamente o sector académico que deixamos aparcado no anterior apartado. Vimos de referirmonos á fisonomía variábel da cultura castrexa por mor da súa evolución, e a que a etapa que arrinca no século II a.C. e se difumina no dominio romano se caracteriza por unha importante inflexión cultural. O máis relevante para nós é sen dúbida a urbanización á que se asiste sobre todo no *conuentus* bracarense, e moito máis isoladamente no resto do territorio, pois procesos deste tipo tiveron sempre, e nomeadamente na Antigüidade, fondos condicionantes políticos que atinxen ao poder local.

Xa apuntamos tamén que ninguén dubida hoxe que o poder romano actuase como certo catalizador desta e de todas as demais mudanzas do seu tempo na Galedia, pero hai fortes discrepancias á hora de interpretalo. Para debater este feito primeiro houbo que constatalo, e neste senso foi o notábel avance encetado nas décadas de 1970-1980 na Arqueoloxía e ciencias da Antigüidade galego-portuguesas o que permitiu arrombar o rexistro castrexo e balizar a orixe serodia á que nos estamos a referir para os castros urbanos (Almeida, 1993; Soeiro, 1997; Calo Lourido, 1997; &c.). Para esta xeración de arqueólogos e historiadores foi moi doado albiscar sen grandes complicacións o poder romano directamente detrás deste proceso, postulando o progreso material da Galedia como simple consecuencia da estabilidade xeo-política traída pola *pax Romana* (Calo Lourido, 1997; Pereira Menaut, 2005; Almeida, 2016). Pero xa outros autores desta mesma xeración preferiron ler en sentido xustamente contrario a influencia romana: o nacemento dos grandes castros como unha estratexia defensiva de pobos baixo a ameaza militar de Roma. A formulación orixinal desta hipótese pertence á escola portuguesa (Silva, 1995: 524; Alarcão, 1996: 29), pero van ser autores galegos os que máis recentemente, e con algunha apócrifa pretensión de novidade, collan o relevo (González Ruibal, 2006-2007: 431ss.). Destaca nomeadamente a teorización de F. J. González García (2011a) a prol da aplicación do concepto de «tribalización» tomado de R. B. Ferguson e N. L. Whitehead (2005a): a creación e fortalecemento de novas entidades tribais na área de influencia dun poder imperial externo e hostil, o que se coñece como «zona tribal» segundo a terminoloxía da devandita teoría antropolóxica. Neste caso, a Galedia baixo a

influencia romana do período republicano.

Pola súa banda, dende a «corrente segmentaria», da que nos temos ocupado no anterior apartado a propósito doutra das súas achegas, recuperouse o protagonismo do factor romano, mais desta volta dende o concepto de «réxime tributario»: os romanos imporían obrigas fiscais que forzarían aos pobos sometidos a artellaren novos mecanismos de distribución e acumulación de recursos, do que sería reflexo a inflexión castrexa á que nos vimos referindo (Sastre Prats, 1999a: 200ss.; Currás Refojos, 2014: 757ss.).

Mais sobre todo, para boa parte dos arqueólogos galegos a inflexión castrexa denunciaria unha diverxencia «multicultural» (Parcero Oubiña, 2000: 22-25; González Ruibal, 2006-2007; Parcero Oubiña & *al.*, 2007; Delgado Borrajo & Grande Rodríguez, 2009: 65-69; Ayán Vila, 2011; 2012: 66; &c.). Esta tendencia, orientada a desementizar o concepto de «cultura castrexa», vén defendendo a convivencia intra-rexional de varios tipos de sociedade na Galedia pre-romana: «heroica» no norte; «segmentaria» ou «campesíña» no interior; «de casa» nos grandes castros bracarenses.

Evidentemente, estamos perante outro abuso do empirismo arqueolóxico, xa que as presuntas diferenzas sociais identificadas non equivalen a diferenzas culturais; pero o certo é que xa se teñen producido lecturas un tanto acríticas nesta liña, asociando por exemplo as supostas sociedades heroicas do norte a unha meirande celtización (González García, 2011b), mesmo cando nin as cronoloxías nin as áreas de distribución propostas coinciden. Emporiso, a máis problemática destas propostas é precisamente a *société à maison* lévistaussiana que A. González Ruibal (2006; 2006-2007) ten propugnado como modelo social dos grandes castros meridionais. Resulta difícil non sospeitar que esta proposta non teña detrás algún mero afán diferenciador, pois as sociedades de casa máis típicas estudadas pola Antropoloxía — kwakiutl, toraja, etcétera — son xeralmente tribos e xefaturas sen Estado, fortemente rurais, e mesmo acotío de economía pre-agrícola (cfr. Lévi-Strauss, 2005); namentres que os grandes castros o que constitúen fôra de toda dúbida é a primeira manifestación do fenómeno urbano na Galedia. Polo demais, a aplicación como modelo de sociedade global un concepto que nas mans dos seus principais teóricos apenas saíra da antropoloxía do parentesco, resulta, simplemente, un abuso heurístico (cfr. Currás Refojos, 2014: 242-250). Xustamente, esta proposta é a máis esquecida de todas cantas teñen redundado no vector multicultural para a interpretación da Protohistoria galaica, pero apórtanos unha clave ineludíbel para, precisamente, comprendermos as dinámicas da investigación deste período. Dende o ámbito da Arqueoloxía advírtese, en efecto, un desenvolvemento autónomo que provoca un afastamento progresivo dos consensos e métodos da historiografía. A moda disciplinar é aplicar e discutir o encaixe dos máis diversos exemplos etnográficos e modelos antropolóxicos, mesmo cando estes van en contra da evidencia máis palmaria da Historia antiga: neste caso, trócase a analoxía histórica ben coñecida do fenómeno urbano pola procura de fracos paralelos etnográficos.

Como apuntamos, as diferentes perspectivas existentes incorren en fortes contradicións, malia que todas elas teñen en común a atención preferente dun factor romano. Particularmente levo estudado o asunto a fondo dende a miña tese de licentura, tratando de peneirar os aportes positivos de cada corrente; pero estou convencido de que a contradición se debe sobre todo ás discrepancias existentes á hora de datar e interpretar a conquista romana, onde a opción do factor «hostil» se amosa ao meu xuízo un tanto máis torpe (Fernández Calo, 2018: 79ss.). Porén, non pretendo propór solucións agora, senón só sintetizar a historiografía do poder local; e no fulcral asunto da urbanización castrexa o que atopamos son tres diferentes factores propostos en relación ao poder romano, máis ou menos contraditorios entre eles.

Os estudos celtas conforman outro dos grandes bloques nos que se subdivide a investigación da cultura castrexa, neste caso especialmente cara ao aproveitamento das fontes escritas. Resulta moi definitorio neste sector a diversidade de posturas, unificadas con todo

pola súa recorrencia a un conxunto de metodoloxías habitualmente denominadas «método comparativo». En realidade, existen tantos métodos comparativos como autores comparatistas, e de feito non é estraña a eles a pretensión de diferenciar epistemoloxicamente o seu propio método a partires de teorizacións persoais. Podemos ilustrar isto co concepto de «promptema» de A. Pena Graña (2006) ou co de «isoeto» de M. V. García Quintela (2002). Un «promptema» consiste nunha agrupación arbitraria e diacrónica de elementos textuais e materiais que reflectirían visualmente un aspecto xeral e atemporal da sociedade celta da Galicia. O concepto de «isoeto» inspírase no de «isoglosa», e serviría para xunguir analoxías culturais ou institucionais relevantes entre sociedades dispares. Ambos os conceptos constitúen senllas tentativas para a xustificación teórica e diferenciación de cadansúa metodoloxía comparativa. Por suposto, non pretendo pór ao mesmo nivel a obra destes autores, cando, malia contaren indistintamente cos seus respectivos críticos e seguidores, a de M. V. García Quintela se amosa moito máis rigorosa cá de A. Pena Graña. Mais o certo é que os métodos non se diferencian tanto, resultando acotío na agrupación arbitraria de feitos culturais externos para a súa extrapolación á cultura castrexa. Neste senso, malia que os «isoetos» de M. V. García Quintela deberían de se orientar, polas propias analoxías conceptuais propugnadas por el mesmo, á delimitación cartográfica de ámbitos culturais, todos os seus estudos se limitan á identificación de afinidades, nunca de disparidades. Iso supón desamentar o seu propio concepto: os seus estudos vólcanse en especular sobre «redes» de afinidades, non de «liñas» de disparidades que é o que cabería agardarse dun «isoeto». O «isoeto» antóllasenos así metodoloxicamente indistinguíbel do «promptema»: a diferenza radica no rigor ou a fantasiosidade do autor que o aplica, non no método en si.

No que os estudos celtas redundan é na defensa dunha sociedade castrexa similar ás sociedades celtas mellor constatadas noutros lugares e épocas diacrónicas, nomeadamente a gala e a irlandesa. Asíumese nomeadamente a existencia dunha aristocracia guerreira a cuxa cabeza se atoparía unha institución de tipo rexio, suxerida sempre a través dunha das institucións peregrinas constadas na Galicia, o *principatus*. Insístese tamén nun druidismo de testemuño moito máis difuso. As discrepancias emerxen no ámbito estrutural: se A. Pena Graña defende unha sociedade perfectamente organizada na *treba*, hipotético «territorio político celta» estábel e case atemporal, os estudosos máis academicistas prefiren aportar analoxías antropolóxicas e literarias de sociedades de xefatura, redundando nun artellamento máis inestábel (Brañas Abad, 1999; García Quintela, 2002). Hai discrepancias tamén a respecto da aplicación do paralelo do *tíath* irlandés: se para A. Pena Graña esta estrutura política equivale á *treba* e á propia *ciuitas* romana, R. Brañas e M. V. García Quintela (*op. cit.*) insisten en que esta institución é a que habería detrás dos convencionalmente chamados *castella* galaicos, dos que nos imos ocupar de contado. Neste punto, ao meu xuízo a postura correcta é a de A. Pena Graña, pois —alén por suposto da opinión que mereza o seu concepto da *treba* (*vid.* §3.8)— os *tíatha* irlandeses representan entidades etno-políticas de grande envergadura doadamente asimilábeis ás *ciuitates*, pero dificilmente aos *castella*, subdivisión das mesmas.

O outro grande sector historiográfico que enunciámos antes para este difuso período inicial é o da Historia romana, e nel podemos distinguir dúas grandes liñas de investigación: o *castellum* e as institucións pre-municipais. Vexamos, pois, os aportes de cada unha delas.

Encadrelando coa descohesión habitacional que a Arqueoloxía denuncia na Galicia anterior ao século II a.C., a nosa epigrafía máis temperá ten motivado un consenso análogo no sector da Historia romana verbo ao modelo constitucional castrexo, que se caracterizaría pola súa disgregación en entidades sub-locais autónomas. Non me refiro senón ao senlleiro símbolo $\complement$, o «C emborcado», privativo na súa semántica concreta da epigrafía romana de período peregrino na Galicia e bisbarras luso-ástures adxacentes, como concreción de *origo* complementaria á *ciuitas* sobre todo en inscricións funerarias. Coido non esaxerar se afirmo

que a interpretación deste enigmático símbolo representa unha das cuestións historiográficas máis sobranceiras do último medio século para os historiadores romanistas galegos, e se cadra o seu avance máis importante. Non pretendo encetar a historiografía desta cuestión, que xa conta con boas sínteses (nomeadamente, Brañas Abad, 1995b) e polo que á presente memoria respecta cumprirá voltar máis adiante; mais pola súa significancia simplemente non se pode eludir neste capítulo de vocación historiográfica. Tentando dar, pois, só unhas pinceladas xerais, a interpretación ordinaria deste signo, *centuria*, estivo moito tempo protagonizada pola postura asentada por A. Schulten (1962: 72ss.), para quen se trataba de unidades sociais baseadas no parentesco, equivalentes a clans. Porén, o caso gramatical que sempre segue ás mencións deste signo é o ablativo, o que complicaba a súa plena asimilación con estruturas familiares que ordinariamente —e nomeamente no rexistro paleohispánico— se asocian ao xenitivo. Insisto sempre que me ocupo deste asunto en que xa F. López Cuevillas e R. de Serpa Pinto (1933-1934: 289-290) se debuzaron sobre a posibilidade de tales *centuriae* se corresponderen a castros, mencionados como tales, *castella*, en inscricións xa coñecidas no seu tempo. Porén, é ben sabido que a inflexión historiográfica se debe a M^a. L. Albertos (1975: 64-66; 1977), que por primeira vez propuxo corrixir nesta liña a lectura epigráfica: $\mathcal{O}$ como equivalente a *castellum*. E é ben sabido tamén que quen máis estudou a aplicación desta lectura por G. Pereira, puntualmente canda outros colegas, que nunha batería de artigos foi desvelando pouco a pouco, servíndose do complexo rexistro dispoñíbel, as funcións destes *castella* galaicos (Pereira Menaut & Santos Yanguas, 1980: 117-130; Pereira Menaut, 1982; 1983a; 1997a; 2005). Pódese afirmar que a lectura epigráfica de M^a. L. Albertos e a interpretación histórica de G. Pereira, esta xa con matices, pasan hoxe por canónicas⁶.

O esquema de G. Pereira ten sufrido moitas críticas, non tanto no que atinxe ao ámbito competencial que el soubo discernir para o *castellum*, senón a outras proposicións accesorias: nomeadamente, a precedencia pre-romana desta institución (contra Sastre Prats, 1999a; Orejas & Ruíz del Árbol, 2010); a súa exclusión de todo solapamento con estruturas de parentesco (contra Rodríguez Colmenero, 1996: 155-156; Vázquez Varela & García Quintela, 1998; Brañas Abad, 1999: 401; 2004; Alarcão, 2003: 31); e o seu grao de singularidade fronte a outras institucións análogas (contra García Moreno, 1998: 1348-1349; Orejas & Ruíz del Árbol, 2010). E malia que a lectura *castellum* semella definitiva dende a descuberta do *Edicto do Bierzo*, que mencionaría como *castellani* as habitantes dun asentamento xa previamente coñecido cunha marca de $\mathcal{O}$ (*vid.* §13.1), hai quen discute que non necesariamente se correspondería cun castro físico senón cun distrito rural que podería atinxir a moitos deles (Sastre Prats, 1999a; García Quintela, 2002: 51-52; Búa, 2003: 173-174; Orejas & Ruíz del Árbol, 2010). Xa en traballos anteriores teño adicado un certo esforzo a buscar puntos de achegamento entre o esquema de G. Pereira e as críticas que teñen xurdido contra el (Fernández Calo, 2018a: 39-40); pero este asunto, que toca cuestións moi específicas arredor do ámbito competencial do *castellum*, é materia da presente tese e deixareina consecuentemente para máis adiante.

Mencionei antes a cuestión das maxistraturas pre-municipais como a outra das liñas de investigación da Historia romana. No eido específico das institucións locais desta etapa de transición entre a cultura castrexa e o pleno dominio imperial romano, as controversias difumínanse, pero só porque tamén o fai o interese historiográfico. Xa vimos algúns exemplos de cómo ten actuado esta desatención: desaparición do *principatus* nunha última monografía xeneralista arredor da cultura castrexa, a de J. Rodríguez Corral (2009); recusación dun

6 *Vid.*, nesta liña, Silva, 1986: 272; Beltrán Lloris, 1988: 221-224; Arias Vilas, 1992: 35; Untermann, 1993: 376; Calo Lourido, 1993: 176; *id.*, 2010: 185ss.; Villanueva Acuña, 1998a: 250ss.; García Moreno, 1998: 1348-1349; López Barja de Quiroga, 1999: 348; Sastre Prats, 1999a: 191-192; Villanueva Acuña & Cavada Nieto, 2001: 412; Búa, 2003: 159-160; Le Roux, 2003: 179-180; Salinas de Frías, 2006: 181-182; González Ruibal, 2006-2007: 306; Santos Yanguas, 2009; González García, 2011: 190; Luján Martínez, 2011: 225-226; &c.

notabilísimo *senator* peregrino nunha desafortunada edición epigráfica de G. Pereira (*CIRG* I, 13). Esta etapa, que podemos denominar «pre-municipal» como fixen nun meu estudo monográfico ao respecto (Fernández Calo, 2016a), semella especialmente proclive a ver desprezada a cuestión institucional. E isto resulta paradoxal na medida en que a nosa investigación rexional focalizou moi axiña este problema: brilla na bibliografía o meritorísimo artigo de xenérico título *Estudos encol da Edade do Ferro no Noroeste da Península*, pero concretado co aínda hoxe suxerente subtítulo *As tribus e a súa constitución política*, publicado baixo os auspicios do Seminario de Estudos Galegos, da man de F. López Cuevillas e R. de Serpa Pinto (1933-1934). Representa esta obra unha auténtica disección do poder local pre-romano —que máis ben, repito, cumpriría etiquetar como «pre-municipal»— en toda a súa fondura: rexistrar as súas entidades constituíntes, identificar as súas institucións, interpretar a súa organización interna, pescudar os seus nexos con outras épocas... Todo aquilo que se bota tanto en falta na historiografía recente deste tema. Este estudo, malia arrincar cunha pesimista confesión —“o que se sabe da constitución política dos anitgos pobos da Galecia é en realidade moi pouco” (López Cuevillas & Serpa Pinto, 1933-1934: 263)— e basearse nun repertorio de datos epigráficos e arqueolóxicos ben atrás dos coñecidos hoxe, vai adiantarse a todos os avances da investigación posterior; e non só do tema en si, senón tamén de sectores cronolóxicos transversais. Os citados pioneiros da Prehistoria galego-portuguesa asumen neste artigo que os romanos terían deixado “subsistir as colectividades indíxenas” da Galecia logo da conquista, polo que as fontes clásicas non estarían senón a restituírnos “a facies política da Galecia pre-romana” (*ibid.*: 263; 286). Esta percepción arrinca en realidade dos entón frescos traballos de A. Schulten (1920); pero non hai máis ca comparala co que ata o daquela defendía a historiografía rexional para decatarse do tremendo avance que supuxo. Por citarmos a un dos máis grandes, M. Murguía (1866: 374-376) non fora quen máis ca de extrapolar un estéril comparativismo céltico para ilustrar unha estampa, apenas un parágrafo, da organización socio-política galaica anterior á conquista romana, sen sequera chegar a valorar a documentación autóctona: unha inercia na que xogaba, certamente, a visión primitivista daquela sociedade, sobre a que voltaremos ao nos referir á historiografía de época romana. Hoxe, en efecto, sectores da Arqueoloxía máis actual, partidarios da atribución unidireccional de todas as institucións documentadas, considerarían máis adiantado a M. Murguía.

Mais o magnífico ensaio de F. López Cuevillas e R. de Serpa Pinto non atopou por desgraza continuidade directa: non é preciso explicar o que lle aconteceu á institución baixo cuxos auspicios foi publicado, o Seminario de Estudos Galegos, moi poucos anos despois co estourido da guerra civil. O certo é que nin sequera F. López Cuevillas, quen non deixou de traballar e fixo avanzar extraordinariamente nos anos seguintes a Arqueoloxía da nosa Idade do Ferro, ampliou nada do exposto naquel seu traballo. Desgrazadamente, non foi unha excepción.

Unha das propostas máis interesantes de F. López Cuevillas e R. de Serpa Pinto foi albiscar «maxistraturas» indíxenas en títulos institucionais constatados epigráficamente: en concreto, *senatores* e *magistratus*. A historiografía das décadas seguintes apenas fixo máis ca engadir o *principatus*, recuperado pola investigación epigrafista, a esta nómina de institucións indíxenas, mediando, iso si, algúns matices. O primeiro é a lamentábel desaparición do *senator* desta nómina dende a edición de G. Pereira da xa tratada estela de Padrón. Así, xa fose para *senatores*, *magistratus* e *principes* ou só para estas dúas últimas institucións, houbo quen mantivo a noción de maxistratura indíxena (García Martínez, 1972a: 173; Barreiro Fernández, 1984: 98; n13; Ortiz de Urbina, 2013a: 293; Beramendi, 2016: 26), pero outros preferiron albiscar algún tipo de delegación dos romanos (Santos Yanguas, 1985: 9-10; Alarcão, 1995: 56), ou salientar o primitivismo optando por xefaturas tribais (González García, 2011a: 192-193) e mesmo realzas célticas (García Quintela, 2002: 36). Comprobamos, pois, a

simplicidade das interpretacións que se adoitan facer arredor das institucións pre-municipais: hai discrepancias no resultado, pero o enfoque é idéntico: facer unha interpretación de conxunto, como se todos estes títulos epigráficos fixesen referencia á mesma realidade institucional. Isto, que evidentemente é moi pedestre, lamentabelmente tamén é inexacto, pois os matices semánticos son evidentes, como teñen posto de relevo os traballos máis específicos arredor deste asunto, entre os que hei de incluírme.

En efecto, tales traballos optan —optamos— pola disimilación: interpretar individualizadamente cada institución e a partires diso discernir o panorama global; non partir dun panorama global preconcebido no que «calzar», mellor ou peor, as institucións coñecidas. O primeiro destes traballos foi unha completísima revisión de A. Rodríguez Colmenero (1996a) do entramado organizativo galaico do período romano temperán, ao meu ver o mellor estudo dende o de F. López Cuevillas e R. de Serpa Pinto, que en esencia —e por non me meter en materia que cómpre deixar para máis adiante— considero atinado no que atinxe á interpretación individual de cada unha das institucións pre-municipais que nel se tratan. O que se bota en falla neste estudo —alén dalgún testemuño pasado por alto de tales institucións— é a síntese valorativa. Nomeadamente, A. Rodríguez Colmenero atina ao suxerir a precedencia dos *principes* verbo aos *magistratus*; pero non chega a extraer unhas consecuencias globais disto. Si o fixo, por exemplo, P. Le Roux (2003) nun artigo algo posterior e moito menos ambicioso, pero no que chega a postular unha noción tan relevante para o poder local galaico como a transición das institucións étnicas deica ás civís no lapso entre os séculos I a.C. e I d.C. Na miña achega particular, finalmente, coído ter culminado este avance, ao recuperar o acento na catalogación de testemuños institucionais pre-municipais sen renunciar a unha interpretación global. O meu traballo, que por suposto será materia específica doutros capítulos, propón unha secuencia cronolóxica dinámica para estas institucións, avalando a incidencia de ritmos de desenvolvemento político diferenciados no marco intra-rexional da Galecia.

3.4. Do *populus* á *ciuitas*... e de aí a ningueres: consensos e indefinicións da Galiza romana

Na historiografía do poder local galaico-romano destaca un tópico de aplicación difusa pero xeral: o paso do *populus* á *ciuitas*. Esta suposta mudanza, de ineludíbeis connotacións políticas, atribúese á acción de Roma pero non á conquista, asumíndose a pervivencia do entramado organizativo pre-romano, con entidades etiquetadas como *populi*, ata un intre relativamente avanzado do dominio imperial, en xeral a dinastía Flavia, cando se difundiría outro tipo de réxime organizativo romanizado cuxas entidades resultantes se etiquetan como *ciuitates*. Vexamos algúns exemplos.

Podemos citar unha boa síntese deste esquema teórico con J. de Alarcão (2005a: 32): “os *populi* não terão sido, na sequência imediata da conquista, transformados em *civitates*, mas [...] reconhecidos como entidades político-administrativas”. Esta idea, na que J. de Alarcão levaba insistindo dende a súa obra xa clásica *O domínio romano em Portugal* (Alarcão, 1995), é de feito recoñecíbel noutros moitos dos seus estudos. Outra boa síntese deste esquema, pero moito máis concreta, atopámola na obra de E. Ortiz de Urbina, unha das maiores expertas actuais da organización política local da península ibérica no período alto-romano. A súa reflexión parte precisamente do problema do *principatus*; e non vou ocultar que sexa ese o motivo polo que chegou a min, cando me documentaba, hai uns anos, para confeccionar unha historiografía desta institución (Fernández Calo, 2020). Mais o problema do *principatus* é perfectamente análogo ao que nos ocupa agora. Escribía, neste senso, a citada historiadora a propósito dos *principes*, dos *populi* e das *ciuitates*:

Los *Albiones* y los *Copori* [...] son mencionados por Plinio el Viejo y formarían parte de dos de los dieciséis *populi ignobilium* que se adjudica a esta división intraprovincial, entre los que estarían desarrollando procesos organizativos conducentes a la formación de *civitates*, la expresión que emplea el naturalista latino al referirse a las veinticuatro comunidades políticas del limítrofe *conventus Bracarum*. [...] Sus *principes*] constituyen un preciso ejemplo de cómo la administración romana tuvo en cuenta la proyección de las élites locales para el oportuno desarrollo de las transformaciones que implicaba la integración política de las poblaciones septentrionales que presentaban sistemas organizativos diversos del representado por la *civitas* (Ortiz de Urbina, 2013a: 293-294).

Formulacións tan directas coma estas son raramente formuladas na historiografía, que denota pola contra, en xeral, a simple inclinación a aplicar a etiqueta *populus* ás entidades de artellamento interno non romanizado e *ciuitas* ás romanizadas. Así, por exemplo, M. V. García Quintela (2002) optou por enfatizar este concepto de *populus* para se referir ás comunidades galaicas dos primeiros intres do dominio romano, nas que supostamente sería recoñecíbel un entramado organizativo céltico. Non exactamente na Galedia, pero si nun veciño ámbito hispano noroccidental, M^a. C. González Rodríguez incorreu nunha redución teórica semellante na súa aplicación da etiqueta *ciuitas*:

Los datos epigráficos permiten referendar la categoría de *pólis/ciuitas* para la comunidad de los orgenomescos en el s. II d.C. Con ello las fuentes escritas nos indican que esta comunidad sobre la que no tenemos, por el momento, ninguna información arqueológica, reunía los requisitos reclamados por Roma para acceder al rango *ciuitas* (González Rodríguez, 2007-2008: 1042).

A aplicación dos conceptos chega acotío a ser moito máis pedestre: L. Rodríguez Ennes (2004: 33) ten afirmado que Astorga, Braga e Lugo serían os únicos asentamentos do noroeste hispánico “a los que cabe aplicar el concepto de *ciuitas* sin forzar las cosas”... Forzar as cousas, ou a semántica romance, que non romana, do termo «cidade»? É de salientar, abofé, que este L. Rodríguez Ennes, xurista de formación, non é nin moito menos especialista en Historia romana; pero desgrazadamente o abuso conceptual tampouco é excepcional no noso eido curricular. Os conceptos *populus* e *ciuitas* son en realidade polisémicos e acotío nas nosas fontes resultan perfectamente intercambiábeis. Os matices organizativos reais que adoitan diferenciarse a través de tales conceptos son por enteiro certos e pertinentes; pero as etiquetas incorren nunha simplificación palmaria, como de feito xa teñen denunciado outros autores, e eu mesmo noutros traballos. Porén, a discusión semántica destes conceptos é materia específica da presente memoria, polo que a atenderei só nun futuro capítulo (§§7.1; 7.11).

Limitareime, por iso, a citar agora unha crítica que ten xurdido dentro do mesmo reduccionismo semántico que estamos a denunciar: os arqueólogos da escola «segmentaria» teñen impugnado o esquema do paso de *populus* á *ciuitas* baixo dominio romano pola súa premisa de que “no es posible defender una estructura territorial basada en *populi* en época prerromana, que pueda ser reutilizada por Roma”, e o feito de que “la *civitas* está documentada en el Noroeste en general desde los primeros momentos” (Currás Refojos & al., 2016: 132). Mais se o concepto de *ciuitas* non ten uns límites semánticos definidos, moito menos os ten o de *populus*, caixón de xastre no que se adoita meter todo o que non encaixa coas concepcións máis concretas —cívís e romanizadas— da *ciuitas*. Nestas circunstancias, o que temos é unha inconcreción conceptual manifesta, na que os conceptos se empregan sempre a través de indefinidas e cambiantes convencións semánticas, e acotío chegan a se discutiren sen xustificar as propias nin delimitar as dos contrarios. Perfilásenos un bo exemplo, en suma, da precariedade da historiografía do poder local galaico, mesmo nunha cuestión que lle afecta directamente.

Outro grande tema da historiografía do período plenamente romano da Galesia é o *municipium*. Témonos referido abondosamente ás institucións «peregrinas» da Galesia, aquelas emanadas de comunidades de estatutos non privilexiados, externamente comprendidas no dereito romano pero alleas a el a nivel interno, onde imperaban os sistemas xurídicos locais. Isto rematou coa latinización flaviana, na que as comunidades galaicas, canda a xeneralidade da península ibérica, foron gratificadas co *ius Latii*. O alcance da latinización flaviana foi e segue a ser discutido, pero hai xa varias décadas que o consenso historiográfico, solidamente alicerzado por un inxente volume de datos procedente de toda a península ibérica, apunta a que a gratificación foi comunitaria e estivo adicionalmente asociada á concesión da cidadanía romana *ex uirtute* aos particulares que exercesen cargos municipais (Mangas Manjarés, 2001: 14-15; Andreu Pintado, 2004a; Bravo Bosch, 2009).

As mudanzas que se produciron na Galesia coincidindo con esta innovación xurídica están ben documentadas e aceptadas na historiografía; e son inxentes, multifacéticas, e rebordan en moito os límites do eido institucional. Malia contar con suxerencias previas (McElderly, 1918), a definición da latinización flaviana como o punto de inflexión da romanización, en detrimento da simple conquista, é un mérito que, no que atinxe á Galesia, se debe á xeración de investigadores das décadas de 1970-1980 (Pereira Menaut, 1983a; Almeida, 1993; Calo Lourido, 1997). O máis estudado sen dúbida son as dinámicas de poboamento. O devalo dos castros en beneficio dos núcleos abertos —*uici*, *uillae*, «aglomerados secundarios»— relacionouse coa latinización como consecuencia desta perspectiva⁷. Isto ten na Galesia unha notabilísima consecuencia estritamente institucional: a desaparición da institución do *castellum* (Pereira Menaut, 1982; Villanueva Acuña, 1998a: 256). Mais son sobre todo os «aglomerados secundarios romanos», verbo aos que somos debedores da completísima tese de doutoramento de F. Pérez Losada (2002), os que meirande importancia teñen neste asunto: non cabe dúbida de que moitos deles foron *capita ciuitatis*. O problema é identificar as *ciuitates* implicadas, problema que a Arqueoloxía afronta acotío por vieiros moi movedizos, e noutros capítulos desta memoria teremos que contradicila en ocasións.

Mais centrémonos no eido institucional. A atención que ten recibido por parte dos estudosos é como apuntamos moi cativa fronte a outras cuestións relacionadas, pero non precisamente inexistente. Os historiadores, por suposto, tamén se debuzan nas institucións nos seus estudos. Mais esta atención é moi secundaria e case podemos engadir que se fai en termos defectivos: insístese na desaparición das institucións pre-municipais —nomeadamente o *castellum* pero tamén os chamados cargos peregrinos—; pero moi pouco nos seus potenciais substitutos. Insístese, si, en que a latinización trouxo consigo novas estruturas políticas ás comunidades locais, pero case nunca se especifica cáles. Esta é unha cuestión á que xa me teño achegado polo miúdo nun traballo que publiquei recentemente, ligado precisamente á principal innovación organizativa que se asocia á latinización: o *municipium*. Na exposición que segue servireirme, xa que logo, do propio encadramento historiográfico que incluí nese traballo (Fernández Calo, 2018b: 102-103).

A historiografía admite xeralmente a influencia do *ius Latii* na difusión e consolidación de novas formas políticas locais; embora a asimilación disto con algún proceso de municipalización adoita matizarse amplamente, desbotando a incidencia xeneralizada do *municipium* ou ben admitíndoa só en casos moi concretos, coma as cidades con epítetos imperiais, e acotío só nas principais delas⁸. Non só albiscamos esta postura restritiva entre os historiadores romanistas, especialidade que na Galesia se limita en realidade ao Alto Imperio. Por exemplo, un filólogo especialista no latín tardío, M. C. Díaz (1976: 110-112) atribuíu o

7 *Vid.*, nesta liña, Villanueva Acuña, 1993: 35ss.; Pereira Menaut, 1997a: 245; Soeiro, 1997: 223; Calo Lourido, 1997: 208; 2010: 186-187; Pérez Losada, 2002; Suárez Piñeiro, 2006: 81; Fernández Calo, 2018a: 133; &c.

8 Así, Tranoy, 1981: 205; Pereira Menaut, 1982: 263-265; Le Roux, 1996: 368; Lomas Salomonte, 1998: 184-185; González Fernández, 2001; Suárez Piñeiro, 2009: 64; Fonseca Sorribas, 2012: 523; &c.

retraso do proceso de cristianización á “escasa municipalización de Galicia”. Mais nin M. C. Díaz nin a propia historiografía romanista se preocuparon nunca por fundamentaren esta premisa tópica ao abeiro dos datos dispoñíbeis. Adóitase así fuxir de feito da fulcral cuestión do réxime organizativo que as comunidades non municipais terían adoptado logo da latinización en ausencia do *municipium*; se, como se pensa, adoptaron cos Flavios algún diferente ao que tiveran antes deles. Apenas J. González Fernández (2001) ten ofrecido unha tentativa de aplicación xeral: para el, o carácter maioritariamente rural das *ciuitates* do noroeste hispano suxeriría unha organización político-administrativa semellante ao das *gentes* alpinas, das que se documenta teren sido adscritas fiscal e institucionalmente a uns poucos *municipia* máis ou menos colindantes en réxime de *adtributio*.

En todas estas interpretacións «restritivas» xoga a ineludíbel parcialidade do rexistro, pero tamén as lecturas reduccionistas do concepto *municipium*. De feito, o «pesimismo» interpretativo resultante ten motivado a subestimación do propio rexistro, como pode ser, moi especialmente, a común matización do carácter municipal das cidades ástur-galaicas con epítetos imperiais (por exemplo, Santos Yanguas, 1985; Ortiz de Urbina, 2000; Fonseca Sorribas, 2012). Pero tal subestimación afectou mesmo a algunhas evidencias claras e inequívocas de institucións municipais. Así, aplicando a un par de casos concretos da Galecia unha das conclusións globais dos estudos de B. Galsterer-Kröll (1979) arredor da permanencia constitucional nas provincias «célticas» do Imperio Romano, G. Pereira (1982) chegou a obstar mesmo o carácter municipal de maxistraturas tan paradigmaticamente municipais coma os *duumviri* de *Au(i)obriga* e da *ciuitas Limicorum*. Xa polas mesmas datas J. Santos (1985: 87ss.) promoveu a moderación desta postura, o que con todo se traduciu igualmente nunha valoración moi restritiva da municipalización.

Este «pesimismo» historiográfico derivou nun moi escaso interese específico pola reunión e valoración exhaustiva do rexistro documental implicado. Existen varias achegas ao respecto, pero nunca monográficas, isto é, centradas especificamente no tema da municipalización galaica. Entre elas cómpre citarmos a de A. Tranoy, que se ocuparía deste tema, analizando exhaustivamente as fontes dispoñíbeis, dentro dunha monografía máis ampla da Galiza romana. As súa conclusión é que os *municipia* romanos da *Asturia et Callaecia* foron *Aquae Flauiae*, *Asturica Augusta*, *Bracara Augusta*, *Brigiaecum*, *Lancia*, a *ciuitas Limicorum* e *Lucus Augusti* (Tranoy, 1981: 205). Máis recente, e tamén máis completa, embora desta volta non especificamente centrada na *Asturia et Callaecia* senón na municipalización flaviana de toda a península ibérica, é a achega de J. Andreu Pintado (2004a: 141-144; 147), quen, afondando e sistematizando a valoración do rexistro documental, ten clasificado as comunidades ástur-galaicas segundo a certeza da súa constitución municipal. Para el serían *municipia* «seguros» *Aquae Flauiae*, *Asturica Augusta*, *Bergidum Flauium*, *Bracara Augusta*, *Brigiaecum*, *Flauionauia*, *Lancia* e a *ciuitas Limicorum*; pero «probábeis», ademais, *Lucus Augusti*, *Legio VII Gemina* e a *ciuitas Zoelarum*, considerando «dubidoso» o carácter municipal doutras once *ciuitates* pola parcialidade da documentación implicada. Este estudo destaca, se cadra máis mesmo ca pola meirande exhaustividade e precisión metodolóxica, polas súas premisas máis «optimistas» arredor da municipalización ástur-galaica.

Este era, en resumo, o estado da cuestión do *municipium* galaico-romano cando decidín abordalo no meu citado traballo (Fernández Calo, 2018b). Coido que os seus resultados amplían con dabonda solidez a limitada visión convencional do proceso municipalizador da Galecia. Pero iso, por suposto, será tamén materia específica doutro capítulo da presente memoria.

3.5. Historiografía do poder local tardo-antigo: avances dentro dun prolongado estancamento

Se insistimos na precariedade da historiografía do poder local galaico para o período romano, moito máis deberíamos de o facer para o período xermánico. Como vimos antes, tapouco agora se acusa unha verdadeira historiografía rexional para a Galesia nin o conxunto da Tardoantigüidade, senón máis ben, se acaso, cadanseu sector historiográfico para os reinos suevo e visigodo, respectivamente na súa totalidade. É certo que no caso do reino suevo o suxeito de estudo coincide case con exactitude coa Galesia, pero o acento que as mesmas circunstancias temáticas impoñen para estes estudos fan que se centren máis sempre nas estruturas estatais do que nas locais. Isto, que é moi claro nas monografías que escomezaron a xurdir mediado o século pasado (Reinhart, 1952; Torres Rodríguez, 1977), mantéñeno, con matices, as grandes referencias recentes (López Carreira, 2008; Díaz Martínez, 2011). O mesmo acontece no período visigodo, onde mesmo se difumina o interese individualizado na Galesia. Polo demais, a historiografía deste período vese empecida, como xa se apuntou, pola falta dunha especialidade específica no currículo académico, sendo consecuentemente escasa a resultante produción historiográfica. Para a Tardoantigüidade, en efecto, a marxinalidade do tema do poder local xorde da propia escaseza de estudos, e non estritamente da orientación destes.

Tentando perfilar unha síntese global e sumaria da historiografía da Tardoantigüidade en relación ao poder local galaico, coido pertinente unha vez máis a recorrer a un dos meus traballos previos neste asunto, que me permito reproducir de seguido (Fernández Calo, 2019a: 48-50).

Xa vimos que no tema das institucións locais tardo-antigas tivo un grande protagonismo a cuestión da supervivencia municipal, pero tamén qu este asunto leva adurmiñado dende hai case un século na historiografía (§3.1). Alén disto, o estudo institucionalista máis importante co que contamos é a xa andada monografía de L. A. García Moreno (1974a) arredor da administración visigoda. Poucos avances dende entón se teñen producido no tema das institucións locais. No ámbito específico da Galesia contamos hoxe con dúas significativas monografías que en grande medida teñen satisfeito globalmente o rango cronolóxico da nosa Tardoantigüidade, a *Gallaecia Gothica* de R. Barroso, J. Morín e I. Sánchez (2015), e sobre todo o completísimo *Reino suevo* de P. C. Díaz Martínez (2011a), que malia o seu fundamental contributo comparten indistintamente a mesma atención privilexiada ás estruturas estatais sobre as locais.

Non se avanzou moito, en efecto, dende a caracterización xeral que, recén rematada a segunda guerra mundial, o padre P. David (1947a) soubo debuxar do poder local galaico a través do *Parroquial suevo*. O seu contributo foi o de asentar uns puntos comúns para a historiografía posterior, na que chegan a converterse en tópicos historiográficos, citados acotío por pouco máis ca compromiso, e rarísima vez ampliados en si mesmos ou na súa argumentación. Contamos de feito con algún artigo que podemos reducir á categoría de resumo actualizado do citado (Díaz y Díaz, 1976; Díaz Martínez, 1998); pero en xeral a súa influencia se advirte dun xeito máis disperso e colateral, en investigacións de temática do máis diversa. Entre os *tópoi* asentados polo padre P. David cómpre destacar tres con implicacións directas no noso tema de estudo:

- 1º. — a existencia dunha área nuclear no reino suevo, arredor dos bispados de Braga, Porto e Tui, cun artellamento eclesiástico, administrativo e xurisdiccional supostamente máis desenvolvido;
- 2º. — a persistencia de formas de organización étnica en áreas marxinais do Reino, nomeadamente no norte e en concreto nos bispados iriense e auriense;
- 3º. — a interrelación entre a evidencia literaria do *Parroquial* coa numismática, tanto no

referente ao numerario suevo coma ao visigodo.

Vexamos en que consisten estes *tópoi* e como teñen sido recibidos na historiografía posterior.

Como expuxen nun meu estudo previo a propósito, entroutras cousas, do *Parroquial suevo* (Fernández Calo, 2015b: 186-187), a noción dunha área nuclear no reino suevo artellada polos bispados de Braga, Porto e Tui procede dunha lectura literal e reduccionista do *Parroquial*. En xeral, téndese a facer unha equivalencia entre «topónimo citado», «parroquia» e «entidade política local», e isto comporta un nidio corolario perante calquera análise aritmética do documento: o *Parroquial* reporta ata 158 topónimos, dos que 74 deles, case a metade do total, corresponden a só aos citados 3 bispados, de 13 que houbera en todo Reino. Prescindido das mencións interpoladas, esa relación exacerbase: 72 de 131. Semellante densidade diferencial de entidades locais na área centro-occidental do Reino é así interpretada convencionalmente como resultado da súa fulcralidade política, onde a monarquía exercería un mellor control e mesmo tería fomentado unha organización eclesiástica e administrativa máis avanzada⁹. Este *tópos* ten producido un consenso xeral, asumido, cómpre puntualizar, dun xeito un tanto acrítico. Os matices son mínimos, e entre eles podemos salientar a J. López Quiroga (*op. cit.*), quen, contra a monocausalidade sueva, ten apuntado que nesta área centro-occidental do Reino “habría una vertebración del territorio mucho más desarrollada y compleja, quizás ya prerromana, tras la acción emprendida por Roma”. Porén, nos meus estudos arredor do *Parroquial* coido ter demostrado que este *tópos* se debe en grande medida a unha lectura simplista do documento, interpretando na mesma categoría todas as entidades que este consigna, cando estas ofrecen moitos matices a partires das fórmulas documentais, que para Braga, Porto e Tui denotan categorías político-administrativas diversas (Fernández Calo, 2015b).

A historiografía do seguinte *tópos* enunciado, as «igrexas étnicas», permítome encetala tamén a partires dun meu traballo previo, este arredor precisamente das institucións propias do poder local galaico na Tardoantigüidade (Fernández Calo, 2019a: 53-55). Este *tópos* parte da constatación no *Parroquial suevo* dunha longa serie de igrexas caracterizadas pola denominación a partires non do topónimo do seu lugar de asentamento, como polo xeral acontece no documento, senón en función do conxunto humano ao que representaba, derivando así, morfoloxicamente, dun acusativo masculino plural latino, habendo con todo algunha excepción a esta regra. Temos, xa que logo, uns rexistros etnonímicos que veñen sendo interpretados como igrexas étnicas. E na medida en que algunhas delas —unha franca minoría, iso si— repite etnónimos constatados dende a Idade do Ferro, o consenso tracexado dende o padre P. David é que se trataría de comunidades locais de organización non civil, senón «tribal» ou «xentilicia», ou mesmo «pre-romana»¹⁰. Neste caso si que ten xurdido un meirande criticismo, con autores que veñen formulando que a organización socio-política destas igrexas, por moi étnica que fose a súa denominación, non tería por qué diferir substancialmente da das súas homólogas de denominación tópica (Rivas Fernández, 2003: 126; 265; Sánchez Pardo, 2014a: 461-464). No meu estudo arredor desta cuestión o meu contributo limitouse a aportar nova evidencia a prol do consenso tradicional, tentando conciliar os argumentos positivos e negativos que circulan na historiografía previa, e afinando así unha interpretación máis precisa e moderada para estas igrexas (Fernández Calo, 2019a: 53ss.).

9 Nesta liña, David 1947a: 82ss.; Díaz y Díaz, 1976: 115; Isla Frez, 1992: 15; Fernandes, 1997: 92-95; Díaz Martínez, 1997: 263; 1998: 41; 2011: 193ss.; 239; Novo Güisán, 1997-1998: 187; López Quiroga, 2004a: 48; Núñez García, 2013: 26-27; Sánchez Pardo, 2014a: 467; &c.

10 Así, David, 1947a: 81; López Alsina, 1988: 155; Isla Frez, 1992: 10ss.; Fernandes, 1997: 21; Díaz Martínez, 1997: 266; 1998: 44; &c.

O último *tópos* antes enunciado, a correlación numismática do *Parroquial*, é se cadra o menos debedor do padre P. David e o que máis avanzou autonomamente dende o seu contributo; pero sérvenos precisamente para introducir a importante cuestión historiográfica da numismática tardo-antiga e da súa influencia no tema do poder local. A voluminosa e esencial síntese historiográfica de R. Pliego Vázquez (2009a: 53ss.) líbranos da tarefa de explorar en fondura este asunto, verbo ao que me limitarei a sinalar que, antes de P. David, a numismática tardo-antiga, sobre todo visigoda, xa contaba cunha certa tradición investigadora. Os grandes avances acadados polo pioneiro F. Mateu i Llopis (v.g. 1942) habían de consolidarse na década seguinte á publicación das súas investigacións galego-portuguesas (Reinhart, 1952-1953; Beltrán, 1960; e sobre todo Miles, 1952). P. David puido servirse de calquera xeito de bos estudos arredor de numismática tardo-antiga, sobre todo visigoda, para atopar unha das probas máis relevantes a prol da autenticidade do *Parroquial*, ao coincidir o nome de moitas cecas co das igrexas consignadas no documento (David, 1947a: 71-74). A investigación posterior mellorou esta correlación canda o incremento do numerario rexistrado; e, alén das preocupacións máis estritamente ancoradas na ciencia numismática, comezou a atender problemas históricos cada vez máis complexos, de índole social, económica e, dentro dos nosos intereses inmediatos, política¹¹. Na mesma liña, historiadores sen especialidade definida no eido da numismática, entre os que hei de incluírme, comezaron a introduciren o numerario tardo-antigo nas súas investigacións para melloraren o recoñecemento do poder local galaico dese período (Díaz Martínez, 2004; Fernández Calo, 2018a: 283ss.; 2019: 58ss.).

É sobre todo no caso do numerario visigodo onde a investigación vén centrando as súas perspectivas arredor do poder local. A enorme proliferación de cecas locais galaicas logo da conquista leovixilidiana vén interpretándose acotío como un reflexo do laxo control estatal sobre o territorio, o reforzamento das competencias locais e da ruralización do poder político (García Moreno, 1974b: 63; López Carreira, 1999: 41ss.). A moeda visigoda albíscase, así, como un reflexo da autonomía competencial do poder local galaico deste tempo (Díaz Martínez, 2004; Sánchez Pardo, 2014b; Fernández Calo, 2018a: 283ss.; 2019: 63). No caso do numerario de época sueva estas nocións xerais non gozan de tanto recoñecemento, pois a moeda, protagonizada por unha prolífica serie bracarense, tende a interpretarse no marco estrito das competencias monárquicas (Reinhart, 1952; Tranoy, 1981: 440; López Carreira, 2008: 27; Díaz Martínez, 2011a: 109-110; Fernández Calo, 2018a: 217). Cómpre salientar, con todo, unha excepción, pois a propósito da serie *Latina munita* foise conformando paseniño unha relevante alternativa. A interpretación estándar desta serie é a de D. M. Metcalf (v.g. 1993: 362), partidario de enxergar nela a vontade integradora da monarquía —xermánica— verbo ao corpo social maioritario —latino— no seu contexto de consolidación estatal. Porén, unha serie de trazos característicos destas moedas, algúns en franca contradición coa tese de D. M. Metcalf, ten levado a outros autores, entre os que hei de incluírme, a interpretalas como un efecto das competencias das elites fundiarias, administrativas ou eclesiásticas autóctonas (García Moreno, 2006: 46-47; Martín Viso, 2011; González García & Martínez Chico, 2016; Núñez Meneses, 2018: 127), ou mesmo de *municipia* romanos remanentes (Grierson & Blackburn, 2006 [1986]: 79-80; Marques & Ribeiro, 1998; Ribeiro, 1998; Fernández Calo, 2019a: 60-61). En suma, vemos cómo o factor local foi emerxendo na investigación histórica a propósito das series monetais da nosa Tardoantigüidade.

Os tres *tópoi* que vimos de sintetizar, todos eles derivados, dalgún xeito, da transcendental obra do padre P. David, conteñen de seu a práctica totalidade da historiografía do poder local tardo-antigo da Galecia. E serán, por suposto, amplamente atendidos noutros capítulos desta

11 V.g. Metcalf, 1993; Cabral & Metcalf, 1997; Roma Valdés, 2002; Pliego Vázquez, 2009a; 2012; Cebreiro Ares, 2012; Núñez Meneses, 2018

memoria.

Non é moito o que podemos engadir a isto. Contamos, por exemplo, cun artigo monográfico de F. Bouza Brey (1970) arredor da organización interna do reino suevo, apenas unha actualización da achega do padre P. David; e mesmo neste caso só colateralmente ocupado polo poder local. Deica o novo milenio semella agromar unha meirande atención historiográfica por este tema. É esta a época na que se insire un dos artigos citados de P. C. Díaz Martínez (2004) destinado a actualizar a confrontación das igrexas do *Parroquial suevo* e as cecas visigodas, e a repensar consecuentemente a permanencia das estruturas socio-políticas locais entambos os períodos. Case simultáneo foi un artigo monográfico de C. Candelas Colodrón (2004) arredor dos poderes locais na chamada época das invasións bárbaras, encetado a partires do *Cronicón* de Hidacio de Chaves. Este artigo encadrela con outra cuestión nididamente vinculada ao poder local pero allea aos *tópoi* xurdidos con P. David, por seren tamén estraños en boa medida ao *Parroquial suevo*. Refírome aos «poderes de fronteira» que as fontes cronísticas do século V e VI identifican nos espazos liminais entre o reino suevo e o visigodo, implicándose activamente nos conflitos bélicos do seu tempo. Estes poderes locais autónomos si que teñen atraído unha significativa e xenuína atención historiográfica, preocupada por os localizar e entender as dinámicas sociais que lles afectaron e os episodios históricos que, laconicamente, lle atribúen as fontes que os testemuñan¹². Finalmente, tamén a este comezo de milenio se adscribe, como xa vimos, un pulo sen precedentes da Arqueoloxía tardo-antiga da Gallecia. Xa apuntamos tamén que non adoita ser moi grande o contributo dos estudos arqueolóxicos ao tema estrito das institucións locais; pero algúns deles teñen producido grandes avances no recoñecemento do poboamento (López Quiroga, 2004a; Rodríguez Resino, 2003; 2005; Sánchez Pardo, 2008) e da sociedade (Sánchez Pardo, 2014b) galaica tardo-antiga, o que ten fondas implicacións para o poder local.

Mais non podo concluír este repaso historiográfico sen recorrer á autocita, pois algúns dos últimos traballos arredor do poder local tardo-antigo da Gallecia son os que teño publicado dentro do marco do mesmo proxecto de doutoramento no que se insire a presente memoria. Na miña tese de licenciatura e no posterior libro que publiquei sobre a súa base apenas acheguei unha serie de apartados, divididos entre os catro capítulos específicos adicados aos reinos suevo e visigodo, centrados no poder local (Fernández Calo, 2015a; 2018a). Pero teño adicado tamén cadanseu artigo monográfico á cuantificación de entidades políticas locais deste período (Fernández Calo, 2015b) e á análise do rexistro histórico rexional dos séculos III ao V ao abeiro interpretativo do *municipium* romano, albiscando as liñas básicas da súa influencia entre as comunidades locais, da súa evolución con respecto ao período alto-imperial, e da súa permanencia durante o dominio suévico temperán (Fernández Calo, 2017a). Finalmente, no estudo do que tomei boa parte da síntese historiográfica que expuxen neste apartado, procurei discernir as diferentes herdanzas culturais da Gallecia tardo-antiga —pre-romana, romana, xermánica e cristiá— para enxergar o entramado institucional local daquel tempo e a súa evolución (Fernández Calo, 2019a). Mais todo isto, outra volta, non é senón materia específica doutros capítulos da presente memoria, sobre a que voltaremos no seu momento.

12 Podemos salientar os traballos de Díaz Martínez, 2011a: 102; 117-126; Poveda Arias, 2013: 1167-1168; Ariño Gil & Díaz Martínez, 2014; Barroso & al., 2015: 52ss.; &c.

3.6. **Matinando na influencia posterior do poder local: algunhas certezas, poucas solucións**

Así como adicamos un certo esforzo a enxergar as posturas historiográficas atinxentes á herdanza pre-romana do poder local, antes do intervalo temporal estrito obxecto da presente tese, cómpre tamén encetar unha pequena reflexión a propósito da influencia medieval posterior. Non nos limitamos con isto só a satisfacer compensadamente o presente ensaio historiográfico: as fontes medievais, en efecto, serán de decisiva importancia en ulteriores capítulos desta memoria, de xeito que a confrontación do panorama político-administrativo que documentan co dos períodos anteriores devén unha tarefa ineludíbel.

En primeiro lugar, cómpre salientarmos que esta cuestión do artellamento político local é absolutamente marxinal no medievalismo, máis preocupado por outros aproveitamentos de índole social e económica das fontes diplomáticas. É lamentábel sinalalo, pero, igual que acontece na Antigüidade, non contamos con ningún estudo de vocación global para o poder local galaico no Alto Medioevo. Mesmo unha monografía doutoral recente coma a de M. Bermúdez Beloso (2017), un dos mellores traballos deste asunto, non ten aportado máis ca reflexións terminolóxicas arredor dunha escolma limitada de denominacións estatutarias, canda un lote de estudos de caso extremadamente concretos. Porén, como vimos tamén nos sucesivos apartados da Antigüidade, esta superficialidade dota tamén dalgunhas asuncións tópicas a bibliografía do poder local medieval.

Ao meu saber, a reflexión estrita arredor deste asunto arrinca cun estudo dos medievalistas P. Merêa e A. A. Girão (1943: 255-256), que hai case un século se debuzaron na cuestión das orixes dos *territoria* medievais portugueses: a súa tese foi que estes procederían, nin máis nin menos, ca dos homónimos *territoria* visigodos, a partires das propias *ciuitates* romanas. Cómpre situar a achega de P. Merêa e A. A. Girão no seu contexto historiográfico; e é que a valoración dunha antiga herdanza romana no artellamento local medieval tiña unha grande influencia no seu tempo, e especialmente en Portugal. En efecto, un dos pais do historicismo portugués, A. Herculano (1862), destacárase en postular décadas antes unha alambicada teoría arredor das orixes do réxime concellil medieval, que el considerou proceder do *municipium* romano a través da inmigración mozárabe aos reinos cristiáns medievais do norte da península ibérica. Esta tese gozou de grande prestixio, sendo admitida con matices por grandes historiadores do dereito españois (Pérez Pujol, 1896; Hinojosa, 1896), ata que C. Sánchez-Albornoz (1943) a impugnou nunha monografía ao respecto. Ao meu xuízo, foi a súa unha impugnación máis historiográfica do que histórica: os seus argumentos, enmarcados no catastrofismo que a súa xeración postulaba para o remate da civilización clásica (cfr., nomeadamente, Rostovtzeff, 1957), tiveron moito de subxectivo, de indución teórica e de excepcións *ad hoc*; pero o certo é que desterraron da historiografía posterior a tese da ascendencia romana do concello medieval. Nun recente artigo, L. A. Curchin (2018: 229) estráñase de que a historiografía española teime en considerar arcaizante e anacrónica a lexislación curial do *Breviario* de Alarico II, de comezos do século VI, cando as mesmas referencias ao réxime municipal aparecen décadas despois nas compilacións xustinianas e na propia lexislación visigoda posterior. A razón é ben simple: a cuestión ficou conxelada dende o estudo de C. Sánchez-Albornoz; quen malia ser hoxe un autor extremadamente discutido, e a historiografía tardo-antiga e medieval actuais moito máis proclives a valorar as continuidades do que no pasado, non se deu —canda menos ao meu saber— ningunha tentativa seria de revisitar a tese da ascendencia romana e tardo-antiga do concello medieval. O medievalismo, de feito, é marco dunha evolución historiográfica propia á hora de enfrontar este problema: os traballos das últimas décadas tenden a estimar o réxime concellil como unha xenuína innovación medieval, soslaiano así o problema da súa ascendencia tardo-antiga (v.g. Valdeón Baroque, 1991; Marques, 1993a). Comprobamos, en suma, que se deu unha certa retracción das formulacións de continuidade institucional do pasado, nas que, en parte,

se basearan P. Merêa e A. A. Girão no seu pioneiro estudo arredor dos *territoria* medievais portugueses.

Mais isto acontece só no referente a unha teoría concreta atinxente a unha institución concreta. A ascendencia tardo-antiga do entramado organizativo local segue é de feito unha asunción tópica, por máis ca colateral e escasamente afondada, no medievalismo actual. Non deixou de asumirse, neste senso, a precedencia tardo-antiga dos *territoria* e das *dioceses* medievais¹³. Non hai moita bibliografía ao respecto, mais eu mesmo teño adicado un certo esforzo a enxergar a ascendencia visigoda dos *concilia* e *commissa* alto-medievais galegos (Fernández Calo, 2018a: 304; 2019: 67-69). Ao meu saber, nunca se formularon impugnacións serias a estas constatacións. Coido pertinente, iso si, citar un matiz suxerido por un dos nosos mellores medievalistas, F. López Alsina, quen matinando na reducida extensión dos distritos locais alto-medievais, conxecturou a influencia dalgunha innovación administrativa ao respecto:

El modelo de la administración territorial que representan estos *commissos* patentiza la incapacidad del sistema político del momento para controlar circunscripciones territoriales más extensas. En este extremo noroccidental gallego desaparecen en los siglos VIII y IX todos los distritos que no pueden ser fácilmente recorridos en un solo día en cualquiera de sus direcciones por un hombre. [...] Si concediésemos una forma circular regular a cada distrito, podríamos llegar fácilmente a la conclusión de que esta microparcelación del territorio se basa en la necesidad de que cualquier habitante del condado pueda desplazarse al centro del *commissio* y regresar en el día a su residencia, puesto que el radio medio resultante para cada distrito no rebasa los 11 km. Se comprende la coincidencia de tamaño entre condado y arciprestazgo, porque, al fin y al cabo, tenente del *commissio* y arcipreste tienen que regir un territorio que les resulte abarcable físicamente (López Alsina, 1988: 221).

Pasaron trinta anos dende a publicación da obra que vimos de citar, e segue a ser a principal referencia do entramado político local alto-medieval da actual Galiza, e a que mellor divulgou a súa excepcional continuidade. Isto convéncenos, abofé, do escaso interese que no medievalismo, coma na historiografía romanista e tardo-antiga, esperta o tema do poder local; pero tamén nos sitúa perante un paradoxo: cales son os límites entre a continuidade e a ruptura? Xa nun artigo que publiquei hai uns anos tentei matizar as implicacións da tese de F. López Alsina, ao constatar un proceso de fragmentación progresivo dos distritos locais galaicos durante toda a Antigüidade, de xeito que o artellamento alto-medieval non sería tanto resultado dunha reforma administrativa como da “dinámica interna, estrutural e non inducida, das propias entidades locais” (Fernández Calo, 2015b: 202). Con todo, mesmo a opción da reforma administrativa propugnada por F. López Alsina non discute a precedencia deses distritos supostamente desgaxados duns anteriores máis extensos; e de feito todo o traballo deste autor insiste, practicamente mellor ca ninguén, na continuidade estrutural do poder local galaico alto-medieval. O que podemos concluír da historiografía medievalista, en suma, é a asunción dunha continuidade máis ou menos forte entre o entramado local do Alto Medioevo en relación ao da Tardoantigüidade... E a case nula concreción disto.

3.7. Localizar o poder local: unha tarefa entre a erudición e a ciencia

Un dos problemas básicos atinxentes ao poder local galaico, e que de feito ten protagonizado dun xeito esmagadoramente desproporcionado a súa historiografía, ata o punto de monopolizar en moitos traballos o tratamento da cuestión, é o da localización das entidades locais testemuñadas polos máis diversos tipos de fonte.

13 A bibliografía é numerosa: v.g. Isla Frez, 1992: 145; Costa, 1997: 126-138; López Alsina, 1999: 271-272; 280; Balañas Pérez, 2006: 97-99; Sánchez Pardo, 2008: 516-517; Díaz Martínez, 2011a: 239; &c.

Outra volta, as perspectivas verbo a este asunto subdivídense segundo o rango temporal escolleito por cada investigador, pero tamén —e isto é máis grave, polas razóns que veremos— en acotacións espaciais máis ou menos arbitrarias. A historiografía específica vese pois afectada por algunhas das mesmas trabas que caracterizan en xeral a toda a historiografía do poder local galaico, pero tamén por outras moi específicas. En efecto, a localización das entidades locais é un asunto xeralmente moi interiorizado por cada investigador, case íntimo, cun desenvolvemento practicamente independente da historiografía xeral, no que se acusan acotío resistencias persoais moi subxectivas a propostas mellores, ou vaivéns máis ou menos azarosos das propostas propias. Finalmente, a localización de entidades locais conta tamén cunha historiografía moito máis dilatada do que calquera outro problema concreto dos que afectan ao noso tema particular: trátase dun asunto erudito ao que precisamente xa atenderan os estudosos «pre-científicos» dende a Ilustración e máis aló. Emporiso, os métodos empregados mudaron moi pouco dende aquela: o máis común segue a ser a atención á afinidade toponímica, con discusións máis ou menos estériles arredor da pertinencia ou non dun determinado topónimo para a redución dun pobo, unha *ciuitas* ou unha igrexa tardo-antiga.

Por suposto, isto non obsta que, en non poucas ocasións, se desen avances positivos substanciais, acotío traídos da man da epigrafía romana e a diplomática medieval. Por citarmos algúns exemplos, a táboa de Castromao despexou na década de 1970 as dúbidas arredor da localización dos *Coelerni* e da súa *Coeliobriga*; e a estela de Asadur debuxou unha tendencia clara na mesma liña —embora neste caso un tanto máis errática— para os *Interamici*. Por outra banda, xa na outra beira do rango temporal desta tese, os inmensos coñecementos de diplomática medieval portuguesa do padre A. J. da Costa (1997) permitíronlle localizar con solidez algunhas igrexas suevas, das poucas que hoxe pasan por consensuais. O mesmo cabe apuntar dalgunhas entidades proto-históricas, entre as que destacan os *Copori*, os *Paesici* e *Talabriga*, que foron obxecto de espelidas e tristemente isoladas confrontacións nas fontes diplomáticas. Mais estoutros casos tratarémolos no seguinte apartado, no que exploraremos as tentativas de establecer correlacións diacrónicas no que respecta ao rexistro do poder local.

O apartado historiográfico que estamos a describir consiste para a época romana e proto-histórica, sen moitos matices entre elas, na identificación de etnónimos e na localización das comunidades étnicas. A localización de pobos pre-romanos, ou pobos por romanizar, convértese así, virtualmente, no mesmo asunto na historiografía. Estes estudos partiron principalmente da literatura clásica, que xerou un grande interese dende a Ilustración e antes do desenvolvemento dos actuais currículos académicos de Arqueoloxía e ciencias da Antigüidade, cando as táboas ptolemaicas, e en menor medida outras fontes greco-latinas, xogaron un papel protagonista (por exemplo, Flórez, 1788; Cortés y Leal, 1835-1836; Murguía, 1866; &c.). O mesmo cabe apuntar para a epigrafía, cun desenvolvemento «pre-científico» que no ámbito de España e Portugal xerou un certo interese pola localización dos pobos nomeados nas inscricións romanas. Un caso significativo disto, pola súa antigüidade e interese pola localización xeográfica, témolo na obra en J. Román de la Higuera, xesuíta castelán que no albor do século XVII achegou un dos primeiros compendios epigráficos da actual Galiza, “cuya finalidad no era otra que documentar sobre el terreno todas las ciudades que las fuentes clásicas u otros textos epigráficos ubican en el sector de *Aquae Flaviae*”, prestándose a manipulacións constantes (Hernando Sobrino, 2009: 1908). Tal foi a base sobre a que se foi alicerzando a historiografía deste asunto. Só entrado o século XX, coa disposición de bos compendios documentais, tanto literarios como epigráficos (*CIL* II; *FHA*; &c.), e os traballos superficiais de investigadores foráneos, acotío implicados naquela mesma tarefa (nomeadamente, Schulten, 1962), emerxe unha historiografía autóctona especializada. Nesta primeira etapa brilla a figura de F. López Cuevillas, autor de varios estudos de localización de

antigos pobos galaicos, en xeral como apartado colateral das súas investigacións arqueolóxicas e acotío asinados conxuntamente con outros investigadores (López Cuevillas & Bouza Brey, 1929; López Cuevillas & Serpa Pinto, 1933; López Cuevillas, 1953).

Polo enorme volume de traballos parciais arredor deste asunto está probabelmente fóra de calquera posibilidade razoábel —e dende logo da miña intención— encetar unha historiografía exhaustiva da produción historiográfica que vén despois. Mais resulta significativo insistir en que o perfeccionamento das perspectivas e metodoloxías investigadoras dende a inflexión historiográfica das décadas de 1970-1980 estivo detrás dun avance significativo: a aceptación das cifras que Plinio o vello aporta nos seus cómputos de *ciuitates* galaico-romanas balizou uns límites nos que acotar o traballo de identificación etnonímica e, consecuentemente, o resultante de localización xeográfica. Foi en atención a este «corsé» pliniano o xeito no que A. Tranoy (1981: 74), J. de Alarcão (1995-1996: 26) e A. Rodríguez Colmenero (1996a: 242; 1997a: 89) nos proporcionaron algúns dos mellores e máis completos estudos de localización xeográfica de pobos galaicos (*vid.* táboa 3.7). Cómpre matizar, iso si, a forte discrepancia que emerxe das propostas concretas destes autores, que nalgún caso, e sobre todo en A. Rodríguez Colmenero, acusan unha evidente intención de «cadrar» os cómputos. As súas identificacións, en efecto, por máis globais non son necesariamente mellores cás de A. Tranoy e J. de Alarcão, pois superado o mesmo limiar acadado por estes —e acotío nin iso— a identificación de etnónimos comeza a ser incerta e arbitraria. Estamos, abofé, perante unha tarefa de excepcional complexidade.

Mais independentemente das súas discrepancias mutuas, o certo é que boa parte da investigación posterior ten atopado nas anteditas propostas a súa base para trataren o poder local galaico... Ou a súa excusa para non facelo. Contamos así con algún artigo específico que apenas aporta máis nada có resumo do traballo de A. Tranoy (por exemplo, Dopico Caínzos & Rodríguez Álvarez, 1992), e con obras xerais que evitan estenderse neste asunto remitindo á cartografía de A. Rodríguez Colmenero (así, Caamaño Gesto, 2003; López Quiroga, 2004b). Ao meu xuízo, a bibliografía máis recente apenas ten avanzado sobre esta cuestión, apreciándose un certo estancamento; sen desmerecer que aparezan ocasionalmente traballos ao respecto nos que, con todo, adoita desaparecer a preceptiva atención aos cómputos plinianos (por exemplo, Santos Yanguas, 2006; Brañas & *al.*, 2007; Redentor, 2017a).

Outra tendencia que se advirte na investigación recente arredor da localización de pobos galaicos é o seu progresivo distanciamento da Arqueoloxía. Así como vimos citar ao grande pai da Arqueoloxía galega, F. López Cuevillas, como un dos precursores da investigación especializada deste asunto, moitos arqueólogos posteriores seguiron a estudaren como unha das súas preocupacións principais a localización dos pobos galaicos, canda menos en obras de pretensións globais, e tanto no que respecta á arqueoloxía castrexa como á romana (Silva, 1986; Calo Lourido, 1993). Hoxe, pola contra, a cuestión semella copada polos especialistas en Historia romana: ningunha das sínteses relevantes das dúas últimas décadas arredor da cultura castrexa, tanto doutorais coma divulgativas, ten atendido globalmente nin aportado ningún avance significativo ao respecto (cfr. Parcero Oubiña, 2000; González Ruibal, 2006-2007; Rodríguez Corral, 2009; Ayán Vila, 2011; Currás Refojos, 2014).

Comprobamos o resabio «proto-histórico» dos estudos de localización xeográfica de pobos galaicos, que conxugan un interese moi particularizado polo século I d.C., embora algunha das fontes principais —nomeadamente Ptolomeo— sexan un chisco posteriores. Non é senón ata moitos séculos despois cando temos unha etapa que volve espertar o interese dos investigadores. Xa mencionamos que para a Tardoantigüidade contamos con algunhas fontes cronísticas que volven mencionar comunidades locais, sobre todo a través de etnónimos episódicos, cuxa localización emerxe como un dos problemas básicos de todo historiador que se enfronte a eles. Esta tarefa resulta xa que logo esencialmente inseparábel do estudo xeral

destas entidades locais, verbo ao que xa nos referimos a algunhas das obras e tendencias máis salientábeis das últimas décadas. Non é doado discernir tendencias específicas no asunto concreto das localizacións xeográficas: cómpre sinalar, iso si, que á tendencia xeral de valorar contextos e xa que logo localizacións diversas para estas entidades, un recente estudo de R. Barroso, J. Morín e I. Sánchez (2015) ten promovido a redución da meirande parte das documentadas no Bierzo.

Mais o verdadeiro miolo da tarefa de localización xeográfica na Tardoantigüidade está, paralelamente, no *Parroquial suevo* e na numismática, especialmente a visigoda. Coma nas fontes clásicas, o *Parroquial* despertou un interese erudito antes do xermolo de especialidades curriculares no ámbito disciplinar da Historia; se é que tal cousa existe para a nosa Tardoantigüidade. Por razóns obvias, xa investigadores eclesiásticos amosaron un notábel interese por identificar e localizar igrexas suevas dende antes mesmo de se formalizar o rexistro diplomático do *Parroquial* (por exemplo, Argote, 1734; 1738; Ferrando y Arnau, 1893); pero foi a edición do tamén crego P. David (1947a) a que principalmente trouxo este documento ao eido da moderna investigación histórica. Dende aquela, diversos autores, moitos deles aínda da orde eclesiástica, ocupáronse do problema da localización de igrexas suevas (Costa, 1997; Fernandes, 1997; Díaz Martínez, 1998; Alarcão, 1998a; 2001; 2015; Carbajal Sobral, 1999: 229-249; Sánchez Pardo, 2014a; &c.). P. David abriu tamén a porta á confrontación entre esta fonte eclesiástica e o rexistro numismático tardo-antigo. Se, por suposto, antes del xa se viñan realizando tímidas tentativas de localización de cecas visigodas (por exemplo, Mateu i Llopis, 1942), todos os numismatas posteriores habían de situaren o *Parroquial* como unha fonte de confrontación máis ou menos colateral, pero ineludíbel, nas súas investigacións (Miles, 1952; Cabral & Metcalf, 1997; Pliego Vázquez, 2009a-b; 2012; Núñez Meneses, 2017). Malia a forte dicotomía que, en suma, existe nesta cuestión segundo a orientación histórica estrita ou numismática de cada investigador, o certo é que o diálogo entr ambas as correntes non deixa de ser fluído.

O que si cómpre criticar para estes estudos é o seu carácter, case sempre, isolado e superficial. As propostas adoitan realizarse a través de discusións toponímicas máis ou menos especulativas; e os traballos metodoloxicamente máis complexos, coma os de J. de Alarcão (1998a; 2001; 2015) ou J. C. Sánchez Pardo (2014a), que non é que non fuxan destas eivas pero si dan introducido de forma sistemática o factor do rexistro arqueolóxico, propoñen acotacións espaciais moi limitadas: Portugal no primeiro caso e Galiza no segundo, cando nin que dicir ten que os límites administrativos actuais poden desvirtuar a visión de fondo da época estudada. Ao meu xuízo, quen mellor ten sabido aproveitar o contributo dunha disciplina allea neste asunto foi o padre A. J. da Costa (1997), destacado na aplicación sistemática, pero excepcionalmente prudente, das fontes diplomáticas medievais portuguesas para a localización das igrexas suevas do bispado de Braga. Desgrazadamente, se a súa acotación xeográfica non deixaba de ser parcial, o peor é que o ínclito traballo do padre A. J. da Costa non atopou ningunha continuidade na historiografía posterior. Por outra banda, entre as tendencias máis concretas no ámbito específico da localización de cecas, atopamos a D. M. Metcalf (1993) como autor dunha hipótese, xa tratada (§3.5), un tanto unidireccional da serie numismática *Latina munita*, que asociou ao proceso de consolidación do reino suevo, e agora cómpre engadir que á posta en funcionamento de cecas na fronteira oriental do mesmo. Con todo, investigadores posteriores, entre os que hei de incluírme, veñen insistindo na meirande amplitude e diversidade da área de distribución destes numismas, que se concentrarían na fronteira oriental do Reino, pero non exclusivamente en lugares baixo a súa soberanía, presentando tamén excepcionalmente algunhas incidencias noutras bisbarras nucleares do mesmo (Marques & Ribeiro, 1998; Roma Valdés, 2002; Fernández Calo, 2019a).

Rematando o presente apartado, de valorarmos globalmente a historiografía do asunto particular que estivemos a tratar, a localización de entidades locais, o máis relevante ao meu

uízo é a precariedade metodolóxica, sendo moi poucos os avances que se produciron dende as primeiras achegas eruditas. Acotío, as propostas fanse sobre a mera afinidade toponímica entre as entidades a localizar e a toponimia actual. Adoita ser moi pequeno o interese por perfeccionar as propostas sobre unhas premisas teóricas firmes. No caso das entidades romanas, isto apréciase no escaso interese por establecer un cómputo máximo de entidades que oriente o labor de identificación etnónimica, do que, como vimos, só se preocuparon algúns autores. Pola súa banda, no caso suevo, o problema emerxe da escasa crítica literaria á que se somete o *Parroquial*, verbo ao que, como xa vimos nun apartado anterior, cada topónimo se interpreta como unha igrexa parroquial; e isto é así mesmo cando contamos con traballos, coma o de A. A. Fernandes (1997), de carácter monográfico e cun aparello teórico importante.

Mais alén da redución xeográfica, a dimensión demarcatoria das entidades locais coñecidas ten motivado acotío a valoración dos lindeiros entre elas. Esta tarefa adoita limitarse á discusión de determinados fitos naturais, coma ríos, serras e vales; embora o resultado cartográfico tenda a se plasmar con liñas arbitrarias, como ilustra un dos mapas máis divulgados de *ciuitates* galaico-romanas, o de A. Rodríguez Colmenero (*vid.* doc. 3.7a), ou o con xustiza menos divulgado de A. González Ruibal (doc. 3.7b). Pola súa banda, J. de Alarcão distinguíuse na década de 1990 por unha serie de achegas ao respecto, en cuxos materiais cartográficos é perceptíbel unha base metodolóxica máis complexa pero non necesariamente menos arbitraria: a asunción de áreas de influencia de cada *ciuitas* por círculos idénticos, coma se cada unha delas tivese que ter necesariamente a mesma extensión (docs. 3.7c-d). O máis común, pola contra, é que os materiais cartográficos se limiten a inscribir os etnónimos sobre o mapa, sen formulación de lindeiros; caso de A. Tranoy, F. Arias Vilas ou F. Calo Lourido (docs. 3.7e-f). No caso das igrexas do *Parroquial* a situación é moito máis precaria: só nun dos artigos do mesmo J. de Alarcão se incluíu un ensaio de límites, un tanto arbitrarios tamén, para as —supostas— igrexas suevas de Trás-os-Montes (doc. 3.7g). Os demais traballos cartográficos, coma o de A. A. Fernandes ou J. C. Sánchez Pardo, limítanse a situar no mapa as reducións propostas para as igrexas (docs. 3.7h-i).

Polo demais, o carácter parcial da meirande parte dos estudos é outra eiva sen paliativos. Xa vimos algún caso no que directamente se toman como suxeitos de estudo demarcacións administrativas actuais, e xa deixamos caer tamén que isto pode ter consecuencias indesexábeis. Explícome: o *Parroquial* non diferencia as igrexas portuguesas das galegas, nin os autores clásicos fan o propio coas *ciuitates* de época romana; e se nós tomamos como punto de referencia a Galiza ou o Portugal actuais no canto das propias demarcacións identificadas nas nosas fontes, corremos o risco de formular reducións xeográficas en Galiza cando hai candidaturas mellores en Portugal, e viceversa. Isto soa moi obvio, mais poida que tamén moi xeral; pero non quero estenderme con este asunto agora, xa que noutros capítulos desta memoria, nos que faremos as nosas propias localizacións de entidades locais, veremos múltiples exemplos destas atribucións erróneas (§§10-11). Emporiso, o que máis se bota en falla neste apartado da investigación é a propia confrontación diacrónica entre fontes de épocas diversas. É consensual a idea da continuidade entre o artellamento local romano e o tardo-antigo, e asemade o deste co medieval; pero desgrazadamente isto apenas ten motivado o estudo comprensivo destes rexistros diacrónicos. Mais con isto entramos xa na cuestión da continuidade estrutural do poder local, que de seu merece un tratamento individualizado.

3.8. Conxugar a Antigüidade: un consenso indiscutido, unha desleixa paradoxal

Ao longo desta tentativa de historiografía, puidemos comprobar como toda a investigación tende a se organizar nos diferentes sectores cronolóxicos de cadansúa especialidade curricular. Isto abre a porta a unha última cuestión: como se resolven as transicións entre períodos? Que ideas hai do «conxunto» da Antigüidade? Xa apuntamos que a fragmentación historiográfica é

un dos meirandes problemas, e asemade un dos principais retos, da actual investigación histórica; e evidentemente nun tema tido habitualmente por colateral, coma o poder local, tal fragmentación resulta moito máis acusada. Semella, xa que logo, que se dan unhas condicións adversas de partida. Porén, o certo é que a cuestión que formulamos incorre asemade nun auténtico paradoxo: a historiografía acusa para ela un andado consenso admitido por todos, pero que non ten motivado apenas ningún avance.

Podemos facer arrincar a nosa exposición con dous fitos historiográficos, precisamente algúns dos estudos protagonistas doutros apartados da nosa historiografía: aquel de F. López Cuevillas e R. de Serpa Pinto (1933-1934), por unha banda, e o de P. David (1947a), pola outra.

Xa vimos que o traballo dos primeiros defendera unha continuidade das estruturas políticas locais —ou o que aquí denominamos locais— entre o albor da dominación romana e un substrato pre-histórico moi anterior. Mais o seu traballo defendía tamén, e salíentoo como fito historiográfico precisamente por iso, que estas mesmas estruturas tiveron unha pervivencia moito máis dilatada ata épocas máis recentes, cubrindo de feito, dalgún xeito, todo o lapso da Antigüidade: “cando a paz romana imperou no país, [...] as *civitates* continuaron vivindo e a través da diplomática medioeval chegan ata nos” (López Cuevillas & Pinto, 1933-1934: 293). Arrós, Céltigos e Cóporos son algúns dos exemplos máis coñecidos e citados, pero certamente non os únicos, detectados por fontes e etapas en absoluto limitadas á diplomática medieval. Fronte á común consideración do poder local como un tema secundario, que acotío produce, aínda hoxe, a falsa idea da súa total subordinación e continxencia verbo aos intereses dos poderes estatais, xa na década de 1930, dous sobranceiros precursores da Arqueoloxía galega intuían a longa continuidade das estruturas políticas do poder local galaico, e non dubido que tamén o seu corolario: o potencial beneficio da interrelación de documentación diacrónica para o seu estudo.

O prometedor futuro que se albiscaba para a investigación histórica rexional con esta adiantada achega viuse frustrado pola guerra civil, a disolución do Seminario de Estudos Galegos e o longo letargo da intelectualidade galega durante o franquismo temperán. Se a cuestión do poder local galaico non dera agromado entre os intereses desta primavera investigadora dos anos 1930 máis ca no mencionado estudo de F. López Cuevillas e R. de Serpa Pinto, non estrañará que tampouco o faga no represivo ambiente intelectual estreado a partires de 1936. Mais este ambiente tan adverso para a historia rexional, tanto en España coma en Portugal, non chegará a hostilizar unha cuestión aínda entón pendente: a historia eclesiástica, que retomarará para a nosa rexión o estudoso francés P. David recén rematada a segunda guerra mundial. En efecto, apenas unha década despois do adiantado estudo dos citados arqueólogos —embora certamente daquela non chovera pouco na, ou mellor dito sobre, o mundo académico galego—, o padre P. David (1947a: 81) explorou a mesma remanencia do entramado étnico pre-romano na xeografía eclesiástica tardo-antiga, a través do *Parroquial suevo* e secundariamente do rexistro numismático visigodo. Emerxen aquí, nomeadamente, as «igrexas étnicas», das que xa temos ensaiado un encadramento historiográfico noutro apartado deste capítulo. Xa vimos que, polo medio entre os dous fitos historiográficos que vimos de citar, P. Merêa e A. A. Girão (1943) teorizaran arredor da ascendencia antiga dos *territoria* portugueses medievais: o que aportaron F. López Cuevillas e R. de Serpa Pinto e culminou P. David foi a evidencia expresa desta lexítima sospeita.

A excepcional pervivencia das estruturas e dos mesmos nomes das comunidades locais galaicas, posta de manifesto por estes estudos pioneiros, tivo como corolario a asunción xeral e mesmo tópica do conservadorismo e longa permanencia das estruturas políticas locais da Gallecia. Vimos como a precedencia das entidades locais é asumida ata o nivel do tópico no medievalismo, na historiografía tardo-antiga, mesmo na historiografía romanista. E o certo é que, dende entón, a variábel da «continuidade» ten protagonizado toda a comprensión da nosa

Antigüidade dende as máis diversas perspectivas.

Citemos o que, precisamente pola súa súa relación coas opcións «rupturistas» da historiografía tradicional, pode resultar máis significativo: as caídas do Imperio Romano e a do reino visigodo, que foron contemplados como grandes desastres fundacionais, respectivamente para o historicismo decimonónico e para os primeiros relatos nacionalistas de España e Portugal. Mais o certo é que mediado o século XX fóronse abandonando os modelos catastrofistas que ata entón imperaran, e todos os estudos arqueolóxicos rexionais insistirán na continuidade da cultura material da Galecia nestes procesos cruciais da nosa historia (Almeida, 1993: 198-199; Arias Vilas, 1997: 287; Blanco Sanmartín & López Carreira, 1998: 404; &c.). Semellante resultado non é estraño ás tendencias xerais da Arqueoloxía como ciencia, que dende o derradeiro terzo do século XX se fixo cada vez máis crítica —non poucas veces en exceso— cos modelos explicativos migracionistas e o seu paradigma teórico histórico-cultural, ata daquela imperantes. Sexa como for, a Arqueoloxía tardo-antiga, que dende comezos de milenio experimentou no noso ámbito un desenvolvemento sen precedentes, insiste unha e outra vez na permanencia das estruturas de poboamento da Galecia, suxeitas só a unha transformación paulatina e relativamente diversa a nivel intra-rexional (López Quiroga, 2004a; Rodríguez Resino, 2005; Sánchez Pardo, 2008). O mesmo cómpre apuntar para o medievalismo galego-portugués, que tamén sufrira a influencia de certas teses extremadamente catastrofistas (nomeadamente, C. Sánchez-Albornoz, 1966), da que se foi ripando paseniño (Costa, 1981; Pallares Méndez & Portela Silva, 2007; López Carreira, 2008; &c.).

En suma, dende a primeira metade do século XX vense constatando o conservadorismo e longa permanencia das estruturas locais da Galecia durante toda a Antigüidade e máis aló; e dende entón a investigación non fixo senón mellorar a calidade contextual desta constatación. Sería prolixo enumerar obras e autores aos que implica esta idea xeral: se cadra resulte máis significativo confesar que non coñezo obras actuais que a discutan abertamente. A nosa historiografía inclínase xa que logo a valorar unha grande continuidade a longo prazo para o poder local, canda menos dentro do lapso no que existen fontes escritas para o estudar.

Como ten aproveitado a historiografía galego-portuguesa este amplísimo consenso? É moi lamentábel responder que apenas o ten feito. Por suposto, os estudos centrados en períodos concretos souberon aproveitar sempre a noción da pervivencia das estruturas políticas locais para os seus propios cometidos. Na complexa cuestión da localización xeográfica das *ciuitates* galaico-romanas a documentación tardo-antiga e medieval sempre se ten en consideración (Tranoy, 1981), e o mesmo acontece entre as igrexas suevas e o rexistro literario e epigráfico de época romana (Fernandes, 1997; Alarcão, 2001). Outros autores, coma F. López Cuevillas (1953) ou F. Arias Vilas (1992), mesmo extrapolaron o nome dalgunhas igrexas étnicas do *Parroquial suevo* aos seus cómputos de pobos galaicos, o cal podemos afirmar de primeiras que incorre nun claro abuso metodolóxico; pero de seu infórmanos da enorme influencia, para ben e para mal, que tivo e ten a certeza da continuidade estrutural do poder local galaico na Antigüidade.

Emporiso, fican ben lonxe os autores mencionados do meirande representante deste abuso metodolóxico. Refírome, non creo que sorprendentemente, a A. Pena Graña (1993; 2004; 2006; &c.), propoñente da secular permanencia, entre a Prehistoria e a Idade Media, das estruturas políticas (*treba* e *territorium*) e económicas (castro e *uilla*) da Galecia. Mais todo o seu modelo interpretativo alicézzase case sempre sobre a xeneralización e descontextualización de informacións anecdóticas cando non controvertidas, adobiadas con fracas extrapolacións comparativas. Citemos un dos casos máis relevantes: a súa fulcral noción da *treba*, hipotético «territorio político celta», provén dunha isolada mención epigráfica en lusitano, *Trebopala* (AE 1994, 819), interpretada non coma un teónimo —lectura canónica—, senón como o presunto altar sacrificial (*pala*) dunha *treba* (Pena Graña, 2004: 178ss.). Como xa me esforcei

en recoñecer noutro traballo (Fernández Calo, 2018a: 21), A. Pena Graña representa un dos poucos autores galegos que teñen aportado unha proposta para a interpretación a longo prazo da Antigüidade galaica, o cal resulta sen dúbida meritorio, e máis nas actuais tendencias académicas de compartimentación sectorial; pero evidentemente iso non lle dá ningún valor obxectivo aos seus postulados.

O certo é que, por exceso ou por defecto, as conexións establecidas entre os diferentes períodos son meramente testemuñais na nosa historiografía, interesada polo común en períodos moi compartimentados, e só dun xeito colateral no poder local. Así, malia a continuidade percibida e asumida, os traballos orientados a explorar as súas implicacións prácticas, isto é, a evolución histórica das comunidades locais á luz da análise cruzada de informacións diacrónicas, son case inexistentes... Mais se cadra por iso as excepcións nos resultan especialmente prometedoras.

Contamos neste eido cunhas poucas achegas de vocación global. Nun artigo relativamente recente, M. C. Díaz Martínez (2009) encetou unha avaliación da correspondencia existente entre as igrexas tardo-antigas da Gallaecia e as *ciuitates* documentadas en época romana. O resultado, con todo, antóllase un tanto descritivo e non chega a promover grandes novidades verbo a outros traballos nesta liña, que contan cunha andada tradición dentro do eido da crítica do *Parroquial suevo*, e na propia bibliografía do citado historiador (cfr. David, 1947a; Díaz y Díaz, 1976; Díaz Martínez, 1998). Na mesma liña podemos citar tamén a J. de Alarcão, autor dunha longa serie de artigos orientados a identificar igrexas suevas, nos que as referencias a xacementos e *ciuitates* romanas son constantes (Alarcão, 2001; 2004; 2015). Os traballos de vocación máis localizada, non menos excepcionais, adoitan distinguirse por achegas máis orixinais. Neste senso, a título de capítulo, o padre A. J. da Costa (1997: 374ss.) identificou a potencial coincidencia estrutural de once dos arcediagados bracarense do século XII con cadansúa *ecclesia* do *Parroquial suevo*. Dun xeito moito máis superficial, a cartografía de F. López Alsina (1988) implícita as mesmas consecuencias verbo á paulatina evolución do poder local no ámbito riense-compostelán, das igrexas tardo-antigas aos *commissos* alto-medievais (*vid. doc.* 3.8).

Fronte ao enfoque colateral dos traballos que vimos de citar, algúns outros investigadores encetaron o estudo monográfico de comunidades locais individualizadas. Nesta liña, M. C. García Martínez (1972b) adicou un documentadísimo artigo a rastrexar a pegada que a *ciuitas* galaico-romana dos *Copori* deixou na xeografía eclesiástica medieval compostelá, aportando datos da máxima relevancia para a redución da súa área de asentamento primitivo. É para nós moi triste constatar que este vieiro de investigación non foi seguido por ninguén na Galiza; nin sequera polo propio M. C. García Martínez: só moitos anos despois asinou conxuntamente unha entrada enciclopédica da voz *Arrós*, nome dun arciprestado, igrexa sueva e, baixo a forma *Arroni*, pobo galaico-romano (García Martínez & Usero, 2003). En Portugal, pola súa banda, existe unha ampla tradición de estudos de caso orientados a rastrexar a evolución xurisdiccional de entidades políticas locais. Neste aspecto, a investigación portuguesa está sen dúbida moito máis adiantada do que na Galiza, e servíranos de grande axuda nos nosos propósitos particulares (§9), pero tristemente fica concentrada case en exclusiva no período medieval. Aínda así, contamos cun excepcional artigo de L. S. Lopes (1996), na liña do xa citado de M. C. García Martínez, arredor da evolución política do val do Vouga entre os períodos romano e pleno-medieval, da *ciuitas Talabrigensis* ao *territorium Uauga*. A súa defensa desta vía de achegamento á territorialidade local romana resúltanos elocuente e mesmo inspiradora:

Como é sabido, a organização territorial deixada pelos romanos no actual território português resistiu de forma surpreendente às sucessivas invasões de povos germânicos e muçulmanos, vindo a influenciar decisivamente a configuração dos territórios medievais. A própria lógica que

presidia à definição de fronteiras não se deve ter alterado muito ao longo dos tempos. As fronteiras medievais poderão, pois, servir de indicação sobre as fronteiras romanas (Lopes, 1996: 176).

L. S. Lopes defende aquí un método de aplicación global que, desgrazadamente, poucos teñen posto en práctica. Entre eles atopamos a un clásico desta historiografía, J. de Alarcão, que nalgunha ocasión ten recorrido á territorialidade medieval para inferir os territorios de *ciuitates* romanas, desgrazadamente dun xeito un tanto excepcional, apenas con algunha fondura no seu estudo monográfico dos *Paesures* (Alarcão, 2005a: 151-152), malia que boa parte da súa produción científica, como xa temos visto, se orientou á localización de entidades locais antigas do actual Portugal. Dende unha metodoloxía un tanto máis pedestre pero non por iso menos útil, F. Méndez Fernández (2014) ofreceunos recentemente unha interesante achega nesta mesma liña: partindo precisamente dos mapas do antes citado F. López Alsina, estudou a evolución do pobo dos ártabros ata a época medieval, proceso no que a *ciuitas* orixinal tería sido desdobrada en múltiples *territoria*. Esta achega encadrela intimamente co meu particular contributo nesta cuestión: xa na miña tese de licenciatura, e con meirande detemento nun recente artigo, propuxen confrontar os sucesivos panoramas político-administrativos reflectidos pola *Descripción pliniana* e o *Parroquial suevo*: a miña conclusión é que o número de entidades políticas locais se tería aproximadamente duplicado entre a redación de ambos os documentos, e xa que logo que unha tendencia de fragmentación estrutural definiría a evolución do poder local ao longo da Antigüidade (Fernández Calo, 2015a-b).

Precisamente esa miña investigación é a que inspira todo o proxecto de doutoramento do que é resultado a presente memoria. Como se percibe, os precedentes de estudos comprensivos a longo prazo son poucos e isolados, pero efectivos; e a miña proposta non consiste senón en darlle unha orientación global que nunca antes fora formulada para esta tarefa. Podemos pasar a describir como exactamente.

4 PROPOSTA DE ESTUDO

O presente capítulo pretende expór e xustificar a miña proposta metodolóxica para resolver o tema que formulamos e vimos de contextualizar a nivel historiográfico e documental nos capítulos introdutorios precedentes. Propoño desenvolver, en concreto, a metodoloxía xeral en primeiro lugar; despois un apartado metodolóxico máis concreto e complexo, e de meirande vocación xenealóxica, que é a reconstrución estrutural; e finalmente sintetizar o guión de contidos.

4.1. Proposta xeral

Dentro da complexa realidade do poder local, cómpre definir un principio analítico co que encetarmos o seu estudo. O poder local é, en primeiro lugar, unha abstracción que induce un concepto colectivo; pero en realidade componse de múltiples entidades independentes. Moitas posíbeis perspectivas emerxen á hora de desglosarmos a complexa configuración de tales entidades. Podemos definilas estruturalmente, segundo a súa identidade concreta e a disposición espacial en que se definen; pero tamén funcionalmente, segundo o complexo sistema da súa esencia xurídica e as institucións emanadas das mesmas. Dende unha perspectiva topográfica, podemos afirmar que o poder local está composto por un continente —a súa estrutura xurisdiccional— e un contido —as súas institucións—; ou, dende unha perspectiva fisiolóxica, adaptar isto a unha interpretación organicista do poder local, no que cada entidade é un órgano —estrutura local— suxeito a un metabolismo interno —relacións sociais, organización institucional, etcétera—, e por suposto a interaccións complexas con outros sistemas —a administración estatal, fundamentalmente—, o cal non nos interesa agora debido á necesaria acotación temática da presente tese.

Adoptarmos tales consideracións como principio analítico implica en primeiro lugar aplicalas á catalogación de fontes históricas. Aleccionados polas eivas da preocupación secundaria e case sempre parcial polo poder local na historiografía que nos precede, hei de formular unha necesaria pretensión de exhaustividade na reunión de fontes. Tal pretensión é só iso, un obxectivo ideal máximo, probablemente inapreixábel; pero coido que resulta preciso e desexábel reclamar o tratamento honesto e comprensivo de todas as fontes recoñecíbeis, mesmo se as que pode identificar un único investigador distarán sempre das efectivamente existentes. Mesmo se a exhaustividade é de seu inapreixábel, a vocación de exhaustividade é unha necesidade imperiosa para superarmos a parcialidade que denunciámos noutras achegas. Mais non todas as fontes teñen o mesmo valor. En concreto, propoño artellar esta tarefa a partires dos principios analíticos que vimos de sintetizar. A saber:

- 1º. — reunir todos os rexistros de entidades locais, como reflexo da estrutura do poder local;
- 2º. — o mesmo, cos estatutos nos que tales entidades aparecen definidos;
- 3º. — o mesmo, coas institucións atribuíbeis con certeza ou probabilidade a teren emanado de tales entidades.

Esta reunión de fontes é unha tarefa complexa. Verbo ás institucións e estatutos locais, propoño identificar e clasificar os termos nos que son referenciados nas nosas máis diversas fontes, agrupándoos pois a nivel terminolóxico, e encetando a crítica, análise e contextualización para cada suxeito estatutario ou institucional catalogado. Para as entidades locais, pola contra, propoño distinguir os diferentes rexistros nos que son referenciadas nas nosas fontes, pois a identificación de suxeitos é neste caso máis difusa. Identificados por etnónimos, topónimos ou adxectivos xentilicios, a clasificación documental antóllase preceptiva na medida en que non todos os etnónimos, topónimos e adxectivos xentilicios que

inzan o rexistro documental da nosa Antigüidade se refiren a entidades locais, senón a realidades estruturalmente diversas. Distinguir as fontes é neste caso, xa que logo, un primeiro paso para discernirmos o seu contido.

Non remata aquí a reunión de fontes que propoñemos. En efecto, por mor do exercicio de reconstrución estrutural que definirei de contado, imponse o estudo doutro rexistro documental: a xeografía local medieval. Mais explicarei a metodoloxía que propoño seguir ao respecto no vindeiro apartado.

O conxunto destes rexistros, desenvolvidos en capítulos sucesivos, comporá a base documental, empírica, da nosa investigación. Desgrazadamente co poder local, por mor da atención secundaria que adoita recibir, pero tamén polos propio vicios subxacentes na investigación histórica e arqueolóxica actual, os datos tenden sempre a seren sempre traballados en función de modelos interpretativos preconcebidos, acotío contraditorios os uns dos outros, como temos comprobado polo miúdo ao avaliarmos a historiografía do noso tema de estudo. A resolución que propoño é a contraria, ao meu xuízo máis natural: construírmos o modelo interpretativo a partires dos datos previamente reunidos e valorados. A investigación dá, pois, logo da reunión destes diversos rexistros documentais, o paso deica o chanzo interpretativo: confrontar os datos, contextualizalos nas dinámicas evolutivas da Galecia antiga e doutras rexións coetáneas; interpretalos, sintetizalos, darlles un sentido histórico.

Estoutro chanzo da investigación divídese asemade en dúas partes. A primeira é a catalogación de entidades locais. Realizarei candanseu catálogo de entidades locais para a época xermánica e romana, nesta orde inversa, por mor da lóxica da reconstrución estrutural que explicarei de seguido no vindeiro apartado. A intención é realizar un estudo individualizado para todas e cada unha das entidades locais testemuñadas na nosa Antigüidade, co obxectivo principal de as acotar no tempo e no espazo, aplicando os datos reunidos nos capítulos previos e enriquecéndoos, dentro do posíbel, con informacións externas de interese. A segunda parte é o chanzo interpretativo da nosa investigación, que pretende sintetizar o resultado disperso desta catalogación particularizada: pasar de tratar «os poderes locais», en crú, estaticamente, individualizadamente en cada un deles, para analizar «o poder local» en toda a súa abstracción, en toda a súa globalidade, na súa natureza dinámica e cambiante. Nunha palabra: conxugar a verdadeira síntese interpretativa dos procesos históricos que desenvolveu o poder local ao longo da Antigüidade. Tamén desta volta será preciso dividir analiticamente a realidade complexa do poder local: encetarei, en concreto, unha análise estrutural e outra institucional, pois os procesos incidentes en cada esfera antollaranse moi diferentes e en certa medida independentes entre si.

4.2. Reconstrución estrutural

O apartado máis complexo da miña proposta metodolóxica, o máis individualizado, o máis orixinal e de meirande vocación xenealóxica, e razón mesma do título desta tese, é a reconstrución estrutural. Que é o que propoño exactamente con isto?

Na historiografía que temos encetado no capítulo anterior puido comprobarse a diversidade e subxectividade que adoita afectar ás tentativas de análise estrutural ou xeográfica, de cartografado, do poder local; tanto para a época romana como para a xermánica. Non hai criterios de peso que rixan a identificación ou descarte de entidades locais; as identificadas son localizadas acotío a partires de argumentos banais, segundo o parecer subxectivo de cada autor, con metodoloxías idénticas e estancadas dende hai máis dun século, pero resultados acotío dispares. É evidente que se carece dunha base firme que guíe a identificación e delimitación xeográfica do poder local.

A miña proposta é construír esta base a partires de dúas fontes paradigmáticas do intervalo cronolóxico da presente tese, máis o confronto diacrónico, fundamentalmente retrospectivo, da territorialidade local de épocas sucesivas.

As fontes paradigmáticas das que dispomos para isto son a *Descripción pliniana* e o *Parroquial suevo*, que nos aportan, respectivamente para o século I e VI d.C., dous cómputos estáticos, dous *flashes*, da xeografía do poder local. Veremos que estas dúas fontes nos aportan uns máximos e uns mínimos de entidades locais para cadanseu período. Ocuparémonos tamén doutras fontes que perfeccionan este recoñecemento do poder local, e exporemos as razóns de desbotarmos esta potencialidade doutras malia a súa aparente analoxía coas citadas. Mais resumamos, agora: a *Descripción pliniana* e o *Parroquial suevo* aportarannos un corsé no que inscribirmos toda a análise estrutural do poder local.

Pasemos ao confronto diacrónico. Formulemos unha premisa: a «correspondencia estrutural». Con isto pretendo recoñecer unha simple obviedade, por máis ca soslaiada na xeneralidade do estudos deste tema: as entidades locais dun mesmo espazo xeográfico gardan unha firme relación estrutural coas súas herdeiras e antecesoras de épocas adxacentes. Deste xeito, identificarmos a situación político-administrativa de varios contextos diacrónicos permite documentar o proceso de evolución estrutural das entidades políticas locais, e identificar as relacións das mesmas ao longo de épocas diferentes. A «correspondencia estrutural» significa asemade que as entidades políticas locais documentadas nunha época se corresponden canda menos parcialmente a outras posteriores e anteriores. Por iso, o rexistro parcial das mesmas para unha determinada época pode e debe de ser suplido coa información dispoñíbel para outras épocas adxacentes.

É aquí onde actúa o método xenealóxico: partirmos do recoñecemento do poder local medieval, mellor documentado, para guiarmos a reconstrucción das etapas precedentes, peor documentadas, da nosa Antigüidade; discernindo paso a paso as relacións estruturais, xenealóxicas, que gardan as diferentes xeracións do noso poder local.

Grosso modo, a reconstrucción estrutural que propoño partirá dun recoñecemento global da territorialidade medieval para reconstruír a xeografía do poder local de época xermánica sobre a armazón imposta polo *Parroquial suevo*, confrontando todas e cada unha das entidades documentadas nesta época coas súas herdeiras medievais. O seguinte paso será repetir retrospectivamente o mesmo proceso: partir do confronto da territorialidade de época xermánica para reconstruír a xeografía do poder local romana, sobre a armazón imposta pola *Descripción pliniana*, confrontando todas e cada unha das entidades documentadas nestoutra época coas súas herdeiras tardo-antigas.

4.3. Guión de contidos

Tratando de satisfacer esta proposta metodolóxica, os contidos dos vindeiros capítulos desta memoria serán artellados como segue:

- 1º. — rexistro de entidades locais, divididos nun capítulo misceláneo de fontes diversas e outro específico centrado no *Parroquial suevo* (§§5-6);
- 2º. — rexistro de estatutos locais (§7);
- 3º. — rexistro de institucións locais (§8);
- 4º. — prospección da xeografía local medieval (§9);
- 5º. — catálogos de entidades locais antigas, divididos nun capítulo para a época xermánica e noutro para a romana (§§10-11);
- 6º. — síntese histórica da evolución global do poder local, divididos nun capítulo para a evolución estrutural e noutro para a institucional (§§12-13).

Nas conclusións, finalmente, ofrecerase un ensaio de síntese para toda a tese.

5 ENTIDADES (I): MISCELÁNEA

O presente capítulo pretende reunir todos os rexistros dispoñíbeis de entidades locais nas nosas fontes antigas. Os contidos son pois misceláneos, agrupándose estas fontes segundo a súa temática, e incidindo nas entidades locais rexistradas por elas:

- 1º. — a descrición pliniana;
- 2º. — a descrición ptolemaica;
- 3º. — fontes epigráficas, familia documental que dividirei en varios apartados por mor do seu volume e diversidade;
- 4º. — fontes haxiográficas;
- 5º. — fontes cronísticas;
- 6º. — fontes numismáticas.

O *Parroquial suevo*, unha das fontes paradigmáticas para esta tese —canda o *Descrición pliniana* coa que como se ve escomezaremos este capítulo—, polo excepcional volume de rexistros e a súa complexidade interpretativa, incluíndo a crítica cronolóxica da súa recoñecíbel redacción diacrónica, optei por desenvolvelo individualizadamente no seu propio capítulo (§6). Aquí ocuparémonos, pois, de todas as fontes que documentan entidades locais, agás o *Parroquial suevo*.

5.1. A descrición pliniana

Gaio Plinio Segundo, ou Plinio “o vello” para o diferenciar do seu sobriño homónimo, é o afamado autor da *Historia natural*, “el más voluminoso, completo y sistemático resumen del conjunto de saberes útiles y científicos de la Antigüedad” (Bejarano, 1987: 16), que inclúe descrições corográficas e mesmo de fondo contido administrativo da Galecia; para min as mellores do seu tempo e dende logo as máis útiles para o noso propósito paricular. A obra, publicada na década do 70 d.C., bebeu de fontes anteriores, nas que destacan Varrón, Agripa, vellos periplos e monumentos augusteos; pero tamén da actualidade do seu tempo, pois tendo feito carreira na administración romana cos Flavios, sospeitamos con dabonda certeza que tamén se nutriu de fontes estritamente gobernamentais. En concreto, polo seu antedito sobriño, Plinio o novo (*Epist.*, III, 5, 17), sabemos que chegara a ser *procurator* en *Hispania*, o cal adoita asociarse á procuratura do seu tempo no noroeste, relacionada coa administración mineira, o cal sería base das súas riquísimas descrições ao respecto. Porén, o que abre este dato é a posibilidade da súa documentación *in situ* nas propias instancias administrativas da Galecia do seu tempo, un indicio inexcusábel da calidade da súa información.

Fundamentalmente, Plinio ocúpase da Galecia en dúas pasaxes inconexas da súa obra: a descrición administrativa da provincia *Hispania citerior*, contida no libro III da *Naturalis historia*, e a corografía marítima da península ibérica, no IV. Destas dúas pasaxes, a máis relevante é a primeira, ao balizar decisivamente os límites semánticos e estruturais de todo achegamento á organización local galaico-romana; mais precisamente por isto obríganos a adicarlle unha avaliación en meirande fondura con implicacións para a interpretación de todas as demais fontes do seu tempo, pero tamén nas da outra pasaxe pliniana. Por iso, na medida en que o que pretendo agora é achegar o contido das fontes, coido oportuno reproducir antes a segunda pasaxe, deixando as valoracións hermenéuticas, motivadas pola primeira, para o final.

A corografía marítima de Plinio inclúe un par de parágrafos referentes á Galecia, que non estará de máis contextualizar nos contiguos referentes á Asturia e Lusitania:

Regio Asturum, Noega oppidum. In paeninsula Paesici et deinde conuentus Lucensis a flumine Nauia Albiones, Cibarci, Egi, Uarri cognomine Namarini, Adoui, Arroni, Arrotrebae. Promunturium Celticum, amnes Florius, Nelo. Celtici cognomine Neri et super Tamarci, quorum in paeninsula tres rae Sestianae Augusto dicatae, Copori, oppidum Noeta, Celtici cognomine Praestamarci, Cileni. Ex insulis nominandae Corticata et Aunios. A Cilenis conuentus Bracarum Helleni, Groui, castellum Tyde, Graecorum subolis omnia. Insulae Siccae, oppidum Abobrica. Minius amnis, IIII ore spatiosus, Leuni, Seurbi, Bracarum oppidum Augusta, quos super Callaecia. Flumen Limia, Durius amnis e maximis Hispaniae, ortus in Pelendonibus et iuxta Numantiam lapsus, dein per Areuacos Uaccaeosque, distemitatis ab Asturia Uettonibus, a Lusitania [C]allaecis, ibi quoque Turdulos a Bracaris arcens. A Durio Lusitania incipit. Turduli ueteres, Paesuri, flumen Uagia, oppidum Talabrica, oppidum et flumen Aeminium, oppida Conimbriga, Collippo, Eburobrittium (Plin., Nat., IV, 111-113: ed. Mayhoff, 1904: 354-355).

Como se comproba, a corografía marítima de Plinio —como todas as do seu tempo— é un caixón de xastre no que se mesturan referencias étnicas, urbanas, monumentais e topográficas do máis diverso tipo, gardando unha certa orde xeográfica, neste caso de leste a oeste e logo de norte a sur, que con todo —e cómpre insistir nisto— non sempre se aplica. Non semella moi aventurado pensar que entre todas estas categorías referenciais se atopará, cada menos puntualmente, o poder local. En cal? A clave proporciónanola a descrición administrativa da provincia *Hispania citerior*, que conclúe cun parágrafo precisamente referente á nosa área de estudo:

Iunguntur iis [Cantabris] Asturum XXII populi diuisi in Augustanos et Transmontanos, Asturica urbe magnifica. In iis sunt Gigurri, Paesici, Lancienses, Zoelae. Numerus omnis multitudinis ad CCXL liberorum capitum. Lucensis conuentus est sedecim, praeter Celticos et Lemaus ignobilium ac barbarae appellationis, sed liberorum ferme CLXVI. Simili modo Bracarum XXIII ciuitates, CCLXXXV capitum, ex quibus praeter ipsos Bracaros Bibali, Coelerni, Callaeci, Equaesii, Limici, Querquerni citra fastidium nominentur (Plin., Nat., III, 28: ed. Mayhoff, 1904: 243-244).

Temos aquí, pois, referencia expresa á categoría e número das entidades locais galaicas, amais da identificación dalgunha delas. Noutros apartados ocuparémonos das implicacións semánticas dos termos empregados por Plinio, *populus* e *ciuitas*, e dos cómputos en cuestión (§§7.1; 7.11; 12.1). O que importa é que este texto evidencia que as comunidades galaicas, aquelas suxeitas á interacción autónoma co poder imperial romano, e xa que logo equiparábeis ao poder local, son as mesmas entidades que Plinio identifica con etnónimos.

Isto ten consecuencias directas, tamén, para o baleirado de información da corografía marítima: o que nela cómpre identificar co poder local son precisamente os etnónimos. En conxunto, só por Plinio documentariamos, pois, 24 entidades locais: *Adoui, Albiones, Arroni, Arrotrebae, Bibali, Bracari, Callaeci, Celtici* —subdivididos en *neri, praestamarci* e *supertamarci*— *Coelerni, Cibarci, Cileni, Copori, Egi, Equaesii, Groui, Helleni, Leuni, Limici, Seurbi, Querquerni, Uarri namarini*; aos que non estará de máis engadir *Gigurri, Lancienses, Paesici, Paesuri, Turduli ueteres* e *Zoelae*, citados nas adxacentes descricións da Asturia e Lusitania. Evidentemente, nada desbota que os diversos *oppida* mencionados na corografía marítima, amén das capitais conventuais aludidas na descrición administrativa, teñan unha dimensión estrutural equivalente á das entidades étnicas, e de feito veremos cómo isto se confirma acotío. Con todo, as fontes probatorias son outras, polo que é aquí onde podemos concluír o baleirado da información pliniana como fonte documental de entidades locais.

Non quero deixar de mencionar que Plinio representa a culminación das corografías

clásicas da Galecia, e isto pode servírnos para introducirmos neste apartado dous autores anteriores, Estrabón e Pomponio Mela. As súas obras, moito menos exhaustivas no que respecta aos etnónimos rexistrados, insisten no testemuño dos *Keltikoí* ou *Celtici*, indiferenciados para Estrabón e diferenciados polos mesmos *cognomina* cós plinianos por Mela; e no dos *Grouii*, mencionados só por este último. A principal contradición emerxe no caso dos *Ártabroi* ou *Artabri*, etnónimos que estes autores opoñen á forma pliniana *Arrotrebae* (Str., *Geog.*, III, 2, 9; 3, 5; Mela, *Chor.*, III, 7-10). Abofê, Estrabón e Mela non aportan moito máis ao testemuño pliniano ca algúns matices, e é por iso polo que considereí que a súa análise non merecía un tratamento individualizado, resultando suficiente incluílos a título de apéndice neste apartado. Nomeadamente, a súa variante «ártabra» vai ser referendada por un autor posterior, Claudio Ptolomeo; pero el, máis exhaustivo mesmo ca Plinio, si que merece tal tratamento individualizado.

5.2. A descrición ptolemaica

Claudio Ptolomeo, xeógrafo, astónomo, matemático e, en fin, polímata alexandrino no século II d.C., é o autor da *Geōgraphikḗ Hyphēgēsis*, unha universal “guía de xeografía” do seu tempo. Constitúe esta obra un compendio de localizacións xeográficas con cadansúas coordenadas, arrombadas por rexións, correspondéndose varias epígrafes ao noso ámbito galaico. Como é ben sabido, as coordenadas ptolemaicas son inexactas e controvertidas. Insistiuse moito en que “o problema é que os graos que emprega Ptolomeo non son os mesmos que manexamos agora” (Romero Masía & Pose Mesura, 1987: 97); con traballos, sobre todo da man de L. Monteagudo (1947-1947; 1953), orientados a tratar de explicar e corrixir as anomalías galaicas. Con todo, os erros ptolemaicos van moito alén da simple deformación cartográfica, sobre todo nas táboas referentes á descrición interior —as coordenadas costeiras permiten, canda menos, reconstruír os perfís da costa galega—, ata o punto de que acotío localidades ben ubicadas por outras fontes invirten na obra de Ptolomeo a súa localización latitudinal e lonxitudinal (cfr. doc. 5.2). Seguindo neste punto a postura ao respecto de A. Tranoy (1981: 22-23), optarei non só por relativizar, senón directamente a eludir, o valor das coordenadas ptolemaicas. Por iso, a prol da nosa limitación metodolóxica e a claridade expositiva —e a miña propia comodidade á hora de verter as táboas ptolemaicas en Unicode—, coido que abondará con reproducir as pasaxes que nos interesan desta obra sen mención das coordenadas en cuestión.

Analogamente á descrición pliniana, o reporte ptolemaico con implicacións na nosa área de estudo divídese en dúas pasaxes correspondentes á área costeira e á interior. Velaquí a primeira:

(Ptol., *Geog.*, II, 6, 1) Τῆς δὲ Ταρρακωνηνσίας ἡ μὲν δυσμικὴ πλευρὰ καὶ παρὰ τὸν Δυτικὸν Ὠκεανὸν ἔχει οὕτως. Μετὰ τοῦ Δορίου ποταμοῦ ἐκβολὰς Καλλαϊκῶν Βρακάρῳν· Αὔου ποταμοῦ, Αὔαρον ἄκρον, Νήβιος ποταμοῦ ἐκβολαί, Μινίου ποταμοῦ ἐκβολαί, αἱ πηγαὶ τοῦ ποταμοῦ. (2) Καλλαϊκῶν Λουκηνσιῶν· Ὀρούιον ἄκρον, οὐία ποταμοῦ ἐκβολαί, Ταμάρα ποταμοῦ ἐκβολαί. [Ἀρτάβρων·] Ἀρτάβρων λιμὴν, Νέριον ἄκρωτήριον. (3) Ἡ δὲ ἀρκτικὴ πλευρὰ, ἥς ὑπέρκειται Ὠκεανὸς ὁ καλούμενος Καντάβριος, περιγράφεται οὕτως. Μετὰ τὸ Νέριον ἄκρωτήριον ἕτερον βοῶμι, ἄκρον, Οὐίρ ποταμοῦ ἐκβολαί, τὸ ἔφεξῆς ἄκρον. (4) Καλλαϊκῶν τῶν Λουκηνσιῶν ἐν τῷ Μεγάλῳ λιμένι· Φλαουίον Βριγάντιον, Λαπατία Κώρου ἄκρον τὸ καὶ Τρίλευκον, Μεάρου ποταμοῦ ἐκβολαί, Ναβίου ποταμοῦ ἐκβολαί, Ναβιαλαουίωτος ποταμοῦ ἐκβολαί. (5) Παισικῶν· Φλαουιοναουία, Ναίλου ποτ[αμοῦ] ἐκβολαί (ed. Müller, 1883: 143-147).

A descrición interior é a seguinte:

(Ptol., *Geog.*, II, 6, 21) Κατέχουσι δὲ τὰ μὲν περὶ τὸ Νέριον ἀκροτήριον Ἄρταβροι, ἐν οἷς πόλεις αἶδε· Κλαυδιομέριον, Νοοῦιον. (22) Ἐχόμενοι δὲ τούτων Καλλαῖκοι οἱ Λουκῆνσιοι, ἐν οἷς πόλεις μεσόγειοι αἶδε· Βοῦρον, Ὀλίνα, Οὔοικα ἢ Οὔικα, Λιβοῦγκα, Πιντία, Καρόνιον, Τουρουπτίανα, Γλανδόμυρον, Ὅκελον, Τούρριγα. (23) Καπορῶν· Ἰρία Φλαουία, Λοῦκος Αὐγούστου. (25) Κιλινῶν· Ὑδατα Θερμά. (25) Λεμαυῶν· Δακτόνιον. (26) Βαιδύων· Φλαουία Λαμβρίς. (27) Σεουρρῶν· Ταλαμίνη, Ὑδατα Κουίντινα. (28) Ἀπ' ἀνατολῶν δὲ τούτων παράκειται ἡ Ἀστουρία, καὶ πόλεις αὐτῇ αἶδε· Λοῦκος Ἀστουρῶν, Λαβερνίς, Ἰντεράμιον, Ἀργεντέολα, Λαγκίατοι, Μαλίακα, Γίγια, Βέργιδον Φλαοῦιον, Ἰντεράμιον Φλαοῦιον, Λεγίων ζ Γερμανική. (29) Βριγαικινῶν· Βριγαίκιον. (30) Βαιδουνηνσίων· Βαιδουνία. (31) Ὀρνιακῶν· Ἰντερκατία. (32) Λουγγόνων· Παιλόντιον. (33) Σαιλινῶν· Ναρδίνιον. (34) Σουπερατίων· Πετανόνιον. (35) Ἀμακῶν· Ἀστοῦρικα Αὐγούστα. (36) Τειβούρων· Νεμετόβριγα. (37) Γιγουρρῶν· Φόρος Γιγουρρῶν. (38) Μεταξὺ δὲ τοῦ Μινίου καὶ τοῦ Δορίου ποταμοῦ τὰ μὲν ἐπὶ θαλάσση κατέχουσι Καλλαῖκοι οἱ Βρακάριοι, ἐν οἷς πόλεις αἶδε· Βρακααραυγούστα, Καλάδουνον, Πίνητος, Κονπλούτικα, Τουντόβριγα, Ἀραδοῦκα. (39) Τουροδῶν· Ὑδατα Λαΐα. (40) Νεμετατῶν· Οὐολόβριγα. (41) Κοιλερινῶν· Κοιλιόβριγα. (42) Βιβαλῶν· Φόρος Βιβαλῶν. (43) Λιμικῶν· Φόρος Λιμικῶν. (44) Γρουίων· Τοῦδαι. (45) Λουαγκῶν· Μερούα. (46) Κουακερνῶν· Ὑδατα Κουακερνῶν. (46) Λουβαινῶν· Κάμβαιτον. (47) Ναρβασῶν· Φόρος Ναρβασῶν (ed. Müller, 1883: 156-164).

Que implicacións poden ter estes datos para o recoñecemento do poder local? En primeiro lugar, imporíase o mesmo matiz que aplicamos á descrición pliniana: na Galecia, as comunidades locais identifícanse, perante todo, cos etnónimos, non cos topónimos. Noutro capítulo analizaremos o valor do termo *pólis* en Ptolomeo, no que a dimensión xurídico-política é posíbel, pero non inexcusábel, dependendo só do caso (§7.10). Limitándonos pois aos etnónimos, Ptolomeo testemuñaría por medio deles as seguintes comunidades locais: *Artábroi*, *Baidúioi*, *Bibaloí*, *Grouíoi*, *Kaporoi*, *Kilinoí*, *Koilerinoi*, *Kouakernoí*, *Lemauió*, *Limikoí*, *Louankoí*, *Loubainoi*, *Narbasoi*, *Nemetatoí*, *Seourroi*, *Tourodói*. Os etnónimos *Brakar(i)oi*, *Loukēnsioi* e *Kallaikoí* teñen a todas luces un valor xenérico supra-local en Ptolomeo, sexa conventual ou corográfico. A isto podemos engadir os ástures *Amakoí*, *Baidounēnsioi*, *Brigaikioi*, *Gigourroi*, *Louggónoi*, *Orniakoí*, *Paisikoí*, *Sailinoi*, *Souperatioi*, *Teibouroi*.

5.3. Epigrafía (i): actos públicos

Das relativamente amplas fontes epigráficas de época romana, podemos tratar en primeiro lugar as que constatan actos públicos, ao seren a evidencia máis precisa da entidade xurídica e das dinámicas particulares que caracterizaron como tales ás comunidades locais. Propoño, pois, tratar primeiro o *Padrão dos povos* de Chaves, que proporciona outra auténtica nómina de *ciuitates*, canda un documento lusitano análogo de grande interese para nós, a *inscripción da ponte de Alcántara*; para despois ocupármonos doutros actos públicos moito máis profusos nas *tesserae hospitales* e adicacións públicas.

Entre os monumentos epigráficos da Galecia romana brilla con luz propia o famoso *Padrão dos povos* de Chaves, unha columna de granito conservada na chamada ponte de Traxano desta cidade da raia portuguesa (vid. doc. 5.3). O seu campo epigráfico, inscrito no mesmo fuste da columna, é o seguinte:

*Imp(eratori) Caes(ari) Uesp(asiano) Aug(usto) pont(ifici) | max(imo) trib(unicia) pot(estate) X
imp(eratori) XX p(atr) p(atr)iae co(n)s(uli) IX | Imp(eratori) Uesp(asiano) Caes(ari) Aug(usti)
f(ilio) pont(ifici) trib(unicia) pot(estate) | VIII imp(eratori) XIII co(n)s(uli) VI | [Imp(eratori)
Domitiano Caes(ari) Aug(usti) f(ilio) co(n)s(uli) V | principi iuuentutis (?)] | C(aio) Calpetano
Rantio Quirinali | Ual(erio) Festo leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) | D(ecimo) Cornelio
Maeciano leg(ato) Aug(usti) | L(ucio) Arruntio Maximo proc(uratori) Aug(usti) | leg(ionis) VII
gemina(e) | ciuitates X | Aquiflavienses Auobrigens(es) | Bibali Coelerni Equaes | Interamici*

Limici Aebisoc(i)| Quarquerni Tamagani (CIL II, 2477 = 5616 = ILS, 254 = ILER, 1084; &c.).

Incorporo nesta reprodución a corrección propugnada por A. Tranoy (1981: 61) da mención *Aobrigenses* por *Auobrigenses*, coa secuencia AV inscrita en ligatura, pois outras fontes, das que nos ocuparemos, favorecen esta lectura. Polo mesmo criterio, desestimo a corrección tamén por el propugnada para a lectura *Naebisoci* no canto de *Aebisoci*, fundamentada meramente no seu mellor encaixe coa orde alfabética que, globalmente, segue a listaxe contida no monumento, cando outros paralelos etnonímicos apoian a lectura simple. Mais todos estes matices exporeinos con detalle no estudo individualizado que noutro capítulo encetarei para cada unha destas comunidades (§11).

Segundo a interpretación estándar do monumento, a epígrafe lembraría a construción, no 79 d.C., da propia ponte por parte da *legio VII Gemina* e as dez *ciuitates* mencionadas: *Aquiflavienses*, *Auobrigenses*, *Bibali*, *Coelerni*, *Equaesii*, *Interamici*, *Limici*, *Aebisoci*, *Quarquerni* e *Tamagani*.

Non quero deixar de referirme a un monumento moi semellante ao que vimos de analizar, a inscrición da ponte de Alcántara, que nos leva xa á Lusitania, reflectindo o panorama administrativo local dunha área inmediatamente veciña á Galecia á que tamén nos referiremos acotío ao longo desta memoria. O seu texto é o seguinte:

Imp(eratori) Caesari diui Neruae filio) Neruae | Traiano Aug(usto) Germ(anico) Dacico pontifici) max(imo) | trib(unicia) potes(tate) VIII imp(eratori) V co(n)s(uli) V p(atri) p(atriciae) || municipia | prouinciae | Lusitaniae stipe(ndiaria) | conlata quae opus | pontis perfecerunt | Igaeditani | Lancienses oppidani | Taponi | Interannienses | Co(i)larni | Lancienses | transcudani | Araui | Meidubrigenses | Arabrigenses | Banienses | Paesures (CIL II, 759-760 = ILS, 287 = ILER, 2066; &c.)

Temos aquí un caso perfectamente análogo ao anterior, agora con once entidades intituladas *municipia* no 105 d.C., implicadas na construción doutra ponte en cuxo arco se inscribe a epígrafe. Os tales *municipia* testemuñados nesta inscrición son os seguintes: *Igaeditani*, *Lancienses oppidani*, *Taponi*, *Interannienses*, *Coilarni*, *Lancienses transcudani*, *Araui*, *Meidubrigenses*, *Arabrigenses*, *Banienses*, *Paesures*.

Deixamos así atendidas dúas das máis importantes noticias epigráficas conservadas no interior do cuadrante noroccidental hispano, de enorme interese para nós non só polo testemuño de comunidades locais, senón tamén da súa implicación e interacción co poder imperial romano e as súas políticas.

Alén destes dous grandes monumentos da epigrafía do *Finis terrae* romano, contamos con outras fontes epigráficas non tan impresionantes pero non por iso menos relevantes á hora de rexistrar as accións públicas e a entidade xurídica das comunidades locais galaicas, e de feito acotío tanto ou máis estudadas cás anteriores. Delas, as máis coñecidas e estudadas son sen dúbida as *tesserae hospitales*, das que contamos cun nutrido *corpus*, se non na Galecia *stricto sensu*, si no noroeste hispano; pero as máis numerosas son de lonxe as adicacións públicas, xa sexan votivas, imperiais ou particulares, pero de adicación comunitaria.

Comecemos antes por estas últimas. Como parte da prospección epigráfica na que se alicerza a presente tese, identifiquei ata 15 documentos de interese que implicarían a un total de 12 comunidades da Galecia ou da súa veciñanza inmediata neste tipo de actos: *Ancondei*, *Aquiflavienses*, *Asturica augustani*, *Bracaraugustani*, *Bracari*, *Buroflavienses*, *Cobelci*, *Coilarni*, *Interamici*, *Irienses*, *Limici*, *Madequisenses* e *Zoelae* (vid. táboa 5.3). Emporiso, a implicación de comunidades locais é só conxectural en boa parte destes testemuños. Todos os rexistros de *Bracari* e *Bracaraugustani* enfróntanse á dúbida de se o xentilicio se limita á súa acepción local ou á conxuntual (RAP, 559; CIL II, 2416 = RAP, 454; CIL II, 2426; AE 1974,

392). O rexistro dos *Interamici* (AFb, 592) e sobre todo dos *Buroflauenses* (Francisco Martín & Villa Valdés, 2010) e *Coilarni* (Vaz, 2007: n.º. 2) son só reconstrucións óptimas, pero non constatacións expresas polas abreviaturas ou erosións incidentes nas epígrafes. No caso dos *Ancondei* e *Madequisenses* (CIL II, 2520 = IRG IV, 130 = AFb, 382; Silva, 1980: n.º. 3), a lectura é clara pero non a dimensión xeográfica, pois máis ca *ciuitates* poderían tratarse de senllos *castella*. Finalmente, o testemuño dos *Irienses* é en extremo movedizo, sobre todo porque na súa edición da epígrafe en cuestión G. Pereira (CIRG I, 12) defendeu con moita insistencia pero cunha base positiva francamente pobre a variante *Foroirienses*, cando poida que nin sequera *Irienses* forme parte do texto. Inevitabelmente, todos estes son problemas que demandan discusións acougadas que hei de deixar para os capítulos e apartados pertinentes (vid. §7.4).

As máis das *tesserae hospitales* tamén serán tratadas polo miúdo noutros lugares desta memoria, pois alén de comunidades locais como parte implicada, adoitan constatar institucións locais que demandan unha meirande atención. Abondará, xa que logo, con sintetizarmos agora o rexistro de entidades locais que aporta esta familia documental.

A única *tessera* do noso interese procedente do marco estrito da Galecia do seu tempo é a de Castromao, que será reproducida e tratada máis polo miúdo a propósito do *legatus* que testemuña (§8.12). Abonde agora con salientarmos simplemente o seu achado no devandito xacemento de Castromao, Celanova, a súa datación por referencia consular no 132 d.C., e o testemuño como *ciuitas* implicada —que é o que importa agora— dos *Coelerni* (AE 1972, 282 = AFb, 610).

Todas as demais *tesserae* nos levan, curiosamente, ás áreas fronteirizas da Galecia coa Asturia e Lusitania. De todas elas, só as lusitanas, as do castro de Monte Murado, Gaia (Silva, 1983: n.ºs. 1-2), non requirirán un tratamento ulterior ao non conteren mencións institucionais, polo que aproveito para transcribilas agora. Velaquí a primeira:

Q(uinto) Caecilio Metello A(ulo) Licinio co(n)s(ulibus) | D(ecimus) Iulius D(ecimi) f(ilius) Gal(eria) Cilo hospitium fecit | sibi liberis posterisque suis cum Nigro | et Rufo et Prisco Turdulis ueteribus | liberis posterisque eorum (Silva, 1983: n.º. 1)

E a segunda:

Q(uinto) Sulpicio Camerino C(aio) Poppaeo | Sabino co(n)s(ulibus) | D(ecimus) Iulius M(arci) f(ilius) Gal(eria) Cilo hospitium fecit | cum Lugario Septanii f(ilio) ex Turduleis | ueteribus eumque et leiberos posteros|que eius in fidem clientelamque | suam recepit leiberorum posterorum|que suorum egit | Lugarius Septanii (Silva, 1983: n.º. 2)

Estas *tesserae* acháronse en contexto de escavación arqueolóxica e poden con exactitude grazas ás datas consulares que conteñen no 7 e 9 d.C., respectivamente. Mais o seu contributo para a cuestión estudada no presente apartado é, simplemente, a súa mencion de membros da *ciuitas* dos *Turduli ueteres* facendo pactos de hospitalidade con determinados cidadáns romanos, cuxa caracterización se nos escapa por enteiro.

As demais *tesserae*, como aludiamos antes, son ástures e comprometen outros rexistros alén das comunidades locais nos que me interesa afondar polo miúdo máis adiante. Por esta razón, limitareime agora a sintetizar a infomación contida nelas arredor de tales comunidades locais. Podemos comezar coa máis antigamente coñecida, a *tabula Zoelarum* de Astorga, documento que conxuga tres pactos: un de data descoñecida, outro do 27 d.C. e un último do 152 d.C.; documentando en conxunto como partes implicadas as *gentes Zoelarum*, *Auolgigorum*, *Uisaligorum* e *Cabruagenigorum*, e as *gentilitates Desoncorum*, *Tridiauorum*. Por suposto, as implicacións semánticas e históricas destes termos e as entidades que

categorizan serán estudadas polo miúdo no seu momento (§§7.5; 8.15; 11.72).

As outras dúas *tesserae* ástures lévannos de feito á actual Galiza:

1ª. — a táboa do Courel (*IRPLu*, 55), do 28 d.C., documenta o pacto entre un particular da comunidade dos *Susarri* e os *castellani Toletenses* dos *Lougei*, por intermediación duns *legati* a propósito dos cales voltaremos sobre este documento (§§8.12; 11.49; 11.63).

2ª. — a chamada *tabula Lougeiorum* (*AE* 1987, 561), do ano 1, documentaría, de se admitir a súa veracidade, o pacto entre un gobernador provincial e a *ciuitas Lougeiorum*, mencionándose tamén a *gens Asturum*, embora semella que con senso rexional (cfr. §11.49).

Alén destes documentos, cómpre citarmos finalmente, nun soporte, contexto e tema semellante, pero non tratándose xa dun pacto de hospitalidade senón dun edicto, o chamado *Bronce de Bembibre* ou *Edicto do Bierzo*, do 15 d.C. (*AE* 1999, 915). As entidades nomeadas, neste caso, son *castella* e *gentes* ástures, das que se refire teren interactuado dun xeito dispar co poder romano, sendo afectadas consecuentemente polo edicto imperial. As entidades locais implicadas, *gentes*, serían aquí os *Susarri* e os *Gigurri*, embora os *castellani Paemeiobrigenses*, tendo recibido unha inmunidade, serán interpretados como unha promoción con implicacións estruturais moi claras, pasando a constituíren en adiante unha comunidade local por dereito propio (*vid.*, nomeadamente, §11.63).

5.4. Epigrafía (ii): *origines*

Malia o transcendental interese das fontes que tratamos ata aquí, o conxunto documental máis relevante da época romana, en termos de volume e exhaustividade, é o que clasificaremos como *origines*, ao que se consagrará o presente apartado. As *origines* epigráficas son mencións que serven para incardinar en termos xurídicos e/ou corográficos a pertenza dunha persoa dada a un determinado conxunto humano: polo xeral, a unha comunidade local. Estas mencións son especialmente elocuentes na «etapa peregrina» da nosa documentación, cando non consignan só a *ciuitas* senón tamén o *castellum*. Coa latinización xurídica, a uniformización legal fai que estas mencións perdan importancia, pasando a se consignaren con novas fórmulas, como *domo* e o nome da comunidade local; ou non facéndoo en absoluto. Un sesgo evidente que atinxe a esta documentación é a sobrerrepresentación de persoas emigradas ou peregrinas no senso romance da palabra, pois os actos realizados dentro do marco da propia comunidade, *intra ciuitatem*, non adoitan conter mencións de *origo*. Mais importa salientar desta documentación, en fin, o seu valor netamente xurídico, supoñendo constatación inequívoca da identidade civil galaico-romana, expresada a través da comunidade local (cfr. Pereira Menaut, 1997a).

Polo xeral, as *origines* constan dentro do que podemos denominar epigrafía monumental: lápidas, altares, pedestais, pracas ornamentais. Ao meu saber, só un par de excepcións se opoñen a esta norma: a *tessera* de Célero, unha lámina de bronce achada en Niebla, Andalucía, que contén un voto a unha deusa pagá por parte deste persoeiro que deixou constancia de ser límico (*CIL* II, 4963 = 6246 = *AFb*, 313); e as actas do concilio romano de Toledo, nas que se menciona a patria de *Gallaecia Lucensis conuentus municipii Celenis* para un dos bispos asistentes, unha fórmula que evidentemente non é de prelatura senón precisamente de *origo*, embora a súa prelatura se exercese —antes do concilio— no citado *municipium* (*Conc. Tol. I, praef.*). O texto da *tessera*, achada en Huelva, é o que segue:

Celer Erbuti f(i)lius Limicus | Borea Cantibedoniensi | muneris tes(s)era(m) dedit | anno M(arco) Licinio co(n)s(ule) (*CIL* II, 4963 = 6246 = *AFb*, 313).

As actas conciliares, pola súa banda, tendo xa transcrito o fragmento fundamental da *origo*, obstarei reproducilas na súa totalidade agora, na medida en que, precisamente pola súa mención do título municipal, serán obxecto dunha análise máis pormenorizada no apartado correspondente do noso catálogo estatutario (§7.7). Ata aquí, pois, as dúas únicas excepcións non monumentais do noso rexistro de *origines*. Evidentemente, non inclúo nestas consideracións outras referencias de carácter rexional que constan noutros documentos, tamén acotío nas fontes paleo-cristiás, como as tan afamadas de Prisciliano, *episcopo de Gallaecia*, ou de Exeria, *extremo occidui maris Oceani litore exorta* (respectivamente, Prosp., *Chron.*, 1171; Val., *Eger.*, 5), que, con seren efectiva ou pretendidamente galaicas, non son nin civís nin moito menos locais.

Todo o restante rexistro de *origines* emerxe, pois, de inscricións sobre pedra, de carácter máis ou menos monumental (*vid.*, como mostra dun exemplar típico, doc. 5.4a). Este rexistro é, como apuntamos, amplísimo, canda menos relativamente á común precariedade da nosa documentación. Por este motivo, procurarei sintetizalo a través dunha clasificación intuitiva que conxugue a un tempo temas e achados, en táboas elaboradas *ex professo*, insertas nos anexos desta memoria, que describirei ao longo deste apartado. O rexistro pode resultar ata certo punto preconcebido, pois eludín sistematicamente todas aquelas *origines* que nos levan a comunidades de fóra da Galecia ou, canda menos, da súa veciñanza á que tamén tentarei dar resposta; incluíndo, pola contra, todas aquelas entidades que nos interesan. Evidentemente, a xustificación de cada entidade no noso rexistro está enmarcada no estudo específico de cada unha delas, que por razón de método cómpre deixar para un capítulo posterior (§11).

O tema máis importante nas *origines* galaicas testemuñadas é o funerario. Trátase de membros expatriados de determinadas *ciuitates* que, ao morreren na emigración, deixaron constancia nos seus epitafios da súa *origo*, entendida estritamente como nacionalidade. Dentro da Galecia *stricto sensu* dei identificado ata 15 destes testemuños (*vid.* táboa 5.4a). En xeral de doada lectura, só cómpre facer apreciacións importantes en dous destes documentos: a estela dos *milites* de Lugo e a lápida de Sarreaus (*CIL* II, 2584 = *IRPLu*, 25 = *IRG* II, 82; *AE* 1987, 562 = *AFb*, 101). No primeiro caso, unha lápida perdida conservada por unhas trascricións a todas luces defectuosas, contamos cunha máis ca plausíbel *origo* castrexa, na que a secuencia COI —caso de o I agochar un P ou un E— podería ser interpretada, dentro do repertorio etnonímico galaico, como *Coporus* (Ares Vázquez, 1992) ou *Coelernus* (Luján Martínez, 2011: 226). Máis do que o testemuño dun epitafio análogo dunha *Coelerna* en Lugo (*IRG* II, 40 = *IRPLu*, 29), é o sepulcro dos *principes Copororum* da mesma cidade (*CIL* II, 2585 = *IRG* II, 50 = *IRPLu*, 34), cos que mesmo comparten afinidades onomásticas, o que principalmente inclina a balanza a prol da primeira opción. A outra lápida mencionada, a de Sarreaus, conserva unicamente a secuencia CAL, verbo á que o repertorio etnonímico galaico ofrece agora como posibilidades *Callaicus* ou *Caladunus*, sendo esta última lectura a preferíbel por simple razón de probabilidade empírica: non hai ningunha outra *origo* de *Callaici* na Galecia, pero si unhas cantas de *Caladuni* (cfr. §§11.23-24).

En conxunto, estas 15 *origines* galaicas documentadas na Galecia referencian 13 entidades locais: *Auiobrigenses*, *Caladuni*, *Cantienses*, *Celtici supertamarici*, *Cileni*, *Coelerni*, *Copori*, *Crouii*, *Elaneobrigenses*, *Iriaflauenses*, *Limici*, *Lucoaugustani* e *Ualabrigenses*; e para quen goste desa posibilidade para o epitafio de Sarreaus, poderíase engadir outra entidade máis, os *Callaeci*. Mais sen saírmos da Galecia *stricto sensu*, podemos engadir tamén un par de *origines*, constatadas en tres documentos, de comunidades da veciñanza galaica, de grande interese para nós: os *Asturicenses* e os *Lancienses oppidani* (*vid.* táboa 5.4b).

Índonos xa ao espazo liminal da Galecia, cómpre repetir a mesma operación. Nos espazos inmediatamente veciños da Galecia *stricto sensu*, o que en época alto-imperial foron os *conuentus* asturicense e escalabitano, de grande interese para nós e ata certo punto indisciñábeis a nivel contextual do noso marco de estudo estrito, atopamos unha cantidade

moito meirande de testemuños. Identifiquei así ata 18 *origines* galaicas reducíbeis a 9 etnónimos: *Addouienses*, *Bracarenses*, *Cabarci*, *Celtici supertamarici*, *Cileni* ou *Cilini*, *Copori*, *Lemaui*, *Limici*, e *Seuri* ou *Seurri transminienses* (vid. táboa 5.4c). Non estará de máis referenciar outras 16 *origines* reducíbeis a 10 etnónimos de entidades locais desta mesma área liminal da Galecia: *Brigiaecini*, *Cobelci*, *Gigurri calubrigenses*, *Meidubrigenses*, *Lancienses* ou *Lancienses oppidani*—que desta volta cómpre diferenciar por constaren varias comunidades homónimas na Asturia e Lusitania—, *Paesures*, *Turduli*, *Uallatenses* e *Zoelae* (vid. táboa 5.4d). A título anecdótico, non quero deixar de mencionar que esta grande diferenza entre 18 documentos de *origines* galaicas na veciñanza da Galecia, fronte aos só 3 ou 4 de comunidades de tal veciñanza no espazo galaico *stricto sensu*, está a denunciar unha taxa migratoria galaica acusadamente deficitaria.

Prospectando xa a epigrafía latina global de todo o Imperio Romano, embora dun xeito máis superficial cás anteriores, e xa ocupándome unicamente das entidades galaicas *stricto sensu*, podemos concluír este rexistro con outras 33 *origines* reducíbeis unicamente a 6 etnónimos: *Bracari* ou *Bracaraugustani*, *Caladuni*, *Callaeci*, *Crouii*, *Limici* e *Lucenses* ou *Lucoaugustani* (vid. táboa 5.4e). Cómpre apuntar que, deles, os estritamente referentes a comunidades locais —*Caladuni*, *Crouii*, *Limici*— se reducen á epigrafía hispano-romana, sendo só os de acepcións xenéricas —*Bracari*, *Callaeci*, *Lucenses*— os que atopamos cunha certa profusión no resto do Imperio. Alén do diferente grao de exhaustividade da prospección epigráfica, que apliquei con meirande insistencia precisamente a estes etnónimos polisémicos para resolver con rigor os problemas derivados do seu rexistro, semella actuar aquí a influencia de *origines* non civís, senón conventuais, provinciais ou meramente corográficas: canto máis lonxe da Galecia, os defuntos galaicos máis tendían a consignaren unha *origo* xenérica no canto da local. Neste mesmo ámbito global podemos engadir outras 18 *origines*—froito, iso si, dunha prospección aínda máis superficial— que achegarían ata unha decena de etnónimos: *Araui*, *Astures*, *Astures transmontani*, *Asturicensis*, *Lancienses*, *Lancienses oppidani* e *transcudani*, *Paesici*, *Paesures*, *Turduli ueteres* (vid. táboa 5.4f).

O outro grande tema das *origines* galaicas é o votivo. Trátase de inscricións que lembran votos relixiosos de peregrinos —agora no senso romance, non no romano, do termo— que, polo xeral lonxe da súa *ciuitas*, adicaron a determinadas divindades. Mantendo o modelo analítico que seguimos ata o de agora, na nosa área de estudo estrita testemuñamos 8 destas *origines*, referentes a 7 etnónimos: *Aebosoci*, *Bibali*, *Cileni*, *Groui*, *Ualabrigenses*, *Tamacani*, *Turoli* (vid. táboa 5.4g). So un matiz: o testemuño dunha certa *Aebosoca*, con mención abreviada nun altar de Ourense (CIL II, 2527), autoriza outras posíbeis restitucións, cuxa discusión deixarei o apartado da comunidade correspondente, ao entrar nel outros testemuños epigráficos e variantes etnonímicas (§11.2). Na mesma liña, xa fóra da Galecia *stricto sensu* podemos engadir outros 9 testemuños referentes a *Aebosocelenses*, *Astures*, *Banienses*, *Bracari*, *Cobelci*, *Gigurri*, *Paesici*, *Saeleni* e *Talabrigenses* (vid. táboa 5.4h). Evidentemente, estes *Aebosocelenses* que citamos agora son unha das variantes ás que me refería a propósito dos *Aebosoci*.

Outro tema epigráfico típico en cuestión de *origines* pero menos recorrente na Galecia é o honorífico. E efectivamente, atopamos aquí un dos rexistros máis relevantes para nós, sistematicamente nun rexistro extra-galaico: Tarragona, onde, durante o Alto Imperio, aspiraba a chegar a carreira política de todo notábel galaico. Este rexistro será analizado polo miúdo para outros propósitos afastados da mera mención de *origines* (§8.7), pero importa sinalar que, dentro do marco da Galecia *lato sensu*, coa Asturia, testemuña un total de nove delas, embora nun dos casos sen identificar e noutro repetida, polo que se reduce a sete etnónimos: *Auobrigenses*, *Aquiflavienses*, *Bergidoflavienses*, *Brigiaecini*, *Lancienses*, *Limici*, *Lucenses* (vid. táboa 5.4i).

Fronte a excepcional riqueza da epigrafía honorífica tarraconense, na Galecia só

documentamos un exemplo equiparábel, con mención a unha *origo Bracaraugustana* na propia Braga, en homenaxe a un flamen brácaro (*EE* VIII, 280 = *ILER*, 1028 = *RAP*, 477). Por este tema que nos achega ao eido relixioso, podemos encadrelar con outro testemuño de excepción, non exactamente unha *origo*: o do *sodalitium Bracarorum* de *Conimbriga*, a todas luces unha asociación relixiosa de *Bracari* afincados nesta cidade lusitana (*AE* 1956, 254 = *HAE*, 2695). Pola súa alusión a institucións sacerdotais, ambas as epígrafes serán tamén reproducidas e analizadas polo miúdo noutro capítulo (§8.2).

Alén disto, decidín individualizar un par de *origines* especiais, que pola súa excepcionalidade temática e, sobre todo, polo seu volume, evitei incluír nas demais sínteses parciais para non enlealas. Trátase do *tropaeum Traiani* de Adamclisi, Romanía (*CIL* III, 14214), con mención dun lucense entre múltiples lexionarios mortos en acto de servizo homenaxeados; e da táboa de Cherchel, Alxeria (*CIL* XVI, 56), onde a mención do brácaro Lovesio, gravador, entra dentro do que poderíamos denominar epigrafía laboral (*vid.* táboa 5.4j). Curiosamente, contamos cunha epígrafe de temática análoga á táboa de Cherchel na propia Galecia, no mesmo limiar da romanización sobre a cultura castrexa, ao constar as *origines* dos escultores da estatua de guerreiro de Santa Comba de Basto: *Artifices | Calubrigens[es et Abianis] | f[aciendum] c[urauerunt]* (Calo Lourido, 1994: n.º. 73, p. 512).

Finalmente, como *origines* «incertas» cómpre clasificar un último conxunto de testemuños nos que non é doado comprender o alcance dos etnónimos, e acotío nin sequera a verosimilitude de conteren verdadeiras *origines* (*vid.* táboa 5.4k). Este conxunto é, abofé, un caixón de xastre que opto por xunguir para excusar un tratamento pormenorizado de cada documento. No mellor dos casos, a incerteza débese só á difícil lectura do etnónimo, como acontece nunha epígrafe da Pobra de Trives con mención lexíbel tanto *Lauci* como *Lanci* e *Launci* (*IRG* IV, 119). En xeral, pola contra, resulta incerto determinar a mesma presenza de *origines* pola fragmentariedade do texto conservado (*CIL* II, 2651 = *IRPL*e, 302; *CIL* II, 2711 = *ERA*, 59), ou directamente porque os etnónimos aparentes se antollan máis ben elementos antroponímicos (*CIL* II, 2604; *HEp* 2004, 208). Noutros casos, simplemente, non está claro que fagan referencia a comunidades galaicas. Tal é o exemplo de senllos epitafios de Chester e Mainz, con indistinta mención en ablativo *Luco*, inequívoca *origo* que con todo podería referenciar a outro *Lucus* que non fose o galaico (*RIB*, 535; *CIL* XIII, 6882). Un problema análogo témolo nos documentos con mención de *Arcobrigenses*, cuxa redución galaica é unha posibilidade autorizada polo contexto epigráfico e toponímico, con grande cantidade de comunidades co elemento *-briga* na súa denominación; pero que semella poder asociarse mellor á *Arcobriga* celtíbera documentada por outras fontes (*Ant.*, 437, 1; 438, 13). Noutro nivel atopamos a epígrafe de Boloña con posíbel mención dun *Galle[cus]*: nin a ortografía resulta satisfactoria, pois a forma epigráfica latina ordinaria no período alto-imperial sería máis ben *Callaecus*, nin, de selo, estaría clara a dimensión rexional ou local do etnónimo (*AE* 1976, 213). Outro par de epígrafes, de Pantón e —presuntamente— Pobra de Trives, inclúense nesta categoría pola súa ambigüidade, pero sobre todo polo *hapax* que constitúe cadanseu presunto etnónimo: *VEREN* e *AVRI*, reconstruíbeis como *Uerensis* ou *Uerencanus* e *Auriensis* (*IRPLu*, 64; *CIL* II, 2601 = *IRG* IV, 83). Con todo, estas mencións resultan indistintamente interpretábais non como *origines* senón como filiacións: *Uereni filius* e *Auri* ou *Ari filius*. Por último, temos unha epígrafe de Padrón, hoxe desaparecida, na que G. Pereira (*CIRG* I, 13) promoveu a lectura duns *Foroirienses* que, en realidade, son só produto dunha reconstrución espuria. Dado que este documento será obxecto dunha análise máis detallada, a propósito dunha súa referencia institucional —removida pola edición de G. Pereira—, remito ao apartado correspondente para ampliar os argumentos que me teñen levado a recusar a edición deste mestre da historiografía romanista galega (§8.23).

Si me permito desenvolver aquí a crítica do achado atinxente aos *Albiones*, que citamos antes entre os de conservación fragmentaria, pois o documento en cuestión non ten outras

implicacións alén da *origo* que nos conviden a analízalo pormenorizadamente noutro momento (*CIL* II, 2711 = *ERA*, 59). O problema é semellante ao da lápida de Padrón: tendo desaparecido, a especulación sobre as edicións anteriores levou a F. Diego Santos (1959; 1985) a discutir o lugar de achado e, sobre todo, a bascular nas súas dúas edicións do texto entre a opción civil que consta no meu rexistro, *Al(bio) ex O (castello) Ercoriobri*, e unha alternativa onomástica, *Alex[i fl]r(atri) Cori|obri*; cada unha das cales con seus respectivos partidarios (a primeira, Tranoy, 1981: 373; a segunda, Mangas & Olano, 1995: 346). Só uns datos: a semántica tópica da partícula *-bris* favorece a opción dun topónimo ablativo *Coriobri* sobre a dunha filiación en xenitivo *Coriobri*; o paralelismo onomástico do defunto *Nigrinianus Nigrini* atopa boa acollida entre os *Albiones* da lectura tradicional, entre os que está documentado o antropónimo *Nicer* (cfr. *ERA*, 14); e sobre todo o insólito signo semellante a un 7 que E. Hübner plasmara na súa edición da epígrafe (*vid. doc. 5.4*) casa dende logo cunha transcripción deficiente dun *O*, pero non atopa a mínima acollida na corrección de F. Diego Santos. Coido, pois, que poucas dúbidas pode haber de que a lectura máis plausíbel é a orixinal, non a corrección; e como tal figura no meu rexistro.

5.5. Epigrafía (iii): outros testemuños

Baixo un apartado misceláneo é como resolvín satisfacer outros conxuntos epigráficos que non poden ser clasificados nas categorías anteriores. Tratarei, pois, de seguido, estouttras categorías:

- 1ª. — entidades locais mencionadas en *termini* territoriais;
- 2ª. — outras entidades, probablemente de dimensión sub-local, mencionadas en *termini* e outras mencións de carácter público;
- 3ª. — analogamente á anterior, mencións ástures probablemente xentilicias;
- 4ª. — divindades locais de epíteto étnico;
- 5ª. — outra miscelánea: documentos simplemente fragmentarios e de incerta interpretación.

É no noroeste hispano, e non tanto na Gallaecia *stricto sensu*, onde podemos incardinar o repertorio de entidades locais testemuñadas como parte implicada en *termini* ou fitos de demarcación territorial. Sintetizando a nosa prospección nos anexos (*vid. táboa 5.5a*), verificase que a única entidade galaica que podemos considerar sen reservas unha *ciuitas* que aparece nesta familia documental é a dos *Coelerni*. Alén disto, en ámbitos veciños da Asturia e Lusitania este rexistro é moito máis amplo e achega testemuños para os *Arabrigenses*, *Astures*, *Aruoni*, *Bedunienses* ou *Bidunienses*, *Coilarni*, *Igaeditani*, *Interannienses*, *Ireucoutiori*, *Lancienses* e *Lancienses oppidani*, *Luggones*, *Paiisures*, *Paisicaici* e *Seareae*. Evidentemente, e malia que a miña prospección se dirixiu ás entidades locais, este repertorio contén potencialmente outras sub-locais e supra-locais, como poderemos ver no estudo detallado de cada caso (§11). Deste rexistro podemos salientar algunhas constatacións: a grande ausencia galaica, a tendencia asturicense a documentar *termini pratorum* de unidades militares imperiais, e a lusitana a documentar *termini augustales*. Con todo, un dos testemuños lusitanos, o de Nespereira (Encarnação & Pinho, 2001) destaca por carecer de toda implicación imperial visíbel, documentando de feito, a todas luces, unha demarcación autónoma entre *ciuitates* peregrinas, como veremos a propósito do *concilium* mencionado nesta inscrición (*vid. §8.4*). Precisamente este *terminus* require dun comentario adicional, pois J. de Alarcão, a título de *post scriptum* dun seu traballo, ten dado noticia dunha interpretación que a afasta do xénero terminal:

Numa conferencia proferida en Arouca, em 25.06.2005, o Prof. Armando Coelho, sem ter proposto lectura da inscrición de Pindelo [Nespereira], sustentou que se trata de un texto condenatorio de heresia e que PAISUR(i) é lectura errónea. Aguardaremos que o Prof. Armando Coelho publique a súa interpretación (Alarcão, 2005: 168).

Ignoro se pola miña impericia ou por non ter sido tal conferencia publicada, non dei atopado ese traballo no que supostamente se impugnaría a interpretación estándar aquí promovida para a inscrición rupestre de Nespereira. Mais ignorando todo argumento discrepante contra a súa consideración como verdadeiro *terminus* romano, a resolución que tomarei nesta tese será a de manter tal interpretación estándar, con todas as precaucións que se queiran facer.

Continuando co noso exercicio de reunión documental, na Galicia *stricto sensu* contamos cun conxunto análogo de referencias terminais, cuxos etnónimos non semellan con todo *ciuitates*, ao se ubicaren nunhas zonas —as bisbarras ao sur de Braga e a veiga de Chaves— onde por fontes máis claras se recoñecen outras entidades locais diferentes (*vid.* táboa 5.5b). É por iso que a historiografía vén interpretando estes rexistros, ao meu ver atinadamente, como entidades alleas, subordinadas, ao poder local. Quen máis se preocupou por reunilas e analizalas, A. Rodríguez Colmenero (1996a: 154-155) insistiu en consideralas unidades xentilicias. Ao meu xuízo, resulta ben máis doado consideralas referentes a *castella* ou máis concretamente *castellani*, como de feito denotou A. C. F. da Silva (1980: 86) nun artigo monográfico ao respecto, centrado no suroeste do *conuentus* bracarense, nada máis xurdir a hipótese do *castellum*. Se inclúo este conxunto no presente apartado é porque sempre poderá ficar a dúbida de os etnónimos implicados referenciaren verdadeiras entidades locais, e sobre todo porque no meu catálogo romano serán referidas extensamente como parte da xeografía sub-local das súas respectivas *ciuitates* (§11).

Perfectamente análoga a estes testemuños, pero xa noutro contexto social e xeográfico diferente, con temáticas epigráficas dispares, atopamos unha serie de etnónimos ao longo do ámbito ástur identificábeis con unidades xentilicias máis do que verdadeiras *ciuitates* por mor das súas particulares sufixacións, a inclusión da mención *gens* ou a súa simple atribución a áreas nas que se testemuñan outras *ciuitates* a partires de datos máis consistentes (*vid.* táboa 5.5c). Hei de recoñecer que a prospección deste rexistro foi pola miña banda máis superficial có anterior, e se o inclúo é só porque pode motivar algunhas discusións pertinentes arredor da identificación de *ciuitates* ástures. Deliberadamente, desestimei o grupo máis prolífico deste conxunto epigráfico, o cántabro, nomeadamente vadiniense, documentado con certa profusión na actual Asturias pero que xa nos leva a moi lonxe dos límites razoábeis da nosa área de estudo.

O cuarto conxunto antes enunciado é a pequena nómina de divindades locais nomeadas expresamente a partires do etnónimo das súas comunidades (*vid.* táboa 5.5d), sendo o exemplo máis claro o flaviense, con advocación á Concordia e á Tutela municipais (*AFb*, 76; 84; *vid.* do. 5.5). Fóra da Galicia *stricto sensu*, os *Paesici* documentan a súa Tutela local a través dunha abreviatura un tanto excesiva como para non matizar a certeza do testemuño (García Linares & Santos Yanguas, 1989). Adóitanse incluír na nómina de divindades dunha comunidade ástur, os *Brigiaecini*, as *matres Brigaecis* que obran nun altar de Peñalba de Castro (*CIL* II, 6338); pero a distancia é moi grande de máis como para pensar que a súa relación coa comunidade en cuestión sexa algo máis ca meramente léxica. Xa na Galicia, pero como *hapax*, documentaríamos os deuses *Lapitearum*, que poderían facer ou non referencia a unha comunidade local (*CIL* II, 2395b). E finalmente, e por razóns principalmente historiográficas, houben de incluír no rexistro a fusaiola epígrafa de Covas, Ferrol, na que supostamente figuraría un voto ao deus *Rebe* cunha advocación relacionada co topónimo Trasancos e o consecuente etnónimo **Trasanci*. Dos editores, todos coinciden no

carácter étnico desta divindade; e se por suposto o seu descubridor A. Pena Graña (2005) a asocia directamente á comunidade local dentro da súa tendencia a extrapolar a territorialidade medieval á Prehistoria, F. Villar e B. M^a. Prósper (2001), logo dun detallado estudo lingüístico baixo a asunción deste mesmo carácter étnico, non especifican moi ben a qué categoría da xeografía etno-política da rexión o adscriben. Ao meu xuízo, a mención, alén da súa excepcional flexión a todas luces indíxena, non se diferencia de calquera outra advocación tópica da teonimia galaico-lusitana, de xeito que a comunidade humana da que tomou nome houbo de ser se acaso un *castellum*, non unha *ciuitas*. Sexa como for, a propia veracidade da inscrición é obxecto de forte controversia (cfr. Bascuas, 2011: 12; Armada & *al.*, 2015: 94).

Temos, finalmente, unha serie de mencións epigráficas, apenas pequenas secuencias de letras, que simplemente non podemos clasificar nas anteriores categorías por falta de datos. Entre estas se atopan as isoladas mencións de TAMAG de Condeixa-a-Velha, encadrelábel cos *Tamagani* (Alarcão & Étienne, 1976: n.º. 413); ARQVERN en sillar de San Miguel de Vilameá, Bande, que fai o propio cos *Quarquerni* (Rivas Fernández, 1979); e G[-]JOVIO da citânia de Briteiros, que vén interpretándose por *Grouio* (Cardozo, 1972: n.º. 192), e da que malia nada desbotar esta lectura, semella máis ca probábel que referencie só un antropónimo, dentro dos estándares dos letreiros domésticos tan comúns neste castro. Dificilmente podemos substraer deste conxunto de referencias fragmentarias a inscrición rupestre de Rodelas, na freguesía de Penela da Beira, Penedono, con mención [- -]ROS | BANIESVM (Carvalho, 1989: 78). A epígrafe, achada nunha bisbarra a sur do Douro, lembraría probabelmente a un inmigrante baniense, *ciuitas* asentada a norte deste río (cfr. §11.16); embora o seu carácter rupestre a arreda da epigrafía migratoria máis típica, que adoita vencellarse a lápidas funerarias. Un estudo recente ampliou o rango de opcións, ao suxerir que tamén podería “corresponder a uma *gentilitas* cujo nome coincidira com o de um *populus*” (Alarcão & *al.*, 2013: 104).

Non podo deixar de mencionar neste apartado misceláneo unha inscrición rupestre de Llamas, na Cabreira, máis completa cás anteriores pero non menos enigmática, encadrelábel cos *Seurri: Flaci | interciso | Seuroru(m) || ITC | Susicus* (Gómez Moreno, 1925: 95 = Matías Rodríguez, 2008: 40, n.º. 2).

Todas estas inscricións, por suposto, serán recuperadas cando toque estudarmos as entidades locais ás que, real ou pretendidamente, fan referencia; pero non tentarei nin moito menos achegarlles nin agora nin entón ningunha solución concreta.

5.6. Fontes haxiográficas

As nosas fontes cristiás tardo-antigas, polo xeral, refírense a comunidades urbanas, ben testemuñadas por outros xéneros documentais, xa que o seu principal volume de información ten que ver co episcopado. Este é un dos rexistros máis profusos da nosa documentación, pero decidín estudalo como institución nun apartado específico: a el deixo a análise, tamén, dos bispados documentados, que de seu reportan entidades políticas, para evitar na medida do posíbel un tratamento disperso e xa que logo confuso do problema (§8.9). Abonde agora con resumir que estas fontes —xeralmente actas conciliares, pero tamén puntualmente noticias cronísticas e epistolares— documentan unha longa nómina de igrexas episcopais na Galedia ao longo do intervalo cronolóxico obxecto da presente tese: Astorga, Braga, Bretoña, *Celenis*, Dume, Chaves, Iria, León, Lugo, Meinedo, Ourense, Porto e Tui. A elas poderíanse engadir as luso-suevas Coimbra, Idanha, Lamego e Viseu, que estudaremos tamén con insistencia pola súa relación no *Parroquial suevo*; e dende logo os «bispados enigmáticos» —e/ou incertos— *Berecensis*, *Beteka*, *Laberricensis*, *Laniobris* e *uillula Aquis*. Unha das igrexas mencionadas, *Celenis*, é significativamente documentada polo seu título constitucional *municipium* nas actas do concilio romano de Toledo; e precisamente por iso xa temos mencionado esta fonte a propósito das *origines* romanas, pero tamén voltaremos a estudala en meirande fondura máis

adiante, a propósito do estatuto constitucional reflectido (*Conc. Tol. I, praef.; vid. §§5.4; 13.4*). Alén disto, a propósito non da xerarquía eclesiástica, senón da comunidade cristiá, *plebs Christiana*, adico un apartado específico cos seus rexistros, sendo un deles tratado tamén entre os etnónimos das crónicas (*vid. §§5.7; 7.9*).

Como vemos, as fontes paleo-cristiás resultan dun grande interese pero, ao rebordaren os límites do simple rexistro de entidades locais, cómpre tratalas mellor noutros lugares desta memoria. Se individualicei este apartado, en troques, é para avaliar unha serie de testemuños de natureza máis ben haxiográfica, acotío desmerecidos cando non por enteiro ignorados pola historiografía, con referencias de interese para certas comunidades locais, algunha delas descoñecida por documentación complementaria.

Non é ese o noso primeiro caso. Á ben coñecida *ciuitas Bracara* refírese a *passio Victoris Bracarensis*, a acta martirial deste santo coñecido como São Víctor o catecúmeno:

(1) *Passio sancti Victoris martyris Christi, qui es passus in prouincia Gallecia, in ciuitate Bracara die III Idus Apriles. Victorinus. (2) Victorinus qui pro detestatine idoli —deum, sicut a gentibus uocabatur—, quum statuam ipsius exornatam, quam flumine ciuitatis ipsius, nomen Alistes, multitudo gentilium deducebat, omni fece sordium obruisset, conpreensus est et ductus est ad presidem. Christianum se confitens decollatus est post tormenta et, quia catecuminus erat, tali in Christo sanguinis babtismate coronatur. (3) Per gratiam eiusdem Domini nostri Iesu Christi, qui est super omnia Deus gloriosus in secula seculorum. Amen* (ed. Riesco Chueca, 1995: 282).

Non é moito o valor desta fonte para o tema do poder local, sendo Braga unha comunidade perfectamente testemuñada por outras fontes. O seu interese redúcese, pois, á historia do cristianismo galaico e mesmo á administración imperial na Galecia baixo-romana, coa súa mención dun anónimo *praeses*, razón de que a estudara en detalle, canda outras noticias análogas, no meu ensaio arredor da organización político-administrativa galaica na Antigüidade, que me permitirei seguir agora en esencia na miña exposición (Fernández Calo, 2018a: 165-166). Con todo, precisamente por aludir a estas influencias cristiás e imperiais sobre unha *ciuitas*, é de grande importancia para a propia historia local de Braga. E destaca tamén por supór unha fonte moi temperá dese río *Alistes*, Este, un dos ríos de Braga, que podemos tomar con algún valor delimitativo, ao estar asociado tan claramente no texto ao espazo da *ciuitas* bracarense. Verbo á historicidade desta fonte, recollida no chamado *Pasionario hispánico*, conxunto de tradicións cristiás hispanas do Alto Medievo (Riesco Chueca, 1995), foi sobre todo o padre P. David (1947a: 206; 222) quen a considerou un simple desdoblamento bracarense do martirio de San Víctor de Cesarea. Con todo, a simple analoxía onomástica non semella unha razón de peso para recusar unha fonte que, no seu laconismo, en ningún aspecto ofrece sospeita, sen nada nos feitos descritos que faga pensar en Cesarea no canto de Braga (Costa, 1997: 520). Tendeuse a datar este martirio na persecución de Diocleciano (*ES*, XV, 271-272; Riesco Chueca, 1995: 283, n1), pero a fonte non proporciona argumento ningún para a súa incardinación cronolóxica; e dende logo tampouco para adscribirla a unha persecución xeral da Igrexa: o único que se refire é o prendemento de São Víctor polo seu rexeitamento a unha procesión pagá, non pola inquirición activa das autoridades romanas. Neste senso, o martirio de São Víctor catecúmeno antóllase un episodio adscribíbel máis á coerción ideolóxica estrutural que o Imperio Romano-Pagán exercía sobre a poboación cristiá, do que a unha exacerbación puntual desta coma unha persecución xeral, e xa que logo pode ser plausibelmente atribuída a antes da persecución de Diocleciano.

A segunda fonte romano-cristiá que quereda deixar atendida neste apartado é a *Passio Marcelli*, que relata o martirio de San Marcelo o centurión, ocorrido en Tánxer no outono do 298. A fonte foi conservada por diversas e contraditorias variantes, que o padre H. Delehaye

(1923) compendiou en dúas recensións que denominou M e N. O proceso contra Marcelo dividiuse en dúas partes: o seu prendemento e interrogatorio dirixido polo *praeses* Fortunato, e o seu xuízo e martirio culminado polo *uicarius* Agricolano, e é esencialmente na localización dos feitos referentes a cada unha destas partes nas que discrepan as versións aludidas. A recensión M sitúa todo o proceso en Tánxer, namentres que a N iníciase en León. Fronte a esta contradición, o padre B. Gaiffier (1943) postulou que a tradición leonesa tería sido resultado de interpolacións interesadas no documento a partires do século X¹⁴. Con todo, parte da historiografía, entre a que hei de incluírme, mantivo a premisa da extracción leonesa de Marcelo ou a simple incerteza ao respecto¹⁵. Pola miña banda, limiteime a argumentar varios indicios que apoiarían a verosimilitude da tradición leonesa (Fernández Calo, 2017b: 128):

- 1º. — ambas as recensións coinciden en separar por máis de dous meses as dúas partes do proceso penal contra Marcelo, o que resulta máis coherente cun desenvolvemento primario do proceso en León do que co seu desenvolvemento completo en Tánxer;
- 2º. — a expresión *Tingi inducto Marcello*, coincidente en ambas as recensións como inicio da segunda parte do proceso perante o *uicarius* Fortunato, opónse a un desenvolvemento primario do proceso na mesma cidade;
- 3º. — a *legio VII Gemina*, acantoadada en León, foi no Baixo Imperio a lexión adscrita á *dioecesis Hispaniarum* á que tamén pertencía Tánxer, polo que un centurión martirizado nesta cidade evocaría *per se* o seu vencellamento á devandita lexión.

Mais se agora me importa determe nesta fonte é porque alude a un par de comunidades locais do noso interese: por suposto, León, pero tamén a unha hipotética *ciuitas Ast(i)ensis*. Procurando condensar a información obxecto do noso interese, poderíamos partir do seguinte texto base:

Apud legionem septimam geminam, introducto domno Marcello ex ciuitate [Astensium], Fortunatus dixit: Quid tibi uisum est ut contra disciplinam militarem te discingeres et balneum tuum et spatam et uitem proiceret? [...] Temeritatem tuam dissimulare non possum et ideo perferam hoc ad sacras aures dominorum nostrorum Diocletiani et Maximiani inuictissimorum Augustorum, et Constantini et Licini nobilissimorum Caesarum. Ipse tamen transmitteris ad auditorum domini Aurelii Agricolani praefecti praetorii prosequente Caecilio Arua milite. Fausto et Gallo consulibus III kalendas nouembris apud Tingi inducto Marcello ex ciuitate [Astensium] ex officio dictum est: Astat Marcellus, quem Fortunatus praeses ad potestatem tuam transmisit: offertur magnitudini tuae (ed. Musurillo, 1972: 254; 256).

Como se comproba, descríbese aquí sumariamente o trasfondo de San Marcelo nas súas dúas comparencias (*Marc.*, 1 e 3). A recensión M descríbeo *ex centurionibus*; a N, *ex ciuitate Astensium* ou *Astasianis* (Musurillo, 1972: 250-256). A variabilidade desta segunda motivou a súa corrección crítica (*ibid.*: 254, n14). Acudindo só ás formas compendiadas xa polo padre M. Risco (*ES*, XXXIV, 1784: 341), atopamos *Astaiianis*, *Astraianis*, *Astrasianis*, *Astisinianis*. J. Carcopino (1940: 412-413, n4) propugnou unha corrección crítica conciliadora *ex centurionibus antesignanis*, “dos centurións de infantaría lixeira”. A corrección *Astensium*, pola contra, evocaría o xentilicio dunha *ciuitas* coñecida: a turdetana *Hasta regia*, mencionada no mesmo caso xenitivo plural, coa forma *Hastensium*, no *Bronce de Lascuta* do 189 a.C. (*CIL* II, 5041). Cumprirá admitir algunha destas matizacións, ou realmente a *Passio Marcelli*

14 Cfr. Fàbrega Grau, 1953: 221; Musurillo, 1972: xxxviii; Sotomayor y Muro, 1979: 61; Witschel, 2009: 486; Freire Camaniel, 2013: 51-52; &c.

15 Así, Díaz y Díaz, 1967: 438-448; Blázquez Martínez, 1967: 34-35; Jones & al., 1971: 370; Bravo Castañeda, 1990: 154; Sanz Huesma, 2007a: 75-76; Witschel, 2009: 486-487 Fernández Calo, 2017b: 127-131; &c.

documentará unha comunidade do noroeste? Por suposto, a *Passio Marcelli* non é único elemento que obra nesta sospeita, pois se así fora, non habería motivo sequer para atender aquí esta fonte. En realidade, a referencia en cuestión forma parte dos indicios que nos levan a suxerir unha posíbel *ciuitas Ast(i)ensis* no *conuentus* asturicense; pero estes serán tratados no estudo individualizado que lle adicarei no noso catálogo de entidades romanas (§11.10). Abonde polo de agora con ter efectuado a crítica e reprodución da fonte en cuestión.

Ao meu saber, o único rexistro haxiográfico do período suevo con mención dunha entidade local galaica nin sequer é galaico nin identifica a entidade en cuestión. Trátase dunha referencia colateral ao reinado de Miro do divulgadísimo libro de milagres de San Martiño escrito por Gregorio de Tours: *erat enim eo tempore Miro Rex in ciuitate illa in qua decessor eius basilicam Sancti Martini aedificauerat* (Greg., *Virt.*, IV, 7: ed. Krusch, 1885: 201). Esta é, por certo, a única referencia histórica da *sedes regia* sueva, e contra o tópico da súa identificación con Braga, o texto non autoriza unha solución unívoca (Fernández Calo, 2018a: 243-244). A relación con Braga da *ciuitas* aludida por Gregorio é asumida acotío dun xeito un tanto automático (Van Dam, 1993: 213, n28; Díaz Martínez, 2011a: 133), pero non pode facerse realmente máis que a través da identificación previa da *basilica* de San Martiño con Dumio, que era un mosteiro sub-urbano e xa que logo non moi claramente asociábel a Braga como *ciuitas*, termo de senso netamente urbano na Tardoantigüidade (cfr. §7.1). Do panorama urbano galaico-suevo, só Ourense cumpre o requisito dunha *basilica* tardo-antiga advocada a San Martiño, e non faltan as voces a prol destouta solución para o texto do turonense (Torres Rodríguez, 1977: 248; Soares, 1998: 70; López Carreira, 1999: 27; Díaz y Díaz & Oro Trigo, 2002: 385; Carrero Santamaría, 2002: 11; &c.).

Na florecente literatura berciá de época visigoda multiplícanse as noticias, que malia seren polo común moi pouco concretas, chegan a proporcionaren unha visión dabondo rica dalgunhas bisbarras dos confíns orientais da Galecia, e sobre todo, obviamente, do Bierzo desa época. O *corpus* valeriano contén un par de referencias á principal cidade da zona, Astorga: unha delas de interesantísimo contido delimitativo e a outra como *origo* do bispo Isidoro (Val., *Ord.*, 2; 21). No retiro do monxe Bonelo, temeroso dunha súa visión do Alén, San Valerio evócanos outra coñecida cidade ástur:

Hic [Bonellus] ergo perexit ad Legionem ciuitatem retrusitque se iterum ad corpora sanctorum martyrium, et usque hodie ibidem perseuerat (Val., *D.B.M.*, 6: ed. Díaz y Díaz, 2006: 216).

Na *Vita Fructuosi*, obra atribuída apocrifamente ao anterior, temos noticia das dúas vellas capitais da Galecia, Braga e Lugo. Esta última, a propósito da frustrada peregrinaxe que San Fructuoso tentou encetar na súa mocidade:

Cumque desiderium peregrinationis uigente inter fragorum classe nauigera concedisset eieccione qualiter in Franciam transmeauerat indeque orientem ducente domino penetraret, a propiis famulis productus a Dogiliano duce Lucense multi comprehensi sunt Francorum, adhuc in terra residui negocia perpetrantes (Val., *Fruct.*, 7: ed. García Moreno, 1974b: 44).

A outra noticia vén en relación da súa última obra de vellez, sendo xa bispo:

Interdum [Fructuosus] inter Bracarensem urbem et Dumiensem cenobium in cacumine modici montis praecipuum aedificauit monasterium ubi suum sanctum humatum est corpus (Val., *Fruct.*, 19: ed. ES, XV, app. iv, pp. 463 = Díaz y Díaz, 1974: 114).

Interesante testemuño, pois, da orixe do mausoléu de Montélios (cfr. Díaz y Díaz, 1974: 14; Fear, 2011: 142, n82), unha das principais mostras de arquitectura pre-románica da

Galecia; pero cuxo interese para nós se reduce á información delimitativa que podemos sacar desa acotación *inter Bracarensem urbem et Dumiensem cenobium*. A noticia de Lugo, pola contra, é sen dúbida das máis relevantes no que atinxe ás estruturas políticas da Galecia visigoda, ao documentar a todas luces o goberno provincial, co seu *dux* asentado en Lugo e as súas aparentes competencias alfandegueiras na costa... Nada que ver, con desgraza para nós, co poder local, agás do asento na entidade local luguesa destas importantes estruturas do Estado territorial. Polo demais, antes do *affaire* ducal, a *Vita Fructuosi* recolle a tradición da fundación dun mosteiro na costa galaica:

Atque postmodum ex alia parte Gallaeciae in ora maris construxit monasterium Peonense [in Forensem portum] (Val., *Fruct.*, 7: ed. ES, XV, app. iv, p. 453 = Díaz y Díaz, 1974: 88).

Ese *Forensis portus* aparece só na versión alcobacense da haxiografía, pero semella botar luz sobre unha área particularmente escura na nosa xeografía tardo-antiga: o golfo ártabro. En efecto, o insólito do topónimo fai sospeitar aos editores unha corrupción de *F[a]rensem*, plausíbel referencia á torre de Hércules (Díaz y Díaz, 1974: 49-50; Fear, 2011: 129, n30). Emerxería, xa que logo, a referencia xurisdiccional dunha entidade descoñecida por todas as demais fontes do seu tempo.

As demais noticias do rico *corpus* haxiográfico bercián lévannos ao corazón do Bierzo, tendo acotío implicacións ben máis significativas para nós. O testemuño do *Bergidensis territorium* e do *castrum Petrensis*, canda outras referencias de asentamentos, mosteiros e *praedia* sub-locais, mesmo de contido netamente delimitativo —no que entra a antes aludida noticia da *Asturiensis urbe*—, figuran sen dúbida entre as informacións máis relevantes da nosa Tardoantigüidade no que atinxe ao poder local. Aproveito para reproducir aquí un dos textos sobre os que cumprirá voltar acotío, excepcional por incardinar unha propiedade fundiaria sobre unha referencia xurisdiccional:

Christiani [...] ab huius cladis me eripientes periculo, et in supramemorato Petrense castro, predio que nuncupatur Ebronanto, ad aulam sanctorum usque perduxerunt (Val., *Ord.*, 7: ed. Díaz y Díaz, 2006: 254).

Hai outras noticias (Val., *Fruct.*, 6; *Ord.*, 2; 19; 21), pero decidín tratalas con meirande detemento noutro apartado, alén dos das respectivas entidades que testemuñan (§§10.71-72; 10.100), por incluíren tamén información de índole estatutaria que reborda o mero rexistro de comunidades que pretende constituír o presente capítulo (*vid.* §7.13).

5.7. Rexistros cronísticos

As fontes de xénero histórico e cronístico, se por tal entendemos aquelas consagradas ao rexistro de acontecementos, son escasas para a Galecia antiga, emerxendo só con algunha profusión na Tardoantigüidade, e sobre todo para o século V que aparece practicamente copado polo *Cronicón* de Hidacio de Chaves. Estas fontes volven repetir etnónimos e outras entidades afíns que noutros rexistros asociamos ao poder local, dun xeito un tanto disperso. Velaquí unha clasificación *ad hoc*, que tentarei sintetizar ao longo deste apartado:

- 1º. — fontes da conquista romana;
- 2º. — noticias dispersas de xénero (pseudo-)histórico;
- 3º. — o *Cronicón* de Hidacio de Chaves;
- 4º. — as crónicas visigodas.

Escomezando polo principio, as fontes de época romana apenas nos proporcionan ningunha información do poder local galaico. As noticias máis comúns adoitan aludir a etnónimos xenéricos tales como *Callaeci*, *Lusitani*, *Hispani*, ou mesmo *barbari*, e malia que sobre todo para o primeiro se ten insistido no seu carácter orixinalmente específico, referente a unha suposta *ciuitas* epónima, a meirande parte das fontes —de época imperial plena— o aplican indubidosamente no seu senso rexional (Fernández Calo, 2018a: 49ss.). Isto é, non hai nin unha soa referencia das fontes da conquista romana que referencie esa suposta *ciuitas* de *Callaeci* epónimos; e embora isto cumprirá analízalo polo miúdo noutro lugar (§11.24), coido que o que podemos adiantar agora é unha avaliación un tanto decepcionante para o noso propósito: polo común, as fontes da conquista romana da Gallaecia refírense á conquista «dos galaicos» en xenérico —e acotío en moito máis xenérico: a Lusitania, a *Hispania ulterior*, etcétera—, non aos múltiples episodios, atinxindo a comunidades locais unha por unha, nos que tal proceso consistiu realmente.

As excepcións son escasas. O único etnónimo local documentado dun xeito firme e inequívoco nas fontes da conquista romana é o dos *Brakároi*, mencionados a propósito da guerra de Bruto (App., *Iber.*, 73). Todas as demais noticias son moito máis episódicas, limitándose a mencionaren determinadas prazas, evidentemente castros, obxecto das campañas romanas: temos así *Talábriga* (App., *Iber.*, 73), *Cinginnia* (Max., *Fact.*, VI, 4, 1), *Cale* (Serv., *Aen.*, VIII, 728), *Brigántion* (Cas., *Hist.*, XXXVII, 53); nin sequera todas elas ubicábeis con seguridade nos lindeiros estritos do que xa en época romana se habería de chamar Gallaecia. A dúbida que emerge é evidente: estas prazas menciónanse porque foron en si mesmas suxeitos de confrontación, ou só porque se materializaron sobre elas as operacións militares encetadas polos romanos contra as súas respectivas comunidades? Na medida en que na Gallaecia pre-romana resulta difícil admitir a centralización constitucional que implica a primeira opción, e que, como temos visto, mesmo en época romana os etnónimos seguen designando ás comunidades locais, coido que todo apunta á segunda opción. Ou sexa: agás pola noticia dos *Brakároi*, as fontes da conquista resultannos inútiles para o rexistro de entidades locais, xa sexa por defecto na concreción nos etnónimos rexionais, ou por exceso, nos topónimos concretos.

As noticias históricas ou pseudo-históricas das fontes clásicas antóllanse ben máis relevantes neste sentido, con testemuño expreso dunha certa cantidade de etnónimos, algún dos cales documentados exclusivamente neste tipo de fonte. Boa parte destas noticias inscribíse nunha suposta tradición clásica arredor do antergo poboamento grego da Gallaecia, vencellada ao heroe aqueo Teucro e xa que logo aos *nóstoi* do ciclo troiano. Xa temos reproducido unha pasaxe pliniana implicada nesta tradición, a propósito dos *Grouii* e *Helleni* (Plin., IV, 112; *vid.* §5.1); pero ese non é o único rexistro ao respecto:

1º. — Estrabón (*Geog.*, III, 4, 3) referencia as *póleis Hállēnes* e *Amphílochoi*;

2º. — Xustino (*Epit.*, XLIV, 3, 3) fai o propio coa *portio Callaeciae* dos *Amphiloci*;

3º. — Silio Itálico (*Pun.*, I, 235; III, 366-367) limitase a mencionar como gregos aos *Grauii*.

A segunda destas tradicións clásicas con interese para nós é a céltiga. Contida exclusivamente na obra de Estrabón (*Geog.*, III, 3, 5), repórtasenos neste caso a chegada nun intre inconcreto dos anteditos *Celtici*, canda os *Turduli*, nunha expedición común dende a zona do Guadiana na que terían habitado previamente. Esta tradición ten a todas luces unha meirande verosimilitude cá anterior, embora se preste a interpretacións e sobre todo a atribucións cronolóxicas do máis variado; pero polo que a nós importa, supón un referendo complementario ao rexistro duns pobos —*Celtici* e *Turduli*— perfectamente constatados por outras fontes.

Despois destes rexistros, vencellados á propia conquista romana da Galesia e á súa descrición etnográfica primitiva, non contamos con máis fontes de xénero histórico e cronístico ata o século V, cando emerxe o principal representante deste xénero en todo o intervalo cronolóxico da presente tese: Hidacio de Chaves co seu *Cronicón*. A devandita obra, como o seu nome indica, é xa adscribíbel sen reservas ao xénero cronístico, e malia a súa pretensión inicialmente universal, arrincando cunha visión de fondo do mandato constantinopolitano de Teodosio e da súa dinastía, dende o establecemento bárbaro na Galesia adquire un enfoque fortemente rexionalista, contendo os pormenores do século V galaico: o que puido ser un defecto de formulación, representa para nós o seu principal interese.

Non son moitas tampouco as noticias atinxentes a etnónimos e/ou xentilicios que poidamos considerar referentes a poderes locais. Cómpre desbotar do cómputo, obviamente, as constantes referencias hidacianas de pobos bárbaros: suevos, vándalos, alanos, visigodos, hérulos, etcétera, que obviamente nada teñen que ver co poder local galaico. As únicas noticias desta sorte incumben aos *Aunonenses* e aos *Auregenses*, e só cunha certa riqueza de detalles nos primeiros (*vid.* táboa 5.7a).

Mais Hidacio volve evocar a tendencia que viramos nas fontes da conquista romana, de consignar máis acotío o lugar dos feitos cós contendentes implicados. Porén, desta volta, tendo transcorrido todo o dominio romano e facendo común referencia a algúns dos principais núcleos urbanos, podemos sospeitar que os topónimos implicados si que se corresponderon a senllas entidades políticas locais. Rexistramos así, na Galesia e na súa contorna inmediata, a plena implicación nos avatares do século V de *Aquae Flaviae*, *Asturica*, *Celenis*, *Conimbrica*, *Couiaca*, *Lais*, *Legio*, *Lucus*, *Palentia*, *Portum Cale* e *Ulixippona* (*vid.* táboa 5.7b).

Rematado o *Cronicón* de Hidacio, a seguinte e derradeira serie cronística con interese para nós atopámola nas crónicas visigodas, que cobren apenas catro décadas no tránsito do século V ao VI. Lamentablemente, para o reino suevo-católico non conservamos ningunha crónica autóctona, e malia que algunha externa á península ibérica, coma as obras de Gregorio de Tours, conteñen noticias de máximo interese referentes á Galesia, ao meu saber non existen referencias de comunidades locais máis ca nas crónicas visigodas. E por se fose pouco, estas fontes teñen aínda outro grao de limitación: a súa referencia en exclusiva a áreas liminares entre o reino suevo e o visigodo, incumbindo a comunidades locais independentes; pois cando os feitos atinxen aos grandes estados da época, non se nos cita máis cós suevos ou a Galesia, sen apenas se concretaren lugares e comunidades locais como vimos de ver tan profusamente en Hidacio.

As crónicas visigodas ás que me refiro son o *Cronicón* de Xoán de Biclario e as *Historias* de Isidoro de Sevilla; esta última obra apenas nada máis ca unha recensión da anterior. As comunidades que constatan son case sempre de rexistro etnonímico, e acotío non resulta doado discernir se realmente se ubicaron na contorna da Galesia ou moito máis lonxe, ou se foron entidades locais ou supra-locais: *Astures*, *Aregenses*, *Ru(n)cones*, *Sappi*, son todo o repertorio de etnónimos rexistrados por esta vía. Aínda máis excepcionalmente, contamos con referencias toponímicas: *Aregia*, evidentemente correspondente aos anteditos *Aregenses*, e *Sabaria* (*vid.* táboa 5.7c).

Xa fóra do período visigodo, pero referente a el, non quixera deixar sen mencionar a famosa referencia da *Crónica Albeldense* ao goberno de Vitiza en Tui:

Uittizza r(e)g(nauit) an(nis) X. Iste in uita patris in Tudense hurbe Gallicie resedit. Ibique Fafilanem ducem Pelagii patrem, quem Egica rex illuc direxerat, quadam occasione uxoris fuste in capite percussit, unde post ad mortem peruenit. Et dum idem Uittizza regnum patris accepit, Pelagium filium Fafilanis, qui postea Sarracenis cum Astures reuellauit, ob causam patris quam prediximus, ab hurbe regia expulit (Alb., XIV, 33: ed. Gil & al., 1986: 171).

Por suposto, neste texto coma en toda a súa fonte, historia e lenda se mesturan inextricabelmente. Mais non quería eludilo á hora de tratar de reunir as fontes dispoñíbeis, especialmente cando vemos nel unha referencia tan clara a unha comunidade local galaica, Tui, e á súa íntima interacción —a través da presenza *in situ* de membros da familia rexia— co Estado territorial.

5.8. As cecas tardo-antigas

Na Tardoantigüidade, así como esvaeecen cualitativa e cuantitativamente os rexistros epigráficos en case todos os temas, emerxe un que de feito estivera ausente durante todo o dominio romano: a epigrafía numismática. Malia que a Galicia foi un espazo perfectamente integrado na economía monetaria romana e a arqueoloxía así o confirma en multitude de xacementos ou tesouros esporádicos (cfr. v.g. Cavada Nieto, 1992), durante o dominio romano unicamente se constata unha serie de produción nativa: a chamada «moeda da *caetra*», emitida segundo a interpretación estándar por obradoiros móbiles no contexto das guerras cántabras. De ser así, estas moedas nada terían que ver co poder local; e mesmo de telo, nada aportan nas súas epígrafes. Isto muda co colapso do Imperio Romano, cando os suevos primeiro e os visigodos despois, e a todas luces tamén as propias comunidades galaico-romanas dun xeito autónomo, se poñan a emitiren moedas. Os numismas tardo-antigos aportan por fin lendas clarificadoras con mencións de cecas reducíbeis na Galicia ou na súa veciñanza inmediata; e convértense xa que logo nunha das fontes esenciais para o recoñecemento do poder local desta época, e nomeadamente, polo que agora importa, das propias entidades que o constituíron.

Malia que a moeda sueva é probabelmente o capítulo da moeda tardo-antiga que máis atención ten recibido, magnificada pola constatación de ser a primeira moeda posta en circulación nos reinos xermánicos do Occidente post-romano, non é moito o que nos aporta aos nosos intereses particulares. Se realmente a moeda sueva resposta dun xeito unívoco aos intereses da monarquía, non se perfilaría dende logo unha boa candidata para enxergar o papel do poder local¹⁶. O certo é que, do numerario sueva de atribución monárquica clara, a marca de ceca máis común é, con diferenza, MD, imitación directa da ceca *M(e)d(iolanum)*, Milán, dos últimos emperadores de Occidente (cfr. Núñez Meneses, 2017 = 2018: n.ºs. 5ss.). Mais entre este meirande volume de numismas, contamos nalgúns exemplares, franqueando a iconografía figurativa dos reversos, a abreviatura BR, interpretadas como a marca da ceca *Bracara* (Núñez Meneses, 2017 = 2018: n.ºs. 1-4; *vid. doc.* 5.8a):

1º. — silicuas de Lanhoso, Casa do Infante e Santarém: anverso DNHONORIVSPFAVG, reverso IVSSVRICHIARIREGES || BR;

2º. — sólido de Braga: anverso DNHONORIVSPFAVG, reverso VICTORIAAAVGGG || COMOB || BR.

Porén, a serie monetar de época sueva máis prolífica e de meirande interese para nós é, de lonxe, a chamada *Latina munita* (*vid. doc.* 5.8b). Fronte ás series monárquicas que vimos de referir, nestoutras moedas non só enxergamos unha multiplicación sen precedentes de cecas locais galaicas, senón a mesma iniciativa das comunidades locais, segundo comprobaremos polo miúdo noutro capítulo (§13.7). Nos anexos recollo o rexistro global desta serie: un total de 28 pezas (*vid. táboa* 5.8a). Servínome para isto do catálogo que P. Núñez Meneses elaborou para a súa tese de doutoramento e vén de publicar nun recente volume (Núñez Meneses, 2017 = 2018); ao que houben de engadir un achado casual publicado practicamente canda a

16 Cfr. cfr. Tranoy, 1981: 440; Metcalf, 1993; López Carreira, 2008: 27; Díaz Martínez, 2011a: 109-110; Fernández Calo, 2018a: 217; &c.

lectura de tese do anterior, razón de este tela pasado por alto (González García & Martínez Chico, 2016)¹⁷. Cómpre apreciar que a tal serie reborda a Galecia, sendo de feito moi pobre nas súas emisións estritamente galaicas. O centro emisor máis prolífico foi o emeritense, lonxe do noso ámbito de estudo; centro ao que con todo cómpre atender en calquera achegamento que se queira facer a esta serie monetar, pois obvialo provocaría unha perda de perspectiva respecto ao conxunto. Mais así como Mérida se inclúe en todas as análises encetadas a propósito da serie *Latina*, non a estudarei no catálogo de entidades locais, por obvias razóns, tamén, de limitación da área de estudo.

As moedas da serie *Latina* non sempre especifican nome da ceca. Cando o fan, o topónimo aparece adxectivo e no anverso. Tal identificación dianteira do nome de ceca, lugar reservado ao monarca en todas as producións monetarias da Tardoantigüidade —tanto ten se romanas, suevas ou visigodas— informanos de seu do protagonismo da comunidade implicada na súa emisión. Sexa como for, servíndonos do noso rexistro (táboa 5.8a), e substraendo a antroponimia dos *monetarii* que se mestura nas lendas (cfr. §8.17), as referencias claras de ceca que podemos identificar son as seguintes: *Bergidense*, *Berisidense*, *Emeri*, *Imeri*, *Laurintina*, *Leio*, *Leionese*, *Leones*, *Murelense*, *Mures*, *Murillo* e *Senapria*. Non semella haber dúbidas das correspondencias *Emeri/Imeri*, *Leio/Leionese/Leones* e *Murelense/Mures/Murillo*, que se tratarían de meras variantes ortográficas de senllas cecas. Acotío véñse identificando tamén *Bergidense* con *Berisidense* (Marques, 1998: 165; Martín Viso, 2011: 223); pero persoalmente non comparto esta redución, problema que obsto tratar agora ao resultar máis acaído facelo no estudo individualizado que lle adicarei no capítulo correspondente (§10.18). Alén destes nomes de ceca de lectura incontrovertíbel, outras lendas proporcionannos nada máis ca lecturas hipotéticas, por máis ca puntualmente satisfactorias:

- 1º. — LMENIVISVSEVVTH (nº. 59) agocharía a ceca *Uisuse(nsis)*, identificábel con Viseu segundo L. A. García Moreno (2011: 47, n43);
- 2º. — o mesmo autor identifica igualmente LATINAMVNETANTV (nº. 68) con *Tu(de)*, Tui.
- 3º. — eu mesmo teño suxerido, sen moito convencemento (Fernández Calo, 2019a: 61), que a lenda LATINAPOLLEIINA (nº. 58) podería agochar a lectura *Lati(na munita) Napolle*, en relación coa igrexa sueva *Napoli* (*Par.*, II, 11);
- 4º. — na mesma liña, as secuencias *Gatti* e *Gotti* extraíbeis de tres exemplares (nºs. 63; 65-66), poderían poñerse en relación coa igrexa *Coetos* (*Par.*, I, 3) que algunhas variantes manuscritas do *Parroquial suevo* denominan *Gotis* e *Gothis* (David, 1947a: 32, nI.3);
- 5º. — finalmente, xa non nun anverso senón nun reverso, a lenda ININO (nº. 64) semella referenciar a igrexa de *Eminio* (*Par.*, IV, 2).

Encadrelando con esta serie, o numerario suevo aporta un último exemplar —que podería ser o último, tamén, en termos cronolóxicos— de interese para nós. Trátase do chamado «tremís de Audeca», pola súa hipotética atribución a este beneficiario da monarquía sueva, o derradeiro que as fontes atribúen ter chegado a detentala —baixo a tendenciosa fórmula *tyranidem assumens* por parte do (pro-)visigodo Xoán de Bicláro (*Chron.*, *Maur*, II, 2)—; pero hai outras interpretacións posíbeis para a lenda desta moeda, dificilmente corroborábeis por mor da súa desaparición do Museo Arqueolóxico Nacional de Madrid, e o feito de non conservarse dela máis ca fotografías de non moi boa calidade (*vid.* doc. 5.8c). Cómpre, en fin, recoñecermos o contributo potencial deste exemplar, para o que me permito recorrer á apertada e imparcial síntese de P. Núñez Meneses (2017: 134-136). Polas súas características

17 As datas de edición non han de levar a engano, xa que o último título citado foi publicado na revista *Gallaecia* da nosa Facultade de Historia, que leva xa varios números publicando cun ano de retraso.

formais, o chamado *tremis de Audeca* resultaría atribuíbel á serie *Latina* que vimos de tratar, pero vese individualizado pola clara secuencia REIGES, referencia aparentemente rexia que non hai en ningún outro dos exemplares homólogos, e que se viu enfatizada pola posterior identificación do antropónimo Audeca por P. Grierson (1962). As lecturas propostas para o anverso deste exemplar en toda a historiografía que suscitou son as seguintes (Núñez Meneses, *op. cit.*):

- 1º. — DEODIAZCAREIGESCRAV;
- 2º. — OCODIACCAREIGESONAV;
- 3º. — OCODIACCAREIGESONAI;
- 4º. — OCOVIACCAREIGESGAISI.

A implicación do rei Audeca propúxose a partires da recorrente lexibilidade da secuencia ODIACCA, que de ser atinada constituiría un dos testemuños máis trascendentais da nosa historia tardo-antiga... pero nada en absoluto aportaría á cuestión do poder local. Se traio a colación esta moeda é porque, contradicindo a identificación de Audeca, propuxérase moito antes a mención dunha ceca. Foi P. Beltrán (1960) quen, tendo proposto a última lectura do repertorio que vimos de reproducir, quixo identificar aquí un *o(ppidum) Couiacca*, que viría a completar o rexistro tardo-antigo dunha comunidade local ben documentada por outras fontes da época (Hyd., *Chron.*, 186 [179]; *Par.*, X, 5). Ignoro cal pode ser a lectura correcta, pero evidentemente cumprirá voltar sobre a opción da ceca cando tratemos a entidade local á que supostamente se refire (§10.73).

Alén do que se expuxo ata aquí, o conxunto cuantitativamente máis importante do noso numerario tardo-antigo é, de lonxe, o visigodo: un total de 334 moedas identificadas por R. Pliego Vázquez (2009a) no seu catálogo, que me limitei a sintetizar nos anexos (táboa 5.8b; *vid.*, como exemplo, doc. 5.8d). Este cómputo conxuga non só os rexistros atribuíbeis á Galecia dun xeito seguro ou pretendido, senón tamén os dos espazos nor-lusitano e ástur que pertenceran ao reino suevo. Un grande número de moedas para un grande número de cecas: arredor da metade de todo o reino visigodo. Con todo, tan excepcionais volumes non han de confundiren as nosas valoracións: no noso ámbito, “el número de los núcleos emisores es enorme al contrario que las monedas conservadas, muy reducido si se lo compara con otras provincias de Hispania” (Pliego Vázquez, 2009a: 146). Temos, pois, unha miríada de centros emisores de pouca actividade, que produciu un volume de moedas enorme para os estándares da Galecia, pero pobre no marco da propia *Hispania visigoda*.

O numerario galaico-visigodo pode subdividirse con claridade en dous conxuntos: o temperán e o serodio, separados polo fito da reforma recesvintiana que centralizou a emisión monetaria, na Galecia limitada dende entón a Braga, Lugo e Tui, máis as cidades lusitanas que, precisamente pola mesma época, foron deducidas da provincia eclesiástica, e poida que tamén da civil (cfr. Fernández Calo, 2018a: 314ss.). Ábrese así unha etapa na que menos centros emisores pasan a seren máis produtivos; pero cuxas emisións se diferencian tamén por trazos formais, e nomeadamente pola simboloxía máis representativa de cantas se teñan conservado do poder local deste tempo: os monogramas monetais. O nome da ceca transfigúrase nun motivo cruciforme que, acotío, permite identificala, formando o que podemos definitivamente considerar a única tipoloxía de emblemas locais documentada en todo o intervalo de tempo abranguido nesta tese... Desgrazadamente, por mor da antedita centralización administrativa da mesma época na que xorden estes monogramas, só os documentamos na nosa área de estudo para unhas poucas cidades: Braga, Idanha, Lugo e Viseu (*vid.* doc. 5.8e). R. Pliego Vázquez (2009a: 181) inclúe Tui nesta nómina, pero semella tratarse dunha súa confusión con *Tucci*.

O *Parochiale Suevum*, “parroquial dos suevos” ou, na súa adaptación romance máis popular pero inexacta, “parroquial suevo”, e *Divisio Theodemiri*, “división de Teodomiro” — esta debida á compilación pelaxiana (David, 1947a: 5)—, son as denominacións convencionais coas que se coñece un antigo texto eclesiástico galaico cuxo interese principal reside na súa relación de arredor dun cento de topónimos clasificados por bispados. En xeral, aquí optaremos, simplemente, pola denominación *Parroquial*, ao se sobreentender a identificación do documento dado o carácter monográfico desta parte da investigación.

Malia que neste punto da nosa investigación nos interesa fundamentalmente a reunión de rexistros de entidades locais, o *Parroquial* é ser moito máis útil pero tamén máis complexo ca iso, e por esta razón decidín individualizalo neste capítulo. Neste senso, antes da súa edición e análise propoño adicar unha atención rigorosa aos complexos contextos cronolóxicos no que documento foi redactado, identificando a súa parte xenuína e as súas interpolacións, de notábeis implicacións para a interpretación do texto. Concíbese, pois, o seguinte guión de contidos:

- 1º. — avaliación cronolóxica;
- 2º. — interpolacións condais;
- 3º. — interpolación iriense;
- 4º. — outras interpolacións;
- 5º. — variabilidade dos encabezados.

Este exercicio preliminar aportará unha crítica unívoca desta fonte, da que sairá o texto base que será obxecto da súa reprodución, análise e interpretación nos posteriores apartados.

6.1. Avaliación cronolóxica

A denominación convencional do *Parroquial suevo* e a súa propia evocación no presente chanzo da nosa investigación vense apoiadas polo contido esencial do texto e a súa crítica, embora como veremos son numerosos os matices que se presentan a esta doada adscrición contextual.

Conforme ao preámbulo que inclúen algunhas das súas compilacións, o *Parroquial* tería sido redactado por iniciativa do rei suevo Teodomiro nun concilio celebrado en Lugo no 569. Este documento, ou mellor familia documental, obxecto de compilación en varios tomos catedralicios e monásticos galego-portugueses e na propia *Colección canónica hispana*, e atesourado dende aquela nos rexistros diplomáticos entre os documentos de máis antiga elaboración, sufriu no século XVIII, co xermolo dos estudos filolóxicos, o efecto da demoledora crítica do padre H. Flórez (1839: 130ss.), que na súa divulgadísima *España Sagrada* desbotou a súa condición, previamente asumida, de xenuína redacción canónica, o que equivalleu a desterralo para sempre da *Hispana* e a arrodear de sospeita a súa historicidade. O cabalo de batalla sería para o ilustre agostiño a expresión *in tempore Sueuorum* que introduce o documento e que obviamente desbotaría a redacción sueva do mesmo. Foise asumindo dende entón que o *Parroquial* se tería redactado en época pleno-medieval, para servir de base espuria nos preitos inter-eclesiais de entón. Na Galiza ficou, con todo unha certa tendencia deica á valoración positiva do documento, como pode ilustrar a monografía do padre F. M. Ferrando (1893), que nun contexto de suspicacia admitiu a plena historicidade do texto, aportándonos nomeadamente unha identificación primitiva da súa relación toponímica; ou a do padre B. Cañizares (2007), dirixida esta a cuestionar as implicacións absolutas da crítica de H. Flórez, concluíndo que o texto, como o ilustre agostiño postulara, non constitúe unhas actas conciliares xenuínas, mais si un compendio posterior das

mesmas, o que para el confirmaría a súa plena historicidade.

Mais a crítica filolóxica do documento non a culminará senón o padre P. David (1947a), quen desbotou a datación pleno-medieval da súa relación toponímica, rehabilitando a súa historicidade tardo-antiga. O núcleo da súa argumentación, simple e inapelábel, pode ser sintetizado como segue (David, 1947a: 71-74):

1º. — boa parte da toponimia do *Parroquial* difire da pleno-medieval, o que non só complica a súa redacción nesa época, senón a súa utilidade nas controversias eclesiásticas que presuntamente o motivaran;

2º. — existe unha ampla correspondencia —hoxe meirande do que en 1947, por certo— entre esta toponimia e a reflectida no rexistro numismático tardo-antigo;

3º. — unha das igrexas episcopais do *Parroquial*, Bretoña, reflicte o carácter persoal propio das igrexas británicas tardo-antigas, dificilmente adscribíbel a unha redacción pleno-medieval, que tería que enmarcarse nun contexto organizativo xa gregoriano.

Imporíase así, xa que logo, unha indubidosa datación tardo-antiga para a relación toponímica do *Parroquial*. Porén, isto distaría para o estudioso francés de aprobar a historicidade do conxunto do documento: en realidade, P. David imporá un punto medio entre os dous posíbeis extremos da crítica anterior, identificando como xenuína a listaxe toponímica, e sospeitoso o preámbulo. Neste senso, namentres esta última porción alude ao rei Teodomiro e ao ano 569, a relación toponímica semella a todas luces posterior ao 572, e xa que logo, tamén, ao pasamento deste rei, ocorrido no 570 (David, 1947a: 67-68). En efecto, se no *Parroquial* aparece consignada a igrexa episcopal de *Portugale in castro nouo* (*Par.*, II, 1) coa dependencia, ou *ecclesia in uicino*, de *Magneto* (*ibid.*, II, 13), nas subscricións do II concilio de Braga do 572 asina un bispo de Meinedo; e só no III de Toledo do 589 aparece xa o do Porto. Evidentemente, se no 572 o que remataría por ser a sé portugalense aínda radicaba en Meinedo, un texto que a define xa asentada no Porto non pode ser anterior a esta data.

Este preceptivo adiamento da data de redacción do *Parroquial* supón cuestionar a veracidade do seu preámbulo, do que o P. David (1947a: 64-67) recusou o resumo das deliberacións conciliares, e o concilio de Lugo en si, admitindo, en troques, a fiabilidade do *Discurso de Teodomiro* que o introduce. Se cadra neste punto o insigne estudioso francés teña amosado unha excesiva suspicacia, pois a súa opinión limitouse en boa medida a un certo híper-criticismo verbo á pretensión metropolitana que a igrexa de Lugo tentou fundamentar fronte á restauración bracarense no século XI, considerando o prefacio unha interpolación “fabriquée par un clerc de Lugo” co obxectivo de lexitimar a falsa antigüidade da súa dignidade metropolitana (*ibid.*: 65-66). Como non podía ser menos vindo dun dos meirandes estudosos da Igrexa tardo-antiga e alto-medieval galego-portuguesa, esta noción callou na investigación posterior (v.g. Costa, 1997: 42; Carbajal Sobral, 1999: 218; Díaz & Vilariño Pintos, 2002: 541), mais en realidade existe suficiente documentación sueva que impón a inequívoca dignidade metropolitana lucense no período tardo-suevo ou, canda menos, na década do 570 (cfr. Fernández Calo, 2016b: 128-133). Neste senso, J. De Alarcão (2015: 36) ten chegado a afirmar que “o carácter apócrifo do preámbulo [...] não exclui a possibilidade, ou probabilidade, de ser substancialmente verdadeira a notícia que nele se contém”, opinión na que se teñen movido tamén outros autores entre os que hei de incluírme (v.g. Díaz Martínez, 2011a: 230; López Alsina, 2013: 108; Fernández Calo, 2016b: 129); nunha tendencia que, con todo, xa se atopa nos propios detractores da súa historicidade, decote tendentes a reproduciren, advertidamente ou non, as suxerencias da porción textual recusada nas súas propias pesquisas (v.g. David, 1947a: 65-66; Costa, 1997: 41; Carbajal Sobral, 1999: 218). Nomeadamente, a propia denominación convencional do documento e sobre todo da súa parte fulcral, a listaxe eclesiástica, o *Parroquial*, promovida polo propio padre P. David, está

baseada na expresión *dioceses et parrochias diuiserunt* contida neste prefacio pero do que non hai constancia na listaxe, que unicamente denomina como *ecclesiae, uicini e pagi* as entidades consignadas. Por suposto, estaría fóra de lugar pretender modificar a denominación convencional do documento, por inexacta que sexa e equívocos que poida causar —e teña causado— coa semántica actual da voz «parroquia».

Sexa como for, dende o traballo de P. David non pode haber dúbida arredor da redacción como mínimo diacrónica das dúas —ou tres— partes constituintes do documento: por unha banda a listaxe toponímica, isto é, o *Parroquial* propiamente dito; e pola outra o preámbulo, se cadra divisíbel entre o *Discurso de Teodomiro* e a noticia das deliberacións do concilio de Lugo. Tampouco pode habelas arredor da redacción tardo-antiga do *Parroquial*, ficando aínda incerta a historicidade do seu prefacio. Mais fica tamén incerta a cronoloxía concreta da listaxe toponímica, para a que a achega do estudoso francés ten sido xeralmente aceptada sen moita crítica, malia presentar, coido, unha eiva importante. Xa vimos que a súa crítica determinou unha nidia datación *post quem* o 572, de cando data a última —e única— referencia da sé de Meinedo, primitivo asento da igrexa portugalense. Mais a este respecto, P. David (1947a: 67-68) quixo concretar que o traslado de Meinedo ao Porto tería que ter ocorrido antes do 582, ano do pasamento do rei Miro, ao coidar que a crise terminal do Reino que seguiu a este acontecemento sería un contexto inapropiado para a reorganización eclesiástica. Semellante sospeita permitiría concretar a data de redacción do *Parroquial* á década que resta entre o 572 e o 582, aportando xa que logo un contexto cronolóxico moi definido e, sobre todo, estritamente pechado. Porén, tal concreción, malia ter sido dada xeralmente por boa (por exemplo, entre a bibliografía recente, Sánchez Pardo, 2014a: 442), resulta a todas luces especulativa, pois a relación toponímica, de seu, non tivo por qué se cingir a un contexto de fortaleza monárquica, nin de reformismo nin de crise política... Nin sequera, prescindindo do prefacio, a un de monarquía sueva. A súa xa aludida expresión *in tempore Sueuorum*, canda *in antico tempore* e *Caliabria quae apud Gotos postea sedes fuit*, que levaran á crítica filolóxica temperá a desbotar a historicidade tardo-antiga do *Parroquial*, poderían inducirnos hoxe, tendo corrixido este primitivo e erróneo xuízo, a sospeitar a redacción tardo-antiga, mais non sueva senón visigoda, do mesmo: velaquí unha eiva esencial da crítica do padre P. David, cabo solto que a historiografía posterior non se ten preocupado de amalloar, e que insire o *Parroquial* nunha incerteza contextual ineludíbel.

Evidentemente, a consignación de *Caliabria* como igrexa parroquial e non episcopal, mesmo coa interpolación *quae apud Gotos postea sedes fuit* (Par., V, 9), debuxa unha nidia data *ante quem* 633, cando por primeira vez se testemuña este bispado (*Conc. Tol. IV, subs.*). Temos outro dato significativo: en época sueva rexistramos con insistencia un bispado de Coimbra (*Conc. Brac. I e II, subs.*), que á altura do 589 aparece trasladado a *Eminium* (*Conc. Tol. III, subs.*), para logo, a partires precisamente do 633, volver radicar invariabelmente en Coimbra (*Conc. Tol. IV, subs.*; cfr. §8.9). O feito de que a sé episcopal nomeada no *Parroquial* sexa *Conembrica* e non *Eminium* recuaría a súa cronoloxía a antes do 589.

Alén disto, contamos con outro sólido indicio textual para restrinxirmos a cronoloxía do *Parroquial* ás décadas inmediatas á súa data *post quem*, o xa aludido ano 572. En efecto, a súa orde de mención episcopal, lonxe de seguir unha lóxica azarosa ou asimilábel á organización eclesiástica propia dunha época arredada do antedito ano 572, reproduce nidiamente o ordenamento eclesial suevo-católico reflectido no propio concilio II de Braga, pero revertido logo da conquista visigoda. Xa nun meu estudo previo teño empregado este mesmo indicio como complemento das probas dispoñíbeis arredor da bipartición metropolitana da Igrexa galaica baixo o dominio suevo-católico, de xeito que me limitarei agora a reproducir o argumento:

A listaxe [do *Parroquial*] comeza por Braga, continúa polas igrexas de Porto, Lamego, Coimbra, Viseu, Dume e Idanha; e remata por Lugo, Ourense, Astorga, Iria, Tui e Bretoña. A orde de mención reproduce con exactitude, xa que logo, a xerarquía eclesiástica dos *synodi* [demarcacións metropolitanas da Igrexa galaica do período suevo-católico]: Braga, *synodus* de Braga, Lugo, *synodus* de Lugo. [...] Tal estrutura relacional correspóndese exactamente coa reproducida no segundo concilio de Braga, cuxas actas asinou de primeiro o metropolitano bracarense, seguíndolle todos os seus sufragáneos, e só entón, baixo a fórmula *ex synodo Lucensi*, o metropolitano lucense e os seus senllos sufragáneos (Fernández Calo, 2016b: 131).

A estrutura do *Parroquial suevo* denota, xa que logo, a súa íntima relación co contexto organizativo da Igrexa galaica do período suevo-católico. Só nun contexto no que Braga e Lugo actuaban como cabezas metropolitanas da Gallaecia cobra pleno sentido semellante orde de mención episcopal; e isto lévanos inexorabelmente ás décadas inmediatas que seguen á data *post quem* do 572. Grazas ás actas conciliares visigodas, e nomeadamente ás subscricións episcopais, sabemos que esta bipartición remataría por ser revertida coa unificación da dignidade metropolitana galaica a prol da sé bracarense. Con todo, a asinatura de Partardo de Braga en nome de Nitixio de Lugo, en calidade de metropolitano galaico, no concilio III de Toledo do 589, “podería constituír un indicio da supervivencia dos *synodi* nos primeiros anos do dominio visigodo da *Gallaecia*” (Fernández Calo, 2018a: 282).

En suma, non semellando razoábel para a cronoloxía do *Parroquial* o peche categórico propugnado polo padre P. David nas balizas do 572 e o 582, o que temos é unha sólida data *post quem*, o 572, e unha *ante quem* non tan clara, o 589. Coido que pode afirmarse con rotundidade que o *Parroquial suevo* foi redactado nalgún intre das tres últimas décadas do século VI, o que lle aporta, con todo, un contexto moi incerto. Tal datación, “tardo-suévica ou primixenamente visigótica” (Fernández Calo, 2018a: 251), leva potencialmente o *Parroquial* a contextos tan dispares coma o auxo da dinastía suevo-católica, como quería P. David, a súa crise, ou as consecuencias inmediatas da conquista leovixildiana. Esta indefinición, de evidente interese para a historia do goberno e das estruturas estatais da Gallaecia tardo-antiga, e que cumprirá que alguén explore en futuras investigacións fronte á asunción, doada pero incerta, do seu contexto suévico, non ten con todo unhas implicacións decisivas para nós. Tardo-suévicas ou primixenamente visigóticas, as igrexas consignadas no *Parroquial* correspóndense, como amosaremos, a entidades políticas existentes no período suevo-católico e con continuidade logo da conquista leovixildiana.

A inequívoca datación tardo-antiga do *Parroquial* asentada dende o estudo do padre P. David, que vimos de admitir apenas con matices puntuais, levándonos con fundamento ás tres últimas décadas do século VI, non agocha o feito de ter sido este documento, como sospeitaran os seus primeiros recusadores, modificado e interpolado con posterioridade. De feito, probablemente debemos a conservación do texto, e dende logo a forma coa que se nos presenta na actualidade, ás controversias metropolitanas e diocesanas que cambalearon a Igrexa galaica no Pleno Medioevo e, sobre todo no século XII, conduciron á súa radical reformulación; sen dúbida a de meirande envergadura da súa historia particular, incluíndo a implantación da reforma gregoriana e a primitiva orixe da nova Igrexa nacional portuguesa.

Na antedita controversia eclesiástica pleno-medieval, o *Parroquial* foi obxecto dun uso interesado polas diversas partes en conflito, que promoveu a súa apelación e falsificación, mais en definitiva a súa conservación, como unha das fontes máis relevantes da Antigüidade galaica e dende logo da presente tese. De todas as partes implicadas, semella ter sido sobre todo a igrexa de Lugo a iniciadora do proceso. Esta igrexa fora despoxada, noutra insólita deliberación medieval, de boa parte da súa xurisdición episcopal polas igrexas de Oviedo e León, a prol de obter unha efémera potestade sobre as sés vacantes de Braga e Ourense. Cando no século XI estas sés foron restauradas, a igrexa de Lugo, en consonancia coas

disposicións orixinais —ou apócrifas— de Afonso II, reclamou a devolución dos distritos propios detentados polos bispos veciños (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: n.ºs. 8; 29; *vid.* §9.4). Semella que foi neste contexto no que o bispo lucense D. Vistuario tería apelado por primeira vez ao repertorio diocesano do *Parroquial* para reclamar as igrexas lucenses nel consignadas (López Alsina, 2013: 108ss.). Os cabidos catedralicios galego-portugueses, así como os tamén afectados de León e Oviedo, implicáronse a partires de entón nunha espiral de reprodución e interpolación do texto orixinario para motivaren unha resolución favorábel do conflito diocesano aos intereses particulares de cadansúa igrexa.

Isto significa que o texto do *Parroquial*, tal e como se conserva hoxe nas compilacións diplomáticas das propias institucións implicadas nesta controversia, se atopa amplamente contaminado polas falsificacións —tanto interpolacións como omisións— do século XII. Afortunadamente, a confrontación exhaustiva das variantes permitiu ao padre P. David (1947a) expurgar as interpolacións e restituír o texto primitivo, sen dúbida vindeiro cando non idéntico ao que coñeceu D. Vistuario antes das modificacións impulsadas por el e os seus coepiscopos e sucesores. Podemos servirmos con confianza, xa que logo, da súa edición do texto para os nosos propósitos particulares; pero antes disto coido oportuno atendermos sucintamente ás interpolacións que recusaremos, ao agocharen non só a historia particular da nosa fonte, senón, sobre todo, teren servido nalgúns propósitos historiográficos, máis ou menos lícitos, no que respecta ao recoñecemento da época sueva, e que cómpre aquí identificar para a súa discusión ulterior.

6.2. As interpolacións condaís

Dos engadidos apócrifos do *Parroquial*, sen dúbida os máis relevantes son os que denominarei «interpolacións condaís», que desglosaron unha mención xenuína, a *Adiacentia* lucense, en once condados e a súa identificación e mesmo descrición particular. A antedita relevancia da *interpolación condal* non se limita á biografía específica do documento, senón que atinxe sobre todo á súa —ao meu ver— deficiente interpretación historiográfica. Se cadra con demasiado categorismo se ten recusado a veracidade desta mención, nomeadamente no que atinxe ao suposto carácter anacrónico da institución condal en época sueva, sen que teña mediado unha avaliación rigorosa da complexidade do problema (Novo Güisán, 1997-1998: 191; Rivas Fernández, 2003: 129; Sánchez Pardo, 2014a: 457; *vid.* tamén Baliñas Pérez, 1992: 494). Nisto, pola contra, o padre P. David amosábase menos categórico, limitándose a sinalar que a mención condal está presente na metade das versións manuscritas do *Parroquial*; matizando, lonxe de toda recusación absoluta da mesma, meramente o seu significado:

Il est à peine besoin de rappeler qu'au VIe siècle le nom de comté n'est pas attribué à de simples cantons; en sait peu on rien des comtes suèves, mais c'étaient en tout cas des personnages d'une autre envergure que des seigneurs de petits districts (David, 1947a: 52).

Ao meu ver, o problema non radica en recoñecermos o carácter interpolado ou xenuíno da mención, senón en determinarmos ata qué punto esta se atopa interpolada. O texto é simple: *Luco ciuitas cum Adiacentia sua quam tenent comites undecim*, ao que puntualmente segue a identificación, variábel como veremos, dos seus condados. A mención da *Adiacentia* resulta dificilmente apócrifa, ao figurar en todos os manuscritos do *Parroquial* agás un (David, 1947a: 38, nVIII.1). A *Adiacentia* semella, xa que logo, a todas luces xenuína, e sendo a súa mención única no *Parroquial*, referenciaría un territorio, probabelmente supra-local, da contorna inmediata de Lugo, que abranguiría varios distritos locais e mesmo igrexas rurais, pero cuxa identificación particularizada se tería omitido na redacción orixinal do documento por ficar cuberta coa mención simple, e daquela unívoca, da *Adiacentia*. Neste senso, o *Parroquial* denotaría así unha verdadeira circunscripción supra-local suévica, a cuxa

valoración, embora afastada agora do noso interese inmediato, me teño achegado polo miúdo dende a miña tese de licenciatura (Fernández Calo, 2015a: 119; 2018: 254-255). Como teño insistido nestas achegas, o contexto histórico do reino suevo-católico redunda en que, contra o categorismo no que tanto se ten insistido, a figura do *comes* resulta factíbel á cabeza desta *Adiacentia* ou dos distritos locais nos que se dividía, pois tanto os francos (Perroy, 1967; Heather, 2007: 441; Wood, 2014: 61-64) coma os visigodos (Valverde Castro, 2001: 81; Sánchez-Arcilla Bernal, 2005: 14; Díaz Martínez, 2007: 447; 2011a: 250) fundamentaban xa daquela neles o seu goberno e administración local. Cómpre, xa que logo, recusarmos o argumento do anacronismo como empezo da mención condal do *Parroquial*: do mesmo xeito cá *Adiacentia*, debúxase factíbel o carácter xenuíno da súa tenza por *comites*.

Deste xeito, non é senón nos distritos dos tales *comites* onde radica a verdadeira interpolación condal, como suxire a súa propia variabilidade. Presente só na metade das compilacións do *Parroquial*, nin sequera coinciden as que desglosan o cómputo de condados, para a que existen dúas versións, que denominarei A e B.

A *interpolación condal A* límitase ao simple enunciado de entidades, sendo a máis común e a reproducida na edición do padre P. David (1947a: 38): *Montenegro, Parraga, Latra, Azumara, Segios, Tria uada, Pogonti, Saluaterra, Monteroso, Doria, Deza e Colea*. Atopamos aquí unha serie de topónimos claramente recoñecíbeis hoxe, coma Triabá e Azúmara; e algún deles, caso de Montenegro, Parga, Ladra, Monterroso, Dorra e Deza, identificado efectivamente como *territorium* alto-medieval (vid. §§9.3-4). Xa o mesmo P. David (1947a: 52) denotou a inequívoca cronoloxía pleno-medieval dun topónimo coma Salvaterra; e podería suxerir tamén o carácter falsario do cómputo a mención de Parga e Ladra nunha mesma listaxe, cando todo o resto da documentación medieval arredor destes corónimos, como veremos, impoñen a súa substitución sucesiva na nomenclatura dun mesmo *territorium* chairego (cfr. §9.5). A ubicación destes *territoria*, ou canda menos dos recoñecíbeis, límitase á terra chá, incluíndo áreas tradicionalmente mindonienses, e ao extremo sudoccidental da diocese. Probabelmente esta interpolación se limite, xa que logo, á tentativa lucense de amortizar ao seu favor a mención da *Adiacentia* en contra da igrexa de Mondoñedo, o que suxeriría, coido, a súa serodia cronoloxía, ao rebordar o ámbito dos distritos detentados por León e Oviedo, cerne e orixe da controversia diocesana.

Moito máis ampla e complexa é a *interpolación condal B*. No canto de se limitar ao enunciado de distritos, ou a desglosar unhas bisbarras concretas, estoutra versión constitúe unha descrición global, unha verdadeira corografía, de todo o bispado. A *interpolación condal B* conservouse no *Tombo vello* da catedral de Lugo, e ten xerado unha certa proliferación de edicións modernas, das que, a prol dunha visión global do problema, me permito reproducir agora a última delas, con identificación de parágrafos:

(Praef.) *Concessimus etiam Ecclesie Lucensi Sancte Marie —sicut potuimus per ueritatem exquiere ab antiquis— XI^m Comitatos, simul Lemos, Cauarcos et Cairoga. Quos comitatos XI^m propriis nominibus designauimus, Nitigio Eiusdem Ciuitatis Episcopo, concedente etiam Arciepiscopatum Comuni Concilio Totius Prouintie Galletie Eidem Ecclesie Lucensi. Comitatus uero tali tenore sortiuntur: (1) Primus Comitatus Flamosis: oritur ubi intrat Flumen Neira in Mineo. Deducitur ad Montem Pando. Proceditque ad Pennam Maiorem et inde ad Cubarium Montem, uaditque in directum ad Cirum Montem, uertitur ad Montem Lapium, procedens in directum ad Petram Curuam et inde ad Villare Ualentum, deduciturque per Petrauzo de Uiascones recta linea per illo Monte Ranemiri in directa ad Uillam Planam, exiens in directum ad Funtanum Uermenosum, ingrediturque in Cinulezo, procedens ad Reçemir Uillam, progrediens ad illa Mamola de Monte Barone, per cacumen montis intrat in Elebrone ubi intrat in Mineo. (2) Secundus uero Comitatus Superata deducitur: oritur ubi ingreditur Flumen Rouera in Mineo, procedens Uillam de Francos per mediam, uadens ad Portum Semesugarias dictum, et inde ad locum dictum Aquacadit in directum, exiens ad Petram*

Maiolem, extenditurque ad Pauli per illam antiquam ueredam exiens ad Benati Uillam, ueniens ad Petram Curuam et inde per montium cacumina per illos iam prefatos terminos Primi Comitatus usque ad Campum Furco dictum. Ipse etiam Comitatus ex alia parte incipitur in Balestur, procedens in directum ad Fontem Minei Fluminis, protendens ad uerticem Montis Lua, exiens linea recta ad Flumen dictum Euue et inde ad Pennam Pardam, et uertitur ad Montem Palumbarium; deinde ad Pennam Furatam, procedens ad Fontem Frigidam Montis Timoni. (3) Tercius Comitatus dicitur Nauiensis. Oritur in Campo Furco. Extenditur ad Petrosam Montem et inde Campum Frolani diuertens ad Campum de Lamas et ad Montem Altum, procedens ad Montem Foio Lupale ad Frigidam Fontem Montis Timoni. Inde ad Aperturas prouehitur ad Montem de Ybias, uenitur uertens se ad Portellam de Anqueres, ueniens ad Petram Cauallar, finiturque in Paturnelo. (4) Quartus Comitatus Sarriensis dicitur. Leuat se in Pennam Maiolem et pergit ad Pando et uenit ad Montem Neironem. Producitur ad Meicerani et inde ad Zebrarium Montem et ducitur in ad Paturnello et inde ad Pennam Cauallare; uaditque ad Burnue Fontem, descenditque per flumen illud —et ita diuisio est per Pontem de Uilla Franca et quicquid est citra uersus Ualle Carceris: totum est Lucensis Ecclesie diocesis usquequo intrat in Sile— et uenit ad Aquilare Pennam, ascenditque ad illa Lastra et inde ad Caprilias, procedens exinde ad Genestosum Montem et concludens Cairoga finitur. (5) Quintus Comitatus Paramensis nuncupatur. Incipitur ubi intrat Sarria in Neira et uenit ad Aquilare Pennam et extenditur ad Castrum Petrosam et uenit ad Montem Masidi et procedit in directum ad Froilani et uenit ad Morosum Montem et inde ad Montem Acutum et extenditur ad Cairogam in directum. Et de alia parte leuat se in Salbatur et uenit ad Castrum de Zauaga et uenit ad Petrosam Montem super Eruilie Lama. Deinde ad Uaimorto, pergens ad Fenolie Castrum. Deinde ad Coctum et inde in directum ad Pennam Acutam, concludens Castrum Quitar usque in Flumine Sile Portu Palumbari. (6) Sextus Comitatus dicitur Palarensis. Oritur ubi ingreditur Flumen Argundi in Saliceta et uadit recta linea per ipso flumine usque in Mineo et dilabitur per Mineo Flumine usque in Sile. Et de alia parte ad illa Anta Fixa super Castro quod dicitur Belsar et inde ad illa Lagena et uenit ad Montem de Mera transiens Ferrarie Flumen, uenit ad Castrum Nesperarie et uenit a Eiroso Montem et protenditur ad Montem Nauego, ad Castrum ueniens Arburisulie, concludens per Flumine Buuale usque in Mineo finitur. (7) Septimus Comitatus Decensis nuncupatur. Originem sumit a Monte Summio et deducitur ad Arnego Flumine, in directum profluens in Ulia Riuulo, uadens ad illa Pontem de Ulia super Asnoioso et inde in directum ad Monte Aucto, et exinde per illa serra usque in Monte de Cusanca et hoc modo concludit Monte de Deçon, et inde ad Portellam de Caurias, usque in Summio concludens. (8) Octauus Comitatus Durriensis dicitur. Leuat se in Monte Summio et uadit per ipsos terminos qui sunt inter Comitatus Decensis et Durriensis usque in Flumine Ulia. Et de alia parte leuat se in Monte Aucto et uenit ad Portellam de Linares et pertransit ad Mamola de Gutilanes et deducitur ad illa Aspera super Cartelli et inde ad Couello, et recta linea ad Castro Temondi transiens super Monte Caluo, ueniens ad illas Cruces qui stant inter Uliola et Durria et peruenit in directum ad Castrum Lutoso, et inde ad illo Castro de Rio de Lua, et inde uertitur ad illas Cruces ubi determinantur Durria et Uliola, exiens in directum ad Lardarios Castrum, deueniens ad Castrum Martiniani et inde ad Gutilani usque ad Baratroi, ueniens ad Monte Porrino usque Leporario super Uliola, in directum uadens ad Aqua Ulie ubi finitur. (9) Nonus Comitatus dicitur Uliensis. Incipitur ad Monte de Spineo et uenit ad Maura Morta usque ad Paramio, finitur in ipso flumine. (10) Decimus Comitatus Nallarensis dicitur Oritur ubi ingreditur Latra in Mineo et, ueniens ad Serra de Sancta Cruce, pertransit in directum ad Maragane ueniens ad Coruiti, pertransiens ad Castellum Aranga uenit ad Mandeu inter Ambas Aquas et Mera, et inde ad Primo Monte, erigens se in directum uadit ad terminos de Montanos et Durmiana donec, ueniens ad illa Ponte de Ipso, finitur. (11) Undecimus Comitatus Montenegrinus dicitur. Incipitur ubi intrat latra in Mineo et uenit ad illa Serra de Sancta Cruce et diuidit inter se ad Monte de Serra et uenit per illa Serra de Ceruicello diuidens inter Lamacengos et Ortigaria finiturque in litore maris. Ex alia parte incipitur ad illa Ponte Balestari, uadit in directum donec intrat Raigosa in Mineo et uenit ad Monte Ezebral; pertransiens ad Nepulario Montem in directo, finitur ad Flumen Euue. Ibi intromittitur in mare (ed. López Sangil & Vidán Torreira, 2011: n.º. 6, pp. 42-46).

Co gallo desta mesma edición, J. L. López Sangil e M. Vidán Torreira (2011: 42) teñen ao meu ver malinterpretado o carácter xenuíno do *Parroquial* cunha insólita confianza arredor deste engadido, chegando a afirmaren que malia “poseer alguna interpolación que no afecta a la limitación de las comarcas[,] en conjunto se considera un documento fidedigno”. Dificilmente se pode aceptar esta premisa nun texto no que resulta recoñecíbel non só a mesma xeografía civil de época pleno-medieval, senón ata fitos topográficos que daquela soarían familiares (López Alsina, 2013: 113).

Mais a difícil permanencia desta xeografía entre os períodos tardo-antigo e pleno-medieval xúnguese a outra serie de problemas. Neste senso, o texto denota entre as igrexas externas á *Adiacentia* a voz *Lemos* (*int. condal b, praef.*), no canto de *Seuios* (*Par.*, VII, 3), forma correcta do topónimo como ten atinadamente restituído o padre P. David (1947: 38, nVIII.3) ao aparecer na meirande parte das versións manuscritas, fronte ao carácter isolado de *Lemos*. Porén, sospeitosamente, a *Interpolación condal B*, malia aportar unha descrición exhaustiva da diocese, elude a terra de Lemos, coma se esta, canda Cabarcos e Quiroga, ficase cuberta no cómputo orixinal de igrexas externas á *Adiacentia*. Máis elementos de sospeita emerxen de que a correspondencia non se reduce á identificación das entidades, senón nalgún caso aos seus propios fitos xeográficos, coma no caso do monte Lapio que delimitou o couto alto-medieval de Lugo (cfr. §9.4) e aquí fai o propio co veciño condado de Chamoso (*int. condal b, 1*). A correspondencia non é só eventualmente xurisdiccional e coronímica, senón estritamente terminolóxica. Neste senso, a mención dun vilar (*ibid.*) constitúe unha noticia interesante pero probabelmente anacrónica: existirían xa vilares, desdobramentos de *uillae* no seu senso medieval, en época sueva?

Na mesma liña, na crítica do *Parroquial suevo* resultou fulcral a presenza dun topónimo *Franco* na diocese de Idanha (*Par.*, VII, 3), que ineludíbelmente evoca unha realidade xurídica pleno-medieval, e que o padre P. David (1947a) houbo de explicar exhaustivamente, amparándose na súa natureza étnica, para admitilo como mención xenuína. Nesta interpolación non temos só outro topónimo *Franco* (*int. condal b, 2*), senón unha Vilafranca, a todas luces correspondente á do Bierzo ao delimitar a bibarra de Valcarce (*ibid.*, 4). Encadrelando precisamente con este motivo de sospeita, a mesma bisbarra atribúese ao condado de Sarria (*ibid.*), aínda cando ficaría fisicamente separada del polo veciño condado de Navia e a terra de Quiroga obviada no texto. Prefiguraría a xeografía civil sueva a fragmentación das entidades político-administrativas en enclaves xurisdiccionais propia dos períodos feudal e moderno? En realidade esta insólita atribución, canda a adscrición ao condado de Montenegro da costa setentrional mindoniense (*ibid.*, 11), coma se en época sueva constituíse xa o amplo e efémero condado que segundo semella foi en época alto-medieval, apunta expresamente ao interese falsario do texto: atribuírlle a Lugo un territorio diocesano o máis amplo posíbel, mesmo se os lindeiros resultantes se opoñen á coherencia e implican o solapamento das supostas xurisdicións condaís resultantes. Apenas para os condados de Chamoso e do Deza se albiscan uns lindeiros coherentes, por certo que os mesmos, *grosso modo*, cós que houberon de teren en época pleno-medieval (cfr. §9.4).

Todos estes motivos redundan no carácter apócrifo da *Interpolación condal B*. Coido que, tendo sido o *Parroquial* amplamente interpolado no século XII, reproducindo esta interpolación un cómputo e nomenclatura de condados atribuíbeis a esa época, e presentando os motivos de sospeita que se veñen de indicar, cumprirá admitir, tamén, indubidosamente, a súa redacción no contexto das controversias eclesiásticas do mesmo século.

Á marxe do noso xuízo negativo, importa agora sintetizarmos o seu contido, para unha avaliación conclusiva das interpolacións lucenses. Neste senso, as entidades transmitidas pola *Interpolación condal B* son *Flamosis*, *Superata*, *Nauiensis*, *Sarriensis*, *Paramensis*, *Palarensis*, *Decensis*, *Durriensis*, *Uliensis*, *Nallarensis* e *Montenegrinus*. Difire da *Interpolación condal A*, pois, no seu desglosamento global da diocese, exceptuando, como xa

apuntamos, o seu extremo meridional. Ambas as variantes desglosan, xa que logo, dun xeito contradictorio a *Adiacentia* lucense, atribuíndolle non só condados diferentes, senón unha demarcación, en conxunto, completamente dispar. Teñen en común, en troques, o cómputo total de condados. En efecto, o reportado na *Interpolación condal A*, aparentemente 12, cómpre corrixilo a 11 pola súa mención de *Segios*, que se corresponde á igrexa *Seuios* do texto xenuíno (*Par.*, VIII, 3) e ten que ser así omitida do cómputo da *Adiacentia* (David, 1947a: 52; Novo Güisán, 1997-1998: 191). Ambas as variantes reportan indistintamente, xa que logo, once condados dentro da *Adiacentia* lucense, dotando de significado á expresión *Adiacentia quam tenent comites undecim*.

Isto podería dar pé a considerar o carácter xenuíno da expresión completa, ao ser repetida en dúas interpolacións independentes. Mais esta sospeita anícase polo feito de reproducir o mesmo cómputo, tamén, a permuta ovetense do período alto-medieval, no que tamén once distritos eclesiásticos lucenses foron atribuídos a Oviedo (*vid.* §9.4). Coido que esta coincidencia pode apoiar definitivamente a lectura do proceso de interpolación pleno-medieval do *Parroquial* feita por F. López Alsina (2013: 112), no que o obxectivo de Lugo apuntaba precisamente aos distritos eclesiásticos detentados por outras sés no seu mesmo espazo diocesano. Mais a coincidencia apunta tamén, sobre todo, ao carácter interpolado do numeral *undecim*, xa que o artellamento local da contorna de Lugo houbo de mudar amplamente entre o século VI e o IX no que presuntamente se tería efectuado a permuta ovetense, e non digamos o século XII no que se verteron as interpolacións. Coido que isto, e só isto, denota o carácter interpolado da mención *undecim*, falsificación que tentaría asociar o mesmo territorio exacto da permuta ovetense co dominio tradicional de Lugo dende a época dos suevos. Só despois, segundo avanzou a mesma controversia eclesiástica no século XII, novas interpolacións tentarían asociar os mesmos once condados con outras entidades, segundo os intereses de cada momento e de cada causa en conflito, na liña do proceso de interpolación acumulativo preconizado por F. López Alsina. Se cadra o *undecim* foi o núcleo, precisamente, da interpolación primitiva do texto en tempo do bispo D. Vistruario, que só despois se identificaría sucesivamente con dúas listaxes de distritos diferentes.

Mais tal recusación da historicidade do *undecim* non recusa a totalidade da expresión. Xa vimos que a mención *Adiacentia* semella dende logo xenuína, pero coido que este mesmo xuízo pode ser estendido á subseguinte *quam tenent comites*. Ao meu ver, unha primeira interpolación que a todas luces tentou atribuír once distritos eclesiásticos en posesión de Oviedo ao Lugo do tempo dos suevos, non podería ter empregado o termo *comites* para designar os seus tenentes, senón algún de carácter eclesiástico, coma *abbae* se soubese reproducir a denominación primitiva desta dignidade eclesiástica ou *archipresbyteres* se reproducise a efectivamente vixente no seu tempo. Esta sospeita exacerbase no caso de atendermos aos distritos efectivamente consignados nas interpolacións subseguintes. No que atinxe á versión A, non existe documentación, e coido que resultaría difícil hoxe soste que Triabá ou Azúmara tivesen sido condados nalgún intre do Pleno Medieval. Na B, pola contra, a correspondencia si é común con verdadeiros condados, coma no caso do Deza ou Chamoso; e sempre asociábel a senllos distritos eclesiásticos, no Alto Medieval equivalentes, polo xeral, a distritos civís ao cargo de cadanseu *comes* (cfr. §9.4). Porén, podemos citar o caso de Sarria, para a que non semella doado postularlle unha constitución condal antes do Baixo Medieval. A Sarria alto-medieval conforma unha das bisbarras con máis ampla e máis antiga documentación, que aporta corónimos ben diferentes para a súa xurisdición civil, como son *Astorica* ou Monseiro entre as primeiras, antes de ficar dividida entre varios coutos monásticos. A Sarria alto-medieval só aparece na nomenclatura eclesiástica, precisamente entre os distritos obxecto da permuta ovetense.

En suma, non semella posíbel atribuír a mención *comites* aos intereses concretos nin da hipotética interpolación orixinal nin das súas versións A e B posteriores. Determínase, pois,

que a restitución óptima do texto lucense xenuíno é a expresión completa, recusando só engadido *undecim: Luco ciuitas cum Adiacentia sua quam tenent comites*.

6.3. As interpolacións irienses

A outra grande interpolación do *Parroquial* é a iriense, presente con matices en tres das súas versións compiladas (David, 1947: 42, nXI.8). Consignan estas, ao remate do texto xenuíno e xa que logo a continuación da igrexa *Pestemarcos*, outras sete igrexas: *Coporos*, *Celticos*, *Bregantinos*, *Prutenos*, *Prucios*, *Besancos*, *Trasancos*, *Lapaciencos* e *Arros*. Evidentemente, estas igrexas non poden formar parte do texto xenuíno do *Parroquial* ao ficaren eludidas na meirande parte das súas compilacións, o que significa que foron obxecto dun engadido que non transcendeu máis do que a unha pónla da tradición manuscrita. Unha primeira sospeita, lóxica e obvia, sería atribuír esta interpolación, coma as demais, ao contexto da controversia eclesiástica do século XII; mais a facilidade coa que esta sospeita se nos debuxa non supera a dificultade desta cronoloxía para a listaxe concreta que temos entre mans: a interpolación iriense debuxa, en efecto, unha territorialidade contraditoria coa cartografía medieval. Non temos máis ca evocarmos o *Documento de Tructino*, do século IX (*HISC* II, app. ii), e a *Bula de Pascual II*, do XII (*ibid.*, app. xxvi), para nos decatar de que as demarcacións aludidas, non podendo ser asociadas de ningún xeito á controversia diocesana pleno-medieval, distan tamén de reproduciren a territorialidade do máis Alto Medioevo iriense, con distritos moito máis fraccionados (cfr. §9.3). Suxeriuse esta interpolación ter sido produto da consolidación compostelá do século X e a confirmación do seu dominio eclesiástico deica o norte da diocese (Díaz Martínez 1998; Carbajal Sobral, 1999: 225); mais esta hipótese opónse tamén ao *Cronicón iriense*, desta mesma época, cando aparecen consignados no norte da diocese *Bregantinos*, *Farum*, *Nemitos*, *Prucios*, *Bizcaos*, *Trasancos*, *Lauazengos* e *Airos*, e posibelmente *Selagiam* e *Scutarios* (*Chron. ir.*, 1; cfr. §9.3). Malia as citadas listaxes consignaren parte da nómina de igrexas da *Interpolación iriense*, todas elas engaden moitas máis, e a discrepancia implica unha evidente diacronía. Concretamente, como ten suxerido J. C. Sánchez Pardo nun recente traballo, que a *Interpolación iriense* é moito máis antiga:

En nuestra opinión, estas interpolaciones de Iria son aun más antiguas. De hecho, habría que datarlas en algún momento posterior a la redacción del Parroquial, en torno al 572, y anterior a mitad del siglo IX. En efecto, en la segunda mitad del siglo IX existían ya circunscripciones eclesiásticas mucho más fragmentadas que las que indican estas interpolaciones, como se puede apreciar en el llamado Documento de Tructino. Así, por ejemplo, en esta época el espacio de Bregantinos se fragmentaba ya entre Nemitos, Faro y Bregantinos. Como hipótesis más plausible creemos que el añadido de estas ecclesiae a la lista del Parroquial se puede datar entre los siglos VII y VIII, poco tiempo después de que se crearan en la zona norte de la actual provincia de Coruña, para actualizar el listado de Iria o quizá para definir y delimitar su espacio con la sede de Britonia, que había consolidado su carácter territorial (Sánchez Pardo, 2014a: 457-458).

J. C. Sánchez Pardo sitúanos así perante dúas posibilidades tan suxerentes coma ineludíbeis: unha datación visigótica ou ben unha alto-medieval anterior ao *Tructino*. A alusión britoniense apórtanos do mesmo xeito un contexto claro e necesario: as particulares características da organización desta igrexa en época visigoda, canda a súa meirande integración nos estándares organizativos da Igrexa galaica e hispana, poderían ter motivado unha redefinición da súa xurisdición episcopal con Iria. Mais non recolle J. C. Sánchez Pardo outros posíbeis contextos oportunos para unha reformulación tardo-antiga dos lindeiros irienses. Un deles estaría aínda en relación con Bretoña: semella esta igrexa terse asentado eventualmente, en época visigoda, na cidade, non moi ben localizada, de *Laniobris* (*vid.* §10.99). Esta innovación, estritamente local ou non, puido ter motivado de calquera xeito

unha revisión dos lindeiros britonienses. Outra opción, ao meu ver, atópase na precaria cristianización do extremo noroccidental galaico tardo-antigo, cuxa delimitación diocesana non puido ser anterior á implantación eclesiástica primitiva.

Verbo á indefinición dos lindeiros britano-irienses, non estará de máis lembrar que un distrito tan afastado do presumíbel fulcro britoniense coma Seaia, foi obxecto das controversias eclesiásticas do século XII entre Compostela e Mondoñedo (cfr. Isla Frez, 1992: 62), na que se cadra cumpria situar a recuperación e verquido do antigo rexistro que representa a *Interpolación iriense*. Así entenderemos que nunha interpolación divulgada só no século XII se reproduza unha territorialidade tan diferente á da súa época, e tanto máis arcaica á da máis antiga documentación iriense dispoñíbel. A elusión dos corónimos do Faro e Nendos, presentes na máis antiga documentación alto-medieval, semella suxerir, en efecto, a súa integración, no tempo no que foi consignada a *Interpolación iriense*, entre as igrexas veciñas. A mención dunha igrexa de *Coporos*, pola súa banda, que nos leva relativamente lonxe desta área setentrional, é a única, canda a *Bula* de Pascual II, de comezos do século XII; e xuntas só poden ser interpretadas como unha pervivencia moi anterior na xeografía civil iriense e compostelá, ao se corresponderen ao antigo pobo dos *Copori*. E por último, o corónimo *Prutenos* é un *hapax* da documentación latina galaica, embora coido, como amosarei axiña, que pode ser lingüísticamente identificada con Pruzos.

En suma, antes do século IX ao que antecede a *Interpolación iriense*, unicamente se debuxan como posíbeis contextos da revisión dos lindeiros diocesanos fixados no século VI polo *Parroquial suevo* no norte da Gallaecia a culminación do proceso de asimilación da igrexa britoniense ao modelo organizativo romano, por unha banda, e a súa basculación coa igrexa de *Laniobris*, pola outra. Cabería pensar, mesmo, nun contexto da cristianización primitiva desta área periférica e de implantación eclesiástica incerta en época sueva. Sexa como for, malia a variabilidade de opcións —e variabilidade tamén na verosimilitude de cada unha—, todas elas semellan indistintamente encamiñar a interpolación, como ten suxerido J. C. Sánchez Pardo, deica plena época visigoda. Se cadra esta sospeita estea meramente motivada polo descoñecemento das dinámicas inter-ecclesiais do século VIII galaico; mais ao abeiro dos datos dos que hoxe dispomos só podemos suxerir o contexto visigodo como marco do verquido desta interpolación na tradición manuscrita iriense, o que conforma, xa que logo, unha solución hipotética pero a única obxectiva a este problema.

Porén, como tamén ten denotado J. C. Sánchez Pardo (2014a: 458, n4), na propia *Interpolación iriense* dáse unha evidente dicotomía entre as igrexas meridionais —*Coporos*, *Celticos*, *Bregantinos*, *Prutenos*—, de denominación arcaizante e xurisdicións aparentemente amplas, e as setentrionais —*Prucios*, *Besancos*, *Trasancos*, *Lapaciencos* e *Arros*—, correspondentes con exactitude ás súas homólogas alto- e pleno-medievais. Coido que nesta dicotomía pode enxergarse precisamente o emprego da *Interpolación iriense* no contexto da controversia eclesiástica do século XII. Cando dende a igrexa de Lugo se apelou ao *Parroquial suevo* para a restitución da súa diocese orixinaria, e segundo a hipótese preconizada por F. López Alsina (2013) escomezou o proceso multipartito —e acumulativo— de falsificación, a igrexa de Compostela houbo de apelar non só á versión local do *Parroquial*, que incluíría ata a mención de *Prutenos*, senón tamén a varias igrexas tradicionalmente britano-mindonienses, engadindo á súa reclamación lícita a falsaria dos catro distritos eclesiásticos pleno-medievais de *Prucios*, *Besancos*, *Trasancos*, *Lapaciencos* e *Arros*, precisamente os mesmos que Iria tería reclamado de Mondoñedo en tempo de Xelmírez (cfr. David, 1947a: 48; López Alsina, 2013: 112-113). O mesmo F. López Alsina (2013: 113) ten suxerido que se cadra Arrós se podería substraer desta interpolación por, supostamente, non figurar en documentación medieval posterior ao século IX; pero isto é erróneo: Arrós aparece citada entre as dependencias irienses recoñecidas polo papado na *Bula de Pascual II* (HISC II, app. xxvi). Non hai razón, xa que logo, para facer excepción ningunha con esta entidade.

A consideración dunha redacción diacrónica non só para a *Interpolación iriense* verbo ao *Parroquial* xenuíno, senón entre as dúas partes constituíntes da tal interpolación, permite contextualizar a mención de *Prutenos*, única e non asimilábel, *a priori*, a ningunha bisbarra da contorna do golfo ártabro coma as restantes. Coido, neste senso, que *Prutenos* non pode ser máis cá denominación primitiva de Pruzos, sempre que se admita unha proparoxitonía etimolóxica: **Prūtenos* > *Prúteos* > *Pruzos*. Simplemente, a ortografía do corónimo resultaría no século XII —coma hoxe— tan afastada da nomenclatura xeográfica, que os responsábeis da nova interpolación incluíron a mención *Prucios* na súa tentativa de reclamación de todo o extremo setentrional galaico. A diferenza advertida entre as dúas metades da interpolación, curiosamente, foi a que consagrou a división diocesana do século XII, logo da mediación rexia e pontificia: os corónimos de aspecto arcaizante *Coporos*, *Celticos*, *Bregantinos* e *Prutenos* foron outorgados a Iria; pero Bezoucos, Trasancos, Labacengos e Arrós, a Mondoñedo. En troques, Pruzos, obxecto tamén da segunda interpolación, ficou para Iria, como se xa entón se soubera ver a súa relación co *Prutenos* da interpolación orixinal. Isto pode ser máis ca unha mera casualidade.

Sexa como for, a *Interpolación iriense*, que cobre unha área eludida no texto xenuíno do *Parroquial*, denota unha redacción diacrónica na que unha parte pode asociarse á controversia eclesiástica do século XII e a outra é a todas luces anterior ao século IX, resultando factíbel para ela unha datación visigoda. Dado que o noso interese radica non tanto na análise do *Parroquial* coma no recoñecemento a través del da territorialidade tardo-antiga da Galecia, a *Interpolación iriense*, malia a súa redacción diacrónica, será atendida de primeira man neste estudo. Por esta razón, consignarei a súa primeira metade, a de redacción máis antiga, plausibelmente visigótica, na reprodución que axiña encetarei do *Parroquial*.

6.4. Outras interpolacións

Non podo deixar de tratar as demais interpolacións do *Parroquial*, para o que resolvín este apartado misceláneo. Entre elas temos unhas moito menos complexas pero tamén máis sistemáticas, os «totais» do *Parroquial*, polos que podemos comezar agora. Consisten estes «totais» nunha recapitulación que en para cada bispado cifra o número de igrexas consignadas baixo a fórmula *sunt haec*. Xa o padre P. David (1947a: 33, nI.30) fixo unha curta pero pertinente síntese deste problema, ao que podemos recorrer agora:

Ces chiffres, donnant le total des paroisses de chaque article [...] manquent dans A et B. Corrects dans un certain nombre de cas, dans d'autres ils résultent d'erreurs; par exemple, le total est de IV pour Idanha parce que *Municipio*, coupé en *Mone Cipio*, a compté pour deux; il est de XI pour Astorga parce que *Petra* speranti a été aussi compté pour deux. Le chiffre VII pour Coïmbre n'est exact que si *Insula Antunane* représentent deux paroisses, ce qui est fort douteux. Pour Braga, H done un total de XXVIII (David, 1947a: 33, nI.30).

Para o estudoso francés, estes engadidos “ne paraissent pas primitifs” (David, *supra cit.*), polo que podemos limitarnos agora a suxerir tamén o seu carácter interpolado, obxecto de compilacións posteriores do *Parroquial* e non da súa redacción orixinal, nas que se cadra xogou a influencia da apelación pleno-medieval de D. Vistruario, que tería uniformizado o núcleo básico do texto no que repousaron as interpolacións posteriores. Dado este carácter interpolado, a súa variabilidade e, xeralmente, a súa insubstancialidade, eludireinas na edición base do *Parroquial* que reproducirei axiña, embora cumprirá referencialas nalgunha ocasión.

Outra interpolación sen grandes problemas é a de *Caliabria*, igrexa veseense á que se lle concretou insolitamente *quae apud Gotos postea sedes fuit* (*Par.*, V, 9). Evidentemente, nalgún intre posterior á redacción do *Parroquial*, glosouse esta aclaración arredor dunha igrexa que, ao noso saber antes do 633, chegou a ser episcopal (*vid.* §8.9).

Pola súa banda, o documento 10 do *Liber Fidei*, unha soa das múltiples versións que recompilan o *Parroquial*, engade *Aliste* á mención *Brigantia*, e *Uallariza* a *Tureco* (*Par.*, I, 21; 23; David, 1947a: 32, nI.21; 33, nI.23). O carácter illado desta interpolación invita simplemente a eludila, pois tivo a todas luces que ser verquida no contexto da controversia eclesiástica do século XII, cando a sé bracarense disputou varios distritos eclesiásticos ás sés veciñas. A apelación a *Aliste* e *Vilariça* neste caso dirixiríase a fundamentar a potestade bracarense sobre unhas bisbarras trasmontanas nas que non debía de existir unha atribución xurisdiccional clara nin consensuada, sobre todo dende a separación de Portugal. Condicionada pola excepcionalidade deste contexto político máis do que por ningún exame de documentación antiga, Braga só daría referendado a súa potestade sobre *Vilariça*, namentres *Aliste* ficaría para Zamora. Cómpre engadir que *Vilariça* semella atribuírse ao Porto no *Parroquial suevo* (I, 21; cfr. 10.26), de xeito que esta interpolación puido tentar discutir tamén algunha pretensión portucalense, se a houber: sexa como for, non semella que a esta última rebordase a terra de *Aliouirio* dende a súa restitución no Alto Medievo (cfr. §9.6).

Ao meu xuízo, unha anomalía da tradición manuscrita do *Parroquial* podería agochar outra interpolación para o enunciado tudense, embora non teña sido ao meu saber advertida pola crítica. Fronte ao conxunto de *ecclesiae in uicino* tudenses, tres mencións, *Marciliana*, *Turonio* e *Celesantes* (*Par.*, XII, 8-10) constan só nunha pequena parte das versións das versións manuscritas, sendo omitidas polo resto (David, 1947a: 43, nXII.8-10), o que suxeriría teren sido adicionadas por unha liña de transmisión documental non xenuína. Non teño, con todo, unha explicación para isto, polo que nada máis podo ca emitir a mera sospeita.

Por último, a sé britoniense, obxecto dunha variabilidade da que non nos ocuparemos aínda, presenta tamén unha posíbel interpolación: o engadido *et que in Asturiis sunt*. A expresión, certa ou falsaria, xenuína ou interpolada, non pode resultar, independentemente do xuízo particular que se lle outorgue, de ningún xeito indiferente, ao supór a primeira mención, presunta, a un topónimo que, restituído á súa forma nominativa, resultaría **Asturiae*, Asturias. Isto aporta un certo resabio anacrónico, pois a presenza deste corónimo alto-medieval pode resultar controvertida para a época sueva, ao supór un *hapax* na documentación daquel tempo. A súa propia redacción, engadida a *cum monasterio Maximi* malia denotar un suxeito elíptico *ecclesias* que encadrelaría mellor con *ecclesias que sunt intro Britones*, podería apoiar o xuízo da interpolación. Para F. López Alsina (2013: 111), este “elemento territorial adjudicado a un obispado que en el siglo VI tendría carácter personal” denotaría o seu carácter interpolado. Para o devandito medievalista, tal interpolación, promovida por Lugo, dirixiríase a favorecer as reclamacións mindonienses sobre Oviedo, e con isto moderar as vixentes sobre o propio territorio diocesano lucense.

Porén, ningún destes empezos supoñen ao meu ver recusacións absolutas do carácter xenuíno da expresión, senón simplemente sospeitas lexítimas. Que non se conserven máis mencións tardo-antigas das *Asturiae* non comporta necesariamente que daquela se descoñecese o corónimo, que mesmo podería ser unha transcripción medieval errónea dun orixinal *Asturia*. Unha mala redacción, pola súa banda, non pode terse nun documento de carácter meramente técnico, e se cadra verquido orixinalmente por cregos taquígrafos logo dunhas deliberacións conciliares e corrompido no proceso de transmisión textual, como un argumento decisivo. E finalmente, o carácter persoal e non territorial da Bretoña tardo-sueva, premisa que, como teño insistido noutros traballos, pode ser de seu matizada (Fernández Calo, 2018a: 246), tampouco en caso de se admitir sen reservas desbotaría necesariamente o carácter xenuíno da mención. Neste senso, dado que o *Parroquial*, como delimitación eclesiástica, se reduce á consignación de dependencias a cada sé episcopal galaica, é posíbel que algunhas igrexas do Reino, pero baixo a influencia da súa Igrexa, fosen consignadas nel (*ibid.*: 253). Así como a igrexa de *Pesicos*, no actual centro-oeste de Asturias, é atribuída a Astorga, o *Parroquial* semella obviar boa parte do que fora a *Asturia trasmontana* en época

alto-romana. Nestas circunstancias resulta de todo incerto enxergarmos os lindeiros noroccidentais do reino suevo. A isto engádesse que toda a rexión entre a actual Galiza e os Pireneos, ao norte da cordilleira cantábrica, tivo na Tardoantigüidade unha implantación eclesiástica feble, e mesmo semella ter sido marco dunha certa vitalidade pagá (Barbero & Vigil, 1965). Nun contexto no que a Igrexa galaica exercía a súa influencia mesmo sobre dependencias políticas visigodas (cfr. *Conc. Tol. II, Epistola ad Palentinos*), non resultaría aventurado supór que tamén o fixese sobre as igrexas cristiás da grande rexión cantábrica, e nomeadamente sobre o seu rezagado proceso de evanxelización. Coido, xa que logo, que a expresión *et que in Asturiis sunt* podería responder á atribución á igrexa britoniense, mesmo nun contexto organizativo de carácter persoal e non territorial, da potestade sobre estas bisbarras probablemente independentes do reino suevo e pendentes de evanxelizar, pero baixo a segura influencia da Igrexa galaica. Por esta razón, malia a lexítima sospeita arredor da mención e o seu potencial carácter interpolado, tales dúbidas, que coido razoábeis, cominanme, dada a transcendencia da mención, a mantela na edición que de contado reproduciremos do *Parroquial*. O que si implica a mención asturiana, no caso de admitir a súa veracidade, non é nin moito menos a presenza bretoa en Asturias, contra o que se ten repetido tantas veces: ela imporíaa, en troques, a diferenciación das *ecclesiae que sunt intro Britones* das *que in Asturiis sunt*; ou sexa, que estas presuntas igrexas asturianas non estarían entre os bretóns.

6.5. Variabilidade dos encabezados

A indefinición do *Parroquial* non só se limita á interpolacións, seguras ou sospeitadas, que vimos de describir e avaliar, senón tamén á variabilidade textual incidente nas súas múltiples versións manuscritas. Tal variabilidade afecta sobre todo á forma concreta na que se presentan nelas os topónimos obxecto da listaxe eclesiástica, que teñen sido restituídos ás súas formas orixinais probábeis polo padre P. David, que só cumprirá analizar e eventualmente substituír en casos puntuais, e de calquera xeito como parte do estudo particularizado deses topónimos.

Porén, un segundo ámbito no que incide tal variabilidade son os encabezados episcopais; e neste caso, dadas as súas meirandes implicacións na interpretación do documento, si cómpre adicarlle unha atención preliminar. A estrutura destes encabezados é moi simple: enúnciase a sé episcopal para a subseguinte relación de topónimos. Con todo, dentro desta aparentemente clara e unívoca redacción, danse indefinicións relevantes. Os encabezados episcopais, habitualmente baixo a fórmula *ad sedem ipsa sedes*, suxeita tamén de seu a unha certa variabilidade, implican polo común o recoñecemento da propia cidade episcopal como igrexa no cómputo global de dependencias de cada diocese. Así acontece coa expresión *ad Lamecum ipsum Lamecum* (*Par.*, III, 1); *ad Conimbricensem Conembrica* (*ibid.*, IV, 1); *ad Uisensem Uiseo* (*ibid.*, V, 1); *ad Lucensem Luco ciuitas* (*ibid.*, VIII, 1); e *ad Asturicensem sedem ipsa Astorica* (*ibid.*, IX, 1). En troques, esta fórmula estándar, e canda ela as súas implicacións interpretativas, ráchanse para todos os demais encabezados.

En primeiro lugar, Braga, Porto e Tui, no canto de especificaren o cómputo da sé episcopal, reproducen indistintamente unha senlleira expresión: *ad sedem* [nome da sé] *ecclesiae que in uicino sunt* (*Par.*, I, 1; II, 1; XIII, 1), que será obxecto dunha atención específica e fulcral neste mesmo capítulo (§6.9). No caso de Dume inclúese a expresión *ad Dumio familia seruorum* (*Par.*, VI), suxeita con todo a unha certa variabilidade, como veremos, que de calquera xeito se debe ao carácter monástico da sé e o exercicio persoal, non territorial, da súa *potestas* episcopal (Díaz Martínez, 2011a: 236). Pola súa banda, Idanha aporta unha expresión única e xa que logo de interpretación incerta: *ad Egitanensem tota Egitanía* (*Par.*, VII, 1), que se cadra se podería entender, no canto dunha mención estrita da cidade episcopal —opción tamén lexítima—, como unha referencia á globalidade da diocese, co que o *Parroquial* non denotaría para ela o cómputo da cidade episcopal entre as igrexas

dependentes; o que podería chegar a desdebuxar a interpretación da xeografía civil e eclesiástica da mesma (§10.52). Ourense, finalmente, aludida baixo a soa expresión *ad Auriensem sedem* (Par., IX, 1), tampouco remite asento episcopal ningún, o que terá tamén fortes implicacións para a interpretación da súa xeografía civil e eclesiástica.

Porén, non son os encabezados en si, senón a súa variabilidade entre as versións manuscritas, as que provocan unha meirande incerteza para a súa interpretación. E isto acontece sobre todo con Iria e Bretoña.

No caso iriense temos noticia dunha fórmula estándar, *ad Iriensem sedem ipsa Iria*, que é a restituída por P. David (1947a: 41) e a que reproduciremos aquí. Porén, esta fórmula unicamente aparece nunha das liñas documentais do *Parroquial*, a alcobacense, recollendo a editada por G. de Loaysa *Iriensis teneat*, e as restantes simplemente *ad Iriensem*, sen especificaren *ipsa Iria* (David, 1947a: 41, nXI.1). Embora o encabezado canónico *ad Iriensem sedem ipsa Iria*, “á sé iriense [corresponde] a mesma Iria”, carrexese efectivamente o cómputo do asento episcopal entre as igrexas dependentes do bispo iriense, as outras dúas — *ad Iriensem*, “á [sé] iriense [corresponden]”; *Iriensis teneat*, “a [sé] iriense posúe”—, aínda sen excluíren a posibilidade dunha lectura idéntica, autorizan tamén, pola súa ambigüidade ao non concretaren a fórmula ordinaria *ipsa Iria*, a omisión da cidade episcopal entre as dependencias da sé, o que podería entenderse de dúas diferentes maneiras:

1ª. — a identificación da cidade episcopal dentro dalgunha das entidades efectivamente nomeadas, coma a veciña *Pestemarcos* (Par., IX, 8); posibilidade, con todo, difícil dado o inequívoco carácter civil de Iria canda menos en época romana;

2ª. — o desglosamento sub-local da cidade episcopal, na que a relación de igrexas subseguinte (Par., IX, 2-8) conformarían non entidades á marxe senón dentro da xurisdición civil local de Iria.

Indicios externos semellan desbotar calquera destas lecturas. En primeiro lugar, Iria foi unha entidade civil de dereito propio canda menos dende época romana (cfr. §11.41), estatuto vixente na propia denominación tardo-antiga do bispado, o que desbotaría a posibilidade de ficar baixo a xurisdición de calquera das entidades nomeadas na listaxe. Verbo á segunda posibilidade, outros indicios diacrónicos desbotan a inclusión das igrexas irienses na propia xurisdición civil local da cidade: así, *Celenos* e *Pestemarcos* (Par. Suev. XI, 5; 8) correspóndense ás *ciuitates* galaico-romanas dos *Cileni* e os *Celtici Praestamarci* (Plin., Nat., IV, 111-112); e o mesmo acontece con *Contenos* e *Mercienses* (Par. Suev., XI, 4; 7) e as cecas galaico-visigodas de *Conteno* e *Mertia* (Pliego Vázquez & Correa, 2006: 495-496; Pliego Herrera & Pliego Vázquez, 2007). A solución debuxada polo primeiro encabezado — contabilizar as igrexas irienses á marxe da xurisdición civil local da cidade— é, xa que logo, a máis verosímil en termos históricos e textuais; e tamén a autorizan, embora dun xeito equívoco, os outros dous encabezados. No que agora coido un exceso de prudencia, no meu primeiro achegamento a este problema confeccionei un esquema un tanto confuso das posibilidades interpretativas verbo á sé iriense, no que se computaría un diferente número de entidades políticas dependendo do encabezado empregado (Fernández Calo, 2015b: 192-193). Tendo madurado o asunto, penso agora que non hai motivos de peso, fose cal for o encabezado primitivo, para interpretar a listaxe iriense doutro xeito que non sexa a identificación estrita dunha entidade política por cada igrexa mencionada no *Parroquial* e a propia *ciuitas Iriensis*.

Un problema semellante radica no caso britoniense. O texto restituído por P. David (1947a: 44), *ad sedem Britonorum* denota un xenitivo plural que implicaría a insólita natureza persoal do exercicio da *potestas* episcopal desta sé, na liña propia da «cristiandade céltica» ou «insular» dos seus fundadores bretóns (cfr. §10.98). En troques, a metade das versións

recompiladas do *Parroquial* opoñen un carácter territorial; ou sexa, xenericamente propio da cristiandade romana, con fórmulas como *ad sedem Bretonicam* ou *Bretunicam*, e *Britonacensis teneat*. A natureza xentilicia vólvese incidir coa expresión *ecclesias que sunt intro Britones* que segue ao encabezado (*Par.*, XIII); pero outra volta a metade das versións opoñen unha natureza territorial con *ecclesias que in uicino sunt* (David, 1947: 44, nXIII.1).

Para Bretoña, a enorme incerteza, provocada por esta variabilidade de versións, a sospeitosa mención asturiana (*vid.* §10.98), e a indefinición do seu cómputo particular de igrexas, non semella dar unha solución definitiva ao problema. Lamentablemente, neste caso non queda outra máis ca resignármonos coa imposibilidade de restituír un texto unívoco, e, como veremos, de tracexarmos xeografía tardo-antiga ningunha para esta sé.

6.6. Edición do *Parroquial*

Como vimos de expor, o núcleo do *Parroquial*, a súa listaxe eclesiástica, precisamente a parte con interese aquí, foi redactado nas tres últimas décadas do século VI. Este núcleo compón, como expuxemos e podemos sintetizar agora recorrendo precisamente ao seu meirande estudoso e rehabilitador, o padre P. David (1947a: 82), “un document digne de foi, sur le quel historiens et géographes peuvent travailler en sécurité”. Alén deste núcleo xenuíno, tamén a Interpolación iriense é obxecto, embora con reservas, do noso interese inmediato, pois o seu verquido foi dende logo anterior ás grandes modificacións pleno-medievais do documento, e probablemente atribuíbel, como expuxemos, á época visigoda.

O texto deste núcleo básico, obxecto do noso interese inmediato, non pode ser outro có da edición crítica de P. David (1947a: 31-44), síntese dun total de nove versións manuscritas ou xa editadas no seu tempo. Mais dado que nesta mesma memoria encetaremos un estudo individualizado en fondura para cada unha das entidades consignadas no documento, permitireime corrixir tal edición na mesma liña que seguiremos nese capítulo (*vid.* §10). Polo demais, seguindo a mesma orde de sección mais coas modificacións pertinentes verbo ás mencións interpoladas ou sospeitosas segundo se expuxo polo miúdo, omitindo as pleno-medievais e indicando entre corchetes as que si nos interesan aquí, hei de ofrecer o seguinte texto base:

(I, 1) *Ad cathedram Bracarensem, ecclesiae que in uicino sunt:* (2) *Cetumcellas*, (3) *Coetos*, (4) *Lemeto*, (5) *Adonesse*, (6) *Milia*, (7) *Ciliolis*. (8) *Ad Portum:* (9) *Agilio*, (10) *Carandonis*, (11) *Tauuis*, (12) *Cilioto*, (13) *Cetanio*, (14) *Oculis*, (15) *Cerecis*, (16) *Petroneto*, (17) *Euuesis*. (18) *Ad Saltum, item pagi:* (19) *Pannonias*, (20) *Laetera*, (21) *Bergancia*, (22) *Astiatico*, (23) *Turico*, (24) *Aunego*, (25) *Merobrio*, (26) *Berese*, (27) *Palantucio*, (28) *Celo*, (29) *Supelegio*, (30) *Senequio*. (II, 1) *Ad sedem Portugalensem in castro nouo, ecclesias que in uicino sunt:* (2) *Uillanoua*, (3) *Betaonia*, (4) *Uisea*, (5) *Menturio*, (6) *Torebria*, (7) *Bauuaste*, (8) *Bonzoaste*, (9) *Lumbo*, (10) *Nescis*, (11) *Napoli*, (12) *Curmiano*, (13) *Magneto*, (14) *Leporeto*, (15) *Melga*, (16) *Tongobria*, (17) *Uilla Gomedei*, (18) *Tauuase*. *Item pagi:* (19) *Labrencio*, (20) *Aliobrio*, (21) *uallae Aritia*, (22) *Trulluco*, (23) *Cepis*, (24) *Mandolas*, (25) *Palentiaca*. (III, 1) *Ad Lamecum ipsum Lamecum*, (2) *Tuentica*, (3) *Arauoca*, (4) *Cantabriano*, (5) *Omina*, (6) *Camianos*. (IV, 1) *Ad Conimbricensem Conembrica*, (2) *Eminio*, (3) *Selio*, (4) *Lurbine*, (5) *Insula*, (6) *Antunane*, (7) *Portucale castrum antiquum*. (V, 1) *Ad Uisensem Uiseo*, (2) *Rodomiro*, (3) *Submontio*, (4) *Subuerbeno*, (5) *Osania*, (6) *Ouellione*, (7) *Tutela*, (8) *Coleia*, (9) *Caliabrica*. (VI) *Ad Dumio familia seruorum*. (VII, 1) *Ad Egitanensem tota Egitania*, (2) *Municipio*, (3) *Franco*. (VIII, 1) *Ad Lucensem Luco ciuitas cum adiacentia sua [quam tenent comites]*, una cum (2) *Carioca*, (3) *Seuios*, (4) *Cauarcos*. (IX, 1) *Ad Auriensem sedem* (2) *Palla auria*, (3) *Uerugio*, (4) *Beualos*, (5) *Teporos*, (6) *Geurres*, (7) *Pincia*, (8) *Cassauio*, (9) *Uerencanos*, (10) *Senabria*, (11) *Calapacias maiores*. (X, 1) *Ad Asturicensem sedem ipsa Astorica*, (2) *Legio*, (3) *Bergido*, (4) *Petra*, *Speranti*, (5) *Couianca*, (6) *Uentosa*, (7) *Murellos superiores et inferiores*, (8) *Senimure*, (9) *Fraucelos*, (10) *Pesicos*. (XI, 1) [*Ad Iriensem ipsa Iria*,] (2) *Morracio*, (3) *Salinense*, (4) *Contenos*, (5) *Celenos*, (6) *Metacios*, (7) *Mercienses*, (8) *Pestemarcos*, [*Coporos*, *Celticos*,

Bregantinos, Prutenos]. (XII, 1) *Ad Tudensem ecclesias que in uicino sunt*: (2) *Turedo*, (3) *Tabulela*, (4) *Lucoparre*, (5) *Aureas*, (6) *Langetude*, (7) *Carisiano*, (8) *Marciliana*, (9) *Turonio*, (10) *Celesantes*, (11) *Torua*. *Item pagi*: (12) *Aunone*, (13) *Sacria*, (14) *Erbilione*, (15) *Cauda*, (16) *Ouinia*, (17) *Cartase*. (XIII) [*Ad sedem Britonorum ecclesias que sunt intro Britones*] *cum monasterio Maximi [et que in Asturiis sunt]*.

Este texto, como se percibe, aporta unha visión global do ordenamento eclesiástico de todo o que foi o reino suevo-católico no século VI; mais as súas implicacións verbo á xeografía civil daquel tempo, nomeadamente no que atinxe ao poder local e ao fulcro estritamente galaico do reino, só poden enxergarse a través da análise rigorosa do documento.

6.7. Interpretación do *Parroquial*

Enxergarmos as implicacións do *Parroquial* na xeografía civil da Galecia tardo-antiga, neste caso no que atinxe estritamente ao poder local, require dunha argumentación rigorosa desta correspondencia entre o ordenamento civil e eclesiástico, amais da identificación das entidades locais consignadas no documento, que é o que principalmente nos interesa no actual chanzo da nosa investigación. Se o primeiro requisito fica amplamente ratificado e recoñecido como un verdadeiro consenso historiográfico dende hai ben tempo, o segundo ten que ser corrixido ao abeiro dalgunhas miñas achegas recentes, parte do mesmo proxecto de investigación no que se incardina a presente tese (Fernández Calo, 2015a: 159-169; 2015b: 184-198), nas que teño matizado algunhas premisas deste consenso, perfeccionando, coido, a interpretación das implicacións civís do *Parroquial*. Por esta razón, a estrutura do presente apartado limitarase á exposición do antedito consenso, coas súas virtudes e problemas, para logo reproducir estas miñas correccións. O obxectivo desta análise será a identificación estrita das entidades políticas locais reportadas polo *Parroquial*, para o seu ulterior estudo individualizado.

A correspondencia do *Parroquial*, demarcación eclesiástica, coa xeografía civil tardo-antiga da Galecia é unha noción amplamente asumida e non meramente limitada a unha sospeita lexítima, senón corroborada por multitude de indicios favorábeis. Dado que as correspondencias concretas entre as igrexas mencionadas no *Parroquial* con entidades políticas locais serán obxecto dun estudo individualizado en cada caso, limitareime agora, a xeito de defensa preliminar da pertinencia das pesquisas posteriores, a expór os seus indicios xenéricos.

Nos estudos da Igrexa tardo-antiga é case un tópico repetir que as demarcacións eclesiásticas se basearon na adaptación de xurisdicións civís pre-existentes¹⁸. Neste senso, dado que nunca na Historia o ordenamento territorial da Igrexa foi alleo ao do Estado, no *Parroquial* subxace de certo a organización político-administrativa da Galecia do seu tempo (David, 1947a: 82; Díaz Martínez, 2004: 372-374; 2011: 192; Sánchez Pardo, 2014a: 460-461; Fernández Calo, 2015b). A correspondencia do artellamento eclesiástico co civil non só se presume na súa implantación, senón nas súas modificacións puntuais, o que non se limita a unha presunción extraída da experiencia da Igrexa contemporánea (cfr. v.g. Jeangène-Vilmer, 2007: 139-140), senón polo, que aquí importa, na Igrexa tardo-antiga, na que todas as modificacións do seu artellamento metropolitano estiveron motivadas por intereses políticos ou, indirectamente, por modificacións da territorialidade civil (Fernández Calo, 2016b: 138ss.). No caso do *Parroquial*, esta correspondencia intúese pola propia natureza do documento: o arrombamento de igrexas locais pre-existentes como xeito para demarcar as xurisdicións episcopais da Galecia, o que suxire a súa dotación con cadansúa propia

18 Así, v.g. David, 1947b: 5; López Quiroga & Rodríguez Lovelle, 1998: 1324; Ward-Perkins, 1998: 400; Pérez Martínez, 2000-2001: 18-19; Rivas Fernández, 2003: 130; Núñez García, 2012: 35; Fernández Calo, 2015b: 91; 2018: 202; &c.

xurisdición eclesiástica local, que dificilmente puido afastarse das demarcacións civís correspondentes.

Pero isto só é unha sospeita. A correspondencia civil das igrexas do *Parroquial* só se evidencia diacronicamente a través das cecas galaico-visigodas, de enorme proliferación nas décadas subseguintes á conquista leovixildiana; e nidia manifestación do poder local e das súas elites dirixentes, tanto urbanas coma rurais (*vid.* §§5.8; 13.7-8). A meirande parte delas repite os mesmos topónimos que aparecen no *Parochiale* (Díaz Martínez, 2011: 199-202; Fernández Calo, 2015b: 218), o que apunta indefectibelmente á dimensión política de tales igrexas.

Aínda no Alto Medievo se identifica un nidio paralelismo civil-eclesiástico entre as *dioceses*, demarcacións eclesiásticas a cargo de *abbates*, e os *territoria*, demarcacións civís a cargo de *comites* (cfr. §9.1). É obxecto da presente tese, abofé, traxer as relacións entre a territorialidade local de época medieval coa tardo-antiga e romana, pero esta correspondencia é xa unha noción de amplo recoñecemento. Evidentemente, os poucos investigadores que teñen chegado a formularen o problema da orixe do artellamento alto-medieval galaico non dubidan en o adscribir a unha longa xenealoxía histórica que conecta as *ciuitates* romanas cos *territoria* suevo-visigodos e medievais (Merêa & Girão, 1943: 255-256; Isla Frez, 1992: 145; Sánchez Pardo, 2008: 516-517). Certas achegas teñen xa salientado, neste senso, a potencial correspondencia dalgunhas *ecclesiae* do *Parochiale* con senllas demarcacións eclesiásticas locais do Alto Medievo (Costa, 1997: 126-138; López Alsina, 1999: 271-272; 280; Díaz Martínez, 2011: 239). Do mesmo xeito, conectando coa época previa, J. C. Sánchez Pardo (2014a: 460-461) ten sinalado expresamente que “las *ecclesiae* que se citan en Galicia en el Parroquial Suevo [no] son, ni más ni menos, que las propias circunscripciones civiles tardorromanas”.

En suma, non só se debuxa o contido netamente civil do *Parochiale* na época na que foi redactado, senón a longa biografía civil das entidades que relaciona como igrexas, entre a Antigüidade e o Alto Medievo.

6.8. O cómputo primario do *Parroquial*: problemas e solucións

Voltando, pois, á relación eclesiástica, asumindo a súa forte correspondencia coa territorialidade civil do seu tempo, o *Parroquial* consigna un total de 158 topónimos repartidos segundo a súa dependencia episcopal. Unha análise estritamente aritmética desta relación albiscaría unha forte desproporción das sés de Braga, Porto e Tui coas restantes, pois elas tres xuntas computarían case a metade dos topónimos, 74. Prescindindo das mencións interpoladas, a relación exacerbaríase: 72 de 131. É por esta razón que, como xa temos visto noutro capítulo, vén sendo lugar común a consideración destas tres dioceses galaico-suevas como área fulcral do Reino, albiscando na antedita desproporción a súa máis desenvolvida organización eclesiástica e político-administrativa, e mesmo atribuíndoa ao meirande control exercido aquí pola monarquía (cfr. §3.5).

Na serie de artigos que fun publicando no marco de preparación desta tese, artigos que xa teño citado antes e sobre os que voltarei nas seccións subseguintes (Fernández Calo, 2015a: 159-169; 2015b: 184-198), argumentei que esta noción xeral está motivada por unha lectura reduccionista —como xa apuntei, estritamente aritmética— do *Parroquial*, cuxa análise textual revela en realidade relacións complexas entre os topónimos nel consignados.

Estes meus traballos preliminares foron dirixidos á obtención dun cómputo de entidades políticas locais a partires do *Parroquial*. O noso interese é agora máis amplo: definirmos, a partires deste cómputo e as implicacións retrospectivas do artellamento alto-medieval xa estudado, a organización territorial tardo-sueva. Por este motivo, o ámbito dos meus anteditos estudos preliminares forma parte consubstancial da actual proposta metodolóxica, polo que coido oportuno, máis ca enunciarmos meramente os seus resultados, reproducilos

integralmente de seguido, limitándome só a amplialos e/ou corrixilos puntualmente.

Alén das cuestións relativas ás interpolacións e encabezados, que xa temos desenvolvido, cómpre agora discernirmos o contido de dúas fórmulas textuais: as expresións *in uicino* e *item pagi*, por unha banda, e as mencións *ad portum* e *ad saltum*, pola outra, que son as que principalmente poden alterar a dimensión estrutural das entidades consignadas. Explorémolo en cadanseu apartado.

6.9. As expresións *in uicino* e *item pagi*

Nas sés de Braga, Porto e Tui, cabalo de batalla da nosa hipótese interpretativa, o *Parroquial* relaciona as *ecclesiae* baixo dúas fórmulas:

1ª. — *ecclesiae que in uicino sunt*, “igrexas que están *in uicino*”;

2ª. — *item pagi*, “do mesmo xeito, *pagi*”.

Existe, pois, unha nidia contraposición textual entre os conceptos *ecclesiae in uicino* e *pagi*. Sendo o *Parroquial* en esencia unha listaxe eclesiástica, poida que ambas as expresións rexistren invariabelmente igrexas; no segundo caso implicitamente, a través do adverbio *item*. Discerniríanse, así, as *ecclesiae in uicino* das *pagi ecclesiae*. Estritamente, a contraposición terminolóxica nunca sería «*ecclesiae-pagi*», senón «*ecclesiae in uicino-pagi*»; e mesmo «*uicinum-pagi*», se é que esta segunda voz, como semella lóxico, tamén denota igrexas.

A primeira voz, *uicinum*, pertence á familia léxica de *uicus*, e como tal é xeralmente interpretada pola historiografía: o binomio «*uicinum-pagi*» tense transformado así en «*uici-pagi*». Certamente, asumindo *a priori* que o *Parroquial* rexiste igrexas rurais, semella razoábel atoparmos unha acepción habitacional para ambos os termos, cuxo sentido se achegaría así, indistintamente, a “aldea”. Con todo, estes denotan en latín unha forte polisemia (Pérez Losada, 2002: 15ss.; Lamoine, 2009: 13-14; Tarpin, 2009); e xa antes de ter encetado as miñas primeiras pesquisas particulares arredor do asunto (Fernández Calo, 2015a: 159-169; 2015b: 184-198), xa varias achegas viñan apuntando á súa acepción político-administrativa, non estritamente habitacional (David, 1947a: 16; Díaz Martínez, 2004: 372-374; López Quiroga, 2004: 48; Sánchez Pardo, 2014a: 456); opción tan acaída aos intereses específicos da presente tese.

De feito, o mesmo padre P. David postulou no seu momento a dicotomía semántica que enxergarían estas fórmulas:

Le mot *pagus* désigne un canton habité par une population distincte. [...] Le *vicus*, [...] au contraire, ne sont pas les centres d'un district territorial. La paroisse rurale a été plus d'une fois organisée dans un chef-lieu de district, de *pagus*. Auguste Lognon a même pensé que le *pagus* a formé le ressort de la paroisse primitive, dont les autres auraient été plus tard démembrées. [...] L'examen de la *Divisio Theodemiri* confirme nettement ce conclusion (David, 1947a: 16).

Esta sospeita, nidio precedente da hipótese interpretativa que desenvolverei aquí, ten que ser con todo corrixida nun punto: o *Parroquial* non denota *uicus* ningún, senón *uicinum*; ou sexa, non “aldea” senón “veciñanza”. Nun senso amplo, o latín *uicinum*, coma o romance “veciñanza”, teñen unha semántica imprecisa. Unha lectura político-administrativa no contexto demarcatorio no que aparece a devandita expresión, logo precisamente da mención da cidade episcopal correspondente, supón, pola contra, unha nidia acotación xeográfica: *uicinum* denotaría neste caso afinidade xurisdiccional. Deste xeito, independentemente da súa ubicación puntual, as igrexas nomeadas baixo a devandita epígrafe situaríanse dentro do espazo xurisdiccional local de Braga, Porto e Tui; denotando, pois, o nivel sub-local do artellamento administrativo.

En troques, opoñéndose nas fórmulas o termo *pagus* a *uicinum*, intúese tamén a súa senlla oposición semántica. Se, efectivamente, *pagus* pode facer referencia a un tipo concreto de núcleo habitacional, o certo é que xa dende a Antigüidade designara tamén un tipo de distrito territorial; e será esta acepción a que triunfe nos reinos bárbaros e na Idade Media. Neste senso, o propio *Sitz im Leben* do *Parroquial* verifica a súa acepción político-administrativa.

Varios indicios apoian esta lectura. Xa algúns autores teñen observado que os *pagi*, conforme ás súas identificacións hipotéticas, amosarían unhas localizacións máis excéntricas verbo ás cidades episcopais correspondentes do que as entidades nomeadas baixo a epígrafe *ecclesiae que in uicino sunt* (Díaz Martínez, 2011a: 238; Sánchez Pardo, 2014a: 455), sospeita que imos fundamentar amplamente nos nosos estudos particularizados de cada un deles (§10). A localización das igrexas *in uicino* dentro da xurisdición local das súas cidades, fronte ás xurisdicións externas dos *pagi*, explicaría, certamente, esta circunstancia.

Un segundo indicio atópase nas cecas galaico-visigodas, verbo ás que xa nas miñas primeiras pesquisas coidei albiscar a súa incidencia desproporcionadamente diferencial entre o que no *Parroquial* foron *pagi ecclesiae* e *ecclesiae in uicino* (Fernández Calo, 2015a: 163; 2015b: 188-189). Só por descoñecemento, estiveron ausentes destas miñas primeiras achegas algúns dos exemplos particulares que citarei agora, e que non fan senón reforzar aquela impresión orixinal. Remitindo a outro apartado o rexistro e estudo específico das cecas galaico-visigodas (§5.8), cómpre sinalar que estas, identificadas pola mención do seu topónimo nos numismas visigodos, nomeadamente entre a conquista leovixildiana e os mediados do século VII, semellan corresponderse acotío a entidades políticas locais coa capacidade de emitiren moeda nun momento dado da súa historia. A súa excepcional correspondencia cos topónimos do *Parroquial* é unha realidade amplamente admitida e constantemente repetida; e polo que agora importa un total de trece delas atopan unha correspondencia exacta e inequívoca cos topónimos das listaxes correspondentes ás tres sés galaicas que conteñen as fórmulas obxecto deste apartado: *Bracara*, *Portocale* e *Tude*, por unha banda, e *Aliobrio*, *Bergancia*, *Cepis*, *Labrencio*, *Laetera*, *Palantucio*, *Palentiaca*, *Pannonias*, *Turico* e *Ualle aritia*, pola outra. Agás as tres primeiras, as cidades episcopais, todas as demais son *pagi ecclesiae*. Con todo, non pode haber moita dúbida de que outras catro igrexas se correspondan a outras tantas cecas con variantes significativas nos seus topónimos: *Equesis* con EWESIS, *Mandolas* con NANDOLAS, *Turonio* con TORNIO, e — na variante manuscrita máis afin — *Adonesse* con ADONIS. Nestoutro grupo xa só atopamos un *pagus* incontrovertíbel, *Mandolas*; e aparecen pola contra as *ecclesiae in uicino* *Adonesse* e *Turonio*. Cómpre puntualizar que *Equesis* non pertence a ningunha destas categorías, senón ao das *ecclesiae ad portum*, fórmula da que nos ocuparemos no vindeiro apartado.

Finalmente, a estas correspondencias poderíanse engadir algunhas máis, a título xa claramente especulativo. Así, *Toriuiana* tense querido asociar á *ecclesia in uicino* portugalense de *Torebria*, mais a súa raíz pode estar presente tamén no *pagus* bracarense de *Tureco*, e mesmo na tamén bracarense *ecclesia ad Portum* de *Tauuís*, e a súa desinencia *-uiana* evócanos dende logo máis o *pagus* tudense de *Quinia* do que calquera das anteriores. A *Toriuiana* cómpre engadir, entre as relacións difíciles entre cecas galaico-visigodas e igrexas do *Parroquial*, *Laure* e *Lauruclo* que teñen sido asociadas ao *pagus* portugalense de *Labrencio*, e *Uallegia* ao tamén *pagus*, e tamén portugalense, do *Ualle aritia*. Mesmo nestas posibilidades especulativas, en fin, a relación se inclina a prol dos *pagi*.

Eludindo para Braga as expresións *ad Portum* e *ad Saltum* e as entidades mencionadas a continuación da primeira, de cuxa análise será obxecto o vindeiro apartado, o *Parroquial* consigna un total de 33 *ecclesiae in uicino* e 25 *pagi ecclesiae*. Se ambas as entidades, *uicinum* e *pagus*, fixeran referencia a unha mesma realidade estrutural, cumpriría constatar un desenvolvemento equivalente de cecas visigodas entre elas no período que segue á conquista leovixildiana da Galecia, ou mesmo nun número máis elevado de cecas entre as *ecclesiae in*

uicino en razón do seu superior número. Porén, podemos comprobar como a relación favorece esmagadoramente o *pagi* como marco de aparición destas cecas: entre as correspondencias veraces, temos 11 *pagi* fronte só 2 *ecclesiae in uicino*. Nestas circunstancias, cumpriría preguntarse o por qué 33 *ecclesiae in uicino* de época sueva remataron por desenvolveren só 2 cecas verificadas, fronte aos 25 *pagi* que desenvolveron 12 (*vid.* táboa 6.9).

A resposta radica na propia análise textual do *Parroquial*. Se o *uicinum* de Braga, Porto e Tui é a xurisdición local destas cidades, como suxire a súa semántica ordinaria, comprenderase que os seus asentamentos constituíntes, mencionados como asento de igrexas rurais no *Parroquial*, non desenvolvesen nunca cecas visigodas porque non tiveron unha entidade xurídica compatíbel con esta competencia política. Os *pagi*, pola contra, distritos rurais influenciados polas cidades episcopais, dende logo baixo a súa xurisdición eclesiástica, pero independentes delas a nivel civil, canda menos no que á xurisdición local respecta, tiveron unha entidade xurídica compatíbel con esta competencia e o rexistro numismático evidencia que a materializaron acotío. As excepcións, canda menos no rexistro ao noso dispór, son anecdóticas e dificilmente poden supór un argumento contrario á hipótese aquí desenvolvida. De feito, a distancia cronolóxica que separa o *Parroquial suevo* do rexistro numismático galaico-visigodo, que abrangueu uns setenta anos ata a reforma monetaria de mediados do século VII, podería xulgarse o tempo suficiente para que se tivese alterado substancialmente o entramado do poder local da Gallaecia, sobre todo se temos en conta que resta unha conquista de por medio. Pero nin sequera ese semella ter sido o caso: a estrutura do poder local galaico rastrexábel no *Parroquial suevo* persiste teimudamente no numerario visigodo posterior. As excepcións poden ser debidas ás mudanzas que, no tránsito deses setenta anos, puntual ou acumulativamente, puidesen terse dado nas demarcacións locais ou nas relacións xurídicas entre as comunidades existentes; de xeito que, seguindo a terminoloxía do *Parroquial*, os *pagi* puidesen converterse en *ecclesiae in uicino*, e as *ecclesiae in uicino* en *pagi*.

Sexa como for, a proporcionalidade diferencial na emisión monetaria entre *pagi* e *ecclesiae in uicino* constitúe un indicio externo, material e inequívoco, da diverxencia xurídica entrambas as denominacións; e, canda ela, da pertinencia da interpretación aquí desenvolvida das mesmas en canto a expresión textuais.

Recapitulemos: as fórmulas *in uicino* e *item pagi* conteñen unha semántica político-administrativa, opoñendo a territorialidade sub-local do primeiro caso á local do segundo. Esta hipótese permite comprender a evidente contraposición textual de ambas as expresións; amais de corrixir a sobrerepresentación de entidades que o *Parochiale* reflicte aparentemente para as sés de Braga, Porto e Tui.

O noso interese inmediato remata con explicarmos o significado destas fórmulas e as súas implicacións no recoñecemento da xeografía civil e eclesiástica tardo-sueva. Mais obviamente con isto desatendemos a motivación última destas fórmulas: por que Braga, Porto e Tui non se limitan a consignaren dependencias externas, senón que a súa xurisdición local é desglosada entre a sé catedralicia e as igrexas rurais da súa contorna inmediata? Non semella verosímil que estas igrexas non existisen do mesmo xeito na contorna das demais sés galaicas, de xeito que cumpriría buscar outra razón. Neste senso, xa o padre P. David (1947a: 69-70) albiscaba na analoxía da organización interna destas sés a súa común derivación dun mesmo contexto organizativo previo, conxecturando o feito de seren resultado da tripartición dunha primitiva e meirande diocese bracarense. A razón deste desenvolvemento eclesiástico diferencial sería, para el, a meirande influencia, nestas tres sés, do apostolado de Martiño dumiense (*ibid.*: 80). Máis recentemente, J. C. Sánchez Pardo (2014a: 467) ten afirmado que o *Parroquial* reflectiría que “el obispo de Tude era, sin duda, el más poderoso de la actual Galicia, y uno de los tres [junto con Braga y Oporto] más importantes del Reino Suevo, como refleja su capacidad de dominio e introducción en las estructuras de organización local de su diócesis”.

Non creo que, tendo matizado as implicacións semánticas e históricas das fórmulas *in uicino* e *item pagi*, a suposta preeminencia tudense poida seguir semellando tan evidente; pero sobre todo esta lectura sitúanos perante unha interesante contradición coa anterior: non a tradición organizativa previa, senón a capacidade contemporánea para organizar conforme a unhas novas dinámicas a súa diocese, explicaría a analoxía reflectida polo *Parroquial* para de Braga, Porto e Tui.

Porén, nun texto coma o *Parroquial suevo*, cuxa conservación só foi posíbel grazas á mesma controversia eclesiástica que no século XI o contaminou de engadidos e falsificacións, emerxe tamén unha lectura ben máis prosaica: e se a dicotomía en cuestión estivo orixinalmente presente en todas as sés e só se mantivo polos azares da conservación do texto nas tres nas que consta hoxe? Neste senso, non estará de máis lembrar que a fórmula *ecclesiae quae in uicino sunt* figura en parte da tradición manuscrita britoniense, embora sen identificación de tales *ecclesiae*. Isto, que se ten por interpolación, substituindo a orixinal *ecclesiae quae sunt intro Britones*, non tería en realidade por que responder a unha substitución, se se ten presente que estoutra fórmula é a todas luces o compendio dun número indeterminado de igrexas, non citadas, que puideron figurar no texto orixinal.

6.10. As mencións bracarenses *ad Portum* e *ad Saltum*

A sé de Braga presenta aínda unha segunda singularidade formularia: as mencións *ad Portum* e *ad Saltum* (*Par.*, I, 9; 18), indistintamente anómalas pola súa sintaxe en acusativo e a común presenza da preposición latina *ad*, privativa dos encabezados episcopais no resto do documento. Ata as miñas achegas previas (Fernández Calo, 2015a; 2015b), que como xa avancei reproducirei aquí, a interpretación desas mencións anómalas opuxera dúas solucións diferentes:

1ª. — o seu simple cómputo como igrexas de *Ad portum* e *Ad saltum* (Fernandes, 1997: 56; 62; Carbajal Sobral, 1999: 230; 231; Alarcão, 2001: 32; 35);

2ª. — a súa consideración de complementos dos topónimos anteriores, resultando unhas igrexas de *Ciliolis ad Portum* e *Equesis ad Saltum* (Ferrando y Arnau, 1893: 20).

De calquera xeito, a anómala presenza da preposición *ad*, sexa en posición inicial ou intermedia, afasta estas mencións do resto dos topónimos do *Parroquial*. Cómpre valorarmos, xa que logo, a posibilidade de que non constitúan igrexas locais, senón fórmulas técnicas ao mesmo nivel cás recén tratadas *que in uicino sunt* e *item pagi*. En efecto, nin a súa enumeración na edición reproducida nin os totais glosados nalgúns versións do *Parroquial* poden terse como elementos de xuízo decisivos para a interpretación destes dous enunciados, pois como xa expuxemos a súa relación co texto xenuíno do documento resulta desbotábel. De feito, malia o aparente total de igrexas bracarenses, 30, é o total glosado máis común, a versión H computa *sunt haec XXVIII* (David, 1947a: 32, nL.30), o que ao meu ver suxire que o mesmísimo amanuense valorou tamén o carácter formulario destas dúas mencións.

Neste senso, a lectura das fórmulas *ad portum* e *ad saltum* deviría en “[*ecclesiae* que se atopan] deica o *portus*” e “deica o *saltus*”, respectivamente; conformando *portus* e *saltus*, asemade, referencias corográficas precisas, que concretarian a localización xeográfica das *ecclesiae* citadas a continuación das mesmas.

Neste senso, *portus* ben podería referirse á propia sé episcopal veciña do Porto; os portos de mar da bispado de Braga; ou un porto de montaña, posibilidade que encadrelaría coa ubicación concreta que se lle ten proposto en canto a *ecclesia* (Fernandes, 1997: 56; Alarcão, 2001: 32). Na medida en que entendemos que *ad portum* sexa unha fórmula ao mesmo nivel ca *ecclesiae que in uicino sunt*, cumpriría substraer da xurisdición local bracarense ás entidades mencionadas despois da mesma: *Agilio*, *Carandonis*, *Tauuis*, *Ciliotao*, *Cetanio*,

Oculis, Cerecis, Petroneto e Euuesis (*Par.*, I, 9-17) non sería *ecclesiae in uicino*, senón entidades locais de dereito propio coma os *pagi*, embora de incerto rango estatutario. O certo é que, no seu momento, comprobaremos que estas igrexas adoitan estar ben máis lonxe de Braga cás *ecclesiae in uicino* (§10).

Verbo á mención *ad saltum*, tamén se propuxo que *saltus* denotase unha localidade concreta actual, Salto, homónima (Fernandes, 1997: 62; Alarcão, 2001: 35); mais a derivación galego-portuguesa canónica deste étimo latino daría “souto”, non “salto”, polo que a non ser que coidemos unha excepcional antigüidade para esta diptongación, cómpre desbotar a correspondencia fornecida. Neste senso, coido que interpretarmos o termo na súa estrita semántica latina invita non a pescudar esta forma toponímica, solución probabelmente fútil pola súa enorme frecuencia, senón concibirmos que a expresión fixo referencia a un grande territorio tido por salvaxe, non cultivado e pouco humanizado, senso latino de *saltus*, en época sueva. O sentido da expresión casaría, abofè, coa inequívoca ubicación trasmontana, e xa que logo nunha rexión fronteiriza e probabelmente subdesenvolvida en relación co fulcro occidental da diocese bracarense, de canda menos as *ecclesiae* de doada redución xeográfica das que a seguen no texto, nomeadamente *Pannonias, Laetera e Bergancia* (cfr. §§10.11-13). No caso da mención *ad saltum* a exclusión verbo ao ámbito local de Braga sería, conforme á hipótese interpretativa exposta no anterior apartado, unívoca, pois a fórmula antecede inmediatamente a *item pagi*, que se cadra cumpriría ler de maneira conxunta.

En suma, entendermos as expresións *ad Portum* e *ad Saltum* como fórmulas técnicas e non como *ecclesiae* explica a súa singularidade formal, e obriga a afinarmos o cómputo de entidades locais dependentes da sé de Braga. Coido que a fórmula *ad Portum* podería, de seu, excluír a antecedente *in uicino*, polo que as súas entidades terían que computarse como alleas á xurisdición local de Braga. A outra fórmula, que se cadra cumpra ler *ad Saltum item pagi*, computaría dende logo *pagi*, e xa que logo entidades alleas por definición da xurisdición local de Braga. Restaría por explicar a motivación de que a expresión *item pagi* non estea presente nas dúas fórmulas se indistintamente consignaron unhas entidades xuridicamente análogas. Recoñezo non ter resposta, como non sexa a sospeita de que as *ecclesiae ad portum* puideron ter un rango estatutario diferente aos *pagi*, mais completamente descoñecido.

No presente capítulo propoño realizar o estudo individualizado de todos os rexistros de denominacións constitucionais aplicadas ás comunidades locais. A vocación é de exhaustividade, pero evidentemente é moi probábel que me teña pasado por alto algún testemuño, sobre todo na medida en que a atención a uns títulos e a desestimación doutros pode resultar ata certo punto arbitraria. Parte das denominacións constitucionais que imos estudar van ser aplicadas acotío a alleas ao poder local, e se as inclúo é porque canda menos ocasionalmente van facer referencia a el. Por exemplo, o termo grego *pólis* (§7.10) fai referencia en case todos os seus rexistros a núcleos habitacionais non coincidentes con senllas entidades locais; perfectamente análogo a outros termos latinos, coma *oppidum* ou *urbs*, que decidín non incluír. Se incluíu *pólis*, é non só porque a súa semántica ordinaria se pode asociar á comunidade local, senón porque conta con algúns rexistros excepcionais que a referencian estritamente. Mais este é só un exemplo e poderíase ampliar case a todos os demais. A relación de títulos, en definitiva, terá que ser xustificada en cada caso.

Sen máis, podemos pasar a enunciar estes títulos, que desenvolverei en cadanseu apartado: *ciuitas*, *diocesis*, *éthnos*, *forum*, *gens*, *locus*, *municipium*, *pagus*, *plebs*, *pólis*, *populus*, *res publica*, *territorium*.

7.1. *Ciuitas*

A voz *ciuitas* abrangue todo o marco cronolóxico da presente tese como denominación de comunidades locais, experimentando con todo unha certa deriva semántica, como veremos.

No período alto-romano destaca o testemuño pliniano. Deica a década do 70 d.C., pero en base a unhas fontes que podemos recuar doadamente ata a dinastía Xulio-Claudia, Plinio o vello descríbennos na súa *Historia natural*, a través de dúas pasaxes complementarias, o entramado organizativo da *Asturia et Callaecia* (Plin., *Nat.*, III, 28) e o da xeneralidade da súa provincia, a *Hispania citerior* (*ibid.*, 18). Verbo á primeira pasaxe, que é a que xa temos reproducido noutro capítulo con outro propósito (§5.1), importa agora simplemente sinalar que nela só as comunidades do *conuentus iuridicus* bracarense reciben a denominación de *ciuitates*, namentres que as do lucense e asturicense a de *populus*. Na segunda, pola contra, todas as comunidades da provincia reciben o primeiro título:

Ciuitates prouincia ipsa praeter contributas aliis CCXCIII continet, oppida CLXXVIII, in iis colonias XII, oppida ciuium Romanorum XIII, Latinorum ueterum XVIII, foederatorum unum, stipendiaria CXXXV (Plin., *Nat.*, III, 18; ed. Mayhoff, 1904: 238-239).

Seguindo a necesaria síntese de P. H. A. Houten (2017) arredor da historiografía alemá do século XIX para esta pasaxe, as primeiras lecturas redundaran en discernir as 293 *ciuitates contributae* dos 179 *oppida* (Marquardt, 1851: 83); pero xa D. Detlefsen (1873: 604) propuxo entender a inclusión dos *oppida* no cómputo de *ciuitates*, do que resultarían 114 *ciuitates* sen *oppidum*, para as que cuñou o concepto *ländliche Civitas*, “*ciuitas* rural”. Por simple razón aritmética, a vella solución de D. Detlefsen resulta indefectibelmente a atinada (cfr. Fernández Calo, 2015b: 179-180; Houten, 2017: 682-683; *vid.* táboa 7.1), pois o número de *populi*, *ciuitates* e *oppida* que o propio Plinio computa no seu desglosamento sub-provincial, por *conuentus*, suma 293 (Plin., *Nat.*, III, 23-28); o mesmo número exacto có cómputo provincial de *ciuitates* (III, 18).

Malia os traballos de D. Detlefsen non teren atopado ningún impacto na historiografía hispano-portuguesa no seu momento, a idea de *ciuitates* rurais foise desenvolvendo paralelamente dende a década de 1980, sendo hoxe a presunción da súa grande incidencia, sobre todo no noroeste hispánico, unha convicción xeral (v.g. Pereira Menaut, 1982; Ortiz de

Urbina, 2000; Pérez Losada, 2002; &c.). Por Plinio recoñecemos precisamente o número destas *ciuitates* na Galecia alto-romana e a súa perfecta equivalencia ao concepto *populus* (cfr. §7.11). Podemos enxergar pois a existencia de 40 *ciuitates* na Galecia do século I d.C., ou 62 se lle sumamos o *conuentus* asturicense. Isto implica que o poder romano as recoñecía como tales, pero non di nada da súa organización interna, para o que xogan outras fontes (cfr. §§13.1-2).

Alén do testemuño pliniano, que malia a súa transcendental importancia reproduce só, como expuxemos, unha visión externa do entramado organizativo galaico, a voz *ciuitas* é a todas luces tamén a principal auto-designación comunitaria da Galecia alto-romana en diferentes contextos.

Rexistramos, neste senso, algúns miliarios con referencia expresa á *ciuitas* que tería sufragado as calzadas, embora case todas as pistas nos levan á mesma, a dos límicos. En Sarreaus atopamos dous exemplos, dos que só dun deles, miliario de Antonino Pío, se conserva a mención civil completa:

[I]mp(eratori) Caes(ari) diui H[ad]riani f(ilio) diui Traian(i) | [P]arthici nep(oti) diui | Neruae pronep(oti) | [T]ito Aelio Hadriano | Antonino Aug(usto) Pio | pont(ifici) max(imo) trib(unicia) pot(estate) | IIII co(n)s(uli) III p(atri) p(atriciae) | [c]iuitas Limicorum (CIL II, 2517 = IRG IV, 10 = AFb, 595).

No segundo a mención aos límicos é só unha simple, embora evidente, reconstrución:

[Imp(eratori) Caes(ari) diui Tra]iani Parthici f(ilio) | diui Neru]ae nep(oti) | Traiano Hadria]no Aug(usto) pont(ifici) | max(imo) trib(unicia) pot(estate) XVI | co(n)s(uli) III p(atri) p(atriciae) ciuitas | [Limicorum] (CIL II, 2516 = IRG IV, 9 = AFb, 596).

Tamén nun moi deteriorado miliario de Caracalla achado na Barxiña, Celanova (CIL II, 4876 = 6235 = IRG IV, 44 = AFa, 413 = AFb, 567 = CAIR, 636), se quixo ver unha mención da *ciuitas* *Limicorum*, pero tamén a *Cauca* ou a mesmo a un *decreto decurionum* (cfr. §8.18). A razón desta variabilidade de lecturas é a pésima conservación da base do miliario, que dende logo impide emitir un xuízo concluínte do contido das últimas ringleiras do campo epigráfico en cuestión.

O último documento obxecto deste pequeno rexistro viario de *ciuitates* é un miliario de Antonino Pío, achado en Chaves, con outra mención civil non completamente conservada:

[I]mp(eratori) T[ito Aelio | Hadriano Ant]on(ino Aug(usto)) pont(ifici) max(imo) | tr(ibunicia) pot(estate) II co(n)s(uli) | p(atri) p(atriciae) | ciui(tas) [Aquifl]auiensium (AFb, 590 = RAP, 560).

Despois deste rexistro viario de *ciuitates*, cómpre aducirmos o relixioso, ben significativo, e que nos volve levar a Sarreaus e á *ciuitas* *Limicorum*. Temos aquí, nun altar votivo, excepcional pola súa riqueza iconográfica —canda menos en relación aos estándares galaicos—, a referencia a unha divindade «civil», as *matres ciuitatis*:

Matri(bus) ciuita(tis) [pr(o)] | Amace Aui[te] | Taci[u]s et Ta[pila] || Tapila | Taci[u]s | u(otum) s(oluerunt) l(ibentes) [m(erito)] (IRG IV, 1 = AE 1976, 295).

O testemuño dunha divindade indíxena de proxección estritamente local difire da común atribución das divindades locais da Galecia a meros castros ou a incertos fitos topográficos. O que nos importa agora, de calquera xeito, é a mención da *ciuitas*, que se pode pór en relación con outro altar ástur, achado en Tinéu, Asturias, e xa que logo inmediatamente colindante co *conuentus* lucense, coa mención TVTELAE C que se ten lido como *tutelae ciuitatis* (García

Linares & Santos Yanguas, 1989).

A xeito de contextualización externa, precisamente o ámbito asturicense aporta un significativo rexistro «xurisdiccional» de *ciuitates*, en fitos que serviron de delimitación entre comunidades locais veciñas. Menciónanse nesta liña as *ciuitates Beduniensium* e *Luggonum* (Cortés Bárcena, 2013: n.ºs. 18ss.). No ámbito estrito da Galecia non contamos con inscricións semellantes, que se limitan se acaso a demarcacións entre castros, non entre *ciuitates*. Isto non contrasta só co ámbito ástur senón tamén co lusitano, onde son numerosos os *termini augustales* conservados, nos que, con todo, fronte aos exemplos ástures, non se menciona o título *ciuitas* senón o simple etnónimo das comunidades implicadas (*vid.* §5.5).

Tamén no *conuentus* asturicense, pero xa na actual Galiza e implicando a unha comunidade organizada á galaica (*vid.* §13.1), temos a mención dunha comunidade local como *ciuitas* na *tabula Lougeiorum*, un pacto de hospitalidade entre tal *ciuitas*, os *Lougei*, e un padroeiro romano, o presumíbel gobernador provincial Asinio Galo (Dopico Caínzos, 2013: 87). O texto é o seguinte:

Ex gente Asturum conuentus Arae | August(a)e | ciuitas Lougeiorum hospitium fecit cum | C(aio) Asinio Gallo libereis postereisque eius | eumque liberos posterosque eius sibi libereis postereisque suis patronum cooptarunt | isque eos in fidem clientelamque suam suo|rumque recepit (AE 1984, 553 = HEP 1, 1989, 458).

A mención *ciuitas* é moi clara; non así tanto a historicidade do documento, cuestión que decidín tratar noutro capítulo (§8.12).

Tamén o *Edicto do Bierzo*, que coma a *tabula Lougeiorum* implica a dúas comunidades da actual Galiza, os *Gigurri* e os *Lougei*, e aínda a outra máis organizada á maneira galaica, a berciá dos *Susarri*, refírese á primeira mencionada como *ciuitas* (AE 1999, 915). A principal denominación empregada, tamén para os *Gigurri*, é en troques *gens*, polo que cómpre ampliar esta problemática no apartado adicado a estoutro título (§7.5).

Porén, o testemuño epigráfico máis significativo da autodenominación *ciuitas* polas comunidades galaicas é sen dúbida o *Padrão dos povos* de Chaves, documento que xa temos reproducido noutro capítulo (§5.3), e que volve interesarnos pola súa fórmula *ciuitates X*, alusiva a teren dez delas, canda a *legio VII Gemina*, sufragado unha obra pública (CIL II, 2477).

O conxunto dos testemuños manexados evidencia que o título *ciuitas* foi de lonxe a principal denominación constitucional recibida polas comunidades locais da Galecia alto-romana e as súas rexións veciñas. O título coexistiu, mesmo nos propios documentos nos que se constata, con outros coma *gens* ou *populus*, pero dende logo o seu rexistro deixa moi atrás toda denominación alternativa (*vid.* §§7.5; 7.11). O título *ciuitas* enfatizaría, fronte a *gens*, a dimensión civil da comunidade, tendo desprazado a todas luces aos demais sobre todo a raíz da latinización xurídica.

Se quixesemos asumir literalmente a definición de *ciuitas* de Isidoro de Sevilla, poderíamos pensar que esta semántica da *ciuitas* chegou ata o mesmo solpor da nosa Tardoantigüidade:

Ciuitas est hominum multitudo societatis uinculo adunata, dicta a ciuibus, id est, ab ipsis incolis urbus, pro eo quod plurimorum consciscat, et contineat uitas. Nam urbs ipsa moenia sunt, ciuitas autem non saxa, sed habitatores uocantur (Isid., *Etym.*, XV, 2, 1: ed. Arévalo, 1850: 536).

Con todo, Isidoro de Sevilla está a reproducir unha definición clásica da *ciuitas*, mesmo paralelizábel á de Cicerón (*Rep.* I, 25-26; *vid.* §7.11), que pouco ten que ver coa semántica

que este termo acadara no seu tempo, e que coñecemos ben grazas á dispoñibilidade doutras fontes. Mais a insistencia isidoriana na natureza urbana da *ciuitas* leva máis aló mesmo o clasicismo das propias *ciuitates* galaicas do período alto-romano, maioritariamente rurais; conectando, en troques, coa dimensión estritamente urbana que a *ciuitas* vai adquirir na Tardoantigüidade, precedente da semántica romance de «cidade».

Esta deriva semántica semella terse producido xa no Baixo Imperio. A mención da *ciuitas Brigantia* polo noso Paulo Orosio, iso si, aínda pode aludir tanto á dimensión política coma á habitacional do termo:

Hispania uniuersa terrarum situ trigona est. [...] Secundus angulus circium intendit; ubi Brigantia Gallaeciae ciuitas sita altissimam pharum et inter pauca memorandi operis ad speculam Britanniae erigit (Hist., I, 69-71: ed. Romero Masía & Pose Mesura, 1988: 142).

Esta referencia semella a todas luces de carácter topográfico, pero dentro da polisemia do termo non é posíbel emitir un xuízo unívoco, se urbano ou xurisdiccional, da acepción aludida por Orosio. En troques, a culminación da deriva semántica é xa evidente na obra de Hidacio de Chaves, o seu contemporáneo. En efecto, como expuxen no meu estudo do *municipium* baixo-romano da Galecia, para o bispo-cronista limiao “o título *ciuitas* [...] ten xa un senso físico achegado ao actual romance, empregándose fundamentalmente para designar importantes núcleos urbanos” (Fernández Calo, 2017a: 39; cfr. Hyd., *Chron.*, 31 [25]; 49 [41]; 73 [65]; 89 [79]; 174 [167]; 186 [179]; 188 [181]; 206 [201]; 215 [210]; 241 [237]; 244 [238]). Emporiso, cómpre recoñecer, como tamén fixen daquela (Fernández Calo, 2017a: 39, n90), que a patria de Hidacio, a *Lemica ciuitas* que non semella poder reducirse máis do que a un asentamento secundario, precisamente a mellor testemuñada pola documentación epigráfica alto-romana que vimos de manexar, recibe tamén este título na súa obra (Hyd., *Chron.*, 1). Mais isto é só unha excepción e pode ter que ver coa longa tradición do uso do título entre os límicos, ou ben co simple orgullo de Hidacio en relación á súa patria local. Sexa como for, para o bispo-cronista, o título *ciuitas* semella máis restrinxido mesmo ca *municipium*, que aplica a un asentamento secundario, *Lais* (Hyd., *Chron.*, 253 [247]; *vid.* §7.7).

Isto forma parte dunha tendencia terminolóxica tardo-antiga que levou a identificar a *ciuitas* co bispo, conducindo a que o termo se convertese en sinónimo de cidade episcopal (García Moreno, 1998: 1349; Ward-Perkins, 1998: 402-403; Liebeschuetz, 2007: 229; Heather, 2007: 456; Salvatierra Cuenca, 2015: 255; Fernández Calo, 2018a: 301; &c.). Por exemplo, no *Parroquial suevo*, entre as escasas denominacións comunitarias que aparecen entre as *sedes* e as *ecclesiae*, comprobamos que Lugo é citada como *ciuitas* e que o asento de certas igrexas rurais bracarenses, portucalenses e tudense fanno como *pagi* (cfr. §7.8). Esta tendencia continuará no período visigodo, cando a dicotomía se faga entre a *ciuitas* urbana e os *territoria* rurais (Merêa & Girão, 1943: 255; Ubric Rabaneda, 2003: 79-80; Fernández Calo, 2018: 299-300; cfr. §7.13). O título *ciuitas* tamén designa en Gregorio de Tours (*Virt.*, IV, 7) a *sedes regia* non especificada do rei suevo Miro, identificábel con Ourense ou Braga —a través do mosteiro de Dumio— pola alusión nela dunha *baselica* adicada a San Martiño (cfr. §5.6). Mención á parte merece León, que malia non ser bispado a esas alturas —mais téndoo sido no pasado (*vid.* §8.9)—, é mencionado como *ciuitas* na obra de Valerio do Bierzo (*D.B.M.*, 6; *vid.* §5.6): outro xeito de distinguir un centro urbano de importancia, con independencia do rango episcopal. É na Tardoantigüidade, en fin, cando *ciuitas* pasa a ser sinónimo de *urbs*; cando se consagra a semántica romance da nosa “cidade”.

Conxugando a información manexada neste apartado, podemos concluír que a voz *ciuitas* designou a principal denominación das comunidades locais galaicas no período alto-romano, convivindo con outras fronte ás que representou a énfase da dimensión civil que, sobre todo

despois da súa latinización xurídica, as caracterizou. No período baixo-romano, en troques, o título vai restrinxirse ás principais cidades galaicas, nunha tendencia que abranguirá toda a Tardoantigüidade, identificándose coa *ciuitas* episcopal.

7.2. *Diocesis*

Na nosa Tardoantigüidade contamos con algunhas poucas, pero ben significativas, referencias a *dioeceses*, ou na súa forma vulgar, xa xeneralizada, *dioceses*. Non vou entrar agora na etimoloxía grega do termo, que orixinariamente, contra a súa semántica tardo-antiga, aludía ao goberno doméstico; nin na súa relevante acepción administrativa baixo-imperial, cando as *dioeceses* designaron os grandes ámbitos de actuación dos vicarios dos prefectos do Pretorio, pois obviamente nada teñen que ver co poder local (cfr. Fernández Calo, 2018a: 174). A *diocesis* que nos interesa agora, pola contra, non ten que ver nin sequera co senso actual do termo diocese, senón cunha súa acepción estritamente local.

Coido oportuno escomezar a nosa exposición a partires do *Discurso de Teodomiro*, preámbulo presuntamente apócrifo do *Parroquial suevo*, por conxugar os termos *diocesis* e *parochia*:

Cupio, sanctissimi patres, ut prouida utilitate decernatis in prouincia regni nostri, quia in tota Gallaciae regione spaciosae satis dioeceses a paucis episcopis tenentur; ita ut aliquantae ecclesiae per singulos annos uix possint a suo episcopo uisitari. Insuper tantae prouinciae unus tantummodo metropolitanus episcopus praeest ut de extremis quibusque parrochiis longum sit singulis annis ad concilium conuenire (Par., praef.: ed. David, 1947a: 30).

Esta é, por certo, a única referencia a «parroquias» no *Parroquial suevo*, e malia teren sido estas asimiladas decote ás «proto-parroquias» evocadas na listaxe eclesiástica, en realidade tales circunscricións non son neste texto as *parrochiae* en cuestión, senón as *dioeceses* citadas antes. En efecto, na Tardoantigüidade *parochia* era equivalente á moderna diocese (cfr. Almeida, 1993: 194; López Alsina, 1999: 263-264; Fernández Calo, 2018: 316, n7), namentres que as *dioeceses* designaban unha realidade territorial diferente: as subdivisións dun bispado. A equivalencia *parochia*-bispado é dabondo clara no texto que vimos de reproducir, no que expresamente se fai proceder aos bispos convocados ao concilio provincial de cadansúa *parochia*. Podemos confrontar esta dimensión «episcopal» da *parochia* tardo-antiga, por exemplo, co concilio visigodo de Mérida, en cuxas actas se evoca a transferencia das vellas sés luso-suevas á provincia eclesiástica lusitana, *cum suis episcopis eorumque parrochiis (Conc. Emer., 8)*.

No *Discurso de Teodomiro* resulta menos clara a semántica da *diocesis*. Só se concreta que “dabondas” delas “eran tidas por poucos bispos” (*satis dioeceses a paucis episcopis tenentur*). Poderíamos pensar que a *diocesis* sueva evocada no texto equivalía á diocese actual, ao facelas posesión de bispos, pero coido que resulta dabondo claro que a disconformidade dos seus cualificativos —“dabondas” (*satis*) fronte a “poucos” (*paucis*)— de seu suxire a discrepancia entre o número de *dioeceses* e de bispos, e que as primeiras eran máis numerosas. O *Discurso* suxírenos, xa que logo, que a *diocesis* sueva difería da diocese moderna, sendo as subdivisións territoriais dun bispado, e equivalendo, en concreto, ás propias igrexas rurais citadas a continuación no mesmo documento, o *Parroquial suevo*.

Contamos cunha proba canolóxica moi relevante na que fundamentarmos esta lectura, pois xa un canon suevo-católico, da mesma época pretendida polo *Discurso de Teodomiro*, se refire á dimensión local da *diocesis*:

Placuit ut nullus episcoporum, quum per suas dioeceses ambulant, praeter honorem cathedrae suae id est duos solidos aliquid aliud per ecclesias tollat, neque tertiam partem ex quasumque

oblacione populi in ecclesiis parochialibus requirat (Conc. Brac. II, 2: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 625).

O canon non se refire senón ás visitas pastorais, polo que se fai ao bispo «ambulante» *per suas dioeceses*, estipulando, como se observa, que non aproveite para tomar nada das súas riquezas parroquiais. A historicidade do *Discurso de Teodomiro* é controvertida, e arredor dela xa nos temos ocupado no anterior capítulo (§6.1) pero cómpre sinalar que na semántica empregada dos termos *diocesis* e *parochia* resulta por enteiro admisíbel o seu pretendido contexto suevo-católico.

Porén, é posíbel seguir o devir histórico das *dioceses* locais galaicas moito máis aló do período suevo-católico, embora non a través de fontes estritamente referentes á Gallaecia. Xa no concilio romano de Toledo —cando significativamente seguían vixentes as *dioceses* civís—, o concepto eclesiástico *diocesis* facía referencia ás subdivisións do territorio no que cada bispo exercía o seu ministerio eclesiástico:

Quia in aliquibus locis uel prouinciis presbyteri dicuntur chrisma conficere, placuit ex hac die nullum alium nisi episcopum chrisma conficere et per dioceses destinare, ita ut de singulis ecclesiis ad episcopum ante diem Paschae diaconi destinentur aut subdiaconi, ut confectum chrisma episcopo destinatum ad diem Paschae possit occurrere (Conc. Tol. I, 20: ed. Tejada y Ramiro 1810: 181-182).

Como se observa, o canon, de carácter litúrxico, estipula que só ao bispo corresponde a beizón do crisma pascual, que ha de distribuír *per dioceses* para que os presbíteros o administren nas igrexas rurais. A *diocesis* aparece, pois, como demarcación eclesiástica local, por embaixo do bispado, dende o mesmo período romano; evidencia que dificilmente podemos arredar da Gallaecia pois a nosa terra tivo un papel destacado no propio concilio toledano de cuxas actas extraemos este canon (cfr. §§8.9; 8.19). Algún dos *aliquibus locis uel prouinciis* nos que certos presbíteros, a dicir do canon, seguían a práctica anti-canónica de consagraren eles mesmos o crisma eran probabelmente galaicos.

A canonoloxía visigoda porfía nesta dimensión local da *diocesis*:

Per omnes ciuitates uel loca, in quibus sedes episcoporum esse noscuntur ad regni eius [rege] ditionem pertinentes, quam etiam per eorundem episcoporum dioceses (Conc. Tol. X, 8: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 575).

Podemos concluír que o termo *diocesis* vai facer referencia na nosa Tardoantigüidade á dimensión eclesiástica das comunidades locais. Este feito é especialmente significativo por anteceder a denominación homónima que vai ter a mesma realidade territorial ata os séculos XI e XII, cando os bispados galaicas, no contexto da reforma gregoriana, escomezaron a organizaren arcediagados e arciprestados, acotío sobre a base das *dioceses* previas. No Alto Medievo sabemos que as *dioceses* estiveron á cabeza dun *abbas*, representando a dimensión eclesiástica do poder local, solapada á civil co *comes* á cabeza do *commissum* (López Alsina, 1988: 163; 167; 1999: 288; 2002: 435-436; Pena Graña, 1993; Sánchez Pardo, 2008: 517; Fernández Calo, 2018: 303-302; cfr. §9.1). A *diocesis* alude, pois, a unha das facetas máis lonxevas do poder local galaico, cunha vixencia que podemos balizar entre a Baixa Romanidade e o Pleno Medievo.

7.3. *Éthnos*

As fontes gregas aluden en dúas ocasións ás comunidades locais da Galesia co termo *éthnos*. Exclúo deste cómputo, evidentemente, a incidencias do termo en acepcións máis amplas, entre as que podemos citar a título de exemplo a epígrafe *éthno[us] Kallaikō[n]* que adobía un pedestal do *Sebasteion* de Afrodisias, actual Turquía (Smith, 1988). O termo fai aquí referencia a todas luces a unha etnicidade rexional, coma case todas as contidas no seu conxunto monumental; embora mesmo isto podería espertar suspicacias (cfr. §11.24).

Das dúas referencias que, como apuntei, si incorren na semántica local que nos interesa, a primeira e máis importante é unha lacónica pero transcendental pasaxe estraboniana extraída da súa etnografía da Lusitania (Str., *Geog.*, III, 3, 5: ed. Meineke, 1903: 208):

ἔθνη μὲν οὖν περὶ τριάκοντα τὴν χώραν
νέμεται τὴν μεταξὺ Τάγου καὶ τῶν Ἀρτάβρων.

Son arredor de trinta os *éthnē* que se reparten
o país [comprendido] entre o Texo e os
ártabros.

En segundo lugar, Apiano de Alexandría aplica a mesma denominación para un pobo en concreto, na súa noticia da guerra de Bruto (App., *Iber.*, 72: ed. Schulten, 1934: 136):

περάσας δὲ καὶ τόνδε [Λήθην ποταμόν], καὶ
μέχρι Νίμιος ἑτέρου ποταμοῦ προελθὼν,
Βρακάρων αὐτῷ φερομένην ἀγορὰν
ἄρπασάντων ἐστράτευεν ἐπὶ τοὺς Βρακάρους,
οἱ εἰσιν ἔθνος μαχμώτατον, καὶ ἅμα ταῖς
γυναῖξιν ὥπλισμέναις καὶ οἶδε ἐμάχοντο, καὶ
προθύμως ἔθνησκον, οὐκ ἐπιστρεφόμενος
αὐτῶν οὐδεὶς, οὐδὲ τὰ νῶτα δεικνύς, οὐδὲ
φωνὴν ἀφιέντες.

Cruzouno [o río Limia], en efecto, e chegou
ata outro río chamado Miño (?), e fixo unha
expedición contra os brácaros, que lle riparan
as provisións que levaba. Trátase dun *éthnos*
moi belicoso, cuxas mulleres levan armas
canda os homes, e pelexan sen virárense nin
amosaren nunca as costas, nin deixaren
escapar laio ningún.

Temos, pois, o termo *éthnos* aplicado á xeneralidade das comunidades asentadas entre o Texo e os ártabros, e en concreto, tamén neste mesmo espazo, aos brácaros. A acotación estraboniana reproduce con seguridade a territorialidade atribuída á Lusitania en época romano republicana, incluíndo tamén puntualmente a Galesia (cfr. Guerra, 2010).

O termo *éthnos* é, como todos os tratados neste capítulo, extremadamente polisémico e pode facer referencia tamén a identidades étnicas meirandes, tanto de carácter rexional coma etno-lingüístico (cfr. Roussel, 1976: 162-163). Resultan especialmente significativos no noso caso os propios *éthnē* gregos entendidos como comunidades étnicas rexionais de escaso artellamento civil que precederon á constitución de *póleis*. O termo designaría neste caso, convencionalmente, “un peuple ayant une certaine organisation politique, si rudimentaire qu’elle soit: on n’ose dire une nation” (Roussel, 1976: 161). Os *éthnē* galaicos, canda menos en extensión, semellan ben atrás dos exemplos gregos típicos, que abranguen rexións enteiras, coma Beocia ou Etolia, que abranguiron moitas *póleis*. Porén, non poucos *éthnē* se constituíron en si mesmos como *póleis*, como ilustra o exemplo da Élide, ben coñecido por se efectuar en plena época clásica (García Quintela, 2002: 27).

Os *éthnē* galaicos, documentados en fontes de época imperial romana pero sempre referentes ao período da conquista, correspóndense a comunidades étnicas de incerto cohesionamento interno, pero a todas luces de moi escaso desenvolvemento civil. O termo *éthnos* resulta así perfectamente equivalente aos *populi* de Floro (vid. §7.11), enfatizando a dimensión «étnica» das comunidades locais galaicas, que dalgún xeito precede a dimensión «civil» que atopamos nomeadamente nas *ciuitates*, pero tamén nos *populi*, de Plinio (§7.1).

7.4. *Forum*

A través das táboas ptolemaicas e os itinerarios baixo-imperiais, remitindo xa que logo a un intervalo que abrangueu canda menos os séculos II e IV d.C., testemúñase unha denominación particular que adquiriron certos núcleos habitacionais galaicos: o *forum*. Tamén a cosmografía tardo-antiga do *Anónimo de Rávena* xoga neste rexistro; pero non creo que poidan existir dúbidas de que a súa información proceda destas mesmas fontes romanas (cfr. Roldán Hervás, 1975), sen implicacións para a acotación cronolóxica dos *fora* galaicos.

A denominación *forum*, non usual pero si ben coñecida ao longo do Occidente romano, adoita aludir a centros creados por intervención estatal directa e bautizados comunmente conforme á dinastía en curso ou aos maxistrados implicados (Muñiz Coello, 1980: 189-190; Pérez Losada, 2002: 35-36; pode consultarse un catálogo exhaustivo en Iglesia Vilanova, 2014). No caso galaico, o papel imperial desdebúxase pola súa denominación invariabelmente asociada a un xenitivo plural de cadansúa comunidade étnica. Os *fora* galaicos en cuestión son os seguintes:

- 1º. — *forum Bibalorum* (Ptol., *Geog.*, II, 6, 42);
- 2º. — *forum Gígurrorum* (Ptol., *Geog.*, II, 6, 37; *Itin. Ant.*, 428, 7; *Rav.*, 4, 45);
- 3º. — *forum Limicorum* (Ptol., *Geog.*, II, 6, 43);
- 4º. — *forum Narbasorum* (Ptol., II, 6, 48).

Adicionalmente, a través de dúas estelas padronesas, G. Pereira (*CIRG* I, 12 e 13) propuxo un quinto *forum* galaico, o *Iriensium*. Un dos documentos nos que se fundamentou esta presunción (*ibid.*, 13), consiste nunha estela desaparecida á que G. Pereira non tivo acceso, e verbo á que inxustificadamente corrixiu as edicións anteriores para postular, dun xeito máis ca controvertíbel e dende logo inverificábel, a lectura dunha *origo For(o)irie(n)s(is)*. Noutro capítulo desta tese amplíase a cuestión da lectura correcta da epígrafe (§8.23).

O outro documento aludido si que contén, a todas luces, a mención a un *forum* de Iria: NEPT|VNO | F O R I | E S E S | D S P (*CIL* II, 2540 = 5626 = *CIRG*. I, 12). Se a última ringleira ofrece a doada e formularia lectura *d(e) s(uo) p(osuerunt)*, G. Pereira forneceu para as dúas liñas anteriores a interpretación, un tanto imaxinativa, *For(o)i(ri)e(n)s(es)*. Neste caso a lectura dun *forum* resulta por enteiro evidente, e mesmo a duns adicantes *Irienses* semella admisíbel; pero cómpre apuntar que o xentilicio resultante, *Foroirienses*, deviría nun *hapax* na documentación galaica, pois en todos os demais casos os habitantes de *fora* mantiveron o seu etnónimo como denominación única (cfr. §§5.2-5.4). O contexto galaico apuntaría, coido, a un simple xentilicio *Irienses*, mesmo en caso de admitirmos a existencia, non testemuñada en absoluto, dunha localidade chamada *forum Iriensium*. Por iso, antóllase máis razoábel pensar nun *Neptuno fori*, “Neptuno do foro”, xa se manteña ou non a lectura duns adicantes *I(ri)e(n)s(es)*. Tamén poderíamos estar, coido, simplemente perante uns *e(n)s(es)*, “gardiáns”, en sentido figurado (lat. *ensis*, *-is*), do culto en cuestión ou de calquera outra realidade social da Iria alto-imperial. O modificador xenitivo *fori*, xa que logo, podería concertar tamén con eles: “a Neptuno, os gardiáns do foro”. Inevitabelmente, cumprirá voltar sobre este documento, e sobre os presuntos *Foroirienses*, noutros lugares desta memoria (§§8.23; 11.41).

Un segundo *forum* apócrifo presente nalgunha bibliografía é o *Forum Lemauorum*. Ao meu saber, a referencia do *forum* en cuestión apareceu nun artigo de A. García y Bellido (1967: 15), asociándoo a Monforte de Lemos sen fornecer referendo documental ningún, remitindo en xenérico ao tratamento dos *fora* por F. López Cuevillas (1953). Con todo, non dei verificado a referencia, que dende logo non se atopa no tratamento dos *Lemaui* do citado mestre da arqueoloxía galega (*ibid.*: 56). Sexa como for, por mimetismo bibliográfico, ou canda menos sen fornecer nunca o referendo documental pertinente, o presunto *Forum Lemauorum* seguiu a ser mencionado esporadicamente na literatura académica (v.g. Rincón

Martínez, 1970: 74; Poveda Navarro, 2002: 18). Estamos, abofê, perante un simple factóide historiográfico, ao que non lle podemos dar o valor de rexistro histórico.

En suma, testemuñamos dun xeito incontrovertíbel catro *fora* na nosa área de estudo: o *Bibalorum*, o *Limicorum*, o *Narbasorum* e, xa no ámbito ástur, o *Gigurrorum*; e adicionalmente tense especulado arredor da existencia de dous máis, un *Iriensium* e máis outro *Lemaorum* que particularmente coido que cómpre desbotar.

En xeral, os *fora* romanos artellaron politicamente comunidades de poboamento disperso e de natureza netamente rural (Villanueva Acuña, 1998b: 681). Isto semella evidente no noso caso, onde aparecen fundamentalmente nunha área interior e carente de cidades, arredor do *trifinium* entre os tres *conuentus*, embora o *forum Narbasorum* non teña unha redución clara e o presunto *forum Iriensium* levaríao ata a ribeira atlántica (*vid.* os apartados de cadansúa comunidade en §11).

A dimensión semántica da voz latina *forum* apunta primeiramente ás súas funcións mercantil e xurídica, como lugares de intercambio e realización de negocios, contratos e pactos persoais. Pero o feito de que xurdan, como se amosará, nun contexto de devalo dos castros, invita a considerar que ademais suplirían as súas funcións políticas e relixiosas, e que chegasen así a acumular as funcións municipais (Pereira Menaut, 1997a: 246-247; Rodríguez Colmenero, 1996a: 151; Villanueva Acuña, 1998b: 681; Pérez Losada, 2002: 34; Poveda Navarro, 2002: 11ss.; Fernández Calo, 2015a: 61-62; &c. *cfr.* §§13.4-5). De feito, consta que canda menos un dos *fora* galaicos, o dos *Limici*, se auto-organizou con maxistraturas tipicamente municipais como son os *duumviri*, e que os seus cidadáns romanos se adscribiron á tribo *Quirina* como estipularan as leis flavias (*vid.* §13.4). Isto demostra que no caso dos *fora* en particular son identificábeis “rasgos de la organización municipal”, independentemente do seu rango estatutario específico (Candelas Colodrón, 2004: 24).

O *forum* non é, polo demais, tanto un título constitucional da comunidade política coma a denominación convencional do seu fulcro habitacional; mais non quería deixar de tratalo neste capítulo pola súa forte relación co proceso de mutación constitucional no que xurdiron os *fora* galaicos. Outra volta, o *forum Limicorum*, o mellor documentado, artellaría unha comunidade que sabemos denominada *ciuitas* e *res publica* noutros contextos (*cfr.* §§7.1; 7.12).

7.5. *Gens*

O termo *gens* ten unha incidencia moi limitada como denominación das comunidades locais galaicas. O testemuño máis claro, só colateral —a propósito da indefinición etnonímica dos ártabros (*vid.* §11.9)—, apórtano Plinio:

Septentrio hinc [promunturium Magnum] oceanusque Gallicus, occasus illinc, oceanus Atlanticus. promunturi excursus LX prodirere, alii XC, ad Pyrenaeum inde non pauci: L, et ibi gentem Artabrum, quae numquam fuit, manifesto errore. Arrotrebas enim, quod ante Celticum diximus promunturium, hoc in loco posuere litteris permutatis (Plin., *Nat.*, IV, 114: ed. Mayhoff, 1904: 355).

A outra única referencia, esta só aparente, no ámbito estrito da Galedia, suxírenola Pompeio Trogo, a través de Xustino, que se refire como *gens* á estirpe de Teucro, identificándoa dun xeito non moi claro co pobo dos *Amphilochi*:

Gallaeci autem Graecam sibi originem adserunt: siquidem post finem Troiani belli Teucrum morte Aiakis fratris inuisum patri Telamoni, cum non reciperetur in regnum, Cyprum concessisse atque ibi urbem nomine antiquae patriae Salaminam condidisse; inde accepta opinione paternae mortis patriam repetisse, sed cum ab Eurysace, Aiakis filio, accessu prohiberetur, Hispaniae litoribus adpulsum loca, ubi nunc est Carthago Noua, occupasse; inde

Gallaeciam transisse et positis sedibus genti nomen dedisse. Gallaeciae autem portio Amphilochi dicuntur (Iust., *Epit.*, XLIV, 3, 3: Jeep, 1859: 215-216).

Xustino (*Epit.*, XLIV, 3, 6), outra volta dun xeito implícito, volvería denominar *gens* a toda a *Gallaecia*, nunha acepción do termo que xa non garda vencello ningún coa denominación das comunidades locais, senón, se acaso, coa da etnicidade rexional. E máis adiante menciona un río *Chalybe* e aos seus habitantes os *Chalybes* (*ibid.*, 3, 8-9), sendo incerto se se refire á Galecia ou á Lusitania, e sobre todo se cumpriría identificar o etnónimo en cuestión cunha verdadeira entidade local.

Todos os demais testemuños arredor de *gentes* do período romano lévannos aos lindeiros galaico-ástures. Embora nun contexto cronolóxico non sempre definido, nas actuais Asturias, Sanabria e Trás-os-Montes abundan as referencias de *gentes*, acotío designación aparente de simples unidades de parentesco, retraídas, por moi significativo que fose o seu papel na organización social, a unha escala inferior á *ciuitas* e non á súa estricta equivalencia. Estas *gentes* semellan a todas luces o equivalente ástur aos «xenitivos de plural» ou «en -um» típicos na epigrafía celtibérica, marcando unidades de parentesco que complementan a filiación e *origo* do defunto. Tal é o caso de catro lápidas achadas en Morcín e Parres, que, baixo a fórmula *ex gente*, lembran o grupo de parentesco do que formaron parte os defuntos: *Abilicorum, Pembelorum, Peniorum e Ratrium* (CIL II, 2698; 2707; 5736; 5749 = ERA, 24; 33; 35-36). O paralelo celtíbero, e no caso da lápida atinxente aos *Pembeli* a expresa cualificación do defunto, Bovecio, como *ciues Org(e)nom(escus)*, evidencia a dimensión sub-local, e probablemente non estritamente territorial, destas *gentes*, que cómpre entender como unidades de parentesco. Un caso semellante é o altar de Galende, Sanabria, adicado por un certo Burrilo que se fai dicir *exs gente Abaniciorum* (García Martínez & Bragado Toranzo, 1997).

Noutra liña diferente cómpre interpretar os testemuños bercián e trasmontano, limitados ao *Edicto do Bierzo*, achado supostamente en Bembibre, e á *tabula Zoelarum* de Astorga. Ambos os documentos teñen unha importancia capital para o tema da presente tese, polo que me limitarei agora a reproducir e tratar as súas implicacións inmediatas ao valor do termo *gens*. Velaquí os fragmentos que nos interesan do *Edicto do Bierzo*:

Castellanos Paemeiobrigenses ex | gente Susarrorum descentibus ceteris permansisse. | [[[- -]]] Iubeo | castellanis Paemeiobrigensibus ex | gente Susarrorum quibus ante ea | immunitatem omnium rerum dede|ram eorum loco. Restituo castellanos | Allobrigiacinos ex gente Gigurro| rum, uolente ipsa ciuitate, eosque | castellanos Allobrigiacinos om|ni munere fungi iubeo cum Susarris (ed. Pereira Menaut, 2005: 122, n1).

O valor da voz *gens* é aquí, fóra de toda dúbida, o de comunidade local, designándose como tal aos *Susarri* e *Gigurri*, estes últimos referidos expresamente tamén como *ciuitas* no mesmo documento. A todas luces, a voz *gens* enfatiza o contido étnico da comunidade, e *ciuitas* o civil (cfr. §7.1); pero como se comproba son perfectamente equivalentes. Máis problemas ofrece a este respecto a *tabula Zoelarum*, con mención de *gentes* e *gentilitates*:

M(arco) Licinio Crasso | (et) L(ucio) Calpurnio Pisone co(n)s(ulibus) | IIII K(alendas) Maias | gentilitas Desoncorum ex gente Zoelarum | et gentilitas Tridia|uorum ex gente idem | Zoelarum hospitium uetustum antiquom | renoua|uerunt eique omnes ali(u)s alium in fi|dem clientelamque suam suorumque libero|rurum posteriorumque receperunt [[[- -]]] Glabrione et Homullo co(n)s(ulibus) V Idus Iulias | idem gentilitas Desoncorum et gentilitas | Tridiauorum in eandem clientelam eadem | foedera recepunt ex gente Auolgigorum | Sempronium Perpetuum Orniacum et ex gente | Uisaligorum Antonium Arquium et ex gente | Cabruagenigorum Flauium Frontonem Zoelas (CIL II, 2633).

Obviei nesta reprodución a mención dos implicados nos pactos e a súa confirmación legal, obxecto doutras nosas pescudas específicas (*vid.* §§8.8; 8.15). Verbo ao contexto do pacto e ás entidades etno-políticas implicadas, limitareime a reproducir un meu achegamento previo ao respecto (Fernández Calo, 2016a: 110-112).

A *tabula Zoelarum* emitíuse a mediados do século II d.C. para deixar constancia, como se observa no texto reproducido, de tres pactos, sucesivamente renovados e ampliados, entre *gentilitates*, *gentes* e particulares: o pacto orixinal, *hospitium uetustum antiquom*, tanxencialmente referenciado e sen incardinación cronolóxica posíbel, e outros dous pactos datados polas referencias consulares no 27 e 152 d.C., motivando este último a emisión do documento, reproducindo os termos do pacto anterior. A *tabula Zoelarum* ten un fulcral interese para o recoñecemento do proceso de centralización constitucional nun contexto inmediatamente veciño ao noso ámbito de estudo: tanto o primeiro pacto coma o segundo aluden a *hospitia* entre certas *gentilitates* da *gens Zoelarum*, feito que cumpriría vencellar a un proceso de afinzamento constitucional desta comunidade a comezos do século I d.C. O terceiro pacto ampliaría estes *hospitia* a individuos particulares de varias *gentes*, termo que non ofrece aquí unha interpretación unívoca. Tense asumido acotío a asimilación do termo ás *gentilitates* obxecto do pacto anterior (Beltrán Lloris, 1988: 226; Ortiz de Urbina, 2000: 122-123; Salinas de Frías, 2006: 186). En concreto, J. Santos Yanguas (1985: 10-11) conxecturou que se trataría de *gentilitates* que se desdobraran da *gens Zoelarum*, e que polo pacto do 152 d.C. volveron reintegrarse nela. Como mínimo, a hipótese dunha equivalencia entrambos os termos pasa por conxectar unha deriva semántica insolitamente plasmada nun mesmo documento. Evidénciase, pois, que semellante solución é arbitraria.

Ao meu ver, unha alternativa máis acaída, que xa defendín no meu estudo previo ao respecto (Fernández Calo, 2016a) é que esteamos simplemente perante unha *adtributio* municipal de *gentes* veciñas non municipalizadas na *ciuitas Zoelarum*, que no século II d.C. xa acadara o rango municipal (cfr. §11.72). Podemos suxerir, pois, que as *gentilitates* da *tabula Zoelarum* fan referencia a grupos de parentesco integrantes das *gentes*, comunidades locais peregrinas, estruturalmente equivalentes estas últimas a *ciuitates*. En troques, as *gentilitates* da *tabula Zoelarum* si serían equivalentes ás *gentes* sub-locais que obran nas lápidas asturianas e o altar sanabrés do que nos ocupamos antes.

Semella que no contexto municipal a voz *gens* vai verse progresivamente relegada a designar realidades sociais de carácter étnico e familiar —do que serían exemplo as lápidas asturianas—, na medida en que as comunidades locais afiancen as súas estruturas civís, adoptando outros títulos constitucionais (*vid.* §§7.1; 7.7; 7.9). No período das migracións, o noso cronista Hidacio de Chaves reserva o termo para designar aos pobos bárbaros (Hyd., *Chron.*, 12; 137 [129]; 150 [142]; 161 [153]; 171 [164]; 208 [203]). Como xa expuxen no meu estudo do *municipium* baixo-romano da Galecia, esta solución terminolóxica en Hidacio pode estar condicionada pola súa intención de relacionar aos bárbaros coa acepción relixiosa da *gentilitas*, o paganismo (Fernández Calo, 2017a: 39). O termo, pola contra, vai adquirir a noción de comunidade política nas fontes visigodas, tanto o conxunto dos súbditos do Reino coma os estranxeiros (cfr. Martin, 1998). Significativamente, no discurso de Recaredo no terceiro concilio de Toledo se emprega o termo para designar aos suevos, recentemente conquistados polo seu pai e predecesor Leovixildo:

Adest enim omnis gens Gothorum [...] nunc tamen mecum assensu concordans eius ecclesiae communioni participatur, quae diuersarum gentium multitudinem maternu sinu suscepi caritatis uberibus nutrit. [...] Nec enim sola Gothorum conuersio ad cumulum nostrae mercedis accessit, quinimmo et Sueuorum gentis infinita multitudo, quam praesidio caelesti nostro regno subiecimus; alieno enim licet in haeresim deductam uitio, nostro tamen ad ueritatis originem studio reuocauimus (Conc. Tol. III, praef.: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 219-220).

A relación destas incidencias tardo-antigas do termo *gens* coas comunidades locais é nula, e ilustra a grande polisemia do termo, e sobre todo a drástica deriva semántica que experimentou ao longo da Tardoantigüidade. O testemuño de *gentes* locais limítase esencialmente ao *Edicto do Bierzo* e á *tabula Zoelarum*, onde semella enfatizar a dimensión étnica das comunidades locais. Por iso, coa latinización xurídica e consecuente afianzamento das estruturas civís das comunidades ástures nas que se documenta, a acepción etno-política local do termo caería en desuso.

7.6. *Locus*

Documentamos no noso ámbito de estudo o termo *locus* dende o período das migracións bárbaras. Hidacio de Chaves aporta neste contexto tres referencias do mesmo ubicadas na Galicia, todas da segunda metade do século V d.C.:

- 1ª. — o enclave do Porto: *Recharius ad locum, qui Portumcale appellatur, profugus regi Theuderico captiuus adducitur* (Hyd., *Chron.*, 175 [168]: ed. Mommsen, 1894: 29);
- 2ª. — a costa lucense, a través do plural pouco clasicista *loca* (vs. *loci*): *Eruli maritima conuentus Lucensis loca nonnulla crudelissime inuadunt ad Baeticam pertendentes* (Hyd., *Chron.*, 194 [189]: ed. Mommsen, 1894: 31);
- 3ª. — sen un contexto xeográfico claro pero relacionado coa anterior noticia, engádese o *locus* dos *Auregenses*: *Rechimundus uicina sibi pariter Auregensium loca et Lucensis conuentus maritima populatur* (Hyd., *Chron.*, 202 [197]: ed. Mommsen, 1894: 32).

Arredor destes *Auregenses*, non estará de máis sinalar que o século anterior constatamos os seus probábeis sucesores *Aregenses* e o seu *loci senior* Aspidio, canda a toma dos seus *montes* por Leovixildo tras a súa derrota militar fronte aos visigodos (Ioh., *Chron.*, *Iust.* VIII, 2; *vid.* §§7.7; 8.14). A lexislación visigoda empregará o termo como concreción territorial de *loci priores* e *loci seniores*, cun senso semellante ao de oligarquía local (*Iud.*, VIII, 5, 6; IX, 1, 9; *vid.* §8.14). Concordando coa dimensión (semi-)urbana do Porto, contamos tamén cunha referencia a Lugo como *locus* no preámbulo do *Parroquial suevo* (*vid.* §8.5 para a cita completa).

A título xenérico —non estritamente na Galicia— constatamos o *locus* como referencia ao ámbito de actuación, en plural (abl. *locis*), de certos cregos adicados a negocios mercantís, práctica que o concilio de Elvira tratou de abolir (*Conc. Ilib.*, 19; *vid.* §8.19 para a reprodución completa do texto). Nas actas do concilio romano de Toledo faise unha aparente asociación do *locus* ao asento de *castelli aut uicus aut uillae* (*Conc. Tol.* I, 5); pero tamén á *diocesis*, no senso local do termo (*ibid.*, 20; cfr. §7.2).

Nesta liña, na lexislación visigoda atopamos referencias que fan equivaler o *locus* e o *territorium*:

Presbyteri, diacones, seu caetera, religiositas uniuersa, uel iudices uniuersi per diuersa loca uel territoria constituti, prout unusquisque conuentus iudaeorum ad se pertinere cognouerit, secundum totius institutionis nostrae decreta eos distinguere, uel coercere non different (*Iud.*, XII, 3, 26: ed. Zeumer, 1902: 453-454).

E do mesmo xeito, a canonoloxía do mesmo período fai equivaler *locus* a *ciuitas*, embora probablemente implicitando o carácter urbano desta fronte ao rural daquel, como ilustra un canon a prol da oración pola prole rexia:

Conuenit, ut tam per omnes ciuitates uel loca [...] pro eo [rege] uel pro cunctis eius filiis uel filiabus aut pro his qui iam matrimoniali sunt iuri coniuncti, adhuc qui sunt coniungendi, seu

pro nepotibus uel suis omnibus sacrificiorum Domino libamina dedicentur; piaie orationis uota soluantur (Conc. Tol. X, 8: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 575).

En suma, o *locus* emerge nas nosas fontes como un concepto vago e de semántica xenérica, que pode referenciar tanto realidades sub-locais coma supra-locais, en cuxo caso o fai coa mención plural, e vulgar, de *loca*. Porén, noutras moitos casos aparece como equivalente estrito de entidades locais, xa sexa a *diocesis* eclesiástica, o *territorium* civil, ou o contrapunto rural á *ciuitas* episcopal. Tamén o fai, en xenitivo, como concreción territorial da oligarquía local, baixo as expresións *loci priores* e *loci seniores*. Podemos considerar, xa que logo, o *locus* como unha das denominacións xenéricas que, na Tardoantigüidade, recibirán as entidades locais galaicas.

7.7. *Municipium*

O título *municipium* é particularmente esquivo na documentación galaica. De feito, Chaves conforma o único exemplo explícito documentado no Alto Imperio (Tranoy, 1992: 79; Fonseca Sorribas, 2012: 523; Le Roux, 2009: 278). O título consta en tres adicacións votivas dos séculos I e II d.C. (cfr. Fonseca Sorribas, 2012: 523):

- 1ª. — Valerio Lonxino á Concordia dos múnicipes do *municipium* flaviense: [Co]ncordia[e] | muni[ci]p[u]m | muni[ci]p[i] | Aquiflaviens[is] | L[ucius] Ualerius | Longinus | de suo (AFb, 84 = AE 1973, 304 = RAP, 242 = Le Roux & Tranoy, 1973: nº. 8);
- 2ª. — adicante incerto ao Xúpiter *municipalis*: I[ouis] O[ptimo] M[aximo] | muni[ci]pal[i]s (AFb, 4 = RAP, 352 = AE 1973, 305); texto que con todo ofrece outras posíbeis lecturas das que cumprirá ocuparse noutro momento (vid. §8.18);
- 3ª. — Ulpio Saturnino á Tutela do *municipium* flaviense: Tutelae | muni[ci]p[i] | Aquiflaviensium | M[arcus] Ulp[ius] Sa[turninus] | ex uoto (AFb, 76 = AE 2000, 745).

Destes testemuños, resulta de especial interese o primeiro, xa que podería reflectir o acto votivo fundacional do *municipium* (Tranoy, 1981: 200). Sexa como for, as tres epígrafes converten a Chaves no exemplo máis evidente de *municipium Flauium* de todo o noroeste hispánico. Con todo, a súa denominación como *ciuitas* no *Padrão dos povos* (CIL II, 2477) ten xerado algunhas opinións discordantes verbo a unha municipalización máis serodia, en tempo de Traxano (98-117), cando efectivamente se desenvolveron importantes actuacións edilicias na cidade (Fonseca Sorribas, 2012: 523-524). Isto incorre certamente no hiper-criticismo que comunmente arrodea o tema da municipalización ástur-galaica (cfr. §3.4), que neste caso podemos matizar aducindo o valor xenérico da voz *ciuitas*, segundo amosamos no apartado pertinente (§7.1).

A epígrafa non aporta ningún testemuño explícito máis de *municipia* galaicos, embora si algunha referencia hipotética. Podemos citar así unhas secuencias MB e BAM inscritas como marca de obradoiro nunha lucerna bracarense (AE 2004, 771b-c), que se teñen interpretado *m(unicipii) B(racaraugustanorum)* e *B(racarae) A(ugustae) m(unicipio)*.

Mais estas enigmáticas secuencias non semellan ter un valor significativo como testemuños do *municipium* galaico. Chaves aparece, definitivamente, tan isolado neste rexistro epigráfico hoxe como hai medio século, cando se comezou a salientar esta circunstancia na literatura académica. Porén, o rexistro do *municipium* galaico non se limita á epígrafa nin ao período alto-imperial, pois na Romanidade terminal da Galecia emerxen dúas das súas máis significativas mencións documentais, as cales, moi lamentabelmente, adoitaron pasarse por alto na investigación deste tema por mera razón da súa data serodia. Mais servíronme, pola contra, nun meu estudo recente, para debuxar o panorama documental real do *municipium* baixo-romano da Galecia, que me limitarei a sintetizar agora (Fernández Calo,

2017a: 19-22).

O primeiro destes testemuños procede das actas do concilio romano de Toledo, do ano 400, onde un *municipium* galaico, *Celenis*, se menciona expresamente como patria dun dos bispos asistentes, Exuperancio (cfr. §8.9). O texto do que extraemos este relevante rexistro é o seguinte:

Conuenientibus episcopis in ecclesia Toletu, id est patruinus, marcellus, Aphrodisius, Alacianus, Iucundus, Seuerus, Leonas, Hilarius, Olympius, Florus, Orticius, Asturius, Lampius, Serenus, Leporius, Eustochius, Aurelianus, Lampadius, Exuperantius de Gallaecia, Lucensis conuentus, municipii Celenis, omnes decem et nouem: isti sunt, qui et in aliis gestis aduersus Priscilliani sectatores et haerese, quam adstruxerat, libellarem direxere sententiam (Conc. Tol. I, praef.: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 474).

A outra noticia é de carácter cronístico: significativamente a que, no ano 468 —medio século despois de asentados os bárbaros e esmorecidas as estruturas imperiais da Galecia— dá peche ao *Cronicón* de Hidacio de Chaves. Acudindo ao sumario do meu estudo da cuestión (Fernández Calo, 2017b: 21), trátase da noticia de dous prodixios que o bispo cronista, propenso ás concepcións «apocalípticas», semella interpretar en clave numerolóxica (Candelas Colodrón, 2004: 306ss.; Díaz Martínez, 2011a: 100). Independentemente da pertinencia desta interpretación e da propia veracidade da noticia, nada se opón á historicidade do *municipium* ao que fai referencia, *Lais*, localidade e entidade política para a que contamos cun volume significativo de información complementaria (vid. §11.68). O texto da noticia en cuestión é o seguinte:

Signa etiam aliquanta et prodigia in locis Gallaeciae peruiidentur: in flumine Minio de municipio Lais miliario ferme quinto capiuntur pisces IIII noui uisu et specie, sicut retulere qui ceperant Christiani et religiosi, Hebraeis et Graecis litteris, Latinis autem aerarum numeris insigniti, ita CCCLXV anni circulum continentes; paruo mensum interuallo: haud procul de supra dicto municipio in speciem lenticulae uiridissimorum, ut herba quaedam, forma granorum plena amaritudine defluxit e caelo; et multa alia ostenta, quae memorare prolixum est (Hyd., *Chron.*, 253 [247]: ed. Mommsen, 1894: 35).

A historiografía dos dous últimos séculos non tivo reparos en asumir a pervivencia municipal suxerida por estes testemuños tan explícitos de *municipia* (Pérez Pujol, 1896: 260; López Cuevillas, 1955: 190), que pola súa datación serodia semella ter fuxido do común hiper-criticismo que caracterizou a valoración do *municipium* ástur-galaico na investigación romanista. Xa apuntei ao tratar os precedentes historiográficos do noso tema de estudo que os testemuños que nos ocupan agora adoitaron ser completamente ignorados polos nosos especialistas rexionais en Historia romana, pola súa atención case exclusiva ao período alto-imperial (§3.1). E vimos entón tamén que P. C. Díaz Martínez (2007: 325) ten matizado que este *municipium* post-romano non podía manter as estruturas administrativas romanas, concluindo que se denotaría “un consejo de notables que situaban a su frente un personaje significativo en el cual delegaban la representación de la ciudad”. Abofê, ignórase cómo terían funcionado os *municipia* logo do colapso das estruturas imperiais, que na Galecia se produciu xa no mesmo comezo do século V, ben antes do testemuño do *municipium Lais*. Mais cómpre sinalarmos que, polas mesmas datas, o *Breviario* de Alarico II se refería ao réxime curial galo-romano baixo dominio visigodo (Sánchez Albornoz, 1943: 31; Liebeschuetz, 2007: 231); e que, como xa teño sinalado noutro lugar (Fernández Calo, 2017a: 42-43), a propia hipótese P. C. Díaz Martínez debuxa unha definición dificilmente dissociábel de dous elementos que caracterizaban o *municipium* romano: a deliberación colexiada e a elección de maxistrados. E como tamén concluíu daquela, “as mencións do *municipium Lais*, sensibelmente post-romano,

e *Celenis*, indubidosamente baixo-romano, están a reproduciren un contexto terminolóxico análogo” (Fernández Calo, 2017: 22).

Fronte aos actos votivos nos que se nos presenta o *municipium* alto-romano da Galecia, o que é o mesmo a dicir que Chaves, nos testemuños baixo-romanos atopamos outras características dignas de mención. No caso de *Celenis*, o *municipium* semella adoptar un sentido sensibelmente xurídico ao concretar a patria local, *origo*, dun particular (cfr. §5.4). En *Lais* o que temos é a mención dun núcleo (semi-)urbano, o asento físico do *municipium*, ao atribuírselle unhas distancias (*miliario ferme quinto; haud procul*) verbo a outras localizacións.

Por último, non estritamente na Galecia pero si no común marco do reino suevo, atopamos na contorna de Idanha un topónimo, *Monecipio* ou *Municipio*, documentado como asento dunha ceca e igrexa parroquial (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 122-123; 292; *Par.*, VII, 2). Xa o padre P. David se preguntou lexitimamente se este topónimo non implicaría na comunidade que o designou a pervivencia tardo-antiga da organización municipal romana (1947a: 79). Coido que o mero topónimo non aporta un argumento de xuízo absoluto, pois podería tratarse simplemente da fosilización do antergo título constitucional da comunidade na súa propia denominación ordinaria: máis ben cómpre recoñecermos que non contamos con argumentos nin a favor nin en contra desta posibilidade. Sexa como for, o testemuño tardo-antigo ten que ser situado nunha expresión serodia do antigo réxime municipal lusitano. Tanto para a súa contextualización específica como para a do propio *municipium* galaico, non estará de máis sinalar que a comezos do século II constatamos como *municipia* a varias comunidades lusitanas da contorna, netamente rurais e indíxenas, segundo fixeron constar na estela da ponte de Alcántara que sufragaron (*CIL* II, 760; *vid.* §5.3).

Os testemuños tardo-antigos do *municipium* galaico teñen que contextualizarse tamén, a título xenérico, nas fontes lexislativas visigodas, que constatan expresamente institucións de indubidosa prosapia municipal romana (*Iud.*, II, 1, 25; V, 4, 19; XII, 1, 2). Certamente estas referencias nada aportan arredor do *municipium* galaico en específico, ao se referiren a todo o Reino. Porén, si resultan significativas para calibrarmos a posibilidade da pervivencia municipal galaica, pois o que dende logo reflicten é, a título xenérico, a pervivencia do *municipium* ao longo do reino visigodo (Hinojosa, 1896: 4-5; Pérez Pujol, 1896: 259ss; contra Sánchez-Albornoz, 1946: 99ss.).

Non estará de máis, en fin, recollermos a clasicista definición de *municipium* de Isidoro de Sevilla, en pleno século VII:

Municipium est quod, manente statu ciuitatis, ius aliquod minoris aut maioris officii a principe impetrat. Dictum autem municipium a muniis, id est officiis, quod tantum munio, id est, tributa debita, uel munera reddant. Nam liberales et famosissimae causae, et quae ex principe profisciscuntur, ibi non aguntur, haec enim ad dignitatem ciuitatum pertinent (Isid., *Etym.*, XV, 2, 10: ed. Arévalo, 1850: 538).

Cómpre apuntar que para Isidoro a *ciuitas* non é a cidade física, senón o conxunto dos seus cidadáns, ofrecendo outra volta un resabio clasicista, neste caso contra a acepción ordinaria do termo no seu tempo, que xa se achegaba ao actual de «cidade» (cfr. §7.1). Non deixa de resultar significativo que para o sabio bispo hispalense a *ciuitas* fose a comunidade política local e o *municipium* un dous seus rangos: o outorgado, como se recolle no texto reproducido, polo soberano (*princeps*). Certamente, non podemos extrapolar disto a permanencia do *municipium* como rango constitucional diferenciado nas comunidades locais do reino visigodo, pois Isidoro semella reproducir unha visión culta do saber clásico, non o panorama xurídico real do seu tempo. Porén, este matiz non desbota a influencia do antigo *municipium* romano na *Hispania* de Isidoro, sobre todo na esencia que el mesmo ofrece para o concepto

—e significativamente unha das súas non moi usuais etimoloxías correctas—: a existencia de obrigas públicas (*munera*) entre os veciños dunha comunidade local. Isidoro ofrécenos, pois, unha visión xenérica, superficial e meramente teórica, pero que non podemos esquecer á hora de valorarmos as noticias tardo-antigas do *municipium* galaico.

Sexa como for, importa concluírmos que o rexistro de *municipia* galaicos explícitos abrangue entre remates do século I d.C. e a segunda metade do V d.C. Malia teren sido tan inxustificabelmente ignorados, os testemuños serodios aportan unha información de primeira orde, a nivel do Occidente post-romano, para o problema da pervivencia municipal na Tardoantigüidade, contrastando coa pobreza documental do noso período alto-romano, que fica tan atrás da riqueza característica doutras rexións hispanas.

7.8. *Pagus*

A voz *pagus* documéntase singularizadamente no *Parroquial suevo* como asento dunha serie de igrexas dependentes das sés de Braga, Porto e Tui, a través dunha característica fórmula: *item pagi* (*Par.*, I, 18; II, 18; XII, 11). Evidentemente, esta fórmula non tería sentido se non a puxeramos en relación cunha expresión que a precede indistintamente nos tres casos: *ecclesiae que in uicino sunt* (*ibid.*, I, 1; II, 1; XII, 1). A fórmula *item pagi* fai referencia, pois, ás igrexas que se atopan nos *pagi* en contraposición ao *uicinum*.

Dentro de tales *pagi* aparecen consignadas 11 igrexas bracarenses (*Par.*, I, 19-30): *Pannonias*, *Laetera*, *Brigantia*, *Astiatico*, *Tureco*, *Auneco*, *Merobrio*, *Berese*, *Palantucio*, *Celo* e *Supelegio*; 7 portugalenses (*ibid.*, II, 19-25): *Labrencio*, *Aliobrio*, *ualle Aritia*, *Truculo*, *Cepis*, *Mandolas* e *Palentiaca*; e 6 tudenses (*ibid.*, XII, 13-17): *Aunone*, *Sacria*, *Erbilione*, *Cauda*, *Ouinia* e *Cartase*. En total, 24 igrexas galaicas.

No noso estudo do *Parroquial suevo* xa nos temos debruado nas probas textuais e materiais que verifican a equivalencia dos *pagi* con entidades locais (§6.9). Con todo, na historiografía desta cuestión ten xogado unha influencia desproporcionada unha lectura reduccionista da definición isidoriana de *pagus*. A definición é a seguinte:

Oppidum autem magnitudine et moenibus discrepat a uico, et castello, et pago. Ciuitates autem, aut coloniae, aut municipia, aut uici, aut castella, aut pagi appellantur. [...] Uici, et castella, et pagi, ii sunt quae nulla dignitate ciuitatis ornantur, sed uulgari hominum conuentu incoluntur, et propter paruitem sui maioriubus ciuitatibus attribuuntur. [...] Pagi sunt apta aedificiis loca, inter agros habitantibus. haec et conciliabula dicta a conuentu et societate multorum in unum (Isid., *Etym.*, XV, 6-14: ed. Arévalo, 1810: 538).

Abofé, débúxasenos aquí unha definición multifacética e en certa medida contraditoria. Os *pagi*, canda os *uici* e *castella*, son definidos expresamente como *ciuitates*, que como sabemos Isidoro considera na súa acepción non urbana senón comunitaria (*vid.* §7.1), para inmediatamente seren despoixadas das súas características básicas (*nulla dignitate ciuitatis ornantur*) agás precisamente o máis definitorio, o comunitario (*uulgari hominum conuentu incoluntur; conuentu et societate multorum in unum*). Apórtase asemade o dato, de máximo interese, da dependencia (*attributio*) verbo a *ciuitates* de meirande entidade. O *pagus* ten unha acepción habitacional: construcións insertas nun *locus*, que seguramente ten aquí o senso de espazo rural pero que tamén presenta unha acepción xurídica (cfr. §7.8). Apúntase, finalmente, que *pagus* é sinónimo de *conciliabulum*.

Obviando completamente a explícita equiparación do *pagus* co senso xurídico clásico que para Isidoro tiña a *ciuitas*, non poucos autores tenderon a interpretar este concepto non só na súa acepción estritamente habitacional, senón mesmo como unha forma de poboamento disperso, inferior ao *uicus* (v.g. Isla Frez, 2001: 11). A propósito do *Parroquial*, recensionouse acotío unha suposta contraposición entre as igrexas rurais sitas en *uici* e *pagi*, postulando que

o segundo representaría uns asentamentos máis dispersos e de menor entidade aínda (v.g. Díaz y Díaz & Vilariño Pintos, 2002: 539). Porén, cómpre repetir que o documento en cuestión non menciona *uicus* ningún, senón *uicina*, de xeito que semellante interpretación parte dunha lectura errada da fonte (cfr. §6.9).

En realidade, o texto isidoriano reproducido está a xogar coa dimensión teórica do termo, pero este non semella ter acadado un uso moi relevante na *Hispania* do seu tempo. De feito, os *pagi* do *Parroquial* están literalmente isolados no rexistro histórico galaico. Na Galesia non constan *pagi* nin antes nin despois do reino suevo-católico, e pola contra acadan unha relevancia capital nun dos poucos documentos conservados deste período. Como levo formulando dende a miña tese de licenciatura, cómpre interpretar o *pagus* suevo a partires dunha influencia terminolóxica exóxena: a galo-franca (Fernández Calo, 2015a: 161-163; 2015b: 187-189). A Galia franco-merovinxia representou, canda o Oriente bizantino, a máis importante influencia externa que recibiu o reino suevo, a nivel cultural, político e mercantil, no século VI¹⁹, e decote se ten sinalado que a organización da Igrexa galaica deste tempo —e nomeadamente o propio *Parroquial*— non foi allea a isto (Díaz y Díaz & Vilariño Pintos, 2002: 540; Sánchez Pardo, 2014a: 461). Na Galia, fronte á Galesia e á xeneralidade da península ibérica, a voz *pagus* designou unha realidade socio-política de primeira orde, que puido ter influído na organización da Igrexa galaica precisamente por mor dos vínculos que no século VI xunguían ambas as rexións.

Dende a Idade do Ferro, o concepto latinizado *pagus* designara na Galia un tipo moi concreto de distrito territorial, no que se subdividían internamente as *ciuitates* locais, cunha funcionalidade se cadra vencellada ao control da propiedade agrícola (Lamoine, 2009: 13-14; Tarpin, 2009). Se a municipalización alto-romana diluíu as competencias tradicionais do *pagus* fronte á unidade da *ciuitas*, os procesos de ruralización e señoralización da Tardoantigüidade invertiron a tendencia (Perroy, 1967). A propia influencia xermánica, na que o *gaus*, distrito equivalente ao *pagus*, tiña unha grande importancia na celebración de asembleas de carácter político (Iversen, 2013), houbo de incidir neste proceso. No feudalismo francés, a entidade política derivada do *pagus*, o *pays*, pasou a representar a referencia primeira da *origo* persoal, paralelamente a *ciuitas* adquiría o senso rexional de diocese (Fernández Calo, 2015b: 201; cfr. Bois, 1991).

Se admitimos que o *pagus* galo pode estar a exercer algunha influencia na solución terminolóxica ao respecto do *Parroquial*, e engadimos que o propio Isidoro o consideraba unha forma de *ciuitas*, entendida como comunidade política local, non pode haber marxe de dúbida de que é este precisamente o senso que ten no noso caso. Isto non é nignha novidade interpretativa, pois xa dende moito antes se vén asumindo ocasionalmente a dimensión política e territorial deste termo, opción historiográfica de non poucos investigadores. No apartado que lle temos adicado á crítica textual da fórmula na que este estatuto se documenta no *Parroquial*, *item pagi* en contraposición a *ecclesiae in uicino*, verificamos a frecuencia coa que os *pagi* albergaron cecas visigodas, constatación material desta hipótese (cfr. §6.9).

Polo demais, a dependencia política fronte a *ciuitates* de meirande entidade, a dicir de Isidoro, pode estar tanto aludindo á semántica clásica do termo como á propia dependencia dos *pagi* do seu tempo fronte ás propias *ciuitates* episcopais. Mais se na Galia os *pagi* designan entidades dentro do que foran as enormes *ciuitates* romanas —e antes celtas— desta rexión, na Galesia designan comunidades que probabelmente foran xa daquela *ciuitates* de dereito propio. Na Galesia, as *ciuitates* eran moito máis pequenas do que na Galia, e só unha minoría delas chegou a asentar bispos. Por iso, baixo o título *pagus* o *Parroquial* designa o que en época romana foran *ciuitates* rurais, e cuxa dependencia verbo a cidades de meirande

19 Pódese confrontar esta aseveración nunha ampla bibliografía: Fontán Pérez, 1986-1987; Almeida, 1993: 199; Carballo Carballo, 1995: 20-21; Ferreiro, 1998: 52-53; Branco, 1999: 76-77; Carbajal Sobral, 1999: 367; García Moreno, 2006; Díaz Martínez, 2011a: 132, 221-222; Núñez García, 2012: 82; &c.

importancia sería, precisamente, só eclesiástica a partires do proceso de cristianización do *ager*. O *pagus* suevo é, xa que logo, a denominación que recibiron as entidades políticas rurais da Galecia no século VI, contraposto ao principal termo anterior, *ciuitas*, e o posterior, *territorium*; verbo ao que por certo Isidoro estipula unha perfecta equivalencia (cfr. §§7.1; 7.13).

7.9. *Plebs*

O termo *plebs* aparece na nosa Tardoantigüidade como referencia, de forte contido relixioso, a comunidades locais. Nos meus traballos previos, elaborados no marco do mesmo proxecto de doutoramento cá presente tese, téñome xa achegado polo miúdo ás relevantes implicacións socio-políticas dalgunhas das referencias documentais destas *plebes* galaicas, equiparándoas ao concepto relixioso da *plebs Christiana* (Fernández Calo, 2017b: 39-42; 2019: 69-71). No presente apartado propoño, xa que logo, conxugar e ampliar estes meus resultados anteriores.

Embora non estritamente na Galecia, as *plebes* emerxen na primeira noticia fidedigna arredor de igrexas episcopais no noroeste hispánico e case de toda a península ibérica: a coñecida carta de Cibrán de Cartago ás igrexas hispanas, do século III, a cuxa problemática histórica lle adicaremos unha atención pormenorizada noutro capítulo (*vid.* §8.9). Importa agora, pola contra, ocupármonos da súa referencia ás *plebes*, que aparecen citadas na propia rúbrica:

Cyprianus, Caecilius, Primus, Polycarpus, Nicomedes, Lucilianus, Successus, Sedatus, Fortunatus, Ianuarius, Secundinus, Pomponius, Honoratus, Uictor, Aurelius, Sattius, Petrus, alius Ianuarius, Saturninus, alius Aurelius, Uenantius, Quietus, Bogatianus, Tenax, Felix, Faustus, Quintus, alius Saturninus, Lucius, Uincentius, Libsus, Geminius, Marcellus, Iambus, Adelphius, Uictoricus et Paulus: Felici et plebibus consistentibus ad Legionem et Asturicae; item Aelio diacono et plebi Emeritae consistentibus, fratribus in domino, s(alute) (Cyp., *Epist.* LXVII, *praef.*: ed. Hartel, 1871: 735).

Como se observa, estamos de feito perante unha carta conxunta, dirixida por Cibrán de Cartago pero asinada por outros moitos bispos da súa provincia, ao presbítero Félix, en representación das comunidades cristiás (*plebes*) de Astorga e León; e ao diácono Elio en representación da de Mérida. Referenciásenos así moi claramente, a través do termo *plebs*, a comunidade leiga dunha igrexa local, en contraposición ao clero.

A *plebs* conforma un piar esencial do goberno da Igrexa primitiva e tardo-antiga, pois entón asumíase que as ordenacións episcopais cumpría realizalas baixo o seu consenso (García Villada, 1929: 195-201; Fernández Calo, 2018a: 201). Mais o seu papel foi minguando co tempo, conducindo, dende tan cedo coma o século II, pero sobre todo xa no período romano-cristián, ao episcopado monárquico (Teja Casuso, 1990: 12; Pérez Martínez, 2000-2001: 21; Núñez García, 2012: 21; Fernández Calo, 2018: 201; &c.). Porén, isto non ha de motivar a impresión dunha pasividade total da *plebs* na vida relixiosa e nin sequera no goberno eclesiástico ao longo da Tardoantigüidade (Pietri & *al.*, 1992). No noso ámbito de estudo, se na carta de Cibrán a *plebs* se vinculou ao conflito aberto entre uns bispos depostos de Astorga-León e Mérida por apostasía e os seus substitutos (*vid.* §8.9), o seu papel activo reforzarase deica o remate do dominio romano, cando o cisma priscilianista se vexa favorecido pola implicación popular. No concilio romano de Toledo o bispo Simposio, presumiblemente asturicense, axiña acompañado por Dictinio, alegaron que as súas ordenacións irregulares na Galecia se viran motivadas pola coacción popular, empregando para isto o teimoso termo *plebs*:

Caeterum extortum sibi de multitudine plebis probaret Symposium, ut ordinaret Dictinium episcopum, quem sanctus Ambrosius decreuisset, bonae pacis locum tenere presbyterii, non accipere honoris augmentum. Confitentur etiam illud quod alios [episcopos] per diuersas ecclesias ordinassent, [...] habentes hanc fiduciam, quod cum illis propemodum totius Galliciae sentiret plebium multitudo (Conc. Tol. I, exemplar definitivae...: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 195).

No subseguinte período das migracións bárbaras, as *plebes* galaicas volven emerxer nas nosas fontes, pero agora xa cunha dimensión netamente civil, mantendo o seu papel activo que xa se enxergaba nas noticias anteriores. Os testemuños en cuestión proceden, como non, do *Cronicón* de Hidacio, cun total de catro referencias a *plebes* galaicas, das que dúas son xenéricas e as outras dúas específicas. A primeira delas, do 430, lembra a resistencia da *plebs* nos castros máis seguros (*castella tutiora*), forzando a paz cos suevos:

Sueui sub Hermerico rege medias partes Gallaeciae depraedantes per plebem, quae castella tutiora retinebat, acta suorum partim caede, partim captiuitate pacem quam ruperant familiarum quae tenebantur redhibitione restaurant (Hyd., *Chron.*, 91 [81]: ed. Mommsen, 1894: 21).

A segunda noticia, do 438, implica a “parte da *plebs* da Galecia” nunha nova paz cos suevos:

Sueui cum parte plebis Callaeciae, cui aduersabantur, pacis iura confirmant (Hyd., *Chron.*, 113 [105]: ed. Mommsen, 1894: 23).

As outras dúas noticias identifican unha *plebs* en concreto, a convencionalmente citada como *Aunonensis*, verbo á que defenderemos a lectura **Annouensis* (vid. §10.2), que polo que agora nos incumbe vai aparecer sostendo un conflito aberto cos suevos. A primeira delas sitúa a devandita *Annouensis plebs* como colectividade implicada ao estopar o conflito en cuestión, no 465:

Sueui aduersus [Annouensem] saeuiunt plebem; qua de causa legati a Theodorico ad Remismundum mittuntur in cassum spretique ab eo mox redeunt (Hyd. *Chron.*, 233 [229]: ed. Mommsen, 1894: 34).

Finalmente, a última noticia fai proceder da devandita colectividade, de *Annouensi plebs*, a un certo embaixador Opilio, arredor do que non me estenderei agora máis ao lle adicar un tratamento específico noutro capítulo desta mesma tese por razón, precisamente, da antedita referencia institucional (Hyd., *Chron.*, 239 [235]; vid. §8.12).

Sobre estes catro testemuños, acotío se enfatizou a acepción social do termo *plebs* en Hidacio, que referenciaría así comunidades labregas, de forte tradición indíxena, en contraposición aos poderes urbanos, de influencia aristocrática (Candelas Colodrón, 2004: 138-139). Esta lectura resulta moi suxerente, especialmente dada a primeira referencia dos *castella tutiora* e a caracterización social da reocupación castrexa baixo-romana, tendencia que, efectivamente, vai afondarse no período post-romano (cfr. §13.6). Con todo, embora a noticia da *plebs* dos *castella tutiora* albisque moi probabelmente unhas comunidades labregas auto-organizadas e escasamente influídas pola cultura urbana romana, isto non obsta a consideración, tamén, da súa mediatización —e nomeadamente dirección— por parte das elites rurais e urbanas (López Quiroga, 2004: 40; Márquez Castro, 2014: 92; Fernández Calo, 2017a).

Ademais, esta lectura «en clave social» non se corresponde á acepción preferente que o

termo *plebs* vai desenvolver na Tardoantigüidade, segundo vimos nos exemplos anteriores ao testemuño hidaciano. P. C. Díaz Martínez (2011a: 175-176) foi pioneiro en suxerir —embora non dun xeito moi firme— o senso relixioso do emprego hidaciano do termo, opción que coido ter fundamentado nos meus estudos posteriores ao respecto (Fernández Calo, 2017a: 39-43). En efecto, como bispo Hidacio incorreu nas convencións terminolóxicas romano-cristiás, de xeito que a súa idea da *plebs* simplemente non pode dissociarse do concepto teórico da *plebs Christiana*.

O contexto das incidencias do termo *plebs* no *Cronicón* de Hidacio comparte o papel activo dos suxeitos implicados na interacción, e nomeadamente o enfrontamento, cos suevos. Por iso, en aparencia, tales *plebes* teñen unha personalidade xurídica propia, recoñecida significativamente no caso anovense polos visigodos, cuxa diplomacia interviu ao seu favor. En efecto, así como as referencias xenéricas da *plebs* impiden enxergar o suxeito concreto implicado, a *Annouensis plebs* pode identificarse nidiamente cunha comunidade local galaica do século V, da que volveremos ter noticias no *Parroquial* (XII, 12). A *plebs* hidaciana presenta, pois, un forte sentido de comunidade política local, aparentemente de ámbito rural; mais, a vulgar pola analoxía conceptual da *plebs Christiana*, sen unha caracterización restritiva dos seus compoñentes sociais.

No período suevo-católico, no que as friccións entre as comunidades galaicas e o poder xermánico foran amornadas nun proxecto político común, a *plebs* volve aparecer na súa dimensión estritamente relixiosa. A canonoloxía suevo-católica amósanos, en concreto, como a *plebs Christiana* conxugou a identidade popular cristiá, singularizada en cada unha das comunidades civís da Gallaecia tardo-antiga:

Postquam ergo haec suos clericos discusserint uel docuerint episcopi, alio die conuocata plebe ipsius ecclesiae doceant illos, ut errores fugiant idolorum uel diuersa crimina, id est homicidium, adulterium, periurium, falsum testimonium et reliqua peccata mortifera, aut quod nolunt sibi fieri alteri non faciant, et ut resurrectionem omnium hominum et diem iudicii, in qua unusquisque secundum sua opera recepturus est: et sic postea episcopus de ecclesia illa proficiscatur ad aliam (Conc. Brac. I, 1: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 624-625).

Como se observa, o canon estipula que nas visitas pastorais os bispos suevo-católicos predicasen ao pobo (*plebs*) convocado en cada igrexa parroquial. Isto ten unha grande importancia para nós, ao dotar expresamente á comunidade leiga de cada igrexa parroquial dunha nidia identidade relixiosa. No cristianismo pre-niceno cada igrexa local era esencialmente autónoma, e esta peculiaridade, malia verse matizada pola implantación da xerarquía metropolitana, ficou como base do goberno episcopal. No proceso de evanxelización rural, cuxo pulo principal coincidiu na Gallaecia precisamente co período suevo-católico, mantívose, por tradición ou necesidade, un principio semellante de comunidade local co gallo da organización do culto nas igrexas parroquiais; as mesmas que consigna o *Parroquial suevo* e que equivalían a cadansúa comunidade civil, *plebs Christiana* na súa expresión relixiosa. En efecto, co seu elocuente peche, *de ecclesia illa proficiscatur ad aliam*, o canon reproducido introduce a relación intrínseca de cada unha destas *plebes* con cadansúa igrexa parroquial. Por este canon podemos recoñecer, xa que logo, que a *plebs Christiana* xa non constituía no período suevo-católico unha realidade —por calificala nos termos actuais— “diocesana”, senón que fora daquela partillada entre as múltiples igrexas parroquiais como parte do proceso de evanxelización e implantación eclesiástica no *ager* galaico. Enxérgase aquí, pois, unha verdadeira expresión político-relixiosa, sen dúbida a máis ampla, do corpo civil constituínte de cada comunidade local.

O nidio solapamento da identidade relixiosa da comunidade local coa súa correspondente dimensión civil pode ser confrontada aínda con outro canon suevo-católico, no que se

implícita a existencia dun poder «profano» (*forastica potestas*) en cada *plebs*, susceptible de expulsar da mesma aos cregos sediciosos sinalados polo concilio:

Si autem [clericus excommunicatus] permanserit turbans et concitans ecclesiam per forasticam potestatem, oportet eum sicut seditonarium ab omni plebe expellit (Mart., 37: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 641).

Observamos, en suma, como esta dimensión relixiosa unificaba a identidade de toda a comunidade leiga, a *plebs Christiana* obxecto do ministerio pastoral e sacramental do clero. Evidentemente, o concepto *plebs* ou *populus* cristián ten unha grande polisemia, aludindo a outras realidades tanto máis amplas como máis restritivas (cfr. Neri, 2005); e aquí estamos a enfatizar meramente unha das súas acepcións, a estritamente local. A canonoloxía suevo-católica fai equivaler o tan vindeiro concepto *populus* a toda a comunidade leiga baixo a supervisión pastoral dun bispo, ou sexa, o que hoxe chamariamos diocese (Mart., 15).

Sexa como for, coido que as nosas fontes tardo-antigas, xa reunidas e analizadas, permiten postular con rotundidade que a *plebs Christiana* define a relevante dimensión relixiosa de cada comunidade local, podendo adquirir ocasionalmente outros significados, como cando Hidacio, inmerso precisamente nos usos terminolóxicos romano-cristiáns, empregou o termo para designar as comunidades galaicas que se opuxeron aos suevos. O significado xeral de *plebs* é o de comunidade leiga, con independencia dos seus sectores sociais constituíntes, populares ou non, e dos feitos históricos implicados, que abranguen da axitación relixiosa á actuación político-militar, pasando, abofé, polo senso ordinario do termo, que é o de pobo cristián como parte estrutural constituínte da Igrexa.

7.10. *Pólis*

A voz grega *pólis* atopa un amplo pero certamente problemático testemuño na nosa Alta Romanidade. Coma todos os termos tratados neste capítulo, enfrontámonos no que nos ocupa agora a unha grande polisemia, exacerbada por aludir a unha realidade social en extremo discrepante coa tipicamente grega, a galaica. Como é ben sabido, *pólis* designa a cidade-estado grega, e como tal pode referirse xenericamente tanto a núcleos habitacionais como a entidades políticas. De feito, contamos cunha referencia explícita, precisamente dunha das nosas fontes principais, Estrabón, a prol de que as *póleis* que imos tratar non teñen por que se corresponder con cidades-estado ou núcleos urbanos (Str., *Geog.*, III, 4, 13: ed. Meineke, 1903: 221):

οἱ φάσκοντες πλείους ἢ χιλίας τὰς τῶν Ἰβήρων ὑπάρχει πόλεις ἐπὶ τοῦτο φέρεσθαι μοι δοκοῦσι, τὰς μεγάλας κώμας πόλεις ὀνομάζοντες.

Verbo a aqueles que afirman que hai máis dun millero de *póleis* en Iberia, coido que máis do que a cidades, chaman así a aldeas grandes.

Podemos pasar xa ás pasaxes estritamente referentes ao noso ámbito de estudo. Contamos, neste senso, cun par de referencias a *póleis* nun sentido meramente habitacional, que non necesariamente urbano, como vimos de comprobar, e que á luz do rexistro arqueolóxico rexional, apenas podemos interpretar doutro xeito máis que como «castro». Nesta liña cómpre traducir, ao meu ver, as *póleis* nas que a dicir outra volta de Estrabón (*Geog.*, III, 3, 5) moraban os ártabros na súa época, a augustea (ed. Meineke, 1903: 208):

ἔχουσι δὲ οἱ Ἀρταβροὶ πόλεις συχνὰς ἐν κόλπῳ συνοικουμένας, ὧν οἱ πλείοντες καὶ χρώμενοι τοῖς τόποις Ἀρτάβρων λιμένα προσαγορεύουσιν.

Os ártabros habitan as *póleis* arredor do golfo chamado «porto dos ártabros» polos navegantes que frecuentan esas bisbarras.

Complementario a este testemuño estraboniano é o que proporciona Dión Casio (*Hist.*, XXXVII, 53) ao se referir á mesma zona, e xa que logo a unha destas *póleis* ártabras: *Brigántion*, a propósito da expedición que, deica o 60 a.C., dirixiu Xulio César contra ela. Neste caso, evidénciase o equivalente “castro” do termo grego *pólis*, por ningunha outra tipoloxía de asentamento pode ser atribuída á Galiza setentrional desta época. O texto é o seguinte (ed. Romero Masía & Pose Mesura, 1988: 108-109):

κάντεῦθεν [Καῖσαρ] ἐς Βριγάντιον πόλιν Καλλαϊκίας παραπλεύσας τῷ τε ροθίῳ σφᾶς τοῦ πρόσπλου, οὐπώποτε ναυτικὸν ἐορακότας, ἐξεφόβησε καὶ κατεστρέψατο.

E dende alí, navegando ó longo da costa, cara *Brigánton*, *pólis* da Galecia, [César] atemorizounos e someteunos polo ruxido da navegación xa que endexamais viran unha escuadra.

Semellante, con matices, é o testemuño apiano arredor da toma de Talábriga por Bruto (App., *Iber.*, 73: ed. Schulten, 1934: 136):

ἐπὶ δὲ Ταλάβριγα πόλιν [Βροῦτος] ἐλθὼν, ἣ πολλάκις μὲν αὐτῷ συνετέθειτο πολλάκις δὲ ἀποστᾶσα ἠνώχλει, παρακαλούντων αὐτὸν καὶ τότε τῶν Ταλαβρίγων καὶ διδόντων αὐτοὺς ἐς ὃ τι χρήζοι, πρῶτα μὲν τοὺς αὐτομόλους Ῥωμαίων ἦτει καὶ τὰ αἰχμάλωτα, καὶ ὅπλα ὅσα εἶχον, καὶ ὅμηρα ἐπὶ τούτοις, εἴτ' αὐτοὺς ἐκέλευσε σὺν παισὶ καὶ γυναῖξιν ἐκλιπεῖν τὴν πόλιν. [...] φόβον δὲ καὶ δόξαν ἐμφήνας ἐργασομένου τι δεινόν, [...] τὴν δὲ πόλιν αὐθις οἰκεῖν ἔδωκεν ἐξ ἀέλπτου.

Dirixiuse [Bruto] contra Talábriga, *pólis* que unhas veces se lle sometera e outras se lle sublevara; e como os cidadáns lle suplicaron clemencia e se renderon sen condicións, esixiulles primeiro entregar os renegados dos romanos, os prisioneiros e todas as súas armas, amais de reféns, ordenándolles entón abandonar o castro en compañía dos seus fillos e mulleres. [...] Téndoos amedoñado coa expectativa dun castigo terríbel, [...] inesperadamente deixoulles volver habitar a *pólis*.

Embora *pólis*, en semellante contexto bélico, se refira con certeza a un asentamento, que na Galecia pre-romana —e neste caso poida que a súa veciñanza inmediata lusitana, onde semella que ocorreu o episodio en cuestión— non pode ser máis ca un castro, estase con todo a describir aquí unha *deditio* que implicou a unha comunidade etno-política, que certo rebordaría o castro en si. Coido que Apiano nesta pasaxe debuxa a dimensión política da *pólis* de Talábriga, entendida coma o fulcro dunha comunidade local, ou ben como un dos seus *castella*.

Aínda máis incerto é o testemuño estraboniano das *póleis* de *Héllēnes* e *Amphilochoi*, que polo carácter semi-lexendario da pasaxe da que procede traducirei simplemente como «cidades», que probablemente sexa o senso que acadaría para os propios lectores coetáneos do texto (Str., *Geog.*, III, 4, 3: ed. Meineke, 1903: 212-213):

οὗτος [Ἀσκληπιάδης ὁ Μυρλεανός] δὲ φησιν [...] ἐν Καλλαϊκοῖς δὲ τῶν μετὰ Τεύκρου στρατευσάντων τινὰς οἰκῆσαι, καὶ ὑπάρξαι πόλεις αὐτόθι, τὴν μὲν καλουμένην Ἑλλήνες τὴν δὲ Ἀμφίλοχοι, ὥς καὶ τοῦ Ἀμφιλόχου τελευτήσαντος δεῦρο καὶ τῶν συνόντων. πλανηθέντων μέχρι τῆς μεσογαίας.

Este [Asclepiades de Mirlea] conta, en efecto, [...] que] algúns daqueles que fixeran a expedición con Teucro viviron na Galecia, e que dende aquela houbo alí dúas cidades, *Héllēnes* e *Amphilochoi*, xa que Anfíloco morrera alí e os seus compañeiros continuaron ata o interior do país.

Fontes complementarias converten *Amphilochos* en *gens* (cfr. §7.5) e suxiren que os *Helleni* constituíron unha das comunidades locais da Galecia (§5.5). Resulta, pois, plausíbel interpretar esta pasaxe nas súas implicacións políticas, entendendo as devanditas *póleis* de

Hellēnes e *Amphilochoi* como cidades-estado ou, mellor, simplemente, comunidades políticas locais.

Mais nesta dimensión política das referencias galaicas a *póleis* destaca sen dúbida outra pasaxe estraboniana, referente aos efectos da conquista romana no espazo galaico-lusitano. No seu aproveitamento historiográfico cómpre salientar, asemade, a achega de M. V. García Quintela (2002), que con todo hei de corrixir sensibelmente, ao abeiro doutro meu estudo previo ao respecto (Fernández Calo, 2018a: 74-79). A pasaxe en cuestión é a seguinte, cuxo léxico crítico, polas súas notábeis implicacións, reproducirei sen traducir ou minimamente adaptadas (Str., *Geog.*, III, 3, 5: ed. Meineke, 1903: 208):

ἐπαυσαν αὐτοὺς [ἔθνη τὴν χώραν νέμεται τὴν μεταξὺ Τάγου καὶ τῶν Ἀρτάβρων] Ῥωμαῖοι ταπεινώσαντες καὶ κώμας ποιήσαντες τὰς πόλεις αὐτῶν τὰς πλείστας, ἐνίας δὲ καὶ συνοικίζοντες βέλτιον.

[Os pobos que moran entre o Texo e os ártabros] foron detidos polos romanos, que os sometieron e converteron a meirande parte das súas *póleis* en *kómai*, pero algunhas delas «sinecizáronas» mellor.

A incardinación espacio-temporal deste episodio responde á propia contextualización interna do texto. Así como na pasaxe en cuestión se elude todo dato xeográfico e cronolóxico directo, a propia obra na que se insire incardinaa entre un parágrafo referente á expedición de Bruto (Str., *Geog.*, III, 3, 4) e outro arredor da etnografía da Lusitania (III, 3, 6). O intre ao que Estrabón alude, embora incerto, sitúase pois inequivocamente no período romano-republicano e nas guerras lusitanas, e probabelmente ha de se vencellar á propia expedición de Bruto. O lugar, pola súa banda, é definido explicitamente no propio parágrafo da pasaxe en cuestión, nunha frase anterior (III, 3, 5): “entre o Texo e os ártabros” (*metaksú Tágou kai tōn Artábrōn*), o cal é sinónimo, grosso modo, de “Lusitania e Galecia”; ou ben da Lusitania na súa dimensión semántica de época romano-republicana, que efectivamente incluíu tamén puntualmente a Galecia (cfr. Guerra, 2010). É xa neste punto onde cómpre corrixir a achega de M. V. García Quintela (2002: 19), que contra a propia información consignada no texto prefere incardinalo na *Asturia et Callaecia* logo das guerras cántabras. Malia ter suscitado un certo predicamento historiográfico (v.g. López Barja de Quiroga, 1999: 354; Ayán Vila, 2011: 639-640; Rodríguez Sánchez, 2012), esta interpretación é errónea e unicamente pode fundamentarse na lectura isolada da pasaxe, sen relación ao seu contexto documental que impón unha solución ben diferente, segundo se vén de explicitar.

O contexto histórico implica documentación complementaria, pois na mesma época romano-republicana na que cómpre situar os feitos descritos por Estrabón outra fonte, Apiano, relata que, de tomada Numancia, unha comisión do Senado foi enviada á península ibérica para organizar os pobos sometidos por Bruto e Escipión Emiliano (App., *Iber.*, 99). Resulta, pois, difícil non sospeitar que ambas as fontes estean aludindo a un mesmo proceso histórico de reorganización dos pobos sometidos nas guerras lusitanas.

Na Galecia do século II a.C. á que se refire Estrabón non é doado entender os potenciais significantes históricos das *póleis* e *kómai* por el aludidas; sobre todo se nos limitamos á acepción física destes termos —“cidade” e “aldeia”, respectivamente—, pois o poboamento castrexo desa época caracterizábase precisamente pola súa homoxeneidade habitacional. Como insistín no meu achegamento previo á cuestión, é precisamente a partires da época á que se refire Estrabón cando o poboamento castrexo vai comezar a se xerarquizar, xurdindo os grandes castros de entidade netamente urbana (cfr. §13.2). Por simple “imperativo cronolóxico”, non é posíbel arredar o episodio descrito por Estrabón coas tendencias estruturais que a partires de entón van materializarse na Galecia, o que non equivale a subordinalas acriticamente a unha directa relación de causalidade (Fernández Calo, 2018: 79).

Nestas circunstancias, M. V. García Quintela (2002: 32-33) achéganos unha hipótese

semántica arredor da terminoloxía empregada por Estrabón, conforme á que os termos *pólis* e *kómē* denotarían a súa acepción xurídica: entidades soberanas fronte a entidades dependentes. Deste xeito, dada a subseguinte referencia aos «sinecismos» —literalmente “cohabitacións”—, a pasaxe estraboniana non estaría aludindo senón ao proceso de reagrupamento das subdivisións pre-existentes dos pobos (*kómai*) en novas entidades políticas (*póleis*). Estaríamos perante a redefinición das fronteiras dos pobos da Galecia, na que o poder romano tería arrombado os seus *castella* constituíntes, como suxeriría tamén o *Edicto do Bierzo* xa en época augustea (AE 1999, 915). Segundo J. López Barja de Quiroga (2010: 179-180), reaxustes xurídicos análogos foron realizados entre os *pagi* e as *ciuitates* da Galia á altura da conquista cesariana (Caes., *B.G.*, I, 28, 5; VII, 76, 1); pero sobre todo M. V. García Quintela (2002: 100-104) vén insistir na tendencia dos poderes célticos a fluctuaren entre diversos niveis do entramado territorial, o que conforma unha das ideas principais da súa relevante investigación ao respecto.

Cómpre, con todo, voltar á miña crítica da pasaxe e da hipótese exposta, que continuarei reproducindo (Fernández Calo, 2018a: 77-78). Se cadra mesmo o matiz «xurídico» do reporte estraboniano propugnado por M. V. García Quintela esaxere igualmente o carácter sistemático da acción romana no entramado constitucional dos pobos galaicos: por unha banda, semellante arbitrariedade xeraría indefectiblemente unha contestación socio-política nos pobos afectados; pola outra, simplemente, non existe ningunha razón que motivase o interese romano para o sistemático reagrupamento das sub-unidades políticas dos pobos conquistados. Neste senso, tales alteracións xurídicas, como indican os exemplos antes aludidos, atenderían a razóns moi específicas, non a planificacións xerais; o que redundaría no seu carácter necesariamente puntual. Con todo, a pasaxe estraboniana está formulada claramente en tales termos xeneralistas, ao aludir á “meirande parte das póleis” (*tás póleis autōn tás pleístas*). E a referencia aos sinecismos non se formula como derivación desta primeira acción, segundo asume M. V. García Quintela, senón que se separan nidiamente aquelas *póleis* que se reduciron a *kómai*, daquelas outras que se «constituíron mellor» (*sunoikizontes bélton*). Na mesma liña, Estrabón non reporta que os romanos subdividisen as *póleis* nas súas *kómai* constituíntes, senón que expresamente emprega o verbo *poiēō*, “facer”: as *póleis* foron feitas *kómai* polos romanos, polo que se perfila unha equivalencia estrutural entrambos os termos. Necesariamente cómpre pór isto en relación co verbo anterior, *tapeinōō*, “reducir, humillar” —que arriba traducín, polo contexto, como “someter”—, polo que dificilmente se pode pretender que Estrabón se refira a algo diferente á degradación estatutaria das *póleis*, convertidas como tales, que non subdividas, en *kómai*.

Aínda mantendo a historicidade subxacente da fonte e a acepción xurídica dos termos preconizada por M. V. García Quintela, coido que cumpriría atendermos á propia perspectiva externa romana empregada por Estrabón para as mudanzas xurídicas reportadas, matizando as súas implicacións directas nos pobos conquistados, a prol dunha lectura historicamente satisfactoria da pasaxe. O matiz que propoño apunta á redución de pobos previamente soberanos (*póleis*) a entidades dependentes, ou sexa, dediticias (*kómai*). Neste senso, a referencia a teren os romanos “constituído mellor” (*sunoikizontes bélton*) certas póleis podería tamén referirse, máis do que ao reaxuste puntual e arbitrario das subdivisións socio-políticas dos pobos, ao establecemento de relacións xurídicas favorábeis cunha pequena parte deles; aos que, fronte ás máis comúns *deditiones*, se dotaría de certas inmunidades. Este segundo matiz, amais de atender con meirande rigor sintáctico e semántico a pasaxe en cuestión, permite moderar a aparentemente esaxerada noción dunha modificación sistemática da propia constitución interna dos pobos galaicos e das dependencias xurídicas das súas sub-unidades socio-políticas por parte das autoridades provinciais romanas. Con todo, cómpre recoñecermos tamén o carácter hipotético desta proposición, ao non contarmos con ningunha proba concluínte a prol da acepción xurídica e non habitacional da terminoloxía estraboniana,

nin certamente tampouco da propia historicidade da(s) súa(s) fonte(s). En suma, sen moita certeza, pero si con grande verosimilitude, temos aquí constancia do uso de tanto *pólis* como *kómē* na súa acepción xurídica, en ambos os casos referentes a comunidades locais con diversos rangos recoñecidos polos romanos.

Algo máis tarde emerxe finalmente o notábel testemuño ptolemaico, verbo ao que me limitarei a reproducir a crítica textual á que xa o sometín nunha miña achega previa arredor do seu contido político-administrativo (Fernández Calo, 2015b: 182-184).

Xa introducimos e reproducimos as pasaxes de interese da *Xeografía* ptolemaica noutro apartado, a propósito do seu rexistro de etnónimos e topónimos (§5.2). Cómpre repetir que esta obra se ocupa en dúas ocasións do ámbito galaico, proporcionando unha descrición marítima (Ptol., *Geog.*, II, 6, 1-6) e outra interior (21-48). Só nesta última as localizacións consignadas son identificadas como *póleis*, pero baixo múltiples adscricións etno-xeográficas, segundo podemos sintetizar na táboa correspondente (*vid.* táboa 7.10). En total, cítanse 19 destas *póleis* para o *conuentus* lucense; 18 ou 19 para o asturicense, se é que a aparente repetición de *Interámnion* (Ptol., *Geog.*, II, 6, 28) discirne de feito dúas localidades homónimas diferentes; e 16 para o bracarense.

Con todo, malia o sistemático da descrición ptolemaica, cómpre matizarmos a súa correspondencia co artellamento político-administrativo real do seu tempo. Abofé que a voz *pólis* baixo a que se cita esta grande cantidade de topónimos ten, como fomos vendo, unha fonda connotación política en grego helenístico, pero tal caracterización non semella convincente para a meirande parte dos casos. Así, se as entidades políticas locais galaicas coetáneas eran *ciuitates* en esencia herdeiras dos pobos orixinarios (cfr. §§5.1; 7.1), Ptolomeo cita como *póleis* ata 4 topónimos adscritos aos *Ártabroi* (Ptol., *Geog.*, II, 6, 4; 21), 10 aos *Loukénsioi* (22), 2 aos *Káporoi* (23), outros tantos aos *Seoúrroi* (27), e 6 aos *Brakároi* (38). Isto significa que a voz *pólis* ten nesta fonte un senso meramente topográfico, denotando localidades adscritas politicamente a certas *ciuitates*, de impronta étnica, máis amplas.

Por outra banda, a inclusión de *hē Astouría* (Ptol., II, 6, 28), a denominación dun dos *conuentus*, amais de *Loukénsioi* (lucenses) e mesmo *Brakároi* (brácaros), *a priori* indistintamente denominativos administrativos dos *conuentus*, na mesma categoría cós restantes etnónimos locais, demostra que Ptolomeo non agrupou os topónimos conforme a unha xerarquía unívoca, que permita discernir as entidades locais das supra-locais. Do mesmo xeito, numerosas *póleis* ptolemaicas, coma *Glandómiron* (Ptol., *Geog.*, II, 6, 22), *Talamínē* (27), *Argentéola* (28), *Kaládounon*, *Pinētos* ou *Komploutika* (38), correspóndense ás *mansiones* viarias de *Glandimiro* (*It. Ant.*, 424, 3), *Timalino* (430, 9), *Argentiolum* (423, 4), *Caladuno*, *Pineto* (422, 5-7) e *Complutica* (423, 1), respectivamente. Embora tales *mansiones* viarias puidesen situarse en núcleos habitacionais pre-existentes e de importancia político-administrativa, isto non era necesariamente a regra xeral, como se desprendería de asumirmos, pola denominación ptolemaica *pólis*, unha dimensión político-administrativa para todas as citadas.

Cómpre, en suma, desconfiarmos do contido político-administrativo das *póleis* ptolemaicas. As listaxes xeográficas de Ptolomeo constitúen de feito caixóns de xastre, para cuxa confección a documentación intrinsecamente administrativa só foi unha das múltiples fontes, e a todas luces menor, en comparación por exemplo dos itinerarios, de nulo contido político-administrativo (cfr. Urbina Martínez, 1998: 198ss.). Non é posíbel establecermos, pois, unha interpretación unívoca da información político-administrativa desta fonte (Gómez Fraile, 1997; Canto, 1999). Abofé, as *póleis* ptolemaicas puideron corresponderse ocasionalmente a comunidades políticas locais, mais non pode haber dúbida de que o seu sentido principal non é outro có meramente topográfico. E isto, malia que acotío se pretendese albiscar na mera mención de *póleis* por Ptolomeo un indicativo de urbanización e mesmo municipalización (v.g. Andreu Pintado, 2004a: 147ss.); resolución que evidentemente esaxera

as implicacións dunha fonte que, a través do seu compendio de coordenadas cartográficas, se dirixía á elaboración dun mapa, non a describir relacións político-administrativas.

En suma, malia seren poucas as fontes e autores implicados, contamos con significativos testemuños da voz *pólis* na Galecia alto-romana, entre os que o valor habitacional é o principal pero que nalgún caso agocha unha verdadeira información de contido xurídico, como denominación das comunidades locais, segundo comprobamos polo miúdo coas referencias de Estrabón a propósito do lexendario poboamento grego e o efecto das guerras lusitanas na Galecia.

7.11. *Populus*

A verba *populus* documéntase no noso ámbito de estudo ao longo de todo o intervalo cronolóxico obxecto do noso interese, embora só ocasionalmente, e non sempre como denominación estrita das comunidades locais. As referencias máis relevantes son as dúas primeiras, que conteñen o paradoxo de a máis antiga referirse a unha época máis recente, e a máis recente a unha época máis antiga.

En efecto, a *Historia natural* de Plinio o vello, a primeira fonte á que me refiro, describiu deica a década do 70 d.C., basicamente, a *Asturia et Callaecia* do seu tempo, embora acotío en base a outras fontes anteriores que poden recuar ata a época xulio-claudiana o contido de moitos dos seus reportes. Mais é sobre todo a súa descrición administrativa a que sen dúbida documentou por fontes máis próximas cronoloxicamente a el, polo seu propio exercicio administrativo, ao que xa nos temos referido en meirande detalle (§5.1). Importa agora, simplemente, sinalarmos que o ilustre polímata se referiu ás comunidades locais dos *conuentus* lucense e asturicense como *populi*, fronte ás do bracarense consignadas como *ciuitates* (Plin., *Nat.*, III, 28).

A segunda fonte aludida é a *Epítome* de Lucio Aneo Floro, un resumo do *Ab urbe condita* de Tito Livio elaborado en época de Adriano. Mais Floro refírese aos *populi* galaicos, canda os demais de toda a faixa occidental da península ibérica, dobregados por Xunio Bruto a remates do século II a.C.:

Decimus Iunius Brutus aliquanto latius Celticis Lusitanosque et omnis Callaeciae populos formidatumque militibus flumen Obliuionis [...] deprenit (Flor., *Epit.*, I, 33, 12 [II, 17]; ed. Jahn, 1852: 53).

Cómpre agardar ata o período das migracións bárbaras para que as nosas fontes se volvan referir aos *populi* galaicos. Así o fai Hidacio de Chaves, arredor do impacto da toma de Braga polos visigodos no 456/457:

Theudorico rege cum exercitu ad Bracaram extremam ciuitatem Gallaeciae pertendente V kal(endas) Nouembris die dominico etsi incruenta, fit tamen satis maesta et lacrimabilis eiusdem direptio ciuitatis. Romanorum magna agitur captiuitas captiuorum; sanctorum basilicae effractae, altaria sublata atque confracta, uirgines dei exim quidem abductae, sed integritate seruata, clerus usque ad nuditatem pudoris exutus, promiscui sexus cum paruulis de locis refugii sanctis populus omnis abstractus, iumentorum pecorum camelorumque horrore locus sacer impletus, scripta super Hierusalem ex parte caelestis irae renouauit exempla (Hyd., *Chron.*, 174 [167]; ed. Mommsen, 1894: 29).

Referencias máis serodias semellan xa perder o senso de «comunidade local» presente nas expostas. Así, a canonoloxía suevo-católica alude a *populus* como colectivo de crentes baixo a supervisión do bispo, ou sexa, implicando unha territorialidade supra-local, diocesana (*Mart.*, 15; cfr. §7.9).

Voltando, pois, ás tres referencias escolleitas, todas elas estritamente relativas á dimensión

local do *populus*, a semántica non podería ser máis diversa. Así, resulta evidente que o texto de Floro, referente a unha época moi antiga e a unha realidade, dende a perspectiva do autor, estritamente «bárbara», incorre na acepción «étnica» de *populus*, aludindo como tal aos “pobos” galaicos na súa dimensión etno-política. O texto pliniano é neste punto completamente diferente, malia que adoita malinterpretarse. Plinio está a reproducir tamén unha visión externa, debuxando do mesmo xeito unha realidade «bárbara», pero xa baixo un pleno control administrativo romano, no que se alternan, por *conuentus*, as mencións a *populi* e *ciuitates*, pero ambos os termos son estritamente sinónimos. Xa no século XIX D. Detlefsen (1873) determinou a equivalencia de *ciuitas* e *populus* en Plinio, pero a súa obra non tivo ningún impacto na historiografía hispano-portuguesa ata que foi recollida por G. Pereira (1982), xa nun contexto no que a interpretación rexional da pasaxe pliniana en cuestión estaba a ir nesa liña. Así, dende a década de 1980, todas as recensións desta fonte insisten en que a alternancia terminolóxica en cuestión non implica ningunha senlla alternancia semántica (Capalvo Liesa, 1986; Rodríguez Colmenero, 1996: 132; López Quiroga, 2004: 28-29; Fernández Calo, 2015a: 159; 2015b: 180; 2016a: 103; &c.).

Como xa temos visto ao introducirmos os precedentes historiográficos desta tese (§3.4), persiste unha discutíbel inercia historiográfica dirixida a enfatizar, precisamente a través de Plinio e non de Floro, o senso étnico do *populus* fronte ao civil da *ciuitas*, conxecturando unha suposta secuencia histórica segundo a cal os *populi* se converteron en *ciuitates*, coma se estes termos fixesen referencia a realidades constitucionais diferenciadas polos romanos (v.g. Alarcão, 2005a: 32; González Rodríguez, 2007-2008: 1042; Ortiz de Urbina, 2013: 293-294). En realidade, os *populi* da *Asturia et Callaecia* son implicitamente denominados *ciuitates* polo propio Plinio (*Nat.*, III, 18), que en contrapartida sabemos que adoita referir como *populi* comunidades urbanas de dereito romano, como ilustra o exemplo, fóra da Gallaecia, de *Bilbilis* (*ibid.*, 24). A acepción pliniana do *populus* é a estritamente civil, a que describe a famosísima sentenza ciceroniana:

Populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus (Cic., *Rep.*, I, 25: ed. Zetzel, 1998: 53).

Para Cicerón (*Rep.*, I, 25-26), o *populus* é sinónimo de *res publica* e de *ciuitas*, e cando Plinio emprega indistintamente os termos en cuestión non está máis que a reproducir esta tendencia da terminoloxía política romana do período clásico. De discernirmos os conceptos, cumpriría traducir *ciuitas* por “estado”, ou mellor “estado local” ou “cidade-estado”, e *populus* por “corpo civil” ou “cidadanía”, sendo perfectamente equivalentes na medida en que, na teoría política romana, cada *ciuitas* se definía pola súa comunidade humana, o seu *populus*. Suxeriuse que a alternancia pliniana se debese á variedade de fontes nas que se documentou a *Historia natural* (Capalvo Liesa, 1986: 49-50; Rodríguez Colmenero, 1996a: 131, n6), pero coido que a razón é ben máis sinxela: un recurso narrativo para reducir a monotonía do texto (Fernández Calo, 2015a: 159, n6; 2015b: 180).

Porén, estoutro enfoque non ha de ser malinterpretado, como de feito ten sido acotío (v.g. Currás Refojos & al., 2016: 132; Sánchez-Palencia & al., 2017: 865-868), a prol de postular na Gallaecia pre-flaviana unha situación política real comparábel á teórica descrita. Permitireime argumentalo acudindo a un meu traballo previo ao respecto (Fernández Calo, 2016a: 103). En realidade, Plinio está a reproducir esencialmente unha «visión externa» da nosa terra, enxergando a percepción que a propia administración romana tiña duns territorios baixo a súa xurisdición: un conglomerado de comunidades políticas ou *ciuitates* con cadanseu corpo civil ou *populus*, dependentes como tales dos *conuentus iuridici* da provincia *Hispania citerior*, verbo á que asemade tiñan certas obrigas fiscais e militares. Unha Gallaecia descrita, pois, conforme á mesma terminoloxía política xenérica aplicábel a calquera ámbito xeográfico

coetáneo suxeito á administración romana. Porén, as comunidades locais galaicas non se asimilaban claramente ao concepto romano da *ciuitas* nin do *populus*, con independencia de que así fose como a nivel xurídico os recoñecía a administración romana. Antes da latinización xurídica, as comunidades galaicas definíanse pola remanencia do réxime socio-político castrexo anterior, que difería amplamente do modelo descrito, ao desdebuxar a propia coherencia constitucional das comunidades galaicas. Temos en Plinio, en definitiva, a mención de *populus* entendido como comunidade subordinada á administración romana, sen que isto ofrezca ningunha implicación absoluta da visión que tales comunidades tiñan de si mesmas nin das constitucións locais reais que daquela operaban na Galecia. De feito, nos meus traballos previos teño defendido que a organización política das comunidades galaicas era daquela moi diversa, noción que ampliarei na presente tese (Fernández Calo, 2016a; 2020; §13.2).

Podemos pasar, en fin, ao testemuño hidaciano, no que volve reproducirse a nidia correspondencia entre *ciuitas* e *populus*. O primeiro termo fai referencia a Braga, tanto na súa dimensión urbana —acepción principal na Tardoantigüidade— como institucional: Braga como cidade e entidade política. O *populus* é aquí a comunidade humana da devandita cidade e entidade política, pero cunha sensíbel variación da súa semántica dende as acepcións pliniana e ciceroniana que vimos de tratar. O contraste, de feito, é significativo: en Hidacio “*populus* perde o seu afamado sentido organizativo alto-romano para designar [...] a caótica tribulación do pobo de Braga no saqueo visigodo da cidade no 456/457” (Fernández Calo, 2017a: 39-40). Mais certamente tal diverxencia de contextos de uso non implica ningunha contradición semántica.

En suma, *populus* emerxe como unha denominación ben significativa das comunidades locais da nosa Antigüidade, pero non precisamente común, e si fortemente polisémica. Malia que acotío se emprega a voz *populus* para designar aos pobos castrexos en contraposición ás *ciuitates* romanas, o senso «étnico» do termo limitáase á referencia de Floro, que pode ser equiparada á dos *éthnē* estrabonianos (cfr. §7.3). En Plinio, pola contra, o termo ten un senso netamente civil, embora a todas luces cumpra non estender nas súas implicacións absolutas esta referencia á realidade política da Galecia do século I d.C., pois a «visión externa» pliniana só impón o recoñecemento romano duns *populi* galaicos cuxa constitución e funcionamento efectivo difería sen dúbida do ideal teórico e xurídico romano. Finalmente, Hidacio mantén esta dimensión semántica, pero reducindo as súas implicacións políticas, limitándose a un uso do termo *populus* achegado ao actual romance, como designación colectiva dos habitantes de Braga nun episodio bélico.

7.12. *Res publica*

No período alto-romano as comunidades locais galaicas recibiron con frecuencia a denominación *res publica*. E isto é así, malia só contarmos cun exemplo na epigrafía local, a *res p(ublica) Int(eramicorum ?)* mencionada nunha inscrición de Asadur como parte adicante dunha homenaxe a un maxistrado, sobre a que cumprirá voltar noutro apartado (*AE* 1973, 317 = *AFb*, 592; *vid.* §8.6). O documento en cuestión pode datarse, embora sen moita certeza, deica a dinastía Severa.

Na contorna inmediata da Galecia *stricto sensu* só podemos engadir Astorga, onde tamén se nos presenta noutra epígrafe como parte adicante, pero desta volta dun voto a un deus indíxena, que tamén estudaremos en meirande fondura noutro momento (*CIL* II, 2636 = *IRPLe*, 63; *vid.* §8.16). Porén, o rexistro de *res publicae* galaicas multiplícase grazas á súa mención indirecta en certas epígrafes honoríficas de Tarragona, onde no Alto Imperio moitos notábeis galaicos remataban as súas carreiras políticas e sacerdotais, facendo constar nas súas homenaxes que antes da súa promoción xa accederan *omnibus honoribus in re publica sua*. Tamén voltaremos máis adiante sobre este rexistro, xa que estes *honores* teñen outra

substancial implicación institucional: o *cursus honorum* municipal (vid. §8.7). O que importa agora é simplemente que a epigrafía local tarraconense permite sumar Chaves, Braga, *Auobriga* e máis dúas *ciuitates* incertas —unha bracarense e outra lucense— á nómina de *res publicae* galaicas (*CIL* II 4204; 4237; 4247; 4122; *EE* VIII, 199 = *RIT*, 266; 299; 307-308; 284); ás que podemos engadir, a título de contextualización externa, *Bergidum Flauium* e Lancia (*CIL* II, 4248; 4223; = *RIT*, 333; 287). O rango de datación de todas estas epígrafes non se afasta do século II d.C.

En suma, documentamos expresamente ata 6 *res publicae* galaicas, ou 9 se engadimos o rexistro do tan afín ámbito asturicense. Evidentemente, o feito de que unha delas sexa unha *ciuitas* bracarense incerta comporta a posibilidade da súa coincidencia coas identificadas a partires doutra documentación, *Auobriga* e Braga, de xeito que temos a incerteza dunha unidade no cómputo fornecido. Este problema non se dá no caso da outra *ciuitas* incerta, que remite ao *conuentus* lucense, onde non constatamos ningunha outra *res publica*. Cómpre salientar finalmente que o noso rexistro de *res publicae* non discrimina a natureza rural ou urbana, nin a orixe indíxena ou romana, das comunidades locais implicadas.

A proliferación de *res publicae* galaicas no século II d.C. atopa unha nidia razón de ser na latinización xurídica flaviana do derradeiro terzo do século anterior. Neste contexto, desbuxouse o privilexio xurídico que anteriormente evocaran títulos coma *colonia* e *municipium*, ao accederen todas as comunidades hispanas, incluídas as galaicas, á cidadanía latina e á posibilidade de reformularen a súa constitución local ao abeiro das leis municipais pertinentes. Por iso, no século II d.C. o título *res publica* podería ter igualado a todas as comunidades. Esta inconcreción dos títulos constitucionais afianzouse coa *Constitutio Antoniniana* de Caracalla do 212 —probabelmente próxima, significativamente, á inscrición de Asadur—, que ampliou a concesión da cidadanía romana a todo o Imperio (Mangas Manjarrés, 1996: 64; Espinosa Ruíz, 2006: 28; Witschel, 2009: 489).

A *res publica* semella ter sido así compatíbel con outros títulos constitucionais e eventualmente tería desaparecido fronte a outros, pois no período baixo-romano non o volvemos atopar e no seu lugar aparecen *ciuitas*, *municipium* e *plebs* (cfr. §§7.1; 7.7; 7.9). Sexa como for, cabe concluír que este título conforma a proba máis relevante da que dispomos arredor da difusión do privilexio xurídico e o autogoberno local á maneira romana —o que é o mesmo ca dicir «municipal» (cfr. §7.7)— entre as comunidades da Galecia alto-imperial.

7.13. *Territorium*

A voz *territorium* emerxe como equivalente á entidade estrutural das comunidades locais na Tardoantigüidade. O título proliferará excepcionalmente nas fontes diplomáticas medievais, pero no ámbito estrito do noso intervalo de estudo as referencias son escasas e raramente alusivas á Galecia *stricto sensu*.

Podemos citar así, en primeiro lugar, unha pasaxe haxiográfica arredor de San Fructuoso, apocrifamente atribuída ao seu discípulo San Valerio:

Demum itaque egrediens inter Bergedensis territorii et Gallaeciae prouinciae confinibus [Fructuosus] aedificauit monasterium Uisuniense (Val., *Fruct.*, 6: ed. *ES* XV, 455 = Díaz y Díaz, 1974: 88).

A propia autobiografía de Valerio refírese á súa patria berciá do mesmo xeito:

In finibus enim Bergidensis territorii inter cetera monasteria iuxta quodam castellum, cuius uetustus conditur nomen edidit Rupiana (Val., *Ord.*, 19: ed. *ES* XVI, 398 = Díaz y Díaz, 2006: 266).

A voz *territorium* constitúe a denominación por antonomasia das entidades políticas locais do período visigodo. Isidoro de Sevilla (*Etym*, XIV, 5, 21) considerábo subdivisión das rexións: *a rectoribus autem regio nuncupata est, cuius partes territoria sunt* (cfr. Udaondo Puerto, 1997: 216). As rexións isidorianas semellan máis realidades corográficas do que administrativas (cfr. Isid., *Etym.*, XIV, 5, 21), pero a significancia que as demais fontes visigodas dan ao *territorium* é ben distinta. A mesma voz repítese na obra pseudo-valeriana a propósito do outro extremo do Reino, ao facer referencia tamén a un *territorium Gaditanum* (Val., *Fruct.*, 12); e polo leste verificamos o mesmo uso exacto no rexistro diplomático de San Martín de Asán, Aragón, excepcional pola súa compilación tardo-antiga, con mención de ata nove *territoria* locais, tanto rurais coma urbanos (cfr. Tomás-Faci & Martín-Iglesias, 2017: 270). Nos diplomas asanenses a mención do *territorium* serve como marco de localización espacial de bens inmóbeis, o que constitúe o precedente inmediato da mesma tendencia formularia propia da diplomática alto-medieval cristiá en toda a península ibérica, incluída a Galesia. Non contamos, lamentablemente, con referencias tardo-antigas de *territoria* estritamente galaicos, pero o que vimos de reproducir do *Bergidensis territorium*, precisamente definido como colindante coa provincia *Gallaecia*, e referente a unha bisbarra natural dificilmente dissociábel do noso ámbito de estudo ao longo de toda a Antigüidade, xustifica ao meu ver o tratamento individualizado da voz *territorium* entre as denominacións constitucionais as constatadas, embora colateralmente, para as comunidades locais da Galesia visigoda.

Fronte ao simplista esquema de J. Orlandis (1988: cap. vii), que facía equivaler o *territorium* visigodo a cadansúa bisbarra natural, podemos sospeitar que estes distritos foron unha realidade complexa, que tería herdado, pero tamén transformado, a estrutura xurisdiccional das épocas precedentes. Por iso, o máis vello pero aínda fundamental estudo de P. Merêa e A. A. Girão (1943), preocupado por definir as raíces dos análogos *territoria* alto-medievais portugueses —isto é, os de toda a metade meridional da antiga Galesia— proporciónanos unhas bases máis sólidas coas que alicerzarmos a interpretación desta realidade política tardo-antiga. Así, a nivel semántico, a voz *territorium* resulta evidentemente xenérica; mais na súa acepción civil refírese sobre todo a entidades territoriais de proxección local. Os *territoria* equivalen, así, dentro da súa polisemia, aos distritos civís que demarcaron o poder local do reino visigodo, e por extensión da Galesia: os mesmos que antecederon ás entidades homónimas alto-medievais, e sucederon ás homólogas romanas. Podemos, de feito, facer equivaler nidiamente o *territorium* visigodo á xurisdición local, grazas a unha explícita referencia canonolóxica arredor das medidas da Igrexa deste tempo contra o paganismo:

Ut omnis sacerdos in loco suo una cum iudice territorii sacrilegium memoratum studiose perquirat, et exterminare inuenta non differat (Conc. Tol. III, 16: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 246).

Dun xeito simple e inequívoco, iguálase aquí a estrutura xurisdiccional do *locus* e do *territorium*, entendido indistintamente como ámbito de actuación —neste caso no referente á persecución da idolatría— das autoridades eclesiásticas (*sacerdos*) e xudiciais (*iudex*). Na mesma liña, o *territorium* correspondeuse a outros conceptos ocasionalmente sinónimos, como *locus* (*Iud.*, XII, 3, 26; cfr. §7.6).

Malia derivar evidentemente da terminoloxía latina clásica, o *territorium* visigodo xa non reproduce a súa mesma concepción semántica. Para os antigos romanos, o *territorium* era a xurisdición territorial da *ciuitas*, a cidade-estado, composta pola *urbs* e o seu *ager* (*Dig.*, L, 16, 239). Na Tardoantigüidade, pola contra, o termo *ciuitas* restrínxese á cidade episcopal, namentres o *territorium* pasa a denominar as entidades rurais da súa contorna, alleas á súa xurisdición local. Así, se na Antigüidade romana todas as entidades políticas locais galaicas

foran consideradas xuridicamente *ciuitates*, na Tardoantigüidade sueva e visigoda este termo restrinxíuse a aquelas nas que se asentaron igrexas episcopais, pasando as restantes a se denominaren *territoria* (cfr. §7.1).

Ao meu ver, os *territoria* visigodos conforman a mesma realidade xurídico-política exacta cós *pagi* suevos (vid. §7.8). Na nosa Tardoantigüidade emerxe unha identidade particular das entidades locais rurais, diferenciadas das *ciuitates* episcopais, que baixo a denominación de *pagus* primeiro e *territorium* despois constituíron o poder local galaico, sen solución de continuidade co Alto Medievo.

No presente capítulo propoño recoller todos os testemuños institucionais atribuíbeis, certa ou hipoteticamente, ao poder local. Outra volta, a vocación é de exhaustividade, o que sinala unha intención, non un logro necesario. Tentei incluír todas as institucións con rexistros estritamente galaicos, acotío para contextualizalas a través de informacións máis xenéricas. Isto cobra especial relevancia no período tardo-antigo, cando se dilúe o rexistro epigráfico, tan concretizador, e no seu lugar emerxen fontes lexislativas rara vez alusivas en concreto á Galedia. Todas aquelas institucións que non contan con estes testemuños concretos, simplemente, desboteinas.

A relación de institucións estudadas é a que segue, por estrita orde alfabética dos títulos escolleitos para os apartados, non dos deste resumo: oficios adiviñatorios, asociacións relixiosas pagás, *comitatus* xermánico, *concilia* peregrinos, *conuentus* tardo-antigos, *curatores rei publicae*, *cursus honorum*, *duumviri*, episcopado, sacerdocios municipais, *hēgemónoi*, *magistri*, *magistratus*, *monetarii*, *legati*, *lictors*, *loci seniores*, clero parroquial, *ordines decurionum*, *principales curiae*, *principes*, rectorado lucense, *senatores*, *tabularii*. Abofé, un verdadeiro caixón de xastre. Por iso importa tratar cada institución individualizadamente, como faremos ao longo deste capítulo.

8.1. *Augures, hieroskópoi e outros oficios adiviñatorios*

Na antiga Galedia e as súas bisbarras adxacentes contamos cunha certa cantidade de testemuños arredor da adiviñación e dos especialistas relixiosos que a practicaban. Un apartado individualizado para esta cuestión non tería sentido nun estudo arredor do poder local coma o presente, se non fose porque canda menos unha das referencias documentais implicadas atinxe a unha institución municipal romana, o augurado. Mais tal referencia non pode ser tratada sen atención ao contexto da relixiosidade indíxena, que documenta figuras semellantes, das que certas achegas suxiren o seu carácter sacerdotal.

O testemuño augural ao que me refiro é o seguinte epitafio de Astorga:

L(ucius) Cosconius L(uci) f(ilius) | Uallaten(sis) augur | h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis) | uix(it) [- -] (CIL II, 2647 = IRPLe, 239).

A epígrafe non proporciona datos para a súa datación absoluta, pero os *tria nomina* do defunto e a estandarización das fórmulas HSE e STTL lévanos a un intre avanzado do Alto Imperio, probabelmente ao século II d.C. Sexa como for, o interese fundamental deste documento limitase para nós á súa mención *augur*.

Como é ben sabido, os augures eran os especialistas relixiosos romanos responsábeis de interpretar os *auspicia* a través, nomeadamente, do voo das aves. Esta técnica adiviñatoria estivo presente en moitas culturas antigas (cfr. v.g. Diod., *Hist.*, V, 31, 3 arredor dos galos; Arr., *Anab.*, II, 3 arredor do frixios), acadando unha grande extensión na xeneralidade da Italia pre-romana, onde desempeñaba un importante papel comunitario como apoio á lexitimidade dos reis (Torelli, 2000: 197-198). Deste contexto chegou á súa institucionalización en Roma a través do colexio dos augures, que tivo unha longa historia na cidade, e a partires dela foi transplantado ao réxime municipal. Canda menos constatámolo expresamente como sacerdocio local na lei colonial de Osuna (*L.U.*, 62); e malia que na península ibérica o seu moi cativo rexistro epigráfico aparece concentrado en Cartaxena, tamén de rango colonial (Llorens Forcada, 1994: 35), este sacerdocio non foi estraño ao *municipium*, como exemplifica un testemuño iliberritano (*CIL* II, 5513).

O augurado constitúe xa que logo un dos cargos públicos aos que podía acceder un *municeps*, e este semella a todas luces o caso que nos atinxe. Nada hai de estraño na súa

menção solitaria na epígrafe, pois non estamos perante unha maxistratura civil ordinaria, tan difícil de plasmar nun epitafio pola perioricidade anual do seu exercicio. En efecto, sacerdocios coma o augurado, que culminaban acotío o *cursus honorum* civil, exercíanse vitaliciamente; embora isto se discute para as plasmacións municipais destes oficios (cfr. Rodríguez Neila, 1981: 116, n32). Sexa como for, non podemos obviar a probábel adscripción municipal do augur de Astorga; e é precisamente da súa insólita *origo*, a descoñecida por outras fontes **Uallatia*, de onde emerxe a súa indefinición máis relevante. A explicación podería ser a *adtributio* municipal, na que os notábeis desta enigmática comunidade entrasen a formar parte do *ordo decurionum* de Astorga por cooptación (*adlectio*), chegando un deles, Lucio Cosconio, a augur. A outra explicación sería que este Lucio Cosconio non se tratase dun verdadeiro augur romano, e que esteamos perante a *interpretatio Romana* dun adiviño de tradición indixena.

Nesta liña, uns versos de moi movediza interpretación, procedentes da *Púnica* de Silio Itálico, fonte lírica de dubidoso valor histórico, atribúe ao parecer aos galaicos a adiviñación, alén doutros métodos, polo voo das aves:

Fibrarum et pennae diuinarumque sagacem, | flammaram misit diues Callaecia pubem (Sil., Pun., III, 343-344: ed. Romero Masía & Pose Mesura, 1988: 86).

De ser atinada a común tradución de *pennae* como “voo das aves” (cfr. eds. Romero Masía & Pose Mesura, 1988: 86; Villalba Álvarez, 2005: 220), e se admitir a veracidade desta non moi fiábel fonte lírica, podería haber base para postular o indixenismo do augur Lucio Cosconio. A súa onomástica plenamente latina, con todo, se cadra complique tamén esta lectura. E o certo é que Estrabón (*Geog.*, III, 3, 6), a fonte máis relevante da que dispomos arredor da adiviñación galaica —de feito, xenericamente de toda a Lusitania, isto é, no seu tempo, todo o occidente da península ibérica—, limitábase, mesmo con referencia explícita a uns *hieroskópoi*, especialistas relixiosos, a aludir á haruspicina. Antóllase atractivo pensar que o establecemento en época pleno-imperial destes oficios adiviñatorios municipais integrase ou se vise condicionado polos oficios análogos pre-romanos; pero o certo é que os poucos datos que temos non permiten sustentalo —nin necesariamente desbotalo— dun xeito satisfactorio. Fique, con todo, a noción deste precedente pre-romano aos oficios adiviñatorios posteriores.

Xa a título anecdótico, do que si temos constancia expresa é da puntual asimilación das funcións máxico-relixiosas destes oficios adiviñatorios pagáns polo clero cristián. Unha das noticias máis relevantes neste sentido, embora de implicacións pan-hispánicas, é un canon visigodo do 633:

Si episcopus quis aut presbyter siue diaconus uel quilibet ex clericorum magos aut aruspices aut certe augures uel sortilegos uel eos qui profitentur artem aliquam, aut aliquos eorum similia exercentes, consulere fuerit deprehensus, ab honore dignitatis suae depositus monasterii poenam excipiat, ibique perpetuae poenitentiae deditus scelus admissum sacrilegii luat (*Conc. Tol.* IV, 29: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 286).

Refíresenos, pois, non só a tendencia dos homes do clero por acudir puntualmente a ela, senón por practicala (*eorum similia exercentes*). Canonoloxía posterior incidirá aínda nesta práctica (*Conc. Tol.*, XVII, 21). Todo isto resúltanos especialmente relevante na medida en que, xa dun xeito máis claro có do augur de Astorga e non digamos cóos *hieroskópoi* pre-romanos, o clero cristián si que se integrou sen lugar a dúbidas nas estruturas do poder local (cfr. §8.19). Mais estamos, se acaso, perante unha función marxinal, reprobada no concilio, simple continuación episódica da longa tradición xudeo-cristiá contra a adiviñación, na liña do que xa o século anterior sentenciara Martiño Dumiense: *diuinationes et auguria et dies*

idolorum observare, quid est aliud nisi cultura diaboli? (Mart., *Correct.*, 16: ed. Barlow, 1950: 198).

8.2. *Collegia e sodalicia*

Propoño neste apartado agrupar nunha mesma categoría os rexistros de *collegia* e *sodalicia* galaico-romanos, por se trataren de termos virtualmente sinónimos.

Sen máis preámbulo, en Lugo achamos dous testemuños epigráficos fragmentarios, pero inequívocos, destes *collegia*. O primeiro deles aparece nunha inscrición votiva adicada polo propio *collegium*: *Sacr[um] Po[leman]ae coll[e]gium d[iui] · Aug(usti?)* (CIL II, 2573 = IRPLu 6; IRG II, 23). Do segundo, dada a fragmentariedade do campo epigráfico, non podemos facer sequer unha valoración temática, resultando, con todo, perfectamente recoñecíbel a mención institucional: *colleg(i)i | Auilius | Rebur[rus]* (HEp 13, 2003/2004, 431 = HEp 15, 2006, 249 = AE 2007, 783). A información reportada por estas dúas epígrafes é dispar, case contraposta. A segunda aparece nun contexto arqueolóxico definido, entre os vestixios dun edificio do século III d.C., pero a pobreza do campo epigráfico conservado apenas informa das activades do *collegium* implicado. Da primeira epígrafe, pola contra, non contamos cunha información contextual tan rica, pero o campo epigráfico é moito máis elocuente e permite asociar o *collegium* implicado, primeiro, coa adicatoria dun altar a unha divindade indíxena; e, segundo, ao culto imperial, polo seu propio apelativo institucional *diui Aug(usti)*. Segundo A. Tranoy (1981: 371), este *collegium* representaría en Lugo “l’organisation locale du culte imperial sous forme collective”. Non podemos determinar se ambas as referencias a *collegia* lucenses se refiren á mesma institución, pero ao meu ver a ausencia de apelativo no segundo empece tal posibilidade. En efecto, estoutra epígrafe, reutilizada nunha edificación doméstica e con simple mención dun antropónimo, podería tratarse dunha lápida antes ca dun altar, e isto vincularía potencialmente as actividades do *collegium* mencionado ao mundo funerario. Poderíamos ter en Lugo, xa que logo, dous *collegia*: o composto polos *flamines* conventuais e un *collegium funeraticium*. Porén, o único que se desprende con certeza é que en Lugo, avanzado o Alto Imperio, existiu algún *collegium* que, a través das súas significativas actividades públicas, deixou constancia epigráfica expresa da súa existencia.

No contamos con ningunha referencia directa máis de *collegia* no ámbito estrito da Galesia romana, pero si con unha indirecta, nunha coñecida homenaxe bracarense ao prefecto Cetronio Mición:

C(aio) Ca[et]ronio C(ai) [f]ilio) | Cam(ilia) Miccioni tri(buno) | pl(ebis) pr(aetori) legato Aug(usti) [Hisp(aniae)] | c[ite]rioris leg(ato) Aug(usti) legi[o]ni[s] II A[ugu]st(ae) proco(n) [s(uli)] | pr[ouin]ci(ae) B[ae]ticae | p[raef]ecto aerar(ii)) mil[i]t[aris] prae]fecto reliquo[rum] exigendorum popul[i] | Romani | ciues Romani qui nego[tiantur] Bracaraugust[ae] (CIL II, 2423).

A inscrición, do período xulio-claudiano, se cadra concretamente datábel entre Tiberio e Claudio (Morais, 2016: 158-159; Fernández Calo, 2018a: 99), céntrase en recitar o *cursus honorum* do homenaxeado, pero o seu interese inmediato para nós é a mención dos adicantes, os *ciues Romani qui negotientur Bracaraugustae*, a todas luces un colectivo de *negotiatores*, mercaderes, romanos que, de se lle admitir algún grao de institucionalización, cumpriría asociar a un *collegium* mercantil.

Se cadra por esta presenza de *collegia* mundanos, as asociacións relixiosas de Braga semellan ter recibido preferentemente a denominación alternativa de *sodalicia*. Este termo aparece expresamente consignado nun destes testemuños: *sodalitium urbanorum | d(e) s(ua) f[aciendum] c[urauit]* (CIL II, 2428 = Redentor, 2017b: n.º. 304). Noutro testemuño análogo, o *sodalitium* constátase a través dos seus socios, os *sodales*:

Seuerus | Reburri | f(ilius) Tiophilus | Elaneobr|igensis an(norum) | XXXX sod|ales Flauui | d(e) s(uo) f(aciendum) c(urauerunt) (Le Roux, 1974: n.º 2 = Redentor, 2017b: n.º 305).

Situámonos, outra volta, perante unha certa disparidade terminolóxica, ao termos constancia dun *sodalitium urbanorum* e un *sodalitium Flauium*. Este segundo, implicado no funeral dun *incola*, e testemuñado ademais por unha lápida da necrópole da vía XVII, pode ser evidentemente reducido á categoría de *collegium funeraticium*. Tal condición podería facerse extensíbel ao primeiro, que malia a opacidade do seu lacónico campo epigráfico, tamén se asocia a un contexto funerario, concretamente á chamada necrópole de Maximinos. Resulta incerto, en fin, determinarmos se estamos perante un único *collegium* con dúas denominacións alternativas, ou sucesivas, ou ben dous *collegia* coetáneos... Mais se cadra isto non importe tanto coma constataremos, canda P. Le Roux e A. Tranoy (1983: 204), que os testemuños en cuestión evidencian “la formation de nouveaux types de solidarité à partir de pratiques religieuses à Braga”.

Aquí rematan os testemuños de *collegia* no ámbito estrito da Galecia, que atopan unha certa multiplicidade de compoñentes, tanto privada como pública, mercantil como relixiosa, funeraria como imperial; pero en calquera caso reducidos ás dúas principais cidades da rexión. Os *collegia* infórmanos dun compoñente da vida urbana na Galecia, intimamente asociada á civilización romana, que non estará de máis contextualizar co rexistro das rexións veciñas.

Non fai falla afastarse moito da Galecia para atoparmos outras referencias de *collegia*. En Condeixa-a-Velha, local da antiga *Conimbriga*, temos dous exemplos claramente paralelizábeis aos galaicos. O primeiro deles aparece nun ambiente claramente funerario:

D(is) M(anibus) | M(arco) Iul(io) Serano | ann(or)um XXXII | in itinere urb(is) | defuncto et | sepulto Coelia | Romula | mater filio | piissimo | et collegium | salutare | f(aciendum) c(urauerunt) (CIL II, 379).

O segundo testemuño, que remite un *collegium* por mención dos seus *collegiati*, informa en troques dun acto votivo: *Minerua[e] | sancrae | [co]llegiat[i] | arcariis | donum | de(derunt) t(itulum) M(ineruae)* (AE 1989, 376 = RAP 410). Podemos asociar o primeiro rexistro conimbricense, xa que logo, aos *collegia funeraticia* que coidamos testemuñar tanto en Braga coma en Lugo, namentres que o segundo semella paralelizábel ao altar a *Poemana* desta última cidade, adicado polo *collegium diui Aug(usti)*.

Máis lonxe, pero tamén ben máis significativo para nós, atopamos o *sodalitium Bracarorum* de *Pax Iulia*, actual Beja, testemuñado grazas a un altar adicado a Mitra ou ao Sol invicto (AE 1956, 254 = RAP, 465 = IRCP, 339). Documentárase así unha asociación de brácaros —quen sabe se da *ciuitas* ou do *conuentus*— afincados nesta cidade lusitana, implicados no culto a unha divindade incerta pero en calquera caso de recente introdución. Reprodúzo o texto desta inscrición noutro apartado, pois mencionárase aquí tamén un *magister* de interpretación menos doada có *sodalitium* (vid. §8.16).

Emporiso, é en Astorga, nunha zona administrativa e culturalmente indisociábel da Galecia durante todo o dominio romano, onde atopamos o que se cadra sexa o *collegium* mellor testemuñado e máis significativo do noroeste hispano, ao se mesturar o seu porvir, a mediados do século III d.C., co da embrionaria comunidade cristiá desta cidade.

O *collegium* de Astorga deixou constancia das súas actividades públicas e da súa organización interna nun significativo altar do século II d.C. achado nos restos da muralla desta cidade:

Di(i)s | Manibus | sacrum | Aurelius Uegetus | et | Aelius Dento | magistri collegi(i) | de suo dignis(simo) | cura(ue)runt | collegio (AE 1928, 167 = IRPLLe, 99).

Menciónase, xa que logo, a adicatoria pagá aos deuses manes e a dous *magistri*, dirixentes cerimoniais do *collegium*. Outros *magistri* asturicenses adicaron probabelmente polas mesmas datas unha lápida a dous colegas defuntos (*CIL* II, 2636 = *IRPLLe*, 63). Ocuparémonos deles noutro momento (§8.16). Importa agora salientar, en troques, que o ambiente funerario está fóra de toda dúbida en ambas as inscricións, de xeito que contamos na Astorga alto-imperial co testemuño expreso doutro *collegium funeraticium*, que probabelmente adquiriu a relevancia pública dun verdadeiro sacerdocio municipal (Pastor Muñoz, 1977: 195).

Porén, como amosei nun meu estudo recente arredor dos nexos entre a administración romana e as fontes cristiás temperás (Fernández Calo, 2017b), unha carta do bispo Cibrán de Cartago dirixida ás igrexas de Astorga, León e Mérida semella volver referirse a este mesmo *collegium* asturicense. O testemuño, con todo, dista de resultar explícito:

Martialis quoque praeter gentilium turpia et lutulenta conuiuia in collegio diu frequentata et filios in eodem collegio exterarum gentium more apud profana sepulchra depositos et alienigenis conseputos, actis etiam publice habitis apud procuratorem ducenarium obtemperasse se idololatriae et Christum negasse contestatus sit (Cyp., *Epist.*, LXVII, 6: ed. Hartel, 1871: 740).

Cibrán de Cartago alude aquí, nun evidente ton recriminatorio, á confraternización dun bispo da Igrexa pre-constantiniana, Marcial, cun *collegium* pagán co que participou en certos banquetes e nas exequias fúnebres do enterro dos seus fillos, antes da súa apostasía. Estamos a todas luces, xa que logo, perante outro *collegium funeraticium*, coma o documentado epigraficamente en Astorga. É incerta a redución xeográfica do bispo Marcial, sendo as posibilidades manexadas Astorga, León e Mérida. Temos importantes razóns para vincularmos as dúas primeiras localidades a unha única igrexa cristiá, e para facer a Marcial o seu bispo, razóns entre as que se atopa, abofê, o dato do *collegium* pagán no que se viu implicado, pero tamén o da coacción sufrida por parte dun *procurator* nunha época na que a *Asturia et Callaecia* foi marco de actuación dunha procuratura ducenaria (Teja Casuso, 1990). En Mérida este apoio epigráfico non existe, pois o único *collegium* testemuñado na epigrafía local é un aparente *c(collegium) a(rtificum) E(meritensium)*, vencellado xa que logo ás actividades industriais (*CIL* II, 492 = *HEp* 9, 1999, 106). Existen, iso si, dúas posíbeis referencias de *sodales* (*AE* 1952, 115; *EE* VIII, 302), que non necesariamente implican a existencia dun *collegium* local vinculado ás actividades funerarias. Por iso, tanto polo dato do *collegium* como polo do *procurator*, o bispo Marcial ha de reducirse, con todas as cautelas, a Astorga, o que para nós comporta unha das máis relevantes informacións referentes aos *collegia* pagáns na veciñanza da Galesia.

A través da epigrafía pero tamén dun temperán epistolario cristián, alusivos en conxunto a *collegia*, *collegiati*, *sodalicia* e *sodales*, as asociacións laborais de carácter semi-público enxérganse como un elemento esencial da vida urbana do noroeste da península ibérica no Alto Imperio; un elemento indisociábel do poder local das principais cidades galaico-romanas. Só testemuñamos un de tipo mercantil, o dos *ciues Romani qui negotientur* de Braga, sendo todos os demais de carácter relixioso e nomeadamente funerario. Na mesma Braga puido haber dous destes *sodalicia*, o mesmo que en Lugo, onde recibiron a denominación de *collegia* e un deles semella terse asociado ao flaminado conventual. Fóra da Galesia *stricto sensu*, os testemuños máis próximos volven redundar en cidades de primeira orde, coma os *sodalicia* da antiga *Conimbriga* e o *collegium* de Astorga, este último implicado no século III d.C. nunha turbulenta relación coa comunidade cristiá da cidade.

8.3. *Comites, comitatus*

O *comitatus* é a institución de séquito romana, pero común en moitas sociedades antigas. O influxo indoeuropeo semella estar presente en institucións de séquito semellantes entre os antigos celtas e xermanos, vencelladas á *deuotio* que comprometía un núcleo de guerreiros clientes co seu padroeiro (Mallory & Adams, 1997: 632-633; Dopico Caínzos, 1998: 185; Blázquez, 2001: 180). Alén das achegas que teñen querido formular unha institución semellante na cultura castrexa (v.g. García Quintela, 2002: 98-100), e sen desmerecer esta posibilidade, non contamos con referencias directas ao respecto. O *comitatus* só irrompe no rexistro histórico galaico no período baixo-romano, para acadar un papel relevante na organización do poder local nos subseguintes dominios xermánicos, sendo aínda así as referencias moi concisas e problemáticas, como veremos.

O *comitatus* xermánico foi categorizado polos historiadores institucionalistas alemáns precisamente como *Gefolgschaft*, relación de séquito. A súa historia pode ser rastrexada dende Tácito (*Germ.*, 14), que lle atribuíu a mesma denominación cá homóloga institución romana. O *comitatus* acadou co tempo un papel clave na capacidade militar das xefaturas xermánicas, constituíndo sen dúbida un dos principais factores que posibilitaron a chamada *Volkerwanderung* dos séculos IV ao VI. Asentados sobre os restos do Imperio Romano de Occidente, o *comitatus* xermánico vai fusionarse co seu homólogo romano (King, 1972: 53-54) e atopar un decisivo papel na organización política dos reinos bárbaros e medievais, como axente do goberno rexio entre as comunidades locais (Perroy, 1967; Valverde Castro, 2001: 86; Díaz Martínez, 2007: 447; Heather, 2007; Wood, 2014: 61-64). O poder local tardo-antigo non pode entenderse, xa que logo, sen o *comitatus*.

Con todo, como xa se aludiu, as fontes dispoñíbeis ao respecto na Galecia son escasas e a súa interpretación abre probabelmente a porta a especulacións máis do que a un coñecemento obxectivo e incontrovertíbel. Porén, o *comitatus* forma dende logo parte da información dispoñíbel arredor do poder local galaico e a súa atención non pode ser obviada aquí.

Os testemuños do *comitatus* do período romano nada teñen que ver cos gobernos locais e nin sequera moito coa Galecia. Dende o século IV tería feito a súa aparición o *comes Hispaniarum* ou *per Hispanias*, maxistrado de carácter extraordinario orientado á resolución de problemas conxunturais referentes ás curias, impostos ou obras públicas (Sanz Huesma, 2007a: 81; Fernández Calo, 2018a: 174). Trátase, pois, dun axente procedente da comitiva dos *augusti* ou *caesares*, con algunha influencia sobre as comunidades locais, pero dende logo externo a elas e sen que sexa posíbel determinar ningunha relación específica coa Galecia. Isto muda deica o 420 d.C., cando temos constancia expresa dun *comes* con funcións netamente militares actuando en Braga:

Uandali Sueuorum obsidione dimissa instante Asterio Hispaniarum comite et sub uicario Maurocello aliquantis Bracara in exitu suo occisis relictis Gallaecia ad Baeticam transierunt (Hyd., *Chron.*, 74 [66]: ed. Mommsen, 1894: 20).

Evidentemente, o *comes* Asterio coma o seu aparente superior o *uicarius* Maurocelo teñen que asociarse á pequena parte da península ibérica que na segunda década do século V aínda ficaba baixo o control da corte honoriana (Ubric Rabaneda, 2003: 73; Díaz Martínez, 2011a: 64; Fernández Calo, 2018a: 208). Evidentemente, resultaría lexítimo preguntarse se Braga era unha das prazas nas que os vándalos mantiñan o cerco contra os suevos (*Sueuorum obsidione*), ou se, pola contra, estaba baixo a súa pose ou baixo o propio poder local galaico-romano da cidade. Mais o que ao meu ver resulta claro é que a presenza do *comes* Asterio en Braga motivou algunha interacción coas súas autoridades locais, embora os seus pormenores se nos escapen por completo. Temos aquí, pois, no mesmo período post-romano, a única referencia arredor da implicación política na Galecia do *comitatus* romano.

Hidacio de Chaves apórtanos tamén noticias de interaccións diplomáticas entre os poderes locais galaicos e o *comes* Aecio (Hyd., *Chron.*, 96 [86]; *vid. et.* 101 [92]), uns contactos que con todo son de tipo diplomático, limitándose ao envío de legados (*vid.* §8.12) á Galia, onde o devandito persoeiro, que chegou a ser o home forte do Imperio Romano de Occidente, desenvolveu boa parte da súa carreira político-militar.

Nunha sorte de contactos semellantes atopamos por fin o primeiro testemuño do *comitatus* xermánico na Galecia, cando no 459 o *comes* visigodo Suerico e o *magister militum* romano Nepociano envían legados “aos galaicos”:

Legati a Nepotiano magistro militiae et a Suerico comite missi ueniunt ad Gallaecos nuntiantes Maiorianum Augustum et Theudoricum regem firmissima inter se pacis iura sanxisse Gothi in quodam certamine superatis (Hyd., *Chron.*, 197 [192]; ed. Mommsen, 1894: 31).

A noticia nada nos di do lugar dos feitos, pero dende logo a parte galaica estivo representada por delegados das comunidades locais, non existindo unha unidade política efectiva de toda a antiga provincia logo do asentamento dos bárbaros. Poida que esta parte galaica teña que ver co enigmático *rector* de Lugo (*vid.* §8.22), que axiña vai sufrir a acometida sueva. Apenas un ano despois, os propios *comites* Nepociano e Sunierico atacan e saquean o Lugo recién conquistado polos suevos:

Pars Gothici exercitus a Sunierico et Nepotiano comitibus ad Gallaeciam directa Sueuos apud Lucum depraedatur habitantes (Hyd., *Chron.*, 201 [196]; Mommsen, 1894: 31).

Enxergamos destas noticias do *comitatus* xermánico no século V, xa que logo, funcións moi diversas como interlocutor diplomático e militar dos reis bárbaros coas comunidades locais, pero por enteiro semellantes ás daquela tamén adquiridas polos *comites* romanos. É relevante, polo demais, sinalar a insólita ausencia de noticias referentes a *comites* suevos, o primeiro pobo xermánico asentado na Galecia, canda os vándalos asdingos, e con meirande influencia territorial na rexión durante todo século V e despois do mesmo.

A interrupción do *Cronicón* de Hidacio moi poucos anos despois dá inicio ao século escuro suevo, no que as referencias escritas arredor do devir histórico da Galecia desaparecen case por completo, polo que, como sería previsíbel, non temos ningunha referente a *comites*. A seguinte noticia provén de remates do século VI, do *Parroquial suevo*, a través dunha concisa fórmula que me permito reproducir ao abeiro da restitución crítica que xa temos argumentado: *ad Lucensem [sedem] Luco ciuitas cum adiacentia sua quam tenent comites* (*Par.*, VIII, 1: ed. David, 1947: 38; cfr. §6.2). O *Parroquial* semella atribuír, xa que logo, a pose dalgúns certos distritos da contorna de Lugo a certos *comites*, o que nos podería estar a informar da reformulación desta institución, vinculándose aos gobernos locais no reino suevo-católico coma no resto dos reinos bárbaros de Occidente. O problema desta referencia é a firme sospeita do seu carácter interpolado, que de seu matiza a certeza de toda interpretación desenvolvida a partires dela. Como xa expuxen no apartado correspondente (§6.2), coido que hai grandes visos para admitirmos a parcial xenuinidade da mención condal, polo que a presenza de *comites* na Galecia sueva, lonxe de tratarse dunha conxectura, devén unha premisa cominada non só polos paralelos existentes no seu contexto histórico xeral, senón polo propio rexistro rexional.

Sexa como for, a existencia de *comites* no reino visigodo é dunha certeza moito máis forte, imposta polas amplas fontes lexislativas dispoñíbeis. O problema deste tipo de información é a súa xenericidade, alusiva á totalidade do Reino, sen que ningunha noticia poida ser reducíbel á Galecia en concreto. Contra o reduccionismo de certas achegas, que teñen chegado a negar a presenza estrutural de *comites* visigodos na Galecia (v.g. Baliñas Pérez,

1992: 494), ao meu ver non hai razóns de peso para dubidarmos da mesma. Non é unha presunción *ex silentio*, senón unha evidencia imposta por unhas fontes que, embora xenéricas, implicitan tanto a súa alusión á Galesia coma a calquera outra provincia do Reino. A soa presenza estrutural destes *comites* no Alto Medievo, como axentes do goberno dos reis galaico-asturianos, ten moito que dicir arredor do substrato organizativo previo da rexión (cfr. §9.1). Simplemente, non semella casual que no reino galaico-asturiano alto-medieval apareza unha institución estrutural e denominativamente idéntica ao *comitatus* visigodo; e se isto non é consecuencia dunha mera casualidade senón dunha xenealoxía institucional, cumprirá entón admitirmos a presenza estrutural dos seus ascendentes na propia Galesia visigoda.

Polo demais, a xulgar polas fontes lexislativas, o goberno condal visigodo vinculábase asemade a un amplo *officium* funcional, todo el fundamentado ata certo punto en relacións de dependencia persoal netamente feudalizantes (Orlowski, 2010: 85). Non é o momento de estenderse nesta cuestión, pero non estará de máis sinalar que cargos civís coma o *uicarius* ou militares coma o *thiufadus*, o *quingentenarius* ou o *centenarius* adquiriron un relevante papel no artellamento do poder local, suxeitos á autoridade condal²⁰. Cómpre ademais distinguir entre varios tipos de *comitatus*, dos que o máis coñecido é o *comes ciuitatis*, pero se cadra o seu papel non fose máis relevante có *comes territorii*. Ningunha destas figuras aparece expresamente vinculada á Galesia, polo que non xustifica a súa consignación como categoría institucional propia neste capítulo. Pola súa relevancia, con todo, non podemos deixar de mencionalas, pois acadarán un significativo protagonismo á hora de valorar a evolución da institución condal e do propio poder local galaico baixo o dominio visigodo (cfr. §13.8).

8.4. *Concilia peregrinos*

Por suposto, a acepción máis xeneralizada de «concilio» no intervalo temporal da presente tese é a eclesiástica, que se refire, baixo os termos latinos *concilium* e *synodus*, a reunións máis ou menos amplas de bispos. Malia a súa significancia, nada disto atinxe directamente ao poder local, senón ás estruturas e dinámicas supra-locais da Igrexa. Fóra xa do noso intervalo temporal estrito, nas fontes diplomáticas alto-medieval agroma outro grupo de testemuños desta familia léxica, agora *concilia* xa si inequivocamente equivalentes a organismos esporádicos de representación popular das comunidades locais. Estes *concilia* si que teñen implicacións directas para nós, por representaren a evolución dunha institución tardo-antiga, o *conuentus*; e como tal serán estudados no apartado correspondente (§8.4). Mais se agora identifico un apartado propio para o *concilium* é por razón de contarmos con outros testemuños moi anteriores que documentan outra institución ben diferente, pero probabelmente tamén local: trátase dos *concilia* peregrinos que obran nun par de inscricións romanas achadas na veciñanza inmediata da Galesia. Xa me ocupei polo miúdo deles no meu estudo arredor das institucións peregrinas galaicas (Fernández Calo, 2016a). Dado que nada me fixo variar as interpretacións daquela asentada, e embora tentarei evidentemente de perfeccionar a súa valoración histórica (§13.2), limitareime agora a reproducir a análise da documentación implicada que daquela desenvolvín (Fernández Calo, 2016a: 112-114).

No ámbito lusitano inmediatamente veciño da Galesia, e dentro —total ou parcialmente— da área de distribución do *castellum*, rexistramos dúas enigmáticas referencias, en senllas inscricións rupestres, a uns *concilia*. A primeira delas é a de Penela da Beira, Penedono: VISANCORV | CAMALI | CONCILI (AE 1986, 298 = HEP 1, 1989, 699). Non semella doada a interpretación deste texto, no que as dúas primeiras palabras serían un etnónimo *Uisancoru(m)* e un antropónimo *Camali*, ambas as palabras en xenitivo. A última, pola súa banda, podería aludir ao insólito antropónimo *Concilus*, do que se derivaría a secuencia

20 Arredor destas institucións, *vid.* nomeadamente García Moreno, 1974a: 8-11; pero tamén Sánchez-Arcilla Bernal, 2005: 14; Liebeschuetz, 2007: 233; Díaz Martínez, 2011b: 37-38; Fernández Calo, 2018a: 296-299, entroutros.

Camali Concili (filii) (Botto, 1986).

Porén, a veciña inscrición de Nespereira, Cinfães, malia a súa conservación fragmentaria, contén xa unha mención inequívoca a un *concilium*; de xeito que favorece esta mesma lectura, abreviada, na anterior. J. Encarnação e L. M. S. Pinho (2001) forneceron a primeira edición do texto, prudente pero só superficial, polo que ten un meirande interese centrámonos en dous estudos posteriores que afondaron na interpretación epigráfica: Así, J. L. I. Vaz (*HEp* 11, 2001, 712; 14, 2005, 460) achegaría a seguinte hipótese:

[- - -] *clemens* | *concilium* | *c(iuitatum)* *R(omanorum)* *d(onaui et)* *s(cripsit)* | *foros* *Paiisur(orurum)* *et* *Sear(orurum)* | *contumaces* | *hic* *Sear(i?)* [- - -].

J. de Alarcão (2005a: 152-156), pola súa banda, oporía a seguinte:

[- - -] (*castellani*) *Olemens(ium)* | *concilium* | *C(?)*, *R(?)* *et* *D(?)* *s(cripserunt)* | (*per*) *foros* *Paiisur(orurum cum)* *s(ignis)* *e(pidicticalibus)* *a(gros)* *r(enormarunt)* | *contumace* *S|anic(enses cum)* *s(ignis)* *e(pidicticalibus)* *a(gros)* *r(enormarunt)*.

As diferenzas interpretativas son evidentes, condicionadas fundamentalmente polas enigmáticas secuencias CRDS e SEAR, que respectivamente J. L. I. Vaz (*HEp* 11, 2001, 712; 14, 2005, 460) considera unha fórmula institucional e un etnónimo, e J. de Alarcão (2005a) unha nómina de particulares e unha fórmula agronómica. Non se pretende aquí afondar na interpretación, probablemente inescrutábel, de tan enigmáticas mencións epigráficas, senón simplemente constatar que ambas as lecturas propostas, alén das súas evidentes diferenzas, presentan tamén importantes concordancias. Primeiro, a mención *Paiisur*, malia a súa orixinalidade ortográfica, semella referenciar a *ciuitas Paesurorum*, precisamente asociada á contorna de Nespereira. *Foros*, pola súa banda, podería ser “uma forma popular em vez de *fora*”, referíndose aos centros urbanos dos *Paesures* e dos —presuntos— **Seari* (Encarnação & Pinho, 2001). Pero atinadamente J. L. I. Vaz (*HEp* 11, 2001, 712; 14, 2005, 460) le aquí un acusativo plural de *forus*, que na súa acepción primitiva aludiría á «parte exterior», neste caso das comunidades implicadas na inscrición: ou sexa, uns lindeiros xurisdiccionais. J. de Alarcão (2005a: 154), fornecendo un texto agronómico (Col., *R.R.*, X, 91-93), opta pola acepción “sulcos”; o que suporía un mínimo matiz semántico: lindeiros agrícolas.

Porén, a mención máis clara do texto, e con meirande interese aquí, é o propio *concilium*. Tanto J. L. I. Vaz (*HEp* 11, 2001, 712; 14, 2005, 460) coma J. de Alarcão (2005a) suxiren que a epígrafe constataría a delimitación, dada en *concilium*, dos espazos xurisdiccionais —ou agrícolas— de certas comunidades: para o primeiro, as *ciuitates* dos *Paesures* e **Seari*; o segundo, que non ofrece unha lectura unívoca, debuxa a posibilidade de seren *castella* os suxeitos en cuestión. Sen vontade de afondarmos na crítica textual da epígrafe, cómpre sinalar que a hipótese básica dunha delimitación xurisdiccional vese favorecida polo rexistro doutras inscricións rupestres da Galecia que serviron de *termini* (cfr. *AFa*, 471) ou actos xurídico-rituais vencellados á propiedade agrícola (*CIL* II, 2476).

Resulta ineludíbel, malia ter sido efectivamente eludida ata o meu estudo ao respecto (Fernández Calo, 2016a), a confrontación das inscricións de Nespereira e Penela; pois xuntas constatan, nunhas bisbaras moi concretas do norte da Lusitania, veciñas inmediatas da Galecia, a celebración de *concilia*. O carácter rupestre destas epígrafes apoia a súa función de marcos territoriais, o que comportaría que os devanditos *concilia* deliberasen, canda menos, arredor de delimitacións agrícolas. Menos seguridade ofrecen os suxeitos políticos aos que se adscribiron. En Penela refíresenos aparentemente un antropónimo (*Camalus*) canda un etnónimo (*Uisanci*) que non é posíbel vencellar inequivocamente a unha *ciuitas*, *gentilitas*, ou

castellum. Colateralmente, A. Rodríguez Colmenero (1996a: 151, n155), ten aludido á súa posíbel correspondencia ao órgano deliberativo dalgún grupo xentilicio. Nespereira reporta potencialmente máis variábeis: a *ciuitas Paesurorum* é a única referencia segura; xúnguense a presunta *ciuitas *Searorum*, os hipotéticos *castella Ocelensium* e *Sanicensium*, e unha serie de posíbeis antropónimos entre os que en primeiro lugar teríamos *Clemens*. Na presente tese estudaremos decididamente como etnónimos *Paesures*, *Seareae* e *Uisanci* (vid. §§11.6; 11.40; 11.47).

Estas epígrafes, en suma, presentan enormes indefinicións, pero aportan indefectibelmente unha mención institucional: o *concilium*, presumíbel referencia, segundo se amosou, dunha comisión de arbitrase sobre lindeiros agrícolas, comunitarios ou particulares. Tal interpretación, asemade, canda a propia semántica do termo, debuxaría a posíbel asimilación destes *concilia* a órganos deliberativos públicos.

A datación destas epígrafes é incerta: a de Penela foi paleográfica, e xa que logo hipoteticamente, datada no século II d.C. (Botto, 1986); verbo á de Nespereira, en troques, sinalouse que pode pertencer “ao período romano com à Alta Idade Média”, embora evidentemente a referencia aos *Paesures* apoie a primeira opción (Encarnação & Pinho, 2001). Porén, aquí importa, máis cá data, o contexto. O termo *concilium* constitúe unha denominación xenérica sen correspondencia con ningunha institución municipal ordinaria: isto, canda a onomástica puramente indíxena presente en Penela, imporía un contexto expresamente «pre-municipal» para esta institución, cando non a propia datación temperá das epígrafes en cuestión.

8.5. *Conuentus* tardo-antigos

Alén do conciliarismo eclesiástico, na Galicia tardo-antiga só dispomos dunha noticia explícita de asembleas deliberativas, segundo recolle o preámbulo do *Parroquial suevo* arredor dunha enigmática *conuentio Sueuorum*, baixo a forma deturpada *conuencio*:

Dum hanc epistolam [Theodemiri regis] episcopi legerunt, elegerunt in sinodo ut sedes Lucensis esset metropolitana, sicut et Bracara, quia ibi erat terminus de confinitimis episcopis, et quia ad ipsum locum Lucensem grandis semper erat conuencio Sueuorum (Par., praef.: ed. David, 1947a: 31).

Esta noticia nada aporta, abofé, arredor da natureza de tales *conuenciones* suevas, pero semella aludir a reunións civís, pois os suevos foran previamente arianos e non tería moito sentido que os bispos do período católico fundamentasen a promoción metropolitana de Lugo na dignidade que lle conferiran os seus propios rivais relixiosos. Pola adxectivación *grandis*, finalmente, cumpriría admitir a posibilidade de non estarmos perante unha mera instancia deliberativa local, senón de meirande envergadura. Sexa como for, o preámbulo do *Parroquial suevo* do que extraemos este texto é unha fonte suxeita a fortes suspicacias filolóxicas e historiográficas, ás que lle adicamos, de feito, un apartado específico desta memoria (§6.1). Porén, malia o relativo valor desta fonte e da súa difusa relación potencial co poder local, o certo é que permite formular con algunha lexitimidade un tratamento pormenorizado da institución á que alude, malia non contarmos con ningunha referencia explícita máis no ámbito estrito da Galicia, pois si as temos dunha institución semanticamente análoga noutras fontes de vocación máis xeneralista.

Esta institución é o *conuentus*, instancia deliberativa por antonomasia da lexislación visigoda que, sen nunca aparecer vinculada expresamente á Galicia, xustifica o seu tratamento específico neste capítulo. Teño adicado un estudo recente á plasmación galaica desta institución, que dada a escasa atención historiográfica que a mesma ten atraído no último século e a consecuente precariedade do coñecemento obxectivo do problema, non

resultará agora inoportuno reproducir na súa totalidade a exposición daquela desenvolvida (Fernández Calo, 2019a).

As fontes concretan o *conuentus* baixo diversas fórmulas, das que a máis completa sería o *conuentus publicus uicinorum*, “reunión pública dos veciños”. Nesta expresión temos referencia explícita ao corpo civil da comunidade local, o conxunto dos seus *uicini*, e do seu organismo representativo, o *conuentus publicus*. Esta alusión aos *uicini* como corpo civil pode confrontarse co concepto xurisdiccional homónimo de *uicinum*, que ten moito que dicir arredor da influencia xeográfica dos devanditos *conuentus*, que non é outra cá local (cfr. §6.9).

O *conuentus* congregaba puntualmente aos *uicini* ou corpo civil dun distrito local para trataren en común asuntos de carácter político ou xurídico. A luz das fontes lexislativas que o constatan, esta instancia representativa semella ter normalmente un rol pasivo e fugaz, limitándose ao testemuño público na execución de determinadas penas (*Iud.*, VII, 4, 7; VIII, 1, 3; IX, 2, 2-3; IX, 3, 3); pero unha lei de Recesvinto arredor de gando ceibo permite enxergar unha meirande influencia:

Caballos uel animalia errantia liceat occupare, ita ut qui inuenerit denuntiet, aut episcopo, aut comiti, aut iudici, aut senioribus loci, aut etiam in conuentu publico uicinorum. Quod si non denuntiauerit, furis damnum habebit (*Iud.*, VIII, 5, 6: ed. Zeumer, 1902: 347-348).

A mención do *conuentus* como instancia de denuncia, canda o bispo, o conde, o xuíz ou o señor, suxire o seu carácter activo e netamente institucional. Cabe pensar, pois, a habitual convocatoria destes *conuentus*, representación popular do *territorium*, para tomar testemuño público de determinados actos, como é o caso da lei reproducida, pero tamén para deliberar arredor de problemas de interese xeral, exercendo algunha influencia, xa que logo, sobre o goberno local (Díaz Martínez, 2011b: 37; Hinojosa, 1896: 5).

Para E. de Hinojosa (1896: 5), o *conuentus* visigodo sería de “origen genuinamente germánico”; e o certo é que semella a todas luces asimilábel á institución pan-xermánica do *thing* (gótico *þeihs*), asemblea de carácter xurídico e electivo que comprometía aos homes libres dunha comunidade (cfr. Iversen, 2013: 5). Este órgano representativo fora primitivamente latinizado por Tácito (*Germ.*, 12) como *concilium*; pero nada se opón a que o *conuentus* visigodo, que calcou a súa mesma función política, reproduza unha forma evoluída ou simple denominación alternativa da mesma institución, nun contexto no que —por deriva semántica— a primeira voz pasara a designar estritamente os concilios eclesiásticos.

A proxección territorial ordinaria do *thing* era o *gaus*, equivalente xermánico ao *pagus* latino (Iversen, 2013), que significativamente é a mesma denominación que adquiren os distritos locais no *Parroquial suevo* (cfr. §7.8). Non remata aquí a analogía co período suevo, pois xa no *Discurso de Teodomiro*, como vimos ao introducirmos este apartado, se alude a unha *conuencio* como aparente organismo de reunión cotiá dos suevos de Lugo (*Par.*, *praef.*). Malia o laconismo destes testemuños —e a mesma suspicacia que esperta o segundo—, non podemos senón suxerir que precedencia sueva ao *conuentus* visigodo se antolla outra volta unha hipótese plausíbel e apoiada por indicios documentais relevantes.

Sexa como for, cómpre non reducirmos univocamente ao «xermanismo» a interpretación histórica do *conuentus* visigodo. Xa E. Pérez Pujol (1896: 312) forneceu a este respecto unha lei de Constantino que obrigaba a dar conta aos *uicini* de toda transacción de propiedade, reproducindo pois a función esencial, e mesmo o corpo civil, que as fontes visigodas atribúen ao *conuentus* (*C.Th.*, III, 1, 2). Ademais, sabemos que ao longo do Occidente romano comunidades rurais de diversa consideración organizaron *concilia*, *conciliabula* e *fora* dotados de funcións políticas semellantes ás que podemos presumir para o *conuentus* visigodo. O *forum*, en concreto, chegou a ser o eixo do ordenamento político e urbano dalgunhas comunidades rurais da Galecia alto-romana (cfr. §74). Semella pois que os

horizontes romano e xermánico contan na nosa rexión con precedentes moi claros de institucións análogas ao *conuentus* visigodo, institución que se antolla así resultado dunha síntese cultural máis ca dunha única herdanza exclusiva.

Neste senso, a herdanza romana concretaríase na vertente asemblearia do *municipium*, limitada aos *comitia* electivos (v.g. *Lex Mal.*, 53; cfr. Mangas Manjarrés, 2001: 50). Certamente, a comunidade de *municipes* que implicaban os *comitia* municipais evoca unha vida civil ben máis complexa cá comunidade de *uicini* do *conuentus* visigodo. Entre o *municeps* e o *uicinus* enxérgase unha evidente retracción da implicación pública do cidadán, na que resta o reforzamento da identidade privada e familiar fronte á civil e comunitaria. Neste tránsito houbo de influir sen dúbida o influxo xurídico do *thing*, traído polos continxentes poboacionais xermánicos; mais tamén a propia evolución paulatina das estruturas sociais e materiais da nosa Tardoantigüidade, no contexto da tendencia á autarquía que, case topicamente, se adoita atribuír a esta época (cfr. Sánchez Pardo, 2014b: 1006-1007).

Alén das xenéricas fontes lexislativas, non contamos con testemuños específicos da incidencia do *conuentus* visigodo na Galesia. Porén, do mesmo xeito que os precedentes romanos serviron para calibrarmos a complexa herdanza cultural desta institución, outro indicio diacrónico, desta volta posterior, aporta un significativo argumento a prol da súa incidencia efectiva na Galesia visigoda. No Alto Medievo galego, en efecto, atopamos un claro candidato á súa herdanza no *concilium*, asemblea periódica de carácter xurídico e consultivo, que implicaba aos *fili bene natorum* e ás autoridades civís e relixiosas dunha comunidade. Unha pequena discrepancia podería albiscarse precisamente nestes suxeitos de representación que, como atinadamente ten sintetizado F. López Alsina (1988: 210), equivalen á comunidade de *domini*. Porén, este atranco non semella absoluto: os *uicini* implicados polo *conuentus* visigodo eran tamén homes libres e probabelmente propietarios, donos de cadanseu *fundus*, o que xustificaría a súa participación pública; e para nós, a súa admisíbel consideración como *domini*, soberanos de cadansúa *domus*, casa familiar. Se cadra o *concilium* galego alto-medieval comporte unha meirande exclusividade có *conuentus* visigodo; mais tal discrepancia, apenas relativa, de ningún xeito semella recusar a nidia xenealoxía entrambas institucións.

Admitido isto, o testemuño do *concilium* galego alto-medieval non fai senón apoiar a incidencia efectiva do *conuentus* na Galesia visigoda. No noso Alto Medievo, os poderes locais continuaron a súa evolución sen solución de continuidade, malia o colapso visigodo do 711, pendentes do paulatino desenvolvemento de novas estruturas estatais, que se farían agardar, por mor da superficialidade da conquista islámica, ata o afianzamento asturiano do século IX (cfr. López Carreira, 2008: 149ss.; Fernández Calo, 2015a: 153-154). Isto significa que o entramado institucional local deste período resposta fundamentalmente á remanencia post-visigoda, e que a presenza do *concilium* debe de ser entendida como un resultado do protagonismo que o *conuentus*, o seu devanceiro institucional, tivera na Galesia visigoda.

8.6. *Curator rei publicae*

Grazas á súa reutilización no altar maior da igrexa parroquial de Asadur, Maceda, conservouse un dos máis relevantes exemplares de epigrafía honorífica galaico-romana, cunha mención institucional moi clara pero non explícita:

Q(uito) Licinio Ueget[o] | res p(ublica) Int(eramicorum?) | super alia con|plura merita | pares cum Fisco | rationes infat|gabili cura et | industria eius | consecuta (AE 1973, 317 = AFb, 592; vid. doc. 8.6).

A onomástica latina con *tria nomina* presentes, a mención dun título constitucional tan característico do período post-flaviano coma a *res publica*, e as características paleográficas

do documento, apuntan en conxunto a un contexto severiano, isto é, entre remates do século II e comezos do III d.C. (cfr. Le Roux, 1996: 375). A estela é evidentemente unha homenaxe colectiva, cuxa adicatoria se vén asociando á comunidade dos *Interamici*, a todas luces abreviada como RES P INT. Porén, é o adicado o que merece agora o noso interese inmediato. Como amosei no meu estudo do documento, a propósito da súa incardinación no entramado organizativo local da Galecia baixo-romana (Fernández Calo, 2017a: 32-33), as solucións léxicas do texto, que xunguen elocuentemente as voces latinas *cura* e *res publica*, suxiren a asimilación do homenaxeado, Licinio Vexeto, a un *curator rei publicae*.

Os *curatores* conforman un dos cargos de nomeamento ou sanción imperial máis recorrentes da praxe gobernativa romana (Curchin, 2014a: 280ss.). Inicialmente reducidos a delegados de rango senatorial ou ecuestre por designación do emperador, orientáronse á asistencia de gobernos locais afectados por diversas necesidades específicas (Lamoine, 2009: 51; Curchin, 2014a: 280; Kulikowski, 2010: 44), embora sobre todo financeiras, actuando “as interlocutor between the *curia* and the imperial government to which the revenue of taxation belonged” (Kulikowski, *op. cit.*). Abofê, esta é a función exacta que se advirte en Asadur, onde claramente se recoñece o “coidado e habilidade” (*cura et industria*) do homenaxeado á hora de negociar co Fisco. Vai ser no período baixo-romano cando estes cargos adquiran un rol máis sistemático e estrutural, chegando a suplantaren as funcións das tradicionais maxistraturas municipais (Curchin, 2014a: 280ss.). Con todo, isto acontece canda unha transformación decisiva desta institución: o seu vencellamento non a membros dos *ordines* senatorial ou ecuestre expresamente nomeados dende Roma, senón ás propias elites locais, que conciben a sanción imperial como un elemento para prestixiaren o seu desempeño público. Os *curatores* disóciáanse, pois, na Baixa Romanidade da mediatización imperial sobre os gobernos locais, asimilándose en troques ao propio *cursus honorum* municipal e desprazando así ás institucións tradicionais (Carrié, 2005: 295-296; Kulikowski, 2010: 44; Curchin, 2014a: 276ss.).

Dada a hipotética datación severiana da estela de Asadur, Licinio Vexeto situaríase na caracterización temperá da institución, comportando, en calquera caso, a inhibición das maxistraturas municipais tradicionais da *res publica Interamicorum* na súa negociación bilateral coas autoridades fiscais provinciais.

8.7. *Cursus honorum*

No chamado *epigraphic habit* municipal romano foi común honrar a determinados persoeiros, ou que estes se auto-afirmasen, relacionando a totalidade dos seus cargos públicos desempeñados en inscricións de carácter honorífico, coñecidas como *cursus honorum*. Na Galecia son relativamente abondosas as epígrafes deste tipo, nomeadamente en miliarios, limitándose con todo a relacionar os cargos do emperador en curso (v.g. CAIR, 13; 103; 134; 148; 172; 199; 245; 289; 349; 367; 431; 433; 453; 461; 468; 530). Trátase de epígrafes, pois, que independentemente de seren ou non erixidas por iniciativa dos gobernos municipais galaicos, dentro da súa participación nas obras civís que constatan, pouco teñen qué dicir arredor das institucións locais da Galecia.

Certamente, o presente apartado de *cursus honorum* non tería sentido se nos limitasemos ao noso rexistro rexional; mais lonxe da Galecia, na cidade de Tarragona hai tal cantidade de homenaxes públicas a maxistrados galaicos, con mención explícita dos cargos desempeñados, que nos permite individualizar un conxunto de referencias a verdaderos *cursus honorum* municipais para a nosa rexión.

Seguindo a orde de rexistro propugnada por G. Alföldy, a primeira inscrición implicada é a Cerecio Fusco, de *Aquae Flaviae*, quen completou o *cursus honorum* municipal antes de acceder ao flaminado provincial:

C(aio) Ceraecio | C(ai) fil(io) Quir(ina) | Fusco Aquifl(au)ensi | ex conuent(u) | Bracaraug(ustano) | omnib(us) h(onoribus) in r(e) | p(ublica) sua func(to) | [flamini p(rouinciae) H(ispaniae) c(terioris) | p(rouincia) H(ispania) c(terior)] (CIL II, 4204 = RIT, 266).

Do mesmo xeito, constatamos o desempeño de Flavio Sabino na *ciuitas Limicorum*, onde foi *duumuir* antes de acceder ao flaminado conuentual e provincial:

P(rouincia) H(ispania) c(terior) | M(arco) Flauio M(arci) f(ilio) | Quir(ina) Sabino | Limico Iluir(o) | sacerdoti | conuent(us) | Bracari | flami | p(rouinciae) H(ispaniae) c(terioris) (CIL II, 4215 = RIT, 276).

Un caso un tanto máis enigmático, e que mesmo hei de recoñecer se me pasou por alto na miña anterior tentativa de catalogación (Fernández Calo, 2018b), é o de Xulio Sereniano. A este galaico o ter superado todos os cargos na súa *res publica* abriulle as portas a unha dilatada carreira sacerdotal e militar dentro e fóra da Galecia. Testemuñámolo grazas a dous documentos tarraconenses, adicados respectivamente por un cliente e o seu pai (*EE VIII*, 199 = *RIT*, 284; *CIL II*, 4221 = *RIT*, 285), nos que só o primeiro alude ao *cursus honorum* municipal e aporta unha referencia cronolóxica, *diuo Commodo*, que permite datar as epígrafes nos comezos da dinastía Severa, deica a década do 190 d.C. Expresando tales epígrafes a culminación da súa carreira política, cómpre evidentemente recuar os cargos municipais de Xulio Sereniano ata os derradeiros emperadores da dinastía Antonina, xa sexa Marco Aurelio ou o propio Cómodo. Porén, malia a relativamente abondosa información arredor deste notábel de orixe galaica, non contamos con ningunha información que permita ubicar a súa *res publica*: só sabemos que cómpre levala ao *conuentus* lucense por simple razón de ter exercido en Lugo o seu sacerdocio conuentual. O texto que documenta o seu *cursus honorum* é o seguinte:

*M(arco) Iulio Qu[ir(ina) tribu] Se]reniano Ado[pti]uo ex | (conuentu) Lucen[sium] | omnib(us) h(onorib(us)) | in re publi[ca sua] | functo sa[cerdoti] | Romae et Au[g(usti)] | (conuentus ?) Lu[c]e[n]s[iu]m Aris [Aug(ustanis) ?] ad]lecto in quin[que] decuri(as) eq[uitum] | Romanor(um) a [Diuo] | Commodo fl[amini] p(rouinciae) H(ispaniae) c(terioris)] p(rouincia) H(ispania) c(terior) patrono m[erentissimo - - -] (*EE VIII*, 199 = *RIT*, 284).*

Si podemos ubicar a Poncio Severo, cuxa homenaxe o fai procedente de *Bracara Augusta*, indicando que completou o *cursus* municipal antes de acceder ao flaminado provincial:

Q(uinto) Pontio Q(uinti) f(ilio) | Quir(ina) Seuero | Brac(ara) Aug(usta) | omnib(us) honorib(us) | in r(e) p(ublica) sua functo | flam(ini) p(rouinciae) H(ispaniae) c(terioris) | p(rouincia) H(ispania) c(terior) (CIL II, 4237 = RIT, 299).

Nas mesmas exactas circunstancias atopamos a Sulpicio Nigrón, de *Auobriga*:

L(ucio) Sulpicio Q(uinti) f(ilio) Gal(eria) | Nigro Gibbiano | Auobrigensi | omnibus in re p(ublica) sua | honorib(us) functo | flam(ini) Romae diuor(um) | et Aug(ustorum) p(rouinciae) H(ispaniae) c(terioris) | p(rouincia) H(ispania) c(terior) (CIL II, 4247 = RIT, 307).

Finalmente, tamén nas mesmas circunstancias pero xa con discutíbel mención de *ciuitas*, cómpre citar a Ulpio Réburo:

M(arco) Ulpio | Reburro | C(ai) fil(io) Quir(ina) | Reburro ex | Bracaraug(usta ?) | omnibus h(onoribus) | in r(e) p(ublica) sua func(to) | flam(ini) p(rouinciae) H(ispaniae) c(terioris) | p(rouincia) H(ispania) c(terior) (CIL II, 4257 = RIT, 308).

Todos estes persoeiros teñen en común non só seren galaicos, senón, coa soa excepción de Xulio Sereniano, o *conuentus* bracarense ao que estaban adscritas as súas comunidades. No caso de Ulpio Réburo, poderíamos ter un bracaraugustano, tal como recollín na reprodución epigráfica: *ex Bracaraug(usta)*; pero tamén, como se suxire nos *corpora*, unha *origo* conventual: *ex (conuentu) Bracaraug(ustano)*. Cómpre puntualizar que tal indefinición non actúa do mesmo xeito no aparentemente análogo caso de Xulio Sereniano: a secuencia EX LVCEN non permite unha restitución *ex Luco*, senón se acaso *ex Lucen(se ciuitate)*; de xeito que a restitución convencional, *ex (conuentu) Lucen(sium)* se antolla probabelmente idónea, con independencia de ser luguesa ou non, tamén, a súa patria local. En suma, teríamos representados polas homenaxes tarraconenses, sempre referentes a *cursus honorum* municipais, a un bracaraugustano certo, a outro só probábel pero dende logo do *conuentus* bracarense, a un flaviense, un límico, un avobrixense, e finalmente a un persoeiro dunha *ciuitas* incerta *conuentus* lucense. Canda menos á luz da información hoxe dispoñíbel, podemos sinalar que o *conuentus* de Lugo está infra-representado en comparación co de Braga nestes *cursus honorum* tarraconenses.

A epigrafía local de Tarragona aporta asemade máis información para o veciño *conuentus* asturicense, cuxos testemuños non estará de máis atender, pola súa forte relación coa Galecia alto-romana, coa que compuxo a mesma xurisdición *Asturia et Callaecia*.

Voltando á orde de rexistro propugnada por G. Alföldy, teríamos agora en primeiro lugar a Fabio Silón, de *Brigiaecum*, onde foi *duumuir* por dúas ocasións, antes de acceder ao flaminado conventual en Astorga e continuar a súa carreira en Roma e Tarragona:

P(rouincia) H(ispania) c(terior) | L(ucio) Fabio L(uci) fil(io) | Quir(ina) Siloni | Brigiaecino | Iuiro sacerdoti | Rom(ae) et Aug(usti) | conuent(us) Asturum | adlecto in dec(urias) V | iud(icum) Rom(ae) | flmini | p(rouinciae) H(ispaniae) c(terioris) (CIL II, 6094 = RIT, 275).

En segundo lugar temos a Valerio Arabino, de *Bergidum Flauium*, que completou o *cursus* municipal antes de acceder ao flaminado provincial e continuar unha carreira administrativa:

C(aio) Ual(erio) Arabino | Flauiani fil(io) Bergido F(lauienti) | omnib(us) hon(oribus) in re p(ublica) | sua func(to) sacerdoti | Romae et Aug(usti) p(rouincia) H(ispania) c(terior) | ob curam tabulari(i) | censualis fideliter | administr(atam) statuum | inter flaminales | uiros positam ex|ornandam uniuers(i) | censuer(unt) (CIL II, 4248 = RIT, 333).

E finalmente constatamos o lancienense Xunio Marón Emilio Paterno, que completou tamén o *cursus* municipal, sendo *duumuir* por dúas ocasións antes de acceder ao flaminado conventual en Astorga e continuar logo a súa carreira en Roma e Tarragona:

L(ucio) Iunio Bl[andi(?)] | fil(io) Quirin[a] | Maroni Aem[il(io)] | Paterno Lancien[s(i)] | omnib(us) in re publica | sua honorib(us) functo | Iuiro bis sacerdoti Rom(ae) et | Aug(usti) conuent(us) Asturum | adlecto in quinq(ue) decuri[as] | le]gitum(e) Romae iudicantium | flmini Augustali p(rouinciae) H(ispaniae) c(terioris) | p(rouincia) H(ispania) c(terior) (CIL II, 4223 = RIT, 287).

Comprobamos, en suma, que maxistrados municipais ástur-galaicos adoitaban completar as súas carreiras administrativas, sacerdotais e xudiciais en Tarragona. A razón desta tendencia atópase na condición desta cidade como sé provincial da *Hispania citerior*, á que estaban

adscritas a *Asturia et Callaecia*. A senlleira expresión *omnibus honoribus in re publica sua functus*, de presenza xeral nestes documentos epigráficos reproducidos, impón a consumación do *cursus honorum* municipal por parte dos maxistrados implicados, segundo se consignou en cada caso.

Como é ben sabido, o *cursus* municipal romano consistía na superación de tres cargos: *quaestor*, *aedilis* e *duumvir*, o que ademais implica a previa condición de *decurio* por parte dos seus beneficiarios (cfr. v.g. Mangas Manjarrés, 2001; Espinosa Ruíz, 2006; Curchin, 2014a; &c.). Na Galedia só documentamos dun xeito expreso —e aquí xoga por suposto a documentación estudada no presente apartado— a última destas maxistraturas, que era tamén a de meirande honra (cfr. §8.8). Temos que afastarnos —e non precisamente pouco— da Galedia para atoparmos rexistros destas maxistraturas menores. Así, temos os *quattuorviri* da cluniense Peñalba de Castro (*ERClu*, 150; 214 = *CIL*, 2781), título que conxugaba a cuestura e o duovirato. Xa na Lusitania, constatamos un *quaestor* en Marvão (*CIL* II, 159). Abonda con subliñarmos, en fin, que os *cursus honorum* galaicos de Tarragona se insiren nun nidio contexto municipal e que todos implicitan, alén do duovirato, cargos non documentados directamente coma *aediles* e *quaestores* entre as comunidades locais galaicas.

8.8. *Duumviri*

Canda menos na documentación local procedente do ámbito estrito da Galedia, son inexistentes as referencias ao duovirato, a principal maxistratura municipal romana. Porén, estas chegan a acadaren unha relativa abundancia na súa veciñanza inmediata, e algún documento externo permite achegarse á presenza do duovirato na propia Galedia, certeza que se amplía con algúns testemuños indirectos.

Por mor da acotación espacial escolleita para esta tese, podemos escomezar polo único testemuño directo dun *duumvir* estritamente galaico, para o que cómpre acudir ao rexistro epigráfico de Tarragona, onde, pola súa condición de capital provincial alto-romana, moitos persoeiros do noroeste hispano culminaron as súas carreiras políticas e sacerdotais. Entre eles temos constancia do duovirato de Flavio Sabino, límico mencionado nunha inscrición honorífica a todas luces datábel no século II d.C.:

P(rouincia) H(ispania) c(terior) | M(arco) Flauio M(arci) f(ilio) | Quir(ina) Sabino | Limico I(hu)ir(o) | sacerdoti | conuent(us) | Bracar(i) fl(ami)ni | p(rouinciae) H(ispaniae) c(terioris) (CIL II, 4215 = RIT, 276).

Flavio Sabino foi, xa que logo, *duumvir* da *ciuitas Limicorum* antes de acceder ao flaminado conventual de Braga e, finalmente, ao provincial de Tarragona. Este é, como xa apuntamos, o único testemuño directo referente a un *duumvir* estritamente galaico, pero non estará de máis que estudemos tamén o rexistro das rexións veciñas, na medida en que as noticias son máis abondosas e incluíbeis para contextualizar e comprender a situación institucional da propia Galedia.

Dun xeito análogo ao de Flavio Sabino, a propia epigrafía local tarraconense documenta, outros dous *duumviri* procedentes de *ciuitates* secundarias ástures: Fabio Silón e Xunio Marón Emilio Paterno, que exerceron indistintamente o duovirato por dúas ocasións, respectivamente en *Brigiaecum* e *Lancia*, antes de accederen ao flaminado conventual en Astorga e continuaren a súa carreira en Roma e Tarragona (*CIL* II, 6094 = *RIT*, 275; *CIL* II, 4223 = *RIT*, 287).

O duovirato non está documentado en ningunha das cidades propiamente galaicas, pero si en Astorga. Temos unha mención explícita desta institución no chamado *Itinerario de barro*, excepcional documento epigráfico achado nesta localidade a comezos do século XX, composto por varias táboas de cerámica, moi fragmentadas, pero de boa lectura, nas que se

recolle precisamente un itinerario ou listaxe de *mansiones* viarias coas súas distancias (vid. doc. 8.8). Tres táboas pechan coa mención, mellor ou peor conservada, *C(aius) Lep(idus) M(arci) f(ilius) Ihuir* (García y Bellido, 1975: n.ºs. 1; 3-4), a todas luces identidade do maxistrado baixo cuxos auspicios o itinerario tería sido redactado. O documento semella poder datarse no Baixo Imperio, arredor dos séculos III e IV d.C. (Roldán Hervás, 1975: 168); e malia as dúbidas de A. García y Bellido (1975: 553), se cadra cumpra atribuír o duovirato que constata á propia Astorga, localidade do achado.

Astorga aporta outro posíbel e xa só indirecto testemuño epigráfico do duovirato: a *tabula Zoelarum*. É no terceiro pacto contido neste excepcional documento onde radica a mención que nos interesa, precisamente na súa fórmula conclusiva, legalizadora do acto: *egerunt | L(ucius) Domitius Silo et | L(ucius) Flavius Seuerus | Asturicae* (CIL II, 2633). Este terceiro pacto dos *Zoelae*, datado pola referencia consular no 152 d.C., é unha renovación e extensión doutro do século anterior, enmarcado sen moita claridade nas institucións do *hospitium*, *clientela* e *foedus*, que semella poder interpretarse neste caso como a *adtributio* municipal de varias *gentes* veciñas (vid. §§11.72; 13.4). A subscrición de Domicio Silón e Flavio Severo, que confirman o pacto en Astorga, destaca pola súa condición allea aos implicados no mesmo. Isto podería asimilalos a uns *legati* que actuasen como testemuñas, xa fosen por parte de Astorga, dos *Zoelae*, de un por cada *ciuitas*, ou simplemente da administración romana vencellada ao *conuentus iuridicus*, nun contexto análogo ao da *tessera* de Castromao (vid. §8.12). O feito de o pacto anterior recolleito no mesmo documento, do 27 d.C., estar subscrito por un *magistratus Zoelarum*, equivalente peregrino, como maxistratura suprema, ao duovirato (cfr. §8.15) favorece ao meu tal identificación institucional. Máis difícil resulta decidirse pola *ciuitas* á que pertenceron: a súa duplicidade implica que puideron ser varias as representadas, se cadra Astorga, onde tivo lugar o pacto, e os propios *Zoelae* aos que principalmente atinxiu.

Na veciñanza lusitana da Galecia, o testemuño máis próximo do duovirato áchase en Covilhã, onde o *duumuir* Valerio Silón adicou unha estela honorífica ao seu aparente concidadán —e se cadra parente— Silón dos *Maguaci* (Vasconcelos, 1934: 24-38; Assunção & al., 2009: 186). Os demais testemuños de *duumui* lusitanos xa nos levan moi lonxe, polo que non afondarei na súa identificación; pero non sobrá citar os testemuños de Leiria (CIL II 5232), Marvão (CIL II, 159) ou Oliva de Plasencia-Cáparra (AE 1967, 197 = 1987, 616 = 2002, 705 = HAE, 2574), no *conuentus Scallabitanus* e norte do *Emeritensis*, polo seu valor contextualizador para o duovirato galaico.

Contamos finalmente cun moi significativo testemuño do duovirato baixo-romano nas actas do concilio de Elvira, seguramente celebrado na primeira década do século IV: *magistratus uero uno anno quo agit duumuiratum, prohibendum placet ut se ab ecclesia cohibeat* (Conc. Ilib., 56: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 43). Este canon, que se orienta ao arredamento da Igrexa pre-constantiniana dos maxistrados municipais, é certamente un testemuño xenérico, sen implicacións directas na Galecia. Sen dúbida podémolo sospeitar motivado polas igrexas béticas, as mellor representadas no concilio (cfr. Conc. Ilib., subs.), onde tamén a vida urbana e municipal era máis potente. Porén, as actas son asinadas tamén polo bispo Decencio de León, igrexa intimamente vencellada ás do resto da Galecia durante toda a Tardoantigüidade, e de feito galaica a nivel administrativo no Baixo Imperio, polo que podemos sospeitar tamén que o canon fai referencia a unha problemática de interese xeral para todas as igrexas representadas. Temos aquí, xa que logo, un testemuño dificilmente dissociábel da Galecia *lato sensu* tardo-antiga, na que a Igrexa se coída de arredar aos maxistrados municipais, concretamente aos *duumui*, das cerimoniais cristiás.

O duovirato, de título *duumuir iure dicundo*, foi a maxistratura suprema paradigmática do *municipium* romano. Coma todas as maxistraturas municipais ordinarias, o seu exercicio era colexiado, nomeándose cada ano unha parella de *duumui*, sendo as súas funcións moi

amplas, coma a presidencia das asembleas (*comitia*), a impartición de xustiza, a convocatoria de *decuriones*, e a relación estrutural coas instancias imperiais, etcétera (cfr. v.g. Kremer, 2007: 164ss.; Mangas Manjarrés, 1996: 32-33). O rexistro do noroeste hispánico non permite afondar significativamente arredor do desempeño específico desta institución, e a documentación estritamente galaica moito menos aínda. Isto tivo moito que ver coa matización tópica do réxime municipal galaico-romano, ata o punto, polo que agora nos interesa, de relativizar os propios testemuños que vimos de tratar. No seu momento, G. Pereira (1982: 264; 1988a: 335-336) chegou a desbotar a natureza municipal do duovirato límico, o que, como ten denunciado con algunha acritude J. Andreu Pintado (2004a: 199, n168), se antolla claro un exceso da súa postura restritiva da municipalización da Gallaecia. Cómpre admitir fóra de toda dúbida que o exercicio de *duumviri* na *ciuitas Limicorum* deica o século II d.C. se fixo nun marco constitucional municipal, que é o mesmo que atopamos en Astorga, *Brig(i)aecum* e a Lancia ástur e a *oppidana*, entroutras localidades lusitanas; e mesmo se podería estender, a partires dun testemuño indiciario, á *ciuitas Zoelarum*. E isto son só testemuños directos: os indirectos, a partires de *cursus honorum* municipais, expresamente documentados en moitas máis comunidades galaicas (§8.7), evidencian que este rexistro subestima a extensión real do duovirato —e a través del, do réxime municipal— na nosa rexión. Todo isto ten, abofé, notábeis implicacións á hora de valorar a organización política das comunidades locais galaicas deste tempo (vid. §13.4).

8.9. *Episcopi*

O episcopado é unha das institucións máis importantes e mellor documentadas da Gallaecia tardo-antiga, cunha influencia que abrangueu todos os ámbitos, mais entre eles e polo que a nós compete, especialmente o poder local das comunidades urbanas. É por iso que propoño tratalo no presente apartado.

Na Galiza e no norte de Portugal abundan as tradicións apostólicas, que atribúen aos apóstolos de Cristo ou aos varóns apostólicos de Roma a orixe de diversas comunidades cristiás, coma as de Braga, Lugo ou, sobre todo, Compostela (Costa, 1997: 19; 509-511; Carrero Santamaría, 2002: 10; Freire Camaniel, 2013: 77ss.; 201ss.). Porén, as primeiras noticias incontrovertíbeis de comunidades episcopais no que na Tardoantigüidade será o ámbito galaico fanse agardar ata o século III, para continuaren durante todo o Baixo Imperio e os dominios xermánicos, cun grande emerxer de testemuños no fugaz pero transcendental período suevo-católico.

O primeiro testemuño atribuíbel á Igrexa galaica tardo-antiga atinxe a Astorga e León, sendo a tamén primeira noticia específica e incontrovertíbel de comunidades episcopais na península ibérica. Este testemuño é a carta de Cibrán de Cartago ás igrexas hispanas do ano 254, fonte que xa temos estudado e que cita o ámbito xeográfico das comunidades interlocutoras na propia rúbrica: Astorga, León e Mérida (Cyp., *Epist. LXVII, praef.*; vid. §7.9). As motivacións do documento son complexas pero foron ampla e axeitadamente estudadas pola historiografía contemporánea, polo que me permitirei aquí sintetizar a cuestión no canto de estenderme coa reprodución de máis citas textuais. Esta carta é de feito unha resposta a unha consulta anterior, remitida polos cregos citados na rúbrica ao prestixioso bispo cartaxinés Cibrán, arredor do conflito aberto nas súas igrexas. A saber, os seus antigos bispos Basílides e Marcial apostataran no contexto da persecución de Decio (*ca.* 250), polo que as súas comunidades ordearan no seu lugar a Félix e Sabino; pero aqueles, na súa pretensión por recuperaren o episcopado, recorreran ao papa Estevo I²¹. A identificación de cada bispo con cadansúa sé depende dalgúns poucos datos fragmentarios que cómpre arrombar e interpretar

21 Bos resumos do caso poden consultarse en Díaz y Díaz, 1967; 1976: 109; Blázquez Martínez, 1967: 31; Sotomayor y Muro, 1979: 42-49; Teja Casuso, 1990; López Pereira, 1997: 282; Salcedo Gómez, 2007: 347-352; Freire Camaniel, 2013: 553; Fernández Calo, 2017b: 121-122; 2018: 167; &c.

debidamente. Como isto xa o teño desenvolvido nun traballo recente, limitareime agora a reproducir os meus argumentos (Fernández Calo, 2017b: 121-122).

Os feitos que motivaron a carta de Cibrán concernían a tres comunidades cristiás e a catro bispos que se disputaban só dúas cadeiras episcopais. Esta aparente contradición débese a que unha das tres igrexas non era episcopal, senón que dependía doutra. Xa o padre H. Flórez (1816: 133-135) determinou a correspondencia dunha das cadeiras con Mérida, estando Astorga e León rexidas por un único prelado, como suxire a propia rúbrica da carta, que discirne a *plebs Emeritae* das *plebes consistentes ad Legionem et Asturicae* (Cyp., *Epist.* LXVII, *praef.*). Tal solución semella dende logo factíbel, dada a contigüidade de ambas as localidades e a non constancia explícita do seu desgaxamento episcopal ata o Medievo. A partires deste presuposto, só restaría concretar a redución xeográfica de cada un dos bispos mencionados na carta. Novamente a opción presentada polo padre Flórez (1762: 70; 1816: 133-135), para quen Marcial e Sabino se correspondería coa sé emeritense e Basílides e Félix coa ástur-leonesa, ten sido xeralmente aceptada²², embora non se referendar por nada máis cá orde de mención no texto da carta en relación coa rúbrica. A orde de mención si que resulta a todas luces admisíbel como argumento para determinar a relación de Basílides e Félix a unha mesma igrexa e a Sabino e Marcial a outra, por seren mencionados nunha mesma sentenza da que cabe presupor unha orde de redacción consciente:

Cum in inum conuenissemus, legimus litteras uestras, fratres dilectissimi, quas ad nos per Felicem et Sabinum coepiscopos nostros pro fidei uestrae integritate et pro Dei timore fecistis, significantes Basilides et Martialem libellis idolotriae conmaculatos et nefandorum facinorum conscientia uinctos episcopatum gerere et sacerdotium Dei administrare non oportere (Cyp., *Epist.*, LXVII, 1: ed. Hartel, 1871: 735).

En troques, a sospeita da orde mención, suxeita a unha grande marxe de dúbida mesmo neste texto de forte coherencia interna, perde moito valor de a extrapolarmos á orde de mención tamén da rúbrica da carta. De feito, como tan ben sinalou R. Teja Casuso (1990: 119-120), a coacción sufrida polo bispo Marcial a mans dun procurador ducenario, como se recolle no texto arriba reproducido, semella levalo máis ben a Astorga, pois o rango funcional deste maxistrado coincide co do *procurator per Asturiam et Callaeciam*, que tivo por sé ordinaria esta cidade. Neste senso, malia se testemuñar tamén na Lusitania unha longa nómina de *procuratores* provinciais, as súas funcións fiscais e subordinación ao gobernador civil de rango pretorio, con sé na mesma Mérida (cfr. González Herrero, 2011: 136-137; Witschel, 2009: 483), dificultan a hipótese da súa implicación nun proceso penal coma o aquí tratado. O atranco, en efecto, non semella ter a mesma influencia no caso do *procurator per Asturiam et Callaeciam*, lonxe da sé provincial e xa que logo a todas luces máis proclive a ver delegadas funcións penais extraordinarias coma as reflectidas na carta. Temos, finalmente, o testemuño epigráfico en Astorga dun *collegium* pagán implicado en cerimonias funerarias, que significativamente vai citarse máis adiante na mesma carta (Cyp., *Epist.*, LXVII, 6). Dado que este testemuño atinxe a outra institución, un *collegium*, non me estenderei con el agora, ao terlle adicado un estudo particularizado no apartado correspondente (§8.2). A hipotética adscrición de Marcial a Astorga-León implica obviamente a de Basílides a Mérida; e tamén, respectivamente e con todas as precaucións, as de Sabino e Félix a unha e outra sé.

Atopamos, pois, no *Epistolario* de Cibrán de Cartago unha proba inequívoca da existencia dunha igrexa episcopal na contorna de Astorga e León antes de mediado o século III, e todo apunta a que se sucedesen na súa cadeira episcopal, na década do 250, os bispos Marcial e Sabino.

22 Cfr. unha bibliografía exhaustiva en Teja Casuso, 1990: 118, n7. Entre os títulos manexados nesta tese, *vid.* v.g. García Villada, 1929: 191; Tranoy, 1981: 423.

A seguinte noticia atinxente a sés episcopais galaicas é o concilio de Elvira, celebrado probablemente na primeira década do século IV. Nas subscricións atopamos evidencia da continuidade da igrexa asturicense, desta volta xa univocamente ubicada en León, baixo a figura dun bispo Decencio (*Conc. Ilib., subs.*). Por outro asistente, o presbítero Luxurio de *Drona*, especulouse outro asistente galaico máis. Na edición bilingüe de J. Vives (1963: 1), o orixinal *Drona* foi traducido na versión castelá como “Braga”, pero non atopamos razóns nas que fundamentarmos semellante corrección do topónimo (cfr. García Villada, 1929: 178; Costa, 2000: 20; López Quiroga, 2004: 31). Con todo, a existencia dunha igrexa cristiá asentada na Braga pre-constantiniana semella apoiarse na acta martirial de são Víctor Catecúmeno (Riesco Chueca, 1995: 282; cfr. §5.6); pero nada nos di, coma o propio presbítero Luxurio no caso de que puidera ser bracarense, dun episcopado asentado nesta cidade (Fernández Calo, 2018: 165).

A certeza do episcopado bracarense, coma o da expansión xeral da Igrexa galaica, só emerxe a remates do dominio romano, no contexto dos conflitos abertos entre ortodoxos e filo-pricilianistas. No 380, pola súa asistencia ao concilio romano de Zaragoza, temos constancia do episcopado de Simposio (*Conc. Caes. I, subs.*), que axiña se conformará nun dos protagonistas do conflito aludido. Este bispo véñse asociando, embora sen fundamento positivo, á sé de Astorga (cfr. Núñez García, 2012: 63). Sen discriminarmos a posibilidade dun asentamento na veciña León ou a persistencia da comunidade cristiá unitaria de ambas as localidades, o certo é que o protagonismo acadado por Simposio na Igrexa galaica a remates do século IV casa ben coa centralidade que o fulcro ástur-leonés representou durante todo o dominio romano para o cristianismo do noroeste hispano.

Mais é o concilio romano de Toledo, clausurado segundo rúbrica o 7 de setembro do ano 400 (*sub die septimo iduum septembrium, Stilicone consulibus, Era CCCCXXXVIII*), o que constitúe a fonte de meirande importancia arredor da Igrexa galaica no período baixo-romano, non por supór o primeiro testemuño dalgunhas sés episcopais galaicas, senón por constatar un auténtico proceso de difusión do episcopado na Galecia. Baixo a epígrafe deste concilio I de Toledo, a *Colección canónica hispana* conservou un *corpus* documental relativamente heteroxéneo que, alén da rúbrica, as disposicións canónicas e as subscricións episcopais, podemos identificar coas dúas primeiras palabras de cada parte (cfr. Tejada y Ramiro, 1810: 161-201; Vives, 1963: 19-33):

1º. — o prefacio (*convenientibus episcopis...*);

2º. — a regra de fe remitida polos bispos hispanos a Balconio (*Conc. Tol. I, incipiunt regulae...*), datada *post quem* o 447 por facerse a petición dunha carta enviada ese ano polo papa León (cfr. RPR, 190) e un posíbel concilio subseguinte (Cardelle de Hartmann, 1994);

3º. — as profesións de fe dos bispos Simposio e Dictinio e do presbítero Comasio (*Conc. Tol. I, incipiunt exemplaria...*); confesadas o 6 de setembro (*sub die octauo iduum*), evidentemente do mesmo ano có concilio, o 400 d.C.;

4º. — a sentenza canónica (*Conc. Tol. I, exemplar definitivae...*), lidas o mesmo día (*die qua supra*).

É na acta desta sentenza onde emerxe o máis significativo testemuño da proliferación baixo-romana do episcopado galaico, a iniciativa de Simposio, presumíbel bispo asturicense, xa mencionado hai un chisco, e do recentemente ordeado Dictinio:

Confitentur etiam illud quod alios [episcopos] per diuersas ecclesias ordinassent, quibus deerant sacerdotes. [...] Ex quibus ordinatus est Paternus Bracharensis ecclesiae episcopus. In hanc uocem confessionis primus erupit, et sectam Priscilliani se scisse, sed factum episcopum

liberatum se ab ea, lectione librorum sancti Ambrosii esse iuraret (Conc. Tol. I, exemplar definitivae...: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 195).

Infórmasenos, pois, de que Simposio e Dictinio terían ordenado a Paterno canda unha incerta cantidade de bispos. Semella que a ordenación de Dictinio por Simposio estivo condicionada pola súa relación paterno-filial, segundo interpretación usual das súas propias declaracións na profesión de fe: *sequor sententiam domini mei et patris mei et genitoris et doctoris mei Symphosii (Conc. Tol. I, incipiunt exemplaria...: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 192; cfr. ES, XVI, 78ss; Núñez García, 2013: 11).* Mais en calquera caso foi impelida pola coacción do pobo (*plebs*) a Simposio, que por ela xustificou tamén as súas accións posteriores (*vid.*, arredor do testemuño global da *plebs* e o seu significado, §7.9). O texto alúdenos unha pluralidade de igrexas afectadas por estas ordenacións; mais fica fóra do noso alcance discernirmos o seu número e identidade. As actas, das que o texto arriba reproducido é un simple fragmento, continúan sentenciando a unha serie de bispos filo-priscilianistas que van acollerse á comunión do concilio: Isonio, Vexetino, Anterio, e o xa mencionado Paterno; fronte aos que manteñen a súa postura e van ser excomungados: Donato, Acurio, Emilio e Herenas cos seus *clerici* (*Conc. Tol. I, exemplar definitivae...*). Non falta quen quere ver aquí a evidencia dunha xeneralizada implantación episcopal en todas as comunidades galaicas (Pena Graña, 1993: 44-45); pero non podemos nin sequera afirmar que todos estes bispos teñan que asociarse á Galecia, embora resulte plausíbel á luz da vaga referencia ás ordenacións promovidas por Simposio e Dictinio. A acta atribúe expresamente ao primeiro a ordenación de canda menos Isonio e Vexetino, polo que podemos pensar que foron co-provinciais; pero nada sabemos da súa redución xeográfica concreta. Mais só de Paterno coñecemos a súa patria, Braga, e a súa ordenación conxunta por Simposio e Dictinio. En concreto, o padre A. J. da Costa (1997: 21-22) suxire na década do 380 a súa ordenación.

Do mesmo xeito, outra igrexa episcopal galaica, *Celenis*, emerge dos feitos que arrodean ao concilio romano de Toledo, malia non se citar explicitamente na acta da sentenza canónica. Significativamente, Hidacio proporciónanos a síntese dos feitos nos que *Celenis* se viu implicada, a propósito precisamente da súa noticia cronística do concilio:

In prouincia Carthaginiensi in ciuitate Toletu synodus episcoporum contrahitur, in quo quod gestis continetur, Symphosius et Dictinius et alii cum his Gallaeciae prouinciae episcopi Priscilliani insectatores haeresem eius blasphemissimam cum adsertore eodem professionis suae subscriptione condemnat. Statuuntur quaedam etiam obseruanda de ecclesiae disciplina communicante in eodem concilio Ortygio episcopo, qui Celenis fuerat ordinatus, sed agentibus Priscillianistis pro fide catholica pulsus factionibus exulabat (Hyd., Chron., 31 [25]: ed. Mommsen, 1894: 46).

Coñecemos, xa que logo, a un bispo Ortixio que foi expulsado por acción priscilianista da súa sé, *Celenis*, que volve ser mencionado na acta da sentenza canónica: *fratri autem nostro Ortygio ecclesias, de quibus pulsus fuerat, pronuntiauimus esse reddendas (Conc. Tol. I, exemplar definitivae...: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 197).* Estipúlase, xa que logo, a devolución a Ortixio da súa sé, que por Hidacio sabemos que era *Celenis*. Mais as actas do concilio engaden outro matiz, ao citaren outro bispo, Exuperancio, para esta mesma sé, nun texto que xa temos estudado pola relevante mención da súa *origo*, precisamente o *municipium Celenis* (*Conc. Tol. I, convenientibus episcopis...: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 174; vid. §7.7).* De todos os bispos citados no texto de asistencias, Exuperancio é o único para o que se concreta a *origo*. Por non mudar as palabras, permitireime repetir o que xa teño sinalado noutro traballo recente a propósito desta anomalía: “resulta estraña a concreción de *origo* para o bispo Exuperancio, toda vez que é a única de entre todos os demais asistentes; mais cómpre

sinalar que se cadra estea vencellada á polémica, tratada no mesmo concilio, arredor da súa ordenación en *Celenis*, logo da deposición de Ortixio” (Fernández Calo, 2017a: 20). A noticia de Hidacio arredor da axitación filo-priscilianista en *Celenis* ha de se asociar, evidentemente, á descrición dos feitos que, dun xeito máis xenérico, perfila a acta da sentenza canónica, atribuíndo a Simposio e Dictinio o nomeamento de novos bispos. Con todo, o bispo que semella substituír a Ortixio neste proceso é Exuperancio (cfr. García Moreno, 1998: 1353), que pola súa participación no concilio romano de Toledo e a súa subscrición das actas non podemos considerar senón ortodoxo. C. Cardelle de Hartmann (1998: 276; na mesma liña, López Silva, 2004: 111, n52) ten argumentado que esta aparente suplantación entre dous bispos aparentemente ortodoxos se debería ao carácter máis intransixente de Ortixio, o cal favorecería que o partido filo-priscilianista presionase pola súa deposición a prol de Exuperancio. A cuestión é que as actas nada mencionan do destino deste último, unha vez decretada a restitución de Ortixio; e de feito ningún deles, nin ningún bispo de *Celenis*, volverá ser mencionado nunca máis nas nosas fontes.

Xa fóra do contexto do concilio romano de Toledo, e de feito do propio dominio romano da Galecia, emerxe a primeira noticia do bispado de Chaves, a propósito da promoción do seu único bispo testemuñado, Hidacio, consignada por el mesmo. Mais esta noticia non provén do *Cronicón*, senón do seu prefacio, no que o bispo-cronista describe ao lector a súa obra:

Quae subsequuntur adiecimus, quorum continentiam gestorum et temporum qui legis ita discernes: ab anno primo Theodosii Augusti in annum tertium Valentiniani Augusti Placidiae reginae filii ex supra dicto [Hieronymo] a nobis conscripta sunt studio uel ex scriptorum stilo uel ex relationibus indicantur; exim inmerito adlectus ad episcopatus officium, non ignarus omnium miserabilis temporis aerumnarum et conclusi in angustias imperii Romani (Hyd., *Chron., praef.*, 5-7: ed. Mommsen, 1894: 14).

Hidacio implícita aquí ter accedido ao episcopado no terceiro ano do emperador Valentiniano, ou sexa, o 427 (Macías, 1906: 26; Costa, 1997: 29; Freire Camaniel, 2013: 561). Que Hidacio foi bispo de Chaves pode ser unha obviedade; pero esta obviedade non é máis ca unha reconstrución biográfica dun dato que non explicita nunca na súa obra (Candelas Colodrón, 2002); polo que se cadra non sobre citar a única noticia na que se fundamenta tal reconstrución, a propósito do ataque do suevo Frumario contra esta cidade no 460:

Ac mox, isdem delatoribus quibus supra [Ospinio et Ascanius] Frumarius cum manu Sueuorum quam habebat impulsus capto Hydatio episcopo VII kal(endas) Aug(ustas) in Aquae flauiensis ecclesia eundem conuentum grandi euerit excidio (Hyd., *Chron.*, 201 [196]: ed. Mommsen, 1894: 31-32).

Hidacio non tarda en referir a súa volta á patria logo de tres meses de cativerio (Hyd., *Chron.*, 207 [202]), pero xa non volve mencionar a súa condición de bispo. Por iso, resulta canda menos incerto postular a constatación histórica do bispado flaviense ata o 468 no que remata o *Cronicón*, como quixo o padre A. J. da Costa (1997: 29), pois tamén pode pensarse na extinción da igrexa debido ao ataque de Frumario, con independencia da volta do seu bispo (García Moreno, 1998: 1355; Soares 1998: 75). Sexa como for, logo de Hidacio non volverá haber noticias de Chaves como bispado, agás se cadra unha fugaz restauración tardo-visigoda na forma da *uillula Aquis*, como veremos.

Deica o 430, afastándonos xa do concilio romano de Toledo —e do propio dominio romano da Galecia—, pero nun mesmo contexto de conflitos internos na Igrexa galaica, se cadra aínda motivados polas diferenzas entre ortodoxos e filo-priscilianistas (cfr. Mathisen, 1994; Cardelle de Hartmann, 1998: 283; Fernández Calo, 2018a: 134) e dende logo polo colapso das estruturas imperiais, emerxe a primeira noticia veraz dun bispado en Lugo: *in*

conuentu Lucensi contra uoluntatem Agrestis Lucensis episcopi Pastor et Syagrius episcopi ordinantur (Hyd., *Chron.*, 102 [93]: Mommsen, 1894: 22). Testemuñamos, pois, un bispo de Lugo, Agrestio, e outros dous de incerta ubicación, Pastor e Siagrius. Desta concisa noticia suxeríuse a autoridade metropolitana de Agrestio (Mansilla Reoyo, 1959: 277; Freire Camaniel, 2013: 522-523), mais cos poucos datos dos que dispomos non podemos afirmalo (Ubric Rabaneda, 2003: 323; Núñez García, 2013: 18; Fernández Calo, 2016: 134-135). O papel de Agrestio na Igrexa galaica do seu tempo, con todo, semella ter sido moi relevante (Mathisen, 1994; Cardelle de Hartmann, 1994: 210), chegando a participar, por razóns que se nos escapan, no concilio de Orange do 441 (*Conc. Araus., subs.*).

Noutro apartado exploraremos a implicación dos bispos en actividades diplomáticas neste período das migracións bárbaras (§8.12). Alén das referencias xenéricas, outras identifican neste papel a Simposio e a Hidacio (Hyd., *Chron.*, 96 [86]; 101 [92]). Se este último non ofrece problemas de identificación, o primeiro podería asociarse ao bispo homónimo, presumiblemente asturicense, que o século anterior protagonizara o conflito entre filoprisilianistas e ortodoxos. O problema é que o seu episcopado remóntase, como vimos, a antes do concilio romano de Zaragoza, no 380, namentres que a actividade diplomática en cuestión sitúase na década do 430. Debuxaríase nos se cadra un episcopado excesivamente longo (cfr. Ubric Rabaneda, 2003: 204), especialmente tendo en conta que na Tardoantigüidade rara vez os bispos eran promovidos moi novos á súa prelatura, e que o papel central de Simposio nos conflitos eclesiásticos suxírennos un bispo xa entón maduro. Por último, de admitirmos que, cincuenta anos despois de Zaragoza, Simposio aínda seguía a ser bispo, dificilmente podería ter participado, pola súa idade, nunha embaixada a longa distancia coma a reflectida na noticia citada. Estamos, pois, máis probabelmente, perante outro bispo.

Tamén na década do 430 sobrancea na Igrexa do noroeste hispánico a figura de Toribio, outro bispo asturicense, destacado na defensa da ortodoxia fronte ao priscilianismo (cfr. Cardelle de Hartmann, 1998; Núñez García, 2012: 65-60). Toribio vai promover a implicación do papa León nos conflitos que atinxían á Igrexa galaica (*RPR*, 190), e este responderá sancionando a difusión das *regulae fidei Catholicae* acordadas no concilio romano de Toledo. Por indicios textuais suxeríuse a reunión dun segundo concilio de bispos béticos, cartaxinenses, lusitanos e tarraconenses, en exclusión dos galaicos; pero C. Cardelle de Hartmann (1994) ten argumentado convincentemente contra esta posibilidade. Sexa como for, nas *regulae fidei Catholicae* insertas nas actas do concilio romano de Toledo a rúbrica é moi clara á hora de sinalar que os seus autores son os mesmos cós dos vinte canons precedentes: *ipsi [episcopi] etiam et supra scripta uiginti canonum capitula statuerunt in concilio Toletano* (*Conc. Tol. I, incipiunt regulae...*: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 182). Dificilmente podemos presupor a reunión dos mesmos bispos do concilio romano de Toledo noutra reunión supostamente celebrada medio século despois. Mais o que importa é constataremos que deica o ano 447 enviouse a instancias do papa León e do bispo Toribio de Astorga un texto acordado como credo ortodoxo pola meirande parte dos bispos hispanos, en exclusión aos galaicos. O receptor deste texto foi Balconio de Braga, segundo consta na rúbrica do mesmo dentro das actas do concilio romano de Toledo e no prefacio do concilio I de Braga. O primeiro só fai constar a Balconio como *episcopus Galliciae* (*ibid.*). O segundo aporta unha información ben máis relevante:

Praecepta [Leonis Papae] Tarraconensis et Carthaginensis episcopi, Lusitani quoque et Baetici facto inter se concilio regulam fidei contra priscillianam haeresem cum aliquibus capitulis conscribentes ad Balconium tunc huius Bracaraensis ecclesiae praesulem direxerunt (*Conc. Brac. I, praeef.*: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 608).

Nada máis sabemos de Balconio, que debiera de impór aos seus coepiscopos da Galecia a ortodoxia promovida dende o resto de *Hispania* e a mesma Roma, tarefa que só efectuará o seu afastado sucesor Lucrecio, máis dun século despois. Isto non implica desleixa por parte de Balconio, senón a inestabilidade que había de vivir axiña a Galecia co colapso da primeira dinastía sueva. X. E. López Pereira (1998: 29) suxeriu, de feito, que este bispo bracarense tería sido o promotor da conversión de Requiario.

A partires de aquí rematan as referencias do episcopado galaico, pois logo da conclusión do *Cronicón* de Hidacio escomeza na Galecia un período singularmente caracterizado pola ausencia de documentación escrita, o *século escuro suevo*, ata o emerxer do Reino Suevo-Católico a mediados do século VI. Malia a súa posíbel retracción, o episcopado galaico perviviu durante todo este período. Podemos concibir unha certa fragmentación do moi laxo artellamento eclesiástico que se chegara a construír deica o ano 400 e que xa escomezara a se disolver co turbulento asentamento bárbaro. Todo apunta a que durante o *século escuro* as igrexas locais experimentaron un forte isolamento, tanto inter- como intra-rexional (Fernández Calo, 2016b). Porén, xa deica o 527 temos unha noticia significativa, embora implícita, das relacións inter-eclesiais da Galecia, a propósito da carta do bispo Montano de Toledo a Toribio de Palencia, na que se reprende unha irregularidade canónica que tería acontecido —ignoramos con qué frecuencia— no seu *territorium Palentini*:

Pari ratione cognouimus quod ad consecrationem basilicarum alienae sortis a uobis episcopi inuitentur, et licet sint unius fidei copula nobiscum in Christo connexi, tamen nec prouinciae priuilegiis nec rerum Domini noscitur utilitatibus conuenire, quia iam ad ipsum huiusmodi fama perlata est (Conc. Tol. II, Dominis dilectissimis...: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 209).

Denúnciase, pois, a interferencia duns certos “bispos estranxeiros” (*alienae sortis [...]* *episcopi*) nunha xurisdición, o *territorium Palentini*, que Montano de Toledo consideraba propia, o que para el violaría os privilexios da provincia eclesiástica —a *Carthaginensis* visigoda— e os do rei visigodo Amalarico. Este último está tamén implícito: o texto refírese unicamente ao “señor” (*dominus*), que se podería interpretar tamén coma unha referencia a Deus se non fora porque se concreta que o coñecemento dos feitos chegara a el (*quia iam ad ipsum huiusmodi fama perlata est*), cando Deus é segundo a doutrina cristiá onisciente. Evidentemente, a única entidade política allea ao reino visigodo, adxacente a Palencia e con presenza episcopal que podería ter promovido o envío de “bispos estranxeiros” é o reino suevo da Galecia (Orlandis Rovira, 1972: 413; García Moreno, 2006: 40; Fernández Calo, 2018a: 232-234); de xeito que esta noticia atinxe, implícita e xenericamente, ao episcopado galaico do *século escuro*. O dereito co que os bispos galaicos actuaban en Palencia non é outro máis cá asunción da territorialidade administrativa baixo-romana como xurisdición eclesiástica, que a actividade de Montano de Toledo tentará revertir, no seu beneficio como metropolitano, deica o acomodo ás novas fronteiras políticas (Fernández Calo, 2016b: 140-143).

Na década seguinte imos ter por fin noticia explícita dun bispo galaico, Profuturo de Braga, na carta que lle remitiu no 538 o papa Vixilio (*RPR*, 589 = Tejada y Ramiro, 1810: app. xcvi). A carta describe unha Galecia na que eran cotiás as apostasías a prol do arianismo, pero na que estaban a restaurarse templos católicos (López Carreira, 2008: 58; Núñez García, 2012: 81; 87; Fernández Calo, 2018: 234), en probábel consonancia con outro dos documentos fulcrais desta década, a doazón de Marispalla (*IHC*, 135; cfr. Ferreiro, 1997). Mais a carta de Vixilio importa agora polo que representa como testemuño do episcopado galaico, e isto límitase á súa rúbrica: *epistola Uigilii papae ad Profuturum episcopum* (ed. Tejada y Ramiro, 1810: 1019).

Porén, estas noticias adían a súa verdadeira emerxencia ata mediado o século VI, no período suevo-católico. É nos concilios suevos de Braga, en efecto, onde volvemos atopar un

testemuño non só xeral senón, por primeira vez, exhaustivo do episcopado galaico. Constátanse así oito bispos no primeiro concilio (*Conc. Brac. I, subs.*), sen mención expresa de sé agás para o metropolitano bracarense Lucrecio (*ibid., praef.*), ao que podemos engadir a Martiño por sabermolo bispo-abade de Dume (cfr. v.g. Isid., *Hist.*, 91). No segundo concilio aparecen xa doce con mención expresa de sé, de xeito que a repetición dos seus antroponimos serve para fundamentar a redución xeográfica dos asinantes na reunión anterior (*vid.* táboa 8.9a). A correspondencia de Malioso con Mahiloc, asinantes respectivamente do primeiro e do segundo concilios, non é máis ca unha sospeita plausíbel asumida por parte da crítica (v.g. Carbajal Sobral, 1999: 213-214; Díaz y Díaz & García Piñeiro, 2002: 214). No caso de Polemio de Astorga, testemuñámolo tamén, sen mención de sé, pero moi significativamente, pola súa correspondencia con Martiño dumiense (Mart., *Corr., rubr.*).

Temos, pois, un primeiro concilio con oito bispos asinantes e un segundo con doce, implicando, con Dume, trece sés episcopais. Aparentemente, a década do 560 que resta entrambos os concilios sitúanos perante unha reformulación radical da Igrexa galaica. Como xa temos referido, o *Discurso de Teodomiro*, preámbulo do *Parroquial suevo* tido por apócrifo (cfr. §6.1), atribúe esta transformación á acción consciente da Igrexa e da Coroa, nun concilio celebrado en Lugo no ano 569, no que o rei cominou aos bispos congregados a escolleren novas sés por mor das poucas que había no Reino (*Par., praef.*). Malia o carácter apócrifo deste texto, a súa noticia de fondo, a multiplicación episcopal nalgún intre entre a celebración dos dous concilios suevos de Braga, asúmese xeralmente como unha realidade. Isto ten xerado unha certa tendencia á especulación arredor dos pormenores deste proceso. Por non mudar as palabras, permitireime reproducir o que xa teño escrito ao respecto, síntese valorativa desta tendencia historiográfica (Fernández Calo, 2018a: 248-249).

As opinións arredor da orixe de determinados bispados, coma por exemplo Tui, oscilan entre a súa antigüidade previa (Carbajal Sobral, 1999: 212) ou posterior (Díaz y Díaz, 1976: 115; Costa, 1997: 29) ao concilio I de Braga. J. C. Rivas Fernández (2003) ten adicado unha ampla monografía á discusión da opinión, academicamente maioritaria, de que a sé de Ourense sería unha das de recente creación. Estas consideracións tamén afectan á creación de sés episcopais a través da segregación de igrexas previamente dependentes: así, por exemplo, chegouse a afirmar que Idanha se tería escindido de Coimbra, e Lamego de Viseu (Barroso Cabrera & *al.*, 2015: 73). Unha opinión con meirande predicamento é que as sés de Viseu e Tui se terían segregado de Braga, ou a de Ourense de Astorga (Díaz y Díaz, 1976: 115; Díaz y Díaz & Oro Trigo, 2002: 386; Díaz y Díaz & Vilariño Pintos, 2002: 538). Neste último caso, semella máis probábel, abofé, que a sé matriz fose tamén Braga, tendo presente o ámbito político-administrativo previo no que se atopaba (David, 1947a: 69; Fernandes, 1997: 139; Pérez Losada, 2002: 153). Ao meu ver, con todo, este debate devén en realidade estéril toda vez que o carácter estritamente horizontal do cristianismo pre-niceno, dividido en múltiples igrexas locais independentes, desbota aseveracións tan absolutas arredor da xurisdición supra-local dos prelados. Tal caracterización semella *grosso modo* válida para a Galecia antes da consolidación do reino suevo no século VI, pola súa serodia implantación dunha xerarquía metropolitana (cfr. Mansilla Reoyo, 1959). Neste senso, a documentación eclesiástica do devandito século, e especialmente o *Parroquial suevo*, testemuñan esencialmente o proceso de consolidación e territorialización da Igrexa, e de cristianización do *ager* galaico. Non houbo «sés matrices», como presupón o debate en cuestión, pois non se dera aínda unha delimitación da *potestas* episcopal sobre as xurisdicións externas supra-locais. As relacións entre as igrexas locais houberon de seren daquela multidireccionais, lonxe da xerarquía vertical do cristianismo niceno que na Galecia só se deu implantado coa actividade lexislativa do século VI.

Dito isto, cómpre recoñecermos que ignoramos o grao de exhaustividade que as actas do primeiro concilio de Braga poden ter para enxergarmos o entramado eclesiástico da Galecia

do seu tempo, con independencia de aludir á *prouincia Gallaecia* como ámbito xeográfico implicado nesta reunión eclesiástica (*Conc. Brac. I, praef.*). Nunha cavilación moi pertinente, J. de Alarcão (2015: 37) ten suxerido que “talvez no concílio de 561 não tenham participado os bispos da *Lusitania*”. Esta sospeita semella certamente errónea, pois o nome Lucecio aparece nos dous concilios, no primeiro sen identificación de sé e no segundo como bispo de Coimbra, de xeito que o máis lóxico é pensar que a súa igrexa estivo representada en ambos os concilios na súa persoa (cfr. táboa §8.9a). Porén, non podemos excluír a posibilidade de que a *prouincia* á que se fixo alusión no primeiro concilio, que con seguridade non se corresponde á *prouincia Callaecia* baixo-romana pola representación conimbricese, non implicase necesariamente a representación de todos os bispos da rexión. Semella, en suma, que na década do 560 se asistiu á multiplicación de sés episcopais na Galecia, que pasaron de 8 no 561 a 13 no 572; pero tendo en conta a gradualidade do proceso de consolidación suevo-católica (cfr. Fernández Calo, 2018a), poida que na primeira reunión conciliar algunhas das sés non estivesen representadas simplemente pola súa non asistencia, por discrepancias eclesiásticas ou por non estaren aínda plenamente integradas no Reino, e non necesariamente por non existiren aínda.

Sexa como for, é claro que as primeiras noticias efectivas do período suevo-católico aluden a unicamente oito sés episcopais, sen dúbida algunhas delas lusitanas e dende logo outra correspondente a un mosteiro, Dume, daquela de recente creación. Isto semella contrastar co proceso de proliferación episcopal baixo-romano, cando semellan poder inferirse un número elevado de igrexas episcopais. Poida, certamente, que a inestabilidade do dominio suévico temperán causase a ruína e extinción de moitas delas, como semella ter acontecido canda menos con Chaves. Tampouco de *Celenis* volvemos ter noticias. Si as temos, pola contra, doutras de nova creación, Ourense e Iria, que puideron constituír, ou non, senllos traslados dende as anteditas vellas cadeiras.

Nos concilios suevos de Braga promoveuse o afianzamento metropolitano da Igrexa galaica, que culminaría canda menos no 572 co recoñecemento desta dignidade para os prelados bracarense e lucense, exercendo cada un deles a súa *potestas* sobre un *synodus* ou provincia eclesiástica. Dadas a fugacidade desta innovación suevo-católica, a súa limitación a un aspecto superficial da xerarquía eclesiástica con escasas por non dicir nulas implicacións no poder local, e o feito de ter estudada a cuestión polo miúdo nun traballo recente (Fernández Calo, 2016b), coido que non hai motivos para afondar nela no presente apartado.

Logo da conquista leovixildiana da Galecia, o rexistro da Igrexa galaico-visigoda inaugúrase canda un dos eventos máis importantes do cristianismo hispano, o terceiro concilio de Toledo, convocado por Recaredo, fillo de Leovixildo, no 589. O concilio, como é ben sabido, dirixiuse á retractación do arianismo visigodo e á conformación do catolicismo como relixión de Estado. Nas actas do concilio aparecen representadas doce sés do que fora o antigo reino suevo, pero algunhas delas fanño, insolitamente, por unha prelatura duplicada (*Conc. Tol. III, subs.*). Isto débese á presenza de bispos arianos en Lugo, Porto, Tui e Viseu, cominados a se retractaren no concilio (*ibid.*, *damnatio Arianae*...); feito se cadra máis insólito aínda, pois o arianismo xa fora abandonado no reino suevo dende mediados de século. Esta revitalización ariana constitúe un dos meirandes enigmas da Galecia gótica (cfr. Fernández Calo, 2018a: 279-283). O noso interese, con todo, limítase a constatar a pervivencia do artellamento episcopal vixente con anterioridade, con algunha mudanza menor (*vid.* táboa 8.9b). Así, a elusión de Bretoña, Coimbra e Meinedo débese a todas luces á mención no seu lugar de *Laniobris*, *Eminio* e Porto. Estamos perante plausíbeis traslados, fugaz no caso de *Eminio*, permanente no do Porto, e problemático, como veremos, no de *Laniobris*. A sé de Idanha non aparece representada nin por bispos católicos nin por arianos, e nin sequera por un enviado en representación do seu bispo, como observamos ter ocorrido ocasionalmente neste concilio; e dentro da Galecia no caso do presbítero auriense Ilmerico en

representación do seu bispo Lopato (cfr. *Conc. Tol.* III, *subs.*). Estamos, xa que logo, perante unha ausencia que se cadra teña detrás ou a vacancia da sé ou algún efecto do conflito político-relixioso vixente. A veciña Viseu, pola súa banda, non aparece representada por bispo católico ningún; namentres que verbo a Lugo, sé dun dos bispos arianos, Bequila, alúdesenos ao vello Nitixio que non acode ao concilio pero asina no seu nome o metropolitano Pantardo de Braga.

A historia da Igrexa galaica baixo dominio visigodo divídese en dúas metades que cómpre diferenciar aquí porque impoñen senllos cómputos de bispos a estudar. Se na primeira metade o cómputo imposto se corresponde a unha grande provincia eclesiástica galaico-bracarense, con inclusión de todo o antigo reino suevo, na segunda os bispos das sés luso-suevas — Coimbra, Idanha, Lamego e Viseu — son transferidos á provincia luso-emeritense. Malia que convencionalmente se adoita fixar no concilio de Mérida do ano 666 o límite desta reorganización (Isla Frez, 1992: 6; Carbajal Sobral, 1999: 211-212; López Carreira, 2008: 97-101; Díaz Martínez, 2011a: 249; Barroso Cabrera & *al.*, 2015: 75), particularmente coido que hai importantes motivos para recuala ata a década anterior, e en concreto ata o intervalo 653/656 (Fernández Calo, 2018a: 315). As balizas son dous concilios, o oitavo e noveno de Toledo, dos que cumprirá ocuparse. Dada a incerteza do propio intervalo proposto, con límite no 656, aínda no caso de se confirmar a miña sospeita non poderíamos establecer dun xeito unívoco se os devanditos concilios se situarían no contexto da provincia temperá ou serodia, polo que cómpre ocuparse das vellas igrexas luso-suevas como galaicas. En suma, a data concreta a reformulación provincial non ten un interese decisivo para o presente apartado; de xeito que me permitirei non afondar na cuestión e continuar, simplemente, coa reconstrución dos episcopoloxios galaico-visigodos.

Logo do terceiro concilio de Toledo (589), e ata o cuarto (633), pasarán máis de corenta anos ata que teñamos noticia certa dun concilio cunha asistencia xeral galaica. No medio, con todo, anexado na *Hispana*, contamos co *Decreto de Gundemaro*, presuntamente promulgado noutro concilio, que evidentemente cumpriría atribuír ao reinado deste monarca (610-612), e verbo ao que se teñen formulado serias dúbidas arredor da súa veracidade; suxeríndose, con todo, que podería ser compendio de actas conciliares non conservadas (cfr. González Blanco, 1986). Se nos importa aquí é porque o *Decreto* aparece confirmado por bispos, cunha asistencia galaica escasa pero significativa: seis bispos non mencionados por ningunha outra fonte, e mesmo un bispado, a *ecclesia Laberricensis*, que L. A. García Moreno (1998: 1360) ten suxerido ubicar na Galecia pola súa afinidade toponímica co *pagus* suevo de *Labrentio* (*Par.*, II, 19; *vid.* §10.25). Outra fonte que non podemos deixar pasar nesta época é a chamada *Nomina ciuitatum Hispaniae sedes episcopaliū*, ou simplemente *Provincial visigodo*, listaxe de provincias eclesiásticas e sés episcopais consevada en diversas liñas documentais. E interésanos sobre todo porque os códices da familia *Compluto* atribúen á Galecia, ademais de todos os bispados de época sueva —incluídos os lusitanas, o que dataría a listaxe na primeira metade do século VI—, a enigmática igrexa de *Beteka* (Vázquez de Parga, 1943: 19), *hapax* —ou non tanto— da nosa documentación; pero que coido máis oportuno estudar individualizadamente noutro momento (*vid.* §10.109).

Deixando pois de lado estes rexistros enigmáticos, ata a reformulación provincial visigoda, sucédense cinco concilios toledanos con asistencias episcopais galaicas: Toledo IV (633), VI (638), VII (646), VIII (653) e IX (655). En base ás súas subscricións das respectivas actas podemos conxugar unha táboa de síntese que me permito engadir aos anexos (*vid.* táboa 8.9c). As igrexas episcopais son as mesmas cás coñecidas nos períodos anteriores, embora os bispos britonienses volven presentarse como tales no canto de como laniobrenses. A alternancia entre *Britonia* e *Laniobris* no período visigodo semella evidente: cando aparece un, desaparece o outro, de xeito que nesta tese manteremos a premisa da súa mutua correspondencia, asentada xa polo padre H. Flórez (*ES*, XVIII, 16-21) e referendada polo meirande estudoso recente da

sé britoniense, S. Young (2002: 117). Para fundamentarmos esta correspondencia temos en suma unha alternancia inequívoca na *Colección canónica*, e malia que isto non nos achega unha certeza absoluta, dende logo si que é moito máis do que temos para desbotar a relación entre estes bispados, solución que defenden outros autores (v.g. García y García, 2000: 81). Alén de *Laniobris*, no ámbito da vella Gallaecia sueva aparece a sé de Calibria, representada por un bispo de longa prelatura e curioso nome, Servus Dei. O grao de representación galaica varía entre cada concilio, acadando a meirande representación o cuarto, con catorce igrexas representadas, e o inferior o décimo, con só catro. A variación ortográfica provoca unha certa indefinición. Nalgunha ocasión a discrepancia débese a presenza ou ausencia da letra H, como ilustra Hermefredo de Lugo nos concilios oitavo e décimo de Toledo. Tampouco ofrece dúbidas a correspondencia entre *Montensis* e *Montesis*, equívocos antropónimos que aludirían ao mesmo bispo asistente aos concilios cuarto e sexto. No caso de Ansilfo e Ariulfo, que sucesivamente subscriben en nome da igrexa do Porto as actas dos mesmos concilios, a distancia ortográfica semella meirande, embora coido que tamén poderían referirse ao mesmo bispo. O mesmo podería acontecer entre Sonna e Sosano, que sucesivamente asinan en nome da igrexa britoniense as actas dos concilios sétimo e oitavo.

Os bispados non sempre se constatan pola súa subscrición directa das actas, senón pola representación dos seus enviados. A dignidade eclesiástica destes representantes é do máis variada. A máis común é o presbíterado, á que se adscriben Marco de Ourense e Victorino de Tui nos concilios cuarto e oitavo respectivamente, amais do britoniense Macterico tamén neste último concilio, e do asturicense Paulo no séptimo. Temos tamén un diácono, *Sindigis* de Iria, no oitavo; amais dun arcepreste, Renato de Coimbra, no cuarto, que significativamente semella ter sido promovido a bispo da mesma sé á altura do sexto concilio. Finalmente, un abade, Osdulgo, asina en nome do bispo Ricimiro de Dume no oitavo concilio, o que non deixa de resultar insólito ao exercerse esta dignidade episcopal, en concreto, nun mosteiro; do que podería sospeitarse a presenza dunha dupla autoridade eclesiástica, abacial e episcopal, nesta senlleira sé galaica. O mellor documentado dos bispos deste período é San Fructuoso, ao que se adicou unha das máis relevantes haxiografías visigodas, embora só puntualmente referida ao seu episcopado bracarense (Val., *Fruct.*, 19).

A partires da reformulación territorial da Igrexa galaica, testemúñase un só concilio provincial, Braga III (675) e sucédense catro concilios toledanos con asistencias episcopais galaicas: Toledo XII (681), XIII (683), XV (688) e XVI (693). En base ás subscricións das actas conciliares, podemos conxugar unha derradeira síntese do episcopado galaico tardo-antigo (*vid.* táboa 8.9d). Cómpre sinalar que os bispos Xulián de Braga e Félix de Iria reciben no concilio bracarense os nomes alternativos *Leodegisus* e *Ildulfus* respectivamente. Destaca o amplo episcopado deste Félix de Iria, especialmente de admitirmos que, por promoción, podería ser o mesmo bispo que representa a Braga e Dume no concilio decimosexto de Toledo. Un abade, Leopardo, volve asinar en representación do seu bispo, Aurelio de Astorga, no decimoterceiro. A título de anécdota, este Aurelio, fronte ao seu predecesor, non resulta denigrado na autobiografía de San Valerio, tendo ordeado ao seu discípulo Saturnino (*Ord.*, 53). Verbo ao episcopologio britoniense, Bela asina como tal pero Brandila e Sunaxisido volven asinar como laniobrenses, case un século despois. Este último, insolitamente, asina dúas veces as actas do seu concilio, como *Suniagissius* e *Sunigisidus*, o cal a todas luces debe de tratarse dun simple erro de transmisión textual ou da propia edición empregada (Tejada y Ramiro, 1810: 385-386). Na mesma liña, San Valerio si que fixo constar a súa aversión polo bispo asturicense Isidoro (*Ord.*, 36).

Alén de todo isto, suxeriuse que o bispado da *uillula Aquis* rexistrada nestas fontes conciliares, promovido en tempo do rei Wamba e revocado en concilio (*Conc. Tol.* XII, 4), se podería tratar dunha restauración episcopal de Chaves (Vives, 1963: 389-392). Con todo, as actas suxiren que a da *uillula Aquis* se tratou dunha promoción *ex novo*, e non semella moi

probábel que os bispos reunidos —especialmente o afectado— ignorasen a pretérita dignidade episcopal de Chaves. Ademais, o primeiro denunciante foi ao parecer o metropolitano emeritense, o que nos levaría á provincia eclesiástica da Lusitania máis do que á Galedia (cfr. Díaz Martínez, 2011a: 233, n121; Freire Camaniel, 2013: 561-562). A condición rural aducida no concilio, si que pode encaixar con Chaves, que daquela perdera entidade urbana e se situaba no *hinterland* doutra cidade, Ourense (cfr. López Quiroga, 2004: 88; *vid.* §§10.15; 10.102). Outra atribución episcopal incerta deste tempo é a que L. A. García Moreno (1998: 1357, n47) ten suxerido dun certo Potentino *episcopus Uerecensis* quen, a través da delegación do seu diácono Hábito, subscribiu as actas do decimoterceiro concilio toledano, pois a súa *origo* conecta co nome do suevo *pagus Berese* (*Par.*, I, 26; *vid.* §10.18). De ser así, poderíase pensar nunha efémera promoción episcopal desta comunidade, ou mesmo a súa relación, por unha afinidade toponímica moito máis superficial, co aínda máis enigmático bispado de *Beteka*.

O rexistro do episcopado galaico permite postular con certeza a súa permanencia do século III ata o remate do dominio visigodo, contemplado como acotación cronolóxica final da presente tese. Podería resultar ata certo punto absurdo arrojar un cómputo de bispos galaicos, pois descoñecemos a redución xeográfica exacta de moitos eles e algunha ocasional homonimia impide determinar con seguridade a correspondencia ou disimilación dos bispos implicados. Con todo, coido significativo sinalar que o noso rexistro apórtanos o nome de máis dun cento de bispos, dos que pode case sempre saberse a súa redución xeográfica exacta, moitas veces o lugar representado por eles na secuencia dos episcopoloxios locais, e ocasionalmente feitos concretos das súas prelaturas. Isto converte o episcopado, con diferenza, na institución local mellor rexistrada da nosa Antigüidade.

Como vemos, o episcopado galaico tivo unha longa pervivencia, na que experimentou unha evolución constante. Ao meu xuízo, cómpre distinguir dúas etapas de expansión ou consolidación: concretamente, as segundas metades tanto do século IV coma do VI. O primeiro caso sitúanos perante un conflitivo proceso de difusión do oficio eclesiástico en cuestión a igrexas non episcopais, para o que cómpre lembrar a senlleira expresión *quibus deerant sacerdotes* (*Conc. Tol. I, exemplar definitivae...*). No segundo caso, a consolidación do episcopado, que acadará o seu artellamento definitivo, con mudanzas menores xa consignadas, vincúlase á acción conxunta da Coroa e Igrexa suevo-católicas. Do mesmo xeito, intercaladamente sucédense outros dous períodos de retracción episcopal: o primeiro, entre os séculos V e VI, determinado pola inestabilidade do asentamento bárbaro e do dominio suévico temperán; o segundo, fóra do ámbito estrito da presente tese, logo da caída do reino visigodo, que conduciu á extinción de todos os bispados da Galedia agás Iria e, se cadra, Bretoña (cfr. Fernández Calo, 2018a 326-327).

O rol do episcopado como institución local variou co tempo, pero logo da súa posición marxinal pre-constantiniana —que só testemuñamos, na veciñanza da Galedia, polas referencias de Cibrán de Cartago ás igrexas de Astorga e León— adquiriu unha posición sobranceira que non perdería en toda a Tardoantigüidade. Sendo esta unha cuestión esencial para a caracterización institucional desta figura histórica que longamente fomos rexistrando no presente apartado, permíreme acudir á exposición dun meu estudo anterior arredor deste mesmo problema, que ampliarei só puntualmente (Fernández Calo, 2018: 201-202).

O episcopado conforma a cabeza da Igrexa dende as súas escuras e primixenias orixes. Canda menos dende o século II o bispo é unha figura de poder monárquico dentro da súa igrexa local (Teja Casuso, 1990: 12; Pérez Martínez, 2000-2001: 21; Núñez García, 2012: 21). Embora o «consenso da comunidade» (*consensus plebis*) conformase un pilar esencial do goberno da Igrexa deste tempo —e así puidemos velo no pulo de ordenacións filo-priscilianistas a remates do século IV—, é do bispo de quen, en última instancia, dependía toda a xerarquía clerical local e as propias ordenacións episcopais, realizadas conxuntamente

entre os bispos das cidades veciñas (García Villada, 1929: 195-201). Sen dúbida favorecida pola asunción ideolóxica da sucesión apostólica (Campelo, 1963), no século III consolidábase tal definición monárquica; e xa na segunda metade do século IV, cando a Igrexa está a piques de acadar a súa oficialización, o bispo transfórmase no *rector Ecclesiae* (Pérez Martínez, 2000-2001: 21).

No século IV, precisamente cando agroman un pouco a oito os testemuños do episcopado na Galesia, é tamén cando o Estado escomeza a protexer lexislativamente a independencia económica da Igrexa, a exención fiscal do clero e mesmo a atribución xudicial das autoridades eclesiásticas, do que quedaría constancia no capítulo XVI, “arredor da fe católica” (*de fide Catholica*), do *Código de Teodosio*. Entroutras innovacións, esta actividade lexislativa conduciría á duplicación dos tribunais de xustiza (*C.Th.*, XVI, 2, 4), feito decisivo para o desenvolvemento das atribucións civís da Igrexa e da súa influencia socio-política nas comunidades locais. Os privilexios estatais e as doazóns particulares redundarían no desenvolvemento material da Igrexa (Bravo Castañeda, 2007: 486). De calquera xeito, a acción lexislativa máis decisiva en termos históricos se cadra fose a definición do estamento eclesiástico como *ordo clericalis*, que ocorre xa na temperá data do 319 (*C.Th.*, XVI, 2, 2; cfr. Bajo Álvarez, 1990: 22-23; Lizzi, 2009). Así, a lexislación baixo-romana privilexiaría as funcións públicas das autoridades eclesiásticas, entre as que sobresaían os bispos, conducindo politicamente ao «diálogo», «solapamento», «mimetismo», «desenfoque», entre o poder civil e máis o eclesiástico; chegando mesmo, en moitos ámbitos urbanos, a substituílo (Aja Sánchez, 1998: 1369; García Moreno, 1998: 1350; Pérez Martínez, 2000-2001: 23; Bravo Castañeda, 2007: 486; Gaddis, 2009: 524; &c.).

Á acción do Estado sumouse a da propia Igrexa, que nos concilios ecuménicos, comezando por Nicea (325), estableceu o artellamento político-administrativo civil romano como base da súa propia organización territorial, conservando aquel posteriormente na época xermánica (David, 1947b: 5; López Quiroga & Rodríguez Lovelle, 1998: 1324; Ward-Perkins, 1998: 400; Pérez Martínez, 2000-2001: 18-19; Rivas Fernández, 2003: 130; Escalona Monge, 2006: 190; Núñez García, 2012: 35; &c.). A homologación da Igrexa galaica aos postulados nicenos, con todo, fíxose agardar excepcionalmente. En toda a península ibérica este proceso dilatouse moito máis do que no resto do Imperio, e de feito o dominio romano rematou se se ter culminado en absoluto. Na Galesia este proceso foi aínda máis longo (Mansilla Reoyo, 1959; Fernández Calo, 2016b), culminando só no período suevo-católico. Verbo á relación entre o poder eclesiástico e o civil, a nivel local, o resultado foi moi diferente. Cómpre lembrar que o un e o outro procedían do mesmo corpo social —as elites curiais e senatoriais— (Núñez García, 2012: 35), de xeito que o xogo político a nivel provincial non se traduciría nunca no simple antagonismo entre estes dous poderes, senón entre as propias faccións aristocráticas que indistintamente os dirixían. Antes ca unha confusión entrambos os poderes, o que se produce é o vencellamento das elites indistintamente a unha e outra dimensión da sociedade baixo-romana. Isto, coido, conforma asemade unha das razóns polas que o seu solapamento se producise dun xeito tan rápido e con tanta naturalidade.

O ascenso dos bispos dentro das cidades episcopais é unha cuestión ineludíbel da vida político-administrativa baixo-romana. Aínda sendo *de iure* persoas privadas, foron quen de estableceren sólidos padroados locais (Leppeley, 1998). Conforme se intensificaba o devalo das curias locais, os bispos asumían as súas funcións; embora non sexa posíbel datar a substitución absoluta (Pérez Martínez, 2000-2001: 26), que obviamente houbo de variar amplamente en función das condicións específicas de cada cidade. De calquera xeito, cómpre definirmos ao episcopal como un dos poderes fácticos, en presumíbel competencia cos demais, nas cidades baixo-romanas da Galesia.

O período de asentamento bárbaro vai discutir probabelmente o rol social do bispo, chegando ocasionalmente a atacalo, como ilustran os episodios relatados por Hidacio da toma

de Braga polos visigodos ou o seu propio aprexamento polos suevos. O bispo, con todo, convértese nun axente destacado da negociación cos poderes bárbaros, en representación das súas comunidades locais (*vid.* §8.12). No período suevo-católico semella terse dado unha forte afinidade entre a Igrexa e o Estado, que ten levado a algúns autores a falaren de «cesaropapismo» suevo (v.g. López Carreira (2008: 74). No dominio visigodo o proceso da conversión enmarcouse nunha tendencia semellante, que se intensificou no período tardo-visigodo no contexto das tentativas reformistas. O dereito de patronato, exercido a través da primacía toledana recién creada (*Conc. Tol.* XII, 6-7; XIII, 9), auténtico instrumento do goberno rexio, conforma se cadra a innovación máis significativa, e a cesura máis evidente coa autonomía eclesiástica predominante ata entón²³.

8.10. *Flamines e sacerdocios pagáns*

No Alto Imperio constatamos na Galecia varios sacerdocios conventuais, que malia a súa relación directa co poder e culto imperial cómpre estudar aquí como unha xenuína institución local, propia de ámbitos urbanos de forte presenza administrativa romana. Estes sacerdocios testemuñanse grazas á conservación, dentro e fóra da Galecia, de varios altares votivos e estelas honoríficas con mención a *flamines* ou *sacerdotes conuentus* de orixe galaica.

Os testemuños locais limítanse a Braga, onde contamos con dúas referencias que destacan, no primeiro caso, pola extracción indíxena e probábel condición xurídica peregrina, e no segundo por tratarse dunha muller, “le seul exemple de prêtresse de *conventus*” (Tranoy, 1981: 330). O primeiro, Camalo fillo de *Melgaeco*, definido expresamente como «bracaraugustano», aparece honrado nunha estela probablemente non posterior á dinastía Flavia:

[Ca]malo Melg[aeci] fi[li]o Bracara[u]gustano | [s]acerdoti | [Ro]mae Aug(ustorum)
Caesa[rum] | conuentus | [A]ugust[anus] (CIL II, 2426 = RAP, 549).

A segunda, pola súa banda, chamada Lucrecia Fida e sen mención de *ciuitas*, aparece nun altar adicado a Isis que A. Tranoy (1981: 329) datou no século II d.C., pero probablemente cumpra adiar sensibelmente, dadas as serodias referencias complementarias do culto a esa deusa exipcia na Galecia, limitadas esencialmente aos altares de Vilar de Perdizes (CIL II, 2395). O texto en cuestión é o seguinte:

Isidi Aug(ustae) sacrum | Lucretia Fida sacerd(os) perp(etua) | Rom(ae) et Aug(usti) |
conuentu[u]s Bracar(a)ug(ustani) d(edit) (CIL II, 2416 = RAP, 454).

Malia aquí remataren os testemuños locais do *sacerdotium conuentus* galaico, fóra da Galecia *stricto sensu* contamos con outras referencias. É así como testemuñamos o sacerdocio conventual lucense, grazas a senllas epígrafes de Astorga e Tarragona. No primeiro caso atopamos o epitafio de Memio Bárbaro, no que se relaciona o seu dilatado *cursus honorum* sacerdotal e militar, e entre eles o ter exercido o sacerdocio conventual en Lugo. A cronoloxía é incerta, pois os *corpora* epigráficos a sitúan na dinastía Xulio-Claudia pero A. Tranoy (1981: 330) amplía o intervalo ata o século II d.C. O texto é o seguinte:

Memm[i]us [- -] | Anie(n)s(i) filius Barbarus | sacerdos Romae et Aug(ustorum) | ad Lucum
Aug(usti) | flamen prouinciae Hispa[niae] Citerio[r]is | trib(unus) mil(itum) leg(ionis) I Itali[c]ae

23 A cuestión da confluencia Igrexa-Coroa no reino suevo pode ampliarse en Torres Rodríguez, 1977: 236-237; López Pereira, 1998: 31; Barroso Cabrera & al., 2015: 72-73; Fernández Calo, 2018a: 235; &c.; no visigodo, en Moreno Casado, 1946: 34; Orlandis Rovira, 1972: 440-442; González García, 1979: 492-493; Beltrán Torreira, 1991: 502; Díaz Martínez, 2007: 412; Fernández Calo, 2018a: 306-307; &c.

an(norum) LVIII h(ic) s(itus) e(st) (CIL II, 2638 = IRPL e, 77).

Os outros dous exemplos coñecidos lévannos a Tarragona, onde contamos con varios exemplos de *cursus honorum* galaicos que individualizan outro dos apartados deste capítulo, onde decidín reproducir os textos en cuestión, polo que aos mesmos remito para confrontar o aquí exposto (§8.7). Na primeira destas epígrafes tarraconenses constatamos a Flavio Sabino, límico que accedeu ao sacerdocio conventual en Braga logo de ter completado o *cursus honorum* municipal (CIL II, 4215 = RIT, 276). O segundo, Xulio Severiano, testemuñase nas mesmas circunstancias, pero desta volta no *conuentus* lucense e sen mención expresa da súa patria local (EE VIII, 199 = RIT, 284). Ambas as epígrafes son do século II d.C.; e a segunda, probablemente severiana, dabondo posterior á primeira.

Mención á parte merece a *flaminica*, esposa de flamen, Pompeia Maximina, mencionada noutra inscrición honorífica tarraconense:

Pomp(eiae?) Maximinae | ex | (conuentu?) Bracaraug(ustano) | flam(inicae) uxori | Ulpi Reburri | flam(inis) | p(rouincia) H(ispania) c(terior) (CIL II, 4236 (p 973) = RIT, 324).

O home desta *flaminica*, Ulpio Réburo, é o mesmo que noutra inscrición tarraconense foi homenaxeado con rememoración de todo o seu *cursus honorum* (CIL II, 4257 = RIT, 308; cfr. §8.7). Con todo, en ambos os documentos a dignidade sacerdotal mencionada é *flamen* e *flaminica prouincia*; de xeito que, malia resultar a todas luces probábel que anteriormente este matrimonio bracaraense tivese exercido os sacerdocios locais e conventuais, o certo é que as fontes nada din ao respecto e cómpre, en consecuencia, desestimalos do noso rexistro.

Testemuñamos, pois, cinco sacerdotes conventuais en Braga e Lugo, cuxas circunstancias particulares podemos sintetizar a través do catálogo de A. Tranoy (1981: 329-330), ao que unicamente cómpre efectuar unha corrección no referente a Xulio Severiano. Polo demais, limitareime a simplificar esta esencial achega, pois nin o sacerdocio conventual asturicense nin o flaminado provincial tarraconense entran dentro dos nosos intereses inmediatos (*vid.* táboa 8.10).

De calquera xeito, o sacerdocio conventual galaico resulta inseparábel do asturicense pola forte afinidade administrativa que a *Asturia et Callaecia* compartiron no Alto Imperio. A título de contexto, xa que logo, resulta significativo completar o panorama sinalando que en Astorga se testemuña entre os séculos I e II d.C. outro sacerdocio conventual, no que exerceron canda menos cidadáns de Astorga, *Bergidum*, *Brigiaecum* e Lancia (CIL II, 2637; 5124; 4223; 4248; 6094 = IRPL e, 78; 76; RIT, 287; 333; 275). Case todos eles exerceron tamén o flaminado provincial, e contamos asemade con outros tantos *flamines* provinciais galaicos dos que non se constata un paso previo polo sacerdocio conventual (cfr. Tranoy, 1981: 329-330). Evidentemente, isto non significa que houbese máis *flamines* provinciais ca *sacerdotes* conventuais galaicos, senón que a razón pola que se conserva documentación relativa a estes últimos vese intimamente condicionada polo flaminado tarraconense, que deixou unha pegada epigráfica abondosa fronte ao silencio da epigrafía local galaica.

Estes sacerdocios forman parte do culto imperial e xa que logo das estratexias de propaganda e prestixiamento do aparello estatal romano. No noroeste hispano, o culto imperial aparece en primeiro lugar asociado a fitos xeográficos como exemplificarían as enigmáticas aras sestianas e a *Ara Augusta*; pero xa dende o propio Augusto, da man de Paulo Fabio Máximo, se instaurou nos recén fundados centros urbanos de Astorga, Braga e Lugo. Durante o Alto Imperio, o culto imperial irradiou así dende as cabeceiras urbanas e administrativas da *Asturia et Callaecia*²⁴. O sacerdocio conventual conviviou coas institucións

24 Nesta liña, Tranoy, 1981: 327-329; Le Roux, 1996: 369-370; Lomas Salmonte, 1998: 180-183; Dopico Caínzos, 2006: 441; 2013: 86.

loais destas cidades, e significativamente coas súas outras institucións relixiosas, entre as que testemuñamos tamén *collegia*, *sodales*, *sodalicia* e *magistri*, todas elas vencelladas a asociacións sacerdotais de carácter espontáneo e non directamente asociábeis ás institucións municipais (vid. §§8.2; 8.16).

Contamos, con todo, con outra posíbel referencia a un *flamen*, do que dificilmente se pode desbotar o seu carácter estritamente público. Trátase dunha lacónica e moi mal conservada estela achada na igrexa de Santa Eufemia de Ambía, Baños de Molgas, con mención [- -]MINI | AVGVST que se ten querido ler [*fla*]mini | *August(ali)* (IRG IV, 143 = *AFa*, 209 = *AFb*, 359). Polo demais, resulta problemática a adscrición etno-política desta zona, que de certo non se correspondeu a ningunha cidade romana importante, senón a algunha comunidade de carácter rural, xa fose a dos *Coelerni*, *Interamici* ou os *Limici* que ocuparon as bisbarras veciñas (cfr. §11). Alén das dificultades de lectura referentes a esta epígrafe, cómpre apuntarmos que tanto pode referenciar o *cursus honorum* dun particular desta área que tivese accedido ao flaminado conventual, como opina A. Rodríguez Colmenero (*AFb*, 359), coma a expresión doutro sacerdocio de proxección local. En ambos os casos, e sempre que a lectura *flamini* sexa atinada, imporíase a fonda implicación dunha *ciuitas* rural galaico-bracarense nas estruturas políticas romanas, amais do seu estatuto municipal ou canda menos «adtributo» a un *municipium*. Con todo, ao meu ver é máis ca probábel que teñamos aquí, máis ca unha inescrutábel mención sacerdotal, a fixación duns (*term*)ini *August(ales)* para unha bisbarra que, de feito, foi fronteiriza entre varias *ciuitates* (vid. §5.5).

8.11. O *hēgemónos* céltigo

Un interesante relato de Estrabón apórtanos a que podería ser, polas súas implicacións cronolóxicas máis do que a data de redacción, a primeira institución documentada na Galecia. O texto é o seguinte (Str., *Geog.*, III, 3, 5: ed. Meineke, 1903: 208; trad. Romero Masía & Pose Mesura, 1988: 33):

γάρ τούτους [Κελτικούς] καὶ Τουρδούλους στρατεύσαντας ἐκέϊσε στασιάζειν φασὶ μετὰ τὴν διάβασιν τοῦ Λιμαΐα ποταμοῦ: πρὸς δὲ τῇ στάσει καὶ ἀποβολῇ τοῦ ἡγεμόνος γενομένης, καταμείναι σκεδασθέντας αὐτόθι: ἐκ τούτου δὲ καὶ τὸν ποταμὸν Λήθης προσαγορευθῆναι.

Dise tamén que estes [céltigos] e mailos túrdulos que facían unha expedición militar rebeláronse tralo paso do río Limia. Engádese a esta rebelión tamén a perda do seu xefe (*hēgemónos*) e que quedaron por aí dispersos. Por iso o río chamábase *Lēthēs*.

Temos aquí fundamentalmente unha lenda etimolóxica arredor do río Limia, e tal foi, canda a propia migración dos céltigos e túrdulos —estes últimos en menor medida, para qué imos enganarnos—, o interese principal que esta pasaxe ten despertado na investigación contemporánea. Mais o que a nós nos importa é a referencia do líder dos céltigos, baixo o termo grego *hēgemónos*, como rexistro equiparábel a todas as dignidades institucionais que estudamos neste capítulo. O termo ten o senso de «líder» circunstancial, en consonancia cos feitos descritos dunha expedición de compoñente militar e migratorio, pero netamente excepcional. Cos datos dispoñíbeis non semella doado ir máis aló, sobre todo na medida en que ignoramos a cronoloxía e, mesmo se a coñecesemos, seguiríanos faltando información do entramado institucional pre-romano dos *Celtici* do Guadiana. É certo que adoitan ser reis, asimilábeis ao concepto antropolóxico de xefaturas máis ou menos complexas, os que a oito as fontes clásicas identifican á cabeza das migracións celtas (cfr. v.g. Liv., *A.U.C.*, V, 34; 38; App., *Kelt.*, 3; &c.). O problema é que os *Celtici* do Guadiana procedían ao parecer da Celtiberia (Plin., *Nat.*, III, 13), en cuxas cidades se implantou moi axiña o réxime republicano (cfr. Salinas de Frías, 1986: 59-61). O feito de que á morte deste *hēgemónos* a expedición

concluíse e ambos os pobos se dispersasen incide no carácter meramente circunstancial da súa dirección política. En caso de admitirmos a hipótese dunha xefatura étnica, cumpriría dende logo adscribirla a un horizonte cultural análogo, cando non emparentado, co *principatus* que documentamos posteriormente como parte do noso substrato institucional rexional (vid. §8.21).

Verbo á cronoloxía, hai autores que pretenden atribuír este relato ao máis fondo da Idade do Ferro (Silva, 1986: 37; Ayán Vila, 2011: 507, n221; González García, 2011b), cando non a un «pasado mítico» atemporal (García Quintela, 2000). A outra opción, que particularmente se me antolla máis realista, é asocialo á inestabilidade provocada pola conquista romana e as consecuentes guerras lusitanas no suroeste da península ibérica, cando efectivamente se constata un abandono xeneralizado de asentamentos que podería ir na liña dos feitos descritos (García y Bellido, 1953: 65; Pereira Menaut, 1998: 305; Calo Lourido, 2010: 142; e sobre todo, Olivares Pedreño, 2013). Lamentabelmente, non contamos con ningún rastro arqueolóxico que permita calibrar a chegada dos céltigos e os túrdulos, alén dos seus nomes no rexistro epigráfico. O que me importa é salientar que unha das nosas primeiras fontes romanas, o grego Estrabón, evoca o pasado para referirse a este *hēgemónos* como líder circunstancial dunhas comunidades locais que, xa en época plenamente imperial, imos constatar na Galedia. É unha primeira referencia dun rango institucional, dunha comunidade entón foránea que rematará radicando na nosa terra.

8.12. *Legati*

As figuras de legación comunitaria, os *legati*, atópanse entre as mellor documentadas da Galedia antiga polo excepcional rango cronolóxico no que se rexistran. Este amplo testemuño, con todo, non se refire sempre á Galedia *stricto sensu*, nin tampouco expresamente a *legati*, nin resulta sempre asimilábel á representación das comunidades locais.

O primeiro documento implicado exemplifica tamén a primeira excepción. Refírome á chamada *tabula Lougeiorum*, un pacto de hospitalidade (*hospitium*), datado no primeiro ano da Era cristiá, entre un padroeiro romano, Asinio Galo, e a *ciuitas* ástur dos *Lougei*. O documento non atinxe xa que logo á Galedia *stricto sensu* pero si á súa mesma fronteira, e de feito a unha comunidade étnica organizada á maneira galaica (vid. §11.49). O principal problema atinxe, en realidade, ás dúbidas relativas á súa autenticidade (Canto, 1990). Admitindo en troques, canda a meirande parte da comunidade académica e con todas as precaucións, a fiabilidade deste documento, podemos ocuparnos meramente do seu único dato con implicacións no noso problema inmediato, os *legati*. Estes aparecen, precisamente, confirmando o pacto: *egerunt legati | Siluanus Clouti (filius et) | Nobbius Andami (filius)* (AE 1984, 553 = HEp 1, 1989, 458). Nesta figura, á que teño adicado un estudo recente que me permitirei reproducir agora (Fernández Calo, 2016b: 114), puidera existir algún vencellamento coa administración romana, e nomeadamente co *conuentus Arae Augustae* mencionado no mesmo documento. Porén, a súa onomástica indíxena e a precariedade institucional previsible neste precoz *conuentus iuridicus*, polo demais representado polo propio Asinio Galo, redúceos máis plausibelmente a unha legación circunstancial da mesma *ciuitas* implicada perante a autoridade romana, precisamente coa función de confirmar e/ou negociar un pacto que a todas luces tivo un carácter excepcional. En efecto, *legati* e *présbeis* —en fontes latinas e gregas, respectivamente— testemuñanse abundantemente como representantes das súas comunidades perante Roma en situacións tan excepcionais coma as negociacións bélicas (cfr. Melchor Gil, 2010: 179-180). A visita do presumíbel gobernador provincial podería ter motivado, do mesmo xeito, o nomeamento dunha legación por parte dos *Lougei*.

O segundo documento, coñecido como a *Táboa de Castromao*, incorre nunhas circunstancias semellantes. Temos referencias consulares, que arrojan a data do 132 d.C.;

temos unha referencia conventual, o *conuentus* bracarense; temos un representante romano, desta volta do eido militar, Antonio Aquilo; e temos unha *ciuitas* indíxena, a dos *Coelerni*. Pero sobre todo temos un *legatus*, Campanio Xémino:

C(aio) Iulio Serio Augurino C(aio) Trebio | Sergiano co(n)s(ulibus) | Coelerni ex Hispania citeriore conuentus Bracari cum C(aio) An|tonio Aquilo Nouaugustano | praef(ecto) coh(ortis) I Celtiberorum | liberis posterisque eius hos|pitium fecerunt | C(aius) Antonius Aquilus cum Coelernis liberis posterisque eorum | hospitium fecit legatus egit | P(ublius) Campanius Geminus (AE 1972, 282 = AFa, 610).

A. Tranoy (1981: 383) suxeriu a correspondencia de Campano Xémino co *legatus iuridicus* provincial; pero unha solución igualmente admisíbel é a representación dos propios *Coelerni*, pois alén do evidente paralelismo que podemos substraer da *tabula Lougeiorum* que vimos de tratar, a legación foi un estendido *munus* ou servizo público municipal (Curchin, 2014a: 280).

As últimas noticias de legacións galaicas emerxen finalmente no contexto de inestabilidade xeo-política do século V, mesturadas co proceso de asentamento bárbaro e a creación do reino suevo. As legacións do período post-romano vencéllanse case sempre a membros do episcopado galaico. Temos, en primeiro lugar, o bispo Simposio, definido expresamente como tal, *legatus*, en representación do rei suevo Hermerico na Galia, no ano 433 (Hyd., *Chron.*, 101 [92]). Non é, xa que logo, un *legatus* que poida ser asociado ás comunidades locais; pero si o son outras noticias hidacianas, embora estas silencien o título en cuestión. Temos, así, deica o 433, a implicación dos bispos da Gallaecia nas negociacións de paz cos suevos:

Regresso Censorio ad palatium Hermericus pacem cum Gallaecis, quos praedabatur assidue, sub interuentu episcopali datis sibi reformat obsidibus (Hyd., Chron., 100 [91]: ed. Mommsen, 1894: 22).

E non se nos menciona o *legatus*, mais si a *legatio*, a propósito da embaixada na que se involucrou persoalmente ao noso bispo-cronista:

Rursum Sueui initam cum Gallaecis pacem libata sibi occasione conturbant, ob quorum depraedationem Hydatus episcopus ad Aetium ducem, qui expeditionem agebat in Gallis, suscipit legationem (Hyd., Chon., 96 [86]: ed. Mommsen, 1894: 22).

Nestas legacións tardo-antigas, como me encarguei de xustificar nun traballo recente, non temos senón un resultado previsíbel dentro do entramado organizativo do *municipium* romano (Fernández Calo, 2017a: 42). Como tamén apuntei daquela, a implicación dos bispos neste *munus* resposta a un resultado natural do devir histórico do poder local galaico, que levou aos bispos de todo o Occidente a asumir acotío papeles semellantes como representantes das cidades perante os bárbaros (cfr. Ubric Rabaneda, 2003: 43; 80; 194ss.; Liebeschuetz, 2007: 209-210; Heather, 2007: 456-457; Lizzi, 2009: 536; &c.). Permítome reproducir o argumento (Fernández Calo, 2017a: 39): o episcopado asimilárase á elite socio-política das súas comunidades, conectando coas estratexias e nomeadamente as redes de *patrocinium* que protagonizaron a dinámica social baixo-romana (Leppeley, 1998). A representación circunstancial das súas comunidades en *legationes* explicase fundamentalmente pola súa posición social previa. Con todo, condicionaron tamén este papel outras vantaxes, máis espirituais, que caracterizaron a esta figura eclesiástica: a súa superior instrución e autoridade socio-relixiosa (Lizzi, 2009: 537), das que deriva a relevante actuación diplomática que se lles documenta, na que obviamente importaba o exercicio da elocuencia.

Porén, contamos tamén cun testemuño dun posíbel legado civil, transmitido por suposto por Hidacio:

De Aunonensi plebe, cui Sueuorum aduersabatur hostilitas, Opilio cum uiris secum rege profectis et cum aliquantis, qui cum ipso missi fuerant, reuertitur (Chron., 239 [235]: ed. Mommsen, 1894: 34).

Esta noticia non ofrece unha interpretación unívoca, dadas as súas propias indefinicións textuais (Fernández Calo, 2017b: 38-39, n85). A ambigüidade da expresión *de Aunonensi* carrega que poida entenderse en termos de orixe tanto natural coma circunstancial, embora o verbo *reuertitur* que pecha a noticia apoia a segunda opción. Neste senso, J. R. Martindale (1980) fai a Opilio embaixador dos *Aunonenses* perante o visigodo Eurico; e A. López Carreira (2008: 57), que tamén o coida “aunonense”, afina a súa interpretación social como un terratenente desta comunidade. Porén, P. C. Díaz Martínez (2011a: 188) prefíreo embaixador suevo, de volta da súa misión diplomática. A solución non semella doada, pero independentemente de a condición “aunonense” de Opilio poder a todas luces non ser correcta, o seu cómputo como posíbel noticia da implicación das legacións comunitarias da Galicia, neste caso atinxente a un civil, resulta ineludíbel. Noticias de embaixadas civís temos tamén no período suevo-católico, e algunhas delas figuran entre as máis elocuentes e relevantes do noso rexistro histórico tardo-antigo (Greg., *Virt.*, I, 11); mais desta volta atinxen en exclusiva á monarquía, de xeito que obstarei o seu tratamento.

En suma, contamos cun significativo volume de información referente, embora case nunca dun xeito inequívoco, ao nomeamento de cargos de representación pública como *legati* por parte das comunidades locais da Galicia, abranguido case todo o dominio romano e mesmo toda a centuria seguinte ao asentamento bárbaro, do século I ao V d.C.

8.13. *Lictor*

Nunha lápida leonesa na honra dunha moza, Flavia Cándida, o adicante, o seu home Popilio Respecto, fai constar a súa condición de *lictor*:

D(is) [M(anibus)] Flauiae Can|didae ann(or)um XXIII | Popilius Respec|tus lictor ex dec(ur)ia lict(or)um) coniu|gi dulcissima[e] (IRPLE 178 = AE 1967, 225).

A epígrafe non aporta elementos de xuízo decisivos para fixar unha cronoloxía, pero o *nomen Flauium* da defunta permite levala, canda menos, a despois dos Flavios. Isto, xunguido á ausencia de *praenomina*, apunta probabelmente a ben entrado o século II d.C. Mais o interese do documento para nós ten pouco que ver coa moza á que tentou honrar, limitándose pola contra á mención institucional que acompaña á identificación do seu home e adicante.

A lápida constata, neste senso, un *lictor*, gardacostas armados con *fasces* que acompañaba aos maxistrados e funcionarios romanos; amais dunha *decuria lictorum*, unha compañía destes axentes públicos. Os *lictors* foron transplantados da antiga cidade-estado de Roma aos gobernos locais, como acredita a lei colonial de Osuna (*L.U.*, 62), e podemos intuilo un elemento consubstancial da vida municipal romana. No noso caso particular, con todo, preséntasenos unha evidente indefinición: Popilio Respecto tanto puido ser lictor dalgún maxistrado municipal da *canaba* civil de León, coma o dalgún funcionario provincial presente casualmente neste importante centro lexionario (García y Bellido, 1966b: 137; 1966c: 24; Fernández Calo, 2018b: 112). Certamente, non podemos dar unha resposta unívoca a este dilema, o que matiza o valor do testemuño en cuestión para o noso interese de investigación.

De calquera xeito, a opción municipal supera ao meu ver a administrativa-casual: non creo que os lictors dun funcionario provincial, que no Alto Imperio cómpre asociar a Tarragona,

adoitasen levar canda eles ás súas esposas nos seus eventuais desprazamentos pola provincia. Máis difícil mesmo é pensar que, de ser isto así, e finar unha delas nun destes desprazamentos, optasen por enterrala no lugar de defunción, lonxe do fogar. A ausencia de *origo* do epitafio evidencia que a defunta, e por extensión tamén o seu esposo, residían en León. Do mesmo xeito, a xenericidade da mención da *decuria lictorum*, sen máis indicación institucional ou xeográfica, apunta na mesma liña. Por estes problemas concretos da opción provincial, coido que a municipal se antolla máis plausíbel, referendada para A. García y Bellido (1966c: 24) polo evidente peso da comunidade civil leonesa no Alto Imperio. Podemos concluír, pois, que a lápida estudada, alén do *lictor*, constitúe por extensión un indicio, se non indefectíbel, si moi probábel da existencia de maxistraturas municipais na localidade.

8.14. *Loci senior*

O sobranceiro título *loci senior* testemuñase nunha noticia cronística deica o ano 575:

Leouegildus rex Aregenses montes ingreditur; Aspidium loci seniore cum uxore et filii captiuos ducit opesque eius et loca suam redigit potestatem (Ioh., *Chron.*, *Iust.* VIII, 2: ed. Mommsen, 1894: 214).

A noticia suxire así que os *Aregenses montes*, a todas luces unha entidade política da fronteira suevo-visigoda, arredor de cuxa redución xeográfica nos ocuparemos no seu momento (§10.105), terían á súa fronte ao *loci senior* Aspidio. A conquista visigótica inclúe, segundo o texto, a toma por dos seus bens e terras (*opesque eius et loca*) por Leovixildo. Aspidio corresponderíase xa que logo a un grande propietario con capacidade de mobilizar un exército e de gobernar un territorio independente tanto do poder suevo coma do visigodo (Díaz Martínez, 2007: 360-361; Fernández Calo, 2018a: 265; cfr. García Moreno, 1974b: 35, nº. 20). O seu dominio probablemente remítase a un *fundus* de orixe baixo-romana (Isla Frez, 1992: 16; López Quiroga, 2004: 45; Barroso Cabrera & al., 2015: 62; Fernández Calo, 2018a: 265), a prol do cal cómpre engadir que a súa patria, os *Aregenses montes*, semellan constituídos como entidade política dende o século anterior, baixo a denominación de *Auregensium loca*, para o que se cadra valla unha idéntica caracterización (Hyd., 202 [197]; cfr. §§5.7; 7.6; táboa 5.7a). A toma da súa familia como refén do rei visigodo constitúe un mecanismo típico de presión política, testemuñado por certo en circunstancias semellantes na Gallaecia no proceso de implantación sueva (Hyd., *Chron.*, 91 [81]; 100 [91]; cfr. Márquez Castro, 2014; Fernández Calo, 2017a: 37). En suma, todo apunta á herdanza fundiaria romana e ao carácter dinástico do poder político do *loci senior* Aspidio.

Mais a certeza desta conclusión fícaría manca de non confrontarmos a evidencia complementaria máis significativa: as fontes lexislativas visigodas. En efecto, tamén nelas o *loci senior* aparece como unha figura vinculada ao poder fáctico dunha comunidade, un cargo sen unha directa dimensión institucional pero clave na vida política, como exemplifica a súa mención como instancia de notificación oficial nunha lei de Recesvinto (*Iud.*, VIII, 5, 6). Hai quen afirma o carácter urbano que tería a figura en cuestión na lexislación visigoda (Curchin, 2018: 234), pero non me parece que isto sexa nin explícito nin deducíbel das fontes. Canda menos, na lei citada enxérgase unha casuística marcadamente rural. Mais dado que esta lei tamén atinxe ao *conuentus*, tratámola con meirande detemento no apartado correspondente (§8.5). Podemos ocuparnos agora, en troques, da figura equivalente do *loci prior*, citado coa mesma exacta función nunha lei de Ervixio contra a fuga de escravos:

Ut, ad cuius domum fugitiuus uenerit, uicinis et loci prioribus contestetur. Ad cuius domum fugerit fugitiuus, prioribus loci illius, uilicis atque praepositis quibuscumque testetur (*Iud.*, IX,

1, 9: ed. Zeumer, 1902: 356).

Hai unha significativa discrepancia entre as dúas sentenzas reproducidas, rúbrica e corpo da lei, pois se na primeira se estipulan os *loci priores* e os *uicini* como instancia de invocación, o segundo amplíaa aos *uil(I)ici* e *praepositi*. Se os *uicini* conforman o conxunto dos habitantes do *locus*, ou sexa, o seu corpo civil, os *uillici* e *praepositi* semellan referenciar respectivamente, a título xenérico, os axentes señoriais e públicos. Os *loci priores*, destacados na rúbrica sobre os *uicini* e distinguidos no corpo da lei dos *uillici* e *praepositi*, non poden ser asimilados máis cá oligarquía local, a elite fundiaria do *locus*. Deste xeito, *loci prior* e *loci senior* antóllanse virtualmente sinónimos.

O incerto á luz do exposto é se debemos de asociar o poder dos *loci priores* e *loci seniores* a unha proxección inferior á do *territorium* local, xa que en cada un deles habería unha certa multiplicidade de grandes propietarios que merecerían tales títulos. De calquera xeito, no caso dos *Aregenses montes*, o seu papel como contraparte dun grande reino veciño evidencia que ten que ser considerado un poder canda menos local, cando non supra-local. Á luz da multitude de entidades políticas de fronteira testemuñadas no século VI preto da Galecia, podemos suxerir con todo a figura do *loci senior* como unha autoridade política de primeira orde, asociada a comunidades locais ou conxuntos das mesmas que mantiveron a súa independencia despois do colapso imperial. Enxergamos así os herdeiros dunha tradición baixo-romana, representantes dun poder fáctico de orixe non pública senón estritamente fundiaria, que finalmente se integrará nas estruturas dos reinos xermánicos (Fernández Calo, 2018b: 265).

8.15. *Magistratus*

Alén do superficial testemuño de *magistratus* no concilio de Elvira, a comezos do século IV, referente a maxistrados municipais ao lles asociar o duovirato anual (*Conc. Ilib.*, 52; *vid.* §8.8), contamos con outras referencias epigráficas do mesmo termo moito máis concretas e moi anteriores. Estoutros *magistratus* aparecen no *conuentus iuridicus* asturicense, entre os *Lougei* e os *Zoelae*, comunidades que podemos considerar liminais da Galecia *stricto sensu* alto-romana, con maior afinidade ao réxime organizativo galaico no primeiro caso (*cf.* §11.49; 11.72). A estes *magistratus* xa me teño achegado polo miúdo no meu estudo arredor da organización pre-municipal da Galecia, polo que no presente apartado reproducirei en liñas xerais a exposición daquela desenvolvida (Fernández Calo, 2016a: 114-116)

No primeiro caso, a mención institucional despréndese da chamada *táboa do Courel*:

Appio Iunio Silano (et) P(ublio) Silio | Nerua co(n)s(ulibus) | Tillegus Ambati f(ilius) Susarrus |
∩ (castello) Allobrigiaeco²⁵ hospitium | fecit cum Lougeis castellanis | Toletensibus sibi uxori
libe|ris posterisque suis eumq|ue uxorem liberosque eius | in fidem clientelamque sua|m
suorumque in perpetuo cas|tellanei Toletensis receperunt | egit Tillegus Ambati ipse |
mag(istratibus?) Latino Ari (filio) et Aio Temari (filio) (IRPLu, 55).

Documéntase aquí un *hospitium*, datado no 28 d.C. pola referencia consular, entre un *peregrinus* indíxena, Tilego da *ciuitas Susarrorum*, e os *castellani Toletenses*, da *Lougeiorum*. O pacto foi confirmado polo propio Tilego e dous persoeiros, Latino e Aio, definidos pola mención MAG, que cómpre ler, segundo se reproduce arriba, *mag(istratibus)*, ablativo de *magistratus*, fronte á outra posíbel lectura, *magister*, pola prevalencia daquel como título dos maxistrados de comunidades peregrinas (Curchin, 2015: 168).

A prol desta solución xoga ademais a *tabula Zoelarum*, o outro documento implicado, que explicita a mesma figura do *magistratus*. Isto ten lugar no segundo pacto contido no

25 Sigo a corrección suxerida por Hernando Sobrino (2002) para este topónimo.

documento, do ano 27 d.C., no que se renovou un certo *hospitium uetustum antiquom* entre *gentilitates* constituíntes da comunidade política. Malia que toda a *tabula Zoelarum* teña para nós unha relevancia excepcional (*vid.* §§5.3; 7.5; 8.8), o noso interese inmediato polo documento limitase aos responsábeis deste segundo pacto:

Egerunt | Araus Ablecaeni (filius) et Turaius Clouti (filius) Docius Elaesi (filius) | Magilo Clouti (filius) Bodecius Burralli (filius) Elaesus Clutami (filius) | per Abienum Pentili (filium) magistratum Zoelarum | actum Curunda (CIL II, 2633).

Como se observa, o pacto, efectuado por uns persoeiros que se cadra cumpria identificar como representantes das *gentilitates*, é confirmado en *Curunda* polo *magistratus Zoelarum* Abieno, fillo de Pentilo.

Malia as diferenzas, xa aludidas, na organización socio-política interna destas *ciuitates*, a coincidencia da mesma cronoloxía xulio-claudiana, contexto administrativo asturicense e función institucional —confirmación dun pacto de hospitalidade— favorece a interpretación da mención MAG da táboa do Courel ao abeiro do *magistratus Zoelarum*. Isto convertería a Latino e Aio, mencionados naquel documento, e segundo se reproduciu arriba, en *magistratus*. Así como esta lectura institucional semella verificarse en función do contexto aludido, a adscrición etno-cívica dos *magistratus* da táboa de Courel presenta varias posibilidades (cfr. Curchin, 2015: 169-170):

- 1ª. — unha representación bipartita das *ciuitates Lougeiorum* e *Susarrorum*, por se adscribiren a elas as partes implicadas;
- 2ª. — unha dobre maxistratura local dos *Lougei* (Melchor Gil, 2010: 185, n15);
- 3ª. — a identificación dun destes *magistratus*, ou dos dous, cunha maxistratura dos *castellani Toletenses*.

Sen dúbida as dúas primeiras solucións resultan as máis verosímiles, canda menos polo seu paralelismo co *magistratus Zoelarum*. Con todo, a terceira e aparentemente anómala solución «sub-local» atoparía un nidio paralelismo nos *pagi magistri* da lusitana estela de Garlitos (CIL II2/7, 875).

Dende que F. López Cuevillas e R. de Serpa Pinto (1933-1934: 285) quixeron albiscar no *magistratus Zoelarum* unha institución vinculada á máis anterga tradición indíxena, agromou unha certa tendencia a o considerar unha xefatura de carácter étnico, igualándoo nomeadamente a outra institución galaica usualmente interpretada do mesmo xeito, o *principatus* (Barreiro Fernández, 1984: 98, n13; González García, 2011: 192-193; Beramendi, 2016: 26; &c.; *vid.* §8.21). Outras achegas mantiveron esta equivalencia, trocando a perspectiva indixenista pola consideración dun cargo máis ou menos designado polo poder romano (Santos, 1985: 9-10; Alarcão, 1995: 56). Levando ao extremo contrario esta interpretación, M. V. García Quintela (2002: 36) clasificou os *magistratus* en cuestión como “príncipes galaico-astures”, para el testemuño local dunha realeza celta (*ibid.*: 44).

En realidade, verbo á voz *magistratus* existen dabondos paralelos epigráficos —e evidencia semántica— para desbotarmos calquera das solucións anteriores: este título refírese indefectibelmente a unha «maxistratura suprema», de carácter republicano e ámbito local (Rodríguez Neila, 1998: 117; 128-131).

Abofé, existen moi numerosos paralelismos externos nos que cómpre incardinar os *magistratus* ástures identificados. Dado que L. A. Curchin (2015) ten recentemente catalogado esta realidade institucional na península ibérica, limitareime a bosquexar o contexto inmediatamente veciño. Na propia Astorga atopamos varias referencias a *magistri*, unha figura sacerdotal á que lle adicamos outro apartado (§8.16), e que se cadra puido exercer

algunha influencia nas funcións exercidas polos *magistratus* en cuestión, e sobre todo na adopción do seu título, *interpretatio Romana* do indíxena. De calquera xeito, son outros *magistratus* os que comportan as analoxías máis relevantes. Este título documéntase con relativa frecuencia na meseta do Douro, onde aparecen en tres *tesserae* con certos paralelismos ás ástures (*CIL* I2, 3466; *CIL* II, 5763; García y Bellido, 1966a). A primeira delas, contextualizada no castro vetón de Las Merchanas, Lumbrales, procede da propia veciñanza inmediata da *ciuitas Zoelarum*. Estes *magistratus* ofrecen non só un paralelo, senón, moi suxestivamente, pistas da vía de difusión histórica da propia institución, vencellada ao proceso de centralización socio-política, e mesmo aculturación, das comunidades implicadas. Fóra da propia semántica do termo, a mención dun *senatus* na *tessera* de Herrera del Pisuerga (García y Bellido, 1966a) evidencia fóra de toda dúbida que o seu *magistratus* estivo imbricado nun réxime político de corte republicano. Só interpretar isoladamente aos *magistratus* ástures, e con indiferenza á súa semántica, pode conducir a reducións de carácter étnico ou rexio coma as que teñen sufrido. A semántica e o contexto, pola contra, imponen unha interpretación en clave civil e republicana.

É moi salientábel, por último, a presenza de *magistratus* en ámbitos tan dispares a nivel socio-político malia a súa idéntica dependencia administrativa —área de *castella* fronte a área de *gentilitates*, no *conuentus* asturicense—, como foron a *ciuitas Lougeiorum* e a *Zoelarum*. Esta circunstancia podería explicarse de dous xeitos: ou o *magistratus* alude a unha institución propiamente «ástur», ou a súa difusión histórica —canalizada presumibelmente a través da meseta— non discriminou entre as áreas dos *castella* e das *gentilitates* deste *conuentus*. Semella a todas luces máis razoábel esta segunda opción, toda vez que arredor do *conuentus* asturicense se teñen sinalado insistentemente as súas notábeis contradicións estruturais internas —culturais, lingüísticas, institucionais— que obviamente dificultan a noción de se teren caracterizado as súas diversas comunidades pola presenza privativa dunha determinada institución.

8.16. *Magistri*

En Astorga, por dúas inscricións alto-imperiais temos constancia dun título institucional, *magister*, aplicado aos responsábeis de senllas cerimonias relixiosas. Velaquí o primeiro testemuño:

Deo | Uago Donnaego | sacrum res p(ublica) | Ast(urica) Aug(usta) per | mag(istros) G(aium) Pacatum | et Fl(auium) Proculum | ex donis || curante Iulio N[e]pote (CIL II, 2636 = IRPLe, 63).

E o segundo:

Di(i)s | Manibus | sacrum | Aurelius Uegetus | et | Aelius Dento | magistri collegi(i) | de suo dignis(simo) | cura(ue)runt | collegio (AE 1928, 167 = IRPLe, 99).

O rexistro epigráfico permítenos asociar o *magisterium* asturicense, xa que logo, a unha funcionalidade tanto votiva como funeraria. O primeiro texto fai os *magistri* Gaio Pacato e Flavio Próculo intercesores dunha adicación pública á divindade indíxena *Deouagus Donnaegus*. O segundo é o epitafio doutros dous *magistri*, Aurelio Vexeto e Elio Dentón, adicado asemade polos *magistri* do seu *collegium*. Xa M. Pastor Muñoz (1977: 195) quixo ver detrás destes *magistri* un sacerdocio municipal, o que resulta evidente canda menos no altar de *Deouagus Donnaegus*. Na lápida de Aurelio Vexeto e Elio Dentón, pola contra, a mención a un *collegium* semella indicar máis ben os responsábeis dun *collegium funeraticium*, do que por certo temos información complementaria ben significativa (*vid.* §8.2).

Resulta tentador asociar todos os *magistri* asturicenses ao mesmo *collegium* sacerdotal e postular así un rol social do máis relevante na Astorga alto-imperial. Con todo, poida que unha postura disimilatoria sexa máis acaída, canda menos á luz da información dispoñíbel. Poderíamos ter así, máis ben, un *magisterium* sacerdotal local de funcións netamente públicas, composto por unha parella de *magistri*; e asemade un *collegium funeraticium*, unha confraría ou gremio, de carácter xa que logo máis privado, orientado a sufragar as cerimoniais funerarias dos seus membros, algúns dos cales recibirían o nome de *magistri* en función das súas meirandes responsabilidades.

Nun contexto moi diferente documentamos outro *magister* asociábel aos galaicos nun altar adicado polo *sodalitium Bracarorum* en *Pax Iulia*, actual Beja, ao que xa nos temos referido (§8.2). Trátase dunha asociación de brácaros emigrados que se implicou no culto a unha divindade incerta, ou ben Mitra ou ben o Sol invicto (cfr. Edmonson, 1978; Alvar Ezquerro, 1994: 283-284, n4), en calquera caso de recente adopción nesta cidade lusitana. O texto da inscrición é o seguinte:

[- -] deo Inuicto | sodalicium(m) Braca|rorum st[u]dium sua in|pensa fecer[u]nt cum | cratera
ti[tulum] dona|uit Messiu[s] l(ibertus?) Arte|mido|rus magis[t]er [d(e)] s(uo) f(ecit) (AE 1956,
254 = RAP, 465 = IRCP, 339)

O altar foi xa que logo sufragado polo *sodalitium*, pero a inscrición tería sido «doada» por un *magister*. O campo epigráfico está erosionado por unha parte sensíbel para recoñecer a identidade deste persoeiro, do que son reconstruíbeis dous *nomina*, Mesio Artemidoro, polo que tende a considerarse un liberto de orixe oriental (Alvar Ezquerro, 1994: 283). A súa mención nun acto relixioso atinxente ao *sodalitium Bracarorum* invita a pensar que este *magister* podería ser nin máis nin menos ca un dos sacerdotes desta asociación. Isto, de admitirmos a orixe oriental do persoeiro en cuestión, diluiría o carácter «brácaro» da asociación, dándonos con todo tamén proba dun *magisterium* nalgún intre formado por galaicos... Embora dabondo lonxe da Galicia.

8.17. Unha constatación implícita: *monetarii*

Xa introducimos no seu momento a serie numismática *Latina munita* como fonte excepcional para o rexistro de comunidades locais, e expuxemos algunhas das súas características básicas: nomeadamente, a súa forte discrepancia coas series monárquicas do seu tempo e a súa consecuente atribución á iniciativa do poder local (§5.8). É agora o intre de retomar ese viero.

Na serie *Latina*, como expuxemos, consígnanse acotío os nomes das cecas emisoras; pero contravindo as convencións da numismática tardo-antiga, sen mención de monarca ningún. Con todo, isto non significa que as moedas carezan de elementos antroponímicos. Malia que xa P. Beltrán advertía esta circunstancia hai case setenta anos (Beltrán Villagrasa, 1955: 205), o común reduccionismo imperante na interpretación sociolóxica destas moedas, fronte á imposibilidade de identificar monarcas, tendeu a interpretar unidireccionalmente todos os nomes propios lexíbeis nelas como topónimos (Reinhart, 1937; 1952; Livermore, 1989-1990; Metcalf, 1993; &c.). Vai ser J. C. Ribeiro quen, nun valente artigo de 1998, poña por fin sobre a mesa a evidencia da presenza onomástica nas lendas da serie *Latina*. Nomeadamente, as secuencias de nomes propios, coma os que obran en SENAPRIATALASSIMV, LEIOIACOTISMVNITA ou MVR[I]LLOIVLIMVNITA (Núñez Meneses, 2017 = 2018: n.ºs. 50; 56-57), evidencian que non podemos estar só perante topónimos, pois a “suposta acumulación toponímica revela-se verdadeiramente inexplicável e contraditória” (Ribeiro, 1998: 174). J. C. Ribeiro vai defender así que nas lendas da serie *Latina* aparecen, contrapostos aos topónimos, outros antroponimos en xenitivo, cada un deles con paralelos

claros no rexistro onomástico da Antigüidade e do Medievo hispanos.

As mencións antroponímicas da serie *Latina* poden ser arrombadas, segundo o grao de certeza, e seguindo o catálogo de P. Núñez Meneses (2017 = 2018; *vid.* táboa 5.8a), como se relaciona de seguido:

- 1ª. — as xa mencionadas *Talassi*, *Iacotis* e *Iuli* que obran en concatenacións de nomes propios e complementan topónimos (nºs. 50; 56-57 do catálogo);
- 2ª. — as restantes incidencias destes mesmos antropónimos: un *Iuli* e, xa de interpretación sintáctica incerta (cfr. Ribeiro, 1998: 179), *Iacotes* (nºs. 55; 62);
- 3ª. — aparentes antropónimos en xenitivo isolados: *Eli*, *Pollei*, *Meni*, *Gatti*, *Gotti* (nºs. 54; 58-59; 63; 65-66);
- 4ª. — posíbeis antropónimos en caso diferente ao xenitivo: *Nino*, *Uio* (nºs. 44-45).

Este conxunto difire do propugnado por J. C. Ribeiro: engadín algunhas incidencias obviadas por el —as máis hipotéticas—, e en troques desestimei un dos seus cabalos de batalla, *Emeri* (Núñez Meneses, 2017 = 2018: nºs. 46-48; González García & Martínez Chico, 2016; *vid.* táboa 5.8a), que el defendeu referirse a un antropónimo *Emerius* (Ribeiro, 1998: 175-176); pero que ao meu xuízo resulta dificilmente dissociábel dunha ceca emeritense —a máis prolífica da serie *Latina*—, en mención, por suposto, abreviada (cfr., nesta liña, González García & Martínez Chico, 2016).

Sexa como for, o que temos é un significativo e ineludíbel conxunto antroponímico, de onomástica latina, xermana e mesmo grega (cfr. Ribeiro, 1998), pero dende logo en ningún caso identificábel, como cumpriría pensar en calquera emisión tardo-antiga, con monarcas coñecidos. Quen foron entón as persoas nomeadas? E sobre todo, en calidade de que?

Matizadas cada vez máis as lecturas monárquicas en voga hai anos, que aínda hai quen defende (Metcalf, 1993: 57; Cebreiro Ares, 2012), nas últimas décadas perfilouse unha certa tendencia a encadrar a serie *Latina* na iniciativa das elites fundiarias de orixe romana (Martín Viso, 2011: 227; Núñez Meneses, 2017: 127). Mais estoutra lectura máis localista non ofrece de seu unha resposta acaída ás preguntas que vimos formulando. Eran notábeis de raigame romana, si; mais en calidade de qué eran mencionados? L. A. García Moreno (2006: 46-47) suxeriu que estas moedas poderían ser unha regalía de emisión obtida polo poder episcopal galaico; pero a única cidade episcopal que emite moedas da serie é Mérida, ceca que casualmente non aporta ningún antropónimo. Son os propios M. G. Marques e J. C. Ribeiro (1998) os que forneceron ao meu ver a única solución posíbel: as moedas da serie *Latina* consignan, nin máis menos, cós nomes dos maxistrados encargados da súa emisión (cfr., na mesma liña, Grierson & Blackburn, 2006: 79-80).

Como teño exposto nunha miña recente achega ao respecto (Fernández Calo, 2019a: 60-61), a «latinidade» evocada nestas moedas non semella atopar, en efecto, mellor acepción cá xurídica: a constitución das entidades emisoras como *municipia Latina*. Na Galecia romana non temos certamente constancia de emisións municipais (cfr. §5.8), pero esta foi de certo unha potencialidade contemplada pola propia constitución dos nosos *municipia*. Se no século VI atopamos unha serie monetaral expresamente adxectivada *Latina*, emitida por unhas comunidades que ata século anterior mantiveran o seu funcionamento municipal, cómpre admitir definitivamente que o fixeron co gallo de evocaren este vello dereito.

Contextualicemos a caracterización obtida. Nas cuñaxes municipais hispano-romanas adoitan ser identificados maxistrados de todo tipo: *duumviri iure dicundo*, *praefecti*, *aediles*, e mesmo *duumviri quinquennales* (Beltrán Lloris, 1978: 172). Pola analoxía coa organización da emisión de moeda na Roma republicana, que competía á iniciativa do Senado, á intermediación dos *quaestores* e á acción dos *monetarii* (Crawford, 1974: 617), sospéitase que o sistema puido ser semellante, a escala local, nos *municipia*; e de feito a cotiá alusión ao

ordo decurionum nas moedas municipais hispanas semella referendalo (Beltrán Lloris, 1978: 180).

Por suposto, non podemos extrapolar sen máis estas consideracións á nosa serie *Latina*. Simplemente, non temos datos para atribuírmolos os persoeiros aludidos nestas moedas a ningunha maxistratura; mais si para formular a legalidade municipal na que tentaban ampararse, e xa que logo do propio sistema organizativo que vimos de sintetizar. Cómpre obstar, abofé, a súa asociación ás maxistraturas municipais típicas, cuxo funcionamento sen dúbida se viu alterado e probablemente interrompido logo do colapso das estruturas imperiais da Galecia. Mais si que semella que estes persoeiros, mesmo se se arredaron das formas do goberno «constitucional» do *municipium* a prol das dinásticas e patrimonializadas que sabemos emerxer na mesma época por outros indicios (*vid.* §8.14), se preocuparon por evocaren o antigo dereito constitutivo das súas comunidades. Non pode haber dúbida, en fin, de que os antropónimos mencionados nas moedas da serie *Latina* se refiren a persoeiros que se viron involucrados dalgún xeito na súa emisión: isto constata unha función que polo que sabemos nunca antes asumiran as nosas comunidades locais. O cal equivale, certamente, a admitirmos que estes persoeiros asumiron as funcións de maxistrados monetais, e poden ser equiparados, canda menos entroutras funcións, a verdadeiros *monetarii*; unha función, pois, de constatación implícita pero firme, que evoca, ben avanzada a Tardoantigüidade sueva, as prerrogativas máis clásicas do *municipium* romano.

8.18. *Ordines decurionum*

Malia a relativa pobreza do noso rexistro epigráfico rexional, na Galecia e nas súas bisbarras adxacentes contamos con varios testemuños significativos de *ordines decurionum*, o órgano deliberativo local que, con independencia da súa relativa diversidade de tamaño e denominación (Nicols, 1988), compuxo unha das institucións paradigmáticas do *municipium* romano. Dous testemuños directos, inequívocos, e fortemente análogos obran ao respecto en Braga e Lugo. Velaquí o de Braga:

L(ucio) Terentio | M(arci) filio) Quir(ina) Rufo | prae(ecto) coh(ortis) VI Britto(num) | | (centurio?) leg(ionis) I M(ineruae) P(iae) F(idelis) don(is) don(ato) ab | Imp(eratore) Traiano bell(o) Dac(ico) | p(rimo) p(ilo) leg(ionis) XV Apoll(inaris) | trib(un)o coh(ortis) II uig(illum) | d(ecreto) d(ecurionum) (CIL II, 2424).

E o de Lugo:

D(is) M(anibus) s(acrum) | L(ucius) Aurelius | [- - -] ARIS[- - -] | ueteranus leg(ionis) VII Gem(inae) P(iae) F(elicis) | Aurelia Messia | marito posuit | d(ecreto) d(ecurionum) (CIL II, 2606 = AFb, 107).

O testemuño límitase en ambos os casos á simple pero transcendental secuencia DD, que atribúe a erección das epígrafes á iniciativa legal, *decreto decurionum*, do *ordo* local. Na Galecia *stricto sensu* aínda é posíbel incrementar este rexistro con outro testemuño inequívoco, o moio de Ponte Puñide, que constata uns *principales curiae* e, por extensión, outro *ordo decurionum* máis, baixo a denominación baixo-imperial *curia* (CIRG I, 87). A significancia deste documento e o feito de atinxir a outra institución, os *principales*, obríganos a tratalo singularizadamente noutro apartado (§8.20); polo que, alén de o consignar como outro dos testemuños de *ordines* galaicos, non engadirei nada máis cá función que atribúe á curia en cuestión: a revisión de pesos e medidas para a recadación fiscal.

Aínda na Galecia *stricto sensu* temos un posíbel pero problemático cuarto testemuño. Trátase dun altar flaviense cuxa lectura ordinaria é a seguinte (AE 1973, 305): *I(oui) O(ptimo)*

M(aximo) | muni|cipales. Con todo, unha significativa erosión semella ter afectado ao extremo lateral esquerdo da epígrafe, o que segundo A. Rodríguez Colmenero (*AFb*, 4) tería borrado un O ao comezo da segunda ringleira, propoñendo a lectura *o(rdo) municipalis*. Este documento podería clasificarse xa que logo como un testemuño incerto dun *ordo* galaico.

Preto de Chaves, pero xa fóra da Galedia *stricto sensu*, atopamos noutro altar do castro de Avelãs, Bragança, o último exemplo de *ordo* do noroeste da península ibérica *Deo | Aerno | ordo | Zoelar(um) | ex uoto* (*CIL* II, 2606 = *AFb*, 107). Na expresión *ordo Zoelarum* non se explicita certamente o modificador *decurionum*; pero semella difícil eludir a súa presenza implícita. Un *ordo* no contexto deste documento non semella ter outra posibilidade semántica máis cá designación do órgano deliberativo local dos *Zoelae*, ou sexa, un verdadeiro *ordo decurionum* municipal (Ortiz de Urbina, 2000: 122). Un órgano deliberativo peregrino recibiría máis ben a denominación *senatus* ou *concilium* (cfr. §§8.4; 8.23), o que apoia o contexto municipal da adicación votiva que motivou a erección do altar, levándoo plausibelmente ao século II d.C.

Non remata aquí o cómputo de *ordines decurionum* galaicos, pois unha vella edición da moi erosionada estela de Barxiña, Celanova, podería vir engadir un sexto testemuño. Ao remate da longa adicatoria imperial desta epígrafe, E. Hübner transcribiu a secuencia IMP | IX COS IIII F PP DD Q · COCA (*CIL* II, 4876 = 6235). Obviando a enigmática segunda metade, a primeira ofrecería a doada interpretación *imp(eratori) | IX co(n)s(uli) IIII f(ecit) p(ecunia) p(ublica) d(ecreto) d(ecurionum)*. Dado o lugar do achado, esta lectura comportaría a presenza dun *ordo decurionum* entre os *Coelerni*. Con todo, edicións posteriores corruxirían esta primitiva transcripción por III COS IIII P · P · PRCCOS, o que simplemente continuaría os títulos imperiais do resto da estela: [*imp(eratori)*] III *co(n)s(uli)* IIII *p(atri) p(atriae) proco(n)s(uli)* (*IRG* IV, 17 = *AFa*, 413 = *AFb*, 567). Malia que esta segunda lectura devén dende logo máis satisfactoria verbo ás derradeiras grafías da liña reproducida, a súa disparidade amosa tamén as dificultades derivadas do deficiente estado de conservación do documento (cfr. doc. 8.18). Sexa como for, o seu testemuño dun *ordo decurionum* devén, abofé, nunha posibilidade pouco consistente.

En suma, atopamos, entre senllas referencias ás principais cidades da Galedia — precisamente, aquí, Braga, Lugo e Chaves, embora esta última dun xeito incerto—, outras dúas vencelladas a un contexto claramente rural e politicamente secundario: o castro de Avelãs e Ponte Puñide. Tamén diversa é a funcionalidade que se albisca para os *ordines* ástur-galaicos segundo a natureza dos seus testemuños: fronte ás súas funcións ordinarias — lexislaren e escolleren maxistrados— non documentadas, atópanse no noso rexistro realizando adicacións votivas no castro de Avelãs e se cadra Chaves; rendindo homenaxe ou decretando o funeral de militares lexionarios en Braga e Lugo; e implicándose na recadación fiscal, ou simplemente na revisión de pesos e medidas, no moio de Ponte Puñide.

8.19. *Presbyteres* e outras clericaturas parroquiais

O clero formou parte consubstancial do poder local na Tardoantigüidade, pois as estruturas eclesiásticas, como veremos, chegaron a se solaparen intimamente ao poder civil. Sabemos que as igrexas locais da Galedia se organizaron dende as súas orixes a partires dunha certa multiplicidade de ministerios relixiosos, pero só dun deles, o episcopado, contamos con informacións directas e relativamente abondosas. Do resto das institucións eclesiásticas apenas contamos con informacións xenéricas e indirectas. Por esta razón, ocupámonos individualizadamente do episcopado (§8.9), namentres que o resto das institucións eclesiásticas serán tratadas, baixo a xenérica etiqueta de «clero parroquial» pero salientando por suposto o presbiterado, conxuntamente no presente apartado.

O primeiro documento que se refire á xerarquía eclesiástica con incidencia nunha comunidade galaica —por ser asinada polo bispo de León, cidade galaica canda menos en

termos eclesiásticos na Tardoantigüidade— son as actas do concilio de Elvira, probablemente celebrado na primeira década do século IV. O testemuño en cuestión é unha disposición canónica significativamente orientada a fixar o clero nas súas comunidades:

Episcopi, presbyteres et diacones de locis negotiandi causa non discedant, nec suis circumeuntes prouincias quaestuosas nundinas sectentur: sane ad uictum sibi conquiendum aut filium aut libertum aut mercenarium aut quemlibet mittant; et si uoluerint negotiari, intra prouinciam negotientur (Conc. Ilib., 19: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 35).

Temos aquí, xa que logo, testemuño da presenza de *presbyteres* e *diacones* no clero pre-constantiniano da península ibérica, pero certamente non da súa asociación ás súas propias igrexas parroquiais en exclusión ao bispo. Para as primeiras noticias expresas arredor da creación de igrexas parroquiais autónomas das episcopais, dirixidas por presbíteros e diáconos, cómpre agardar ata o concilio romano de Toledo (ca. 400 d.C.). Cómpre aducir así un canon disciplinar:

Presbyter uel diaconus uel subdiaconus uel quilibet ecclesiae deputatus clericus, si intra ciuitatem fuerit vel in loco in quo est ecclesia aut castellum aut uicus aut uilla, ad ecclesiam ad sacrificium quotidianum non uenerit, clericus non habeatur; si castigatus per satisfactionem ueniam ab episcopo noluerit promereri (Conc. Tol. I, 5: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 176).

Como se observa, este canon ubica expresamente o *presbyter uel diaconus uel subdiaconus* en *loci* e *castelli aut uicus aut uillae*, ou sexa, en localidades de ningún xeito equiparábeis á *ciuitas* episcopal. No mesmo concilio, outro canon vai insistir neste feito, ao asociar o presbiterado rural á beizón anti-canónica do crisma, estipulando finalmente que só ao bispo corresponde esta competencia e a distribución do crisma xa consagrado aos seus presbíteros (Conc. Tol. I, 20). Significativamente, o lugar no que tales presbíteros son ubicados polo canon son as *dioceses*, distritos eclesiásticos de proxección indubidosamente local (cfr. §7.2). Ambos os canons citados constatan a organización dun clero rural fóra da *ciuitas* episcopal, do subdiaconado ao presbiterado. O clero menor semella poder reducirse, pois, ao oficio de cerimonias relixiosas cotiás nas súas igrexas rurais, e nomeadamente a Eucaristía, á que evidentemente se refire a expresión *sacrificium cotidianum* do primeiro caso. Verbo á xerarquía eclesiástica, a mesma fonte menciona ademais das dignidades citadas as de *lector* e *ostiarius*, embora non asociadas xa expresamente ás igrexas rurais (Conc. Tol. I, 2).

Estes canons do concilio romano de Toledo son moi xenéricos de máis como para poder atribuílos en concreto ás igrexas rurais da Galicia. De feito, a súa dimensión case pan-hispana podería mesmo relativizar a súa relación sequera xenérica coa nosa rexión. Porén, a mesma fonte contén referencias explícitas, embora tamén xenéricas, arredor de igrexas rurais galaicas, polo que cómpre admitir que os canons antes reproducidos atinxiron dalgún xeito ao noso ámbito de estudo. Ao concilio acudiron dous bispos galaicos, Paterno de Braga e Ortixio de *Celenis*, amais doutros dous asociados á veciñanza inmediata da nosa rexión —de feito naquel tempo incluída na provincia Galicia—: os probablemente asturicenses Simposio e Dictinio. Ortixio fora expulsado da súa sé polos filo-priscilianistas e o concilio estipulou o seu regreso cunha expresión para nós do máis significativa: *fratri autem nostro Ortigio ecclesias, de quibus pulsus fuerat, pronunciauimus esse reddendas* (Conc. Tol. I, *exemplar definitivae*...: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 197). Como O. Núñez García (2013) ten amosado nun seu artigo *quasi-monográfico* ao respecto, a restitución a prol de Ortixio de *ecclesiae*, en plural, evidencia que o seu goberno episcopal non se limitaba ao *municipium Celenis*, senón que incluía un incerto número de igrexas rurais. Isto significa que podemos extrapolar a existencia de presbíteros, diáconos e subdiáconos como dignatarios relixiosos nas comunidades locais

non episcopais da Galecia.

O período suevo, a través nomeadamente do *Parroquial*, vai estender excepcionalmente o rexistro destas igrexas rurais, e por extensión a dos seus ministros relixiosos. É precisamente polo *Parroquial* polo que podemos postular dun xeito unívoco a dimensión local destas igrexas, solapadas ás entidades civís correspondentes (cfr. §6.7). Evidentemente, isto non desbota a existencia de comunidades parroquiais de menor envergadura, como semellan suxerir certas expresións do mesmo documento (§6.9). Mais de todo isto importa constataremos que a partires do período suevo-católico o poder local vai contar indubidosamente cunha dimensión relixiosa, correspondéndolle pois a cada comunidade civil canda menos cunha igrexa parroquial central dirixida polo seu propio clero autónomo.

Por un dos *capitula* orientais compilados por Martiño dumiense recoñecemos a profundidade do goberno económico de cada igrexa, tanto catedral como parroquial:

Similiter id, si episcopus uel qui cum eo sunt presbyteri aut diacones accusentur, qui ea quae ex redditu uel ex quolibet actu ueniunt ecclesiae in suos sinus colligunt et pauperes fraudant et fame conficiunt hos corripere oportet secundum quod ordinatum fuerit a sancto concilio (Mart., 16: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 635).

Recoñecemos, pois, que as igrexas parroquiais, coma as catedrais, recibían fluxos tributarios, administrados no primeiro caso polos seus presbíteros ou diáconos, e que se agardaba que desenvolvesen en contrapartida un labor asistencial.

A canonoloxía sueva vai insistir unha e outra vez na exclusividade episcopal da beizón do crisma (*Conc. Brac.* I, 19; *Mart.*, 51-52), o que permite relativizar o impacto das disposicións conciliares na vida eclesiástica cotiá das igrexas rurais galaicas, redundando consecuentemente na extensa autonomía do seu clero parroquial. Danos pistas da organización interna destas igrexas rurais outro dos *capitula* orientais recompilados por Martiño dumiense, que prohibía aos diáconos sentárense sen o mandato do presbítero (*Mart.*, 40). Outro menciona a dignidade de subdiácono, que xa viramos en Toledo, pero tamén o de *acolythus* (*ibid.*, 41). Segundo as estipulacións arredor das visitas pastorais, cada igrexa parroquial era visitada unha vez ao ano polo seu bispo (*Conc. Brac.* II, 1), o que se prestaba á ocasión de controlar ao clero rural, pero tamén a abusos: outro canon prohibía ao bispo aproveitar tales visitas para se apoderar das ofrendas das igrexas rurais e someter *seruili more* aos *parochiales clerici* (*ibid.*, 2). Estes, concretamente presbíteros e diáconos, estaban obrigados a asistir aos concilios provinciais (*Mart.*, 18). Evidentemente, duns ministerios eclesiásticos, tales coma o diaconado e o presbiterado, que dende o seu primitivo testemuño no concilio romano de Toledo ficaron ata hoxe, sobra toda dúbida da súa permanencia á cabeza das igrexas parroquiais durante todo o lapso da Tardoantigüidade obxecto da presente tese. Con todo, se cadra non resulte inoportuno referirmonos á significativa última mención tardo-antiga estritamente galaica deste clero menor, nas actas do concilio III de Braga do 675:

Nouimus quosdam ex fratribus tantis caedibus in honoratos subditos eferuere, quantas poterant latrocinantium promereri personae. Et ideo qui gradus iam ecclesiasticos meruerunt, id est presbyteres, abbates siue leuitae, excepto grauioribus et mortalibus culpis, nullis debent uerberibus subiacere; non enim est dignum ut passim unusquisque praelatus honorabilia membra sua, prout uoluerit et quum placuerit, uerberibus subiiciat et doloribus (*Conc. Brac.* III, 6: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 659).

Esta disposición semella dirixirse contra as desviacións tiránicas dalgúns bispos, identificados polas mencións *fratres* —cómpre non esquecer que os lexisladores son precisamente outros bispos—, e sobre todo *praelatus*. En efecto, contra a autonomía suxerida polas noticias anteditas, o clero menor podía sufrir puntualmente a represión desorbitada por

parte dos seus bispos. Cómpre non limitar o suxeito dos castigos físicos mencionados polo texto ao clero catedralicio sobre o que evidentemente o bispo tiña un meirande control, pois a disposición atinxe mesmo aos *abbates*, de ningún xeito reducíbeis á igrexa catedral. Mais poida que tales *abbates* non se refiran ao que hoxe entendemos por dignidade abacial, isto é, o superior dunha comunidade monástica: *abbas* é tamén a denominación ordinaria que no Alto Medievo vai designar ao clero encargado dos distritos eclesiásticos rurais (cfr. §9.1); e tal podería ser o caso do canon en cuestión na medida en que a mención de *abbates* sucede á de *presbyteres*, o que nun xénero documental coma a canonoloxía, tan estrita coas ordes e as xerarquías, suxire sen dúbida a súa menor dignidade. De feito, a subseguinte mención *leuites* semella referirse ás ordes menores, e probablemente ao diaconado. Sexa como for, a antedita mención de *presbyteres* aporta o derradeiro rexistro canonolóxico do presbiterado da nosa Tardoantigüidade. Abofé, non podemos afirmar que este testemuño tan xenérico constituía unha referencia expresa ao clero rural, pero tampouco podemos obviar o seu evidente valor como testemuño implícito.

Nesta liña, outro canon do mesmo concilio refírese á celebración eucarística por parte de clero menor:

Quum sacerdos ad solemnia missarum accedit aut per se Deo sacrificium oblaturus aut sacramentum corporis et sanguinis domini nostri Iesu Christi sumpturus non aliter accedat, quam orario utroque humero dircumseptus, sicut et tempore ordinationis suae dignoscitur consecratus, ita ut de uno codemque orario ceruicem pariter et utrumque humerum premens signum in suo pectore praeferat crucis (Conc. Brac. III, 3: ed. Tejada y Ramiro, 1810: 657).

Como se observa, a disposición obriga aos oficiantes da misa a exhibiren o orario que cada un deles tería recibido na súa ordenación sacerdotal. Non podemos, xa que logo, albiscar aquí bispos, senón clero menor. Estes oficiantes reciben o xenérico e significativo título *sacerdos*, e dado que nunha igrexa catedral o oficiante previsíbel é o propio bispo, cómpre admitir que o canon se refire nomeadamente ao clero rural. Deste xeito, a través da mención explícita de *presbyteres* do anterior canon tratado (Conc. Brac. III, 6) e a vinculación deste ao clero rural (*ibid.*, 3), podemos colexir que no período tardo-visigodo o presbiterado continúa a ser o ministerio eclesiástico ordinariamente ao cargo das parroquias rurais. Unha conclusión dabondo obvia, pero que ademais vai parella da aparente relación co título *sacerdos*, primitivamente detentado polo bispo, o que se cadra indique o prestixio social acadado polos presbíteros como dirixentes cerimoniais das comunidades locais.

A título anecdótico, no período visigodo son ben coñecidas as desaveniencias entre San Valerio do Bierzo e varios presbíteros, coma Flaíno no *castrum Petrensis* ou Xusto en *Ebronantum*, namentres o seu discípulo Xoán sería nomeado presbítero, contra a súa vontade, na vellez do santo (Val., *Ord.*, 5; 13; 24ss.). Estas noticias semellan plasmar o xurdimento dunha certa rivalidade entre o clero regular e o secular no período tardo-visigodo; mais sobre todo, dentro dos nosos intereses particulares, constatan a proliferación de igrexas rurais, pois se *castrum Petrensis* corresponde de certo a unha comunidade local (cfr. §10.72), *Ebronantum*, fundada polo *uir inluster* Ricimiro, entra probablemente no paradigma nas igrexas propias.

8.20. *Principales curiae*

Unha das institucións municipais máis características do Baixo Imperio testemuñase na Galecia grazas ao moio de Ponte Puñide, sen dúbida un dos máis excepcionais achados arqueolóxicos do período romano na nosa terra (*vid. doc. 8.20*):

Modii l(ex) iuxta sacram iussio[n]em ddd(ominorum) nnn(ostrorum) Ualentiniani Ualent(i)s et Gratiani inuictissimorum | principum iubente Mario Artemio u(iro) c(larissimo) ag(ente) uic(ariam) p(raefecturam) cur(antibus?) Potamio et Quentiano principalibus (CIRG I, 87).

Este texto ten sido obxecto preferencial de análise no meu recente estudo arredor do *municipium* baixo-romano da Galecia, polo que me limitarei agora a reproducir o daquela exposto (Fernández Calo, 2017a: 33-36).

O *modius*, recipiente romano para áridos, neste caso de bronce, foi empregado deica o 364/375 para a exacción fiscal en especie. O campo epigráfico reproducido certificaría a legalidade dos seus pesos e medidas: a lei dos emperadores Valentiniano, Valente e Graciano, a orde do *uicarius* Mario Artemio, e finalmente o coidado (*cura*) dos *principales* Potamio e Quenciano na súa elaboración. Con todo, polas súas anomalías métricas sospéitase que foi elaborado dun xeito fraudulento, en beneficio precisamente destes últimos (Curchin, 2014b: 291). A función destes *principales* en relación ao moio non é máis ca especulativa, ao figurar no texto orixinal unha simple abreviatura, CVR (cfr. Martínez Salazar, 1913: 182), da que se pode inferir tanto un participio latino (*curantibus*, encargándose); ou ben un substantivo (*curatoribus*, encargados). Neste segundo caso obteríase a designación de Potamio e Quenciano como *curatores*, asimilándoos, dada a natureza fiscal do documento, á figura do *curator* ou *exactor ciuitatis*: o encargado, por designación da curia, das exaccións fiscais no seu *municipium* (vid. v.g. García Moreno, 1974a: 50). Porén, se cadra sexa preferíbel a lectura do participio, toda vez que a redacción do texto o separa do título *principales*, e en caso de seren ambos substantivos cumpriría pensar nunha secuencia copulativa: *curatores et principales*.

Este non conforma, obviamente, un argumento decisivo; mais de calquera xeito tal indefinición non afecta excesivamente ao sentido do texto, cuxo interese para nós é outro: o título *principalis*, compartido por Potamio e Quenciano. No contexto cronolóxico do documento, este non se reduce a un calificativo xenérico senón que impón a dignidade de *principales curiae* para os devanditos persoeiros (Martínez Salazar, 1913: 183; Ureña, 1915: 502; Curchin, 2014b: 289). Este título, como indica a súa propia nomenclatura, referíase ao núcleo de primeira dignidade, ou “executive committee” das curias (Curchin, 2014b: 277), que no Baixo Imperio tendeu a acumular as funcións deste órgano, como podemos observar no noso caso pola súa implicación fiscal.

O moio de Ponte Puñide abre inevitabelmente o interrogante da redución xeográfica da curia da que Potamio e Quenciano foron *principales*. No meu estudo da peza xa defendín que os datos cos que contamos, que se limitan esencialmente ao lugar do achado, apuntan á correspondencia desta curia á da propia *ciuitas* da que formou parte Ponte Puñide (Fernández Calo, 2017b: 35-36). Esta *ciuitas* é a todas luces a dos *Copori* (cfr. §11.32), que puido ter un relevante fulcro urbano no propio Ponte Puñide, onde se atopan vestixios razoábeis da presenza dun aglomerado secundario romano (Pérez Losada, 2002: 323). Con todo, é evidente que a curia puido ser tamén a de calquera cidade veciña, nomeadamente a de Lugo.

8.21. *Principes*

En dúas inscricións de carácter funerario do *conuentus* lucense, datábeis no século I d.C. e se cadra na súa primeira metade polas súas características formularias, paleográficas e onomásticas, obran tres mencións de *principes*. No período de preparación desta tese adiquei un achegamento monográfico a esta institución, que agardo publicar proximamente en forma de libro (Fernández Calo, 2020). Non é este o lugar onde afondarmos ou reproducirmos as pescudas desenvolvidas nesa investigación, senón máis ben, ao abeiro dos seus resultados, presentarmos unha síntese sumaria do rexistro, historiografía e valor histórico do *principatus* galaico, seguindo en esencia outro meu estudo anterior, máis superficial (Fernández Calo,

2016a).

Das dúas epígrafes que refiren esta institución, cómpre comezar pola máis recentemente —hai case un século— descuberta, por ter motivado a interpretación correcta da súa homóloga. Esta inscrición é a estela da Veiga, Asturias:

Nicer | Clutosi (filius?) | O (castello) Cari|aca | princi|pis Al|bionu|m an(norum) | LXXV | hic s(itus) | est (AE 1946, 121 = ERAs, 14).

A segunda, e máis antigamente descuberta, é o *sepulcro dos príncipes* de Lugo, que ofrece un texto de excelente lectura pero erosionado nos seus laterais. E. Hübner (*CIL* II, 2585) lera nela *princ*[- - -] e *princeps* CC[- - -], o cal conducira a interpretacións arredor dun insólito cargo militar, un *princeps ducenarius*. Non só o achado doutro *princeps* na Veiga, senón sobre todo o paralelismo representado pola posteriormente descuberta táboa de Castromao (*AE* 1972, 282) motivaron a suxerencia dunha lectura étnica (Albertos Firmat, 1975: 32), que derivou finalmente no *princeps Copororum*, lectura hoxe xeralmente aceptada, no catálogo de F. Arias Vilas, P. Le Roux e A. Tranoy:

[- - - Uec]ius Uerob[-i] f(iilius) prince[ps - - - | ex Hisp(ania?)?] cit(eriore) O (castello) Circine(nsi?) an(orurum) LX[- - - et | - - -?]o Ueci f(iilius) princeps Co[pororum | an(norum) - - -] h(ic) s(iti) sunt heredes sib[i et suis?] | f(aciendum) c(urauerunt) (IRPLu, 34).

Documéntanse, xa que logo, tres *principes* galaicos entre os *Albiones* e presumibelmente os *Copori*, comunidades adscritas ao *conuentus iuridicus* lucense. Con todo, o contexto do *principatus* galaico é moi difuso. Na veciñanza inmediata da Galecia, só en Cantabria atopamos unha analoxía clara: o *princeps Cantabrorum* de Valmartino (Mangas & Martino, 1997). Evidentemente, este título implica unha sensíbel discrepancia territorial, pois no caso galaico temos referencia a simples *ciuitates*, fronte ao carácter supra-local ou rexional do cántabro. Polo demais, afondarmos no valor semántico do *principatus* galaico complica-se ademais pola excepcional polisemia do termo latino *princeps*, que designou realidades sociais moi diversas (cfr. Lamoine, 2009: 68-73). É por iso que non existe o máis mínimo consenso arredor do valor institucional do *principatus* galaico. Tentarei a este respecto facer unha apertada síntese das diversas lecturas nas que xira a investigación, a partires agora da monografía que veño de publicar arredor desta institución (Fernández Calo, 2020).

Mesmo antes de formalizado o rexistro epigráfico actual da institución, pero sobre todo de asentada a lectura étnica do título principesco, os investigadores tenderon sempre a asimilar os *principes* a unha autoridade «xentilicia» ou «étnica», ou ben a unha «xefatura»²⁶. Case nunca as achegas arredor do *principatus* galaico afondaron na conceptualización teórica destes termos, pero en xeral a tendencia apunta deica o carácter arcaico e non estatal da institución. Nesta liña, xa T. Kotula (1965: 347, n1) e máis tarde J. M. Blázquez (1985: 582-583) equipararon aos nosos *principes* á figura teórica do *principatus gentis*, xefaturas étnicas documentadas ao longo do Imperio Romano, procedentes da tradición indíxena pero que irían evoluíndo en *principatus ciuitatis*, oligarquías civís, ao ritmo da aculturación. Enmarcado na relativización dos modelos evolucionistas na década de 1980, G. Pereira Menaut (1983a) equiparou o *principatus* a unha autoridade de tipo civil, operativa no entramado administrativo romano pero procedente da tradición indíxena anterior, suxerindo a súa analoxía coa figura do rei cliente. Outros investigadores enfatizaron esta lectura civil e fixeron os *principes* cargos delegados ou simplemente favorecidos polo seu achegamento ao poder

26 Cfr. *IRPLu*, 34; García y Bellido, 1943: 425; Étienne & al., 1976; Bermejo Barrera, 1978: 9; 59; Silva, 1986: 279; Mangas Manjarrés, 1996: 32; Rodríguez Colmenero, 1996a: 173; González Ruibal, 2006-2007: 393; González García, 2011a: 192-193; &c.

romano²⁷. Algúns arqueólogos asumen a xestación do *principatus* galaico como consecuencia do réxime tributario imposto por Roma, na forma de elite intermediaria, inexistente, por definición, antes da conquista (Fernández-Posse & Sánchez-Palencia, 2005: 157). Nunha tendencia semellante ás anteriores, pero sen negar o carácter indíxena da institución, atópase o transcendental traballo de J. F. Rodríguez Neila (1998: 117-118) que equiparou os *principes* galaicos á figura do *principatus ciuitatis*, a oligarquía política dunha *ciuitas*. Porén, outros investigadores, entre os que hei de incluírme, vimos sinalando a dificultade de paralelizar as comunidades rurais nas que sobranceaban os *principes* galaicos ás repúblicas urbanas nas que exercía o *principatus ciuitatis*, polo que optamos por recuperar o paradigma de *principatus gentis* (Le Roux, 2003: 174; Ortiz de Urbina, 2013a: 293-294; Blöck & al., 2016: 507; Fernández Calo, 2016a: 118). Nunha achega moi orixinal, E. Pitillas Salañer (2003) presumiu unha aristocracia guerreira antes da conquista romana e unha civil despois da mesma. Esta interpretación conecta cos *tópoi* comúns nos estudos celtas, que tenden a equipararen o *principatus* galaico a unha realza á cabeza dunha aristocracia guerreira; valorando, iso si, dun xeito moi diverso o efecto da romanización. Así, se nun primeiro momento M. V. García Quintela (1999: 217; Vázquez Varela & García Quintela, 1998: 129) asumía a retracción do poder do *princeps* como efecto da conquista, agora propón o incremento das súas prerrogativas como efecto da súa vinculación ao poder romano (García Quintela, 2002; 2007). A. Pena Graña (v.g. 2004: 271), pola súa banda, considera completamente inocua a conquista para esta institución, que supostamente mantería as mesmas funcións exactas antes e despois do dominio romano, disfrutando dunha pervivencia, máis ca longa, case atemporal. Opoñendo este carácter «rexio» outro «sacerdotal», podemos citar pola súa orixinalidade a última achega de N. V. Santos Yanguas (2014: 21-23) ao respecto, que prefere ver os *principes* como ministros relixiosos.

Nin sequera a proxección territorial do *principatus*, que canda menos na Veiga se define coa mención clara e incontrovertíbel dunha *ciuitas*, escapa á controversia. Así, algúns investigadores propuxeron o *principatus* como figura sobranceira sobre clans, castros, comunidades étnicas locais —*populi* ou *ciuitates*—, e mesmo supra-locais. Evitarei estenderme con isto agora, pola súa prolixidade e por non aportar máis nada ca outra interminábel sucesión de citas bibliográficas. Salientemos, simplemente, a meirande parte das achegas defenden a opción local, ou que nós chamamos local.

No meu recente achegamento monográfico á cuestión (Fernández Calo, 2020) puxen de manifesto que toda esta indefinición historiográfica é debida a que o *principatus* galaico rara vez foi estudado como tal, senón como argumento das ideas previas dos investigadores arredor da sociedade galaica, xa sexa do período castrexo ou do romano. É por iso que namentres para algúns arqueólogos o *principatus* certificaría a existencia de xerarquías no seo da sociedade castrexa pre-romana, para outros sería un simple efecto da implantación do réxime tributario romano sobre a mesma. Do mesmo xeito, acotío se buscaron paralelos históricos para extrapolar a partires deles o valor social do *principatus*, no canto de ser precisamente o seu valor social o que fundamentase a pertinencia de tales paralelos. É así que o *principatus* tanto se ten encaixado entre elites civís mediterráneas como entre realzas célticas. Propuxen, fronte a semellantes eivas da historiografía precedente, a análise exhaustiva do valor social do *principatus* a partires das súas propias fontes. Resumo os meus resultados:

1º. — dimensión institucional: en inscricións funerarias, o título *princeps* tanto podería ser entendido como un eloxio ou un oficio, sendo a segunda a solución idónea polos paralelos

27 Entroutros, Alarcão, 1995: 56; 1998: 55-56; Mangas & Martino, 1997: 336-337; Santos Yanguas, 1999: 142; González Rodríguez, 2002: 315; 2005: 99-100.

expresivos que o *principatus* ten tanto na literatura coma na epigrafía latinas;

2º. — proxección local: o complemento do título principesco co nome dunha *ciuitas*, canda menos na Veiga, impón que a proxección territorial do *principatus* fose estritamente local;

3º. — impronta indíxena: a onomástica e o contexto xurídico peregrino impoñen que o *principatus* nada teña que ver coas leis e institucións romanas, senón coas indíxenas;

4º. — exercicio exclusivo: o xenitivo plural e a mención singular, mesmo en Lugo no que obra a homenaxe a dous *principes* sucesivos, favorece a opción de que o *principatus* galaico se exercese unipersonalmente;

5º. — exercicio vitalicio: a aparición do título en sepulcros evidencia que os *principes* finaron séndoo, e isto apoia a idea dunha institución exercida vitaliciamente;

6º. — sucesión dinástica: o feito de que os *principes* de Lugo sexan pai e fillo apoia que o mecanismo de reprodución social desta institución fose por herdanza familiar.

A conxunción de todas estas características do *principatus* galaico debuxa un panorama moi concreto do mesmo:

Confirmanse [...] as lecturas institucionais e indíxenas, maioritarias, desta realidade social galaica. Máis concretamente, a dinámica de exercicio exclusivo apoia o paralelo do *principatus gentis* fronte ao *ciuitatis*. E isto, xunguido ao carácter indíxena e o propio contexto socio-político, vencella inexorabelmente o *principatus* galaico a unha xefatura propia das comunidades etno-políticas da *Callaecia*. Pero hai máis: engadirmos a tal caracterización a dinámica de sucesión dinástica e vitalicia apunta a que esta xefatura ten que ser reducida, en concreto, unha verdadeira realeza indíxena (Fernández Calo, 2020: 116).

Sobre esta base, no meu estudo monográfico encetei a contextualización do *principatus* galaico como un exemplo rexional, a un tempo, de *principatus gentis* romano e de realeza étnica tradicional anterior ao afianzamento civil que conduciría, ao longo dos marcos circunmediterráneo e europeos da Idade do Ferro e segundo diferentes ritmos, á constitución de repúblicas. Continuei rastrexando a posíbel plasmación do *principatus* no rexistro material e inmaterial da cultura castrexa, culminando na valoración da súa biografía como institución (Fernández Calo, 2020).

Malia que no meu estudo tentei rastrexar as orixes do *principatus* tanto na herdanza etno-lingüística indoeuropea coma nas tendencias estruturais da nosa Idade do Bronce, cómpre agora, dentro do estrito ámbito cronolóxico da presente tese, valorarmos simplemente o lapso romano desta institución, precisamente o da súa plasmación epigráfica. Aquí non atopamos máis cá interpretación historiográfica tópica do *principatus* galaico: unha xefatura indíxena mediatizada polo poder romano, encadrábel, como algunhas achegas —entre as que me inclúo— estaban a sinalar nas últimas décadas, no modelo xeral do *principatus gentis*. Esta figura certifica así a pervivencia en plena época imperial das estruturas étnicas tradicionais dalgunhas comunidades galaicas, sendo finalmente arrecantada e abolida ao ritmo do seu afianzamento civil, latinización xurídica e eventual municipalización.

8.22. O rector lucense

Deica o ano 460 d.C., Hidacio de Chaves testemuña un posíbel cargo político galaico-romano: o *rector* de Lugo. Na valoración individualizada deste problema non irei máis aló da que teño desenvolvido na miña síntese da historia política galaica (Fernández Calo, 2018a: 224-225), que me limitarei agora a reproducir. Pero antes cómpre, certamente, recoñecermos as circunstancias do seu testemuño:

Per Sueuos Luco habitantes in diebus paschae Romani aliquanti cum rectore suo honesto natu repentino, securi de reuerentia dierum, occiduntur incurso (Hyd., *Chron.*, 199 [194]: ed. Mommsen, 1894: 31).

Embora unha posíbel lectura deste «reitor» sería a de «bispo», dado o título baixo-romano deste oficio como *rector Ecclesiae*, o carácter senlleiro da mención hidaciana ten invitado a postularlle máis ben unha caracterización político-administrativa, vencellada á nobreza local e procedente da tradición romana; mais só a nivel simbólico por ter daquela xa desaparecido a administración imperial da Galecia²⁸.

Se cadra o seu título remitise, simbolicamente, ao vello *tribunus cohortis Lucensis*, acantoado no mesmo Lugo durante a Baixa Romanidade (*Not., Occ.*, XLII, 29; cfr. Candelas Colodrón, 2001). L. A. Curchin (2018: 233) vén recentemente de suxerir que se tratase dun cargo ben máis civil: un *defensor ciuitatis*. Alén disto, poida que se trate dunha innovación administrativa tardo-romana; ou ben a mención equívoca de Hidacio a unha figura xurídica de diferente denominación real. O único que está claro é a súa adscrición lucense; e por iso cómpre admitir algunha impronta municipal do seu cargo, fose cal for a súa influencia fóra da cidade.

O *rector* lucense destaca, pois, por ser unha manifestación institucional única do período de asentamento bárbaro na Galecia. Con todo, a súa figura encadrela coa dos lusitanos Lusidio e Cántabro (Hyd., *Chron.*, 229 [225]; 246 [240]), así coma outras figuras anónimas da propia Galecia (*ibid.*, 91 [81]; 100 [91]; cfr. Fernández Calo, 2017a: 37), no sentido de seren en conxunto mencións unipersoais da autoridade, aparentemente leiga, das súas comunidades. Se isto é así, se cadra a autoridade dos grandes centros urbanos do occidente da península ibérica se concentrase en maxistraturas unipersoais canda o colapso das estruturas supra-locais romanas, deixando atrás a tradición curial. Neste caso cobraría forza, certamente, a hipotética relación entre o *rector* lucense e o *tribunus cohortis* baixo-romano da mesma cidade.

Por outra banda, a mención dos *Romani* que identifica Hidacio en Lugo tamén podería interpretarse como a persistencia serodia, medio século despois do asentamento bárbaro, dun enclave de soberanía imperial, real ou pretendida, dirixida polo devandito *rector*. Esta suxestiva lectura igualaría o *rector* lucense a outras figuras históricas coñecidas por apelaren, expresa ou aparentemente, ao vello poder romano logo do seu colapso no Occidente: figuras coma Siagrio na Galia, *rex Romanorum* (Greg., *H.F.*, II, 27; cfr. Martindale, 1980: 1041-1042; James, 1988), ou o *imperator* Masties e especialmente o *rex Maurorum et Romanorum* Masuna en África (*CIL* VIII, 9835; cfr. Martindale, 1980: 734; Camps, 1984), exemplificarían esta posibilidade.

Hei de insistir, de calquera xeito, na importancia de non substraer o *rector* lucense do substrato organizativo municipal da propia cidade, sen que isto vaia en prexuízo dos potenciais paralelos aludidos. Como tamén teño exposto noutro traballo (Fernández Calo, 2017b: 42), o *rector*, alén de indubidoso aristócrata local (*honestu natu*), houbo de ser un maxistrado, sequera circunstancial, da súa comunidade política. Dado o estatuto municipal do Lugo romano (*vid.* §11.52), a alusión hidaciana á representación ou dirección dos “romanos” da cidade (*Romani [...] cum rectore suo*), implicaría ter sido escolleito pola propia curia local. O mesmo exactamente vén de sinalar L. A. Curchin (2018: 233) nun aínda máis recente traballo arredor dos gobernos locais hispanos na Tardoantigüidade.

28 Nesta liña, Tranoy, 1981: 440-441; Isla Frez, 1992: 16; Arias Vilas, 1997: 291; López Carreira, 1999: 32; Candelas Colodrón, 2001: 136-137; Ubric Rabaneda, 2003: 74-76; Díaz Martínez, 2007: 441; Curchin, 2018: 233.

8.23. *Senator*

No meu recente estudo arredor das institucións pre-municipais da Galecia chamei a atención arredor dunha estela romana de Padrón consignada nos rexistros epigráficos do século XIX pero desaparecida nun momento indeterminado, con notábel mención dun *senator* indíxena que foi impugnado por mor dunha desafortunada re-edición epigráfica. En efecto, a epígrafe foi obxecto dunha cuestionábel corrección que acadou unha ampla influencia académica, contra a que argumentei debidamente a prol de rehabilitar as primeiras lecturas da epígrafe e con elas o testemuño do *senator* (Fernández Calo, 2016b: 118-120). Cómpre, xa que logo, reproducirmos agora o argumento.

O campo epigráfico do documento en cuestión, obviando polo de agora a súa terceira ringleira obxecto das correccións anteditas, é o seguinte: *Cambavius | Corali filius* | [- - -] | *annorum L | h(ic) s(itus) e(st) | sit t(ibi) t(erra) l(euis)* (*CIL* II, 5629 = *CIRG* I, 13). O texto reproducido evidencia o carácter funerario do documento, na honra dun certo Cambavio fillo de Coralo, podendo situarse a todas luces no século I d.C. por non aparecer aínda formalizada secuencia STTL (cfr. *CIRG* I, 13). A partires disto, podemos cuestionarnos o valor da terceira ringleira.

A lectura orixinal baseouse na copia realizada por R. Barros Silvelo na que se consignaba *Senatorie* · S. E. Hübner (*CIL* II, 5629) corrixiuna por *Senatoris s(eruus)*, lectura difícil pola presenza de filiación; a non ser que *Senatoris* fose un antropónimo, o que tampouco semella moi doado. Pola súa banda, A. López Ferreiro (1898: 366-367) reproduciu un gravado da estela que ofrecería outro viero de interpretación, pero na liña do de R. Barros Silvelo: *senator iries*. Para el, a lectura sería *senator iries(is)* e referenciaría un “miembro de la Curia municipal de Iria”. F. López Cuevillas e R. de Serpa Pinto (1933-1934: 286), en troques, coidaron que o *senator* aludido no epitafio “acochou baixo de un tídoo romanizado calquer maxistratura indíxena da república dos Caporos”.

Con todo, deica a década de 1990, a influínte edición de G. Pereira (*CIRG* I, 13) significará a remoción deste *senator* dos rexistros epigráficos e da discusión académica, ao propor unha lectura en extremo afastada das anteriores, malia basearse primariamente nelas por non ter acceso directo á epígrafe orixinal. Formulou, pola contra, o seu potencial paralelismo con outro documento (*CIL* II, 5626 = *CIRG* I, 12), tamén procedente de Padrón pero de carácter votivo que —segundo a súa propia lectura, que tamén coido forzada (cfr. §7.4)— se referiría a uns adicantes *For(o)i(ri)|e(n)ses*. Deste xeito, para G. Pereira cumpriría ler na terceira ringleira do epitafio de Cambavio *Sena For(o)irie(n)s(is)*, onde a mención *Sena* formaría parte da *origo* do defunto: un presunto *castellum Sena* do *Forum Iriensium*. Esta última lectura resulta a todas luces problemática, e non só pola drástica corrección do campo epigráfico orixinal, senón nomeadamente polo seu contexto funerario *intra ciuitatem*. Como é ben sabido, os epitafios latinos non adoitaban especificar a *origo* cando os defuntos eran enterrados dentro dos lindeiros xurisdicionais da súa mesma *ciuitas*, e isto constatámolo abondosamente no noso rexistro de *ciuitates* (§11). A corrección significa tamén subvertir o único xentilicio incontrovertibelmente constatado para *Iria Flauia*, que hoxe sabemos —embora sempre fora dabondo obvio— *Iriaflauienteses*, grazas á descuberta dunha *origo* emigratoria (Álvarez Asorey, 2006). E significa, finalmente, recuar o testemuño do presunto *Forum Iriensium* a antes de calquera dos *fora* galaicos, que só aparecen a partires da obra de Ptolomeo, avanzado o século II, cando esta lápida nos leva probablemente á primeira metade do século I. En fin, máis do que tentar salvar contra toda evidencia a lectura de G. Pereira, se cadra resulte máis construtivo atendermos ás razóns que cominaron unha modificación tan drástica do campo epigráfico orixinal.

En efecto, como xa temos suxerido dende que encetamos encadramento historiográfico desta tese (§3.1), nesta resolución de G. Pereira só atopamos un seu preconceito: “os autores antigos [...] creron que Cambavio Corali f. era un senador da curia indíxena de Iria, [...] o

que non é acceptable” (*CIRG* I, 13). Tan categórica refutación das lecturas anteriores non se fundamenta máis ca nesta afirmación, da que se elude todo desenvolvemento. Certamente non é aceptábel a pertenza a unha curia indíxena, pois este termo, na acepción aludida, fai estritamente referencia aos órganos deliberativos municipais romanos. Mais isto non significa que non poida ser un *senator* indíxena, precisamente dun *senatus* indíxena. En efecto, contra a percepción de G. Pereira, conséntase efectiva e abondosamente que a *interpretatio Romana* designaba co título *senator* os membros dos senados locais de comunidades peregrinas (García Bellido, 1966a: 156; Melchor Gil, 2010). Podemos mesmo contextualizar este *senator* de Padrón con algúns *senatus* testemuñados na veciñanza da Galecia, coma o caso vetón de Bohonal de Ibor (*CIL* II, 5346) ou o váceo de Herrera de Pisuerga (García y Bellido, 1966a). Mesmo no que coidamos o ámbito institucional galaico, embora administrativamente na Lusitania, contamos con referencias duns órganos deliberativos, os *concilia*, que poderían corresponderse á mesma realidade socio-política (*vid.* §8.4).

Polo demais, existen varias razóns para adscribirmos a esta realidade «peregrina» ou «pre-municipal» o *senator* da lápida perdida de Padrón:

- 1ª. — o texto, como se indicou, semella datarse na primeira metade do século I d.C., polo que estaríamos a todas luces nun contexto previo á latinización xurídica e á municipalización da súa comunidade, fose esta *Iria* ou outra;
- 2ª. — o termo *senator* fica en calquera caso desvinculado dos *ordines decurionum* municipais, cuxos membros se intitulaban máis ben *decurius* ou *centumuir* (cfr. Nicols, 1988);
- 3ª. — finalmente, xa a nivel especulativo, o potencial exercicio dalgunha maxistratura por parte deste *senator* ao longo dun *cursus honorum* municipal tería motivado a adquisición da cidadanía romana *per honorem*, o que dende logo non é o caso, pois a súa onomástica é plenamente indíxena, carente de *tria nomina*, e sen mención de tribo cívica.

Deste xeito, o *senator* do perdido epitafio de Padrón, identifíquese ou non co defunto ao que honra, Cambavio fillo de Coralo, constataría a existencia dun destes *senatus* «peregrinos»: o órgano deliberativo local dalgunha comunidade galaica, xa fose esta o presunto *Forum Iriensium* ou outra, eludida na estela, que se puidese vencellar á contorna de Padrón, coma os *Copori*, ou ben os *Cileni* ou os *Celtici Praestamarici*.

8.24. *Tabularius*

Unha lápida lucense datada no período severiano, e probabelmente a comezos do século III, lembra o pasamento de Rufino Leoncio, cunha tímida referencia ao seu importante papel institucional:

D(is) M(anibus) s(acrum) | Iulio Rufino | Leontio ex tab(ulario) | ciui Asturice(n)si | annorum XXVIII | Rufonius Rufi|nus pater et Ru|fia Paterna mater | filio piissimo (IRG II, 29 = IRPLu, 28).

A expresión *ex tabulario* evidencia a ocupación de Xulio Rufino Leoncio nun *tabularium* ou arquivo censal de Lugo; ou sexa, a súa condición de *tabularius*. G. Alföldy (2002: 60) vai suxerir aquí un órgano administrativo provincial da efémera *Hispania superior*; pero o certo é que un *tabularium* municipal resulta igual de plausíbel. Sen necesidade —nin posibilidade— de ampliar máis estas consideracións, cómpre sinalar simplemente que poderíamos ter aquí, ou non, o testemuño expreso dun órgano burocrático do *municipium* de Lugo.

Pretendo achegar neste capítulo un ensaio de síntese da xeografía política da Galecia alto-medieval, pero para isto cómpre antes analizarmos as variantes rexionais de tal xeografía política, o que non amosa outra vía posíbel máis cá atención individualizada de cada ámbito diocesano:

- 1º. — Braga;
- 2º. — Iria-Compostela;
- 3º. — Lugo;
- 4º. — Mondoñedo;
- 5º. — Porto;
- 6º. — Ourense;
- 7º. — Tui.

Mais por circunstancias particularmente comprometedoras para a documentación que atinxen a dous espazos concretos, de marcado carácter periférico, o seu tratamento non será posíbel dentro da lóxica seguida nas sés correspondentes —concretamente, Lugo e Braga—, polo que lles adiquerei unha atención particularizada en senllos apartados:

- 8º. — as serras orientais galegas;
- 9º. — Trás-os-Montes.

De seguido, e por non deixarmos ningún espazo por cubrir dentro do noso interese concretado na Galecia, mesmo aqueles que non o foron *stricto sensu* na Antigüidade, propoño concluír con outros espazos máis ou menos afíns da súa veciñanza cun grande peso contextualizador e mesmo con potencial utilidade para o recoñecemento de bisbarras periféricas:

- 10º. — a Galiza asturicense;
- 11º. — terras da Beira portuguesa;
- 12º. — o occidente asturiano;
- 13º. — terras do Bierzo.

Xunguindo finalmente a información diacrónica subministrada polo estudo individualizado de cada un dos ámbitos identificados, proporase un ensaio de síntese do que resultará unha síntese xeográfica alto-medieval, base das nosas posteriores análises retrospectivas. Mais antes disto coido pertinente encetarmos unha xustificación metodolóxica desta tarefa, para recoñecermos as súas limitacións pero reivindicarmos, tamén, as súas potencialidades. Remito xa dende agora á cartografía elaborada en base ao exposto ao longo deste capítulo (*vid.* mapa 9).

9.1. Xustificación metodolóxica

Agás no ámbito diocesano de Iria e Lugo, para o que foi a *Gallaecia* antiga e alto-medieval apenas dispomos de documentación anterior ao século XI. Claramente, isto supón un atranco significativo para a nosa pretensión de nos achegar a unha xeografía política primitiva, a un panorama ilustrativo do ordenamento local máis antigo do noso Medievo, a partires do que encetar a nosa análise retrospectiva. Ademais, é precisamente arredor desta mesma época —en concreto dende remates do anterior século X— a partires de cando arrinca o Pleno Medievo, e canda el o verdadeiro xermolo do feudalismo galego-portugués.

Obviamente, os fitos historiográficos non constitúen meras convencións cronolóxicas, senón que tratan de dar resposta a procesos de transformación moi reais e definidos: procesos que, na *Gallaecia* do ano mil, van comportar transcendentais mudanzas na súa organización socio-política; e polo que aquí importa, na estrutura do seu poder local e na dispoñibilidade de fontes para rastrexala.

Antes do ano mil, a *Gallaecia* era unha constelación de *territoria* ou distritos de proxección local, denominados asemade *commissos* na súa dimensión civil e *dioceses* na eclesiástica²⁹, con cadanseu *comes*, delegado rexio, e *abbas*, delegado episcopal, á súa cabeza (López Alsina, 1988: 167-168). Sobre esta base estrutural vanse ir desenvolvendo grandes dominios políticos, tanto condaís coma episcopais, por agregación dos *territoria* primitivos. Este proceso semella ter estado presente na orixe dalgunhas entidades alto-medievais, coma *Anegia*, *Bubal* e *Limia*, que malia se documentaren como *territoria* semellan ter sido, segundo teremos ocasión de comprobar polo miúdo, demarcacións amplas en beneficio de condes de fronteira; ou sexa, agregación de *territoria* anteriores recén integrados na monarquía. Dende Afonso III, presúranse e organízanse varios vellos centros urbanos ao sur do Lima, coma Chaves, Coimbra, Porto e Viseu; pero tamén outras sen tradición episcopal coma a citada *Anegia* ou Santa Maria, ou xa máis ao sur Condeixa, que indistintamente adoptarán o título de *ciuitates*, artellando amplos territorios (Barroca, 2004; Lima & Teixeira, 2010: 139; 151). Con todo, non semellan ter diferido dos setentrionais no seu funcionamento (cfr. Barroca, 2004: 187). De feito, o meirande destes dominios da *Gallaecia* alto-medieval —e posterior— correspóndese paradoxalmente á área na que a xeografía eclesiástica conservou mellor a territorialidade civil alto-medieval: a terra de Santiago, expresión política do poder episcopal compostelán, cuxo proceso de expansión e consolidación se documenta con certo detalle (cfr. Barreiro Somoza, 1987). Na meirande parte dos casos isto non é así; de xeito que só por noticias puntuais se recoñece a existencia dalgúns condes alto-medievais que posuíron señoríos xurisdicionais amplos e discontinuos; noticias algunhas das cales teremos ocasión de estudar. Sexa como for, independentemente da disparidade obvia que puido existir entre os gobernos condaís locais e estes señoríos supra-locais incipientes, a base estrutural do *territorium* só vai verse alterada substancialmente despois do Alto Medioevo, e por citarmos unha data significativa, a partires do ano mil.

No tránsito do século X ao XI, en efecto, prodúcese unha decisiva reformulación do ordenamento do territorio, na que a monarquía, recén asentada en León e axiña inmersa nun proceso expansivo sen precedentes ata o século XIII, perdería a capacidade dun control directo e bilateral dos *territoria* galaicos e os seus *comites*; de xeito que, fronte á vella fiscalización directa dos poderes locais, tentaría establecer agora vencellos familiares e clientelares coas familias condaís pre-existentes, que tenderon a concentraren xa definitivamente grandes señoríos patrimoniais (López Alsina, 1988: 223-226). Obviamente, as necesidades e obxectivos destes grandes estados señoriais diferían dos da monarquía e dos propios *commissos* de proxección local de cuxa agregación foran resultado. Semellante panorama político tivo así notábeis implicacións nas mudanzas estruturais deste tempo, nas

29 No primeiro caso, a forma de nominativo correcta, *commissum*, é moi rara no latín medieval galaico; e de feito as formas de acusativo das que derivan as actuais voces patrimoniais galegas son case sempre *commisso* e *commissos*, singular e plural, cando en latín clásico deberían de ser respectivamente *commissum* e *commissa*, coas desinencias do xénero neutro. A súa ortografía, en troques, é moi variábel: *commisso*, *conmisso*, *comisso*, *conmisso*... Tentando casar a preceptiva atención a unha ortografía unívoca coa singularidade deste concepto, alusivo estritamente a unha entidade xurídica propia do Medioevo galaico, evitando xa que logo a polisemia das voces correctas *commissum* e *commissa* de feito practicamente abandonadas na nosa documentación, empregarei aquí as formas vulgares *commisso* e *commissos*, de uso por outra banda cotián entre os medievalistas. O mesmo acontece no segundo caso, no que a forma vulgar *diocesis* aparece sempre no canto da correcta *dioecesis*, polo que se empregará aquí para designar estritamente esta realidade eclesiástica do Alto Medioevo galaico, evitando a polisemia do segundo termo.

novas estratexias seguidas polos grandes señores da Gallaecia, na consecución do feudalismo galaico e —significativamente e por citarmos un exemplo ilustrativo pola súa materialidade— na proliferación dos nosos castelos pleno-medievais. Só entón se materializou na nosa terra a pirámide feudal na súa forma máis clásica, pois estes grandes señores tenderon a reproduciren a mesma relación de poder cos delegados locais dos seus *territoria*. Segundo A. M. C. Lima (1993: 274ss.; 1999: 403), as propias dinámicas sociais xestadas no seo desta pequena nobreza favoreceron a súa progresiva independencia fronte ás familias condaís e, canda isto, a fragmentación dos primitivos e grandes *territoria* en *terrae* máis pequenas, polo común xurisdición de cadanseu castelo. Non só as castellanías, senón simples coutos ou prioratos, decote creados co único fin de favorecer a un determinado descendente, eclosionan no Pleno Medioevo e ilustran ata qué punto un condicionamento circunstancial puido alterar a estrutura mesma do poder local galaico. De calquera xeito, as propias estratexias territoriais promovidas polos grandes señores rematarían por desdebuxaren a entidade e estrutura dos *territoria* primitivos, segundo estes se fragmentasen ou se fosen demarcando outras xurisdicións máis acordes coas necesidades globais dos seus señoríos. O Pleno Medioevo, en fin, é marco dun transcendental proceso de urbanización, cerne de moitas das actuais vilas e cidades galego-portuguesas, ao abeiro do desenvolvemento xurídico das cartas forais, que a oito substraeron espazos xurisdiccionais de distritos pre-existentes para os poñer a disposición dos novos coutos urbanos e das súas flamantes oligarquías concellís.

Non podemos deixar de referirmonos á noción da «revolución do ano mil» propugnada polos mutacionistas franceses, certamente moi controvertida, pero ben significativa para os nosos limitados intereses particulares: entroutras moitas transformacións, a este proceso atribúe G. Bois (1991) o desdebuxamento da «cidade antiga», o centro político da Antigüidade romana, supostamente parasitaria do mundo rural, vixente como sé condal e episcopal en época carolinxia, a prol do sistema feudal, alicerzado no protagonismo dos *pagi* rurais e, máis tarde, no xermolo dos burgos, creando o novo concepto de «cidade medieval», máis imbricada nas relacións de mercado e consecuentemente de máis clara impronta económica. As mudanzas que suxerimos como drásticas transformadoras da estrutura do poder local na nosa terra forman, abofé, parte consubstancial do feudalismo do Occidente europeo medieval.

En suma, é claro que a documentación que emerxe no século XI está vencellada tamén a unha xeografía política ben distinta á do Alto Medioevo, co desdebuxamento das xurisdicións primitivas conforme ás estratexias particulares de cada señor feudal e a proliferación de novas castellanías e coutos. Non será, nestas circunstancias, unha inxenuidade tentar reconstruírmos a xeografía política alto-medieval?

Esta sospeita podería desanimar toda tentativa neste sentido, pero non a nosa. E non por un exceso de optimismo ou unha teimuda obstinación; senón porque, en esencia, resulta infundada. Xa apuntamos que as dioceses de Iria e Lugo aportan un rexistro o suficientemente abondoso e sistemático dende o mesmo Alto Medioevo, co que, de feito, a xeografía política de boa parte do norte da *Gallaecia* pode ser reconstruída na súa totalidade a través de documentación estritamente alto-medieval. Mais as nosas posibilidades documentais non se circunscriben a esta limitada porción setentrional, pois, como xa aludimos, os *territoria* tiveron non só unha dimensión civil representada pola autoridade condal, senón tamén unha eclesiástica, na que se albisca a figura do *abbas* á cabeza da súa *diocesis*. Estes distritos, agregados de parroquias rurais, coincidiron intimamente cos correspondentes condados civís alto-medievais; e malia non escaparen ao reformismo eclesiástico pleno-medieval, que trocou a figura do *abbas* pola do arcepreste, centralizando o goberno catedralicio destes distritos, unha certa continuidade básica se albisca na estrutura territorial entre as antigas *dioceses* e os novos arceprestados (López Alsina, 2002: 437). E contra o desdebuxamento continuo da territorialidade civil, tales arceprestados mantiveron a súa entidade e estrutura con

independencia dos condicionantes políticos, suxeitos unicamente á revisión constante e puntual reforma por parte da autoridade episcopal pertinente.

Por outra banda, dende o mesmo século XI emerxe unha plétora de noticias que matiza o severo imperativo documental que vimos de recoñecer: as divisións diocesanas, precisamente co gallo da reforma capitular nas sés episcopais galaicas. O réxime capitular forma parte das innovacións eclesiásticas xurdidas ao abeiro da reforma gregoriana, que pretendía con el favorecer a autonomía do clero catedralicio fronte ao seu bispo e, canda isto, a colexialidade do goberno diocesano, fixando as competencias de bispos e coengos. Na *Gallaecia*, coma no resto do occidente cristián da península ibérica, esta reforma foi auspiciada, baixo o reinado de Afonso VI, no concilio de Burgos de 1080 (Pérez Rodríguez, 2010: 160). A constitución dos cabidos e a fixación das súas novas competencias supón un fito na historia eclesiástica galego-portuguesa con notábeis implicacións para os nosos obxectivos particulares, ao suscitar novas formas de goberno e de administración dos bens eclesiásticos, e ser causa última da redacción dalgúns determinados documentos de fulcral interese para o recoñecemento do artellamento territorial interno dalgunhas dioceses. A reforma gregoriana vai ser clara fonte de controversia entre as competencias do bispo e as do seu flamante cabido, o que terá transcendentais implicacións en Tui, onde foi resolta por unha división de bens que para nós supón a máis antiga constatación da súa xeografía diocesana. Unha división semellante e do mesmo século, máis desta volta a propósito dunha controversia xurdida cun certo conde, proporciona un documento de impliacións semellantes para a diocese de Mondoñedo. Polo demais, a reforma vai redefinir asemade a figura do arcediago, agora delegado capitular competente sobre distritos pre-existentes que outros documentos se preocuparán por definir; o que, se en Compostela permitirá encher algúns baleiros perfilados pola documentación anterior, en Braga os arcediagos, distritos equivalentes nesta sé aos arciprestados doutras dioceses, suporán para nós o seu nexu ineludíbel coa territorialidade alto-medieval.

En efecto, a documentación xurdida ao abeiro de cada reforma capitular, intrinsecamente exhaustiva, vai distanciarse acotío da innovadora xeografía política do seu tempo, ao reproducir, de feito, a eclesiástica, máis conservadora. Con independencia de que un conde chantase un castelo nun territorio e tentase artellar e legalizar a súa xurisdición en detrimento dos seus rivais políticos, ou de que beneficiase a un herdeiro cun couto; ou un mosteiro tratase de racionalizar o seu goberno señorial cun novo priorato, a estrutura do arciprestado, agregado de parroquias, vai ficar incólume e a seguir en adiante o seu propio ritmo. As divisións diocesanas dos séculos XI e XII arrombarán tales arciprestados, vindeiros equivalentes aos *territoria* alto-medievais; e farano dun xeito exhaustivo, sen que se lles escape nin unha soa bisbarra do seu ámbito xurisdiccional... E decote nin sequera do da diocese veciña.

Evidentemente, as dificultades son extraordinarias, mais coido que nas circunstancias descritas se poderá formular un achegamento rigoroso ao noso obxectivo, meramente limitado ao recoñecemento das entidades políticas locais existentes e das liñas básicas da súa distribución xeográfica.

No problema presentado os atrancos non son tanto de natureza documental como académica. En efecto, a xeografía política alto-medieval da *Gallaecia* é, para variar, un tema historiográfico marxinal, claramente subdesenvolvido e en extremo fragmentado. Non é que non exista unha obra de síntese da que botar man; non é sin sequera que as liñas investigadoras se teñan enfrascado paralelamente nunhas tradicións académicas correspondentes á actual Galiza e norte de Portugal, reproducindo unha dicotomía política daquela inexistente. Porén, nin sequera é este o principal problema que atinxe á investigación da xeografía política medieval: o principal problema —valla a redundancia— é a simple, común e inexcusábel desatención a este problema por parte da nosa investigación medievalista.

Esta crítica non é absoluta: en Portugal o artellamento político alto-medieval e a súa evolución foi traballada cunha atención indubidosamente rigorosa dende hai ben tempo. Xa P. Merêa e A. A. Girão (1943), facendo uso dos *Diplomata et chartae* editados no século anterior e das súas propias pesquisas arquivísticas, confeccionaron o primeiro mapa dos *territoria* alto-medievais portugueses (*vid.* doc. 9.1). O padre A. J. da Costa (1997), editor do *Liber fidei* de Braga xa empregado polos anteriores, vai perfeccionar o recoñecemento da xeografía eclesiástica da sé bracarense, pois o seu catálogo e delimitación de arcediagados, como xa apuntamos equivalentes aos *territoria* civís análogos, chegará a unha exhaustividade non acadada polos anteriores. As súas pescudas, con todo, deixarán no ar en grande medida o territorio oriental trasmontano do bispado, que en contrapartida ten sido estudado recentemente, dun xeito un tanto pedestre, por J. de Alarcão (2015). A sé portugalense, apenas un apéndice da área xeográfica obxecto da presente tese, foi xa ben cuberta polo antedito estudo inicial, ao que complementan as pescudas de A. M. C. Lima (1999; 2009; 2010-2011; &c.) no que se refire á delimitación específica dos seus *territoria* constitutivos.

Para a actual Galiza, en troques, non podemos partir dun estudo amplo e sistemático inicial, porque non existe. Apenas C. Baliñas (1998), nun libro de carácter netamente divulgativo e a título de apéndice, ten achegado un mapa de *territoria* alto-medievais, engadindo o estudo superficial de cada un deles, mais sen tentar discernir as súas comúns diverxencias institucionais e cronolóxicas, e desatendendo por enteiro as dioceses de Tui e Mondoñedo. Este mapa foi re-editado, con mínima actualización, nun seu artigo máis recente (Baliñas Pérez, 2006), que me permito reproducir como anexo (*vid.* doc. 9.1b). Unha orientación infinitamente máis rigorosa, pero desgrazadamente menos exhaustiva, é a que atopamos na recente tese de doutoramento de M. Bermúdez Beloso (2017), centrada precisamente nas *terrae* medievais. Esta tese é, ao meu saber, a primeira achega seria a este problema en máis de trinta anos, supoñendo un avance inestimábel; pero mesmo sendo a súa orientación netamente xeográfica, o seu contributo limitouse a algúns espazos moi concretos, agás polo seu estudo en meirande fondura da diocese tudense. A achega de M. Bermúdez Beloso bebe do exemplar estudo de caso que F. López Alsina (1988) encetou arredor da conformación territorial da diocese de Iria-Santiago (*vid.* doc. 3.8). Porén, este bo resultado vese evidentemente favorecido pola dispoñibilidade documental iriense, que contrasta, sobre todo para os primeiros séculos do Alto Medioevo galaico, co resto das dioceses veciñas, con excepción de Lugo.

Recapitulemos: neste capítulo pretendo achegar unha síntese global da xeografía do poder local medieval máis antigo documentado. Unha tarefa pendente no medievalismo galego-portugués, pero chanzo ineludíbel se o que tratamos é de recoñecer a través do noso método xenealóxico etapas máis antergas.

9.2. Braga

O artellamento territorial da diocese de Braga pódese recoñecer globalmente grazas ao seu *Censual*, unha das principais compilacións diplomáticas da Europa do románico. A súa crítica e análise débese ao insuperábel contributo do padre A. J. da Costa (1997), autor dun completísimo estudo da diocese, especialmente para o século XI no que se insire o seu tema principal, a restauración da sé polo bispo D. Pedro; pero fundamental noutras moitas cuestións, coma, no que aquí importa, o cómputo e delimitación das dependencias territoriais bracarenses daquel tempo. Entroutras moitas facetas, o *Censual de Braga* constitúe un amplísimo catálogo de freguesías rurais, se non monotético si canda menos moito máis completo có de calquera diocese galaica coetánea, o que permitiu ao antedito estudoso cartografar os lindeiros de boa parte das dependencias bracarenses cunha envexábel precisión. Porén, este resultado apenas se viu materializado senón no fulcro occidental da diocese, protagonista do *Censual* e das investigacións do padre A. J. da Costa. Levarmos máis aló os

seus logros fica fóra das posibilidades razoábeis da presente tese, e sobre todo dos nosos obxectivos inmediatos, pois o padre A. J. da Costa perfilou un recoñecemento moito máis perfecto da sé bracarense —ou canda menos de boa parte dela— có de calquera outra sé galaica. Limitareime, xa que logo, a sintetizar aquí os seus resultados, corrixíndoos só nalgúns puntos concretos nos que teñen intervido xa outros investigadores; deixando irremediabelmente a cuestión da xeografía eclesiástica da metade oriental da diocese, esquecida polo *Censual*, para un vindeiro apartado (§9.20).

O *Censual* de Braga debuxa unha xeografía da diocese onde, coma no resto da Galecia coetánea, as freguesías rurais eran agrupadas en entidades meirandes, denominadas preferentemente *terrae*, que coincidiron decote con arcediagados. Isto supón unha clara excepcionalidade bracarense, xa que nesta diocese vai ser un grande número de arcediagos da catedral quen se faga cargo duns distritos territorial e estruturalmente equivalentes aos arciprestados doutras dioceses galaicas coetáneas. En Braga, o arcipreste emerxe como unha dignidade especialmente escura, verbo á que existen poucas referencias documentais, sobre todo no referente á súa asociación a distritos territoriais definidos. Non semellando admisíbel o control do clero rural deste tempo sen a relevante presenza estrutural de arciprestes, o padre A. J. da Costa (1997: 377-378) suxeriu que estes terían ou ben residido nos arcediagados, ou ben estado ao cargo de certas *terrae* non cubertas polos mesmos.

Sexa como for, estímase que a división arcediagal se produciu entre 1081 e 1082, baixo a prelatura de D. Pedro (Costa, 1997: 372-373). Isto dota á sé bracarense dunha grande precocidade na implantación do goberno capitular en relación ás súas homólogas do resto da Galecia; mais sobre todo —polo que aquí importa— achega unha data relativamente temperá para o recoñecemento da súa organización interna, malia o serodio da súa restauración episcopal.

Estes primeiros arcediagados, os do *Censual*, foron os seguintes: Braga, Entre-Homem-e-Cávado, Entre-Homem-e-Lima, Entre-Lima-e-Neiva, Entre-Neiva-e-Cávado, Faria, Lanhoso, Sande e Vermoim (Costa, 1997: 373). Cada un deles, como veremos, tivo unha longa pervivencia na xeografía eclesiástica bracarense, agás Entre-Homem-e-Lima, que foi axiña desdoblado entre Regalados e Vade. Disgregacións coma esta última, do mesmo xeito que aconteceu no resto da Galecia, atoparon unha meirande incidencia na xeografía civil bracarense. Orixinalmente, con todo, moitos dos anteditos arcediagados atópanse ben testemuñados como *territoria* civís por documentación complementaria. Esta circunstancia, que teremos ocasión de comprobar polo miúdo, acredita, analogamente ás demais sés galaicas, a íntima correspondencia entre a xeografía eclesiástica e a civil no espazo diocesano bracarense.

O arcediagado de Braga, con máis propiedade denominado *in circuitu Bracare*, “correspondia ao termo da cidade, mais amplo do que o respectivo couto”, sendo delimitado *de Catauo in illa Portela de Leitones de Cima de Alister usque in Ribolo Couo* (Costa, 1997: 380-381). Canda menos parte desta demarcación, a oeste do couto urbano, constituiría máis adiante a terra de Penafiel de Bastuço, que aparece identificada como entidade civil dende o mesmo século XI (cfr. Merêa & Girão, 1943; Costa, 1997: 380-381).

Arredor de Braga, tres arcediagados do *Censual* tomaron o seu corónimo de certos fitos hidrográficos, o que significa que cada un deles non tiña “nome especial, mas constituía uma circunscrição eclesiástica” (Costa, 1997: 381; 383); embora sempre se corresponderon con exactitude a outras entidades civís que diacronicamente si contaron con corónimos particulares, que se cadra remitan, coido, á súa denominación primitiva. O primeiro deles, Entre-Homem-e-Cávado, coincidiu basicamente coa terra de *Buiro*, Bouro (Costa, 1997: 383). Pola súa banda, o arciprestado de Entre-Lima-e-Neiva, delimitado latitudinalmente *de Sarralanos in Lauoratas usque in mare*, aparecería axiña subdividido na xeografía civil entre o xulgado de Aguiar da Neiva e as *terrae Prioris* e *Abbatis*, aparentes denominacións

alternativas da terra de Penela e a de Santo Estevão de Riba-Lima (Costa, 1997: 374; 381). Finalmente, o arcediagado de Entre-Neiva-e-Cávado, ou máis simplemente de Neiva, correspóndese á castelanía homónima, logo trasladada a Barcelos (*ibid.*: 382). No século XII distínguense co seu corónimo simple as *terrae* civís de *Neuia et Aguiar* (LF, p. 265).

Substraín deste repertorio de arcediagados «hidrográficos» o de Entre-Homem-e-Lima, que por orde alfabética debería de terse atendido de segundo, xa que pola súa complexidade require unha atención máis extensa cós anteriores, que apenas requiriron máis cá súa presentación. Como xa avanzamos antes, Entre-Homem-e-Lima foi desdoblado nas terras e arcediagados de Regalados e Vade. A este respecto, a descrición que fai o *Censual* do arcediagado de Regalados, *inter Omine et Limia de Feueros usque in Cauianco et inde in Lindoso usque ad Laboratas totam terram*, conxuga tamén a veciña terra de Vade, o que resulta contraditorio coa súa diferenciación arcediagal (Costa, 1997: 382). Coido que non hai outro xeito de casarmos semellante contradición máis ca atribuíndoa, analogamente a tantos outros da sé bracarense e das demais galaicas, a un desdoblamento recente cando o *Censual* foi redactado. Isto suxeriría, pois, a unidade alto-medieval da bisbarra de Entre-Homem-e-Lima. No *Censual*, Regalados e Vade aparecen precisamente separados pola divisoria de augas destes ríos (Costa, 1997: 382). Regalados denominaríase alternativamente *archidiaconatus Sancti Antonni* (*id.*, 2000: n.ºs. 75; 83) por mor da fundación do mosteiro homónimo, o que nos sitúa perante unha deriva terminolóxica común —substitución do corónimo civil primitivo polo dun mosteiro significativo— na xeografía eclesiástica galaica. Vade, pola súa banda, correspóndese con abraiante exactitude ao actual termo municipal de Ponte da Barca (Costa, 1997: 383), e a súa denominación orixinal sería neste caso substituída por A Nóbrega, desta volta por mor do castelo homónimo (*ibid.*: 382-383). A forma latina do corónimo primitivo, *Uanati*, coincide exactamente con outro corónimo galego veciño, a xurisdición de Bande do señorío celanovense. Isto podería facer pensar nalgunha sorte de afinidade xurisdiccional primitiva, pero coido que o máis sensato é desestimar tal posibilidade por varias razóns:

- 1ª. — malia a súa proximidade, estes territorios consisten en longas faixas de terra a cadansúa beira do Limia, pero no contiguas;
- 2ª. — Vade é, como vimos, resultado dun desdoblamento dunha entidade anterior, o Entre-Homem-e-Lima, feito que, se complica aínda máis a afinidade xeográfica que vimos de relativizar, evidencia que a súa denominación *Uanati* se trata como mínimo dunha innovación produto desta separación que de ningún xeito puido incumbir a Bande, a norte do Limia;
- 3ª. — a herdanza coronímica de ambos os *territoria* medievais identifícanse con facilidade en senllas parroquias homónimas, que no caso portugués sabemos terse orixinado do homónimo río Vade, que nos situaría perante un hidrónimo máis antigo dificilmente herdado do corónimo;
- 4ª. — a discrepancia toponímica, embora sutil, é evidente: Vade e Bande non poden compartir un étimo común, malia confluiren aparentemente as súas formas medievais en *Uanati*, pois as potenciais evolucións desta forma ortográfica denotan un étimo de acento grave no primeiro caso e proparoxítono no segundo (**uānātem* > *vaāde* > *vade*; **uānātem*, ou máis ben **uānādem* > *vānde* > *bande*);
- 5ª. — a forma do corónimo do *territorium* medieval de Bande é, de feito, errática, basculando entre as variantes *Uanati* e *Unede*.

En suma, todo apunta a un falso positivo e á necesaria disimilación dos *territoria* alto-medievais de Bande e Vade; este último, de feito, atribuíbel ao máis primitivo *territorium* Entre-Homem-e-Lima.

A mesma influencia de castelanías que vimos na Nóbrega e Neiva, auténtica constante na xeografía medieval galaica, subxace con especial frecuencia entre os arcediagados bracarenses de corónimo simple. Así, o de Faria, delimitado *inter Aue et Catauo de Ribulo Couo usque in mare*, houbo de se corresponder precisamente á xurisdición do castelo homónimo, asentado entre Gilmonde e Milhazes, embora o testemuño deste só emerxa dende o comezo do século XII (Costa, 1997: 379). Como entidade civil, con todo, Faria documéntase entre os *territoria* constituíntes da xeografía local portuguesa, do mesmo xeito do que como arcediagado, dende o século anterior (Merêa & Girão, 1943). Tamén como castelanía semella orixinarse a terra e arcediagado de *Lagenoso*, Lanhoso, no ámbito do que axiña formarían parte as terras de Pedralva, Penafiel de Soaz, São João de Rei e Vieira; a última das cales, como *Uelaria*, xa se documenta dende mediados do século XI (Merêa & Girão, 1943; Costa, 1997: 381). Isto podería suxerir que a terra de Vieira non se desdobrou da de Lanhoso, senón que antecedeu á constitución arcediagal desta última; circunstancia que, o meu ver, ofrece dúas interpretacións posíbeis e excluíntes: ou ben o arcediagado se instaurou sobre os *territoria* preexistentes de Lanhoso e Vieira, canda eventualmente os de Penalva e Penafiel, como semella suxerir o padre A. J. da Costa (1997: 375); ou ben, simplemente, a sé e denominación da entidade basculou entre Lanhoso e Vieira. Sexa como for, ambas as demarcacións se corresponden a bisbarras fortemente singularizadas, polo que semella plausíbel a súa definición xurisdicional antiga. A esta indefinición súmanse as circunstancias particulares da veciña terra de Sande, que constituíu no *Censual* un minúsculo arcediagado encravado entre Braga e Guimarães, chegando a ser incorporado á xurisdición civil desta última cidade; e a nivel eclesiástico, en 1145, ao arcediagado de Lanhoso (*id.*, 2000: n.ºs. 75; 83), para finalmente pasar a constituír o distrito do Chantrado bracarense (*id.*, 1997: 374; 381). Abofé, este basculamento xurisdicional de Sande, canda a súa proxección territorial anormalmente reducida, suxire a súa disgregación temperá a partires dalgunha entidade local veciña. Veremos máis adiante que a terra de Guimarães constituíu no século XI o *territorium inter ambas Aues*, acotado á beira dereita do río Ave, de xeito que non semella plausíbel a inclusión primitiva nel de Sande. Non acontece o mesmo con Lanhoso, de xeito que a súa eventual fusión arcediagal no século XII con Sande se cadra sinale máis unha restauración do ordenamento territorial anterior ca unha innovación administrativa.

Finalmente, *Uermui*, Vermoim, emerxe como terra fortemente singularizada *inter Aue et Alister et des Guardias usque in Sancto Johanne de Brito* (Costa, 1997: 380), motivo polo cal tamén foi denominado *archidiaconatus de Aue in Alise* (*ibid.*: 384). Nun caso tristemente insólito no medievalismo galego-portugués, J. Marques (2003: 162) ten estudado a evolución territorial desta entidade político-eclesiástica local, o que nos permite corrixir a cartografía do padre A. J. da Costa (1997) no punto de que Vermoim non rebordou a beira esquerda do río Ave máis ca no século XIII, cando incorporou varias das súas freguesías en compensación pola perda doutras, a norte da súa xurisdición primitiva, en beneficio dos xulgados de Guimarães e Faria.

Como comprobamos, o *Censual* aporta un testemuño moi amplo e preciso da xeografía eclesiástica bracarense, pero parcial, sobredimensionadamente centrado no fulcro occidental da diocese. Porén, outra volta o padre A. J. da Costa (1997: 372) denota o perfecto paralelismo existente entre a división arcediagal do *Censual* e da que emerxe de noticias posteriores de 1145 e 1188, nun cadro que me permito anexar nesta mesma memoria (táboa 9.2).

Tan perfecta correspondencia suxire que a omisión no *Censual* dos novos arcediagados recoñecíbeis no século XII non obsta a súa pre-existencia no XI, nin moito menos a súa correspondencia, xa daquela, cunhas entidades civís análogas nas que se baseasen as demarcacións arcediagais posteriores. O padre A. J. da Costa (1997: 374) suxire, de feito, que foi o mesmo D. Pedro o que demarcou os arcediagados omisos do *Censual*, a excepción dos

máis orientais, aínda non recoñecidos como parte do bispado. Sexa como for, o cómputo dos novos arcediagados do século XII, que completa os baleiros da xeografía eclesiástica bracarense do XI, son os seguintes: Barroso, Sousa (*Sausa*), Basto, Guimarães (*Uimaranes*), Panóias (*Pannonias*), Aliste, Bragança (*Bragancia*) e Montenegro (*Monte nigro*). Ocupareime nun vindeiro apartado destes tres últimos, trasmontanos, que nos levan a un ámbito fronteirizo que cómpre confrontar con información cruzada das dioceses veciñas. Os demais, pola contra, aluden o propio fulcro occidental bracarense.

A xeografía eclesiástica reflectida polos novos arcediagados denota algunhas anomalías que cómpre entender no seu contexto capitular, e non aplicar simplistamente á xeografía civil correspondente. Así, o arcediago de Barroso tivo xurisdición tamén sobre as *ecclesiis que sunt in ripa Auicelle* e de *Inter Ambas Aues* (Costa, 1997: 374), implicando a acentuada discontinuidade da demarcación e a súa correspondencia a canda menos varias entidades locais diferentes. Nesta circunstancia inflúe unha transcendental innovación do século XII: a creación da terra de Guimarães, contrapunto xurisdiccional desta cidade que, seguindo o exemplo de Braga, rebordou o seu respectivo couto urbano e atopou unha plasmación eclesiástica ao ser entregada a seu propio arcediago, abolindo evidentemente a anterior terra *inter ambas Aues*, que foi repartida entre o novo arcediago de Guimarães e un externo, o de Barroso.

Antóllase difícil, neste caso contra o parecer do padre A. J. da Costa (1997: 375), que *inter ambas Aues* ficase como entidade civil definida logo da creación da terra e arcediagado de Guimarães, pois segundo a cartografía de P. Merêa e A. A. Girão (1943), precisamente Guimarães era ubicada primitivamente dentro de *inter ambas Aues*. Probabelmente cumpra pensar que Guimarães centralizou o poder político deste *territorium* dende que foi fundada, pois a constatación do seu castelo lévanos ata canda menos o 968 (*D.C. I*, 97), e a súa tenza á propia familia condal portugalense (Barroca, 2004: 190; Sousa, 2017: 73). Neste senso, cómpre identificar o *territorium inter ambas Aues* coma a entidade local na que se organizou primitivamente a bisbarra, cunha dimensión política pero non eclesiástica; ou canda menos non testemuñada, por mor de que os arcediagados do *Censual*, os máis antigos recoñecíbeis, reflicten xa o desdoblamento político e eclesiástico da terra de Guimarães, que tería desdebuxado o *territorium* primitivo. Simplemente, as freguesías do *territorium inter ambas Aues* que non foron outorgadas ao arcediago de Guimarães, pasaron a depender do de Barroso.

Mais refererímonos tamén á pose a prol deste arcediagado de Barroso das freguesías de *ripa Auicelle*. Este corónimo fai evidentemente referencia ao río Vizela —do mesmo xeito que *inter ambas Aues*—, e correspóndese estruturalmente á denominación máis común dende o Pleno Medioevo da terra de Negrelos (Costa, 1997: 375). Verbo a esta, sinala o padre A. J. da Costa (1997: 387) que, malia ter rematado por abranguir “só as freguesias da margem esquerda” do Vizela, “não foi sempre assim, porque as *Inquirições* chamam de *ripa Uizela* às freguesias de S. Faustino e de S. Paio de Vizela, vizinhas de S. Miguel das Caldas de Vizela”. Mais a propia Caldas de Vizela pode ser atribuída a este *territorium de ripa Auicelle*: así o fai un diploma de 1014 que menciona neste *territorium*, aludido como *mandamento de Aue in Auicelle*, o seu nome antigo de *Oculis calidarum* (*VMH*, I, nº. 24). Un documento importante coma poucos, pois permite establecer unha das mellores correspondencias estruturais entre a territorialidade pleno-medieval e a sueva, e que por esta mesma razón cumprirá estudar a fondo máis adiante (*vid.* §10.7). Rematemos agora coa *ripa Auicelle* pleno-medieval: se a documentación máis antiga enxerga a súa pose das inmediacións de Caldas de Vizela, a norte deste mesmo río Vizela, é claro que o curso de auga non supuxo un límite taxativo na xeografía política primitiva. Se a terra de Negrelos tomou o río como límite, non podemos senón suxerir outro efecto colateral da definición da terra de Guimarães. Computaremos pois como entidades medievais primitivas da bisbarra vimanarense dous *territoria* primitivos:

inter ambas Aues, entre o Ave e o Vizela no seu curso alto; e *ripa Auicelle*, nas dúas beiras deste último río á altura de Caldas de Vizela ata probablemente a súa desembocadura no Ave, e xa só pola beira esquerda deste deica occidente, onde se achan as actuais freguesías de São Tomé e São Mamede de Negrelos, Santo Tirso, fulcro da terra pleno-medieval da que toman nome.

Do mesmo xeito, o arcediago de Montenegro tivo orixinalmente xurisdición sobre as *ecclesiis de Monte longo*, que só en 1188 se definiron como un arcediagado de seu (Costa, 1997: 374). Coma no caso anterior, isto non debe de conducir á noción dunha xurisdición civil análoga, pois de feito Montelongo consta como *territorium* definido na diplomática portuguesa do século XI (Merêa & Girão, 1943; Costa, 1997: 374-375).

En todos os demais casos, a extrapolación dos arcediagados do século XII á territorialidade civil do século anterior omisa no *Censual* si semella pertinente. Panóias aparece precisamente como *territorium* no século XI (Costa, 2000: n.ºs. 45, 45-a e 52; cfr. Merêa & Girão, 1943; Costa, 1997: 375). E como sinala o propio padre A. J. da Costa (1997: 375; *ibid.*, n.º43), Basto e Sousa son citados precisamente como *territoria* dende 1091 (*DC*, 755), e Ferreira dende o 959 (*ibid.*, 76). Desgrazadamente, non chegou a cartografar os lindeiros destes arcediagados, o que nos obriga a xustificar os que empregaremos na nosa cartografía. A xurisdición da terra de Sousa, canda menos, si que podemos inferila a partires da cartografía do padre Costa, conxungando a fronteira diocesana entre Braga e Porto co lindeiro meridional do *territorium inter ambas Aues*, que coido que cómpre situar na divisoria de augas entre o Ave e o Douro, pois segundo apuntei a terra de riba Vizela ou Negrelos semella terse desdobrado dela. Por outra banda, segundo A. A. Fernandes (1997: 62), a “Panóias da Reconquista” iría “desde o Marão até o Douro, e do baixo Corgo ao Tua terminal”. E a terra de Basto podemos encaixala, coido, no val do Tâmega por riba de Amarante, ata algún lugar incerto antes do val de Chaves.

Nesta xeografía diocesana, como adoita acontecer entre as cidades episcopais galaicas pleno-medievais, cómpre diferenciar ademais o coto de Braga, inmediata xurisdición local da cidade á marxe da *terra* correspondente. O coto, en efecto, tivo unha influencia directa na administración capitular: “várias cidades episcopais estrangeiras, como Chartres, Lião, Meaux e Paris, estavam isentas do arcediago, mas à frente de Braga e seu termo estava o arcediago do Couto, que, às vezes, era também presidente do cabido” (Costa, 1997: 376). O coto de Braga revélase, coma o primeiro «Xiro» de Santiago, dunha grande antigüidade, adscribíbel canda menos a remates do século IX, e xa na seguinte centuria acadaría, canda a terra correspondente, unha xurisdición esencialmente análoga á do *Censual* (cfr. Marques, 2003: 168).

En suma, a xeografía político-eclesiástica da diocese de Braga recoñécese xa no século XI con grande precisión, embora nalgúns casos só a través da extrapolación de entidades coñecidas só no século seguinte, tendo case sempre unha correspondencia exacta entre os arcediagados e cadanseu *territorium* civil. Obviando outra volta a metade oriental trasmontana da diocese, como entidades seguras emerxen o coto de Braga, a *terra in circuitu Bracare*, Barroso, Basto, Entre-Homem-e-Cávado ou Bouro (*Buiro*), Entre-Lima-e-Neiva, Entre-Neiva-e-Cávado ou simplemente Neiva, Faria, Panóias, Sousa e Vermoim. Expúxose, asemade, que a terra Entre-Homem-e-Lima houbo de conxugar primitivamente os temperáns arcediagados de Regalados e Vade; e que o mesmo tería acontecido entre *inter ambas Aues* e as entidades posteriores de Guimarães e *ripa Auicelle*. Finalmente, tamén se argumentou que os arcediagados de Sande e Lanhoso, canda a terra de Vieira, houberon de bascularen do mesmo xeito arredor dunha única entidade común orixinal.

9.3. Iria-Compostela

Os cómputos exhaustivos e veraces de igrexas de Iria proceden, como é común no resto da Galecia, do século XII, pero neste caso dispomos de dous reportes excepcionais moi anteriores, pero cunha influencia, por razóns diferentes, máis relativa no noso propósito. Estes reportes proveñen do *Cronicón iriense* e do *Documento de Tructino*. Vexamos agora, antes de confrontalos co rexistro pleno-medieval, o contributo que respectivamente poden aportar á nosa investigación.

O *Cronicón iriense* é unha obra cronística redactada probabelmente a remates do século XI no ambiente eclesiástico compostelán, pero baseado en tradicións anteriores, sendo perceptíbel mesmo o seu proceso de agregado pola discontinuidade que afecta ás diferentes pasaxes que constitúen o texto (García Álvarez, 1963: 98). Esta obra impórtanos por conter unha relevante noticia, a todas luces apócrifa, da primeira demarcación diocesana iriense, atribuída ao rei suevo Miro, suposto responsábel de lle ter outorgado ao bispo André unha longa serie de *dioceses*:

Et Mirus [Andreae episcopis] sedi sue Hyriensi contulit dioceses, scilicet: Morracium, Saliniensem, Moraniam, Celenos, Montes, Metam, Merciam, Tabeyrolas, Velegiam, Hour, Pistomarcos, Amaeam, Coronatum, Dormianam, Gentines, Celticos, Barchalam, Nemancos, Vimiantium, Selagiam, Bregantinos, Farum, Scutarios, Duuriam, Montanos, Nemitos, Prucios, Bisacos, Trasancos, Lauacencos et Airos, et alias que in canonibus resonant (Chron. Ir., 1: ed. García Álvarez, 1963: 106).

O *Cronicón* forma parte así das atribucións, certas ou apócrifas, que no Medievo galego se fixeron aos suevos como instigadores das primeiras demarcacións diocesanas da nosa terra. Neste caso, a noticia é claramente apócrifa: antes da pasaxe reproducida, o *Cronicón* confunde claramente ao rei Teodomiro con Miro, polo que emerxe a dúbida de que a propia demarcación diocesana aluda equivocamente tamén a Teodomiro, ou sexa, ao famoso *Parroquial suevo*. Mais a nómina de *dioceses* do *Cronicón* non ten nada que ver coas igrexas irienses consignadas no *Parroquial suevo*. Por suposto, non é que o autor daquel tivese “á la vista un texto máis extenso, que quizás sería el original, de la demarcación hecha en tiempo de los Suevos”, como suxeriu A. López Ferreiro, aínda sen atreverse a afondar nas implicacións deste documento (*HISC* I, p. 383, n2). En realidade, simplemente, o *Cronicón*, e máis no seu primeiro capítulo do que se extrae esta pasaxe, mestura historia e lenda, cando non a inventiva do seu propio redactor (García Álvarez, 1963: 125ss.).

Porén, malia a infiabilidade da noticia histórica contida na pasaxe reproducida, o seu valor indirecto é moi atractivo. En efecto, a demarcación eclesiástica plasmada resulta plenamente recoñecíbel, en liñas xerais, na xeografía alto-medieval iriense, polo que detrás da atribución apócrifa ao reinado de Miro e o episcopado de André, ou sexa, ao século VI, atoparíamos un catálogo de dependencias irienses coetáneo á súa redación. Se o *Cronicón* cita máis dependencias có *Parroquial* non é pola súa meirande exhaustividade, senón, simplemente, porque a xeografía eclesiástica —e política— alto-medieval acadara un meirande fraccionamento. Como axiña comprobaremos polo miúdo, a meirande parte destas *dioceses* coincide exactamente cos mesmos *territoria*, condados e arciprestados testemuñados por documentación complementaria: así acontece con *Morracium*, *Saliniensis*, *Morania*, *Celenos*, *Montes*, *Mercia*, *Tabeyrolas*, *Pistomarcos*, *Amaea*, *Coronatum*, *Dormianam*, *Gentines*, *Celticos*, *Barchala*, *Nemancos*, *Uimiantium*, *Selagia*, *Bregantinos*, *Farum*, *Montanos*, *Nemitos*, *Prucios*, *Trasancos* e *Lauacengos*. Do mesmo xeito, apenas unha variante ortográfica separa *Duuria*, *Bisacos* e *Airos* dos corónimos, máis recoñecíbeis, de Dubra, Bezoucos e Arrós.

Emporiso, fronte a este panorama, ben recoñecíbel por documentación alto-medieval

complementaria, as outras catro presuntas *dioceses* consignadas no *Cronicón* aportan cadanseu *hapax* no noso rexistro xurisdiccional: a saber, *Meta*, *Uelegia*, *Hour* e *Scutarios*, das cales as dúas últimas son tamén *hapax* no rexistro toponímico. Non é moita a crítica que teñen suscitado estas noticias tan enigmáticas. Xa vimos que nin sequera o insigne A. López Ferreiro, aínda sen especiais sospeitas contra esta fonte, lle prestou moita atención, alén dunha nota a rodapé na que se limitou a recoller a listaxe diocesal e a poñela en relación co *Parroquial suevo*, este si estudado por el con algunha fondura (*HISC* I, p. 383, n2). Entre as tentativas de desciframento dos enigmáticos topónimos en cuestión, apenas podo citar a un contemporáneo del, o padre F. M. Ferrando. Este propuxo xunguir o corónimo *Meta* —para el *Mera*— ao anterior, Montes, resultando unha *diocesis Montesmera* que se ubicaría na terra de Montes. Na mesma contorna reduciu asemade *Scutarios*, en Cotobade —ignoro por qué—; e pola aparente semellanza toponímica, *Uelegia* en Beán, Ordes. *Hour* foi simplemente omitida no seu estudo. F. M. Ferrando incorreu asemade nalgúns inexactitudes con entidades perfectamente recoñecíbeis, ao asociar por exemplo *Nemitos* con Nemenzo ou *Mertia* con Mesía; mais o seu comprensíbel descoñecemento da xeografía medieval galega non lle resta valor á súa achega, case única na nosa historiografía (Ferrando y Arnau, 1893: 47).

A historiografía máis recente, desinteresada polo *Cronicón*, semella consecuentemente ter esquecido a listaxe diocesal, á que, ata onde sei, só A. Pena Graña ten adicado algún esforzo para inserila na xeografía iriense. Verbo ás *dioceses* enigmáticas antes consignadas, A. Pena Graña (2006: 283) adaptounas como Louro, Meta, Escudeiros e Valga, chegando a cartografalas (*ibid.*: 272; 324). Este esforzo, meritorio por único na nosa historiografía, dista con todo de ofrecer unha valoración rigorosa destas supostas *dioceses*, allea a toda crítica xeográfica. A cartografía resultante baséase en partir polo río Ulla o antigo arciprestado de Iria, ubicando a norte *Hour* e a sur *Uelegia*... Mais as súas supostas correspondencias actuais aducidas, Valga e Louro, ubícanse indistintamente a sur deste río. Particularmente, hei de recoñecer que ignoro ónde cómpre ubicar *Hour* e *Scutarios*, se cómpre adscribilas ou non a uns topónimos Louro e Escudeiros —o último dos cales identificábel na contorna de Ramirás, no mesmo fulcro da diocese auriense—, ou sequera se existiron realmente. *Meta* e *Uelegiam*, porén, si que atopan unha doada correspondencia na nosa documentación alto-medieval, mais non precisamente como entidades dalgún xeito equivalentes ás *dioceses* alto-medievais ou aos arciprestados posteriores. Así, *Uelegia*, que nada ten que ver coa actual Valga, cítase nun diploma do 912 de San Martiño Pinario como unha simple igrexa parroquial: *Sancti Georgii de Uelegia* (Álvarez & Álvarez, 2003: 356). Hei de engadir, con todo, que a *Uelegia* do *Cronicón* podería ser tamén unha referencia equívoca ou conscientemente arcaizante de Benvexo, *Bauegium*; solución que si suxeriría a súa correspondencia cunha *diocesis* ou arciprestado. *Meta*, pola súa banda, máis problemática pero ben máis substanciosa, resultaría potencialmente adscribíbel a unha voz patrimonial «meda», tan común na nosa toponimia, tanto actual coma medieval. Emporiso, como semella suxerir na súa cartografía o propio A. Pena Graña (2006: 272), a *Meta* do *Cronicón* en concreto podería vencellarse mellor a outro topónimo, un tanto dispar e certamente moi mal documentado, pero que a inscribiría a nun contexto ben máis comprensíbel. Refírome a un enigmático testemuño do 873 do mosteiro de Carboeiro, xa aducido por F. López Alsina (1988: 155) para resolver un problema análogo, do que só se conserva o rexesto, alusivo a unha *villa de Negreiros no valle Metacio* (Sáez, 2003: 59, cit. Costa, 2013; *vid.* §10.84). A *uilla*, evidentemente correspondente á homónima parroquia actual de San Martiño, Silleda, levaría o *valle Metacio*, como ben sinalou o antedito medievalista, ao Trasdeza, polo que *a priori* a *diocesis Meta* se solaparía a esta bisbarra que, como veremos, se documenta perfectamente como *territorium* medieval. Porén, o máis transcendental desta correspondencia é que vincularía a nosa *Meta* a unha moito máis vella entidade territorial iriense, a igrexa *Metacios* citada no *Parroquial suevo* (XI, 6).

A forte correspondencia deste catálogo diocesal coa xeografía alto-medieval, máis ca

evocar a pretendida demarcación sueva, reflicte meramente o contexto xeral no que viviron o seu propio cronista —e as tradicións nas que se nutriu— no tránsito entre o Alto e o Pleno Medievo. Só os citados casos de *Hour*, *Meta*, *Scutarios* e *Uelegia* se afastan do contexto alto-medieval do documento, dos cales *Meta* si podería suxerir algún nexa coa xeografía tardo-antiga consagrada no *Parroquial suevo*. Con todo, en xeral o catálogo diocesano evidénciase a todas luces máis próximo á xeografía eclesiástica alto-medieval do que á tardo-antiga. Por esta razón, coido que as tímidas discrepancias coa xeografía alto-medieval iriense poden atribuírse a unha intención consciente, por parte do cronista, de dotar o seu catálogo diocesano dun aspecto artificiosamente arcaico. O catálogo, en xeral, pode atribuírse coma a súa fonte ao século X, reproducindo intimamente a xeografía alto-medieval que, como podemos pasar a ver agora, atopa unha nidia correspondencia coa documentación anterior e posterior.

A segunda fonte á que me referín ao introducir este apartado é o *Documento de Tructino*, agora xa

que permite confrontar a porción setentrional da xeografía eclesiástica iriense coa posterior, acreditando, por certo —e isto vai en apoio da hipótese aquí desenvolvida— a súa forte correspondencia. O texto, indicando os parágrafos da edición de A. López Ferreiro, é o seguinte:

(1) *In Era DCCCLXVIII uenit d(omi)n(u)s Tructinus per ordinationem d(omi)ni Adefonsi principis et consignavit d(omi)no Adulfo episcopo ecclesias quecumque sunt proprie hyriensis Sedis, id est: (2) in Trasancos et Lauazengos, s(an)c(tu)m Petrum iuxta fluiuum Naray, ecclesiam in Dorsu(m) s(an)c(t)a Maria in Brion, s(an)c(tu)m Saturninum iuxta fluiuum Iubia, s(an)c(tu)m Uicentium in Cetaria et insula Selima cum sua ecclesia, s(an)c(t)a Maria in Carantra. (3) In Besaucos ecclesie s(an)c(t)e Eulalie in Caurio, s(an)c(tu)m Uicentium in Carois, s(an)c(tu)m Tirsum in Magobre, s(an)c(t)a Eulalia in Lubre, s(an)c(tu)m Iulianum in Siliobre, s(an)c(tu)m Iacobum iuxta Siliobre. (4) In comisso de Plutios, s(an)c(tu)m XP(Christ)oforum in Eume, latum portum, s(an)c(tu)m Martinum in Tiobre. (5) In Nemitos, s(an)c(t)a Eulalia in castellum ad Asperunti, s(an)c(t)a Maria in Portimilio, ecclesia de Bandoia, ecclesia Montani ad Reuoreto, s(an)c(tu)m Stephanum in Piauela, s(an)c(tu)m Iacobum ad Berosindi, s(an)c(tu)m Uicentium ad cella Gundemari in ripa de Mero, ecclesia in Madagio, ecclesia in Palleo, s(an)c(t)a Eulalia in Auigondo cum sua uilla et s(an)c(tu)m Tirsum in Auegondo. (6) In comisso de faro ecclesia s(an)c(t)e Marie in Conduzo, s(an)c(t)a Eulalia in Carolio, s(an)c(tu)m Petrum in Letaonio, s(an)c(tu)m Tirsum in Oseyro. (7) In Bregantinos s(an)c(tu)m Uicentium ad Artiles, s(an)c(tu)m Rodmanum in Uillanio, s(an)c(tu)m Martinum in Oçça, s(an)c(tu)m Mametem in Seauia. (8) In Seminaria, s(an)c(tu)m Saturninum in Uimianço. (9) In Nemancos, s(an)c(t)a Eolalia in Donobria. (10) In Carnota, ecclesia Pintani in Sentes et ecclesia Gaudiosi, ecclesia ad Gentines, ecclesia s(an)c(t)a Talasie, ecclesia in Autin, ecclesia ad Rodo, ecclesia ad (ef?) ad Zendemiri. (11) In Pistomarcos, ecclesia s(an)c(t)e XP(Ch)ristine in Lestone, s(an)c(tu)m Saturninum in Grana, s(an)c(tu)m Uicentium in Neuare. (12) In comisso de Celticos, ecclesia in Aranton, ecclesia s(an)c(t)e Eulalie in Laginas, s(an)c(tu)m Martinum ad Fonte calata, s(an)c(t)a Eulalia in Logrosa. (13) In Montanos, s(an)c(tu)m Petrum ad Uenza; s(an)c(t)a Maria in Trazo, s(an)c(tu)m Iohannem ad campos, s(an)c(t)a Eulalia ad Peraria mala. (14) In Marcola, s(an)c(tu)m Martinum, s(an)c(t)a Maria ad Papucim, s(an)c(tu)m Petrum in Ayazo, s(an)c(t)i Tome de Uilar romare. (15) In Bauegio, s(an)c(t)orum Cosme et Damiyani. (16) In Monte sacro, s(an)c(tu)m Petrum ad Carcacia, s(an)c(tu)m Felicem in Salnes, s(an)c(tu)m Iohannem ad Heremo. (17) In Monte nigro, s(an)c(tu)m Iohannem in Latera, s(an)c(t)a Eulalia, s(an)c(tu)m Laurentium in Monte nigro, s(an)c(tu)m Uicentium in radica (HISC II, app. ii, pp. 6-8).*

Está fóra da nosa comprensión a motivación e o contexto estrito deste documento, que meramente menciona a «consignación» de igrexas propias da sé de Iria efectuada por un certo *dominus* Tructino por orde dun rei Afonso en beneficio dun bispo Ataúlfo (*Truct.*, 1). O

documento forma parte dunha compilación dos séculos XIII-XIV (*HISC* II, app. ii, p. 8) e foi obxecto dunha certa suspicacia ata o estudo de F. López Alsina (1988: 158) que argumentou a prol da súa autenticidade, empregándoo, como tentaremos tamén aquí, para a reconstrución da xeografía eclesiástica iriense do Alto Medievo.

Como se comproba, o *Tructino* dátase na *Era DCCCLXVIII*, ou sexa, o ano 830 d.C., pero F. López Alsina (1988: 158) sinala que esta data ten que ser errada por mor de que “una coincidencia cronolóxica entre un rey astur Alfonso y un obispo iriense Ataúlfo”, como figura no texto, “sólo puede ser factible en el caso de que se trate del rey Alfonso III”, de xeito que cumpriría ler a data na Era cristiá e non na hispánica, adiándose así ata o ano 868.

Sexa como for, podemos partir canda menos dunha datación no século IX, para unha relación dunhas 65 igrexas consignadas baixo mandato rexio por un *dominus* galaico, Tructino, en beneficio do bispo de Iria. Dentro do noso interese particular, o *Tructino* apórtanos un testemuño excepcionalmente temperán e sistemático da xeografía civil alto-medieval do noroeste galaico, ao ubicar as igrexas obxecto de consignación dentro de 16 ou 17 entidades políticas meirandes, expresamente identificadas como *comissos* en tres ocasións: Pruzos, Faro e Céltigos. As restantes designan realidades territoriais equivalentes, polo que tamén houberon de se corresponderen a cadanseu *comisso*, a non ser que se queira reservar tal denominación estritamente ás entidades territoriais baixo un *comes*, na suposición de que as demais estarían baixo a autoridade de dignidades civís dispares. Sexa como for, tales entidades, unhas e outras, xa se leren expresamente como *comissos* ou máis xenericamente como *territoria*, refírense a unha mesma realidade xurídico-política, expresión do poder local galaico daquel tempo, segundo se evidencia na súa idéntica correspondencia previa con *ecclesiae* suevas e posterior con arceprestados, *territoria* e *comissos* (cfr. §9.1).

As devanditas entidades consignadas no *Tructino* son as seguintes: *Trasancos et Lauacengos*, *Besaucos*, *Plutios*, *Nemitos*, *Faro*, *Bregantinos*, *Seminaria*, *Nemancos*, *Carnota*, *Pistomarcos*, *Celticos*, *Montanos*, *Marcola*, *Bauegio*, *Monte sacro*, *Monte nigro*. A identificación de todos eles é nidia e só cómpre facer dúas puntualizacións. En primeiro lugar, o enunciado *Trasancos et Lauacengos* (*Truct.*, 2), que introduce precisamente as igrexas consignadas no primeiro parágrafo da relación, podería terse tanto como unha única entidade ou ben como a referencia conxunta a dúas entidades diferentes. Isto é razón de que o documento poida mencionar 16 ou 17 *territoria*, embora coido que a interpretación óptima é a segunda, máis conforme á historia posterior, separada, de *Trasancos et Lauacengos*, e ao propio formalismo dos corónimos locais galaicos. En segundo lugar, *Monte nigro* (*Truct.*, 17) refírese a un *territorium* tradicionalmente non iriense senón lucense, o que fai transcender a implicacións do *Tructino*, supoñendo unha valiosa información para a xeografía histórica destoutra sé, segundo veremos no seu momento. O *Tructino* non é xa que logo un catálogo exhaustivo de igrexas e territorios irienses, senón unha relación azarosa de carácter civil e patrimonial que enriquece a diversidade da nosa documentación.

Neste senso, o primeiro catálogo «quasi-exhaustivo» de dependencias irienses adíase ata 1110, de cando data a *Bula de Pascual II*, na que este papa lle recoñece á Igrexa de Santiago as seguintes:

Uidelicet terra de Superato, Dormiana, Bauegium, Coronatum, Mercia, archipresbyteratus s(an)c(t)i Pelagii de Circitello, Mons sacer, Taberiolus, terra Montium usque ad Auium, Morracium, Salniense, terra Termarum, terra de Arcubus, Iriense, Pistomarcus, Amaheae et alii montes, Prucios, Louacengos, Arros, Nemitos, Bisancos, terra de Faro, Coporos, Celticos, Brecantinos, in Montanis duo archipresbyteratus, Dubria, Barcala, Salagia, Gentines, et cetera usque ad Oceanum, sicut in scriptis eiusdem Ecclesiae continentur (*HISC* II, app. xxvi, pp. 77-78).

Confirmación explícita, xa que logo, de 31 dependencias, das que 4 son denominadas *terrae* e 3 *archipresbyteratus*: *Superato*, *Montes*, *Termae*, *Arcubus*, *Faro*, por unha banda, e *Circuitello* e dous *Montanos*, pola outra. Isto volve redundar na inconsistencia terminolóxica e a plena correspondencia semántica. Pero a relación non remata aquí, pois a cláusula final, *et cetera usque ad Oceanum*, abre a posibilidade de que algunha entidade máis ficase no tinteiro, como de feito aconteceu. Malia que F. López Alsina (1988: 156-158) quixo ubicar neste espazo eludido da costa do norte o corónimo *Coporos*, imos ver axiña, á luz dun último documento, que este se correspondeu a outra bisbarra. En realidade, a costa da morte fica cuberta pola antedita expresión, como acontece tamén con Trasancos, bisbarra insolitamente eludida neste documento cando se cita en todos os seus homólogos.

En efecto, para o 1177 contamos cunha nova relación, desta volta si verdadeiramente exhaustiva, de dependencias compostelás, co gallo da división arcediagal desta sé:

(2) *Decaniam autem preter ea que de comuni mensa habere consuevit. His limitibus contenta esse uerbum decreuimus. Scilicet, archipresbyteratus qui sunt in Ciuitate ipsa: in Giro, in ameya. in yria et in Pistomarchis cum possessione Ecclesie s(an)c(t)e Crucis et prepositura cautate de Yria saluis ipsis cautate constitutionibus quas ei uacante Decania concessimus. (3) Archidiaconatum quoque de Salnes contentum esse uolumus: archipresbyteratibus de Montesacro et de Taberilis et de utriusque Montibus et de Morania et de Salnes et de Moracio cum possessionibus de ipso Moracio. (4) Et archidiaconatum de Coronato contentum esse uolumus archipresbyteratibus de Sobrado, et de Pilonio, et de Insula, et de Cercedello, et utriusque de Montanis et utriusque de Coronato cum possessione de Barueiros. (5) Archidiaconatum de Nendis contentum esse uolumus archipresbyteratibus de Prucis, et de Bisauis, et de Faro, cum aliis tribus de Nendis, et archipresbyteratu de Bregantinis cum possessione de Piadela. (6) Archidiaconatum de Trastamar contentum esse uolumus archipresbyteratibus de Seagia, et de Soneyra, et de Nimancis, et de Intinis, et de Celticis, et de Barchala, et de Dubria cum possessione de Oqua (HISC IV, app. I, pp. 122-124).*

Como se observa, a división arcediagal dividiu a totalidade da sé compostelá entre as xurisdicións do deán e catro arcediagos da catedral de Santiago, xerando así unha circunscrición para a Decanía, máis catro para os arcediagos do Salnés, Cornado, Nendos e Trastámara. A base destas circunscricións, explícita no texto, son os arciprestados preexistentes: *Giro*, *Ameya*, *Yria*, *Pistomarchos*, *Montesacro*, *Taberilis*, *Montes*, *Morania*, *Salnes*, *Moracio*, *Sobrado*, *Pilonio*, *Insula*, *Cercedello*, *Montanos*, *Coronato*, *Prucos*, *Bisauis*, *Faro*, *Nendos*, *Bregantinos*, *Seagia*, *Soneyra*, *Nimancos*, *Intines*, *Celticos*, *Barchala* e *Dubria*³⁰. Pola súa banda, *Montes*, *Montanos* e *Coronato*, indistintamente precedidos da expresión *utriusque*, evidencian a súa duplicación a partires do fraccionamento dun arciprestado orixinais en senllas metades homónimas. Por iso, o cómputo total de arciprestados composteláns reflictido pola *División* é de 34. Faise, finalmente, mención a unha serie de *possessiones* que ignoro a alcance que poderían ter, mais dende logo difiren do resto dos arciprestados non só por desentoaren coa xeografía eclesiástica coñecida, senón porque, gramaticalmente, algúns deles se inclúen dentro de tales arciprestados segundo o propio texto. Pregúntome, de calquera xeito, se a *possessio* de *Barueiros*, que se engade á mención de *Coronato*, non fará precisamente referencia a unha das dúas metades deste, ou ben da de *Montanos*, tamén de mención dobre.

Compararmos o *Tructino* coa *Bula* evidencia a correspondencia exacta de 7 entidades locais: Bezoucos, Pruzos, Nendos, Faro, Posmarcos, Monte Sacro e Labacengos. En troques, canda menos dúas das entidades do *Tructino* se terían fragmentado á altura da *Bula*: Seaia de Bregantiños ou Soneira; Dubra e Barcala de Céltigos; Montaos teríase partido en dous; e

30 Téñase presente a mención xeral en abl., que tento reconstruír á forma nom. medieval que ordinariamente terían estes corónimos locais.

aparentemente tamén de Benvexo tería agora xurdido Dormeá. Pola súa banda, Carnota, citada no *Tructino*, correspóndese na *Bula* a Entíns (*Gentines*); e coido que outro tanto tería acontecido entre *Marcola* e *Coporos*. Nemancos e Soneira, finalmente, ficarían implícitos na cláusula *et cetera usque ad Oceanum*. Tamén varía o tratamento da fronteira nordoriental da sé iriense-compostelá: ambos os documentos consignan Labacengos, pero o *Tructino* recolle tamén Trasancos namentres que a *Bula*, Arrós. Do mesmo xeito, o *Tructino* consigna Montenegro, en plena sé lucense, obviado pola *Bula*. Porén, a diferenza máis relevante entrambos os documentos é o seu tratamento do territorio ao sur do río Tambre, eludido, agás Posmarcos, no *Tructino*, e comprendido na *Bula*: a saber, nesta citaríanse por primeira vez Merza, Cercedelo, Tabeirós, Montes, Morrazo, Salnés, as *terrae Termarum* e *Arcubus*, Iria e Amahía. Finalmente, tamén Sobrado aparece consignado por primeira vez na *Bula*.

Entre a *Bula* e a *División* as diferenzas son lenes, mais perfectamente perceptíbeis. A correspondencia exacta esténdese agora a 21 arciprestados: Bezoucos, Pruzos, Nendos, Faro, Bergantiños, Seaia, Entíns, Posmarcos, Céltigos, Dubra, Barcala, os dous arciprestados de Montaos, Sobrado, Montesacro, Cercedelo, Tabeirós, Morrazo, Salnés, Iria e Amahía. Do mesmo xeito, na *División* explícanse, ao contrario do que na *Bula*, Nemancos e Soneira.

Aquí rematan as correspondencias: a *División* innova completamente ao citar por primeira vez nunha relación arciprestal o Xiro, pero isto non ten nada que ver cun desdoblamento xurisdiccional pleno-medieval. O Xiro, en efecto, é resultado dunha segregación antiga, do século IX, decretada por Afonso II para a dotación xurisdiccional da nova basílica de Santiago (cfr. Barreiro Somoza, 1987: 68). A súa posterior ampliación, por Ordoño II, distinguiría o Xiro da Cidade do novo Xiro da Rocha. O arciprestado homónimo houbo de abranguir ambas as xurisdicións, polo que tamén o fixo a división arcediagal do século XII. Porén, resulta a todas luces significativo distinguiilos neste estudo, para o que seguiremos os mapas de F. López Alsina (1988), pois a xurisdición dos «xiros» fíxose en detrimento das entidades políticas veciñas, proceso que obviamente cumprirá valorar nesta tese na que pretendemos recuar as nosas pesquisas a moito antes da descuberta do Apóstolo e da fundación de Compostela. En fin, a mención orixinal tan serodia do Xiro nun cómputo global de dependencias compostelás débese, obviamente, a que a súa xurisdición se sobreentende en calquera outro tipo de documento, mais non na división arcediagal, interesada non en determinar as dependencias da sé, senón en distribuílas entre os novos arcediagos.

Non acontece o mesmo coas restantes mencións orixinais. Así, *Insula*, que segundo M. C. García Martínez (1972b: 32) se corresponde á *insula Laonie*, actual Loño, aparece citada por primeira vez canda *Pilonio* (Piloño), constituíndo xa que logo dúas localidades vindeiras da mesma bisbarra que a *Bula* cubría coa mención de Merza. Ao meu ver, neste caso albíscase un nidio desdoblamento deste arciprestado no tempo que dista entrambos os documentos. Moraña, pola súa banda, cobre na *División* aparentemente a dobre mención das *terrae Termarum* e *Arcubus* da *Bula*, de xeito que poderían reflectir a temperá definición dos futuros arciprestados de Moraña de arriba e de abaixo (García Martínez, 1972b: 30), hoxe Moraña-Caldas e Moraña-Cuntis. Sexa como for, a *terra Termarum* fai referencia evidente aos lugares termais da contorna de Caldas, namentres que a raíz de *Arcubus* se cadra se conserve nas actuais parroquias de Arcos da Condesa, Caldas, e Arcos de Furcos, Cuntis. Particularmente inclínome pola primeira opción, xa que *Arcubus* ten que ser independente da *terra Termarum*, que polo seu propio plural se cadra denote varios lugares termais, de xeito que Caldas e Cuntis poderían ficar abranguidos por este corónimo. Deste xeito, poida que o río Umia servise de fronteira entre a *terra Termarum*, a norte, e a *terra Arcubus*, a sur, onde se atopa Arcos da Condesa e axiña derivaría xurisdiccionalmente, como veremos, nas terras de Moraña.

E chegamos finalmente á discrepancia máis intrincada: fronte á proliferación de corónimos que a *Bula* reflicte na área oriental da sé, citando *Coronatum*, *Coporos*, *Bauegium* e *Dormiana*, a *División* límitase á dobre mención de Cornado, ao que engade a cláusula *cum*

possessione de Barueiros. Semella, pois, que os dous novos arciprestados de Cornado terían abranguido aqueles catro citados na *Bula*, e que canda menos un deles se correspondeu con Barbeiros; o cal asemade remataría, ata hoxe, sendo un arciprestado. Con todo, non semella que tal fose o seu estatuto no tempo da *División*, ao citarse nela como *possessio* e non como *archipresbyteratus*.

Esta porción centro-oriental da diocese amosa tamén unha liña evolutiva singular. No *Tructino* só se citan dúas entidades, *Marcola* e *Baugio*; na *Bula* só reaparece esta última, canda *Coronatum*, *Coporos* e *Dormiana*; e na *División* unicamente se citan os dous arciprestados de Cornado, engadindo a antedita *possessio* de Barbeiros. Evidentemente, estes dous arciprestados abranguiron nalgún intre do século XII a totalidade desta rexión, moi fraccionada á altura da *Bula*. Isto non duraría moito, pois os arciprestados tradicionais de Cornado, Barbeiros, Benvexo e Dorneá, xa perceptíbeis na *Bula*, habían de definiren a xeografía eclesiástica da contorna en tempos máis recentes. Importa constatar, sobre todo, que a *possessio* de Barbeiros citada na división arcediagal, que probabelmente dependeu dalgún dos dous arciprestados de Cornado a esa altura, correspóndese evidentemente ao —presumíbel— *commisum* de *Marcola* do *Tructino*. Polo medio resta a *Bula*, na que non aparece ningún deles, senón *Coporos*, antiquísimo corónimo citado aquí por primeira vez dende a interpolación iriense do *Parroquial suevo*.

Foi M. C. García Martínez (1972b) quen espelidamente propuxo reducir este corónimo *Coporos*, que como vemos desapareceu entre a *Bula* de 1110 e a *División* de 1177, a partires dos corónimos innovados neste segundo documento. Tales novos corónimos son os arciprestados de *Giro*, *Pilonio*, *Insula*, *Nimancis* e *Soneyra*, pero podemos engadir tamén as *possessiones de Barueiros*, alusivas aos dous arciprestados de *Coronatum*, xa que constituíndo Barbeiros posteriormente un dos arciprestados tradicionais composteláns, non semella aventurado supór que precisamente un daqueles dous arciprestados de Cornado se correspondense precisamente ao que será coñecido logo como Barbeiros. Paralelamente, pero dun xeito moito máis superficial, F. López Alsina (1988: 156-158; 309-310), ao abeiro do silenciamento de Nemancos e Soneira na *Bula*, levou *Coporos* na súa cartografía á costa da morte, como apuntamos. Porén, *Coporos* é unha supervivencia da máis antiga etnonimia galaica, testemuñada como *ciuitas* no Alto Imperio, certamente sen unha atribución xeográfica firme, pero a isto engádese que os xeógrafos antigos atribuían a costa da morte aos *Celtici nerii* (cfr. §§11.26; 11.32). Xa apuntamos, ademais, que as entidades territoriais da costa da morte fican implícitas na *Bula* pola cláusula *et cetera usque ad Oceanum*. Cómpre, xa que logo, excluírmos *Nemancos* e *Soneyra* da correspondencia con *Coporos*. Podemos desbotar tamén o Xiro de Santiago, que obviamente non pode ser anterior á descuberta do Apóstolo, e que consecuentemente non pode corresponderse a un *territorium* que herdou a denominación e a estrutura dunha moi anterior *ciuitas* romana. *Pilonio* e a *Insula* —Piloño e a *insula Laonie*, ou sexa, Loño— poderían terse como opcións viábeis; pero desta volta a súa correspondencia é con *Mertia*, arciprestado da *Bula* de 1110 substituído por estoutros dous. Así, como soubo ver M. C. García Martínez, a única correspondencia posíbel de *Coporos* é *Barueiros*, equivalente a un dos dous arciprestados de *Coronatum*, e futuro arciprestado compostelán con esa mesma denominación. Ao meu ver, esta redución xeográfica vese avalada asemade pola orde de mención de *Coporos* na *Bula*, entre Faro, Céltigos, Bergantiños e Montaos; e na propia interpolación iriense do *Parroquial suevo*, onde antecede, do mesmo xeito, a Céltigos e Bergantiños (*Par.*, XI, 8; *vid.* §10.87). Atopamos, iso si, unha discrepancia coronímica co *Tructino*, onde o mesmo espazo é citado como *Marçola*. Con todo, isto pódese explicar polo seu carácter civil, presumíbel *commisum* do *Tructino*, fronte ao eclesiástico de *Coporos*, inequívoco arciprestado da *Bula*, o que favorecería o seu meirande arcaísmo coronímico. Polo medio restaría, no século X, un desubicado *territorium Tamarense*, verdadeiro *hapax* documental, que probabelmente cumpra situar na mesma bisbarra (cfr. Baliñas Pérez, 1998:

287), e que incidiría na escasa pervivencia do corónimo *Marcola* na xeografía civil.

Con todo, a opción de M. C. García Martínez (1972b), a todas luces máis sólida, non está exenta dun importante empezo: Barbeiros é citado na *División* como *possessio*, non como arciprestado. Coido que, en realidade, a localización de *Coporos* pódenos levar tanto a Barbeiros coma a calquera outro lugar do que na *División* foi o dobre arciprestado de Cornado, que semella abranguir toda a rexión centro-oriental do bispado. Nestas mesmas circunstancias cómpre entender a mención de *Dormiana*, Dormeá, como arciprestado na *Bula*: o híper-fraccionamento desta rexión a comezos do século XII, que tería sido corrixido pouco despois co dobre arciprestado de Cornado, para volver revertirse co paso do tempo nos arciprestados tradicionais de Cornado, Barbeiros e Benvexo. Mais todo isto partiría, como lembra o *Tructino*, dunha probábel división, coma a de remates do século XII, de só dous *commissa* no IX: *Marcola* e *Bauegio*, arredor dos cales, probabelmente, se ordenase toda a rexión.

Coido, ademais, que cómpre xunir a este mesmo contexto xeográfico o arciprestado de *Circitello*, segundo A. López Ferreiro centrado, en tempos, no homónimo mosteiro de San Paio de Cercedelo, en Sabugueira (*HISC* II, 443), correspondéndose xa que logo ao devanceiro institucional do actual arciprestado de Bama. *Circitello* tamén se omite no *Tructino* e a súa bisbarra estivo fortemente vinculada aos *Copori*, segundo veremos no seu momento (§11.32); o que podería suxerir que no século IX ficase tamén comprendido entre os *commissa* de *Marcola* e *Bauegio*, e se cadra mellor nesta última, por imperativo xurisdiccional.

O arcaísmo da toponimia eclesiástica en relación á civil matízase noutro arciprestado: Sobrado, correspondente ao condado de Présaras. Segundo C. Baliñas Pérez (1998: 284), esta dependencia consta dende 916, nun diploma, precisamente, de Sobrado dos Monxes: *uilla que uocitant Superadum, territorio Presares* (Loscertales de García de Valdeavellano, 1976: 93-94). Semella, pois, que a influencia do sobranceiro mosteiro de Sobrado houbo de motivar este emprego toponímico na división arciprestal, substituíndo na xeografía eclesiástica, que non na civil, o corónimo Présaras. Estudos en meirande fondura da historia territorial e estatutaria desta bisbarra teñen sido encetados recentemente por M. Bermúdez Beloso (2019); pero evidentemente fica fóra dos nosos intereses afondar máis neste asunto, agora mellor coñecido, nin avaliar agora a influencia posterior do territorio.

Algo semellante albiscamos no arciprestado da *terra Montium*, axiña duplicado, cuxo corónimo, *Montes*, tan xenérico, semella máis un exónimo produto dun ordenamento externo, como efectivamente o foi a división arciprestal iriense, do que a autodenominación xenuína dunha entidade política local. O certo é que nesta bisbarra atopamos xa no século X o *territorium Miliarada* (Lucas Álvarez, 1958: 248), corónimo conservado na actual parroquia de Millerada, Forcarei (Baliñas Pérez, 1998: 279). Probabelmente se trate da denominación xenuína, alto-medieval, da terra de Montes. Neste caso, outra volta, o ordenamento arciprestal houbo de reproducir unha xurisdición pre-existente, mais non o seu corónimo.

Unha última corrección xurisdiccional vén suxerida por algúns datos referentes ao arciprestado de Posmarcos, hoxe correspondente —desdobrado— á península da Barbanza, e dende antigo “ás terras interfluviais comprendidas entre os cursos baixos dos ríos Tambre, a norte, e Ulla, a sur, coas súas respectivas desembocaduras nas rías de Muros-Noia e da Arousa (Martínez Lema, 2017: 78). Mais poida que non fose sempre así. Segundo C. Baliñas Pérez (1998: 283), un rexesto do século XVII, do que elude toda referencia, testemuñaría unha doazón real do 911 dunha *villa que llaman Plazemitos, en la tierra de Postomarcos*, que non sería outra que Chacín, Mazaricos, e xa que logo no ámbito xurisdiccional de Carnota-Entíns segundo as relacións condaís e arciprestais aquí manexadas. De ser isto certo, só podería significar que no século X “o condado de Posmarcos ofrecía unha extensión sensibelmente maior, englobando na práctica o conxunto das terras situadas a oeste dos xiros urbanos de Iria e de Santiago de Compostela” (Martínez Lema, 2017: 78). Malia a precariedade da

información, cómpre non desbotar esta hipótese meramente en base á súa contradición subxacente cos demais datos dos que dispoñemos, pois a discrepancia é só diacrónica; e de feito podemos apoiar a nosa sospeita noutros indicios.

Neste senso, a igrexa de Santa Cristina de *Lestone*, citada no *Tructino* como dependencia de *Pistomarcos* (*Truct.*, 11), tería evidentemente que terse conservado nun topónimo «Lestón», inexistente no ámbito xurisdiccional en cuestión. Semella que a redución estándar deste referencia do *Tructio* é Santa Cruz de Lesón, A Pobra do Caramiñal (López Alsina, 1988: 313; Bermúdez Beloso, 2017: 642); pero alén da certa afinidade fonética, a correspondencia toponímica é francamente distante. O certo é que conservamos moi preto o topónimo exacto: as aldeas de Lestón de Arriba e de Abaixo, divididas hoxe entre as parroquias de Torea e Abelleira, Muros, ou sexa, da outra beira da ría. Ubicarmos aquí o *Lestone* do *Tructino* suxeriría, por unha banda, que Torea e Abelleira foron resultado dun desdoblamento parroquial a partires do fulcro de Lestón, hoxe dividido; e pola outra —e polo que aquí importa— que a contorna de Muros dependía no século IX do *commisum* de Posmarcos. Isto encadrela con outro indicio que é a simple variabilidade coronímica desta bisbarra na documentación, basculando entre Carnota-Entíns, que podería deberse a unha discrepancia de nomenclatura máis entre a xeografía civil e a relixiosa, pero tamén á variabilidade xurisdiccional real que sufriu esta bisbarra. Porén, o indicio máis claro é outro: o lindeiro natural tradicional de Posmarcos polo norte foi o Tambre; pero nun diploma do século X faise unha atribución de Roo a Entíns (Sáez Sánchez & González Peña, 2005: 107-111). Este topónimo consérvase nunha parroquia adicada a San Xoán, Outes, pero tamén noutra de Santa María, Noia, a unha e a outra beira do Tambre. O texto, que meramente sinala *cum sua ecclesia antiqua*, non permite determinar a cál das dúas fai referencia. Mais como adoita acontecer, tal duplicidade houbo de derivar da disgregación dunha única parroquia orixinal, que abrangueu ambas as beiras do Tambre na súa desembocadura, pertencendo segundo este diploma en concreto a Entíns, o que significaría que os lindeiros entre este arciprestado e o de Posmarcos aínda non se estabilizaran no cauce fluvial. A pervivencia de Carnota como entidade política testemuñase posteriormente á redación do *Tructino* (cfr. Baliñas Pérez, 1998: 270), pero a súa variabilidade coronímica con Entíns, a súa fluctuación xurisdiccional, como vemos, arredor do río Tambre, e sobre todo os indicios de dependencias de Posmarcos no seu propio ámbito xurisdiccional, apoiarían que esta último entidade tivese abranguido no seu tempo as dúas ribeiras da ría de Muros e Noia, e que tanto Carnota como entidade civil, coma Entíns como entidade eclesiástica, fosen en orixe unha segregación circunstancial de Posmarcos, de límites variábeis.

En suma, para a organización alto-medieval primitiva do ámbito iriense cómpre desbotar Carnota-Entíns como entidade política; mais tamén todas as entidades resultantes de desdobramentos xurisdiccionais. Así, Montaos e Montes, duplicados entre os séculos IX e XII, compuxeron cadansúa única entidade orixinal; e do mesmo xeito Seaia, Barcala e Dubra. Se a entidade matriz da Barcala foi Céltigos, segundo evidencia a mención de Logrosa no *Tructino* (López Alsina, 1988: 162; Bermúdez Beloso, 2017: 643), a dependencia orixinal de Dubra e Seaia, pola contra, non semella atopar unha solución unívoca. Malia que a opinión xeral apunta respectivamente a Céltigos e Bergantiños, en realidade nada obsta, ao meu ver, para valorar as tamén contiguas Montaos e Soneira. Finalmente, na porción centro-oriental iriense deuse evidentemente un acentuado e temperán fraccionamento xurisdiccional, pero alén de que o *Tructino* só mencione Marzoa e Benvexo, é posíbel que canda menos Cornado, relativamente afastado deles, abranguisse xa daquela, como tal ou con outro corónimo, unha entidade política de seu.

En suma, pódense estimar para o ámbito especificamente iriense un total de 23 entidades políticas alto-medievais: *Amaheae*, *Arcubus*, *Bauegium*, *Besaucos*, *Bregantinos*, *Coporos*, *Coronatum*, *Faro*, *Giro*, *Mercia*, *Miliarada*, *Montanos*, *Monte sacro*, *Morracio*, *Nemancos*,

Nemitos, Pistomarcos, Plutios, Presares, Salinense, Seminaria, Taberiolus e Termae. C. Baliñas Pérez (1998: 278) engadiría *Luparie*, a xurisdición do castelo de Castro Lupario, solapado a remates do século X ao *Saliniense* da nosa listaxe. Neste caso estamos evidentemente perante unha xurisdición civil temperá, mais correspondente a unha castelanía, polo que semella poder desbotarse a súa correspondencia coas entidades primitivas do Alto Medioevo. Tal correspondencia, en fin, difumínase canto máis ao sur, onde a reconstrución se basea en documentación inevitabelmente máis recente. As correspondencias cruzadas entre os tres documentos empregados, segundo as solucións que fomos argumentando en cada caso, sinteticeinas nunha táboa que inclúo nos anexos (táboa 9.3).

9.4. Lugo

Malia ter sido unha diocese de temperá restauración, o rexistro documental lucense, fronte ao compostelán, non abunda no período alto-medieval de relacións eclesiásticas sistemáticas e veraces que nos permitan albiscar globalmente a súa xeografía civil primitiva. Isto podería discutirse coa interpolación condal do *Parroquial suevo*, aparente descrición exhaustiva, case unha corografía, da xeografía política lucense non só alto-medieval, senón supostamente tardo-antiga. Porén, puidemos comprobar xa que estas interpolacións respontan a unha atribución ficticia de once condados cos que a igrexa de Lugo tentou espallar os seus lindeiros diocesanos, e que, agás se cadra nos casos de Chamoso e Deza, distan de reproduciren unha territorialidade críbel. A falta dun documento alto-medieval globalizador, a solución podería ser a seguida xa por C. Baliñas Pérez (1998): a atención selectiva de referencias territoriais puntuais na documentación daquel tempo; o que, como é o caso, aportaría un resultado, alén de diacrónico, incompleto. A alternativa que propoño, pola contra, é atendermos primeiramente a outro tipo de informacións, de carácter máis sistemático, tanto do período alto-medieval coma do pleno-medieval, que confrontaremos sempre con documentación complementaria. Deste xeito procurarei evitar os baleiros e sobreposición de entidades, sen desatender o obxectivo xeral de albiscarmos o máis antigo artellamento medieval desta diocese.

Sen dúbida o antedito e paradoxal baleiro documental lucense ten moito que ver cunha insólita disposición de D. Afonso II, que entregou á igrexa de Lugo, cuxo bispado daquela ficaba fusionado co de Braga (David, 1947b; Díaz & Pardo Gómez, 2002: 13; López Alsina, 2013: 105), esta cidade e a de Ourense ata que as súas igrexas fosen restauradas; substraéndolle en contrapartida a xurisdición sobre as propias bisbarras adxacentes a Lugo. Nestas circunstancias, non é de estrañar que durante o Alto Medioevo a igrexa de Lugo non compendiasse nunca os distritos nos que subdividía a súa propia diocese, porque de feito non tivo xurisdición eclesiástica sobre boa parte delas. Un diploma lucense, suposto *Testamento de Afonso II*, recolle o cómputo destes distritos permutados. A sospeita da falsificación arrodea segundo os críticos este documento (cfr. López Sangil & Vidán Torreira, 2011: 49), embora C. Sánchez-Albornoz (1966: pp. 64-65) matizase que “si se prescinde del engendro histórico que ocupa la parte primera del diploma, la parte dispositiva del mismo no ofrece demasiados flancos a la crítica”, o que equivalería a admitir que as bisbarras obxecto da permuta ovetense reproducirían verdadeiramente a territorialidade lucense do século IX. Outro diploma lucense reproduce a confirmación por parte de Ordoño II das disposicións do seu devanceiro (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: nº. 9). O mesmo monarca aparece como concesor, no 916, doutras igrexas lucenses a León noutro diploma destouta catedral (Ser Quijano, 1981: nº. 8). Como ben apunta Domínguez Sánchez (2013: 241) a consignación no propio rexistro diplomático lucense da entrega de distritos baixo a xurisdición do seu bispo, tan contraria aos seus intereses, non pode entenderse senón como unha proba da historicidade e antigüidade desta concesión. Sexa como for, a insólita permuta lucense semella motivada por unha transformación eclesiástica de meirande envergadura: a

instauración de Mondoñedo, Oviedo e León no século IX e a súa dotación coa potestade episcopal sobre distritos que foran de Iria, Astorga, Oca, Palencia e, certamente, Lugo, véndose canda menos as galaicas compensadas con dereitos sobre o que foran sés aínda non restauradas (cfr. López Alsina, 2013: 107). Fose Afonso II ou algún dos seus sucesores, non cabe dúbida de que na documentación posterior constará expresamente a noción dunha vella permuta territorial, que motivará controversias relevantes no século XII. Mais non cabe ningunha dúbida de que Oviedo e León “ava[n]t occupé ces districts et que Lugo les réclama lors de [...] le grand réajustement du début du XIIe siècle” (David, 1947a: 55). Voltando, xa que logo, ao suposto *Testamento de Afonso II*, velaquí o fragmento que nos interesa:

Ab Ipsa uero Lucense Ciuitate, necessitate compulsus, Terras et Prouintias Sancto Saluatoris Ouertensi concedo Ecclesie que ante fuerant subdite Lucensi Ecclesie, per cuncta seculorum tempora. Hec sunt autem nominata Prouintie, id est: Ualbonica, Neria, Flammoso, Sarria, Paramo, Frolani, Sauinianos et Sardinaria, Auiancos, Asma, Camba et Ecclesias de Dezon (ed. López Sangil & Vidán Torreira, 2011: n.º. 8, p. 51).

Os bispados de Braga e Ourense foron sucesivamente restaurados a remates do século XI, o que en virtude do antedito testamento deixaba sen efecto a xurisdición ouetense destas bisbarras. A igrexa de Lugo reclamou dende aquela a súa restitución, que só se materializou en 1154, cando D. Afonso VII, a instancias das disposicións debatidas e acordadas no concilio de Salamanca, así o dispuxo. Outro diploma lucense recolle o *Privilexio* no que esta restitución se documenta:

Concedo Deo et Ecclesie Sancte Marie Lucensi et Uobis Domino Iohanni Lucensi Episcopo et Omnibus Successoribus Uestrīs illos terminos perpetuo habendos super quibus inter Lucensem et Ouertensem Ecclesiam longo olim tempore maxima discordia fuerat —uidelicet— Superiorem et Inferiorem Neiram cum Uallonga, Framosum, Sarria, Froilanos, Lemos, Verosmi, Paramos, Camba, Dezon et Auiancos (ed. López Sangil & Vidán Torreira, 2011: n.º. 29, pp. 94-95).

Estipúlase aquí, xa que logo, a devolución de once distritos da contorna lucense, realmente o fulcro desta diocese, ata daquela baixo a xurisdición eclesiástica de Oviedo. O documento continúa coa compensación desta perda territorial co reguengo de Suarón. Deixaremos, con todo, para máis adiante esta importante cuestión (*vid.* §9.23), pois o noso interese inmediato, neste apartado, é o que á igrexa de Lugo incumbe.

Finalmente, en 1157, unha bula de Adriano IV confirmaría a restitución:

Que [...] Ouertensis Ecclesia [...] regis Adefonsi donationem] in perpetuum perfruantur et Lucensis Ecclesia Diocesi Gallecie, de qua inter utramque Ecclesiam contencio fuerat diuicius agitata per statutos terminos: scilicet, Neiram Superiorem et Inferiorem, Ualongam, Flamosum, Sarriam, Froianos, Lemos, Uerosmo, Sauinianos, Paramos, Asma, Camba, Dezon et Auiancos, in perpetuum similiter et irrefragabiliter pociatur (ed. López Sangil & Vidán Torreira, 2011: n.º. 89, p. 184).

Pasando xa por fin á análise conxunta, apoiándonos na táboa que elaborei *ex professo* e inclúo nos anexos (táboa 9.4a), a serie de igrexas é practicamente idéntica nos tres fragmentos reproducidos. Eludindo polo de agora a *Bula*, só varía a consignación de Asma e o Saviñao, presentes no primeiro documento e substituídas no segundo por Brosmos e Lemos, sen que se poida suxerir ningunha relación entre tales entidades. O mesmo podería apuntarse da *Ualbonica* citada no primeiro texto, se non fose porque semella adscribíbel a Valonga, citada no segundo como dependencia de Neira. Tamén puidera ser, na liña dunha mención *Ualbona* dun diploma leonés atribuído ao século IX, precisamente nun contexto análogo de traspaso de

distritos lucenses a León, que referenciase a parroquia de Ferreirós de Valboa, Becerreá (Ser Quijano, 1981: nº. 7). Sexa como for, *Ualbonica* emerxe como unha mención equívoca que mestura o radical *bon-* presente en *Ualbona* coa desinencia *-nica* atribuíbel a unha hiper-corrección de *Ualonga*. Coido, nestas circunstancias, que o potencial paralelismo a considerar é o segundo, ao se vencellar a un rexistro fortemente análogo en termos documentais —o *Tumbo vello* lucense— e contextuais —a mesma controversia de lindeiros inter-ecclesiásticos—. Deste xeito, a identificación entre *Ualbonica* e Valonga non comportaría discrepancia ningunha entrambos os documentos, pois se no primeiro se discirne Neira de Valonga, no segundo aparece unha bipartición de Neira, *inferior et superior*, na que se inclúe Valonga: *cum Ualonga*. En suma, os documentos apórtannos un cómputo coincidente de nove distritos ecclesiásticos: Abeancos, Camba, Chamoso, Deza ou Dozón, Froián, Páramo e Sarria, amais de Neira e Valonga, cos matices que vimos de apuntar arredor destas dúas últimas. Porén, canda as atribucións discrepantes, Asma e o Saviñao no primeiro caso e Brosmos e Lemos no segundo, os documentos denotan unha importante analoxía: o cómputo coincidente de once distritos.

Esta cifra tería protagonizado algunhas falsificacións pleno-medievais, entre as que destaca a interpolación condal do *Parroquial suevo* que xa tratamos no seu momento, das que se cadra sexan resultado as propias discrepancias observadas entre os documentos aquí reproducidos. Nestas circunstancias, o feito de a *Bula* consignar catorce igrexas obxecto da restitución non debe de se interpretar como o cómputo da cesión orixinaria (contra López Alsina, 2002: 434), senón como unha resolución destinada a zanxar a controversia, atendendo as discrepancias existentes entre os primeiros documentos na identidade destas igrexas. Estas entidades, nove comúns nas disposicións de Afonso II e VII, e ata catorce na *Bula* —que cómpre deixar en trece ao ficar Valonga incluída nalgunha das dúas «neiras»—, conforman despois do *Parroquial suevo* o máis antigo artellamento diocesano recoñecíbel para Lugo, de certo vixente no século XI, cando escomezou a controversia ecclesiástica coa restauración de Braga e Ourense; mais probabelmente retrotraíbel ata o Alto Medievo, de admitirmos que o cómputo, tal como se reproduce no primeiro texto, estivo presente xa na disposición de Afonso II. Cómpre sinalar, emporiso, que o cómputo non é exhaustivo, ao eludir nomeadamente as bisbarras orientais inmediatas a Lugo. Mais alén destes baleiros, os cómputos reproducidos apórtannos un núcleo de canda menos nove entidades locais que de certo existiu simultaneamente no Pleno e se cadra xa no Alto Medievo lucense, e sobre o que necesariamente cumprirá alicerzar o recoñecemento da xeografía diocesana.

Xusto antes do ano mil, no 998, contamos cunha relación máis ou menos sistemática de igrexas e distritos locais lucenses, que permite recoñecer globalmente unha porción significativa da diocese: o *Testamento do bispo D. Paio*. Logo das invocacións testamentarias e unha longa e desarrombada relación de parroquias, este diploma recolle a primeira clasificación ampla de igrexas e *territoria* da que, ao meu saber, temos constancia na sé lucense:

In ualle de Paramo: in uilla Uiuli casas quas ibi fecimus et hereditates que ibi ganauimus, quas saccauimus de Argefonso Soniariquiz; et alia hereditate quam Nobis incartauit Guntina de Pelagio Arianiz cum Suos Filios. In Territorio Bembz: Ecclesia Sancti Iohannis media, quam saccauimus de Fratres de Flauzani. Circa Kastro de Mineo, Uilla Pelagos. Hereditate de Ostofredo integra, quam Nobis pariauit Asala Leouegildi. Hereditate quam Nobis incartauit Zaccoy et sua mulier. In Comitato Mera, uilla que dicitur Andriati cum domos et omnes adiunctiones suas quas in karta tenemus. Hereditate de Sambati media. Hereditate de Asiulfu, quam incartauit Nobis furto. Similiter et de Ecclesia Sancti Michaelis de Uilar Malo, medietate de quanto ibidem laborat Ipse Uimara. Hereditate de Auolino media. Uilla de Elyas de Carualieto. Ecclesia de Sancta Cruce integra, quam Nobis incartauit Odisolus Presbyter; Ecclesia Sancti Uireyxi. Ripa Riuulo Saleza, hereditate de Aloyto Monago, quam Nobis

incartauit pro homicidio. In Territorio Palliars: Uilla de Aurilio, quam Nobis pariauit Uimara Presbyter pro homicidio, et alias hereditates que ibidem ganauimus. In Territorio Asue: hereditate de Spoderigo media, quam saccauimus de Quintila Lacidi in loco predicto ad Sancto Michael de Uillare. Et in uilla que dicitur Piscarias, hereditate de Spodemiro media; a Sancto Pedro de Lingura, hereditate quam Nobis pariauit Cendon pro homicidio, cum domos quos Nos ibidem edificauimus et cum omnibus prestationibus suis que tum Nos ibidem ganauimus. In uilla Ruuini, hereditate de Aloyto Degano integra. Hereditate de Egeka cognomento Tata. Quintas Ilas in uilla de Barra. uilla quam saccauimus de Pelagio Uistotiz, que fuit de Nostro Homine nomine ab integro. In Territorio Castella: uilla Lapidio a Sancto Felice. Hereditate de Leuegildo Aurifice, quam comparauimus. Media de ipsa Abregon et media de Kendulfu et de Suos Filios. Alia Hereditate de Uimara Filio Argimiri super Ecclesia quam Nobis incartauit medietate integra. Alia Hereditate que fuit de Donno Sarraceniz, quam Nobis incartauit Rex Donnus Ueremudus pro que fuit Suo Reuelle. Alia uilla ad Castro Caranco, que fuit de Ero Monago et de Sua Muliere Gota. In Territorio de Deza: Ecclesia Sancti Mameti de Ceruania, quam Nobis incartauit Onamirus Abba. Hereditate Seuegildo, quam Nobis inkartauit in uilla Francones iusta Ecclesia Sancte Eulalie de Exilieta. In Territorio de Auiancos: in uilla Ueicondo, uilla que fuit de Guntino Monago et saccauimus eam de Filios de Gudesteo Mittoniz. Et alias hereditates quas nos ibidem ganauimus. et in uilla Bonenti, quantum ibidem obtinebant Filios de Gudesteo Mittoniz, quam Nos cum ea commutauimus per scriptura firmitatis. Et in Uilla Paratella ad Ecclesiam Sancti Iacobi, hereditate et pumare que saccauimus de Quidon Odoariz. Et in uilla Salamiri hereditates et pumare que saccauimus de Quidon Odoariz. Et in uilla Salamiri hereditates que fuerunt de Homines ex Plebe Sancte Marie et concesserat eas Dominus Recaredus Episcopus ad Onegildus Presbyter per scriptura firmitatis pro ad Ecclesiam Sancti Laurenti. Et tenebant ipsam hereditatem Homines Laycos et excausauimus eas de eos. In Uliola: Ecclesia Sancti Cipriani, quam Nobis pariauit Gendus Presbyter pro fidiatura de mille modios. In Saure: circa aura muris [n.b.: ora maris] uilla Miraci quos Nobis dederunt Fratres de Sancto Michael. In Tria Castella: uilla quam Nobis dederunt Frater Pegito et Suo Pater Pascasio. In Bergido: uilla quam Nobis dedit Munio Lopiz pro Nostra Benefactoria. Et in loco que dicunt Lokia et Alias uillas que Nobis dederunt pro CL solidos Cardel Placentio et Gota cum domus et cunctis prestationibus suis. Alia Incartatione quam Nobis dedit Gatón Examiz ibidem iusta ipsam uillam. In uilla Urbico, Loco Predicto Ardauliones que Nobis dedit Dominus Noster Rex Ueremundus Cuius memoria sit in benedictione bona. In Limia uilla — iusta Riulo Arnoya— ubi dicitur Amolitas [n.b.: Amolicas]. Sancto Martino de Sanguineta. Omnes eas uillas superius nominatas cum domos et cunctis edificiis et intrinsecus illorum cum rexcula, boues et ouillas et rescua plenaria et aluare auium per diuersas locis (ed. López Sangil & Vidán Torreira, 2011: n.º. 102, pp. 209-211).

Repórtasenos, xa que logo, unha serie de entidades territoriais, cada unha delas desglosada en varias propiedades que o bispo D. Paio decidiu legar á súa igrexa: *Paramo*, identificado como *ualle*; *Bembz*, *Palliars*, *Asue*, *Castella*, *Deza* e *Auiancos*, como *territoria*; e *Uliola*, *Saure*, *Tria Castella*, *Bergido* e *Limia*, como mencións xenéricas sen identificación de entidade; sen que tal variabilidade cualificatoria implique *a priori* ningunha diferenza corográfica nin xurídica entre eles. Si emerxe tal diferenza coas *uillae Rubini* e *Urbico*, citadas descontextualizadamente dos seus *territoria*. probablemente remitintes a Vilarrubín, no *territorium* auriense de Búbal, e ao Órbigo, aló polas dioceses de Astorga e León. Dos *territoria*, son tamén externos á diocese de Lugo o mindoniense *Saure*, o asturicense *Bergido* e os aurienses *Castella* e *Limia*. Os demais, sete en total, si son lucenses: *Asue*, *Auiancos*, *Deza*, *Palliars*, *Paramo*, *tria Castella* e *Uliola*.

No caso de *Bembz*, verdadeiro *hapax* da toponimia medieval galaica, inclinaríame a suxerir a súa redación equívoca no canto de Benvexo, o que nos levaría a outro *territorium* ben documentado da veciña diocese compostelá (vid. §9.3), se non fose porque as propiedades atribuídas semellan afastala desta localización. A referencia a unha igrexa de San Xoán adquirida dos *fratres de Flauzani* evoca a actual parroquia de Santo Estevo de Chouzán,

Carballedo. Obviamente, a adquisición dunha igrexa dun mosteiro de Chouzán non implica nin moito menos que esta tivese que se ubicar na súa contorna inmediata. Porén, si é moi clara a referencia subseguintes, *Pelagos*, que malia non semellar de doada redución, a expresión antecedente *circa kastro de Mineo* lévaa evidentemente ás proximidades do río Miño, e probabelmente a unha castelanía. As restantes atribucións non inclúen referencias corográficas. Abofé, pode resultar significativo para a redución deste *territorium* tal alusión ao Miño, río que precisamente baña Chouzán, o que nos situaría na mesma bisbarra que Asma, citada como *Asue* neste mesmo *testamento*, e que se atopa moito mellor documentada. Por iso, tal correspondencia puidera tratarse só dunha coincidencia entre a mención do *territorium Bembz* e o subseguinte *circa kastro de Mineo*, que nas súas implicacións expresivas podería ser de feito a referencia disimilatoria dunha entidade á parte na listaxe, e neste caso *Bembz* si podería ser identificado con Benvexo.

Polo demais, de confrontarmos as entidades territoriais do *Testamento do bispo D. Paio* coas xa estudadas da controversia diocesana entre Lugo e Oviedo, veremos que se repiten Abeancos, Asma e Páramo, amais de Deza, a non ser que o segundo grupo de documentos, que consignan *Dezon*, se refira realmente a Dozón e non estritamente ao Deza. O *Testamento*, pola súa banda, completaría o recoñecemento alto-medieval da diocese coa súa mención doutras entidades que non foron obxecto da controversia diocesana: Pallares, Triacastela e Ulloa. O recoñecemento da diocese de Lugo perfílase, xa que logo, aínda moi parcial.

Aquí rematan os documentos máis ou menos globalizadores da sé lucense anteriores ao século XII. Esta centuria é marco en Lugo da compilación dous inventarios, da igrexa e do cabido (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: n.ºs. 108-109), que aportan, indistintamente, cadansúa longa e monótona listaxe de propiedades. Non cabe dúbida de constituíren compendios de documentación anterior, diacrónicos, asistemáticos e repetitivos, que mesturan as referencias de *territoria* e *uillae* sen distinción aparente, volvendo decote a repetiren as mencións a unha mesma entidade. Por citarmos un exemplo ilustrativo, no *Inventario do cabido* a mención *in territorio de Bollandio*, con adscripción dunha serie de *uillae* e un mosteiro, é seguida por *in Serens*, alusivo a unha *uilla*, a todas luces relacionada con un topónimo Serén ou Serante(s), que por certo non existe na contorna do antigo Bolaño³¹; para inmediatamente voltar enunciar *in Bollandio* de seguido para a atribución dunha *uilla*, e logo outra volta repetir *in Serenis* para o mesmo (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: 228). Alén da amplísima información subxacente nestes documentos, sobre a que por certo voltaremos acotío, indistintamente distan de constituíren un punto de partida axeitado para o recoñecemento global da diocese de Lugo, xa que a súa redacción caótica empecería o arrombamento da fragmentaria información alto-medieval.

Porén, o rexistro pleno-medieval lucense posúe outro documento, excepcionalmente elocuente e controvertido, e polo que aquí importa, globalizador, que malia o seu carácter indubidosamente apócrifo pode servir de apoio primario ás nosas pesquisas: refirome ao *Testamento maior de Odoario*. Pretendidamente redactado pola man do devandito e semi-lexendario restaurador lucense (*Test.*, 2; 54) e confirmado por Afonso I (*ibid.*, 53) no ano 747 (*ibid.*, 52), este suposto *Testamento* non pode corresponderse de ningún xeito a un contexto cronolóxico tan recuado. Primeiro, porque a mención de dúas igrexas consagradas a San Paio (*ibid.*, 32; 44), mártir cordobés do século X, evidencia ou ben a súa interpolación puntual ou ben tal datación *post quem* para o conxunto do documento. Segundo, porque a auto-intitulación *archiepiscopus* por parte de Odoario semella oporse ao descabezamento da metrópole galaica do seu tempo; e podería suxerir, outra volta, a súa interpolación puntual ou a completa redacción do texto entre remates do século XI e comezos do XII, cando Lugo e Braga disputaron esta dignidade como consecuencia da restauración da segunda (cfr. López

31 Ao meu saber, os máis vindeiros consérvanse en senllas parroquias de Friol e Santiso.

Sangil & Vidán Torreira, 2011: 26). Con todo, Odoario ten sido considerado o primitivo unificador dos dereitos metropolitanos de Braga a Lugo, coa antecedente disolución de ambas as sés episcopais e o seu asento na última (David, 1947b; Díaz & Pardo Gómez, 2002: 13). Sexa como for, non cabe dúbida de que a cronoloxía pleno-medieval aducida se axusta con verosimilitude aos usos corográficos desprendidos do *Testamento*, que cita Dormeá como *territorium*, suxerindo unha datación *ante quem* ao 1170, data na que na *División arcediagal* compostelá esta entidade ficaba abranguida polo dobre arciprestado de Cornado. Do mesmo xeito, a acotación *post quem* ao 1110 desprenderíase da mención do *territorium* de Ortigueira, aínda denominado Arrós na *Bula de Pascual II* (HISC II, app. xxvi ; cfr. §9.3). Isto dotaría de verosimilitude ao aludido contexto da controversia metropolitana do século XII, embora as concordancias coronímicas aducidas tamén poderían deberse só, coma tantas veces, á mera discrepancia entre a nomenclatura civil e a eclesiástica. Sexa como for, o *Testamento*, apocrifamente atribuído ao século VIII, non pode corresponderse cunha cronoloxía tan recuada e, en troques, existen indicios que levarían a súa redacción ao século XII. Teñamos ou non atinado nesta estimación cronolóxica, resulta por enteiro pertinente o contexto que J. L. López Sangil e M. Vidán Torreira suxiren para a súa redacción:

Podemos pensar que la iglesia de Lugo con el fin de justificar una serie de propiedades quiso definir su procedencia, por lo que partiendo de una serie de documentos originales o no, decidieron atribuirle la donación a Odoario, que había dejado una profunda huella y un elevado prestigio. De este modo quedaron agrupadas y justificadas todas las posesiones (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: 26).

Evidentemente, este carácter apócrifo do *Testamento* non desacredita a historicidade do seu contido. Como apunta J. D'Emilio (1996: 44), o seu emprego interesado en conflitos xurisdiccionais coas veciñas sés de Tui, Ourense e Braga, recentemente restauradas, “no le quita todo el valor histórico de un contenido que, precisamente por su verosimilitud, podría haber prestado más credibilidad a las reivindicaciones de la sede”. Isto non é só unha inferencia contextual, senón que se evidencia, como veremos, pola posibilidade de confrontación de cada unha das entidades civís nomeadas no *Testamento* con documentación alto- e pleno-medieval complementaria. J. L. López Sangil e M. Vidán Torreira (2011: 26) coidan mesmo que o *Testamento* foi compendiado “con retazos de diplomas auténticos”. Sexa como for, a súa significancia, fronte a calquera outra fonte dispoñíbel, é o seu carácter globalizador, abranguindo todas as dependencias lucenses e non poucas alleas, o que invita, e así faremos aquí, a o empregar como base primaria, suxeita á confrontación de documentación complementaria exenta de controversia, para o recoñecemento da xeografía medieval lucense..

Velaquí a súa transcripción, seguindo a edición de J. L. López Sangil e M. Vidán Torreira (2011: nº. 2, pp. 25-33), e indicando os seus parágrafos para facilitar as constantes referencias que cumprirá realizar posteriormente:

(1) *In Nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti.* (2) *Hec est cartula testamenti quem facere et confirmare elegi —et post Meum Discessum reddamare decreui— Ego Indignus Dei Gratia Odoarius Episcopus.* (3) *Saluator Noster et Dominus [...]* (4) *Et ideo Ego supra taxatus —uerens et timens ne Me incauta uite fallente inaniter rapiat— decreui ut —post obitum meum— de paupertacula mea quicquid potui ganare uel applicare atque apprehendere et familia mea populare prout ualui, et exinde pro facinoribus pro remedio anime mee Deo et Patrono meo aliquid presentare.* (5) *Offero Sanctis Altaris Sancti Saluatoris et Sancte Marie Uirginis et Genitricis Domini Nostri Iesu Christi, que fundata est in locum predictum in Luco ciuitatis. Id est:* (6) *Ipsam prefatam Ciuitatem ab omni integritate conclusa intus in circuito murorum, quam ex radice restauraui.* (7) *Uillas prenomintas quam ex presuria adquisiui et extirpe et familia*

mea postulaui. Id sunt: (8) In Suburbium Ipsius Ciuitatis: Uilla Parata cum Ecclesia Sancti Iohannis, constipata de familia mea pro suis terminis ab integro. (9) In Ualle Ferrara: Uilla Lamella sic similiter cum sua familia per suis terminis. (10) In Lemabus: Uilla Coruasía pro suis terminis uel limitibus suis. Media Uilla quos uocitant Sellelas. Integra Uilla Plana. Uilla in Onitio per suos terminos quos uocitant Sanctum Feliciem. Uilla in Humano uel Ecclesia quos uocitant Sancta Eolalia uel alia Sancta Christina per suis terminis. Uilla Oliuetello Maiore et alio Oliueto. (11) Ripa Sile: Uilla quos uocitant Amandi cum ecclesia ibi fundata Sancta Marie in omnique giro fundata per suis terminis et locis antiquis. Id est: per terminum inter Sancta Maria et Louios; de alia parte per illas Petras de Canton et de tertia parte ad illa Peraria de Oldriti et inde ad Portum de Guntin. (12) Item in Ripa Minei territorio uocitato Licino: Monasterium sancti Stephani Uallis Athane quod ex propria familia extipauit et ex radice fundamentauit et ex aliis Ecclesiis dotaui, que a Me et a mea familia sunt fundamentate per presuriam. Id est: supradicta Ecclesia de Coruasía et Ecclesia Sancte Eolalie et Sancta Cecilia et Uilla de Ageredi cum Ecclesia Sancti Iuliani et eius familia et Fonte de Agito ab integro, quas omnes sunt in ipso territorio Liziniano et Sabiniano a Me possesse per presuria, cum ecclesia Sancte Marie de Quinte. Ecclesia Sancte Eolalie de Riba Caue per suos terminos: et per terminum de Palacio et per termino de Castro Sancti et per terminum Sancte Columbe et per termino de Uilla Fructuosi per omnes suos terminos. (13) Siue de Riba Sarrie: Uilla Mediana et Uilla Atraisi medias. Ecclesia Sancto Petro de Septem Uentos cum adiunctionibus et familia eius ab integro. Ecclesia Sancto Felici de Reimundi cum adiunctionibus eius stipata de familia mea. (14) In Paramo: Ecclesia Sancte Marie de Balanti cum adiunctionibus suis stipata de familia mea. (15) In Ualle: Uilla uocitata Campos cum ecclesia Sancti Iuliani ibidem fundata ab integro cum suis terminis et omne familie sue que in circuiitu eius sunt habitantes. Alia Uilal de Castelo cum ecclesia Sancte Marie et familie eius. Uilla de Moreta cum ecclesia Sancte Marie ab integro cum sue familie. Uilla Elyterii sic similiter per suis terminis atque limitibus. (16) In ualle Buualis: Uilla Rubini per suis terminis antiquis sicut est uallata in omni circuiitu. Et Ecclesia Sancti Martini que ibidem fundata. (17) Simul etiam et Riba riuulo Barra de omnique parte ab omnique integritate cum omne familie nostre. (18) Et in Sauto Maiore Ecclesia uocabulo Sancte Leocadie ab integritate cum nostre familie, unde habemus Ecclesiam Sancti Eusebii. (19) Et in Sanguinieta, in Nugaria, in Gargantonnes, et in Ualle Mellenes Ecclesie uocabulo Sancti Eusebii, et omnes hereditates per ubi eas potueritis inuenire sicut in nostro iure mansit debitas per suis terminis. (20) Item in Nasue: Ecclesia Sancti Mameti de Tomati cum duas uillas stipatas de familia mea. Sancta Maria de Gilani et Sancte Eolalie de Golfar cum familie. Sancto Petro de Lincora cum uillas et familia ab integro. Sancto Ioanne de Laurario ab integro. Uilla Framilani stipata de familia mea ab integro. (21) Et in Dorra: Sancto Christoforo de Nouella cum suas uillas et familia ab integro. Sancta Maria de Aruitrion ab integro. (22) Et in Uentosa: Sancto Mamete ab integro cum suas uillas et eius familie. Sancto Andree de Orria cum eius familia ab integro. (23) In Deza: Sancto Ioanne de Palmau cum familie sue Iermegilde et sua progenie que fuit in nostro proprio. Ecclesia Sancte Marie de Uermes quam fundamentauit Alaricus et sua progenie que fuit nostre familie. Ecclesia Sancto Ioanne de Botos cum eius familie ab integro. (24) Ecclesia Sancta Maria de Trasdeza quam nuncupant Petos cum uillas et familie ab integro. Uilla Ueremudi ab integro cum eius familie per terminis. Id sunt: per Sisto de Uri et inde per Uallo de Merlani et uadit in directo ad Penellas et inde sub Nigrarios et mittit se in aqua, et exiit ad illa Fonte de Pintii. Et Ecclesia Sancti Mameti ab integro. (25) Ecclesia Sancte Marie de Marrocos [n.b.: Maroços] et uillas hic in Monte Sagro et familia mea ab integro. (26) Ecclesia Sancti Iuliani de Carualio riuulo discurrente Salaonia cum adiunctionibus suis et familie eius. Sancto Iuliano de Silaonia stipata de familia mea. (27) In Riba Minei: in Nelebron, Ecclesia Sancti Romani. Ecclesia de Sancto Petro de Farnatarios cum eius familia ab integro. Sancta Eolalia de Quinte cum eius familia. Sancti Stephani cum sua familia. Sancta Eolalia de Cerceta cum eius familie ab integro. Sancto Iuliano de Monumento ab integro cum eius familia et hereditates sicut est conclusa per illo uallo in omnique giro, nullo Scurro fixo in caleos ianuam per nullam iustitiam secularem. (28) In Riba Flammoso: Ecclesia Sancte Columbe ab integro cum eius familia. (29) Riba Tordena: Ecclesia Sancta Eolalia Alta ab integro cum eius familie. (30) In Mera: ecclesia Sancta Eolalia Alta, et Sancta Maria Alta et eius familie ab integro. Et Ecclesia Sancti Iohannis de Mera, quos preduiit

germanus meus Ermiarius de escallido et contestauit a me indignus et Sancte Marie Uirginis. (31) In territorio Palliares et Riba Minei: Ecclesia uocabulo Sancto Mameti cum familia mea [...] Ecclesia Sancti Iohannis de Campo cum adiunctionibus et familie eius ab integro. Sancta Maria de Maucani et eius familia ab integro. Alia Ecclesia Sancta Maria de Quartapetias ab integro. Ecclesia Sancto Petro de Recele cum eius familie et adiunctionibus suis ab integro. (32) In Riba Uliola: Ecclesia Sancti Saluatoris et suas uillas et eius familie ab integro. Ecclesia Sancta Maria de Fonte Cuberta cum eius familia ab integro. (33) In Auiancos: Uilla Salamiri stipata de familia mea, cum Ecclesia Sancti Laurentii ab integro. Alia Uilla de Paratella cum Ecclesia Sancti Pelagii stipata de familia mea ab integro. Uilla de Boenti cum ecclesia Sancti Iacobi et eius familie ab integro. Ecclesia de Sancto Iohanne de Besentonia cum adiunctionibus eius et familie ab integro. (34) In Riba Ulie: Uilla de Garauaos. Ecclesia Sancti Cosmas et DAmiani ab integro stipata de familia mea. (35) In Nallare: Ecclesia Sancti Petri. (36) In Gaudiosi: Ecclesia Sancti Felicis cum adiunctionibus suis et eius familie ab integro. (37) In Monte Nigro: Ecclesia Sancto Petro de Seyxas et Uilla Onoria. Et alia Uilla Suso. Et alia uilla hic supra Ecclesia Sancti Petri ab integro stipata de familia mea per suis terminis. Sancti Iacobi de Quirice cum suas hereditates et familia ab integro. (38) In Aurio: Ecclesia Sancti Uincenti per suis terminis et uillas et familie ab integro. (39) In Ual de Bria: Ecclesia Sancto Petro cum adiunctionibus et familiis eius ab integro Sancte Marie de Saure que fuit de arcismatica cum suo canale et suos sautos ab integro stipata de familia mea. (40) Sancto Martino de Insula Miranti stipata de familia mea. (41) In Territorio Sancta Eolalia de Latrito et Sancto Mameti de Nandor. Sancti Iacobi de Mera stipatas de familia mea ab integro. (42) In Besaucos: Sancto Mamete de Larido. Et Sancto Georgio de Castro Bomir ab integro stipatas de familia mea. (43) In Prucios: Ecclesia Sancto Tirso de Ambrona cum adiunctionibus ab integro. Ecclesia Sancti Iacobi de Formatu. Et ecclesia Sancti Christofori ab integro. (44) In Nemitos: Ecclesia Sancti Saluatoris de Ylioure per suis terminis ab integro. (45) Item in Ortigaria Riba Saure: Ecclesia Sancti Iacobi de Cerceta cum suis terminis et piscariis. Item Ecclesia Sancti Pelagii de Monte Retondo. Item Ecclesia Sancto Uincencio de uilla Ferrarii ab integro cum adiunctionibus suis. (46) Item in Anbiancos: Ecclesia Sancti Iacobi de Uilla Onorici cum uillis et familie ab integro. (47) Item in Dextris Lucense: Uilla de Benati de mea pressura stipata de mea familia per suis terminis, ubi edificauimus ipsa mea familia per mea iussione Ecclesia Sancti Stephani per nominatos Bennato et Sunilla et Gundesindus Presbiter et Abolo Roderico. (48) In Monte Lappio ecclesia Sancte Marie Uirginis stipata de familia mea in omnique circuitu per suis terminis antiquis. (49) Dono Sancti Altaris et Sancte Marie. (50) [...] Fratrum ibidem habitantium perpetim ofero habenda. (53) Factus titulus Dotis uel Testationis Die Idus Maii Era DCC^a LXXX^a I^{ra}. (54) Ego itaque Adefonsus Rex [...] ut habeat Nostrum Priuilegium firmum roborem per cuncta secula, Manu Propria confirmans. (55) Odoarius Dei Gratia Archiepiscopus [...] hac Scriptura [...] a Me facta post parte Ecclesie Sancte, Manu Mea.

Emerxe, como se comproba, unha visión completísima do que, probablemente a comezos do século XII, foi a xeografía civil de boa parte do nordés da Galecia, dentro e fóra da diocese de Lugo, referente a máis dun cento de topónimos —algúns deles de mención equívoca— identificados como *uillae* e *ecclesiae*, distribuídos nunha trintena longa de *territoria*. Contra os *inventarios* lucenses da mesma época, segundo denunciámos antes, as referencias corográficas do *Testamento* son case sempre formularias, identificando en primeiro lugar o nome do *territorium* en acusativo, seguindo a preposición *in*, e logo, subalternamente, as súas *uillae* e *ecclesiae*. Esta fórmula só se racha no *territorium* do Monte Sacro, antecedido pola mención da súa *ecclesia* de Marrozos (*Test.*, 25).

Abofê, só unha análise pormenorizada pode revelar as implicacións que o *Testamento* arriba reproducido ten sobre a xeografía alto-medieval lucense; e só a través da confrontación de documentación podemos calibrar a súa verosimilitude. Tentarei desenvolver esta tarefa de seguido, conforme á orde de mención no documento.

Como en Compostela vimos co Xiro, o *Suburbium* é evidentemente o ámbito xurisdiccional local de Lugo. O *Testamento* identifica en primeiro lugar as posesións *in circuitu murorum*

(*Test.*, 6), para logo identificar no *Suburbium* a *uilla Parata*, evidentemente a actual parroquia de Parada, Outeiro de Rei, coa que de feito coincide a advocación a San Xoán consignada no documento (*ibid.*, 8). Probabelmente este *Suburbium* se corresponda á expresión *infra Cautum* do *Inventario do cabido* (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: n.º. 109, p. 223), e aínda ao *Giro* doutro diploma lucense do século XI (*ibid.*: n.º. 81). A denominación *Suburbium*, consignada tamén nun diploma pallareense de comezos do século X (Rey Caíña, 1982: 227-278) que confirmaría a forma reproducida no *Testamento*, semella a todas luces o corónimo orixinal deste distrito.

Ferraria e *Palliares* (*Test.*, 9; 31) correspóndense a dúas entidades amplamente documentadas vinculadas á mesma bisbarra á dereita do Miño, entre os actuais concellos de Lugo, Guntín e Portomarín. Segundo C. Baliñas Pérez (1998: 283), “esta comarca, en la Alta Edad Media, se dividía administrativamente entre el condado regio de Pallares-*Argonti* y el condado exento de Ferreira-*Ferrarie*, el cual estaba administrado [...] por el monasterio de Ferreira de Pallares”. Cómpre pensarmos, xa que logo, que estes dous distritos foron resultado do desdoblamento alto-medieval dunha única entidade política orixinal como consecuencia da dotación xurisdiccional do antedito mosteiro. Ao contrario do que vimos no caso de Présaras e Sobrado (§9.3), nesta bisbarra materializouse unha cesura xurisdiccional e non meramente unha discrepancia toponímica, como demostra, alén da propia mención separada no *Testamento*, a súa indistinta pervivencia na división arciprestal lucense, como veremos. A entidade orixinal probabelmente se denominou *Palliares*, por ter servido este corónimo de apelativo a Ferreira, e non ao contrario. A clara mención, baixo a epígrafe *in territorio Palliares et ripa Minei*, de San Xoán do Campo, Santa María —hoxe Madalena— de Mougán e San Pedro de Recelle, respectivamente nos concellos de Lugo, Guntín e Portomarín, suxiren a longa extensión desta terra á beira dereita do Miño.

O *territorium Lemabos* (*Test.*, 10) é evidentemente Lemos, a grande bisbarra singularizada na pechada bacía do río Cabe. Resulta incerto determinarmos se a *ripa Sile*, con mención de Amandi (*ibid.*, 11), ten que ser computada ou non como un *territorium* á parte ou abranguido en Lemos. É probábel que o *Testamento* reflicta unha verdadeira discrepancia xurisdiccional, e de feito Amandi constituiría un arciprestado á parte na división tradicional lucense. A denominación alternativa e principal deste distrito é sen dúbida Brosmos, como xa vimos nas disposicións de Afonso II e Afonso VII que reproducimos ao comezo do apartado, para o que existe documentación complementaria dende o século IX (v.g. López Sangil & Vidán Torreira, 2011: n.º. 5). Porén, un diploma do século XI procedente de Santa Cristina de Ribas de Sil menciona este corónimo como dependencia lemá: *uilla nostra prenominata qui est in territorio Lemaos, ual de uerosimo, prope flubio Sil, uilla que uocitant Pinioli* (Fernández Suárez, 1974: 28-29), o que favorecería a forte cohesión da terra de Lemos, ou ben a incidencia de fluctuacións xurisdiccionais ao longo do Medievo. Esta bisbarra foi tamén en diversas épocas o fulcro de grandes condados patrimoniais, e probabelmente esta mención teña que ser entendida dende esta perspectiva, casábel coa existencia de pequenos distritos locais, neste caso Brosmos e Lemos, dependentes de señoríos meirandes. A fragmentación local desta bisbarra puido ser eventualmente acusada: C. Baliñas Pérez (1998: 271; 282) consigna un *comitatus Castellium* e un *territorium Omano*, que reduce respectivamente en Castellón, Pantón, e no río Mao, no Incio, considerando o último, asemade, unha dependencia samoense.

Problemas semellantes emerxen co *territorium Licino* (*Test.*, 12), asociado ao mosteiro de San Estevo de Atán dende que hai noticia del, no século IX (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: n.º. 4). Malia se atopar hoxe Atán no concello de Pantón, tradicionalmente pertenceu ao arciprestado do Saviñao-Sardiñeira (cfr. Lamazares Rodríguez, 2014), xa mencionado como tal no *Testamento de Afonso II* (*vid. supra*); e de feito aínda hoxe Santalla de Licín, evidente herdeira do corónimo *Licino*, se atopar no concello do Saviñao. Ademais, a mención

subseguinte, *quas omnes [ecclesias] sunt in ipso territorio Liziniano et Sabiniano*, xungue estes dous corónimos a un único *territorium* nun acusativo erróneo ou vulgarizado, mais definitivamente singular. Neste senso, *Licino* semella aludir o couto monástico de San Estevo de Atán, se é que non se limita a referenciar unha dimensión corográfica e non estritamente civil. Sexa como for, *Sabiniano* testemuñase tamén dende antigo, o século X, e como *commisum* (cfr. Baliñas Pérez, 1992: 286), denominación neste caso de meirande carga xurídica e que invita a pensar na segregación de *Licino* a través del e non ao contrario.

O *territorium* de *ripa Sarrie* (*Test.*, 13) correspóndese evidentemente a Sarria, con mención expresa, canda menos, da súa actual parroquia de Seteventos. Emporiso, esta mesma bisbarra compartimentouse ata límites abraiantes, segundo reflicte a proliferación mencións territoriais contraditorias, que podemos sintetizar seguindo a achega de C. Baliñas Pérez (1998) e aínda con algunha outra referencia nin sequer valorada por el:

- 1ª. — Froián, ao sur do actual termo municipal de Sarria (Baliñas Pérez, 1998: 275);
- 2ª. — Monseiro, ubicado no século VIII *discurrente riuulo Sarria super castro Astorica et uilla Caluaria inter terminus cenobium Samonense*, o que o levaría probabelmente ao nordés do mesmo concello, rebordando o seu termo municipal ata o sur de Lámara onde o corónimo se conserva nunha parroquia, constituíndo un enclave local do señorío monástico samoense (Baliñas Pérez, 1998: 280) no mesmo límite con Triacastela (*ibid.*: 288; *vid.* §9.9);
- 3ª. — Corvelle, citado no século XI como *territorium* para unha *villa Sancte Eufemie* [...] *subtus monte Seiro*, e correspondente canda menos coas parroquias sarriás homónimas (Baliñas Pérez, 1998: 273);
- 4ª. — Lousada, presumíbel denominación primitiva do *territorium* onde foi fundado no século IX o mosteiro de Samos (Baliñas Pérez, 276-277);
- 5ª. — Louseiro, citado nunha relación de condados do século X e centrado na parroquia sarriá homónima (Baliñas Pérez, 1998: 278);
- 6ª. — Lóuzara, recoñecíbel dende o século XI e correspondente ao río homónimo que dá nome a varias parroquias samoenses (Baliñas Pérez, 1998: 277).
- 7ª. — O *territorio Humano*, no que un documento do 854 ubica unha *uilla uocabulo Taxaria sub alpe Eribio* (Lucas Álvarez, 1986: 238-239), polo que semella poder reducirse á serra do Oribio, entre os actuais concellos de Samos e Triacastela.

Semellante híper-fragmentación non se ve senón motivada máis que pola forte implantación monástica nesta bisbarra, repartida entre as dependencias samoenses, sarriás, e reguengas. Lóuzara semella dende antigo parte singular da xurisdición monástica, e hoxe municipal, de Samos, penetrando na terra de Lemos, do que deriva a súa natural particularización como priorato ou dependencia local deste señorío monástico. O mesmo acontecería con Froián, outra aparente dependencia samoense (Baliñas Pérez, 1998: 275), desta volta estendéndose deica o oeste do mosteiro. Louseiro, pola súa banda, trataríase dun reguengo enclavado na bisbarra sarriá (*ibid.*: 278). Nos casos de Corvelle e *mons Serius* pódese presumir simplemente a derivación do primeiro a partires do segundo, ao ser moi posterior e asociarse corograficamente, tamén, a un *mons Serius*. No propio caso do *territorium Sarrie* poderíamos estar perante outra simple variante terminolóxica, neste caso de carácter hidrográfico, pois tamén se solaparía de certo a algún dos demais *territoria*. De todo isto, coido especialmente significativa a existencia de dous topónimos primitivos: o *territorium Lausata* que arrodea a refundación alto-medieval samoense e o *castrum Astorica* que fai o propio co nacemento de San Estevo de Calvor. Dado que esta última a antecede en case un século, particularmente inclináriame a pensar que o *castrum Astorica* foi verdadeiramente unha praza forte e sé condal do máis Alto Medioevo sarrián, que se cadra

artellou unha xurisdición fronteiriza ao estilo da *Anegia* portugalense (§9.7) ou os *territoria* primitivos de *Bubal* e *Limia* aurienses (§9.6); e que coma eles rematou por se desdobrar en distritos civís máis pequenos: a saber, *Lausata*, onde se fundou Samos, e o *mons Serius*, onde ficou o de Calvor, correspondentes, precisamente, aos distritos eclesiásticos de Froián e Sarria. Mais isto é só unha sospeita particular, que canda menos a título provisorio permitiría casar as contradicións coronímicas aludidas. Para esta bisbarra, da que temos un coñecemento visibelmente desproporcionado en relación ás súas veciñas por mor da importancia dos mosteiros de Santo Estevo de Calvor e San Xulián de Samos, que produciron unha ampla documentación alto-medieval, se cadra existan testemuños temperáns de entidades territoriais de natureza ben distinta aos demais *territoria* obxecto do presente estudo que non estamos aquí en situación de discernir. Os propios distritos locais dos señoríos monásticos en cuestión condicionan, segundo se expuxo, a temperá fragmentación xurisdiccional da bisbarra. Nestas circunstancias, a prudencia invítanos a admitir as implicacións que a controversia diocesana tratada ao comezo deste apartado ten para calibrar esta cuestión: se aquí só se citan os distritos de Froián e Sarria —correspondentes a cadanseu extremo da bisbarra e en concreto aos mosteiros de Samos e Calvor— pode ser debido, máis do que á desatención a outras hipotéticas entidades coetáneas, a que efectivamente estes foron os distritos civís existentes nalgún intre do Alto Medioevo, e sobre os que *a posteriori* se foron solapando outras xurisdicións de novas dignidades eclesiásticas e civís.

Con todo, a intensa transformación xurisdiccional desta bisbarra a causa nomeadamente da creación do coto monástico de San Xulián de Samos, impídenos enxergar os lindeiros orixinarios entre as *dioceses* alto-medievals de Froián e Sarria. A primeira desapareceu, de feito, do ordenamento arciprestal de Lugo (cfr. Lamazares Rodríguez, 2014), pasando a dividirse a área entre os arciprestados de Sarria e Samos, este último claramente solapado ao coto monástico (cfr. Río Barja, 1990). Por este motivo, resulta ineludíbel consignarmos na nosa cartografía alto-medieval unha terceira entidade para esta bisbarra, satisfacendo a miríada de xurisdicións que a foron partillando, e que podemos identificar co que posteriormente será o grande coto de Samos. Evidentemente, esta entidade territorial, que nace no Alto Medioevo, non ten unha correspondencia plena co panorama xurisdiccional daquel tempo, pois foi integrando e desdebuxando espazos en orixe pertencentes aos *territoria* veciños. En concreto, coido que o espazo que consignamos como «xurisdicións samoenses» se tería construído a partires de Froián e, en menor medida, de *Laure*, polo que no vindeiro chanzo da nosa análise partillaremos conscientemente o antedito espazo entre os ascendentes xurisdiccionais destoutros *territoria*.

Continuando coa nosa descrición xeográfica, *Paramo* (*Test.*, 14) atopa unha evidente correspondencia co arciprestado tradicional e o actual concello homónimos, embora *Balanti*, a entidade mencionada no *Testamento*, probablemente se corresponda á actual parroquia de Bande, no veciño concello de Láncara, coa que, con todo, non coinciden os oragos. Como *territorium* aparece nun diploma samoense do século X, que consigna unha *baselica in territorio Paramo, sub urbe lucense, in uilla Iohanni que iacet costa montis Uulturaria, discurrente ribulo Logio* (Lucas Álvarez, 1986: 451-452). Segundo o padre N. Ares Vázquez (1998: 101) correspóndese esta *uilla* ao lugar de Vilaxuane, na parroquia de Grallás do concello, precisamente, do Páramo. Podemos, xa que logo, confirmar a súa vixencia alto-medieval.

Ignoro o significado do subseguente enunciado *in ualle*, denominación que semella moi xenérica de máis como para constituír unha entidade política coma as restantes. Baixo el referéncianse claramente as actuais parroquias de San Xián de Campo e Santa María de Castelo e de Moreda, no actual concello de Taboada (*Test.*, 15). O ámbito xeográfico coincide, xa que logo, co antigo condado de Asma, aludido máis adiante no mesmo *Testamento* co hiper-arcaísmo *Nasue*, con mención clara, canda menos, de Santa María de Xián, hoxe tamén

en Taboada e San Pedro de Líncora, Chantada (*Test.*, 20). A *uilla Framilliani*, sen indicación de igrexa, podería corresponderse pola súa banda á aldea de Frameán, na actual parroquia e concello de Carballedo; mais tamén a San Pedro de Frameán, no veciño concello de Monterroso. Esta última opción, con todo, podería desbotarse ao abeiro da súa difícil correspondencia coa terra de Asma, pois máis ben cumpriría ubicala, coma hoxe, na da Ulloa; ou ben, como veremos, na de Dorra. A vixencia alto-medieval do *territorium* de Asma confirmase, por certo, grazas ao *Testamento do bispo Paio* (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: n.º. 102), redactado xusto antes do ano mil, sobre o que voltaremos máis adiante.

Antes de voltar a *Nasue*, o *Testamento* engade —ou interpola— unha serie de dependencias ourensás: *ualle Buualis*, *riba riuulo Barra*, *Sauto maiore*, *Sanguinieta*, *Nugaria*, *Gargantones* e *ualle Melenes* (*Test.*, 16-19). Ao tratarse de bisbarras extra-diocesanas, deixaremos a súa análise para máis adiante, cando nos ocupemos da sé auriense (§9.6). Logo disto, e de voltar a *Nasue*, o *Testamento* adéntrase por fin nas terras do extremo sudoccidental lucense.

Dorra foi a terra medieval correspondente ao actual concello de Antas de Ulla, onde se atopa a actual parroquia de Santiago de Dorra, que conservou aquel vello corónimo, así como Santa María de Alvidrón, citada no *Testamento*. San Cristovo de Novelúa, en troques, atópase no veciño concello de Monterroso (cfr. *Test.*, 21). Para antes do ano mil, Dorra unicamente se menciona como *territorium* ou condado na interpolación condal do *Parroquial suevo* e na doazón de Afonso III á igrexa de Lugo (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: n.º. 57); indistintamente, coma o *Testamento de Odoario*, documentos de carácter apócrifo. A máis antiga mención fidedigna é, precisamente, da primeira metade do século XI (*ibid.*: n.º. 107). Pola súa banda, a correspondencia da subseguinte *Ventosa* cun concello actual, neste caso Agolada, é aínda máis patente, tendo sido conservado o seu corónimo antigo na súa actual parroquia de San Xulián de Ventosa: Alén disto, atopamos mención clara no *Testamento* dunha súa outra parroquia, San André de Órrea; sendo probabelmente, ademais, a igrexa de *Sanctus Mamete* a veciña San Mamede das Trabancas (*Test.*, 22). Computado por C. Baliñas Pérez (1998: 289) entre as terras galegas do ano mil, Ventosa testemúñase de feito como condado dende mediados do século X (Lucas Álvarez, 1997: 142-143). O feito de documentarmos Ventosa dende o Alto Medioevo e Dorra unicamente a partires do ano mil podería significar que efectivamente a conformación da segunda foi posterior. De feito, entre as dúas conformarían un único arciprestado tradicional, Ventosa-Reboreda, o que por unha banda suxire a súa forte vinculación interna; e pola outra, polo que aquí interesa, que se cadra estas terras medievais foron segregadas no seu momento dunha única entidade orixinal, o que terá fondas implicacións nas nosas pescudas ulteriores.

Seguindo deica ao leste polo meridián lucense, *Deza* correspóndese evidentemente á actual bisbarra homónima, sendo perfectamente recoñecíbeis, ademais, todas as dependencias nomeadas no *Testamento*: Santa María de Mermés e San Xoán de Palmou e de Botos, Lalín (*Test.*, 23). *Trasdeza* (*ibid.*, 24), pola súa banda, correspóndese ao arciprestado tradicional homónimo e ao actual concello de Silleda. Porén, malia se citar noutro parágrafo, canda menos segundo a edición da que fixemos uso, non constitúe unha epígrafe de seu, xa que *Trasdeza* non se menciona como corónimo senón como igrexa: *ecclesia Sancta Maria de Trasdeza*, probabelmente unha das cinco parroquias advocadas a Santa María coas que hoxe conta o concello de Silleda. Por iso, coido que cómpre computala como dependencia de Deza, non como entidade á parte. A listaxe do *Testamento* continúa deica o norte, adentrándose con Marrozos na sé compostelá, e concretamente no Monte Sacro, entidade que xa tratamos no seu momento (*Test.*, 25; *vid.* §9.3). A entidade xurídica do Deza documéntase dende xusto antes do ano 900 grazas á mención do seu conde *Betotus* na *Crónica* de Sampiro (Baliñas Pérez, 1998: 273).

A partires disto, volta o *Testamento* ao corazón lucense: a *ecclesia Sancti Iuliani* de

Carualio debe de ser San Xiao de Carballo, Friol; o que se cadra suxira que o *Sancto Iuliano de Silaonia*, citado de seguido, sexa, malia non coincidiren os oragos, a veciña San Xoán de Seoane, no mesmo concello (*Test.*, 26). A súa mención descontextualizada, sen concreción xurisdiccional, se cadra cumpra entendela como unha interpolación do documento, sobre todo porque máis adiante este volve referirse, dun xeito máis claro, á mesma bisbarra. Así, *Nallare* e *Gaudiosi*, citadas moito máis adiante (*ibid.*, 35-36) correspóndense evidentemente ás actuais parroquias de Narla e Gaios, esta última subdivida en dúas, respectivamente nos concellos de Friol e Outeiro de Rei, que compuxeron tradicionalmente o arciprestado de Gaios, e hoxe — curiosamente — o de Narla. Non semella moi probábel que esta bisbarra se dividise entre dúas entidades diferenciadas e reducidas a ela, especialmente dada a súa longa pervivencia, embora puidera ser que a dicotomía entre as xurisdicións modernas de Narla e Friol, tendo esta última abranguido San Tomé de Gaios (cfr. Río Barja, 1990) comezase a se configurar dende antigo, na liña doutros casos coma o xa vistos de Ferreira e Pallares ou Sarria e Froián. Sexa como for, C. Baliñas Pérez (1998: 281) unicamente computa como condado *Nallare*, o que pode servírnos para apoiar a noción da cohesión xurisdiccional da bisbarra, pois dende logo a documentación alto-medieval non semella referencia *Gaudiosi* como entidade civil diferenciada.

Non se afasta moito a epígrafe subseguinte *riba Minei* (*Test.*, 27), pero si pasa á outra beira do Miño: Santalla de Quinte e San Pedro de Farnadeiros sitúanse no actual concello do Corgo, e o mesmo cabería apuntar de de *Sancta Eolalia de Cerceta*, probabelmente a actual San Pedro de Cerceda, malia variaren os oragos. *Nelebron* é un escuro topónimo se cadra correspondente ao río *Elebron* da interpolación condal do *Parroquial suevo*, onde delimita o condado de Chamoso. Quixose identificar aquí o regato de Eixibrón, no actual concello de Becerreá, onde, na parroquia de Tortes, tamén se poderían citar as aldeas de Eixibrón e Erbón. Porén, N. Ares Vázquez (2007: 62), xulgando imposible esta localización dentro do circuito consignado na interpolación condal, lévao a un regato de San Mamede dos Anxos, Lugo, o que dende logo casa mellor co ámbito xeográfico aludido nos demais topónimos do *Testamento* dos que nos vimos ocupando. Coido que a *riba Minei* non ha de se computar como unha entidade civil ao nivel das restantes, xa que fica precisamente comprendida na mesma bisbarra na que cabería situar o condado de Chamoso, ou ben o propio *Suburbium* lucense.

O devandito condado, coa denominación *riba Flammoso*, é de feito mencionado a continuación. Probabelmente a *ecclesia Sancte Columbe* que se lle asigna sexa a actual parroquia de Santa Comba, no termo municipal de Lugo pero lindando co do Corgo (*Test.*, 28). Precisamente, Chamoso é unha parroquia deste último concello. O mesmo cómpre sinalar da subseguinte *riba Tordena* (*ibid.*, 29): este posíbel corónimo xurisdiccional consérvase na parroquia de Tórdea, Castroverde; e a igrexa que se lle atribúe, *Sancta Eolalia Alta*, é a actual Santalla do Alto, O Corgo. As «ribas» do Miño, Chamoso e Tórdea, consignadas no *Testamento* como epígrafes diferentes, refírense evidentemente a unha mesma bisbarra, estendida ao sueste da cidade de Lugo, fóra do *Suburbium*. Os lindeiros primitivos de Chamoso resultan esencialmente reducíbeis aos que lle atribúe a interpolación condal do *Parroquial suevo*, ben estudada neste punto por N. Ares Vázquez (1978; 2007: 60-62), cumprindo con todo descontarlle a terra de Bolaño, que aparece individualizada na documentación fiábel máis antiga da que dispomos (*vid. supra*).

Baixo a epígrafe *Mera* cítanse tres igrexas correspondentes a cadansúa parroquia do suroeste do actual termo municipal de Lugo (*Test.*, 30). A máis evidente é *Sancta Maria Alta*, correspondente a Santa María de Alta. Partindo disto, malia non existir como tal unha parroquia de *Sancta Eolalia Alta* no termo municipal de Lugo, si existe unha Santalla de Bóveda de Mera, coa que coincide o orago e o corónimo *Mera*. E finalmente, tampouco é posíbel aducir ningunha *ecclesia Sancti Iohannis de Mera* nesta bisbarra, mais si outras dúas

parroquias luguesas apelidadas Mera, advocadas a San Pedro e San Xiao. C. Balañas Pérez (1998: 278-279) trabúcase ao atribuír outra mención a esta entidade, arredor da *uilla quos uocitant Andriati, territorio Mere, subtus monte Meta*, á parroquia de Santiago de Andreade, Paradela, pois no propio termo municipal de Lugo existe outro Andrade, na parroquia de Calde; e o *mons Meta* é evidentemente Santa María Madalena de Monte de Meda, no mesmo concello. De feito, toda a documentación apunta teimudamente á contorna de Lugo, e ten servido recentemente a M. Bermúdez Beloso (2017: 265) para tracexar unha acotación xurisdiccional moi precisa que fago propia.

Non quero deixar de mencionar, con todo, un dos principais documentos implicados na delimitación do condado de Mera. Nun texto cerimonioso, non exento de sospeita, o rei Vermudo II tería concedido á igrexa de Lugo tres cuartas partes do condado de Mera; o que acontecía no 991, pouco antes xa que logo doutra concesión: a totalidade do veciño Castro Aguiar, no 998 (Mosquera Agrelo, 2002: 24). Sexa como for, en 1027 Afonso V confirmaba a doazón de Mera (D'Emilio, 1996: 49), e xa en 1178 Fernando II estenderíalles a este distrito os propios foros da cidade de Lugo (*ibid.*: 52, n35). A todas luces, a comezos do século XII, cando estimamos a redacción do *Testamento*, Mera era un distrito aínda separado do couto de Lugo, e coido que pola súa doazón vencellada á de Castro Aguiar, houbo de constituír probabelmente unha castelania constituínte do sistema defensivo desta cidade, delegada pola Coroa ao bispo arredor do ano mil. O que dende logo está claro é que a epígrafe *Mera* nos sitúa perante unha diminuta entidade encaixada entre o *Suburbium* lucense e os *territoria* de Pallares e Narla.

O tratamento do condado de Mera obrigounos a referirmonos ao veciño Castro Aguiar, que en tempos constituíu o distrito inmediatamente veciño polo norte do propio couto de Lugo. Canda Mera, coido que puido vincularse ao sistema defensivo da cidade, á autoridade de cuxo bispo, como vimos, pasou a depender ao remate do século X. Castro Aguiar está intimamente relacionado con outro corónimo, *Superata*, que aparece xa na interpolación condal do *Parroquial suevo* e na falsa *Doazón de Afonso III* a Lugo, documento este que semella redactado en realidade arredor dos séculos XII e XIII (cfr. López Sangil & Vidán Torreira, 2011: 135); así como na tamén «sospeitosa» sentenza de Afonso VI de 1078, que con todo se limita a enunciala entroutros *comitatos et regalengos* (*ibid.*: 170). Por este motivo, coido especialmente significativa a suposta *Doazón de Afonso III*, que se insire, ademais, nun contexto intimamente análogo ao propio *Testamento maior de Odoario* obxecto principal deste apartado, polo que constitúe, neste punto, un oportuno complemento para esta porción da diocese lucense:

In Comitatu de Superata, Ecclesiam S(ancti) Cipriani cum ipso Castro, et Castello Aquilare; Ecclesiam S(ancti) Laurentii de Lamas cum familiis, et Aduarius progenie; in Matella Uillam et familiam. In S(ancti) Salu(a)tore de Castello uilla cum familia. In Sancta Maria de Ualestar, uillas et familias. Item in Ualestar iuxta Ecclesiam S(ancte) Eolalie Uillam (ed. ES XL, app. xix, p. 389).

Todas as *ecclesiae* mencionadas neste texto resultan doadamente identificábeis. A *ecclesia Sancti Laurentii de Lamas* debe de ser San Martiño de Lamas, Cospeito, malia non coincidiren os oragos, pois, embora existe outra Lamas vindeira no propio concello de Lugo, advocada a Santalla —e xa que logo tamén cun orago discrepante—, esta áchase ao sur da cidade e xa que logo resulta dificilmente atribuíbel á xurisdición local de *Sobrada*. Tamén en Cospeito cómpre ubicar *Ualestar*, a actual Santa María de Bestar. Xa no concello de Outeiro de Rei, o texto alude finalmente á parroquia de Matela e San Salvador de Castelo de Rei. Non temos, abofé, ningunha información exenta de sospeita que nos illustre arredor da terra de Sobrada, que semella a todas luces unha denominación alternativa, e probabelmente

precedente, a Aguiar. Cando máis modernamente se estabilizaron os lindeiros diocesanos entre Lugo e Mondoñedo, demarcouse nesta bisbarra o arciprestado de Aguiar, presente na división arciprestal tradicional coma na actual, e que non toma o seu nome senón de Sobrada de Aguiar, en Outeiro de Rei. Destoutro corónimo hai máis información, e se admitimos a súa correspondencia coa vella *Superata*, podemos perfeccionar o seu marco xurisdiccional coa atribución que un diploma lucense, tamén do século XII, lle fai de Duancos, Mondriz e Triabá, Castro de Rei (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: nº. 120). Antes desa data, porén, nunha permuta entre os bispos de Lugo e Mondoñedo da primeira metade do século XI, Duancos, Bestar e a propia Sobrada aparecen adscritas a unha *terra de Balestari* (*ibid.*, nº. 107). Ignoro se isto podería deberse á fluctuación coronímica ou se, realmente, pode ter detrás a fragmentación do primitivo *territorium Superata* en varias *terrae* de menor proxección territorial, neste caso Aguiar e Bestar. Sexa como for, coido que das noticias tratadas emerxe claramente unha bisbarra singularizada ao norte da cidade de Lugo, no limiar da terra chá e da diocese mindoniense. Polas localizacións tratadas, semella que *Sobrada* tivo que confinar a oeste, canda menos ata a foz do Ladra, polo propio río Miño, en cuxa beira dereita se acharía xa de feito o *Nallare*, e significativamente as súas parroquias de Gaioso, hoxe no propio termo municipal de Outeiro de Rei, fulcro das terras de Sobrada e Aguiar. Isto, con todo, podería matizarse pola máis recente edición de J. L. López Sangil e M. Vidán Torreira (2011: 139) deste mesmo documento, que troca a epígrafe por *in comitatu de Parata*, o que dada a menor incidencia deste corónimo en canto a *territorium* supra-parroquial ten a aparencia de erro de trascrición —embora non me sexa posíbel confirmalo—; e podería xa que logo supór unha terceira variante coronímica desta bisbarra. *Parata* aludiría obviamente á parroquia de Parada, Outeiro de Rei, pero xusto na beira dereita do Miño, polo que coido que cómpre desestimar esta variación coronímica.

Podemos voltar, xa que logo, ao *Testamento de Odoario*. A continuación do condado de Mera, o texto recupera a mención de bisbarras naturais coa subseguinte mención *riba Uliola*, a nosa actual Ulloa, atribuíndolle claramente a actual Santa Mariña de Fontecuberta, Palas de Reis (*Test.*, 32). A *ecclesia Sancti Saluatoris*, pola súa banda, sen apelido toponímico, podería ser, probabelmente algunha das tres parroquias advocadas ao Salvador no mesmo concello. Dous parágrafos despois cítase *riba Ulie* (*ibid.*, 34), denominación evidentemente semellante, que alude ao mesmo río Ulla, pero potencialmente afastada da anterior. Hai hoxe na Galiza tres parroquias denominadas Ribadulla: San Vicenzo, en Santiso, e San Mamede e Santa Cruz, en Vedra; ao que se engaden outras tres aldeas homónimas en Dorra, Antas de Ulla; Arnois, A Estrada; e Carcacia, Padrón. Ignoro qué topónimo actual podería ter conservado a denominación da *uilla de Garauaos* ou, arredor do Ulla, a advocación da súa igrexa a santos Cosme e Damián. Se cadra verbo á *riba Ulie*, se é que non se corresponde á *riba Uliola*, cumpra pensar no exónimo que dende a sé lucense se aplicaría a algunha posesión temporal dentro da xurisdición episcopal compostelá, e xa que logo a algunha das numerosas entidades que, no Alto e no Pleno Medioevo, identificamos arredor do río Ulla para estoutra sé.

Menos dúbidas emerxen verbo á subseguinte epígrafe, *Auiancos*, evidentemente correspondente ao arciprestado, tradicional e actual, de Abeancos. O *Testamento* alude con claridade ás actuais parroquias de Santiago de Boente, Arzúa; San Paio de Paradela, Toques; e San Xoán de Visantón, Santiso (*Test.*, 33); e volta sobre el máis adiante, do que nos ocuparemos axiña (*ibid.*, 46). Abeancos non só atopa unha nutrida documentación complementaria que confirma a súa vixencia alto-medieval, senón que, segundo C. Balañas Pérez (1998: 266), “es la primera comarca gallega en ser documentada fehacientemente, en el año 787”, nun diploma de Sobrado (Loscertales de García de Valdeavellano, 1976: 182-183).

Logo desta primeira mención de Abeancos o *Testamento* adéntrase deica o norte, aludindo ás dependencias mindonienses de *monte Nigro*, *Aurio*, *ual de Bria*, *Ortigaria* e *riba Saure* (*Test.*, 37-39; 45); e ás compostelás *Besauços*, *Prucios* e *Nemitos* (*ibid.*, 42-44). Se estas

últimas xa as tratamos polo miúdo con documentación local ben máis significativa, o *Testamento* débuxase como unha fonte esencial para o recoñecemento da costa setentrional galega e a diocese de Mondoñedo, razón pola que voltaremos sobre estas referencias máis adiante (§9.5).

Só entón remata o *Testamento*, e faino con tres mencións insólitas. En primeiro lugar, *Anbiancos*, que, coa mención dunha *uilla Onorici*, probabelmente correspondente a Vilouriz, Toques, evidencia non constituír máis ca unha repetición equívoca de *Auiancos*, e se cadra unha interpolación. Ignoro, en troques, o sentido da expresión *in dextris Lucense*: a súa *uilla Benati* semella corresponderse á actual parroquia de Bande, Láncara, polo que a súa inclusión na xurisdición local de Lugo semella difícil. Se cadra sexa, xa que logo, unha mención corógrafa —e probabelmente unha interpolación— descrita a partires de Lugo, sen implicacións xurisdicionais. Finalmente, o *monte Lappio* podería ser identificado coa parroquia de Lapío, O Corgo, o que iría dentro da súa derivación canónica en caso de que o étimo tivese unha verdadeira xeminação da oclusiva bilabial. Porén, esta parroquia ten unha orografía insolitamente chá, e máis nesta parte da Galiza. Se cadra cumpra pensar máis ben en Labio, Lugo, o que por certo podería casar coa epígrafe anterior *in dextris Lucensis*. Neste caso o étimo debería de ter contado cunha bilabial simple: *Lapium*, como recolle, por certo, a apócrifa división de Teodomiro (cfr. Ares Vázquez, 2007: 51). Evidentemente, neste caso, *Lapium* constituiría un fito orográfico, non a referencia a unha entidade política, pois ficaría abranguido ou ben no condado de Chamoso, ou ben no propio *Suburbium* lucense.

En suma, o *Testamento maior de Odoario* consigna un total de 17 *territoria* atribuíbeis á diocese lucense: *Auiancos*, *Deza*, *Dorra*, *Flammoso*, *Ferraria*, *Lemabus*, *Licino*, *Mera*, *Nallare*, *Nasue*, *Palliares-Ferraria*, *Paramo*, *ripa Sile*, *Sabiniano*, *Sarria*, *Uentosa*, *Uliola*, e o *Suburbium* ou couto de Lugo. Malia estimarmos a redación deste documento a comezos do século XII, puidemos ver caso por caso que a totalidade das entidades nel consignadas, agás a soa excepción de Dorra, conta con testemuños alto-medievais.

Se confrontamos os resultados da nosa análise dos testamentos do bispo D. Paio e o *maior* de Odoario, canda a síntese da controversia diocesana entre Lugo e Oviedo, obteremos un cadro case completo do que foi a xeografía alto-medieval lucense (*vid.* táboa 8.3b). Ás entidades consignadas no *Testamento maior*, o máis exhaustivo —por máis que apócrifo— destes documentos, engadiríanse Camba, Froián, Neira *superior et inferior*, Triacastela e Valonga, completando así os baleiros perfilados por aquel.

Verbo a un problema de notábel complexidade que tratamos co gallo da mención do *territorium Sarrie* no *Testamento maior de Odoario*, a bisbarra sarriá revélase como un espazo intensamente fraccionado dende o mesmo Alto Medioevo, con testemuño dunha longa serie de entidades que houberon de solaparse e, nalgún caso, segundo se expuxo, sucederse: Corvelle, Froián, Lousada, Louseiro, Lóuzara, a propia Sarria, o *territorio Humano* e o *mons Serius*.

Co gallo da mención do condado de Mera no *Testamento maior de Odoario*, aproveitamos para estudar tamén o veciño condado de Sobrada, correspondente ao pleno-medieval de Aguiar, que indistintamente compuxeron reguengos, probabelmente centrados en cadanseu castelo, doados a remates do século X á igrexa de Lugo. Expuxemos, nomeadamente, a súa aparente condición de fitos do sistema defensivo desta cidade, a norte e a oeste, polo que a devandita entrega houbo de resultar fundamental para a consolidación do señorío episcopal lucense. Esta faceta dos condados de Mera e Sobrada terá fondas implicacións para etapas históricas máis recuadas, que cumprirá analizar máis adiante. Importa agora, sobre todo, consignarmos Sobrada entre os *territoria* alto-medievais lucenses.

En suma, consignamos para a diocese de Lugo un total de 25 *territoria* alto-medievais: Abeancos, Asma, Brosmos, Camba, Chamoso, Deza, Dorra, Ferreira, Froián, Lemos, Licín, o *suburbium* ou couto de Lugo, Mera, Narla, Neira superior e inferior, Pallares, Páramo, Sarria, Saviñao, Sobrada, Triacastela, Ulloa, Valonga e Ventosa. Só en Dorra é insegura a súa

vixencia no Alto Medievo, mentres que Licín, Ferreira e probablemente Sarria e Froián poden ser asimilados esencialmente a senllos coutos monásticos, polo que en orixe resulta moi probábel asociar o seu desdoblamento a outros *territoria* alto-medievais meirandes: no primeiro caso ao de Saviñao, nos outros dous, segundo expuxemos, hipoteticamente ao *castro Astorica*. No caso de Ferreira, a súa entidade matriz semella a todas luces o condado de Pallares.

Coa identificación destas entidades obtemos así unha visión global do artellamento interno da diocese de Lugo, pero neste caso a falta dun estudo previo, fronte ás sés antecedentes, que nos aporte uns lindeiros inter-territoriais definidos —por máis ca superficiais—, invita a confrontarmos os nosos resultados coa división arciprestal tradicional lucense.

A diocese de Lugo dividiuse tradicionalmente en 39 arciprestados: Abadía de Samos, Abeancos, Aguiar, Amandi, Bolaño, Camba-Dozón, Castro Bermún, Caudel, Cervantes-Cancelada, Coutos de Lugo, Chantada, Deza, Farnadeiros, Ferreira-Ferreirúa, Ferreira de Pantón, Ferreiros de Balboa, Gomelle, Hospital de Incio, Incio-Somoza, Ínsua-Taboada, Luaces, Mestrescolía, Monforte, Monterroso, Gaios, Navego, Neira de Xusá, Pallares, Paradela, Páramo-Goldrame, Picato, Reboredo-Ventosa, Santalla de Rei, Sarria, Saviñao-Sardiñeira, Trasdeza, Ulloa-Repósteria, Valcarce e Valledroso. G. Fraga Vázquez (2006; 2007; 2008; 2010; 2011; 2012) ten adicado varios exhaustivos estudos de caso arredor da vida eclesiástica e social destes arciprestados; mais para o que aquí interesa, a súa delimitación xurisdiccional, seguiremos o mapa confeccionado por M. Lamazares Rodríguez (2014). Os lindeiros discrepan puntualmente cos contemplados polo primeiro, mais a todas luces pode servirmos de modelo xeral para o artellamento eclesiástico tradicional da diocese. Esta división arciprestal, con todo, só se reconece na súa globalidade dende 1645, o que non significa que as súas entidades constituintes, algunhas das cales evocan os corónimos dos propios *territoria* que aquí identificamos para o Alto Medievo, sexan tan recentes. Obviamente, a correspondente división arcediagal, que si é antiga, do século XII, houbo de se basear, coma no resto das dioceses galaicas, nas demarcacións supra-parroquiais pre-existent, do mesmo xeito que deixou a súa pegada na xeografía arciprestal posterior, como revela nomeadamente o arciprestado da Mestrescolía, ao cargo dunha dignidade capitular. De feito, dende canda menos o mesmo comezo do século X documéntanse arciprestes en Lugo (cfr. García Álvarez, 1965). A devandita división arcediagal de Lugo demarcou no seu tempo senllas xurisdicións para seis arcediagos: Abeancos, Deza, Dozón, Neira, Sarria e Triacastela, como se percibe periféricos e moi vindeiros os uns dos outros, eludindo o centro da diocese onde houberon de se situaren as dignidades capitulares, como exemplifica a antedita Mestrescolía. Mais fosen cales foren os arciprestados anteriores ao século XVII, obviamente deles evoluíron as demarcacións arciprestais posteriores, polo que coido relevante confrontar a división tradicional coñecida coa da que emerxeu das nosas pesquisas.

Como resultaría previsíbel, os arciprestados tradicionais terían fragmentado significativamente a territorialidade alto-medieval, agás no caso do arciprestado de Reboredo-Ventosa, que abrangueu o espazo do que foran os *territoria* de *Dorra* e *Uentosa*. A forte correspondencia da territorialidade civil alto-medieval e a demarcación arciprestal, mesmo nunha cronoloxía tan serodia coma o século XVII, volve redundar na teimosa premisa da conservación xurisdiccional entre os *territoria* alto-medievais e os arciprestados posteriores. Por este motivo, baseareime en grande medida nos lindeiros ben recoñecidos dos arciprestados tradicionais lucenses para a confección, obviamente só orientativa, da cartografía alto-medieval desta diocese.

9.5. Mondoñedo

Mondoñedo constitúe sen dúbida a sé máis enigmática da Galecia medieval, faceta na que non fai senón continuar a personalidade da súa antecedente no mesmo ámbito diocesano, Bretoña. A liña histórica seguida por este extremo setentrional da Galecia resulta especialmente escura. Mesmo a destrución de Bretoña, incardinada nun contexto de xeneralizada disolución episcopal na Galecia logo do colapso visigodo coa conquista islámica (Fernández Calo, 2017: 326-327) ten sido atribuída contraditoriamente aos musulmáns (v.g. Young, 2002) ou aos normandos (v.g. García Villada, 1935: 13). Sexa como for, no ámbito diocesano britoniense atopou acubillo do bispo-abade de Dumio no contexto do dominio — real ou ficticio, directo ou meramente hexemónico— omeia no sur da Galecia; e foi a súa a sucesión a evocada cando a sé se restaurou no século IX, con asento en San Martiño de Mondoñedo, Foz, antes do seu traslado ao val de Brea no XII (cfr. David, 1947a: 48ss.; Andrade Cernadas, 2002).

Resultando incerta a historia global da diocese, e en certa medida contraditorios os datos efectivamente coñecidos dela, son de prever as dificultades intrínsecas que arrodean toda tentativa de recoñecer o seu artellamento interno. Neste senso, Mondoñedo é unha das dúas sés galegas, canda Tui, que Baliñas Pérez (1998; 2006), amparándose na suposta carencia documental, ten eludido nos seus catálogos de *territoria* do ano mil. Mais esta excusa, parcialmente infundada cando este medievalista encetou os seus primeiros estudos, resúltanos nesta tese por enteiro recusábel. Primeiro, porque a documentación das sés veciñas permite por si mesma debuxar boa parte do ámbito diocesano mindioniense para datas recuadas, mesmo envexábeis dentro dos estándares doutras partes da Galecia. E segundo, porque dende aquela E. Cal Pardo (2005 [1999]), nun esforzo desgrazadamente vindeiro ao seu recente pasamento, editou unha monumental *Colección diplomática medieval do Arquivo da Catedral de Mondoñedo*, o que nos vai permitir aquí completar, precisamente, a territorialidade do fulcro diocesano mindoniense para o Alto e Pleno Medioevo.

Atendendo ao ámbito diocesano de Mondoñedo nos seus lindeiros tradicionais, estabilizados *grosso modo* dende o século XII, os datos máis antigos das súas dependencias locais emerxen de documentación compostelá, que se atribuíu ata aquela certas bisbarras ao norte do río Eume do mesmo xeito que Mondoñedo o fixo con outras ao sur do mesmo. Tales documentos fican xa analizados no apartado correspondente (§9.3), polo que podemos agora expór sen dilación as súas implicacións inmediatas. Neste senso, xa no *documento de Tructino* do século IX se mencionan *Trasancos*, *Lauazengos* e *Besaucos* como probábeis *commissa* (*Truct.*, 2-3). Xa no século XII a *Bula de Pascual II* permite ampliar este testemuño ao arceprestado de Arrós, mencionada xa na interpolación iriense do *Parroquial Suevo*, anterior ao *Tructino* (*Par. Suev.*, XI, 8; cfr. §6.3). Contra a presunta escuridade documental, o mesmo Alto Medioevo permite recoñecer, xa que logo, o artellamento local de todo o terzo occidental do bispado.

Deste repertorio territorial, canda menos o arceprestado de Arrós sería axiña redefinido no *commisso Orticaria*, que aparece xa no 929 como unha das posesións de Gutier Menéndiz, pai de San Rosendo (*ES*, XVIII, app. xiv, p. 330 = Andrade Cernadas, 1995: 293). Este corónimo tería substituído na xeografía civil o primitivo Arrós, que aínda se menciona como arceprestado, segundo vimos de amosar, no século XII (cfr. García Martínez & Usero, 2002). Arredor desta mesma data estimamos que se tería redactado o apócrifo *Testamento maior de Odoario*, onde se menciona *Ortigaria* (*Test.*, 45; cfr. §9.4). Á mesma entidade cómpre atribuírlle a insólita mención *in territorio*, que consigna *Sancta Eolalia de Latrito* e *Santus Iacobus de Mera* (*ibid.*, 41), correspondentes a Santa Baía de Ladrado e Santiago de Mera, Ortigueira. O *Testamento* atribúe tamén a *Orticaria* a *riba Saure*, isto é, o val do río Sor, que outros documentos lucenses lle disocian. Neste senso, *Saure* é mencionada como entidade territorial de seu no *Testamento do bispo D. Paio*, do 998 (López Sangil & Vidán Torreira,

2011: n.º. 102), amais da probablemente apócrifa *doazón de Afonso III* (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: n.º. 57): canda menos o primeiro documento, sobre o que non semellan existir sospeitas significativas (cfr. López Sangil & Vidán Torreira, 2011: 206), evidenciaría que *Saure* constituía xa no Alto Medievo unha entidade civil diferenciada das súas veciñas.

A razón que explica esta indefinición no *Testamento maior de Odoario* é o carácter interpolado ou canda menos transpolado de todo o seu tratamento destas bisbarras da costa setentrional galega. Neste senso, a *ecclesia Sancte Marie de Saure* (*Test.*, 39), baixo o enunciado *Uallibria*, semella referirse a Santa María de Ambosores, repartida entre varios concellos pero centrada en Oourol, e xa que logo pertencente a *Saure*, non a *Uallibria*; e o mesmo cómpre repetir para a subseguinte mención da *insula Miranti* (*ibid.*, 40), que probablemente se corresponda á actual parroquia de Ínsua, Ortigueira, malia variar a súa advocación. Pregúntome se a *Cerceta* citada baixo o, como vimos, contradictorio enunciado *in Ortigaria riba Saure* (*ibid.*, 45), se corresponderá coa actual Cedeira malia a insólita derivación e a discrepancia advocacional; pois de ser así cabería formular que o troco coronímico de Arrós a Ortigueira deste *territorium* puido deberse á integración pleno-medieval de Arrós e Labacengos, onde se ubica Cedeira.

A leste do val do río Sor achábase a terra de Viveiro. Aparece esta definida por primeira vez, como *Uiuario*, a mediados do século X nun diploma do *tumbo de Lourenzá* (Rodríguez González & Rey Cuiña, 1992: 21-26); mais o seu testemuño acadará unha certa profusión, mesturado ao doutras terras pleno-medievais mindonienses (v.g. Recuero Astray & *al.*, 2002: 19). Non podemos deixar de aclarar que a atribución a este *teritorium*, xa no seu primeiro testemuño, dunha *ueiga de Ferriol*, nada ten que ver coa actual cidade de Ferrol, daquela na terra de Trasancos, senón coa aldea homónima de Rigueira, O Xove, na propia terra de Viveiro.

Aquí rematan, ao meu saber, os testemuños estritamente alto-medievais. Case todo o demais lévanos xa ao século XII, ese fito do incremento sen precedentes dos nosos rexistros, que tamén afecta a Mondoñedo. Precisamente un diploma de 1124, longa repartición de patrimonios disputados entre o bispo Nuno Afonso e o conde Rodrigo Vélaz, achéganos unha visión extraordinariamente global da xeografía deste período da metade nordoriental mindoniense, expresamente acotada a *flumine Euuo usque ad flumen Saurium*, tan opaca na documentación anterior. O texto é o seguinte:

Que namque diuisiones fiunt a flumine Euuo usque ad flumen Saurium. Similiter sit de Laurenzana uel diuidamus per medium caracterem uel habeamus per medium per manum nostrorum sagionum. In terra de Montenegro per aquam de Guada ad Inpronum per portum de Buzacanes per pontem de Porto per aquam de Uicenti Infestu per gandra de Sancto Pelagio per fontem Frigidum per aquam de Barraçoso ad Impronum usque intrat in Ladra Infesto usque ad pontem de Nousti et inde per castrum de Uigil per montem de Meir de illa parte aque usque ad Cordal de Parrega. Et infra ipsos terminos inter Euue et Masme deuenerunt in particione sedis sanctus Iacobus de Regnanti, sanctus Michael de Uillaplana sanctus Petrus de Uillaplana sanctus Cosmedi sanctus Uincencius de Couelas sancta Maria de Citofacta sanctus Iulianus de Cauarcos sanctus Iustus sancta Christina de Cellario et duas ermidas sanctus Stephanus de Pagadi et sanctus Stephanus de Aquis Sanctis. Post partem regis sancta Eolalia de Deuesa sanctus Iohannes de Pinnaria sancta Maria de Uillaselani sanctus Iohannes Euue sancta Eolalia de Uillaausendi sanctus Iacobus de Coegela sancta Eolalia de Sancí sancta Maria de Tabulata et duas ermidas sanctus Iulianus de Reuoredó et sanctus Tomas de Asanza et Porto. In terra de Aurio post partem sedis sanctus Iacobus de Adelani sanctus Sebastianus sancta Maria de Baconi sancta Eolalia de Budulani et duas hermidas sanctus Christophorus et sanctus Stephanus de Moucide. Post partem regis sanctus Petrus de Mauri sanctus Uincencius sanctus Iulianus de Recare sanctus Tomas sancta Crux sanctus Iohannes de Lagená. De Focé de Aurio usque ad Torrentes post partem sedis sanctus Iacobus de Focé de Aurio sanctus Iulianus de

Nois sanctus Petrus de Cangas sanctus Iulianus de Cordido et duas hermidas sanctus Iohannes de Brena et sanctus Andreas. De Torrentes usque ad aquam de Lacu post partem regis sancta Maria de Burela sancta Maria de Ceruo sancta Maria de Liario sanctus Iulianus de Salgadelos sanctus Romanus sanctus Martinus de Herba sanctus Iulianus de Castello et tres hermidas sancta Eufemia et sanctus Saluador de Liario et sanctus Ciprianus. In terra de Uiuario post partem sedis sanctus Stephanus de Ualle sanctus Romanus de Ualle sancta Maria de Sueuos sanctus Iohannes de Coua sancta Maria de Gualdo sanctus Iulianus de Landroue sancta Eolalia de Mirel sancta Maria de Aurol et quatuor hermidas sanctus Iulianus de Catarou sanctus Michael de Sauto sanctus Michael de Sauro et insula Mirandi. Post partem regis sanctus Iacobus de Cellario sancta Maria de Magazos sanctus Petrus de Uiuario sanctus Stephanus de Ualcarría sancta Maria de Chauín sanctus Andreas de Fontana sanctus Petrus de Miluis sancta Maria de Sesariz et duas hermidas Cagoto et Iuncaria. In terra de Montenigro in karactere de Rabadi post partem sedis sancta Eolalia de Trastemir sanctus Iulianus de Maurenti sanctus Petrus de Lanconos sanctus Cucufatus sanctus Martinus [de Nosti sanctus Saluator de Ladra sanctus Cosme de Neti et alia felegresia de sancto Martino de Pineiro quanta iacet sub caractere Rabadi cum uilla Iohannis. Post partem regis sancta Eolalia de Burganes sanctus Martinus de Castro sanctus Iulianus ca Cazanes sancta Maria Major sanctus Martinus de Desteriz sancta Maria de Gondaisco sanctus Iacobus de Burgani sanctus Martinus de] Belsar et in illa particione de terra de Uilla Arienti post partem sedis sancta Maria de Montenigro cum sancto Christophoro sanctus Symeon sanctus Iacobus de Goirit sancta Eolalia de Romani sanctus Mames de Olarios sanctus Petrus de Sexas sanctus Martinus de Pino. Post partem regis sancta Maria de Carualido sanctus Laurentius de Arbore sanctus Iurgius de Riulauerso cum sancta Eolalia sanctus Iohannes de Sistalio sancta Maria de Cospectu sancta Maria de Germar sanctus Martinus de Lamas. Istas diuisiones quas facimus sunt super gentibus utriusque partis et caractere unusquisque uestrum habeat super se suam uocem integram super totos suos homines et etiam alios siue infanciones siue uiduas siue etiam uillanos qui sub sua parte cautum habuerunt unusquisque uestrum cautadas teneat sub altero eas uero que non fuerunt cautate unusquisque uestrum pacatas teneat sub altero. Archidiaconi uero habeant suam uocem ecclesiasticam super ecclesiis ubi diuisio fuit sicut habent in aliis ubi diuisiones non fuerint. Et episcopus et successores sui habeant suos foros et suos directos ecclesiasticos sicut in aliis terris debent habere ubi diuisio non fit. Habeat etiam episcopus et successores sui per omnes alias terras in quibus diuisiones non faciunt et totum suum directum in perpetuum. Aliud autem Deo et ecclesie ualde necessarioum adicio quod sanctorum uirorum consilio pro remedio anime mee et parentum meorum ad honorem Dei facere decerno. Manifestum est auum meum bone memorie regem Adefonsum pro salute anime sue medietatem monasterii de Uillanoua cum omnibus aliis hereditatibus que uenerunt de illa uoce de Guterre Osoriz Deo et sedi menduniensi perpetuum dedisse. Etiam quia diuisio prefati monasterii fiebat inter monachos et uallibriensis sedis canonicos tum timore et amore Dei tum precibus comitis domni Roderici consensu et uoluntate episcopi domni Munionis eiusque canonicorum prefatam medietatem monasterii tantum cum suo cauto cum omnibus hereditatibus et familiis que intus sunt tam de uoce noua quam etiam de ueteri Sancti Martini Deo et monachis qui ibi fuerint in perpetuum trado sicut erat adunata et honorata quando Deo et Sedi fuit oblata [...] exceptis omnibus aliis hereditatibus et familiis et ecclesiis que extra cautum illius monasterii sunt et que de uoce Guterre Osoriz ueniunt de quibus omnibus perpetuam stabilitatem uallibriensis sedes possideat [...] et pro hac medietate pretaxati monasterii quam de sede accipio et pro remedio anime mee et parentum meorum Deo et monachis liberam offero facio cautum sedi sancte Marie uallibriensis de illa aqua de Lacu usque ad Pennam Albam de omnibus que illa sedes habet ibi et de quibusdam hominibus quos ibi habeo et de omnibus hominibus hereditatibus et criationibus quas ibi habet comes domnus Rodericus quas scilicet hereditates et criationes dat comes domnus Rodericus ad illam sedem pro supradicto cauto monasterii de Uillanoua et insuper facit stabilitatem perpetuam eidem sedi de omnibus illis pro quibus sedem inquietabat siue debebat ibi habere siue non. Quod cautum fit semper post partem prefate sedis in perpetuum roboratum sicut cautum Sancti Martini minduniensis. Si quis uero hanc paginam temerario ausu infringere temptauerit c libras purissimi auri post partem regis et eiusdem sedis conponat et anathemati subiaceat donec ad satisfactionem perueniat. Facta Palencie Era M^a C^a

LXII et quatum VIº idus iulii Ego rex Adefonsus inperator Hyspanie quod fieri iussi proprio robore confirmo exceptis hereditatibus et familiis ad ecclesiam sancti Iacobi pertinentibus que semper cautate et in suo rigore permaneant (ed. Cal Pardo, 2005 [1999]: nº. 11, pp. 39-42)

Non me deterei a explorar todas as implicacións xeográficas deste documento, que xa teñen sido analizadas e oportunamente cartografadas por M. Bermúdez Beloso (2017: 319), do que ten resultado un clarificador mapa que me permito reproducir nos anexos (*vid. doc. 9.5*). En resumo, esta división mindoniense proporciónanos testemuño de 7 *terrae* pleno-medievais: *inter Euue et Masme, Aurio, de foce de Aurio usque ad Torrentes, de Torrente usque ad aquam de Lacu, Uiuarium, Montenigro, uilla Arienti*. Incorren nunha certa excepcionalidade tres destas entidades: *de Foce de Aurio usque ad Torrentes, de Torrente usque ad aquam de Lacu* e a *uilla Arienti*. Se os primeiros son expresamente delimitados polo seu propio corónimo composto por fitos hidrográficos, esta última, segundo as correspondencias toponímicas plasmadas por M. Bermúdez Beloso, lévanos á terra chá. Para todos os demais contamos con documentación complementaria significativa.

Continuando onde o deixáramos nas terras occidentais do bispado, atopamos ben singularizada a terra de *Aurium*, cuxo corónimo, hidronímico, conservan o río Ouro e varias parroquias: Castrodouro, Fazouro e, sobre todo, Valadouro, entre os concellos de Foz, Alfoz e o Valadouro. Malia se citar no *Testamento maior de Odoario* e na *Doazón de Afonso III* (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: nº. 57), apocrifamente atribuídos ao século VIII, a documentación non permite recuar o testemuño da terra de *Aurio* alén do XII, cando se cita, alén de na *División* mindoniense que vimos de reproducir, noutro diploma lucense (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: nº. 108; Cal Pardo, 2005 [1999]: nº. 11).

Neste punto chegamos xa ao fulcro da sé mindoniense e á súa documentación estritamente local. Ao leste de *Aurio*, semella albiscarse a dotación xurisdiccional da propia basílica primitiva, eludida na *División* antes reproducida, pois dúas doazóns rexias do 922, conservadas en senllos diplomas mindonienses, insisten en acotala *territorio Gallecie loco minduniensis secus litora maris inter duo flumina Aureo et Masoma* (Cal Pardo, 2005 [1999]: nºs. 4-5). A expresión contén unha intencionalidade netamente delimitativa; suxerindo tamén, co seu dobre testemuño, un certo carácter convencional, asociado á área de influencia local e inmediata da primitiva basílica mindoniense, en consonancia cos coutos urbanos coetáneos doutras cidades episcopais galaicas, coma o bracarense, o compostelán ou o lucense.

A leste deste hipotético couto catedralicio estenderíase outra xurisdición civil que deica o ano mil aparece identificada, segundo vimos na *División*, coma o *territorio Euue et Maseme* (Cal Pardo, 2005 [1999]: nº. 6; Ser Quijano, 1981: nº. 8); corónimo composto, e evidentemente referente aos ríos Eo e Masma. A súa primeira referencia podería ser nada menos que do ano 775, nun controvertido diploma leonés atribuído ao rei Silo (Ser Quijano, 1981: nº. 1). Dende aquela, e sobre todo dende Ordoño I, o arquivo catedralicio de León conserva un nutrido volume de documentación favorábel á influencia desta sé sobre a devandita bisbarra, intitulado un diploma en concreto as igrexas parroquiais nela sitas como *offercionales* (*ibid.*, nº. 7), supostamente en referencia á antiga doazón rexia das mesmas (*ES XXXIV*, 226-227). Embora resulte doado asociar estas atribucións territoriais ao tempo no que tal documentación foi compilada, reducíndoas a unha falsificación interesada, poida que no Alto Medioevo a igrexa de León exercese unha verdadeira influencia sobre estas bisbarras (cfr. Ser Quijano, 1981: 29-30). Como veremos, o apelativo *offercionales* semella referirse a un vínculo temporal, non espiritual, polo que a influencia leonesa non discutiría o evidente dominio diocesano mindoniense desta bisbarra (§9.9). Deica remates do século XI ou comezos do XII neste mesmo ámbito vai aparecer a referencia a un *territorio Laurençana* (Rodríguez González & Rey Caiña, 1992: 212), que podemos considerar herdeiro xurisdiccional do *inter Euue et Maseme*, corónimo que pola súa meirande antigüidade será o

que empregue na cartografía alto-medieval.

Ao sur da localización primitiva de Mondoñedo, co seu correspondente —e hipotético— couro, o val de Brea, asento actual da catedral e vila mindonienses. Alén das historias diocesanas, o val de Brea, como *territorium* local, apenas se menciona nos dous xa citados diplomas lucenses que, apocrifamente atribuídos ao século VIII, non semellan anteriores ao XII: a *Doazón de Afonso III* e o *Testamento maior de Odoario* (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: n.ºs. 57; 2). Un outro diploma leonés supostamente datado no século X (Ser Quijano, 1981: n.º. 7) contén a expresión *in Uallebria*, o que podería supor a primeira referencia diplomática do val de Brea como *territorium* civil. O carácter fortemente singularizado deste val, encaixado entre as serras que balizan a parte superior da bacía do Masma, denominado primitivamente *Uallebria* e hoxe correspondente ao termo municipal de Mondoñedo, invita a presumir que, antes do traslado catedralicio, constituíu verdadeiramente unha entidade local diferenciada. Este extremo nordés e fulcro do bispado dividíriase, xa que logo, en tres entidades pleno-medievais, desdubxadas só co traslado da sé episcopal: o couro do vello *Minduniato*, na costa; *Uallibria*, encaixada no val do Masma; e o *territorio Euue et Maseme*, ata o extremo oriental da diocese.

Porén, contamos cunha directa referencia documental que invita a presupor que este artellamento pleno-medieval é resultado da fragmentación dun único *territorium* primitivo. En efecto, un diploma mindoniense do 871 ubica a basílica primitiva «*in territorio Late[- -]*», ao que segue, segundo o padre E. Cal Pardo (2005 [1999]: 17), unha lagoa duns 25 caracteres. O probablemente incompleto corónimo *Late[- -]* conforma un *hapax* na documentación medieval galaica. Malia resultar a todas luces admisíbel a súa vindeira relación etimolóxica co chairego *territorium Latera*, Ladra, non semella probábel a súa común dependencia xurisdiccional pola distancia que os separa e atoparse entre eles, como imos ver de contado, o *territorium* de Montenegro. Preto de San Martiño de Mondoñedo áchase o lugar de Ladrado, aparentemente o único paralelo toponímico da súa contorna inmediata. Ladrado ubícase precisamente nunhas parroquias corograficamente relevantes, San Xulián e San Xusto de Cavarcos, Foz, que como aconteceu sobre todo no marco diocesano iriense pero tamén noutras bisbarras do mindoniense —Posmarcos, Céltigos, Arrós—, conservou o etnónimo dunha comunidade castrexa e romana, os *Cabarci*, podendo estar pois asemade relacionado co centro político alto-medieval que deu nome ao *territorium* homónimo, nunha diverxencia coronímica entre a xeografía eclesiástica e a civil como a que temos identificado, entre os *commissa* de Carnota ou Ortigueira e os correspondentes arciprestados de Entíns e Arrós. Resulta, xa que logo, tentador asimilarmos esta bisbarra nordoriental galaica a un primitivo *territorium Late[- -]*, se cadra **Lateritum*, **Laterensis*, etcétera, antes da fundación da basílica de San Martiño de Mondoñedo. Lamentabelmente, non existe documentación complementaria coa que fundamentarmos esta hipótese, que se reduce así, xa que logo, a unha mera sospeita.

Ademais de toda a faixa costeira do nordés galaico, a diocese mindoniense abrangueu tradicionalmente a terra Chá, posesión que confirmou dende o século XII. Esta grande bisbarra natural galega semella dividida en tres entidades políticas no Alto Medievo: a lucense *Superata*, e as mindonienses *Latera* e *monte Nigro*. Estas dúas, que agora nos interesan, aparecen documentadas xa no iriense *Documento de Tructino*, ou sexa, dende o século IX.

Latera é evidentemente un corónimo hidrográfico, conservado no actual río Ladra e nas parroquias homónimas do termo municipal de Guitiriz, que a todas luces se debuxa coma o fulcro deste *territorium*. Aparece como presumíbel *commissio* no *Tructino* iriense e como *territorium* nun diploma mindoniense do século IX, e novamente como *territorium*, na centuria seguinte, noutro diploma de Sobrado (*Truct.*, 17; Reigosa, 1953: 260-261; Loscertales de García de Valdeavellano, 1976: 29-31). A partires disto, *Latera* vai transformarse na documentación latina pola voz patrimonial galega *Ladra*, perdendo o seu

senso xurisdiccional a prol do corográfico, pois, alén de como *uilla*, aparecerá meramente como referencia hidronímica, mais non volverá facelo como *territorium* (v.g. Cal Pardo, 2005 [1999]: nº. 11). Isto non se debe á súa desaparición como entidade civil e nin sequera á falta de documentación, senón á transmutación do seu corónimo primitivo polo doutro río: o veciño Parga. Deste xeito, unha interesante serie diplomática de Sobrado vai comezar a referenciar dende a segunda metade do século X un *ualle Parriga* (Loscertales de García de Valdeavellano, 1976: 31-33), un *commitato de Parriga* (*ibid.*: 127-130), e unha *terra Parrice* (*ibid.*: 157-159), con referencia a lugares coma Vilarchán, na parroquia dos Vilares, ou a veciña de Lagostelle, as dúas en Guitiriz e xa que logo no mesmo marco exacto có *territorium Latera*.

Resulta moi relevante que o *Tructino* lle asigne a *Latera* dúas igrexas, sen indicación toponímica, de Santa Baia e San Lourenzo (*Truct.*, 17). Así como a primeira semella poder identificarse coa actual parroquia de Mariz, Guitiriz, de orago coincidente, máis dúbidas emerxen arredor da segunda, ao non existir na contorna inmediata ningunha parroquia advocada a San Lourenzo. Unicamente en Vilalba atopamos un San Lourenzo de Árbol, e outro na Irixoa, no concello homónimo. Acontece que o primeiro caso levaríanos á outra beira do río Ladra, presumíbel límite do *territorium Latera* co veciño *Montenegro*, mentres que o segundo faría o propio coa serra da Cova da Serpe que hoxe delimita as provincias de Lugo e a Coruña. O certo é que, sen discriminarmos a posibilidade de que o San Lourenzo do *Tructino* se refira a unha terceira parroquia que mudou de orago, a opción idónea entre as anteditas é a da Irixoa. En efecto, o *territorium Latera* semella ter rebordado os límites naturais da terra Chá, adentrándose nas bacías do Eume e o Mandeo. Neste senso, un dos diplomas da serie de Sobrado arriba aducida ubica en 1037 baixo o enunciado *in Parriga*, como vimos herdeira directa de *Latera*, unha *uilla Dureyxa* (Loscertales de García de Valdeavellano, 1976: nº. 328), que ten que ser algunha das dúas aldeas así denominadas da parroquia do val de Xestoso, Monfero. Por este motivo, semella que *Latera*, coa súa herdeira *Parriga*, rebordaron sensibelmente os seus aparentes lindeiros naturais, neste caso a serra da Cova da Serpe.

Montenegro correspóndese, pola contra, á veciña Vilalba. Facéndose eco dunha sospeita de X. L. Méndez Ferrín (2006), A. Palacio Sánchez (2014: 218) ten introducido este caso nunha investigación máis ampla arredor de «retoponimizacións» na actual Galiza, na que probablemente xogaron as connotacións negativas que se asociaban ao vello corónimo, hoxe desaparecido. Sexa como for, Vilalba foi realmente parte da terra de Montenegro, e o mesmo autor evócanos un exemplo do século XV, no que é moi clara a mención *Villalua de Montenegro con su alfos* (Olivera Serrano, 2004: 368). Malia a evidente relación de Vilalba con Montenegro, non se pode postular que todo o seu actual termo municipal formase parte deste vello *territorium*. O río Ladra, que dá nome ao *territorium* alto-medieval veciño, atravesa de feito o termo vilalbés pola metade, de xeito que canda menos parte do territorio que fica á beira dereita deste río cumpriría levalo a *Latera*, non a Montenegro. Mesmo a parroquia de San Salvador de Ladra, ao sur do termo municipal e ao leste do río, cumpriría probablemente levala ao *territorium* veciño. As noticias das que dispomos do Montenegro medieval lévannos, de feito, deica o leste de Vilalba, e nisto de seu suxiren que ao oeste se estendía o *territorium* veciño. Podemos lembrar agora as atribucións do *Testamento maior de Odoario: Ecclesia Sancto Petro de Seyxas et Uilla Onoria, et alia Uilla Suso; Sancti Iacobi de Quirice cum suas hereditates et familia ab integro* (*Test.*, 37; *vid.* §9.4). Malia ser Seixas un topónimo frecuentísimo na Galiza, apelida a poucas parroquias, e só a unha de San Pedro, en Cospeito. Coido que a *ecclesia Sancti Iacobi de Quirice*, que se cadra se podería levar a Guitiriz por similitude fonética, podería tamén corresponderse con Santiago de Goiriz, Vilalba, mentres que o topónimo Vilasuso denomina dúas aldeas nas parroquias de Ladra e Santaballa, no mesmo concello. Resulta especialmente significativa a atribución de Seixas,

que nos permite debuxar cunha certa precisión no actual concello de Cospeito o límite entre os *territoria* de *Montenegro* e *Sobrada*, que tivo posesión, como se lembrará, sobre San Martiño de Lamas, neste mesmo concello (*vid.* §9.4). Finalmente, o mesmo *Documento de Tructino*, confirmación da grande antigüidade de *Montenegro* como distrito civil, consígnalle alén dun *Sanctum Iohannem* sen atribución toponímica, un *Sanctum Uincentium in Radicosa* (*Truct.*, 17), que, malia a variación de oragos, semella referirse a Santiago de Reigosa, A Pastoriza, o que permitiría atribuír a *Montenegro* xurisdición sobre toda a faixa setentrional da terra Chá, completando, así, o recoñecemento desta bisbarra e da propia diocese de Mondoñedo.

Evidentemente, neste punto discernimos unha contradición coa *División* de 1124 que reproducimos antes, onde toda esta zona do norte-nordés chairego é atribuída á *terra de uilla Arienti* (Cal Pardo, 2005 [1999]: nº. 11; cfr. doc. 9.5). Mais neste caso xogan dous nidos factores a prol da resolución do conflito interpretativo a prol de Montenegro: os rexistros desta entidade son máis antigos, alto-medievais; e o propio corónimo de *uilla Arienti* suxire, coa súa referencia a unha *uilla*, unha orixe máis recente, unha *terra* definida a partires dunha *uilla* a través dun *territorium* anterior. Este *territorium* non é outro, obviamente, ca *Montenegro*.

En suma, a través de moi diversas fontes podemos identificar para a sé mindoniense un total de 12 *territoria* alto-medievais: *Arros*, *Aurio*, *Besaucos*, *Latera*, *Lauazengos*, *Montenegro*, *Saure*, *Trasancos*, *Uallibria* e *Uiuario*, amais do presumíbel couto catedralicio *inter Aureo et Masoma*. Deles, o corónimo *Arros* conviviu con *Orticaria*, posíbel distinción entre o carácter eclesiástico do primeiro e o civil do segundo; e temos indicios da fragmentación dunha *terra de uilla Arienti* a partires de *Montenegro* xa no Pleno Medioevo, razón pola que non a computaremos na nosa cartografía. A este cómputo alto-medieval cómpre sumar os corónimos compostos *de foce de Aurio usque ad Torrentes* e *de Torrente usque ad aquam de Lacu*, documentados na *División* de 1124, que a todas luces denotan a fragmentación dos *territoria* anteriores máis do que unha herdanza do pasado. Particularmente, inclinaríame a pensar que a *terra de foce de Aurio usque ad Torrentes* derivaría do *territorium Aurio*, e a *terra de Torrente usque ad aquam de Lacu* do *territorium Uiuario*, co que de feito compartiu arciprestado tradicional. Con todo, a incerteza obríganos a computalos na nosa cartografía. Na mesma liña, o primitivo couto mindoniense *inter Aureo et Masoma*, canda *Aurio*, *Euue et Maseme* e *Uallibria*, semellan terse orixinado dunha primitiva entidade matriz, o *territorium Late*[- -], de mención a todas luces incompleta, o que terá fondas implicacións para o recoñecemento retrospectivo deste ámbito diocesano.

9.6. Ourense

En Ourense, malia contarmos cun amplo volume de documentación monástica antiga, non existe ningunha descrición xeográfica global coma as que, por sistema, procuramos priorizar neste chanzo da nosa investigación. Paradoxalmente, os privilexios de D. Afonso III do 886 e de D^a. Elvira do 1071 limitáanse a asignarlle á sé as parroquias do *Parroquial suevo* (cfr. *ES* XVII, 235-242), aínda cando estas non resultan xa recoñecíbeis na xeografía eclesiástica do seu tempo. Cómpre por iso recorrermos á división arcediagal, antiga e estábel, efectuada como noutras sés galaicas a comezos do século XII, mais neste caso mantida con exactitude ata o XIX (Duro Peña, 1964: 332), que dende o século XV conta cas “relaciones de parroquias de cada dignidad, con sus anejos, sus valores, número de habitantes, sus particularidades múltiples desde las toponímicas hasta las pastorales” (*ibid.*: 331). Toda esta información supera en moito o noso propósito particular, meramente interesado pola estrutura da xeografía eclesiástica auriense; e nesta sé, malia as mudanzas puntuais que se puideran ter producido ata o século XV, remiten ao XII tanto no que respecta ao cómputo das dignidades capitulares como ás liñas xerais da súa demarcación interna.

Como xa se expuxo, os arcediagados son unha innovación pleno-medieval, que resposta a unhas necesidades eclesiásticas desa época, na que se vai difuminando a xeografía eclesiástica máis antiga. Porén, non é menos certo, segundo fomos vendo verbo aos bispados veciños, que a demarcación arcediagal do século XII efectuouse en base ao estrito arrombamento de entidades eclesiásticas anteriores, nomeadamente arciprestados, asemade correspondentes a outras civís análogas; e en Braga, prestixiosa sé veciña de Ourense e probablemente influínte nela, os arcediagados correspondéronse en si mesmos, case con exactitude, ás demarcacións civís alto-medievais. Ourense semella neste senso situarse nun punto intermedio entre as sés setentrionais, nas que os arcediagados son conxuntos de arciprestados, e a sé bracarense, onde coincidiron coa xeografía política e eclesiástica alto-medieval. Así pois, os arcediagados ourensáns van limitarse nalgúns casos a bisbarras naturais identificábeis con documentación —nomeadamente monástica— complementaria; e noutros, a agregacións máis ou menos arbitrarias das mesmas. Por iso, a división arcediagal auriense conservou no século XII boa parte da xeografía eclesiástica alto-medieval; de xeito que pode, e debe, de servírnos de base para as nosas pesquisas retrospectivas.

Sinteticemos a antiga xeografía arcediagal auriense servíndonos do clásico e fundamental estudo de E. Duro Peña ao respecto:

A la derecha del Miño estaban situadas tres dignidades: *Búbal*, cuyos contornos, además de los de la diócesis, están señalados por los ríos Búbal, Miño y Barbantiño; contaba en el siglo XV con tres arciprestazgos, el de Fondo, el de Medio y el de Cima. *Castela* se delimitaba por el curso de los ríos Barbantiño y Miño, luego del Avia, Varón, Arenteiro y Osera, con un salto a las tierras de Avión, por Esposende, y otro desde el río Varón al Arenteiro, por entre Mesiego y Señorín; comprendía los arciprestazgos de ribero de Avia y Ribero de Miño, de Chao de Castela, de Bolo de Senda y de Avión. Por último, *Orcellon* que se extendía por el resto occidental del obispado. A la izquierda del Miño radicaban siete distritos arcedianales. El *Vicariato*, que comprendía las tierras de Aguiar y Rabeda, y las iglesias de entre Miño y el Arnoya. Abarcaba los arciprestazgos de Aguiar, de Rabeda, de Medio y de Riba de Miño. El *Decanato*, desde Cabeza de Meda sigue el curso del Arnoya y luego del Limia hasta Portugal; comprendía los arciprestazgos de Tierra de Seoane con la Costa de Sadur, de Allariz con la Tierra de Todea y el arciprestazgo de Limia de Araujo o Ribera de Limia; hacía frontera con Caldelas, Vicariato, Celanova y Chantria, por un lado, y con Limia, por el otro. El arcedianato y después préstamo de *Caldelas* se extendía por la zona diocesana de dicho nombre, desde Parada del Sil siguiendo el curso del río, y por la otra parte bordeando por la Cabeza de Meda y San mamed hasta delimitar con Varoncelle, por las Frieiras. A *Varoncelle* le separaba de Limia una línea que arrancando de la sierra de Baltar va hasta la Alberguería. *Limia*, desde sus límites con Varoncelle, sigue por un lado toda la frontera con Portugal, y por el otro desde las alturas de Rebordechao baja paralelo al Decanato por la ribera izquierda del río de su nombre. La *Chantría*, desde las montañas de Bangueses, limita con Portugal por la cuenca del Deva y comprende además todo el valle de Ramiranes hasta el Miño, confinando con el Vicariato. Finalmente, *Celanova* es un enclave que sigue aproximadamente las delimitaciones del coto monástico, llegando hasta Bande y saltando hasta Entrimo (Duro Peña, 1964: 331-332).

Tal división arcediagal, cuxa tradución cartográfica me permito tamén incluír (*vid.* doc. 9.6), apórtanos a armazón sobre a que afondarmos a nosa análise da estrutura xurisdiccional alto-medieval auriense. Os lindeiros destes arciprestados arromban as entidades civís daquel tempo, que agora cómpre desglosar debidamente. Non existindo, como é común na investigación da Galiza medieval, ningún estudo específico referente á xeografía política auriense, podemos con todo partir do catálogo de C. Baliñas (1998: app. i), moi superficial e que cumprirá corrixir acotío, pero que nos proporciona unha base ineludíbel dentro do noso interese.

Sen dúbida, o meirande erro do mencionado catálogo é o que afecta ao arcediagado de

Búbal, en cuxo ámbito C. Baliñas (1998: 265) sitúa un suposto *territorium* de *Ambas Mestas*. Porén, o documento no que aparentemente se basea esta asignación non se cita tal *territorium* en absoluto: *uillas et hereditates quas ganauimus de riuulo Baruanes usque se fluius Silis in Mineum flumen infundit, ubi ex antiquis consuetudine Ambas Mixtas nuncupatur* (Andrade Cernadas, 1995: 297-299). Alén da variabilidade coronímica, non hai lugar para discernirmos desta referencia entidade política local ningunha, pois de feito *Ambas mestas* ou *mixtas*, no texto, refírese a unhas certas *uillae et hereditates*, non a un *territorium*. En troques, o devandito autor leva o amplisimamente documentado *territorium Bubalo* á contorna de Celanova (*ibid.*: 269-270). Isto supón unha evidente discrepancia coa toponimia arcediagal, mais tamén coa propia documentación. E. Rivas Quintas, obviando tan insólita proposición de C. Baliñas, apunta a título case de obviedade a unha redución ben diferente e perfectamente acorde á xeografía arcediagal:

Como ben se sabe [o *territorium Bubalo*] é o que está á dereita do Río Miño dende os Peares onde desauga o Río Búbal [...] deica Santa Cruz de Arrabaldo onde o fai o Río Barbantiño. [...] O antigo castelo de Alba en terra de Amoeiro, en Trasalba —que de aquí lle vén o nome—, está na *Terra de Búbal*. Este espazo é o que constitúe o arcedianato de Búbal do séc. XII ó XIX, unha das antigas dignidades do bispado de Ourense, comprendendo os concellos de Canedo, Amoeiro, Coles, A Peroxa, Vilamarín e parte do de Carballedo en Lugo (Rivas Quintas, 2008: 361-362).

Porén, o erro de C. Baliñas non está complementemente inxustificado: é innegábel que existe un certo volume documental, significativo por máis ca minoritario, que apunta á extensión celanovense do devandito *territorium*, contradicindo a meirande parte das referencias, alusivas á mesma bisbarra que ocupou o homónimo arcediagado de Búbal, e dende mediados do século XII (cfr. *ES* XLI, app. viii, pp. 309-310), á castelanía de Alba de Búbal, ou sexa, o arcediagado de Castela. Noutro apartado desta memoria reproducimos o *Testamento maior de Odoario* e nel atribúese a Búbal unha certa *uilla Rubini* coa súa *ecclesia Sancti Martini* (*Test.*, 15; *vid.* §9.4), que non é outra ca San Martiño de Vilarrubín, A Peroxa, á beira dereita do Miño e xa que logo no mesmo arcediagado de Búbal. Esta é a contorna xeral que a documentación medieval, como resume E. Rivas Quintas, atribúe a Búbal.

A contradición cos documentos testemuñais aos que atende C. Baliñas só poderá ser satisfactoriamente resolta a través da análise exhaustiva das referencias a este *territorium*, tarefa que tanto se afasta dos obxectivos xerais e posibilidades razoábeis desta tese. Abonde con sinalarmos que o *territorium* presenta unha denominación fluctuante: *Buual* (v.g. Lucas Álvarez, 1986: 131-133), *Bubal* (v.g. *ibid.*: 443-447), *Bubale* (v.g. Andrade Cernadas, 1995: 784-785), *Buuale* (v.g. López Sangil & Vidán Torreira, 2011: 135-142), *Buualo* (v.g. Andrade Cernadas, 1995: 662-664), *Bubalo* (v.g. *ibid.*: 662-664), *Buualense* (Lucas Álvarez, 1986: 69-72), *Bubalense* (v.g. Andrade Cernadas, 1995: 328-329), *Buualum* (v.g. Duro Peña, 1996: 50); en ocasións tamén en termos hidrográficos: *per flumine Buuale* (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: 42-46), *prope riuulo que dicent Bubalo* (*ibid.*, nº. 3); ou simplemente orográficos: *in ualle Buualis* (*ibid.*: 25-31). En todas estas mencións as entidades recolleitas nos levan maioritariamente ao arcediagado de Búbal, nalgunha ocasión tamén ao de Castela, e finalmente, dun xeito minoritario, á terra de Celanova. Malia ás evidentes discrepancias coronímicas —e advertindo que nin sequera recollín aquí todas as variantes—, non dei identificado unha distinción semántica entre elas; pero o certo é que no mesmo incide no seu estudo máis pormenorizado da cuestión M. Bermudez Beloso (2017: 324ss.). Agás nas mencións hidrográficas e topográficas, que nos levan evidentemente ao río e val do Búbal e xa que logo ao arcediagado homónimo, nos demais casos o corónimo pode aludir a calquera das posibilidades —Búbal, Castela e Celanova— independentemente da súa forma. Malia tal indefinición, a ubicación maioritaria, como sinalara E. Rivas Quintas e contra C. Baliñas,

lévanos indefectibelmente ao norte do río Miño, isto é, aos arcediagados de Búbal e de Castela. A correspondencia do *territorium Bubalo* cunha entidade civil só é posíbel aquí: a partires de 1148, testemuñamos tenentes de *Buual* (v.g. Romaní Martínez, 1989: 22-23), ou sexa, delegados rexios, axiña vencellados, como xa avanzabamos arriba, á castelanía de Alba de Búbal, opostos a calquera dignidade pública que puidera suxerirse para o couto monacal de Celanova. Por este motivo, podemos determinar con seguridade que as minoritarias referencias do *territorium Buualo* en Celanova non teñen un carácter estritamente xurídico, senón meramente corográfico, e de feito adoitan vencellarse á ubicación da fundación primitiva do mosteiro de Celanova. Isto conduce inevitabelmente á hipótese que ten avanzado M. Bermúdez Beloso (2017: 349), “que esta concepción máis ampla fose propia do período altomedieval, máis concretamente do século X, e que progresivamente o concepto se fose centrando na zona norte”.

Coido, con todo, que cómpre matizar esta suxerencia á luz dunha nidia analoxía da terra de Búbal con outros contextos monásticos galegos cuxa documentación reflicte referencias corográficas discrepantes coa territorialidade alto- e pleno-medieval testemuñada das súas bisbarras. Expuxemos, neste senso, o caso do mosteiro de Calvor, que remite a súa fundación primitiva á xurisdición do *castro Astorica*; e tamén o de Caaveiro que remite a un insólito *territorium Bretonia*, referencia neste caso a todas luces diocesana (vid. §§9.4-4). Tal e como coidamos percibir neste caso, Búbal puido ser verdadeiramente un grande condado alto-medieval de fronteira, demarcado por agregación de varios *territoria* pre-existentes —como ilustra a portugalense *Anegia* e, no caso da diocese de Ourense, a veciña *Limia*—, no que se fundou o mosteiro de Celanova, que conservou na súa documentación a tendencia a referenciar esta xurisdición primitiva aínda cando axiña contou cun couto monástico de seu. Sexa como for, o *territorim* de Búbal, canda menos na súa expresión eclesiástica e civil, e con independencia de que, circunstancialmente, puidese ter abranguido a bisbarra de Celanova nalgún intre recuado, lévanos indefectibelmente ao norte do río Miño. O carácter vago e corográfico das mencións celanovenses a Búbal vese referendado polo feito de non ser o único corónimo veciño que se viu suplantado na documentación referente a esta bisbarra. Neste senso, tamén a Limia, insolitamente, serviu para este fin, como exemplifica un diploma celanovense referente a San Pedro de Sorga, tan lonxe da antedita bisbarra e do seu río epónimo: *kartula testamenti de hereditate nostra propria quem habuimus territorio Limie, discurrante riuulo Sorice, uilla nunccupata Sabuzeto ecclesia uocabulo Sancto Petro* (Andrade Cernadas, 1995: 648-649). A clave desta indefinición atópase noutro diploma de 1097, que non se limita a atribuír o mosteiro de Celanova a unha destas bisbarras veciñas, senón ás dúas: *aput arcisterium Cellenoue territorio Bubalensi et Limie litore Minei et Arnogie fundatum* (Andrade Cernadas, 1995: 154-155). Encadrelamos así con outra constatación de M. Bermúdez Beloso (2017: 351-352): toda a documentación non celanovense, e nomeadamente a de Sobrado, canda menos tan antiga e abondosa coma aquela, é constante na atribución bubalense exclusiva ao norte do Miño. Nestas circunstancias, cumpriría non desbotar outra das súas hipóteses: que a atribución bubalense formase parte dunha intención consciente da institución celanovense para remontar as súas orixes un *territorium* de prestixio (Bermúdez Beloso, 2017: 356).

Mais non remata aquí a terribel indefinición celanovense, completada con outro corónimo, *territorium Arnogie*, que no século X aparece asociado en varios documentos á *uilla Rauanalle* e ao monte *Faramontanos* (v.g. Andrade Cernadas, 1995: 544-545), correspondentes, respectivamente, a San Salvador de Rabal, Senda, e San Xes de Faramontaos, A Merca. E aínda podemos citar outro corónimo, composto: o *territorium inter Arnogia et Limia*, asociado a unha certa «basílica» de San Vicente, cuxa localización ignoro, mais tamén á *uilla de Sabuzeto iusta arrogio uocitant Sorga*, evidente referencia ao río Sorga e á aldea de Sabucedo en San Pedro de Ourille, Vereia, ubicada preto do nacemento deste río

(cfr. Andrade Cernadas, 1995: 785-786 = Sáez & Sáez: 80-81). Probabelmente os *territoria* de *Arnogie* e *inter Arnogia et Limia* denoten demarcacións internas dentro do couto monástico celanovense, ao remitiren ás terras a norte e sur do Arnoia, respectivamente, desta xurisdición.

Tamén enclavado no señorío monástico celanovense ubicábase un *territorium* verbo ao que, ao contrario cós anteriores, temos certeza da súa entidade xurídica: *Eires*. Embora C. Baliñas (1998: 274) pretenda ubicalo en Santa Uxía de Eiras, San Amaro —ou sexa, ao outro lado do Miño—, o *comisso de Eires* (Andrade Cernadas, 1995: 376-377 = Barrau-Dihigo, 1903: 381-383) forma en realidade parte da doazón de Ramiro II en 949, canda as decanías de Triós, Sorga e Bande, e ten que ser identificado co actual río Tuño, afluente do Arnoia, no que o vello topónimo se conserva en Freás de Eiras e Eiras, Ramirás (Sáez, 1947: 424, n28). A terra de Celanova revélase, pois, como un complexo señorío dende o Alto Medievo, o que está detrás da variabilidade e indefinición corográfica á que nos vimos referindo... Resultado común nos señoríos monásticos, segundo amosamos para a terra de Sarria (§9.4).

De calquera xeito, centrándonos no Alto Medievo obxecto do noso interese, podería pensarse que, antes da fundación do mosteiro de Celanova por San Rosendo a mediados do século X, a bisbarra se repartira realmente entre as grandes xurisdicións veciñas de *Limia* e *Búbal*, sendo conservada a súa mención, por costume, na documentación posterior. Esta hipótese, con todo, vese empecida precisamente pola insólita atribución cruzada de San Pedro de Sorga á Limia e da propia Celanova a Búbal, e polo medio o *territorium Arnogie*, debuxando xa que logo un artellamento se cadra excesivamente recortado para os estándares propios do Alto Medievo. Por iso, coido que a razón é ben máis prosaica: a simple adopción dos corónimos das bisbarras veciñas nun contexto no que a demarcación xurisdiccional do couto monástico de Celanova tería diluído a denominación tradicional da súa contorna, relativamente fluctuante ao longo da Antigüidade e o Medievo, segundo teremos ocasión de comprobar. No caso de Búbal, en fin, a adopción coronímica puido verse favorecida pola vindeira presenza do topónimo Bobadela, vindeiro a Celanova e foneticamente semellante a Búbal. Este matiz non desbota, con todo, a posibilidade de que efectivamente as tendencias corográficas alto- e pleno-medievais da documentación celanovense estivese condicionada, tamén, pola primitiva demarcación duns grandes condados fronteirizos de Búbal e Limia.

A terra de Celanova é precisamente o espazo xurisdiccionalmente máis fragmentado da diocese auriense, no que sen dúbida tivo moito que ver a serodía restauración episcopal da sé e a paseniña consolidación política do mosteiro de Celanova, que no século XII chegaría a ser un dos principais poderes temporais da rexión (Fernández Casal, 2003: 102). A restauración e consolidación episcopal de Ourense atopou como previsíbel ámbito de actuación a subordinación relixiosa do mosteiro, controversia que só se resolvería no século XIII co recoñecemento do abade de Celanova como arcediago da catedral (*ibid.*: 104). Neste punto emerxe o asunto da división arcediagal, na que pode observarse doadamente que a contorna inmediata do mosteiro foi adscrita, por unha banda, ao arcediago de Celanova, ou sexa, ao abade; e pola outra, ao chanfre da catedral ourensá. Esta Chantrya, de feito, atopa por base territorial o reguengo da bisbarra, centrado nos castelos de Santa Cruz e Milmanda (cfr. Pérez Rodríguez & *al.*, 2002: 150ss.). A todas luces, a división arcediagal reproduciu no século XII, como consecuencia e solución das controversias arredor da *potestas* relixiosa entre os abades de Celanova e os bispos de Ourense, a demarcación xurisdiccional da bisbarra. Podemos, xa que logo, dividir esencialmente a terra de Celanova entre dúas xurisdicións pleno-medievais: o reguengo de Santa Cruz e Milmanda, e o couto monástico. Evidentemente, tal estrutura é consecuencia da fundación e dotación xurisdiccional de Celanova, de xeito que probabelmente cumpra inferir a unidade intrínseca da bisbarra antes deste proceso. Aquí, en fin, volven emerxer os motivos da teimosa indefinición coronímica; mais tamén a incógnita da súa denominación orixinal, que ignoramos no Alto Medievo, pois a documentación emerxe precisamente coa fundación do mosteiro, que a atribúe a Búbal, e que só poderá ser

reconstruída para as etapas precedentes.

Na longa atención que lle temos prestado á terra de Celanova referímonos xa a Bande, estado do seu señorío temporal pero dependencia eclesiástica do deanato auriense. A denominación do *territorium* de Bande é errática na documentación, e a forma *Uanate* (v.g. Andrade Cernadas, 1995: 715-716) podería asimilala ao veciño *territorium* portugués de Vade. Con todo, xa amosamos no seu momento que se trata dunha mera coincidencia coronímica e que, en consecuencia, cómpre desbotar toda hipótese orientada a sustentar a súa afinidade xurisdiccional (§9.2). Verbo á súa delimitación, outra volta, cómpre corrixirmos a achega de C. Baliñas (1998: 288-289), quen, malia admitir que a opción “aparentemente máis lóxica” é o actual Bande, aduce un diploma do século XI, no que se atribúe ao *territorium Uanede* unha *uilla Sarriano subtus monte Leporario* (Andrade Cernadas, 1995: 87-88) para suxerir unha redución un chisco máis oriental, arredor de Sarreaus e Xinzo, onde asegura que existe un lugar chamado Leboreiro. En realidade, ese Leboreiro limiao —no medio dunha das bisbarras máis chás da Galiza— nada ten que ver cun monte; pero o máis importante é que na propia parroquia de San Pedro de Bande hai tamén unha aldea chamada Sarreaus, debaixo precisamente da serra de Laboreiro que hoxe separa a Galiza de Portugal. Non hai razón, xa que logo, para disimilarmos o *territorium Uanede* do actual Bande. Os documentos son constantes neste sentido: por exemplo, noutro diploma celanovense do século XI lemos *uilla nostra propria que habemus in Uanate ubi dicunt Coruelli, subtus monte Leporario* (Andrade Cernadas, 1995: 715-716), sen dúbida referente á actual Santa María de Corvelle, Bande. Porén, Limia abaixo, sen saírmos do marco da actual Galiza, semella con todo que nos adentramos noutro *territorium* diferente. Outro diploma, tamén celanovense, e tamén do século XI, serve para introducirmos a cuestión:

[Dono] *uillas meas proprias quas habeo de auorum et parentorum nostrorum, id sunt: in terra de Uanate in loco predicto quod dicunt Monte Longo uillas duas integras, uilla de Rekeixi integra, in Uillela duas integras. In ripa Grou de uilla quod dicunt Sauariz Illa ad radice de Asperello de uilla quod dicunt Gallez quarta* (Andrade Cernadas, 1995: 742-743).

O documento semella a todas luces discernir taxativamente a *terra de Uanate* da de *ripa Grou*; e se a primeira vimos que se trata de Bande, a segunda é o río homónimo que desemboca, un chisco máis ao oeste, no Limia. As *uillae Sauariz* e *Gallez* mencionadas no documento, identificábeis cos lugares de Sabariz e Galez, respectivamente nos concellos de Lobeira e Entrimo, confirman esta correspondencia. Esta terra de *ripa Grou* resulta identificábel, en fin, co reguengo de Lobeira recoñecíbel na documentación baixo-medieval (cfr. Pérez Rodríguez & al., 2002: 147). Tratándose dunha bisbarra tan pequena, esta dicotomía xurisdiccional entre o reguengo de *ripa Grou* e o señorío eclesiástico de *Uanete*, apunta ao meu ver ao desdoblamento dun único *territorium* primitivo como consecuencia da integración do segundo nos estados do mosteiro de Celanova.

Máis voltando ao norte do Miño, o arcediagado de Castela correspóndese a unha entidade civil de longa pervivencia, asentada no Pleno Medioevo sobre o castelo de Alba de Búbal, pero testemuñado como *Castelle* ou, segundo vimos, como *Bubal*, dende moito antes. C. Baliñas (1998: 270-271) leva o “territorio y condado” de *Castelle* ao actual concello de Avión, engadindo que “en el siglo X la comarca, cuanto menos, pudo llegar a abarcar en su interior lugares sitos en los actuales ayuntamientos vecinos de Beade, Cenlle, Leiro y Boborás”. Polo sur, con todo, pretende estender este *territorium* deica Ribadavia, o que non xustifica e xa que logo coido poder obviar aquí en base aos nosos propios resultados arredor da dependencia destouta localidade verbo á tudense terra da Nóvoa (vid. §9.8). Prescindindo, xa que logo, de Ribadavia, o *territorium* civil de Castela atopa unha correspondencia aparentemente exacta co arcediagado homónimo. A orixe alto-medieval deste *territorium* confírmase polo *Testamento*

do bispo D. Paio de Lugo, redactado antes do ano mil e que reproducimos no apartado correspondente a esta sé (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: nº. 102; *vid.* §9.4). Con todo, o carácter disforme desta demarcación, case partida, entre Avión e o fulcro oriental entre as terras de Orcellón e a antedita da Nóvoa, afástase de toda correspondencia cunha análoga bisbarra natural. Isto invita a pensar na demarcación arbitraria dunha xurisdición civil alto-medieval, calcada no século XII polo arcediagado correspondente, que incluíu por unha banda a terra de Avión, cuxa entidade autónoma confirmamos no apartado adicado á sé tudense (§9.8), e pola outra a metade occidental, a terra de Castela, chamada «de Búbal» por centrarse no castelo de Alba de Búbal. Evidentemente, reproducécese aquí o problemático corónimo Búbal ao que xa temos atendido antes, se cadra como consecuencia de ter centrado o importante condado bubalense; pero coido que isto non ha de ser confundido cunha afinidade estrutural primitiva, pois a diverxencia arcediagal invita a discernir Castela de Búbal.

O veciño arcediagado de Orcellón é citado como entidade civil, *regalengo Orzelionis*, nun diploma da segunda metade do século XII (Lucas Álvarez, 1957-1958: 548-549), e xa como *commisum* en mans do correspondente tenente a remates do século (Romani Martínez, 1989: 107-108). O feito de non testemuñarmos un *territorium* definido para esta bisbarra no Alto Medioevo invita a presumirmos que a súa constitución como entidade política e logo arcediagado se tería visto condicionada pola creación do *territorium* de Castela de Búbal, se cadra ao se separar da súa xurisdición, coa que comparte unha certa cohesión topográfica. Ao mesmo proceso de fragmentación estrutural do primitivo *territorium Bubale* podemos adscribir, xa no Baixo Medioevo, a aparición da terra do Bolo de Senda, na contorna da actual Cea (cfr. Romani Martínez, 2002: 310).

Pasando xa ao sur do Miño, o *territorium* da Limia alto-medieval, “entonces como ahora, [...] se estructuraba alrededor del curso superior y medio del río Limia, [...] con centro en el actual término municipal de Xinzo de Limia” (Baliñas Pérez, 1998: 278). Os lindeiros alto-medievais da Limia houberon de discorreren paralelos á divisoria de augas deste río, incluíndo xa que logo o enclave de Tourém, que antes da separación de Portugal non semella que se puidese discernir da bisbarra limiá nin da súa diocese auriense (cfr. Nogueira, 2000: 148). E. Duro Peña (1964) sitúa no seu mapa o límite sudoccidental do arcediagado da Limia na contorna de Riocaldo, Lobios, que dende o século XII se adscribe corograficamente á Limia: *in Limia iuxta castellum Araugii medietatem illam regalengam quam habebamus de Riwo Calido* (Castro & Martínez, 1923: 57-59). Mais esta bisbarra correspóndese co arciprestado tradicional de Limia de Araújo, que diferenciaremos na nosa cartografía, ao resultar incerta a súa dependencia xurisdiccional primitiva.

A dúbida que emerxe verbo á Limia, fortemente singularizada dende antigo en termos xurídicos e topográficos, é se a súa xurisdición civil, fronte á arcediagal, rebordou realmente o río Limia pola súa beira dereita. Corrobora esta sospeita un diploma celanovense do 962, con referencia a unha *uillam iuris mei debitam in territorio Limie quam dicunt Lampatiam*, e a outras *alias uillas in Limia, uilla quam dicunt Sarrianos prope domum sancte Marie de Hordines* (Andrade Cernadas, 1995: 30-32), referentes, respectivamente, a Sarreaus, Ordes e Lampaza, parroquias estas últimas de Rairiz de Veiga, á beira dereita do Limia. Ademais, outro diploma de remates do século XI chega a ubicar *in territorio Limie* unhas certas *uillae* asociadas á *ecclesie Sancto Salvatore de Armarice non longe a monasterio sancta Marina de Aguas Santas*, ou sexa, a San Salvador de Armariz, Xunqueira de Ambía (Andrade Cernadas, 1995: 101-102). Por último, unha certa *uilla Amolitas*, aparente mención equívoca a *Amolicas*, Molgas, é ubicada por un diploma lucense do 998 *in Limia [...] iuxta Riuulo Arnoya* (López Sangil & Vidán Torreira: nº. 102; cfr. *ibid.*: p. 211, n728). De admitirmos as implicacións xeográficas destes documentos, a Limia pleno-medieval non rebordaría só a beira dereita do río, senón que chegaría ata o mesmo Arnoia, abranguíndo, xa que logo, toda a demarcación correspondente ao Deanato auriense.

Porén, coido que na Limia estamos perante unha referencia corográfica máis ca xurisdiccional, probablemente motivada pola existencia dun grande condado vencellado a esta bisbarra pero centrado ao parecer en Allariz, nunha situación semellante á que vimos a propósito de Castela de Búbal (cfr. Durany Castrillo, 2013: 90). Na década de 1130, o conde limiao Rodrigo Pérez Veloso veríase plenamente implicado nos conflitos transfronteirizos entre Afonso Henriques e Afonso VII, no medio do proceso de separación de Portugal, tomando partido polo primeiro (Calderón Medina, 2017: 98-103). Este tería chegado a materializar a súa posesión da Limia coa construción do castelo de Celmes, pero mesmo antes de se repregar definitivamente na bisbarra ficaran señores afectos a Afonso VII. Entre eles, na segunda intervención na Limia do portugués, sobrancea a figura de Fernando Xoanes de Montor:

In diebus illis erat in Limia quidam Dux nomine Ferdinandus Ioannis, strenuus miles Imperatoris, et amicus fidelis, tenebatque castellum, quod dicitur Alleriz, et alia plurima (C.A.I., I, 30: ed. ES, XXI, 348).

Preséntasenos Fernando Eanes, xa que logo, como tenente do castelo de Allariz, pero tamén “doutros moitos máis” (*alia plurima*), de xeito que este texto relaciona implicitamente a súa xefatura civil coa xurisdición de castelanías, non da propia Limia citada ao comezo. Polo demais, a súa definición como *dux* está loxicamente condicionada pola narración de feitos bélicos, dificilmente atribuíbel ao seu título nobiliario real que apenas podemos inferir como *tenente*; mais de querer darlle unha dimensión civil incidiría claramente na extensión supra-local do seu dominio. En fin, a suxerencia dunha castelanía propia dentro do marco corográfico da Limia evidencia que esta bisbarra non constituía unha unidade xurisdiccional, senón que xa no século XII se subdividía entre múltiples señoríos, malia destacar entre eles o antedito condado de Rodrigo Pérez Veloso, que recibiría o propio Fernando Eanes unha vez imposto Afonso VII (Calderón Medina, 2017: 102-103). Mais sobre todo, a tenza de Allariz, explícita no texto, evidencia que esta localidade xa fora unha demarcación de seu antes do foro que se lle concedería máis adiante no mesmo século, e continúa a espallar demarcación corográfica da Limia e a suxerir a súa complexidade xurisdiccional.

Curiosamente, a matización corográfica da Limia aparece no seu propio arcediagado. Así, un diploma celanovense menciona para o 1071 a *uillam quam dicunt Baltar territorio Salar subtus mons Larauco uocabulo ecclesie sancto Stephano* (Andrade Cernadas, 1995: 420). A todas luces, *Salar* fai referencia ao río Salas que rega boa parte do actual concello de Baltar ata desembocar no Limia á altura de Parada de Ventosa, Muíños. O feito de Baltar se situar fóra non só do cauce do Salas, senón da súa bacía hidrográfica, evidencia que este *territorium* constituía unha realidade xurisdiccional ben máis complexa que unha simple referencia corográfica a un val natural. Por iso, atrevome a suxerir que o *territorium Salar* equivale non á contorna natural do río Salas, senón ao *territorium* nuclear da Limia, coincidente co arcediagado homónimo. Teríamos así nesta única referencia documental do século XI un indicio preciso que permitiría discernir a Limia nuclear, o *territorium Salar* equivalente ao arcediagado da Limia, da xenérica, o grande *territorium Limie* que abrangueu vagamente moitas terras menores veciñas.

Non podendo enxergarmos a situación xurisdiccional alto-medieval do espazo posteriormente ocupado polo arcediagado da Limia e o deanato auriense, alén da vaga e corográfica referencia limiá, só resta unha alternativa: inferirmos que, como puidemos comprobar noutras bisbarras desta diocese e das súas veciñas, os arceprestados testemuñados no período pleno-medieval tivesen conservado a estrutura básica da organización xurisdiccional previa. Segundo E. Duro Peña (1964: 332), o Deanato subdividiuse en tres arceprestados: Limia de Araújo, xa tratado, canda Seoane e Todea; ou sexa, en grandes liñas,

as contornas inmediatas de Maceda e Allariz, respectivamente.

A última bisbarra natural da división arcediagal auriense é Caldelas. Trátase esta entidade territorial dunha das de meirande tradición da Galecia alto-medieval, persistente ata a actualidade. Caldelas foi condado durante todo o século X (Baliñas Pérez, 1998: 270), canda menos dende a súa concesión por Ramiro II a Froila Gutiérrez: *hordinamus tibi ad imperandum [...] commissum de Caldelas* (Sáez Sánchez, 1944: 167-170). Mais *Caldellas* aparece como *territorium* na documentación monacal xa dende o século anterior (v.g. Andrade Cernadas, 1995: 341), o que confirma precozmente a súa correspondencia política. Sen dúbida, Caldelas aparece como unha das dependencias aurienses máis definidas polos seus lindeiros naturais, encaixada entre os canóns do Sil a norte e as estribacións da serra do Burgo, San Mamede e toda a divisoria de augas entre o Sil e o Arnoia a sur. Pola súa banda, o límite oriental aparece asociado ao cauce do Navea, lindeiro natural entre as dioceses de Ourense e Astorga (Rivas Fernández, 2003: 131), embora dende logo non taxativo, xa que estivo suxeito a fluctuacións e de feito no século XIX o bispado de Astorga posuía a parroquia de San Pedro do Burgo, Castro Caldelas. Mais o verdadeiro problema emerxe no lindeiro occidental, onde un diploma celenovense do 873 identifica un fito entre Búbal e Caldelas: *et est ipse busto in monte Baron inter Bubale et Caldelas, super castro Litorie, in loco predicto Felgarias* (Andrade Cernadas, 1995: 784-785). Algo semellante acontece con outra serie de testemuños arredor da *uilla Armarici*, actual Armariz, Nogueira de Ramuín, ubicada deica o ano 1000 *territorio Bubalo subtus castro Litorie* (Andrade Cernadas, 1995: 291-292).

Ignoro a qué curuto actual se referiría o *monte Baron*, mais o castelo Litoria é, segundo parece, o que dominou a bisbarra de San Estevo de Ribas de Sil no Alto Medioevo (cfr. Castillo López, 1930). M. Durany Castrillo (2013: 92, n36) suxire que o *monte Baron* sexa Baronceli, afirmando que o documento “crea confusión porque en realidade trátase de lugares que están moi distantes”. En realidade, o que crea confusión é a súa hipótese da relación entre este monte e Baronceli, co que non coincide nin o étimo: **Baronis* fronte a **Baroncellus*. Existe unha parroquia de Barón no Carballiño, denominada polo río homónimo, que non ha de levarnos á conxectura absurda de que se refira a ela este documento. Máis ben cómpre recoñecermos a nosa incapacidade para reducir o topónimo *monte Baron*, canda o *loco predicto Felgarias*, na toponimia actual da bisbarra, especialmente sen encetarmos —algo que particularmente non estou en condicións de facer— unha sondaxe toponímica da mesma. O que importa, en definitiva, é concluírmos que a terra de Caldelas chegou ata a contorna do castelo Litoria e do propio mosteiro de San Estevo de Ribas do Sil, o que é o mesmo a dicir o actual concello de Nogueira de Ramuín.

Isto non debe de se asumir en termos absolutos, e debuxar unha insólita fronteira entre Búbal e Caldelas nesta localidade, pois o primeiro *territorium* tivo como límite natural o Miño. En realidade, coido que a referencia en cuestión conxuga a ubicación corográfica, coa referencia ás terras naturais de Búbal e Caldelas, e a xurisdiccional, a castelanía de Litoria, baixo a expresión *super castro Litorie*, dun xeito análogo a *subtus mons*, segundo teñen considerado varios autores portugueses arredor do proceso, físico e xurisdiccional, do *incastellamento* alto-medieval (Almeida, 1978: 25-27; Barroca, 2015: 184). Abofé, con independencia de que a expresión semelle facer referencia acotío a asentamentos castrexos proto-históricos (Lixó Gómez, 2018), dende logo non parece ese o caso de Litoria (Castillo López, 1930). En suma, semella que o Alto Medioevo deu cabo cunha castelanía neste limiar da diocese de Ourense. Malia a insistencia da súa adscripción a Búbal, especialmente visíbel na referencia antes citada de Armariz (Andrade Cernadas, 1995: 291-292), coido difícil que a bisbarra pertencese algunha vez á devandita entidade local, definida e encaixada á outra beira do Miño. O motivo desta tendencia corográfica puido deberse máis ben á súa inclusión na mesma xurisdición condal, sabendo que Búbal foi das principais da Galecia alto-medieval; ou ben, simplemente, á individualización xurisdiccional do castelo Litoria, que mantivo as

referencias a Búbal e, como vimos, a Caldelas, por simple analoxía cunhas bisbarras veciñas. Resulta interesante, con todo, sinalar que as entidades devanceiras da terra de Búbal, a igrexa tardo-antiga *Beualos* e o pobo proto-histórico dos *Bibali*, si que semellan reducíbeis a ambas a beiras do Miño (*vid.* §§10.61; 11.18).

Neste punto situámonos xa no no fulcro da sé auriense, e canda ela das demarcacións capitulares non correspondentes a arcediagos. O mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil que referimos hai un anaco situábase, neste senso, no extremo nordés do Vicariato, demarcación encaixada entre o Miño e o Arnoia. Obviamente, nestas dignidades capitulares, que en Ourense tiveron en relación a outras sés unha grande influencia na xeografía eclesiástica, non cabe agardar ningunha correspondencia directa, senón meramente estrutural, con entidades civís. Podemos comezar polo extremo nordés que vimos de atender, onde xa deica o ano 1000 semella constituída unha castelanía, *Litorie*, asociada corograficamente ás veciñas terras de Búbal e Caldelas. Inmediatamente ao sur, aló polas mesmas datas, aparece unha *alia uilla in territorio Petragio quam dicit Buarios super riuulo Laonie* (Andrade Cernadas, 1995: 483-485), que non debía de ser daquela senón un couto monacal, ao se mencionar nunha relación dos mesmos do século XI (Vázquez Núñez, 1898-1901: 148-149). Porén, a comezos do século X aparece como parte de Búbal: *in Bubalo uilla Petragio* (Díaz & al., 1990: 241-246 = Andrade Cernadas, 1995: 17-21); o cal, coidando outra volta difícil o rebordamento oriental do Miño por parte desta xurisdición, se cadra cumpra entender, coma no caso celanovense, como outra referencia corográfica influída pola proceso de conformación dun couto monacal. Finalmente, en 1193, Fernando Arias, tenente de *Aquilar de Petragio*, aparece confirmando un privilexio de Afonso IX (González González, 1944: 102-103). Isto permite estender a devandita terra medieval ao actual concello de Pereiro de Aguiar; o cal conserva, ademais, a denominación do arciprestado tradicional de Aguiar. Identificamos, xa que logo, dende comezos do século XI, dúas pequenas xurisdicións ao nordés do que axiña sería a Vicaría auriense: a castelanía de *Litorie*, e o couto monacal de *Petragio*, correspondentes xa a remates do século seguinte á castelanía e arciprestado de Aguiar. A reconstrución alto-medieval desta bisbarra resulta especialmente incerta, xa que tanto puidera admitirse a súa dependencia verbo á veciña terra de Búbal, segundo aparentemente suxire un dos diplomas citados, como que constituíse unha demarcación propia cuxa denominación primitiva se perdeu. Na cartografía que anexamos limitareime a consignar un único *territorium* hipotético como plausíbel matriz desta dobre demarcación recoñecíbel na documentación máis antiga dispoñíbel. Sexa como for, preto, no centro-norte da Vicaría situábase outra diminuta demarcación: o couto de Ourense. Grazas ao estudo e cartografado de M. A. Fernández Casal (1995) podemos distinguir cunha certa claridade, coma en Compostela, un «couto vello», alto-medieval, que Afonso VII ampliaria en 1133 con catro sucesivas doazóns.

Mais ao sur, si que se conserva a noticia das entidades alto-medievais que se repartiron o espazo que posteriormente ocuparía o Vicariato. Aparece, neste senso o *territorium* de *Sauto* ou *Salto maiore*, segundo vimos no *Testamento maior de Odoario* (*Test.*, 16), que C. Baliñas (1998: 286) identifica con Santiago de Soutomaior, Taboadela, suxerindo a súa extensión tamén polas veciñas terras de San Cibrao das Viñas e Barbadás. *Sauto maiore* semella a denominación primitiva da terra e vello arciprestado de Rabeda, cuxo topónimo se conserva nas dúas parroquias homónimas dos concellos de Taboadela e San Cibrao das Viñas. O testemuño deste novo corónimo arrinca xa na primeira metade do século XI. Un diploma celanovense delimita elocuentemente a demarcación *inter fluuium Mineo et riuulo Arnoia* (Andrade Cernadas, 1995: 628-631), o que vén a ser o mesmo có Vicariato. Grazas a outra mención de 1064, na que se lle atribúe a *uilla Paterni subtus castro Maurisco* (*ibid.*: 669), ou sexa, Paderne de Allariz e Mourisco, pódese inferir que o primitivo *territorium* abrangueu ata o lindeiro oriental da antedita demarcación eclesiástica, embora se cadra esta referencia xa suxira a presenza no seu solar dunha castelanía.

A xurisdición civil muda no extremo occidental do Vicariato. Como recentemente ten advertido C. Baliñas (2006: 97, n12), xa na desembocadura do Arnoia, aparece individualizado deica o ano 1000 un *territorium Elenia*, asociado ao regato de Ellas, Cartelle (Andrade Cernadas, 1995: 651-652). Tal definición de *Elenia* como *territorium* constitúe un *hapax* documental, ficando noutros casos reducido á mención hidrográfica e mesmo á feble mención xurisdicional do *territorium Bubale* (v.g. *ibid.*: 285-290). O feito de resultar equívoca, ou canda menos meramente corográfica, esta mención a Búbál como xa expuxemos arredor dos seus testemuños á esquerda do Miño, invita a admitirmos que, efectivamente, no Alto Medioevo existiu, aló onde morre o Arnoia, un *territorium Elenia*. Abofê, non houbo de ser un *territorium* de dereito propio, senón eventualmente parte dunha xurisdición civil meirande. No Pleno Medioevo, esta bisbarra dependeu do señorío do mosteiro de Celanova e da Orde Hospitalaria (cfr. Pérez Rodríguez & *al.*, 2002: 147), de xeito que se cadra se poida pensar que no período precedente, antes da implantación das ordes militares, a xurisdición local aínda non fora fragmentada, remitindo xa que logo á unidade alto-medieval de *Elenia*. Debuxárase daquela a súa plausíbel subordinación, *de facto* ou *de iure*, ao señorío de Celanova, o principal poder temporal da bisbarra, embora a xurisdición de Castrelo de Miño fluctuaria nos séculos XII e XIII entre a Coroa e a Orde (*ibid.*: 148), polo que o reguengo puido ter sido o seu estatuto primitivo.

Ata aquí a nosa síntese da xeografía alto- e pleno-medieval auriense. Eludindo a terra de Baranceli, que tratarei conxuntamente ás terras bracarenses de Trás-os-Montes, podemos concluír que no marco deste bispado existiron no Alto Medioevo os *territoria* de *Auion*, *Bubale*, *Caldellas*, *Castella*, *Elenia*, *ripa Grou*, *riuo Calido*, *Salar* ou *Limia* nuclear, *Salto maiore* e *Uanede*, ao que se engaden os coutos aurienses e os arciprestados de Seoane e Todea, atribucións xa pleno-medievais que non fun quen de discernir na xeografía anterior de cadansúa bisbarra. Mención á parte merece os *territoria* de *Litorie* e *Petragio*, que interpretamos como unha consecuencia da fragmentación xurisdicional dun reguengo primitivo cuxo nome orixinal ignoramos, pero que computaremos como unha única entidade no nosa cartografía. Na mesma liña, a reconstrución máis primitiva que se pode efectuar para a terra de Celanova non suxire máis ca unha dicotomía, en liñas xerais, entre o reguengo de Milmanda e o señorío eclesiástico, ao que se engade un *territorium Eires* moi axiña integrado no segundo. Todo isto suxire, ao meu ver, a unidade xurisdicional da bisbarra antes da fundación e dotación xurisdicional do mosteiro.

9.7. Porto

A pequena diocese do Porto, acotada polo *territorium* de Panóias a leste, o río Douro a sur e, *grosso modo*, o Ave a norte, aporta unha xeografía político-eclesiástica previsibelmente ben máis simple ca calquera outra sé galaica do seu tempo. A isto xúnguese, outra volta, a súa rigorosa atención historiográfica por parte do medievalismo portugués, que ten discernido o cómputo e evolución dos *territoria* portugalenses con meirande exactitude, coido, cós de calquera outra sé galaica, e mesmo cunha antigüidade significativa, anterior mesmo á propia restauración episcopal.

Estes envexábeis resultados débense non só á temperá achega de P. Merêa e A. A. Girão (1943), autores dunha cartografía que tanto en falta se bota na meirande parte da Galecia pleno-medieval, senón, fundamentalmente, ao definitivo estudo de A. M. C. Lima (1993), no que ten tracexado a xénese e evolución alto-medieval do panorama xurisdicional reflectido polos primeiros.

Dende o século IX, semella que arredor da metade do que máis adiante constituiría a diocese portugalense, canda pretendidamente algunhas bisbarras a sur do Douro que pasarían á lamecense —embora discutiremos isto—, estaría ocupada por unha única entidade política: *Anegia*. Esta grande *ciuitas* solapouse a outras entidades menores, debuxando unha

demarcación aparentemente incoherente coma a que reflectiron P. Merêa e A. A. Girão (1943). A. M. C. Lima (1993; 1999) encargouse de corrixir as atribucións territoriais máis frouxas, de chamar a atención sobre outras previamente ignoradas, e en definitiva de valorar a dimensión corográfica que as mencións adquiriron ata un século despois de desaparecido *de iure* a *ciuitas* en cuestión. O resultado é unha demarcación definida, coherente e estábel dende o século IX ata o XI no que o *Anegia* sufrirá a súa fragmentación definitiva. Os seus lindeiros concretos, irremediabelmente vagos coma os de calquera xurisdición alto-medieval, poden con todo tracexarse con algunha precisión:

O territorium da civitas Anegia não é mais do que um corredor natural, de orientação NW-SE, delimitado, a Leste pelo Marão (mons Maraonis) e Montemuro (mons Muro), a Sul pelo maciço da Freita (mons Fuste), e a Oeste pela cumeada a que hoje a toponímia não confere qualquer unidade, mas a que os medievais chamavam, na margem Sul, Serra Sicca [...] que] é a última linha natural a isolar Portucale do interior e a defender o litoral de possíveis ataques vindos de Leste. [...] Os três pontos fracos desta barreira natural, isto é, os pontos onde esta linha de alturas é rasgada pelos rios Douro, Sousa e Ferreira eram fortificados. Sobre o rio Douro, o Monte do Castelo em Broalhos, e o Alto do Castelo, em Medas (Gondomar); sobre o rio Sousa, o famoso Castelo de Aguiar (Paredes), tomado por Almansor, quem sabe se vindo de Anegia e procurando aceder a Portucale; e sobre o rio Ferreira, o Alto do Castelo, em Campo, Valongo (Lima, 1999: 400).

Alén destes lindeiros naturais, o verdadeiro «elemento estruturante» de *Anegia* foi a vella vía romana que, procedente de Coimbra, atravesaba o Douro na foz do Paiva, e cuxo control protagonizaría a funcionalidade política do *territorium* (Lima, 1999: 400-401). Sexa como for, a demarcación definida equivale á xurisdición civil dunha *ciuitas* homónima, en tempos probábel fortaleza condal, ubicada concretamente no lugar da Cividade de Eja, Penafiel, que tería conservado o topónimo (Almeida & Lopes, 1981; Lima, 1999: 399; Lima & Teixeira, 2010: 141). A importancia da Cividade e da súa demarcación diluiranse, non obstante, no século XI, o que conducirá a unha territorialidade pleno-medieval máis acorde coa que temos examinado noutras dioceses deste tempo. O proceso semella reducirse, en grande medida, á definición política dos castelos que xurdiran no seo do *territorium* (cfr. Barroca, 2004: 194). O rexistro diplomático comezará a atribuír así diversos puntos antes vinculados ao *territorium* *Anegia* a novas *terrae* de menor proxección territorial, plenamente operativas, canda menos, xa na segunda metade do século XI (Lima, 1999: 402-403; Lima & Teixeira, 2010: 142-143):

- 1º. — *Aguilar* (Aguiar de Sousa), no baixo Sousa;
- 2º. — *Arauka* (Arouca), a sur do Douro, entre o alto Arda e o Paiva;
- 3º. — *Baiam* (Baião), no extremo oriental de *Anegia*, a norte do Douro;
- 4º. — *Benuiuer*, na marxe esquerda da foz do Tâmega no Douro;
- 5º. — *Pauia* (Castelo de Paiva), a sur do Douro, na foz que neste río fai o seu afluente o Paiva;
- 6º. — *Penafidel de Kanas* (actual Penafiel), entre Sousa e Tâmega;
- 7º. — *Sanctus Felicis* (Sanfins da Beira, Cinfães), a sur do Douro, entre o Paiva e Piães;
- 8º. — *Sanctus Saluatoris*, a sur do Douro, entre Piães e o Bestança, Cinfães;

Porén, solapada a estas dúas últimas entidades, o mesmo A. M. C. Lima (2000: 35) identifica para o século X outra referencia xurisdiccional: o *territorium* *Uargano*, de xeito que é evidente que o seu xermolo pleno-medieval se fixo a partires dunha entidade anterior diferente á propia *ciuitas* *Anegia*. Xa no século XII, ademais, no medio das anteriores aparecerían as novas *terrae* de Lousada a norte do Douro e *Ferrarios* e *Tendales* a sur. Segundo Lima (1999: 403), Lousada organizouse entre os ríos Sousa e Mezio, “na extrema

dos *territoria* de *Anegia* e *Bracara*, à custa dos quais se formou”.

Na excepcional fragmentación do *territorium* *Anegia* emerxe unha dinámica, con todo, moi común en toda a Galecia, na que as primitivas xurisdicións condaís alto-medievais foron fragmentadas, sobre todo a partires do Pleno Medioevo, en coutos e castelanías. A. M. C. Lima (1999) atopa ademais para *Anegia* un factor moi particular que no seu caso tería incidido especialmente neste proceso: a disolución da súa función xeo-estratéxica primitiva. En efecto, o citado medievalista insiste en que *Anegia* foi unha fundación política orientada a defender a fronteira meridional, e nomeadamente a praza do Porto, en tempos de Afonso III. Co desprazamento da fronteira deica o sur, *Anegia* perdía a súa primitiva función defensiva, ao tempo que as rotas que controlaba tiñan que competir co protagonismo ascendente das máis orientais. De feito, xa nas campañas de Almanzor, a remates do século, “as fontes narrativas quedam completamente mudas” verbo á implicación de *Anegia*, o que se cadra “não seja um mero capricho das circunstâncias em que se conserv[aram]”. Velaquí a conclusión de A. M. C. Lima (1999: 401): “na vastidão de tão grande *territorium* deve ter residido a fraqueza da *civitas* *Anegia*, incapaz [...] de assumir qualquer papel relevante nos confrontos militares que assolaram esta região nos finais do primeiro milénio”.

A fragmentación de *Anegia*, coma a de tantos outros *territoria* alto-medievais galaicos, debúxase a todas luces a influencia das máis fondas dinámicas estruturais do seu tempo, neste caso, para A. M. C. Lima (1999: 403) fundamentalmente protagonizado pola pequena nobreza ascendente. Con todo, coido que a fina análise do citado medievalista ten que ser matizada coa contraditoria interpretación da fundación de *Anegia* e os demais *territoria* alto-medievais como un acto “intencional e deliberado” (*ibid.*). Coido así, abofé, que na definición das grandes demarcacións condaís do século IX, e nomeadamente nas de fronteira, como é o caso, incidiron de xeito protagonista as necesidades xeo-estratéxicas da monarquía galaico-asturiana e, xa que logo, unha certa arbitrariedade na definición das súas xurisdicións territoriais. Porén, polo propio A. M. C. Lima (1999: 399) temos por certo que a “criação [de *Anegia*] é globalmente contemporânea das presúrias de *Portucale* (868) e Coimbra (878)”. Sen marxe de dúbida, Porto e Coimbra foron centros urbanos e políticos definidos previamente á conquista galego-asturiana, de xeito que cómpre pensar na certa definición, tamén, das súas demarcacións territoriais e na influencia das mesmas nas xurisdicións locais posteriores destas cidades. O mesmo, coido, cómpre pensar para *Anegia*; e neste senso non podemos eludir o feito de que as crónicas asturianas atribúan precisamente a súa conquista a Afonso I de mans dos árabes, entre as principais cidades —as máis delas sés episcopais— da Galecia, Lusitania e a meseta do Douro (*Rot.*, 13). A isto cómpre engadirmos outra constatación, desta volta resultado independente da nosa investigación: moito antes das presurias portugalenses de Afonso III existiu unha ampla demarcación suevo-católica que integrou, canda menos, toda a *Anegia* a norte do Douro (cfr. §10.23). Máis do que unha mera coincidencia, cómpre pensar, coido, nalgunha relación xenealóxica entre a xurisdición da *Anegia* alto-medieval e a do *Portucale* suevo-católico.

Outro matiz que querría facer afecta á extensión xurisdiccional da *ciuias* *Anegia*. Segundo a propia cartografía de A. M. C. Lima, en efecto, as referencias documentais a sur do Douro son absolutamente excepcionais, e inexistentes para unha das *terrae* a norte do río, Aguiar de Sousa, que el propón ter sido desdobrada de *Anegia* (*vid.* doc. 9.7). Na medida en que o Douro se antolla un límite administrativo taxativo ao longo da historia, formando nomeadamente parte de bispados diferentes tanto antes como despois da extinción e restauración portugalense, antóllase realmente difícil que *Anegia* tivese realmente xurisdición a sur deste río. De ser así, as referencias nesta liña poderíase entender resultado das necesidades defensivas formuladas polo propio A. M. C. Lima; adscribíndose xa que logo as súas implicacións históricas ao eido da continxencia. Ao meu xuízo, imponse pois discernir estes territorios, o que resulta especialmente proveitoso na medida en que o rexistro tardo-antigo

demonstra que existiu unha grande entidade matriz precedente de *Anegia*, pero que, malia ter abranguido territorios nunca ocupados por esta, non rebordou o Douro nin incluíu sequera a contorna de Aguiar de Sousa (*vid.* §10.23).

Anegia ocupou, como vemos, boa parte da diocese portugalense, e pode servírnos agora para artellar, a partir da cartografía de P. Merêa e A. A. Girão (1943) a nosa descrición xeográfica. A oeste de *Anegia* estendeuse a *terra Amaia*, cuxo corónimo se conserva na actual Maia, forma que xa presentaba no século XII (cfr. *LF*, pp. 204-205). Malia que P. Merêa e A. A. Girão semellan suxerir a súa grande extensión contra o leste, sobr a propia veciñanza do Porto, antóllaseme máis acaído limitar a súa xurisdición ao río Leça, pois non semella doado admitir que unha *ciuitas* episcopal, mesmo pendente de restauración, formase parte dun *territorium* rural. Xa preto da foz do Ave, no extremo noroccidental da diocese, os mesmos autores identificaron isoladamente un *territorium Labrense*. Malia que tal é sen dúbida a forma etimolóxica do corónimo, que se testemuña xa en época sueva (*vid.* §10.24), empregarei a forma *Labremse* que é a forma constatada no Medievo (*DP*, 281). Con seguridade podemos discernir este *territorium* de *Amaia* e da veciña sé bracarense, ao ficar acotado na súa isolada pero transcendental mención documental polos ríos Ave e *Labrugia* (*ibid.*) que debe de ser a denominación antiga do Leça

A localidade do Porto, pola súa banda, antes da súa restauración episcopal a remates do século XI debuxárase probablemente como mera castelanía. O *territorium Portucalense* houbo de ter así un senso esencialmente corográfico na máis primitiva documentación alto-medieval, evocativo dunha sé episcopal aínda non restaurada. O condado portugalense, desenvolvido dende a presuria de Vímara Peres, houbo de conformar axiña un amplo dominio señorial que, malia non ter chegado a dominar *Anegia* que semella ter desenvolvido primitivamente a súa propia casa condal (cfr. Lima, 1993: 79-80), abrangueu dende logo Maia canda certas dependencias diocesanas bracarenses, nomeadamente Guimarães; e, xa no século IX, en tempos de Gonçalves Mendes, os seus estados estendíanse “tanto a norte como a sul” do Douro (Sousa, 2017: 72).

A leste de *Labrense* e *Amaia*, no val do alto Ferreira, identificaron P. Merêa e A. A. Girão (1943) outro *territorium* pleno-medieval, denominado precisamente *Ferraria*, e que canda menos segundo os resultados de A. M. C. Lima (1993; 1999) cómpre excluír tamén da demarcación primitiva de *Anegia*. Todo o que vai ser o centro-leste da diocese será efectivamente ocupada por este último *territorium*; agás o seu extremo oriental, onde dende o século X aparece constituída a *ciuitas* de *Aliouirio* (*DC*, 17; 25; Costa, 1997: 389; Lima, 2009: 238). O corónimo semella ter sobrevivido nas dúas freguesías de Lobrigos do concello de Penaguião; mais a fortaleza alto-medieval que lle deu nome houbo de se ubicar en Cidadelhe, Mesão Frio (Lima, 2010-2011: 242). Penaguião semella, de feito, o corónimo pleno-medieval substituto do *territorium* anterior (cfr. Lima & Teixeira 2010: 143)

En suma, o marco diocesano portugalense aporta un panorama xurisdiccional simple, absolutamente potagonizado pola ampla demarcación de *Anegia* para a que se sospeita ter abranguido tamén terras a sur do Douro nunca posuídas polo bispado. Moi probablemente, *Anegia*, que funcionou como entidade política cohesa no Alto Medievo, constituíuse en orixe a través da agregación de entidades civís previas, como resultado da presuria da súa casa condal primitiva. Con todo, canda menos as súas terras a norte do Douro vincúlanse con grande verosimilitude, polo paralelo que aporta a documentación sueva, unha única entidade política, antes e despois da presuria. As demais dependencias locais da diocese portugalense débúxanse case como apéndice da extensa *Anegia*. Delas, só o *territorium Aliouirio* aparece, segundo A. M. C. Lima (2009), como entidade alto-medieval, sendo *Aguilar*, *Amaia*, *Ferraria*, *Labrense* e as entidades a sur do Douro inferidas do rexistro xa pleno-medieval, tanto o cartografado por Merêa e Girão (1943) coma o que Lima atribúe á disgregación de *Anegia*.

9.8. Tui

A diocese de Tui é de recente restauración, canda Braga e Ourense, mais ao contrario da primeira non produciu un rexistro asimilábel ao *Censual*, e fronte a segunda as súas fundacións de mosteiros e consecuente documentación monasterial foron ben menos importantes. Nestas circunstancias, a pobreza documental do Alto Medioevo tudense resulta previsíbel, e de feito C. Baliñas (1998; 2006) obviou por enteiro este bispado no seu catálogo de *terrae* medievais.

Emporiso, o ámbito territorial da sé tudense, antes e despois da súa restauración, houbo de ser unha constelación de pequenas entidades políticas locais, coma o resto da Galecia e con independencia de que estas non se testemuñen, derivando nas efectivamente testemuñadas no Pleno Medioevo, que cómpre estudar para valorar a súa xenealoxía antiga. Contamos, neste senso, cunha fonte global e sistemática: a división da diocese que no 1156 pactaron o Bispo e o Cabido e asinou o rei D. Afonso VII, polo que a denominarei aquí *División capitular*. O texto conservado é unha copia tudense do século XIV, contendo outra confirmación rexia de 1279. Esta circunstancia non debe de levantar suspicacia, xa que todos os tumbos son resultado da recompilación e copia posterior dos documentos orixinais aos que aluden. No caso da *División capitular* tudense, ademais, contamos cunha garantía que non adoita acompañar aos tumbos, unha interesantísima declaración notarial:

Este é o traslado do sobredito Privilegio que dito Rey deu à à disa Iglesia de Tuy, ò qual Privilegio era seellado do piumbo colgado do dito Señor Rey segund aparecia, & ò qual Privilegio non era raso, nen cancellado, nen em nenhuma manera dei si suspeyto, & ò qual privilegio, eu Pedro de Lagea público Jurado da Ciudade & do Obispado de Tuy, de mandado & de actoridade dos honrados varones Dom Maest. Celestino Taya de Tuy, & Arias Peres Coego desse lugar, Vigarios generales de noso Señor D. Frey Simon Obispo desse lugar, & de Domingo Dominguez sobre Jurados en Toroño por noso Señor el Rey D. Alfonso de Leon, & de Castella, & de Alfonso Peres, & de Oeyro menistros Justicias de Tuy, ò dito Privilegio en mia presencia de verbo à verbo con os Notarios en fôndo escriptos, à que fis trasladar, & en aqueste meum nome, & meu sinal puge, que tal he Feyto ò traslado en Tuy 16. dias de Decembre, Era de mil & ccc. setenta & tres años. Testigos que fueron presentes Ferrando Rayo, Lorenzo Martines, Johan Eaños de tras la Obra. Miguel Martines de Ceves, Gomez Lourenzo da Pressa, vesinos de Tuy; Johan Dominguez, Johan Perez Escribanos, & outros (ES XXII, app. xiii, p. 279).

A exhaustividade desta declaración, a diversidade social dos seus asinantes, a proximidade cronolóxica do traslado documental cos seus documentos orixinais, e sobre todo o feito de incumbir a *División capitular* de Tui estritamente ao ámbito interno da diocese, sen incorrer en posíbeis pretensións intereclesiais falsarias, certifican en definitiva a veracidade desta fonte. A súa crítica interna, que afondaremos de contado, non fai senón redundar na mesma conclusión. A xeografía diocesana desprendida pola *División* non reflete un espazo hiperfraccionado en coutos e xurisdicións previsíbel para o século XIV no que se compilou esta fonte, senón distritos de certa entidade territorial equiparábeis aos que enxergamos nas sés veciñas, e aos propios arciprestados tradicionais tudenses. Por último, a *División* recolle o espazo diocesano antigo de Tui, ata o río Lima, que lle foi seccionado no século XIII, o que, non mediando reclamacións territoriais firmes posteriores a esta data, evidencia a veracidade da datación consignada no documento.

O texto da división, indicando os parágrafos para facilitar as referencias ulteriores, é o seguinte:

(Praef.) Bona Tudensis Ecclesiae, ad medietatem diuisa Episcopo et Canonicis, Regia auctoritate firmanitur, Era 1194. (1) Imperatoriam decet maiestatem, Ecclesiarum Christi

Constitutiones firmare, ipsasque amplissimis ditare muneribus, et eas sub protectione sua recipere: protectione uero ipsam priuilegio ac scripto in perpetuum ualituro firmare. Ea propter Ego Aldefonsus Dei gratia totius Hispaniae Imperator, una cum filiis meis Sancio, et Ferrando Regibus, et cum uxore mea Imperatrice Dnna. Rica ex consensu Dnni Aldefonsi Regis Portugaliae facio scriptum confirmationis, donationis, et protectionis uobis Dnno I(sidoro) Tudensi Episcopo, et Ecclesiae uestrae in perpetuum ualiturum. Confirmo siquidem diuisionem inter uos et Canonicos uestros factam, et concedo uobis habenda semper omnia infrascripta, et in mea recipio protectione, et omnium Regum succesorum meorum: uidelicet ut medietas totius Episcopatus Tudensis uobis et cunctis successoribus uestris Episcopis seruetur, et alia medietas omnibus Canoniciis uestris impendatur. (2) Diuisio siquidem Ecclesiarum Episcopi haec est. In Tudensi Ecclesia S(ancti) Iohannis de Portu, endeforis paratas et prandia ad ipsam Sedem spectantia: in suburbio intra cautum Ecclesiae, S(anctae) Marinae de Arenis Ecclesiae, S(ancti) Uicentii de Soutelo, medietas, in terra de Mineore, Ecclesia S(ancti) Saluatoris de Parada cum cauto suo, Ecclesia S(ancti) Christophori integra, S(anctae) Andreae de Nandi medietas, Ecclesia S(anctae) Andreae de Saraes integra: in terra de Fragoso Ecclesia S(anctae) Andreae de Comesana medietas, S(ancti) Stephani de Biadi tres partes cum cauto suo, S(ancti) Iacobi de Beneuuiere integra cum cauto suo, S(ancti) Iacobi de Uigo integra. In terra de Lourinne S(ancti) Nicolai integra: in terra de Manola S(ancti) Petri de Cersantes medietas, S(anctae) Mariae de Ginzam integra: in terra de ripa Tene S(ancti) Martini de Fratribus integra cum cauto suo, octaua de monte Calucio, S(ancti) Cosme integra, S(ancti) Laurenti de Uluueyra integra cum medietate ipsius cauti, S(ancti) Felicis de Cellaris medietas, S(ancti) Mathei integra cum cauto suo, S(ancti) Michaelis Iuliadi medietas. In terra de Salceta Monasterium S(anctae) Mariae de Salceta integrum; in terra S(ancti) Martini de Latronibus Monasterii de Eluenis medietas. In Auriensi Dioecesi Monasterii S(ancti) Antonini de Ueiga tertia pars; ultra Mineum in Ualle de Uice S(anctae) Mariae de Aluar integra, Monasterium de Azar integrum cum cauto, et Ecclesiis atque adiunctionibus suis: in ripa Limiae Ecclesia S(anctae) Marinae de Arroselo integra: in terra de Coyra S(anctae) Mariae de Colina medietas: in ripa Minei Ecclesiarum S(ancti) Petri et S(anctae) Marthae de Seixas medietas. Ecclesia S(anctae) Eolaliae de Uillar de Mauris integra cum cauto, et adiunctionibus suis; S(ancti) Saluatoris de Gandera integra. Citra Mineum Ecclesiarum S(anctae) Mariae de Amorim cum cauto et adiunctionibus suis, et Monasterium de Persecario cum cauto, et Ecclesiis, et hereditatibus suis, et Ecclesiam S(anctae) Mariae de Uinea cum cauto et pertinentiis suis, et cautum per medium. Ecclesiam S(anctae) Mariae de Rabadi in Lucensi Dioecesi similiter habeant per medium. (3) Diuisio uero Archidiaconatum ad Episcopum spectantium, haec est. Terra de Nouoa, et de Auion, terra de S. Martini de Latronibus, terra de Longares, terrae de ripa Tenae medietas, terra de Montibus, terra de Lourinna ex cauto Tudae usque ad Anata de Maniola, terra de Taraes, terra de Mineore, terra de ualle de Uice, terra de Coyra. (4) Diuisio uero Ecclesiarum Canonicorum haec est. In Tudensi urbe omnes decimae, mortuorum oblationes tam Ciuitatis, quam totius cauti a flumine Lauri usque ad portellam Fredenandi. Praeterea Ecclesiam S(ancti) Iohannis de Portu, in cauto de Tuda Ecclesia S(ancti) Iohannis de Peramiis, Ecclesia S(anctae) Eulaliae, et S(ancti) Martini de Arenis; in terra de Mineore Ecclesia S(anctae) Mariae de Uilaza cum cauto et pertinentiis suis, Ecclesia S(ancti) Uicentii integra, Ecclesia S(anctae) Mariae de Morgadanes integra, Ecclesia S(ancti) Pantaleonis integra, Ecclesia S(ancti) Petri de Felgueyra medietas, in terra de Fragoso Ecclesia S(anctae) Mariae de Uigo integra, et S(anctae) Marinae, et S(ancti) Michaelis de Cabrial integra, et S(anctus) Cosme de Castinaria; in ripa Tenae S(ancti) Iacobi, et S(anctae) Crucis de Uluuaria, S(ancti) Adriani de Medeir integra: in Montibus, Ecclesia S(ancti) Georgii de Uillar integra, in Salceta S(ancti) Pelagii integra: in terra S(ancti) Martini de Latronibus Monasterium S(ancti) Christophori integrum: in terra de Nouoa Ecclesia S(anctae) Mariae de Francelis. Ultra Mineum in Ualadares Monasterium S(ancti) Pelagii de Paterni cum omnibus Ecclesiis et pertinentiis suis, Monasterium Labrugiae cum cauto et Ecclesiis et pertinentiis suis. In maritima medietas Ecclesiae S(anctae) Mariae de Uinea cum medietate ipsius cauti, S(anctae) Mariae de Anchora quarta pars, S(anctae) Mariae de Uillar de Anchora, quarta pars, S(anctae) Mariae de Lullei medietas. (5) Diuisio autem Archidiaconatum ad Canonicos spectantium haec est: Terra de Fragoso, terra de Maniola, terra de Salceda, terra de ripa Tenae medietas, terra de Ualadares,

terra de Penna de Regina, terra de Cerueyra, terra de Maritima, terra de ripa Limiae medietas. Omnes uero hereditates quascumque Tudensis Ecclesia adquisierit, supradicti Episcopus, et Capitulum diuidant per medium. Dominium Ciuitatis Tudensis et uoces, et calumpnias idem Episcopus et Capitulum diuidant per medium. Castellum S. Hellenae cum omnibus terminis et directis suis Episcopus habeat integrum, et custodiat illud bene ad seruitium Legionensis Regis, et utilitatem Regni. (6) Haec omnia supradicta dono et confirmo uobis supradicto Episcopo Donno I(sidoro) et cunctis successoribus, et Canonicis uestris in perpetuum ego suprascriptus Imperator Dnnos Aldefonsus. Praeterea concedo uobis quod tam ciues Tudenses, quam omnes homines de omnibus cautis uestris sint semper uassalli uestri, et nullus eorum uendat, uel donet domos, nec hereditates suas aliis Sanctuariis, sed militibus, aut aliis hominibus maioribus se, ut on possint male parare directuras uestras. Hoc autem facio pro remedio animae meae, et parentum meorum, et ad remouendam dissensionem a uobis et Canonicis uestris atque ad stabilitatem Regni et imperii mei: et ut uos Episcopo D(omi)ne I(sidori) et cuncti succesoros uestri, tam Episcopi, quam Canonici Tudenses, sitis fideles subditi mei, et cunctorum succesorum meorum tam de Ciuitate Tudensi, quam de Castello praedicto (ES XXII, app. xiii, pp. 273-277 = Recuero Astray, 1998: n.º. 177, pp. 191-194).

Emerxe desta longa e exhaustiva listaxe unha das mellores sínteses diocesanas da xeografía pleno-medieval galaica. Dentro do ámbito de estudo desta tese, aquí non nos importa, malia o seu evidente interese histórico, o que foi o miolo e verdadeiro sentido contextual deste documento: a división das dependencias tudenses entre o Bispo e o Cabido. Impórtanos, pola contra, o que desta división se desprende: o exhaustivo catálogo de tales dependencias.

Podemos escomezar polo couto tudense, que aparece mencionado baixo as expresións *Tudensi urbe* (*Div.*, 2; 4), *in suburbio intra cautum* (*ibid.*, 2), e *cauto de Tuda* (*ibid.*, 4). O tal couto é expresamente delimitado *a flumine Lauri usque ad portellam Fredenandi* (*ibid.*), e pola mención específica das igrexas de San Xoán de Paramos e San Vicente de Soutelo, Tui; e San Vicente de Soutelo, Salceda de Caselas (*ibid.*, 2; 4). Ignoro a qué parroquia actual pode corresponderse a *ecclesia Sanctis Iohannis de Portu* (*ibid.*, 2), sendo a homónima máis vindeira San Paulo de Porto, Salvaterra de Miño, de diferente advocación e, sobre todo, relativamente afastada do presumíbel ámbito xurisdiccional do couto de Tui. Mais esta delimitación resulta en extremo superficial. M. Bermúdez Beloso (2017: 93-95) ten ensaiado unha máis exacta a partires de documentación anterior, e nomeadamente o *Privilegio* de D^a. Urraca de 1095 (Recuero Astray, 2002: n.º. 1); delimitación que me permito facer propia na miña cartografía (*vid. doc.* 9.8).

Como *terrae* son citadas *Mineore*, *Fragoso*, *Manola* ou *Maniola* e *Lourinna* ou *Lourinne* (*Div.*, 2-5), evidentemente correspondentes cos arciprestados tradicionais de Miñor, Fragoso, Mañó (Redondela) e Louriña, de límites naturais moi definidos, especialmente nos tres primeiros. Do último temos, en troques, alén de atribución dunha *ecclesia Sancti Nicolai*, se cadra San Nicolao de Prado, Pontearreas, unha delimitación expresa: *ex cauto Tudaie usque ad Anata de Maniola* (*ibid.*, 3). Tal acotación, dabondo obvia, importa por eludir a terra de Entenza, outro arciprestado tradicional tudense, o que significaría que esta demarcación foi definida máis recentemente. A *División* identifica, efectivamente, unha *terra Salceta* ou *Salceda*, obviamente correspondente á actual Salceda de Caselas e ao arciprestado de Entenza, mais o feito de lle consignar o mosteiro de Santa María de Salceda (*Div.*, 2) implica que probabelmente estamos aquí perante unha dotación xurisdiccional a unha fundación eclesiástica, o que, dependendo das dimensións do couto monasterial resultante, non invalidaría necesariamente a antedita delimitación da Louriña. En suma, malia que no século XII existía xa un precedente do futuro arciprestado de Entenza, podemos deducir que anteriormente a Louriña abranguera toda a bisbarra ao norte do couto de Tui.

Fronte a estas dependencias, nas que enxergamos nidiamente as futuras demarcacións

arciprestais tudenses, a *terra de ripa Tene* ou *Tenae* ten pouco que ver co tradicional arciprestado de Ribadetea. Resultan doadamente identificábeis Santo Adrián de Meder, Salvaterra de Miño; San Martiño de Frades, Mondariz; e San Miguel de Guillade e San Fins de Celeiros, Pontearreas. Verbo ás igrexas de *Uluuaria*, hai unha correspondencia exacta coas advocacións de Santiago de San Lourenzo de Oliveira, Pontearreas; sendo a terceira *ecclesia Sanctae Crucis de Uluuaria* a probábel advocación primitiva da homónima parroquia de San Mateo (*Div.*, 2-4). Deste xeito, *ripa Tene* abrangue virtualmente a totalidade da bacía do río Tea, non só o tradicional arciprestado de Ribadetea, senón tamén boa parte dos de Salvaterra e Montes.

Baixo a epígrafe xenérica *ultra Mineum*, a *División* consigna unha serie de *terrae* actualmente portuguesas: *ualle de Uice*, *ripia Limia*, *Coyra* e *Ualadares*. As mencións son moi doadamente identificábeis pero as igrexas atribuídas requiren unha certa atención. O *ualle de Uice* é evidentemente Valdevez, sendo se cadra a *ecclesia Sanctae Mariae de Aluar* a freguesía de Álvoram, Arcos de Valdevez, recentemente fusionada coa de Loureda. A *ripa Limiae* podería facer referencia á totalidade deste río, pero semella limitarse ao que hoxe é o concello de Ponte de Lima, pola mención da *ecclesia Sanctae Mariae de Arroselo*, que debe de ser a freguesía de Arcozelo. Pola mesma bisbarra, o mosteiro de Labruja, Ponte de Lima, cítase isoladamente, o que se cadra constituía outro exemplo de dotación xurisdiccional a unha fundación eclesiástica. *Coyra*, con mención dunha igrexa de *Colina*, se cadra remita ao mesmo topónimo modificado no por híper-arcaísmo, facendo indistintamente referencia ao actual concello de Paredes de Coura.

A cuarta dependencia que vimos de aludir, *Ualadares*, é un exemplo ben máis significativo. O seu corónimo conservouse na recentemente extinta freguesía de Valadares, unha das máis orientais de Monção, sendo a única dependencia atribuída pola *División* o *monasterium Sancti Pelagii de Paterni*, cuxa pegada se conserva nas veciñas freguesías de São Paio e Paderne, Melgaço. Porén, antes da separación de Portugal, materializada na xeografía civil mais non na eclesiástica á altura da *División capitular* de Tui, Valadares abrangueu tamén a actual beira galega do Miño. A *División* non suxire ningún exemplo, pero si un diploma de comezos do século X, que atribúe a este *territorium*, á beira do Miño, unha *uilla quam uocitant Quintanella*, que C. Baliñas (1998: 288) identifica coa aldea de Quintela, Arbo; embora penso que tamén pode ser a veciña parroquia de San Caetano de Quintela, Crecente. Esta bisbarra pertenceu ao arciprestado tradicional de San Martiño, que do mesmo xeito aparece consignada na *División* baixo a denominación de *terra Sancti Martini de Latronibus*, con atribución de dous mosteiros: *Eluenis* e *Sanctus Christophorus* (*Div.*, 3-4). Namentres o primeiro topónimo remite á actual parroquia de San Xoán de Albeos, Crecente (cfr. Monteagudo Romero, 2013: 430), ignoro se a advocación do segundo puido conservarse na de Mourentán, Arbo, única advocación a San Cristovo da bisbarra.

Do mesmo xeito, a *División* atribúe á *terra Montium* tudense unha parroquia que só pode identificarse por esta zona: a *ecclesia Sancti Georgii de Uillar* (*Div.*, 4), cuxa correspondencia máis próxima é San Xorxe de Vilar, Crecente. Isto significa que a terra de Montes tudense, cuxo arciprestado tradicional se ubicaría arredor do actual Mondariz, no Pleno Medioevo denominaba estoutra bisbarra na que se mesturan as *terrae* de Valadares e San Martiño. Máis do que deducir disto un precoz híper-fraccionamento xurisdiccional da bisbarra, coido que na *terra Montium* tudense, como vimos arredor da homónima compostelá, estamos perante unha exónimo de carácter xenérico sen correspondencia xurídico-política real. De feito, o mesmo corónimo remataría por denominar en Tui unha bisbarra diferente, o que suxire a súa semántica meramente xenérica, referente a toda a ampla área montuosa do centro-leste da diocese. Neste senso, coido que coa fluctuación toponímica San Martiño-Valadares podemos estar perante unha distinción das xurisdicións eclesiásticas dunha serie de mosteiros dentro dunha mesma bisbarra, que a todas luces houbo de estar unida, canda menos na súa meirande

parte, antes da separación de Portugal. O certo é que a xurisdición primitiva de Valadares houbo de deixar unha pegada significativa na demarcación arciprestal posterior, pois o devandito arciprestado tradicional de San Martiño, no extremo sudoriental tudense, definido con claridade á beira dereita do Miño, incluíu, a xeito de insólito *panhandle*, as parroquias de Padrenda e Desteriz, Padrenda, á beira esquerda do devandito río. Ao meu ver, a fixación dos límites civís e eclesiásticos galego-portugueses, posterior á *División capitular* de Tui, houbo de motivar este acomodo da primitiva xurisdición de Valadares, por unha parte e pola outra, á nova fronteira. *Ualadares* houbo de abranguir, xa que logo, o nordés do que hoxe é a beira portuguesa do Miño, ata unha proxección incerta en Monção, se cadra, coido, ata o couto de Tui, se é que primitivamente rebordou ambas as beiras do Miño, no actual concello de Valença. Mais na actual Galiza, coido que se pode determinar con precisión que *Ualadares* abrangueu as anteditas parroquias de Padrenda e Desteriz a sur do Miño, e todo o que había de ser o arciprestado de San Martiño, que xa no século XII atopamos designando as xurisdicións monasteriais da bisbarra, a norte do devandito río. A antigüidade do *territorium Ualadares* vese confirmada pola súa mención nun diploma do 989 do mosteiro de Fiães (Ferro Couselo, 1995: 129-130).

Voltando á beira hoxe portuguesa do Miño, mais xa non baixo a fórmula *ultra Mineum*, a *División* identifica unha *terra Maritima*, con mención clara de dúas freguesías de Âncora, coma as que ten hoxe o concello de Caminha. *Uinea*, pola súa banda, correspóndese a Vinha, denominación primitiva da freguesía de Areosa, Viana do Castelo (cfr. Fernandes, 1997: 81). Identifícase así, xa que logo, baixo o apelativo xenérico da *terra Maritima*, unha bisbarra fortemente singularizada no litoral entre os ríos Miño e Limia, separada do interior, probablemente, pola serra de Arga. A unidade xurisdicional desta bisbarra semella manterse ata o século XIII, cando se creou o concello de Caminha “desmembrando-o do de Viana da Foz do Lima” (Marques, 2003: 160).

Encadrelando coa mención *ultra Mineum*, a *División* consigna outras dúas expresións semellantes, *ripa Minei* e *citra Mineum*, que, con todo, non inclúen xa especificación ningunha de *terrae*. Á *ripa Minei* atribúense dúas freguesías de Seixas, coma as que hoxe ten Caminha, a de Vilar de Mouros no mesmo concello, e a de Gandra, no de Valença. Á *citra Mineum* atribúense, pola súa banda, as de Amorín, Tomiño; e un mosteiro de *Persecario*, do que aínda dá noticia, como *Pesegueiro*, o padre H. Flórez (*ES* XXII, 21-22), sen dúbida correspondente á actual freguesía de Pexegueiro, Tui. As expresións *ripa Minei* e *citra Mineum* son evidentemente opostas e refírense a unha beira e á outra do Miño. Resulta incerto o por que, no primeiro caso, a denominación non ficaría comprendida baixo a epígrafe *ultra Mineum* da que xa nos ocupamos; mais coido que a razón que emerxe é que estoutras expresións se refiran a demarcacións locais tudenses, diferenciadas da *urbs* e do *Suburbium*, pero en definitiva asociábeis ao seu couto xurisdicional, coma os «xiros» de Compostela ou o *Suburbium* lucense. No medio, con todo, atópase a *terra de Cerueyra*, insolitamente encaixada entre o Miño e as demarcacións da *ripa Minei* e *Maritima* (*Div.*, 5). Por iso, coido que neste caso estamos perante unha castelanía reguenga ou simplemente non episcopal, sen dúbida de recente creación no século XII, parte do incipiente programa de fortificación da fronteira setentrional portuguesa, en terras do que en tempos houbo de ser o couto de Tui.

Baixo a subseguinte denominación *Nouoa et Auion* resulta incerto determinar se estamos perante dúas verdadeiras *terrae* ou unha única diferenciada polas súas denominacións civil e eclesiástica, como temos visto noutros casos. Do que non hai dúbida é da súa nidia mención á parroquia de Santa María de Francelos, Ribadavia.

No resumo da parte do bispo (*Div.*, 3) cítanse dúas *terrae* que non volven aparecer no documento, sen incluíren mención de dependencia ningunha: *Taras* e *Longares*. Namentres a primeira se corresponde ao arciprestado tradicional de Tebra-Tarás, probablemente ata o océano por non ficar cuberto por ningunha outra mención, o segundo non pode

corresponderse máis cá actual parroquia de San Fiz de Lougares, Mondariz. Ignoro o alcance xeográfico que pode ter esta entidade, tan vindeira a *ripa Tene*, pero que potencialmente podería incluír todo o extremo nordés da diocese, verbo á que a *División* non atribúe ningunha entidade máis có corónimo probabelmente xenérico da *terra Montium*.

Do mesmo xeito cás anteriores, mais desta volta na parte do cabido, cítase isoladamente a *terra de penna de Regina*, cuxa denominación é de seu indicativa de constituír unha castelanía dunha fortaleza reguenga. Seguindo a *Chronica Adefonsi imperatoris* (VI, 33) semella que podemos ubicar este castelo en Portela, Arcos de Valdevez, e xa que logo entre as *terrae de ual de Uice* e *Ualadares: deinde Imperator castramentatus est a facie castelli quod dicitur Penna de Regina, in loco qui vocatur Portella de Uice* (ES, XXI, 350-351).

A *División* contén, finalmente, mención de dúas dependencias extra-tudenses: o *monasterium Sancti Antonini de Ueiga*, e a *ecclesia Sanctae Mariae de Rabade*, na diocese auriense e lucense repectivamente, con escaso interese para o noso propósito por non conteren referencia xurisdiccional ningunha.

En suma, a *División capitular* de 1156 enxerga a xeografía civil e eclesiástica do Pleno Medioevo tudense. A diocese de Tui, enmarcada a todas luces —embora se cadra non taxativamente— entre os ríos Verdugo a norte e Limia a sur, e o Océano a oeste e a terra da Nóvoa a leste, contiña daquela numerosas dependencias que podemos recoñecer hoxe, dun xeito global, grazas á división de bens entre o bispo e o cabido. Cítanse como *terrae*, realidade se cadra neste tempo xa máis eclesiástica ca civil, sen dúbida en proceso de fragmentación xurisdiccional, mais en definitiva herdeiras de demarcacións alto-medievais análogas, un total de trece entidades: *Coyra*, *Fragoso*, *Longares*, *Lourinne*, *Maritima*, *Maniola*, *Mineore*, *Nouoa-Auion*, *ripa Tene*, *ripia Limia*, *Taraes*, *Ualadares* e *ualle de Uice*. A isto cómpre engadirlle o espazo xurisdiccional local de Tui, que semella comprendido polas mencións da *urbs*, do *suburbium*, e da *ripa Minei* e *citra Mineum*. Como castelanías aparecen probabelmente as *terrae* de *Cerueyra* e *Penna de regina*; namentres que como coutos eclesiásticos, *Salceta*, *Labrugia*, e os contidos baixo a denominación de *Sanctus Martinus de Latronibus*. A mención da *terra Montium*, como en Iria-Compostela, semella xenérica e probabelmente se solape ás de *Longares*, *Sanctus Martinus* e *Ualladares*. Fronte a este panorama xeral emerxe tamén unha incógnita: ningunha atribución territorial para a bisbarra a leste do coto tudense, actuais concellos de Monção e Valença. A todas luces, *ripa Minei* —canda menos antes da definición do coto tudense— e se cadra *Coyra* e *Ualladares* se antollan como as súas *terrae* potenciais.

9.9. Espazos comprometedores (i): as serras orientais galegas

Consérvanse na catedral de León e na Biblioteca Nacional de Madrid varias copias dunha suposta concesión do rei D. Ordoño II no 916 á igrexa leonesa (ES XXXIV, app. vii = Ser Quijano, 1981: n.º. 7). O documento incorre nunha redacción complexa: escomeza delimitando o bispado de León; continúa asignándolle, dentro e fóra destes límites, diversas entidades territoriais, o que podemos considerar unha dotación xurisdiccional para o señorío temporal da diocese; e remata, por suposto, cunha serie de subscricións —neste caso moi extensa— que certificarían a súa validez. É na ampla e monótona asignación de entidades territoriais onde radica para nós o interese deste documento, pois nela sobresaen unha serie de *ecclesiae* galegas distinguidas por dous senlleiros títulos: *diocessales* e *offercionales*. O texto, que cómpre analizar, é o seguinte:

Adicio etiam et in Gallecia ecclesias diocessales, quas concurrant ad ipsam ecclesiam [Legionensis], hec sunt: Ualcarcer, Ualbona, Tria Castella, Ceruantes, Nauia, Uirico, Arboxola, Soarna, Trauessas de Fraxino, Ibias ambas, Ausegos et Neiro. In marina plebe, inter Euue et Asma, siue ecclesias offercionales, hec sunt: in Uallebria ecclesia de Aluito, Sancto Iusto de

Cauarcos, Sancto Iuliano de Gulfari, Sancto Stefano de Uitiscli, Sancto Iacobo de Reinanti, Sancta Eulalia de Ermulfi, Sancta Maria de Palatio, cum senrris et pomiferis; Sancto Iacobo de Triobio, Sancto Martino de Sparauctani, Sancta Maria de Foro, cum senris et pomiferis; Sancto Uincencio de Aslanza, cum pleue et pomiferis; Sancto Petro de Alanti, cum Uillar Martino, etiam cum terris, pomiferis et montibus, ab omni integritate; Sancta Eulalia de Marzane, Sancto Iohanne de Uiscos (ed. Ser Quijano, 1981: 55-56).

A crítica temperá tentou explicar a dicotomía entrambos os títulos eclesiásticos en termos de antigüidade: as igrexas *diocessales* formarían parte da xurisdición episcopal leonesa dende tempo dos romanos, namentres as *offercionales* só dende a monarquía asturiana. Xa o padre M. Risco impugnou unha orixe tan antiga para a posesión leonesa das igrexas *diocessales*, non ofrecendo con todo unha solución alternativa para a dicotomía terminolóxica; mais si alegando espelidamente a implícita posesión lucense das mesmas segundo documentación coetánea (*ES XXXIV*, 225-226). A proba fornecida polo ilustre agostiño é un diploma atribuído precisamente a Ordoño II, confirmación do testamento do seu devanceiro Afonso II, no que se cominaba ao bispo de Lugo a transferir ao de León dúas destas igrexas *diocessales*: Navia e Triacastela (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: nº. 9). Contra as múltiples sospeitas (cfr. *ibid.*: 52), o feito de ter sido este último documento conservado na propia catedral de Lugo, entidade prexudicada pola suposta transferencia, apoia evidentemente a súa historicidade. Ambos os diplomas de Ordoño II, conservados dun xeito independente nos arquivos de dúas catedrais rivais, resultan ineludibelmente complementarios, de xeito que cómpre admitir, canda menos, que “un fondo de verdad histórica debe de haber existido” no seu contido (Domínguez Sánchez, 2013: 241).

No caso das igrexas *offercionales*, a súa atribución a León, moito máis constante, referiríase xa dende un diploma de Afonso III (Ser Quijano, 1981: nºs. 4; 8; 13; 28), polo que a súa interpretación tradicional resultaría admisíbel. Emporiso, sobre toda esta documentación penden sospeitas de autenticidade. Neste caso, G. del Ser Quijano (1981: 29-30) alegou a propia constancia das atribucións para fundamentar a súa historicidade.

Non semella, en suma, que a dicotomía terminolóxica entre as igrexas *diocessales* e as *offercionales* se deba á meirande antigüidade da pose leonesa das primeiras, pois máis ben cumpriría pensar todo o contrario. En realidade, os apelativos constitúen un *hapax* na nosa documentación diplomática e coido que o seu valor semántico ten que ser avaliado en función das características intrínsecas das propias entidades consignadas. Verbo ás igrexas *diocessales*, non podemos ignorar que dende o Alto Medievo testemuñamos Navia como *diocesis* e *commisso*, Valboa e Neira —se realmente fai a ela referencia *Neiro*— como *dioceses*, e Triacastela como *commisso* (cfr. §9.4); nin que Cervantes, Oscos e Valcarce van constituír posteriormente cadanseu arciprestado (§9.23). O que esta constatación comporta non debería de resultar sorprendente: o apelativo *diocessalis* da suposta concesión de Ordoño II referencia, nin máis nin menos, có valor semántico da *diocesis* alto-medieval galaica: o distrito eclesiástico local correspondente ao *commissum* ou *territorium* civil. As igrexas *diocessales*, as máis das cales só fican testemuñadas por este documento, aluden pois a unha realidade xurídico-territorial por riba da parroquia e por embaixo do moderno sentido da diocese: serían, simplemente, entidades territoriais locais, equivalentes aos posteriores arciprestados. Non acontece o mesmo coas igrexas *offercionales*, que desglosan precisamente un *territorium*, o Val de Brea, e das que resultan perfectamente recoñecíbeis parroquias actuais coma San Xulián de Cabarcos e Santiago de Reinante; ou lugares que semellan ter perdido dende aquela a súa condición parroquial, coma Foro e Marzán, na Lourenzá e Foz respectivamente. Porén, é a concreción de unidades produtivas (*montes, pomiferos, senras, terras*) o que evidencia o carácter estritamente patrimonial da realidade que agochan as igrexas *offercionales*. Baixo esta epígrafe, Ordoño II estaría supostamente outorgando á igrexa

de León rendas, bens inmóbeis e probablemente recoñecementos xurisdiccionais, pero non necesariamente ningunha potestade eclesiástica, nunha bisbarra na que se achaba de feito o fulcro doutra sé episcopal, a mindoniense. Estamos, pois, se acaso, perante unha doazón temporal, non espiritual.

Podemos determinar, en suma, que existe unha nidia contraposición semántica entre as igrexas *diocesales* e as *offercionales*: estas designan realidades estritamente habitacionais e produtivas, «sub-locais» segundo a terminoloxía seguinda na presente tese; aquelas, pola contra, corresponden a entidades xurisdiccionais indubidosamente locais.

Establecida a diferenza semántica entrambos os títulos eclesiásticos, cómpre centrarse agora, dentro dos intereses inmediatos que nos incumben, nas igrexas *diocesales*. Como vimos, á marxe da súa fiabilidade, a terminoloxía do documento discutido conecta inexorabelmente co Alto Medievo ao que, real ou apocrifamente, se atribúe; e parte das igrexas *diocesales* son recoñecíbeis paralelamente como tal realidade territorial por documentación por enteiro independente. Nestas circunstancias, pouco importa que o texto en si, ou canda menos o parágrafo estritamente referido ás igrexas *diocesales*, procedan ou non da *aula regia* de Ordoño II: simplemente non podemos ignorar a súa datación netamente alto-medieval, e aínda no caso de se tratar dunha atribución apócrifa interesada do ámbito catedralicio de León —do mesmo xeito que vimos no evidentemente falso *Testamento maior* de Odoario no caso de Lugo (§9.4)— a realidade xurídico-territorial subxacente resulta do meirande interese para o presente estudo. A concesión leonesa de Ordoño II convértese así, independentemente do seu grao de veracidade, nunha fonte de inmenso valor coa que iluminarmos unha rexión —as serras limítrofes entre as actuais Galiza e Asturias— particularmente opaca á documentación alto- e mesmo pleno-medieval dispoñíbel.

O repertorio de igrexas *diocesales*, non sempre doado de identificar na xeografía actual, é o seguinte, conforme á orde de mención documental:

1º. — *Ualcarcer*, evidentemente reducíbel a Valcarce, arciprestado tradicional lucense encravado no Bierzo e transferido a Astorga en 1954 (cfr. Lamazares Rodríguez, 2014; *vid.* §9.4; táboa 9.4c);

2º. — *Ualbona*, correspondente á actual parroquia de Ferreirós de Valboa, Becerreá (Ser Quijano, 1981: 330), que constituíu tamén o seu propio arciprestado tradicional lucense (cfr. Lamazares Rodríguez, 2014; *vid.* §9.4; táboa 9.4c), e embora podería suxerirse tamén Balboa, no Bierzo, semella que tanto a orde de mención entre Valcarce e Triacastela e a correspondencia arciprestal apoian a primeira opción;

3º. — *Tria castella*, identificada —embora dun xeito implícito— como *territorium* civil no *Testamento do bispo D. Paio* a remates do século X (*vid.* §9.4), resultando por enteiro obvia a súa correspondencia co actual concello homónimo, sendo tamén xurisdición e arciprestado tradicional (Lamazares Rodríguez, 2014; *vid.* §9.4; táboa 9.4c), cuxos lindeiros alto-medievais puideron coincidir, de feito, practicamente cos mesmos do actual termo municipal, encaixado na súa montañosa bisbarra natural, lindando concretamente a oeste con Monseiro (Baliñas Pérez, 1998: 288);

4º. — *Ceruentes*, correspondente a San Román de Cervantes, constituído noutro arciprestado tradicional lucense (cfr. Lamazares Rodríguez, 2014; *vid.* §9.4; táboa 9.4c);

5º. — *Nauia*, correspondente a un arciprestado tradicional ovetense, Castiel de Navia, o cal embora se tende a relacionar con Santa María Madalena da Proba de Navia, por ter fosilizado o topónimo (Fernández Conde, 1998: 64), en realidade esta «proba» relaciónase, coma todas, a un contexto de desenvolvemento concellil *ex novo*, e o topónimo pode facer referencia simplemente ao río sobre o que se ergue: a *ecclesia diocesalis* cómpre levala así mellor a territorio asturiano, a toda a banda entre o Navia e o Rañadoiro que non semella poder atribuírse a ningunha outra entidade territorial; o cal cumpriría distinguir,

asemade, do arciprestado de Navia, máis serodio, da costa (cfr. §9.23);

6°. — *Uirico*, identificábel con Virigo, hoxe lugar de Vilarpandín, Navia de Suarna, e que podemos acotar en todo o val adxacente do Navia, incluíndo por suposto A Proba citada no anterior enunciado;

7°. — *Arboxola*, transcrita *Arbosola* noutras versións do documento (*ES XXXIV*, app. vii, p. 436), sitúanos perante un topónimo moi difícil de rastrexar, se cadra asimilábel a Arroxo, que designa senllas parroquias en Baralla e a Fonsagrada, e un lugar de Tortes, Becerreá; así como San Julián, San Pedro e San Romano de Arbás, e Caldevilla de Arbás, Cangas de Narcea, Asturias, opción que se me antolla idónea pola súa meirande pegada toponímica e o feito de existiren outras igrexas *diocesales* no ámbito das primeiras;

8°. — *Soarna*, hoxe fosilizado como apelativo do concello de Navia de Suarna e de dúas parroquias adscritas á Fonsagrada: San Martiño e Santa María de Vilabol de Suarna;

9°. — *Trauesas de fraxino*, identificábel co lugar de Travesas, San Xulián de Freixo, A Fonsagrada;

10°. — *Ibias ambas*, evidentemente correspondente co val do Ibias, pero cuxa expresión implica de certo a consignación non de unha senón de dúas *ecclesiae diocesales* no val do Ibias, bipartición que á altura do Pleno Medieval resulta patente ao integrar só a parte occidental do val a xurisdición de Ibias do señorío episcopal ovetense (Pérez de Castro, 1987); facendo aínda aínda hoxe a bisbarra dividida entre entre os concellos de Ibias e Degaña;

11°. — *Ausegos*, correspondente á terra de Oscos, hoxe nome de varios concellos asturianos e no seu tempo dun arciprestado pleno-medieval ovetense (*vid.* §9.23);

12°. — *Nerio*, identificábel con San Pedro de Neiro, A Fonsagrada, malia a súa semellanza toponímica con outro distrito eclesiástico coetáneo, Neira (*vid.* táboa 9.4c).

En suma, a concesión leonesa de Ordoño II debuxa un panorama xurisdiccional moi fraccionado para as actuais serras orientais galegas. Isto certamente constitúe unha anomalía en relación ao que acontece noutras partes da Galecia alto-medieval, mais se cadra poida responder a uns condicionantes estruturais especificamente locais. En efecto, podemos sospeitar o forte isolamento destas comunidades no Alto Medieval, que probabelmente fuxían do control do Estado, canda menos en relación a outras áreas máis desenvolvidas; e de certo non se viron afectadas por ningunha reorganización territorial asociábel á conquista asturiana como si aconteceu noutras bisbarras de características semellantes máis ao sur. Isto puido provocar a progresiva fragmentación destas comunidades en áreas fortemente individualizadas conforme ás potentes barreiras orográficas da contorna, o que desembocaría na situación reflectida polo documento discutido. Unhas serras orientais galegas, en definitiva, que se definirían como arcaicas comunidades de val, forma de organización local pouco común na Galecia pero representativas de toda a faixa cantábrica e pirenaica da península ibérica (cfr. Díaz Herrera, 2002).

Porén, cómpre matizar talas conclusións, extraídas do estudo individualizado da concesión leonesa de Ordoño II e as súas contrapartes doutras institucións catedralicias, ao abeiro das discrepancias impostas por documentación monástica. Refírome á diferente proxección territorial que para os diplomas monásticos semella adquirir o corónimo *Nauia*. En efecto, fronte ao común entre as igrexas *diocesales*, *Nauia* conta cun relativamente nutrido rexistro documental. Vimos no seu momento que a segunda interpolación condal do Parroquial suevo tentou identificalo como un dos condados lucenses; e o *Nauiensis commitatus* aparece asemade no Testamento do rei Ordoño II (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: n.º. 9; *vid.* §9.4). O primeiro documento é evidentemente unha falsificación de completa redacción pleno-medieval, e malia que arredor do segundo, tamén suxeito a severas sospeitas, tentei amosar o seu fondo de verdade histórica (*vid.* §9.4), coido que precisamente a mención do *Nauiensis*

commitatus forma parte inherente do seu contido apócrifo, pois non alude senón á interpolación condal. Navia aparece no Alto Medievo como xenérica referencia corográfica. No tombo de Celanova refíresenos para o ano 934 unhas *uillas* [...] *in Nauia, nominibus has prenomيناتas Taanes, Sapatelli* (Andrade, 1995: 662-664); no de Samos, no 951, sitúanse *in Nauia ubi dicunt uilla Plana uillare quem dicunt Adolani* (Lucas Álvarez, 1986: 63-64). Podería identificarse *Sapatelli* con Sabadelle, aldea da parroquia do Castro, Cervantes; e *uilla Plana* coa parroquia de Vilachá, Becerreá. En ambos os casos situaríanse no ámbito do arciprestado tradicional e igrexa *diocessalis* de Cervantes. Uns anos despois, no 963, o mesmo tombo reporta unha *baselica edificata territorio nauie uilla uocabulo Sorstua discurrere riuo Nauie* (Lucas Álvarez, 1986: 450-451). Non é posíbel fornecermos unha redución unívoca para esta *baselica* e *uilla*, pero certamente a referencia fluvial sitúaa na mesma bisbarra á que nos estamos a referir: as estribacións dos Ancares. Todo isto comporta unha significativa contradición coa territorialidade naviense desprendida das igrexas *diocessales*.

Emporiso, C. Baliñas (1998: 281) tráenos a colación un diploma de Sobrado de 1037 como “la mención más significativa” da terra de Navia. Razón non lle falta, pois o grande número de *uillae* consignadas permiten achegarse superficialmente ao ámbito xeográfico desta entidade territorial; pero asemade supón, como imos amosar, unha a meirande contradición coa xeografía eclesiástica da contorna reflectida nos documentos diocesanos. O texto é o seguinte:

In terra Nauie, Silua alta, Balio, Suarna, castello Nauie, Tarnes, Comperata, Gallegos, Auselliu, Uallelonga, Cascaliana, Neyra, et alias multas (Loscerales de García de Valdeavellano, 1976: 158-159).

Conxúganse aquí, pois, entroutros topónimos e baixo a mención unívoca *terra Nauie*, dúas das igrexas *diocessales*: Navia e Suarna; amais doutras dúas localidades que a documentación alto-medieval equipara a distritos eclesiásticos locais: Valonga e Neira (cfr. táboa 8.3c). Non rematan aquí as anomalías, pois *Auselliu* pode reducirse en Ouselle, Becerreá, que cumpriría ubicar na igrexa *diocessalis* e arciprestado tradicional de Valboa; *Cascaliana* fai o propio con Cascalá, no mesmo concello pero na igrexa *diocessalis* e arciprestado de Neira; *Tarnes*, se cadra denominación alternativa da *Taanes* do diploma celanovense antes aludido, podería ser a aldea de Tarnas, na parroquia da Ribeira, Cervantes; e *castello Nauie* correspóndese ao arciprestado tradicional ovetense de Castiel de Navia (*vid.* §9.23).

É evidente que a xeografía reflectida pola documentación monástica difire da senlla documentación diocesana, malia aludiren ao mesmo espazo e á mesma época. A primeira evoca un simple corónimo, *Nauia*, para toda a contorna da serra dos Ancares; a segunda, en troques, consigna unha ampla nómima de *dioceses* e/ou igrexas *diocessales*. Se cadra isto se trate dunha mera arbitrariedade terminolóxica, conforme á que amanuenses de mosteiros máis ou menos afastados da zona, se referisen a ela dun xeito difuso cun termo, *Nauia*, de valor vagamente corográfico. Pero poida que tamén esteamos perante unha verdadeira xurisdición civil alto-medieval que abranguese parte desta rexión, aglutinando as igrexas *diocessales* preexistentes. Estamos, en suma, perante un territorio relativamente extenso, case achegado ás grandes xurisdicións condais da época, coma *Anegia*, Búbal ou a máis vindeira Lemos (*vid.* §§9.4; 9.6-6), e que podería suxerir o esforzo monárquico da época por afianzar as estruturas estatais na bisbarra, ata daquela marcada por un forte isolamento externo e fraccionada en múltiples entidades locais de máis reducida extensión, reflectidas precisamente polas igrexas *diocessales*.

Cómpre engadirmos que *Ausegos*, a terra de Oscos cuxo topónimo conservan tres concellos asturianos actuais, semella reflectir unha situación semellante. Malia a súa consignación como *ecclesia diocessalis*, houbo de ficar incluído puntualmente no territorio do

castelo Suarón, correspondente ao corónimo composto alto-medieval *inter Oue et Nauia*, e á xurisdición e arciprestado baixo-medieval do Ribadeo asturiano, un dos principais compoñentes do señorío temporal de Oviedo ata a época Moderna (cfr. Pérez de Castro, 1987).

Apuntado pois que a situación máis antiga semella a das igrexas *diocesales*, cómpre recoñecer a completa imposibilidade de determinar os seus lindeiros exactos, como tampouco o é facelo para a difusa terra de Navia á que se referiron os amanuenses dos nosos mosteiros alto- e pleno-medievais. En calquera caso non é posíbel darlle a razón a C. Baliñas (1998: 281) cando suxire que a territorio de *Nauia* abranguiría os actuais concellos de Láncara, Neira de Xusá —de feito, Baralla— e Navia de Suarna, pois xa só a documentación que empregamos aquí nos leva a Becerreá e Cervantes e contamos coa relevante información das igrexas *diocesales* que como mínimo matizan a súa entidade xurisdicional. Nesta área os arciprestados semellan ter sido organizados sobre as igrexas *diocesales* e non sobre a incerta xurisdición civil de *Nauia*, se realmente existiu como tal. Porén, sobre todo hemos de apuntar que a implantación do réxime concellil nestas bisbarras, coa fundación e consecuente dotación xurisdicional das pobras de Burón e Navia, antecedentes dos actuais concellos da Fonsagrada e Navia de Suarna, houbo de desdebuxar amplamente os lindeiros das *ecclesiae diocesales*, conducindo definitivamente a un panorama menos fraccionado. Hei de recoñecer que non me foi posíbel determinar o intre no que tales pobras foron constituídas, pero evidentemente cómpre situalo nun contexto baixo-medieval, que nos leva a tan lonxe dos nosos intereses inmediatos. Apenas podó arrojar unha baliza *ante quem* no século XV, cando sabemos que xa operaban estes concellos, ao seren integrados nos estados da casa de Altamira, fortemente vinculada á historia local da bisbarra no Antigo Réxime (Mayán Fernández, 1947: 135-136).

Sexa como for, do repertorio de igrexas *diocesales* podemos aportar algunhas consideracións de índole xurisdicional. En primeiro lugar, Valcarce, Valboa, Triacastela, Cervantes e Ibias poden identificarse cos lindeiros de cadanseu arciprestado tradicional, os primeiros lucenses e o último ovetense (cfr. táboa 8.3c). *Arboxola*, se como penso se corresponde a Arbás, podería tratarse do precedente doutro arciprestado tradicional, desta volta ovetense, da contorna de Cangas de Narcea, como posibelmente Rengos ou Sierra (cfr. §9.23). *Uirico*, *Trauesas de Fraxino* e *Neiro* reduciríanse á contorna inmediata das aldeas e parroquias que conservaron os seus topónimos entre os actuais concellos da Fonsagrada e Navia de Suarna, e non sobrevivirían como entidades eclesiásticas autónomas por mor da fundación dos antecedentes concellís destes, as pobras de Burón e Navia que axiña se converteron en senllos arciprestados ovetenses (§9.23). O mesmo cómpre apuntar, precisamente, para as igrexas *diocesales* de Suarna e Navia, que curiosamente conxugan o topónimo composto do actual concello de Navia de Suarna. Ao meu ver, o propio río Navia houbo de constituír seu límite entre elas, resultando posteriormente Suarna dividida entre os concellos e arciprestados pleno-medievais de Burón e Navia de Suarna.

9.10. Espazos comprometedores (ii): terras do Támega e Trás-os-Montes

Como xa tivemos ocasión de comprobar ao tratarmos a sé bracarense, o ámbito oriental da diocese, correspondente coa actual rexión natural de Trás-os-Montes, contrasta co fulcro occidental da mesma pola súa pobreza documental. Non é difícil sospeitar que semellante contraste se debe ao subdesenvolvemento que esta área presentaba no Alto Medioevo, coma hoxe, en relación ao occidente da diocese.

Comezamos a recoñecer o ordenamento alto-medieval trasmontano a partires das crónicas asturianas, que atribúen a súa conquista a Afonso I, pois Chaves, *Flauias*, forma parte do amplo repertorio de cidades en poder dos musulmáns que este monarca tería expugnado na Galecia, Lusitania e a meseta do Douro (*Rot.*, 13). Ata onde sei, non volvemos ter noticia da rexión ata o 982, cando un coñecido diploma celanovense volve atribuír a un rei moi anterior,

neste caso Afonso III, a presuria da bisbarra flaviense, encargada a un certo conde Odoario, no 872:

Multorum etenim manet cognitum et plerisque notissimum hoc, quod data est terra ad populandum illustrissimo uiro domno Odoario digno bellatori in era DCCCCX a principe serenissimo domno Adefonso, qui uenit in ciuitatem Flauias secus fluius Tamice, uicos et castella erexit et ciuitates muniuit et uillas populauit, atque eas certis limitibus firmauit, et terminis certis locauit, et inter utrosque habitantes diuisit (Barrau-Dihigo, 1989: 172 = Andrade Cernadas, 2002: 377-385).

Entre estas localidades restauradas en xenérico, o diploma continúa atribuíndo concretamente ao conde Odoario unha certa *uilla* ao seu irmán Odoíno, diácono, con dúas antigas igrexas, xa arruinadas, adicadas a Santa María e Santa Comba, *in ripa Limie*. Evidénciase que o conde Odoario accedeu —ou no século IX se lle atribuíu ter accedido— a un grande dominio condal, se cadra centrado en Chaves pero puntualmente estendido ata a Limia. Porén, fronte á voluminosa información dispoñíbel arredor desta grande bisbarra no Alto Medievo, apenas contamos cunhas poucas noticias arredor do val do alto Támega no que o conde Odoario se tería afincado.

Nesta mesma área, no século X aparece na documentación o corónimo Baronceli, denominación, como xa apuntamos, do arcediagado máis sudoriental da sé auriense. En base a senllos diplomas celanovenses (Andrade Cernadas, 1995: n.ºs. 117; 460), tense sinalado que o corónimo *Baroncelli* aparece na documentación no 931 (Pérez Rodríguez, 2015: 7), para axiña, no 953, citarse expresamente como *territorium* (Durany Castrillo, 2013: 92). Esta primeira documentación asocia Baronceli unhas *uillae Berini e Olimbria*, Verín e Oímbra, co que non podemos senón corroborar a nidia equivalencia entre o *territorium* alto-medieval e o arcediagado pleno-medieval e posterior. Porén, esta coincidencia non ha de motivar a simplista conclusión dunha equivalencia exacta. Gustárame, neste senso, chamar a atención arredor da inequívoca atribución a *Baroncelli* dunha *uilla Erudedo*, constatada por outros dous diplomas celanovenses da primeira metade do século XI (Andrade Cernadas, 1995: 626-627; 631-632). Erudedo é hoxe freguesía flaviense limítrofe coa Galiza, o que evidencia que Baronceli abrangueu en tempos territorio actualmente portugués, e concretamente, como imos ver, toda a veiga de Chaves.

Podemos determinar que Baronceli foi dividido ben antes da separación de Portugal, embora este feito histórico sen dúbida condicionou a forma definitiva que adquiriu o distrito como arcediagado auriense. Precisamente, en 1078 dirimiuse un preito entre os bispos de Braga e Ourense arredor da pose da bisbarra, cuxa resolución nos deixou un dos documentos pleno-medievais de meirande interese para a presente tese (Costa, 2000: n.ºs. 27-27a), que cumprirá traballar en fondura repetidamente (*vid.* §10.15). No preito determinouse que a bisbarra pertencía lexitimamente a Braga, optándose con todo por unha solución, en palabras de F. López Alsina (2013: 109), “salomónica”, pois “cada sede ejercerá la jurisdicción sobre la mitad de la *terra* de *Baroncelli*”. Non creo que sexa casual o lugar de celebración do xuízo, o castelo de Tróia, xusto no actual límite galego-portugués, precisamente na liña que trazou a bipartición da bisbarra (*vid.* §§10.10; 10.15). É aquí onde podemos formular a sospeita de que a terra de Baronceli abrangue no Alto Medievo, antes da súa bipartición, todo o val do alto Támega, indistintamente as partes galega e portuguesa, incluíndo por suposto Chaves. Intuímos, así, a perfecta equivalencia entre os corónimos *Flauias*, sen dúbida máis arcaizante, evocador da presuria do conde Odoario e da vella gloria romana de *Aquae Flauiae*; e *Baroncelli*, corónimo de nova creación, estritamente alto-medieval, se cadra correspondente ao castelo no que nalgún intre se asentou o goberno condal da bisbarra (cfr. Durany Castrillo, 2013: 92).

Sexa como for, resulta innegábel que a documentación portuguesa é máis proclive a empregar o corónimo *Flauias*, fronte ao *Baroncelli* da galega. No *Liber fidei* o primeiro corónimo aparece con algunha frecuencia (v.g. *LF*, pp. 89-90); e na cartografía de P. Merêa e A. A. Girão (1943) consígnase precisamente o *territorium Flauias* como referencia xurisdiccional de dúas *uillae* ao nordés de Chaves, Águas Frias e Santo Estevão, lindando pois suxestivamente con Baronceli, e nomeadamente coa propia contorna do castelo de Tróia onde en 1078 se dirimiu o preito sobre este distrito.

No século XII van esvaeacer as referencias ao *territorium Flauias*, substituídas, tamén do lado portugués, polo corónimo Baronceli. Malia o aludido preito de 1078, a controversia pola posesión da bisbarra vai reavivarse no aludido século, condicionada pola separación de Portugal e o dilatado e fluctuante proceso de configuración da fronteira galego-portuguesa. Como amosan as divisións arcediagaias de 1145 e 1188, a sé bracarense vai neste contexto a recuperar plenamente as súas pretensións sobre todo o val do alto Tâmega, ao organizar sucesivamente os arcediagados *de Monte Nigro et ecclesias de Baroncelli cum ecclesiis de Monte Longo*, e *de Monte Nigro cum ecclesiis de Baroncelli et de Lobarzana* (Costa, 1997: 374). Resulta moi significativa a denominación adoptada por estas efémeras circunscripcións arcediagaias, que contrastan coa común correspondencia dos arcediagados bracarenses con senllas bisbarras naturais. Neste ámbito de soberanía discutida asignarase, pola contra, a un só arcediago a responsabilidade sobre territorios amplos e discontinuos. Baronceli é así asignado en 1145 ao mesmo arcediago cá veciña terra de Montenegro, pero tamén da distante de Monte Longo; para finalmente organizarse en 1188 un único arcediago entre Montenegro, Baronceli e Lobarzán. Evidentemente, a auto-atribución bracarense de Lobarzán é efecto directo da conquista deste castelo por D. Afonso Henriques en 1166, reclamación mantida como vemos aínda despois da nova perda do castelo en 1169, ata un novo e definitivo preito na década de 1190 (Fernández Casal, 2003: 99). Porén, o máis interesante para nós é a insólita diferenciación que a división arcediagal fai entre as terras de Baronceli e Lobarzán, cando, paradoxalmente, esta última se sitúa no mesmo fulcro do Baronceli galego. A división arcediagal é proba, xa que logo, de que a sé bracarense atribuíu no século XII o corónimo Baronceli para o vello *territorium Flauias*, diferenciándoo da nova adquisición diocesana, Lobarzán, ubicada no Baronceli galego. Isto demostra definitivamente que o corónimo serviu para denominar as dúas partes do *territorium*, e que este primitivamente abranguera todo o val do alto Tâmega.

Verbo á fisonomía interna do *territorium*, a parte setentrional ou galega de Baronceli estivo constituída por tres *terrae* menores correspondentes a tres senllos castelos: Cabreiroá, Lobarzán e *Soutovermud*, sendo a sé central a primeira, canda menos no Pleno Medioevo (Fernández Casal, 2003: 99; Pérez Rodríguez, 2015: 8-10). Non é difícil sospeitar que o límite entre as primeiras *terrae* foi propio curso do Tâmega, e o de Soutovermud a divisoria de augas do devandito río co veciño Tua. O feito de Soutovermud se situar fóra do val do Tâmega suxire que a súa integración en Baronceli fose efecto dos conflitos fronteirizos da época da independencia de Portugal, con independencia de que os testemuños no preito de 1192/1196 atribúisen a súa pose orixinal a Cabreira (Pérez Rodríguez, 2015: 10), pois os territorios en cuestión cambiaron de mans varias veces antes da estabilización definitiva da fronteira. En concreto, coido que Soutovermud tivo que formar parte orixinalmente da terra de Vinhais, da que me ocuparei axiña. O que si podemos afirmar é que Baronceli se estendeu un chisco alén dos límites cartografados por E. Duro Peña (1964), que meramente reproducen a provincia de Ourense. A bisbarra das Portelas, integrada na provincia de Zamora dende o século XIX, foi a nivel eclesiástico dependencia auriense ata a reorganización diocesana de 1954, que transferiu as parroquias de Aciberos, Castrelos, Castromil, Chanos, Edradas, Edroso, San Cibrao e Santa María de Hermisende, Lubián, Padornelo, Tejera e Villanueva de la Sierra á diocese de Astorga (Hernández Figueiredo, 2013: 247). A falta de información

complementaria, limitareime a cartografar esta bisbarra como parte da tenza de Soutovermud.

Podemos concluír que todo apunta á existencia dun grande *territorium* alto-medieval, *Flauias*, cuxa denominación bascularía deica *Baroncelli* dende o século X, ocupando nesta época todo o val do alto Tâmega ata canda menos a confluencia do Leça. Este *territorium* foi fraccionado primeiro a nivel eclesiástico, polo preito episcopal entre Braga e Ourense do século XI; e despois a nivel político, pola separación de Portugal no XII, que logo de varias fluctuacións territoriais reproduciría, embora probabelmente modifícase, a división eclesiástica. Evidentemente, alén destas grandes mudanzas, houbéronse de produciren dende moito antes outras fragmentacións civís, das que serían reflexo as castelánias de Cabreiroá e Lobarzán testemuñadas do lado galego dende o século XII. Ao leste, fóra do val do Tâmega, a pequena xurisdición de Soutovermud foi atribuída ao arcediagado do Baronceli auriense, no que semella un efecto da configuración da fronteira no Pleno Medioevo máis ca unha pista da extensión do *territorium* alto-medieval. Cómpre reiterarmos a nosa sospeita arredor da dependencia primitiva de Soutovermud verbo ao *territorium* de Vinhais, pero o feito de non podermos apoiála en documentación de ningún tipo obríganos a facer constar esta incerteza con vistas á cartografía alto-medieval desta pequena xurisdición.

O *territorium Flauias* encaixábase no val do Alto Tâmega, de cuxo curso baixo sabemos que regaba o *territorium Basto*. Con todo, os lindeiros xurisdicionais entrambos os *territoria* resultan incertos. Poida que esteamos perante unha bisbarra desorganizada, coma semellan telo sido outras zonas de Trás-os-Montes, sen uns lindeiros definidos, afastadas do control estatal e con comunidades campesiñas esencialmente independentes. Porén, nesta difusa bisbarra aparece con forza un corónimo, *Pena*, que apelida o actual concello de Ribeira de Pena e fixo o propio co castelo de Aguiar da Pena, antecedente da actual Vila Pouca de Aguiar. Asumiuse tradicionalmente que “a terra de Pena [fora a] denominação por que esta região era conhecida desde os primórdios da monarquia portuguesa” (Costa, 1948: 251). Porén, tal presunción resulta inverificábel á luz da información dispoñíbel; ou canda menos da que dei reunido. Esta porción do val do Tâmega forma parte das bisbarras máis opacas na documentación medieval portuguesa, que só comeza a emerxer dende os séculos XII e XIII grazas á implantación monástica na mesma (Lima & Teixeira 2010: 143). Apenas podemos sinalar que o concello de Ribeira de Pena foi instaurado por carta foral de D. Afonso IV en 1331, sen que se recoñeza daquela relación xurisdicional previa ningunha máis que a influencia dos concellos veciños, e nomeadamente a propia Vila Pouca de Aguiar (Marques, 1993b). A orixe destoutro concello atópase, como apuntamos, no castelo de Aguiar de Pena, cuxa entidade territorial se verifica para os séculos XII e XIII (Lima & Teixeira, 2010: 145). O feito de dominar este castelo a divisoria de augas entre o Corgo e o Tâmega, indistintamente tributarios do Douro, invita a pensar que o corónimo Pena fixo referencia a toda a área montañosa entre as terras de Basto, Baronceli, Montenegro e Panóias, arredor da serra de Alvão. Non sendo posíbel determinar con precisión a dependencia xurisdicional desta área no Alto Medioevo, si semella plausíbel a súa constitución temperá como *territorium*, polo que o consignarei como entidade incerta na nosa cartografía.

Inmediatamente ao sueste de Baronceli, e eventualmente compartindo un mesmo distrito eclesiástico coa súa metade portuguesa, só dende o Pleno Medioevo se testemuña o *territorium* de Montenegro (Lima & Teixeira, 2010: 143). Malia ter sido empregado o seu corónimo como denominación composta dun grande e fluctuante arcediagado do nordés bracarense, segundo xa tratamos, as noticias corográficas son escasas. Dúas vellas freguesías conservaron o nome do *territorium*: Carrazedo e São Julião, nos concellos de Valpaços e Chaves, respectivamente. A primeira fica ben testemuñada nunha das poucas noticias corográficas do *territorium* medieval, un diploma bracarense de 1155 (*LF*, p. 285). A segunda comporta o problema de se localizar dentro da bacía hidrográfica do Tâmega, un espazo que *a priori* resultaría atribuíbel ao *territorium Flauias* ou Baronceli. En realidade, a freguesía encrávase no medio da serra de

Brunheiro, non mellor comunicada co val do Tâmega do que coa bacía hidrográfica do Tua, sobre a que de feito se estende parcialmente. A todas luces, o *territorium* do *Monte nigro* portugués estendeuse arredor da vertente oriental das serras do Marão e Brunheiro, onde atopamos Carrazedo e, moi preto, o propio castelo cabeza de terra, a grande altitude, con boa visibilidade do planalto do Tua (cfr. Lima & Teixeira, 2010: 146). A fosilización do topónimo en São Julião sinalaría, nestas circunstancias, non necesariamente a pose do val do Tâmega por este *territorium*, senón un punto extremo da súa fronteira.

Vinculada ao destino de Baronceli estivo no século XII a *terra de Uineales*, evidentemente correspondente ao actual concello de Vinhais. Unha parte significativa da súa historia está documentada grazas a un diploma ourensán datado na década de 1190, adicado precisamente ás *attestationes auriensis episcopi contra bracarensem super terra de Uineales* (Duro Peña, 1996: 27-31). O documento non só confirma a entidade territorial de Vinhais, senón a súa vinculación ao goberno das dioceses veciñas e aos vaivéns políticos da época. En concreto, a diocese auriense administrara esta rexión fronteiriza co nomeamento de arceprestes para Vinhais, Cabreiroá e Lobarzán, ata que a mediados de século Afonso Henriques toma o castelo de Lobarzán, obrigando ás autoridades eclesiásticas aurienses a abandonar a zona, sendo substituídas polas de Braga. Como xa vimos, Afonso VII revertería a situación logo da súa vitoria en Badaxoz (1069), recuperando o norte de Baronceli para os seus estados e a sé auriense; mais a terra de Vinhais ficou allea a este cambio de mans, manténdose o dominio portugués ata hoxe (cfr. Fernández Casal, 2003: 99). Porén, a configuración da fronteira houbo de afectar en parte á terra de Vinhais. Xa nos ocupamos de Soutovermud, unha das tres subdivisións do Baronceli setentrional, e do seu contraste pola súa situación externa ao val do Tâmega. Non podemos evitar sospeitar que esta tenza formou parte orixinalmente de Vinhais, co que comparte a mesma bisbarra natural, a bacía superior do Tua. Neste senso, se cadra por ter ficado alleo á conquista portuguesa da bisbarra, Soutovermud se tería visto segregada da súa hipotética dependencia orixinal, Vinhais, para integrarse no Baronceli ourensán. Isto non é máis ca unha sospeita, e evidentemente cumprirá cartografar Soutovermud como un distrito de seu, pois non temos accedido a ningún dato que permita calibrar a súa dependencia alto-medieval. De calquera xeito, a súa unidade natural con Vinhais si que será atendida no que respecta á reconstrución cartográfica de épocas máis recuadas.

Continuando deica o extremo nordés da diocese de Braga, a división arcediagal de 1145 consigna outro grande, e novamente composto, arcediagado: o *archidiaconatus de Bragancia et de Miranda et de Lanpazas et de Ferreira et de Laedra*. Demarcábase así un enorme distrito eclesiástico sobre cinco *territoria* preexistentes, cunha identidade o suficientemente definida como para motivar a denominación composta do arcediagado, nun contexto sen dúbida condicionado polas controversias diocesanas que comprometeron igrexas limítrofes coma as trasmontanas.

Bragancia e *Miranda* non ofrecen problemas para a súa identificación contemporánea, ao se conservar ininterrompidamente os respectivos topónimos nas actuais Bragança e Miranda do Douro. Ficando fóra das posibilidades da presente tese a reunión e avaliación pormenorizada das fontes que puideran definir os sen dúbida cambiantes límites destes *territoria*, se cadra de pouca axuda para o período alto-medieval de interese aquí, limitareime a sinalar uns límites plausíbeis en base á topografía natural da rexión, seguindo a resolución que, nun estudo específico centrado na mesma, tomou o propio J. de Alarcão (2015: 40). Apenas podemos intuír que a configuración da fronteira portuguesa ao longo do século XII afectou axiña os límites que tiveran estes *territoria* fronteirizos sobre os que se solapou o arcediagado de 1145. Seguindo pois os accidentes naturais antes cá actual fronteira hispano-portuguesa, a título especulativo poderíamos situar o *territorium Bragancia* ocupando toda a bacía superior do Sabor; e *Miranda*, neste caso sopesando positivamente a proposta de J. de Alarcão (2015: 48), limitando polo curso deste mesmo río e o seu afluente o Maçãs. O límite

primitivo entre Miranda e Aliste resultanos descoñecido, pero a falta de datos positivos non creo que o debamos afastar moito da propia fronteira actual. Por unha noticia do 974 consignada polo padre A. J. da Costa (1997: 388), sabemos que a xurisdición de Bragança chegaba ata o río Tuela, ao se referenciaren unhas certas *ecclesiae quae sunt in Brigantia per illum riuulum qui dicitur Tuella*. Necesariamente aplicarei esta noticia ao curso alto deste río, lindando co veciño *territorium* de Vinhais. Non quero deixar de referir a anécdota de que, segundo o citado estudoso, Bragança foi fundada co nome de Benquerência, *Bemquerencia quod uocant ciuitate Bragancia*, en virtude dunha permuta entre o rei Sancho I de Portugal e o mosteiro de Castro de Avelãs en 1187.

Como podemos comprobar por estes dous primeiros exemplos, o ordenamento territorial reflectido pola división arcediagal de 1145 remite claramente á forma do poder local alto-medieval, con *territoria* de certa extensión espacial, e podemos pensar que tamén xurisdicionalmente continuos e correspondentes a senllas bisbarras naturais. Con todo, cómpre relativizar tamén o papel destes *territoria*, pois a baixa densidade de poboación e escaso control monárquico que ata o século XIII caracterizou toda esta «periferia interior» (cfr. Gomes, 1992: 171) invita a pensar na existencia de comunidades campesiñas isoladas e mesmo eventualmente desestruturadas a nivel político (Martín Viso, 2002). Non estará de máis apuntar o dato, coido que ilustrativo do que estamos a tratar, de que aínda á altura de 1320, en toda a terra de Ledra só había 13 freguesías (Costa, 1997: 388). Isto ten necesariamente fortes connotacións no que respecta ao ordenamento político do territorio. Neste senso, no espazo xurisdicional que conxecturamos para o *territorium Bragancia* organizouse —curiosamente no mesmo ano 1145 có grande arcediagado trasmontano— o *uillar desertum nomine Calabor inter Senabriam et Bregancia situm* (Rodríguez González, 1973: n.º. 17), expresión que implicaría que a súa dependencia territorial non estivera previamente definida (Martín Viso, 2002: 64). Tense xeralmente a Calabor como igrexa sueva, pero mesmo de ser así —algo que discutiremos (cfr. §10.68)—, semella a todas luces que deica o Alto Medioevo sufrira un certo desartellamento territorial. Podemos intuír, pois, que os *territoria* trasmontanos terían unha organización máis superficial cós veciños da Galecia occidental e setentrional e os da meseta do Douro, estando probabelmente os seus límites aínda mal definidos.

Se cadra estes *territoria* trasmontanos nunca chegaron a se consolidaren, pois as transformacións políticas do Pleno Medioevo habían de desdebuxalos coma no resto da Galecia. Así, descohesionadas pola fundación da Macedo de Cavaleiros na súa fronteira común, as terras de Lapaças e Ledra, citadas a continuación na división arcediagal, non deixaron máis rastro có apelativo dalgunhas localidades da contorna da citada vila. O primeiro corónimo consérvase na freguesía de Quintela de Lapaças, amais da aldea de Vila Franca de Lapaças, na freguesía de Senda, ambas as dúas hoxe encravadas na fronteira meridional do termo municipal Bragança. A esta información diacrónica podemos engadir o primeiro testemuño do *territorium*, nunha doazón de 1110 á igrexa de Braga (*DP III*, 373, cit. Costa, 1997: 375): *in uilla quam uocitant Bornis nostra ratione de illa ecclesia de Sancta Marta territorio Lampazas discurrente ribolum Tuela*. Non semella difícil identificar esta *uilla* coa freguesía de Santa Marta de Bornes, Macedo de Cavaleiros, fusionada con Burga dende 2013. Desconcerta, iso si, a mención do río Tuela, a máis dunha ducia de kilómetros da localidade; anomalía que non sei explicar como non sexa formulando a posibilidade dun erro textual ou suxerindo que esa fose a denominación primitiva dalgún regato da contorna. Con todo, a coincidencia do topónimo —por outra banda nada común—, do orago e do previsíbel espazo ocupado polo *territorium* de Lapaças, invitan efectivamente a asumir que este abrangueu no Medioevo a freguesía de Santa Marta de Bornes.

En circunstancias semellantes á veciña Lapaças se atopa a terra de Ledra. O topónimo consérvase como apelativo de tres localidades (cfr. Costa, 1997: 388; Alarcão, 2015: 40):

- 1ª. — Fornos de Ledra, na freguesía de Lamalonga, Macedo de Cavaleiros;
- 2ª. — Vale de Prados de Ledra, unida dende o século XIX a Múrias, Mirandela, que compre non confundir coa veciña freguesía de Vale de Prados, Macedo de Cavaleiros.
- 3ª. — Vilar de Ledra, na freguesía de Mascarenhas, Mirandela.

As tres localidades esténdense ao longo da beira esquerda do Tuela, o que invita a presupór que o *territorium* medieval achou aquí o seu fulcro natural.

Non me deterei a estudar os lindeiros concretos entre Ledra e Lampaças, pois o noso interese é meramente superficial, lonxe de todo afondamento na historia local destas bisbarras trasmontanas. Probabelmente a xurisdición primitiva destes *territoria* resulte inescrutábel, dada a escasa documentación relativa ao Trás-os-Montes alto-medieval e á paulatina aparición no seu seo de concellos que nada teñen que ver coa demarcación orixinal. No noso caso, inclínome a pensar que a liña houbo de atravesar pola metade o actual termo municipal de Macedo de Cavaleiros, e concretamente, non atopando outro límite obxectivo máis acaído, polo curso do Azibo, afluente do Sabor. O mesmo problema emerxe co lindeiro occidental de Ledra, fronteira con Montenegro, que cos datos manexados tanto a poderíamos levar ao curso do Tuela como ao do Rabaçal. Neste caso inclínome pola segunda opción, por mera razón de presumirmos algunha equivalencia territorial entrambos os distritos, que do outro xeito ficarían amplamente descompensados a prol de Ledra.

A mención de *Ferreira* entre *Lampazas* e *Laedra* no corónimo composto do grande arcediagado trasmontano leva naturalmente a pensar na actual freguesía do mesmo nome do concello de Macedo de Cavaleiros, o que desdebuxaría a demarcación natural destas bisbarras. Embora sería posíbel pensar nun *territorium* diminuto encravado entre Ledra e Lampaças, cómpre admitir mellor a solución postulada por Fernandes (1997: 99, n301), que atopou mención nun documento do século XIII dunha *Turre de Ferreyra* do vulgado de Vilariça. A todas luces, a división arcediagal de 1145 fixo referencia a este grande *territorium*, veciño polo sur de Ledra e Lampaças, co equívoco corónimo *Ferreira*. Vilariça ficaría, xa que logo, referenciada a través de *Ferreira* no corónimo composto do grande arcediagado trasmontano. Non estará de máis aludirmos á interpolación, identificada polo padre David (1947a: 32, nL.21) que os compiladores do *Liber fidei* de Braga (nº. 10) incluíron na súa copia do *Parroquial suevo*. Se cadra coincidindo coas controversias eclesiásticas do século XII galego-portugués, dende o ámbito catedralicio de Braga promoveuse a adulteración deste documento, incluíndose a mención *Uallariza* entre as igrexas atribuídas a Braga, o que demostra que ambos os topónimos estaban en uso polas mesmas datas. Coido que *Uallariza*, máis xenuíno e de meirande pervivencia ca *Ferreira*, pode ser asociado como nome do *territorium* alto-medieval, con independencia do adoptado na división arcediagal de 1145. Outra volta, os límites concretos deste *territorium* só poderán ser resoltos por medio dun estudo específico, fóra dos obxectivos xerais e das posibilidades razoábeis do presente. *A priori*, podemos admitir que *Uallariza* se estendeu por toda a ribeira norte do Douro a partires do Tua; resultando completamente especulativo, dada a escaseza dos datos manexados, o seu lindeiro oriental, que de xeito provisorio podemos situar polos afluentes do Sabor e as serras veciñas.

O último distrito consignado pola división arcediagal bracarense de 1145 é Aliste (Costa, 1997: 374), que nos adentra xa definitivamente na meseta do Douro. A pretensión bracarense sobre este distrito está sen dúbida motivada polas controversias eclesiásticas e políticas do século XII. Os ámbitos catedralicios de Braga e Astorga tentaron apoiar as súas pretensións coa falsificación dalgúns documentos, coma a interpolación de Aliste no *Parroquial suevo* por parte bracarense (LF, nº. 10; cfr. David, 1947a: 32, nL.21) e a falsa doazón de Ramiro II pola asturicense (Cavero Domínguez & Martín López, 1999: 89-92; cfr. Martín Viso, 2002: 60). O papa Pascual II, cuxa autoridade se fixera recoñecer noutras controversias diocesanas

galaicas, segundo vimos, ordenou en 1104 a recoñecer a xurisdición bracarense sobre Aliste ao bispo de Astorga (*LF*, nº. 6), o que permitiría a mediados de século o nomeamento dun arcediago por parte de Braga (cfr. Costa, 1997: 374). Porén, axiña o conflito deixaría de ser unha cuestión eclesiástica para pasar a depender da xeo-política deste tempo, co proceso de configuración da fronteira de Portugal. A retracción portuguesa de Aliste semella poder sitarse nun acordo entrambas as monarquías en conflito subscrito en 1160, que tería parcialmente partillado a bisbarra ata comezos do século XIII, cando os galego-leoneses tomaron definitivamente o control sobre Alcañices (Martín Viso, 2002: 58-59). É por iso que a bisbarra adquiriu unha natureza poli-nuclear, artellada entre os castelos de Alcañices e Alba de Aliste; o que finalmente motivaría a súa bipartición xurisdiccional (*ibid.*: 59-60). Nalgún intre Aliste pasou a depender da diocese de Zamora, lindando co arciprestado máis meridional asturicense, Tábara (cfr. Macías, 1928: 45). A correspondencia dos arciprestados tradicionais con bisbarras naturais e, por extensión, con antigos *territoria* medievais invita a discernirmos Tábara de Aliste, presumindo así que a fronteira deste segundo non rebordaría a marxe esquerda do río que lle dá nome. Non estará de máis que a sur de Aliste, lindando polo douro co Trás-os-Montes portugués, atopamos outra bisbarra natural definida tradicionalmente como un arciprestado de longo percorrido, desta volta zamorano: Sayago (cfr. Martín Viso, 1996).

9.11. A veciñanza das sés galaicas (i): a Galiza asturicense

Todo o que hoxe é a Galiza sudoriental, área que na Antigüidade constituíu o *trifinium* entre os *conuentus* de Astorga, Braga e Lugo, aparece desglosado nun diploma asturicense atribuído a unha doazón de Ordoño II no 929 (Cavero Domínguez & Martín López, 1999: nº. 39). Non é doado afastar esta fonte do contexto de manipulación documental desenvolvido no século XII, pois o arquivo catedralicio de Astorga conserva outros similares alusivos, con pequenas variacións, ás mesmas entidades territoriais e considerados falsificacións (cfr. Martín Viso, 2002: 60). Porén, como tantas outras veces, o documento supón unha descrición global do artellamento eclesiástico dunha área significativa, cuxas entidades territoriais resultantes poden ser confrontadas con documentación alto-medieval complementaria. O texto obxecto do noso interese é o seguinte:

Modo Deo annuente tornamus ad ciuitatem Astoricense ecclesias de Campo de Tauro per terminum de Autero de Fumus usque quo uadit ad Astorganos et inde per Moralelia secundum quod antiquitus ab eiusdem sedis episcopis cuncta fuerunt posessa una cum ecclesias iam supradictas de Bregantia et Aliste et Sanabria, Tribes et Kaldelas, Caurielle, cum Carioga et Iurres sicut eas obtinuistis quiete et pacifice in diebus domni Ranimiri regis et filii sui Ordoni (Cavero Domínguez & Martín López, 1999: 89-92).

A mesma nómima territorial, con pequenas variacións toponímicas, repetírase noutros dous documentos asturicensos atribuídos ás décadas seguintes (Cavero Domínguez & Martín López, 1999: 118; 145-147). Eludindo agora Bragança, Aliste, Caldelas e Sanabria, tratadas noutros apartados (§§9.6; 9.20; 9.24), cómpre atender agora a Trives, Courel, Quiroga e Valdeorras, bisbarras todas elas ubicadas no sueste da actual Galiza e, agás o Courel, historicamente dependentes da sé asturicense. Canda menos as tres últimos san citadas expresamente nun documento alto-medieval exento de sospeita: unha confirmación de Ordoño I, no 853, dunha serie de concesións ao mosteiro de Samos, polo que dun xeito conxunto podemos confirmar a súa vixencia alto-medieval. O texto en cuestión é o seguinte:

In Laure [concedo] monasterium Suueretum, ecclesiam in Kairola et uillam, in Iurres, terra, in Bergido monasterium uocabulo sancti Iohannis et alium sancti Stephani cum omni accessu suo in uilla Uiogio; in uilla Naragia terras; in Buual monasterium quod dicunt Cellahicorantes [...] (Lucas Álvarez, 1986: 135-137).

Mais no ámbito catedralicio asturicense produciuse un volume de documentación meirande que redunda nas concesións de monarcas alto-medievais das bisbarras da actual Galiza sudoriental. Algúns destes documentos, dos que cómpre non dubidarmos da súa relación co contexto de manipulación documental motivado polas controversias diocesanas do século XII, varían a listaxe eclesiástica obxecto das reclamacións asturicensas. Non é este o lugar no que afondarmos sobre este problema, pero si coido oportuno fornecermos un destes documentos, pola súa alusión a unha entidade territorial por enteiro orixinal, pero que nos vai axudar a despexar algunhas incógnitas da xeografía alto-medieval da rexión. Trátase doutra suposta concesión, agora de Ramiro II, semellante á primeira de Ordoño II pero cunha variación do máis significativa: a mandación de *Roboreta*. O texto, o terceiro cos que imos introducir o problema da xeografía alto-medieval da actual Galiza sudoriental, é o seguinte:

Ordonius rex, uobis patri domno Tendemundo episcopo huius nostrae preceptionis serenissimum iussionem damus atque concedimus uobis adimperandum mandationem de Roboreta, Tibres, Caldelas, Carioca, secundum illas obtinuit domno Fortis episcopo (Cavero Domínguez & Martín López, 1999: 96).

Expostos estes tres documentos introdutorios, propoño pasar agora ao exame sucinto e individualizado das implicacións xeográficas destas referencias territoriais.

A primeira entidade citada, Trives, que aínda se conserva abondosamente hoxe na toponimia da bisbarra homónima, compuxo efectivamente un *territorium* alto-medieval. A primeira mención, tamén do arquivo catedralicio de Astorga, provén a propósito dunha igrexa *de Santo Sebastiano in territorio tibrense* que se inventaría no 912 (Cavero Domínguez & Martín López, 1999: 60-63). Máis significativa, pola súa detallada descrición topográfica, é outra mención de 1092, na que se doa ao mosteiro de San Xoán de Camba unha *hereditas in territorio tiberense, subtus montis Tinea, discurrente flumine Uibei, in loco predicto ubi dicitur sancti Iohannis* (Quintana Prieto, 1968: 284-285). C. Baliñas (1998: 287) propón situar o *territorium* “entre la Serra de Manzaneda y la confluencia de los ríos Sil y Bibeí”. J. C. Rivas Fernández (2003: 131), pola súa banda, ten insistido en que é no río Navea onde cómpre tracear a fronteira diocesana tradicional entre Astorga e Ourense, o que neste caso equivale a dicir entre as terras de Trives e Caldelas, polo que é neste río onde podemos situar o lindeiro occidental do *territorium Tiberense*.

O *Laure* mencionado neste diploma fai referencia á mesma entidade territorial có *Caurielle* da *Doazón de Ramiro II*, que rastrexamos respectivamente no río Lor e na serra do Courel, canda os topónimos asociados. *Laure* aparece como unha das concesións xurisdiccionais que no 929 Afonso IV fixo ao conde Gutier Menéndez (Andrade Cernadas, 1995: 293), polo que podemos suxerir que a dobre denominación da bisbarra este se deba simplemente á disparidade da nomenclatura civil e a eclesiástica. Grazas ao *Tombo de Samos* contamos cun amplo volume de documentación alto-medieval referente a *Laure*, onde se situaba o mosteiro de *Suueretum*, se cadra reducíbel ao actual Sobredo, Folgoso do Courel, cuxa primeira mención documental é a que xa temos reproducido como segundo texto introdutorio deste apartado (Lucas Álvarez, 1986: 135-137). A meirande parte das referencias de *Laure* son con todo de carácter estritamente fluvial, incluída algunha alusiva á veciña terra de Lemos pola que pasaba —e pasa— o río epónimo (v.g. Andrade Cernadas, 1995: 329-330). Por iso non podemos concordar con C. Baliñas (1998: 276) cando afirma que *Laure* incluía, “especialmente”, a Pobra do Brollón, pois neste concello toda a beira dereita do río Lor antóllase ben máis adscribíbel á propia terra de Lemos. Emporiso, *Laure* semella unha denominación antiga e estritamente civil, pois a *Doazón de Ramiro II*, embora a todas luces apócrifa, suxire que a mesma era rivalizada entre as sés episcopais veciñas baixo a denominación alternativa *Caurielle*. Estoutro corónimo aparece xa, con carácter civil, no

1084, cando se realizou unha inquirición (*exquisitio*) arredor da pertenza dunhas posesións en homes e terras entre o abade Fromarico de Samos e un certo Nuno García *qui tenebat Caurel*, con presentación de testemuñas naturais tanto do Courel coma de Samos (Lucas Álvarez, 1986: 274-275). Fose cal for a secuencia seguida na xeografía eclesiástica e civil polos corónimos *Laure* e *Caurielle*, semella claro que aluden á mesma bisbarra e que orixinaron o arciprestado tradicional lucense do Courel (*vid.* §9.4). Malia que no Antigo Réxime este arciprestado se reducía esencialmente ao actual concello de Folgoso do Courel, podemos sospeitar que en orixe abrangueira tamén o do Cebreiro, no que mantiña enclaves á altura do século XVIII, separados por outros enclaves do arciprestado de Triacastela (cfr. Lamazares Rodríguez, 2014); o que a todas luces cómpre asociar a unha redifinición xurisdiccional posterior.

Coma *Laure*, a veciña *Carioca* aparece na concesión xurisdiccional de Gutier Menéndez do 929 (Andrade Cernadas, 1995: 293), polo que podemos determinar tamén a súa entidade civil alto-medieval. A súa alusión nas controversias diocesanas, da que é parte a propia *Doazón de Ramiro II* coa que introducimos este apartado, certificaría a súa dimensión eclesiástica. Quiroga converterase con posterioridade nun dos arciprestados máis occidentais da sé de Astorga (cfr. Macías, 1928: 93-94). No Antigo Réxime, a xurisdición de Quiroga terá unha forte coherencia interna, abranguido case todo o actual concello de Quiroga (cfr. Río Barja, 1990), polo que poida que tivese fosilizado en parte os lindeiros do *territorium* primitivo: comprendería así, pois, as terras entre o Sil e a serra do Courel (Baliñas Pérez, 1998: 270).

A última entidade que explicitamos, situada de feito no máis apartado recanto sudoccidental da actual Galiza, é *Iurres*, Valdeorras. Estamos perante outro *territorium* de longa tradición na xeografía xurisdiccional galaica, algunhas de cuxas mencións medievais máis antigas son as xa expostas e reproducidas. A súa dimensión civil constátase expresamente no 955, cando Ordoño III lle concedeu a San Rosendo as mandacións que tivera o seu pai —co que podemos levalo xa á xeración anterior— *de Geurres usque in riuo Calido* (Andrade Cernadas, 1995: 86-87). Vemos, pois, que no Alto Medioevo a bisbarra vai ser designada alternativamente como *Iurres* e *Geurres*. O corónimo actual semella perfilarse no século XII, cando contamos con referencias ao *ualde Orras* e *ualle de Orres* (Recuero Astray & al., 2000: 88-89; 310-311). E volvemos estar perante un arciprestado asturicense de longa tradición (cfr. Macías, 1928: 89-91), que compuxo outra das máis extensas e coherentes xurisdicións galegas do Antigo Réxime (Río Barja, 1990).

Probabelmente cumpra limitar a terra medieval de Valdeorras ao mesmo ámbito da xurisdición homónima posterior, ou sexa, ao tramo do val do Sil comprendido entre as terras do Bierzo e Trives, e encaixado entre as serras da Lastra a norte e do Campario a sur (Río Barja, 1990). Ficaría fóra da Valdeorras medieval, xa que logo, a parroquia de Casaio, Carballeda de Valdeorras, que pertenceu á xurisdición leonesa da Cabreira (cfr. Fernández Cuervo & Tascón Fernández, 1996; Lamazares Rodríguez, 2017); feito que se antollará ben significativo á hora de explorarmos o seu pasado suevo (*vid.* §10.65).

Mais é sobre todo a bisbarra ao sur da serra do Campanario a que nos interesa agora como exclusión da Valdeorras medieval, pois para ela, ubicada integramente na actual Galiza, si que encetei un certo afondamento das miñas pesquisas, chegando a atopar referencias antigas. En efecto, que este espazo non pertenceu nin a Trives nin a Valdeorras no Alto Medioevo apóiase, coido que solidamente, en que tanto antes coma despois documentamos que se asentaron aquí unhas entidades territoriais propias: en época tardo-antiga a igrexa e ceca de *Pincia* (*vid.* §10.64), e xa no Antigo Réxime as xurisdicións do Bolo e Viana (Río Barja, 1990). M. Durany Castrillo (2013: 87) afirma que entre as terras pleno-medievais ao leste da Limia, amais de todas as que xa temos tratado ao longo deste apartado, figurarían precisamente estas do Bolo e Viana. Resultaríame agora cómodo e útil admitir este postulado, pero coido, con todo, que se trata dunha afirmación gratuita, formulada de feito sen achega de referencia

documental ningunha. Hei de recoñecer, pola contra, que non dei atopado ningún documento que apoie unha vixencia tan temperá destas xurisdicións. Un fito topográfico obvio nesta bisbarra é o río Bibeí, do que unicamente dei atopado unha referencia territorial, do 1092, para unha certa *uilla* de San Xoán *discurrente flumen Bibeí*, pero que remite ao *territorio Tiberense* (Cavero Domínguez & Martín López, 1999: 358-359); ou sexa, o inmediatamente veciño polo oeste do que nos interesa agora.

Antes do que deixarmos en branco este importante espazo do actual extremo sudoriental galego, cumpriría valorar a posibilidade de que algunha das atribucións eclesiásticas asturicenses o referenciase. É así como necesariamente cómpre lembrarmos a mandación de *Roboreta* citada na suposta *Doazón de Ordoño II*, o terceiro texto cos que introducimos este apartado. *Roboreta* é, ao meu ver, o territorio alto-medieval que ocupou a terra do Bolo. Isto non é unha mera sospeita, pois nos primeiros anos do século XIII emerxe un pequeno pero significativo volume de información que confirma a miña hipótese. Trátase de dous senllos recoñecementos de Afonso IX dos dereitos da sé de Astorga sobre varios burgos recentemente fundados. O primeiro, de 1206, aporta o seguinte texto base:

Ego Adefonsus Dei gratia rex Legionis et Galletie per hoc scriptum perpetuo duraturum notum facio presentibus et futuris quod in recompensationem multorum et graurum damnorum quae perueniunt ecclesiae Sanctae Mariae astoricensis sedis ex populationibus quas ego feci in Uiana quam populaui, in Roureda et in Ponte Ferrato de Bergido, et in Laguna del Paramo tam in amissione ecclesiarum quam hominum rusticorum quos uestras praedicta habebat ecclesiae ex quibus per magna parte predictae populationes facte fuerunt (Cavero Domínguez & Martín López, 1999: 265-267).

Resulta moi evidente o fresca que estaba aínda a fundación destes burgos de Viana, Ponferrada e Laguna, mencionadas baixo a expresión *populationes quae ego feci*, concretando mesmo para a primeira *quam populaui*. É de recoñecer, porén, que non semella obvia aquí a adscrición xurisdiccional: se para Ponferrada se concreta *de Bergido* e para Laguna *del Paramo*, para Viana só se sinala, coa mesma preposición *in* coa que se citan as fundacións urbanas, *in Roureda*. Isto podería dar pé a pensar que *Roureda* é outra das fundacións, non a referencia territorial de Viana. Emporiso, o segundo diploma do mesmo monarca despexa toda dúbida ao respecto:

In recompensatione damni et iacturae grauissimae quae asturicensi ecclesiae accidit, et euenit ex populationibus de Ponteferrato et de castro de Uentosa in Bergido et de Uiana in Roureda, dono atque concedo Deo et beatae Mariae asturicensi sedis, et uobis domno Petro eiusdem ecclesiae reuerendo episcopo et uestris successoribus in perpetuum iure hereditario omnes ecclesias de Ponteferrato et de Uiana (Cavero Domínguez & Martín López, 1999: 283-285).

Abofê, aquí xa non hai discusión posíbel de *Roureda* constituír a referencia territorial de Viana, ao ser ubicada expresamente *in Roureda* como Ponferrada e Castroventosa o son *in Bergido*. Temos, pois, en dous documentos do comezo do século XIII alusivos ás fundacións urbanas que Fernando IX encetou ao comezo do seu reinado, a referencia expresa ao *territorium* pleno-medieval, anterior ao partillamento concellil, do extremo sudoriental galaico: *Roureda*. A última proba é o seu continuado uso na xeografía eclesiástica: malia terse perdido o corónimo civil no Pleno Medioevo, aínda no século XIX o arceprelado asturicense desta bisbarra do Bolo era nomeado, castelanizado, como «de Robleda» (Macías, 1928: 99ss.).

Ao meu ver, *este territorium Roureda* no que semella terse fundado o burgo de Viana ten que corresponderse á mandación de *Roboreta* citada na suposta *Doazón de Ramiro II*. É probábel, de feito, que este documento, de historicidade canda menos sospeitosa, se sitúe nos

arredores do século XII, cando se produciron as principais controversias eclesiásticas do noso Medievo. Mais neste mesmo século contamos aínda con outra referencia a *Roboreta*: unha carta de arras de 1198 con referencia ás herdades de *Zella uallent* e *Larouco*, confirmada por un certo don Lope, *archidiachonus in Roboreta* (Calzado Sobrino, 2016: nº. 34, pp. 227-228). Certamente, non tería sentido que este arcediago fose o único da catedral en confirmar a concesión conxugal se non fose porque era precisamente o responsábel da bisbarra natural da que eran naturais os cónxuxes. Abofé, ignoramos o seu lugar de residencia, pero a evidente referencia a Celavente e Larouco lévanos precisamente á terra do Bolo onde puidemos situar *Roureda* e *Roboreta* por documentación complementaria. Podemos confirmar, pois, que esta entidade territorial estaba vixente no século XII, tanto a nivel civil coma eclesiástico. Pola variación documental e o feito de non ter deixado pegada toponímica non podemos determinar cá das dúas variantes coas que se nos presenta é a correcta; embora dende logo *Roboreta* semella o nome latino —ou pseudo-latino— e *Roureda* o patrimonial romance. En fin, este *territorium*, que deixou un rastro tan cativo da súa vixencia alto-medieval, teríase diluído, coma tantos outros, ao ritmo da implantación do réxime concellil, que neste caso podemos situar no reinado de Fernando IX e na promoción específica de Viana do Bolo.

En suma, a través de documentación producida no contexto das controversias diocesanas que sacudiron a actual Galiza sudoriental no Alto Medievo, podemos suxerir un cómputo monotético de entidades territoriais desta rexión, cuxa vixencia alto-medieval foi posíbel confrontar a través de documentación complementaria. Estas entidades territoriais son *Caldelas*, *Iurres*, *Laure*, *Tribes* e *Roboreta*. Só no último caso non é posíbel recuar a súa constancia documental do século XII, contando os restantes con información dende o IX. Existen significativas variantes coronímicas, entre as que cómpre citar *Geurres* para *Iurres*, *Roureda* para *Roboreta* e *Caurielle* para *Laure*. En todos estes casos optei pola forma máis xenuinamente medieval, que permitise diferenciar o corónimo desta época fronte ao dos períodos adxacentes. Con *Roboreta*, en concreto, optei polo resabio latino desta voz, pois a outra semella remitir xa a unha voz romance, lamentablemente desaparecida —ao meu saber, canda menos— da nosa toponimia.

9.12. A veciñanza das sés galaicas (ii): terras da Beira

A sur do Douro adentrámonos no que dende o medievo foi a provincia da Beira portuguesa, e ao longo da Antigüidade a Lusitania, ficando xa que logo estas terras fóra do espazo estritamente galaico obxecto do noso interese máis directo. Con todo, este espazo tivo ao longo da Historia unha forte vinculación coas terras galaicas meridionais e será obxecto de constante atención noutros capítulos desta memoria. Propoño agora, xa que logo, traxear unha descrición xeral deste espazo, tarefa facilitada pola disposición dun andado traballo cartográfico, unha das obras clásicas do medievalismo portugués: o mapa de territorios medievais de P. Merêa e A. A. Girão (1943), que, alén de engádegos puntuais, me limitarei a resumir de seguido (*vid. doc. 9.1a*).

Comezando por occidente, o primeiro *territorium* medieval a sur do Douro era a terra de Santa María, unha extensa entidade territorial á que se chegaron a atribuír *uillae* a sueste do Antuã, con sé na *ciuitas Sancta Maria*, no mesmo lugar no que hoxe se ergue o imponente castelo de Santa Maria da Feira, do que aínda se conservan certos vestixios alto-medievais logo das súas sucesivas ampliacións e reformas (Barroca, 2004: 188-189). A mesma cartografía perfila un baleiro ao sur, cunha certa cantidade de *uillae* sen atribución territorial expresa. Na documentación máis antiga “era pouco frecuente”, sinala L. S. Lopes (1996: 177), “atribuír as vilas do vale do Vouga a algum território: [...] as propriedades da região eram localizadas com referência aos acidentes geográficos, nomeadamente rios e montes”. Interesado na configuración civil desta bisbarra, o mesmo L. S. Lopes (1996: 178) deu con todo localizado un diploma conimbricense, inventario de bens do mosteiro de Vacariça datado

ante quem 1091, que modera este silencio documental. O inventario non só contén unha referencia territorial expresa dun *territorium Uauga*, ao que se atribúe a *ecclesia uocabulo Sancti Michaelis que est in uilla quam uocant Recardaes circa riuulo Agata*; senón tamén da súa autoridade civil, certificando a propiedade: *domnus Atan qui era iudex de Uaugae* (LP, 119). Nestas tímidas referencias, L. S. Lopes ten atopado pois a evidencia inequívoca da plena entidade civil do *territorium Uauga* en pleno século XI. Este autor apórtanos ademais unha excepcional e tristemente solitaria tentativa de reconstrución xurisdiccional a partires de fontes diacrónicas, romanas e pleno-medievais. Xa no século XIII emerxen ademais descrições exhaustivas do espazo ocupado polo *territorium Uauga*: as *Inquirições* de D. Dinis (Silveira, 1943), “o primeiro documento em dar uma imagem mais ou menos fiel do território” (Lopes, 1996: 179); e o *Rol das Cavalarias do Vouga* (Rocha Madaíl, 1942). Estes documentos permitirían enxergar o espazo xurisdiccional asociado no Pleno Medievo ao *territorium Uauga*:

A norte, a terra de Vouga quase tocava o rio Antuã e a terra de Santa Maria. O seu limite sul pasava algures na Mealhada. É interessante verificar que era também para norte do paralelo da Mealhada que, nos séculos X e XI, as propriedades tendiam a não ser atribuídas ao território de Coimbra (Lopes, 1996: 179-180).

Co seu meritorio estudo local, L. S. Lopes apórtanos un louvável e tristemente solitario exercicio de análise diacrónica, argumentando solidamente a permanencia xurisdiccional do Vouga dende época romana, e demostrando en concreto a coincidencia destes límites cos *termini Augustales* achados na bisbarra. Mais estoutro volume de información terá que ser estudado a propósito doutros mestres (vid. §11.65). Abóndenos agora, polo que á nosa cartografía medieval respecta, con reproducirmos os límites do *territorium Uauga* postulados neste sobresaínte estudo local.

Adentrándonos no val do Douro atopamos dende o século XI a terra de Paiva, presunta resultante como xa vimos da desintegración da *ciuitas Anegia* (§9.7). A leste, P. Merêa e A. A. Girão (1943) identificaban para o século XI un *territorium Geronzo*, pero en realidade nesta bisbarra encaixada entre o río Paiva, a serra de Montemuro e o territorio de Lamego, conviviu dende o século X con outra referencia territorial, o *territorium Uargano* (Lima, 2000: 35). Presumindo ter sido organizado o val do Douro en grandes *ciuitates* por Afonso III, A. M. C. Lima (2000: 36; 2009: 239) atribúe un sentido meramente corográfico a estas referencias, resultando a bisbarra en cuestión unha especie de “terra de ninguém” entre as *ciuitates* de *Anegia* e Lamego, que só reorganizaría Fernando II en catro novas terras: Ferreiros, São Salvador —identificada como *territorium* por P. Merêa e A. A. Girão (1943)—, Sanfins e Tendais no actual concelho de Cinfães (Lima, 2000: 37-40); así como Aregos e São Martinho no de Resende (*id.*, 2009: 256-257). Sen desmerecermos o excelente resultado do seu completísimo estudo local (Lima, 2000), antóllaseme arbitraria a recusación da entidade civil alto-medieval de *Geronzo* e *Ualpena*, cuxa soa denominación como *territorium* nos invita a considerala en todo o resto da Galecia. Cómpre consignarmos, xa que logo, estes *territoria* na nosa cartografía alto-medieval, podéndoos delimitar a título hipotético, guiándonos polos accidentes naturais máis característicos da bisbarra, lonxitudinalmente entre o río Douro e Montemuro, e latitudinalmente entre os ríos Paiva e Bestaça e a serra das Meadas.

Continuando deica o leste, a extensión alto-medieval da *ciuitas lamecense* fica inexorabelmente limitada polo veciño *territorium Timillopus*, testemuñado segundo A. M. C. Lima e R. Teixeira (2010: 146) tan cedo coma na década do 970, dando paso no Pleno Medievo á terra de Armamar. Estaríamos así perante un caso paradigmático de conservación estrutural dunha entidade política, no contexto de mutación do seu corónimo fluvial, Temilobos, deica a castelanía, Armamar. A sur de Lamego, asemade, identifícase no Pleno

Medievo outra castelanía, Tarouca, cuxa entidade efectiva ignoro se se podería recuar a etapas precedentes. Os mesmos A. M. C. Lima e R. Teixeira (2010: 145) afirman a súa correspondencia cunha “paróquia suevo-visigoda”, o que podería confirmar, por correspondencia cos períodos adxacentes, a súa plena entidade territorial no Alto Medievo. Porén, coido que esta afirmación se trata dun lapso dos citados medievalistas, pois a única *ecclesia* suévica toponimicamente asimilábel é *Toruca*, tudense e xa que logo dificilmente reducíbel á área estudada (*Par.*, XII, 11; cfr. §10.91). Ao non contarmos con datos relativos á dependencia xurisdiccional no Alto Medievo desta bisbarra encravada no alto val do Varosa, hei simplemente de consignar Tarouca como *territorium* incerto na nosa cartografía. Mais pertencese daquela Tarouca a Lamego ou a outro *territorium*, ou constituíse xa un de dereito propio, o que dende logo se impón é a acentuada fragmentación xurisdiccional desta área, pois a *ciuitas* lamecense confinaba no Alto Medievo entre o Douro e os *territoria* contiguos de *Geronzo* e *Timillopus*. Podemos intuír, neste senso, o seu límite occidental na serra das Meadas, en cuxas estribacións polo oeste radicaba o propio castelo de São Martinho, herdeiro de *Geronzo* (cfr. Lima & Teixeira, 2010: 145); e ao leste non houbo de rebordar o río Varosa, cuxa marxe oriental dominaba o castelo de Armamar, verosimilmente confinante co Távora e a divisoria de augas do Douro. De certo, a *ciuitas* alto-medieval de Lamego non semella ter rebordado sequera os lindeiros do actual concello, embora si puido incluír, como expuxemos, a terra de Tarouca.

Desgrazadamente, o mapa de P. Merêa e A. A. Girão elude todo o territorio correspondente ao actual distrito de Guarda, de xeito que recoñecer as terras máis ao leste das descritas requiriría encetarmos unha meirande exhaustividade bibliográfica e/ou documental que, dadas as limitacións materiais e temporais que atinxen a esta tese, non estou en situación de facer. Podo fornecer, iso si, esta interesante referencia na dotación que D. Fernando II e D^a. Urraca fixeron en 1171 resolveron a prol da recentemente restaurada de Ciudad Rodrigo:

[Donamus] *illam meam haereditatem dictam Turrim de Aguilar, cum omnibus directis, [...] per terminos et diuisiones suas, sicuti aquae nascuntur et cadunt in fluuium Agade. Do etiam uobis [domino Dominico episcopo ciuitatis Roderici] illam ciuitatem dictam Calabriam, quae iacet inter Coam et Agadam, cum omnibus directis et pertinentiis suis [...] et per terminos et diuisiones suas, uidelicet, tu ab hac die et deinceps praefatam Turrim, et ciuitatem, habeatis uso et omnes successores uestri* (ed. ES, XIV, app. ii, p. 364).

Dotación esta, abofé, non moi duradeira, pois hoxe todas estas terras son portuguesas. A dotación, meramente circunstancial, semella motivada pola vitoria galego-leonesa na batalla de Badaxoz, ocorrida só dous anos antes (Sánchez-Oro Rosa, 1998: 313). Porén, esta noticia destaca como un dos poucos testemuños pleno-medievais desa *ciuitas Calabria*, da que entón non quedaban probablemente máis ca ruínas, evocando, pois, o pasado visigodo (Cosme, 2002: 134-135; *vid.* §10.51). A *turris de Aguilar*, pola súa banda, alén dunha castelanía pleno-medieval, correspóndese ao entón puxante mosteiro de Santa María de Aguiar, Figueira de Castelo Rodrigo. O documento en cuestión non é explícito á hora de suxerir ningunha referencia xurisdiccional, mais na medida en que non nos consta restauración ningunha desa *ciuitas Calabria*, se cadra teñamos que tomar a baliza delimitativa *inter Coam et Agadam* como un dos tantos corónimos compostos da xeografía medieval portuguesa. Albiscamos así a situación xurisdiccional desta área oriental no Pleno Medievo: unha flamante *ciuitas Roderici* e un territorio *inter Coam et Agadam* aínda en proceso de organización monárquica. Polo medio, deica occidente, entre este río Águeda e o *territorium Timillopus*, resta un baleiro que evidentemente cumpriría asociar a outro *territorium*. Ignoro cal.

Volvendo a occidente, entre os *territoria* xa identificados e as montañas que bordean o planalto de Viseu encravábanse no século XI *Arauca*, *Castro Portela* e *Zebrario* (Merêa e

Girão, 1943). É doado suxerirmos, embora máis difícil verificar, os seus límites meridionais nas serras de Arestal, Freita e Arada, que de calquera xeito non se ven substancialmente contestadas polas *uillae* atribuídas na cartografía de P. Merêa e A. A. Girão a cada un destes *territoria*. Só *Zebrario* semella ter rebordado esta potente barreira orográfica, polo que podemos sospeitar que a súa fronteira sudoriental sería de feito o río Teixeira, afluente do Vouga. Por último, o accidentado e descoheso espazo atribuíbel a Castro Portela, xunguido á súa propia denominación, invita a consideralo unha temperá castelanía, segregada probablemente do veciño *territorium* de Santa María.

Na marxe noroccidental do planalto de Viseu identificaron P. Merêa e A. A. Girão (1943) os *territoria* de *Pena Fidele de Couas* e *Alahoens*, este último bordeado polos máis reducidos *Sancta Cruce* e *Centum Cortes*, a norte e sur do Vouga, respectivamente. O topónimo composto *Pena Fidele* suxire un punto prominente no espazo —se cadra o propio castelo cabeza de terra— no que se puido ter centrado o *territorium*, cuxa denominación orixinal ten que asociarse mellor ao apelativo do mesmo, *Couas*. O seu límite co *territorium* de Alahões, a falta doutro fito máis definido, terá que levarse necesariamente á divisoria de augas entre o Douro e o Vouga. Alahões, pola súa banda, limitaría a sueste coa propia *ciuitas* veseense. A ausencia de atribución territorial específica para a *uilla* de Moçamedes, Vouzela (cfr. Merêa & Girão, 1943) invita a incluíla por defecto no propio *territorium* veseense, que confinaria así co Vouga a leste de Alahões. Identifican tamén P. Merêa e A. A. Girão (*op. cit.*) ao sur de Viseu outros dous *territoria*, *Seniorim* e *Zurara*, correspondentes respectivamente aos actuais concellos de Nelas e Mangualde, cuxo solapamento espacial coido que non pode ser entendido máis que como unha alternancia toponímica, sen que tivesen necesariamente constituído entidades territoriais diferentes xa no Alto Medioevo. O xacemento fortificado da Torre do Castelo, o único da bisbarra do que se recuperaron materiais alto-medievais, ten sido interpretado como a cabeza da terra de Senhorim; embora a súa ubicación excéntrica e escasa visibilidade poderían apoiar máis ben o seu papel de posto de control viario (Lourenço, 2007: 59). A fronteira que se perfila entre este dobre *territorium* coa *ciuitas* veseense non pode ser outra có río Dão. Polo sur, en troques, atopamos o *territorium* *Sena* (Merêa & Girão, *op. cit.*), cuxo límite co(s) anterior(es) podemos conxectar no Mondego. O completísimo estudo arqueolóxico encetado por S. Lourenço (2007: 54) para esta bisbarra non semella contradicir as nosas sospeitas: segundo ela, a o territorio entre os ríos Dão e Mondego “faría parte da terra de Senhorim e de Zurara”. No alto Mondego, pola súa banda, non se conservan referencias territoriais, e a falta de datos *Sena* perfílase coma o outro candidato posíbel (Tente, 2009: 56). Porén, máis a norte, bordeando o propio espazo xurisdiccional da *ciuitas* veseense, podemos identificar a título meramente hipotético e provisorio a *terra subtus Mons* mencionada nun diploma do século XIII como referencia corográfica de Cepões, antiga freguesia hoxe sita na parte oriental do termo municipal de Viseu, preto de Sátão (*DPM DP* IV, 27; cfr. Curado, 1988-1994: 223; Alarcão, 2001: 51). A referencia, de aparencia meramente topográfica, resulta en extremo xenérica e dende logo serodia, e non formularía a súa inclusión neste estudo territorial se non fose porque semella corresponderse coa igrexa sueva, tamén veseense, de *Submontio* (*vid.* §10.45). Con esta dubidosa *terra* pechamos a xeografía xurisdiccional da rexión de Viseu.

No extremo meridional do mapa de P. Merêa e A. A. Girão (1943) e da área obxecto do noso interese secundario, atopamos finalmente tres *territoria*: a *ciuitas* *Colimbria* na contorna da actual Coimbra, e, deica o mar, a cadansúa beira do río Zêzere, o *territorium* *Montemaior* a norte e *Condexe* a sur. Aquí podemos finalizar este superficial repaso da xeografía medieval da Beira portuguesa.

9.13. A veciñanza das sés galaicas (iii): o occidente asturiano

O noso estudo do extremo nordoriental galaico, ou actual Asturias occidental, pode partir da doazón da Afonso III á igrexa de Oviedo, do 906, por debuxar, nunha época temperá, un panorama moi completo da rexión. Recorrendo á documentación leonesa, se cadra menos suceptíbel a sospeita do que a propia ovetense, o texto é o seguinte:

Concedimus, in territorio Tinegio, secus flumen Arganza, monasterium Sancte Marie cum sua uilla integra, cun suis adiacentiis et uillis, cum deganeis quas habet in Galletia iuxta flumen Miney, cum ecclesiis que sunt in Berreto ad Portus abbati Frexineto. In territorio Pexgos, iuxta Cangas, monasterius Sancti Martini cum sua uilla integra. Inter Nauia et Oue, secus flumen Porzia, monasterium fundatum nomine Sancte Columbe per suos terminos directos: per arroya Mala, per uiam qui exiit per monte Bodigo pro ed illa Penna de Abbaninas et exiit ad Lerio, et inde uenit ad intra occisa de monte Auto, et inde per pratiella et per monte Uerroso, et in directum pro ad Teuley per uiam que discurrit de Penna Auta, et de armale pro ad Fozatinas, et per illo cueto de Nozeta usque Campanna Merzan; infra hos terminos ab omni integritate cum familia multa et uillis multis intus et foris pernominatis, fontes, montes (Ser Quijano, 1981: n.º. 5, p. 47).

Temos, pois, referencia a uns *territoria* de *Tinegio* e *Pesgos*, e dun corónimo composto sen apelativo xurisdiccional, *inter Nauia et Oue*. Cada unha destas entidades sufrirá a súa propia evolución que pode ser máis ou menos rastrexada na documentación posterior. Esta evolución incluírá a implantación do réxime capitular na sé de Oviedo, que definirá no século XII os seus lindeiros diocesanos occidentais precisamente nestes *territoria*. Neste caso non contamos con ningunha noticia temperá que nos ofrezca un panorama xeral das demarcacións capitulares ovetenses. Ao meu saber, cómpre agardar ata o *Becerro* da Catedral de Oviedo, compilado en 1385 (Suárez Beltrán, 1986: 79), co seu «libro de rendas da mesa do cabido» que, alén da súa riqueza como fonte da contabilidade eclesiástica baixo-medieval, computa as dignidades capitulares da diocese, desglosándoas nos respectivos arciprestados. Só as dúas dignidades máis occidentais, os arcediados de Ribadeo e Tinéu, incluídos parcialmente na Antigüidade no ámbito específico da Galecia —e aínda hoxe no dominio lingüístico galego-portugués—, teñen un interese directo para o nós. O desglosamento dos arciprestados do occidente asturiano, por arcediado, é o seguinte (cfr. Suárez Beltrán, 1986: 245):

1.º — arcediado de Ribadeo: arciprestados de Pravia, Lluíña, Valdés, Navia, Ribadeo, Burón e Castiel de Navia;

2.º — arcediado de Tinéu: arciprestados de Tinéu, Cangas, Salas, Allande, Rengos, Sierra e Ibias.

Como sería de prever, a territorialidade reflectida polos arciprestados baixo-medievais resulta moito máis fragmentada cá dos *territoria* alto-medievais. Os arcediados, pola contra, semellan coma noutras dioceses galaicas —agás as meridionais— grandes agregacións circunstanciais de arciprestados, sen correspondencias xurisdiccionais unívocas con entidades civís ou eclesiásticas anteriores. Así, malia o presumíbel *territorium inter Nauia et Oue* resultar a todas luces integrado no arcediado de Ribadeo, os de *Tinegium* e *Pesgos* semellan partillados entre o antedito arcediado e o de Tinéu. O primeiro abranguiría asemade algunhas bisbarras —concretamente Burón e Castiel de Navia— das que sabemos teren constituído realidades xurisdiccionais propias no Alto Medievo (*vid.* §9.9).

Son estas dúas descrições xerais, o *Libro de rendas* e a *Doazón de Afonso III*, de épocas e motivacións tan dispares, a base sobre a que propoño de seguido arrombar o panorama xurisdiccional alto-medieval do actual occidente asturiano.

Comecemos polo corónimo *inter Oue et Nauia* da *Doazón*, que nos leva a un espazo

estritamente galaico durante toda a Antigüidade, e aínda hoxe constituínte dunha bisbarra moi individualizada na actual Asturias, fortemente vinculada á Galiza. Significativamente, o seu primeiro corónimo, *inter Oue et Nauia*, correspóndese con exactitude ao que hoxe se lle adoita dar: a terra Eo-Navia. O carácter composto do corónimo en cuestión e o feito de non explicitarlle a *Doazón* a súa condición de *territorium* podería relativizar a súa dimensión xurisdiccional. Porén, os corónimos compostos de acotación fluvial, como é o caso, testemuñanse cunha certa frecuencia no noso Alto Medioevo, con exemplos nas dioceses de Braga, Mondoñedo e Ourense (§§9.2; 9.5-5). O veciño exemplo mindoniense é especialmente relevante, xa que inmediatamente a oeste do presumíbel *territorium inter Nauia et Oue* atopamos o *inter Euue et Maseme* (Cal Pardo, 2005 [1999]: nº. 6; Ser Quijano, 1981: nº. 8), asemade colindante co coto catedralicio acotado *inter Aureo et Masoma* (Cal Pardo, 2005 [1999]: nºs. 4-5). Neste contexto coronímico, *inter Nauia et Oue* non semella máis ca outro exemplo de corónimo composto alusivo a un *territorium* local, fenómeno particularmente común no extremo nordoriental galaico.

Por outra banda, o mesmo espazo xeográfico balizado *inter Nauia et Oue* na *Doazón* do século X semella manter a súa coherencia xurisdiccional nada menos que á altura do XII. Xa nos temos ocupado do *Privilexio de Afonso VII*, disposición rexia que en 1154 fixo que a igrexa de Oviedo devolvese á de Lugo os distritos eclesiásticos que dende o Alto Medioevo detentaba no seu espazo diocesano. Sinalamos tamén daquela que a igrexa de Oviedo foi compensada desta perda coa concesión do castelo Suarón entroutros reguengos (§9.4). O texto da concesión é o seguinte:

Et ut hoc meum factum firmum et stabile semper maneat, ne Ouetensis Ecclesia aduersus Lucensem Ecclesiam querimoniam unquam mouere ualeat: confero de Regalibus Meis Supradicte Ouetensi Ecclesie Castellum de Suerum quod est inter Fluium de Euue et Fluium de Nauia, Illas Regarias que sunt intra Oueti (López Sangil & Vidán Torreira, 2011: nº. 29, pp. 94-95).

Este territorio, que será coñecido durante o seguinte século como «honor de Suarón», converterase dende aquela nun dos máis importantes estados do señorío episcopal ovetense (cfr. Pérez de Castro, 1987). En tempo de Afonso X, auxe de promocións concellís e urbanas pleno-medievais, o fucro da extensa mandación pasará á pobra de Roboredo, preto do actual Castropol, onde algo máis adiante pasaría a se asentarmos definitivamente. Nestas circunstancias, o vello «honor de Suarón» mudará o seu nome polo de «terra de Ribadeo» ou «de Entrambasaguas» (Ruiz de la Peña Solar, 1991: 566-568). O seu ámbito xeográfico, netamente litoral, explicitase na mesma concesión de Afonso VII, ao balizala *inter fluium de Euue et fluium de Nauia*.

A todas luces, no que hoxe é o occidente asturiano semella ter pervivido un *territorium* alto-medieval acotado *inter Nauia et Oue*, radicado no castelo Suarón antes da implantación do réxime concellil. Malia a expresividade do corónimo, non é doado acotar a súa exacta xurisdicción local, pois a súa proxección interior é incerta. No antigo réxime, o señorío episcopal ovetense dividiuse neste seu extremo occidental nas terras de Ribadeo e de Grandas (cfr. Pérez de Castro, 1987), pero podemos sospeitar que canda menos toda a contorna de Ocosco estivera tamén orixinariamente fóra do *territorium inter Nauia et Oue*, pois se constata no século X como igrexa *diocessalis* (Ser Quijano, 1981: nº. 7; cfr. 9.9). A fronteira perfírase máis claramente na costa, onde o Eo marca o límite co bispado de Mondoñedo, e o Navia co arciprestado homónimo, que tamén computaremos na nosa cartografía.

Podemos pasar xa aos outros dous *territoria* citados na *Doazón de Afonso III*, que han de seren tratados conxuntamente pola súa forte afinidade xeográfica.

En primeiro lugar, o corónimo *Pesgos* constitúe unha clara supervivencia dun etnónimo

anterior, *Paesici*, e nisto radicou acotío a razón do seu interese historiográfico (cfr. §§11.56). Podemos engadir, polo de agora, que esta supervivencia é rastrexábel na documentación eclesiástica sueva e numismática visigoda (§10.75). Mais precisamente co gallo do estudo dos antigos *Paesici*, F. J. Lomas Salmonte (1974: 134) reuniu a documentación alto-medieval implicada. Eludindo a *Doazón de Afonso III*, xa reproducida, podemos citar agora os restantes testemuños. O primeiro é o testamento do arcediago ovetense Gonzalo, do ano 896:

In Tinegio in territorio Pesgos [concedo] alios duos monasterios unum in uilla que dicitur Morale uocabulo sanctae Mariae semper uirginis cum adjacentiis suis, alium in uillam nomine Roboreto uocitata Sancti Christophori cum suis adiacentiis (Floriano Cumbreño, 1951: n.º. 152, p. 214).

O segundo testemuño sería a propia *Doazón de Afonso III*, xa reproducida. O terceiro é outra doazón, de Froila II no 912, á igrexa de Oviedo:

In territorio Pesgos [concedo] uillam quae dicitur Sauto superior ab omni integritate, [...] monasterium S(anctae) Mariae de Lemnes cum suis terminis per agua de Morale usque ad Pennalba, et per situ de Brarate usque in flumine Luinia (Vigil, 1887: 60, cit. Lomas Salmonte, 1974: 132).

O cuarto testemuño é un diploma do conde Piñol Ximénez do 1004, arredor da fundación do mosteiro de Corias, ubicado *in Tinegio in territorio Pesgos secus flumen Narceiam in loco qui dicitur Caurias* (Vigil, 1887: 322, cit. Lomas Salmonte, 1974: 132). O último é un diploma do rei Vermudo III do 1031, no que se concede unha *uilla* ubidada *in ualle quem dicunt Pesicus super alueos discurrentes Narceya et Luigna* (*ibid.*).

Non foi moita a atención que Lomas Salmonte lle adicou a estes testemuños, máis preocupado por definir as relacións entre os *Paesici*, *Flauionauia* e as aras sestianas. Pola miña banda, non coñecendo en fondura a xeografía asturiana non me resulta posíbel formular unha redución concreta para todas as referencias xeográficas citadas nestes documentos. Mais importa sinalar que a *uilla* e *agua* de *Morale* está debuxando no *Testamento do arcediago Gonzalo* e a *Doazón de Froila II*, respectivamente, denuncian a súa común alusión a unha mesma bisbarra; namentres que a referencia ao río Lluíña no último documento citado e na *Doazón de Vermudo III* evidencian que a bisbarra en cuestión non se afasta da contorna de Cangas de Narcea. A asociación ao mesmo *territorium Pesgos* do mosteiro de Corias insiste na mesma contorna xeográfica. En suma, todas as noticias das que dispomos para o *Pesgos* alto-medieval nos levan a unha ubicación interior: concretamente, como ten sabido ver xa I. Muñoz López (2006: 89), ningunha delas se afasta do actual concello de Cangas de Narcea. Isto supón unha contradición co que resultaría previsíbel para un *territorium* herdeiro dun pobo descrito nas corografías marítimas romanas (cfr. §§5.1-2), pero sobre todo co testemuño doutro *territorium* excluínate, *Tinegium*, precisamente a norte e máis preto da costa.

Na documentación estudada, en efecto, o *territorium Tinegium* mestúrase nas propias referencias xeográficas de *Pesgos*. No *Testamento do arcediago Gonzalo* cítanse dúas localidades, polo que a súa localización *in Tinegio in territorio Pesgos* podería semellar excluínamente alusiva a cada unha delas. Mais esta tendencia corográfica continúa, e para a redución do mosteiro de Corias coa mesma referencia *in Tinegio in territorio Pesgos* non semella oportuna a mesma hipótese explicativa. O motivo destas dobres referencias corográficas semella radicar de feito na integración do *territorium Pesgos* na mesma xurisdición condal ca *Tinegium* (Muñoz López, 2006: 89, n.º63). A súa vixencia alto-medieval, que explicaría a ubicación de *Pesgos* en *Tinegium* nos documentos discutidos, confirmaríase por un diploma compostelán do 899, con mención expresa un *commisso de Tinegio* (Lucas

Álvarez, 1997: 73).

Podemos postular, así, que as bisbarras a oeste do Nalón estarían durante o Alto Medievo partilladas entre os *territoria* de *Tinegium* e *Pesgos*, ocupando o primeiro a contorna de Tinéu e probablemente toda a costa, e o segundo dende Cangas de Narcea ata as montañas meridionais. Estes dous *territoria* serían aglutinados nunha grande demarcación condal alto-medieval, o *commisso de Tinegium*, que non semella ter diluído a identidade propia de *Pesgos* e *Tinegium*. Co tempo, iso si, *Pesgos* desaparecería da documentación e da propia toponimia, probablemente como consecuencia da implantación do réxime concellil que na súa contorna se concretou na creación do concello de Cangas de Narcea. Os arciprestados baixo-medievais certifican o partillamento destas grandes demarcacións territoriais anteriores. Tinéu converteuse en sé de arcediado e arciprestado, e a título de hipótese podemos suxerir que tamén Lluíña e Valdés, arciprestados do arcediado de Ribadeo, formasen en orixe parte da súa demarcación territorial primitiva. Do mesmo xeito, os demais arciprestados deste arcediado, agás o propio Tinéu e Ibias, poderían ter formado parte do *territorium Pesgos*.

Afastándonos un chisco máis deica o centro da actual Asturias, cómpre engadir que a contorna da foz do Nalón non pode ser adscrita a ningún dos *territoria* anteriores. En efecto, aquí atopamos Pravia, que no Alto Medievo se distinguiu especialmente como patria do rei Silo, e que como tal é referida nun diploma do 905:

In territorio Prauie [concedo] monasterii sancti Iohannis euangeliste, ubi iacet Silus rex, et uxor eius Adosinda regini, cum medietate tocius regalis mandationis (Floriano Cumbreño, 1951: 296-305).

Verbo ao devir posterior deste *territorium*, a diocese de Oviedo contou con dous arciprestados baixo-medievais de Pravia, *allende e aquenze*, sendo o primeiro, como vimos, parte do arcediado de Ribadeo e a segunda do Deanato (Suárez Beltrán, 1986: 244). Disto xurde a sospeita, dabondo obvia, de que os dous arciprestados de Pravia fosen resultado do partillamento do vello *territorium* civil precisamente polo río Nalón.

9.14. A veciñanza das sés galaicas (iv): terras do Bierzo... e máis aló

O Bierzo conformou dende antigo unha ampla bisbarra individualizada e semella ter integrado dende o Alto Medievo unha das grandes demarcacións condais do reino galaico-asturiano, coa súa conquista por D. Gatón, caudillo de probábel orixe galega que presuriou e gobernou o Bierzo e Astorga en tempo de Ordoño I, seu cuñado (Sáez, 1948: 39-48). Dende aquela o Bierzo vai figurar entre as grandes referencias territoriais do reino galaico-asturiano, como o foron *Anegia*, Búbal ou Lemos no Alto Medievo, pero cunha meirande continuidade, canda menos, cás dúas primeiras (vid. §§9.4; 9.6-6). A coherencia xeográfica do Bierzo, encaixado no alto val do Sil, semella suxerir a súa unidade xurisdiccional, pero en realidade a documentación alto-medieval permite rastrexar unha certa multiplicidade de *territoria* no seo desta grande bisbarra.

Xa nos ocupamos no seu momento de Valcarce, entidade testemuñada como *ecclesia diocesalis* a comezos do século IX (*ES XXXIV*, app. vii; Ser Quijano, 1981: n.º. 7; vid. §9.9), que a organización capitular converterá en arciprestado. Valcarce constituirá así un dos arciprestados tradicionais lucenses, coa particularidade de se encravar no Bierzo, situación que ficará ata a súa cesión a Astorga en 1954 (cfr. Lamazares Rodríguez, 2014). Coa implantación do réxime concellil, Vilafranca, concello reguengo, chegará a exercer funcións administrativas sobre Valcarce (Durany Castrillo & Rodríguez González, 2005: 166, n68).

Ao sur de Valcarce atopamos o *territorium Cauarcos*. O seu testemuño alto-medieval limitase a unha isolada mención do tombo de Celanova, no 978, dunha *uilla de Sancto Iuliano, territorio Cauarcos, discurrante riuulo Sile prope castelo Aquilar* (Andrade

Cernadas, 1995: 769-770). Como atinadamente recolle C. Baliñas (1998: 271), a única redución posíbel deste *territorium* lévanos á actual parroquia de San Tirso de Cabarcos, Sobrado, que malia a discrepancia do orago se atopa na ribeira do Sil e preto do castelo de Aguiar do Bierzo. Cabarcos, curiosamente homónimo dunha importante parroquia mindoniense (cfr. §9.9), constituirá outro arciprestado tradicional, desta volta de Astorga (cfr. Anónimo, 1862), que a todas luces podemos delimitar entre Valcarce e Valdeorras.

Máis a leste atopamos o que hoxe se coñece coma o baixo Bierzo, definido pola depresión encaixada entre os ríos Sil e Burbia, centrándose no actual Cacabelos e o val do Cúa. Sendo esta unha área moi estudada, sería absurdo estenderme agora nas súas referencias territoriais na ampla documentación dispoñíbel. O baixo Bierzo é sen dúbida o fulcro do *territorium Bergidensis* alto-medieval, non existindo aquí referencias territoriais discrepantes ao contrario do que nas bisbarras veciñas. No seu completo estudo da bisbarra, con pormenorizado tratamento das moitas *uillae* testemuñadas, M^a. C. Rodríguez González e M. Durany Castrillo (1998: 60) indican que todas elas son ubicadas, precisamente, no *territorium Bergidensis*.

Ao leste do baixo Bierzo atópase —como sería doado de prever— o alto Bierzo. Estas denominacións non existían na época medieval. As mesmas M. Durany Castrillo e M^a. C. Rodríguez González (2005) que nos veñen de axudar a comprender o organización local do baixo Bierzo suxírennos a referencia topográfica clave da bisbarra veciña na época medieval: o val do Boeza. No seu estudo monográfico da bisbarra, insisten en que o corónimo é referido na documentación medieval como parte do *territorium Bergidensis*, pero que “a lo largo del siglo XI se va configurando como un espacio con su propia identidad” (*ibid.*: 168). Aluden as citadas historiadoras a un diploma asturicense de 1044, no que se cita unha *basselica fundata* [...] in *Bergido in ualle quae dicitur Boeza qua uocitant Albares* (Cavero Domínguez, 1999: n°. 297, pp. 248-249). Xa no século XII, testemuñase o val do Boeza como circunscrición administrativa, ao referenciarse un seu tenente, o conde Suero Vermúdez (*ibid.*: n°. 615). A secuencia de beneficiarios desta tenza non pode reconstruírse con exactitude, pero xa en 1187 aparece un certo Velasco Fernández *tenente Bergidum et Bueza* (Quintana, 1971: n°. 232). En xeral, con todo, o Bierzo e Boeza constituiron dende aquela tenzas independentes (Durany Castrillo & Rodríguez González, 2005: 168). Segundo M. Durany Castrillo e M^a. C. Rodríguez González, o Boeza constituiría unha “subtenencia del Bierzo”, centrada probabelmente no castelo de Bembibre. Esta circunscrición tería unha directa correspondencia eclesiástica:

La demarcación política coincide básicamente con la eclesiástica del arciprestazgo de Bembibre, territorio que abarca desde la sierra de Gistredo hasta S. Miguel de las Dueñas, de norte a sur, y desde la cuenca del Tremor a la del Sil, por sus flancos oriental y occidental, respectivamente (Durany Castrillo & Rodríguez González, 2005: 168, n75).

Ao meu ver, a individualización corográfica do *ualle quae dicitur Bueza* en 1044 pode ser tomado como indicio da súa individualidade alto-medieval. O século XI é o marco no que comezan a desenvolverse as transformacións do feudalismo pleno, pero isto non implica unha inmediata reformulación radical do artellamento político anterior. Nos ámbitos diocesanos dos que dispomos de documentación alto-medieval, puidemos comprobar cómo a situación reflectida no século XI non difire moito verbo ás centurias precedentes (*vid.*, nomeadamente, §§9.3-3); nos demais, a nosa información arrinca precisamente do século XI. Nunha bisbarra do Bierzo que, coma en todo o resto do Reino, comezaban a proliferaren os castelos feudais, contamos para a data non precisamente serodia de 1044 cunha arcaizante referencia a unha comunidade de val. Poida que o Bierzo fose unha grande demarcación condal a esa altura, e que o propio val do Boeza conformase unha das súas subdivisións, se cadra centrada xa nun incipiente castelo chantado en Bembibre. Mais non podemos obviar a posibilidade de que as

institucións locais da contorna —o que inclúe a organización eclesiástica e as institucións representativas, á marxe do goberno condal— estivesen individualizadas dende moito antes na propia comunidade do val do Boeza. Isto non é máis ca unha sospeita aplicada ao período alto-medieval, verbo á que apenas podemos alegar a anómala extensión do *territorium Bergidensis* como comunidade local se efectivamente abranguese o val do Boeza. Porén, tanto antes como despois o val do Boeza ou alto Bierzo estivo singularizado a nivel xurisdiccional do baixo Bierzo. Citamos o arciprestado de Bembibre, pero xa antes, tanto no período suevo coma no romano, os propios resultados da nosa investigación nos levan a formular que xa o Bierzo se dividira en dúas entidades contrapostas, e mesmo o intre exacto no que esta división foi materializada (*vid.* §§10.71-72; 11.63). Coido, pois, que se pode suxerir non como mera conxectura senón cun nido fundamento histórico, que o val do Boeza conformase unha comunidade local no Alto Medioevo, e xa que logo computareina na nosa cartografía.

O século XII, do que, con independencia das nosas sospeitas, non podemos recuar o testemuño positivo do val do Boeza como entidade local plenamente individualizada, será o marco da implantación concellil na bisbarra coa turbulenta conformación do concello de Bembibre (Durany Castrillo & Rodríguez González, 2005: 165-167). Pero xa vimos tamén que da mesma época data a fundación de Ponferrada, encravada no preciso lindeiro entre o baixo e alto Bierzo (Cavero Domínguez & Martín López, 1999: 265-267; 283-285; para a reprodución completa do documento, *vid.* §9.21). Como no resto do noso ámbito de estudo, o desenvolvemento concellil tería definido novas xurisdicións e creado novas identidades socio-políticas nesta bisbarra.

En suma, podemos identificar para o que hoxe é o Bierzo varios *territoria* alto-medievais: *Bergido*, *Cauarcos* e *Ualcarce*, amais de *Bueza*, que só se testemuñaría como comunidade de val e xa no limiar do Pleno Medioevo.

A leste do Bierzo adentrámonos xa meseta, ámbito que xa se afasta da necesariamente limitada acotación espacial da presente tese, feito que me levou a desbotar o seu estudo pormenorizado, como sería desexábel, dadas as limitacións temporais e materiais que afectaron ao meu traballo. Non estará de máis, con todo, tracexarmos un panorama xeral da organización tradicional deste espazo, a partires dunha relación diocesana decimonónica relativamente accesíbel, editada por M. Macías (1928). Citemos antes os arciprestados da parte galego-berciá que xa estudamos en fondura: Bierzo, Boeza, Quiroga, Robleda e Trives-Manzaneda atopan abraiantemente unha correspondencia exacta cos *territoria* documentados no Alto Medioevo na mesma zona. Mención á parte merecen o arciprestado de Sanabria, entidade documentada tamén dende o Alto Medioevo, e o de Ribas de Sil, un corónimo que non ha de conducir a confusión xa que na xeografía eclesiástica asturicense referencia o curso máis alto deste río, no Bierzo setentrional, unha zona na que non demos identificado ningún *territorium* alto-medieval. Segundo a citada relación, o resto dos arciprestados do bispado, descontando vicariatos e curatos de menor consideración, eran a comezos do século XIX os seguintes: Cabreira alta e baixa, Carballeda, Cepeda, Omaña, Órbigo, «Páramo y Vega», diferente de «Vega y Páramo», Somoza, Tábara, Urbia, Valdería, Valduerna, Vidriales e Villafáfila, máis o Decanato. Malia contarmos con rexistros estatísticos que permitirían cartografar en detalle estes e outros arciprestados diacrónicos (v.g. Anónimo, 1862), coido excusábel un traballo pormenorizado neste sentido polo serodio da documentación. Por iso, antóllase máis oportuno resolvermos agora superficialmente este problema, tomando un mapa máis recente da diocese, posterior ao concordato de 1954 (García Menéndez, 1960), e limitándonos a confrontar as súas correspondencias coas circunscripcións decimonónicas (*vid.* doc. 9.14; táboa 9.14).

Unha última puntualización que quixera facer afecta a Benavente, principal núcleo do sur do bispado, atribuído na división arciprestal estudada ao arciprestado de Villafáfila. Mais Benavente contaba na mesma cun vicariato propio (Macías, 1928), e particularmente

contamos para el con referencias territoriais medievais, baixo a forma [*territorium*] *Beneuentum* temos referencias de índole territorial (*HISC* IV, app. lii). Tomareime, pois, a licencia de discernir tamén este *territorium*, feito importante en vista a plasmación da xeografía sueva (*vid.* §10.74).

Tal é a base da cartografía que finalmente plasmei para esta área asturicense, seguindo coma sempre máis os límites naturais —ríos, serras— do que os administrativos, neste caso tan indubidosamente evoluídos. Por suposto, de ningún xeito pretendo que esta perspectiva superficial e tan diacrónica do núcleo da sé asturicense poida equipararse ao traballo pormenorizado que desenvolvemos para outras rexións obxecto desta tese; mais o seu recoñecemento pode servir para as mesma formulación de correspondencias estruturais con entidades locais antigas da rexión que si requiran máis adiante o noso tratamento.

Este capítulo pretende constituír un catálogo exhaustivo de todas as entidades políticas locais rexistradas na nosa Tardoantigüidade. Adícase a cada unha delas un estudo individualizado en cadanseu apartado, co obxectivo esencial de localizala xeograficamente e formular a súa correspondencia estrutural coa xeografía medieval (§9), pero tamén de rexistrar todas aquelas informacións relevantes de interese para cada unha delas, sobre todo as atinxentes á súa historia política.

Dado que a nosa fonte principal é, de lonxe, o *Parroquial suevo*, decidín seguir escrupulosamente a súa orde de mención documental para arrombar este catálogo. Adicarei así sucesivamente un apartado por cada entidade consignada na edición proposta (§6.6), coa excepción das identificadas como fórmulas textuais e igrexas sub-locais na nosa crítica do documento (nomeadamente, §§6.9-10). Deste xeito, a meirande parte do capítulo limitarase ao estudo do *Parroquial* (§§10.1-98). Nesta relación incluirei por suposto as cecas asociábeis a cada igrexa, pero tamén algún rexistro doutras fontes. Así farei con *Annoue* e os *Annouenses* de rexistro cronístico (§10.92). Verbo ás cecas cómpre salientar, pola súa relación non moi obvia —resultado só do seu estudo particularizado e dunha proposición hipotética—, a *Decrinos*, que identifiquei coa igrexa dos *Metacios* (§10.84). O mesmo hei de apuntar das únicas dúas cecas identificábeis con igrexas *in uicino*, *Adonis* e *Toriuiana*, que estudarei nos apartados correspondentes a cadansúa cidade episcopal, mesmo recoñecendo que as emisións monetais albiscarían a súa eventual autonomía local (§10.1; 10.23). Verbo ás fontes haxiográficas, pola súa relación tampouco obvia adianto que tamén tratarei *Bregantinos* e o *Farensis portus* nun mesmo apartado (§10.89). Logo do *Parroquial*, o catálogo pasa ás entidades documentadas por outras fontes complementarias e que non poden ser identificadas con claridade con igrexas suevas. Decidín comezar por *Laniobris* (§10.99), que é bispado e cuxo estudo conecta co precedente de *Britonia* (§10.98). Trato de seguido cinco cecas visigodas (§§10.100-104) e catro etnónimos e topónimos de testemuño cronístico (§§10-105-108). Cómpre aclarar que unha destas cecas, *Asturie*, será estudada conxuntamente a un dos etnónimos cronísticos, *Astures* (§10.100). O catálogo pecha co enigmático bispado de *Beteka* (§10.109), sendo os demais bispados análogos de testemuño fragmentario estudados no apartado correspondente ás igrexas e/ou cecas coas que poden ser identificados. Polo demais, remito xa dende agora á cartografía elaborada en base ao exposto ao longo deste capítulo (*vid.* mapa 10).

10.1. *Bracara, Adonis*

A mención episcopal *ad cathedram Bracarensem* do *Parroquial suevo* (I, 1), complementada polo rexistro numismático coa abreviatura sueva BR, a lenda BRACARA e variantes, e un monograma visigodo (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 58; 131-132; 199; 298-302; 405-409; 469; 501; 554-557; 608; 710; 758; 792), indistintamente referentes a unha única ceca activa durante toda a Tardoantigüidade, non ofrece dúbidas de localización, tratándose obviamente de Braga; pero si da súa correspondencia estrutural co artellamento organizativo local do Alto Medioevo. Canda menos, conforme ao método propugnado, podemos identificar a *Bracara* sueva co arcediagado medieval de Braga, pero evidentemente a súa correspondencia coa territorialidade medieval non ten por qué rematar aquí. Para dilucidarmos esta cuestión contamos cun amplo repertorio de *ecclesiae in uicino*, que conforme á nosa hipótese arredor da dimensión xurídico-territorial desta fórmula textual, cómpre localizar no propio ámbito da xurisdición local da *Bracara* sueva. Por iso, propoño estudar de seguido a redución xeográfica de cada unha destas igrexas:

- 1^a. — *Centumcellas* (*Par.*, I, 2);
- 2^a. — *Coetos* (*ibid.*, I, 3);
- 3^a. — *Lemeto* (I, 4);
- 4^a. — *Adonesse* (I, 5);
- 5^a. — *Milia* (I, 6);
- 6^a. — *Ciliolis* (I, 7).

A igrexa de *Centumcellas* constitúe un dos poucos topónimos que as diferentes versións do *Parroquial* testemuñan sen variación ningunha (David, 1947a: 31, nI.2). Boa parte dos estudosos que se enfrontaron á súa localización resignáronse a non propoñeren ningunha hipótese (Argote, 1734: 694; Costa, 1997: 389; Fernandes, 1997: 55). Deles, o padre H. C. de Argote, que pensaba que cumpría ler *Centum* e *Cellas* como dúas igrexas diferentes, ocupouse ademais de desbotar a súa relación cun topónimo homónimo do bispado de Guarda, no actual Belmonte (cfr. *PMHL*, 487-488), famoso xacemento romano (*vid.* §11.43). O mesmo faría moito despois J. de Alarcão (2001: 30), afirmando que a *Centumcellas* bracarense “poderá corresponder a uma *villa* dos arredores” da cidade. Das tres arqueoloxicamente identificadas, non pode ser Dume, que precisamente asentou un dos bispados, de tipo monástico e non territorial, de época sueva (*Par.*, VI); nin ao parecer Semelhe, un templo de época xulio-claudiana máis ca unha *uilla* (cfr. *EE* VIII, 280; Redentor & Regalo, 2013). J. de Alarcão (2015: 30-31) opta así por Palmeira, a sur de Braga, en cuxas proximidades se atopan os restos da basílica de Falperra, precisamente de época sueva (cfr. Fontes, 2008: 168). Por último, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 230) interpretou o topónimo *Centumcelles* como “innumerables cuevas”, considerando referirse unha zona, que non localizou dun xeito claro, preto de Braga na estrada para Chaves. Coido que a proposta máis acaída é a de J. de Alarcão, pois, malia non ter xustificación toponímica, aporta unha correspondencia documental ao importante xacemento de Falperra, sé dunha das igrexas rurais mellor coñecidas desta época, que dificilmente puido ser obviada no *Parroquial*. O feito de se citar *Centumcellas* entre as *ecclesiae quae in uicino sunt*, inmediatamente a continuación de Braga, coido que apoia definitivamente esta sospeita.

A subseguinte igrexa de *Coetos* atópase sen dúbida entre as máis problemáticas do *Parroquial*. Se *Centumcellas* estaba, como apuntamos, entre as poucas que non presenta variantes de lectura, *Coetos* —aínda sendo, asemade, un dos topónimos máis curtos do documento— está entre as poucas verbo á que cada versión proporciona unha lectura diferente: *Coetos*, *Coettos*, *Cotis*, *Cortis*, *Cottis*, *Gotis*, *Gotthis*, *Gentis* (David, 1947a: 31, nI.3). A forma crítica do padre David, *Coetos*, non é máis, xa que logo, ca mera conxectura. Esta igrexa é tamén unha das poucas *in uicino* que, con algunha base, se pode pensar que chegou a emitir moeda, pola marca de ceca visigoda COT, consignada nunha moeda de Liuva (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 170), canda GATTI e GOTTI que obran noutras dúas da serie *Latina* (Núñez Meneses, 2017 = 2018: n.ºs. 63; 65-66), encadrelando con variantes minoritarias da tradición manuscrita. Tales relacións, con todo, antóllanse en extremo movedizas: se estas últimas, alén do seu plausíbel carácter antroponímico (cfr. §8.17), repousan nunha relación circunstancial con variantes ortográficas puntuais, a primeira podería facer referencia á ceca *Conteno* mellor documentada por outros numismas (§10.82).

Cando o padre H. C. de Argote (1734: 695) se ocupou desta igrexa aínda quedaba moito para que aparecese a fundamental achega de P. David; pero xa se facía eco das poucas versións do topónimo que viran a luz no seu tempo, concluindo que “entre tanta diversidade ñaõ pode haver certeza, nem do nome, nem da situação”. Mais nestas exactas circunstancias, A. A. Fernandes deu acadado unha solución moi convincente, ao optar pola variante *Cotos* e atopar dous candidatos para a súa redución xeográfica no alto val do Tâmega. Inicialmente, propuxo localizar a igrexa sueva en Cota, lugar da freguesia de Mairos, Chaves; pero na

segunda edición do seu estudo —a aquí empregada— opuxo outra solución na mesma bisbarra:

Codos, nome, aínda hoje, de un brazo do alto Tâmega e nacido cerca de Trasiglesia (bastante a nascente de Verín). O topónimo Trasiglesia, que substituíu, forzosamente, um outro (e pode ser Cotos), terá provindo da *ecclesia* do *Parochiale* (Fernandes, 1997: 55).

Esta localización deuna por boa o padre A. J. da Costa (1997: 386), a quen considero un dos autores máis rigorosos dos que figuran na bibliografía desta tese, non precisamente proclive a aceptar á lixeira hipóteses sen a debida fundamentación. E neste caso, certamente, a proposta de A. A. Fernandes resulta moi atractiva. En 1078 unha certa *parrochia* de *Cotis* vai ser alegada nun preito eclesiástico sobre Baronceli, fundamentando a pose bracarense da mesma bisbarra na que A. A. Fernandes propón ubicar *Cotos* (LF, nº. 619). Con todo, temos aínda máis razóns para contradicir esta proposta, que tan netamente contradí a nosa interpretación do contido xurídico-político da expresión *in uicino* do *Parroquial*, na que se inclúe *Coetos*. En efecto, as actas do preito sobre Baronceli conservaron tamén outra versión que non menciona *Cotis* senón *Totis* (LF, nº. 21; *vid.* §§10.10; 10.15). E contra o que poida semellar *a priori*, nin Cota nin Codos constitúen evolucións canónicas de practicamente ningún das posíbeis variantes do nome da igrexa *in uicino* que nos ocupa: ningún tería derivado en Cota como resultado regular, e só unha das variantes do *Liber fidei* de Braga, *Cotis* —e só se se admite que se trate dun ablativo plural de **Cotus*, *-i*—, podería telo feito en Codos (cfr. David, 1947a: 31, I.3). As demais terían derivado en **Cedos* (*Coetos*), **Cetos* (*Coettos*), **Cortos* ou **Corte* (*Cortis*), **Cotos* ou **Cote* (*Cottis*), **Godos* ou **Gode* (*Gotis*), **Gotos* ou **Gode* (*Gotthis*), e **Gentos* ou **Gente*, **Xentos* ou **Xente* na ortografía oficial galega (*Gentis*). As derivacións canónicas non adoitan estar moi presentes na toponimia do *Parroquial*, mesmo nos que non presentan dúbidas da súa localización: sinalo isto só para ilustrar que unha atribución *a priori* tan convincente ofrece, coma case todas, importantes matices. Por outra banda, o topónimo Cota é absolutamente común e circunstancial, de carácter claramente topográfico; e non creo, neste senso, que «a cota de Mairos» teña fosilizado —canda menos non precisamente na súa parte «cota»— a denominación dunha antiga igrexa sueva. Verbo á segunda e definitiva proposta, «o Tâmega de Codos», o propio A. A. Fernandes (1997: 55, n95) matizou que no Medioevo se denominara *Felzes*, como evidencian algúns diplomas bracarenses do século XI (LF, 350; 400); topónimo que a todas luces conservan as actuais parroquias de Feces de Arriba e de Abaixo, Verín. Que probabilidades hai de que o nome tardo-antigo dun regato mude no Medioevo e volva recuperar o anterior despois? Hei de engadir que non dei atopado ningunha información, alén do libro de A. A. Fernandes, deste río Codos, polo que non podo evitar sospeitar que se trate dun malentendido deste estudoso.

J. de Alarcão (2001: 31) recusou a hipótese de Fernandes afirmando simplemente que “parece [...] difícil [...] que o *Parochiale* dê saltos geográficos tão grandes”. En efecto, a listaxe do *Parroquial*, á altura de *Coetos* (*Par.*, I, 3) vén de Braga a través de *Centumcellas* (I, 1-2), e continúa por *Lameto* (I, 4), a cal imos ver que cómpre ubicar —e Fernandes concorda — preto de Vieira. Emerxe, pois, o insólito salto xeográfico observado por J. de Alarcão, a banalidade do topónimo Cota, a imposibilidade de confrontación do hidrónimo Codos, a dificultade de situar unha *ecclesia in uicino* tan lonxe de Braga coma no alto Tâmega; mesmo a hipotética ubicación nesta bisbarra doutra igrexa sueva, como veremos (§10.15)... Todo xunto, en fin, coido que invita a recusar a hipótese de A. A. Fernandes. Non teño unha alternativa de ubicación para *Coetos*; pero coido que J. de Alarcão (2001: 31) pode estar atinado ao reparar en que a súa mención entre *Centumcellas* e *Lameto* suxire unha ubicación na contorna de Lanhoso, onde, en São João de Rei, o achado dun conxunto de capiteis de

estilo pre-románico indicaría que non moi lonxe tería habido unha igrexa parroquial tardo-antiga. Non podo deixar no tinteiro a proposta do padre M. Carbajal Sobral (1999: 230), quelevou *Coetos* á foz do Homem no Cávado, fornecida —como acostumou na súa obra— sen argumentación ningunha. Cómpre, con todo, non desbotar canda menos o fondo da proposta; pois se, como vimos, *Centumcellas* se pode ubicar en Falperra, xusto a sur de Braga, poida que *Coetos* se ubicase inmediatamente a norte, onde en Palmeira se localiza un dos xacementos romanos que precisamente J. de Alarcão (2001: 30) valoraba para a anterior. Particularmente resúltame, iso si, máis acaída a hipótese deste de ubicar *Coetos* en São João de Rei, por formularse en base a un difuso, pero efectivo, indicio arqueolóxico tardo-antigo. En calquera dos dous casos, que é o que me interesa, estaríamos a falar do que en época medieval sería o propio *territorium* local de Braga.

A seguinte *ecclesia in uicino* bracarense recibe nas diferentes versións do *Parroquial* as denominacións de *Lemeto*, a máis constante, presente en tres documentos; e *Lameto*, *Laineto*, *Laineto*, *Lenetos* e *Lenieto*, con cadansúa referencia (David, 1947a: 31, nI.4). O padre A. J. da Costa (1997: 386) deu identificado esta igrexa en Lamedo, lugar da freguesia de Rossas, Vieira do Minho. O mesmo estudoso forneceu asemade unha súa mención documental do século XI: *et in territorio Uelaria nostras adiuntiones nominibus Lamedo [et] Barreiros* (DC, nº. 420); reparando ademais nos vestixios castrexos e romanos do veciño castro de Rossas como argumento da importancia histórica do contexto inmediato do local; e por J. de Alarcão (2001: 31) temos noticia de que a mesma freguesia, no lugar de São Pedro, se asenta unha necrópole romana. Lamedo é, polo demais, unha evolución canónica de *Lameto*, unha das formas coas que se testemuña o topónimo; non ofrecendo tampouco o vocalismo discrepante coa variante *Lemeto* excesivos problemas para a súa común asimilación. De feito, tanto A. A. Fernandes (1997: 55) coma J. de Alarcão (2001: 31) aceptaron a proposta do padre A. J. da Costa. As discrepancias existentes na bibliografía coido que se deben ao descoñecemento desta solución. Isto é evidente no padre H. C. de Argote (1734: 696), que escribiu no século XVIII e obviamente non tivo acceso nin á edición crítica de P. David nin á proposta de localización de A. J. da Costa. O ilustre teatino só tivo acceso ás variantes secundarias *Lenetos* e *Laineto*, ubicándoas na freguesia Lanhezes, Viana do Castelo. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 230), pola súa banda, preferiu levar *Lameto* a unha certa freguesia de Lama, da que hai varios exemplos en Portugal, pero que supoño que se refire á do concello de Barcelos, a único atribuíbel ao bispado bracarense. Coido, de calquera xeito, que a proposta do padre A. J. da Costa, formulada sobre a base do mesmo argumento toponímico, avántaxaa con claridade. Se ubicamos *Lemeto* en Lamedo, no actual concello de Vieira, daquela o seu precedente estrutural, precisamente a terra de Vieira (*territorium Uelaria*), pode ser engadido á xurisdición local da Braga sueva.

Coa seguinte igrexa volvemos ter unha grande variabilidade de versións nas fontes manuscritas do *Parroquial*: as lecturas *Anoaste* e *Adoneste* son fornecidas por cadanseus dous documentos, e *Auoaste*, *Aquaste*, *Annosce* e *Adoneste* por só un (David, 1947a: 31, nI.5). A forma crítica do padre P. David, *Anoaste*, é xa que logo mera conxectura, e veremos que doadamente recusábel; pero antes cómpre repasar as reducións que se teñen proposto ao respecto. O padre H. C. de Argote (1734: 693), guiándose pola lectura *Aquaste*, conxecturou que se referiría a Chaves, pero hoxe sabemos que esa versión é anómala no conxunto documental. O padre A. J. da Costa (1997: 389) non se arriscou a reducir esta igrexa; e tanto A. A. Fernandes (1997: 55-56) coma o padre M. Carbajal Sobral (1999: 230) forneceron cadanseu argumento toponímico: o primeiro Nasce, lugar da freguesia de Calvos, Póvoa do Lanhoso, e o segundo Anissó —para el, “Aniso”—, freguesia do concello de Vieira do Minho. J. de Alarcão (2001: 31) preferiu guiarse pola orde de mención textual, postulando que estaría a sur de *Lemeto*, sobre o Ave. Coido que non hai razóns definitivas para optar por calquera das propostas que se teñen formulado; pero o principal problema que percibimos é a

asunción acrítica da restitución proposta polo padre P. David.

En efecto, o rexistro dunha ceca visigoda ADONIS (Pliego Vázquez, 2009b: nº. 108) conecta moi ben coas variantes manuscritas, non precisamente puntuais, de *Adoneste* e *Adonesse*. A tipoloxía da única moeda conservada da devandita ceca, do tempo de Recaredo, levou a sospeitar a súa orixe galaica, pero rara vez a poñela en relación coa igrexa que estamos a discutir; de xeito que xeralmente se a ten identificado con Adões, Coimbra (Pliego & Correa, 2006: 1; Pliego Vázquez, 2009a: 144). Particularmente, a identidade da ceca *Adonis* coa igrexa sueva en cuestión, por máis ca incómoda á miña propia hipótese arredor da dimensión xurídico-política da expresión *in uicino* (cfr. §6.9), non me parece que ofrezca marxe de discusión razoábel, nin sequera para restituír un topónimo diferente ao numismático. Poderíamos identificala, moi preto de Braga, coa freguesía de São Pedro de Adães, Barcelos; pero segundo a cartografía de P. Merêa e A. A. Girão (1943) esta ofrecía no século XI o topónimo *Adalanes*, que complica a correspondencia. Mais sobre todo o feito de neste mesmo espazo, correspondente a terra medieval de Faria, ubiquemos tamén por criterio toponímico o *pagus Palantucio* (vid. §10.19), invítanos a recusar tal posibilidade. Non teño, en definitiva, ningunha proposta para *Adonis*. Porén, se mantemos a idea de que a ceca visigoda implica a mudanza estatutaria verbo á primitiva igrexa *in uicino* do *Parroquial*, ou sexa, a súa secesión a partires da *ciuitas* bracarense, o que si se debuxa é unha estimación relativamente precisa para a súa definición xurisdiccional: o intervalo, parcialmente solapado, que resta entre a redacción do *Parroquial* (561/589) e o reinado de Recaredo (586-601). Isto iría na liña das mudanzas xurisdicionais percibidas na zona coa conquista visigoda, pois tamén Porto semella terse definido como bispado, e poida que como *ciuitas* á parte do vello territorio de *Magneto*, nesta mesma época. Só podo engadir que, se *Adonis* foi esgazada neste intre da xurisdición local de Braga para formar a seu propio *territorium* rural, emerxería a súa correspondencia precisamente cos *territoria* alto-medievais de Vieira e/ou Lanhoso que estamos a ver integrados na *ciuitas* bracarense sueva, pero que puideron separarse dela, a través do *territorium* *Adonis*, no limiar da conquista visigoda.

Milia é outro dos poucos topónimos do *Parroquial* no que coinciden todas as versións manuscritas do documento (David, 1947a: 31, n16). Evidentemente, a súa evolución canónica sería «milla», ou «milha» na ortografía portuguesa, sen dúbida común a nivel de microtoponimia, o que complica a súa redución. Logo dun aserto pesimista, “ignoramos a sua situação”, o padre H. C. de Argote (1734: 696) propuxo “a Freguesia, a que chamavaõ S. Romaõ de Miliars, pelos tempos del Rei D. Affonso o Segundo de Portugal”. Recoñezo non ter atopado referencia documental ningunha desta parroquia, nin ser quen, xa que logo, de localizala. Para A. A. Fernandes (1997: 56), *Milia* sería Abelha, lugar da freguesia de Burgães, Santo Tirso, preconizando para isto unha das súas imaxinativas secuencias toponímicas, sobre a suposta base de que o nome común do lugar “carece de congruência toponímica” (*ibid.*: 56, n102): *Milia* > **Melia* > **Melha* > **Belha*, que por “etimologia popular” se lle tería fusionado o artigo (*a Belha* > *Abelha*). Sobre esta base, A. A. Fernandes conxecturou que tería existido unha *ciuitas* *Milia* con sé na veciña citânia de Sanfins, namentres que en Abelha se tería fundado a igrexa parroquial, verbo á que chega a aventurar o seu orago: *Sancta Maria de Milia*. Aparentemente, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 230) deu por boa esta proposta, ao ubicar xenericamente *Milia* na bisbarra de Santo Tirso. Pero todo isto non é máis ca ficción, e o mesmo A. A. Fernandes (1997: 56) semella non darlle moito valor cando dun parágrafo para outro dá noticia doutra Abelha no concello de Barcelos que por suposto cumpriría facer derivar tamén de *Milia*... Curioso método toponímico no que as excepcións se convarten en regra! Limitareime a sinalar simplemente, canda o padre A. J. da Costa (1997: 389), que *Milia* non se atopa entre as igrexas que o primeiro deu localizado “com probabilidades”. Mais o tal padre non ofreceu ningunha proposta alternativa. Si o fixo J. de Alarcão (2001: 31-32), que se limitou a suxerir que o nome podería denotar un tramo dunha vía romana, levándoa a Caldas

das Taipas, a sete ou oito millas de Braga, onde se conserva unha adicación a Traxano (*CIL* II, 4276) e se testemuña unha *pausata* medieval (*DC*, 420). Caldas das Taipas inclúese hoxe no termo municipal de Guimarães, pero na beira dereita do Ave, polo que se cadra podería atribuírse á terra de Lanhoso no Medioevo: malia o especulativo da redución, casaría co ámbito xeográfico que estamos a discernir para a xurisdición local da Braga sueva, á luz das demais *ecclesiae in uicino*. Coido, con todo, que o máis sensato é deixar completamente aberta a localización de *Milia*.

A última *ecclesia in uicino* de Braga é *Ciliolis*, que presenta como formas alternativas *Cilliolis*, *Cyliolis*, *Giliolis* e *Cirilil* (David, 1947a: 31, nI.7). Xa o padre H. C. de Argote (1734: 695) vinculou este topónimo ao río Selho, que atravesa o concello de Guimarães, hipótese recuperada máis recentemente por J. de Alarcão (2001: 32). Pola contra, A. A. Fernandes (1997: 56) opuxo Celouros, Fafe, polo mesmo criterio de afinidade toponímica; e o padre M. Carbajal Sobral (1999: 230) a contorna de Santo Tirso, este sen fornecer argumentación ningunha. Foi, polo demais, tamén o padre H. C. de Argote (*op. cit.*) quen antes e mellor reparou na afinidade do topónimo de *Ciliolis* co de *Cilioto* (*Par.*, I, 12), propondo que se trataría de dúas igrexas veciñas no val do Selho. Á luz da nosa interpretación textual do *Parroquial suevo*, tratándose *Cilioto* dunha *ecclesia ad portum* e xa que logo estraña á xurisdición local de Braga, coido que non podemos sustentar esta proposta. Todo o que se dixo de *Ciliolis*, no mellor dos casos en base a afinidades máis ou menos pertinentes con topónimos actuais, é ao meu ver igual de válido para *Cilioto*, e o afastamento xeográfico verbo a Braga de todas e cada unha das propostas existentes suxírenos a inverosimilitude da súa relación cunha *ecclesia in uicino* coma *Ciliolis*. Por iso, será no apartado correspondente a *Cilioto* onde afofonde arredor deste complexo asunto (*vid.* §10.5). Polo de agora, réstame concluír simplemente que non coñezo ningunha redución acaída para *Ciliolis*.

Alén das *ecclesiae in uicino*, dentro de —ou canda menos, encravado en— a xurisdición local de Braga atopamos o mosteiro de Dume (*Par.*, VI; doc. 10.1). Poida que a súa dignidade episcopal singularizase a súa contorna como un territorio xurisdicionalmente autónomo. Con todo, a imposibilidade de delimitarmos o seu couto, a inexistencia dalgún herdeiro xurisdicional no Alto Medioevo, a súa proximidade a Braga e o feito de que Dume entre dentro da categoría tardo-antiga de mosteiros suburbanos (Díaz Martínez, 2011: 233-234), desaconséllanos en definitivamente diferencialo na nosa cartografía.

Na Tardoantigüidade, Braga destaca como un dos principais fulcros urbanos e administrativos da *Galecia*, como posíbel *sedes regia* sueva (cfr. §5.6) e metrópole eclesiástica dende canda menos o século VI, dignidade compartida con Lugo no período suevo-católico (§8.9).

Polo demais, podemos concluír, en base á redución das *ecclesiae in uicino* bracarenses ubicábeis con algunha verosimilitude, que a xurisdición local de Braga abrangueu os *territoria* medievais de Braga, Lanhoso e Vieira. Albiscamos tamén unha segregación no limiar da conquista visigoda, pois a emisión monetar de *Adonis* en época de Recaredo, cando no *Parroquial* a súa homóloga *Adonessa* non era máis ca unha *ecclesia in uicino*, suxire unha mudanza estatutaria para un espazo que, non podendo ser Braga, cumpriría identificar con Lanhoso e/ou Vieira.

10.2. *Agilio*

Definida como *ecclesia ad portum* (*Par.*, I, 9), *Agilio* presenta ademais as variantes de lectura *Ailio*, *Aylio*, *Aylo*, *Aylon* e *Arlo* (David, 1947a: 31, nI.9).

O padre H. C. de Argote (1738: 324) afirmaba que esta parroquia “nao se sabe onde era”. Do mesmo xeito, A. A. Fernandes (1997: 57), recoñeceu non ter proposta de localización para esta igrexa, despois de retractar a súa vella redución en Gelhe, Ponte de Lima. Hei de recoñecer, pola miña banda, non ter localizado sequera ese lugar de Gelhe. Para J. de Alarcão

(2001: 32-33) o *Parroquial* “recomeçar[ia] a enumeración” despois da mención *ad portum* (*Par.*, I, 9), pasando a enumerar igrexas dende Braga deica o norte. *Agilio* ficaría así non moi lonxe da cidade, suxerindo unha localización concreta no castro de Gróvios.

Pregúntome se, malia a insólita ortografía, esta igrexa non terá algunha relación co único «Aguiar» que hai preto de Braga: a extinta freguesía de Santa Lucrécia de Aguiar, Barcelos, a norte do Cávado, e xa que logo identificábel coa terra medieval de Entre-Neiva-e-Cávado.

10.3. *Carandonis*

Definida como *ecclesia ad portum* (*Par.*, I, 10), *Carandonis* aparece tamén coas variantes manuscritas de *Carrandonis*, *Carantonis*, *Perandonis*, *Ceutendonis* e *Ceutendones* (David, 1947a: 32, nI.10). O padre H. C. de Argote (1738: 324-326) presumía “estarem errados os codices”, propoñendo corrixir o termo por *Septemdonis*, malia non suxerir proposta de localización ningunha. Malia consignar *Carantonis* —lectura dos padres G. de Loaisa e M. Risco e do manuscrito n.º 1346 da Biblioteca Nacional de Madrid— na súa edición, o padre P. David (1947a: 32, nI.10) afirmou que “la forme originale était sans doute Carantonis”. En realidade, ningunha das formas testemuñadas suxire esa oclusiva alveolar xorda supostamente orixinal (-t-), contendo todas, sen excepción, o grafema sonoro (-d-). Sexa como for, a nivel lingüístico é difícil de explicar o paso da secuencia -nd- a -nt- e viceversa.

A. A. Fernandes (1997: 57) propuxo, por similitude toponímica, a súa redución en Cantonha, lugar da freguesía de Costa, Guimarães. No seu estudo engadiu unha das súas imaxinativas secuencias toponímicas (*Carantonis* > **Carantonia* > **Carantõia* > **Cantronha* > *Cantonha*), concluindo que “não seria incrível a realidade de *Carantonia* [figurar] no próprio original do documento”. Para el, o local derivaría dunha tribo dos *Carantonii*, a través dunha *ciuitas Carantonis* con fulcro no veciño castro da Penha, cuxo *territorium* se correspondería á xurisdición medieval de Guimarães. A. A. Fernandes procurou demostrar esta proposta á luz dun diploma da colexiata de Guimarães do ano 1202:

Ego Petrus Cantoni una cum filiis meis Petro Petriz et Lopa Petriz et Dominico Petriz et Martino Petriz tibi Martino de Costa facimus kartam uenedicionis perpetueque firmitudinis de nostra hereditate quam habemus in uilla de costa, in loco qui dicitur Cantoni uidelicet quantum habemus ab ecclesia Sancti Mametis usque ad fluuium Merdari (VMH, n.º. 153, p. 113).

Para A. A. Fernandes (*supra cit.*), a correspondencia onomástica entre Pedro *Cantoni* e esta *hereditas Cantoni* deberíase non a que o propietario dese nome ao lugar, senón a que o recibiu del. Non é posíbel, certamente, someter a verificación certa esta conxectura, pero en calquera caso cómpre sinalar que, sendo *Cantoni* unha simple *hereditas* —a *uilla* neste caso sería Costa—, e semellando a todas luces *Cantoni* o apelido patronímico do propio Pedro, poida que a solución máis sinxela sexa que un **Cantonus*, pai do devandito Pedro, dese nome tanto á propiedade como ao patronímico do seu fillo. Coido que estamos perante un nidio sesgo de confirmación, pois observando o problema dende a distancia o que semella é que a alegación documental reduce a verosimilitude da hipótese de Cantonha, ben máis atractiva se só coñecesemos o topónimo actual e non os matices subxacentes na noticia medieval. Sexa como for, o padre A. J. da Costa (1997: 387) subscribiu a opción de Cantonha como local da sueva *Carandonis*.

Pola súa banda, J. Alarcão (2001: 33), ao conxectar a partires da mención *ad portum* (*Par.*, I, 9) unha inversión da orde de redación —pasando para el as igrexas a nomearse deica ao norte de Braga—, recusa a opción de Cantonha, limitándose, sen aportar ningunha solución alternativa, a situar *Carandonis* “a norte ou nordeste do castro de Gróvios” (*vid.* §10.2). Engade asemade este estudoso, contra a proposta de A. A. Fernandes, que “não nos parece que que de *Carantonis* possa derivar *Cantoni*”, e que a bisbarra de Guimarães non sería de seu

unha redución propicia por mor de que, para el, xa se acharían nela outras tres igrexas: *Milia*, *Ciliolis* e *Occulis* (vid. §§10.1; 10.7). Ese é a mesma razón que me comina a desestimar a hipótese de Cantonha, embora discrepe sensibelmemente coas igrexas que propoño ubicar na devandita bisbarra (§§10.5; 10.7). Non sendo moi convincente tampouco a proposta de J. de Alarcão, cumprirá deixar aberta a localización de *Carandonis*.

É así como me permito introducir outra vía de achegamento ao problema da localización non só de *Carandonis* senón doutras igrexas bracarenses sen evidencia toponímica firme. O criterio que propoño é o «defectivo»: ubicadas e formulada a correspondencia estrutural de todas e cada unha das igrexas con argumentos relevantes para a súa redución, non só bracarenses, senón de todo o reino suevo, atribuír os espazos baleiros que emerxen do confronto coa xeografía medieval ás igrexas pendentes de localización. Por este criterio defectivo, cheguei á conclusión de que a ubicación idónea de *Carandonis* é a terra de Bande (vid. apéndice 1). Precisamente no concello de Bande temos unha parroquia, Cadós, que coído que podería poñerse en relación co topónimo suevo. Mais obviamente, de asociarmos un lugar de culto concreto a *Carandonis* dentro da redución proposta, imporíase como candidato un dos monumentos máis importantes da Galiza do pre-románico: a veciña igrexa de Santa Comba de Bande.

10.4. *Tauuis*

Definida como *ecclesia ad portum* de Braga (*Par.*, I, 11), *Tauuis* presenta as variantes de lectura *Tauis*, *Taubis* e *Laubis*, sendo as dúas últimas as máis xerais (David, 1947a: 32, nI.11). O padre P. David optou na súa edición pola lectura do *Liber fidei*. Eu mesmo teño suxerido noutro traballo, sen moito convencemento, o seu difuso paralelismo toponímico coa ceca visigótica TORIVIANA ou TVRIVIANA (Fernández Calo, 2015a: 189), máis plausibelmente atribuíbel a unha *ecclesia in uicino* portucalense, *Torebia* (cfr. §10.23).

Verbo ás propostas de redución, xa o padre H. C. de Argote (1734: 697) suxeriu que *Tauuis* podería ter sido mencionada case cinco séculos despois nunha sentenza de D. Afonso V a prol da sé bracarense como lugar de reunión do *concilium* rexio. O texto da sentenza é a seguinte:

Perducti fuerunt in concilio ad suum diem placiti ante ille iudice hic in Taukis in ripa maris et elegerunt ibidem ut dedissent legem ad eos in presentia regis et ordinauerunt iudices ut misissent testimonias de amborum partibus in eius concilio et perexquisissent de eis ueritate (LF, pp. 44-51).

En base a este texto, o padre Argote (*supra cit.*) limitouse entón a sinalar que esta *Taukis* “estaría perto da Costa do mar, que entendo ser esta Freguesia, que os Codices acima chamaõ Tauvis, ou Tavis”. O padre A. J. da Costa (1954: 134-135) recuperou no seu momento esta hipótese, que concretou postulando a súa identificación coa actual freguesia de Tougues, no concelho de Vila do Conde. Porén, esta localización foi desestimada pola crítica posterior. Tanto A. A. Fernandes (1997: 58, n112) coma J. de Alarcão (2001: 33), que indistintamente optaron pola lectura *Taubis*, insistiron en que a ubicación de Tougues a sur do Ave, e xa que logo no presumíbel ámbito diocesano do Porto, desbotaría a súa candidatura para albergar unha igrexa bracarense. Se cadra convencido pola crítica de A. A. Fernandes, na segunda edición da súa obra —a fundamentalmente empregada nesta tese— A. J. da Costa (1997: 389) computou *Tauuis* entre as “circunscrições do *Parrochiale Suevum* aínda não identificadas”.

Porén, esta mesma crítica que desestimou a proposta de A. J. da Costa non foi quen tampouco de aportar unha alternativa consensuada. A. A. Fernandes (1997: 58) levou *Tauuis* a Toubres, lugar da freguesía de Jou, Murça, identificando uns vindeiros topónimos —Castelo, Cidade e Banho— que supostamente indicarian o fulcro dunha hipotética *ciuitas Taubis*

(Fernandes, 1997: 58). Como acostumaba, A. A. Fernandes aportou tamén aquí unha das súas peculiares secuencias toponímicas: *Taubis* > **Toubes* > *Toubres*, asegurando “não oferece[r] qualquer singularidade”... Mais certamente semellante irrupción inxustificada dunha vibrante entra dentro do ámbito da singularidade. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 230) ubicou *Tauuis* en Touves, segundo el parroquia sita entre Valpaços e Murça. Con todo, hei de recoñecer non ter localizado a súa proposta, que intúo ser unha errata pola antedita *Toubres*, en ningunha referencia cartográfica. Seducido tamén pola opción trasmontana, F. López Alsina (2013: 109) ten suxerido que *Tauuis* fose a igrexa de *Totis* mencionada no preito de 1078 sobre Baronceli (*LF*, 21; 619 = Costa, 1997b: n.º. 27), que particularmente prefiro identificar con *Tureco* (§10.15).

Emporiso, coido que de todas as propostas a que máis creto merece é a J. de Alarcão (2001: 33). Partindo de “não parece[r] que *Taubis* possa ter evoluído para *Toubres* nem *Tougues*”, este autor opta por interpretala ao abeiro da súa hipótese de se situaren todas as *ecclesiae ad portum* a norte de Braga. Localiza en concreto a freguesía de Touvedo, no concello de Ponte da Barca, e o lugar de Tovedo, no de Vieira do Minho, suxerindo que o seu étimo **Taubetum* contería o mesmo radical **taub-* de *Taubis*. Sen aportar un xuízo categórico, conclúe finalmente a súa preferencia polo Touvedo de Ponte da Barca, “por razões de sequência geográfica”. Ao meu ver, a razón que realmente inclina a balanza é o feito de constituír Touvedo unha freguesía e non unha simple aldea, e sobre todo a circunstancia de que a terra de Vieira semella adscribíbel ao *uicinum* bracarense en época sueva (cfr. §10.1).

No seu compendio de parroquias do *Censual de Braga*, o padre A. J. da Costa (1997b: n.ºs. 521-522, p. 212) apórtanos as mencións documentais das freguesías de São Lourenço e São Salvador de Touvedo, Ponte da Barca. A máis antiga testemuñada é a primeira, a propósito da súa delimitación, deica 1140, co veciño couto de Vila Nova: *quomodo diuidit uilla noua cum Touedo* (*DR* I, n.º. 175). Constatámola, xa que logo, practicamente na forma romance na que chegou a nós; pero se *Tauuis* non amosa unha derivación canónica en *Touedo* a non ser que se conxecture algunha sufixación, o certo é que poucas correspondencias toponímicas tan claras como esta podemos fornecer para o *Parroquial suevo*. Coincido, pois, en identificar *Tauuis* con Touvedo, o que leva a súa correspondencia estrutural á terra e arcediagado medieval de Entre-Homem-e-Lima, e máis concretamente á súa herdeira a terra de Vade ou Nóbrega. Con todo, polo medio restaría a terra de Riocaldo ou Araúxo, que ficou da banda galega logo da formalización da fronteira portuguesa, pero cuxa xurisdición, que penetra dun xeito canda menos insólito no *territorium* orixinal de Entre-Homem-e-Lima, suxire ao meu ver unha afinidade xurisdiccional primitiva.

10.5. *Cilioto*

Definida como *ecclesia ad Portum* (*Par.*, I, 12), a entidade que optamos por restituír *Cilioto* preséntasenos coas variantes de lectura *Ciliotuo*, *Ciliotro*, *Cilioto* e *Ciliotao*, esta última restitución crítica do padre P. David, pero cada unha delas representadas por cadanseu par de manuscritos (David, 1947a: 32, nL12). Aínda recoñecendo a completa imposibilidade de determinar a forma orixinal do topónimo, hei de sinalar que o *Ciliotao* polo que optou o padre P. David é se cadra o máis discorde coa toponimia galego-portuguesa dos testemuñados. Ao abeiro das terminacións *-tao*, *-tuo*, *-tro* e *-to*, cómpre sinalar que as únicas grafías comúns son *t* e *o*, polo que se cadra a máis achegada á orixinal sexa precisamente *Cilioto*, lectura de B. de Brito e G. de Loaisa. A título hipotético, gustárame engadir que a semellanza que as grafías *t* e *a* teñen na chamada caligrafía visigótica podería suxerir unha xeminação orixinal do *t*: **Ciliotto*, derivando nas catro formas testemuñadas, das que case todas conteñen unha secuencia final, precisamente, de tres grafías.

Segundo A. A. Fernandes (1997: 58), *Ciliotao* podería tratarse dunha deturpación de Celorico (*Ciliorico*), suxerindo unha localización concreta —ignoro con qué fundamento— na

freguesia de Carvalho, do devandito concelho. A mesma redución de Celorico de Basto repetiu o padre M. Carbajal Sobral (1999: 230). Pola contra, J. de Alarcão (2001: 34), fiel á súa hipótese dunha orde de relación xeográfica deica o norte de Braga dende a mención *ad portum* (Par., I, 8), prefere levala ata Beiral do Lima, Ponte de Lima, sé dunha necrópole do século VI.

Porén, cómpre xunguir o problema da redución de *Cilioto* co de *Ciliolis* (Par., I, 7), non porque garden ningunha correspondencia xeográfica, senón porque a redución máis acaída da primeira antóllase a que a historiografía ten atribuído convencionalmente á segunda. No apartado correspondente (§10.1) amosamos, en efecto, que todas as achegas historiográficas que atinxen á *ecclesia in uicino Ciliolis* (Par., I, 7) son válidas para *Cilioto*, e sobre todo máis verosímiles pola distancia na que incorren verbo á xurisdición local de Braga, da que dependía a primeira. Tamén por iso repetiremos agora —pero sobre todo ampliaremos— o que daquela apuntamos.

O padre H. C. de Argote (1734: 695) postulou tanto para *Ciliolis* como para *Cilioto* unha redución “nas visinhanças do rio Celinho, a que chamavaõ Ciliolum”. Trátase, de feito, do río Selinho, hidrónimo que non me foi posíbel corroborar pero que de calquera xeito confluiría no Selho, no concelho de Guimarães, como ilustran un par de diplomas de 1008 que os denominan paralelamente *Seliolo* e *Selio*, a propósito da ubicación do mosteiro desta cidade:

Quorum baselica noscitur ese fundata uimaranis sciterio loco predicto inter duos arrosios Selio et Seliolo territorio ambas Aues radice montis Latito (VMH, n.ºs. 20-21, pp. 20 e 23 = DC, 201).

Embora sen citar ao padre H. C. de Argote, máis recentemente J. de Alarcão (2001: 32) ten recuperado esta hipótese, apuntando que desta documentación “despreende-se que o Seliolo era afluente ou vizinho do rio Selio”, que evidentemente “é hoje o Selho”. J. de Alarcão propón localizar a igrexa na actual freguesia de Serzedelo —para el “Cerzedelo”—, facéndose eco dunha serie de indicios que suxerirían a súa importancia en época romana: unha serie de aras ao deus indíxena Corono e a Xúpiter (RAP, 46; 328-329 = CIL II, 5562; 5565; AE, 1983, 552) e dunha lenda local que sitúa nela a “cidade de Pedrauca” (Cardozo, 1972: 29). Porén, A. A. Fernandes (1997: 56, n103) recusou a relación entre *Ciliolis* e *Seliolo* sobre a base de que sería “foneticamente impossível, pois que se escrevia com s, som então diferente de ç”. Non deixa de resultar paradoxal que este autor argumente un empezo tan rigoroso da derivación fonética cando a súa alternativa se vai caracterizar por unha grande liberalidade: considerando a forma crítica do padre P. David un ablativo de plural, A. A. Fernandes (1997: 56) postulou un acusativo etimolóxico *Ciliolos*, que, sobre a suposta base de que “o grupo -li- equivale a -ll- geminado”, ofrecería a seguinte derivación, non precisamente estándar: **Cellolos* > **Celloros* > *Celouros*. Por último, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 230) propuxo a localización de *Ciliolis* na bisbarra de Santo Tirso, pero ao non fornecer argumentación ningunha ben pode ficar tamén exenta de crítica.

Pola miña banda, coido que a hipótese máis convincente é con diferenza a asentada polo padre H. C. de Argote, que agora gustaría de redirixir a prol da identificación de *Cilioto* e non *Ciliolis*, polas razóns antes expostas. *Cilioto* pode conter tanto coma *Ciliolis* o radical hidrónimo que obra tanto en *Selio* coma en *Seliolo*. O Selho é afluente do Ave en Guimarães, e embora ignoro onde fica o presunto Selinho —cuxa relación etimolóxica con *Seliolo* resulta, por outra banda, un tanto movediza—, este simple feito apórtanos un argumento de peso para fundamentar unha correspondencia estrutural: o alto-medieval *territorium inter ambas Aues*, como de feito fica implícito no propio documento antes reproducido. Con todo, coido que a veciña terra de Montelongo, que non conta con ningunha correspondencia máis satisfactoria, podería ser tamén atribuída sen pecar de atrevemento á

mesma igrexa sueva. A proposta de Celouros, por A. A. Fernandes, corresponderíase de feito netamente con ela (cfr. §9.2).

10.6. *Cetanio*

Definida como *ecclesia ad portum* de Braga (*Par.*, I, 13), *Cetanio* é só forma crítica, non testemuñada, que para o padre P. David (1947a: 32, nI.13) conxugaría as variantes manuscritas *Getanio*, *Setanio*, *Cetania*, *Letanio*, *Letanie*, *Letunio* e *Ietaruo*. Para A. A. Fernandes (1997: 58-59), a devandita restitución estaría motivada pola lectura preconcebida de «citânia», preferindo o devandito estudoso a reconstrución **Setunio*, ao presumir que *Setanio*, unha das variantes do *Liber fidei*, denotaría a “confusão vulgaríssima do *u* redondo visigótico com *a* e deste com aquele”.

Tal como denunciou A. A. Fernandes (1997: 58-59), houbo efectivamente unha tendencia a relacionar esta igrexa con lugares hoxe denominados Citânia. Xa o padre H. C. de Argote (1734: 696) levou a súa *Gitanio* —lectura discrepante do *Liber fidei* no que respecta á *Getanio* do padre David— a unha certa “Citania”, ubicado noutra pasaxe da súa obra “alegoa e meya da Villa de Guimaraens, e outro tanto de Braga, no alto de hum monte, junto ao rio Ave” (*ibid.*: 457), que obviamente non pode ser outra máis ca Briteiros, malia non mencionar expresamente o nome parroquial como asentamento. Noutra obra posterior, o ilustre teatino repetiría a mesma redución de *Gitanio*, aportándonos, iso si, como vemos, outra forma máis do topónimo (Argote, 1738: 326). Porén, para o padre M. Carbajal Sobral (1999: 230), a súa Citânia sería unha “que hay en un ramal de la carretera de Vila Verde a Lage”, de feito Lage. Supoño que se referiría á citânia de São Julião.

Arrédanse da voz citânia A. A. Fernandes (1997: 58-59) e J. de Alarcão (2001: 33-34), embora por vieiros ben distintos. O primeiro faino ao abeiro doutra forma crítica do topónimo: **Setunio*. Malia recusar a posibilidade de a forma estándar **Cetanio* poder ter derivado en «Citânia», a secuencia evolutiva proposta —como acostuma— tampouco resulta moi convincente: **Setunio* > **Sedunio* > **Sedōio* > **Sedonho* > Sandonho, lugar da freguesía e concelho de Vila Pouca de Aguiar. Segundo A. A. Fernandes, a igrexa sueva localizárase sobre unha presunta *ciuitas* *Setunio* que nos levaría, asemade, ao vindeiro lugar de Cidadelha. Pola contra, J. de Alarcão, fiel á súa hipótese dunha orde de relación xeográfica deica o norte de Braga dende a mención *ad portum* (*Par.*, I, 8), prefíre levar *Cetanio* —segue a forma crítica do padre David— ata o río Lima, conxecturando que se trataría da *mansio* viaria romana de *Limia* (*Ant.*, 429, 6). Non semella moi convincente tampouco esta opción, baseada nunha hipótese previa arredor da orde de relación xeográfica do *Parroquial* á que ademais se engade unha excepción na seguinte entidade mencionada, *Oculus* (*Par.*, I, 14; cfr. §10.7). Ademais, a anterior a *Cetanio*, *Cilioto* (*ibid.*, I, 12), J. de Alarcão lévaa tamén á contorna de Ponte de Lima, co que discrepamos abertamente (cfr. §10.5).

Para esta igrexa non son quen de fornecer máis ca un criterio defectivo, pero coido que dabondo plausíbel: a terras medievais de Vermoim e Sande, que fican pendentes de atribución unha vez ubicadas todas as igrexas menos controvertíbeis (cfr. apéndice 1), sendo unha área precisamente veciña das igrexas citadas antes e despois, *Cilioto* e *Oculus* (*Par.*, I, 12; 14; cfr. §§10.5; 10.7).

10.7. *Oculus*

Definida como *ecclesia ad Portum* de Braga (*Par.*, I, 14), *Oculus* é un dos poucos casos nos que a forma do topónimo é constante nas diversas versións manuscritas, agás por suposto nas que se omite (David, 1947a: 32, nI. 14). Do mesmo xeito, a crítica, dende o padre H. C. de Argote (1734: 696), é unánime na súa localización na actual freguesía de São Miguel das Caldas, Vizela (Costa, 1997: 385; Fernandes, 1997: 59; Carbajal Sobral: 1999: 230; Alarcão, 2001: 34). Este insólito consenso na tan común variabilidade de opinións que adoita motivar a

análise xeográfica do *Parroquial* débese a que unha sentenza de D. Afonso V en 1014 — confirmación dunhas vellas concesións á colexiata de Guimarães do seu predecesor Ramiro II — conservou a denominación primitiva de *Occulis calidarum* para unha certa freguesia *Sancti Michaelis arcangeli* sita no *Auizella*, evidentemente correspondente á actual São Miguel das Caldas de Vizela. Este testemuño, atendido unhas veces e ignorado outras na bibliografía que nos precede, non pode ser pasado por alto agora. Procurando condensar as súas dispersas referencias xeográficas, que de seu evidencian a correspondencia da *Occulis calidarum* medieval coa actual São Miguel das Caldas, desdexando as dúbidas arredor da *Oculis* sueva, podemos fornecer o seguinte texto base:

Edificauit Mummadamna deuota arcisterium Uimaranes per iussione et consensum Ranimiri principis et testamentum secundum lex canonica docet. Et ipse Rex ad misericordiam motus concessit ad ipso monasterio mandamentos de Aue in Auizella. [...] Ipse Rex functus offitio ereptus est in regno Adefonsus Rex princeps magnus et dum peruenit in hereditate patrum eius hic in Occulis calidarum. [...] Et iterum perueniunt in eius presentia cum ipsos testamentos et scripturas. [...] Et dum talia uidit et intellexit omnia quod ibi erat conscriptum mandauit ut iurasset ipse abba [monasterii Uimaranis] cum suis fratres quia ipsos testamentos et scripturas erant uerificos et ipso iuramento de prius fuerat facto ante genitorem suum sicut et iuramentum hic in Sancti Michaelis arcangeli in Occulis calidarum per manum uicarius Ziti Donneliz et sagion Astrulfo Parentiz (VMH, I, nº. 24, pp. 25-26).

Segundo o padre H. C. de Argote (1734: 696), a localidade recibiría o seu nome “em razão de huns olhos de agua medicinal”. Evidentemente, se un manancial salutarífico motivou a adopción deste insólito topónimo podería haber pé para sospeitar que houbo outras localidades así denominadas e que a sentenza de Afonso V non forneceria unha proba decisiva da relación da *Occulis calidarum* do Vizela coa *Oculis* sueva. Porén, A. A. Fernandes (1997: 59) acredita a existencia dun lugar denominado Olhos na freguesía de São Miguel das Caldas, dato que non me foi posíbel confirmar pero que certamente nos advirte da extraordinaria singularidade do topónimo. Pola miña banda, cos datos dispoñíbeis, coido que non se pode dudar da redución convencional de *Oculis*. Mesmo J. de Alarcão (2001: 34), tendente a interpretar todas as igrexas que seguen a mención *ad portum* no *Parroquial suevo* (I, 8) nunha secuencia sur-norte dende Braga (cfr. §§10.2-6), admitiu que en *Oculis* a listaxe “dá um salto geográfico”.

Verbo á correspondencia estrutural da igrexa sueva *Oculis* e os *territoria* alto-medievais, contamos tamén neste caso cun valioso precedente da súa avaliación. En efecto, xa o padre A. J. da Costa (1997: 387) se debrozou oportunamente neste problema: “como esta freguesia fica no extremo sul do concelho de Guimarães e na margem direita do Vizela, é possível que a paróquia sueva *Oculis* abrangesse a terra de Riba de Vizela e não a de Guimarães”. É moi claro o texto, abofê, en atribuír *Occulis calidarum* ao *mandamento de Aue in Auizella*, de xeito que non podemos máis ca subscribir a súa sospeita (cfr. §9.2).

10.8. *Cerecis*

Definida como *ecclesia ad portum* (Par., I, 15), *Cerecis* presenta ademais desta forma crítica as variantes *Ceresis*, *Cercis*, *Certis* e *Cereis* (David, 1947a: 32, nl.15).

O padre H. C. de Argote (1734: 695) recoñeceu ignorar a súa localización. En troques, A. A. Fernandes (1997: 59) propuxo dúas: primeiro Cereje, lugar da freguesia de Valbom, Vila Verde; e logo, reparando —ignoro en base a qué— na “proparoxitonía vulgar na toponímia pré-romana”, en Cerjes, “mal escrito com S-”, na freguesía de Pedreira, Felgueiras. J. de Alarcão (2001: 34), sen aportar máis argumentos, deu por boa esta última localización. Hei de recoñecer non ter atopado referencias cartográficas de ningunha das dúas propostas. Curiosamente, o padre A. J. da Costa (1997: 389), que coñecía os traballos de A. A.

Fernandes, incluíu *Cerecis* na nómina de igrexas do *Parroquial* “aínda non identificadas”. Por último, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 230), sen fornecer tampouco razóns concretas, levouna aos arredores dunha certa Caldelas no río Home, polo que coido que se refiría á freguesía homónima do concello de Amarante.

Pola miña banda, antóllaseme moito máis plausíbel unha redución que ata hoxe, ao meu saber, non se ten observado nunca: a freguesía de Santa Marta de Ceredelo, Ponte de Lima. O topónimo actual, neste caso, agocha unha correspondencia etimolóxica moito máis exacta: no seu compendio de parroquias do *Censual de Braga*, o padre A. J. da Costa (1997b: 361) achéganos unha primeira mención documental nada menos que no 950: *Cheresitello in ripa Limia* (DC, 61). Por J. de Alarcão (2001: 34) teño noticia do asento dunha necrópole do século VI na veciña localidade de Beiral do Lima, o cal coido que apoia a redución proposta. De admitirmos esta localización, a correspondencia estrutural da sueva *Cerecis* sería o arcediagado de Entre-Lima-e-Neiva (cfr. §9.2).

10.9. *Petroneto*

Definida como *ecclesia ad portum* de Braga (*Par.*, I, 16). A metade das fontes do *Parroquial* conteñen esta forma *Petroneto*, estando as alternativas *Petroneo*, *Petroneyo*, *Peroneto* e *Petroncio* representadas unicamente por cadanseu manuscrito (David, 1947a: 32, nI.16).

A historiografía suscitada por esta igrexa é complexa. O padre H. C. de Argote (1734: 697) recoñeceu ignorar a súa localización, pero a crítica posterior propuxo varias posibilidades. Así, o padre A. J. da Costa (1959: 137) identificou inicialmente *Patroneto* con Padredo, lugar da freguesía de Canedo, Celorico de Basto. Porén, A. A. Fernandes (1997: 60, n119) desbotou esta hipótese en base a que, supostamente, o étimo de Padredo sería **platanetu-*. Cómpre lembrar, con todo, que a secuencia consonántica latina *pl-* evolúe convencionalmente, como é ben sabido, na africada galego-portuguesa *ch-*, de xeito que non hai base de partida para esta recusación: poida que a evolución *Petroneto* > *Padredo* non sexa moi estándar, pero dende logo éo máis ca **Platanetu* > *Padredo*. Con todo, a crítica de A. A. Fernandes houbo de desdicir ao padre A. J. da Costa, que na segunda edición do *Bispo D. Pedro* incluíu *Petroneto* entre as igrexas “non localizadas” do *Parroquial suevo* (Costa, 1997: 389). A alternativa de A. A. Fernandes (1997: 60) foi levar *Petroneto* a Pedrego, lugar da freguesía de Pereira, Barcelos, o que implicaría algunha relación da igrexa sueva co castelo de Faria e o seu posíbel precedente castrexo. Abofé, Pedrego anica o argumento lingüístico criticado polo propio A. A. Fernandes para Padredo, embora segundo el “non ofrece anormalidades: *Petroneto* > **Pedronedo* > **Pedrõedo* > *Pedreede* > **Pedredo* > *Pedrego* (por dissimilação)”... Abofé, dificilmente semellante evolución pode entrar dentro da normalidade. Dun xeito independente, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 231) tamén levou *Petroneto* ao actual concello de Barcelos, pero observando no seu caso a afinidade fonética da freguesía de Pedra Furada. Por último, J. de Alarcão (2001: 34) prefere levar *Petroneto* ás terras de Basto, como xa antes del fixera o padre A. J. da Costa, embora no seu caso sen máis argumento cá súa hipótese de ter constituído esta bisbarra unha *ciuitas* en época romana.

Particularmente, tamén defendo, coma J. de Alarcão, a definición dunha *ciuitas* —embora non a mesma ca el— nesta terra de Basto (*vid.* §10.65), pero o argumento non ha de ser agora unha correspondencia estrutural que aínda non estudamos. Abonde, simplemente, con recoñecermos o simple argumento toponímico fornecido polo padre A. J. da Costa, a afinidade do actual Padredo, como o mellor de cantos se teñen formulado para a redución da *ecclesia Petroneto*. Engadamos outro paralelo toponímico da bisbarra: a propia serra da Padrela, divisoria de augas entre o Tâmega e os afluentes trasmontanos do Douro. Non podemos saír da incerteza, mais a correspondencia estrutural idónea que emerxe para esta igrexa sueva é efectivamente o *territorium* e arcediagado medieval de Basto, ao que engadirei

na miña cartografía os espazos de atribución incerta da bisbarra, incluíndo a veciña terra de Pena, simplemente por resultaren orograficamente máis afíns a este val terminal do Támeiga do que a calquera outra entidade sueva veciña; e porque o seu nome medieval desta última podería estar semántica, e por extensión xenealoxicamente, relacionado co corónimo *sueuo Petroneto*.

10.10. *Euuesis*

Para a *ecclesia ad portum* (Par., I, 17) da que nos ocuparemos agora, o padre P. David (1947a: 32, nI.17) tomou en consideración a forma testemuñada da *ciuitas* galaico-romana dos *Equaesii* (CIL II, 2477) para restituír a forma *Equesis*, que con todo non se atopa máis ca na versión alcobacense. Testemúñase, alén disto, a forma *Equirie* do padre G. de Loaisa; pero sobre todo *Equisis*, presente sen variacións en todas as demais versións manuscritas do *Parroquial* (David, *op. cit.*). Con todo, o numerario visigodo opón a variante EWESIS, que non coñecía P. David pero que curiosamente se achega á súa restitución, a través dunha moeda de Sisebuto (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 307). Esta variante numismática, sen dúbida máis próxima á forma empregada na Tardoantigüidade, é en definitiva a que mellor pode etiquetar a entidade en cuestión, que citarei consecuentemente como *Euuesis*.

Alén dos argumentos toponímicos, xeralmente a crítica ten xirado arredor de dous datos complementarios para a redución xeográfica desta igrexa: o testemuño anterior da antedita *ciuitas* dos *Equaesii*, e a alusión ao *Parroquial sueuo* que no século XI se fixo no preito entre os bispos de Braga e Ourense pola terra de Baronceli. Á discusión da *ciuitas* dos *Equaesii* adicase un apartado noutro lugar desta tese (§11.35). Sinalemos simplemente agora que os únicos datos específicos arredor da súa localización xeográfica é a súa adscripción segundo Plinio o vello (Nat., III, 28) ao *conuentus* bracarense, e a súa mención no *Padrão dos povos* de Chaves (CIL II, 2477), que aparentemente suxire a súa proximidade a esta localidade. Cómpre agora, pola contra, centrármonos no devandito preito por Baronceli, cuxa interpretación semella ir *a priori* na mesma liña, pois este distrito medieval non é outro có que ocupou o mesmo espazo cá Chaves romana. As actas do preito proporcionánnos o seguinte texto base:

Ut scitum est a cunctis diuulgatum ad uniuersis ut in cunctis omnibus notum fiat eo quod in temporibus Adefonsi principis intentio horitur inter episcopos nominatos Petrus Bracarenensis et Hederonius Auriense super dioceses et parrocias de Bracare super territorio Baroncelli, dicente Petrus episcopus de Bracara esse et dicente Ederonius episcopus eo quod erat de Auriense. Et super hanc causam coniuncti fuerunt ante ille rex hic in opido nominato [Troila] ubi erant comites Gundisaluus Saluatoriz, Petrus prolis Pelagii et de urbs Conimbrie Sisnandus qui uocatur aluazir et omne caterua palatii regis. Et altercati fuerunt super illa terra inuenerunt per Liber Canon ueritate esse de Bracara sicut illa sententia declarat quomodo in temporibus Teudemirus rex Sueuorum ipsos episcopos de omnes urbes et prouincias plurimas sub imperio eis in concilio Lucense dioceses et parrocias diuiserunt ne inter episcopos contemptio aliquatenus fieret. Tempore ipsi Teodemiri Era DC.^a X.^a [n.b.: DCVII] editum est ipsum sinodum et ibi diuiserunt ad cathedra Bracarensem ecclesias et parrocias ubi scriptum est [Totis] et ibi inuenitur omne ruina antiqua sicut Equisis et Bergantia atque alias. Dum autem talia uidit Adefonsus princeps elegit cum omne concilium ut iudicasset Sesnandus aluazir inter eos ueritate sicut et iudicauit ut dedisset Petrus episcopus suum clericum qui iurasset quia erat ueritas de Bracara sicut et iurauit ibi in castro Froila in ipsa ecclesia Menendus nomine et recepisset suam diocesim et recepit. Ipse autem Petrus episcopus Bracarense ad misericordiam motus dedit Hederonius medietate de ipsam diocesem (LF, n.º. 21 = 619 = Costa, 2000: 392-393).

Este texto, con todo, conservouse nunha dobre liña documental, inserta no *Liber fidei* de Braga. A outra versión reproduce un texto idéntico pero con algunha variante ortográfica.

Significativamente, estas variantes afectan a dous datos tan relevantes coma o lugar de reunión do *concilium* e a primeira referencia do *Parroquial suevo* alegada:

- 1º. — *opido nominato Froila* (LF, nº. 21) fronte a *Troila* (nº. 619);
- 2º. — *ubi scriptum est Totis* (nº. 21) fronte a *Cotis* (nº. 619).

No texto reproducido tentei conciliar ambas as versións a prol das variantes máis plausíbeis. Podemos ter por certo, en efecto, que a lectura correcta do lugar de reunión é *Troila* da segunda versión (LF, nº. 619), ao se corresponder co castelo de Tróia, “hoje lugar de deserto” da freguesia de Mairós, Chaves (Alarcão, 2015: 38). Como xa teño sinalado noutro lugar desta memoria (§9.20), o castelo de Tróia ubícase preto da actual fronteira galego-portuguesa: na época do preito, debíase de ubicar máis ou menos no fulcro mesmo de Baronceli, distrito que, como se observa no texto reproducido, foi dividido pola metade como resultado do *concilium* alí celebrado. Do mesmo xeito, a primeira referencia do *Parroquial suevo* alegada no texto reproducido, *Totis*, transfórmase en *Cotis* na segunda versión (cfr. ed. Costa, 2000: 393). Aquí a solución non é tan sinxela: embora *a priori* a segunda semelle outra volta a idónea, pola súa certa afinidade coa igrexa de *Coetos* (Par., I, 3), F. López Alsina (2013: 109) ten optado pola outra, suxerindo a súa correspondencia con *Tauuis* (Par., I, 11). Embora como se observa optei pola mesma lectura *Totis* na edición do texto, a miña razón é ben diferente.

Resumindo, a acta xudicial que nos ocupa introdúcese coa controversia existente entre os bispos Pedro de Braga e Ederonio de Ourense polo *territorio Baronceli*, que os dous reclamaban como propio para cadansúa sé. Para resolver a controversia, o rei Afonso VI reuniu un *concilium* no castelo de Tróia, presidido polo conde Sisnando de Coimbra, en calidade de *aluazir*. No proceso resultante acudiuse a un certo *Liber canon* bracarense que contiña unha copia do que hoxe coñecemos como *Parroquial suevo*. O texto introduce esta parte do proceso afirmando simplemente que o *Liber canon* daba a razón á postura bracarense sobre Baronceli, para de seguido describir o contexto de redacción do documento alegado: o suposto concilio de Lugo reunido por Teodomiro, curiosamente situándoo nunha data incorrecta, *Era DCX* no canto de *DCVII* (Costa, 1997b: 392). Logo desta contextualización do documento alegado, o texto pasa a empregar a voz presente para sinalar que o *Parroquial* lle atribuíu a Braga as *ecclesias et parrocias* a partires de “onde está escrito” (*ubi scriptum est*) a mención *Totis* ou *Cotis*; e de seguido pásase á voz pasiva para recoñecer que desa suposta *parrocia* non foron atopadas (*inuenitur*) máis nada ca ruínas (*omne ruina antiqua*), engadíndose finalmente que esa era a mesma situación que definiría outras referencias do documento: *sicut Equisis et Bergantia atque alias*. As actas sinalan a continuación que se pediu ao bispo de Braga xurar a veracidade desa información, que pretendidamente confirmaba a pose bracarense de Baronceli. Tras o xuramento, o bispo de Braga concedeu a metade da *diocesis* —na acepción de distrito eclesiástico local— de Baronceli ao seu homólogo auriense. Aquí conclúe o fragmento reproducido, pero as actas continúan cos xuramentos e recoñecementos mutuos e as subscricións finais, así como a data de resolución do preito que é o 18 de decembro de 1078.

Evidentemente, o interese deste texto en relación á localización da *Euuesis* tardo-antiga limitase ao valor que poida ter a súa enigmática mención como unha das «antigas ruínas» mencionadas no *Parroquial suevo*. A referencia é tan singular, tan confusa e —malia só existiren dúas versións— tan variábel, que pode dar pé a interpretacións absolutamente contraditorias. A crítica do documento, iso si, é practicamente inexistente, se cadra porque a investigación medievalista se limitou a empregalo como testemuño da bipartición de Baronceli, sen preocuparse por explorar os evidentes problemas que penden sobre a súa interpretación específica (v.g. Fernández Casal, 2003; Pérez Rodríguez, 2015). Apenas pode

citar, como autores que si teñen reparado na alusión ao *Parroquial suevo* deste documento, a A. A. Fernandes e a F. López Alsina, e cada un deles aporta unha lectura radicalmente dispar da súa motivación. En primeiro lugar, A. A. Fernandes (1997: 60) opina que o amanuense fixo unha escolla arbitraria dos topónimos do *Parroquial* lidos no preito, citando as tres *parochiae* que figuran nas actas “como podería [...] citar outras”, polo que a súa relación “não prova a [...] sua] contigüidade”. Suxire, ademais, que na época do preito xa só se recoñecía a localización de *Bergantia*, “nomeadamente por facilidades toponímicas”, ignorándose a das dúas outras. Pola contra, F. López Alsina (2013: 109-110) suxire que se esas tres *parrochias* e non outras foron nomeadas foi porque na época do preito ficaría “una cierta conciencia de su localización”; e a súa alusión concreta, desas e non outras, gardaría relación coa súa afastada correspondencia coa terra de Baronceli, malia as mudanzas que puidera ter experimentado dende aquela a xeografía eclesiástica.

Ata onde sei, nunca se pretendeu separar o problema da ubicación da igrexa e ceca tardo-antiga de *Euuesis* do dos *Equaesii* de época romana. Ata onde sei tamén, o primeiro en formular o contributo do preito de 1078 para a ubicación dos antigos *Equaesii* foi A. C. F. da Silva (1986: 284), que malia non aportar argumento de ningún tipo, asentou un *tópos* de longo percorrido na historiografía portuguesa posterior, ao ubicalos nas estribacións meridionais das serras do Gerês e do Larouco, ou sexa as terras do Barroso (cfr. §11.35); opción dada por boa en sucesivos traballos para os *Equaesii* de época romana e a *Equisis* sueva por J. de Alarcão (1998a: 28; 2001: 34). Unha parte dos investigadores que se ocuparon do problema fixérono sen pretenderen desbotar ningún dato pero tamén obviando parte deles. Así, xa vimos que F. López Alsina (2013: 109-110) nos aporta unha das análises máis detalladas arredor do preito de 1078, pero non hai nela mención ningunha dos *Equaesii* de época romana que fundamente a súa redución da *Euuesis* sueva: para el, simplemente, esta antiga *parrochia* gardaría algunha relación, canda *Tauuis* e *Bergantia*, co ámbito xeográfico que no século XI ocupaba Baronceli. Finalmente, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 231), sen referenciar o preito, o testemuño dos antigos *Equaesii*, ou sequera a bibliografía anterior, vai postular a mesma redución xeográfica da *Equisis* sueva ca A. C. F. da Silva e J. de Alarcão. Nun traballo moi anterior e con outras preocupacións ben diferentes, A. Rodríguez Colmenero (1977: 29) si que puxo en relación esta igrexa cos antigos *Equaesii*, asociando toponimicamente ambas as entidades coa serra da Queixa, pero conxecturando —ignoro en base a qué— un desprazamento coronímico dende a vertente setentrional da serra deica o val de Laza, onde segundo el se asentaría a igrexa tardo-antiga.

Só A. A. Fernandes (1997: 60-62) adicou un certo esforzo a desbotar o contributo dunha destas fontes complementarias para a redución da *Euuesis* tardo-antiga: concretamente, como xa vimos, as implicacións xeográficas das alusións do preito de 1078 ao *Parroquial suevo*. Para el, a mención das tres *parrochias* sería arbitraria, e o problema da ubicación da *Equisis* mencionada na acta xudicial, esencialmente independente delo. A. A. Fernandes apoiou expresamente a relación entre os *Equaesii* de época romana e a *Euuesis* sueva, opoñéndose con todo á súa relación coa serra do Larouco e con Chaves. Non o fixo dun xeito moi firme, pois matizou que “mesmo quando viesse a provar-se que os *Equaesii* estanciavam, de facto, no Larouco, para ambas as bandas, podería supor-se un ramo estabelecido, um pouco para suroeste, no médio do Tâmega, o qual se paroquializasse” (Fernandes, 1997: 60). A súa opción, en efecto, é a terra de Basto, fundamentada nun suposto topónimo *Queijus* da freguesia de Veade, Celorico de Basto. A. A. Fernandes (1997: 60, n122) explica ter noticia deste topónimo por informes locais que aportan as variantes *Cajus* e *Quejos*, e por se fose pouco con oscilación da sílaba tónica. Hei de recoñecer que nin atopei referencia cartográfica ningunha dalgún deses topónimos, nin semella que sobre unha base tan inconsistente se poida conxecturar a localización dunha igrexa sueva. Existen moitos outros topónimos con presenza do mesmo lexema que non presentan o problema da variabilidade, e non digamos da

escuridade documental, do fornecido por A. A. Fernandes: por exemplo, Queijada, freguesia de Ponte de Lima, ou a propia serra da Queixa, opción que como vimos se vén observado acotío para os antigos *Equaesí*. Habendo tantos outros mellores candidatos conforme ao mesmo exacto criterio toponímico, coido que a simple precaución intelectual nos obriga a desatendermos o “obscuro topónimo” preconizado —e así expresamente definido— por A. A. Fernandes (1997: 60). De feito, a opción foi no seu momento acremente criticada a simple nivel lingüístico —o tratamento do topónimo por A. A. Fernandes (1997: 61-62) é esencialmente unha reafirmación fronte ás críticas recibidas—, do que se dixo entrar “na sequência de atribucións regionalistas sem conveniente fundamentação” (Silva, 1986: 284, n265).

Certamente, non semella xustificábel pescudar unha localización na terra de Basto cando os escasos datos complementarios —tanto as referencias dos antigos *Equaesí* coma a mención do preito de 1078— apuntan á contorna de Chaves. A. A. Fernandes resolveu este problema afirmando que os datos dispoñíbeis arredor dos antigos *Equaesí* non impoñen a súa localización nesa latitude, e que a mención do preito é arbitraria e non implica ningunha información xeográfica. Malia termos recusado a opción por el preconizada para a ubicación da *Euuesis* sueva, cómpre non subestimarmos as súas precaucións verbo ao convencionalmente admitido para as súas fontes complementarias. Mais se todo o que atinxe limitadamente aos antigos *Equaesí* será tratado no seu apartado específico (§11.35), centrareime agora na crítica do preito de 1078.

Neste senso, cómpre recoñecermos a nosa ignorancia verbo ao contexto no que foi redactado o documento, que podería tanto ser o compendio taquigráfico do preito como un rexesto das súas actas: en calquera dos dous casos podería haber pé para pensar que o seu redactor omitise parte das igrexas citadas no proceso, se nel se leu a totalidade do *Parroquial*, non tendo xa que logo consecuencias para a redución xeográfica de *Equisís*, unha das *parrocias* citadas, como pensaba A. A. Fernandes. Abofé, dado que aquí pretendemos reducir esta igrexa sueva a través de todos os datos posíbeis, tal interpretación non nos resulta atractiva... Mais evidentemente non pretendo fundamentar a miña crítica en semellante falacia *ad consequentiam*. Emporiso, si cómpre explorarmos todas as posibilidades, e xa só isto obriga a prestarmos atención tamén ás posíbeis implicacións xeográficas do texto. Coido, ademais, que hai unha razón obxectiva para desbotarmos a opción de A. A. Fernandes: non é doado soste, ao meu ver, a mera arbitrariedade da mención de *Euuesis* nun preito sobre o control de Baronceli, cando sabemos que o seu precedente institucional, a *ciuitas* dos *Equaesí*, ficaba precisamente no *hinterland* de Chaves. Só podería alegarse certamente unha casualidade excepcional, que volvería matizar ademais a mención de *Bergantia*, sita, coidamos que non casualmente, precisamente no extremo nordés da diocese bracarense, lindando coa auriense en época sueva. Por iso, coido que as implicacións xeográficas da alusión ao *Parroquial* suevo no preito por Baronceli non son só unha preferencia persoal ou unha mera opción máis a explorar, senón a solución obxectiva a este problema. En suma, se aparecen citadas *Totis-Cotis*, *Equisís* e *Bergantia*, cómpre pensar, nin máis nin menos, que efectivamente foron alegadas como proba de que Baronceli pertencía a Braga.

Mais, por que estas tres referencias parroquiais podían fundamentar unha reclamación territorial? Do mesmo xeito que veño antes de afirmar que o preito do 1078 serviu xeralmente aos medievalistas como testemuño da bipartición de Baronceli, sen ter motivado isto ningún afondamento nos enigmas que inzan este documento, así tamén a súa alegación como indicio da ubicación dos *Equaesí* limitouse meramente á presentación parcial do texto. Podemos ilustrar esta eiva co superficialísimo tratamento que A. C. F. da Silva (1986: 284) fixo do problema:

Não podemos deixar de intervir, como utilização toponímica mais criteriosa a referência medieval do *Liber fidei* a «ruina antiqua... Equisis», a favorecer a sua localización nas imediações das serras do Gerês e do Larouco, a sur do *Quarquerni*, em cujo território se viria implantar a estação de *Caladunum*.

A. C. F. da Silva límitase, pois, a citar unha parte absolutamente circunstancial do texto para extraer unha conclusión que nin moito menos xustifica o fragmento escolleito nin o propio documento en si. Non se enceta a mínima valoración das relacións entre esta *Equisis* e as outras dúas citas parroquiais oportunamente omitidas, *Totis-Cotis* e *Bergantia*. Isto non sería especialmente grave se non fose porque, paradoxalmente, estamos perante un dos tratamentos máis reflexivos do problema, sendo de feito a solución ofrecida a máis seguida para a redución dos *Equaesii*, fundamentalmente por tela dado por boa J. de Alarcão (1998a; 2001).

Xa vimos que as implicacións xeográficas das mencións parroquiais no preito de 1078 teñen unha lectura ben diferente para F. López Alsina (2013: 110), quen, lonxe de obviar parte dos datos, identifica as tres *ecclesias et parrocias* citadas con *Tauuis*, *Equisis* e *Brigantia* e considera que as tres terían ocupado dalgún xeito o que no século XI era Baronceli, sendo esa precisamente a razón da súa alegación. Abofé, tal interpretación antóllase, ata onde sei, a máis rigorosa de cantas se teñen fornecido para comprender o documento en cuestión, ao non desatender os seus problemas interpretativos, nin fornecer unha nómina parcial de parroquias suevas, nin refutar categoricamente as súas implicacións xeográficas, como teñen feito, respectivamente, a xeneralidade dos medievalistas (v.g. Fernández Casal, 2003; Pérez Rodríguez, 2015), A. C. F. da Silva (1986) e A. A. Fernandes (1997). Emporiso, mesmo nestas circunstancias, non semella doado admitila sen reservas. Embora particularmente non teño reparos en admitir canda F. López Alsina (2013: 110) que “las circunscripciones de la organización diocesana del siglo VI no podían ser las mismas que las del siglo XI, ni en su denominación ni en su concreción geográfica”, pois “cinco siglos no habían pasado en vano”, non semella doado que un distrito eclesiástico do século XI puidese corresponderse cos tres citados do século VI. Sabemos, en primeiro lugar, que as comunidades locais galaicas tenderon a se fragmentaren ao longo do tempo (Fernández Calo, 2015b; *vid.* §12.5), o que reduce a verosimilitude da idea de que un distrito eclesiástico pleno-medieval coma Baronceli puidese abranguer ata tres de época sueva. Isto non conforma certamente un argumento de xuízo decisivo, xa que a evolución alto-medieval desta bisbarra en concreto puido diferir da norma rexional. Mais a propia identidade das parroquias suevas nomeadas se opón ao postulado discutido. Xustificareino alegando agora a única delas de localización incontrovertíbel: *Bergantia*, a actual Bragança (*vid.* §10.13). Embora dende unha perspectiva superficial podería resultar admisíbel que tanto Baronceli coma Bragança, indistintamente alusivas á rexión de Trás-os-Montes, puidesen formar parte dun mesmo distrito local suevo, afondarmos nas súas circunstancias concretas afasta, coido que rotundamente, tal posibilidade. Como datos positivos cómpre alegar que, en tempo do preito, entre Bragança e Baronceli restaban dous *territoria*, Vinhais e Montenegro (cfr. §9.20); e que, en época alto-romana, a área de Bragança se situara no *conuentus* asturicense e a de Baronceli no bracarense (§§11.5; 11.72). Tendo isto presente, cumprirá desbotar a posibilidade de que o período suevo alterase esta discrepancia xurisdiccional constatada tanto antes coma despois do mesmo entre Bragança e o val do alto Tâmega.

Coido, en suma, que se realmente a tripla mención parroquial se debe non á simple arbitrariedade do amanuense senón á súa efectiva alegación no preito, a razón ten que ser outra cá súa correspondencia mutua con Baronceli. Segundo F. López Alsina (2013: 109), a mención *Totis* referiríase a *Tauuis* (*Par.* I, 11), para a que particularmente, canda outros autores, defendo a súa localización en Touvedo, que en época do preito pertencía á terra de

Vade (cfr. §§9.2; 10.4). Isto tamén complicaría a súa identificación con Baronceli, pero a razón pola que agora me refiro a ela é outra. En efecto, *Tauuis* e *Bergantia* teñen en común a súa localización no extremo setentrional do espazo diocesano bracarense en época pleno-medieval: non había máis parroquias bracarenses a norte do Lima, a partires de onde se estendía a diocese de Tui; nin a norte do Montesinho, onde facía o propio a de Ourense e Zamora. Isto suxírenos que os participantes no preito entendían que *Euuesis* tiña tamén unha localización setentrional, e que o conxunto das tres citadas delimitaba precisamente a fronteira setentrional do bispado bracarense. Esta fronteira implicaría a atribución de Baronceli —que cómpre lembrar que ata o preito incluíu terras moi a sur de Chaves (cfr. §9.20)— a prol de Braga, sen que necesariamente ningunha das tres citadas se lle correspondese.

Porén, como defendo noutro apartado deste capítulo (§10.15), *Totis-Cotis* non ha de identificarse con *Tauuis*, senón con *Turico* (*Par.*, I, 23), cuxo topónimo gardaría relación precisamente co castelo de Tróia no que se reunira o xuízo. *Turico* sería pois a demarcación suévia do val do alto Támega, correspondente a Baronceli, e a mención de *Equisis* e *Brigantia* pretendería ilustrar a situación na que se atopaban as vellas igrexas suevas do confin nordoriental do bispado bracarense. Nesta liña, as actas non afirman estritamente que no xuízo se lesen, *atque alias*, as *ecclesias et parrocias* de *Totis-Cotis*, *Equisis* e *Bergantia*, senón que, tendo lido *Totis-Cotis*, se leron tamén, entróutras, *Equisis* e *Bergantia*, polo que a mención destas últimas se subordina á da primeira: *ubi scriptum est Totis et ibi inuenitur omne ruina antiqua sicut Equisis et Bergantia atque alias*. Poida, preciamente, que *atque alias*, se destacase canda *Totis-Cotis* a mención de *Equisis* e *Bergantia* por mor de fundamentaren a postura bracarense arredor da pose do extremo noroccidental do seu bispado, que estaba daquela a ser discutido non só por Ourense senón tamén por Astorga (v.g. Cavero Domínguez & Martín López, 1999: 89-92; *vid.* §9.21).

Ao meu ver, en suma, o preito de 1078 tería identificado Baronceli con *Totis-Cotis*, e as outras dúas *ecclesias et parrocias* destacadas na lectura do *Parroquial*, *Equisis* e *Bergantia*, xustificarian a reclamación de territorios aínda máis nordorientais, fortalecendo a postura bracarense sobre Baronceli. Non podo deixar, con todo, de ocuparme dun posíbel matiz a esta conclusión: poderíase formular, neste senso, que a mención de *Equisis* e *Bergantia*, aínda subordinada á de *Totis-Cotis*, non estivese pechando a reclamación bracarense máis aló de Baronceli, senón franqueando este mesmo *territorium*. En efecto, se como formulou no seu momento A. C. F. da Silva (1986) e mantivo despois J. de Alarcão (1996; 2001), reducimos *Equisis* ás terras do Barroso, a sur do Larouco e do Gerês, a súa mención no preito, subordinada canda *Bergantia* á de *Totis-Cotis*, podería semellar motivada pola alusión das *parrocias* veciñas de Baronceli (*Totis-Cotis*): unha que sabemos indubidosamente a leste (*Bergantia*) e outra que poderíamos conxectar a oeste (*Equisis*). Porén, neste caso temos razóns negativas para desbotar esta posibilidade, e con ela a propia redución de *Equisis* e dos *Equaes* nas terras do Barroso. En efecto, sabemos que nesta bisbarra habitaron en época romana os *Caladuni* (cfr. §11.23), o que como mínimo matiza, se é que non desbota complemente, a posibilidade de que tamén a ocupasen os *Equaes*. E para a época sueva, no Barroso situamos, embora por mero criterio defectivo, a igrexa de *Aunego* (§10.16). Mais o que importa é salientar que, simplemente, non hai sitio para situar aos *Equaes* nin a *Euuesis* nesta bisbarra.

En suma, é posíbel discernir unha contundente motivación xeográfica detrás da mención da *parrocia Equisis* no preito de 1078: fundamentar as reclamacións territoriais da diocese de Braga nos seus confins nordorientais, precisamente os polemizados con Ourense. En concreto, coido que a mención de *Equisis* se vincula coma a de *Bergantia* a fundamentar a reclamación bracarense aínda máis aló de Baronceli. A igrexa sueva de *Euuesis* ficaría así entre o que interpretamos como as súas veciñas *Turico* e *Bergantia*, correspondentes respectivamente aos *territoria* alto-medievais de Baronceli e Bragança. Fundamentariase, pois, a correspondencia

estrutural da *Equisis* sueva, en concreto, co *territorium* medieval de *Uineales* (cfr. §9.20).

10.11. *Pannonias*

Definido como *pagus* (Par., I, 19), *Pannonias* presenta unha total coincidencia nas versións manuscritas do *Parroquial*, agás na do padre G. de Loaisa, que opón a forma de sonante simple, con forte resabio romance, *Panoias* (David, 1947a: 32). A mesma mínima variabilidade cómpre apuntar co numerario visigodo co testemuño dunha ceca PAN(N)ONIAS (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 208; 316-317).

Grazas á súa conservación toponímica ata o Alto Medioevo, non hai dúbidas da correspondencia desta igrexa e ceca tardo-antiga co *territorium* de Panóias (Costa, 1997a: 388; Fernandes, 1997: 62), embora habitualmente a correspondencia non se faga tanto á luz desta estrutura xurisdiccional coma de referencias topográficas modernas análogas (Argote, 1734: 696-697; Carbajal Sobral, 1999: 231; Alarcão, 2001: 35). Curiosamente, o nome do *pagus* conservouse no famoso santuario rupestre homónimo da freguesia de Vale de Nogueiras, Vila Real, pasando esta por ser a proposta de ubicación concreta máis repetida³². Porén, o padre A. J. da Costa (1997a: 388) argumentou que o centro administrativo do *pagus* residise na aldea de Panóias, namentres que o eclesiástico ficaría na veciña freguesia de Constantim.

Certamente, resulta difícil determinar o lugar concreto de asento da igrexa sueva de *Pannonias*. A prol da proposta de A. J. da Costa, tan tarde coma en 1096, os aínda condes D. Henrique e D^a. Teresa concederon foral aos *bonos homines qui uenistis populare in uilla Constantim de Pannonias* (LC I, pp. 352-353 = DR I, 3; cfr. Costa, 1997a: 337; Alarcão, 2015: 40). Poida que a mención *Pannonias* sexa corográfica e se refira precisamente ao *territorium*, mais poida tamén que, tratándose dunha alusión á primitiva fundación de Constantim, se refira ao partillamento dunha freguesia de Panóias orixinalmente máis extensa e da que Constantim recibiu en orixe o seu apelativo. Probabelmente o fulcro da *Pannonias* sueva ficase nos arredores destas dúas freguesias, un chisco a sueste de Vila Real.

Sexa como for, do que non hai dúbida é da nidia correspondencia estrutural entre a *Pannonias* sueva e do *territorium* e arcediagado medieval homónimos. É precisamente nos seus mesmos lindeiros nos que cómpre cartagrar os do seu precedente suevo (§9.20).

10.12. *Laetera*

Laetera defínese como *pagus* no *Parroquial* (I, 20). Esta forma crítica baséase na constante lenda LAETERA que proporciona a numismática visigoda, unha das cecas secundarias máis activas da Galecia (Pliego Vázquez, 2009b: 204; 310; 416; 524); pero as versións manuscritas do *Parroquial* só aportan variantes corrompidas: *Laetra*, *Laedra*, *Letera*, *Ledera*, *Latera* e *Lacera* (David, 1947a: 32, n.º 20). Malia esta forte disparidade textual, é evidente que todas as versións, en diferentes graos de tendencia clasicista ou vernacular e con múltiples combinacións posíbeis —conservación ou simplificación silábica do ditongo inicial, conservación ou sonorización da dental xorda intervocálica, conservación ou elisión da sílaba post-tónica orixinal—, evocan formas sutilmente diversas dun mesmo topónimo. O máis orixinal é *Lacera*, forma do manuscrito n.º 1346 da Biblioteca Nacional de Madrid, pero esta excepción non ha de mediatizar a lectura global. Sen dúbida, o padre P. David estivo atinado ao restituír a forma *Laetera*, embora non testemuñada en absoluto, como forma orixinal do documento, pois as fontes numismáticas nos achegan máis á forma orixinal dos topónimos cás manuscritas, que sen excepción foron reelaboradas. No contexto medieval no que o *Parroquial* foi compendiado sen dúbida a tendencia foi verter as innovacións da fala vernacular nos textos copiados, e a conservación de todos os trazos primitivos no conxunto

32 Así, Miles, 1952: 139; Fernandes, 1997: 62; Alarcão, 2001: 35; 2015: 40; Pliego Vázquez, 2009a: 132; &c.

das versións existentes apoia que esa fose a forma na que figuraba orixinalmente.

Malia que achegas antigas (Argote, 1734: 696) e mesmo non tan antigas (Miles, 1952: 134) ignoraron a súa situación, o progreso dos estudos diplomáticos portugueses no século XX permite que hoxe poidamos reducir *Laetera* cunha excepcional seguridade. En efecto, a súa conservación coronímica evidencia a correspondencia do *pagus* suevo de *Laetera* co *territorium* alto-medieval de Ledra (Costa, 1997: 388; Alarcão, 2001: 35), embora habitualmente a crítica teña optado por referencias topográficas modernas para aludir á mesma redución xeográfica (Fernandes, 1997: 62; Carbajal Sobral, 1999: 231; Alarcão, 2015: 40; Pliego Vázquez, 2009a: 131). O local concreto da vella igrexa sueva non semella posíbel de determinar cos datos dispoñíbeis. Xa sabemos que o corónimo Ledra foi conservado en tres topónimos actuais, pero só un deles de entidade parroquial, o Vale de Prados de Ledra, no concello de Macedo de Cavaleiros (cfr. §9.20). J. de Alarcão (2001: 35; 2015: 40) opta por unha localización concreta na freguesía de Vale de Telhas, Mirandela, onde habería unha importante concentración de vestixios arqueolóxicos. Por A. J. da Costa (1997: 388) teño noticia dunha atribución erudita da igrexa sueva á freguesía de Mascarenhas, onde se conserva o topónimo sub-parroquial Vilar de Ledra.

Iso si, malia que logo do exposto non semella caber dúbida razonábel da correspondencia entre a *Laetera* tardo-antiga e a terra de Ledra medieval, non falta quen propoña outras localizacións, coma L. A. García Moreno (1998: 1357, n46), que prefire opór a este consenso baseado nunha correspondencia lingüística e estrutural inequívoca a difusa afinidade toponímica do *castellum Letiobris* (AE 1973, 303). En realidade, nin *Laetera*, sendo *pagus*, semella poder ubicarse na área deste antigo *castellum*, testemuñado no mesmísimo termo municipal de Braga, nin L. A. García Moreno se molestou en discutir con mellores argumentos a redución consensual do devandito *pagus* en Trás-os-Montes, polo coido que a recusación desta proposta non require de ningún comentario adicional.

Mais o noso obxectivo non é identificar o asentamento concreto da igrexa sueva, senón a correspondencia estrutural do seu distrito eclesiástico. Neste punto, abofé, non hai dúbida de que o espazo xurisdiccional da *Laetera* sueva se corresponda co *territorium* e arcediagado alto-medieval de Ledra.

10.13. *Bergancia*

Definido como *pagus* (*Par.*, I, 21), a forma crítica proposta polo padre P. David (1947a: 32, nL21) para esta entidade, *Brigantia*, non se testemuña en absoluto, presentando a metade dos manuscritos nos que se conserva o *Parroquial* a variante *Uergancia* e a outra metade *Bregantia* e *Bregancia*. Neste caso, coido que a terminación de aspecto vernacular *-cia* é o suficientemente sistemática como para desbotar *-tia*. Se a nosa información se limitase ás versións do *Parroquial*, inclinaríame a pensar que a sílaba inicial presentase a forma *breg-* fronte a *berg-* ou *uerg-*, malia ser menos común, por achegarse máis tanto á forma actual (*brag-*) coma á plausibelmente etimolóxica, que non é senón o radical céltico **brig-*, antollándose insólita a dobre metátese implicada pola solución contraria (**brig-* > *berg-*, *uerg-* > *brag-* da actual Bragança). Esta evolución é certamente insólita, pero é á que cómpre aterse, pois a propósito do mesmo corónimo constatamos as variantes numismáticas BERGANCA, BERGANCIA e BERCANTIA que obran en moedas de Recaredo, Witerico, Gundemaro e Sisebuto (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 130; 198; 236; 296), e sen dúbida nos achegan máis ca calquera compendio manuscrito á forma tardo-antiga orixinal do topónimo. É, pois, *Bergancia* a forma que cómpre atender como máis plausibelmente próxima á orixinal. A discrepancia ortográfica entre *Uergantia*, a forma máis común nas versións manuscritas, e as variantes con *B-* inicial do numerario, probabelmente non implique unha diferenza fonética real.

Grazas á conservación toponímica, que chega ata a actualidade na cidade de Bragança, a

redución xeográfica deste *pagus* non ofrece discusión, malia que algúns estudosos a ofreceron ao asociar o corónimo tardo-antigo coa cidade romana de *Brigantium* (v.g. Beltrán, 1915-1916: 89; 104; Miles, 1952: 129, n4). Porén, tal relación é imposible na medida en que *Brigantium* se situaba no norte da actual Galiza (cfr. §11.9), nunha área xa cuberta por outras igrexas tardo-antigas (§10.89) de ningún xeito asociábel aos límites diocesanos bracarenses que o *Parroquial* lle atribúe á *Bergancia* sueva. Nin sequera a afinidade toponímica, de empregarmos as restitucións correctas de cadanseu topónimo —*Brigantium* fronte a *Bergancia*— chega a ser exacta.

Xa o padre H. C. de Argote (1734: 697) sinalou a correspondencia entre o *pagus* e a actual Bragança, noción recuperada pola investigación posterior na que chegou a darse, como amosamos, unha certa indefinición coa cidade romana de *Brigantium*. Dun xeito moi atinado, e na liña da presente tese, A. A. Fernandes (1997: 63) ocupouse sumariamente da amplísima correspondencia estrutural dispoñíbel para este *pagus* ata chegar á actual Bragança: *oppidum*, *ciuitas*, *territorium*, terra, parroquia, arcediagado. Noutra liña, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 231) conxecturoulle uns lindeiros definidos pero non argumentados, polo que non me molestarei en reproducilos. Pola súa banda, J. de Alarcão (2001: 35; 2015: 40) insiste fundamentalmente na procedencia deste *pagus* suevo da *ciuitas Zoelarum* de época romana (vid. §11.72), preguntándose se o fulcro parroquial estaría na actual Bragança ou no veciño castro de Avelãs. Esta última opción foi a defendida tanto polo padre A. J. da Costa (1997: 388) como por A. A. Fernandes (1997: 63, n130), ao parecer o promotor orixinal da hipótese. Segundo J. de Alarcão (2015: 40), “o *pagus Brigantia* parece ter tido menor área que a da *civitas* romana”, sospeita que non chegou a argumentar. R. Pliego Vázquez (2009a: 130), autora do máis recente traballo de síntese arredor das cecas visigodas, limitase a repetir algunhas destas achegas previas.

Polo que ao noso particular interese respecta, o máis importante é constatar que o *pagus* suevo *Bergancia* se correspondeu ao *territorium* e arcediagado alto-medieval de Bragança, en cuxos lindeiros cómpre cartografalo. Mais cumpriría engadir tamén a veciña terra de Calabor; a cal, contra o que se adoita afirmar, non atopa ningún outro candidato mellor como precedente tardo-antigo (cfr. §§9.24; 10.68).

10.14. *Astiatico*

Definida como *ecclesia in pagum* (*Par.*, I, 22), *Astiatico* é un rexistro xeral do *Parroquial* suevo unicamente contestado pola mínima variante ortográfica *Astiatigo*, contida nun terzo das versións manuscritas (David, 1947a: 33, nI.22).

Os padres H. C. de Argote (1734: 693) e A. J. da Costa (1997: 389) evitaron ofrecer algunha proposta para a ubicación deste *pagus*; pero curiosamente, dun xeito independente, outros estudosos levárono á contorna de Miranda e Mogadouro (Fernandes, 1997: 63; Carbajal Sobral, 1999: 231; Alarcão, 2001: 35; 2005: 41). A. A. Fernandes e J. de Alarcão sinalaron así a súa correspondencia coa medieval terra de Miranda; este aportou un argumento epigráfico e aquel, canda M. Carbajal Sobral, opuxeron argumentos toponímicos. Ningún deles se antolla decisivo. A. A. Fernandes quixo localizar a sé da sueva *Astiatico* no lugar de Santiago da freguesia de Vila de Ala, Mogadouro, fundamentándose nunha das súas máis imaxinativas secuencias toponímicas: “sendo a interpretação popular [de Santiago], por paronimia, de uma evolução de *Astiatico*: *Astiatigo* > **Astiadigo* > **Estiadego* > **Setia(d)go* > *Santiago*. Engadiu que no local hai vestixios dunha fortificación que poderían ser os dunha primitiva *ciuitas* (Fernandes, 1997: 63). E insistiu, iso si, nun dato dende logo máis relevante cá súa secuencia toponímica: a propia secuencia seguida pola relación de igrexas do *Parroquial*, que vén de mencionar *Bergantia*, Bragança (*Par.*, I, 20) cando pasa a *Astiatico*, polo que se podería suxerir unha lóxica xeográfica na súa orde de mención, sendo *Astiatico* veciña de *Bergantia* como o é Miranda de Bragança. Pola súa banda, o padre M. Carbajal

Sobral (1999: 231) suxeriu a correspondencia toponímica con “el pueblo de Astenor”, que é en realidade a freguesia de Atenor, Miranda do Douro.

J. de Alarcão (*supra cit.*) aporta un argumento un chisco máis complexo, ao aludir a unha inscrición votiva de Mogadouro, con posíbel mención a [*Band*]ue [*Astia*]tiensi(um) (AE 1987, 603 = RAP, ad. 1). Precisamente este testemuño forma parte dos indicios que nos levan a suxerir unha hipotética *ciuitas* **Ast(i)ensis* nesta mesma zona; hipótese cuxa exposición deixo para o apartado correspondente (§11.10). Cómpre indicar agora simplemente que as pesquisas desenvolvidas sobre a pista fornecida por J. de Alarcão lévannos a mellorar a hipótese da redución mirandesa do *pagus Astiatico*. Unha correspondencia estrutural, pois, que se fundamentaría nomeadamente nunha hipótese postulada a partires dun rexistro romano moi anterior, pero que conectaría —dentro do que nos incumbe no actual estadio da nosa investigación— co *territorium* e arcediagado medieval de Miranda.

10.15. *Turico*

Definida como *pagus* (Par., I, 23), a entidade que o padre P. David consignou como *Tureco* presenta tamén as variantes *Turego* e *Tarego*, representadas cada unha, incluída a restitución crítica, por aproximadamente un terzo das versións manuscritas do *Parroquial suevo* (David, 1947a: 33, nL23). Por moedas de Sisebuto e Suintila, constátase a ceca TVRICO, de evidente correspondencia co *pagus* en cuestión (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 327; 431), que achega probablemente a forma orixinal do topónimo, que será a que empregue.

No seu momento o padre A. J. da Costa (1997: 389) computou este *pagus* entre as entidades “aínda non identificadas ou identificadas con probabilidades” do *Parroquial*, e a variabilidade de opinións existente semella darlle a razón. Neste senso, A. A. Fernandes (1997: 63) fixo corresponder o *pagus* suevo en cuestión coa medieval terra de Lapaças. O seu argumento foi de tipo defectivo: “com o preenchimento do moderno distrito de Bragança por *Laetera*, *Bregantia*, *Astiatico* e *Vallaritia* (a leste do Tua-Tuela), resta o territorio da vasta Terra de Lapaças medieval”. Considera este estudoso que o fulcro do *pagus* e *terra* debía de caer polo castelo de Balsemão, “fortaleza notável da Reconquista”, na freguesia de Chacim, Macedo de Cavaleiros. En troques, o padre M. Carvajal Sobral (1999: 231) vai opor a opción da marxe dereita do encoro de Saucelle, o que podemos identificar co actual concello de Freixo de Espada à Cinta. Como acostuma, o devandito estudoso non aporta as razóns da súa escolla, pero podemos supoñelas na contigüidade xeográfica do *pagus Astiatico* anteriormente citado polo *Parroquial* (*vid.* §10.14).

Nun proceso un tanto errático, J. de Alarcão vai defender alternativamente as opinións previamente asentadas polos recén citados, postulando dúas hipóteses sucesivas e excluíntes. En primeiro lugar, valorou a relación do *pagus* suevo con senllas entidades políticas de época romana e medieval: a *ciuitas Baniensis* e a terra de Vilaríça (Alarcão, 2001: 36). Xustificou esta postura sobre a base de que “se é certo que os antropónimos com o radical *Tur-* se encontran em diversos lugares da Península, não é menos certo que eles estão presentes entre os *Banienses*”, alegando tres exemplos epigráficos. A primeira é unha lápida achada na Quinta da Tarrincha, Torre de Moncorvo, coa presunta mención TVRI (Almeida & Ferreira, 1996: n.º. 17). Digo «presunta» porque segundo a reprodución técnica da lápida en cuestión esta mención semella flanqueada por uns signos semellantes á letra K que tanto puideran ser simples ornamentos como verdadeiras grafías. A segunda é a inscrición rupestre de Rodelas (Carvalho, 1989: 78), na freguesía de Penela da Beira, Penedono, reconstruíbel [*Tu*]ros | *Banie(n)su(m)*, ofrecendo con todo outras posíbeis lecturas que nada terían que ver nin co radical *Tur-* nin cos *Banienses* (cfr. §5.5). O último indicio fornecido, o máis feble, é un altar votivo custodiado na capela da Nossa Senhora da Ribeira da freguesía de Seixo de Ansiães, Carrazeda de Ansiães, con mención a unha *Tutela* que ten sido lida tanto *Tiriensis* (Encarnação, 1975: 294) coma *Liriensis* (Guerra, 1998: 186). Á luz dos indicios alegados, J.

de Alarcão concluía a súa primeira hipótese:

O nome de *Bania*, proposto para essa cidade [capital dos *Banienses*], é mera conjectura. Nada obsta a que a capital dos *Banienses* se chamasse *Turia*. Ficaria aquí a sede do *pagus Tureco*? (Alarcão, 2001: 36).

Mais —con xustiza— nin el mesmo se convenceu desta hipótese, meramente reflectida na historiografía posterior por R. Pliego Vázquez (2009a: 132), que se limitou a facerse eco dalgunhas das propostas existentes sen optar por ningunha. Pola contra, na súa revisión do problema, J. de Alarcão (2015: 41) mudou esta hipótese a prol do “planalto de Macedo de Cavaleiros, Izeda e Morais”, sen fornecer máis razón cá orde xeográfica do *Parroquial*, en relación ás anteriores *Pannonias*, *Laetera*, *Brigantia* e *Astiatico*, “no sentido dos ponteiros do relógio” (*ibid.*: 42). A súa revisión lévao, pois, á mesma bisbarra que postulara A. A. Fernandes (1997: 63), reproducindo ademais un argumento semellante.

Vemos, pois, que o *pagus Turico* ten sido identificado coas terras medievais de Lapaças e Vilariça, sendo o argumento máis importante que se ten fornecido o da súa contigüidade xeográfica co anterior *pagus* citado no *Parroquial*, o de *Astiatico* (*Par.*, I, 22), que se ten levado, e nós coincidimos, á veciña terra de Miranda (cfr. §10.14). Evidentemente, tal vecindade só é segura no caso de Lapaças, pois precisamente esta puido separar —cómpre un estudo específico da cuestión, que nós non podemos facer neste momento (*vid.* §9.20)— Miranda de Vilariça. Resulta dende logo perceptíbel a orde de mención xeográfica do *Parroquial* logo da fórmula *ad saltum item pagi*, pois semella ir en dirección suroeste-nordés ao citar *Pannonias*, *Laetera*, *Brigantia* e *Astiatico* (*Par.*, I, 18-22), que nós mesmos temos situado entre a actual Vila Real e Miranda do Douro (§§10.11-14). Porén, non é menos certo que a identificación de *Turico* coas antigas terras de Vilariça ou Lapaças comporta un total redireccionamento desta orde. É esta, evidentemente, unha consecuencia por enteiro lóxica da mención de *Astiatico*, se é que, como pensamos canda a xeneralidade da investigación previa, este se corresponde coa terra de Miranda: a mención da que semella a máis nordoriental igrexa bracarense comporta necesariamente un cambio de direccionamento da orde de listaxe para as que se citen a continuación. Pero isto dá pé a sospeitar que, malia seguir unha orde xeográfica clara ata a mención de *Astiatico*, o documento poida recomenzar unha nova secuencia afastada das anteriores. Coido que temos indicios relevantes para aplicarmos esta sospeita ao *pagus Turico*, e para postularmos así, non por afán diferenciador senón por simple obxectividade, unha hipótese moi distinta ás anteriores.

Xa vimos que J. de Alarcão (2001: 36) fundamentou a súa primeira hipótese da redución de *Tureco* na terra de Vilariça ao abeiro da non sempre clara presenza do radical *tur-* na onomástica dos antigos *Banienses*, *ciuitas* que se asentara en época romana na mesma bisbarra. Mais o mesmo radical, non só presente na onomástica persoal senón tamén na toponimia, foi o que motivou a A. Tranoy (1981: 62) a localizar un certo etnónimo documentado en época romana, os supostos *Turodi*, na actual Chaves, hipótese que dende aquela ten acadado un amplo predicamento historiográfico. Hei de sinalar que no seu debido momento argumentarei en contra desta redución xeográfica dos *Turodi* —e contra esta mesma forma do etnónimo—, pois xogan máis elementos cá simple correspondencia onomástica (cfr. §11.68). Mais A. Tranoy proporcionáanos unha base firme para postular a redución de *Tureco*, que é o que agora nos importa, precisamente na veiga de Chaves. O argumento onomástico non ten máis valor có que se lle queira dar, sendo *tur-* un lexema moi común no acervo lingüístico paleohispánico; mais cómpre sinalar que precisamente en Chaves, no lugar de São Vicente da Raia, consta unha lápida adicada a un certo *C|alab|us Tu|robi* (*EE IX*, 273 = *AFb*, 249). Sen dúbida condicionado por esta hipótese arredor do asentamento dos *Turodi* na veiga de Chaves, A. Rodríguez Colmenero conxecturou a partires dunha vella edición epigráfica a

existencia nela dun topónimo afin. A edición orixinal desta epígrafe, unha lápida hoxe perdida pero achada no seu momento en Nogueira da Montanha, Chaves, recollía o epitafio dun certo militar cunha *origo* que fora lida tanto como *Iuliobriga* como *Iureobriga* (CIL II, 2480; Untermann, 1993: 377), que A. Rodríguez Colmenero corrixiu por *Tureobriga* (AFa, 201 = AFb, 223). Na mesma liña, o mesmo arqueólogo interpretou as enigmáticas inscricións rupestres do encoro de Abobeira, na freguesia de Vale de Anta do mesmo concello: *○ (castellum) T(ureobriga)* (Rodríguez Colmenero, 1993: 472). Independentemente de que estas lecturas teñan sido dadas por boas por outros autores (v.g. Brañas Abad, 2004: 199; Martino García, 2004: 283, n713) e do seu potencial contributo á hipótese que estamos a desenvolver, cómpre recoñecermos o seu carácter fortemente especulativo. Non podemos máis ca concluír que o radical *tur-* semella común —coma en case toda a península ibérica— na onomástica persoal da veiga de Chaves romana; que podería haber nela un castro chamado *Tureobriga*, o cal persoalmente coido perfectamente admisíbel, con todas as reservas; e que boa parte da historiografía ubica nela tamén o pobo dos *Turodi*, co cal, repito, si que non concordo.

Porén, é ao meu ver a presenza nesta bisbarra do insólito topónimo Tróia e todo o que nel se deliberou no preito por Baronceli do 1078, o que mellor fundamenta a identificación do *pagus Turico* co val do alto Tâmega. Moito do que a isto atinxe xa o tratamos no apartado referente a *Euuesis* (§10.10). Sinalamos daquela, facéndonos eco do que xa ten exposto J. de Alarcão (2015: 38), que Tróia, ubicada na freguesia de Mairos, Chaves, é hoxe lugar deserto, pero asentou un castelo no Alto Medioevo coa suficiente importancia para que o rei Afonso VI reunise nel un *concilium* para determinar a pose eclesiástica de Baronceli. Tróia puido, neste senso, constituír o fulcro do *territorium* de Baronceli, asentando concretamente o seu primitivo goberno condal (*vid.* §9.20).

Vimos tamén que as actas do preito por Baronceli, que foi resolto a través da alegación do *Parroquial suevo*, ficaron recolleitas por dous documentos insertos no *Liber fidei* de Braga, con significativas variantes textuais, especialmente no que respecta aos topónimos citados (LF, 21 = 619 = Costa, 2000: 392-393). O castelo de Tróia aparece mencionado como *Froila* no primeiro documento e *Troila* no segundo; e a primeira das *ecclesias et parrocias* do *Parroquial suevo* alegadas faino respectivamente como *Totis* e *Cotis*. A primeira opción para reducir esta *parrocia* sería a igrexa de *Coetos* (*Par*, I, 2), pero o feito de ser citada como *ecclesia in uicino* suxire a súa redución real no propio ámbito local de Braga (*cfr.* §10.1). F. López Alsina (2013: 109) preferiu valorar a forma alternativa *Totis*, identificándoa con *Tauuis*. Pola miña banda, coido que a lectura correcta é efectivamente *Totis*, pero que a súa identificación ha de facerse con *Turico*. En efecto, *Tauuis* redúcese con firmeza en Touvedo, Ponte da Barca (*vid.* §10.4), polo que a súa alegación no preito por Baronceli non tería sentido a non ser que, canda as outras dúas igrexas citadas no documento, *Equisis* e *Bergantia*, estivese a delimitar difusamente as *parrocias* do extremo setentrional da diocese de Braga. Todo apunta, en definitiva, a que *Totis-Cotis* foi alegada por esta mesma razón, e en concreto por identificar o mesmo *territorium* en disputa. Hai unha razón definida para pensar isto: a propia separación textual establecida entre *Totis-Cotis* e as outras dúas parroquias citadas. Malia que no seu momento xa reproducimos parte do documento en cuestión (§10.10), non estará de máis volvelo facer agora, canda menos co fragmento crítico para a nosa hipótese:

Tempore ipsi Teodemiri Era DC.^a X^a editum est ipsum sinodum et ibi diuiserunt ad cathedra Bracarensem ecclesias et parrocias ubi scriptum est Totis et ibi inuenitur omne ruina antiqua sicut Equisis et Bergantia atque alias (LF, nº. 21 = Costa, 2000: 392).

Infórmase, pois, que no concilio suevo de Lugo os bispos outorgaron á sé de Braga unhas certas *ecclesias et parrocias*, destacándose dun xeito confuso pero efectivo que para o lugar no que se lía *Totis (ubi scriptum est Totis)* non se atoparon máis ca ruínas (*et ibi inuenitur*

omne ruina antiqua). A isto engádese que esa mesma era a situación de *Equisis et Bergantia atque alias*. Ao tratarmos *Euuesis* (§10.10) xa amosamos como esta acta xudicial, malia ter sido citado acotío a propósito dos antigos *Equaesii* ou da medieval terra de Baronceli, apenas se tentou explicar nunca axeitadamente. As únicas excepcións que coñezo son as de A. A. Fernandes (1997: 60) e F. López Alsina (2013: 109-110): o primeiro afirmou que a escolma toponímica que aparece nas actas é arbitraria e non supón ningún tipo de implicación para a súa ubicación; o segundo, que as tres citadas terían sido identificadas como a terra de Baronceli. No seu momento, tamén, xa demos os argumentos oportunos contra estas explicacións, que non vou repetir agora (§10.10).

Contra estas interpretacións, é evidente, canda menos en atención á propia estrutura do texto, que a mención de *Equisis* e *Bergantia* se subordina á de *Totis* ou *Cotis*, segundo a versión. É por iso que non se pode obviar a posibilidade de que para o xuíz e as partes implicadas no preito, esta *Totis* ou *Cotis* constituíse a entidade do *Parroquial suevo* identificábel co propio *territorium* disputado, Baronceli. *Equisis* e *Bergantia* pecharían a reclamación bracarense no seu confin nordoriental (cfr. §§10.10; 10.13), xustificando así a súa pose de Baronceli en base a amosar que o seu dominio se estendía aínda máis aló do *territorium* disputado.

A alegación bracarense no preito por Baronceli fundamentouse na lectura dun *Liber canon* que as partes implicadas recoñeceron autorizado para xustificar a súa postura, e que obviamente contiña unha versión da fonte que hoxe coñecemos como *Parroquial suevo*. A variabilidade toponímica desta fonte é un feito ao que nos estamos a referir constantemente neste capítulo e que forma parte das tarefas do seu estudo crítico (cfr. §6). Non sabemos cal foi o porvir daquel *Liber canon* bracarense, e apenas podemos especular con que resultase parcialmente compendiado no famoso *Liber fidei* da catedral de Braga. O que agora hei de formular é a evidencia de que *Totis* e *Cotis* que se nos presentan nas actas do preito por Baronceli se refiren sen ningunha dúbida a algún dos topónimos do *Parroquial*, que puido ser corrompido no proceso de transmisión textual das propias actas, cuxas dúas versións actualmente conservadas derivan dunha fonte orixinal; asemade derivada da particular lectura do topónimo en cuestión no preito, a través do descoñecido *Liber canon* bracarense. Logo deste particular proceso de transmisión textual, o topónimo orixinal tería sido excepcionalmente modificado, como demostra a simple discrepancia nas dúas versións hoxe conservadas das actas: *Totis* e *Cotis*. Eu penso que este topónimo orixinal tivo que ser *Turico*, que é o que mellor se pode paralelizar ao nome do castelo de Tróia, denominado *Froila* e *Troila* nas mesmas actas, e que ademais conta cun posíbel contrapunto epigráfico no moito máis antigo, e só hipotético, castro veciño de *Tureobriga*. Quen opine que os antigos *Turodi* ocupaban a mesma bisbarra, podería engadir outro indicio máis, que persoalmente coido que cómpre recusar, ao considerar outra redución xeográfica ben máis acaída para esta *ciuitas* galaico-romana (cfr. §11.68).

En suma, a miña hipótese é que *pagus* suevo *Turico* se corresponda estruturalmente co *territorium* medieval de Baronceli, ocupando así todo o alto val do Tâmega. O *Parroquial* daría xa que logo despois de *Astiatice* (*Par.*, I, 22) un significativo salto xeográfico, pero coido que neste caso non ten implicación ningunha, ao tratarse o devandito *pagus* do máis oriental da diocese, e ser o cambio de dirección da listaxe unha consecuencia por enteiro inexorábel, xa se queira levar o seguinte mencionado, *Turico*, a máis ou menos lonxe do anterior.

10.16. *Aunego*

A entidade que tratarei neste apartado é definida como *pagus* (*Par.*, I, 24) coas variantes *Aunego*, *Armego*, *Cuneco* e a forma crítica do padre P. David (1947a: 33, nL.24) *Auneco*. A forma máis xeneralizada é *Aunego*, coa metade dos manuscritos implicados, e se a elas

sumamos a forma *Armego*, presente na versión de Lucas de Tui, obtemos que a sonorización da velar é absolutamente maioritaria na documentación. Por iso, coido que fronte á versión crítica do padre P. David e con toda a prudencia, a forma correcta máis plausíbel que temos é *Aunego*. A. A. Fernandes (1997: 63, n136) conxecturou que, no canto do ditongo inicial *au-*, o topónimo orixinal escomezase en *an-*. Embora non poidamos confirmar esta sospeita, a confusión entre as grafías *n* e *u* minúsculas resulta perfectamente factíbel no proceso de transmisión textual, canda menos na caligrafía visigótica. O homólogo *pagus* tudense *Annoue* exemplifica mellor este problema (cfr. §10.92).

Nin os padres H. C. de Argote (1734: 695) e A. J. da Costa (1997: 389) nin A. A. Fernandes (1997: 63) propuxeron redución ningunha para este *pagus*. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 231) si o fixo, e mesmo o delimitou entre os ríos Tua, Douro e Sabor —para el “Sobor”—, embora sen razoar a súa escolla. J. de Alarcão observou varias reducións posibles para este *pagus*. A primeira foi a súa correspondencia coa terra de Lampaças medieval e a actual contorna de Macedo de Cavaleiros. O seu argumento limitouse, con todo, a que, ocupadas as bisbarras veciñas por outras correspondencias hipotéticas, aquí ficaría “espazo geográfico para um outro *pagus*” (Alarcão, 2001: 36). Mais na súa segunda proposta, Alarcão (2015: 42) vai situar neste mesmo espazo ese aínda outro *pagus* máis, o de *Turco* (vid. §10.15), polo que *Aunego* pasaría a ocupar o veciño planalto de Carrazeda de Ansiães. O mesmo estudoso aproveita para suxerir a súa relación coa *plebs Annouensis* testemuñada no século V por Hidacio de Chaves —que el que el cita erroneamente como *Aunonnenses*— (Hyd., *Chron.*, 233; 239; 249 [229; 235; 243]; vid. §§5.7; 7.9), especulando a súa común orixe nun topónimo **Aunium*:

1º. — **Aunium* > **Aunieco* > *Auneco*;

2º. — **Aunium* > locativo **Aunione* > *Aunonenses*.

Estas propostas resultan certamente máis fantasiosas do que convincentes. As regras de derivación do romance galego-portugués en ningún caso xustifican a simple elisión da semivogal anterior nunha secuencia fonética coma a proposta (*-nie-* > *-ne-*), que máis ben palatalizaría a nasal (*-nie-* > *-je-*); e en latín un topónimo non forma xentilicios a partires do seu locativo (**Aunione* > *Aunonenses*), senón simplemente do seu lexema (**Aunium* > **Aunienses*). Ademais, a forma acaída do locativo —arcaísmo que dificilmente se empregaría na de Hidacio— sería máis ben, neste caso, de xénero neutro, **Aunii*. Poida que exista algunha relación etimolóxica entre o etnónimo *Annouenses* e o topónimo *Aunego*, especialmente de se empregar a variante *Aunonenses* para os primeiros ou *Annego* para os segundos; pero certamente isto non implica necesariamente a súa correspondencia mutua, nin moito menos que sexa resultado dunhas derivacións coma as conxecturadas por J. de Alarcão. Polo demais, coido que non pode haber ningunha dúbida de que o *pagus* tudense de *Annoue* sexa un mellor candidato ca *Aunego* para postularmos a herdanza dos *Annouenses* do século anterior (cfr. §10.92).

Mais tampouco J. de Alarcão (2015: 42) quixo dar un apoio moi firme ás súas conxecturas, ao admitir que tamén “podemos preguntar-nos: o territorio dos *Banienses* incluía também o planalto de Carrazeda de Ansiães?”. Particularmente coido que si, pois a terra de Vilariça, a súa herdeira estrutural, como coincide J. de Alarcão (cfr. §11.16), semella ter ocupado toda a bisbarra ata a foz do Tua, onde non é posíbel identificar ningunha outra referencia territorial discrepante, nin atribuíla a outro *territorium* veciño, confinando Panóias no propio Tua e Lampaças na serra de Bornes (cfr. §9.20). Emporiso, o *Parroquial suevo*, por máis que poida estrañarnos, atribúe dun xeito moi claro Vilariça á veciña sé do Porto (*Par.*, II, 21; vid. §10.26), polo que necesariamente cómpre pescudar outra localización para *Aunego*.

Tendo resultado tan pouco convincentes os argumentos externos que teñen incorrido na

valoración historiográfica desta igrexa, será por criterio estritamente defectivo polo que postularei a súa redución. Isto cumprirá expoñelo debidamente no seu momento, pois a solución de *Aunego* aparece intrincadamente mesturada coa doutras igrexas (vid. apéndice 1). Permitireime, con todo, adiantar a hipótese: *Aunego* como ascendente suevo da terra do Barroso.

10.17. *Merobrio*

A entidade que tratarei neste apartado é definida como *pagus* (*Par.*, I, 25) coas variantes *Melobrio*, *Metrobio*, *Cherobio* e *Merobrio*, sendo a máis común esta última que é tamén a restitución crítica de P. David (1947a: 33, nI.25).

Malia que o padre A. J. da Costa (1997: 389) non se atreveu a suxerir ningunha hipótese, as propostas de localización son variadas. A. A. Fernandes (1997: 63-64) propuxo Maroubé, freguesía de Fojo Lobal, Ponte de Lima, a través da secuencia evolutiva *Merobrio* > **Merobio* > **Maroibo*, que por certo tería que mudar o xénero e o ditongo decrecente. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 232) situouno na marxe dereita do Douro a carón de *Caliabria* (vid. §10.51), na liña de todas as demais localizacións trasmontanas propugnadas por el para os *pagi*. Por último, J. de Alarcão (2001: 38), logo dunha digresión arredor do problema da redución xeográfica dos antigos *Lubaeni* (vid. §11.51), formula a hipótese do seu asentamento entre os baixos Lima e Cávado, a través do topónimo Livão, na freguesía de Laje, Vila Verde, onde “qualquer que tenha sido o *populus* aqui situado, ter-lhe-á correspondido um *pagus*, que, pelo pressuposto de contiguidade geográfica, deveria ser o de *Merobrio*”. Malia o confuso do argumento, ao non concretar o obxecto desta contigüidade, coido que se refire a *Berese*, o seguinte *pagus* citado no *Parroquial*, ao que J. de Alarcão localiza na veciña Póvoa do Varzim, pois o anterior, *Auneco*, lévao a Trás-os-Montes (vid. §§10.16; 10.18).

Ao meu ver, a correspondencia idónea da xeografía romana para este *pagus* non son os *Lubaeni* senón o pobo citado por Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 45) como *Louankoi*, ao que adscribe a *pólis* *Meroúia*, insólito topónimo claramente paralelizábel a *Merobrio*. Lamentablemente, estes *Louankoi* son outro pobo de localización incerta. Para formular unha redución idónea desta igrexa e o pobo en cuestión son precisos algúns indicios defectivos que coido pertinente recoller ao remate deste capítulo, cando teñamos exposto as reducións hipotéticas de todas as demais igrexas. Por iso, adiantando xa a correspondencia estrutural proposta, a terra de Montenegro (cfr. §9.2), non podo máis ca remitir agora ao apéndice no que estudarei en conxunto estoutros datos (apéndice 1).

Precisamente nesta terra de Montenegro, hoxe Valpaços, atopamos un topónimo cun certo resabio de afinidade con *Meroua* e *Merobrio*: Santa Maria de Émeres. Ignoro se poderá te algunha relación lingüística, pero dende logo pode servir para aportar un pequeno subtexto toponímico á nosa hipótese de criterio esencialmente defectivo.

10.18. *Berese*

Definido como *pagus* (*Par.*, I, 26), *Berese* é un dos poucos topónimos que non presenta variantes de lectura nas diversas versións do *Parroquial* (cfr. David, 1947a: 33, nI.26). Unha moeda da serie *Latina* achega a lenda BERISIDENSCVNITA (Núñez Meneses, 2017 = 2018: n.º. 45), que convencionalmente se adoita relacionar non con *Berese* senón con *Bergido* (David, 1947a: 40, nX.3; Marques, 1998: 165; Martín Viso, 2011: 223; Núñez Meneses, *op. cit.*). Porén, como xa teño defendido noutro traballo (Fernández Calo, 2019a: 61), o simple feito de estoutra entidade contar coa súa propia emisión latina, BERGIDENSEMVNITA, de lectura fortemente discrepante, invita a disocia-la de BERISIDENSE, a cal cómpre asociar mellor ao topónimo parroquial que de feito máis se lle asemella, *Berese* (cfr. §10.71). Finalmente, as actas conciliares visigodas testemuñan para o 683 un bispado *Uerecensis* (*Conc. Tol.*, XIII, *subs.*). A relación entre este bispado visigodo e o *pagus* suevo dista de ser

clara, mais dende logo cómpre canda menos citala no conxunto de testemuños, certos ou posibles, desta comunidade local tardo-antiga. A este rexistro incerto poderíase sumar mesmo o bispado de *Beteka* (vid. §10.109).

Xa o padre H. C. de Argote (1734: 693; 1738: 326) propuxo, por semellanza toponímica, a localización do *pagus Berese* en Peireses, lugar da freguesía de Chã, Montalegre, suxerindo ademais a súa relación coa antiga *mansio Caladunum* (vid. §11.23). A. A. Fernandes (1997: 64) opuxo Beça, Boticas, pois ao coidar proparoquítono o topónimo orixinal, tería sufrido a elisión da segunda sílaba: *Berese* > **Berse* > **Besse* > *Bessa*. Para xustificar a ortografía discrepante coa oficial suxeriu que esta non sería etimolóxica, o que non chega a demostrar á luz da documentación medieval alegada, na que se alternan as variantes *Bessa* e *Beza*, polo que resulta canda menos dubidoso determinar cál delas é a etimolóxica (cfr. Fernandes, 1997: 64, n139). Na contorna de Beça, o mesmo autor identifica asemade o castro de Carvalhelhos no que conxectura que podería terse asentado unha *ciuitas Berese* en época romana. Desbotou expresamente esta hipótese J. de Alarcão (2001: 36), ao preferir ubicar nestas terras do Barroso a igrexa de *Euuesis* (vid. §10.10). J. de Alarcão fixose eco da incidencia do radical *beris-* nun epíteto divino e nun topónimo testemuñados por senllas inscricións de Paderne de Allariz e Salas, Asturias (*AFa*, 75; *CIL* II, 5739), pero optou por valorar a semellanza fonética de Beiriz, Póvoa do Varzim, proponendo, á luz de documentación medieval, unha secuencia evolutiva do máis imaxinativa: **Berise* > **Biarizi* > *Uiarizi* > *Uiariz* > *Veiriz* (Alarcão, 2001: 37). Para el, nesta mesma bisbarra asentárianse os *Nemetatoí* de época romana (vid. §11.55), dos que supostamente o *pagus Berese* sería herdeiro. Por último, o padre M. Carbajal Sobral (1999) delimitou *Berese* entre Macedo de Cavaleiros e o val do río “Asior”, suxerindo a correspondencia dun suposto topónimo desta zona, “Bareixe”. Hei de recoñecer que non dei atopado ningunha outra referencia nin deste topónimo nin do río aludido. O padre A. J. da Costa (1997: 389) non ofreceu ningunha proposta.

Fronte a toda esta historiografía, obstinada con buscar candidatos toponímicos no territorio actualmente portugués, baixo a sospeita tácita de os lindeiros do bispado suevo de Braga teren coincidido cos actuais, unha isolada achega de L. A. García Moreno (1998: 1357, n46) ten chamado a atención arredor do paralelismo que representa o límico *castellum Berensis* (*CIL* II, 5353), documentado en época romana, que nos levaría a territorio actualmente auriense. Nin sequera semella absoluta a súa mínima discrepancia fonética: poida que o topónimo parroquial fose abreviatura ou corrupción de *Bere(n)se*. Dado que a variación dos lindeiros diocesanos reflectidos no *Parroquial suevo* verbo aos tradicionais e actuais é un feito especialmente patente no bispado de Ourense, cuxas igrexas se estenden deica terras tradicionalmente asturicenses omitindo boa parte do sur e oeste da actual provincia ourensá, a sospeita de que o bispado de Braga se tivese estendido moito máis a norte do que hoxe non só se antolla lexítima, senón practicamente ineludíbel (ampliarei este argumento no anexo 1). Nestas circunstancias, coido que non cabe dúbida de que a proposta de L. A. García Moreno resulta a máis convincente de cantas se teñen formulado.

Admitindo pois a relación do *pagus Berese* co *castellum Berensis*, e engadindo a constatación de que os seus donos os *Limici* se asentaban na Alta Limia (cfr. §11.48), só resta formular a correspondencia estrutural do devandito *pagus* suevo co *territorium* medieval da Limia nuclear ou *Sallar* (§9.6).

10.19. *Palantucio*

A entidade definida como *pagus* (*Par.*, I, 27) que o padre P. David (1947a: 33, n1.27) restituíu como *Palantucio* non se atopa como tal nas variantes manuscritas do *Parroquial*, que opoñen *Palantutio*, *Palanticio*, *Plantataio*, *Plantatio*, *Palantusino*, formas representadas por cadansúa versión, e *Palantusico*, representada por tres. É o numerario visigodo que certifica a variante PALANTVCIO, embora tamén aporta a lenda evidentemente espuria PALNTCNVIO

(Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 142; 207). Coido que nestas circunstancias atinou o sabio francés ao escoller a forma numismática, sen dúbida a que máis nos achega á orixinal.

Boa parte dos estudosos que se enfrontaron ao problema da localización deste *pagus* desistiron de ofrecer algunha proposta (Argote, 1734: 697; Costa, 1997: 389; Carbajal Sobral, 1999: 232). Mais A. A. Fernandes (1997: 65-66) ofreceu dúas: Pandoz, na freguesia de Parada de Bouro, Vieira do Miño; e Banduge, regato que discorre polo concello de Penaguião. Da primeira recoñezo non ter atopado ningunha referencia complementaria; da segunda, os lingüistas semellan tirar máis pola opción do étimo pre-latino, con presenza do teónimo *Bandua* (Cocco, 1957; Bascuas, 2007: 51). Guiouse asemade pola afinidade toponímica M. F. Araujo (1999: 225), opoñendo a opción de Palaçoulo, Miranda do Douro, que referencia R. Pliego Vázquez (2009a: 131). Pola súa banda, J. de Alarcão (2001: 38) ubícaa na bacía no Homem por razón meramente defectiva, ao coidala baleira logo de reducir as demais igrexas. Alegou tamén que o topónimo casaría coa proposta porque a etimoloxía suxeriría a semántica de “rochedo” e, supostamente, tamén “fluír”, pero isto, de ser certo, resultaría aplicábel a case calquera outra bisbarra da antiga Galecia, polo que non pode considerarse un argumento específico a prol da bacía do Homem.

De todas estas propostas, a máis atractiva a nivel fonético é sen dúbida Palaçoulo, pero, alén de distar constituír un resultado derivativo estándar dun étimo *Palantucio*, na terra de Miranda á que nos levaría xa identificamos outra igrexa (*vid.* §10.14). Pola miña banda, coido que a afinidade toponímica podería apuntar tamén a Bastuço, nome de dúas freguesías tradicionais, São João e Santo Estevão, do concello de Barcelos; precisamente unha área para o que o *Parroquial* non aporta ningunha igrexa de localización certa, e dende logo neste catálogo non identificamos ningunha outra. É de recoñecer que, se a palatalización da velar, a perda da sonante lateral intervocálica, e mesmo a sonorización da oclusiva bilabial inicial poden ser innovacións admisíbeis na evolución estándar galego-portuguesa dun étimo tardo-latino *Palantucio* (> **baantuço*), a presenza da sibilante intersilábica de Bastuço representa un empezo sen paliativos para esta hipótese. Con todo, cómpre lembrar o testemuño de variantes manuscritas do *Parroquial* con tal sibilante —embora en posición discrepante—: *Palantusino* e *Palantusico*; e mesmo o rexistro numismático, *a priori* máis fiábel, pode estar a suxerir a abreviatua de fonemas que se nos escapan coa variante espuria PALNTCNVIO. A presenza dalgunha sílaba con sibilante daría pé a conxectar a adquisición da mesma na sílaba inicial por metátese. Particularmente, antóllaseme mesmo plausíbel a súa simple asimilación da sílaba final (*Bantuço* > *Bastuço*).

Importa concluír que a hipótese da relación entre *Palantucio* e Bastuço faría corresponder o *pagus* suevo coa terra alto-medieval de Faria (*cfr.* §9.2).

10.20. *Celo*

Celo defínese como *pagus* no *Parroquial* (I, 28). A forma crítica do topónimo vese referendada polo rexistro numismático e é xeral nas versións manuscritas do *Parroquial*, que só en dous casos opoñen *Ceio* e *Calo* (David, 1947a: 33, n.º.28). O numerario visigodo aporta a variante (IN)CEIO, nunha moeda de Sisebuto (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 309) que se quixo pór en relación co Incio pola presenza dese *in-* inicial (Mateu i Llopis, 1946; *cfr.* Miles, 1952: 131-132). Amparándose no parecido deste numisma con outra cuñaxe de Sisebuto en Lugo, “hasta el punto de que parecen hechos por el mismo grabador”, R. Pliego Vázquez (2009a: 136-137), ten querido fundamentar esta opción. Recoñecéndome inexperto en tipoloxía monetar visigoda, hei de sinalar que esta posibilidade non supón un argumento absoluto a prol do Incio, xa que ese suposto grabador puido ter actuado en varias cecas galaicas. O máis sensato, ao meu ver, é interpretar a lenda á luz da documentación complementaria que representa o propio *Parroquial*, de xeito que *in* se reduza a unha simple preposición de lugar: a lenda +INCEIOPIVS cómpre lela, xa que logo, *in Ceio pius*. Neste

caso, dado que a grafía I pode agochar con total normalidade un L, non hai razón para modificar a forma crítica do topónimo propugnada por P. David.

O padre H. C. de Argote (1734: 694) considerou que o *Celo* suevo tanto podería ser Celorico de Basto coma o río Selho —para el, “Celhe”—, optando polo primeiro, pois nese río prefería ubicar outra igrexa sueva, *Ciliolis*; unha mínima discrepancia coa nosa proposta, que prefire situar aquí *Cilioto* (vid. §10.5). Nun estudo posterior xa só recolle Celorico (Argote, 1738: 326). Moito despois, D. Mansilla (1994: 220) repetirá esta proposta. A. A. Fernandes, pola súa banda, localizou este *pagus* en Celo ou Boa Vista, lugar da freguesía de Mancelos, Amarante, e non agochou o optimismo sobre a súa proposta:

As opinións [contrárias] até hoje manifestadas sobre a localização desta paroécia são absurdas. A nossa identificação tem por si, além da igualdade do nome, um remoto cuto mariano no morro sobre o lugar (Fernandes, 1997: 388).

Tanto é así, que o padre A. J. da Costa (1997: 388), un dos autores máis rigorosos de cantos figuran na bibliografía desta tese, e que como mostra da súa pulcritude intelectual deixou sen localizar a meirande parte das igrexas bracarenses do *Parroquial suevo*, ao coidar insuficientes os datos dispoñíbeis, admitiu esta proposta. Non fixo o mesmo J. de Alarcão (2001: 37), quen manifestando só que “non nos parece que *Celo* possa corresponder a Boa Vista”, sen argumentar as súas razóns. J. de Alarcão enceta, pola contra, un estudo un tanto confuso e disperso deste *pagus*, tratándoo en dúas ocasións non consecutivas nun mesmo traballo. En primeiro lugar valora a analoxía do hidrónimo Selho, que podería levar *Celo* á contorna de Guimarães, pero inmediatamente matízao por mor de considerar localizada aquí a *ecclesia in uicino* de *Ciliolis* (cfr. §10.1), concluíndo que “non vemos fácil explicación para a existencia de un *pagus* no meio de paróquias”. Por iso, noutro lugar do mesmo traballo, xa reducidas todas as demais igrexas de Braga, vai reparar nos baleiros que fican na súa xeografía diocesana, considerando que un deles, Chaves, podería casar con *Celo* polo corónimo medieval de Baronceli. Non deixa sen atender a cuestión da sé física do *pagus*, que, logo de desbotar algunhas analoxías toponímicas, sitúa no lugar da Veiga, na freguesía de Vilar de Perdizes, Montalegre, onde habería vestixios arqueolóxicos de época romana (Alarcão, 2001: 38-39). Por último, entre as propostas de A. A. Fernandes e J. de Alarcão, pero completamente paralelo a elas, cómpre citar ao padre M. Carbajal Sobral (1999: 232), que situaría *Celo* nas estribacións sudorientais da serra de Celas, que dá nome a unha freguesía de Vinhais. Por A. A. Fernandes (1997: 65, n147) teño noticia de que esta hipótese xa figuraba na tradición historiográfica portuguesa con anterioridade.

Malia que destas propostas a de A. A. Fernandes semella aportar unha correspondencia exacta, o certo é que se antolla francamente difícil levar un *pagus* bracarense a esta zona a oeste de Amarante que previsibelmente cómpre asociar non só ao bispado do Porto, senón que se trata da mesma contorna inmediata da súa sé primitiva en Meinedo. É por iso que cómpre desbotar esta proposta, igual cás demais, que como expuxemos nos levan a Baronceli e Vinhais, onde temos identificado con mellores datos outras igrexas suevas.

É evidente que a localización de *Celo* fica aberta na historiografía que me precede, e coido que pode ser debido á exclusiva valoración das posibilidades fornecidas pola toponimia portuguesa. Pola miña banda, foi o criterio defectivo, unha vez situadas todas as demais igrexas, o que me convenceu de que un espazo tradicionalmente auriense, a terra de Celanova, puido ser bracarense en época sueva, antollándose un candidato obvio para a redución de *Celo*. Nesta solución xoga o criterio defectivo e de orde de mención documental que exporei no seu momento (apéndice 1); pero tamén a evidente afinidade toponímica. Celanova puido ser unha *cella noua*, un novo templo; pero tamén —sen pretender motivar unha revisión desta etimoloxía popular e sen que unha opción exclúa a outra—, o novo *Celo*. Tense suxerido, de

feito, que Celanova se tivese orixinado do abandono de Castromao, o meirande castro da contorna e máis ca probábel *caput ciuitatis* dos *Coelerni*; e mesmo que o seu topónimo derivase de *Coelia Noua* (Ferro Couselo & Lorenzo Fernández, 1971). A derivación non semella lingüisticamente doada, mais de se aceptar non custaría engadir o paso intermedio do *pagus Celu* que nos ocupa. Este topónimo tardo-antigo conectaría pois coa actual Celanova e co antigo pobo dos *Coelerni* que sabemos asentados na mesma bisbarra (cfr. §11.29). E se non se admite a relación etimolóxica con Celanova, canda menos resulta plausíbel a de *Celu* cos *Coelerni*: a sonante lateral latina tería que ter caído no romance galego-portugués, e nisto mesmo incide a variante numismática CEIO. Coido que non temos, en fin, ningunha opción máis acaída.

10.21. *Supelegio*

Definido como *pagus* (*Par.*, I, 29), *Supelegio* é a restitución crítica do padre P. David (1947a: 33, nI.29) para unha entidade que só figura como tal nunha das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo outra *Subpelagio* e outras dúas *Suppelegio*, e sendo curiosamente omitida na metade dos documentos. Poida que nestas circunstancias a forma crítica do padre David non estea xustificada, xa que tres versións, contra unha, suxiren a existencia dunha partícula *sub-* etimolóxica, reproducida como tal nun caso e por xeminación do *p* nos outros dous. Coido que A. A. Fernandes (1997: 65) podía levar razón cando postulaba unha forma orixinal *sub Pelegio*, con independencia do imaxinativo da súa proposta evolutiva, como imos ver de contado. Sexa como for, a sospeita dun *p* xeminado ou secuencia *-bp-* ten unha importancia decisiva á hora de formular a posíbel evolución romance do topónimo, pois este son bilabial tería ficado xordo, fronte á súa sonorización en caso dun *p* simple. Mais nin sequera importa moito: como veremos, nin a historiografía que precede achegou ningún paralelo toponímico verosímil, nin eu fun quen de atopalo.

Os padres H. C. de Argote (1734: 697) e A. J. da Costa (1997: 389) non se arriscaron a propoñeren ningunha localización para este *pagus*. A. A. Fernandes (1997: 65), de quen xa vimos optar pola forma *sub Pelegio*, identificouno en As Peleias, freguesia de Tuizelo, Vinhais, conxecturando unha “evolución não irregular”: *Subpelegio* > *Suppelegio* > **Seppeleio* > **Espeleio* > **Aspeleio(s)* > *Aspeleias*, con pluralización condicionada polo falso artigo... Poida que semellante secuencia non sexa irregular, pero moi regular tampouco parece. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 232), coma case sempre sen xustificar a súa proposta, localizouno pola contra nas bacías do Rabaçal e Tuela. Por último, J. de Alarcão (2001: 38) non chega a propoñer ningunha localización concreta, suxerindo só que podería caer pola zona de Chaves, Boticas, Ribera da Pena e Vila Pouca de Aguiar, ao xulgalas baleiras despois de ter colocado todas as demais igrexas bracarenses.

Resultando tan pouco convincentes os argumentos externos que teñen incorrido na valoración historiográfica desta igrexa, será por criterio estritamente defectivo polo que postularei a súa redución. Isto cumprirá expoñelo debidamente noutro lugar, pois a solución de *Supelegio* aparece intrincadamente mesturada coa doutras igrexas (apéndice 1). Permitireime, con todo, adiantar a hipótese: *Supelegio* como ascendente suevo da terra medieval de Todea.

10.22. *Senequio*

Definido como *pagus* (*Par.*, I, 30), *Senequio* é a forma crítica dun topónimo só presente en dúas versións do *Parroquial*, opoñendo outras dúas *Senequumio*, e finalmente as restantes, agás nunha omisión, cadansúa variante: *Senesquio*, *Senequino* e *Seneruio* (David, 1947a: 33, nI.30).

Os padres H. C. de Argote (1734: 697) e A. J. da Costa (1997: 389) recoñeceron a imposibilidade dunha redución fiábel deste *pagus*, embora o primeiro non desaproveitou a

oportunidade de suxerir algunha relación cunha *uilla Senhorei*, ao parecer mencionada nas *Inquiriões de D. Dinis* no século XIII. A disimilitude antollóuseme o suficientemente clara como para non chegar a confrontar a referencia nesta fonte tan afastada dos intereses desta tese e da miña propia especialidade. Pola súa banda, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 232) conxecturou para *Senequio* unha delimitación sorprendentemente detallada —se cadra moito máis do que permiten os datos positivos e dende logo sen expór a súa maneira de analizalos— que me limitarei a resumir para non encher isto de referencias xeográficas: entre a actual fronteira portuguesa e o río Bibei. Por último, J. de Alarcão (2001: 38) non chegou a propoñer ningunha localización concreta para *Senequio*, suxerindo só que podería ficar pola zona de Chaves, Boticas, Ribera da Pena e Vila Pouca de Aguiar, ao xulgalas baleiras despois de ter colocado todas as demais igrexas bracarenses.

Porén, a proposta máis complexa foi a de A. A. Fernandes (1997: 66), quen suxeriu sucesivamente dúas solucións. Inicialmente identificou *Senequio* con Sarraqinhos, Montalegre, pero desbotouno na segunda edición do seu libro ao ter noticia da súa forma baixo-medieval: *Cerraquinhos* (PMHI, p. 1524). Optou entón por Sanguinho, na freguesia de Meinedo, Lousada, malia ser *Magneto* unha *ecclesia in uicino* do Porto (cfr. §10.23). A. A. Fernandes propuxo así atopar a mesma liña da “divisão diocesana” entre Braga e Porto, concluíndo que *Senequio* se trataría de “uma *ecclesia* na extrema bracarense”. Malia ter paralelizado a súa hipótese con outros supostos casos de igrexas suevas veciñas adscritas a bispados diferentes —sendo o único claro *Portucale* (cfr. §10.23; 10.42)—, resulta difícil concederlle que “as atuais divisões de freguesias não podem servir de obstáculo”. Meinedo foi a sé episcopal que precedeu á do Porto, e non semella que no seu mesmo termo parroquial actual, por moito que tivese mudado dende aquela, puidese non só haber dúas igrexas suevas, senón unha catedral, unha igrexa parroquial, e un límite diocesano.

Outra volta, tendo resultado tan pouco convincentes os argumentos externos que teñen incorrido na valoración historiográfica desta igrexa, será por criterio estritamente defectivo polo que postularei a súa redución. Isto decidín analízalo nun apéndice ao respecto, pois a solución de *Senequio* aparece intrincadamente mesturada coa doutras igrexas (apéndice 1). Permitireime, con todo, adiantar a miña hipótese: *Senequio* como ascendente suevo da terra medieval de Lampaças.

10.23. *Portucale in castro nouo, Toriuiana*

Baixo a expresión *ad sedem Portugalensem in castro nouo*, o *Parroquial* consigna as igrexas dependentes do bispado do Porto (*Par.*, II, 1). O apelativo serve para diferenciarlo do *Portucale castrum antiquum*, dependente da sé conimbricense (*ibid.*, IV, 7). A mención do *castro nouo* é constante nas diferentes versións manuscritas do *Parroquial*, concretando unha delas, a alcobacense, *castro nouo Sueuorum* (David, 1947a: 34, nII.1). Non hai dúbida, pois, da asociación desta entidade local suévica, canda menos, coa xurisdición alto-medieval local, non moi tanxíbel por outra banda, da cidade do Porto (*vid.* §9.7). Mais esta correspondencia ha de ampliarse á luz da longa listaxe de *ecclesiae in uicino* que seguen a esta mención e que conforme á nosa hipótese arredor da dimensión xurídico-territorial da devandita fórmula textual, cómpre localizar no propio ámbito da xurisdición local do *Portucale* suevo:

1ª. — *Uillanoua* (*Par.*, II, 2);

2ª. — *Betaonia* (*ibid.*, II, 3);

3ª. — *Uisea* (II, 4);

4ª. — *Menturio* (II, 5);

5ª. — *Torebria* (II, 6);

6ª. — *Bauuaste* (II, 7);

7ª. — *Bonzoaste* (II, 8);

- 8^a. — *Lumbo* (II, 9);
- 9^a. — *Nescis* (II, 10);
- 10^a. — *Napoli* (II, 11);
- 11^a. — *Curmiano* (II, 12);
- 12^a. — *Magneto* (II, 13);
- 13^a. — *Leporeto* (II, 14);
- 14^a. — *Melga* (II, 15);
- 15^a. — *Tongobria* (II, 16);
- 16^a. — *uilla Gomedei* (II, 17);
- 18^a. — *Tauuase* (II, 18).

Lamentablemente, só unha pequena parte destas igrexas ofrece identificacións seguras na xeografía só actual. Vexamos.

O topónimo *Uillanoua* aparece sen variantes en todas as versións manuscritas do *Parroquial* (David, 1947a: 34, nII, 2). Verbo a ela, A. A. Fernandes (1997: 68) afirmou que “o próprio nome indica uma paróquia de desmembração em conformidade com a grande densidade paroecitana no território do Ave-Vizela até ao Douro”. Non creo, con todo, que esteamos en condicións de confirmalo, pois as tendencias toponímicas do Pleno Medioevo non teñen por qué resultar transpolábeis ao período suévico. Probabelmente unha *uilla* sueva estivese máis preto do concepto romano do que do medieval deste termo. Si resulta evidente, iso si, a altísima densidade parroquial da contorna inmediata do Porto. Sexa como for, pescudarmos «vilanovas» na xeografía actual daría moitos candidatos posíbeis para esta igrexa, que A. A. Fernandes (1997: 68) fundamenta na Vila Nova da Telha, Maia, polo seu orago mariano. A mesma redución repetiu o padre M. Carbajal Sobral (1999: 232), aceptándoa asemade J. de Alarcão (2001: 39), quen engadiu que na súa veciñanza se rexistra unha pequena necrópole dos séculos IV-V.

Betaonia tamén aparece sen variacións en todas as versións manuscritas do *Parroquial* (David, 1947a: 34, nII.3). Con todo, A. A. Fernandes (1997: 68) conxectura unha forma orixinal **Betaoma* que tería sido corrompida pola común confusión entre a letra *m* e a secuencia *ni*. A redución proposta é así Vandoma, Paredes, de orago mariano e testemuñada como o *castrum Bendoma* e *Benidoma* en documentación medieval (DC, 148; 198; 532). Faise eco asemade A. A. Fernandes (1997: 68, n154) dunha vella atribución erudita do topónimo coa Vendôme francesa, o que “não passa de um sonho” pero acreditaría que “tal elemento pré-romano também aparece fóra de Portugal”. A antedita variante *Benidoma* recusa esta proposta para J. de Alarcão (2001: 40), que dun xeito un tanto confuso conxectura que por orde de mención documental *Betaonia* tería que ficar polos concellos de Vermoim ou Matosinhos, proponendo concretamente os locais da Agra da Portela, Gueifães ou Quinta do Alão, todos eles con vestixios arqueolóxicos romanos que segundo o devandito autor poderían acreditar a súa condición de *uici*. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 232), pola súa banda, suxeriu a ubicación de *Betaonia*, entre interrogantes, no val de Gondomar. Ao meu ver, malia as trabas lingüísticas, a proposta máis acaída é a de A. A. Fernandes. Coido, iso si, que habería pé para explorar tamén o posíbel vínculo entre esta igrexa portugalense e o enigmático bispado de *Beteka* (vid. §10.109), nos que coincide un mesmo radical *bet-*, tan insólito na toponimia galego-portuguesa. Isto non é máis ca unha conxectura, pero coido que comporta algunhas reflexións significativas. Se *Betaonia* fica pola contorna de Paredes, como postulou A. A. Fernandes, daquela foi inmediatamente veciña de Meinedo, a primitiva sé do bispado portugalense; de xeito que *Beteka*, bispado que rexurde en época visigótica, podería non estar máis que a recuperar a vella dignidade episcopal desta bisbarra, representando o partillamento, a un tempo, da xurisdición episcopal e civil da *ciuitas* portugalense. Noutras palabras, poderíamos atopar así un precedente á *ciuitas Anegia* que no Alto Medioevo vai

repetir a mesma territorialidade civil (cfr. §9.7). Mais o que importa é concluímos que, conforme ás hipóteses existentes, *Betaonia* podería caer pola *terra Amaia* ou a *ciuitas Anegia*.

A seguinte igrexa, *Uisea*, presenta tamén as variantes toponímicas *Uesea* e *Uerea*, nesta mesma orde de frecuencia documental, polo que probabelmente a primeira, forma crítica do padre P. David, sexa a correcta (1947a: 34, nII.4). A. A. Fernandes (1997: 68), pola contra, prefire *Uesea*, considerándoa ademais proparoixitona e ofrecendo dúas posibles localizacións: unha certa *uilla* do século XIII, *Beja* ou *Veja*, na contorna da freguesía de Mouriz, Paredes (DC, 71 e 97); e Inveja, na de Penamaior, Paços de Ferreira. Pola súa banda, J. de Alarcão (2001: 40) mantense fiel á súa hipótese da orde de mención xeográfica do *Parroquial*, polo que repara nos posibles *uici* identificados para *Betaonia* e en Valongo, que vai ser onde reduza a seguinte igrexa, *Menturio*, para conecturar unha redución de *Uisea* no Monte do Penouço, freguesía de Rio Tinto, Gondomar, asento dunha posíbel *uilla* romana.

Menturio é outro topónimo constante nas versións manuscritas do *Parroquial*, coa soa excepción do texto do padre G. de Loaisa que fornece *Mentuno*, doadamente atribuíbel a unha simple corrupción gráfica (cfr. David, 1947a: 34, nII.5). A. A. Fernandes (1997: 70) ubicou a *ecclesia* en Montoiro, na freguesía de Pedrafitá, Matosinhos, onde ademais dá noticia dun topónimo Crasto que “pode muito bem recordar o *oppidum* da *civitas Menturio*”. Acepta esta proposta J. de Alarcão (2001: 40) porque, ademais de casar coa orde xeográfica por el preconizada para o *Parroquial*, podería vencellarse coas minas romanas da zona, ao suxerir un étimo **Monteureo*. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 233), en troques, prefire levalo a Santa Maria de Medas, Gondomar.

A seguinte igrexa, á que o P. David propuxo a forma crítica *Torebria*, só se documenta con este topónimo en tres das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo outras catro *Torebia*, e outra máis *Torebio* (David, 1947a: 34, nII.6). Embora o principio democrático non sexa admisíbel na crítica textual, coido que o feito de ser a segunda a máis testemuñada, e redundar outra máis —a última— na ausencia da vibrante da última sílaba, invitan a presumir que a forma orixinal do manuscrito tampouco a tivo, con independencia de que derivase ou non dun verdadeiro topónimo céltico en *-briga*. O certo é que neste caso o rexistro monetar permite confirmar esta sospeita, ao opoñer unha serie de emisións datadas entre Suintila e Chindasvinto as lendas TORIVIANA e TVRIVIANA (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 428; 470; 504; 562), que os numismatas insisten en identificar coa igrexa en cuestión (Beltrán, 1915-1916: 104; Miles, 1952: 143). Tratárase dun dos poucos casos de cecas visigodas radicadas en antigas *ecclesiae in uicino* suevas (cfr. §6.9); e se por unha banda obrigaría a corrixir por *Toriuiana* a restitución crítica do topónimo parroquial, pola outra, conforme á nosa interpretación xurídico-territorial das fórmulas textuais do *Parroquial*, implicaría que entrambos a entidade en cuestión se desprendese da xurisdición local do Porto, o que asemade suxire a súa localización periférica dentro da mesma. Por suposto, sendo a hipótese da dimensión xurídico-territorial do termo *uicinum* no *Parroquial* suevo da miña moi recente autoría, a investigación que nos precede ignorou este suposto. Así, A. A. Fernandes (1997: 71) ubicou *Torebria* en Milhundos, Penafiel, por razóns que non explicou no seu catálogo senón nas conclusións do seu libro, a rodapé, e nunha exposición ambivalente, pois resulta esperanzadora ao comezo pero remata esmorecendo por si soa:

Ao lado [de Penafiel ...] ainda se recordava o topónimo *Torebriga* no séc. XIII se admitimos *Torebriga*, paroecitana > **Trebria* (queda da vogal pretónica) > **Trebria* (perda do segundo *r* por dissimilação) > **Brevia*, Brevia. É de crer (mais que, propriamente, a evolução fonética) que tivesse influido, para a forma Brevia (> **Trelia*), o n[omem] comum arcaico “brévia” monástico, bem de acordo com um passado paroecitano. O caso, sem dúvida, seduz, pois (Fernandes, 1997: 71, n286).

Se cadra seduza, pero dende logo non convence. Pola súa banda, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 233) semella optar pola analoxía toponímica ao ubicalo entre Trofa e Torrados, Felgueiras. Máis complexa, pero con semellante resultado, é a opción de J. de Alarcão (2000: 48; 2001: 41), que leva esta igrexa ao castro de Alvarelhos, ao conxectar o seu topónimo orixinal **Turebriga* á luz dunha divindade local, *Turiaco* (CIL II, 2374 = 5551 = *RAP*, 199). Mais *Turiaco* constatouse nunha estela reaproveitada no templo de Santa Maria Madalena, Santo Tirso, e Alvarelhos non só cae no veciño concello de Trofa, senón que hai base para postular o seu nome antigo **Madia* (cfr. Moreira, 2009). Noutra analoxía romana, a propósito da ceca *Toriuiana*, reparou G. C. Miles: a ptolemaica *pólis Turuptiana* (Ptol., II, 6, 22)... Que neste caso nos leva ao *conuentus* lucense. Pola miña banda, só me resta concluír que ignoro ónde cómpre ubicar *Toriuiana*.

Continuando coa listaxe, *Bauuaste* volve a non ser máis ca unha das formas, a mellor documentada, das que aparecen nas diferentes versións do *Parroquial* para esta igrexa sueva, fornecendo outras dúas *Bramaste*, e outras tres *Banuaste*, *Baubaste* e *Raiuiaste* respectivamente (David, 1947a: 34, nII.7). Coido que a forma crítica *Bauuaste* preconizada polo padre David resulta a máis acaída non só por ser a máis amplamente testemuñada, senón tamén porque as variantes *Banuaste* e *Baubaste* atopan unha doada explicación a partires dela: a primeira por confusión gráfica ($u > n$) e a segunda por similitude fonética ($u > b$). Verbo ás propostas de localización, A. A. Fernandes (2001: 71) propuxo Bidebaste, na freguesía de Vila Boa de Quires, Marco de Canaveses, a través dunha imaxinativa secuencia evolutiva (*Baubaste* > **Baubaste* > **Babuaste* > **Badvaste* > **Badbaste* > **Bedebaste* > *Bidebaste*). O padre M. Carbajal Sobral (1999: 233) levouno, sen fornecer argumentos, a preto de Penafiel. Finalmente, seguindo a súa orde toponímica, J. de Alarcão (2001: 41) propuxo o castro de Monte do Padrão, Santo Tirso, con importantes vestixios de romanización.

Dun xeito aínda máis acentuado cá anterior, *Bonzoaste* presenta unha grande variabilidade nas versións manuscritas do *Parroquial*: amais da forma crítica en cuestión, aparecen *Benzoaste*, *Pongoaste* e *Bonus zoust* (David, 1947a: 34, nII.8). Malia non ofrecer ningunha proposta no seu catálogo parroquial, A. A. Fernandes (1997: 71) si suxeriu dun xeito un tanto desordenado nas conclusións do seu libro (*ibid.*: 144), coa “máxima reserva, sobretudo fonética”, baixo o presuposto dun topónimo orixinal **Bouzoaste*, o lugar de Bouços, na freguesía de Meixomil, Paços de Ferreira, “tendo por si a arqueología castreja, o culto mariano imemorial”. A *ecclesia* sueva iría así para a terra de Ferreira portugalense (*vid.* §9.7). O padre M. Carbajal Sobral (1999: 41) referiuse para esta *ecclesia* un certo topónimo “Boncegediu”, que ten toda a pinta de conter algún erro tipográfico, e que dende logo non dei localizado. Finalmente, J. de Alarcão (2001: 41), fiel á súa hipótese de orde xeográfica, non propuxo ningunha correspondencia exacta pero si, a título xenérico, os concellos de Santo Tirso e Paços de Ferreira, facéndose eco da súa forte romanización.

O topónimo da seguinte igrexa, *Lumbo*, é case constante nas versións manuscritas do *Parroquial*, agás na de Lucas de Tui, que opón *Lunibo* (David, 1947a: 34, nII.9). Tanto A. A. Fernandes (1997: 71) coma J. de Alarcão (2001: 41) coidaron que a forma actual de *Lumbo* sería Lomba, pero cada un identificouna nun sitio distinto. O primeiro fíxoo en Amarante, por un criterio defectivo, ao ficar sen adscripción de igrexa ningunha o arciprestado e terra de Gouveia; o segundo, pola súa orde xeográfica, atopou outra Lomba na beira esquerda do Ave. Mais certamente as «lombas» son ubícuas na toponimia galego-portuguesa, o que inevitabelmente matiza o seu valor como argumento (micro-)toponímico para a redución de *Lumbo*. Nestas circunstancias, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 233) suxeriu, entre interrogantes, a terra de Valongo, ou sexa, o actual concello de Fafe.

Con *Nescis* volvemos ter unha forte variabilidade textual, pois preséntase tamén como *Nestis*, *nestes*, *Necis* e *Netis*. A máis común é *Necis*, pero probabelmente atine o padre P. David (1947a: 34, nII.9) ao restituír *Nescis*, por conteren case todas esa sibilante intersilábica,

a todas luces máis doada de omitir ca de engadir no proceso de transmisión textual. A. A. Fernandes (1997: 71-72), con todo, coidou “sen xustificar” esta restitución, optando pola forma *Nettis*, que identificou en Netos, na freguesia de Jovim, Gondomar. Pola súa orde xeográfica, J. de Alarcão (2001: 41) opuxo Neto, Felgueiras.

A forma crítica da seguinte igrexa, *Napoli*, é case constante nas versións manuscritas do *Parroquial*, con só dúas excepcións que opoñen *Napolles* e *Flapolet* (David, 1947a: 34, nII.11). Neste caso volvemos atopar unha posíbel correspondencia numismática, ao se testemuñar unha lenda LATINAPOLLE, en caso de a fórmula *Latina* se ter abreviado ou fusionado co topónimo (Núñez Meneses, 2017 = 2018: n.º. 58). Esta correspondencia favorecería a xeminação da sonante lateral, minoritaria nas versións manuscritas, e con fondas consecuencias lingüísticas no romance galego-portugués. A serie *Latina* é a todas luces anterior á redacción do *Parroquial suevo*, polo que neste caso estaríamos perante unha entidade local autónoma que no período suevo-católico se integraría na xurisdición local do Porto; o que asemade suxeriría a súa ubicación periférica. Con todo, a correspondencia numismática resulta francamente movediza, polo que as súas implicacións non han de condicionaren ningunha hipótese de redución xeográfica para esta igrexa nin para a valoración da súa historia local. Dende logo, non o fixo nas achegas nos preceden. A. A. Fernandes (1997: 72) elaborou unha hipótese de redución a partires do testemuño, á altura de 1258, dun certo *Nebole* en Mouriz (*MPHI*, p. 570), que para el sería un apelido toponímico que, ao ter reducido xa nesta freguesia *Betaonia* e *Uisea* (vid. arriba), propuxo levar o seu topónimo raíz á veciña de Duas Igrejas. J. de Alarcão xulgoa favorablemente esta solución:

Almeida Fernandes situa [em Paredes ...] a paróquia de *Napoli*, perplexo todavía pela proximidade de *Napoli*, *Betaonia* e *Vesea*. Mas se errou na localização destas duas últimas, como vimos, a perplexidade perde a sua razão e *Napoli* fica bem distante das paróquias até agora por nós identificadas (Alarcão, 2001: 41).

Mais o J. Alarcão non se limitou a xustificar esta redución por favorecer a súa orde xeográfica, senón que engadiu que na bisbarra habería importantes vestixios da romanización... Coma en en calquera da súa contorna. Alleo a estas discusións, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 233) preferiu adoptar a minoritaria forma *Flapolet* da igrexa, para identificala cun certo “Fracao”, supostamente na ribeira do Ferreira. Tampouco o dei localizado.

A subseguinte igrexa de *Curmiano* só atopa a forma crítica adoptada polo padre P. David (1947a: 34, nII.12) en tres das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo catro a variante *Curmano* e outra máis *Curminiano*. A forma orixinal resulta xa que logo incerta; non semellando, iso si, tal incerteza moi relevante á hora de enxergarmos o lexema e a secuencia consonántica do potencial topónimo actual. Verbo ás propostas de localización, que A. A. Fernandes (1997: 72) omitiu cun interrogante, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 233) forneceu Crestuma, freguesia de Vila Nova da Gaia, a sur do Douro; namentres que J. de Alarcão (2001: 42), fiel á súa orde xeográfica, limitouse a suxerir dun xeito xenérico o concello de Felgueiras a leste do río Sousa.

A seguinte igrexa, *Magneto*, é constante en todas as versións manuscritas do *Parroquial*, agás a editada polo padre G. de Loaisa que opón *Caguesto* (David, 1947a: 34, nII.13). Resulta neste caso evidente que *Magneto* sexa a forma correcta, ao testemuñarse o seu xentilicio *Magnetensis* nas actas conciliares suevas (*Conc. Brac. II, subs.*). *Magneto* foi, en efecto, sé episcopal á altura do ano 572, e a todas luces o precedente do bispado do Porto que só se documenta despois da conquista visigoda (*Conc. Tol. III, subs.; vid. §8.9*). Isto conforma, evidentemente, un dato fulcral para a avaliación do contexto cronolóxico no que o *Parroquial* foi redactado (cfr. §6.1); e abre significativas interrogantes arredor da historia non só

eclesiástica, senón tamén a civil da rexión. Segundo A. A. Fernandes (1997: 72), hai na contorna de Meinedo un “Crasto” no que podería rastrexarse a sé primitiva dunha *ciuitas Magnetum*; para L. A. T. Dias (1997: 302) ou J. de Alarcão (2001: 42), antes da súa promoción episcopal tería simple *uicus* dependente doutra *ciuitas*, concretamente a veciña *Tongobriga*. Por suposto, resultaría así “curioso” que o bispado “não tenha sido estabelecida na capital da *civitas* romana, mas num *vicus* dependente” (Alarcão, *op. cit.*) Na presente tese defenderemos unha solución distinta para os precedentes romanos de *Magneto* de toda a rexión portugalense (*vid.* §11.20). Mais o que agora importa é sinalar que á altura do *Parroquial suevo*, *Magneto* aparece como unha das igrexas rurais dentro da xurisdición local da *ciuitas* portugalense, e que a súa correspondencia coa actual freguesia de Meinedo, Lousada, é consensual (Fernandes, 1997: 72-73; Carbajal Sobral, 1999: 233; Alarcão 2001: 42).

Coma a anterior, tamén *Leporeto* é case constante nas fontes manuscritas do *Parroquial*, opoñendo só unha das versións do *Liber fidei* de Braga a variante, por outra banda pouco discrepante, de *Leboreto* (David, 1947a: 34, II.14). Mais certamente *Leporeto* non ofrece unha redución tan doada como Meinedo. Foi A. A. Fernandes (1997: 143) quen confrontou o nome da igrexa sueva cun certo monte *Lepor* ou *Lebor* mencionado en dous diplomas do século XII: *iuxta ribulo Tamice subtus mons Maçaneira sub illa strata de Lepor* (DP III, 320); *uilla Kaualliones sub monte Lebor* (DP III, 393). Para el *Leporeto* tería sido a *ciuitas* antecedente da terra de *Benuiuer* (véxase §9.7). O padre M. Carbajal Sobral (1999: 233) guiouse pola toponimia actual, levando *Leporeto* a Santo André de Lever, Vila Nova da Gaia, espazo en realidade conimbricense en época sueva (cfr. §10.42). J. de Alarcão (2001: 42), en troques, prefere manter a súa orde xeográfica, situando *Leporeto* en São Vicente de Pinheiro, Penafiel, onde hai vestixios de termas e necrópole, en relación, moi preto, co xacemento de Outeiro do Dino (Soeiro, 1984: 60; Santos, 2004: 41).

Para *Melga* temos outro consenso toponímico nas diferentes versións manuscritas do *Parroquial* (David, 1947a: 34, nII.15), que non se ten traducido nun senllo consenso historiográfico. Por unha semellanza fonética moi difusa, A. A. Fernandes (1997: 73) ubicou esta igrexa en Belga, na freguesia de Santa Marinha do Zêzere, Baião. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 233) suxeriu, entre interrogantes e sen aportar razóns, a terra da Maia. A proposta de J. de Alarcão (2001: 42-43) foi máis complexa: coma sempre fiel á súa orde xeográfica, valorou a marxe esquerda do Tâmega á altura de Amarante, onde identifica os xacementos romanos de Quinta dos Pascuais e Carvalho de Rei, preferindo o primeiro porque o segundo se desbotaría en base ao seu hipotético nome discrepante, *uicus Atucausensis* (CIL II, 6287 = RAP, 324).

O topónimo da seguinte igrexa, *Tongobria*, aparece na metade das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo as restantes *Tangobria*, *Taugobria*, *Tangobia* e *Tongobia* cada unha (David, 1947a: 35, nII.16). Non hai dúbida de ser a primeira a forma correcta, como atinadamente recolleu o padre P. David na súa edición crítica, pois alén da súa meirande constatación documental, atopa unha mellor correspondencia co nome do antigo asentamento galaico-romano de *Tongobriga*, Marco de Canaveses, ao que semella corresponderse (cfr. §11.20). De feito, a identificación da *ecclesia* sueva con este xacemento é consensual (Fernandes, 1997: 74; Alarcão, 2001: 43).

A forma composta do subseguinte topónimo *uilla Gomedei* é constante nas versións manuscritas do *Parroquial*, sendo esta, a forma crítica do padre David (1947a: 35, nII.17), tamén a máis frecuente, opoñendo os restantes manuscritos *uilla Gomedí*, *uilla Gomedes* e *uilla Gomedo*. A. A. Fernandes (1997: 74, n173) non ofreceu ningunha proposta, senón só a recusación dun topónimo afin da contorna de Viseu: “seria absolutamente absurdo pensar em Gumei [...] embora a origem do nome possa ser idêntica”. Pola súa banda, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 233) guiouse polo topónimo de Borba de Godim, Felgueiras; e J. de

Alarcão (2001: 43) pola súa orde xeográfica, suxerindo, sen ningunha proposta concreta, que caería a leste ou sueste de *Tongobria*.

A última *ecclesia in uicino*, *Tauuasse*, presenta unha ampla pero pouco significativa variabilidade. Se a referida forma crítica do padre P. David (1947a: 35, II.18) aparece en dúas versións, outras dúas opoñen *Tauuase*, e as demais *Taunasse*, *Taunassa*, *Tanuatta* e *Tanuata* respectivamente. A confusión entre *u* e *n*, previsíbel en caligrafía visigótica, e a meirande constancia da sibilante xeminada fronte á simple ou á presenza dunha dental, confirman ao meu ver a solución do padre P. David. Para A. A. Fernandes (1997: 74) identificaríase con Tougues, Vila do Conde, a través dunha particular secuencia evolutiva: *Tauuasse* > **Tauuas* > **Taugas* > **Taugas* > *Tougues*. Non se antolla imposíbel esta etimoloxía, pero si difícil, o que levou a J. de Alarcão (2001: 43) a eludir unha vez máis o argumento toponímico a prol da súa orde xeográfica, suxerindo Frende, Baião, onde certos vestixios culturais romanos (*CIL* II, 5567; *AE* 1909, 83; 1962, 238 = *RAP*, 321-322) apoiarian a existencia dun *uicus* na súa contorna. Mais o positivo desta proposta é que, moi preto, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 233) mantivo o criterio de semellanza toponímica para identificar *Tauuase* con Tabuado, Marco de Canaveses. Ao meu ver, é esta a proposta máis acaída, pois o topónimo do *Parroquial* ten efectivamente pinta de adxetivación (**Tauuasis*, *-is*), o que ofrecería un plausíbel étimo **Tauuatum*. Resulta dende logo incerta a súa pronunciación, mais sexa por confusión da labiodental, común en portugués minhoto (**Tavuatum* > *Tabuado*), e/ou por simple metátese (**Tauvatum* > *Tabuado*), a etimoloxía entraría dentro da regularidade. De feito, P. Mêrea e A. A. Girão (1943) identificaron no *territorium Baiam* —cuxo corónimo conserva precisamente a actual Baião, opción de Alarcão— unhas *uillae* de *Tauulado* que dificilmente podemos disociar de Tabuado e, polo que nos importa, de *Tauuis*. Esta *ecclesia in uicino* cómpre levala, xa que logo, ao extremo oriental do que no Alto Medievo vai ser *Anegia*, e en época sueva a xurisdición local da cidade do Porto.

Se repasamos todas as propostas que se teñen fornecido para as múltiples *ecclesiae in uicino* portugalenses, comprobaremos que case todas elas remiten ás futuras terras alto-medievais de *Amaia* e *Anegia*. Non é isto nada estraño, pois estas terras compuxeron por si soas boa parte da diocese portugalense medieval; pero non deixa de ser significativo. En efecto, só cinco propostas, do medio cento que vimos de estudar, e non precisamente as máis fiábeis, amplían timidamente esta territorialidade xeral. Así, temos un par de propostas do padre M. Carbajal Sobral (1999: 233), que situou *Curmiano* e *Leporeto* no actual concello de Vila Nova da Gaia, a sur do Douro, o que pode ser desbotado á luz da evidencia de que a beira esquerda de, canda menos, a foz deste río non só pertenceu a outra xurisdición local á portugalense, senón mesmo a outra diocese: Coimbra (cfr. §10.42). Na mesma liña cómpre citar a proposta de A. A. Fernandes (1997: 74) para *Tauuase*, pois ao remitir a Vila do Conde solaparíaase ao *pagus Labrentio* (§10.24). A estes cinco casos discrepantes pódense engadir outros catro sitios nos límites do que foi a *ciuitas Anegia* medieval, de incerta adscripción a ela ou ás terras veciñas. Así, Frende e Santa Marinha do Zêzere, citadas por J. de Alarcão (2001: 43) e A. A. Fernandes (1997: 73) para *Tauuase* e *Belga* respectivamente, poderían ao meu ver levarse tamén ao veciño *pagus* suevo e *territorium* medieval de *Aliobrio* (§10.25). Finalmente, outro par de propostas remitentes a Amarante —o *Lumbo* do propio A. A. Fernandes (1997: 71) e a *Melga* de J. de Alarcão (2001: 42-43)— situaríanse, dun xeito un tanto incerto, no espazo liminal entre as dioceses de Braga e Porto, e na mesma medida nos confíns da *ciuitas Anegia* alto-medieval. Non vexo os mesmos problemas para admitir a inclusión de Paços de Ferreira á luz da proposta de A. A. Fernandes (1997: 71) para a redución de *Bonzoaste*, con independencia do valor do seu argumento lingüístico, pois levaríanos á terra medieval da Ferreira portugalense, para a que non temos atribucións nos *pagi*. Coido, en suma, que o valor destas discrepancias é moi relativo e non ha de matizar a impresión xeral: as *ecclesiae in uicino* da sé do Porto concéntranse no que no Alto Medievo

van ser as terras de *Amaia* e *Anegia*, ao que dun xeito totalmente hipotético se podería engadir a de *Ferraria*. Identificamos así unha xurisdición local relativamente extensa, embora nada excepcional entre as cidades episcopais da Gallecia, que sen dúbida ten notábeis implicacións á hora de cuestionar as orixes da *Anegia* alto-medieval. Se temos presente o precedente suevo, *Anegia* perfílase simplemente coma o núcleo territorial do que fora a xurisdición civil portugalense logo da fragmentación do propio Porto, *Amaia* e, se cadra, *Ferraria*.

10.24. *Labrentio*

Definido como *pagus* (*Par.*, II, 19), *Labrentio* presentan ademais desta forma crítica do padre P. David (1947a: 35, nII.19) as variantes *Lambrencio*, *Labrentio*, *Laprencio*, *Lambrenton* e *Laborencio*. Unha moeda de Suintila verifica a variante LABRENTIO (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 417). Poucas dúbidas pode haber, ao meu xuízo, da equivalencia desta ortografía coa lenda LAVRNCIO que obra noutra moeda de Witerico (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 205), malia que acotío se a quixese ler *Lauruclo* e se a puxese en relación coa latina LAVRINTINA, que a todas luces cómpre asociar mellor a LAVRE (*vid.* §10.103).

Toda hipótese de redución deste *pagus* pasa pola avaliación dunha isolada pero transcendental mención medieval do *territorium Labremse*, á que xa nos temos referido pero que cómpre agora retomar (§9.7). Trátase este testemuño dun diploma morariense de 1033, no que o *territorium* é citado entroutras referencias topográficas a propósito da venda dunhas terras entre particulares:

In nomine domini Uistregia prolix Galimundus et Uistregia [...] ut facere uobis Gutiere Tructesimdzi et coniugie uestre Ermentro sicut et facio uobis cartula donationi et conceptionis simul et firmitatis de uilas meas proprias quos auco [...] inter Aue et Labrugia nominata uila Plana et aue iacemtia inter Mirazi et Moreirola et de alia parte mola de Olibas alphe montis castro Boue territorio Labremse et Portugal in litore maris (DP, 281, p. 172).

Xa apuntamos, ao inscribirmos este *territorium Labremse* na xeografía medieval portugalense, que as referencias fluviais *inter Aue et Labrugia* semellan acotalo xurisdicionalmente, e que o segundo río sería probabelmente a denominación antiga do Leça, pois a norte do mesmo as freguesias de Labruga e Lavra, nos concellos de Vila do Conde e Matosinhos, respectivamente, conservan o primitivo nome do río e do *territorium* (*vid.* §2.6). Precisamente Lavra vén sendo a redución estándar, amparada, alén do seu arcaizante orago São Salvador, polo seu valor arqueolóxico ao ter sido un centro portuario en época romana (Bouza Brey, 1942: 361; Fernandes, 1997: 74; Carbajal Sobral, 1999: 233; Cleto & Varela, 2000: 141-144; Alarcão, 2001: 43; Pinheiro Blot, 2003: 192; Pliego Vázquez, 2009a: 134). De feito, no texto arriba reproducido a referencia territorial faise a propósito do *castro Boue*, que é Castro de Boi (Alarcão, 2001: 43), corresponde á freguesia de Vairão, a sur de Labruga, polo que podemos levar na mesma medida a sur o propio río *Labrugia*. O mesmo cómpre apuntar de Vilachã, obxecto da venda. Non pode, xa que logo, ser este río outro có Leça, citándose ao mesmo nivel có Ave e servindo para delimitar este *territorium*. É, pois, no Leça onde podemos situar non só o límite entre as terras medievais de *Labremse* e *Amaia*, senón tamén entre o *pagus* suevo *Labrencio* e a propia xurisdición local do Porto (*vid.* §10.23).

Suxestivamente, L. A. García Moreno (1998: 1360) ten reparado na posíbel relación entre este *pagus* e a cadeira episcopal *Laberricensis* dun dos bispos subscriptores do *Decreto de Gundemaro* (*Conc. Tol. XII, decretum piissimi...*). O xentilicio é un *hapax* na nosa documentación, e xa que logo un verdadeiro enigma da historia eclesiástica. Naturalmente, a primeira explicación, de se admitir a súa relación co *pagus Labrencio*, sería atribuír esta sé a un mero traslado do veciño bispado do Porto; pero esta posibilidade anúlase na medida en que o mesmo bispo portugalense, Arxeberto, é citado nas mesmas actas. De xeito que, galaica ou

non, a etapa episcopal da igrexa laberricense houbo de ser efémera.

10.25. *Aliobrio*

Definido como *pagus* (*Par.*, II, 20), o topónimo *Aliobrio*, forma crítica do padre David (1947a: 35, nII.20), é case constante nas versións manuscritas do *Parroquial*, con só dúas excepcións: *Aliobio* e *Aliobo*. O rexistro numismático apoia a forma crítica coa ceca ALIOBR:O, constatada por unha moeda de Suintila (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 402). Neste caso a documentación medieval volve resultar determinante, pois a constatación dende o século X dun *territorium Aliobrio* permitiu xa ao padre P. David (David, 1947a: 35, nII.20) ubicar o *pagus* suevo na mesma zona, “à la limite orientale du diocèse de Porto” (cfr. §9.7), no que vén coincidindo toda a historiografía posterior (Fernandes, 1997: 74-75; Cortez, 1953a; Carbajal Sobral, 1999: 233; Alarcão, 2001: 43; 2004: 338-340; Pliego Vázquez, 2009a: 133; &c.).

O primeiro e se cadra máis relevante testemuño do *Aliobrio* medieval recolle a noticia do *concilium* que no 911 reuniu aquí o rei Ordoño II para delimitar a diocese de Dume:

In Era DCCCCXXXVIII, IV kal[endas] octobris. Facta est Congregatio magna in locum predictum Aliobri in presentia D[omine] Hordonii, et collecti omnes Episcopi, Comites, et Capitanei territorio Galeciensi in eiusdem presentia (DC, 17, p. 11).

Mais certamente esta noticia non nos aporta información xeográfica ningunha, alén da referencia ao *territorio Galeciensi*, que nos permita ubicar *Aliobrio*. Outro documento moi antigo, do 922 e tamén do rei Ordoño II, permite concretar un pouco máis, ao concederlle os dereitos alfandegueiros do lugar ao mosteiro de Crestuma, pois en *Aliobrio* estaría “uma das três passagens mais importantes do Douro hoje português” (Fernandes, 1997: 75). O fragmento que nos interesa deste texto é o seguinte.

Et dedit ipse rex [Ordonius] et ipsi comites [Lucidus Uimarani et Rodericus Luci] nabulum et portaticum de Dorio, in die sabbati, de portu de Aliou[i]rio et per totos illos portus, usque in illa foce de Durio, ubi cad[i]et in mare, quatumcumque eis Dominus dederit (DC, 25 = LP, 81: ed. Tavares, 2013: 10).

Porén, a referencia para nós máis significativa, ao permitírnos enxergar unha certa proxección territorial, é un contrato de 1116, en virtude do cal D^a. Teresa vendeu unhas terras a uns señores locais. A referencia a *Aliouirio* é pois relativamente serodia e ademais corrupta, ao figurar *Aliofrio* ou *Alti frio* segundo recente lectura dos *Livros da Chancelaria de D. Afonso III* (Ventura & Oliveira, 2011: 113). O texto sería o seguinte:

Unde ego infant Tarasia uenerabilissimi domni Adefonsi Regis filia placuit michi per bona pacis et digne uoluntatis ut facerem uobis Gosendo Aluariz et uxori uestre Ausenda Menendiz cartulam uenditionis et firmitatis [...] de mea propria hereditate quam habui ex parte meorum parentum quam uocitant Fontanelas et Seyxido quomodo diuidant per Fontanelas de Sunas et inde quomodo spart cum Godin et de alia parte cum Ubaeyra et cum exparte cum ualle de Aratro et fert in Doyro cum terminis et locis a monte usque in fonte per ubi illam inuenire potueritis. [...] Et habet iacentia in [Aliofrio] territorio Portugalensis subtus montis Maraon discurrent ribulo Sarmania et flumine Doyro (DR, 45).

Alén das doadas referencias ao Douro e á serra do Marão, segundo A. A. Fernandes (1997: 75) as demais localizacións citadas como integrantes de *Aliofrio* son Seixido, Fontelas de Baixo e de Cima, Godim e Oliveira e o río Sermanha, conxugando pois os actuais concellos de Mesão Frio e Peso da Régua. O citado estudoso propuxo asemade que o vello fulcro do

pagus fose Cidadelha, xacemento fortificado que xa no Medievo debía de estar deshabitado (*ibid.*: 75, n181). O antigo corónimo, en troques, conservouse nas freguesias de São Miguel e São João de Lobrigos, Penaguião. Isto permite arredondar o *territorium* alto-medieval e, por extensión, o vello *pagus* suevo.

Verbo á correspondencia estrutural do *pagus Aliobrio* suevo, V. G. Mantas (1996: 662) e máis recentemente J. de Alarcão (2004: 339) teñen promovido a súa identificación cuns presuntos *Aulobrigenses* constatados en época romana. Abofé, cumpriría para isto unha derivación fonética do máis extravagante, por máis que a considere “aceptábel” o segundo: *Aulobrigenses* derivaría dun topónimo **Aulobriga*, que asemade derivaría en **Aluobriga* > **Aliobriga* > **Aliobria*, de onde se podería postular un *pagus *Aliobrico* reflectido no *Parroquial* como *Aliobrio*. Sendo todo isto tan extramadamente especulativo, case non faría falla sinalar que, en realidade, os supostos *Aulobrigenses* son a todas luces resultado dunha mala lectura dos *Auiobrigenses* que obran nunha inscrición de Fermedo, Arouca (*AE* 1959, 82 = *HAE*, 1918; cfr. §11.13), de xeito que a espiral especulativa esmorece na súa propia base.

10.26. *Ualle Aritia*

Definida como *pagus* (*Par.*, II, 21), a entidade para a que o padre P. David (1947a: 35, nII.21) postulou unha forma crítica *ualle Aritia* non aparece como tal en ningunha das versións manuscritas do *Parroquial*, senón no rexistro numismático visigodo: os manuscritos presentan, en troques, *Uallericia*, cunha constatación; *Ualericia*, con dúas; e sobre todo, con catro, *Uallacia*. Por esta razón, é incerto determinarmos o grao de afinidade do *pagus* en cuestión coas lendas visigodas VAI·I·FI·AT (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 154), acotío interpretada como *Uallegia* (Miles, 1952: 145), e VALLEARITIA (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 215; 242; 328); ou se cómpre ou non asociar estas últimas entre elas. Coido, de calquera xeito, que malia ser máis común a forma manuscrita *Uallacia*, a terminación *-ericia* fica canda menos moi preto en termos de frecuencia documental, e a todas luces resulta máis doado explicar a forma *Uallacia* como corrupción de *Ual[l]ericia* —simple omisión dunha sílaba— do que o contrario. Isto inclina a balanza a prol da asimilación do *pagus* a VALLEARITIA, que tamén se vería favorecido pola meirande afinidade da súa terminación *-earitia*, fronte a *-egia*, ás formas *-acia* e *-eritia* do *Parroquial*. Ademais, VAI·I·FI·AT, caso de se admitir a lectura *Uallegia*, atopa ao meu ver a súa mellor correspondencia toponímica con Válega, o que a levaría á sé conimbricense (*vid.* §10.42).

Evidentemente, a primeira opción para a redución deste *pagus* é Vilariça, a terra medieval do extremo sudoriental trasmontano, fundamentada xa por P. David (1947a: 46) e repetida por case toda a historiografía posterior (Bouza Brey, 1943; Miles, 1952: 145; Pliego Vázquez, 2009a: 136; &c.). Vai ser A. A. Fernandes (1997: 76) quen se opoña a esta redución, calificándoa de “confusão” e alegando tres “absurdos” implícitos que a desbotarían:

- 1º. — disimilitude etimolóxica, ao supostamente derivar Vilariça de **uallaricia*, “no sentido concreto de *munitio*”, e tratarse en troques *ualle Aritia* dun topónimo composto;
- 2º. — a igualdade de categoría, *pagus*, entre a interpolación bracarense de *Uallariza* (*vid.* §6.4) e a *ualle Aritia* portugalense “nada proba que o interpolador olhasse a tal distinción” senón que “apenas considerou a contigüidade territorial (a *Tureco*-Lampças)”;
- 3º. — a discontinuidade territorial, pois Vilariça ficaría separada do núcleo diocesano portugalense por Panóias (cfr. §10.11), o que implicaría que esta diocese fose “extravagantemente estreita e alongada”.

A conclusión para A. A. Fernandes (1997: 76) é clara: “nunca aquela *Vallaritia* [trasmontana] podía ter sido do Porto”. A súa alternativa foi evidentemente buscar unha *ualle Aritia* non só no núcleo diocesano do Porto, senón na cidade mesma. Neste senso, citando

unha liña de citas bibliográficas que me foi imposible seguir, A. A. Fernandes (1997: 75, n183) atribuíu ao etnógrafo A. de Matos o rexistro dun topónimo Vilariça no actual espazo urbano do Porto; o cal nin el mesmo foi quen de verificar, non tendo con todo problema para asumilo na base de que “claro está que A. de Matos non iría inventar”. Supostamente, a fonte alegada —á cal, repito, non cheguei a acceder— limitábase a sinalar que dentro do Porto “seguiría a via romana [entre Lisboa e Braga] por Entre Quintas, Vilar e Vilariça”. Non fai falla que A. de Matos inventase nada para comprender que esta cita puido ser inadvertidamente descontextualizada para ubicar un *pagus* suevo, cando esa non era nin moito menos o seu propósito orixinal. O apelativo dun punto urbano, neste caso supostamente Vilariça no Porto, depende de moitas máis cousas cá da herdanza dun pasado remoto, coma o propio apelido dun propietario ou o simple nome oficial dunha rúa que xa non existía no tempo de A. A. Fernandes, malia ser case coetáneo a A. de Matos. Para min non ten nada de raro que algunha zona do Porto se chamase Vilariça na primeira metade do século XX —cando viviu A. de Matos—: éme moito máis difícil imaxinarme que un *pagus* suevo se ubicase no centro do Porto e que ademais conservase o seu topónimo ata que, casualmente, A. A. Fernandes tentou atopalo infructuosamente, pouco despois de finar A. de Matos. Non deixa de resultar paradoxal, polo demais, que unha das razóns fornecidas en contra da correspondencia do *ualle Aritia* suevo coa Vilariça trasmontana fose —pretendidamente— a súa etimoloxía discrepante, e que a alternativa que se ofrece sexa, precisamente, outra suposta Vilariça. En suma, pode ser máis ou menos pertinente formular a redución do *ualle Aritia* suevo na Vilariça trasmontana, pero situala no centro do Porto en base a unha referencia tan discutíbel e descontextualizada si que non ofrece percorrido ningún.

A crítica posterior non se vai distanciar tanto da Vilariça trasmontana coma da —suposta— portugalense, embora dende logo sen mellorar substancialmente as súas propostas. Se a do padre M. Carbajal Sobral (1999: 234), a antiga freguesia de Ariz, pode alegar canda menos a semellanza toponímica, a de J. de Alarcão (2001: 44), Várzea do Douro, no mesmo concello, non ten ao seu favor literalmente nada, nin sequera a orde xeográfica preconizada por este autor para case todas as igrexas portugalenses do *Parroquial*. Só argumenta J. Alarcão que podería haber aquí un *uicus*, o que se cadra implique o asentamento dunha igrexa sueva, pero dende logo non que o seu nome fose *ualle Aritia*; e engade que unha das *póleis* ptolemaicas, *Arition*, podería referirse a este local sen implicar “grande erro em Ptolemeu”. Dado que este atribúe a *pólis* en cuestión aos *Lousitanoi* (Ptol., *Geog.*, II, 5, 7), e que unha *Aritium praetorium* é citada nos itinerarios romanos na vía de Lisboa a Mérida (*Ant.*, 418, 8), resulta evidente que o “grande erro” non está en Ptolomeo. Das tres propostas que tentaron arredar o *ualle Aritia* suevo da Vilariça trasmontana, ao meu ver a máis sólida é tamén a máis simple: a do padre M. Carbajal Sobral. A afinidade toponímica é evidente, pois con certeza podemos postular para Ariz un étimo **uilla Arici*. Disto poderíamos formular algunha relación co *ualle Aritia* suevo, embora resulta máis factíbel asumir simplemente unha relación onomástica co antropónimo *Aritius*, pois o topónimo en cuestión non é privativo de Marco de Canaveses, aparecendo de feito Ariz e Vilariz cunha certa frecuencia mesmo na actual Galiza. Pero a eiva máis relevante desta proposta é que nos sitúa no mesmo ámbito xeográfico no que con certeza podemos situar a xurisdición local do Porto a través das súas *ecclesiae in uicino* (cfr. §10.23).

En suma, as propostas que tentaron arredar o *ualle Aritia* suevo da Vilariça trasmontana, opción do padre P. David, resultan o suficientemente contraditorias —cando non gratuitamente especulativas— como para preguntármonos se a mellor solución non será preciamente a orixinal. Para isto cómpre calibrarmos o fundamento das eivas que lle consignou A. A. Fernandes, o único que se molestou en criticalas (*supra cit.*):

1º. — a discordancia etimolóxica entre Vilariça e *ualle Aritia* non só é unha suposición inverificábel, senón que o étimo proposto por A. A. Fernandes para a primeira, **uallaricia*,

achégaa mellor do que a forma crítica do padre P. David (*ualle Aritia*) ás versións manuscritas do *Parroquial* (*Uallacia*, *Uallericia*, *Ualericia*);

2º. — o argumento de que a interpolación bracarense de *Uallariza* “nada proba” da súa asociación ao *ualle Aritia* portugalense tampouco comporta ningunha consecuencia disimilatoria;

3º. — a discontinuidade territorial é completamente certa, pero non ten ningunha implicación decisiva: en ningunha parte está escrito que os bispados suevos tiveran que ser contiguos, e de feito este non semella ser o único caso (cfr. §§10.25; 10.80).

A situación xeopolítica do actual Trás-os-Montes portugués e os lindeiros orientais da meseta do Douro no século VI fundamentan ao meu ver que a discontinuidade diocesana puidese ser non só unha posibilidade senón a norma. Non sabemos ata que punto o reino suevo controlaba toda esta rexión, fronteiriza co veciño reino visigodo, e por toda ela documéntanse entidades territoriais independentes de ambas as potencias xermánicas: *Aregia*, *Sabaria*, *Sappi* (cfr. §§10.105; 10.107-108). Mais estas entidades eran probabelmente cristiás e a tal efecto dependían das sés episcopais veciñas. Poida, nestes senso, que no proceso de consolidación suevo-católica, na segunda metade do século VI, se encetase algún esforzo para integrar estas igrexas independentes nas estruturas eclesiásticas do Reino, mesmo se ficaban independentes do mesmo en termos políticos. Non necesariamente este proceso tivo que consistir na simple atribución das igrexas en cuestión ás sés episcopais adxacentes, senón que puido darse unha certa bilateralidade entre os intereses dunhas e doutras. Nestas circunstancias podemos aceptar que, embora a contigüidade territorial defina polo xeral os espazos diocesanos suevos, nunha área que probabelmente fuxía do control monárquico se desenvolvese unha territorialidade discontinua en función da relación circunstancial entre as sés episcopais e as igrexas independentes. Na Galesia tardo-antiga, polo demais, a implantación do ordenamento eclesial niceno foi excepcionalmente serodia: as demarcacións metropolitanas e mesmo as diocesanas adiáronse ata o século VI, e mesmo ata a redación do *Parroquial* pola relación circunstancial das igrexas locais. A idea de dioceses como espazos racionais, coherentes e plenamente demarcados é simplemente anacrónica para o reino suevo. O *Parroquial*, de feito, definiu as demarcacións diocesanas pola atribución de igrexas locais pre-existentes a cada sé episcopal, non pola delimitación das fronteiras destas. Fosen cales foren as relacións políticas detrás da territorialidade eclesiástica reflectida polo *Parroquial* suevo, non hai razón para porfiarmos, sen razón aparente, na necesaria contigüidade territorial de todos e cada un dos espazos diocesanos do século VI galaico.

Ao meu ver, sendo os *pagi* suevos o precedente estrutural dos *territoria* medievais, a similitude toponímica entre o *ualle Aritia* portugalense e a Vilariça trasmontana obríganos simplemente a admitir a súa plena concordancia. De feito, a hipótese da orde xeográfica de J. de Alarcão (2001), que guía toda a súa interpretación do *Parroquial* agás paradoxalmente cando se trata dos *pagi* portugalenses, apoia esta postura. Se todo o fulcro diocesano aparece ocupado polas *ecclesiae in uicino* da xurisdición local do Porto (*vid.* §10.23), e a continuación se citan *Labrencio* no seu confín occidental e *Aliobrio* no oriental (§§10.24-25), pero inmediatamente a leste atopamos a *Pannonias* bracarense (§10.11), simplemente a discontinuidade territorial para os seguintes *pagi* citados resulta ineludíbel. Tal é a solución que proponho para os *pagi* portugalenses citados despois de *Aliobrio*: todos eles, agás *Mandolas* (§10.29) caerían nas terras fronteirizas de Trás-os-Montes e a meseta do Douro. Por razóns que se nos escapan, pero das que coído teren que ver co que expuxemos da indefinición política destas áreas, unha serie de igrexas desta zona foron adscritas á sé do Porto. Mais o que agora importa é concluímos que a afinidade toponímica e a equivalencia estrutural impoñen definitivamente como solución máis razoábel a do padre P. David: que o *ualle Aritia* suevo se corresponde á terra medieval de Vilariça (§9.20).

10.27. *T(r)ul(l)uco*

A entidade que tratarei neste apartado é definido claramente como *pagus* (*Par.*, II, 22) pero o seu topónimo resulta máis discutíbel. A forma crítica *Truculo* proposta polo padre P. David non é nin moito menos a máis frecuente na documentación, enormemente variábel para este topónimo. Dous documentos presentan *Truluco*, outros dous *Turlango*, e outros tres *Truculo*, *Trulugo* e *Tranculo* cada un (David, 1947a: 35, nII.22). A escolla do padre P. David non semella neste caso moi fundamentada:

Les toponymes sur racine *Truc-* sont assez répandus dans la toponymie de l'Europe méridionale; c'est pourquoi j'adopte la forme *Truculo*; le sens est monticule (David, 1947a: 35, nII.22).

Pregúntome se esta igrexa non se corresponderá á ceca visigoda TVLLVCO da que se coñece unha moeda en tempo de Suintila (Pliego Vázquez, 2009b: nº. 329), que con bo criterio R. Pliego Vázquez (2009b: 205), malia recoñecela “ceca no localizada”, sitúa pola súa tipoloxía entre as emisións galaicas deste monarca. De ser así, cumpriría admitir como forma manuscrita máis vindeira *Truluco*, apoiada ademais pola súa variante *Trulugo*, fronte á restitución crítica *Truculo* de P. David. Sexa como for, fronte á deturpación da tradición manuscrita, evidenciada pola súa propia variabilidade, o numerario apórtanos unha lectura atribuíbel á propia época visigoda. É por iso que, de admitirmos probábel correspondencia mutua, a única restitución crítica que se perfila é ao meu ver *T(r)ul(l)uco*, á luz da constancia da tradición manuscrita na presenza do *-r-* e da solitaria xeminação do *-l-* na variante numismática.

Toda a crítica posterior asumiu a restitución de P. David, mesmo A. A. Fernandes (1997: 76) a cuxa proposta poderían favorecer as variantes con sonante nasal, ao suxerir Tronco, lugar de Matosinhos, ao que propón unha imaxinativa secuencia evolutiva: *Truculo* > *Truluco* > **Trun(l)co* > *Trunco* > *Tronco*. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 22) propuxo en troques Trouco, Paranhos, pero como acontece tantas veces con este autor non me foi posíbel atopar ningunha referencia complementaria deste topónimo. J. de Alarcão (2001: 44) non ofreceu ningunha proposta. R. Pliego Vázquez (2009a: 145), sen aparentemente reparar na afinidade fonética que atinxe o nome da igrexa e a ceca TVLLVCO, limitárase a situar esta última na Galecia, paralelizando ademais o seu topónimo coa *mansio* caristia *Tullonio* (*Ant.*, 455, 1; *Ptol.*, *Geog.*, II, 6, 64).

Non teño proposta firme para esta igrexa: só hei de formular que, se cadra, coma as citadas canda ela no *Parroquial*, caería por unha área mesetaria oriental posibelmente non integrada politicamente no reino suevo. Mais por criterio defectivo, podemos comprobar que as bisbarras tradicionais de Aliste e Tábara (cfr. §9.24) fican sen ningunha atribución tardo-antiga satisfactoria, mesmo cando constatamos unha boa nómina de igrexas e cecas ao seu redor, e nomeadamente *Semure*, a leste e xa que logo máis lonxe da influencia potencial sueva (§10.76). Se cadra sexa *T(r)ul(l)uco* a atribución parroquial pertinente para esta zona; sobre todo na medida en que as subseguintes igrexas portucalenses de *Cepis* e *Palentiaca* atopan nas bisbarras veciñas boas candidatas para a súa redución (§§10.28; 10.30).

10.28. *Cepis*

Cepis defínese como *pagus* (*Par.*, II, 23) e esta a súa forma crítica é a principal tanto nas versións manuscritas do *Parroquial*, que só en dous casos presentan as variantes *Ceris* e *Ceras* (David, 1947a: 35, nII.23), coma no rexistro numismático, que aporta a lenda CEPIS en cadansúa moeda de Recaredo, Sisebuto e Suintila (Pliego Vázquez, 2009b: nº. 135; 304; 412).

As propostas de redución xeográfica para *Cepis* son variadas e de longo percorrido. Xa W. Reinhart (1952-1953: 42-43) se fixo eco de sospeitas anteriores arredor da súa relación con Cepeda de Paredes. A. A. Fernandes (1997: 76) identificou un lugar sito entre os concellos de

Marco de Canaveses e Penafiel chamado Cebes, “que anda mal escrito, respectivamente Ceves e Seves”. Admitiu a proposta J. de Alarcão (2001: 45-46) malia só atopar referencia cartográfica de “um lugar de poucas casas chamado Sebes” en Penafiel. “Não se conhecem aqui”, continúa J. de Alarcão, “ruínas romanas ou suélicas, mas seria conveniente fazer prospeções na área”; polo que nestas circunstancias cumpriría buscar provisoriamente a sé do *pagus* nos veciños xacementos da Suvidade de São Mamede de Recezinho ou o castro de Quires. No seu catálogo de cecas visigodas, R. Pliego Vázquez (2009a: 133-134) límitase a sintetizar estas achegas previas. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 234), en troques, optou por Cepelos, Amarante.

Esta última proposta, alusiva a un topónimo de étimo evidentemente plural, pola súa terminación *-os*, pode servirmos para introducirmos unha reflexión non exenta de importancia. Resulta, neste senso, paradoxal que A. A. Fernandes asegure a regularidade da evolución topónimica da súa proposta (*Cepis* > **Cepes* > *Cebes*), cando insistiu en que os topónimos con terminación *-is* do *Parroquial* serían formas de ablativo plurais (Fernandes, 1997: 32). Se A. A. Fernandes tivese aplicado neste caso a o seu propio principio lingüístico no canto de deixarse seducir pola semellanza topónimica, tería que postular un étimo **Cepos* que dificilmente podería ter derivado, canda menos nunha evolución estándar, no topónimo por el proposto. Situámonos, polo demais, tanto nesta Sebes coma en Cepelos, no propio ámbito das *ecclesiae in uicino* portugalenses (cfr. §10.23), polo que implicarían indistintamente asumir o solapamento dun *pagus* no propio ámbito xurisdiccional local do Porto. Por iso coido que cómpre desbotalos.

Se restituímos o topónimo do *Parroquial* á súa forma referencial latina, obteremos *Cepus*, *-i*, que en acusativo —base da derivación topónimica nas linguas romances— resultaría *Cepos*. Estamos a todas luces, pois, perante un etnónimo. Certamente, a contorna do Porto, sen dúbida unha das áreas fulcrais do reino suevo, non constitúe un marco acaído para asentar igrexas étnicas (vid. §13.6). É por iso que cómpre retomarmos as nosas consideracións arredor da ubicación de parte dos *pagi* portugalenses na fronteira oriental do Reino, en Trás-os-Montes e a meseta do Douro, onde precisamente se verifica a ubicación dalgúns dos seus *pagi* (§§10.26-25; 10.30). Mais se atendemos a outras fontes alén do *Parroquial*, atopamos que nesta área tamén se nos reporta a presenza duns certos *Sappi*, pobo da fronteira suevo-visigoda conquistado por Leovixildo (Ioh., *Chron.*, *Iust.* VII, 5), cos que o etnónimo **Cepi* presentaría unha certa afinidade. As fontes cronísticas deste período presentan acotío unha forte variabilidade no uso dos etnónimos (vid. §5.7), o que nos dá unha certa base para sospeitar mesmo a correspondencia do *pagus Cepis* e os *Sappi*, que malia a súa independencia política, de seren cristiáns se integrarían nas estruturas episcopais dos estados veciños, como pode ser, neste caso, o bispado do Porto. Iso si, as variantes manuscritas dos *Sappi*, que aparecen en caso acusativo na crónica que os documenta, só son *Sappos* e *Sapos* (Mommensen, 1894, 213: n18). A miña hipótese, en definitiva, é relacionar a igrexa *Cepis* co etnónimo *Sappi*, os cales asemade semellan relacionarse por indicios xeográficos e afinidade fonética cos antigos *Souperatioi* (cfr. §10.108). A redución de *Cepis* caería así na mesma área mesetaria na que se sitúan a meirande parte dos *pagi* portugalenses citados despois de *Aliobrio*, neste caso enxergando unha plausíbel correspondencia estrutural cos arciprestados tradicionais asturcenses de Vidriales e Tera (§9.24).

10.29. *Mandolas, Nandolas, Uallesalsa*

A entidade que tratarei neste apartado testemuñase como *pagus* no *Parroquial suevo* (II, 24), pero tamén como ceca no numerario visigodo, que aporta varias formas topónimicas discrepantes que cómpre conciliar. A forma crítica do topónimo *Mandolas* baseáse en dúas versións manuscritas do *Parroquial* (David, 1947a: 35, nII.24). Con todo, tres delas opoñen *Mendolas*, e outras tres *Mendolis*, *Nandolas* e *Flandolas* cada unha. O numerario visigodo

aporta variantes con *N-* inicial: *NANDOLAS*, *NANDVLAS*, *NANPOLAS* (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 168; 206; 238; 314-315; 421). Con todo, neste caso non vexo motivos para corrixir nesta liña a restitución do padre P. David: no numerario visigodo comprobamos a común alternancia ortográfica das sonantes *M* e *N*, como exemplifica no noso rexistro rexional unha lenda *CVNÐENARVSREX*, evidentemente referente ao rei Gundemaro (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 229a). Nestas circunstancias, a insistencia do numerario nunha variante con *N-* inicial non é menos contundente cá das variantes manuscritas do *Parroquial* a prol do *M-*, pero a posíbel correspondencia fonética que agocha esta alternancia ortográfica invítanos neste caso a deixar como está a restitución promovida no seu momento polo padre P. David.

Verbo á localización, R. Pliego Vázquez (2009a: 135) afirma, sen aportar razóns, que “es posible plantear la localización de esta ceca en la región de Trás-os-Montes e Alto Douro”, o que podería resultar admisíbel na medida en que moitos dos *pagi* portugalenses semellan poder ubicarse nesa rexión. Con todo, A. A. Fernandes (1997: 77-78) fundamentou unha redución deste *pagus* en Medas, Gondomar, á luz dun argumento efectivo: a constatación da súa forma medieval *Medolas*. Aparece este topónimo en 1059, nun longuíssimo inventario do mosteiro de Guimarães:

Et inter Dorio et Aquilar uilla Mellares ab integro cum adiuntionibus suis siue ex alia parte Durio quomodo de hanc parte et cum ecclesia Sancte Marie semper uirginis et sancto Uerissimo [...] et quomodo diuidet ipsa uilla per monte Acuto et perget ad monte de Petra taliada inter Cabronello et Mellares et uay per riuulo Malo et plega in Durio et concludit piscaris sub domus Sancte Eolalie et perget ad monte de Meda inter fervedo et Mellares et inde ad uilar que dicent Lauercos medietate integra [...] et exinde concludit innia integra et perget de alia parte Durio inter mansion Frigido et Medolas et inde ad illa portella inter Uillacoua et Mellares et torna pro Carrazito et figit se in monte Agude unde primitur incoauimus (DC, 420, p. 261).

Nesta relación de propiedades do val do Douro resultan perfectamente recoñecíbeis, canda menos, Medas, Melres e Aguiar de Sousa, e se cadra São Pedro de Cova. Semella, pois, que no século XI Medas se chamaba *Medolas*, o que suporía un paso máis para a súa identificación co *pagus* suevo en cuestión, especialmente de optarmos pola variante toponímica —discutidas polo rexistro numismático— de *Mendolas*. A correspondencia toponímica semella pois moi aceptábel, e así o padre M. Carbajal Sobral (1999: 234) e J. de Alarcão (2001: 45) admitiron Medas como a correspondencia do *pagus* suevo. A hipótese reforzaríase polo orago mariano da freguesía, así como por certos “restos de fortificações de um tipo mais evoluído que o castrejo, na eminência sobre a igreja paroquial” (Fernandes, 1997: 77). Entre as opinións discordantes, teño noticia por R. Pliego Vázquez (2009a: 135) a hipótese de F. R. Cortez (1953b) a prol de que Medas fose asento dos antigos *Meidubrigenses* (Plin., IV, 118), que para a primeira invalidaría a proposta de A. A. Fernandes. Resulta ben difícil admitir isto por varias razóns:

- 1ª. — a equivalencia hipotética *Meda-Meidubrigenses* non invalida necesariamente a análoga *Meda-Mandolas*;
- 2ª. — de valorarse como argumento lingüístico a imposíbel asociación, implícita na anterior proposición, entre *Meidubrigenses* e *Mendolas*, cumpriría alegar que a forma medieval *Medolas* está máis próxima da proposta de A. A. Fernandes cá de F. R. Cortez;
- 3ª. — a relación etimolóxica entre a actual *Meda* e os *Meidubrigenses* sitúanos perante un resultado canda menos anómalo, na medida en que a dental sonora intervocálica debería de terse elidido na súa evolución romance estándar;
- 4ª. — finalmente, e máis importante, os *Meidubrigenses* testemuñanse como pobo da

Lusitania, resultando xa que logo desbotábel calquera relación deles non só con Meda senón co propio bispado portugalense (cfr. §11.28).

De se admitir, en definitiva, a proposta de A. A. Fernandes, cumpriría situar o *pagus Mandolas* no mesmo ámbito da xurisdición local portugalense. Malia isto conformar un relevante argumento en contra da hipótese, se cadra neste caso sexa aceptábel na medida en que Medas se ubica nun espolón do val do Douro, implicando xa que logo unha forte potencialidade defensiva. Se aquí existiu unha fortificación tardo-antiga, como suxeriu A. A. Fernandes, poida que, no canto de depender das autoridade locais do Porto, o fíxese directamente da monarquía, contando evidentemente co seu propio servizo relixioso, razón da súa mención no *Parroquial*. O que podemos concluír, iso si, é a correspondencia potencial entre este *pagus Mandolas* e a terra pleno-medieval de Aguiar de Sousa, que tamén atopamos singularizada xurisdicionalmente na súa veciñanza, entón ocupada polo grande territorio da *ciuitas Anegia* (cfr. §9.7).

Esta redución para *Mandolas* semella resolver tamén a dunha ceca visigoda sen correspondencia parroquial: VALLESALSA. A mesma R. Pliego Vázquez (2009a: 146) suxire, por afinidade fonética, a súa correspondencia co Vale do Sousa, Porto. Se isto é así, situaríase na mesma área na que reducimos o *pagus Mandolas*. Mais fronte a esta coincidencia xeográfica, comprobamos que as respectivas emisións non se solapan no tempo: VALLESALSA emite baixo Recaredo (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 153), namentres que NANDOLAS —canda as súas variantes ortográficas— faino baixo os seus sucesores Liuva, Witerico, Gundemaro, Sisebuto e Suintila (*ibid.*: n.ºs. 168; 206; 238; 314-315; 421). Isto lévame a pensar na perfecta correspondencia estrutural de ambos os rexistros, cunha simple alternancia de nomenclatura: enxergamos un carácter corográfico en VALLESALSA, nidio nome de bisbarra, fronte ao tópico de NANDOLAS, nome de igrexa. Coido, en definitiva, que *Uallesalsa* é unha emisión estritamente atribuíbel ao *pagus Mandolas* que estamos a tratar.

Concluimos: *Mandolas*, *Nandolas*, *Uallesalsa* antóllanse tres variantes coronímicas e/ou ortográficas dunha única comunidade local tardo-antiga correspondente estruturalmente, e xa que logo antecesora, da terra medieval de Aguiar de Sousa (cfr. §9.7).

10.30. *Palentiaca*

Definida como *pagus* (*Par.*, II, 25), o topónimo da entidade á que adico o presente apartado presenta unha forte variabilidade nas versións manuscritas do *Parroquial*: a forma crítica *Palentiaca* do padre P. David (1947a: 35, nII.25) só aparece na versión do padre G. de Loaisa, namentres que outras dúas ofrecen *Palentiaga* e *Planciaca* cada unha. En troques, todas as demais, cinco en total, son constantes no topónimo *Palentia* ou *Palencia*, que apenas podemos considerar variantes ortográficas. Nestas circunstancias, coido que o padre P. David demostrou unha fina intuición ao restituír *Palentiaca*, cando era unha versión minoritaria nas fontes dispoñíbeis, pois de aí a esta parte, rexistrouse a ceca PAVENTIACA (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 422) que semella confirmala como forma correcta do topónimo.

A. A. Fernandes (1997: 77), denunciando a meirande frecuencia manuscrita da forma *Palatia* e *Palantia*, optou por este topónimo, suxerindo que *Palentica* ou *Palentiaga* sería un adxectivación, como exemplificaría *Caliabria* e *Caliabrica*. Se cadra levase razón, embora isto non implique que atinase na mesma medida na súa redución xeográfica: propuxo Binça, na freguesia de Beire, Paredes, a través dunha das súas máis imaxinativas secuencias toponímicas (*Palantia* > *Palentia* > **Paencia* > **Baença* > **Bainça* > *Binça*). O padre M. Carbajal Sobral (1999: 234), sen citalo, semella postular a mesma redución ao escribir “creo que puede ser Briança, en Breire, Paredes”. En realidade, o topónimo non é “Binça” nin “Brinça”, senón Vinças; o cal A. A. Fernandes tentou explicar a discrepancia por epítese e “pseudocorreção do b”. Abofé, a adición do -s semella indicar máis pluralización ca epítese;

pero sobre todo poida que simplemente o topónimo Vinças non teña nada que ver con *Palentia(ca)*. A proposta de J. de Alarcão (2001: 45) non fica atrás en especulación lingüística: baixo a premisa de que o radical **pel-* entraría no campo semántico de “fluir”, deduciu que *Palentiaca* tería que caer nunha área fluvial, concretando o curso inferior do Sousa, a suroeste de Penafiel. R. Pliego Vázquez (2009a: 135) reflicte esta redución na súa cartografía, pero sen moito convencemento.

Coido que a incapacidade da historiografía que me precede para atopar unha redución toponimicamente acaída para *Palentia* ten moito que ver co presentismo no que ten incorrido á hora de reducir as igrexas de cada bispado, e ignorar que os *pagi* portucalenses poden levarnos non só a terras ben lonxe do actual bispado do Porto, senón que posibelmente a fóra de Portugal. En efecto, practicamente enfrente de *uallé Aritia* (§10.26) áchase unha vila castelá-leonesa chamada Palazuelo de Sayago; un tanto máis lonxe, xa preto de Salamanca, temos unha Palencia de Negrilla; e xa voltando a Portugal, en Miranda do Douro, unha freguesía de Palaçuolo, esta última desbotábel na medida en que a súa bisbarra fica cuberta por outra igrexa sueva (§10.14). Poida mesmo que a mención do *Parroquial* fixese referencia á Palencia por antonomasia, a da terra de campos, coa que sabemos que os bispos galaicos tiñan un forte contacto bipartito malia pertenceren a reinos distintos (cfr. §8.9), que podería ter sido reflectida cunha consignación lacónica como a que obra no *Parroquial* a prol do bispo do Porto. Mais o que me importa é insistir simplemente en que lonxe do límites estritos do reino suevo puido haber entidades locais consignadas no *Parroquial* pola influencia que nelas exercían bispos galaicos; e no caso do bispado do Porto esta posibilidade se antolla inexorábel polo preenchimento do seu territorio nuclear no Baixo Douro pola *ciuitas* e os *pagi* ben localizados (§§10.23-25; 10.29). En particular, das entidades aducidas, a que máis atractiva me resulta é Palazuelo de Sayago, inmediatamente veciña da Galecia, e que malia a súa difícil derivación de *Palentiaca*, nos achega de seu unha correspondencia estrutural: a terra de Sayago (cfr. §9.24).

10.31. *Lameco*

O *Parroquial* (III, 1) cita a sé lamecense a partires dunha fórmula, *ad Lamecum ipsum Lamecum* que impón a consignación da propia Lamego entre as comunidades locais desta área. Hai unha variante na fórmula: *Lamecum teneat ipsum Lamegum* na versión do padre G. de Loaisa (David, 1947a: 36, nIII.1). A forma concreta do topónimo da cidade aparece como *Lamecum* na metade das versións manuscritas e *Lamegum* na outra metade. O numerario visigodo opón sen excepción a forma LAMECO (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 196; 291; 399; 468; 551), embora cumpra recoñecer que “en los letreros monetales [visigodos] existe una asimilación entre la C y la G que sin embargo no se da al contrario” (Pliego Vázquez, 2009a: 126). Con todo, e priorizando coma sempre a lectura numismática sobre a paleográfica, nestas circunstancias non semella haber grandes reparos para favorecer unha lectura *Lameco* como forma tardo-antiga óptima do topónimo.

Evidentemente, a correspondencia desta igrexa e ceca tardo-antiga coa actual Lamego é consensual (Miles, 1952: 121; Fernandes, 1997: 86; Carbajal Sobral, 234; Alarcão, 2001: 47; Pliego Vázquez, 2009a: 126 &c.). No noso caso podemos limitarnos, por agora, a concretar a correspondencia segura coa terra de Lamego alto-medieval, así como, a título hipotético, coas veciñas de *Timillopus* e Tarouca (cfr. §9.22).

10.32. *Tuentica*

Citada sen especificación xurídico-territorial, *Tuentica* (*Par.*, III, 2) aparece nesta forma crítica do padre P. David (1947a: 36, nIII.2) en catro das versións manuscritas do *Parroquial*, presentando outras catro *Tuencia* e outra máis *Tuentia*. A. A. Fernandes (1997: 86) optou por corrixir o topónimo orixinal por **Tarauca* para a facer corresponder con Tarouca e a súa terra

medieval. A súa argumentación foi a seguinte: “não é possível admitir em toda essa vastidão [da diocese lamecense ...] uma paróquia única, demasiado extensa, sobretudo em relação às cinco restantes, no território relativamente pequeno do bispado”. Mais en realidade, as mal chamadas «parroquias» do *Parroquial suevo* son a dimensión eclesiástica de entidades políticas preexistentes, que por suposto non implican que no interior de cada unha delas non existisen máis igrexas cá parroquial, como amosan as *ecclesiae in uicino* (cfr. §6.9). Por iso, a grande extensión da «parroquia» lamecense en relación ás sufragáneas non ten nada de estraño, e de feito entra dentro do común das *ciuitates* episcopais (cfr. §§10.1; 10.23; 10.91). Sexa como for, sen citar a A. A. Fernandes, M. Carbajal Sobral (1999: 234) semella terlle darlle a razón ao aludir erroneamente a “S. João de Taronca”. J. de Alarcão (2001: 47) prefere levar a igrexa sueva a Cárquere, Resende, onde postula o asentamento dos antigos *Paesures*. Isto faría corresponder, asemade, a igrexa sueva de *Tuentica* á terra medieval de *Geronzo*.

Ao meu xuízo, é a orde xeográfica que se intúe entre *Lameco* e *Arauoca* (*Par.*, III, 1; 3), ben reducidas a leste e a oeste desta bisbarra (cfr. §§10.31; 10.33), o que podemos ter por principal substento da hipótese de J. de Alarcão, que se antolla a idónea. Con todo, tamén a título hipotético, inclináriame a sustentar a correspondencia estrutural de *Tuentica* non só con *Geronzo*, senón tamén co veciño *Uargano*, dada a súa exigüidade xurisdiccional e afinidade orográfica (cfr. §9.22).

10.33. *Arauoca*

Citada sen especificación xurídico-territorial, *Arauoca* (*Par.*, III, 3) presenta esta forma crítica de P. David (1947a: 36, nIII.3) en unha soa das versións do *Parroquial*, sendo a máis común *Arauca* con tres incidencias. As restantes versións presentan *Atauoca*, *Auroca*, *Auraca* e *Amuca* cada unha. Probabelmente nestas circunstancias cumpra admitir, canda A. A. Fernandes (1997: 86), que a forma orixinal do documento foi *Arauca*, que é tamén a que máis nos achega á actual. A perfecta concordancia toponímica, en efecto, non semella dar moita marxe á dúbida para a súa redución xeográfica, embora o padre M. Carbajal Sobral (1999: 234) a suxerise en Aricera, Armamar; e F. P. Curado (1988-1994: 224), guiándose pola forma crítica *Arauoca*, a presupoñese en Marialva, capital dos antigos *Araui* (§11.7). En realidade, non creo que poida haber marxe de dúbida razoábel de que a redución correcta sexa Arouca (Fernandes, 1997: 86; Alarcão, 2001: 47), o que nos permite asimilar a *ecclesia Arauca* sueva á terra homónima medieval (cfr. §9.22).

10.34. *Cantabriano*

Citada sen especificación xurídico-territorial, *Cantabriano* (*Par.*, III, 4) presenta esta forma crítica do padre David (1947a: 36, nIII.4) en cinco das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo *Cantabriana* dúas e *Cantabiano* outras dúas. Dun xeito un tanto confuso, despois de ter consignado un interrogante na súa entrada do catálogo, A. A. Fernandes (1997: 87) sitúa *Cantabriano* na entrada correspondente a *Camianos* (§10.36), onde por eliminación defende “a vertente sul paivota de Montemuro”. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 234) delimita *Cantabriano* entre a “orilla derecha del Tero hasta la izquierda del Tevera con Cabacos como centro”, o que semella unha serie de alusións, en extremo equívocas, dos ríos Tâvora e Tedo e a freguesia de Cabaços, Tabuaço. Por último, J. de Alarcão (2001: 48) atribúe atinadamente a orixe etimolóxica da igrexa á *uilla* dun *Cantaber*, o que lle fai reparar —se cadra non tan atinadamente— nunha serie de xacementos arqueolóxicos do concello de Castelo de Paiva, con mosaicos e xa que logo probabelmente *uillae* romanas: Quinta de Vigide, Fundões, e Felgueiras, Castelo de Paiva.

A hipótese de J. de Alarcão antóllase atinada dentro do criterio de mención textual, pois o *Parroquial* menciona as igrexas lamecenses de leste a oeste dende Lamego, e ao chegar á que antecede a *Cantabriano*, *Arauoca* (*Par.*, III, 3; §10.33), fica aínda un espazo a occidente, o val

do Paiva, potencialmente atribuíbel ao mesmo bispado sen cubrir, e que de certo non pode identificarse co veciño bispado conimbricense por estaren todas as súas igrexas ben localizadas lonxe de aquí (cfr. §10.37-41), nin co portugalense por estar a sur do Douro. A correspondencia estrutural que se perfila para *Cantabriano* é así a terra *Paiua* medieval, pero tamén a todas luces a veciña de *castrum Portela* (§9.22).

10.35. *Omina*

Citada sen especificación xurídico-territorial, *Omina* (*Par.*, III, 4) presenta esta forma crítica do padre P. David (1947a: 36, nIII.5) en só unha das versións manuscritas do *Parroquial*, sendo en troques a variante máis común *Omnia*, con catro incidencias, e *Omia*, con dúas. Outro par delas, *Omma* e *Orannia*, presentan unha incidencia cada unha. Por iso, coido que A. A. Fernandes (1997: 87) levaba razón ao restituír unha forma *Omnia*, logo de se retractar dunha anteriormente defendida por el, *Ouiuia*. O mesmo autor atopa a correspondencia tomonímica exacta en Alto da Ónia, na freguesia de Carregal, Sernancelhe. A proposta é tentadora pero lamentablemente dubidosa, ao limitarse a súa constatación, en palabras de A. A. Fernandes, a uns “apontamentos de que hoje não lembro a procedência”. Non existen referencias complementarias, canda menos accesíbeis a min, que confirmen a existencia deste (micro-)topónimo. Tampouco semella telas atopado J. de Alarcão (2001: 48-49), quen con todo admite a proposta, ao casarlle coa área de asentamento dunha *ciuitas* anterior, a dos *Arabrigenses*, con seguridade ubicados a leste de Goujoim, Armamar (*vid.* §11.6). Recoñece J. de Alarcão, con todo, que na freguesia de Carregal non hai vestixios arqueolóxicos que se poidan identificar, a día de hoxe, cunha igrexa tardo-antiga ou *caput ciuitatis* anterior. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 234), en troques, leva *Omina* — admitindo a forma crítica do padre P. David — conxectura a súa correspondencia co val do río Torto, São João da Pesqueira. Isto levaría un chisco a norte a localización da igrexa.

A miña proposta para a localización de *Omina* é estritamente defectiva. Situadas todas as igrexas de localización menos controvertíbel, emerxen significativos baleiros xeográficos que cómpre atribuír ás igrexas pendentes de localizar. Un destes baleiros obra entre os bispados lamecense, conimbricense e veseense. Dado que o segundo non ten igrexas incertas e o último tende a levalas ao nordés do bispado, a solución que se perfila é atribuír todo este espazo ás igrexas *Omina* e *Camianos*, que fican por localizar para Lamego (cfr. §10.36). Este espazo correspóndense aos *territoria* medievais *Alahoens*, *Centum cortes*, *Couas*, *Sancta cruce* e *Zebrario* (cfr. §9.22). A miña hipótese é, por afinidade xeográfica, asumir a unidade xurisdiccional primitiva de *Centum cortes* e *Zebrario* por unha banda, e a de *Alahoens*, *Couas* e *Sancta cruce* pola outra; e atribuílos, por criterio de orde textual, respectivamente a *Omina* e *Camianos*. Tal é a correspondencia estrutural que propoño.

10.36. *Camianos*

Citada sen especificación xurídico-territorial, *Camianos* (*Par.*, III, 6) presenta esta forma crítica do padre P. David (1947a: 36, nIII.6) en catro das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo as demais *Camianus*, *Caminus*, *Cammus* e *Ceminus*. A. A. Fernandes (1999: 87) prefere restituír *Camianos*, reducíndoa á freguesia de Tamanhos, Trancoso, sobre a sospeita de que o seu topónimo primitivo tería sido Camanhos e de que “antes do século XV-XVI” tería sido substituído “por paralelismo” co actual. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 234) menciona só o val do Teja, co que esencialmente repite a mesma redución do anterior. Deica un chisco máis ao norte apunta J. de Alarcão (2001: 49), ao conxectar a súa correspondencia coas antigas *ciuitates* dos *Arabrigenses* ou *Meidubrigenses*, na zona do val do Côa, facéndose eco da constatación dunha posíbel igrexa paleo-cristiá na *uilla* do Prazo, na freguesia de Numão, Vila Nova de Foz Côa (Coixão, 1996: 75). Con todo, o mesmo autor rexeita esta correspondencia concreta ao matizar que “a ausência de baptistério não permite considerá-la

como templo parroquial”, prudencia que resulta canda menos insólita cando case todas as súas propostas se reducen a xacementos arqueolóxicos sen ningunha vinculación co culto cristián.

Pola miña banda, a opción que propoño para reducir *Camianos* é a defectiva. Xa expuxen no anterior apartado as razóns que obran nesta solución, pois as circunstancias son análogas entre *Camianos* e *Omina*. Repetirei agora simplemente que a correspondencia estrutural que emerxe disto para *Camianos* son os territoria medievais de *Alahoens*, *Couas* e *Sancta cruce* (vid. §10.35).

10.37. *Conembrica*

O *Parroquial* (IV, 1) cita a sé conimbricense a partires dunha fórmula un tanto variábel, que na restitución crítica do padre P. David (1947a: 36, nIV.1) sería *ad Conimbricensem Conembrica*: enuncia xa que logo o bispado, “á [sé] conimbricense [corresponden]”, e da igrexa episcopal, “Coimbra”. O enunciado do bispado presenta as variantes *ad Colimbriensem* e *Conimbriensis sedes teneat ipsam*; a igrexa episcopal figura principalmente como *Conimbriam*, pero tamén como *Conembrica*, *Conembreca* e *Conembrei*. Ningunha das variantes altera pois o significado da fórmula inicial.

A redución xeográfica da *Conembrica* sueva non ofrece dúbidas, pero si unha falsa aparencia. Por suposto, embora citemos esta sé como Coimbra, non se correspondía á cidade actual, senón ao seu asentamento antigo ubicado na actual Condeixa-a-Velha (David, 1943: 16; Merêa, 1941: 51; Fernandes, 1997: 87; Carbajal Sobral, 1999: 234-235; Alarcão, 2001: 49; Pliego Vázquez, 2009a: 126; &c.). No asento actual de Coimbra radicaba de feito *Eminio* (§10.38). A razón desta deriva toponímica débese ao asentamento definitivo da cidade e bispado de Coimbra no chan eminiense, no turbulento proceso da súa dobre Reconquista, e non tanto como consecuencia dos avatares bélicos do século V, como algunha vez se ten suxerido (v.g. Pliego Vázquez, *op. cit.*). Xa no terceiro concilio de Toledo o bispo Posidonio asinara en calidade de prelado *Eminiensis* (*Conc. Tol. III, subs.*), o que por unha banda apunta á identidade diferenciada dos dous locais na Tardoantigüidade, e pola outra a que a residencia episcopal desta sé tería fluctuado ocasionalmente entrambos os dous. A conquista visigótica, catro anos antes deste feito, perfílase pois coma un importante factor do traslado do bispado (Alarcão, 2004: 17). Con todo, así como non se documenta unha ceca conimbricense en ningunha moneda tardo-antiga, de *Eminio* si existe un bo repertorio. O bispado conimbricense puido recuperar despois de Posidonio o nome do seu vello asentamento en *Conembrica* malia ficar radicado en *Eminio* (David, 1947a; Merêa, 1941; Pliego Vázquez, 2009a), pero pola evidencia numismática non semella que as autoridades civís da cidade fixesen o mesmo: por iso coido que é no Alto Medioevo onde cómpre situar o traslado definitivo de Coimbra, coa súa restauración, á actual ubicación sobre a antiga *Eminio*, cuxa memoria xa se perdera. Nestas circunstancias, todo apunta a que o bispado conimbricense se trasladou a *Eminio* logo da conquista visigoda, de xeito que o local de *Conembrica* tería pasado a constituír unha igrexa parroquial todo o resto da Tardoantigüidade.

A correspondencia estrutural da *Conembrica* sueva é, evidentemente, o territorio alto-medieval da *ciuitas Condexe* (cfr. §9.22).

10.38. *Eminio*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa conimbricense de *Eminio* (*Par.*, IV, 2) non sofre apenas variabilidade nas versións manuscritas do *Parroquial*: só dúas opoñen *Emminio* e *Sunimo* (David, 1947a: 36, nIV.2). Paradoxalmente, é o rexistro numismático o que neste caso aporta un chisco máis de variabilidade, polas lendas EMINIO, AEMINIO e IMINIO (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 118-121; 166; 195; 233-234; 287-290; 397-398; 500). *Eminio* conta asemade co seu precedente romano a *ciuitas Aeminiensis* (nomeadamente, *CIL II*, 5239).

A ubicación de *Eminio* non ofrece dúbida: asentouse esta antiga cidade no solar da actual Coimbra (Fernandes, 1997: 87; Carbajal Sobral, 1999: 234-235; Alarcão, 2001: 49). Esta deriva toponímica viuse condicionada polo traslado da sé conimbricense da antiga *Conimbriga* a *Eminio* a remates do século VI, pero a segunda semella ter mantido durante toda a Tardoantigüidade a súa denominación primitiva, canda menos a nivel civil, como evidencia o rexistro numismático (cfr. §10.37). A correspondencia estrutural é, pois, o *territorium* alto-medieval da *ciuitas Colimbrie* (§9.22).

10.39. *Selio*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa conimbricense de *Selio* (*Par.*, IV, 3) presenta un dos poucos topónimos unánimes en todas as versións manuscritas do *Parroquial*, agás neste caso unha omisión (David, 1947a: 36, nIV.3). A historiografía coincide en identificar esta igrexa sueva coa actual Tomar, por razón da coincidencia co nome romano desta localidade (Fernandes, 1997: 87; Carbajal Sobral, 1999: 235; Alarcão, 2001: 49).

Tomar lévanos ben lonxe da nosa prospección da xeografía medieval, pero non resultará aventurado supor a herdanza do *Selio* tardo-antigo nalgún *territorium* alto-medieval análogo. Sexa como for, a falta de datos, inclinaríame a suxerir uns lindeiros naturais do *Selio* suevo —que virían a ser os do propio Reino— entre os ríos Nabão, Texo, e as estribacións montañosas nordorientais, nomeadamente as serras da Lousã e Alvelos, que o separarían de *Eminium* e o bispado exitanense. Ao meu xuízo, o Alto do Trevim que, segundo F. P. Curado (2004: 81) reflectiría o *trifinium* entre *Lancienses*, *Conimbrigenses* e *Tapori*, podería ser de feito máis ben un dos límites discerníbeis do *Selio* suevo e romano.

10.40. *Lurbine*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa conimbricense de *Lurbine* (*Par.*, IV, 4) ve referendada esta súa forma crítica do padre P. David (1947a: 36, nIV.4) pola súa mención en catro das versións manuscritas do *Parroquial*, aparecendo nas demais *Lurbinae*, *Lurbinie*, *Lutbine*, *Bime* e *Bome*. Malia que o padre M. Carbajal Sobral (1999: 235) suxeriu —sen argumentalo— a ubicación de *Lurbine* en Melhada, non semella haber dúbidas da súa idónea correspondencia con Lorvão, Penacova (Fernandes, 1997: 87-88; Alarcão, 2001: 49).

Lamentablemente, esta igrexa lévanos moi ao sur da área abranguida na nosa superficial prospección da territorialidade medieval da rexión, polo que apenas podemos senón formular a sospeita da súa correspondencia con algún *territorium* rural entre Coimbra e Viseu. Descoñezo cal.

10.41. *Insula Antunane*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa conimbricense da *insula Antunane* (*Par.*, IV, 5-6) compón ao meu ver un dos topónimos compostos do *Parroquial*. A primeira parte do topónimo, *insula*, é consensual en todas as versións do *Parroquial* (David, 1947a: 36, nIV.5); namentres que a segunda presenta unha grande variabilidade: a forma crítica *Antunane* só se atopa en dúas das versións, opoñendo tres *Astusiane*, e catro *Antusiane*, *Astussiane*, *Astruriane* e *Astrucione* cada unha (*ibid.*: 37, nIV.6). Malia a súa constatación tan relativa, a forma crítica do padre P. David antóllase óptima na medida en que é a única que pode ser confrontada na toponimia actual, e concretamente co hidrónimo Antuã, resultando todas as demais variantes por enteiro estrañas no acervo toponomástico galego-portugués. A fusión das dúas entradas do *Parroquial* nun só topónimo composto, *insula Antunane*, resposta á simple coherencia textual: xa o padre P. David (1947: 37, nIV.6), responsábel de diferenciar ambas as entradas na edición hoxe por hoxe canónica do documento, sinalou que “il est possible et peut-être probable qu’il faille lire *Insula Antunane* comme un seul toponyme”. Propuxo así que a *insula Antunane* limitase a leste polo río Antuã, propoñendo —paradoxalmente, pois

cada unha ficaría a unha beira deste río— Aveiro ou Feira como fulcros parroquiais. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 235) subscribiu a mesma premisa de fusión toponímica, e tamén paradoxalmente quixo localizar a igrexa sueva nunha certa illa de Figueira da Foz, cando esta se atopa moi a sur do propio río Antuã.

Emporiso, a meirande parte dos estudosos que se ocuparon do problema da localización das igrexas suevas discerniron *Insula de Antunane*. A. A. Fernandes (1999: 89) ubicou a primeira en Granja, na freguesia de Cucujães, Oliveira de Azeméis, suxerindo que no Pleno Medioevo tería asentado as *uillae* de *insula de Mazada* e *insula Sancti Iacobi* (DC, 22). Así, “esta paroécia correspondía á região da Feira até ao mar”. Pola súa banda, *Antunane* ficaría na actual freguesia de Salreu, Estarreja, conformando unha dependencia eclesiástica do anterior distrito. A. A. Fernandes (1997: 90) xustificou esta insólita proposta na súa convicción de que *Antunane* fora “na Reconquista, a denominación de um vasto território”, que se estendería “sobretudo ao sul ou quase nada para o norte do Vouga, ficando mesmo Antuã fora” do mesmo. J. de Alarcão (2001: 49-50) vai asumir a disgregación dos topónimos *Insula* e *Antunane*, aceptando a proposta de A. A. Fernandes para a primeira, Cucujães, pola rexistro de restos romanos na veciña freguesia de Santiago de Riba-Ul. Desbota J. de Alarcão (2001: 50), en troques, a segunda proposta, defendendo *Antunane* ten que corresponderse ao río Antuã ou á súa bacía hidrográfica. Propón, en concreto, o xacemento romano de Cristelo, na freguesia da Branca, Albergaria-a-Velha, unha das localizacións que se teñen proposto para a antiga *Talabriga* (Mantas, 1996: 636-640; contra Lopes, 1996; cfr. §11.65).

Como vemos, ningunha destas dúas achegas contradiciu substancialmente a proposta orixinal do padre P. David, quen xa postulara Feira e Aveiro como posibilidades de redución da *insula Antunane*. Tanto A. A. Fernandes coma J. de Alarcão semellan apuntar para o sueste, ou beira esquerda, do río Antuã, onde certamente non se atopa Feira, pero si Aveiro. Por iso, non podemos senón censurar a acritude que A. A. Fernandes (1997: 89) amosou contra a proposta de P. David, que etiquetou de “extravagante opinião” á luz das súas “fantasías distraídas e incongruentes”, cargando asemade contra a súa asunción “alegremente aceite pelos nossos autores, dotados de um notável poder mimético e às vezes histriónico dos grandes nomes”. Mais aínda censurando tan inxusta crítica, e lembrando que xa P. David admitía a posibilidade dunha redución concreta de *Antunane* relativamente lonxe do río Antuã, cómpre adoptarmos sen vacilación os argumentos positivos fornecidos polo propio A. A. Fernandes. Non semella, contra o que el defendeu, que *Antunane* compuxese un distrito alto-medieval, pois nesta bisbarra non atopamos máis có *territorium Uauga* (cfr. §9.22); pero o documento por el alegado resúltanos do máis pertinente. Neste senso, o testamento dos condes D. Rodrigo Menéndez e D^a. Elvira Alvítez en beneficio de mosteiro de Sobrado, de mediados do século X, recolle unha ampla nómina de propiedades entre as que figuran unha referencia a *Antoane*:

In ripa de Durio [concedimus] uilla de Cauetello quarta portione. In uilla de Antoane quarta portione de uilla Tuazollo. Item in ripa Limie Uillanoua, et in ripa Minei circa riuulo Equitanie uilla Moraria cum adiunctionibus suis (HISC II, app. lxxiii, p. 170).

Para A. A. Fernandes (1997: 90, n269), a expresión *in uilla de Antoane* comporía a referencia corográfica, ao mesmo nivel ca *in ripa de Durio*, *in ripa Limie* ou *in ripa Minei*, da subseguinte *uilla Tuazollo*, seica a actual Travaçô, preto de Águeda. É incerto o valor que tal referencia a *Antoane* poida ter neste texto, ao que engadín as mencións contiguas para amosar a súa aparente correspondencia coas demais referencias corográficas, que de calquera xeito tampouco semellan ter unha dimensión estritamente xurisdiccional. Mais dende logo semella factíbel que o valor de *Antoane* sexa aquí corográfico, sobre todo se no canto de deixarnos complacer por unha doada tradución “na *uilla* de *Antonane*”, optamos polo sentido que

semella agochar esta insólita construción gramatical: “nunha *uilla* de *Antoane*”, referíndose xa á subseguínte *Tuazollo*. Sexa como for, non creo que poida haber dúbida da correspondencia desta difusa mención corográfica de *Antoane* co *territorium Uauga* testemuñado na documentación medieval (cfr. §9.22). Precisamente podemos desbotar a pretensión de A. A. Fernandes de arredar *Antunane* do río Antuã ao abeiro da propia delimitación do *Uauga* medieval, pois este río semella ter balizado todo o seu lindeiro noroccidental.

En suma, as propostas que J. de Alarcão e sobre todo A. A. Fernandes postularon para a redución diferenciada de *Insula* e *Antunane* non discuten en absoluto unha das opcións, Aveiro, que xa o padre David formulara o topónimo fusionado *insula Antunane*. En efecto, Aveiro, Cristelo, Cucujães, Salreu ou Travaço caen todos eles nos lindes balizados por L. S. Lopes (1996) para o *territorium Uauga* medieval (cfr. §9.22). É curioso sinalar que precisamente o padre M. Carbajal Sobral, que aceptou canda P. David a fusión toponímica, fose o que máis lonxe levou do Antuã a súa proposta para a *insula Antunane*, malia matizar que “si *Antunane* es un topónimo distinto de *Insula*, [puede que] corresponda al antiguo puerto de los romanos situado en la actual Aveiro, que comenzó siendo el fortín de Talabrica”. Pola miña banda, hei de sinalar que estes mesmos precedentes historiográficos apuntan sen moita marxe de erro a unha das mellores correspondencias estruturais que podemos atopar entre a xeografía sueva e a alto-medieval: a herdanza da comunidade local representada pola igrexa da *insula Antunane* no posterior *territorium Uauga*. Precisamente este feito inclina a balanza, dun xeito decisivo, a prol da fusión toponímica.

O preconceito existente contra esta solución anúlase polo feito obvio de que no mesmo *Parroquial* existen outros topónimos compostos: *Palla auria*, *Calapacios maiores*, *Maurelos inferiores et superiores*, e o acotío asumido pero ao meu ver dobre rexistro de *Petra speranti* (IX, 2; 11; X, 4; 7; §§10.59; 10.68; 10.72; 10.75); topónimos arredor dos que probabelmente algúns estudosos interesados só polas igrexas actualmente portuguesas do *Parroquial* non teñan reparado debidamente. E no Alto Medievo, cando contamos con moitos máis corónimos, ao se multiplicar tanto a documentación coma os propios *territoria* locais, non constatamos na Galecia ningún *territorium Insula*, pero si, significativamente, un *territorium insula Laonie* (cfr. §9.3). O certo é que se *Insula* constitúe un topónimo á parte no *Parroquial*, dende logo sería o único nomeado a través dun fito topográfico xenérico, como é unha «illa», neste documento.

Verbo á localización concreta da igrexa, non creo que poida engadir nada ás múltiples propostas que xa se teñen efectuado, mais si que hemos de reparar na propia proposta do exemplar estudo local de L. S. Lopes (1996), para a localización da antiga *Talabriga* e do fulcro do *territorium Uauga* medieval en Marnel (cfr. §§9.22; 11.65). Esta alternativa non cadra certamente co topónimo *insula*, como non o fai case ningunha outra das que se teñen proposto, e por iso non podo máis ca matizar as posibilidades de todo estudo limitado á xeografía actual. En efecto, a contorna da ría de Aveiro, coma toda área de colmatación, houbo de variar moito a súa fisonomía ao longo dos séculos, e poida que a *insula Antunane* se poida ubicar precisamente nunha illa formada na foz do Antuã irrecoñecíbel na actualidade. Evidentemente, isto requiriría un amplo estudo de caso que non estamos en disposición de efectuar no marco desta tese. Abonde con concluírmos a correspondencia da *insula Antunane* co *territorium Uauga* medieval e coa *Talabriga* romana, insistindo, por suposto, na pertinencia da súa fusión toponímica.

10.42. *Portucale castrum antiquum*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa conimbricese do *Portucale castrum antiquum* (Par., IV, 7) é un dos poucos topónimos nos que coinciden todas as versións manuscritas do *Parroquial*, presentando só o códice alcobacense o interesante engadido *Portucale castrum antiquum Romanorum* (David, 1947a: 37, nIV.7): distinguírase así un

Portucale Romanorum dun *Portucale Sueuorum* (cfr. §10.23). As lendas numismáticas PORTVCALE e PORTOCALE (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 60; 146; 169; 320; 425-426) poderían indicar que esta igrexa foi tamén ceca en época visigoda, pero evidentemente o primeiro candidato é o veciño *castrum nouum*; e de feito veremos que contamos con outra ceca visigoda potencialmente atribuíbel ao *castrum antiquum*.

Malia a singular atribución dun topónimo *Portucale* ao bispado de Coimbra no canto do do Porto, non semella haber dúbida de que este se corresponda á actual Vila Nova de Gaia (David, 1947a: 79; Mantas, 1996: 649; Fernandes, 1997: 90; Carbajal Sobral, 1999: 235; Alarcão, 2001: 50; consúltese a síntese historiográfica desta opinión en Silva, 2010: 217-220). Non semella, de calquera xeito, que esteamos en posición de admitir, segundo a suxerencia do códice alcobacense do padre B. de Brito, que o desdoblamento de *Cale* ocorrese co asentamento suevo, diferenciándose a parte parte romana, Gaia, da xermánica, Porto (v.g. Carbajal Sobral, *op. cit.*). Xeralmente, os estudosos que teñen encetado dende unha perspectiva arqueolóxica a complexa cuestión das orixes do Porto consideran que a *Cale* romana houbo de ser un asentamento duplo a ambas as marxes da foz do Douro, con independencia de cal das dúas fose a orixinal (Tranoy, 1981: 213; 1988-1994: 132; Mantas, 1996: 645-651; Silva, 2010: 229). Sexa como for, o que está claro é que para o *Parroquial* o *castrum nouum* é Porto, e que o *antiquum* non pode ser outra localidade máis ca Gaia. Esta conclusión, obxecto dun amplo consenso, como puidemos comprobar, vese favorecida pola inequívoca dirección sur-norte na que o *Parroquial* (IV, 2-7) relaciona as igrexas conimbricenses: *Conimbria* (Condeixa-a-Velha) *Eminio* (Coimbra), *Selio* (Tomar), *Lurbine* (Lovão), *insula Antunane* (terra do Vouga), *Portucale castrum antiquum* (Gaia), que respectivamente corresponden a Condeixa-a-Velha, Coimbra, Tomar, Lervão, terras do Vouga e Gaia (cfr. §§10.37-41).

Verbo á correspondencia estrutural do *Portucale castrum antiquum*, a todas luces perfírase herdeiro exacto da medieval terra de Santa Maria, ocupando precisamente da beira dereita do Antuã ata a foz do Douro. Nestas circunstancias, coido que podemos finalmente formular mesmo unha correspondencia numismática, pois a ceca visigoda VALLEFI·AT, caso de se admitir a lectura *Uallegia* proposta por G. C. Miles (1952: 145; cfr. §10.26) semella atopar unha correspondencia exacta, sempre que se admita a hipótese dun cultismo ou simple variante dun verdadeiro topónimo proparoxítono **Uāllega*, coa actual freguesia de Válega, Ovar. Isto comportaría que o fulcro canda menos civil desta entidade local se trasladase do norte ao sur, o que asemade constituiría o precedente doutro traslado medieval deica o castelo de Santa Maria da Feira, no centro do *territorium*.

10.43. *Ueseo*

O *Parroquial* (III, 1) cita a sé veseense a partires dunha fórmula, *ad Uisensem Uiseo*, que explicita a consignación da propia *ciuitas* de Viseu entre as comunidades locais do bispado. Viseu atópase asemade entre as cecas mellor documentadas da nosa Tardoantigüidade, da serie *Latina* á reforma recesvintiana: a primeira aporta a enigmática lenda LMENIVISVSEVVTTII; as moedas visigodas consignan xa sen problemas o nome da ceca VESEO (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 294; 401), pero tamén VINOV (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 570; 607), de correspondencia xa máis conxectural. A isto cumpriría engadir unha serie de monogramas monetais. O topónimo concreto da *ciuitas* varía segundo a versión concreta do *Parroquial*, alternando *Uiseo*, *Ueseo*, *Uesseo*, *Uereo* e *Ueseum* (David, 1947a: 37, nV.1). O numerario visigodo opón en troques sen excepción a variante *Ueseo*, que perfila así como a restitución óptima do topónimo.

A correspondencia da ceca e igrexa episcopal tardo-antiga de *Ueseo* coa actual Viseu é por suposto consensual (Fernandes, 1997: 84; Carbajal Sobral, 1999: 235; Alarcão, 2001: 50; Pliego Vázquez, 2009a: 126; &c.). En concreto, J. de Alarcão (*op. cit.*) identifica tamén coa

hipotética *ciuitas* romana precedente dos *Interannienes* (vid. §11.40) Dentro da nosa proposta de investigación, abonda polo de agora formular esta correspondencia coa *ciuitas* alto-medieval (§9.22).

10.44. *Rodomi*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa veseense de *Rodomi* (*Par.*, V, 2) presenta unha case completa concordancia toponímica nas versións manuscritas do *Parroquial*, cunha soa excepción que consigna *Ropermiro* (David, 1947a: 37, nV.2).

A. A. Fernandes (1997: 84, n239) deixou en branco o espazo correspondente a esta igrexa no seu catálogo, suxerindo a rodapé que polo seu topónimo xermánico sería “de instituição relativamente recente”, e formulando, a título interrogativo, a súa correspondencia coa bisbarra de Sátão, á que tamén apuntou o padre M. Carbajal Sobral (1999: 235). Afástase destas propostas J. de Alarcão (2001: 51), ao reparar en que a zona en cuestión estaría xa ocupada pola igrexa de *Submontio* (cfr. §10.45). Propón así, sen “muita convicção”, o xacemento romano de Bobadela, Oliveira do Hospital, posíbel *caput ciuitatis*. Con todo, argumentaremos que este espazo houbo de ser exitanense, identificándose en concreto coa igrexa de *Monecipio* (§10.53).

Pola miña banda, comprobando a fraqueza das propostas precedentes, inclinaríame a asociar etimoloxicamente esta igrexa coa antiga freguesía de Ramirão, hoxe integrada en Casal Vasco, Fornos de Algodres. Identificaríamos así unha entidade que non foi obxecto da nosa prospección medieval, pero doada de balizar a oriente dos *territoria Subtus mons* e *Zurara* (cfr. §9.22).

10.45. *Submontio*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa veseense de *Submontio* (*Par.*, V, 3) atopa esta restitución crítica do padre P. David (1947a: 37, nV.3) como a principal forma do topónimo nas fontes manuscritas do *Parroquial*, con tres coincidencias. Séguenlle *Submoncio* e *Submontia* con dous usos cada unha e *Submoncio* e *Subimonia* con un. A etimoloxía do topónimo, de aparencia topográfica, semella pois dabondo obvia e probabelmente a restitución do padre P. David sexa xa que logo atinada. A. A. Fernandes (1997: 84), en troques, especula arredor da mellor correspondencia da variante *Submoncio* e da súa derivación dende un étimo **Submonitio*. O topónimo poderíase corresponder así, previa secuencia evolutiva ao meu ver gratuitamente complicada (**Monitio* > **Monecio* > **Mõecio* > **Moeci* > **Moõcio* > **Moncio* > *Moço*), a unha forma actual Moço, que el identifica nun punto elevado preto de Guarda. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 235) prefire levar a igrexa ao val do Paiva, “entre Moledo y Vila Nova de Paiva, al pie de su monte”.

Porén, como amosaron F. P. Curado (1988-1994: 223) e J. de Alarcão (2001: 51), o topónimo *Submontio* semella a todas luces corresponderse coa referencia corográfica *sub Montio* que se aplicaría no Baixo Medievo á “terra aquem do monte” —oriental— de Viseu (cfr. §9.22). Esta referencia aplicouse canda menos á freguesía de Cepões, Viseu (*DP IV*, 27), pero os citados autores propoñen estendela a toda a bisbarra a oriente da cidade: Fornos de Algodres, Penalva do Castelo, Sátão, Mangualde e Nelas. Estas dúas últimas, con todo, atribúense na documentación alto-medieval aos veciños *territoria* de *Seniorim* e *Zurara*, que ao meu ver cómpre diferenciar tamén para a época sueva (§10.50).

10.46. *Subuerbeno*

As fontes manuscritas do *Parroquial* (V, 4) fornecen maioritariamente para a igrexa veseense obxecto do presente apartado, citada sen especificación xurídico-territorial, o topónimo *Suberbeno*. A forma crítica do padre P. David (1947a: 37, nV.4), *Subuerueno*, apóiase unicamente na edición do padre G. de Loaisa, namentres que outras dúas versións

simplemente eluden o topónimo. Nestas circunstancias, se cadra a restitución correcta sexa *Suberbeno*. O topónimo ten toda a aparencia de composición a partires da preposición *sub*, de xeito que malia a similitude —cando non perfecta equivalencia— fonética entre as dúas variantes existentes, a dicotomía textual en cuestión non está exenta de significancia ao implicitar uns étimos tan discrepantes coma **Uerbenum* e **Erbenum*.

Precisamente en **Erbenum* pensaba A. A. Fernandes (1997: 84, n242) cando reduciu esta igrexa na terra de Seia, na serra da Estrela, ao afirmar que o seu antigo “nome Hermínio [...] é literário: sería *mons Erbeno*, [...] tanto mais que a dita serra é notável pela sua pastorícia «herbácea»”. Aproveitou asemade A. A. Fernandes para postular a correspondencia do termo parroquial en cuestión co enigmático bispado de *Beteka* (vid. §10.109), a través do topónimo Manteiga e dunha cadea etimolóxica, evidentemente, en extremo imaxinativa, que obsto reproducir. J. de Alarcão (2001: 51) vai aceptar a proposta de A. A. Fernandes no tocante á localización de *Suberueno*, apoiándoa na identificación de vestixios romanos en Quinta da Nogueira. A idéntico resultado, mais por un vieiro diferente, chegou o padre M. Carbajal Sobral (1999: 235): partindo dun topónimo *Subuerbeno*, reparou en que o val de Seia “era muy profuso tanto en olivos como en laureles, y esta mezcla sólo se da en forma boscosa en este valle, y «verbeno» significa para un latín tardío «bosque de laureles-olivos»”.

A raíz *sub-* que actúa neste topónimo *Subuerbeno*, coma en *Submontio* (*Par.*, V, 3), está a evocar a todas luces fitos topográficos que hoxe se nos escapan, pero que semellan aludir á inmediata paisaxe veseense; o que se verifica canda menos para este segundo caso, ben localizado (§10.45). É por iso que coido que podemos formular con algunha lexitimidade a proximidade xeográfica de *Subuerbeno*, tamén, verbo á cidade episcopal, e o candidato óptimo é o territorio que fica a sueste da mesma, a futura terra de corónimo alerno *Seniorim* e *Zurara* (cfr. §9.22). Tal é a correspondencia estrutural que propoño para esta igrexa.

10.47. *Osania*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa veseense de *Osania* (*Par.*, V, 5) presenta esta forma crítica do padre P. David (1947a: 37, nV.5) tamén nas máis das versións manuscritas do *Parroquial*, coa excepción de catro que opoñen *Osonia*, *Osama*, *Osma* e *Cosonia*.

A. A. Fernandes (1997: 85) reduciu esta igrexa en Zonho, lugar da freguesia de Cota, Viseu, postulando que o topónimo en cuestión tería sido resultado da separación dun falso artigo de **Osonho*, por súa vez derivado de **Osonio*. A proposta será máis ou menos interesante, pero o problema é que nos levaría á propia xurisdición local de Viseu. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 235) conxecturou, a título xenérico, a correspondencia de *Osania* co val do Mondego, que para el tería “forma de osamenta humana”: suposta razón do nome. Por último, J. de Alarcão (2001: 52) prefíre levar a igrexa ao xacemento romano de Marialva, Mêda, hipotética capital da *ciuitas Arauorum*. O seu criterio, fundamentalmente defectivo pero tamén arqueolóxico, pretende apoiarse nun testemuño epigráfico: un altar de Santa Eufêmia, Pinhel, coa enigmática adicatoria a RC (*FE* 1983, 17 = *AE* 1983, 475 = *RAP*, 568), que propón ler *R(eue) C(osonio)*, facéndose eco dunha das variantes manuscritas —a máis afastada das demais— do topónimo en cuestión, *Cosonia*. É evidente que todas estas propostas se moven no eido da máis extrema conxectura.

Con todo, tendo chegado o *Parroquial* na anterior igrexa, *Subuerbeno*, ao extremo meridional do bispado veseense (cfr. §10.46), imponse un cambio de dirección na listaxe, e estando todas as demais igrexas, sen contar coa subseguinte *Ouellione*, ben localizadas (§§10.49-51), cómpre postular que é no baleiro extremo noroccidental do bispado onde esta e *Osania* terían que ser situadas. É por iso que, a título provisorio, admitirei a proposta de J. de Alarcão, que nos leva a unha correspondencia estrutural romana co pobo dos *Araui*, que obviamente tería que ter deixado algunha herdanza xurisdicional tardo-antiga que ben pode

ser a igrexa de *Ouellione*. Lamentablemente, non chegamos a explorar esta zona na nosa prospección medieval, de xeito que os lindeiros propostos —os romanos— serán estritamente conxecturais (cfr. §11.7).

10.48. *Ouellione*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa veseense de *Ouellione* (*Par.*, V, 6), presenta esta forma, restitución crítica do padre P. David (1947a: 37, nV.6), na meirande parte das versións manuscritas do *Parroquial*, agás tres casos que opoñen *Ouelione* e *Onelbone*.

A. A. Fernandes ocupouse deste topónimo dun xeito extremadamente confuso, empregando dous étimos e concluíndo dúas senllas propostas entre o seu catálogo parroquial e as conclusións do seu libro. No catálogo sitúa *Ouelione* en Abelhão, na freguesía de Ul, Oliveira de Azeméis, alegando que a súa “evolução fonética não oferece[ria] qualquer irregularidade, tendo-se apenas verificado, no final, uma influência interpretativa ou «etimologia popular»: **Ovelhão* > *Abelhão*” (Fernandes, 1997: 85). Nas conclusións, pola contra, desdise disto e opta pola variante *Ouellione* para situala en Avelão, topónimo verbo ao que non aportou a mínima referencia xeográfica nin do que particularmente atopei ningunha (*ibid.*: 141-142). Independentemente da ubicación de Avelão, canda menos a proposta de Abelhão —abandonada polo propio A. A. Fernandes no mesmo tránsito do seu libro— antóllaseme imposible por mor da súa ubicación no mesmo lindeiro entre as igrexas conimbricenses de *Portucale castrum antiquum* e a *insula Antunane* (cfr. §§10.41-42). Pola súa banda, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 235) suxeriu entre interrogantes “¿Covilã o Goureira?”. A segunda posibilidade fornecida supoño que se trata dun erro tipográfico, referíndose de feito á cidade de Gouveia. J. de Alarcão (2001) achégase a esta mesma área ao formular, por simple criterio de orde xeográfica verbo ás igrexas adxacentes no *Parroquial* (cfr. §§10.47; 10.49), unha localización xenérica entre Pinhel e Guarda.

Pola miña banda, polas razóns defectivas que temos fornecido no anterior apartado (§10.46), imponse para esta igrexa de *Ouellione* e a antecedente *Osania* unha localización no extremo noroccidental do bispado veseense, onde xoga a correspondencia estrutural romana. Se a anterior resulta identificábel coa *ciuitas Arauorum*, para *Ouellione* imporíaase a correspondencia coa *ciuitas Arabrigensis* (*vid.* §11.7). Novamente, nesta zona non chegamos a explorar satisfactoriamente a territorialidade medieval, de xeito que os lindeiros propostos serán estritamente conxecturais en función da características topográficas da rexión e dos imperativos do rexistro romano que estudaremos no seu momento.

10.49. *Totela*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa veseense para a que P. David (1947a: 37, nV.6) postulou a forma crítica *Tutela* (*Par.*, V, 7) é citada por este topónimo por catro das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo outras catro *Totela* e outra máis *Tutella*. Neste caso, o rexistro numismático, ao opór unha ceca TOTELA (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 128; 293), da que tamén se fixo eco o padre David, semella confirmar a variante *Totela* mellor cá súa restitución crítica.

A. A. Fernandes (1997: 85) reduciu esta igrexa por semellanza fonética no actual concello de Tondela, a oeste de Viseu, opción que repite, sen citalo, R. Pliego Vázquez (2009a: 126). Porén, tanto o padre M. Carbajal Sobral (1999: 236) coma J. de Alarcão (2001: 52) levárona a leste. O primeiro, por medio dun argumento un tanto banal, ubicouna na actual Guarda, pois “*tutela* en latín es «guarda»”. O segundo, sen argumento ningún máis cá súa hipótese da orde xeográfica do *Parroquial*, propuxo a título xenérico o planalto de Guarda e Sabugal.

Malia que etimoloxicamente Tondela non pode derivarse por vías convencionais de *Totela*, coido que non cabe dúbida de que é a hipótese de redución máis acaída de cantas se teñen proposto. Lamentablemente, na nosa superficial prospección medieval destas terras da Beira

interior non identificamos ningún *territorium* ao que poidamos atribuír unha correspondencia estrutural coa *Totela* sueva. É por iso que a súa identificación como entidade local tardo-antiga nesta zona ten que suxerirse meramente nuns lindeiros conxecturais, encaixándoa entre as veciñas *Lurbine* e *Ueseo* (§§11.40; 11.43).

10.50. *Colei(u)a*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa veseense restituída polo padre P. David (1947a: 37, nV.8) como *Coleia* (*Par.*, V, 8) presenta esta mesma forma como principal variante toponímica, en catro versións manuscritas do *Parroquial*. Opoñen outras dúas *Goleia* e dúas máis *Colela* e *Golcia*, omitíndose finalmente nunha versión. O numerario visigodo aporta as variantes COLEIV e COLEIA (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 109; 280; 390). Esta puntual presenza da semivogal *-u-* referendada polo rexistro monetar impón ao meu ver a corrección da forma crítica a prol de *Colei(u)a*, o que ten importantes consecuencias para a súa interpretación histórica e xeográfica, como veremos de contado.

Verbo ás propostas de localización, A. A. Fernandes (1997: 85) suxeriu sen moito convencemento Gouveia, canda unha difícil evolución fonética: *Coleia* > *Goleia* > **Go(u)eia* > *Gouveia*. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 236) optou en troques polo val do Côa. J. de Alarcão (2001: 52-53) vai repetir esta localización, pero a través dunha argumentación máis completa e convincente. É fundamentalmente a adicación a Xúpiter da *ciuitas Cobelcorum* en Torre de Almofala, Figueira de Castelo Rodrigo (*FE* 1998, 266 = *HEp* 1998, 601 = *AE* 1998, 700; cfr. §11.28), o que convence a J. de Alarcão tanto para ubicar esta igrexa no val do Côa, suposto cognado do topónimo *Coleia*, como para suxerir a súa correspondencia estrutural con esta entidade política romana anterior. Estudos posteriores non varían no substancial esta proposta: R. Pliego Vázquez (2009a: 127) repítea sen variacións; namentres S. M^a. R. Cosme (2002: 130-131) corríxea a prol da ubicación do *caput ciuitatis Cobelcorum* e *ecclesia Coleia* no xacemento de Santo André, na mesma freguesía cá anterior, polo que a estrutura territorial implicada en calquera das dúas opcións sería a mesma.

A lenda monetar COLEV representa o argumento oportuno para fundamentar un étimo **Colei(u)a*, que podería achegarse tanto á hipótese de Gouveia coma a dos *Cobelci*. Ao meu ver, aínda admitindo o carácter meramente provisorio destas hipóteses, a que se antolla óptima é a primeira, pois se os *Cobelci* poden ser identificados coa mesma entidade territorial cá seguinte que se cita no *Parroquial* (V, 9), *Caliabria* (*vid.* §10.1), Gouveia nos leva a un *territorium* medieval, *Sena*, diferente ao que semella implicar a mención anterior, *Totela*, que coidamos a suodoeste de Viseu (*Par.*, V, 7; §10.49). A miña outra razón é que a correspondencia do hidrónimo Côa con *Colei(u)a*, o punto máis atractivo da hipótese de J. de Alarcão, é simplemente falsa: o etnónimo *transcudanus* constatado en época romana evidencia que o nome primitivo do río foi ben diferente (cfr. §11.43). Por criterio de orde xeográfica e correspondencia estrutural, xa que logo, a hipótese máis acaída é a de Gouveia. Lamentabelmente, na nosa superficial prospección medieval desta zona da Beira interior non chegamos a discernir ningunha entidade paralelizábel a leste do veciño *territorium Sena*, o cal con todo nos pode servir para balizar o límite occidental da *Colei(u)a* sueva (cfr. §9.22).

10.51. *Caliabria*

A igrexa de *Caliabria* (*Par.*, V, 9) destaca no *Parroquial suevo* polo seu insólito engadido *quae apud Gotos postea sedes fuit*, que evidencia a súa interpolación logo da conquista visigoda (cfr. §6.4). *Caliabria* foi, en efecto, sé episcopal canda menos dende que o seu bispo de católico nome Servus Dei acudiu ao cuarto concilio de Toledo, no 633 (*Conc. Tol.* IV, *subs.*). É este un caso significativo de promoción episcopal dunha antiga igrexa parroquial, probabelmente motivada polo escaso artellamento da súa rexión natural, que no século VI conformara a difusa fronteira suevo-visigoda; situación que na centuria seguinte, implantada

xa nela unha potestade estatal unificada, comezaría a revertirse. Nas fontes manuscritas do *Parroquial* esta igrexa presenta unha lene e pouco significativa variabilidade toponímica: a forma principal, con cinco incidencias, é *Caliabria*, referendada pola homónima ceca visigoda CALIABRIA (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 191; 195) e atinadamente obxecto da restitución crítica do padre P. David (1947a: 37, n9). A cuñaxe de Viterico —única testemuñada— ten levado a suxerir a promoción episcopal de *Caliabria* xa na primeira década do século VII (Cosme, 2002: 133). Polo demais, tres versións do *Parroquial* opoñen *Caliabrica* e outra máis *Caliabriaca* (David, *op. cit.*). A *Tradición canónica hispana* non é de grande interese para o problema do topónimo ao testemuñalo por abreviatura ou adxetivación: *Caliabr* (*Conc. Tol. VI, subs.*); *Calabriensi* (*Conc. Tol. VII, subs.*); *Calabriensis* (*Conc. Tol. VIII, subs.*). Probabelmente a propia variante *Caliabrica* do *Parroquial* sexa tamén unha simple adxetivación de *Caliabria* (cfr. Fernandes, 1997: 77). Erroneamente, algúns estudosos teñen querido ver algunha relación desta ceca cunha antiga *Caelobriga* (Miles, 1952: 114; cfr. Pliego Vázquez, 2009a: 127), unha variante manuscrita de *Coeliobriga*, capital dos *Coelerni* ubicada non precisamente preto de *Caliabria* (*vid.* §11.29).

A ubicación de *Caliabria* nas bisbarras setentrionais do actual distrito de Guarda é consensual, embora só a título hipotético se pode postular unha correspondencia exacta. Estudos efectuados a mediados do século XX localizaron a *Caliabria* tardo-antiga no actual castelo Calabre, na freguesía de Almendra, Vila Nova de Foz Côa (García, 1950: 69; Miles, 1952: 114; Cabral, 1963). Esta redución é admitida nos estudos máis recentes (Fernandes, 1997: 86; Alarcão, 2001: 53; Cosme, 2002: 132; Pliego Vázquez, 2009: 127), entre os que J. de Alarcão (*op. cit.*), en concreto, ten querido concretar a súa proposta no vindeiro lugar de Aldeia Nova, o que non semella alterar a estrutura xurisdiccional implicada.

A correspondencia estrutural da *Caliabria* é sen dúbida a mesma có *territorium inter Coam et Agadam* que demos identificado na mesma zona no período pleno-medieval (cfr. §9.22).

10.52. *Egitania*

No referente á sé exitanense, todas versións do *Parroquial* coinciden no enunciado *Ad Egitanensem tota Egitania* (*Par.*, VII, 1), variando só o lugar que este ocupa no documento entre a séptima —a máis común e a seguida aquí— e a terceira posición (David, 1947a: 38, nVII.1). O rexistro numismático corrobora a forma do topónimo coa ceca visigoda EGITANIA ou, en moita menor medida, EGETANIA, unha das máis activas no noso ámbito de estudo (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 111; 229; 281-282; 391; 466; 496; 520; 548; 598-599; 654-655; 699-700; 747-749; 785; 794). Como xa puxen de manifesto na miña primeira publicación arredor do *Parroquial suevo*, a singularidade do enunciado episcopal que Idanha ten neste documento carrega un certo grao de incerteza para a súa interpretación (Fernández Calo, 2015b: 195-196). Daquela, como na mesma ampliación do estudo encetada nesta mesma tese (§6.5), optamos por disociar Idanha das outras dúas igrexas do bispado (*vid.* §§11.53-54).

Por suposto, *Egitania* non ofrece problemas para a súa localización, que se corresponde á actual Idanha, e concretamente ao xacemento arqueolóxico de Idanha-a-Velha, preto do asentamento actual da freguesía e concello de Idanha-a-Nova (Fernandes, 1997: 90; Carbajal Sobral, 1999: 236; Alarcão, 2001: 53; Pliego Vázquez, 2009a: 127). Tratándose dunha localidade tan meridional, non chegamos a estudar a contorna de Idanha para a nosa xeografía alto-medieval, polo que non podemos fornecer agora ningunha correspondencia da súa estrutura política. Si podemos, en troques, asociala doadamente á *ciuitas Igaeditanorum* por consignarse nun dos documentos que si temos estudado cun certo detalle e sobre o que voltaremos no noso catálogo romano (*CIL II*, 760; *vid.* §§5.3; 11.38).

10.53. *Monecipio*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa exitanense de *Municipio* (*Par.*, VII, 2) non presenta este topónimo obxecto da restitución crítica do padre P. David (1947a: 38, nVII.2) en ningunha das versións manuscritas do *Parroquial*, polo que cómpre recusala. Estas fontes consignan pola contra as curiosas formas *Menecipio*, *Menecepio* e *Mene Cipio*. As glosas do *Parroquial* recollen o cómputo de catro igrexas para o bispado de Idanha como resultado desta mención composta do topónimo. Pero estamos de feito perante un topónimo simple, como referendan as outras dúas variantes e confirma a ceca MONECPIO (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 122-123; 292). Semella, pois, que o *Parroquial* tería consignado orixinalmente —e logo diversificado— unha variante que non se afastaría de *Menecipio*, namentres que o rexistro numismático oporía *Monecipio*.

Polo seu particular nome, hai quen identificou a ceca *Monecipio* coa propia Idanha (Beltrán, 1915-1916: 86-87; 1948: 411); pero advertimos que a propia documentación dispoñíbel impón a súa disociación. Nesta liña, para A. E. Garcia (1940) esta igrexa corresponderíase con Monsanto, Idanha, hipótese que significativamente subscribiu G. C. Miles (1952: 122). A. A. Fernandes (1997: 90) preferiu Covilhã Velha, na veciña freguesía de Alcaide, Fundão, dominada “por um morro, que pode ter sido povoado e fortificado”. J. de Alarcão (2001: 55) desbotou as achegas dos anteriores sobre a base de que as súas propostas non se corresponderían con *municipia* nin capitais de *ciuitates*, e de que o xacemento de Terlamonte, na freguesía de Teixoso, Covilhã, na medida en que fica sen intervir, si que podería telo sido. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 236) optou pola zona de Alcántara, se cadra polo seu notábel pasado romano. E R. Pliego Vázquez (2009a: 128) limitouse a consignar algunhas destas achegas previas, sen optar estritamente por ningunha. Semella, en definitiva, que non hai ningunha certeza para ubicar esta igrexa.

Pola miña banda, quixera fundamentar unha redución un tanto diferente ás que se teñen manexado que coido que podería pechar satisfactoriamente a discusión arredor desta igrexa de insólito nome. Cómpre comezar chamando a atención arredor da atribución feita para o bispado exitanense pola *División de Wamba: Agitania teneat de Sala usque Nauam; de Sena usque Maurielam* (ed. Blázquez, 1907: 59). Pouco importan agora as xustificadas dúbidas existentes verbo á difícil cronoloxía visigoda desta fonte (cfr. Vázquez de Parga, 1943), ou que de admitila a territorialidade diocesana puidese ter variado verbo á época sueva; ou mesmo as propias contradicións subxacentes: por citar unha evidente xa neste extracto, un suposto límite exitanense en *Nauam*, o río Nabão (cfr. Fernandes, 1997: 123), non se corresponde coa evidencia imposta polo *Parroquial* (IV, 3) de que, a través de *Selio*, Tomar, o veciño bispado conimbricense rebordaba polo leste este río (cfr. §10.39). O que pretendo é simplemente chamar a atención arredor do límite setentrional suxerido por esta fonte: *Sena*, ou sexa, o *territorium* medieval de Seia, encaixado entre o Mondego e o Alva. Precisamente nesta zona atopamos un dos xacementos romanos máis importantes da Beira interior: Bobadela, Oliveira do Hospital, que se ten identificado en concreto co centro urbano do *municipium* dos *Tapori* (cfr. Silva, 2014; *vid.* §11.66).

A miña intención, repito, non é darlle á *División de Wamba* un valor histórico que se cadra non teña, senón argumentar que nesta zona da Beira interior o límite diocesano puido ter sido na Tardoantigüidade semellante ao plasmado nese controvertido documento; mesmo se, como se pensa, foi redactado avanzada a Idade Media. De feito, o que discernimos para o bispado veseense, a través da súa igrexa *Caliabria*, é que se estendeu moito deica o nordés (cfr. §10.51); de xeito que, dada a limitación do número de igrexas consignadas para esta sé, o máis sensato antóllase reducir no posíbel o límite diocesano con Idanha: a solución que propoño é, simplemente, admitir que o estoutro bispado acadou o Mondego a través desta igrexa de *Monecipio*. A correspondencia estrutural que se perfila é, en suma, o *territorium* *Sena* (§9.22); pero permitireime estender a súa xurisdición deica o sur, ata a serra da Lousã,

pois a escaseza de igrexas exitanenses xustifica sobradamente, coido, a grande extensión territorial das constatadas, canda menos en relación á territorialidade medieval.

Non podo deixar de sinalar que, polo seu insólito topónimo, *Monecipio* representa un testemuño senlleiro e imprescindible á hora de valorar a pervivencia municipal tardo-antiga. Xa P. David (1947a: 79) se preguntou se esta comunidade continuaría á altura do século VI coa vida municipal romana. Mantívase ou non este réxime político, semella obvio que *Monecipio* recibiu como denominación aquel título constitucional romano. No apartado referente á entidade romana antecesora que temos proposto, o *municipium Taporum*, exploraremos as razóns polas que o devandito título constitucional puido ficar fosilizado no topónimo tardo-antigo de *Monecipio* (§11.66).

10.54. *Francos*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa exitanense de *Francos* (*Par.*, VII, 3) representa un dos poucos topónimos do *Parroquial* verbo aos que as súas diferentes versións manuscritas aportan unha completa unanimidade (David, 1947a: 38, nVII, 3). O topónimo é dos poucos de tipo étnico da metade sur do Reino e significativamente referente a un pobo xermánico diferente ao daquela dominante na Galesia e Lusitania. J. de Alarcão (1995: 30) formulou no seu momento a súa posíbel relación coas invasións francas á península ibérica das décadas do 260-270.

Verbo ás propostas de localización, A. A. Fernandes (1997: 91) ofreceu dúas. En primeiro lugar, reduciuna en Tancos, Vila Nova da Barquinha, hipótese atribuída a un estudoso anterior, cuxa referencia bibliográfica non se inclúe no libro de xeito que non me foi posíbel ir máis aló do afirmado por A. A. Fernandes. Ao parecer, a única base desta proposta fundamentábase “apenas em semelhança visual e auditiva”. Mudou A. A. Fernandes de parecer na segunda edición do seu libro, optando por Beselga, “nome este que pode muito bem dever-se à *basilica*”, de onde supostamente derivaría. Non especifica a qué Beselga se refire, mais penso que é a freguesia deste nome do concello de Tomar, a máis próxima a Idanha. Concluíu A. A. Fernandes que esta igrexa sería así “muito vizinha de *Selio*”... Se cadra moito de máis, hei de engadir. Pola súa banda, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 236) optou por “el valle del río Ocreza en el suroeste de Castelo Branco”. Por último, J. de Alarcão (2001: 54) formulou a súa correspondencia coa antiga *ciuitas* dos *Tapori*, a suroeste de Idanha e preto da actual Castelo Branco (cfr. §11.66). Identifica asemade no século XII unha Vila Franca da Cardoso; pero evidentemente o compoñente «franco» do seu topónimo ha de responder a un contexto histórico ben diferente ao suevo.

Ao meu xuízo, estando Idanha ben localizada no extremo sudoriental da Beira portuguesa, e propoñendo unha ubicación setentrional como temos feito para *Monecipio*, lindando co Mondego (cfr. §§10.52-53), a redución idónea de Francos non pode ser outra que o terzo occidental do bispado, a carón da conimbricense *Selio* (*vid.* §10.39).

10.55. *Luco*

Xa tratamos a singular fórmula textual coa que o *Parroquial* (VIII, 1) enuncia a sé de Lugo, concluíndo que a *adiacentia* conformaría un espazo supra-local cuxas entidades locais constituíntes non poden ser concretadas cos datos dispoñíbeis (*vid.* §6.2). Con todo, é evidente que na expresión *Luco ciuitas cum adiacentia* —e variantes— temos canda menos a mención explícita da propia cidade de Lugo, que constitúe sen dúbida unha das entidades locais tardo-antigas da Galesia, non só pola súa expresa consignación no *Parroquial*, senón tamén polos testemuños complementarios dos bispos desta cidade na *Tradición canónica hispana* (cfr. §8.9) e pola constatación das lendas numismáticas visigodas LVCI, LVCO ou LVCV, evidentemente meras variantes flexivas, canda o seu correspondente acrónimo, referentes en conxunto a unha ceca que foi das de meirande pervivencia no noso ámbito (Pliego Vázquez,

2009b: n.ºs. 59; 139-140; 313; 419-420; 502; 525; 560; 759; 793).

As fontes cronísticas e haxiográficas amplían o rexistro histórico do Lugo tardo-antigo. Nomeadamente, sabemos que caeu, canda o seu *rector*, no 460 en mans dos suevos (Hyd., *Chron.*, 199 [194]; *vid.* §8.22), e que en adiante foi o centro político de Remismundo, restaurador da monarquía deste pobo. E a noticia dun certo Doxiliano *dux Lucensis* frustrando a peregrinaxe de San Fructuoso, embora non podérmolo asociar ao poder local, si supón ontro testemuño complementario da cidade, que se antolla o centro ducal tardo-visigodo da Galecia (Val., *Fruct.*, VII, 2; *vid.* §5.6).

Así como non hai dúbida da correspondencia da *Luco ciuitas* do *Parroquial* coa actual Lugo, si que a hai á hora de formularmos a súa herdanza xurisdiccional. A correspondencia estrutural do Lugo suevo pode establecerse canda menos co *Suburbium* lucense alto-medieval (§9.4). É de sospeitar, con todo, o amplo rebordamento desta acotación, pois agás Iria (*vid.* §10.79) a xeneralidade das *ciuitates* episcopais suevas —segundo impoñen os casos mellor coñecidos grazas á consignación de *ecclesiae in uicino* (cfr. §§10.1; 10.23; 10.91)— tiveron xurisdicións locais moi extensas. Por iso, atendendo aos lindeiros máximos atribuíbeis ao Lugo romano (§11.52), cómpre engadirlle tamén a veciña terra de *Bollanio* (§9.4).

10.56. *Carioca*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa lucense de *Carioca* (*Par.*, VIII, 2) presenta unha certa variabilidade toponímica nas diferentes versións manuscritas do *Parroquial*, ao aparecer a forma crítica do padre P. David (1947a: 38: nVIII.2), a citada, en só tres delas, opoñendo outras dúas *Cantoquio* e outras tres *Carioga*, *Caurioca* e *Cauroquio*. Semella, pois, que a forma crítica está xustificada, contando ademais cunha mellor correspondencia —de feito moi ampla— na toponimia galega actual.

Podemos ter por consensual a redución da *Carioca* sueva na actual Quiroga (Ferrando y Arnau, 1893: 41; Díaz y Díaz, 1976: 114; 1995: 240; Novo Güisán, 1997-1998: 190; Carbajal Sobral, 1999: 236; Díaz y Díaz & Pardo Gómez, 2002: 8; Rivas Fernández, 2003: 129; Sánchez Pardo, 2014a: 443-444; &c.). Ao seu favor temos non só a exactitude toponímica, senón tamén a arqueoloxía, na que Quiroga destaca sobre toda a actual Galiza no período paleo-cristián. É J. C. Sánchez Pardo quen máis ten afondado neste argumento arqueolóxico, cuxa síntese me permito reproducir:

Se puede pensar que la vieja iglesia-santuario de Santa María de A Ermida, inmediata a la capital municipal, puede ser la heredera de aquella primitiva parroquia de época sueva. En esta iglesia se conservaba el famoso crismón cristiano del s. V d.C, así como dos bases de columnas y un capitel clásico en mármol, de importación. En el entorno inmediato se localizaron restos de muros, ladrillos, cerámica romana y dos monedas del s. IV. Se trata de la capital de un área minera muy dinámica en época tardorromana, a los pies de la vía XIX, y que parece haber constituido un foco de cristianismo desde al menos el siglo V (Sánchez Pardo, 2014: 443-444).

Hai poucas igrexas do *Parroquial* suevo verbo ás que se poida alegar un fundamento tan completo da súa correspondencia cun lugar actual como vemos que acontece entre *Carioca* e Quiroga. Con todo, existe outra opinión minoritaria, menos fundamentada pero non exenta de significancia e, aínda engadirei, de atractivo. En efecto, L. A. García Moreno (1998: 1357, n46), nunha tendencia moito máis ampla na súa obra académica a situar unidireccionalmente na faixa cantábrica os máis diversos rexistros toponímicos e etnonímicos tardo-antigos, ten reparado suxestivamente no *castellum* —para el, *centuria*— *Cariaca* da estela da Veiga (*AE* 1946, 121 = *ERAs*, 14), coñecida sobre todo por consignar a significativa institución do *principatus Albionum* (*vid.* §8.21 para a reprodución do texto).

Verbo á correspondencia estrutural destas propostas, Quiroga lévanos a un *territorium*

alto-medieval, significativamente documentado como distrito eclesiástico, que podemos considerar homónimo: *Carioga* (cfr. §9.21). No período romano esta bisbarra foi ocupada, coidamos, polos *Lougei*; e en calquera caso sería asturicense máis ca lucense (§11.49). O *castellum Cariaca* lévanos, en troques, ao norte, ao *territorium* coñecido no Alto Medioevo como *inter Nauia et Oue* e máis adiante como Honor de Suarón (§9.23). Esta bisbarra ocupárona sen dúbida os *Albiones* (§11.4), que si dependían do *conuentus* lucense.

Ao meu ver, a correspondencia de *Carioca* con Quiroga antóllase por suposto máis verosímil, amparada pola concordancia toponímica e os vestixios arqueolóxicos paleo-cristiáns. O *castellum Cariaca* lévanos ademais a unha área que presumiblemente en época sueva estaría ocupada polas comunidades e igrexas bretoas (cfr. §10.98), o que, con independencia da común matización da dimensión territorial destas, coido que dificulta a súa atribución a Lugo. O pasado xurisdiccional romano é o único no que a opción do *castellum Cariaca* avantaxa a de Quiroga, ao depender de Lugo e non de Astorga. Porén, as implicacións desta circunstancia son moi limitadas, pois constatamos que tanto os bispados suevos de Ourense, Braga e mesmo posibelmente Porto abranguiron entidades locais que en época romana dependeran de Astorga (vid. §§10.13-14; 10.28; 10.62-67), polo que non resulta imposible que Quiroga dependese de Lugo nesta época, cando tanto antes coma despois dependera de Astorga. Por iso, cómpre optar decididamente pola opción de Quiroga.

10.57. *Seuios*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa lucense de *Seuios* (*Par.*, VIII, 3) presenta este topónimo, forma crítica do padre P. David (1947a: 38: nVIII.3), na metade dos manuscritos que a documentan. Dous, en troques, opoñen *Somes*, e outro dous *Seuies* e *Lemos* cada un. Nestas circunstancias, *Seuios* pode clasificarse decididamente como igrexa étnica, entre as que ten sido destacada como unha das poucas de etnónimo xermánico por mor da súa certa afinidade co nome dos propios suevos (cfr. Díaz Martínez, 1998).

Non hai unanimidade para a redución desta igrexa. A opción máis seguida é a de M. C. Díaz y Díaz (1995: 240; vid. tamén Díaz y Díaz & Pardo Gómez, 2002: 8; Novo Güisán, 1997-1998: 191; &c.), que reparou na semellanza fonética entre *Seuios* e Suegos, Pol. O padre F. M. Ferrando y Arnau (1893: 41) optou pola forma *Lemos* que el coñecía para postular a súa correspondencia coa homónima terra de Lemos. En troques, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 236) propuxo a contorna de Arzúa porque, segundo el, habería aquí “dos aldeas [...] con este nome”, pero o certo é que non dei atopado referencia complementaria ningunha desas supostas aldeas. Esta proposta resulta problemática non só pola imposibilidade de confrontación, senón tamén porque Arzúa nos leva a un espazo máis atribuíbel á diocese de Iria do que á de Lugo. Isto, que de seu non supón un argumento absoluto en contra, si o fai neste caso porque o espazo en cuestión atopámolo ocupado polas igrexas irienses de *Mercienses* e *Coporos* (cfr. §10.85; 10.87). Pola súa banda, tanto J. C. Rivas Fernández (2003: 142) coma J. C. Sánchez Pardo (2014a: 445) quixeron guiarse por unha hipotética orde xeográfica do *Parroquial* para a redución de *Seuios*, de xeito que se as igrexas adxacentes caen para eles en Quiroga e no Bierzo, esta tería que situarse entre elas, e concretamente no Courel. O problema desta proposta é que alude ao mesmo territorio que ocupou outra entidade local tardo-antiga, *Laure*, constatada non polo *Parroquial* senón polo rexistro numismático (vid. §10.103). Podería pensarse, de calquera xeito, que *Laure* é o corónimo civil correspondente ao eclesiástico reflectido polo *Parroquial*; ou ben a denominación posterior, visigoda, da mesma entidade territorial sueva. Emporiso, J. C. Sánchez Pardo (*op. cit.*) faise eco tamén da variante *Lemos* que a igrexa en cuestión presenta na edición do *Parroquial* do padre G. de Loaisa, suxerindo que podería identificarse así coa terra de Lemos, destacada na arqueoloxía antiga e tardo-antiga. Con todo, non semella esta unha opción moi aceptábel, que el mesmo cualifica de “mera hipótesis de trabajo”, na medida en que unha soa versión do

Parroquial non pode desmerecer a todas as demais, que apuntan sen moita marxe de erro a que *Seuios* fose a forma orixinal do topónimo.

Pola miña banda, pregúntame se non poderemos pór en relación o etnónimo tardo-antigo *Seuios* cos *Seurri* de época romana, que atopamos ubicados en varias zonas ao sur de Lugo (cfr. §11.61). Neste caso, cumpriría pensar nunha transcripción defectuosa do etnónimo, que por algún motivo elude a vibrante, que ben podería estar oculta no *-i-* intervocálico. E sobre todo, emerxería unha relación coa localidade, río e terra medieval de Sarria que tería dalgún xeito conservado o vello etnónimo proto-histórico, a través da súa forma tardo-antiga.

Verbo ás correspondencias estruturais, Suegos levaríanos á terra medieval de Sobrada, o Courel á de *Caurielle* ou *Laure* —como xa sinalou J. C. Sánchez Pardo (2014a: 445)—, e Lemos á homónima (cfr. §9.4). A opción leamá complica a identificación da bisbarra en cuestión con outra igrexa, desta volta auriense (§10.60). Ademais, contra estas solucións valoradas pola historiografía que me precede, hei de defender a opción sarriá que emerge do noso estudo particular. Ela é a que mellor acomodo atopa a nivel de correspondencia estrutural, orde xeográfica e mesmo toponimia, dentro da sospeita dunha transcripción deficiente do etnónimo da igrexa. Tal solución debuxaría como correspondencia estrutural a terra medieval de Sarria, pero hipoteticamente poderíamos ampliala a todo o seu *hinterland* —na medida en que a territorialidade alto-medieval da zona acusa unha fragmentación moi temperá—: *Paramo, Frolani, Triacastella* (cfr. §9.4).

10.58. *Cauarcos*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa lucense de *Cauarcos* (*Par.*, VIII, 4) presenta unha significativa variabilidade toponímica: esta forma crítica do padre David (1947a: 38: nVIII.4) aparece só en dúas das versións manuscritas, opoñendo outras dúas a variante *Cabarcos*, que podemos considerar meramente ortográfica. Porén, a forma máis común, con tres constatacións, é *Carabacos*; e aínda cómpre citar outra variante máis, isolada nunha soa versión: *Carabaicos*.

Hai dúas propostas para a localización desta igrexa, e as dúas de fundamento toponímico, amparadas na existencia actual de dous topónimos Cabarcos. As propostas fornecidas sitúannos perante unha dicotomía semellante ás de *Carioca* (§10.56), alusivas á costa setentrional ou aos lindeiros orientais do bispado; pero desta volta é a primeira a que goza de meirande recoñecemento. Esta opta por San Xulián e San Xusto de Cabarcos, Barreiros (Ferrando y Arnau, 1893: 41-42; Díaz y Díaz, 1995: 240; Rodríguez Colmenero, 1996: 231; Novo Güisán, 1997-1998: 190-191; Díaz y Díaz & Pardo Gómez, 2002: 8; Young, 2002: 108; &c.). Pola contra, J. C. Rivas Fernández (2003) e J. C. Sánchez Pardo (2014a: 445) opuxeron a berciá Santo Tirso de Cabarcos, Sobrado. A historiografía ofrécenos, xa que logo, un dilema: Cabarcos da costa e Cabarcos da montaña?

Na medida en que a base argumentativa de ambas as opcións é idéntica, o problema ao que nos enfrontamos con *Cauarcos* non ofrece unha doada resolución. A correspondencia estrutural, pola súa banda, non nos proporciona máis ca un paradoxo. Así, Cabarcos da costa conecta coa época romana ao ter herdado o seu topónimo dos antigos *Cabarci* (cfr. §11.22). J. C. Sánchez Pardo (2014a: 445) alegou este mesmo etnónimo a prol da súa proposta discordante, pero coido que isto non pode ser máis ca un lapso, pois os antigos *Cabarci*, citados na corografía marítima de Plinio (*Nat.*, IV, 110), asentáronse sen dúbida preto da costa, polo que de ningún xeito poden apoiar a opción de Cabarcos da montaña. Tal opción fundaméntase, en troques, no seu testemuño como *territorium* no século X (cfr. §9.24). Este apoio non o ten Cabarcos da costa, que tan axiña coma no século VIII recibirá o nome de *territorium inter Euue et Maseme* (§9.5). Non sobrará sinalar que os testemuños dos antigos *Cabarci* se limita ao Alto Imperio: por proximidade cronolóxica o *Parroquial suevo* do século VI está virtualmente igual de preto, pois, do testemuño romano de Cabarcos da costa, do que

do testemuño medieval —século X— de Cabarcos da montaña. Ao meu ver, é o feito de que Cabarcos da montaña vaia constituir un arciprestado (§9.24), reproducindo a dimensión eclesiástica que tivera a igrexa sueva homónima, o que a achega máis a ela —por moi próxima que fose a correspondencia entre as estruturas civís e eclesiásticas na nosa Antigüidade— do que á antiga —e pagá— *ciuitas* dos *Cabarci*. Finalmente, e malia que S. Young (2002: 108) empregase a presunción dunha *Cauarcos* sueva na costa como argumento da dimensión étnica e non territorial da igrexa britoniense, sita no mesmo espazo, coído que este feito constitúe precisamente o principal argumento para resolver o dilema a prol da opción contraria. Así, como apuntou J. C. Sánchez Pardo (2014a: 445), a ubicación de Cabarcos da costa en territorio previsibelmente britoniense, simplemente, supón un empezo decisivo para a súa candidatura de se corresponder á *Cauarcos* tardo-antiga. É certo que a Cabarcos da montaña tamén se ubica nun espazo que foi historicamente asturicense, pero só fronteirizo, e análogo ao que acontece dun xeito seguro con *Carioca* (cfr. §10.56). O empezo non semella pois neste caso tan absoluto coma no de Cabarcos da costa, que se ubica máis aló aínda da presumíbel sé episcopal britoniense en Bretoña, A Pastoriza (§10.98); e de feito moito máis tarde habería de asentarse nela mesma a propia sé mindoniense, a súa herdeira. O carácter étnico de Bretoña non pode servir pois como argumento máxico para salvar este empezo: por moi persoais que fosen os vencillos eclesiásticos desenvolvidos nesta igrexa, as súas comunidades, por lene que fose a súa apropiación do espazo, estiveron de certo ligadas a un territorio definido.

En suma, a opción de San Tirso de Cabarcos, Sobrado, antóllase a máis sólida para a ubicación da igrexa sueva de *Cauarcos*. Isto supón asociala ao *territorium* medieval homónimo (vid. §9.24).

10.59. *Palla auria, Aur(i)ense*

A sé auriense aparece citada na *Parroquial* baixo a enigmática mención *Palla auria* (Par., IX, 2), como demostra a súa elusión no propio encabezado (cfr. §6.5). A forma crítica do padre P. David (1947a: 39, nIX.2) para este topónimo composto, *Palla aurea*, non aparece nas versións manuscritas: tres ofrecen *Palla auria* e outra *Palla auna*, namentres que a metade omite toda mención, se cadra ao xulgala os seus copistas —coma nós— a referencia estrita á cidade episcopal. O nome da ceca visigoda desta localidade, activa na primeira metade do século VII, non é de grande axuda para o problema do nome por canto se trata dunha adxectivación: AVRENSE e AVRIENSE (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 295; 404; 553), nido precedente do topónimo actual de Ourense. Nestas circunstancias, a única forma orixinal que constatamos para o topónimo é *Palla auria*.

A correspondencia deste topónimo coa propia Ourense é practicamente consensual (Díaz y Díaz & Oro Trigo, 2002: 386; Rivas Fernández, 2003; Sánchez Pardo, 2014a: 445-446; &c.). Emporiso, algúns autores teñen disociado a *Palla auria* da cidade episcopal: o padre M. Carbajal Sobral (1999: 238) ubicouna “desde los Peares [...] hasta donde se abre el valle orensano”; F. Pérez Losada (2002: 153) disociouna sen ofrecer alternativa de redución.

A historia política do Ourense tardo-antigo conta con algunhas informacións, por desgraza conxecturais, que poderían con todo outorgarlle unha grande relevancia rexional. Se se admite a súa relación cos *Auregenses* do século VI, Ourense podería ter sido un dos fulcros da resistencia galaica contra os suevos; máis difícil sería neste caso admitila tamén cos *Aregenses* da centuria seguinte, entidade independente cando a cidade aparece segundo todas as fontes fiábeis integrada nas estruturas do reino suevo (cfr. §10.105). Por unha ambigua noticia haxiográfica, emerxe de feito a posibilidade de que Ourense fose canda menos puntualmente *sedes regia* sueva (§5.6). E polo testemuño epigráfico dun posíbel *dux* visigodo en Penedos do Castro, Nogueira de Ramuín (Freire Camaniel, 1988-1989), eu mesmo teño suxerido, sen moito convencemento, que mesmo podería ter retido este rol capitalino como

fulcro ducal da provincia galaico-visigoda temperá (Fernández Calo, 2018a: 294-295)... Nada máis ca hipóteses para unha cidade tardo-antiga que só documentamos solidamente como centro episcopal, que non é pouco.

Polo demais, se admitimos a redución convencional de *Palla auria* en Ourense, cumpriría colexir, como mínimo, a súa correspondencia estrutural co couto medieval desta cidade. Mais é evidente tamén que o couto forma parte das innovacións políticas asociábeis ao Medievo e que en orixe tivo que proceder dalgunha outra entidade anterior. Con todo, esa potencial entidade matriz non resulta doada de recoñecer na medida en que o couto aparece encravado entre tres *territoria*: *Elenia*, *Litorie* e *Petragio*. A solución a esta dificultade atópase, ao meu ver, na posíbel relación da xurisdición local primitiva de Ourense co distrito catedralicio do Vicariato, que precisamente abranguea os tres anteditos *territoria*. Tal é a correspondencia estrutural que podó propoñer para *Palla auria* (cfr. §9.6).

10.60. *Uerugio*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa auriense de *Uerugio* (*Par.*, IX, 3) presenta esta forma crítica do padre P. David (1947a: 39, nIX.3) en só tres das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo as cinco restantes *Uesugio*. Nestas circunstancias, non semella posíbel restituír o topónimo orixinal dun xeito unívoco, pero dende logo a forma *Uesugio* antóllase tan verosímil coma *Uerugio*, e isto implica unha certa indefinición á hora de pescudar paralelos toponímicos.

Uerugio é unha desas igrexas do *Parroquial* para as que non se deu acadado ningunha solución firme. Máis doado ca citar autores que propuxeron ubicacións concretas, é citar aqueles que a omitiron (Ferrando y Arnau, 1893: 50; Carbajal Sobral, 1999: 238). Sexa como for, J. C. Rivas Fernández (2003: 145) situouna na zona de Castela de Búbil, asumindo que o *Parroquial*, despois da mención de *Palla auria*, relacionaría as diferentes igrexas de oeste a leste, sendo esta, a primeira citada, a máis occidental. J. C. Sánchez Pardo (2014a: 446) reparou na semellanza fonética entre esta igrexa e o hidrónimo Verdugo, propoñendo así “una localización en torno a la actual parroquia de Cambeses (A Lama, Pontevedra), en el valle alto del Verdugo”, pois segundo el “nada hay que impida pensar que la diócesis de *Auria* llegaba hasta aquí, o que, al menos, pretendía controlar esta zona mediante su inclusión en el *Parroquial*”. Ao meu xuízo, con todo, si que é difícil pensar que os intereses particulares da sé auriense motivasen o verquido deste topónimo nun documento coma o *Parroquial*, de autoridade recoñecida por todas as sés galaicas e conservado en ámbitos catedralicios moi diferentes ao de Ourense (cfr. §6.1). O río Verdugo perfílase máis ben como o límite diocesano entre Iria e Tui, como o fora en época romana entre os *conuentus iuridici* de Lugo e Braga, a través das igrexas irienses *Saliniense* e *Celenos* e o propio *uicinum* tudense (*vid.* §§10.81; 10.83; 10.91).

Existen, de calquera xeito, algunhas correspondencias toponímicas que coido que aínda non teñen sido avaliadas para a redución xeográfica de *Uerugio*. Un primeiro grupo emerxe do aparente radical *bro-* que comparten Brosmos e Brollón na terra de Lemos. A primeira deriva do corónimo *Uerosimo*, que deu nome a un *territorium* alto-medieval (cfr. §9.4), e que podería conectar —e mesmo conciliar— as formas *Uerugio* e *Uesugio* nas que se documenta o topónimo. O segundo é a todas luces unha falsa correspondencia, pois o seu étimo sería unha *uilla* **Braulione* (cfr. Ares Vázquez, 2007: 254-255). Outra posibilidade da diplomática medieval lévanos ao extremo sueste auriense, á terra de Araúxo que no Medievo se coñeceu como *Araugio* (§9.6): poderíase pensar, en efecto, que o *Uerugio* suevo fose unha corrupción deste topónimo no proceso de transmisión textual do *Parroquial*. Moito máis convincente ca esta última é unha correspondencia fornecida non pola toponimia actual nin pola diplomática medieval, senón pola epigrafía romana. En Arcucelos, Laza, temos un altar adicado a *Bandu(a)e U|erubric[o]* (*IRG* IV, 84 = *AFb*, 118). Evidentemente, **Uerubricus* é epíteto

toponímico do deus nacional *Bandua*, referente a un castro ou monte **Uerubrica* ou **Uerubris*, que a todas luces cómpre identificar co pico da Meda a cuxo pé se asenta a actual Arcucelos.

Entre as posibilidades fornecidas, coido que non hai dúbida de que as máis razoábeis a nivel toponímico sexan *Uerosimo* e **Uerubrica*. As súas vantaxes particulares son ambivalentes: o peche da segunda vogal en **Uerubrica* achégaa máis do que *Uerosimo* a *Uerugio*; a presenza da sibilante en *Uerosimo* concilia mellor do que **Uerubrica* a variante *Uesugio* do *Parroquial suevo*. A distancia cronolóxica entrambas as posíbeis correspondencias e a igrexa sueva é semellante, levándonos **Uerubrica* probablemente aos séculos I-II d.C., e *Uerosimo* ao IX. A xeografía diocesana, por último, semella inclinar a balanza a prol de **Uerubrica*, nun espazo hoxe auriense, fronte ao lucense de *Uerosimo*. Porén, isto non tivo por que ser así en época sueva, cando sabemos que Braga posuíu outras igrexas hoxe aurienses na mesma latitude ca **Uerubrica* (cfr. §§10.4; 10.10; 10.18), e sobre todo sabemos que ata o 1078 controlou a totalidade do territorio coñecido como Baranceli, ao que tamén pertenceu Arcucelos; e que para a época sueva identificamos co *pagus Turico* (cfr. §10.15). Se isto é así, cómpre desbotar **Uerubrica*. A alternativa *Uerosimo* non pode ser recusada coa mesma facilidade a partires do *Parroquial*, pois a terra de Lemos non aparece representada por ningunha outra igrexa deste documento. De feito, formou parte das controversias diocesanas do noso Pleno Medieval, cando a igrexa de Ourense lla disputou a Lugo (Fernández Casal, 2003: 100), o que suxire non só que o actual límite diocesano no río Sil sexa unha solución serodia, senón mesmo a evocación ata entón, por parte de Ourense, dun vello dereito coma o representado polo *Parroquial*.

En suma, coido máis factíbel a correspondencia de *Uerugio-Uesugio* con *Uerosimo*, o que implicaría a súa redución non necesariamente neste *territorium* medieval, senón, a título mais xenérico, na terra de Lemos da que presumimos a súa disgregación. Na Tardoantigüidade o fulcro político e/ou eclesiástico desta grande bisbarra puido ter radicado en Brosmos no canto de en calquera outra localidade veciña —lembremos que Monforte, a través do burgo de Pino, é creación pleno-medieval (Ibáñez Beltrán, 2017)—, de xeito que a súa atribución diocesana se fixese a partires do seu topónimo, cuxo precedente representaría *Uerugio-Uesugio*.

10.61. *Beualos*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa auriense que o padre P. David (1947a: 39, nIX.3) restituíu como *Bibalos* non ten apoio nas versións manuscritas do *Parroquial*, que opoñen *Bebalos*, *Beualos*, *Beualis*, *Buuale*, *Ruuale* e *Biuale*. A restitución do insigne estudoso francés baséase meramente no etnónimo *Bibali* de época romana (cfr. §11.18).

A forma orixinal do corónimo resulta pois por enteiro incerta, pero polas variantes constatadas podemos determinar, canda menos, que a restitución *Beualos* non foi a súa forma orixinal. As variantes constadas divídense pola metade entre o étimo étnico e o tópico. Así, *Bebalos* e *Beualos* son evidentemente de tipo étnico, e a eles cómpre engadir *Beualis* que semella un ablativo de plural dunha forma gramatical **Beualus*, -i. Pola contra, *Buuale*, *Ruuale* e *Biuale* presentan unha flexión propia do singular e xa que logo o seu étimo é de natureza tópica, con independencia de que, á súa vez, o topónimo en cuestión derivase dun etnónimo. Significativamente *Buuale* reproduce unha das variantes coronímicas do *territorium Buuale* medieval (cfr. §9.6); e *Ruuale* semella unha simple corrupción desta, pois pola comparación das diferentes formas constatadas sabemos con certeza que o topónimo tivo un *b-* e non un *r-* como grafía orixinal. A correspondencia coronímica de *Buuale* podería terse como un argumento tanto a favor coma en contra da xenuicidade, no primeiro caso de admitirmos a pervivencia do corónimo entre a época sueva e a alto-medieval; no segundo, de sospeitarmos que a coincidencia foi debida á corrupción do corónimo orixinal por influencia

da xeografía coñecida polos amanuenses. Porén, o feito de que a esta igrexa lle sigan unha serie de igrexas étnicas, de incidencia maioritaria tamén na tradición manuscrita da entidade que nos ocupa, evidencia que a natureza pertinente do corónimo é a étnica, na medida en que el mesmo deriva tamén, sen moita marxe de dúbida, dun etnónimo, o dos anteditos *Bibali* de época romana. Isto anula as variantes tópicas e sitúa *Bebalos*, *Beualos* e *Beualis* como as máis próximas á forma orixinal do corónimo. Se temos presente a meirande frecuencia da terminación *-os*, e o feito de que as igrexas étnicas demais aurienses aparecen en acusativo e non ablativo, coído que tamén podemos anular a variante *Beualis*. E o feito de que todas as variantes, agás *Bebalos*, presenten a grafía *-u-* e non *-b-* para a representación da labial intervocálica, permite anular tamén a citada excepción ortográfica. Coído, en suma, que a variante que máis se achega á forma orixinal do corónimo é **Beualos*, que será a que empregue aquí.

O problema da redución de *Bebalos* está intimamente ligada á dos seus aparentes devanceiros os antigos *Bibali* (vid. §11.18), ofrecendo tres posibilidades fundamentadas por senllos hidrónimos: o Bibeí, o Búval do Támea e o Búbal do Miño. Deica os dous primeiros, os de meirande percorrido historiográfico para os antigos *Bibali*, inclináronse concretamente para a redución da *Bebalos* sueva A. A. Fernandes (1997: 83), o padre M. Carbajal Sobral (1999: 386) ou M. C. Díaz e P. del Oro (2002: 386). O terceiro demostrase unha solución máis antiga, ao referendala no seu momento o padres H. Flórez (*ES* XVII, 15; 42) e F. M. Ferrando y Arnau (1893: 50), pero só se recuperou recentemente como alternativa historiográfica ás primeiras, máis aceptadas (Rivas Fernández, 2003: 142; Sánchez Pardo, 2014a: 446).

Na medida en que a *Bebalos* sueva se antolla como distrito eclesiástico, precedente doutro *territorium Buuale* ou *Buualo* e arciprestado de Búbal (cfr. §9.6), cuxa denominación verqueron de feito algunhas versións manuscritas do *Parroquial* para esta igrexa, a solución do Búbal do Miño antóllase a máis razoábel. O certo é que a redución dos antigos *Bibali* no Bibeí ou no Búbal do Támea é un factoi de sen visos de confirmación ningunha, e de feito cómpre levala ao mesmo espazo estamos a defender para a igrexa sueva dos *Bebalos*, a cal evidentemente conserva o etnónimo anterior (cfr. §11.18). O Bibeí, de feito, atopámolo no mesmo *Parroquial* ocupado sen ningunha marxe de dúbida polas igrexas tamén aurienses de *Teporos* e *Pincia*; e o Búbal do Támea por unha igrexa incerta pero que foi a todas luces bracarense segundo se recoñeceu no 1078 no preito de Baronceli, e que asociamos con *Turico* (§§10.15; 10.62; 10.64). A opción do Búbal do Miño conta tamén cun mellor fundamento arqueolóxico, grazas á igrexa de Temes, posibelmente tardo-antiga, ergueita sobre un mausoleo paleo-cristián do século IV (Sánchez Pardo, 2014a: 446). A súa escolla, en fin, non ofrece dúbidas razoábeis... alén do mimetismo bibliográfico que mantivo ata hoxe as opcións do Támea e do Bibeí.

Se, como vimos de expór, a sueva *Bebalos* se vencella ao río Búbal do Miño, imponse canda menos a súa correspondencia estrutural co arciprestado tradicional de Búbal. Porén, esta área estivo ocupada polo moito meirande *territorium Buuale* ou *Buualo*, que a nivel corográfico abrangueu tamén a posterior xurisdición de Castela de Búbal e mesmo a outra marxe do río Miño, posibelmente por mor do establecemento dun grande condado alto-medieval ubicado precisamente en Alba de Búbal (cfr. §9.6)... Mais a coherencia xurisdiccional deste grande *territorium* non pode confirmarse nin no Alto Medioevo do que procede o seu amplo rexistro, pois no seu mesmo interior son rastrexábeis outras moitas xurisdicións: coutos monásticos e catedralicios, castelanías e mesmo *territoria* discrepantes. O *territorium Buuale* ou *Buualo* foi esencialmente unha moi xenérica referencia corográfica sen un valor xurisdiccional real, polo que non podemos asocialo á directamente á igrexa sueva que nos ocupa, necesariamente correspondente ao moito máis pequeno e ben delimitado arciprestado homónimo.

10.62. *Teporos*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa auriense de *Teporos* (*Par.*, IX, 8) presenta unha case completa concordancia toponímica nas diversas versións manuscritas do *Parroquial*, agás unha que opón a variante *Ceporos* (David, 1947a: 39, nIX.5). A redución xeográfica non ofrece neste caso ningunha dúbida, correspondéndose evidentemente á actual terra de Trives (Díaz y Díaz & Oro Trigo, 2002: 386; Rivas Fernández, 2003: 132; Sánchez Pardo, 2014a: 446). Por algún motivo —non consignado na súa obra—, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 238) levouno á bisbarra inmediatamente veciña polo leste do “valle alto del Bibey y del Xares”, mais tal opinión particular non debe de desmerecer o consenso existente a prol da terra de Trives. J. C. Pardo (2014a: 446-447) fundamenta a redución concreta da igrexa sueva na actual Santa María de Trives, coñecida como Trives vello, onde se concentran os vestixios romanos da bisbarra. Embora hoxe por hoxe inverificábel, esta opción antóllase plausible, e coido que o orago mariano da parroquia en cuestión tamén xoga ao seu favor.

A correspondencia estrutural da *Teporos* sueva resulta tamén evidente, reducíndose ao *territorium* e distrito eclesiástico alto-medieval de *Tibres* ou *Tribes* (cfr. §9.21), e á antiga *ciuitas* dos *Teibóuroi* (§11.67). Neste caso podemos estar seguros de que o espazo asociado á igrexa sueva non rebordou o do *territorium* alto-medieval, encaixado no val do Navea, xa que este representou o límite entre os *conventus iuridici* de Astorga —á que pertencían os *Teibóuroi*— e Braga; e a leste atopamos no propio *Parroquial* a veciña igrexa de *Pincia* (§10.64). Podemos, en definitiva, limitar o territorio asociado á igrexa de *Teporos* á súa correspondencia máis obvia, a *Tibres* ou *Tribes* medieval, e nada máis.

10.63. *Geurres*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa auriense dos *Geurros* (*Par.*, IX, 6) presenta en realidade unha excepcional variabilidade toponímica nas versións manuscritas do *Parroquial*: *Geurros*, *Geuiros*, *Geursos*, *Guereus*, *Iutres*, *Tennes*, *Sedisos*, todas representadas por cadansúa única versión, agás curiosamente a última —tamén a máis diferente— con dúas incidencias (David, 1947a: 39, nIX.6). O amplo rexistro numismático, con moedas datadas entre Recaredo e Suintila, aporta as variantes GEORES, ÇORES, CEORES, GIORES e GIORRES (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 138; 167; 203; 237; 308; 414-415), denotando “una de las acuñaciones más constantes de la *Gallaecia*” (Pliego Vázquez, 2009a: 139). O padre P. David (*op. cit.*) fíxose asemade eco da forma romana *Gigurri* e das medievais *Gerros* e *Geurres* (cfr. §9.21). O *Anónimo de Rávena* (438, 7), pola súa banda, consigna o *Forum Gigurnion* na súa nómina de *ciuitates* hispanas. Certamente, non semella moi verosímil que o vello *Forum* mantivese o seu nome á altura do século VII, cando os seus vestixios ocupacionais esmorecen dende o V (Pérez Losada, 2002: 214; *vid.* §11.36) e cando a documentación eclesiástica e numismática tardo-antiga o elude. Por iso, non podemos máis ca interpretar este testemuño como unha reprodución dos vellos itinerarios romanos, sen implicacións significativas para a reconstrución toponímica e nin sequera para a historia tardo-antiga da comunidade que nos ocupa. O antedito abandono do *Forum Gigurrorum*, fundamentado na súa identificación co xacemento romano da Proba e a súa secuenciación, insistiría nas particulares tendencias culturais da rexión ao remate do dominio romano, coa ocupación de lugares en altura e o reforzamento das estruturas organizativas étnicas en detrimento das civís das que precisamente sería reflexo este asentamento (*vid.* §13.6). Sexa como for, dentro dos obxectivos inmediatos deste catálogo, o numerario semella apoiar unha restitución *Geurres* máis do que *Geurros*.

A redución xeográfica desta igrexa é consensual, pois, como xa sinalara o padre P. David (1947a: 39, nIX.6), “le nom subsiste dans Valdeorras” (cfr. Beltrán, 1915-1916: 99; 166-168; Miles, 1952: 133; Carbajal Sobral, 1999: 238; Díaz y Díaz & Oro Trigo, 2002: 386; Rivas Fernández, 2003: 132; Pliego Vázquez, 2009a: 138; Sánchez Pardo, 2014a: 447; &c.). J. C.

Sánchez Pardo (*op. cit.*) fundamenta a correspondencia exacta da igrexa sueva con Santa María da Proba, que representaría o fulcro romano da bisbarra a través do xa mencionado *forum Gigurrorum*, en cuxa contorna se documentan vestixios paleo-cristiáns, coma a praca de Santa Comba de Córghomo (Rodríguez Colmenero & *al.*, 2009: 87).

Nestas circunstancias, non ofrece tampouco dúbida a correspondencia diacrónica da estrutura territorial desta igrexa sueva, que conecta evidentemente coa *ciuitas Gigurrorum* de época romana e co *territorium Geurres* ou *Iurres* do Alto Medievo (cfr. §§9.21; 11.36).

10.64. *Pincia*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa auriense de *Pincia* (*Par.*, IX, 7) presenta esta forma crítica do padre P. David (1947a: 39, nIX.7) na metade das versións manuscritas do *Parroquial* e no rexistro numismático, a través da ceca PINCIA cuxo funcionamento se constata para os reinados de Recaredo, Sisebuto e Suintila (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 144-145; 319; 424). As catro restantes versións do *Parroquial* opoñen cada unha *Pintia*, *Pingia*, *Pinca* e *Pinera*; pero pola coincidencia das outras e o complemento numismático non pode haber dúbida da pertinencia da restitución crítica do padre David, *Pincia*.

Non ofrece grandes problemas esta igrexa para a súa redución, embora o padre F. M. Ferrando y Arnau (1893: 50), se cadra motivado por un coñecemento deficiente da xeografía galega, a ubicase erradamente en Puxín, Maside. En efecto, a súa evidente correspondencia toponímica coa actual Santa María de Pinza, Viana do Bolo, non ofrece dúbida de ter herdado o nome da antiga igrexa sueva de *Pincia* (Beltrán, 1915-1916: 160-161; Miles, 1952: 140; Carbajal Sobral, 1999: 238; Rivas Fernández, 2003; Pliego Vázquez, 2009a: 139; Sánchez Pardo, 2014a: 447; &c.). E a través da correspondencia toponímica podemos formular tamén a estrutural: esta bisbarra vai ser ocupada no Alto Medievo polo *territorium Roureda* (cfr. §9.21) que cómpre concibir como o herdeiro xurisdiccional da *Pintia* sueva.

10.65. *Cassaui*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa auriense de *Cassaui* (*Par.*, IX, 8) presenta unha significativa variabilidade toponímica nas diferentes versións manuscritas do *Parroquial*. A forma crítica do padre P. David (1947a: 39, nIX.8), a citada *Cassaui*, aparece nunha soa delas, opoñendo as restantes *Cassouio*, *Cassaia*, *Casaui*, *Casaia* e *Passauit*. O numerario visigodo aporta unha moeda de Suintila coa lenda C-SSAVIO (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 411), que confirma tal restitución.

Grazas á conservación do topónimo, resulta segura a correspondencia desta igrexa sueva coa actual Santa María de Casaio, Carballeda de Valdeorras (Beltrán, 1915-1916: 149; Carbajal Sobral, 1999: 238; Rivas Fernández, 2003; Pliego Vázquez, 2009a: 138; Sánchez Pardo, 2014a: 447; &c.). *A priori*, Casaio poderíase sospeitar valdeorrés, pero historicamente pertenceu á gobernación da Cabreira, non a Valdeorras (cfr. §9.21), polo que coido que non cómpre formular un espazo parroquial suevo reducido á actual parroquia homónima, senón ás terras berciás veciñas, nomeadamente as que formaron parte do arceprelado tradicional da baixa Cabreira. Con todo, o feito de non ter afondado na xeografía medieval desta zona converte esta proposta nunha mera suxerencia provisoria.

10.66. *Uere(n)canos*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa auriense de *Uerecanos* (*Par.*, IX, 9) presenta esta forma en tres das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo outras tres *Uereganos* e outras dúas máis *Uerenganos* (David, 1947a: 39, nIX.9). Só polo feito de conectar cun posíbel etnónimo de época romana, **Uerencani* (cfr. §11.71), coido que cómpre admitir a posibilidade da sonante intersilábica, de xeito que transcribirei o nome da igrexa en

cuestión como *Uere(n)canos*.

Esta igrexa atópase entre as de localización completamente dubidosa, malia existir unha certa tendencia, por afinidade fonética, a prol de Verín (Ferrando y Arnau, 1893: 50; Carbajal Sobral, 1999: 238; Rivas Fernández, 2003; Sánchez Pardo, 2014a: 447-448; &c.). Mais esta atribución adoita ser difusa mesmo para os seus propoñentes, dos que J. C. Sánchez Pardo (*op. cit.*) prefere ubicala sen moita exactitude entre Verín e A Mezquita, por resultarlle máis acaída dentro da hipotética orde xeográfica do *Parroquial*; e o padre F. M. Ferrando y Arnau (*op. cit.*) reparaba tamén nunha segunda posibilidade: San Breixo de Berán, Leiro. Con todo, dado que Verín se ubicou na terra medieval de Baronceli, e que os bispos de Braga e Ourense que a disputaron en 1078 admitiron que o propio *Parroquial suevo* lla atribuíu a Braga, esta opción consensual demóstrase infundada (cfr. §10.15). Outro tanto cómpre apuntar de Berán: a súa dependencia tradicional foi tudense, non auriense, e semella que así foi tamén en época sueva, a través da igrexa de *Annoue* (§10.92). Cómpre, xa que logo, pescudar outras posibilidades.

Contamos con algún precedente toponomástico romano paralelizábel á igrexa que nos ocupa. En Famalição, Guarda, rexístrase un teónimo ou epíteto teonímico *Bereco* (*AE* 1988, 699 = *HEp* 2, 1990, 796 = 11, 2001, 671) que podería remitir ao mesmo radical *berec-* presente na igrexa sueva de *Uere(n)canos*. En San Vicente de Castellón, Pantón, atopamos nunha adicación aos *lares uiales*, probablemente da segunda metade do século II, un adicante *Cl(audius) Gauce | Ascrierius VEREN* (*IRPLu*, 64), que podería ter detrás a un *Ueren(canus)* (*vid.* §11.71).

É a localización asturicense xeral das igrexas entre as que se cita *Uerecanos* o que principalmente lle perfila unha hipótese de correspondencia xeográfica: atrevome a suxerir, en concreto e a título meramente provisorio, o antigo arciprestado de Carballeda, precisamente limítrofe tanto co espazo identificado coa precedente igrexa de *Cassauiu* coma coa subseguente de *Senabria* (cfr. §§9.24; 10.65; 10.67).

10.67. *Senabria*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa auriense de *Senabria* (*Par.*, IX, 10) presenta esta forma en catro das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo outras tres *Sanabria* e outra máis *Sanabia* (David, 1947a: 40, nIX.10). O rexistro numismático, a través da ceca SENABRIA que emitiu moeda entre Recaredo e Sisebuto (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 147; 209-210; 240; 323-324), confirma a restitución crítica do padre P. David (*op. cit.*); embora tamén contamos coa lenda anterior —e a todas luces de híper-corrección arcaizante— SENAPRIA, documentada nun exemplar da serie *Latina* (Núñez Meneses, 2017 = 2018: n.º 50).

A concordancia toponímica, que mantén a bisbarra actual de Sanabria, permite consensuar nela, canda menos a título xenérico, a localización da igrexa sueva en cuestión (Beltrán, 1915-1916: 149; Carbajal Sobral, 1999 238; Díaz y Díaz & Oro Trigo, 2002: 386; Rivas Fernández, 2003: 132; Pliego Vázquez, 2009a: 139; Sánchez Pardo, 2014a: 448; &c.). A correspondencia alto-medieval é idéntica: o *territorium Senabria* constatado dende o século X (cfr. §9.21).

10.68. *Calapacias maiores, Calapa*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa auriense de *Calapacios maiores* (*Par.*, IX, 11) representa con esta forma unha restitución crítica sen confirmación documental. As versións manuscritas do *Parroquial* opoñen, en efecto, *Calapages*, *Calabacias*, *Galabacias*, *Calapacas*, *Calabazas* e *Cabazas* (David, 1947a: 40, nIX.11). O rexistro numismático aporta as lendas CALABACIA, CALAPATIA e CALAPA, amais de abreviaturas destas (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 133-134; 303; 410; 558). A variante *Calapacios* pola que optou o padre P. David (*op. cit.*) aparece só no diploma da infanta D^a.

Elvira, semellante a *Calabacios* citada noutro de Afonso III. As variantes manuscritas do *Parroquial*, con todo, impoñen unha forma feminina do corónimo, o que xunghuido ao rexistro numismático favorece a presenza dun *-p-* sobre o *-b-* da labial intervocálica. En suma, coido que a forma orixinal sería semellante a **Calapacias*, o que pode resultar significativo á hora de pescudar paralelos toponímicos.

Pola certa afinidade fonética, a historiografía asocia xeneralizadamente esta igrexa sueva á actual Calabor (Beltrán, 1915-1916: 151-152; Miles, 1952: 130; Díaz y Díaz & Oro Trigo, 2002: 386; Martínez Viso, 2002: 64; Rivas Fernández, 2003: 132; Pliego Vázquez, 2009a: 138; Sánchez Badiola, 2010: 40; Sánchez Pardo, 2014a: 448; &c.). Mais J. J. Sánchez Badiola (*op. cit.*) apunta tamén como outras posibilidades Carpezás, Bande, amais dunha certa Carpezas portuguesa que non dei localizado. Cómpre apuntar que a Carpezás galega se documenta como *Carpazanes* nun diploma celanovense do século X (Andrade Cernadas, 1995: 577-578), de xeito que, se se postulara como candidato, cumpriría pensar nun rotacismo ben antigo da súa sonante alveolar. Carpezás semella asemade a opción escolleita polo padre M. Carbajal Sobral (1999: 238), que alude a “la vertiente norte de la Sierra de Xerez”, ou sexa, o Xurés.

Ao meu xuízo, e con independencia do consenso que ten xerado, Calabor non representa unha redución viábel, ao situarse encaixada entre Bragança e Sanabria que tamén constituíron igrexas suevas (cfr. §§10.13; 10.67), e a segunda xa nun espazo moi reducido, o que resultaría nunha hiper-fragmentación xurisdiccional verdadeiramente anómala nesta bisbarra, por moi desenvolvida que estivese en época sueva grazas á súa riqueza mineira, segundo apunta J. C. Sánchez Pardo (2014a: 448). Calabor áchase nunha área montañosa que probabelmente se poida considerar favorábel á súa individualización xurisdiccional, pero o certo é que, así como as serras setentrionais a separan nidiamente de Senabria, polo sur o relevo amosa unha gradación moi suave deica a bacía do Douro. Por iso me resulta difícil de crer que Calabor se constituíse como entidade política de seu antes da separación de Portugal, que é cando deixaría de depender do centro político da bisbarra, Bragança. E coido que é difícil pensar que en época sueva non fose precisamente *Bergancia* o *pagus* ao que aquela se adscribira. Que Calabor comeza a adquirir importancia no Pleno Medievo, en consonancia coa formación da nova fronteira política, demóstrao que a súa primeira mención documental sexa de 1145, cando Afonso VII lla doou a un nobre sanabrés: [*concedo*] *meum uillarem desertum nomine Calabor inter Senabriam et Breganciam situm* (Rodríguez González, 1971: nº. 17). I. Martínez Viso apórtanos unha boa síntese do significado histórico deste documento:

[Calabor] era un término que no estaba sujeto ni a Bragança ni a Sanabria. El hecho de mencionarse su condición de *desertum* posiblemente no tenga que ver con una cuestión demográfica, sino que pretendía designar de esta forma la relación que hasta entonces existía con respecto a la monarquía: la ausencia de una articulación directa y equivalente a la de otras áreas (Martínez Viso, 2002: 64).

A autonomía de Calabor con respecto aos *territoria* veciños de Bragança e Sanabria en 1145 poderíase concibir como a herdanza da súa hipotética entidade política e eclesiástica de época sueva. Mais resulta moito máis sinxelo imaxinarse que esta autonomía se deba ao proceso en curso da separación de Portugal, que tería substraído Calabor, definido expresamente coma unha propiedade de Afonso VII, da súa previsíbel dependencia xurisdiccional, Bragança. Poida que Calabor estivese a esas alturas nun limbo xurisdiccional entre Bragança e Sanabria, e mesmo poida que ata ese intre a monarquía non chegase a organizar as súas estruturas políticas na zona, como defende I. Martínez Viso. Mais o feito de se citar como *uillare* —nin sequera *uilla*!— evidencia que non estamos perante unha entidade xurisdiccional comparábel ás veciñas de Bragança e Sanabria, senón perante unha ben máis

modesta. Se Calabor tivese conformado un *pagus* ou igrexa parroquial sueva, previsibelmente no século XII teríamos que estar perante un *territorium* ou un arciprestado. Pero nada diso suxire esta súa primeira referencia documental. É un *uillare*, un simple asentamento que o Rei doa como posesión de homes e terras, non como xurisdición.

O mesmo argumento toponímico, o único que ten ao seu favor Calabor, existe en infinidade de lugares máis ou menos atribuíbeis ao bispado suevo de Ourense. Unha afinidade exacta existe en San Estevo de Calvor, Sarria, mosteiro alto-medieval fundado no *territorium Lausata* que se tería solapado e eventualmente fragmentado á súa mesma estrutura xurisdiccional (cfr. §9.4). Calvor fica moi dentro do previsíbel espazo diocesano lucense, pero non moito máis do que Calabor no asturicense. Mais se temos en conta que a igrexa sueva presenta un topónimo derivado dun acusativo plural latino, atopamos dende logo unha meirande afinidade lingüística en Cabaços, Ponte de Lima, citado nun diploma bracarense case coetáneo á tratada referencia de Calabor, en 1142, como *Sancti Michaelis de Calabacos* (LF, p. 170). Mais este topónimo conecta se acaso coa variante masculina do topónimo, que coidamos menos fundamentada como forma xenuína.

Por suposto, non pretendo levar a ningún destes espazos a igrexa de *Calapacias maiores*, senón simplemente empregalos para evidenciar que a remota afinidade toponímica existente en Calabor non xustifica o consenso historiográfico que se ten erixido ao seu redor. Ao meu xuízo, revélase ben máis relevante unha outra constatación defectiva: a ausencia de toda referencia inequívoca á tan representativa terra de Caldelas no *Parroquial suevo*, entidade que tradicionalmente compuxo límite entre os espazos diocesanos de Ourense e Astorga, cando este documento pasa directamente a nomear entidades que dende o Medievo foron asturicensas. A ausencia de Caldelas levou mesmo a J. C. Rivas Fernández (2003) a suxerir que o criterio de mención de igrexas do *Parroquial* se alteraría no bispado auriense, pasando de citar igrexas dependentes a citar as fronteirizas. Non me parece unha solución realista: coido máis doado opor que, mencionada a última das entidades tradicionalmente asturicensas, *Senabria* (Par., IX, 10), o *Parroquial* volvería á área nuclear do bispado, para recoller con *Calapacias* esta ausente terra de Caldelas. É asumíbel que o topónimo Caldelas pertence etimoloxicamente á familia léxica de *calidus*; pero non podemos deixar de suxerir tamén que podería estar presente aquí unha raíz *cal-* coma a que vemos en *Calapacias* e CALAPA. Unha última apreciación é que, conectando co período romano, cumpriría estender esta igrexa sueva ata a veciña terra de Seoane, pois canda Caldelas perfíase o espazo atribuíbel á *ciuitas* dos *Interamici*, e non contamos para o período tardo-antigo con outra atribución territorial mellor para ela ca asumir a permanencia da súa unidade orixinal (vid. §9.6; 11.39).

10.69. *Astorica*

O *Parroquial* (X, 1) cita a sé asturicense a partires dunha fórmula, *ad Asturicensem sedem ipsa Astorica*, o que explicita a consignación da propia *ciuitas* de Astorga entre as comunidades locais do bispado. Emporiso, cinco das versións manuscritas do *Parroquial* omiten a mención *sedem*, namentres que a frase acusativa inicial amosa unha certa variabilidade: *Asturicam*, *Astoricam* e *Asturiensem*. A segunda versión do padre G. de Loaisa, por último, omite tamén a mención *ad*, e enuncia a sé baixo a fórmula *Astoricensis teneat* (David, 1947a: 40, nX.1). Ningunha destas variantes altera substancialmente o significado da expresión. Unha moeda de Recaredo corrobora a variante ASTORICA (Pliego Vázquez, 2009a: n.º. 403); pero no numerario visigodo atopamos tamén referencia dunha ceca ASTVRIE, de discutíbel correspondencia con Astorga (vid. §10.100).

Evidentemente, a redución da *Astorica* sueva na actual Astorga non ofrece ningunha dúbida, embora si se pode formular algunha a propósito da súa correspondencia estrutural. Non chegamos a afondar na xeografía alto-medieval desta zona, pero non semella aventurado presumir que a *Astorica* sueva tivese abranguido canda menos o Deanato, fulcro da

organización capitular tradicional da Diocese. A título meramente provisorio a isto podemos engadir unha serie de arciprestados tradicionais adxacentes: Somoza, Cepeda e Órbigo, pero non os meridionais de Valduerna e *Vega y Páramo*, que coido máis acaído atribuír á igrexa sueva hipoteticamente identificada nesta zona, *Speranti*, pola súa discrepante atribución étnica en época romana (cfr. §§9.24; 10.72).

10.70. *Legio*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa asturicense de *Legio* (*Par.*, X, 2) constitúe un dos poucos topónimos unánimes nas versións manuscritas do *Parroquial*, coa salvedade de que a metade das mesmas fan dous engadidos: *que est super Urbico riuo*; *super Urbico* (David, 1947a: 40, nX.2). Constituíu asemade esta localidade unha ceca de longo percorrido tardo-antigo, constatada pola lenda LE[I]ONES[E] da serie *Latina* (Núñez Meneses, 2017 = 2018: n.ºs. 60-61) e LEIONE do numerario visigodo (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 418). Estoutras formas do topónimo suxiren que *Legio* xa perdera a velar intervocálica na Tardoantigüidade, de xeito que a súa consignación no *Parroquial* semella un cultismo. Evidentemente, a correspondencia de *Legio* coa actual León non ofrece dúbida. Esta localidade semella sufrir na Tardoantigüidade un hiato entre as épocas romana e medieval nas que destacou moito máis, nomeadamente ao ter desaparecido o seu bispado, unha das poucas institucións locais que constatamos —e moi ben— no noso rexistro daquel tempo (cfr. §§8.9; 11.45).

Non chegamos a estudar a xeografía alto-medieval da contorna de León, polo que o máis que podemos facer agora é conxectar uns lindeiros fundamentados na topografía e nas correspondencias xurisdicionais das comunidades veciñas. Propoñemos así, a título meramente hipotético e provisorio, os mesmos lindeiros para a *Legio* sueva do que para a romana: o río Órbigo, a serra cantábrica e o río Torio (cfr. §11.45).

10.71. *Bergido*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa asturicense de *Bergido* (*Par.*, X, 3) aparece como tal na metade das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo dúas *Beriso* e outras dúas *Berizo* e *Berezo* cada unha (David, 1947a: 40, nX.3). Contamos coas variantes numismática BERGIDENSE (Núñez Meneses, 2017 = 2018: n.º. 44), da serie *Latina*, e a visigoda BERGIO (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 297). Quixéronse identificar estas asemade coa ceca BERISIDENSE, tamén da serie *Latina*, pero antóllase máis acaído asociar esta última á igrexa bracarense *Berese* (cfr. §10.18). En efecto, se no proceso de transmisión textual o topónimo puido ser corrompido achegándoo máis á forma vernácula do mesmo —que hoxe é Bierzo, como imos ver de contado—, as moedas suevas non puideron reproducilo senón na forma daquela empregada, que pola concordancia da metade das versións do *Parroquial* sabemos que era a mesma que a romana, *Bergido*, como recolle a propia forma crítica de P. David. A cosmografía tardo-antiga do chamado *Anónimo de Rávena* (320, 10) aporta a variante, de visíbel resabio grego, *Bergidon*, pero evidentemente é moi pouco o que aporta á cuestión da forma local do topónimo.

A redución xeográfica da *Bergido* semella doada, por canto a actual bisbarra do Bierzo herdou o seu corónimo, e así ten sido acotío asociado a ela título xenérico (Carbajal Sobral, 1999: 238; Udaondo Puerto, 2002: 210; Sánchez Badiola, 2010: 40; Pliego Vázquez, 2009a: 140; &c.). Mais á luz de fontes complementarias e da correspondencia estrutural que postulamos con épocas adxacentes podemos concretar un pouco máis. Xa tratamos dúas significativas referencias do *territorium Bergidensis* testemuñadas a partires da vida e obra de Valerio do Bierzo (*vid.* 7.13): sabemos así que o mosteiro de *Uisunia* radicaba *inter Bergedensis territorii et Gallaeciae prouinciae confinibus* (Val., *Fruct.*, 6), e o de *Rupiana* facíao *in finibus enim Bergidensis territorii* (Val., *Ord.*, 19). Dende a tese de R. Frighetto

(1996), estas referencias véñense considerando base para a delimitación do *territorium* en cuestión (cfr. Udanodo Puerto, 2002: 217). Seguindo a síntese de F. J. Udaondo Puerto (1997: 218), o mosteiro *Uisuniense* semella identificarse con San Fiz de Visuña, Folgoso do Courel (Díaz y Díaz, 1974: 89, n3), e o *Rufianense* co antigo mosteiro de San Pedro de Montes de Valdeza. Verbo ao *Uisuniense* existe unha opinión alternativa que postula unha redución xenérica “a medio camino entre Villafranca del Bierzo y Corullón” (Udaondo Puerto, 1997: 217; cfr. Mañanes, 1981: 432; Bodelón, 1989: 20), o que ao meu ver nin conta co apoio toponímico de Visuña, nin se corresponde a unha verdadeira redución *in finibus*, apuntando de feito para o mesmo centro da bisbarra. Enxergamos, en definitiva, uns confíns occidentais e meridionais, que podemos facer coincidir cos lindeiros actuais da bisbarra: a serra do Courel e os montes de Valdeza. A parte oriental da bisbarra, en troques, podemos excluíla, pois constituiu outra entidade política diferenciada na Tardoantigüidade (cfr. §10.72).

En suma, o *Bergido* tardo-antigo correspóndese ao *territorium* alto-medieval homónimo, pero tamén ao seu veciños occidental *Ualcarce*, en cuxo caso Visuña, e por extensión o Courel, non serían asociados á fronteira galaico-berciá na obra pseudo-valeriana (cfr. §9.9; 9.24).

10.72. *Petra speranti* ou *Petra e Speranti*?

Na epígrafe correspondente a Astorga o *Parroquial* (X, 4) aporta unha referencia, *Petra speranti*, que P. David (1947a: 40) decidiu computar como un único enunciado, e como tal vén sendo interpretada comunmente como unha única igrexa. Citado sen especificación xurídico-territorial, o enunciado *Petra speranti* é practicamente consensual na tradición manuscrita do *Parroquial*, coa única salvedade da versión de Lucas de Tui que consigna *Petra sperante*, variante mínima (David, 1947a: 40, nX.4). O numerario visigodo rexistra pola súa banda a ceca PETRA (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 143; 423; 503; 561).

Malia que nalgunha ocasión se teñan querido confrontar as fontes romanas para formular a redución da *Petra speranti* sueva na antiga *Petauonium* (Carbajal Sobral, 1999: 239; *vid.* §11.62) ou simplemente con algunha das numerosas «pedrafitas» da contorna ampla de Astorga e León (Beltrán, 1915-1916: 148ss.; Miles, 1952: 140; Pliego Vázquez, 2009a: 142), a correspondencia máis verosímil coa que contamos apórtanola o tamén tardo-antigo *castrum Petrensis* rexistrado no *corpus* valeriano (Sánchez Badiola, 2010: 40). En *castrum Petrensis* ubicábase un certo *praedium Ebronantum* (Val., *Ord.*, 7), pero a súa localización incerta converte en máis significativa outra referencia: cando o santo cenobita relata a súa saída do mosteiro de Compludo, Ponferrada, di chegar a un lugar —non especificado— *inter Asturiensis urbis et castris Petrensis confinio*. Semella, pois, que o *castrum Petrensis* pode ser ubicado entre o Bierzo e Astorga. A correspondencia toponímica máis obvia co *castrum Petrensis* semella aparentemente Castropetre, Oencia; pero este lugar non pode asociarse ao *castrum Petrensis* por dous motivos: non ser colindante con Astorga e resultar máis claramente atribuíbel á igrexa de *Cauarcos* (cfr. §10.58). É por iso que F. J. Udaondo Puerto (1997: 228) ten formulado, por unha afinidade toponímica máis difusa, unhas reducións con todo máis aceptábeis a nivel histórico e xeográfico: Pedredo, entre Astorga e Santa Coloma de Somoza, e o castro del Pedroso, en Manzanedo de Valdeza, Ponferrada (cfr. Martin, 2017: 65). Tanto esta localidade coma Compludo lévannos a oeste dos montes Aquilanos, que separan a foxa berciá da meseta do Douro, e ao actual termo municipal de Ponferrada, que como sabemos se fundou no Pleno Medioevo no confín do *territorium Bergidensis*, separando o que hoxe coñecemos coma o alto e o baixo Bierzo (cfr. §9.24). É por iso que cómpre formular a relación do *castrum Petrensis*, sexa certa ou non esta segunda correspondencia proposta por F. J. Udaondo Puerto, co alto Bierzo, en exclusión do baixo ocupado en época sueva por *Bergido* (§10.71).

A través do segundo elemento do corónimo, *Speranti*, tense formulado pola certa afinidade

fonética a relación desta igrexa sueva cos antigos *Souperatioi* ástures, algo que xa vimos de comprobar en M. Carbajal Sobral, aludindo a *Petaunium*, pólis deste pobo (vid. §11.62). J. J. Sánchez Badiola (2010: 40) insistiu no mesmo, pero a través da disociación dos dous elementos dos corónimo, diferenciando *Petra* de *Speranti*.

Alén da relación entre etnónimo *Souperatioi* e o topónimo —ou epíteto toponímico— *Speranti*, a proposta de J. J. Sánchez Badiola incide nunha posibilidade evidente e se cadra non debidamente observada na historiografía xeral: que o enunciado, composto por dúas palabras, faga referencia a dous lugares diferentes. Particularmente, coido que a disociación é a solución máis acaída para a interpretación do enunciado *Petra speranti*, por dous motivos: primeiro, porque os nosos complementos documentais, o numismático e o haxiográfico, insisten na forma simple de *Petra* ou *Petrensis*; e segundo, porque permitiría solventar a anomalía da aparente subestimación de igrexas asturicenses no *Parroquial*. É este último un problema que xa teño salientado no meu primeiro traballo ao respecto: no ámbito asturicense, o cómputo total de entidades locais rexistradas no *Parroquial suevo* é inferior ao reflectido nas fontes de época romana, sendo o caso único do noroeste hispano no que o número decrece no canto de aumentar entrambas as épocas (Fernández Calo, 2015b: 199). Evidentemente, non faltan razóns para explicar esta anomalía: a independencia de moitas comunidades locais do antigo ámbito asturicense verbo ao poder monárquico e a mesma «barbarización», con eventual revitalización do paganismo, poderían explicar a ausencia de igrexas suevas (cfr. §13.6). Con todo, isto, que é doado de sustentar para as zonas montañosas do norte do antigo *conuentus*, non o semella tanto para a área mesetaria e berciá, unha das de máis temperá implantación do cristianismo de toda a península ibérica, de forte romanización, incluído nas súas institucións locais, ata o punto de proliferar no mesmo século VI a elocuente serie monetar *Latina* (cfr. §5.8). Deixando de lado a correspondencia estrutural medieval, e alterando un chisco a nosa formulación metodolóxica neste punto, cómpre adiantar que precisamente nesta área mesetaria do *conuentus* documentamos unha significativa cantidade de etnónimos, que previsibelmente terían que corresponderse ás igrexas suevas. Resultando, en definitiva, arbitrario suxerir a elusión no *Parroquial* de entidades efectivamente existentes nesta rexión por todo o exposto, coido que cómpre favorecer a lectura que nos permita ampliar no posíbel o número de igrexas. E é por iso polo que, ao meu ver, a anómala escaseza documental de igrexas asturicenses pode ser outro argumento para desdobrarmos *Petra* de *Speranti*. A proposta que teño para esta segunda é o espazo central do bispado de Astorga, inmediatamente veciño da primeira polo leste e da cidade episcopal polo sur; espazo para o que non contamos con ningunha outra referencia satisfactoria no *Parroquial*.

En suma, podemos formular con verosimilitude a correspondencia estrutural do *castrum Petrensis* e a igrexa de *Petra* co *territorium* alto-medieval de *Bueza* (cfr. §9.24). Non podo deixar de mencionar tamén a correspondencia romana, *Interamnium Flauium* (§11.63), pois esta é a forma que reproduce deica século VII o *Anónimo de Rávena* (320, 14), no que se le, en concreto, *Interamnium*. No caso de *Speranti*, a área central asturicense proporcionaría como correspondencia estrutural, xa menos sólida, os arciprestados tradicionais de *Páramo y vega*, *Valduerna*, *Valdería* e *Vega y páramo*. E xa que adiantamos a correspondencia romana para *Petra*, non estará demais facelo para *Speranti*: *Bedunia* (§§9.24; 11.17). No medio destas igrexas, e lindando con *Bergido*, atopamos un último arciprestado tradicional, *Urbia*, que a título provisorio, por encravarse no Bierzo e resultar relativamete excéntrico verbo a *Bergido*, inclináriame por atribuílo a *Petra* (§9.24).

10.73. *Co(ui)anca*

A igrexa asturicense de *Comanca* cítase sen especificación xurídico-territorial (*Par.*, X, 5). O topónimo preséntasenos con dous xéneros de variantes, que xa o padre P. David (1947a: 41, nX.5) soubo cribar, ao facer unha delas, evidentemente interpolada, referencia á terra de

Trives (*vid.* §10.62). As variantes en cuestión son as seguintes:

- 1º. — atribución xenuína: *Conianca*, *Conuanca*, *Comanea*, *Colanca*;
- 2º. — atribución interpolada: *Tibris*, *Antirebis*, *Antirebe*.

A forma crítica *Comanca* do padre David (*op. cit.*) non está pois testemuñada, sendo só unha conciliación das diferentes variantes asociadas á atribución xenuína. Isto abre unha certa incerteza á hora de lle pescudar correspondencias toponímicas. A lectura de ceca para a lenda OCOVIACCA, unha das opcións no tinteiro para o chamado *tremís de Audeca* engadiría outra variante (Pío Beltrán, 1960: 87; cfr. §5.8).

Se cadra polo exposto a redución da igrexa tampouco semella ter sido moi firme. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 239) propuxo sen xustificación ningunha a “zona de Puebla de Trives”; pero outros estudosos, guiándose pola afinidade toponímica, teñen proposto El Comín, Cabañas de Sayago (Martín Viso, 2000: 52), ou ben Coianza, nome antigo da actual Valencia de Don Juan (Beltrán, 1960; Sánchez Badiola, 2010: 39; Núñez Meneses, 2017: 136). Dada a grande importancia tardo-antiga desta última localidade, citada como *Couiacensis castrum* nas fontes do século V (Hyd., *Chron.*, 186 [179]), antóllase a solución idónea. Con todo, non podo deixar de suxerir outra opción, amparada na variante *Colanca*, pois para a época romana testemuñamos nun altar achado en Serrapio, Aller, non precisamente preto de Coianza, a uns ástures *Coliacini* (CIL II, 2697; *vid.* §11.11) que poderían ser precisamente os devanceiros desta igrexa. De calquera xeito, a opción de Coianza, amparada pola variante *Conuanca* e pola meirande proximidade cronolóxica do seu testemuño como *castrum* semella a idónea. Ao meu ver, a restitución crítica do topónimo, a partires de todas as fontes citadas e non só do *Parroquial*, non pode ser outra máis ca **Couianca*.

Non nos achegamos nin de preto na nosa xeografía alto-medieval á contorna de Coianza, pero isto non nos impide suxerir, a título hipotético, a súa delimitación —por outra banda dabondo obvia— co resto da diocese asturicense polo río Esla. Podemos así asociar a *Co(ui)anca* sueva coa antiga *ciuitas* dos *Lancienses* ástures (§11.42).

10.74. *Uentosa*

A igrexa asturicense de *Uentosa* cítase sen especificación xurídico-territorial (*Par.*, X, 6). O topónimo preséntasenos con dous xéneros de variantes, que xa o padre P. David (1947a: 41, nX.5) soubo cribar, ao facer unha delas referencia á terra de Caldelas, que en época sueva foi con seguridade auriense, e neste catálogo asociámola á igrexa de *Calapacias* (*vid.* §10.68). Temos, así, unha atribución xenuína, *Uentosa*, na metade das versións manuscritas; e unha interpolada, *Caldellas*, na outra metade. O numerario visigodo tamén identifica, en tempo de Suintila, unha ceca VENTOSA (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 432).

Dúas son as opinións principais que se teñen formulado para a redución de *Uentosa*: as bisbarras do Bierzo e Benavente (Sánchez Badiola, 2010: 40; Pliego Vázquez, 2009a: 142-143). A primeira fundaméntase na perfecta correspondencia toponímica de Castro Ventosa (Melón, 1928: 185; Miles, 1952: 145-146); pero cómpre desbotala porque neste xacemento radicou precisamente o fulcro do antigo *Bergido*, onde constatamos outra igrexa sueva (§10.71). A segunda opción, postulada por P. Beltrán (1915-1916: 164-165) apóiase no testemuño pleno-medieval do mesmo topónimo na contorna de Benavente, como exemplifica unha bula do papa Alexandre III que en 1178 confirmou a súa pose —entendo que temporal, non espiritual— á igrexa compostelá:

Et in Beneuento ecclesiam sancte Marie de Uentosa et uillas quas habetis in episcopatu Ouetensi in Asturiis (HISC IV, app. lii, p. 131).

Teríamos, pois, un orago mariano e un topónimo relativamente antigo —e hoxe desaparecido— no que fundamentarmos esta asociación. Mais alén disto o padre M. Carbajal Sobral (1999: 239) apórtanos outra proposta moi orixinal e suxestiva: a *mansio* viaria romana de *Ueniatia* (*Ant.*, 423, 2). A súa ubicación dista de ficar esclarecida, pero sabémola canda menos encravada entre Chaves e Astorga, e inmediatamente antes de *Petauonium*, Rosinos de Vidriales (*ibid.*, 423, 3; cfr. §11.63). Entroutras propostas de localización da antedita *mansio* podemos citar a do castro de La Imena, Figueruela de Arriba (Rodríguez Colmenero & *al.*, 2004: 127-128). Malia que non semella doado facer derivar *Uentosa* de *Ueniatia*, a afinidade canda menos do común radical *uen-* convértea nunha posibilidade a ter en conta.

Unha *Uentosa* en Benavente lévanos a un ámbito ao que non nos achegamos na nosa xeografía alto-medieval, pero no que xa a referencia reproducida amosa a súa configuración como un *territorium Beneuentum*. A opción de *Ueniatia*, en troques, fundamentaría unha correspondencia co *Aliste* alto-medieval. Por suposto, a miña opción é a primeira, xa que *Aliste* nos leva ao bispado suevo de Braga (*vid.* §10.13).

10.75. *Murellos, Murillo*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa asturicense de *Maurelos superiores et inferiores* (*Par.*, X, 7) presenta unha significativa variabilidade toponímica nas diferentes versións manuscritas do *Parroquial*. A forma máis común, coa metade dos documentos ao seu favor, é *Murelos*, presentando a outra metade *Maurellos*, *Maurelio*, *Marellos* e *Murelle* (David, 1947a: 41, X.7). Nestas circunstancias, establecer unha restitución crítica antollaríase canda menos arbitrario, especialmente se, como fixo o padre P. David con *Maurelos*, optasemos por unha das variantes minoritarias. Mais o certo é que o rexistro numismático permite achegar unha solución sólida, e certamente afastada da de P. David: a serie *Latina* opón as variantes MVRES, MVRILLO e [O]MVRELENSE (Núñez Meneses, 2017 = 2018: n.ºs. 51-53). Este rexistro complementario confirma sen marxe de dúbida unha raíz *Mur-*, que coído que podería estar relacionado coa familia léxica de «muria», de etimoloxía pre-latina, semántica mineira e grande difusión nas zonas montañosas da antiga Asturia. Evidénciase, en calquera caso, unha restitución dunha forma étnica *Murellos*, suxerida pola tradición manuscrita, e tópica *Murillo*, oposta polo numerario.

Non semella doado discernir o número de entidades territoriais consignadas pola mención *Murellos superiores et inferiores*. Para J. J. Sánchez Badiola (2010: 40), o corónimo faría referencia a unha soa igrexa, pero é evidente que gramaticamente admite canda menos dúas. Polo que xa temos exposto noutra entrada deste catálogo (§10.72), a anómala escaseza de igrexas asturicenses invita a disociar todas as entidades posíbeis, e tal será a resolución que tome neste caso.

Verbo ás propostas de localización, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 239) atopou para a *Maurelos* sueva a unha correspondencia toponímica exacta: San Xulián de Mourellos no Saviñao. Con todo, non semella moi factíbel que esta parroquia, sita no oeste da terra de Lemos, puidese ter dependido de Astorga na Tardoantigüidade, pois as correspondencias coñecidas do *Parroquial* suxiren que o seu lindeiro diocesano non só non correu daquela polos ben afastados lindeiros actuais, senón que se retraeu deica oriente ao posuír a propia Lugo canda menos dúas igrexas tradicionalmente asturicenses (cfr. §§10.56; 10.58). Por outra banda, a terra de Lemos coidámola dependente de Ourense en época sueva, pola redución proposta para *Uerugio* (§10.60). Tanto L. A. García Moreno (2006: 47, n.º43) coma J. J. Sánchez Badiola (2010: 40) recollen unha proposta alusiva a unha certa localidade portuguesa, Muroais, que non dei localizado pero que con seguridade, de ser portuguesa, cómpre adscribir á diocese bracarense, que chegou ata o límite estatal actual pola súa pose de *Bergancia* (§10.13). E J. J. Sánchez Badiola suxire asemade o castro das Murielas, Almázcara, que tampouco semella moi convincente por corresponderse ao mesmo espazo no

que xa ubicamos a través de datos máis sólidos outra igrexa, *Petra* (§10.72).

A proposta de J. J. Sánchez Badiola apunta, iso si, suxestivamente ao léxico mineiro, pois o topónimo Murielas deriva evidentemente de Murias. De todas as posibilidades existentes — sendo Murias un topónimo non precisamente excepcional no solar da antiga Asturia—, inclináriame por dúas opcións relativamente próximas, Murias de Aller e Murias de Paredes, respectivamente en Asturias e Castela e León, a un lado e outro da cordilleira cantábrica; pois dotarían de significado os apelativos *superiores et inferiores* que acompañan á mención *Murellos* no *Parroquial*: simplemente, un matiz xeográfico análogo ao que no seu tempo houbera entre a *Asturia transmontana* e a *augustana*. Precisamente a carón da Murias asturiana referida identificamos outro topónimo de meirande, mesmo abraiante, afinidade co etnónimo tardo-antigo: Muriellos, Quirós, parroquia suxestivamente advocada, polo demais, a Santa María. Lamentabelmente, non chegamos a examinar a territorialidade medieval destas bisbarras, tan afastadas da nosa área de estudo estrita; de xeito que a súa delimitación cumprirá facela provisoriamente, se acaso, a partires dos fíto xeográficas das inmediacións de cada unha das devanditas localidades.

10.76. *Semure*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa asturicense de *Senimure* (*Par.*, X, 8) aparece como tal en dúas das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo outras dúas *Semure*, outra *Senuire*, e tres *Senure* (David, 1947a: 41, nX.8). Non entendo por qué o padre P. David optou pola forma *Senimure* cando é unha forma minoritaria e el mesmo sinalou que *Semur* sería o nome antigo de Zamora, onde se localizaría esta igrexa, como imos ver de contado. O certo é que o numerario visigodo aporta, en tempo de Sisebuto, as variantes SEMVRE e SIMV·R (Pliego Vázquez, 2009b: n°S. 321-322). Coido que isto evidencia que o topónimo orixinal da igrexa houbo de ser *Semure*, ben documentada tamén na tradición manuscrita do *Parroquial*.

Malia o estraño do topónimo (cfr. Cortés Vázquez, 1952), a localización de *Semure* é consensual: Zamora. Semella que foi P. Beltrán (1915-1916: 149) quen formulou por primeira vez esta correspondencia, amparándose no nome antigo da cidade. Como resume M. Gómez Moreno (1927: 83), “el ser esta forma la arcaica del nombre de la ciudad, acredítanlo el Silense, llamándola Semura; Sampiro Çemora, y el cronicón Iriense y la historia Compostelana, Scemura”. Como vimos de apuntar, seguiu anos despois o P. David (1947a: 41, nX.8), e por suposto os que máis adiante se teñen ocupado do problema da localización desta igrexa e ceca tardo-antiga (v.g. Pliego Vázquez, 2009a: 142; Sánchez Badiola, 2010: 39).

Non chegamos a ocupármonos da contorna de Zamora na nosa xeografía alto-medieval, pero cos mesmos precedentes citados por M. Gómez Moreno, e sabendo que chegou a bispado, resulta evidente que conservou e mellorou a súa entidade política. Zamora, iso si, lévanos na Antigüidade ao ámbito váceo, tan lonxe da acotación espacial deste estudo. Non podo evitar engadir que a *Semure* sueva se acha nun extremo do espazo xurisdiccional no que identificamos a *Brig(i)aecum* romana (cfr. §11.21), polo que coido que pode ser asociada á súa fragmentación. O testemuño tardo-antigo dunha *ciuitas Brigicon* no chamado *Anónimo de Rávena* (319, 1) podería apoiar de feito a hipótese do desdoblamento xurisdiccional destas terras do interfluvio Cea-Valderaduey, a un lado e outro da fronteira sueva.

10.77. *Fraucelos*

Citada sen especificación xurídico-territorial, topónimo *Fraucelos*, referente a unha igrexa asturicense (*Par.*, X, 9), é a restiución crítica do padre P. David (1947a: 41, nX.9) que conciliaría unha forte variabilidade documental. As versións manuscritas do *Parroquial* reportan *Fraugellos*, *Francelloe*, *Frogelos*, *Frogellos*, *Frigellos* e *Progelos*; e o numerario

visigodo opón FRAVCEL[L]O (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 202; 413; 559). Na medida en que as versións manuscritas coinciden na forma plural do topónimo pola súa terminación en -os ou -oe, e que o rexistro numismático proporciona unha raíz *frauc-* que é precisamente onde meirande variabilidade hai, coido que a restitución é neste caso do máis oportuna.

Verbo ás propostas de localización, P. Beltrán (1915-1916: 166-168) e F. Mateu i Llopis (1942: 42) situaron a ceca no “lugar” ou “valle” de “Forcel[l]os” ou “Frogelos” entre as provincias de Ourense e León; pero de recoñecer non ter atopado referencia complementaria ningunha —alén das repeticións miméticas destes autores (v.g. Bouza Brey, 1970: 36; Pliego Vázquez, 2009a: 141)— de tales localizacións na toponimia actual. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 239) fixo corresponder *Fraucelos* co Franco, Asturias. J. J. Sánchez Badiola (2010: 39-40), pola contra, recolle a posibilidade da súa correspondencia co mosteiro de San Pedro de Forcellas, na Cabreira. Intúo que este se trata do lugar ao que equivocadamente aludían P. Beltrán e F. Mateu i Llopis, e seguiron mencionando os seus seguidores. Forcellas aparece xa nun diploma asturicense do 915, como simple delimitación dunha parroquia veciña:

Ecclesiae tuae quae fundata est in locum supradictum de termino Aquiliana per ipso monte de Peigas, quo usque ad illa ciuitatela ad flumem Iuei et de alia parte de Forcellas per ipso monte de Salinellas quousque ad terminos de filios de Taurelles quousque in riuo Iuei (Cavero Domínguez & Martín López, 1999: 63-65).

Aquilana se cadra se refira aos montes Aquilanos; o río *Iuei* é a denominación medieval do río Cabreira. Se o diploma reproducido nos informa da ubicación xeográfica de *Forcellas*, outro do 935, moi poucos anos despois, o fai da súa situación histórica. Ese ano o rei Ramiro II vai doar o de San Pedro á igrexa de Astorga:

Offero et dono sacrosancto altario uestro monasterium quos nuncupant Sancti Petri de Forcellas cum omne hereditate sua quae ad eum pertinet, ut caream tristitiae huius seculi et merear cum electis regnum Dei uidere quia erat destructa, trado uobis eam cum cunctis sibi subiectis ut ibi fiat habitatio monachorum et in omni spiritali exercicio semper intentissimus extat hii ipsi monachi uel abbati ad regularem iugum sibiecti regularia iussa complentes et secundum ipsum monasterium bonis testimonis ornent et nobis et sibi luorum eterne uite preiudendo agonent obsecro et contesto per summe diuinitatis quo equalem coeternam et inseparabilem trinitatem ut nullus ab hac die insubsequenti tempore conetur infringere aut quolibet modo indentius immutare (Cavero Domínguez & Martín López, 1999: 94-95).

Curiosamente, pois, o mosteiro descríbese arruinado nesa data tan temperá, cominando o Rei ao bispo de Astorga a restauralo. Se cadra isto, xunguido á mención dunha *ciuitatela* no primeiro diploma aducido, suxira a existencia neste lugar dun vello centro político e relixioso xa inoperante á altura do século X. De admitirse a correspondencia desta *Forcellas* coa *Fraucellos* sueva, poderíamos estar precisamente perante as ruínas da igrexa tardo-antiga. Tendo desaparecido o topónimo *Forcellas*, non podo fornecer a redución exacta do mosteiro. Apenas podo ubicalo, canda M. C. Cosmen Alonso (1993-1994: 85), na “zona montañosa” da Cabreira. Coido que tal identificación para a *Fraucellos* sueva é a opción máis convincente coa que dispomos. Por iso, non podemos senón formular a correspondencia estrutural desta igrexa sueva co arceprelado tradicional da alta Cabreira (cfr. §9.24).

10.78. *Pesicos*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa asturicense dos *Pesicos* (*Par.*, X, 10) aparece como tal en só dúas versións manuscritas do *Parroquial*, apoiadas asemade polo numerario visigodo, que aporta a lenda PESICOS en senllas cuñaxes de Gundemaro e Sisebuto (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 239; 318). As demais versións manuscritas do

Parroquial opoñen *Pesicoe*, *Besicos* e *Pericos* (David, 1947a: 41, nX.10). Como parte do rexistro tardo-antigo desta entidade contamos cunha fonte externa de excepción: o *Anónimo de Rávena* (320, 17), que cita a localidade de *Passicin* entre *Luco Astorum* e *Amneni* (*ibid.*, 320, 16; 18) como *ciuitates* subseguintes a Braga, conforme unha certa orde xeográfica análoga á dos itinerarios baixo-romanos.

Grazas á longa conservación toponímica, a redución desta igrexa non ofrece dúbidas, e xa a súa correspondencia estrutural ten sido axeitadamente delimitada pola historiografía que nos precede. A localización lévase ao actual centro-oeste asturiano, coma os *Paesici* antigos e o *territorium Pesgos* medieval (David, 1947a; 41: nX.10; Diego Santos, 1977: 44; Carbajal Sobral, 1999: 239; Muñiz López, 2006: 88; Pliego Vázquez, 2009a: 141; Sánchez Badiola, 2010: 39; &c.). Verbo a propostas máis concretas, quixose ver na anteriormente citada *Passicin* ravenate o asentamento concreto da ceca visigoda (Diego Santos, 1977: 44) —e por extensión cumpriría suxerilo tamén para a igrexa parroquial sueva—, pero por suposto non podemos verificalo (cfr. Muñiz López, 2006: 88, n47). Outros estudosos foron seducidos pola semellanza toponímica que aporta o actual concello de Pesoz (Beltrán, 1915-1916: 165-140; Miles, 1952: 139-140); pero tal correspondencia resulta a todas luces desbotábel, na medida en que nos sitúa a oriente do Navia e do Rañadoiro, indubidoso ámbito galaico-lucense, fóra xa que logo da atribución asturicense que obra nos *Paesici* antigos, os *Pesicos* tardo-antigos e o *territorium Pesgos* medieval.

Tal é a correspondencia estrutural desta igrexa, unha das de meirande perviencia coronímica das que estudamos neste catálogo. Con todo, a solución non é tan doada como levalos ata a costa que as corografías romanas lle atribúen a este pobo, como dun xeito un tanto acrítico ten feito toda a historiografía que nos precede: a única correspondencia estrutural inequívoca é de feito o *territorium Pesgos* medieval que, se cadra paradoxalmente, se ubicaba no interior, na contorna de Tinéu (cfr. §9.23). Na medida en que o *Parroquial* atribúe de feito a costa asturiana ao bispado britoniense (*Par.*, XIII), o máis razoábel antóllase limitar a estas bisbarras interiores a igrexa tardo-antiga, sen que isto, evidentemente, desbote a meirande extensión deica a costa dos *Paesici* romanos (§11.57): estamos, simplemente, perante un chanzo da fragmentación territorial da antiga *ciuitas*, cuxo resultado de época sueva semella coincidir co medieval.

10.79. *Iria*

O encabezado referente á sé iriense no *Parroquial suevo* (XI, 1) contén unha variabilidade documental que afecta ao seu significado. Xa expuxemos que interpretación axeitada é a consignación da propia *Iria* entre as entidades locais do bispado (§6.3). A forma consignada é *Iria* ou o acusativo *Iriam* nas variantes que a conteñen (David, 1947a: 41, nXI.1). Entre as fontes tardo-antigas da cidade, cómpre citar asemade o *Anónimo de Rávena*, que a consigna na súa descrición viaria, probabelmente reproducindo o contido dos itinerarios baixo-romanos (*Rav.*, 321, 7).

Seguindo a síntese arqueolóxica de J. C. Sánchez Pardo (2014a: 448), as transformacións asociadas á cristianización de Iria detéctanse dende o século V, co desenvolvemento dunha necrópole no sitio da actual igrexa de Santa María, con vestixios do pavimento dunha basílica dos séculos V-VI que viría substituír unha *domus* urbana (cfr. Pérez Losada, 2002: 82-107; 142). O bispado de Iria emerxe en calquera caso no século VI, poida que como resultado do traslado de *Celenis* (cfr. §8.9).

A correspondencia estrutural da Iria sueva cómpre levala exactamente á mesma *diocesis* alto-medieval homónima, na medida en que todos os distritos veciños aparecen no *Parroquial* ocupados por outras igrexas suevas (cfr. §§9.3; 10.81ss.).

10.80. *Morracio*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa iriense de *Morracio* (*Par.*, XI, 2) aparece como tal en tres das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo as outras dúas que conteñen a listaxe parroquial iriense *Mortacio*. Correspondéndose a un corónimo ben coñecido, o actual Morrazo, non hai dúbida de que a primeira, forma crítica do padre P. David (1947a: 41, nXI.2), sexa a correcta. Tampouco a hai, polo mesmo motivo, para a redución xenérica da igrexa en cuestión nesta península (David, *op. cit.*; López Alsina, 1988: 157; Carbajal Sobral, 1999: 239; Díaz y Díaz, 2002: 17; Sánchez Pardo, 2014a: 449; &c.). Non destaca o Morrazo pola súa arqueoloxía paleo-cristiá, pero si pola baixo-romana, como apunta Sánchez Pardo (*op. cit.*). Hei de referir, con todo, a opinión discordante do padre F. M. Ferrando y Arnau (1893: 46), quen ao empregar a variante *Mortacio* interpretoana como unha referencia a Santa Cruz de Montaos, Ordes. Esta posibilidade resultaría tamén atractiva, ao aludir a unha *diocesis* alto-medieval, *Montanos*; pero a forma mellor testemuñada do topónimo leva a admitir sen grandes dúbidas a súa correspondencia coa península do Morrazo.

Neste punto atopamos unha correspondencia estrutural exacta cunha *diocesis* alto-medieval, *Morracio* (*vid.* §9.3). A igrexa sueva de *Morracio* ficaría de calquera xeito fisicamente separada do seu ámbito diocesano pola *ecclesia in uicino* tudense de *Toruca* (§10.91).

10.81. *Saliniense*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa iriense *Saliniense* (*Par.*, XI, 3) só presenta este topónimo, forma crítica do padre P. David (1947a: 42, nXI.3), nunha das cinco versións do *Parroquial* que conteñen a listaxe parroquial iriense. Tres opoñen *Saliniense* e unha máis *Saliense*. Sendo *Saliniense* a forma mellor testemuñada e a máis achegada á forma medieval do corónimo, coído que cómpre considerala a xenuína, como fixo P. David e faremos aquí.

Se cadra polo seu comprensíbel descoñecemento da toponimia galega, o padre F. M. Ferrando y Arnau (1893: 46), levou esta igrexa sueva ás parroquias de San Fins e San Xián de Sales, Vedra; mais a supervivencia toponímica, que chega ata o actual Salnés, non ofrece dúbida de ser esta a súa redución correcta (López Alsina, 1988: 157; Carbajal Sobral, 1999: 239; Díaz y Díaz, 2002: 17; Sánchez Pardo, 2014a: 449; &c.). Tanto o padre M. Carbajal Sobral coma J. C. Sánchez Pardo (*op. cit.*) suxeriron a Cambados como localización concreta, pero na arqueoloxía paleo-cristiá da bisbarra destaca A Lanzada, cuxa necrópole ten sido obxecto de recentes intervencións aínda pendentes —ata onde sei— de publicación científica (Gago, 2016a; Rodríguez, 2017). A correspondencia estrutural da igrexa sueva *Saliniense* limitase á homónima *diocesis* e *territorium* alto-medieval (*vid.* §9.3), pois a leste atopamos xa *Contenos* (§10.82).

10.82. *Contenos, Conteno*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa iriense de *Contenos* (*Par.*, XI, 4) é a forma crítica do padre P. David (1947a: 42, nXI.4) amparada na súa frecuencia documental, con dúas incidencias na tradición manuscrita. As tres restantes versións opoñen *Centonoe*, *Cenenas* e *Cortinos*; pero as variantes numismáticas visigodas CONTONS e sobre todo CONTENO, dunha serie emitida en tempo de Recaredo (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 136a-b), confirman a restitución proposta. Se cadra a lenda COT, dun numisma de tempo de Liuva, faga referencia á mesma entidade (*ibid.*: n.º. 170).

A variabilidade toponímica ten motivado reducións diversas, coma a do padre F. M. Ferrando y Arnau (1893: 46) que a través da variante *Centenoe* a levou a San Xulián de Céltigos, topónimo e orago presente tanto en Ortigueira coma en Frades; ou a de M. Carbajal

Sobral (1999: 239) que consignou un certo lugar de “Centines” na “zona de Cotobade”, que non dei localizado. Tendo a ceca en mente, tamén P. Beltrán (1948 = 1972: 120) errou ao considerar a súa equivalencia parroquial *Coetos*, que é en realidade bracarense (*Par.*, I, 3). Porén, malia estas excepcións, a afinidade toponímica ten fundamentado unha tendencia xeral a ubicar a forma crítica *Contenos* en Cuntis (López Alsina, 1988: 157; Díaz y Díaz, 2002: 17; Sánchez Pardo, 2014a: 449). O orago mariano da parroquia que dá nome ao actual concello pode ser indicativa da súa grande antigüidade.

Verbo á correspondencia estrutural da igrexa sueva, contamos co precedente da cartografía de F. López Alsina (1988), que reduciu *Contenos* practicamente ao actual termo municipal máis toda a terra de Tabeirós. Ao meu ver, esta correspondencia altera innecesariamente os lindeiros xurisdiccionais coñecidos só para facer equivaler a veciña *Celenos* á actual Caldas de Reis. En realidade, a proximidade de Caldas e Cuntis cominan a súa inclusión na mesma igrexa sueva, levando *Celenos* á terra de Montes, sen necesidade de alterar os lindeiros alto-medievais coñecidos nin postular unhas xurisdicións extravagantes resultado do apriorismo de seren Caldas e Cuntis os seus respectivos centros parroquiais (cfr. §10.83). Coido pertinente, en suma, identificar a *Contenos* sueva coas *terrae Arcubus*, *Termarum* e *Taberiolos* alto-medievais (vid. §9.3).

10.83. *Celenos*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa iriense de *Celenos* (*Par.*, XI, 5) aparece como tal nas máis das versións manuscritas que conteñen a listaxe parroquial iriense, cun total de tres incidencias. As dúas restantes opoñen *Celonoe* e *Cellenas* (David, 1947a: 42, nXI.5).

Malia que a tendencia xeral de ubicar a sueva *Celenos* na actual Caldas é esmagadora (Ferrando y Arnau, 1893: 46; López Alsina, 1988: 157; Carbajal Sobral, 1999: 239; Díaz y Díaz, 2002: 17; Sánchez Pardo, 2014a: 449; &c.), coido que cómpre corrixila. A tendencia fundaméntase na máis ca discutíbel atribución da antiga *Aquae Celenae* a Caldas, cando de feito esta deriva inequivocamente de *Aquae Calidade* (cfr. §11.27). Ao meu xuízo, a redución óptima de *Aquae Celenae* é Cuntis, o outro asentamento romano da bisbarra. Evidentemente, Cuntis fica recolleito como *Contenos* no *Parroquial suevo* (§10.82), o que significa que a igrexa de *Celenos* simplemente non garda unha relación directa coa antiga *Aquae Celenae*. O reduccionismo que ten motivado a súa asociación semella non ter reparado en que a conservación etnonímica adoita ocorrer fóra dos fulcros políticos: con seguridade *Flauium Brigantium* non se ubicaba no seu herdeiro coronímico Bergantiños, nin *Flauionauia*, capital costeira dos *Paesici*, no territorio interior no que no Alto Medievo atopamos *Pesgos* (cfr. §§9.3; 9.23; 10.78; 10.89; 11.9; 11.56). Por iso, no canto de postularmos a división de todo o espazo sudoccidental interior do bispado iriense en dous distritos eclesiásticos extravagantes centrados nas veciñas Caldas e Cuntis, se cadra cumpra reparar en que a igrexa de *Celenos* radicou fóra do antigo fulcro político dos *Cileni* en *Aquae Celenae*. E efectivamente no mesmo espazo atopamos unha grande bisbarra natural, a terra de montes, que no Alto Medievo constituíu unha das *dioceses* irienses (§9.3). En suma, a redución máis razoábel para *Celenos* é esta terra de montes, limitando a norte con *Contenos* que abranguiría tanto Caldas como Cuntis (§10.82).

10.84. *Metacios, Decrinos?*

Xungo nunha mesma epígrafe dúas entidades que, polos datos dispoñíbeis que exporei de seguido, semellan corresponderse a dúas denominacións sucesivas dunha mesma entidade local.

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa iriense de *Metacios* (*Par.*, XI, 6) presenta tamén a pequena variante *Metazios* na tradición manuscrita do *Parroquial suevo*

(David, 1947a: 42, nXI.6). No topónimo xúnguese dun xeito un tanto insólito un carácter étnico cun aparente étimo latino, *meta*. Pescudar «medas» actuais podería converter nunha tarefa imposible, pola frecuencia micro-toponímica, a súa redución xeográfica. Omitindo este ou calquer outro argumento, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 239) reduciu a *Metacios* sueva no arciprestado de Montes. Semella que esta opción goza de certa popularidade, tendo chegado a se converter no nome dunha asociación cultural de Forcarei (Alende, 2012). Porén, con certeza podemos desbotala, pois na terra de Montes situamos xa con meirande certeza outra igrexa sueva, *Celenos* (§10.83); e afortunadamente contamos cunha mellor alternativa. Foi F. López Alsina (1988: 155) quen deu atopado unha referencia dun manuscrito perdido, afortunadamente conservada nun rexesto moderno da colección diplomática de Carboeiro, que permitiría ubicar *Metacios*, e que dende aquela teñen citado outros autores (v.g. Costa, 2013). Velaquí o texto:

Venta que hizo un clérigo llamado Ermias a uno llamado Cresconio —dize a las espaldas pertenece a Carboero; mírese si lleva, que aqui no se haze mención— de las heredades que tenía en las villas de Negreiros, en el valle del Metaçio entre el río Deza, y en las villas de Malove y de Pinario, y en la villa de Fornelos y villa de Pereira y villa de Ensi, y en villa de Comparada, etc. que es la porción que a él cada una dellas le pertenecía, con lo a ello perteneciente. Su fecha, era de 911 (ed. Sáez, 2003: 59, cit. Costa, 2013).

Isto implicaría que no século X ficaba o nome da antiga igrexa étnica iriense no val no que se ubica Negrelos, Silleda. Tanto M. C. Díaz y Díaz (2002: 18) coma J. C. Sánchez Pardo (2014a: 449-450) subscribiron esta proposta. Suxestivamente, o último ten concretado a súa localización en Santa María de Abades, Silleda, cuxo topónimo podería facer referencia precisamente aos *abbates* que no Alto Medievo dirixían a vida eclesiástica das *dioceses* rurais (vid. §9.1). A proposta de F. López Alsina e esta concreción lévannos ao occidente da terra do Deza, o que tradicionalmente foi coñecido coma o Trasdeza. Pero, tal como sinalou o mesmo medievalista, a correspondencia pode facese co conxunto desta grande bisbarra do centro da Galiza actual (López Alsina, 1988: 155). De feito, no 969, nun dos primeiros documentos conservados dos referentes a esta parroquia de Negreiros, tamén da colección de Carboeiro, atopamos esta atribución exacta: *mea ereditatem [...] Negrarios territorio Deze* (Lucas Álvarez, 1958: 255). Situámonos pois nun territorio tradicionalmente atribuído á diocese lucense, pero isto non supón ningún inconveniente, xa que sabemos que a xeografía diocesana variou entre a época sueva e a medieval. En concreto, a fugaz primacía metropolitana de Lugo no Alto Medievo podería explicar a expansión da súa demarcación diocesana, en detrimento neste caso de Iria (cfr., arredor deste proceso, David, 1947b; López Alsina, 2013).

Xa que podemos determinar con dabonda precisión a ubicación dezá da igrexa sueva de *Metacios*, coido canda menos interesante propiciar a discusión arredor da súa posíbel relación cunha moeda de Sisebuto coa lenda DECRINOS (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 305). Segundo R. Pliego Vázquez (2009a: 145), esta moeda presentaría unha tipoloxía tipicamente galaica, e mesmo semellante ás emisións tudenses, o que lle serve para formular a súa redución no bispado en cuestión. Con todo, non tendo argumentos toponímicos ao seu favor na zona de Tui, a lectura *Dec(e)rinos* para esta lenda fundamentaría unha plausíbel relación coa bisbarra do Deza, de cuxo corónimo a separaría só unha insólita pero non imposible sufixación adxectival. É esta unha simple sospeita: hai moitas zonas baleiras na nosa cartografía tardo-antiga, especialmente no norte galaico, para as que por criterio defectivo se podería formular a súa relación da desubicada ceca DECRINOS. Mais de valorarmos o argumento toponímico do Deza, atreveríame mesmo a suxerir a coherencia da liña histórica seguida pola coronimia desta bisbarra, que pasaría de *Metacios* en época sueva a *Decrinos* na visigoda, perdendo o matiz étnico xa no Alto Medievo coa denominación *territorium Deze*. Tal é, evidentemente, a

correspondencia estrutural propugnada para esta entidade.

10.85. *Mercienses*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa iriense de *Mercienses* (*Par.*, XI, 7) aparece como tal en dúas das versións manuscritas do *Parroquial suevo*, opoñendo as tres restantes que conteñen a listaxe parroquial iriense *Mercia*, *Medienses* e *Mediense* cada unha (David, 1947a: 42, nXI.7). Hoxe coñecemos unha ceca visigoda MERTIA que conecta coas variantes *Mercia* e *Mercienses*, confirmando a xenial intuición de P. David na súa restitución crítica (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 141). A adxectivación do corónimo non pode ser senón xenuína no *Parroquial*, por canto hai unha completa coincidencia, agás a citada excepción *Mercia*, en toda a tradición manuscrita; e o mesmo cómpre apuntar do plural, presente en tres das adxectivacións fronte a unha. O paso dun corónimo de tipo étnico no *Parroquial suevo* a un de tipo tópico no numerario visigodo ten fondas implicacións na historia particular desta igrexa: probablemente esteamos perante o afianzamento civil da comunidade en cuestión a partires do dominio suevo-católico, culminado en época visigoda (*vid.* §13.6).

A permanencia do corónimo no arciprestado tradicional compostelán de Merza permite ubicalo sen problemas (López Alsina, 1988: 157; Carbajal Sobral, 1999: 240; Díaz y Díaz, 2002: 18; Pliego & Pliego, 2007; Pliego Vázquez, 2009a: 143; Sánchez Pardo, 2014a: 450; &c.). A sé do arciprestado foi Santa María de Merza, Vila de Cruces, cuxo orago pode suxerir a súa grande antigüidade e mesmo a herdanza ininterrompida dende o pasado suevo.

O arciprestado tradicional de Merza correspóndese ás *dioceses* alto-medievais de *Pilonio* e a *insula Laonie*, se cadra resultado do partillamento da vella estrutura territorial deste distrito diocesal, se cadra no contexto da delimitación diocesana alto-medieval entre Iria e Lugo, e dende logo axiña revertida. Porén, coido que non debemos de limitar ao arciprestado tradicional a igrexa sueva dos *Mercienses*. Na medida en que as demarcacións locais suevas adoitaron fragmentarse en distritos alto-medievais máis pequenos —*Pilonio* e *Laonie* son claras excepcións—, coido que podemos formular con verosimilitude que *Mercienses* abranguese un espazo moi superior ao ocupado pola *Mertia* alto-medieval. Dado que a súa veciñanza meridional fica xa ocupada pola igrexa de *Metacios* (§10.84), suxerirei a título hipotético a inclusión na mesma demarcación parroquial sueva das futuras *dioceses* alto-medievais do *mons Sacer* e *Coronatum* (*vid.* §9.3).

10.86. *Pestemarcos*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa iriense de *Pestemarcos* (*Par.*, XI, 8), forma crítica do padre P. David (1947a: 42, nXI.8), aparece en dúas das versións manuscritas que conteñen a listaxe parroquial iriense; outras dúas opoñen *Pestamarcos* e outra máis *Pestomarcos*. A forma *Pestamarcos* conecta máis coa forma étnica do corónimo en época romana, pero se cadra a forma crítica do padre P. David *Pestemarcos* explique mellor a elisión da segunda sílaba na actual forma Posmarcos. Por iso, non vexo razón para mudar o seu parecer verbo ao topónimo desta igrexa.

Grazas á conservación toponímica, a redución desta igrexa non ofrece ningún problema, identificándose co corónimo Posmarcos, aínda vixente hoxe como nome dos dous arciprestados —Posmarcos de arriba e de abaixo— que dividen a península da Barbanza. A investigación coincide, pois, en ubicar nesta bisbarra natural a *Pestemarcos* sueva (Ferrando y Arnau, 1893: 46; López Alsina, 1988: 157; Carbajal Sobral, 1999: 240; Díaz y Díaz, 2002: 18; Sánchez Pardo, 2014a: 450; &c.). Como ubicación concreta, téñense apuntado dúas posibilidades no actual concello da Pobra do Caramiñal: San Isidro de Posmarcos, que conserva o corónimo (Ferrando y Arnau, *op. cit.*), e Santa María de Xabre, polo seu orago (Sánchez Pardo, *op. cit.*).

Con todo, os nosos resultados previos amónsannos que no Alto Medioevo a *diocesis* e

commissum de *Postmarcos* puido abranguir ambas as marxes da ría de Noia, conxugando xa que logo os arciprestados tradicionais de Posmarcos e Entíns (*vid.* §9.3). Hei de formular, xa que logo, a mesma extensión para o espazo parroquial primitivo da igrexa sueva en cuestión. Nestas circunstancias, cumpriría suxerir tamén unha redución máis setentrional para a igrexa parroquial. Así, malia que —como adoita acontecer entre as vilas galegas— a promoción concellil de Noia sexa pleno-medieval, a ocupación do local pode remontarse ao *oppidum Noeta* e *pólis Noouion* de época romana (Plin., *Nat.*, IV, 112; Ptol., *Geog.*, II, 6, 21; cfr. §11.26) e a advocación da súa igrexa a San Martiño de Tours conecta co mesmo santo patrón da Galiza sueva. De calquera xeito, se cadra a parroquia de Santa María de Roo, Noia, supoña un mellor candidato, non só polo seu orago mariano, senón porque ela mesma foi dividida —como coidamos que lle aconteceu a Posmarcos— polo río Tambre, achándose outra parroquia de San Xoán de Roo no veciño concello de Outes. Sexa como for, coído que dabondo firme a atribución á *Pestemarcos* sueva de ambas as marxe da ría de Noia, en consonancia co *Postmarcos* alto-medieval.

10.87. *Coporos*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa iriense de *Coporos* (*Par.*, XI, interpolación iriense A) aparece en só tres das cinco versións manuscritas que conteñen a listaxe parroquial iriense (David, 1947a: 42, nXI.8). Esta igrexa non forma parte do contido xenuíno do *Parroquial*, pero xulgámola unha interpolación pre-alto-medieval, polo que se xustifica a súa inclusión nesta listaxe como entidade local tardo-antiga (cfr. §6.3). O seu carácter interpolado ten motivado a súa elusión por boa parte dos estudosos que se teñen achegado á xeografía local sueva. F. López Alsina (1988) achegou moi colateralmente, na súa cartografía, unha redución para igrexa na actual costa da morte (*vid.* doc. 3.8). O padre M. Carbajal Sobral (1999: 240) semella ter subscrito esta redución ao aludir ao “cuadrante más extremo del noroeste, entre la ría de Corcubión y Camariñas”.

En realidade, a redución da *Coporos* tardo-antiga non pode separarse do homónios arciprestado alto-medieval e *ciuitas* galaico-romana. A xeografía de época romana desbota unha redución para os antigos *Copori* na costa da morte, xa ocupada polos *Celtici nerii* (cfr. §§11.26; 11.32). O arciprestado alto-medieval de *Coporos*, como demostrou M. C. García Martínez (1972), pode localizarse a través da súa substitución, entre 1110 e 1177, polo corónimo *Barueiros*, arciprestado tradicional compostelán de Barbeiros (*vid.* §9.3). É nesta rexión do centro-norte da actual Galiza onde cómpre ubicar tamén a igrexa tardo-antiga de *Coporos*. Por suposto, o espazo parroquial primitivo desta igrexa houbo de ser ben máis amplo có do seu herdeiro arciprestal. Na súa contorna constatamos de feito unha grande proliferación de entidades locais, coas *dioceses* e logo arciprestados de *Coronatum*, *Bauegium* e *Dormiana*, difusamente correspondentes a outros *commissa* ou *territoria* coma *Marcola* e *Tamarense* (§9.3). Se cadra semellante híper-fragmentación alto-medieval non sexa senón resultado do progresivo desdoblamento da primitiva *ecclesia Coporos* tardo-antiga. A título hipotético formularei pois a súa correspondencia non só co homónimo arciprestado de *Coporos*, senón con todas estas outras entidades na nosa cartografía sueva, pois a oeste atopamos a igrexa de *Celticos* e a norte as de *Bregantinos* e *Prutenos*. A igrexa tardo-antiga de *Coporos* correspóndese evidentemente á antiga *ciuitas* dos *Copori*, que tamén semella adscribíbel a un territorio moito máis extensa cá súa herdeira (§11.32).

10.88. *Celticos*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa iriense de *Celticos* (*Par.*, XI, interpolación iriense A) aparece en só tres das cinco versións manuscritas que conteñen a listaxe parroquial iriense (David, 1947a: 42, nXI.8). Esta igrexa non forma parte do contido xenuíno do *Parroquial*, pero xulgámola unha interpolación pre-alto-medieval, polo que se

xustifica a súa inclusión nesta listaxe como entidade local tardo-antiga (cfr. §6.3). O seu carácter interpolado ten motivado a súa elusión por boa parte dos estudosos que se teñen achegado á xeografía local sueva. Tanto López Alsina (1988; *vid. doc. 3.8*) coma o padre M. Carbajal Sobral (1999: 240) identificaron con toda a lóxica esta primitiva *ecclesia Celticos* co arciprestado tradicional de Céltigos. O primeiro, ademais, estendeuna aos futuros arciprestados do Dubra e da Barcala, constatados efectivamente aínda no Alto Medievo como dependencias do arciprestado primitivo de Céltigos, moito máis extenso có baixo-medieval e có actual homónimo (*vid. §9.3*). Con todo, coido que para a época sueva poderá engadirse sen moita imaxinación tamén o antigo arciprestado de Amahía, canda parte do Xiro de Santiago, que non resultan satisfactoriamente atribuíbeis a ningunha outra igrexa deste período.

10.89. *Bregantinos, Farensis portus?*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa iriense de *Bregantinos* (*Par.*, XI, interpolación iriense A) aparece en só dúas das cinco versións manuscritas que conteñen a listaxe parroquial iriense (David, 1947a: 42, nXI.8). Esta igrexa non forma parte do contido xenuíno do *Parroquial*, pero xulgámola unha interpolación pre-alto-medieval (cfr. §6.3), polo que se xustifica a súa inclusión nesta listaxe como entidade local tardo-antiga. O seu carácter interpolado ten motivado a súa elusión por boa parte dos estudosos que se teñen achegado á xeografía local sueva. Loxicamente, quen se ten ocupado dela asóciaa ao arciprestado de Bergantiños (v.g. Carbajal Sobral, 1999: 240). F. López Alsina (1988), dun xeito colateral pero con moi bo criterio, cartografou esta igrexa abranguindo un espazo moito meirande, o ocupado por *territoria* alto-medievais omitidos no *Parroquial* e nas súas interpolacións: en contreto, Nendos, Faro e parte de Présaras (*vid. doc. 3.8*). Tanto F. Méndez Fernández (2014: 132) ao reproducir a súa cartografía para o golfo ártabro, como J. C. Sánchez Pardo (2014a: 458) ao aludir ao desdoblamento de Nendos dende *Bregantinos*, teñen subscrito a territorialidade proposta por F. López Alsina.

Porén, neste estudo temos base para discrepar sensibelmente con esta atribución territorial para a *Bregantinos* tardo-antiga, pois parte do territorio cartografado por F. López Alsina asociámolo de feito á veciña *ecclesia* de *Prutenos* (*vid. §10.90*). Cómpre limitar así a *Bregantinos* tardo-antiga, dun xeito tamén hipotético pero coido que máis firme, só ás entidades alto-medievais de Bergantiños e Faro (cfr. §9.3).

Estes lindeiros inclúen, pois, a área da actual Coruña; e isto é especialmente significativo na medida en que, de concedérmolles credibilidade á referencia corrompida do *F[a]rensis portus* que obra no *corpus* pseudo-valeriano (*Fruct.*, 7), obteríamos outro rexistro coronímico de contido xurisdiccional na mesma bisbarra (cfr. §5.6). Por suposto, isto abre a posibilidade dunha bipartición visigoda do primitivo *Bregantinos* suevo, xa en consonancia coa territorialidade medieval, cando efectivamente atoparemos esta área dividida entre os anteditos *territoria* de Bergantiños e Faro.

10.90. *Prutenos*

Citada sen especificación xurídico-territorial, a igrexa iriense de *Prutenos* (*Par.*, XI, interpolación iriense A) aparece en só dúas das cinco versións manuscritas que conteñen a listaxe parroquial iriense (David, 1947a: 42, nXI.8). Esta igrexa non forma parte do contido xenuíno do *Parroquial*, pero xulgámola unha interpolación pre-alto-medieval, polo que se xustifica a súa inclusión nesta listaxe como entidade local tardo-antiga (cfr. §6.3). O seu carácter interpolado ten motivado a súa elusión por boa parte dos estudosos que se teñen achegado á xeografía local sueva. F. López Alsina (1988) ten achegado colateralmente —nun mapa (*vid. doc. 3.8*)— unha proposta de redución desta *ecclesia* na contorna da actual Ordes, no que dende o Medievo serían os arciprestados de Montaos e Barbeiros. Con todo, este mesmo espazo asociámolo xa, hipoteticamente pero con mellores argumentos, ás veciñas

ecclesiae de *Celticos* e *Coporos* (vid. §§10.87-88). Polo demais, F. López Alsina (*op. cit.*) tratou de reducir todas as igrexas das interpolacións irienses nun mesmo mapa, o que coidamos que é un erro ao non reparar na duplicidade e diacronía destas interpolacións. En efecto, *Prucios*, citado na interpolación B e que F. López Alsina identifica atinadamente co arciprestado homónimo, correspóndese precisamente co *Prutenos* da interpolación A (cfr. §6.3). Nestas circunstancias, podemos formular a correspondencia estrutural da *Prutenos* tardo-antiga sobre a base da súa relación segura co posterior arciprestado de Pruzos.

A correspondencia que vou propoñer é completamente conxectural, limitándose á coherencia territorial entre as igrexas identificadas. Ubicamos *Prutenos* no espazo que imos asociar aos antigos *Artabri* (cfr. §11.9), do que de certo é tamén herdeira a veciña igrexa tardo-antiga de *Bregantinos* (§10.89). Ambas as igrexas son pois resultado da fragmentación dunha *ciuitas* romana moito máis extensa, que asociamos ás entidades locais alto-medievais de Bergantiños, Faro, Nendos, Présaras e Pruzos, amais de, probabelmente, Bezoucos e Trasancos. A delimitación de *Bregantinos* e *Prutenos* non pode facerse senón por un criterio de contigüidade cos seus herdeiros coronímicos Bergantiños e Nendos. Cómpre atribuír así Présaras a *Prutenos*, pois a solución contraria antollaríase difícil por simple distancia; e polo mesmo tamén cómpre atribuírlle Nendos, sen a que se reduciría a territorial entre Pruzos e Présaras. *A priori* poderíanse atribuír tamén a *Prutenos* os veciños Bezoucos e Trasancos; pero poida que estes foran simplemente eludidos do *Parroquial* e as súas interpolacións como de feito o foi todo o extremo setentrinal galaico, se cadra por atribuírse á sé britoniense e non á iriense, ou por non estaren aínda establecidos os límites diocesanos. En suma, a correspondencia estrutural que emerxe para *Prutenos* son os *territoria* e *diocesis* alto-medievais de Nendos, Présaras e Pruzos (vid. §9.3).

10.91. *Tude*

O encabezado tudense presenta unha certa variabilidade na tradición manuscrita: namentres a edición crítica do padre P. David (1947a: 42, nXII.1) recolle simplemente *ad Tudensem*, a metade das versións especifican *ipsam Tudem*, e o segundo texto do padre G. de Loaisa enuncia *Tudensis teneat*. Ningunha destas variantes afecta ás implicacións que, dentro do noso limitado propósito, ten o encabezado: a correspondencia, por enteiro obvia, é a actual Tui, e a subseguinte fórmula *ecclesias que in uicino sunt* afecta invariabelmente á nómina de igrexas sitas na súa propia xurisdición local de época sueva. Como acontece coas demais sés episcopais para as que o *Parroquial* recolle tal fórmula (vid. §§10.1; 10.23), é a redución de cada unha destas *ecclesiae in uicino* o que nos permite concretar a correspondencia estrutural da Tui sueva coa territorialidade medieval:

- 1ª. — *Turedo* (Par., XII, 2);
- 2ª. — *Tabulela* (*ibid.*, XII, 3);
- 3ª. — *Lucoparre* (XII, 4);
- 4ª. — *Aureas* (XII, 5);
- 5ª. — *Langetude* (XII, 6);
- 6ª. — *Carisiano* (XII, 7);
- 7ª. — *Toruca* (XII, 11).

Polo medio restan tres igrexas de constancia documental moi variábel na tradición manuscrita do *Parroquial*, o que pode ser debido ao seu carácter ata certo punto interpolado (cfr. §6.4). Por iso, coido oportuno tratalas conxuntamente ao remate do apartado, malia alterar a orde textual da edición crítica de P. David:

- 8ª. — *Marciliana* (XII, 8);
 9ª. — *Turonio* (XII, 9);
 10ª. — *Celesantes* (XII, 10).

O espazo diocesano da Tui sueva abrangueu sen solución de continuidade —e así acontecería ata o século XII— terras hoxe divididas entre Galiza e Portugal. É por isto que o seu estudo conta cunha bibliografía un chisco máis ampla cá das restantes sés, ao ficar baixo o interese directo das tradicións investigadoras dos dous países. E é aquí tamén onde se perfila con meirande claridade a eiva desta común atención parcial ao problema, pois a atención exclusiva ás igrexas actualmente galegas ou suevas implica de seu a arbitrariedade de discernir *a priori* cales entran ou non no ámbito de estudo. Isto ten provocado que para Tui, malia a súa meirande atención historiográfica, rara vez se teñan atendido a todos os datos dispoñíbeis, ao subordinalos á distinción, máis ou menos apriorística, das igrexas que se inclúen ou se exclúen do estudo. A atención compresiva que aquí propoñemos encetar coa totalidade do *Parroquial*, que pretende superar precisamente esta eiva para a súa interpretación global, resulta pois a todas luces especialmente perentoria para o caso específico da sé tudense.

Turedo, restitución crítica do padre P. David (1947a: 42, nXII.2) para a primeira igrexa *in uicino* tudense, só está representada por unha das versións manuscritas do *Parroquial* —o primeiro texto do padre G. de Loaisa—, opoñendo outras dúas *Toredo* e *Toreio* cada unha, outras dúas coincidentemente *Torello*, e outras tres *Torelo*. Nestas circunstancias semella francamente difícil que a forma orixinal fose a restituída por P. David, pois dous terzos dos documentos inciden na presenza da sonante lateral *-(l)-*; sendo a ademais a variante *Toreio* máis doada de explicar como corrupción dunha grafía orixinal *-l-* do que *-d-*, a non ser que se conciba resultado da propia evolución romance por caída do *-d-* intervocálico. Neste último caso cumpriría pescudar un topónimo sen este fonema, algo que certamente non se fixo nunca, tendéndose sempre a admitirse dun xeito excesivamente automático a restitución de P. David. Desta tendencia xeral cómpre excluír a A. A. Fernandes (1997: 78), que opuxo a alternativa, “dada a vulgaríssima confusão de *t* e *c*” —o que pode ser certo en caligrafía visigótica—, dunha forma orixinal non referendada pola tradición manuscrita: **Corello*, do que resultaría unha redución en Corelo, na freguesía de Vascões, Paredes de Coura. Seguiuno, sen citalo, o padre M. Carbajal Sobral (1999: 241); e J. de Alarcão (2001: 45) fíxose eco da mesma proposta, que matizou sen chegar a propoñer ningunha alternativa, preguntándose se caería sequera no actual territorio portugués. S. Vila Botanes (2000: 86) decantouse pola afinidade fonética co antigo pobo dos *Turodi* para postular a súa redución en San Cibrao de Las (*vid.* §11.69). Esta proposta vai ser criticada por J. C. Sánchez Pardo (2014a: 450-451) por implicar territorio previsiblemente auriense; pero este argumento non semella decisivo, pois sabemos que os lindeiros diocesanos suevos diferiron sensibelmente dos actuais, e o propio J. C. Sánchez Pardo fai algunhas propostas nesta liña. Máis ben o que desbota, ao meu ver, unha localización tan afastada é o feito da calificación de *Turedo* como *ecclesia in uicino*, o que certamente tampouco conforma un argumento decisivo polo simple feito de ignorarmos a extensión da xurisdición local tudense de época sueva.

Sexa como for, a redución de meirande predicamento para *Turedo* é o *Touredo*, na parroquia de Luneda, A Cañiza (Fernández Rodríguez, 1994; Díaz y Díaz & Vilariño Pintos, 2002: 539). Porén, *Touredo* aporta unha afinidade lingüística máis aparente do que efectiva, pois de tratarse *Turedo* do étimo latino nin o ditongo inicial nin a propia mantención da dental sonora intervocálica (*-d-*) entran dentro da evolución regular galego-portuguesa. En circunstancias normais non desbotaríamos esta posibilidade, pero o certo é que estamos perante unha proposta baseada nunha restitución toponímica que xulgamos errónea, sendo *Torel(l)lo*, con diferenza, a variante máis sistemática na tradición manuscrita; e caendo

Touredo, ademais, no mesmo espazo no que imos situar un dos *pagi* tudenses, *Erbilione* (vid. §10.94). Ademais, unha afinidade toponímica semellante á de Touredo coa forma convencional *Turedo* atopamos en Turido, lugar da parroquia de Alcabre, Vigo, coa vantaxe de se situar nunha zona que sabemos con certeza parte do *uicinum* tudense.

A seguinte *ecclesia in uicino*, *Tabulela*, é outra restitución crítica sen referendo na tradición manuscrita, desta volta sen ningún en absoluto: dous documentos aportan a variante *Tabolela*, e os demais, cada un, *Tabolea*, *Taboleia*, *Toboleia*, *Tolobera*, *Torobera*, *Torobeira* (David, 1947a: 42, nXII.3). Malia semellante variabilidade, a redución é desta volta consensual: Santa María de Taboexa, As Neves (Fernández Rodríguez, 1994; Fernandes, 1997: 78; Carbajal Sobral, 1999: 241; Sánchez Pardo, 2014a: 451). Tanto A. A. Fernandes (1997: 78, n196) como J. C. Sánchez Pardo (*op. cit.*) salvan a aparente irregularidade evolutiva postulando un étimo con terminación *-eia*, o cal certamente pode apoiarse nas variantes dispoñíbeis, segundo vimos. Este último salienta tamén no contexto arqueolóxico desta proposta o castro de Altamira, con nivel de ocupación baixo-romana (cfr. López Quiroga & Rodríguez Lovelle, 1999).

A igrexa de *Lucoparre* presenta tamén unha certa variabilidade toponímica nas diferentes versións manuscritas do *Parroquial*, que aportan outras formas do topónimo coma *Locoparre*, *Loucoparre*, *Ludo parre*, *Ludo parre* e *Ludo patre* (David, 1947a: 43, nXII.4). A. A. Fernandes (1997: 78) propuxo reducir esta igrexa sueva na freguesía de Longos Vales, Monção, considerándoa “interpretación popular” do topónimo antigo, que aínda sería rastrexábel na documentación medieval na forma de *Longouares* (PMHI, p. 374). A crítica posterior ten admitido acotío esta proposta, embora non sempre con moito convencemento (Fernández Rodríguez, 1994: 86; Alarcão, 2001: 46; Sánchez Pardo, 2014a: 451). Mais esta non é a única opción. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 241) propuxo “los valles del Caselas y bajo Tea, Salceda y Salvatierra”; embora a súa omisión de todo argumento invita a eludir esta proposta. M. C. Díaz e D. Vilariño (2002: 539) propuxeron Lougares, Mondariz, co que volvemos ter unha certa afinidade toponímica, á prol da que cómpre engadir que tamén a documentamos no Medioevo como a *terra Longares* (vid. §9.8). A afinidade toponímica é semellante nesta e na primeira proposta consignada; pero ao meu ver o feito de identificarmos na contorna de Monção, e xa que logo de Longos Vales, o *pagus Erbilione* (vid. §10.94) inclina a balanza a prol da opción de Lougares, malia ser só secundaria na bibliografía.

O topónimo da seguinte igrexa, *Aureas*, é case consensual na tradición manuscrita do *Parroquial*, coa soa excepción do primeiro documento do *Liber fidei* que opón *Areas* (David, 1947a: 43, nXII.5). A afinidade toponímica ten debuxado un grande consenso na redución desta igrexa na actual Pontearreas ou na súa contorna (Carbajal Sobral, 1999: 241; Fernández Rodríguez, 1994; Díaz y Díaz & Vilariño Pintos, 2002: 539; Sánchez Pardo, 2014a: 451; &c.); pero polo mesmo exacto argumento toponímico podería ser tamén *Areas*, parroquia de Tui. En bibliografía máis antiga (Ferrando y Arnau, 1893: 61) atopo a suxerencia de *Sanctus Michaelis de Aurega*, igrexa citada no século XII (*ES*, XXII, 259); pero isto levaríanos ata a beira do Lima, moi lonxe de todas as demais *ecclesiae in uicino* tudenses.

A igrexa de *Langetude* só presenta este topónimo, forma crítica de P. David (1947a: 43, nXII.6) nunha das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo tres *Langetue* e as demais, cada unha, *Langetudine*, *Langenue* e *Longetude*. A. A. Fernandes (1997: 79) conxecturou unha interpretación literal da expresión “talvez de carácter não inteiramente toponímico” *longe Tude*, suxerindo así a súa correspondencia coa “parte da diocese mais afastada de Tui, no curso médio do Leres”. O padre M. Carbajal Sobral (1999: 241), se cadra pola afastada afinidade fonética, preferiu a opción de Longos Vales, Monção. Porén, a opción maioritaria é, pola certa afinidade fonética, A Lenguda, na parroquia de Santa Mariña de Pías, Pontearreas (Fernández Rodríguez, 1994: 87; Vila Botanes, 2000: 87; Díaz y Díaz & Vilariño Pintos, 2002: 539; Sánchez Pardo, 2014a: 451). O contexto arqueolóxico, moi evidente, sería o castro

de Troña, cun nidio vestixio de cristianización na actual ermida do Dóce Nome de Xesús (Sánchez Pardo, *op. cit.*).

A seguinte igrexa, *Carisiano*, aparece na tradición manuscrita tamén como *Carasiano* e *Carasino* (David, 1947a: 43, nXII.7). O padre M. Carbajal Sobral (1999: 241) ubicou a igrexa, sen fornecer argumentos, no val Miñor; por afinidade toponímica S. Vila Botanes (2000: 87) levouna ata Carrizáns, na parroquia de Escuadra, A Lama. J. C. Sánchez Pardo (2014a: 451), que subscribe esta proposta, engade como contexto arqueolóxico a existencia dunha ermida dos Anxos na parroquia.

A forma crítica do padre P. David (1947a: 43, nXII.11) para *Toruca* é tamén a variante máis frecuente na tradición manuscrita, con tres incidencias, opoñendo as restantes versións *Toraca*, *Toruaca*, *Tortuca* e *Turuea*. A. A. Fernandes (1997: 79), apoiando a variante *Toraca*, propuxo localizar esta igrexa sueva en Taranca, na freguesía de Río de Moinhos, Arcos de Valdevez, opción que semella subscribir o padre M. Carbajal Sobral (1999: 241). Porén, o feito de se constatar unha *mansio* viaria chamada *Toruqua* nos itinerarios baixo-romanos (*Ant.*, 430, 2), que actualmente tende a identificarse con Pontevedra (Pérez Losada, 2002: 272-275), semella apoiar sen moita marxe de dúbida esta mesma redución para a *Toruca* sueva (Fernández Rodríguez, 1994; Sánchez Pardo, 2014a: 452). Unha redución alternativa para *Turoqua*, e por extensión para *Toruca*, é Tourón, Pontecaldelas, seguida por J. de Alarcão (2001: 46). Como argumenta J. C. Sánchez Pardo (*op. cit.*), o feito de unha *Toruca* pontevedresa arredar o Morrazo do ámbito diocesano iriense (cfr. §10.80) non supón un inconveniente decisivo, pois non temos razóns para postular a contigüidade territorial como constante da xeografía eclesiástica sueva, e de feito temos máis casos semellantes, sendo o máis claro *ualle Aritia* (cfr. §10.26).

Nas restantes *ecclesiae in uicino* tudenses conséntase a súa ampla omisión por parte de preto da metade das versións manuscritas. Apenas tres documentos consignan *Marciliana*: só un con esta forma e dous como *Martiliana* (David, 1947a: 43, nXII.8). *Turonio* conséntase en tres versións: dúas con esta forma e outra máis como *Turinio* (*ibid.*, nXII.9). Por último, *Celesantes*, presente noutros tres documentos, presenta esta mesma forma en dous deles, variando o terceiro na simple xeminación do -s-: *Celessantes* (*ibid.*, nXII.10).

Verbo a *Marciliana* existe unanimidade a prol da súa correspondencia coa aldea de Marzán, na parroquia e concello do Rosal (Fernandes, 1997: 79; Carbajal Sobral, 1999: 241; Vila Botanes, 2000: 87; Sánchez Pardo, 2014a: 451-452). Como contextualización arqueolóxica, J. C. Sánchez Pardo (*op. cit.*) salienta o vindeiro Castro do Calvario, no que se rexistra un nivel de ocupación baixo-romano (cfr. Filgueira Valverde & García Alén, 1959: 85). Tamén a redución de *Celesantes* é unánime pola súa perfecta correspondencia toponímica con Cesantes, Redondela (Ferrando y Arnau, 1893: 61; Fernández Rodríguez, 1994; Fernandes, 1997: 79; Vila Botanes, 2000: 87; Díaz y Díaz & Vilariño Pintos, 2002: 539; Sánchez Pardo, 2014a: 452; &c.). Neste caso, J. C. Sánchez Pardo (*op. cit.*) salienta como contexto arqueolóxico o grande dinamismo mercantil da ría de Vigo na Tardoantigüidade.

Destes tres últimos topónimos *Turonio* é sen dúbida o máis significativo pola súa permanencia medieval, cando referenciou a nivel corográfico a xeneralidade do espazo diocesano tudense, segundo xa temos estudado (§9.8). A. A. Fernandes (1997: 79), cun interese só superficial por esta igrexa por ficar fóra do seu ámbito de estudo portugués, levouna a Vigo pola ubicación medieval da súa parroquia de Bembibre in *Turonio* (*LF*, 19). Porén, a referencia en cuestión débese á grande extensión deste antigo *territorium*, que de certo nin se reducía nin se centraba na contorna do actual Vigo. A correspondencia toponímica tende a levarse a Torroña, na parroquia de Burgueira, Oia (Ferrando y Arnau, 1893: 61; Fernández Rodríguez, 1994; Vila Botanes, 2000: 87; Díaz y Díaz & Vilariño Pintos, 2002: 539; Carbajal Sobral, 1999: 241; Pliego Vázquez, 2009a: 144; Sánchez Pardo, 2014a: 452; &c.). O testemuño hidaciano do topónimo xustificaría esta redución:

Uandali nauibus Turonio in litore Gallaeciae repente aduecti familias capiunt plurimorum (Hyd., *Chron.*, 131 [123]: ed. Mommsen, 1894: 24).

A concreción *in litore* para a referencia de *Turonio* pode apoiar certamente a súa correspondencia coa actual Torroña, encravada entre o Atlántico e a serra da Groba. Con todo, tamén podería pensarse nunha referencia xenérica, sen necesidade dunha ubicación litoral estrita. De ser así, o argumento fonético semella idéntico —embora con simplificación silábica— no propio castro de Troña, Ponteareas, nunha localización menos excéntrica que se cadra xustificaría mellor o carácter epónimo da igrexa primitiva de *Turonio* para o *territorium* medieval homónimo.

Sexa como for, poida que *Turonio* pasase a ser o fulcro político da propia cidade de Tui no período visigodo, o que explicaría que dende o Alto Medievo emerxa como corónimo da xeneralidade do seu espazo diocesano. Concibirmos *Turonio* como sé do *comes ciuitatis* visigodo en contraposición a unha *Tude* na que radicasen as estruturas episcopais é ao meu ver unha hipótese atractiva, que podería explicar, tamén, a anómala existencia, despois da enigmática ceca de época sueva LATINAMVNETANTV (Núñez Meneses, 2017 = 2018: n.º. 68), de dúas lendas monetais visigodas, TVDE ou TVPE (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 152; 212-214; 241; 325-326; 429-430; 563; 609; 630; 711) e TORNIO (*ibid.*: n.º. 149), para a cidade e o *uicinum* tudense. A primeira foi unha das cecas de meirande continuidade da Galiza visigoda (Pliego Vázquez, 2009a: 144); a segunda formou parte das emisións triunfais de Recaredo, e como denotou o padre P. David (1947a: 43, nXII.9), correspóndese á igrexa que estamos a estudar. Trátase dunha das poucas igrexas *in uicino* das que se constata sen grandes dúbidas unha emisión monetar, polo que, dado o protagonismo corográfico que vai acadar nos séculos seguintes, podería estar a denotar a existencia da variabilidade ou duplicidade do fulcro político da *ciuitas* tudense tardo-antiga.

Estre as noticias históricas do Tui tardo-antigo non quero deixar de mencionar a súa importancia no ciclo lexendario de Paio, pois foi nesta cidade, definida como *urbs*, onde se tería producido a traizón de Vítiza ao pai do anterior, Fáfila (*Alb.*, XIV, 33). Pénsase que Vítiza puido ter residido en Tui nesta época por mor da súa asociación ao trono polo seu pai Exica deica o 694/698-701; asociación materializada co goberno provincial da Galecia (López Carreira, 2008: 105; Barroso Cabrera & *al.*, 2015: 81ss.; Fernández Calo, 2018a: 321-323). Tui perfilárase, xa que logo, como efémero centro provincial tardo-visigodo.

As reducións de *ecclesiae in uicino* tudenses exentas de controversia debuxan un espazo limitado á beira dereita do río Miño, ou sexa, á actual Galiza. Os puntos extremos seguros sitúanse en *Toruca*, *Aureas* e *Turonio*. Isto permite postular a correspondencia estrutural do *uicinum* tudense de época sueva, alén do propio couto tudense primitivo, coas *terrae* pleno-medievais de *Fragoso*, *Lourinnea*, *Maniola*, *Mineore*, *ripa Tene*, *Salceta* e *Taraes*; amais se cadra de *Lougares*. Isto correspóndese á práctica totalidade do que no Pleno Medievo, coa excepción do arciprestado de San Martiño, vai ser a grande terra de *Turonio*, entidade que coidamos meramente corográfica, con independencia de que puntualmente se correspondese a unha auténtica tenza condal por agregación de *terrae* preexistentes (cfr. §9.8).

10.92. *Annoue, Annouenses*

A tradición manuscrita arredor da igrexa sueva que tratarei neste apartado (*Par.*, XII, 12) repártase aproximadamente pola metade entre a forma crítica *Aunone* do padre P. David (1947a: 43, nXII.12) e *Agnoue*, presentado outra versión máis a variante *Augnone*. Xulgamos que o mesmo *pagus* aparece mencionado como *plebs*, baixo a forma étnica, e restitución crítica convencional, *Aunonenses*, nas fontes cronísticas do século V (Hyd., *Chron.*, 233; 239; 249 [229; 235; 243]; *vid.* §§5.7; 7.9). F. Mateu i Llopis (1942: 40) dá noticia dunha ceca

visigoda AVIONO, que non se recolle no recente e exhaustivo catálogo de R. Pliego (2009b) de xeito que asumirei que se trata dunha lectura errónea, se cadra —inclinárame a pensar— referente a *Cassauio* (vid. §10.65). Mais con *Auiono* ou sen ela, coido que hai base para restituírmos tanto o topónimo parroquial coma o etnónimo hidaciano en *Annoue* e *Annouenses*. A confusión das letras *u* e *n* entra dentro do común nos procesos de transmisión textual en xeral e na caligrafía visigótica en particular, polo que non resulta aventurado suxerila neste caso (cfr. Fernandes, 1997: 80), onde nos vai axudar a concretar a redución xeográfica da entidade en cuestión.

A historiografía arredor da localización de *Annoue* e os *Annouenses* é variábel e complexa, en parte debido á inusitada diversidade de testemuños. As propostas poden clasificarse en tres grupos: limiás, atlánticas e miñás. Verbo ao primeiro grupo, que se refire ao Lima portugués, A. A. Fernandes (1997: 12) propuxo localizar o *pagus* en A Nova, freguesia de Calheiros, Ponte de Lima, para el interpretación popular, con falso artigo, dun topónimo xenuíno **Annova*. A mesma proposta recolleu o padre M. Carbajal Sobral (1999: 241). Porén, J. de Alarcão (2001: 46) recusou esta localización en base aos *Annouenses* teren sostido un enfrontamento político cos suevos, algo para el desbotábel nesta área do fulcro centro-occidental do Reino. Non vai opor, con todo, ningunha alternativa, aínda defendendo a relación léxica co nome antigo da illa de Ons, *Aunios* (Plin., *Nat.*, IV, 111) —afinidade debida, ao meu ver, meramente á forma espuria do etnónimo—, sen que isto o comine a postular aquí decididamente a redución da igrexa. Nun estudo posterior, J. de Alarcão (2015: 42) abandonará a tese da correspondencia entre *Annoue* e os *Annouenses* a prol doutro *pagus*, o bracarense *Aunego* (vid. §10.16). Emporiso, este autor introdúcenos coa súa primeira achega no grupo atlántico das propostas para a redución de *Annoue*, que vai ser o defendido por P. C. Díaz Martínez (2011a: 188-189). Este historiador identifica non moi lonxe da illa de Ons o pliniano *oppidum Abobrica* (Plin., *Nat.*, IV, 112; vid. §5.1), o que para el apoiaría unha redución costeira a norte do Miño para o *pagus* suevo. Porén, aquí situamos sen moita marxe de erro o propio *uicinum* tudense (cfr. §10.91).

É por iso que o conxunto máis verosímil de propostas é o miñán, que alude, por afinidade toponímica, á contorna de Avión (Mateu i Llopis, 1942: 40; Vila Botanes, 2000: 88; Sánchez Pardo, 2014a: 452-453). Certamente, a correspondencia lingüística só é aceptábel coa suposta forma numismática do topónimo; mais constatamos na veciñanza de Avión unha terra da Nóvoa medieval (vid. §9.8) que se achega máis á forma parroquial e cronística, e que ademais suxire a herdanza da estrutura política e eclesiástica do *pagus* suevo. Aínda no século XII a *División capitular* de Tui (cap. 3) citaba conxuntamente unha *terra de Nouoa et de Auion*. Nin que dicir ten que o topónimo de Avión garda relación co río Avia que dá nome a Ribadavia, fulcro da antiga terra de Nóvoa. Nestas circunstancias, coido que hai base para suxerir a cohesión tardo-antiga desta bisbarra.

P. C. Díaz Martínez (2011a: 188, n204) criticou a proposta miñá sobre a base de que ficaría “en una zona muy alejada de la que parece más verosímil” para a actividade dos *Annouenses* do século V. Con todo, non vexo razóns para manter esta crítica, pois o grande dinamismo desta comunidade e as súas embaixadas a longa distancia coa Galia visigoda implican probabelmente un certo acceso ao mar, pero non necesariamente unha ubicación litoral. Ademais, a proxección xeográfica dos *Annouenses* do século V puido ser meirande có do *pagus Annoue* do VI, pois o colapso das estruturas imperiais favoreceu sen dúbida procesos fluctuantes de agregación política, que neste caso terían freado e/ou revertido os compromisos acadados co poder suevo. Quero dicir, que igual si que os *Annouenses* do século V tiñan directo acceso ao mar, con independencia de que no VI atopemos o *pagus Annoue* decididamente radicado no interior.

Ao meu ver, en suma, cómpre ubicar o *pagus Annoue*, canda a *plebs Annouensis* —que xuntos abranguen todo o período suevo— na contorna das actuais Avión e Ribadavia, no

extremo occidental da actual provincia de Ourense. Malia a súa tradicional división entre as dioceses de Ourense e Tui, aínda no século XII se constata unha *terra de Nouoa et de Auion*, o que pode suxerir a súa cohesión anterior (vid. §9.8). O que suxerimos dende logo é a correspondencia estrutural desta dúplice terra medieval co *pagus* suevo.

10.93. *Sacria*

Definido como *pagus* tudense (Par., XII, 13), *Sacria* é unha forma referendada por só dúas versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo a metade *Sagria* e outras dúas *Sacra* e *Sagirica* cada unha (David, 1947a: 43, nXII.13). Este *pagus* foi ubicado polo padre M. Carbajal Sobral (1999: 241), entre interrogantes e sen mediar argumento ningún, no val do Fragoso. Pola contra, S. Vila Botanes (2000: 88) identificou un nidio argumento toponímico na actual parroquia de Sagra, O Carballiño, pola que tamén opta J. C. Sánchez Pardo (2014a: 453). A proposta en cuestión afástase do espazo previsibelmente tudense, penetrando na actual diocese de Ourense, pero dada a variabilidade da xeografía diocesana ao longo dos séculos isto non constitúe un argumento absoluto en contra; e ademais cómpre engadir que non se identifica aquí ningunha igrexa auriense. En concreto, coidamos que a vindeira localidade de Avión, tamén tradicionalmente auriense, foi tudense en época sueva á luz dos datos dispoñíbeis para outro *pagus* veciño, o de *Annoue* (cfr. §10.92). Seguirei tamén aquí, xa que logo, a redución de Sagra proposta para *Sacria* por S. Vila Botanes.

A correspondencia estrutural do *pagus* suevo de *Sacria* conduce á terra e arcediagado medieval auriense de Castela de Búbal, ao que cómpre engadir a todas luces Orcellón, non atribuíbel a ningunha outra entidade tardo-antiga. (vid. §9.6).

10.94. *Erbilione*

Definido como *pagus* tudense (Par., XII, 14), *Erbilione* é a forma máis constante deste topónimo, presente na metade das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo as restantes *Erbilone*, *Erbilhone*, *Erbilunge* e *et Bilione* (David, 1947a: 43, nXII.14). Se cadra exista algunha relación entre este *pagus* e os **Erbasi montes* nos que os vándalos cercaron aos suevos deica o 420 (Hyd., *Chron.*, 71 [63]). T. Mommsen (1894: 20, n71) optou pola variante *Nerbasis* —en ablativo— se cadra pola súa afinidade co etnónimo de época romana *Narbasoi* (vid. §11.54); pero no aparello crítico da súa edición do texto hidaciano cita *Erbasis*, *Neruasis* e *Merbasorum* como outras variantes da tradición manuscrita. Na versión isidoriana deste episodio histórico figura xa como forma crítica *in Erbasis montibus* (Isid., *Hist.*, 73), fronte ás variantes da tradición manuscrita *Eruasis*, *Herbasis* e *Neruosis* (Mommsen, 1894: 296, n15). Coido que, nestas circunstancias, cumpriría valorar as variantes con raíz *Erb-*, admitindo que os **Erbasi montes* gardan relación co *pagus Erbilione* constatado o século seguinte.

A. A. Fernandes (1997: 80-81) identificou un lugar de Ervelho, na freguesia de Cristelo Covo, Valença, coidando que *Erbilione* “deve ser um alongamento, que se não manteve, de **Erbilio*”. O orago mariano da parroquia sería outro argumento a favor, pero mesmo o seu propio topónimo, que fai derivar de **Crastello*, suxeriría para el as “remotas fortificações [... da] *civitas *Erbilio*”. J. de Alarcão (2001: 46) matiza esta proposta atopando topónimos semellantes na Galiza, coma Orbenlle, na parroquia de Budiño, O Porriño. Máis semellante aínda é a redución de M. C. Díaz e D. Vilariño (2002: 540): Erville, na parroquia de Cela, Tui. Así e todo, a proposta máis seguida é a de A. A. Fernandes (Vila Botanes, 2000: 88; Carbajal Sobral, 1999: 241; Sánchez Pardo, 2014a: 453).

Emporiso, os topónimos aducidos pola historiografía que me precede son relativamente comúns. A propia documentación medieval constata un *mons Eruilia* na contorna de Barxa, Celanova (Andrade Cernadas, 1995: 246), un pantano *Eruilie lama* no Páramo lucense (Par., *interpolación condal* B, 5), e unha *uilla Eruiliales* na contorna de Chaves (Costa, *LF*, pp. 89-90; 134-136). Porén, é evidente que o topónimo *Erbilione* contén un sufixo que non está

presente en ningún destes exemplos nin nos que xa se teñen fornecido. Poderíamos pensar, canda A. A. Fernandes (1997: 80), que despois da época sueva o topónimo tería perdido este aumento; pero o certo é que o atopamos noutro testemuño medieval, un diploma de Oseira de 1194 no que se ubica unha herdade *in territorio ripa Mini in uilla quam uocitant Uide subtu monte Eruelion* (Romaní Martínez, 1989: 100-101). Vide é parroquia das Neves, e cítase claramente ao pé dun monte *Eruelion* que supón o paralelismo máis evidente dos que dispomos co *pagus Erbilione* suevo. Na mesma liña, un diploma de Fiães ubica en 1175 outra herdade *in uilla que uocitant Caualeiros sub mons de Erbilia territorio Ualadares discurrente secus riuulo Caulalairo* (Ferro Couselo, 1995: 132). Non dei atopado ningún hidrónimo semellante a «Cabaleiros» no marco do antigo *territorium Ualadares*, pero a referencia non deixa de resultar elocuente. Vide atópase no val do Termes, ao pé dos montes da Paradanta que separan os actuais concellos das Neves e Arbo. Ignoro se o val do Termes se ubicou na antiga terra de *Ualadares* ou na de *ripa Tene*, pero dende logo coido que temos visos para asociar o *mons Eruelion* cos montes da Paradanta e *Erbilione* con algún punto desta serra e por extensión co *territorium Ualadares*. Se cadra no propio topónimo de Arbo teñamos etimoloxicamente presente, con alternancia vocálica, o mesmo radical que observamos en *Erbilione*.

En suma, a correspondencia estrutural de *Erbilione* pode establecerse con dabonda firmeza no *territorium* medieval de *Ualadares* (vid. §9.8).

10.95. *Cauda*

Definido como *pagus tudense* (Par., XII, 15), *Cauda* aparece como tal en tres das versións manuscritas do *Parroquial*, opoñendo outras tantas *Gauda* e outra máis *Girada* (David, 1947a: 43, nXII.15).

Malia as formas constatadas para este *pagus*, é moi probábel, como suxeriu A. A. Fernandes (1997: 81), que esteamos perante a común confusión entre *n* e *u*, e que o topónimo orixinal fose **Canda*. O mesmo estudoso identifica o topónimo exacto, Canda, na freguesía de Alvaredo, Melgaço, sita ao pé da cidade de Paderne, nome, asemade, doutra freguesía veciña. Dun xeito un tanto críptico, A. A. Fernandes engade que nesta freguesía de Paderne existiu unha igrexa de Santa Maria e São Salvador, aparentemente coidándoas partilladas dunha *ecclesia mater de Sancta Maria de Canda*. Mais non aporta fundamento documental ningún a prol desta sospeita, o que non semella ter sido óbice para que a práctica totalidade da historiografía posterior admitise a súa proposta (Carbajal Sobral, 1999: 241; Alarcão, 2001: 46; Sánchez Pardo, 2014a: 453). Só nunha súa máis recente revisión do problema, J. de Alarcão (2004: 342-343) ten reparado na posíbel relación do *pagus* suevo en cuestión coa *ciuitas Cantiensis* documentada en época romana, mantendo con reservas a proposta anterior, pero manifestando as súas dúbidas.

O problema da redución convencional asentada por A. A. Fernandes (*op. cit.*) para este *pagus* é que Alvaredo, Melgaço, sitúase no mesmo marco do *territorium Ualadares* medieval, onde identificamos con mellores argumentos o *pagus Erbilione* (vid. §10.94). Nestas circunstancias, coido que a solución idónea para a redución do *pagus Cauda* non é outra cá terra de Coura. Embora non resulte doado explicar unha derivación fonética estándar entre os dous topónimos como non sexa suxerindo erros de transmisión textual nas variantes reflectidas polo *Parroquial*, non se pode negar tampouco taxativamente o certo aire familiar que atopan entre eles. A proposta de Coura permítenos satisfacer unha área previsibelmente pertencente á diocese sueva de Tui pero non cuberta por ningunha outra das demais igrexas atribuídas a esta sé polo *Parroquial*; unha área que estivo ademais singularizada na xeografía tudense dende que as fontes medievais nos permiten apreciála, o que podería entenderse resultado dunha identidade local recuada no tempo coma a que estamos a defender para a época sueva. E finalmente, a terra de Coura áchase de certo a medio camiño entre *Erbilione* e

Ouinia, os *pagi* mencionados antes e despois da mesma polo *Parroquial* (XII, 14-16), polo que podemos apoiar a nosa proposta cun criterio de orde xeográfica que tantas veces se tentado enxergar neste documento.

A proposta defendida identificaría, pois, o *pagus Cauda* suevo coa terra de Coura medieval. Con todo, esta é unha *terra* de diminuta extensión para a que cumpriría prever un *pagus* matriz meirande. É por iso que non estará de máis atribuírlle tamén os veciños coutos de *Labrugia* e *Penna de Regina*, amais de *ualle de Uice* e *ripa Limia*, pois de certo a diocese tudense sueva se estendeu ata a beira do Lima (cfr. §9.8).

10.96. *Ouinia*

Definido como *pagus* tudense (*Par.*, XII, 16), *Ouinia* representa na tradición manuscrita do *Parroquial* a forma máis constante dun topónimo que tamén aparece isoladamente como *Obinia*, *Ouuenia* e *Omia* (David, 1947a: 44, nXII.16). A redución xeográfica non ofrece a mínima dúbida pola constatación dunha terra medieval de *Uinea* na contorna da actual Viana do Castelo (cfr. §9.8). Esta correspondencia foi verificada por A. A. Fernandes (1997: 81) e admitida por toda a historiografía posterior (Carbajal Sobral, 1999: 241; Vila Botanes, 2000: 88; Alarcão, 2001: 47; 2004: 347; Sánchez Pardo, 2014a: 453; &c.). A. A. Fernandes (*op. cit.*) suxeriu tamén como asentamento do *pagus* a veciña cidade de Santa Luzia. Pola contra, J. de Alarcão (*op. cit.*) opuxo a este recinto castrexo o tamén veciño xacemento de Vila Mou, con materiais baixo-romanos e xermánicos, como contexto arqueolóxico do *pagus* suevo.

A correspondencia estrutural de *Ouinia* limítase ao mesmo argumento que se forneceu para a súa redución xeográfica: a terra medieval de Vinha ou *Maritima* tudense; mais dado que a veciña de *ripa Limia* non conta con ningunha outra atribución mellor, tamén coido que cómpre atribuírla ao *pagus* suevo en cuestión (cfr. §9.8). Malia que a correspondencia romana é unha cuestión que deliberadamente deixo para máis adiante (§11.47), non estará de máis citarmos tamén a analoxía onomástica dun certo *uir clarissimus* do século II —documentado nunha adicatoria tarraconense pero procedente do *conuentus* bracarense— entre cuxos *cognomina* figura *Ouiniano* (*CIL* II, 4123 = *RIT*, 141). Se cadra o *pagus Ouinia* derive dun vello *fundus* ou *uilla* da familia deste mesmo persoeiro, da que lamentabelmente non podemos confirmar a súa patria local.

10.97. *Cartase*

A tradición manuscrita aporta para o tudense *pagus Cartase* (*Par.*, XII, 17) unha forte variabilidade toponímica, ficando representada esta forma crítica do padre P. David (1947a: 44, nXII.17) por só unha das versións. Outras dúas opoñen *Cartasse*, e as demais *Gartese*, *Quartese*, *Quarteso* e *Cortese* cada unha.

A. A. Fernandes (1997: 82) ubicou este *pagus*, por afinidade toponímica, no lugar de Cartas, freguesia de Mentrestido, Vila Nova de Cerveira, ao pé da cidade de Cossourado onde para el se asentaría a suposta *ciuitas Cartase*. Investigadores posteriores concordaron dun xeito máis ou menos patente con esta proposta (Carbajal Sobral, 1999: 241; Vila Botanes, 2000: 88; Alarcão, 2001: 47; Sánchez Pardo, 2014a: 453). Entre eles, con todo, J. de Alarcão (*op. cit.*), preferiu salientar como contexto arqueolóxico de Cartas o veciño xacemento de Lobelhe, con vestixios baixo-romanos e xermánicos. Pola miña banda, pregúntome por qué nunca se puxo en relación este *pagus* co nome antigo de Valença do Minho, Contrasta (cfr. Herculano, 1854: 431), malia a evidente —embora difusa— afinidade toponímica.

O certo é que, optemos por Cartas ou Contrasta, toda esta beira esquerda do Miño é a única zona potencialmente atribuíbel ao espazo diocesano tudense que ficaría sen unha ningunha outra igrexa identificada con claridade, e que a anterior que cita o *Parroquial* (XII, 16) é inmediatamente adxacente a ela (*vid.* §10.96), co que se podería alegar tamén o criterio de orde de mención textual. A correspondencia estrutural que se perfila é a *terra* de *ripa*

Minei, canda a castelanía de Cerveira e por suposto a beira esquerda do Miño do couto medieval de Tui (cfr. §9.8).

10.98. *Britonia e o monasterium Maximi*

Britonia insírese sen dúbida na Tardoantigüidade na categoría de *ciuitates* episcopais galaicas, mais o seu testemuño non provén, como tal, do *Parroquial suevo* senón da *Tradición canónica hispana*, a través da asistencia de bispos britonienses a concilios suevos e visigodos e á subscrición das súas actas (vid. §8.9). No *Parroquial*, a metade das versións enuncian esta sé e as súas dependencias cun insólito criterio étnico: *ad sedem Britonorum; ecclesias que sunt intro Britones*. É certo que a outra metade opoñen fórmulas de carácter netamente «territorial», tales como *ad sedem Bretonicam* ou *Bretunicam; Britonacensis teneat*; e máis sorprendentemente, *ecclesias que in uicino sunt* (David, 1947a: 44, nXIII.1). Probabelmente atinase o padre David cando na súa edición crítica optou polas fórmulas «xentilicias» en detrimento das «territoriais», pois semella evidente o seu carácter arcaizante e resultaría difícil explicar semellante mención de carácter étnico por unha interpolación medieval. O carácter xentilicio ou persoal que tivo a igrexa bretoa non vai en detrimento da súa territorialización ao longo da Tardoantigüidade, o que ao meu ver tivo que ocorrer xa no período suevo-católico, cando os bispos britonienses subscibiron canons relativos ao ordenamento niceno (Fernández Calo, 2018a: 246-247). Non creo que poida haber dúbidas de que este proceso culminase xa definitivamente baixo dominio visigodo. Porén, persoal ou territorial, a igrexa bretoa estivo dende logo asociada a asentamentos circunscritos a un espazo determinado, e iso significa que cómpre manter para ela o obxectivo que rixe este catálogo: a redución xeográfica e, a través dela, a correspondencia estrutural.

Existe dabondo consenso en reducir *Britonia* a Santa María de Bretoña, A Pastoriza (García y García, 2000; Young, 2002: 77). A actual igrexa parroquial fundouse sobre un castro con restos de muros e foxos, e dentro deste recinto sería onde se atoparon os vestixios da basílica e necrópole tardo-antigas (Chamoso Lamas, 1975). S. Young (2002: 78) suxire asemade que o asentamento de *Britonia* neste lugar concreto respstaría ao costume británico de construír igrexas dentro de límites circulares. Recentemente, J. M^a. Rodríguez Díaz (2010) ten querido levar *Britonia* a Santo Martiño de Mondoñedo ao identificalo co *monasterium Maximi*, insistindo en que a sé britoniense sería de dependencia persoal e non territorial e que tería que depender necesariamente dun bispo-abade. Con todo, esta proposta, aínda admitindo que o mosteiro en cuestión se localizase aquí, resulta claramente desvantaxosa a nivel toponímico e, hoxe por hoxe, tamén a nivel arqueolóxico, ademais de non atender á evidencia de terse *Britonia* «territorializado» ao longo da Tardoantigüidade. Non vexo, pois, motivos para levar a fóra de Santa María de Bretoña a identificación do asentamento da sé britoniense.

É incerta a relación que *Britonia* poida ter co *monasterium Maximi*. Dende o padre P. David (1947a) véñse repetindo que a sé britoniense tería unha organización afín ás igrexas «célticas» ou «insulares» que xurdiron en Irlanda dende o século V, axiña difundidas á Gran Bretaña e á diáspora bretoa, entre a que figuraría o noso caso. Esta organización fundamentaríase no vencello persoal —non territorial, propio da cristiandade romana— entre o fiel e un bispo de autoridade abacial, asentado nunha comunidade monástica. Evidentemente, a mención britoniense do *Parroquial suevo*, coa súa referencia aos *Britones* e ao *monasterium Maximi* (Par., XIII), referendaría a extrapolación deste modelo ao noso caso. Con todo, o funcionamento das igrexas británicas tense revelado ben máis diverso do que se pensaba cando P. David adiantou esta hipótese (Young, 2002), de xeito que non podemos nin moito menos afirmar a correspondencia do *monasterium Maximi* co fulcro episcopal britoniense, e xa que logo tampouco con Santa María de Bretoña. Acotío tense situado o *monasterium Maximi* en San Martiño de Mondoñedo, Foz (Chamoso Lamas, 1975; Rodríguez

Díaz, 2010), pero a asociación é plenamente circunstancial e non se basea en ningún dato positivo (García y García, 2000: 83). Tanto se neste mosteiro se asentou a autoridade episcopal britoniense coma se non, resulta plausíbel formular a súa correspondencia con Santa María de Bretoña, onde todo apunta a que nalgún intre se asentase Britonia, especialmente coa súa territorialización ao longo dos períodos suevo-católico e visigodo (cfr. Fernández Calo, 2018a: 246).

Presúmese que a igrexa britoniense se fundase ao longo do *século escuro suevo* por inmigrantes bretóns, funcionando como instancia político-relixiosa da súa comunidade sobre un espazo que, definido polo posterior proceso de territorialización, cómpre identificar coa actual diocese de Mondoñedo —canda a de Oviedo, outra súa herdeira institucional— e se cadra parte da actual Asturias (cfr. David, 1947a; Díaz y Díaz, 1976: 114; *id.* & García Piñeiro, 2002: 212; Carbajal Sobral, 1999: 214; García y García, 2000; Young, 2002; Calo Lourido, 2010: 232-236; Rodríguez Díaz, 2010; Fernández Calo, 2018a: 230; 246-247; &c.). A diáspora bretoa asóciase á inseguridade que viviu a Gran Bretaña no século V, pola presión que as comunidades autóctonas sufrían de mans dos inmigrantes anglo-saxóns. Segundo S. Young (*op. cit.*), os bretóns puideron chegar á Galesia en calidade de mercenarios contratados polas autoridades locais, e en calquera caso favorecidos pola común cidadanía romana que os xunguía aos propios galaicos. Evidentemente, nos estándares da época este proceso de implantación non puido ser completamente pacífico, pasando a seren os bretóns un suxeito político máis no norte da Galesia onde as comunidades locais tardaron moito en seren integradas polo poder suevo e mesmo semellan terse dado procesos de retracción das estruturas civís entre elas (*vid.* §13.6). Os bretóns puideron ter xogado un papel decisivo na evanxelización do norte da Galesia (Fernández Calo, 2019a: 57) e nos particulares usos eclesiais da rexión aínda vixentes baixo o dominio visigodo (Ferreiro, 1991).

Hai uns anos, L. A. García Moreno (2007) contestou o forte consenso arredor da orixe bretoa de *Britonia* sobre a base da súa fraca documentación, limitada a un par de referencias aos *Britones*, como amosamos. Poida que este grande estudoso da Tardoantigüidade hispana leve razón ao incidir na precariedade do rexistro, pero coido que a súa alternativa, interpretar as referencias bretoas dentro do acervo lingüístico paleo-hispánico da Galesia e a fundación desta igrexa por parte da propia monarquía sueva, sobre a mera base da afinidade antroponímica do bispo britoniense *Mahiloc* cos caudillos suevos Maldras e Malarico, resulta unha opción moito máis especulativa que admitir as necesarias consecuencias do etnónimo *Britones*.

Todo apunta, en suma, a que a igrexa britoniense fose fundada por inmigrantes bretóns, mantendo unha organización de tipo persoal ata a súa territorialización como consecuencia da súa integración nas estruturas eclesiásticas nicenas e a consolidación monárquica ocorridas ao longo dos dominios suevo-católico e visigodo. Poida que o seu bispo tivese en orixe unha dignidade abacial e residise nunha comunidade monástica, que de ser así podería identificarse co *monasterium Maximi* citado no *Parroquial suevo*, cuxa localización se especula entre San Martiño de Mondoñedo e Santa María de Bretoña. Dende logo, coa territorialización do bispado, desenvolveríase unha *ciuitas* episcopal de *Britonia* análoga canda menos a nivel xurídico a todas as demais da Galesia, e que xa si cómpre identificar claramente, por criterio toponímico e arqueolóxico, con Santa María de Bretoña. O bispado tivo, iso si, unha sé en certa medida itinerante, segundo se desprende da súa alternancia con **Laniobris* nas subscricións conciliares visigodas, localidade que se revelaría o asento puntual, alternativo, dos seus bispos (§10.99).

Verbo á correspondencia estrutural, Santa María de Bretoña sitúase no marco da *terra de uilla Arienti*, probabelmente xunguida ao máis antigo e máis extenso *territorium* de Montenegro, que albiscamos ocupando no Alto Medievo todo o norte da bisbarra chairega. De optarmos por unha orixe en San Martiño de Mondoñedo, a correspondencia medieval

levaríanos ao *territorium inter Euue et Maseme*, se cadra segregado primitivamente do meirande —e enigmático— *territorium Late*[- - -] (cfr. §9.5).

10.99. *Laniobris*

Laniobris é unha das poucas comunidades da nosa Tardoantigüidade que non constatamos polo *Parroquial suevo* senón pola suscripción dos seus bispos nos concilios III, XIII e XVII de Toledo. Xa se puxo de manifesto no seu momento que a alternancia destas subscricións coas de bispos britonienses suxiren que *Britonia* e *Laniobris* constituíron un mesmo bispado (§8.9). Non semella doado determinar as implicacións deste feito. O certo é que a derradeira referencia da sé britoniense provén do terceiro concilio de Braga (675), non constando a suscripción dos seus bispos nos concilios xerais visigodos dende o duodécimo de Toledo (681), cando van comezar aparecer, embora só puntualmente, bispos laniobrenses. Tentado conciliar dun xeito congruente estes datos, S. Young (2002: 117) conxectura que no século VII se asistise á territorialización da sé britoniense e finalmente ao seu traslado a *Laniobris*. Porén, esta proposición desatende a evidencia dun bispado laniobrense antes de rematar o século VI, á altura do terceiro concilio de Toledo (589). Ao meu xuízo a territorialización de Bretoña tivo que darse xa en época suevo-católica (*vid.* §10.98), e a súa alternancia con *Laniobris* na *Tradición canónica hispana* só pode entenderse como, precisamente, unha tal alternancia: a residencia alterna destes bispos en *Britonia* e *Laniobris*, por razóns que non coñecemos e que se cadra se antolle inxenuo tentar responder cos datos dispoñíbeis; pero sen que por forza unha tivese que ser posterior á outra. O que coído que podemos afirmar é que *Laniobris* foi canda menos puntualmente unha das *ciuitates* episcopais da nosa Tardoantigüidade, e que como tal cómpre estudala aquí coma unha das comunidades locais do mesmo período.

Malia *Laniobris* entrar na nómina de «bispados enigmáticos» da nosa Tardoantigüidade (Fernández Calo, 2018: 313), e non documentarmos nada máis del ca tres esporádicas suscripcións episcopais, semella terse acadado algún consenso arredor da súa redución: o golfo ártabro. Lamentablemente, a razón deste consenso non semella fundamentarse máis ca no mimetismo bibliográfico. En efecto, hai cincuenta anos, M. R. García Álvarez (1975: 62), creu resolver o enigma laniobrense —canda menos no que respecta á súa ubicación xeográfica— fornecendo unha correspondencia toponímica exacta no lugar de “Lañobre”, Arteixo; e a historiografía posterior non deixou de repetir esta proposta (v.g. Chao Espina, 1980: 454; Rivas Fernández, 2003: 31; García Moreno, 1974a: 222; 1998: 1357; Curchin, 2008: 123; &c.). Porén, non existe ningún Lañobre nin en Arteixo nin en toda a actual Galiza, senón unha aldea de Rañobre, na parroquia de Oseiro do citado concello. Embora resultaría lexítimo postular un insólito rotacismo inicial para salvar a etimoloxía (*Laniobris* > **Lañobre* > *Rañobre*), a pretensión de correspondencia toponímica exacta na que se ten fundamentado esta proposta vira nunha simple aparencia... De engadirmos o lonxe que fica Rañobre do espazo presumiblemente britoniense, a actual diocese de Mondoñedo, o que obtemos é moito menos: unha simple especulación toponímica contraria a todos os demais datos dispoñíbeis.

Sobre a base do inexistente “Lañobre”, L. A. García Moreno (1998: 1357) ten suxerido ademais a súa correspondencia co antigo *castellum* **Blaniobrensis* (CIL II, 2902 = 5667 = *IRPL*e, 109 = 170). Evidentemente, non pode tratarse do mesmo asentamento toda vez que o citado *castellum* pertenceu aos *Celtici supertamarci* e a zona de Arteixo aos *Artabri* (cfr. §§11.9; 11.26); mais de admitirmos un étimo afín para *Laniobris* obteríamos un rotacismo máis probábel por situarse nunha secuencia consonántica (**Blaniobris* > **Braniobris*). A evolución seguiría sen ser canónica, pois a secuencia *bl-* debería de ter producido a africada *ch-*, e restaría aínda a caída da oclusiva inicial (**Braniobris* > **Raniobris*). Do mesmo xeito que para admitirmos esta etimoloxía cómpre establecer un cúmulo de hipóteses inverificábeis entre as que figura a caída dun dos fonemas, resultaría canda menos igual de lexítimo pensar na caída do *-l-*, co que obteríamos un máis común topónimo Bañobre, que de feito denomina

dúas parroquias, en Miño e Guitiriz, cuxa correspondencia co bispado laniobrense-britoniense resulta máis plausíbel, canda menos no último caso.

Se desbotamos a opción de Rañobre, ao meu ver inxustificada, o que nos restan son as propostas de identificación tradicionais, que tentaban ubicar *Laniobris* no ámbito da súa herdeira a diocese mindoniense. Xa no seu momento F. Reigosa (1953) sintetizou as opinións existentes; pero aproveitou para resumila a través de quen tiven noticia dela, J. Freire Camaniel no seu voluminoso libro arredor da cristianización da Galecia:

Francisco Reigosa opina que la diócesis Laniobrense sería una de tantas desaparecidas y fundida con las que sobrevivieron, y, ampliando esta idea recoge “dos hipótesis, fundada una y otra”. La primera es la de Mato Vizoso: San Martín fundaría en Galicia varios monasterios episcopales, como el de Dumio “con toda probabilidad uno de ellos lo fue el Monsaterio de Máximo, relacionado en la distribución de jurisdicciones de Vivero, próximo al río que hoy llamamos Landrove, el obispo del cual concurríese a los concilios a que no asistía el obispo de Britonia, por hallarse vacante”. La segunda hipótesis es la de Amor Meilán: “esta palabra Laniobria significa tierra (Lan = tierra, en lenguaje celta) del Bria, río que baña la antigua comarca de Vallibria, nombre entonces de lo que hoy llamamos Mondoñedo, sigue por el Masma (voz derivada de Máximo, del monasterio Maximi) y desemboca en el Cantábrico. Ahora bien, dada la característica especial de los obispos britones, habrá sucedido que algunos de ellos residieron, no en la capital, sino en tierras del Bria, en dicho monasterio u otro punto, o también en tierras de Laniobria, Landrove, y al concurrir a los concilios firmaron como laniobrenses”. [...] Remendando al padre Flórez, diríamos: ahí quedan estas ideas y opiniones sobre el obispado Laniobrense; sopésense “y decida cada uno como mejor le parezca” (Freire Camaniel 2013: 691).

Moi pouco podemos manter hoxe deste cúmulo de hipóteses inconexas. Non temos a mínima base para atribuír a Martiño dumiense a fundación de ningún mosteiro bretón, embora tampouco para desbotalo. Admítese hoxe efectivamente un étimo proto-celta **landā*, “terra aberta” (Matasović, 2009: 232), pero antóllase francamente difícil relacionalo dalgún xeito coa antiga *Uallibria*, que só presenta o segundo elemento *-briga* do étimo aducido no texto, **Laniobria*, moito máis doadamente vinculábel a Landrove. Un atranco semellante atopamos para a difícil etimoloxía proposta para o río Masma (**Maximi*), abandonada polos lingüistas actuais polo carácter conservador que adoita ter a hidronimia, e porque neste caso por non cadrar, non cadra nin o xénero. Mais o que nos aportan estas propostas é unha nidia tendencia a relacionar *Laniobris* con Landrove.

Xa no seu momento, E. Chao Espina (1980: 454-455), considerando «demostrada» a súa ubicación na —como amosamos— inexistente «Lañobre», concluíu “muy forzado derivar *Landroviensis* de *Laniobriensis*”. Certamente, non menos forzado é facer derivar dela Rañobre, nome real do topónimo que el defendía e que case toda a historiografía recente ten repetido erradamente. Alén da afinidade toponímica, é evidente que Landrove se antolla un mellor candidato para acoller o bispado laniobrense, antecedente de Mondoñedo, ca Rañobre. É certo que a porción xenuína do *Parroquial suevo* elude todo o norte da Galecia, pero xa vimos que parte das interpolacións irienses deste documento son datábeis canda menos no período visigodo (cfr. §6.3). Estes engadidos refírense ás igrexas de *Bregantinos* e *Prutenos*, que conxugan a meirande parte do golfo ártabro e a totalidade do territorio que dalgún xeito se podería adscribir a Rañobre. Non importa tanto insistir en que estas igrexas son atribuídas a Iria e non a *Britonia* ou *Laniobris*, pois trátanse de interpolacións de dalgún xeito poderían falsificar a dependencia episcopal real destas bisbarras. Mais o feito de que se citen tales etnónimos e non o propio nome da *ciuitas* episcopal, como acontece por exemplo con *Caliabria* mesmo antes de ser bispado (*Par.*, IV, 9; §10.51), evidencia que **Laniobris* —que por certo acadou esta dignidade antes ca *Caliabria*, constando como tal xa no 589— non

puido ficar aquí. Abofé, a correspondencia toponímica é tanto ou máis discutíbel en Landrove do que en Rañobre, pero en verosimilitude histórica avantaxaa netamente.

A isto cómpre engadir outra correspondencia diacrónica: a romana **Flauia Lambris* (Ptol., Geog., II, 6, 26), cuxa relación etimolóxica con **Laniobris* volve ser difícil, como vimos que acontece coas actuais Landrove e Rañobre. Arredor disto cómpre adiantar que a historiografía volve ubicar esta **Flauia Lambris* na contorna do golfo ártabro, servíndose desta volta dun topónimo actual claramente afín, o río Lambre. Porén, se hai algunha relación real alén da simple homonimia entre o Lambre e a devandita cidade flaviana, podemos afirmar que de ningún xeito a hai coa tardo-antiga **Laniobris*, pois o río en cuestión discorre pola vella terra de Pruzos, que é nin máis nin menos que a herdeira coronímica da igrexa tardo-antiga dos *Prutenos* (vid. §10.90). Toda esta rexión semella ter pertencido, de feito, aos ártabros (§11.9); e o certo é que o meu estudo particular ao respecto evidencia, coido que con pouca marxe de dúbida, que **(B)aidúoi* e **Addoui* foron de feito un mesmo pobo ubicado precisamente na contorna de Viveiro, onde consecuentemente radicou **Flauia Lambris* (§§11.1; 11.15).

Nestas circunstancias, coido que a solución óptima que se antolla para o bispado de *Laniobris* é levalo tamén á contorna de Viveiro, onde, fronte a Rañobre, si resulta admisíbel a instalación puntual dos bispos bretóns. De ser así, fundamentaríase unha nidia herdanza estrutural entre esta *ciuitas* tardo-antiga e a romana **Flauia Lambris*, amais de coa alto-medieval terra de Viveiro, e poida que con algunha das súas veciñas, coma a *terra de Torrente usque ad aquam de Lacu* (cfr. §9.5).

Certamente, o substento toponímico desta hipótese é moi fraco, e dende logo non teño intención de defender a evolución **Lambris* > **Laniobris* > *Landrove*. A correspondencia fundaméntase en criterios de herdanza estrutural para cada unha das entidades identificadas, onde a toponimia ten só un papel secundario. Non podo evitar suxerir, iso si, que a variabilidade toponímica se deba á herdanza dun esquecido topónimo primitivo nesta zona que puidese ter producido varios herdeiros toponímicos ao longo do tempo. De feito, o topónimo actual Landrove denomina tanto unha parroquia coma un río, e este último presenta ademais a variante Landro. A secuencia *-nd-* semella suxerir un étimo **Lanet-o-bris* ou mellor —a través dun paralelo fornecido polo propio *Parroquial suevo* (I, 4)— **Lamet-o-bris*, que puidese ter suavizado a oclusiva dental (*t* > *d*) antes de elidir a segunda sílaba (**Lamed-* > **Lamd-*) e palatalizar a nasal (*m* > *n*). Así acontece por exemplo no corónimo da vella terra de Nendos (< *Nemitos*), embora no noso caso, por mor do segundo elemento *-bris*, diferiría de certo a sílaba tónica. Por iso se cadra cumpra pensar que o río se denominase en orixe **Lametum*, que por proparixotonía derivaría en **Lando*. O que enxergamos desta hipótese etimolóxica é un radical **lam-* que podería ter producido o precedente do topónimo en *-bre*, se cadra en orixe un castro. Pero, por que un castro había de ter dado nome a un río? As conxecturas etimolóxicas arredor de *Laniobris* redundan na presenza dun pronome relativo céltico: **(p)lan-yo*, “chan” (cfr. Curchin, 2008: 123). De aplicarmos esta hipótese ao radical **lam-*, o que obteríamos é **Lam-yo-bris*, que ofrecería unha evolución estandar en **Lamiobre*. Sería a veciñanza destes dous topónimos, o fluvial **Lamdo* e castrexo **Lamiobre*, o que tendería a fusionalos, por analoxía de un sobre o outro: **Lamiobre* > **Landobre*. Só unha simple e moi doada metátese separaría este último do actual Landrove. O que enxergamos desta hipótese etimolóxica é un radical **lam-* que tamén motivaría no seu momento o nome da cidade romana da bisbarra, **Flauia Lambris*. Poida que este topónimo se conservase, mais se acaso a través do seu epíteto flaviano, pois na veciñanza de Landrove atopamos a parroquia de Chavín (cfr. §11.1). Isto redonda na posíbel presenza de varios topónimos con este radical na zona —hoxe aínda hai dous—, e conduce a preguntármonos: en que lugar da evolución fonética estaría Landrove na Tardoantigüidade? Se é correcto que Landrove pode derivar de **Lamiobris* e por analoxía cun río **Lando* acadou a súa forma actual, poida que na Tardoantigüidade se acadase unha forma do topónimo semellante á

**Laniobris* que figuraría na tradición mansucrita do bispado en cuestión.

Isto non son máis ca hipóteses inverificábeis e certamente especulativas. Só tentei amosar que Landrove, **Laniobris* e **Lambris* gardan unha plausíbel relación lingüística. O que importa é concluímos que a partires de datos complementarios é posíbel ubicar todos estes topónimos na mesma bisbarra —a contorna de Viveiro—; teñan ou non unha relación etimolóxica directa coma a que conxecturamos.

10.100. *Astures, Asturie*

Tres moedas de Recaredo e Chindasvinto documentan unha enigmática ceca ASTVRIE (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 129; 552). *A priori*, podería antollarse unha variante da lenda ASTORICA, correspondente a Astorga (Miles, 1952: n.º. 102; 333; Mateu i Llopis, 1979; Díaz Martínez, 2004; *vid.* §10.69), pero a tendencia actual entre os numismatas semella inclinarse por disociais, embora acotío sen propostas alternativas (Canto & *al.*, 2002: 65-66; Correa, 2005: 226; Pliego, 2009a: 145). Hai quen a pon en relación coa provincia ducal tardo-visigoda da Asturia (Mañanes Pérez, 1997: 377; Sánchez Badiola, 2010: 41). Resulta ata certo punto lexítimo pensar na diferenciación semántica entre os adxectivos *Asturiensis* e *Asturicensis* na única obra da época o suficientemente ampla como para contelos, o *corpus* valeriano (Val., *Ord.*, 1; 2; 21): o primeiro emprégase para designar unha *prouincia* e a propia *urbs* de Astorga, probabelmente denotando a súa influencia rexional; o segundo denota a *origo* do bispo Isidoro. Sexa como for, máis recentemente, R. Barroso, J. Morín e I. Sánchez (2015: 68) teñen suxerido unha localización concreta para a ceca *Asturie* no *Lucus Asturum* (Rav., IV, 42), reducíbel a Lugo de la Llanera, albiscando unha emisión condicionada pola inestabilidade xeo-política da rexión.

En efecto, entre a documentación complementaria da ceca *Asturie*, que inclina a balanza a prol da súa disociación fronte a Astorga, temos a noticia da campaña de Sisebuto contra os rebeldes *Astures* (Isid., *Hist.*, 61; cfr. §5.7). Este episodio suxire o xermolo político, sequera efémero, dunha entidade análoga á anterior. Podemos pensar nunha comunidade local como nunha confederación circunstancial das mesmas, parte dunha revolta da que non sabemos nada alén da intervención de Sisebuto. Canda menos pola moeda de Recaredo cumpriría certamente pensar nunha entidade local, que máis tarde se tería rebelado, con independencia de que nesta rebelión se implicasen máis entidades locais ástures finalmente reflectidas pola crónica isidoriana co etnónimo xenérico *Astures*. Mais de admitirmos en definitiva a disociación entre Astorga e os *Astures* tardo-antigos, obteríamos que o *Parroquial* elude esta entidade e, xa que logo, a súa redución cumpriría levala a fóra do ámbito abranguido por esta fonte. É por iso que o *Lucus Asturum* proposto por R. Barroso, J. Morín e I. Sánchez, identificado con Lugo de la Llanera, se antolla unha opción idónea. Lugo de la Llanera lévanos ao actual centro de Asturias, á mesma veciñanza inmediata de Oviedo; unha zona que, lamentabelmente, non chegamos a explorar na nosa prospección xeográfica medieval. Mais impórtanos sobre todo por concretar o etnónimo xenérico *Astures* nun espazo local moito máis concreto; o que pode dar lugar a moitas interpretacións; pero sobre todo apórtanos un paralelo estrutural ineludíbel a unha constatación análoga do rexistro de época romana, cando o *Lucus Asturum*, máis do que un *caput ciuitatis*, se antolla un punto liminal entre varias *ciuitates* ástures (*vid.* §11.11; 11.53; 11.56).

10.101. *Catora*

Por unha solitaria cuñaxe de Witerico recoñecemos a ceca CATORA (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 200). A semellanza toponímica ten levado á crítica a unha solución tópica: “su identificación con la actual Catoira, en Pontevedra, parece clara” (Pliego Vázquez, 2009a: 144; na mesma liña, Miles, 1952: 131). De ser isto así, obviamente, cumpriría relacionala coa propia xurisdición local de Iria, o cal se antolla a todas luces anómalo, verbo ao que nada máis

podemos formular ca hipóteses *ad hoc*. Bipartición primitiva da *ciuitas Iriensis*? Traslado puntual da sé do goberno civil da *ciuitas* por mor de discrepancias co bispo? As explicacións poden ser tantas as que se queiran, pero a certeza, neste caso, nula. Pregúntome se, de feito, non teremos aquí outra comunidade non cuberta polo *Parroquial*, ou mesmo algunha outra deste documento: se cadra a igrexa *Carandonis*, a través da variante *Carantonis*, podería ser unha boa candidata (§10.3).

10.102. *Flauas*

Esta ceca sitúanos perante unha das comunidades locais testemuñadas exclusivamente polo numerario visigodo, por moedas de Witerico e, con reservas, de Recaredo, coa lenda FLAVAS e FLABAS (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 137; 201). Evidentemente, a identidade desta ceca coa actual Chaves, antiga *Aquae Flaviae*, non ofrece ningunha dúbida (Pliego Vázquez, 2009: 130). É de salientar a súa afinidade cun dos rexistros de Hidacio de Chaves (*Chron.*, 207 [202]) desta —a súa— cidade, á propósito da súa propia volta do exilio imposto polos suevos: *redit ad Flauias*. Tal redución lévanos a formular a súa correspondencia estrutural coa igrexa sueva de *Turico*, que as nosas pescudas nos levan a ubicar tamén no val do Alto Támega (§10.15). Ao meu ver, a deriva toponímica resultante pode ser explicada por dúas razóns:

- 1º. — o traslado do centro político do *pagus* suevo de *Turico* a *Flauas* en época visigoda;
- 2º. — a capitalidade polinuclear da bisbarra, cun centro eclesiástico *Turico*, reflectido no *Parroquial*, e un centro civil, *Flauas*, reflectido no numerario.

Dado que *Aquae Flaviae* fora nada menos que centro episcopal baixo-romano, e *Turico* vímolos asociando a un núcleo fortificado, resultaría de feito máis verosímil invertir as relacións de capitalidade a prol de *Turico*-capital civil e *Flauas*-capital eclesiástica. Por iso, a opción máis acaída devén a primeira enunciada, que simplemente suxire un traslado capitalino. A idea do traslado vese reforzada pola ausencia do topónimo *Flauas* nas fontes de época suevo-católica e, contrariamente, a súa permanencia medieval. Contamos tamén cun indicio de excepción en época propiamente visigoda: a efémera promoción episcopal dunha certa *uillula Aquis* (*Conc. Tol.* XII, 4), que se ten interpretado como a restauración da antiga sé de *Aquae Flaviae* (*vid.* §8.9).

Arrombemos estes datos. *Turico* conséntase como igrexa no *Parroquial suevo*, redactado probablemente entre o 572 e o 589. Baixo Recaredo (586-601) e Witerico (603-610) emite moedas unha ceca de *Flauas*; pero cos subseguintes Sisebuto e Suintila (612-631) faino *Turico*, que reaparece así na documentación (cfr. §10.15). Finalmente, é no 681, no mesmo termo do reinado de Wamba, cando o concilio de bispos abole o bispado da *uillula Aquis*. Porén, antes de todo isto, deica o 460, sabemos que os suevos tomaran *Aquae Flaviae*, apreixando ao seu bispo Hidacio, cronista desta época (*Hyd.*, *Chron.*, 201 [196]); e especúlase que este episodio tería precipitado o declive desta cidade, e nomeadamente a súa extinción episcopal (*vid.* §8.9). Supoñendo que todos estes feitos teñan que ver coa mesma comunidade local —o que evidentemente non está de todo claro, segundo se discute nos apartados correspondentes—, como poderíamos encaixalos? Todo apunta a que o fulcro da comunidade política do val do Alto Támega foi basculando ao longo da Tardoantigüidade: esnaquizada a cidade de *Aquae Flaviae*, cobraría importancia o lugar fortificado de *Turico*; e poida que coa conquista visigoda se dese unha tentativa de restauración lexitimista, reflectida nas emisións de *Flauas*, que non fructificou. O fulcro da bisbarra volveu a *Turico*, como suxiren as emisións monetais posteriores; o que non tería sido óbice para que monarcas moralistas tivesen porfiado na restauración flaviense: segundo as actas conciliares, foi o propio Wamba quen promoveu o bispado da *uillula Aquis*.

Obviamente, isto non son máis ca especulacións que tentan dar significado aos complexos pero sempre escasos datos dos que dispomos. Mais o que principalmente me importa é insistir en que a ceca *Flauas* semella referenciar a mesma comunidade ca *Turico*, e por suposto a mesma correspondencia estrutural co *territorium* e arcediagado de Baronceli. Curiosamente, tamén no Medioevo se advirte a variabilidade documental entre este novo corónimo *Baroncelli* e reaparecido *Flauas* (cfr. §9.20).

10.103. *Laure, Laurintina*

Laure é unha das poucas entidades locais do noso rexistro tardo-antigo testemuñadas exclusivamente por fontes numismáticas. A forma toponímica xenuína emerxe dunha cuñaxe de Sisebuto con mención de ceca LAVRE (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 311-312), pero a todas luces cómpre relacionala tamén cun exemplar da serie *Latina* con lenda MANITALAVRINTINA (Núñez Meneses, 2017 = 2018: n.º. 49), que se antolla simple adxectivación da anterior.

Houbo unha certa tendencia a tentar relacionar esta ceca coa portugalense *Labrentio* (vid. §10.24), tanto na crítica referente a *Laure* (Mateu i Llopis, 1942: 33, n14; Miles, 1952: 144-135) coma a *Laurintina* (Bouza Brey, 1942: 361). Porén, fronte á afastada afinidade de *Labrentio*, contamos cunha correspondencia toponímica exacta co *territorium Laure* medieval, no Courel (cfr. §9.4). Tal é a opción pola que semella inclinarse a crítica numismática actual (Pliego Vázquez, 2009a: 135), que evidentemente cómpre subscribir.

Máis complexa é a correspondencia estrutural. Por suposto, *Laure* ofrécenos unha base inequívoca: a ceca visigoda correspóndese ao *territorium* medieval; pero sobre tan doada correspondencia pende unha dúbida evidente: por que *Laure* se omitiu no *Parroquial*? Unha resposta doada sería que, coma outros espazos tradicionalmente lucenses, estas terras do Courel foron omitidas, se cadra por ficaren implicitamente incluídas pola mención da *adiacentia* lucense (vid. §10.55). Mais o simple afastamento do Courel verbo de Lugo matiza a posibilidade de pertencer á súa *adiacentia*, sospeita corroborada polo feito de o *Parroquial* citar como alleas ao citado distrito un par de *ecclesiae* lucenses na mesma zona, *Carioca* e *Cauarcos*, e de verse practicamente separada *Laure* doutra terceira igrexa pretendidamente auriense, *Uerugio* (vid. §§10.56; 10.58; 10.60). Por iso, non podo máis ca suxerir outras dúas opcións: ou ben *Laure* era á altura da redacción do *Parroquial* unha bisbarra sen artellamento eclesiástico, ou ben pertencía precisamente a algunha desas igrexas lucenses, *Carioca* e *Cauarcos*, citadas na mesma zona.

10.104. *Susarres*

A entidade política local constatada como ceca en funcionamento entre Recaredo e Witerico grazas á lendas SVSARRES e SVSARROS (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 148; 211) foi lida tradicionalmente como referente á *ecclesia* de *Arros*, citada na interpolación iriense do *Parroquial suevo* (Beltrán, 1915-1916; Miles, 1952: 126), o que a levaría, con notábeis variantes na concreción particular promovida por cada autor, á actual costa setentrional galega (cfr. §§9.3; 9.5). Evidentemente, esta lectura tradicional non era quen de explicar satisfactoriamente a secuencia *sus-* que obra no nome da ceca. Nun discreto artigo misceláneo, o padre N. Ares Vázquez (1992: 72-73) foi o primeiro en reparar na mellor correspondencia desta ceca tardo-antiga coa *ciuitas* ástur-romana dos *Susarri* (vid. §11.64). Tiveron que pasar dez anos para que J. A. Correa (2002), descoñecedor do traballo anterior, repetise a súa «descuberta», tendo asentado sen dificultade unha liña historiográfica hoxe consensual, pero que inxustamente ignora o verdadeiro pioneiro (Pliego Vázquez, 2009a: 140).

Os *Susarri* de época romana ocuparon de certo unha ampla área de asentamento, identificábel coa totalidade do Bierzo (cfr. §11.62). Mais a redución que se impón para

Susarres, ocupando xa a igrexa de *Petra* o alto Bierzo e a de *Bergio* o Baixo, ata mesmo a zona de Valcarce, son as serras setentrionais desta grande bisbarra natural, que podemos equiparar *grosso modo* ao arciprestado tradicional asturicense coñecido como «Ribas de Sil», encaixado no afloramento deste río (§9.24). Isto axustaríase ao matiz arcaizante, tribal, do rexistro étnico da ceca *Susarres*, de feito non documentada en absoluto como igrexa: o proceso de desagregación da *ciuitas* romana tería resultado na Tardoantigüidade en dúas entidades contrapostas na áreas chás da Bisbarra —a tópica *Bergido*— e outra nas serras —a étnica *Susarres*—, denotando unha verdadeira diverxencia dos seus ritmos de evolución socio-cultural e do mesmo grao de integración nos reinos xermánicos, ata canda menos a emisión monetar de Recaredo.

10.105. *A(u)regenses, Aregia*

Neste apartado tratarei un conxunto de referencias etno-toponímicas de testemuño exclusivamente cronístico pero constante, que pola súa afinidade adoitan ser consideradas reflexo dunha única comunidade política ao longo da historia: os *Auregensium loca* de Hidacio (*Chron.*, 202 [197]), os *montes Aregenses* de Xoán de Biclaro (*Chron.*, *Iust.*, IX, 2) e a *Aregia* de Isidoro (*Hist.*, 49). Se o primeiro dá noticia dun ataque do caudillo suevo Remismundo deica o 460, os outros dous refírense á conquista por parte do rei visigodo Leovixildo un século despois, no 575, referindo o biclarenses, en concreto, a identidade do *senior loci*, Aspidio.

A xeneralidade da historiografía asume a correspondencia mutua destas tres referencias cunha única comunidade histórica. Porén, un dos meirandes expertos da *Hispania* tardo-antiga, L. A. García Moreno, ten propugnado a súa disimilación, fundamentándose na discrepancia entre o ditongo *au-* do etnónimo hidaciano fronte á sílaba simple dos cronistas visigodos. Segundo el, os *Aregenses* do século VI cumpriría poñelos en relación non cos *Auregenses* do V, senón cos *Luggones arganticaeni* de época romana, o cal xustifica por un par de indicios:

1º. — o ataque de Leovixildo aos *Aregenses* ocorreu despois da conquista de Cantabria (Ioh., *Chron.*, *Iust.*, VIII, 2; IX, 2), que tería posibilitado, polo control de Pena Amaia, o tránsito visigodo polos pasos montañosos contra a Asturia oriental;

2º. — o ocultamento do tesouriño de La Hermida (*vid.* por exemplo Barral i Altet, 1976), datado deica a década do 570, respostaría á inseguridade causada pola hipotética expedición visigoda.

Con todo, ningún destes indicios representa un argumento unívoco a prol da redución asturiana dos *Aregenses*. A concatenación de campañas militares anuais de Leovixildo seguiu de feito a secuencia Cantabria-*Aregenses*-Galecia (Ioh., *Chron.*, *Iust.*, VIII, 2; IX, 2; X, 3), e isto pode dar pé tanto a deducir que a conquista da Cantabria facilitou o acceso aos *Aregenses*, como que a suxeición destes últimos permitiu o acceso á Galecia, como de feito suxiren outros autores (v.g. López Quiroga & Rodríguez Lovelle, 1994: 84). Por outra banda, o desfiladeiro de La Hermida ubícase entre as actuais Cantabria e Asturias, e por conseguinte estritamente na Cantabria tardo-antiga, que de certo chegaba ata o río Sella. Por iso, para explicar o ocultamento do tesouriño, se necesariamente isto ten que facerse á luz dalgún feito militar, abonda a simple conquista leovixildiana de Cantabria; ou mesmo a un chisco anterior campaña de Miro contra os *Ru(n)cones*, que parte da historiografía reduce na mesma zona na que L. A. García Moreno pretende ubicar aos *Aregenses* (*vid.* §10.106).

Unha segunda opción «disimilatoria» é a que máis recentemente teñen fornecido R. Barroso, J. Morín e I. Sánchez (2015: 64), quen, mantendo a relación entre *Aregenses* e *Luggones arganticaeni*, optan por unha redución berciano-mesetaria polas súas particulares

hipóteses verbo a este pobo de época romana (*vid.* §11.53). En concreto, para eles, o río Eria da Cabreira sería derivación da voz isidoriana *Aregia*.

A todas luces, a postura «disimilatoria» antóllase un tanto arbitraria: disociar os *Aregenses* do século VI dos *Auregenses* do V pola súa discrepancia lingüística, pero fundamentar a súa relación cos *Arganticaeni* de época romana, dos que de feito están máis separados tanto fonética como cronoloxicamente, non semella moi acaído.

Fronte ao exposto, a postura historiográfica maioritaria, e a todas luces máis sólida, opta por asociar *Auregenses*, *Aregenses* e *Aregia*. Mais esta postura sitúanos tamén perante unha excepcional diversidade de propostas contraditorias.

Das crónicas visigodas dedúcese a redución dos *Aregenses* no cuadrante noroccidental da península ibérica, dada a súa implicación nunha serie de campañas de Leovixildo na zona. O testemuño hidaciano do século anterior permitiría concretar esta redución xenérica. Sabemos que Remismundo era á altura do 460 o caudillo suevo asentado en Lugo (cfr. Hyd., *Chron.*, 219 [215]). E segundo a noticia hidaciana, tanto os *Auregensium loca* coma os *Lucensis conuentus maritima [loca]* acharíanse indistintamente próximos (*uicina sibi pariter*) da súa base de actuación (Hyd., *Chron.*, 202 [197]).

Partindo disto, vense considerando que o etnónimo encaixaría co topónimo de Ourense, cuxo étimo latino é efectivamente *Auriensis* e atopa como forma arcaica testemuñada *Palla auria* (Par., IX, 2), próxima á raíz de *Auregenses*. A isto engádese que nalgúnhas das versións manuscritas do flaviense a forma do etnónimo é directamente *Auriens(i)um* (Mommsen, 1894: 302, n9), en cuxo caso a relación resultaría indiscutíbel. Mais polo carácter etnonímico das referencias e a mención *montes* da noticia do biclarense esta redución concretouse acotío non na cidade mesma de Ourense senón nas áreas montañosas da súa contorna inmediata, e sobre todo o macizo galaico (ES, XVII, 7; Macías 1906: 73-74, n40; Torres Rodríguez 1977: 247-248; López Quiroga y Rodríguez Lovelle 1994: 84; Collins 2004: 54; López Quiroga, 2004: 45; López Carreira 2008: 56; Díaz Martínez 2011: 125; 147; &c.).

Sobre esta base, A. Fernández Guerra (cit. Torres Rodríguez, 1977: 247-248) propuxo no seu momento unha acotación específica dos *montes A(u)regenses* no conxunto das igrexas suevas de *Casauio*, *Pincia*, *Senabria*, *Calapa[cios]* e *Uerugio* (Par., IX, 3; 7-8; 10-11). Eu mesmo teño formulado como hipotética redución concreta nesta área, a título de mera posibilidade, a parroquia de Oulego, Rubiás, que podería separarse dun étimo **Aureg(i)um* por simple, embora anómala, lateralización da vibrante intervocálica (Fernández Calo, 2016b: 154).

Outra redución dos *A(u)regenses*, proposta polo ilustrado M. G. L. Bezerra (cit. Macías 1906: 73-74) e admitida por algúns estudosos galegos (López Silva, 2004: 151, n189; López Carreira, 2008: 56), oporía a freguesía medieval portuguesa de São Miguel de Aurega, sita ao parecer na contorna de Ponte de Lima. Este topónimo documéntase nunha doazón, en 1125, da raíña D. Teresa de Portugal á igrexa tudense:

Do etiam et concedo Ecclesiae S. Mariae Tudensis, et uobis Episcopo Domino Adefonso Ecclesiam S. Michaelis de Aurega in ripa Limiae (ed. ES, XXII, 259).

Finalmente, noutro traballo (Fernández Calo, 2016b: 254-255) teño tamén formulado outra redución posíbel, «setentrional», que podería levar aos *A(u)regenses* ata o actual Valadouro, cuxa bisbarra formou no Medioevo, como sabemos, o *territorium Aurium* (cfr. §9.5). A propia referencia hidaciana aporta un argumento ambiguo, que tanto pode favorecer como desestimar esta posibilidade. Por unha banda, o ataque de Remismundo contra os *Auregensium loca* e os *Lucensis conuentus maritima [loca]* poderían referirse a un único episodio bélico ocorrido na actual costa norte galega. Mais así como o contido do texto favorece esta solución, a súa sintaxe matízaa. A conxunción copulativa *et* que separa ambas as referencia coronímicas

diferenciaas taxativamente, cando, caso de a noticia facer referencia ao Valadouro, cumpriría que situase aos *A(u)regenses* «dentro» e non «á parte» dos *Lucensis conuentus maritima loca*. Adeais, o adxectivo *uicina*, que concerta coas dúas referencias coronímicas, evidencia a veciñanza destas con respecto a Lugo, mais non necesariamente entre elas.

O principal problema que atinxe a todas as reducións propostas para os *A(u)regenses* — embora non a todas por igual — é o difícil encaixe entre as suxerencias hidacianas e as das crónicas visigodas. Así como Hidacio de Chaves perfila unha redución xeográfica non lonxe de Lugo, Xoán de Biclaro e Isidoro de Sevilla a afastan do reino galaico-suevo. Non semella razoábel, en efecto, que os *montes A(u)regenses* estivesen baixo a soberanía sueva, nin que o seu *loci senior* Aspidio fose un delegado do rei Miro, pois as noticias en cuestión evocan como únicos implicados estes *A(u)regenses* e os visigodos, eludindo por completo aos suevos e á Galedia que, en troques, si citan explicitamente nos episodios que incumbiron ao reino galaico-suevo: *in Gallaecia Sueuorum fines conturbat; Gallaecias uastat* (Ioh., *Chron.*, *Iust.*, X, 2; *Maur.*, III, 3).

Non semella doado reducir aos *A(u)regenses* nestas circunstancias: canto máis lonxe de Lugo, máis contradiríamos a Hidacio; canto máis lonxe da fronteira suevo-visigoda, máis o faríamos contra Isidoro e o biclarenses. É por iso que a opción dalgunha zona próxima a Ourense, pero non Ourense mesmo, se antolla plausíbel. Mais neste caso a correspondencia estrutural levaríanos ao propio ámbito cuberto polo *Parroquial*. Cumpriría formular a correspondencia dos *A(u)regenses* con algunha igrexa do *Parroquial* ou conxunto das mesmas? Non teño resposta.

10.106. *Ru(n)cones*

Os *Ru(n)cones* son unha das entidades étnicas constatadas exclusivamente por fontes cronísticas das que cómpre ocuparse no presente catálogo. O seu testemuño límitase a dous episodios bélicos: un no ano 572, no que sufriron o ataque do rei suevo Miro (Ioh., *Chron.*, *Iust.*, VI, 3; Isid., *Hist.*, 91), e outro na década do 610 no que, reinando Sisebuto entre os visigodos, foron atacados polo seu exército dirixido por Suintila (Isid., *Hist.*, 61-62). A forma do etnónimo é relativamente variábel nas fontes. As edicións da obra de Isidoro de Sevilla adoitan reproducir a forma *Ruccones*, namentres que as do biclarenses o fan con *Runcones*. En realidade, a tradición manuscrita achega as variantes *rocones*, *ruc(c)ones*, *rucchones*, e mesmo *uascones* para o primeiro, e *runcones*, *rocones*, *ar(r)agones* para o segundo (Mommsen, 1896: 213, n6; 291, n21; 292, n13; 303, n6). Semella, pois, haber máis tendencia á xeminación da oclusiva velar do que á presenza da nasal, pero dentro da incerteza optarei por manter a prudente transliteración *Ru(n)cones*.

A información dispoñíbel para este pobo non é equilibrada, con dúas fontes que en catro pasaxes se refiren a dous episodios históricos: do primeiro repórtansenos a data (sexto ano de Xustino e cuaro de Leovixildo, se cadra o ano 572), o contendente implicado contra os *Ru(n)cones* (Galedia sueva) e a identidade do seu monarca (Miro); do segundo non coñecemos a data, pero si o contendente (visigodos), o seu monarca (Sisebuto), o xeneral do exército implicado *in situ* (Suintila) e mesmo unha descrición do contexto xeográfico dos combates (*montibus arduis*). En conxunto, estas noticias ofrecen unhas liñas xerais claras para a caracterización histórica dos *Ru(n)cones*: unha comunidade política independente verbo aos poderes xermánicos veciños continua ou intermitentemente durante, como mínimo, o intervalo 572-612/621, asentada nun territorio montañoso nas inmediacións da fronteira suevo-visigoda.

Concretar tan xenérica redución xeográfica, con todo, semella difícil, e a historiografía ten formulado moitas posibilidades e basculado dun xeito un tanto errático entre elas. Entre as menos seguidas hoxe, podemos salientar a relación que se quixo facer co extremeño río Arago, pola variante minoritaria *ar(r)agones* dalgunhas versións manuscritas do biclarenses

(recollida por Torres Rodríguez, 1977: 240). Cómpre engadir que tamén na actual Extremadura se atopa o río Rucas, cuxo hidrónimo se achega máis á voz canónica *Ru(n)cones*, pero cuxa localización, na latitude de Mérida, nos levaría a unha área dificilmente dissociábel do territorio en control directo visigodo. Tamén se sinalaron como posíbeis equivalencias as cidades bético-romanas de *Arunci* y *Arucci* (Plin., *Nat.*, III, 14; Ptol., *Geog.*, II, 4, 11; *Ant.*, 427, 2; *Rav.*, IV, 45, 317; segundo Solana Sáiz, 1985). Estas propostas, que podemos etiquetar como «lusitana» e «bética», respectivamente, levarían aos *Ru(n)cones* á fronteira meridional do reino galaico-suevo: contigua no primerio caso, nos arredores de Idanha; e ineludibelmente afastada no segundo.

Fronte a estas propostas, a meirande parte da historiografía vén referíndose a localizacións setentrionais. Unha das primeiras foi a rioxana, desbotada xa polo padre H. Flórez (1768: 205-207). As demais, en troques, ofrecen unha relativa variabilidade de alternativas cunha máis fonda argumentación histórica, que tentarei sintetizar de seguido. A saber:

- 1°. — hipótese vasca;
- 2°. — hipótese cántabra;
- 3°. — hipótese ástur.

Tradicionalmente, a hipótese que gozou de meirande recoñecemento académico foi a vasca. Xa o padre H. Flórez (1768: 205-207), suspícaz contra o etnónimo *Ru(n)cones* por non se atopar testemuñado nas fontes clásicas, argumentou que debía de ser directamente corrixido por «vascóns», como de feito suxerían algunhas versións manuscritas das fontes primarias, segundo xa vimos. Sen pola contra obstar dito etnónimo, o seu sucesor o padre M. Risco mantivo a mesma redución xeográfica (*ES*, XXXII, 315-316). Emporiso, a hipótese vasca veríase decisivamente avalada polo recoñecemento do corónimo *Ruchonia*, denominación dunha entidade política relativamente ben documentada no Alto Medievo, e que precisamente se reduciría á contorna de Roncesvalles ou canda menos ao ámbito navarro (Canal Sánchez-Pagín, 1987: 353). Entre o rexistro de *Ruchonia* destaca pola súa frecuencia a crónica do arcebispo Rodrigo Jiménez de Rada (*Hisp.*, IV, 1; 5; 12; VII, 32), xa pleno-medieval, pero con noticias referentes a *Ruchonia* no mesmo limiar entre o período visigodo e o islámico, coma a seguinte:

Sarraceni enim totam Hispaniam occupauerant, gentis Gothicae fortitudine iam contrita, nec alicubi resistente, exceptis paucis reliquiis, quae in montanis Asturiarum, et Biscagiae, Alaluae, Guipuzcuae, Ruchoniae, et Aragoniae remanserunt (Rodr., *Hisp.*, IV, 1: ed. *ES*, XXXII, 347).

Como rexistro estritamente alto-medieval podemos citar con todo unha miniatura do *Codex Commicus* do mosteiro de San Millán de la Cogolla, a cuxo pé se glosa *Tellu comes Ruconum sub era DCCX^l XVII*, remitindo pois a un maxistrado desta entidade política no século VIII. A fiabilidade da glosa e a historicidade do *comes* son, iso si, moi dúbidasas (Pérez de Urbiel & González y Ruiz-Zorrilla, 1950: lxx-lxvi; García Moreno, 1974b: 76, n141). Sexa como for, do que non semella haber marxe de dúbida é da existencia alto-medieval desta *Ruchonia* vasca, que parte da historiografía ten vinculado aos *Ru(n)cones* tardo-antigos (Torres Rodríguez 1977: 240-242; Canal Sánchez-Pagín, 1987; López Carreira 2008: 70)

Unha segunda hipótese para a redución setentrional dos *Ru(n)cones* é a cántabra, motivada por un indicio textual presente nas fontes históricas do reinado de Sisebuto. A noticia isidoriana ao respecto inclúe a campaña contra os *Ru(n)cones* entre as emprendidas polo antedito monarca: *Astures, Ru(n)cones* e *Romani* (Isid., *Hist.*, 61). Outras fontes, en troques, contradín aparentemente esta relación, ao situaren entidades políticas discrepantes, eludidas

polo hispalense, como objeto de tales campañas. A primeira delas é un texto excepcional pola súa cronoloxía e autoría, que remiten, respectivamente, á contemporaneidade dos feitos e ao mesmísimo monarca implicado: a *epistula Sisebuti* ou *Carmen de luna*, poema adicado a Isidoro e incluído como apéndice do seu *Liber astrologicus*, tamén coñecido como *Liber rotarum* ou *De natura rerum*. Na pasaxe que nos interesa desta carta, Sisebuto menciona a súas responsabilidades públicas como monarca, e concretamente a loita contra cántabros e vascóns:

At nos congeries obnubit turbida rerum | ferrataeque premunt milleno milite curae. | Legicrepi tundunt, latrant fora, classica turbant, | et trans Oceanum ferimur porro, usque niuosus | cum teneat Uasco nec parcat Cantaber horrens (Siseb., *Epist.*, vv. 4-8: ed. Riese, 1870: 9-10).

A historicidade de canda menos unha campaña cántabra dirixida por Sisebuto atoparíase referendada pola súa mención por unha segunda fonte independente, o chamado *Pseudo-Fredegario*, crónica franco-carolinxia do século VIII:

Prouinciam Cantabriam Gothorum regno [Sisebodus] subaegit, quam aliquando Franci possederant; Dux Francio nomen, qui Cantabriam in tempore Francorum egerat, tributa Francorum regibus multo tempore impleuerat (Fred., *Chron.*, IV, 33: ed. Krusch, 1885: 133).

A fiabilidade desta fonte, que como se percibe reporta a variábel dependencia política da Cantabria tardo-antiga aínda despois da conquista de Leovixildo do 576 (cfr. Ioh., *Chron.*, *Iust.*, VIII, 2), pode resultar controvertida (Larrañaga Elorza, 1993: 180; Besga Marroquín, 1997). O seu fondo de verdade, con todo, cómpre ponderalo en relación á *epistula Sisebuti* arriba reproducida, que documentaría canda menos a tensión xeo-política existente entre cántabros e visigodos en tempo de Sisebuto.

Amosándose pois factíbel a historicidade dunha campaña cántabra de Sisebuto, devén dende logo anómala a elusión da mesma na principal crónica da época, a *Historia* de Isidoro de Sevilla. Certo que isto ben puidera ser debido ao fracaso da campaña, que tería provocado a súa omisión por parte desta obra, dentro da súa intencionalidade propagandística; pero o certo é que o propio Pseudo-Fredegario afirma o éxito visigodo na mesma (*prouinciam Cantabriam Gothorum regno subaegit*). Nesta liña, algúns autores teñen suxerido que nos *Ru(n)cones* de Isidoro de Sevilla agochárase o mesmo contendente cós *Cantabri* aludidos en xenérico pola *epistula Sisebuti* e o Pseudo-Fredegario (Thompson, 1969: 161; Orlandis Rovira, 1992: 107; López Quiroga, 2004: 45). Con todo, esta hipótese antóllase dificilmente conciliábel cos testemuños dunha conquista visigoda de Cantabria dende Leovixildo. É por iso que, adicionalmente, se ten suxerido que a Cantabria tardo-antiga se vise disgregada entre dúas metades «cismontana» ou mesetaria e «transmontana» ou litoral, diferenciadas polos etnónimos *Cantabri* e *Ru(n)cones*, respectivamente (García González, 1995; Fernández de Mata, 1997; García González & Fernández de Mata, 1998). Con todo, mesmo se a noción da dicotomía territorial da Cantabria tardo-antiga se antolla válida polos propios condicionantes orográficos, ecolóxicos e culturais dunha e doutra beira da cordilleira cantábrica, a posibilidade dun consecuente cambio etnonímico complica, máis do que apoia, a hipótese cántabra. En efecto, o suposto uso indistinto dos etnónimos *Ru(n)cones* e *Cantabri* nas fontes, fundamento único da devandita hipótese, oponse á noción da exclusión mutua entrambos os etnónimos.

É, en definitiva, salientábel o carácter especulativo da hipótese cántabra, así como das derivacións posteriores que ten motivado, que non se atopan amparadas por indicios externos. De feito, as propias fontes aquí fornecidas serviron acotío para promover identificacións ben distintas: tal é o caso da moita máis difundida e popular hipótese de asimilación dos

corónimos «Asturias» e «Cantabria» na Tardoantigüidade e Alta Idade Media, segundo a cal, dun xeito análogo á hipótese cántabra, os *Astures* de Isidoro (cfr. §10.100) se referirían á mesma realidade socio-política cós *Cantabri* de Sisebuto (Barbero & Vigil, 1965). Cómpre engadir, por último, que a hipótese vascoa que tamén vimos de tratar atoparía do mesmo xeito un indicio favorábel no punto de apoio da hipótese cántabra, xa que a asimilación dos *Ru(n)cones* de Isidoro parece *a priori* igual de probábel cos *Cantabri* do que cos *Uascones* da *epistula Sisebuti*. En efecto, a asimilación de etnónimos ofrece múltiples posibilidades contraditorias e inverificábeis. E é por este motivo que a elusión na *Historia* de Isidoro da campaña de Sisebuto contra os *Cantabri*, se esta se produciu realmente, non conta aínda con ningunha explicación por enteiro satisfactoria (Besga Marroquín, 1993: 34-35).

A última hipótese que enunciámos antes, a máis recente e a que semella gozar hoxe de meirande recoñecemento, é a ástur (Diego Santos, 1979: 24; García Moreno, 2008: 55; Díaz Martínez, 2011: 125). A súa principal baza é a asimilación do etnónimo tardo-antigo *Ru(n)cones* co ástur-romano *Luggones*. Este último, con todo, tería designado canda menos dúas *ciuitates*, sitas en distintas zonas, central e nordoriental, do *conuentus* asturicense (cfr. §11.53); e malia que a tendencia xeral fai descender os *Ru(n)cones* dos *Luggones arganticaeni*, no centro-leste da actual Asturias, a hipótese sitúanos *per se* perante unha ineludíbel indefinición, que ten motivado recentemente unha contraproposta: a hipótese berciá, que non é senón derivación desta. Nun longo e documentado artigo arredor da Galecia visigoda, R. Barroso, J. Morín e I. Sánchez (2015: 52ss.) encetaron hai uns anos unha revisión xeral das reducións xeográficas contempladas para estes etnónimos. Segundo eles, todas as localidades atribuídas aos *Luggones arganticaeni* segundo as fontes antigas levaríannos en realidade ao Bierzo, polo que os *Ru(n)cones* devirían nunha comunidade berciá apetecida polos suevos e visigodos pola súa riqueza mineira. Con todo, a nivel toponímico as alternativas propostas na súa revisión xeográfica resultan moi inferiores ás que propugnaba a historiografía anterior, de xeito que, deixando a discusión pertinente ao apartado adicado aos *Luggones* (§11.53), cómpre desestimala tamén en relación aos *Ru(n)cones* tardo-antigos que nos ocupan agora. Moito máis relevante é salientar que a redución estándar dos *Luggones arganticaeni* coincide precisamente cunha zona da actual Asturias onde non atopamos ningunha igrexa do *Parroquial*; e tal ausencia suxire dende logo a presenza doutros poderes indíxenas alleos ao poder suevo e á propia implantación eclesiástica... Será isto tamén indicio favorábel da hipótese ástur?

Avaliando pois as hipóteses existentes, é evidente que as máis consistentes son a vascoa e a ástur, por forneceren certas entidades diacrónicas, respectivamente unha posterior e outra anterior, paralelizábeis aos *Ru(n)cones* tardo-antigos. É extremadamente difícil decidirse por unha delas, e de feito varios dos argumentos dispoñíbeis perfilan un perfecto empate:

1º. — a lacónica descrición do país dos *Ru(n)cones* (*montes arduos*) tanto pode casar coas estribacións do Pireneo da *Ruchonia* vascoa coma coa cordilleira cántabrica dos *Luggones* ástures;

2º. — o rexistro histórico dos *Ru(n)cones* nos séculos VI e VII semella cronoloxicamente máis preto do da *Ruchonia* vascoa no VIII do que dos *Luggones* de época romana cuxa última fonte é Ptolomeo, no II, pero en realidade as referencias datábeis dos primeiros limitáanse á crónica de Rodrigo Jiménez de Rada, do século XIII, polo que a distancia temporal poderíase volver de feito en contra da hipótese vascoa;

3º. — a mención dos *Astures* canda a dos *Ru(n)cones* como obxecto das campañas de Sisebuto na crónica de Isidoro de Sevilla pode terse tanto a favor coma en contra de cada unha das hipóteses: a prol da ástur, poderíase pensar que os *Ru(n)cones* se atopan no mesmo ámbito xeo-político cós *Astures*, ou mesmo se inclúen entre eles; e a prol da vascoa, que a distinción feita pola fonte como suxire que cada etnónimo se refire a un

espazo excluínste.

Emporiso, alén destes argumentos ambiguos, podemos engadir algún máis. Así, a hipótese vasca é sen dúbida a máis atractiva a nivel lingüístico, xa que o *Ru(n)cones* tardo-antigos resultan foneticamente ben máis afíns aos *Ruchones* alto-medievais do que aos *Luggones* de época romana. Con todo, hai un argumento estritamente histórico que favorece a opción ástur. A campaña de Miro contra os *Ru(n)cones* convérteos a todas luces en territorialmente contiguos ao reino galaico-suevo, que de certo non rebordaba a Cantabria, o que complica inexorabelmente a hipótese vasca. Non falta, con todo, quen lle queira dar un sentido histórico a unha suposta campaña sueva en ámbito vascón: A. López Carreira (2008: 70) ten conxecturado, neste senso, a intención de Miro de rachar co isolamento ao que o sometía o seu rival Leovixildo, conectando co seu aliado franco-merovinxio Gontrán de Orléans-Borgoña. Con todo, esta suposición non resposta nin aos condicionantes nin ás necesidades dun hipotético conflito católico-visigodo, pois o contacto marítimo dos suevo-franco, aliados católicos, está plenamente testemuñado (Greg., *Virt.*, I, 11; *id.*, *Hist.*, VIII, 35.) e matiza a necesidade dun contacto terrestre que, polo demais, dista de semellar condición *sine qua non* para unha potencial coordinación xeo-estratéxica. Este atranco é o que motivou a hipótese ástur: como sinalou o seu valedor orixinal, F. Diego Santos (1979: 24), “Miro, en el año 572, no puede llevar a los suevos, por la meseta, a través de los *Campos Góticos*, contra un pueblo más a oriente”. Abofé, o aserto pode resultar excesivo: a dificultade dunha campaña vasca por parte do rei Miro resulta un empezo ineludíbel a esta hipótese, pero non podemos desbotala. Simplemente, non sabemos o que ocorreu.

Non quero rematar sen postular aínda outra hipótese, que coido que non ten sido valorada nunca, pero que coido que podería volver poñer en valor as opcións «meridionais». Un indicio textual de excepción podería, ao meu ver, levar aos *Ru(n)cones* á Lusitania e ás mesmas fronteiras convencionalmente asumidas para o reino suevo. As actas do segundo concilio de Braga, en efecto, impoñen un feito por enteiro anómalo, por máis ca ignorado, nas súas subscricións episcopais: o bispo Remisol de Viseu asinou nas calidade do terceiro en dignidade do Reino, e como segundo do *synodus* bracarense (*Conc. Brac.* II, *praef.*; *subs.*). É ben sabido que a orde de mención episcopal resposta a unha dignidade na que xoga a xerarquía eclesial e a antigüidade da prelatura. Dado que para Viseu non é posíbel fornecer ningunha particular dignidade eclesiástica alén do episcopado, obtemos que Remisol era como mínimo o terceiro bispo máis veterano do Reino, cando non o primeiro, ficando a súa dignidade só por detrás dos metropolitas Martiño e Nitixio. Sabemos, por outra banda, que o veciño bispo Lucecio de Coimbra era máis novo ca el, citado inmediatamente despois ca el, ou entre el e André de Iria. Mais tanto Lucecio coma André participaron no primeiro concilio de Braga (561), ao que, paradoxalmente, Remisol, de máis andada prelatura ca eles, non acudiu. Ignoramos a razón da súa ausencia, que poden ser moitas e banais. Mais unha delas é que a súa igrexa non pertencera ao reino suevo á altura do 561. E precisamente a campaña de Miro contra os *Ru(n)cones* coincide cronoloxicamente coa celebración do segundo concilio de Braga, deica o ano 572, embora non termos os suficientes datos para arrombar ambos os feitos con precisión. O que emerxe, de calquera xeito, é a sospeita de que os *Ru(n)cones* puideron ser un estado supra-local da fronteira suevo-lusitana, coas súas propias cadeiras episcopais, e cuxa conquista no 572 significou a integración dos seus bispos no reino suevo e a asistencia de Remisol, un dos prelados máis vellos de Occidente, ao concilio de Braga. Como indicio a prol desta hipótese podemos citar a inscrición rupestre de Vilares, Trancoso (*CIPTP*, 2), cuxa referencia consular, por unha banda, permite datala con precisión no 495 d.C.; suxerindo, pola outra, que a soberanía sueva non abranguíña entón esta área da Beira interior. Pasemos aos teimosos indicios toponímicos: en Roncão, Covilhã, atopamos un topónimo con certa afinidade co pobo que estamos a estudar, sempre que se admita a variante *Runcones*; nunha

área liminar entre os bispados de Viseu e Idanha que precisamente poderían ser os atribuídos á expansión sueva serodia nesta zona da Lusitania.

Repasadas as propostas existentes para a redución xeográfica e interpretación dos *Ru(n)cones*, e mesmo suxerida unha nova hipótese, cómpre recoñecer que non temos suficientes datos para decidírmolos. As implicacións dos *Ru(n)cones* para a xeografía tardo-antiga da Galecia limitaríanse, iso si, ás hipóteses ástur e lusitana que veño de expór: no primeiro caso atinxindo a terras asturianas non cubertas polo *Parroquial*; no segundo, equivalendo aos dous bispados sudorientais do reino suevo.

10.107. *Sabaria*

O topónimo *Sabaria* designa unha entidade política independente da fronteira suevo-visigoda do século VII, documentada polas crónicas visigodas a propósito da súa conquista por Leovixildo no 573 (Ioh., *Chron.*, *Iust.*, VII, 5; Isid., *Hist.*, 49).

A redución desta comunidade semella exacta, canda menos a título xenérico e malia a existencia doutras hipóteses menos convincentes (cfr. López Quiroga, 2004: 45; Díaz Martínez, 2011a: 125), ao se corresponder coa *pólis* vácea *Sabaris* (Ptol., *Geog.*, II, 6, 49) e coa primeira *mansio* da vía entre Salamanca e Astorga, citada nos itinerarios romanos como *Sibaria*, *Sibaris* e *Sabaris* (*Ant.*, 435, 5; *Bar.*, 2). Evidentemente, *Sabaria* adéntranos na meseta, unha zona que non chegamos a prospectar sequera superficialmente na nosa xeografía medieval, de xeito que non podemos formular ningunha correspondencia estrutural para ela.

10.108. *Sappi*

O etnónimo *Sappi* está documentado exclusivamente por Xoán de Bicláro (Ioh., *Chron.*, *Iust.*, VII, 5) a propósito da campaña que contra eles e *Sabaria* (vid. §10.107) emprendeu o rei visigodo Leovixildo no ano 573.

En xeral, a historiografía tende a asocialos directamente a *Sabaria*, procurándolles unha ampla ubicación idéntica e fornecendo a semellanza fonética de varios topónimos actuais: o río Sabor, a localidade de Sabrosa e mesmo a bisbarra de Sanabria, todos eles arredor da actual fronteira hispano-portuguesa (Collins, 2004: 53; Díaz Martínez, 2011a: 125). Con todo, veño defendendo dende hai uns anos a necesaria diferenciación entre os *Sappi* e *Sabaria* (Fernández Calo, 2018a: 261). Obviamente, que o biclarense refira que os primeiros foron atacados logo da segunda apunta a unha localización vindeira (Torres Rodríguez, 1977: 245); e máis aínda: ao meu ver, dado que as bases —e loxística— visigodas se atopaban a sur ou sueste, a secuencia de feitos apunta a que os *Sappi* se atopasen a norte ou noroeste de *Sabaria*.

Isto levaríanos xa ás terras tradicionais do bispado asturicense, que temos recoñecido superficialmente na nosa prospección ao respecto (§9.24). Probabelmente poidamos asociar os *Sappi* así ao vello arciprestado de Tábara ou algún outro do sur do bispado. Esta zona semella ter sido cuberta no propio *Parroquial suevo*: noutro apartado suxiro, en concreto, que a igrexa bracarense *Cepis* se tratase dunha variante manuscrita do etnónimo en cuestión (§10.28). Resulta ao meu xuízo atractivo formular ademais algún tipo de relación entre o etnónimo tardo-antigo que nos ocupa, *Sappi*, cos *Souperatioi* de época romana (vid. §11.63). Isto levaríanos á metade meridional do vello *conuentus* asturicense, e á mesma fronteira tradicional do bispado, onde atopamos os arciprestados de Távara e Tera.

10.109. *Beteka*

Beteka, ou *Beteca*, *Wetica*, *Bezga* ou *Detega*, é o nome dunha suposta sé episcopal galaica rexistrada isoladamente, pola súa simple mención na epígrafe correspondente á Galecia, na liña documental coñecida como «familia Compluto» do chamado *Provincial visigodo* (Vázquez de Parga, 1943: 19).

Todo o que se poida dicir deste bispado é especulación (vid., por exemplo Vázquez de

Parga, 1943: 19; Costa, 1997a: 29; Rivas Fernández, 2003: 31-32; López Carreira, 2008: 101; Freire Camaniel, 2013: 559; Fernández Calo, 2018a: 313; &c.). Houbo unha certa tendencia a poñelo en relación con outra suposta *ciuitas Betica* mencionada como patria do presbítero Sabino asistente ao concilio romano de Arles, do ano 314. As actas conciliares consignan, en efecto, *Sabinus presbyter de ciuitate Betica* e *ex ciuitate Betica Sauinus presbyter* (*Conc. Arel.*, *subs.*: ed. Munier, 1963: 15; 18). Con todo, a *Betica* de Arles podería tratarse dunha equívoca referencia provincial á *Baetica*, nun concilio de asistencia multi-provincial no que efectivamente outros subscriptores aparecen indicando a provincia; ou ben unha terceira cidade que non tivera nada que ver coa *Beteka* galaica. Abofé, “no es realmente fácil de creer que durante más de tres siglos iba a subsistir en la sombra este obispado gallego sin dejar memoria suya de ninguna clase” (Vázquez de Parga, 1942: 19). Suxeriuse que o priscilianismo puido estar detrás da súa extinción (Rivas Fernández, 2003: 31-32); mais de ser así, quen estivo detrás da súa restauración e re-extinción? Ao meu ver, cumpriría valorar como analoxía histórica de *Beteka*, mellor ca esa afastada *ciuitas Betica* de Arles, o tardo-visigodo bispado *Urecensis*, asemade asimilábel ao *pagus* suevo *Berese*, do que o separa unha meirande distancia ortográfica, pero unha moito menor contextual (*Conc. Tol. XIII, subs.; Par.*, I, 26; *vid.* §10.18).

A tendencia historiográfica con *Beteka* vén sendo, por unha banda, dubidar da súa existencia, e pola outra suxerir unha redución dabondo constante: Boticas. No Medioevo emerxe na zona o topónimo *Battocas* e variantes (v.g. *LF*, pp. 281-285), que con todo semella corresponderse ao nome antigo de Monforte de Rio Livre, Chaves (Teixeira, 2015). Se algunha das referencias descontextualizadas deste topónimo fai referencia a Boticas, ou se simplemente se admite un étimo semellante para esta, matizárase a afinidade fonética entre *Beteka* e Boticas, por este paso intermedio con apertura da vogal tónica. Unha *Beteka* en Boticas corresponderíase, conforme ás nosas propias hipóteses xeográficas, ao *pagus Aunego* bracarense, e por suposto á terra medieval do Barroso (*vid.* §9.20; 10.16). Mais se a documentación do bispado é fraca, tanto máis calquera correspondencia estrutural que, sobre hipóteses complementarias, poidamos facer a maiores.

Analogamente ao anterior (§10), o presente capítulo pretende constituír un catálogo exhaustivo, desta volta para a época romana, de todas as entidades políticas locais rexistradas entón na Galecia e as rexións veciñas. Adícase a cada unha delas un estudo individualizado en cadanseu apartado, obxectivo esencial de a localizar xeograficamente e formular a súa correspondencia estrutural coa xeografía tardo-antiga (§9); pero tamén de rexistrar todas aquelas informacións de interese, sobre todo as atinxentes á historia política. Desta volta, dada a diversidade de fontes sen que ningunha delas destaque dun xeito rotundo como acontece co *Parroquial suevo* na nosa Tardoantigüidade, a orde do catálogo será estritamente alfabética.

Hai excepcións a este tratamento individualizado que, como apuntei, pretende aportar o catálogo para cada entidade local. Dado que moitas destas entidades rexistran o que semellan etnónimos ou topónimos variábeis, ou simplemente algunhas entidades claramente diferentes requiren análises xeográficas comúns, xunguín o tratamento de moitas delas. E na medida en que a antedita orde alfabética pode xerar confusión pola elusión dos apartados propios correspondentes a estes casos, coido oportuno identificalos agora con claridade. Decidín facer iso, en concreto, con todos os pobos que se rexistran con *cognomina*, e cunha serie doutras entidades de relación non evidente pero que será oportunamente desenvolvida nos apartados correspondentes: **Addoui* e *Flauia Lambris* (§11.1); *Arabrigenses* e *Uisanci* (§11.6); *Artabri*, *Arotrebae* e *Flauium Brigantium* (§11.9); *Asturicens* e *Amakoí* (§11.12); *Bedunienses* e *Orniakoí* (§11.17); un conxunto de pobos da meseta veciños dos *conuentus Asturum* e *Scallabitanus* (§11.19); *Cobelci* e *Meidubrigenses* (§11.28); *Egi*, *Uarri* e *Buroflauientes* (§11.33); *Elaneobrigenses*, *Helleni* e *Amphillochi* (§11.35); *Interannienses*, *Aruoni* e *Searae* (§11.40); *Leuni* e *Seurbi* (§11.47); *Susarri*, *Bergidum* e *Interamnium Flauium* (§11.64); *Talabrigenses* e *Ireucoutiori* (§11.66), *Turoli*, *Lansbrica* e *Lais* (§11.69); e todas as *gentes* relacionadas cos *Zoelae* (§11.73). Polo demais, remito xa dende agora á cartografía elaborada en base ao exposto ao longo deste capítulo (*vid.* mapa 11).

11.1. **Addoui, Flauia Lambris*

**Addoui* é a restitución etnonímica para unha comunidade local galaica que presenta unha certa variabilidade formal nos seus testemuños. A propia corografía pliniana (Plin., *Nat.*, IV, 111) presenta as variantes *Adoui*, *Adoni*, *Iadou* e *Iadoni* na súa tradición manuscrita (cfr. Mayhoff, 1904: 354, n4); e a isto sumamos a forma *Addouie(n)sis* que semella opoñerlle a epigrafía (*AE* 1987, 587). Por suposto, a opción epigráfica é a que prima á hora de reconstruímos o etnónimo orixinal (Rodríguez Colmenero, 1996: 232; Brañas & *al.*, 2007: 534); pero neste caso o feito de se tratar dunha adxectivación co sufixo latino *-ensis* invita a conxectar unha forma primitiva **Addoui*, en consonancia coa primeira das variantes plinianas, mantendo a xeminación da dental imposta pola epigrafía. Paralelamente se evidencia tamén a súa relación coa variante espuria de Ptolomeo *Baidúoi* (cfr. §11.15).

A corografía pliniana, fonte principal do etnónimo, ten debuxado un amplo consenso para a súa redución na mariña lucense, pero cunha certa variabilidade de opinións concretas. Para F. López Cuevillas (1953: 56) e H. Chao Espina (1980: 454) o pobo en cuestión ficaría entre Viveiro e Ortegal; para A. Tranoy (1981: 58) entre o Masma e Mondoñedo; para A. Rodríguez Colmenero (1996: 231; 1997a: 86) entre o Mera e Ortigueira. Outros autores limitáronse a facerse eco das opcións existentes (v.g. Brañas & *al.*, 2007: 534).

Ao meu ver, estando ben determinado o asentamento dos *Arroni* na bisbarra de Ortigueira e a dos *Cabarci* na de Mondoñedo, e ficando tamén cuberto o interior chairego polos *Uarri* (cfr. §§11.8; 11.22; 11.33), non cabe ningunha dúbida de que os **Addoui* non poden levarse máis que á contorna de Viveiro; ou o que é o mesmo, o val do Landro.

A historia institucional desta *ciuitas* é complexa. A súa entidade civil vese referendada

polo epitafio de *Douiterus Triti* en Sanhoane, Mogadouro, un emigrante desta *ciuitas* que tería rematado a súa vida no actual Trás-os-Montes. Emporiso, o feito máis relevante vén determinado pola posibilidade de ubicarmos **Flauia Lambris* no val do Landro, á luz da correspondencia do etnónimo **Addoui* co espurio rexistro ptolemaico dos *Baidúoi* (Ptol., *Geog.*, II, 6, 26; cfr. §11.15). No curso baixo deste río atopamos a parroquia de Chavín, Viveiro, que alén do seu étimo previsíbel *uilla *Flauini* podería suxerirnos moito máis. Con todo, a bisbarra ofrece moi poucos vestixios de romanización. Da súa cultura epigráfica non podemos fornecer máis ca unha lápida de Xerdiz, Ourol, e un par de adicacións aos *lares uiales* achadas en Miñotos, Ourol, e Tagarreiros, Cervo; o que supón de calquera xeito unha concentración importante dentro dos estándares da faixa cantábrica galega (*IRG* II, 38 = *IRPLu*, 80 = *ERPLu*, 168; *HEp*, 13, 2003-2004, 437 = *ERPLu*, 19; *HEp*, 13, 2003-2004, 425 = *ERPLu*, 147).

A miña hipótese comporta que a *ciuitas Addouiensis* tivese sido obxecto dunha promoción municipal en época flaviana, vencellándose así á mesma política que advertimos en toda a faixa setentrional ástur-galaica con *Brigantium Flauium* e **Flauium Auium* (cfr. §§11.9; 11.57). O caso de *Flauia Lambris* destaca por ter chegado a constituírse a todas luces en bispado, na *Laniobris* tardo-antiga (§10.99), que en definitiva é a correspondencia estrutural que propoño para a *ciuitas* en cuestión.

11.2. **Aeb(o)soci*

O etnónimo **Aeb(o)soci* é a reconstrución plausíbel do nome dunha *ciuitas* bracarense que presenta significativas variantes no seu rexistro documental, limitado á epigrafía, ata o punto de que delas se teñan discernido colectividades diferentes, como imos ver de contado. O rexistro que nos ocupa limitase aos *Aebisoci* citados no *Padrão dos povos* de Chaves (*CIL* II, 2477), á *Aeboso(ca ?)* adicante dun altar de Ourense (*CIL* II, 2527), e aínda ao *Aebosoce|lensis* adicante doutro en Coria, Extremadura (*AE* 1952, 130).

A afinidade etnonímica de todos estes rexistros é evidente, aínda presentando os *Aebisoci* de Chaves a grafía I discrepante coa O pre-tónica das demais, que dende unha postura asimilatoria non podemos atribuír máis do que a un equívoco. A variante *Aebosocelensis* pode explicarse dende a perspectiva dunha sufixación toponímica, **Aebosocelum*. Tamén poderíamos pensar, simplemente, que todos os testemuños serían abreviaturas deste etnónimo completo: *Aeb[o]soc(el)i*; *Aeboso(cela)*. Mais coido que temos visos de admitirmos un etnónimo orixinal **Aeb(o)soci*, pois o -i- pre-tónico ten menos testemuños e *Aebosocucenses*, simplemente, soa demasiado a toponimia e moi pouco a etnonimia galaica. Malia os problemas relativos á conciliación destas tres variantes, o lexema antóllase ineludibelmente afín, e dabondo singular no noso rexistro toponomástico, como para desatendermos a súa común referencia á mesma comunidade histórica.

Emporiso, fronte a esta postura *lumper*, prevalecen na historiografía os *splitters*. Isto non se debe á avaliación pormenorizada destas variantes e á recusación, por argumentos definidos, da súa equivalencia, senón á influencia que a restitución que A. Tranoy (1981: 71-72) tivo verbo ao testemuño do *Padrão*. En efecto, reparando na orde alfabética da listaxe, A. Tranoy denotou aos *Aebisoci* anomalamente insertos entre os *Limici* e os *Querquerni*, de xeito que suxeriu a presenza dunha ligatura $\overline{NA}$, resultando nun etnónimo **Naebisoci* xa ben ubicado entre o L e o Q. A. Tranoy suxeriu disto algunha relación do pobo en cuestión coa deusa *Nauia* e o río *Nebis*, actual Neiva (Mela, *Chor.*, III, 7), o que suporía un argumento para a súa redución xeográfica. Diversos autores admitiron esta proposta, mesmo despois de valoraren os paralelos etnonímicos analizados ao comezo do apartado (Silva, 1986: 282; *vid. et.* Alarcão, 1998b: 53-54; Plácido Suárez, 2002; Brañas & *al.*, 2007: 542). Non entendo por qué *Nebis* ou *Nauia* habían de constituír paralelos máis acaídos de (*N*)*aebisoci* ca *Aebosoc(a)* ou *Aebosoc(elensis)*, cando de feito estes, contra aqueles, foron tamén *ciuitates*. É evidente que a

correspondencia fonética é igual —de boa ou de mala—, pero a gramatical e estrutural é moito mellor: etnonimia fronte a teonimia e hidronimia; *ciuitates* fronte deuses e ríos.

Non todos os investigadores asumen a restitución de Tranoy. Mesmo D. Dopico Caínzos e P. Rodríguez Álvarez (1993: 396), nun artigo que polo demais semella unha recensión da obra do historiador francés, e aínda facéndose eco da súa restitución etnonímica, non se chegaron a pronunciar ao respecto e encabezaron o estudo do pobo en cuestión co enunciado *Aebisoci*. Se na investigación dos (*N*)*aebisoci* se adoita eludir o seu necesario confronto cos **Aeb(o)soci*, nos estudos centrados nas epígrafes de Ourense e Coria que conteñen os paralelos en cuestión admítase en xeral a asimilación entre todas as variantes do etnónimo (v.g. Díez de Velasco, 1985: 94; Salinas de Frías, 2001: 161-162). Hai tempo mesmo se valorou a posibilidade da relación da variante etnonímica de Ourense co pobo ptolemaico dos *Narbasoi* (Müller, 1883: 165, n48.11; *vid.* §11.54). E alén da relación entre estes etnónimos, o certo é que contamos cun autor notábel na historiografía arredor dos pobos galaicos que nunca se deixou convencer pola restitución de A. Tranoy: A. Rodríguez Colmenero, en efecto, mantivo sempre a lectura tradicional —e efectivamente visíbel— do *Padrão dos povos*, vencellando primeiro os *Aebisoci* co topónimo Bousés, Oímbra, e logo, na súa cartografía —e intúo que por razón meramente defetiva— co extremo sudoriental do *conuentus* bracarense (Rodríguez Colmenero, 1977: 30; *vid.* doc. 3.7a).

Xa manifestei que *a priori* a asimilación antóllaseme a opción preferíbel. Xa sinaléi tamén que a correspondencia proposta por A. Tranoy non é mellor a nivel fonético cá que estamos a defender, sendo en troques netamente inferior a nivel gramatical e estrutural; mais hei de engadir que o seu fundamento, a anomalía da citación deste pobo fóra do lugar que lle correspondería por orde alfabética no *Padrão*, resulta ben menos estraña que o postulado de varias *ciuitates* de *Naebisoci* e *Aebosoci*, cando o seu léxico resulta tan senlleiro no noso rexistro paleo-lingüístico. En suma, manterei a hipótese da correspondencia mutua destes etnónimos e a súa restitución provisoria como **Aeb(o)soci*.

A redución dos **Aeb(o)soci* non semella posíbel ao abeiro dos datos dos que dispomos, pois non se identificaron aínda paralelos toponímicos ou indicios arqueolóxicos de peso; e xa que logo o único criterio dispoñíbel é o defectivo. Optarei por situalos, nestas circunstancias e a título meramente hipotético e provisorio, no espazo correspondente ao *pagus* suevo de *Tauuis*, que fica pendente de atribución e se acha equidistante verbo a Ourense e Chaves, localidades que concentran o rexistro documental deste pobo (cfr. §10.4).

11.3. *Aeminienses*

Malia levarnos tan lonxe dos límites razoábeis do presente catálogo, non estará de máis incluír unha pequena reflexión arredor da *Aeminium* romana, polo seu obrigado tratamento no anterior chanzo da nosa investigación, dada a súa mención no *Parroquial suevo* (IV, 2). Lonxe está agora da miña intención incluír un catálogo exhaustivo dos rexistros documentais desta comunidade; pero non estará de máis salientar a referencia pliniana do *oppidum et flumen Aeminium* (Plin., *Nat.*, IV, 113), a variação do *Itinerario de Antonino* (421, 5), unha homenaxe pública en Coímbra da *ciuitas Aeminiensium* (CIL II, 5239) e, entroutras *origines* epigráficas, a que obra nun altar adicado a Marte na Coruña por un certo Sevio Lupo, *architectus Aeminiensis Lusitanus*, a todas luces implicado nalgunha actuación edilicia na torre de Hércules (CIL II, 2559).

A correspondencia estrutural da *Aeminium* romana, asentada baixo o local actual de Coímbra, é evidentemente o *Eminio* suevo; pero coido que non resultará aventurado formular tamén a inclusión no *territorium* primitivo o da *ecclesia Lurbine*, tan próxima a esta cidade (cfr. §§10.38; 10.40).

11.4. *Albiones*

Os *Albiones* aparecen citados como comunidade adscrita ao *conuentus iuridicus* lucense na corografía marítima pliniana (Plin., *Nat.*, IV, 111). O único testemuño complementario claro do etnónimo aparece como complemento dun título institucional, o *principatus Albionum* da estela da Veiga (*ERA*, 14 = *HAE*, 1663). Este documento, un epitafio, apórtanos tamén o lugar de residencia do defunto, o *castellum Cariaca*, que resulta tentador asociar ao castro de Coaña, o máis importante do occidente asturiano, sen que se poida confirmar á luz da súa difusa afinidade toponímica. Outro documento epigráfico, obxecto de variábel lectura, perdido e de procedencia tamén discutida, sitúanos perante un testemuño complementario pero irremediabelmente menos claro có da Veiga: *Al(bio) ex O (castello) Ercoriobri* (*CIL* II, 2711 = *ERA*, 59; *vid.* táboa 5.4k). De admitirmos esta lectura, que xa teño argumentado convenientemente no apartado correspondente (§5.4), obteríamos o testemuño dun *castellum* albión, *Ercoriobris*. Alén disto, Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 4) consigna como localización topográfica o *Nabialoouiōnos potamoū ekbolaí*, o que cómpre entender a todas luces coma outro testemuño, deturpado, do etnónimo, que podería traducirse literalmente “a foz do río Navia dos albións” (cfr. Tranoy, 1981: 54; Santos Yanguas, 1992: 422).

Dentro destes testemuños, podemos salientar que Plinio cite aos *Albiones* como a primeira comunidade do *conuentus iuridicus* lucense, nunha descrición de leste a oeste, logo de se ocupar da Asturia. Embora cumpra matizar a simple orde de mención das corografías como argumento absoluto para a localización dos asentamentos, accidentes xeográficos e colectividade humanas que mencionan —e así o facemos acotío neste mesmo catálogo—, a dedución resulta oportuna neste caso pois Ptolomeo asocia como vimos este pobo ao río Navia, cuxo curso ou mellor bacía hidrográfica delimitou o *conuentus* lucense. Ademais, unha tradición alternativa do texto pliniano recolle *flumine Nauialbione*, non *flumine Nauia Albiones*, o que complementaríaa forma do hidrónimo transmitida por Ptolomeo e a localización navega do pobo en cuestión (cfr. Mayhoff, 1904: 354: n3; Tranoy, 1981: 54). Sexa como for, o que de dende logo pode concluírse en virtude destas fontes, é que os xeógrafos da Alta Romanidade asociaban expresamente a *ciuitas* dos *Albiones* ao río Navia.

A estela da Veiga, único testemuño epigráfico seguro do etnónimo, vén engadir outro elemento de xuízo a prol da súa redución xeográfica, suxerindo a súa extensión ata o veciño río Eo, en cuxas inmediacións foi achado o documento. De calquera xeito, o valor do testemuño é relativo para a localización deste pobo (cfr. Santos Yanguas, 1992: 422), pois Nícer, o defundo que conmemora, dada a redacción equívoca da estela, puido non ser o *princeps Albionum* nela mencionado (cfr. §8.21); e aínda séndoo, o seu lugar de enterramento non tivo que coincidir co seu lugar de residencia. De calquera xeito, mesmo matizando o valor argumental da estela da Veiga, resulta dende logo plausíbel que a *ciuitas Albionum* se estendese efectivamente dende o Navia ata o Eo; e de feito veremos que tal sospeita se ve corroborada pola correspondencia estrutural da bisbarra.

Sexa como for, tal é a redución consensual que se vén postulando para este pobo: as bisbarras costeiras comprendidas entre o Navia ou a serra do Rañadoiro e o Eo, no actual occidente asturiano (*TIR*, 21; López Cuevillas, 1953: 50; Tranoy, 1981: 54; Rodríguez Colmenero, 1996: 228-230; *id.* 1997a: 86; Santos Yanguas, 2006: 126; Brañas & *al.*, 2007: 534; &c.). Pola súa banda, M. V. García Quintela (2002: 47; 49) ten procurado postular a grande extensión territorial deste pobo ao abeiro meramente dunha hipótese etimolóxica que vencellaría o radical céltico *albio-* co concepto “mundo”. Esta proposta vincúlase á tentativa do devandito historiador de atribuír grandes dominios aos *principes* galaicos entre os que figura o *principatus* albión. Mais isto bate coa máis elemental crítica das fontes dispoñíbeis, que asocian o *principatus* galaico sempre a unha única *ciuitas*, e non a unha *regio* supra-local coma a antiga Cantabria ou un *regnum magnum* —concepto latino referente á acumulación de estados locais baixo un único mando (cfr. Bogaers, 1979)— coma o principado do británico

Togidubnus, cos que M. V. García Quintela ten querido equiparar os *principes* galaicos. Ademais, a etimoloxía non supón obviamente un vieiro acaído para dilucidarmos a estrutura xurídica e extensión territorial dun pobo (cfr., contra esta hipótese en concreto, González Ruibal, 2006-2007: 533). As fontes dispoñíbeis insisten en encaixar os *Albiones* entre o Eo e o Navia ou a serra do Rañadoiro, unha extensión reducida para os estándares da *Asturia* e a *Callaecia* setentrional, que non hai motivos para relativizar ao abeiro dunha hipótese tan movediza coma a discutida.

A correspondencia estrutural dos *Albiones* non pode ser concretada á luz das fontes de época xermánica, pois estas non se refiren en absoluto ás bisbarras aducidas. Con todo, L. A. García Moreno (1998: 1357, n46) propón identificar co *castellum Cariaca* —onde no que residiu o defunto homenaxeado na estela da Veiga—, a igrexa tardo-antiga lucense de *Carioca* (*Par.*, VIII, 2). Porén, a redución canónica desta igrexa é a actual Quiroga, moito máis ao sur (cfr. §10.56), polo que non podemos asociar o ámbito de asentamento dos *Albiones* a ningunha entidade local concreta coñecida no período tardo-antigo, xa fose pola súa deficiente implantación eclesiástica ou por se corresponder a algunha das igrexas *intro Britones* (*Par.*, XIII; cfr. §10.98).

Cómpre levarmos, pois, o problema da correspondencia estrutural dos *Albiones* de época romana ata o mesmo Alto Medievo. Curiosamente, tan dilatado hiato cronolóxico resulta nunha correspondencia case exacta cunha entidade daquel tempo, o *territorium inter Nauia et Oue*, con supervivencia pleno-medieval como «Honor de Suarón» (vid. §9.23). O desdebuxamento desta grande xurisdición local semella pois mínimo ao longo da Antigüidade, pero non por iso podemos xulgalo inexistente. En efecto, á beira esquerda do Navia atopamos precisamente o arciprestado de Navia, encaixado entre este río e a serra do Rañadoiro; e ao sur, a terra de *Ausegos*. Sospeitando que o límite conventual caería no Rañadoiro mellor do que no Navia (Fenández Calo, 2018a: 148), inclinaríame a atribuír estas entidades tamén aos *Albiones*.

11.5. *Aquiflavienses*

O xentilicio de *Aquae Flaviae*, actual Chaves, designa unha das comunidades urbanas máis importantes e dinámicas Galecia romana, oficiosa capital rexional do leste do *conuentus* bracarense. O seu rexistro é, consecuentemente, dos máis ricos da Galecia, auténtico fulcro da epigrafía rexional; e isto inclúe as propias mencións da mesma *Aquae Flaviae* e da súa *origo Aquiflaviensis*. A comunidade civil *Aquiflavienses* rexístrase en dúas epígrafes de Chaves (*CIL* II, 2477-2478); a *origo* noutra de Tarragona (*CIL* II, 4204); e dá nome a unhas divindades cívicas locais, Concordia e Tutela do *municipium Aquiflaviensium* (*AE* 1973, 304; 2000, 745 = *AFb*, 84; 76). Os itinerarios romanos consignan a pasaxe da cidade coa expresión *ad Aquas* (*Ant.*, 422, 6; *Bar.*, 4). E a única crónica romana coa que contamos na Galecia, escrita polo bispo desta cidade, Hidacio, menciónaa en dúas ocasións, tempo despois da retracción imperial da nosa terra (Hyd., *Chron.*, 201 [196]; 207 [202]).

Aquae Flaviae é a principal das promocións flavianas da Galecia. Xa temos visto noutro capítulo que na referida adicatoria á Concordia municipal (*AE* 1973, 304 = *AFb*, 84) podería subxacer o acto votivo fundacional do *municipium*, e que isto ten sido discutido acotío polo título *ciuitas* que obra para a comunidade no *Padrão dos Povos*, o que levaría a presupór unha municipalización máis serodia. Esta hipótese enmárcase no común híper-criticismo que afecta ao tema da municipalización galaica, cando en realidade o título *ciuitas* é plenamente complementario ao de *municipium* e o máis plausíbel é pensar que *Aquae Flaviae* gozase de tal estatuto dende a súa fundación (cfr. §7.7). Os apelativos municipais das divindades cívicas ás que fixemos referencia, máis unha mención do propio *ordo municipalis* noutra adicación votiva (*AE* 1973, 305 = *AFb*, 4), converten a Chaves no único *municipium* testemuñado como tal na Galecia alto-romana (Tranoy, 1992: 79; Le Roux, 2009: 278; Fonseca Sorribas, 2012:

523). Neste aspecto, o rexistro da romanización de Chaves avantaxa mesmo ás capitais conventuais, pero non é unha excepción: esta cidade é tamén a única da Gallaecia na que consta un feito cultural tan caracteristicamente romano como a celebración de xogos gladiatorios (*CIL* II, 2473). Chaves foi sen dúbida un dos grandes fulcros da romanización da Gallaecia, a propósito do que A. Rodríguez Colmenero nos aporta unha elocuente disertación:

Aquae Flaviae é mais que uma cidade; inclusive mais que um município romano com todos os aditamentos que esta expressão traduz. *Aquae Flaviae* para nós, é um epicentro de romanização, talvez já assim idealizado pela dinastia flávia, que irradiaria os seus influxos pela ampla franja da *Gallaecia* interior, desde o Minho ao Douro e desde o rio Tuela às serras do Gerez, Cabreira, e Alvão (*AFa*, p. 7).

O papel de Chaves como «capital rexional» é efectivamente case un tópico na nosa historiografía (Rodríguez Colmenero, 1997b: 170; López Quiroga & Rodríguez Lovelle, 1998: 1324; López Quiroga, 2004: 29-30; 78ss.; Fernández Calo, 2018: 140; &c.), e malia esta «capitalidade» se refirir a elementos meramente oficiosos, á influencia urbana e cultural, podemos afirmar que tivo tamén implicacións institucionais. O *Padrão dos povos*, a famosa columna da ponte sobre o Tâmega onde os *Aquiflavienses* encabezan a nómina de dez *ciuitates* rememorando a todas luces a obra pública en cuestión, sitúanos probabelmente perante unha *adtributio* fiscal (*CIL* II, 2477); e o propio estatuto municipal da cidade houbo de condicionar a cooptación de notábeis das comunidades veciñas na súa curia local, materializando a *adtributio* institucional (*vid.* §13.4). Por suposto, Chaves non foi o único *municipium* da Gallaecia: a singularidade do seu testemuño débese máis á arbitrariedade do rexistro arqueolóxico do que a ningunha verdadeira singularidade constitucional. Moitas comunidades, mesmo rurais, do seu *hinterland* houberon de se municipalizaren; pero mesmo neste aspecto Chaves destaca ao concentrar case todos os indiciados de municipalización do leste do seu *conuentus* (*vid.* §13.4). A capitalidade flaviense é, en suma, moito máis ca un eloxio historiográfico.

A influencia de Chaves durou todo o dominio romano, pois no século V constatamos o seu bispado, institución definidora por antonomasia da dimensión urbana na Tardoantigüidade (cfr. §8.9). Mais tal bispado non sobrevive: da toma da cidade polo suevo Frumario no 460 tense especulado a súa extinción (García Moreno, 1998: 1355; Soares, 1998: 75); un feito que non incumbe só á igrexa flaviense senón a toda a comunidade. Chaves desaparece literalmente das nosas fontes tardo-antigas: logo da eclosión epigráfica alto-romana, apenas podemos citar unha ceca visigoda FLAVAS e a promoción episcopal dunha *uillula Aquis* que tanto pode ser coma non ser Chaves (§10.102). Importa sinalar, de calquera xeito, a súa ausencia no *Parroquial suevo*, cando sospeitamos que xurdiu outro fulcro político, se cadra de carácter castrense, na súa mesma bisbarra: *Turico* (§10.15).

Verbo á historia primitiva de Chaves, apenas podemos apuntar que a súa bisbarra tivo unha forte ocupación castrexa, pero sen rastro no propio sitio da cidade, polo que se presume que se tratou dunha fundación *ex nihilo* (Alarcão, 1998b: 431). A. Tranoy (1981: 62-63) conecturou que *Aquae Flaviae* tivese sido resultado da promoción municipal dos supostos *Turodi*, pero o noso exame deste etnónimo lévanos a situalo, contra o parecer do grande estudoso da Galiza romana, ben lonxe de Chaves (§11.68). Baixo o criterio de correspondencia estrutural preconizado nesta tese, o que podemos suxerir para *Aquae Flaviae* é unha extensa xurisdición local, de todo o val do Tâmega dende o nacemento deste río ata as terras de Basto, espazo no que se asentaron na Tardoantigüidade o *pagus Turico* e no Medioevo o *territorium Baroncelli* antes da súa bipartición (cfr. §§9.20; 10.15). Neste extenso territorio identificamos relativamente lonxe da veiga de Chaves o fulcro de ocupación castrexa: as abas meridionais do monte Larouco, onde atopamos os notábeis castros de Saceda e San Millán da Xironda,

clasificados como *oppida* polas súas dimensións virtualmente urbanas por A. González Ruibal (2006-2007: 322); amais da singular estrutura ovalada de A Cerca-Muro de Búbal, de plausíbel funcionalidade política (Anónimo, 2019). Isto evidencia que a promoción flaviense incluíu o traslado do fulcro político da bisbarra. O que tamén constatamos é a mundanza etnonímica, pois evidentemente os *Aquiflavienses* compoñen un etnónimo latino. O meu estudo doutro etnónimo, o dos *Loubainoi*, convénceme de que esta vella comunidade local indíxena se viu integrada na nova constitución municipal flaviense (§11.51). Máis difícil é determinar se houbo outras.

O que si podemos ampliar é a precedencia doutras unidades sub-locais ben constatadas que a todas luces terían perdido a súa dimensión xurídica coa promoción municipal. Coñecemos na veiga de Chaves e nas abas do Larouco, en efecto, unha serie de *termini* territoriais con mención dunhas enigmáticas entidades que a todas luces cómpre interpretar como comunidades de *castellani*: dalgún non coñecemos máis cá súa sigla, C e L (*AFb*, 616); pero doutros, a saber *Praen(i)*, *Coroq(i)*, *Puac(i)* e **Ripai*, emerxen plausíbeis xentilicios de castros (*AFb*, 612; 616-617). Paralelamente, cómpre citar o *castellum* [*T*]ureobriga documentado por ata outras dúas inscricións, de lectura controvertida (*CIL* II, 2480 = *AFa*, 201; *AE* 1992, 993b).

11.6. *Arabrigenses, Uisanci*

Xungo neste apartado dous etnónimos referentes ao norte da Lusitania, *Arabrigenses* e *Uisanci*, pola súa indistinta alusión a bisbarras inmediatamente veciñas á Galecia e teren xa que logo un grande interese para nós, e pola posibilidade, que exploraremos de contado, de que se refiran a unha única entidade local.

Os *Arabrigenses* documéntanse como un dos *municipia* implicados na construción da ponte de Alcántara (*CIL* II, 760), como unha das comunidades delimitadas polo *terminus* de Goijoim, Armamar (Vaz, 1979), e como *origo* dun seu expatriado enterrado en Aroche, Huelva (*CIL* II, 967). Ademais, Ptolomeo (*Geog.*, II, 5, 6) menciona unha *pólis* *Arábriga* entre os *Lusitanoi*. Os *Uisanci*, pola súa banda, menciónanse no *terminus* de Penela da Beira, Penedono (Botto, 1986), pero probabelmente xa non como parte delimitada senón delimitante, a través dun *concilium* público e a prol dun certo *Camalus*. A historiografía que ten xerado esta pequena documentación non é moi ampla. Admítese que a orde relativa da inscrición da ponte de Alcántara permite ubicar os *Arabrigenses* no extremo setentrional da Lusitania (Guerra, 2007: 172); pero sobre todo é o *terminus* de Goujoim, xusto sobre o río Tedo, o que permite concretar a súa redución a leste deste curso fluvial, na medida en que a outra comunidade citada, os *Coilarni*, se ubican a oeste (Alarcão, 2005a: 150; cfr. §11.30). O interese polos *Uisanci*, en troques, brilla pola súa ausencia, malia o evidente interese do *concilium* no que se viron implicados (cfr. §8.4). Colateralmente, A. Rodríguez Colmenero (1996a: 151, n155) suxire que se tratase dun pequeno grupo xentilicio máis ca dunha *ciuitas*. Particularmente, coido que non pode tratarse senón dunha *ciuitas* con todas as súas consecuencias, pois un *concilium*, órgano representativo, dificilmente pode atribuírse a un grupo humano máis pequeno, coma un *castellum* e non digamos unha *gentilitas*.

Nestas circunstancias, o que enxergamos son dous etnónimos nunha reducida bisbarra do extremo nordés do actual distrito de Viseu, ao que se suma que nada máis saírmos do devandito distrito batemos xa cos *Araui* e, segundo a interpretación estándar —discutida no apartado correspondente (§11.7)—, cos *Meidubrigenses*. Mesmo, as xurisdicións que se perfilarian de porfiarmos en disimilar *Arabrigenses* de *Uisanci* resultarían en cadansúa banda de terra estirada latitudinalmente ata a extravagancia entre as serras meridionais e a ribeira do Douro, pois a indistinta ubicación dos *termini* de Goujoim e Penela no curso medio dos pequenos vales perpendiculares desta zona, ao referenciar exclusivamente a cadanseu etnónimo, non autorizarían a solución máis razoábel de situar uns no curso baixo, na ribeira

do Douro, e os outros no alto, contra as serras. Por iso, mellor do que partillar ata o absurdo esta pequena bisbarra, coido que se impón a identificación de *Arabrigenses* e *Uisanci* cunha mesma comunidade de denominación variábel. Nomeadamente, o feito de os *Uisanci* apareceren canda un *concilium* peregrino en Penela e os *Arabrigenses* se asociaren a un *municipium* en Alcántara, coido que neste caso resulta suficientemente xustificábel a noción dunha mudanza do etnónimo primitivo a prol dun xentilicio urbano. Polo medio ficaría, con todo, o *terminus* de Goujoim, asociado, por reconstrución epigráfica, a Claudio. Isto podería subministrar como corolario unha data *ante quem* para o *concilium Uisancorum* de Penela, pero tamén a formulación dunha outra atribución imperial para Goujoim ou, simplemente, a sincronicidade da variabilidade etnonímica.

A correspondencia estrutural que se perfila para esta comunidade é a igrexa sueva de *Osania*, verbo á que cómpre puntualizar que a súa redución é meramente conxectural, realizada por criterio defectivo (cfr. §10.47).

11.7. *Araui*

Os *Araui* son un dos pobos da Lusitania setentrional que, pola súa ubicación vindeira á Galecia romana, propoño incluír no presente catálogo. Mencionados na inscrición da ponte de Alcántara como *municipium* lusitano (*CIL* II, 760), unha serie de lápidas e altares atopados en diversas localidades extremeñas —Badaxoz, Medellín, Mérida— complementan o rexistro da comunidade a través das *origines* que consignan o etnónimo (*ERA*E, 161; 167 = *CIL* II, 502; 1017; Haba Quirós, 1998: n.º 6). Este conta asemade con claros paralelos onomásticos, tanto en antroponimia co nome *Araus* (por exemplo, *CIL* II, 2366) coma en grupos xentilicios, documentándose unha unidade vadiniense homónima (*CIL* II, 5716).

Deste rexistro, unicamente a posición relativa na que os *Araui* son mencionados na inscrición da ponte Alcántara, entre *Meidubrigenses* e *Lancienses transcudani*, se antolla un elemento de xuízo útil para a súa localización xeográfica. Isto ten debuxado un certo consenso a prol da redución dos *Araui* na contorna de Marialva, Meda, e concretamente no lugar da Devesa, sen que se dispoña aquí, con todo, de argumentos arqueolóxicos decisivos (cfr. Alarcão, 1973: 99-100; Guerra, 2007: 174; Carvalho, 2010: 135; &c.).

A correspondencia estrutural que se perfila é, xa que logo, a igrexa sueva de *Ouellione*, outra entidade de redución meramente hipotética (cfr. §10.48).

11.8. *Arroni*

Os *Arroni* aparecen isoladamente mencionados na corografía pliniana do litoral lucense (Plin., *Nat.*, IV, 111). A crítica, amparada na orde de mención desta fonte, que cita o pobo en cuestión despois dos *Adoui* e antes dos *Arrotrebae* —ou sexa, os *Artabri*— (vid. §11.9), tende atinadamente a reducilos no actual extremo setentrional galego. A concreción desta redución xenérica ofrece con todo unha certa variabilidade. A. Tranoy (1981: 54) levounos ás “régions proches de Vivero ou de Ortigueira”; proposta que pouco despois repetirá G. Pereira (*TIR*, 25). Á luz do paralelo toponímico de Arrós, que imos tratar de contado, outras achegas teñen concretado esta mesma redución deica o oeste, na contorna de Ortigueira e Cedeira (Rodríguez Colmenero, 1996a: 232; 1997a: 86; González García, 2003: 96-97; Brañas & *al.*, 2007: 52-53).

En efecto, a correspondencia estrutural deste pobo de época romana pódese formular doadamente grazas á súa excepcional conservación coronímica. Como xa puxeron de manifesto M. C. García Martínez e R. Usero (2002), a *diocesis* e arceprestadado alto-medieval de Arrós herdou a denominación e a estrutura xurisdiccional que tivera a vella *ciuitas* dos *Arroni*. Esta supervivencia contrasta paradoxalmente co esvaecemento da documentación tardo-antiga referente ao mesmo espazo xeográfico. Resulta curioso constatar tamén que esta carencia documental foi aparentemente matizada por unha interpolación do *Parroquial suevo*

(XI, int. iriense B) referente a unha igrexa iriense *Arros*, e unha ceca visigoda coa lenda [SVS]ARRES (Pliego Vázquez, 2009b: n.ºs. 148; 211). Con todo, a citada interpolación tense revelado a todas luces medieval (cfr. §6.3), e a ceca en cuestión fai en realidade referencia a outra unha entidade política (§10.104).

Emporiso, cómpre non reducir meramente a Arrós a herdanza medieval da vella *ciuitas* dos *Arroni*. O noso exame dos antigos *Artabri* e da igrexa tardo-antiga de *Prutenos* (§§10.90; 11.9) evidencia que entre aqueles e os *Arroni* que agora nos ocupan resta un amplo espazo — nomeadamente a rías de Cedeira e Ferrol e toda a beira dereita do Eume— sen unha atribución xurisdiccional unívoca. Este espazo correspóndese aos distritos alto-medievais de Bezoucos, Labacengos e Trasancos, os cales cómpre repartir pois entre as *ciuitates* testemuñadas na rexión en época romana, que son precisamente os *Arroni* ao norte e os *Artabri* ao sur. Dado que verbo a estes segundos se teñen formulado sospeitas relativas ao seu asentamento ata a ría de Ferrol, que non temos motivos para desbotar —embora certamente tampouco para corroborar—, suxerimos para eles, a título meramente hipotético, a súa posesión de Bezoucos e Trasancos. Para os *Arroni* ficaría pois só Labacengos, hipótese que podemos apoiar na aparente correspondencia toponímica de Arón, lugar de San Román de Montoxo, Cedeira, que xa A. Tranoy (1981: 54) citaba a prol da súa proposta de redución deste pobo.

En suma, a correspondencia estrutural dos *Arroni* establécese dun xeito seguro para o distrito alto-medieval de Arrós, pero hipoteticamente estendémola tamén a Labacengos (cfr. §§9.2; 9.5).

11.9. *Artabri, Arotrebae e Flauium Brigantium*

Os ártabros, denominados eventualmente «arotrebas», canda a súa cidade *Brigantium*, sitúannos perante o paradoxo de contaren cun significativo volume de documentación —o meirande da Galedia antiga— na tradición literaria greco-latina fronte a un silencio absoluto na epigrafía. Non é de estrañar, pois, que as fontes relativas a esta colectividade etno-política sexan hoxe exactamente mesmas que xa no seu momento compendiou A. Tranoy (1981: 54). A saber:

1ª. — Estrabón (*Geog.*, III, 2, 9) sitúa os ártabros no extremo noroccidental da Lusitania, salientando a súa riqueza en prata, estaño e ouro branco;

2ª. — o mesmo xeógrafo (*ibid.*, III, 3, 5) volve mencionar aos *Ártabroi* como último pobo da súa descrición da Lusitania, situándoos arredor dun golfo coñecido como o «porto dos ártabros» (*Artábrōn limén*) e atribuíndolles un número indeterminado de *póleis* que temos traducido como “castros” (cfr. §7.10);

3ª. — outra volta Estrabón (*ibid.*, III, 5, 11), apórtanos outro dato arredor da localización do devandito porto dos ártabros, ao situalo ao sur das ilocalizábeis illas casitérides;

4ª. — Pomponio Mela (*Chor.*, III, 9) sitúa os ártabros nun “golfo” (*sinus*) entre os céltigos e os ástures, nunha área na que desembocarían catro ríos e se erguería a *urbs* de *Adrobrica*;

5ª. — Ptolomeo (II, 6, 21) afirma o asentamento dos ártabros «na contorna» ou «fóra» de Fisterra ou Touriñán (*epí Nérion akrotérion*), e atribúelles as *póleis* de *Klaudiomérion* e *Noouíon*.

Non semella moi difícil, con esta información xeral, e malia a total escuridade que arrodea ás localidades ártabras de *Aobrica*, *Klaudiomérion* e *Noouíon*, situar este pobo nas bisbarras costeiras do que hoxe se coñece, precisamente, como «golfo ártabro». Con todo, fronte aos datos expostos, as mesmas fontes das que os temos extraído implican tamén algunhas contradicións:

1ª. — Plinio (*Nat.*, IV, 113) cita na súa descrición da Lusitania, a sur do Douro, un *promunturium Artabrum*, o que de seu contradí todas as demais informacións relativas a este etnónimo;

2ª. — Estrabón contradíse consigo mesmo verbo a Fisterra ou Touriñán (*Nérion akrotérion*) ao identificar este punto xeográfico como ártabro nunha pasaxe (*Str.*, *Geog.*, III, 1, 3) e como céltigo noutra (*ibid.*, III, 3, 5);

3ª. — encadrelando con isto, Estrabón (*Geog.*, III, 3, 5) distingue taxativamente os ártabros dos céltigos, pero Mela (*Chor.*, III, 9) asimílaos;

4ª. — tamén Ptolomeo insiste na indefinición antes aludida de Estrabón ao atribuír aos ártabros o *Nérion akrotérion* nunha pasaxe (*Ptol.*, *Geog.*, II, 6, 2) e de seguido vencellar este pobo ao mesmo accidente xeográfico cunha expresión máis ambigua, pola preposición *epí*;

5ª. — o mesmo Ptolomeo (*ibid.*, II, 6, 2) sitúa o porto dos ártabros nunha posición que nada ten que ver co actual golfo ártabro, senón ao sur de Fisterra (cfr. doc. 5.2);

6ª. — finalmente, Estrabón (*Geog.*, III, 3, 5) suxire aparentemente que os *Artábroi* pasaron a ser coñecidos como *Arotrebaí*, pero Plinio (*Nat.*, IV, 114) afirma que o propio etnónimo *Artabri* é unha deformación de *Arotrebae*, polo que non só semella haber contradición na preferencia particular verbo a cada un destes etnónimos, senón tamén na secuencia cronolóxica atribuída ao seu uso.

Por outra banda, no mesmo espazo xeral que, coas súas contradicións, as fontes clásicas sitúan os ártabros, contamos cun nutrido volume de referencias a un importante asentemento, *Brigantium* (Tranoy, 1981: 55; González García, 2003: 104). Como *Brigántion*, aparece referenciado xa deica o 61 a.C. como obxectivo dunha expedición marítima de Xulio César, daquela gobernador da *Hispania ulterior*, que supostamente a tería sometido polo terror que espertou entre os nativos a súa escuadra (Cas., *Hist.*, XXXVII, 53). Deica o século II d.C. xa a constatamos co seu epíteto flaviano, *Phlaouíon Brigántion*, na obra de Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 4), que a sitúa no actual golfo ártabro (cfr. Tranoy, 1981: carte ii), atribuíndoa, con todo, aos galaicos lucenses. Xa no século V, Orosio (*Hist.*, I, 2, 71-72) mencionará o seu faro, a actual torre de Hércules. Tampouco en *Brigantium* nos libramos das contradicións, que semellan consubstanciais na tradición literaria, pois entre Ptolomeo e Orosio outras dúas fontes baixo-romanas apuntan a unha localización interior: tanto o *Itinerario de Antonino* (424, 5) coma a *Notitia dignitatum* (*Occ.*, XLII, 30) semellan situar *Brigantium* no campamento romano de Ciadella, Sobrado dos Monxes.

Pasemos pois a valorar as contradicións antes enumeradas, eludindo por agora as de *Brigantium* e centrándonos novamente nos *Artabri*. Ao meu ver, se cadra, a de menor interese para nós é a última: a discrepancia existente arredor da forma correcta do etnónimo. Semella claro que as fontes clásicas denominan indistintamente «ártabros» e «arotrebos» a unha mesma colectividade etno-política, polo que o problema, se cadra de grande interese filolóxico, non ten ningunha implicación para a nosa xeografía histórica. Sexa como for, coido atinado evitarmos, canda A. Tranoy (1981: 54-55) o problema da variabilidade etnonímica empregando simplemente a voz «ártabro», variante do etnónimo que chegou ata hoxe, con independencia de que non o fixera como resultado dunha evolución continuada. Emporiso, non estará de máis referirmonos á interesante hipótese de lectura proposta por F. Calo Lourido (2010: 133) que podería salvar a contradición existente. Neste senso, o texto estraboniano fai referencia expresa a “os dagora” (*hoi de nun*), que chamarían *Arotrebaí* aos *Artábroi*. F. Calo Lourido propón interpretar esta referencia en función do texto e non do contexto: unha referencia non “aos contemporáneos” de Estrabón, senón aos céltigos citados na mesma pasaxe, que chamarían «arotrebos» a un pobo autodenominado, ou denominado polos romanos, «ártabros».

Tampouco ten un directo interese para nós a relación entre os ártabros e os céltigos, pois alén das afinidades étnicas abóndanos con constatar as *ciuitates* que se repartiron esta rexión do noroeste galaico, onde distinguimos claramente os ártabros e a tres *ciuitates* expresamente denominadas céltigas (*vid.* §11.26).

É, pola contra, a relación que os ártabros gardaron coa contorna de Fisterra e nomeadamente o *Artábrōn limén* ptolemaico a que comporta o meirande problema para nós, pois aquí situamos outra *ciuitas*, a dos *Celtici neri* (cfr. §11.26). Xa F. López Cuevillas (1953: 52-53) clasificou as opinións existentes entre a admisión ou elusión do reporte ptolemaico, variando o lindeiro occidental ártabro. Para el, que igualaba *Artabri* e *Arroni*, os ártabros írían dende o límite cos *Celtici neri* ata a contorna do cabo Ortegal, pero polo reporte ptolemaico engadiu que poderían abranguir tamén algún punto entre o Tambre e Fisterra, e que de ser así os *Neri* ficarían “arrinconados” polos *Artabri*. No seu momento L. Monteagudo (1952: 475-476), que asumiu os lindeiros máximos autorizados polas fontes para os *Artabri*, propuxo dúas hipóteses para explicar o seu anómalo solapamento cos *Celtici*: que os *Celtici neri* compuxesen unha fracción dos *Artabri*, ou ben que estes fosen o substrato poboacional sobre o que se impuxeron os céltigos cando se asentaron na Galecia. Das referencias ao *Nérion akrotérion*, xa A. Tranoy (1981: 55) concluíu que implicarían que os ártabros vivisen nas súas proximidades, “mais sans en être es voisins immédiants, laissant ce rôle aux *Celtici*”. Con todo, admitiu que o «porto dos ártabros» si se asentaría entre Corcubión e Fisterra, o que semella implicar a discontinuidade territorial dos seus ártabros. A. Rodríguez Colmenero (1996: 234-236) evitou atribuír o *Artábrōn limén* ptolemaico —isto é, ao sur de Fisterra— aos ártabros reais, pero si que lles asociou o *promontorium Celticum*, identificándoo con Touriñán. E segundo F. J. González García (2003: 86), autor dunha completa monografía centrada precisamente nos ártabros, o fito xeográfico en cuestión recibiría na Antigüidade canda menos tres nomes: promontorio nerio, ártabro e céltigo. Mais para el, o solapamento toponímico non tería que deberse a ningunha equivalencia étnica —aínda amosándose decididamente partidario de considerar céltigos os ártabros—, ao atopar unha solución ben máis sinxela:

É moi posible que esta última denominación [promontorio ártabro] se xerase como consecuencia da importancia dos ártabros, que o promontorio se vinculara coa devandita poboación porque, por exemplo, era o cabo que marcaba o rumbo que debía segui-la navegación costeira para chegar ó rico e importante territorio ártabro pero que, en realidade, non pertencese a estes, é dicir, que non estivese situado dentro do seu territorio. Esta hipótese vese confirmada polas noticias de Estrabón, que sitúa ós célticos, como distintos dos ártabros, nas inmediacións do Promontorio Céltico (González García, 2003: 89-90).

Nunha postura semellante de desconfianza ao reporte ptolemaico, embora máis superficial, atopamos a A. Rodríguez Colmenero (1996: 236). Do mesmo xeito, a ubicación por Ptolomeo ao sur de Fisterra do *Artábrōn limén*, discrepante coas descrições do fito homónimo en Estrabón e denominado *sinus* por Mela, que semellan referirse ao actual golfo ártabro, ten sido matizada por F. J. González García (2006: 91-93) como un simple erro textual. O tal erro puido verquelo o propio Ptolomeo por mor do diacronismo das súas fontes, que o levaron a diferenciar o porto dos galaicos lucenses do porto dos ártabros, cando en realidade se referirían ao mesmo fito xeográfico.

Disociando así a bisbarra de Fisterra, e calibrando tamén a exclusión do territorio arró (*vid.* §11.8), F. J. González García (2003: 101-102) ten achegado uns lindeiros firmes para a *ciuitas* dos ártabros:

O conxunto do territorio dos ártabros debía de abranguer [...] toda a liña de costa comprendida entre os cursos dos ríos Xallas ou Anllóns ata a ría de Cedeira ou a de Ortigueira. A precisión dos límites deste territorio cara ó interior resulta moito máis difícil de establecer. De tódolos xeitos, e tendo en conta a configuración xeográfica desta zona, é moi posible que o territorio ártabro non penetrase moito polo interior, non comprendendo moito máis que os vales fluviais dos ríos que corren por ela. O seu límite interno poderíase precisar, así, mediante a unión das cabeceiras e cursos dos diferentes ríos que cursan o territorio costeiro así delimitado. Coidamos que a extensión abranguida polos límites máximos do territorio que temos establecido para os Artabros, entre o Xallas e a Ría de Ortigueira, é excesivamente ampla, sendo preciso limitala máis. Para procedermos á dita delimitación hai que ter en conta que os límites máximos que establecemos implican a identificación entre os Ártabros e Nerios, para o caso do Xallas, e entre Ártabros/Arrotrebas e Arróns, polo que respecta á Ría de Ortigueira. Tendo en conta que as nosas fontes distinguen, en cada un destes casos, a uns pobos doutros, a nosa limitación do territorio ártabro realízase a partir dos límites mínimos: o río Anllóns, límite entre Ártabros e Nerios, e a Ría de Cedeira, límite entre Ártabros/Arrotrebas e Arróns.

No presente estudo imos reducir aínda un chisco máis o lindeiro occidental ártabro, ao coidarmos máis oportuna, embora por só razóns conxecturais, a atribución da bisbarra de Seaia, na foz do Anllóns, aos *Celtici neri* (§11.26). Co límite oriental concordamos plenamente, pois ao abeiro da correspondencia estrutural de distritos alto-medievais denotamos un baleiro entre Arrós e Pruzos, que atribuímos respectivamente aos *Arroni* e aos *Artabri*, e a repartición hipotética dos mesmos entrambas as *ciuitates* lévanos a un resultado semellante (§11.8).

Os lindeiros interiores coido que non teñen sido valorados axeitadamente por F. J. González García, pero temos razóns para concordarmos en liñas xerais coa súa proposta. É precisamente a valoración da contradición existente verbo á máis importante cidade ártabra, *Brigantium*, a que permite calibrar a proxección interior dos ártabros.

A *Brigantium* clásica ten unha indubidosa localización no golfo ártabro. Malia que a súa ubicación foi identificada tempo atrás con Betanzos (Monteagudo, 1942: 639), hoxe téndese a facelo coa Coruña (v.g. Rodríguez Colmenero, 1997b: 168; Pérez Losada, 2002: 114ss.; González García, 2003: 245; &c.). Particularmente, non vexo motivos de peso para situarmos o fulcro político e urbano de *Brigantium* na actual Coruña, pois a *ciuitas* puido ser polinuclear, como a xeneralidade das *ciuitates* rurais galaicas, e a constatación da ocupación romana desta cidade non implica necesariamente que nela se situase un *caput ciuitatis*. Se repasamos o conxunto de promocións flavianas costeiras —*Brigantium* foi unha delas—, ningunha de localización coñecida se ubicou na costa, senón en focos, como exemplifican as veciñas de *Brigantium*, *Iria Flauia* e **Flauium Auium*, e mesmo **Flauia Lambris* na ubicación que lle propugnamos neste catálogo (cfr. §§11.1; 11.41; 11.56). Insisto nisto só para matizar o grao de certeza arredor da ubicación de *Brigantium*, non para discutir a proposta da Coruña, que por suposto se antolla perfectamente plausíbel, pero nin moito menos segura.

Mais impórtame partir disto porque o interese por identificar *Brigantium* coa Coruña ten levado a excesos historiográficos coma a corrección das distancias do *Itinerario de Antonino* para facer coincidir a súa *Brigantium* con esta cidade (v.g. Pérez Losada, *op. cit.*). Evidentemente, teríamos razóns para facelo se tal atribución do *Itinerario* fose única; pero xa amosamos que tamén a *Notitia dignitatum* (Occ., XLII, 30), outra fonte baixo-romana, insiste na mesma atribución: *Tribunus cohortis Celtiberiae: Brigantiae, nunc Iuliobriga* (ed. Seeck, 1876: 216). Certamente, o explícito acantoamento antigo da unidade militar en cuestión, *Brigantia*, non pode ser levada á Coruña, pois constatamos expresamente unha homónima *cohors I Celtiberorum* no xacemento de Ciadella, Sobrado, no seu propio campamento (cfr. Caamaño Gesto, 2003: 27-29; Le Roux, 1998: 237; Rodríguez Colmenero & al., 1998; Romero & Carretero, 1998: 1077-1079; Suárez Piñeiro, 2006: 167-169; Fernández Calo,

2018: 146; &c.). Cando temos dúas fontes de épocas vindeiras pero de natureza tan diferente insistindo nunha mesma atribución que xulgamos errónea, se cadra o problema sexa do noso xuízo e non das fontes. R. M^a. Franco Maside (2001: 226) encetou, de feito, a conciliación das dúas atribucións xeográficas —costeira e interior— de *Brigantium*, e a proposta antóllase tan simple como ineludíbel: a *ciuitas* de *Brigantium* estaría asociada a unha ampla xurisdición local, e un campamento e *mansio* instalados no seu solar poderían recibir o nome da *ciuitas*, con independencia de que o *caput ciuitatis* estivese ben lonxe.

Ciadella apórtanos deste xeito a tan buscada baliza interior da *ciuitas* ártabro-brigantina. A bisbarra na que se ubica este xacemento correspóndese ao *territorium* alto-medieval de Présaras. E se esta zona pertenceu a *Brigantium*, temos unha razón firme para postularmos que pertencese tamén, en época tardo-antiga, a *Prutenos*, un dos distritos nos que se fraccionou a *ciuitas* orixinal (cfr. §10.90).

Os ártabros constitúen sen dúbida unha comunidade singular na Galecia, canda menos en función do rexistro dispoñíbel, que tanto difire no seu volume, natureza e contradicións dos seus veciños. Por este rexistro intuimos que os ártabros sufriron unha promoción constitucional en época flaviana, pasando a constituíren *Flauium Brigantium*. A nova *ciuitas*, que xulgamos de estatuto municipal por simple razón do seu *cognomen Flauium* (vid. §13.4), foi axiña unha peza relevante da administración romana na Galecia. Vimos de comprobar que no seu extremo sudoccidental, en Ciadella, se asentou un campamento romano; pero tamén na Coruña constatamos, grazas ao epitafio múltiple duns libertos imperiais adicado por un *exactor* (CIRG I, 4-5), que as autoridades romanas estableceron unha *statio* alfandegueira (cfr. González García, 2003: 244ss.; Rodríguez Colmenero, 2005). Con todo, cómpre insistir en que, curiosamente, ningún destes relevantísimos testemuños para a historia política da Galecia ten nada que ver co poder local ártabro-brigantino. Non coñecemos institucións locais nin vestixios de obras públicas que poidamos asociar á vida política desta comunidade. Significativamente, *Brigantium* é citada como *ciuitas* recén comezado o século V, xa esmorecido o Imperio Romano na Galecia (Oros., *Hist.*, I, 69-71; cfr. §7.1). Isto, canda a *Notitia dignitatum*, enxerga a permanencia da estrutura xurisdiccional da mesma comunidade cuxos lindeiros estudamos neste apartado. Os avatares políticos do establecemento bárbaro na nosa terra e do subseguinte *século escuro* suevo rematarían por desfacer a cohesión que a *ciuitas* brigantina mantivo ata o remate da Romanidade. Xa no século VII, segundo a nosa propia estimación cronolóxica da interpolación do *Parroquial suevo* (VIII, int. iriense A) no que se citan, aparecerán dúas comunidades de fonda prosapia étnica: *Bregantinos* e *Prutenos*; e xa en época visigoda, o *Farensis portus* (§§10.89-90).

A correspondencia estrutural dos ártabros e da súa herdeira a *ciuitas* brigantina pódese establecer para a Tardoantigüidade só coas tres entidades que vimos de citar. Xulgamos que a norte os ártabros abranguiron as bisbarras de Bezoucos e Trasancos, pero estas, malia se citaren nalgúns manuscritos do *Parroquial*, fanno sobre unha interpolación máis serodia (*Par.*, int. iriense B; cfr. §6.3). A correspondencia alto-medieval pode facerse, xa que logo, cos *territoria* e *dioceses* de Bergantiños, Bezoucos, Nendos, Présaras, Pruzos e Trasancos (§§9.3; 9.5).

11.10. *Ast(i)enses?*

Individualizo neste apartado unha entidade hipotética que potencialmente permitiría descifrar dous rexistros enigmáticos da nosa etnonimia antiga, e arrojar luz sobre un baleiro da xeografía xurisdiccional trasmontana para o que non contamos con outras referencias étnicas de época romana.

Situémonos no extremo nordoriental de Portugal, en Mogadouro, no que no Alto Imperio foi o *conuentus* asturicense, nunha área, con todo, inmediatamente veciña e de grande interese para calquera achegamento á Galecia *stricto sensu* coetánea. Aquí achouse un altar votivo

fragmentario, moi desgastado nos seus laterais, que aportaría a lenda [- - -]VE | [- - -]TIENSI (AE 1987, 603 = RAP, ad. 1). J. de Alarcão (2001: 35; 2005: 41), preocupado por atopar indicios da ubicación do *pagus Astiatico*, unha entidade mencionada no *Parroquial suevo* (I, 21-22; *vid.* §10.14) despois de Bragança e xa que logo pretendidamente veciña dela, vai propór a lectura [Coss]ue | [Astia]tiensi(um). Abofé, non necesariamente teríamos *ciuitas* ningunha implicada nesta reconstrución, que por outra banda dista de ser infalíbel. De feito, A. Redentor (2006: 263-264; 2008: 111-112) opuxo a lectura [Coss]ue | [Salman]tiensi. Non semella, iso si, haber base para esta alternativa, pois o deus *Cosus* testemuñase privativamente na Galecia (Búa, 2003) e non debería de ser levado gratuitamente a Salamanca, nin a propia toponimia salmanticense á Galecia. Inclínndonos máis pola proposta de J. de Alarcão por este feito e polo da analoxía do *pagus Astiatico*, hei de matizar, con todo, a súa lectura. Coido, en efecto, que a súa simplificación podería moderar o nivel de especulación da proposta de J. de Alarcão, sen desmerecer a súa hipótese locativa; na que, como vimos, ten coincidido dun xeito paralelo boa parte da crítica. A epígrafe podería, neste senso, ser reconstruída simplemente como [As]tiensi, xentilicio dativo derivado dun topónimo *Ast(i)a, no que estaría tamén presente o radical toponímico de *Astiatico*.

Mais unha suposta advocación «astiense» de Bandua coma a conxecturada dista de ter implicacións relevantes no tema do poder local, xa que os epítetos tópicos da teonimia galaico-lusitana adoitan facer referencia a simples fitos topográficos e/ou castros. Se este hipotético testemuño merece algunha atención aquí é, en realidade, porque contamos cun rexistro civil dunha entidade paralelizábel, ata agora ignorada nos estudos arredor da ubicación de *ciuitates* romanas do noroeste hispano. Este rexistro provén das *Actas Marcelli*, unha fonte haxiográfica esencial, pero non de aplicación segura, para a historia eclesiástica e política da Galecia no século III. Deixamos exposto noutro apartado que esta fonte se refire a unha enigmática *ciuitas Astensium*, *Astaianis*, *Astraianis*, *Astrasianis* ou *Astisinianis*, segundo as múltiples versións (§5.6). Hai base para optarmos pola posibilidade dunha *ciuitas* asturicense no canto das outras lecturas que, como entón tamén vimos, teñen ofrecido estas enigmáticas *origines*?

É certo que o fragmentario altar de Bandua e a mera sospeita da ubicación trasmontana do *pagus Astiatico* poden apoiar só moi relativamente a idea de que esa *ciuitas Ast(i)ensis* de San Marcelo o centurión se ubicase na área que vimos suxerindo. Mais como complemento a esta hipótese, hei de engadir que a onomástica do santo mártir —por outra banda, nada excepcional— non é estraña nesta bisbarra: en Pinelo, Vimioso, contamos cunha lápida, probabelmente do século II, que conmemora o pasamento dun certo *Flauio Marcello* (AE 2000, 761 = HEp 10, 2000, 719).

As discrepancias entre o topónimo *Astiatico*, o suposto epíteto [As]tiensi, e as múltiples variantes da *origo* de San Marcelo o centurión, condensadas no xentilicio *Astasianis*, son evidentes. Non podo deixar, con todo, de sinalar a común presenza do insólito radical *ast-* en todas estas formas testemuñadas. Nin podo tampouco, a este respecto, evitar facerme eco da curiosa sospeita do padre H. C. de Argote (1734: 693) arredor de que o topónimo suevo en cuestión “parece nome diminutivo de Astia”. O ilustre teatino engadía que “eu sospeito, que despois da dominación barbara se usavañ moito os diminutivos, em razão de ficarem os lugares reduzidos a grande limitação”. Estas consideracións son anteriores á eclosión da ciencia lingüística e da súa disciplina toponímica e obviamente non podemos admitilas nas súas implicacións absolutas; pero coido que de non xulgalas anacronicamente, podemos quedar coa idea de fondo da súa suxerencia: que *Astiatico* sexa unha derivación concreta dun radical que podería estar presente con outras variantes na Antigüidade nesta bisbarra do actual Trás-os-Montes portugués. Concretamente, na mesma bisbarra poderíamos atopar o epíteto *Astiensis*, a *origo Astasianis* e o *pagus Astiatico*; e mesmo poida que o topónimo Atenor que, pola súa banda, suxeriu paralelamente o padre M. Carbajal Sobral (1999: 231) como redución

do anterior.

Toda hipótese orientada á interpretación parcial de testemuños nebulosos merece suspicacia, e non pretendo que a miña dunha *ciuitas* **Ast(i)ensis* sexa unha excepción. Mais coido que a vantaxe de dar sentido histórico a uns rexistros documentais que, ata hoxe, non o tiveran, pode supór un contributo efectivo á xeografía política romana da rexión. Postularei, en definitiva, decididamente esta *ciuitas* entre as entidades hipotéticas da miña cartografía. A súa correspondencia estrutural sería, evidentemente, o *pagus Astiatico* que en parte fundamenta a nosa hipótese (cfr. §10.14).

11.11. *Asturum ciuitas* ou *Astures transmontani*?

Malia o etnónimo «ástur» ter un senso xenérico na práctica totalidade das nosas fontes antigas, emerxen unhas poucas referencias que semellan implicar a existencia dunha comunidade local de ástures *stricto sensu* ou, ao meu ver máis probabelmente, de ástures cun *cognomen* particular, *transmontani*, que por outra banda tamén é xenérico noutra ocasión (Plin., *Nat.*, III, 28). O problema desta presunta *ciuitas Asturum* —ou mellor, repito, *Asturum transmontanorum*— resulta pois análogo ao da tamén presunta e non precisamente mellor documentada, pero si de meirande percorrido historiográfico, *ciuitas Callaecorum* (cfr. §11.24).

Ao meu saber, o rexistro relativo a esta acepción restrita do etnónimo «ástur» límitase a seis documentos epigráficos, pouco elocuentes e non sempre —no que respecta á proxección xeográfica do etnónimo— de interpretación unívoca, mais significativamente si dunha certa diversidade temática. Destes documentos, o máis orixinal e de difícil interpretación é un fragmento de estela, apenas unha praca, de Piloña, con mención, absolutamente isolada e xa que logo descontextualizada, *Asturu(m) et | Luggonu(m)* (ERA, 62). Seguindo a síntese historiográfica deste documento feita —sen se decidir por ningunha solución— por L. R. Menéndez Bueyes (2001: 95), podemos salientar a opinión de A. García y Bellido (1961: 144-146), para quen o fragmento epigráfico en cuestión constataría unha unidade auxiliar *Asturum et Luggonum*, fronte á doutros autores que, interpretando a epígrafe en si mesma e non en base á sospeita dunha perda ampla do seu campo epigráfico, prefiren interpretala como un *terminus* territorial entre uns *Astures* e uns *Luggones* (Mangas Manjarrés, 1983: 169; Roldán Hervás, 1983: 135; González Rodríguez, 1997: 44-46); embora xa F. Diego Santos (ERA, 62) se decidía por unha opinión máis moderada: un *terminus* con mención de só un límite pero de dous niveis, o *conuentus* e a *ciuitas*. Mais de admitir un *terminus* entre dúas *ciuitates*, obteríamos a contigüidade territorial entre unha *ciuitas Luggonum*, ben recoñecida na contorna de Piloña (cfr. §11.53), e outra *ciuitas Asturum* de proxección necesariamente local. Outro documento, tamén orixinal no que respecta canda menos ao rexistro da presunta *ciuitas Asturum*, que neste caso só complementa dun xeito potencial e mesmo desbotábel, atopámolo nunha lápida da Pobra de Trives (CIL II, 2604). Menciónase aquí, como adicante, un certo *Atilius Astur*: o feito de atinxir á terra de Trives, bisbarra do *conuentus* asturicense (cfr. §11.68), desbotaría que o etnónimo incorrese na súa acepción rexional, apuntando xa que logo á local, á *ciuitas Asturum*... Mais isto só sería así se verdadeiramente tal mención *Astur* se tratase dunha *origo*: en realidade, o tal *Atilius Astur* aparece adicando a lápida canda un certo Xulio Flavino, o que apunta ao carácter onomástico do etnónimo, que funcionaría aquí como *cognomen*.

Os demais documentos, bo repertorio de *origines* seguras, insisten na entidade civil da comunidade en cuestión, embora só un deles se antolla unha proba plausíbel: a lápida do *signifer* Pintaio en Bonn, Alemaña (CIL XIII, 8098). Consigna este documento non só unha *origo* ástur, senón unha netamente castrexa: *Astur trans|montanus castel(I)o | Intercatia*. Embora cabería interpretar a referencia *Astur transmontanus* como unha *origo* xenérica, referente á súa rexión e non á súa *ciuitas*, a concreción do *castellum*, dentro dos máis

característicos usos da epigrafía galaico-romana —malia remitiren a unha comunidade a todas luces fóra dos límites estritos da Galecia—, pode apoiar a súa interpretación restritiva: unha típica *origo* castrexa con mención de *castellum* e *ciuitas*. Alén da lápida de Bonn, contamos con outras dúas na península ibérica, concretamente en Saelices, Cuenca (*HEp* 3, 1993, 174), e Valencia (*CIL* II2/14, 8 = Corell, 1997: n.º. 8). Porén, nestoutros dous casos só temos a mención isolada *Astur*, polo que malia a súa probábel condición de *origines*, non incorren en tan claras connotacións civís; e o seu testemuño tan lonxe do *conuentus* asturicense apunta simplemente a se trataren de *origines* de carácter rexional: ástures *lato sensu*, sen que isto implique desbotar a posibilidade de séreno da hipotética *ciuitas Asturum*.

O que emerxe deste breve repaso a un rexistro tamén breve pero de certa complexidade é a plausíbel existencia dunha *ciuitas* particularmente coñecida como «ástur» no Alto Imperio. Se atendemos os testemuños máis claros, a lápida de Bonn e o presunto *terminus* de Piloña, o que obtemos é unha *ciuitas* da *Asturia transmontana*. Isto suxire que tal *ciuitas*, se realmente existiu, non a constituíron necesariamente uns «ástures propiamente ditos» ou «epónimos» — como se adoita dicir para a análoga *ciuitas Callaecorum* (cfr. §11.24)—, senón máis ben uns *Astures transmontani*, consubstancialmente xunguidos, xa que logo, a un *cognomen* particular. Isto ten notábeis consecuencias á hora de avaliarmos a orixe desta *ciuitas* e no senso orixinario do etnónimo «ástur». Unha solución doada sería considerar que se traten dunha creación romana: a constitución dunha *ciuitas* nunha zona particularmente subdesenvolvida e a todas luces descohesionada na Protohistoria. Mais non gustaría de deixar sen desenvolver outra hipótese un tanto máis complexa e autoctonista. En efecto, todos os nosos datos apuntan á relación dos ástures pre-romanos co río *Astura* (Esla) e co repertorio de cidades-estado que foron xurdindo na zona nos mesmos prolegómenos da súa conquista, con actitudes belixerantes deica as comunidades meridionais, e finalmente facendo unha fronte común contra os romanos. Poida, xa que logo, que neste extremo noroccidental da meseta do Douro se desenvolvese unha grande entidade étnica supra-local cunha tendencia expansiva tanto contra a meseta coma contra a cordilleira cantábrica. Os *Astures transmontani* emerxerían así non coma os epónimos de todos os ástures, senón coma os herdeiros deste influxo dos ástures orixinais, da contorna do Esla, deica o norte da cordilleira (*vid.* §12.2).

Sexa como for, a hipotética *ciuitas Asturum transmontanorum* semella poder encher o baleiro xeográfico que se nos perfila para a época romana no centro-sur da actual Asturias. Un baleiro, cómpre engadir, que contrasta coa certa profusión de rexistros etnonímicos na zona, acotío categorizados como *gentes*, pero que resulta difícil facer equivaler a verdadeiras entidades locais (cfr. §5.5; táboa 5.5c). Entre eles destacan sen dúbida os *Arronidaeci* e *Coliacini* que adicaron un altar a Xúpiter en Serrapio, Aller (*CIL* II, 2697 = *ERA*, 1). Tratarárase de unidades xentilicias destes *Astures transmontani*? Ou poderá ser algún deles o verdadeiro nome da antiga *ciuitas* do centro-sur de Asturias, eventualmente denominada, ou non, co xenérico *Astures*?

Non pretendo nin moito menos salvar os complexos enigmas que a xeografía política romana garda para esta zona. Mais resulta significativo engadir que precisamente aquí é onde constatamos, xa nas corografías tardo-antigas, unha localidade chamada *Lucus Asturum*, comunmente identificada con Lugo de la Llanera, cuxo epíteto etnonímico semella suxerir algún nexo coa presunta *ciuitas* que nos ocupa (*Rav.*, IV, 42). A solución non é tan doada, xa que non semella que poidamos afastar os *Luggones* do curso do río Nora, ben a sur de Lugo de la Llanera (cfr. §11.53). Ao meu xuízo, o *Lucus Asturum* emerxe máis ben, se acaso, coma un espazo liminal das *ciuitates* ástures veciñas; un *trifinium* entre **Flauium Auium*, os *Luggones* e a presunta *ciuitas Asturum transmontanorum* (§§11.53; 11.56).

A correspondencia estrutural destes esquivos *Astures transmontani* de época romana lévanos necesariamente aos homónimos *Astures* documentados na Tardoantigüidade no que semella a mesma zona; embora a todas luces solapándose parcialmente coa igrexa sueva de

Murellos superiores (cfr. §§10.75; 10.100).

11.12. *Asturicenses, Amakoi*

A comunidade civil da Astorga romana constátase expresamente nun altar adicado pola *res p(ublica) Ast(urica) Aug(usta)* na veciña Carrizo de la Ribera, entre os séculos I e II d.C. (*CIL* II, 2636 = *IRPL*e, 63 = *ILA*, 108), na correspondencia eclesiástica do século III, que nos refire a *plebs consistens Asturicae* (Cyp., *Epist.*, LXXVII, *praef.*), e por un par de *origines* rexistradas nas lápidas de *ciues Asturicensis* enterrados fóra da súa patria, e concretamente en Lugo e Tarragona (*IRG* II, 29 = *IRPL*u, 28; *CIL* II, 4144 = *RIT*, 185). Constatamos outras variantes desta mesma *origo*: non o xentilicio, senón o topónimo *Asturica*, consigna unha lápida de Alijó, Pinhão (*CIL* II, 6291 = *AFb*, 221); a forma *Astur* aparece noutros documentos, sempre de incerta relación con Astorga. Rexistramos deste xeito unha lápida da Pobra de Trives, adicada por un *Astur* que máis ben semella *cognomen* ca *origo* (*CIL* II, 2604; cfr. §11.11); e xa como *origines* inequívocas contamos co *Astur* Valerio Múrito que adicou un altar en Valencia (*CIL* II/14, 8 = Corell, 1997: n.º 8) e co *Astur transmontanus* Pintaio, enterrado no *limes* renano (*CIL* XIII, 8098). Porén, se o engadido «transmontano» deste Pintaio, alén da súa complexidade, desbota toda relación posíbel coa comunidade civil da Astorga romana, a localización do acto votivo protagonizado por Valerio Múrito tan lonxe do seu lugar de orixe evidencia que a súa *origo* pode facer referencia ao seu *conuentus* de procedencia e non necesariamente á súa patria local. Outro caso semellante a este último é o doutro posíbel *Astur*, mencionado nun fragmentario epitafio de Saelices, Cuenca (*HEp* 3, 1993, 174). Certamente, o feito de *Asturica* recibir o seu nome dun conxunto étnico supra-local, os *Astures*, e darllo posteriormente ao seu *conuentus Asturum* complica inextricabelmente a diferenciación taxativa entre as referencias rexionais e as locais deste rexistro; e en tal complexidade insiste a posibilidade doutra *ciuitas Asturum* na actual Asturias (cfr. §11.11).

Sexa como for, a documentación tratada —só unha mostra, pois o carácter periférico desta comunidade na nosa área de estudo non xustifica a exhaustividade que procurei satisfacer para as súas homólogas galaicas— suxire ao meu ver a disociación do xentilicio *Asturicensis* do etnónimo *Astur*, asociando o primeiro á comunidade cívica de Astorga e o segundo, alén da etnicidade ástur, ao *conuentus* romano. Se isto é así, poida que a teonimia complementa o noso rexistro, ao ofrecer a mesma dicotomía: así como temos constancia dun *genius conuent(us) Asturicensis*, de proxección evidentemente conventual (*CIL* II, 4072 = *RIT*, 25), poida que o *genius Asturicensium* honrado nun altar de Astorga (*AE* 1987, 611 = *ERPL*e, 19) se trate da mesma divindade (Mangas Manjarrés, 2007: 714); pero nada desbota a posibilidade doutra independente e xa estritamente local.

A posíbel diferenciación semántica entre o etnónimo *Astur* e o xentilicio *Asturicensis* pode calibrar no rexistro da entidade constitucional da Astorga romana os testemuños militares. En efecto, como acontece entre as comunidades galaicas, as ástures aportaron e deron nome a unha grande cantidade de unidades militares auxiliares do Imperio (cfr. Roldán Hervás, 1983; Santos Yanguas, 1988) verbo ás que non paga a pena estenderse agora cunha interminábel nómina de testemuños de *cohortes* e *alae Asturum*; pois así como semella plausíbel que o recrutamento de tales unidades se administrase dende Astorga, non hai dúbida de que a súa adscrición civil non era necesariamente a da *Asturicae Augustae ciuitas*, senón da xeneralidade das *ciuitates* do seu *conuentus*. Por suposto, os membros do corpo civil local da Astorga romana participaron tamén no exército romano, e de feito como asturicensis estritos constatamos canda menos dous lexionarios (*CIL* II, 4144; 6291).

Alén destes testemuños estritos da comunidade civil da Astorga romana, a mesma realidade subxace nas profusas referencias da cidade: cando Plinio (*Nat.*, III, 28) a califica de *urbs*, ou Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 35) de *pólis*, cando os itinerarios romanos a mencionan como

mansio (*Ant.*, 422, 2; 423, 5; 425, 5; 427, 4; 429, 4; 431, 3; 439, 5; 448, 2; 453, 5; *Bar.*, 2-3) e os miliarios como punto de orixe ou de destino (v.g. *CIL* II, 4747; 4866; 6223), ou cando comunidades dependentes do seu *conuentus* deixaron constancia de teren legalizado alí os seus pactos (*CIL* II, 2633); cando todo isto acontece, enxérgase en suma o peso da constitución local de Astorga, complementariamente á súa entidade urbana e toda a súa influencia como centro administrativo rexional.

Mención á parte dentro do rexistro da Astorga romana merece un matiz do reporte ptolemaico, que atribúe a *pólis* en cuestión aos *Amakoí* (Ptol., *Geog.*, II, 6, 35). A redución convencional deste pobo vén sendo pois a contorna de Astorga, na suposición de teren sido a antiga entidade étnica sobre a que logo se fundaría a cidade augustea (López Cuevillas, 1953: 71; Tranoy, 1981: 46). Se isto é correcto —e non temos razóns para pensar o contrario, malia a escasa confianza que depositamos nas relacións etno-políticas suxeridas por Ptolomeo (cfr. §5.2)—, poderíase pensar que a entidade constitucional dos *Amakoí* se disolveu coa fundación de Astorga. O certo é que, alén dos indicios onomásticos repartidos sen unha lóxica de distribución clara dentro e fóra da veciñanza inmediata da cidade (cfr. Tranoy, 1981: 46), non temos a mínima información epigráfica que confirme a entidade política deste pobo en época romana. Mais o silencio documental non pode terse por proba en si mesmo; e de feito coido que a outra ausencia pode dárselle a mesma importancia á hora de debruzármonos na sorte dos *Amakoí*: para todo o espazo inmediatamente a norte e noroeste de Astorga non contamos con ningunha atribución étnica clara. Dende logo antóllase esaxerado atribuírlo na súa totalidade á xurisdición local de Astorga, e non digamos ás das veciñas *ciuitates* da *Asturia transmontana*. A hipótese que se perfila é, nin máis nin menos, ca atribuírlo provisoriamente a unha *ciuitas* de *Amakoí* remanente.

Non é o interese directo da presente tese a historia urbana da Astorga romana, pero non sobrá a achegarmos agora unha breve síntese, para a que me permito recuperar un texto propio (Fernández Calo, 2018a: 97). *Asturica Augusta* foi unha das tres primeiras cidades imperiais do noroeste hispánico, fundada *ex nouo* nunha data incerta por iniciativa de Agripa ou ben na segunda estancia de Augusto na península ibérica (Rodríguez Colmenero, 1997b: 166; González Fernández, 1998: 1021-1022), os materiais máis antigos documentados pola Arqueoloxía remiten un inicio da ocupación romana deica o 15-10 a.C. (García Marcos & Vidal Encinas, 1998: 913). A súa orixe campamental é segura por asentarse durante as guerras cántabras á *Legio X Gemina* (Mañanes Pérez, 1976: 39; Morillo Cerdán, 1998: 342; Rabanal Alonso & García Martínez, 2001: 475; García Marcos & Vidal Encinas, 1998: 917; González Fernández, 1998: 1021; Costa García, 2013: 83-84). É moi suxestivo vencellar a orixe de Astorga á deportación, evocada polas fontes clásicas, dos ástures vencidos das montañas á chaira (Flor., *Epit.*, II, 33, 54). Tense fornecido que dende o período augusteo funcionaría como capital rexional de todo noroeste da *Hispania citerior* (Sastre Prats, 1999a: 130), condición na que dende logo inflúe o trazado viario provincial, a potencia mineira da súa contorna, e a súa posíbel asimilación á *Ara Augusta* (*AE* 1983, 553); e que finalmente se sancionaría coa implantación de instancias administrativas permanentes na cidade coa institucionalización do seu *conuentus* e a instauración das procuraturas e legacións *Asturiae et Callaeciae* que tiveron aquí a súa sé ao longo do período alto-imperial (Ozcáriz Gil, 2014: 194; Fernández Calo, 2018: 149-150). A comunidade cristiá asturicense é unha das máis antigas testemuñadas dun xeito certo na península ibérica, á altura do 254 (Cyp., *Epist.*, LXXVII). No Baixo Imperio, *ante quem* 338, consta a actividade dun *praeses* na cidade (*CIL* II, 2635), o que evidencia a mantención da súa importancia administrativa anterior (Tranoy, 1981, 404-405); e que, como teño defendido noutro lugar, pode favorecer a súa condición de capital provincial da Gallaecia, sempre que se matice, por falta de probas, a común atribución apriorística desta dignidade a Braga (Fernández Calo, 2018: 181-182).

Centrándonos xa nas institucións locais, Astorga aporta un dos mellores rexistros do

noroste hispánico: constatamos así cargos municipais coma o duovirato e o flaminado; asociacións relixiosas privadas a través de nutridas referencias a *magistri* e ao seu *collegium*; amais dun *augur*, non sabemos se de carácter municipal ou particular, embora de clara orixe foránea (cfr. §§8.1-2; 8.8; 8.10; 8.16). Dos cidadáns romanos de Astorga testemuñamos tres adscricións á tribo Quirina, o que apoia o acomodo desta comunidade ás leis municipais flavias (CIL II, 2637; 5124; Rodríguez Colmenero & Ferrer Sierra, 2006). Con todo, é moi probábel que o réxime municipal se remonte en Astorga —coma no resto das fundacións augusteas— ao período xulio-claudiano (cfr. Mañanes Pérez, 1976: 40; Le Roux, 1996; Mangos Manjarrés, 1996: 62-63; Rabanal Alonso & García Martínez, 2001: 476; Fernández Calo, 2018a: 97; *vid.* §13.4).

Por suposto, tratándose *Asturica Augusta* dunha comunidade tan ben testemuñada como amosamos, correspondente a un dos fulcros da arqueoloxía urbana do noroeste hispano e, polo demais, a unha localidade actual coa que conecta logo dunha dilatada e recoñecíbel evolución histórica, o problema da súa redución xeográfica non ofrece ningunha dificultade. Tampouco nolo ofrece o da súa correspondencia estrutural, canda menos na superficialidade na que atendemos estas bisbarras da veciñanza da Galecia *stricto sensu*: abonde con suxerirmos a perfecta correspondencia da *Asturica* romana coa *Astórica* tardo-antiga (cfr. §10.69). Simplemente, a redución de *Bedunia* e os *Orniakoi* inmediatamente ao sur da cidade (§10.17) e o altar de Carrizo de la Ribera ao nordés, ofrécennos unhas balizas claras coas que acotar,ps o espazo xurisdiccional da Astorga romana, que deliberadamente xa reflectín na miña cartografía tardo-antiga.

11.13. *Au(i)obrigenses*

Os *Auobrigenses* constitúen un dos etnónimos galaicos de orixe toponímica, derivado concretamente dun plausíbel castro **Auobriga*, que rexistramos no período romano. O seu principal testemuño, o *Padrão dos Povos* de Chaves (CIL II, 2477), menciónaos aparentemente con ligatura: AVOBRIGENS (Tranoy, 1981: 63); a propósito de teren sufragado a ponte sobre o río Tâmega desta cidade, do que se ten deducido a súa redución na contorna inmediata da mesma. Alén disto, contamos con tres *origines* de *Auobrigenses* emigrados: dúas en epígrafes honoríficas de Tarragona, onde por razóns administrativas os notábeis desta *ciuitas* remataban as súas carreiras político-sacerdotais (RIT, 261; 307 = EE IX, 390; CIL II, 4247), e outra nunha lápida de Fernedo, Arouca (AE 1959, 82 = HAE, 1918). Esta última aporta a variante *Auiobrig[e]nsis* (Lambrino, 1959-1960: 13), pero V. G. Mantas (1996a: 661; 1996b: 307) preferiuna ler *Aulobrigensis*, tendo acadado unha certa aceptación entre os estudosos portugueses (v.g. Alarcão, 1995-1996: 28-29; 1998b: 435; 2004: 339; Guerra, 1998: 316-317). Abofé, semellante lectura resulta canda menos estridente no rexistro paleo-lingüístico galaico; e a meirande afinidade da lectura canónica *Auiobrigensis* con outro etnónimo coñecido, *A(u)obrigensis*, evidénciia máis verosímil. Por outra banda, nun claro exceso de prudencia, J. de Alarcão (2004: 338) desbotou que os *Auobrigenses* homenaxeados en Tarragona fixesen referencia á *ciuitas* galaica que nos ocupa, por estaren inscritos na tribo Galeria e, supostamente, non ser “fácil aceptar que cidadáns de uma *civitas* da área de *Aquae Flaviae* tenham sido integrados nessa tribo”. Ignoro o que entende J. de Alarcão por «área de *Aquae Flaviae*» e o que lle fai pensar que non poida haber membros da tribo Galeria nela, pero o certo é que contamos con rexistros inequívocos da mesma en lugares próximos coma Braga, Caldas de Vizela ou Rairiz de Veiga (respectivamente, CIL II, 2425; 2403; IRG IV, 85); e isto, sen entrarmos na cuestión da redución xeográfica da *ciuitas* que nos ocupa, que imos levar a dabondo lonxe de Chaves. Ao meu xuízo, en suma, estamos perante o rexistro dunha única *ciuitas* con simples variantes ortográficas do seu etnónimo, asemade procedente dun topónimo cuxa reconstrución cómpre fixar necesariamente en **Au(i)obriga*.

Seguindo a síntese historiográfica de A. Tranoy (1981: 63), S. Lambrino (1960) foi o

primeiro en defender a relación desta **Au(i)obriga* coa *Abobrica* pliniana (Plin., *Nat.*, IV, 112) e aínda coa *Adrobrica* que Mela (*Chor.*, III, 13) situaría equivocadamente no golfo ártabro. Evidentemente, se se admite canda menos a correspondencia **Auobriga-Abobrica*, a localización dos **Au(i)obrigenses* tería que levarse en función da súa mención na corografía marítima pliniana deica a costa —embora non necesariamente á costa mesma—; o que contradiría a redución flaviense suxerida polo *Padrão*. Cómpre sinalar, con todo, que Plinio menciona *Abobrica* despois dos pobos de orixe pretendidamente grega do *conuentus* bracarense, canda as illas Cíes e antes do Miño. Isto levou acotío a identificar o *oppidum* *Abobrica* cun verdadeiro *oppidum* sobre o Miño: o castro de Santa Trega (cfr. §11.37). Outro rexistro toponomástico afín poderíamolo atopar nos *Abiani*, aparente *origo* dun escultor castrexo, inscrita nunha das estatuas de guerreiro en Santa Comba de Basto (Calo Lourido, 1994: n.º. 73, p. 512). Con todo, o máis razoábel antóllase asociar estes *Abiani* aos habitantes dun *castellum* da mesma bisbarra, se cadra nas estribacións da serra do Alvão (cfr. §11.64).

Estes son, en suma, os datos dos que dispomos arredor dos *Auobrigenses*, que non semellan ofrecer ningún argumento decisivo a prol da súa redución xeográfica. Se cadra por iso as opinións son tan variadas entre os estudosos. Reparando na súa mención no *Padrão* e nunha difusa semellanza fonética, F. López Cuevillas (1953: 60-61) situounos en Oímbra; pero esta localidade pertenceu de certo á propia *Aquae Flaviae* (cfr. §11.5). Aceptou inicialmente a anterior proposta A. Rodríguez Colmenero (1977: 30), só para máis tarde redirixila á beira do Sabor, sen máis razón aparente ca encher un espazo baleiro na súa cartografía (*vid. doc.* 3.7a). Para S. Lambrino (1960), as referencias a **Au(i)obrigenses*, *Abobrica* e *Adrobrica* gardarían todas elas relación co río *Auus*, actual Ave. Porén, resulta francamente difícil substraer o Ave da súa atribución étnica correcta, os *Bracari* (§11.20). G. Pereira (*TIR* 29, p. 30) atopou como mellor solución Santa Trega, supoñendo tratarse da *Abobrica* pliniana, e recoñecendo con todo a aparente contradición coa ubicación flaviense suxerida no *Padrão*. Mais a principal contradición é coa atribución étnica correcta de Santa Trega, que son os *Grouii* (§11.37). Para os seus supostos *Auobrigenses*, fundamentados nunha esquiva lectura dunha das fontes que estamos a traballar (*vid. arriba*), J. de Alarcão (1995-1996: 28-29; 1998b: 435; 2004: 339), optou polo trasmontano planalto de Alijó, entre os ríos Rabaçal e Tuela. Non hai máis razón para isto ca unha auténtica espiral especulativa: a suposición dunha vía meridional entre Chaves e o castro de Avelãs, o asentamento dunha *ciuitas* cada certos kilómetros, a necesaria vecindade dun *uicus* testemuñado na zona a un suposto *caput ciuitatis*. A numismata R. Pliego Vázquez (2009a: 133), especializada no numerario visigodo, tentou pór en relación a *Aliobrio* tardo-antiga con *Auobriga* e mesmo cos *castellani* *Aliobrigiaecini*, a través dunha difusa redución xeográfica en Trás-os-Montes. Neste caso, a proposta non semella atinar con ningunha soa das entidades implicadas (cfr. §§10.25; 11.63). Outros autores que se teñen preocupado polo problema da localización dos pobos pre-romanos da Galecia limitáronse a recoller as opinións anteriores (v.g. Brañas & *al.*, 2007: 538-539). Nestas circunstancias, A. Tranoy (1981: 63) preferiu salientar sobre todo a dificultade de reducir o etnónimo, recoñecendo arriscada calquera solución fundamentada na simple afinidade toponímica, e evitando así aventurar ningunha solución ou admitir algunha das postuladas por autores anteriores.

A falta dunha proposta minimamente aceptábel na historiografía que nos precede obríganos a avaliar unha opción moi diferente. Se reparamos no radical **au(i)-* presente no etnónimo estudado e as súas variantes, emerxerá outro candidato hidronímico alén do Ave: o Avia, afluente do Miño. No noso exame xurisdiccional atopamos esta zona singularizada a longo prazo: o *pagus Annoue* e as terras da Nóvoa e Avión, entre a Tardoantigüidade e o Medioevo (§§9.6; 10.92). Esta zona aparece literalmente baleira de toda atribución etno-política nas fontes romanas, polo que xunguindo a afinidade toponímica ao criterio de permanencia estrutural, coido que esta se antolla a mellor solución para a redución dos

**Au(i)obrigenses*. A título hipotético, podemos pensar, paralelizando o etnónimo co dos *Abiani* de Santa Comba de Basto (*vid.* arriba), que uns **Auiani* orixinais tomaron a denominación do seu *caput ciuitatis* no seu proceso de afianzamento civil, e poida que xa baixo pleno dominio romano —se cadra no seu proceso de municipalización— adoptasen o de **Annouenses*, xentilicio dun asentamento, **Annoue*, que tería substituído ao vello castro. Se cadra mesmo este topónimo conteña o mesmo radical etnonímico **au(i)-*, dalgún xeito prefixado polo compoñente **ann-* que atopamos testemuñado noutras bisbarras da antiga Galecia, como por exemplo no étimo da terra da Nóbrega, documentada como *Annofrice* en documentación medieval (*DC*, 420; *vid.* §9.2). O castro de Avión, precisamente ubicado nas serras que separaron as futuras terras da Nóvoa e Avión, é identificado por A. González Ruibal (2006-2007: 336) como un dos *oppida* da Galecia, de xeito que podemos sospeitar con algunha lexitimidade de que se trate da antiga **Au(i)obriga*.

11.14. *Aurii?*

Un dos etnónimos incertos que xurdiron na nosa reunión de *origines* epigráficas (§5.4) é o potencialmente contido na enigmática mención AVRI que obra nunha adicatoria de procedencia incerta —probabelmente a Pobra de Trives— e ademais desaparecida (*CIL* II, 116 = *IRG* IV, 93). Esta inscrición é só unha das varias que se teñen fornecido para fundamentar a constitución como *ciuitas* do Ourense romano (Rivas Fernández, 1983; Pérez Losada, 2002: 155-156), pero deliberadamente non incluíu ningunha máis no meu estudo de *origines*, por teren todas as demais moi pouco que diciren arredor desta hipotética *ciuitas*. Así, nada desbota que a análoga adicatoria ás *[N]ymph[i]s AVR* achada en Chaves (*CIL* II, 2474 = *AFb*, 71 = *RAP*, 417) conteña un epíteto *Aur(iensis)*; pero de ser así cumpriría atribuílo á paleo-toponimia flaviese, non á ourensá. O mesmo acontece coa *Ala I Hispanorum Auriana* do alto *limes* danubiano (v.g. *AE* 1984, 706), cuxo epíteto non remite a Ourense senón a un *Aureum mons* do seu lugar de acantoamento (Roldán Hervás, 1974: 84-86; Pérez Losada, 2002: 156, n288). Mesmo dunha mención laboral tarraconense, *auri[fex]*, se quixo ler o presunto etnónimo (*CIL* II, 4434 = 6098 = *RIT*, 446); e algo semellante aconteceu coa marabillosa estela bifronte de Nocelo de Pena, cuxo campo epigráfico, limitado á onomástica persoal, simplemente non admite lecturas etnonímicas (*IRG* IV, 1).

En suma, o que temos para fundamentarmos unha *ciuitas Auriensis* é unha soa epígrafe de procedencia incerta, desaparecida, con mención incompleta e todo menos ca segura dunha *origo*. O texto *Ancelotus AVRI* que obra(ba) nesta inscrición, en efecto, tanto podería lerse *Auri(ensis)* como *Auri (filius)*, segundo se ten proposto. A subseguinte mención de *castellum* nada aporta á discusión, pois no primeiro caso estaríamos perante unha *origo* peregrina e no segundo perante unha *intra ciuitatem*. Todo iría a prol da solución máis sinxela, a da filiación —pois non temos ningún outro testemuño do etnónimo—, se non fose porque xa no século V documentamos uns *Auregenses* ou *Aurienses* (*Hyd.*, *Chron.*, 202 [197]), e na centuria seguinte un bispado auriense (*Conc. Brac.*, II, *subs.*), que en conxunto poderían porse en relación cunha hipotética *ciuitas* homónima xa existente en época romana. O problema é que tamén para o etnónimo tardo-antigo a incerteza é máxima (cfr. §§8.9; 10.59; 10.105). Eu inclinariame, con todo, a isolar un hipotético etnónimo romano **Aurii*, tanto porque o autoriza a única fonte implicada, como porque permite diferencialo do xentilicio posterior *Auriensis*; e sobre todo porque conectaría mellor co topónimo da *Palla auria* sueva (*Par.*, IX, 2).

Se damos por bo o único e movedizo rexistro romano dos *Aurii*, cumpriría singularizar unha *ciuitas* na contorna do actual Ourense. A correspondencia estrutural que se perfilaría sería, xa que logo, a antedita *Palla auria* sueva (cfr. §10.59). Con todo, a partires de datos ben máis contundentes cós que temos manexado para os hipotéticos *Aurii*, temos identificado neste mesmo espazo outros dous pobos, os *Elaneobrigenses* e os *Ualabricenses* (§§11.34; 11.55). É por iso que a *Palla auria* se revela como unha entidade tardo-antiga conformada por

agregación doutras anteriores, de xeito que para os presuntos *Aurii* romanos emerxe, se acaso, a correspondencia coa súa metade setentrional, onde en época medieval atoparemos —parte— do coto medieval de Ourense e a terra de Pedraio (cfr. §9.6).

11.15. Un factoido editorial: os *Baidúoi*

Os *Baidúoi* aparecen singularizadamente documentados por Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 26) canda a súa *pólis Phlaouía Lambrís*, equivalente grego de **Flauia Lambris*. As coordenadas ptolemaicas ofrecen unha localización interior no *conuentus* lucense (cfr. doc. 5.2), pero é ben sabido que na Galicia precisamente tales coordenadas interiores do xeógrafo alexandrino merecen a mínima confianza (cfr. §5.2), de xeito que case toda a crítica tenas directamente obviado á hora de avaliar a redución real deste pobo e da súa cidade. A excepción foi F. López Cuevillas (1952: 53), que reparando na ubicación de *Phlaouía Lambrís* segundo tales coordenadas entre os *Seurri* e os *Lemaui* suxeríulles “una posición mediterránea” —isto é, interior— sen chegar a formular ningunha localidade en concreto.

Toda a demais bibliografía elude o corsé ptolemaico. A. Tranoy (1981: 56) limitouse a sintetizar as opinións previas sen arriscar ningunha escolla. Tempo antes postulárase a identificación con Betanzos; pero xa L. Monteagudo (1951) fundamentara unha afinidade máis aceptábel: a do topónimo *Lambrís* co río Lambre, que discorre pola parroquia de Ambroa, A Irixoa. Ambas as propostas supuñañ levar a unha ubicación virtualmente litoral un punto que Ptolomeo ubicaba no interior galego, o que entra dentro da común, e inevitábel, desatención das coordenadas ptolemaicas. É salientábel, con todo, que o mesmo A. Monteagudo (1942), tentando atopar unha lóxica astronómica aos desatinos do alexandrino, chegase a cartografar a Galiza ptolemaica estirando a ría de Betanzos deica ao sur para facer casar Lambre coas coordenadas ptolemaicas. Máis recentemente, A. Rodríguez Colmenero (1996: 241; 1997a: 89) ten proposto a redución dos *Baidúoi* entre Chantada e Lalín, o que cadra coa ubicación interior preconizada polas coordenadas ptolemaicas, pero nin de preto coa súa latitude nin lonxitude. De calquera xeito, a base desta proposta é estritamente conxectural, acadada meramente “por exclusión” ao ficar sen atribución de ningunha unha vez avaliadas todas as demais *ciuitates* do *conuentus* lucense. Nun traballo máis recente repite a mesma opción, incidindo na consecuente ubicación interior de *Flauia Lambris* (*id.*, 2010: 50). Outros estudos téñense limitado a repetir as propostas previas que vimos de sintetizar (*TIR*, 30; Brañas & *al.*, 2007: 535).

Ao meu xuízo, o exposto non só evidencia as discrepancias existentes na historiografía que nos precede para a ubicación deste pobo, senón tamén a súa contradición e, por extensión, o total descoñecemento obxectivo que temos ao respecto. Mais sobre todo hei de salientar que todas as propostas sintetizadas aluden a bisbarras para as que dispomos de mellores argumentos para fundamentarlles a súa atribución a outras *ciuitates*. Así, a vella proposta betanceira, pero tamén Lambre, a afinidade toponímica máis relevante da que dispomos para *Lambrís*, lévannos irremediabelmente a territorio ártabro (cfr. §11.9). A proposta de F. López Cuevillas arredor dunha localización intermedia entre os *Seurri* e os *Lemaui* lévanos precisamente ao territorio dos *Seurri* ou dos *Lemaui*, non semellando que poida haber sitio para outra *ciuitas* nun espazo tan reducido no medio dunha área caracterizada pola grande extensión das *ciuitates*, e cando sabemos mesmo que os *Seurri* se dividiron en dúas (§§11.46; 11.61). A. Rodríguez Colmenero, pola súa banda, á luz non de información positiva senón defectiva, bate coas nosas propostas, tamén só conxecturais, de atribuírmos as áreas de Chantada e Lalín ás *ciuitates* que sabemos asentadas nas bisbarras adxacentes: a dos *Lemaui* e a dos *Copori*, respectivamente (§§11.46; 11.32).

O certo é que o *conuentus* lucense témolo xa cuberto polo conxunto das *ciuitates* coñecidas, que ameazan con rachar o duro corsé pliniano, que impón só 16 para toda a rexión. Eu tampouco teño ningunha solución para a ubicación dos *Baidúoi*, pero si unha sospeita de

que se cadra estivemos a buscar algo que non existiu nunca como tal. En efecto, non podo evitar suxerir que a súa constatación única, singular, inlocalizábel e mesmo ortograficamente insólita —pola presenza dunha ípsilon tónica, *hápax* no rexistro fonético paleo-lingüístico da Galesia—, se deba meramente á corrupción doutro etnónimo coñecido do mesmo *conuentus*. As corrupcións, en efecto, son comúns na obra ptolemaica e na súa tradición manuscrita: *Kapóroi* por *Copori*, *Koilerinoi* por *Coelerni*, e mesmo *-aloouiōnos* por *Albio* (cfr. §5.2). E de atendermos a tal tradición para o etnónimo que nos ocupa, comprobaremos que non é máis ca unha simple variante: concretamente, repórtasenos Βαιδύων, Βαισιων, αιδύων e αιδίων nas versións gregas; *Aedyorum* e *Edyorum* nas latinas (Müller, 1883: 158, n26.5). Ofrecen estas variantes algún posíbel cabo do que tomar man para resolvermos o problema?

A miña sospeita é que **(B)aidúoi* sexa corrupción de **Addoui*. Non é tanto o que os separa: a forma coa que testemuña Plinio (*Nat.*, IV, 111) aos segundos é *Adoui*, pero as edicións críticas certifican unha variante *Iadou* (cfr. ed. Detlefsen, 1866: 191; Mayhoff, 1904: 354, n4). De illarmos os lexemas de todas estas variantes, obtemos *adou-*, *addou-*, *baidu-* e *iadou-*. A premisa dunha derivación común, a partires da forma orixinal *addou-*, ofrece moitos vieiros posíbeis. A simplificación da dental é evidente na tradición literaria. A presenza dun *i-* inicial nalgunhas das versións puido provocar o ditongo decrecente *-ai-* que denotamos en Ptolomeo. A anómala segunda sílaba do seu etnónimo, cun ípsilon inexistente en todo o demais rexistro etnonímico galaico —paralelizábel só a formas coma *Lusitanoi* ou *Astúroi*, que invariabelmente designan etnónimos con *-u-* latino— suxire de seu a corrupción dun ditongo *-ou-* como o que aportan todas as variantes latinas do etnónimo. A confusión entre as grafías maiúsculas A e B, idénticas en latín e grego, non entra dentro do común pero tampouco do imposíbel. A adición do B, por outra banda, puido verse motivada por simple paralelismo co pobo ástur dos **Baidounēnsioi*, citados no mesmo capítulo da xeografía ptolemaica (Ptol., *Geog.*, II, 6, 30; *vid.* §11.17); ou ben por todo o contrario: evitar a homonimia co pobo homónimo da Galia os *Aidouoi* (Ptol., *Geog.*, II, 8, 11). Mais como puidemos comprobar, a tradición manuscrita da propia obra de Ptolomeo ofrece as variantes **Aidúoi*, **Aidíoi*, **Aedyi* e **Edyi* que ofrecen un decisivo subtexto documental, alén da mera sospeita, para a miña proposta.

En suma, non podemos asegurar nada, pero a hipótese da equivalencia entre **(B)aidúoi* e **Addoui* antóllase a todas luces plausíbel. Abofé, non é o mesmo superar un problema histórico por resolución do que, como propoñemos, por mera elusión; pero o certo é que levamos máis dun século batendo co mesmo problema e nunca se achegou unha proposta minimamente satisfactoria, se por isto entendemos aquela apoiada por algún argumento positivo que non contradiga outras constatacións máis firmes. A miña proposta, en troques, permite moderar a difícil relación entre o cómputo pliniano para o *conuentus* de Lugo e os etnónimos nel constatados; e asociar o espurio etnónimo ptolemaico a unha bisbarra na que contamos con outro paralelo toponímico da *pólis* que lle atribúe, Landrove, e que sospeitamos idónea para o testemuño intermedio da sé tardo-antiga de *Laniobris*. Por iso, na presente tese manterei a hipótese da correspondencia, por corrupción textual, entre os **(B)aidúoi* que nos ocupan e os **Addoui*, cuxa redución, que nos leva á bisbarra de Viveiro, desenvolve no seu correspondente apartado (§11.1).

11.16. *Banienses*

Os *Banienses* documéntanse exclusivamente por fontes epigráficas. Destacan sen dúbida a inscrición da ponte de Alcántara (*CIL* II, 760), que os cita entroutros *municipia* lusitanos; e o altar da Mesquita, Torre de Moncorvo (*CIL* II, 2399), adicado ao Xúpiter da *ciuitas Baniensum*. Mais contamos cun terceiro testemuño potencial: a inscrición rupestre de Rodelas, Penedono (Carvalho, 1989: 78), con posíbel mención dun emigrante da mesma *ciuitas*, que a faría constar tamén polo seu xenitivo plural *Banie(n)su(m)*; pero verbo á que

teñen xurdido outras hipóteses de lectura discrepantes (*vid.* §5.5).

Fique, de calquera xeito, a veracidade e significancia dos dous primeiros testemuños citados: se a inscrición de Alcántara impón unha dependencia provincial taxativa —a Lusitania—, a da Mesquita, de forte contido honorífico, localiza unha área de asentamento e poida que mesmo unha pista da localización dun *caput ciuitatis*. A historiografía coincide, en efecto, en situar este pobo na contorna de Torre de Moncorvo (Alarcão, 1995: 34; 2001: 36; Rodríguez Colmenero, 2000; *vid.* doc. 3.7a); de xeito que os *Banienses* destacan por constituíren unha comunidade lusitana a norte do Douro, en contradición co límite natural da provincia no curso baixo deste río (cfr. Plin., *Nat.*, 112). J. de Alarcão (2001: 36), mellor coñecedor da arqueoloxía da rexión, suxire identificar este fulcro urbano, en concreto, cun xacemento coñecido como Derruída ou Vila Morta de Santa Cruz de Vilariça, na freguesía de Adeganha, Torre de Moncorvo.

Nestas circunstancias, a correspondencia estrutural dos *Banienses* non ofrece dúbidas: o *ualle Aritia* suevo (cfr. §10.26).

11.17. *Bedunienses, Orniakoí*

Decidín agrupar neste apartado o tratamento de dúas colectividades ástures, *Bedunienses* e *Orniakoí*, porque como veremos a súa redución nos leva a unha área coincidente e mesmo poida, como argumentarei, que se traten dunha única comunidade de etnónimo variábel.

Os ástures *Bedunienses* testemuñáanse nas táboas ptolemaicas, nos itinerarios baixo-romanos e nun substancioso *corpus* epigráfico. Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 30) citaos entroutras comunidades e localizacións asturicenses, baixo a denominación grega **Baidounēnsioi*, asignándolles a *pólis Baidounía*. A documentación latina, pola contra, desaconsella manter o ditongo como forma correcta do etnónimo e topónimo asociados. Así, os itinerarios baixo-romanos identifican *Bedunia* como primeira *mansio* a sueste de Astorga (*Ant.*, 439, 7; *Bar.*, 3). Na mesma liña, unha nutrida nómina de *termini pratorum* achados en diversos puntos de Castrocalbón e Soto de la Vega balizan os lindeiros da *ciuitas Beduniensium*, eventualmente denominada *Biduniensium*, cos *prata* da *cohors IIII Gallorum* (IRPLe, 305-309; 315 = ILA, 136-140) e da *Legio X Gemina* (ERPLe, 315). A este rexistro epigráfico semella xunuírselle algún testemuño de *origo*. O máis claro é unha *tessera* achada en Niebla, adicada por un límico a unha certa Borea, apelada, en dativo, *Bedoniensi* (CIL II, 4963 = 6246 = AFb, 313; cfr. Tranoy, 1981: 46). Na mesma liña, unha moi erosionada peza bracarense contén a secuencia lexíbel DVN que A. Tranoy (*op. cit.*) suxire vencellar a este pobo; embora en caso de admitirse a lectura en clave de *origo*, esta podería levarnos tamén aos *Caladuni* (§11.23).

Os itinerarios e os *termini* evidencian a redución inequívoca dos *Bedunienses* na veciñanza inmediata de Astorga, a sueste desta cidade e concretamente no que podemos identificar como a contorna de La Bañeza (Tranoy, 1981: 46). Nesta bisbarra localízase o castro de San Martín de Torres, de notábel desenvolvemento romano, onde se cadra cumpra reducir o local concreto de *Bedunia* (López Cuevillas, 1953: 71; Tranoy, 1981: 46; Mangas Majarrés, 1996: 29-30).

Pasemos aos *Orniakoí*. Fronte á relativa riqueza de testemuños que vimos de atender para os *Bedunienses*, os *Orniakoí* documéntanse exclusivamente por Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 31), ao mencionar este a *pólis Interkatia Orniakōn* entroutras localidades ástures. A acollida dun certo *Sempronius Perpetuus Orniacus* na hospitalidade dos *Zoelae*, segundo a *tabula Zoelarum* de Astorga (CIL II, 2633), ten servido para engadir un segundo suposto rexistro deste pobo (por exemplo, Tranoy, 1981: 50); pero a mención do etnónimo é aquí a todas luces meramente onomástica, ao ir precedida con claridade pola fórmula *ex gente Auolgigorum*. Un topónimo *Intercatia*, como *castellum*, rexístrase entre os *Astures transmontani* (CIL XIII, 8098); pero isto non debe de levar a unha asociación simplista: o topónimo é común na zona, pois tamén se documenta entre os váceos (Ptol., *Geog.*, II, 6, 22); e a presunta atribución civil

dese *castellum Intercatia*, os *Astures transmontani*, pode resultar incompatíbel co etnónimo que nos ocupa. É por iso que os *Orniakoí* veñen a ser relacionados polo xeral co hidrónimo Duerna (López Cuevillas, 1953: 73; Tranoy, 1981: 49-50), aínda aludido como *Ornia* na documentación medieval (por exemplo, Caverio Domínguez & Martín López, 1999: 204-205).

Albísanse, xa que logo, unhas reducións moi claras e carentes de controversia para estes etnónimos. O problema é que tales reducións son esencialmente coincidentes. Temos unha *Bedunia* ben identificada no Duerna terminal, e os *Orniakoí* asociados etimoloxicamente ao mesmo río, que non semella nin moito menos o suficientemente longo como para partillalo salomonicamente entre o seu curso alto e baixo para cadansúa *ciuitas*. Tampouco hai lugar para invertir esta bipartición, supoñendo unha na beira esquerda e a outra na dereita: Astorga está xusto a norte e a súa atribución xurisdiccional mínima, simplemente, non semella deixar sitio para o asentamento dunha *ciuitas* encaixada entre ela e o curso do Duerna (cfr. §11.12). A doada redución de *Bedunienses* e *Orniakoí* sitúanos, en definitiva, perante un auténtico paradoxo; e é certamente lamentábel comprobar non só que non se teñan proposto solucións, senón que nin sequera isto veña sendo advertido nunca na historiografía. Apenas podo mencionar a A. Tranoy, que salvou o paradoxo en cuestión levando discretamente na súa cartografía os *Bedunienses* ao interfluvio Órbigo-Esla; pero isto non semella moi aceptábel na medida en que o castro de San Martín de Torres, a presunta *Bedunia*, se ergue na precisa beira dereita do Duerna; e de feito en tal interfluvio se identifica con mellores datos a *ciuitas* dos *Luggones *augustani* (cfr. §§11.53).

Non teño intención de discutir o ben xustificado consenso arredor da redución xeográfica destes etnónimos. A solución que propoño é simplemente suxerir a súa mutua alusión a unha única comunidade histórica. É salientábel que fronte ao rexistro relativamente amplo dos *Bedunienses*, os *Orniakoí* consten unicamente por Ptolomeo. Eu sospeito que os *Orniakoí* constitúen un etnónimo antigo que tería adoptado o nome da súa cidade *Bedunia* no Alto Imperio, antes de Claudio segundo a datación *ante quem* imposta polos *termini* de Castrobón e Soto de la Vega. Que o xeógrafo alexandrino mencionase ambas as comunidades non se antolla un empezo absoluto á miña hipótese, pois non é ningún segredo que na súa obra se mesturan sen moito criterio referencias xeográficas de categorías e cronoloxías diversas. Ao seu gabinete puideron chegar descrições diacrónicas do *conuentus* asturicense, e el verquelas ás súas táboas sen reparar na exacta equivalencia entre *Orniakoí* e *Bedunienses*.

Semellante solución resultará máis ou menos oportuna, pero dende logo é máis honesta ca ignorar ou ocultar o paradoxo que temos sacado a relucir para estes etnónimos. Propoño en definitiva a equivalencia entre *Bedunienses* e *Orniakoí*; e a correspondencia estrutural que se perfila nestas circunstancias sería, hipoteticamente, a igrexa sueva de *Speranti* (cfr. §10.72).

11.18. *Bibali*

Os *Bibali* constitúen unha *ciuitas* relativamente ben testemuñada, presente tímida pero decididamente e en diferentes contextos tanto nas fontes epigráficas coma nas literarias. Neste senso, Plinio (*Nat.*, III, 28) citaos como exemplo das *ciuitates* do *conuentus* bracarense; Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 42) atribúelles unha *pólis*: o *Phóros Bibalōn*, cuxa adaptación latina sería *Forum Bibalorum*. A epigrafía flaviense, pola súa banda, constátaos como unha das *ciuitates* que sufragaron a ponte sobre a Támea que lembra o *Padrão dos povos* (CIL II, 2477); e preto, no Vale da Anta, unha lápida lembra a un *Biba[I]us* inmigrante (CIL II, 2475 = AFb, 169 = RAP, 644).

A redución tradicional deste pobo foi o río Bibeí (v.g. Hübner, 1897), pero esta posibilidade, baseada na mera afinidade fonética, desbótase polo simple feito de que esta zona se situou no período alto-romano baixo a dependencia do *conuentus* de Astorga e non no de Braga ao que as fontes atribúen os *Bibali*. Por iso varios autores dende F. López Cuevillas

(1953: 62) pasaron a consideraren as abas meridionais do Larouco, inmediatamente a norte de Chaves, onde se documenta o hidrónimo Búbal, afluente do Támega (Rodríguez Colmenero, 1977: 25; Tranoy, 1981: 64; Silva, 1986: 284; Dopico Caínzos & Rodríguez Álvarez, 1993: 398; Brañas & *al.*, 2007: 539).

A esta opción sumóuselle moi recentemente unha proposta de identificación do *Forum Bibalorum* á luz dos traballos arqueolóxicos emprendidos por A. Fernández e P. Valle no xacemento de A Cerca-Muro de Búbal, aínda só publicados nunha nota de prensa (Anónimo, 2019). Segundo o transcendido destes traballos, o xacemento constaría dunha grande estrutura ovalada, semellante ás das croas dos grandes castros, pero isolada na súa contorna, non habendo indicios dunha ocupación habitacional ampla arredor. A funcionalidade proposta sería a cerimonial: un lugar de reunión para os castros da contorna, de aí a súa suposta identificación co *Forum Bibalorum*. Porén, na mesma información transcendida áchase un bo argumento para desbotar toda relación con *forum* ningún: os materiais atopados datan a estrutura no século I a.C. Na medida en que os *fora* galaicos aparecen na documentación tan tarde coma no século II d.C., que se veñen interpretando como unha das consecuencias materiais da latinización xurídica (cfr. §§7.4; 13.3-4), e que a teoría —feita sobre os casos históricos coñecidos, ningún deles na Galecia— o que nos di é que esta tipoloxía habitacional tiña sempre detrás algunha planificación do poder romano, a identificación dun *forum* en A Cerca-Muro de Búbal, xacemento que apunta decididamente a un contexto cultural castrexo, se antolla francamente desbotábel. Non semella que teñamos aquí un *forum*; teremos sequera aos *Bibali*? Particularmente, avanzo xa que noutras entradas deste catálogo admitimos a significancia política de A Cerca-Muro de Búbal, pero non como *forum* nin representando aos *Bibali* (§§11.5; 11.51). O certo é que a identificación feita por A. Fernández e P. Valle baséase na simple opción que a historiografía anterior vén manexando para os *Bibali*... Pero non é a única.

En efecto, tras ter admitido inicialmente esta proposta, A. Rodríguez Colmenero (1997a: 89) pasou a considerar outro río Búbal, o afluente do Miño preto de Ourense. E entrementes, outros estudosos «despistados» seguiron a manter a localización tradicional e errónea do río Bibei (v.g. Díaz y Díaz & Oro Trigo, 2002: 386).

Á luz do noso criterio de correspondencia estrutural, a opción preconizada por A. Rodríguez Colmenero, malia o seu franco isolamento, non ofrece dúbidas. De feito, o Búbal do Támega xulgámolo sucesivamente ocupado polos **Loubainoi* e os *Aquiflavienses* (cfr. §§11.5; 11.51); naméntes que, se o Búbal miño non ten ningunha atribución étnica alén dos *Bibali*, verificamos doadamente a súa longa herdanza xurisdiccional na igrexa tardo-antiga dos *Beualos* e o arcediagado de Búbal (§§9.6; 10.61). O consenso erixido sobre o Búbal do Támega é, pois, mero resultado do mimetismo bibliográfico e a atención parcial dos datos dispoñíbeis: estes apuntan, máis ben, decididamente, polo Búbal do Miño.

Nestas circunstancias, a correspondencia estrutural que se perfila para os *Bibali* é, nin máis nin menos, cá igrexa sueva homónima (cfr. §10.61)

11.19. *Bletisamenses, Polibedenses, e outros pobos da meseta*

Malia levarnos tan lonxe dos límites razoábeis do presente catálogo, coido que non estará de máis cadralo incluíndo unha pequena reflexión arredor das *ciuitates* que en época romana ocuparon a área mesetaria veciña da actual rexión portuguesa de Trás-os-Montes, obxecto esta do noso interese primario, polo seu valor contextualizador. Atopamos aquí, esencialmente, á comunidade dos *Bletisamenses*, entidade que a pasada década suscitou un renovado interese pola descuberta dunha súa *tessera* no xacemento de El Picón, Pino del Oro, xusto na actual fronteira hispano-portuguesa. Este documento, en extremo fragmentado, é testemuño dun *hospitium* —e a súa renovación— con conservación só dunha parte implicada, concisa pero do máis substancial: o *senatus populusque Bletisamensis* (Sastre Prats & *al.*, 2009). Os

documentos que permiten reconstruír a realidade territorial dos *Bletisamenses*, con todo, son outros, e lévannos un tanto lonxe de El Picón. Neste problema destacan catro *termini* achados no termo da actual provincia de Salamanca, con mención a unha serie de comunidades: *Bletisamenses*, *Copoli*[- -], *Mirobrigenses*, *Polibenses*, *Salmanticenses* e *Ualutenses* (vid. táboa 11.19).

Malia que como documentos todos os *termini* en cuestión ofrecen lecturas claras e inequívocas, sinalando lugares nos que terían confluído os lindeiros das comunidades explicitadas en cada un deles, a súa tradución cartográfica resulta en extremo difícil. Unha recente lectura literal destes documentos por parte de A. Beltrán Ortega, M^a. Ruíz del Árbol e I. Sastre (2015) ten resultado nun mapa xurisdiccional un tanto extravagante, con *ciuitates* en extremo alongadas, de fronteiras angulares, formando mesmo espirais (doc. 11.19). Con xustiza, a propia M^a. Ruíz del Árbol (2010: 95) ten matizado esta mesma interpretación ao suxerir a posibilidade de que os *Polibenses* fosen de feito unha unidade dos *Bletisamenses*. Na mesma liña, xa J. Mangas Manjarrés (1992: 257) viña defendendo a diacronía destes documentos e dos contraditorios panoramas xurisdiccionais reflectidos: concretamente, que *Ualuta* fose unha entidade anterior ás reformas augusteas, repartida entre *Mirobriga* e *Bletisama*.

Pola miña banda, coido que o *terminus* recentemente aparecido en Salamanca, non coñecido polos autores que veño de citar por simple razón de cronoloxía, pode servir para corrixir drasticamente a interpretación do panorama xurisdiccional desta rexión. A reconstrución [*Miro*]brigen[nses] que propón A. Laguna Durán (2018) é por suposto hipotética, pero de admitirse non pode ser asociada aos *Mirobrigenses* dos demais *termini* por un simple imperativo xeográfico: os mesmos *termini* achados en Ciudad Rodrigo localizan o límite dos *Salmanticenses*, e se a xurisdición salmantina chegaba tan a oeste, non hai literalmente lugar para levar a destes *Mirobrigenses* ata Salamanca. De obstartos a posibilidade dun insólito enclave dos *Mirobrigenses* de Ciudad Rodrigo nas mesmas aforas de Salamanca, a solución que se impón é que os *Mirobrigenses* do *terminus* salmantino aludisen a outra *Mirobriga*. Nestas circunstancias, os etnónimos que acompañan as diversas mencións de *Mirobrigenses* no rexistro en cuestión cumpriría interpretalos como *cognomina* que os diferenciarían entre eles: *Mirobrigenses ualutenses* e *copoli*[- -] *Mirobrigenses*. Nin sequera a lectura duns *Mirobrigenses* no *terminus* de Salamanca resultaría preceptiva para esta interpretación para os *termini* de Ciudad Rodrigo: o etnónimo documéntase tamén no sur da Lusitania co seu propio *cognomen*, os *Mirobrigenses qui Celtici cognominantur* (Plin., *Nat.*, IV, 118). E o mesmo que estou a propoñer para os *Mirobrigenses* e *Ualutenses* vale para a anomalía que obra entre os *Bletisamenses* e os *Polibenses*. En efecto, o *terminus* de Traguntía non só está situado moi ao interior da liña recta que une os *termini* extremos dos *Bletisamenses* en Ciudad Rodrigo e Ledesma, senón que nin sequera os menciona a eles, consignando, en troques, a *Mirobrigenses* e *Polibenses*. Unha interpretación literal disto postularía uns *Polibenses* enclavados en territorio dos *Bletisamenses*, cuxa xurisdición empurrarían e deformarían ata a extravagancia, como se comproba na cartografía antes citada (repito, doc. 11.19). Por iso, cumpriría admitir a posibilidade dunha variabilidade etnonímica na comunidade en cuestión, chamada co nome étnico *Polibenses* e o tópico *Bletisamenses* segundo o contexto ou, se cadra, a época.

As implicacións da *tessera* de El Picón son relativas nestas circunstancias. É certo que a epigrafía xurídica pode servir como bo argumento de relacións políticas nun determinado territorio; pero neste caso vemos que nos leva relativamente lonxe dos *termini* implicados, que indubidosamente teñen máis valor. El Picón cae, ademais, a norte do Douro, previsíbel límite natural non só dos *Bletisamenses*, senón da propia Lusitania e do *conuentus Asturum*. O certo é que deste documento, por unha banda, non se coñecen as partes implicadas, unha das cales ben puidera ser outra *ciuitas*, que faría o pacto cos *Bletisamenses*. Pero sobre todo, o que

temos aquí é unha *tessera* de bronce, por definición portátil, descuberta nun asentamento mineiro. Poida que chegara alí sen ter unha necesaria relación directa co lugar no que foi emitido. En calquera caso, cómpre non desbotar a posibilidade de que El Picón formase parte do territorio dos *Bletisamenses*, malia todos os datos en contra que vimos de fornecer. Pola miña banda, limitareime a tomar o termo medio de levar o límite desta *ciuitas* ata a ribeira meridional do Douro, enfronte a El Picón, incluíndo pois toda a bisbarra tradicional de Sayago.

Estas reflexións, coido, moderan as evidentes anomalías que a documentación xurisdiccional da zona ten provocado nas interpretacións contemporáneas. Mais o que principalmente me importa salientar é o testemuño claro e inequívoco, con independencia da viabilidade das miñas propostas concretas, duns *Bletisamenses* como comunidade inmediatamente colindante ao sur do Douro, a todas luces cos *Astienses*, *Banienses* e *Cobelci-Meidubrigenses* (cfr. §§11.10; 11.16; 11.28). Segundo o exposto, estes *Bletisamenses* presentarían a denominación alternativa de *Polibenses* e colindarían a sur e leste cos *Mirobrigenses ualutenses* e os *Salmanticenses*. Non quero deixar de mencionar que dentro do potencial territorio da *ciuitas Bletisamensis* se achou a *tessera* de Las Merchanas, con mención aparente dun *magistratus Caurie(n)sis* (CIL I2, 3466), asemade relacionábel coa *pólis Kaurion* que Ptolomeo (*Geog.*, II, 5, 6) menciona na Lusitania. Teríamos así unha última referencia étnica, que nos permitiría arredondar máis ao sur, na extremeña Coria, a nosa superficial etnografía das terras a leste da nosa área de estudo estrita.

Por suposto, nada podo adiantar da correspondencia estrutural desta rexión, levándonos a fóra do reino suevo, da provincia galaico-visigoda, e dos límites razoábeis da nosa prospección xeográfica medieval.

11.20. *Bracari, Bracaraugustani, et alii*

Os *Bracari* reciben un dos etnónimos máis notábeis da Galecia antiga, ao teren dado nome a unha das súas capitais e ao seu *conuentus iuridicus*. Mais constituíron tamén unha comunidade local, cuxa entidade xurídica emerxe dalgunhas noticias, embora a súa historia e a súa relación coa capital augustea non resultan doadas de clarexar, como imos ver.

A primeira noticia deste pobo sitúao enfrontándose a Xunio Bruto no século II a.C., embora nunha obra moi posterior, a de Apiano (*Iber.*, 73-75), que os denomina **Brakárioi*. Xa no século I d.C. e en tempo de paz, Plinio (*Nat.*, III, 28; IV, 112) denomínoos polo seu nome latino, *Bracari*, mesturando as referencias á *ciuitas* coas do *conuentus* que xa levaba o seu mesmo nome. A acepción conventual semella predominar en Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 1; 38). Mais alén do *conuentus*, os *Bracari* van denominar tamén a capital do mesmo. O primeiro en mencionala sería Plinio (*Nat.*, IV, 112), que lle asigna o arcaico nome de *Bracarum oppidum Augusta*, “Augusta, cidade dos brácaros”. O nome *Bracara Augusta*, ou simplemente *Bracara*, aparecerá de Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 38) en adiante: así nos itinerarios (*Ant.*, 420, 8; 422, 1-2; 423, 6; 427, 4; 429, 5), na poesía (Aus., *Urb.*, 14 = CPL, 1404) ou na crónica (Hyd., *Chron.*, 74 (66); 74 [67]). Temos, finalmente, os xentilicios desta cidade: ata onde sei, as tradicións manuscritas non nos aportan máis cá *Bracarensis ecclesia* documentada co seu bispo ao remate do dominio romano (*Conc. Tol. I, exemplar definitivae*...). Todo o demais vén da man da epigrafía.

As fontes epigráficas amplían e complican excepcionalmente este rexistro. Dúas categorías copan a meirande parte dos testemuños: a epigrafía viaria e a militar, que pouco aportan ao noso interese inmediato. Vallan algúns exemplos do primeiro, só para denotar a súa diversidade textual: Braga cítase como dirección ou como distancia, baixo fórmulas tan diversas como BRACARA nun miliario de Bande (*AFb*, 462); BRACARA AVG en Alvarelhos, Trofa (CIL II, 4736); ou a abreviatura BA, *B(racara) A(ugusta)*, noutro de Lobios (*AFb*, 508). O rexistro militar non fica moi atrás do viario, co problema engadido de

comprometer unha área de distribución practicamente equivalente ao propio Imperio e non só ás calzadas galaicas. Estes testemuños refírense exclusivamente a cohortes de infantaría auxiliar, que por razón da súa área de recrutamento recibiron a denominación étnica dos brácaros ou derivacións dela (cfr. Santos Yanguas, 1988: 145ss.). Limitareime outra volta a citar exemplos ilustrativos da súa variabilidade: nun *cursus honorum* de Umbria, Italia, temos noticia dunha cohorte *Bracarum* que tería operado en Palestina no século II (*AE* 1983, 380); outra *Bracaraugustanorum* cítase nunha inscrición mélica do século anterior (*AE* 2011, 1118). Cada unha destas variantes poderíase ampliar ata onde se quixer con múltiples exemplos de todo o Imperio; pero temos asemade outra variante que cômpre singularizar: as abreviaturas ou secuencias fragmentarias B, BR, BRA, BRAC ou BRACAR (v.g. *AE* 1966, 317c; 2011, 856; 1133a; 1984, 706; 2012, 1058; &c.), reconstruíbeis tanto como *Bracarum* ou *Bracarorum* como por *Bracaraugustanorum*, e mesmo eventualmente por outros etnónimos extra-galaicos, como por exemplo *Breucorum*. Temos, pois referencias a cohortes de *Bracari* e de *Bracaraugustani*. Xa no seu momento N. Santos Yanguas (1988: 146-147) defendeu que a denominación destas unidades militares basculou entrambos os termos sen que isto implicase disparidade ningunha na extracción xeográfica dos seus continxentes. De admitirmos isto, cumpriría asociar o enorme rexistro de cohortes brácaras ao *conuentus* bracarense e non á *ciuitas* homónima, pois dificilmente unha soa comunidade local podería ter aportado tan grandes continxentes militares. Estaríamos, coma no caso das *cohortes* lucenses, perante unidades de recrutamento conventual, non local (cfr. §11.52).

Moi por detrás do rexistro viario e militar, pero ben máis significativo para os nosos intereses inmediatos, emerxe tamén un nutrido repertorio de *origines* brácaras (*vid.s* táboas 5.4a-j). Cítanse como *Bracari* un par de defuntos deste pobo emigrados en Garvão, Lusitania (*AE* 1984, 458 = *IRCP*, 122), e Aït-Khalifa, Mauritania (*AE* 1922, 13); amais doutro emigrante—ou peregrino—brácaro que adicou un altar a un deus local da tamén lusitana Feira (*AE* 1954, 96b). Como *Bracaraugustani*, ou simplemente citando a localidade *Bracara Augusta* ou *Bracara*, documentamos o sacerdote Camalo fillo de *Melgaecus* na propia Braga (*EE* VIII, 280 = *RAP*, 477), amais dalgúns militares: un na dálmata Trilj, hoxe Croacia; outro na rética Leutstetten, hoxe Alemaña; e finalmente outro na mélica Kostolac, hoxe Serbia (*AE* 1904, 11; 1972, 359b; *IMS* II, 87). Temos finalmente outras mencións abreviadas ou incompletas cuxa reconstrución non podemos determinar dun xeito unívoco a prol de *Bracarus* ou *Bracaraugustanus*: a esta categoría se adscriben un par de militares lexionarios enterrados en Astorga (*CIL* II, 2639 = *IRPL*e, 80; 126) e outro dous máis en Tarragona (*RIT*, 210; 905); así como un certo Lobesio, gravador, no 107 d.C. e en Roma, dunha longuíssima táboa achada en Cherchel, hoxe Alxeria (*CIL* XVI, 56). Alén destas *origines* propiamente ditas, a entidade civil dos brácaros constátase en varias homenaxes ao emperador ou aos seus delegados: dúas en Braga, como *Bracaraugustani* (*CIL* II, 2426; *AE*, 1974, 392), e outra en Alpendurada, como *Bracari* (*RAP*, 559). Finalmente, testemuñamos un *sodalitium* *Bracarorum*, asociación relixiosa de migrantes brácaros, en Beja (*AE* 1984, 465)... Todo isto, por suposto, sen entrarmos no rexistro dos brácaros reducíbeis con seguridade ao apelativo conventual.

En xeral, a historiografía tende a asociar a voz *Bracaraugustanus* ao corpo civil da cidade de Braga e *Bracarus* á do *conuentus* (Tranoy 1981: 249; Dopico Caínzos 2016: 85; Morais 2016: 153). Nalgunha outra ocasión, téñense invertido os termos disto (Alarcão, 1995: 55-56). Tales opinións non se fundamentaron nunca no exame exhaustivo da documentación dispoñíbel, que é moi superior á que reunimos aquí—no que atinxe á epigrafía viaria e militar—; e nin sequera, ata onde sei, nun rexistro compárabel ao que vimos de sintetizar. Cômpre subliñar isto decididamente antes de afondarmos nas propostas existentes para a redución e acotación xeográfica dos brácaros, pois é sobre este carencia da historiografía que nos precede onde xustificamos a ampla matización que imos ter que aplicar aos seus postulados.

Toda a historiografía, neste senso, ten procurado ubicar e acotar os brácaros ao abeiro da

localización de *Bracara Augusta*, o que pode resultar lóxico... Ata certo punto. A opinión máis común é a máis sinxela: os brácaros ocupando a contorna inmediata da cidade (López Cuevillas, 1953: 63; Tranoy, 1981: 64-65; Brañas & *al.*, 2007: 539). Opinión semellante é a de J. de Alarcão (1998: 56), que amparándose na súa hipótese de que os castros con estatuas de guerreiros sinalarían *capita ciuitatis*, sitúa a capital dos *Bracari* non en Braga senón no castro de São Julião, Vila Verde, balizando o seu territorio entre o Lima e o Ave. Contraditoriamente, na súa cartografía traza a circunferencia correspondente aos *Bracari* centrada en Braga, non en São Julião (*vid.* doc. 3.7d). Máis acotío os límites dos *Bracari* ampliáanse deica o sur, ata o Douro (Rodríguez Colmenero, 2000; *vid.* doc. 3.7a; Dopico Caínzos & Rodríguez Álvarez, 1993: 398), sendo a máis elocuente a opinión de A. C. F. da Silva ao respecto:

Com sede principal num *oppidum* [...] sediado com certeza na própria cidade de Braga sob os fundamentos de *Bracara Augusta*, [os *Bracari*] controlariam um vasto território que se estendia desde a bacia do Cávado ao rio Douro e do litoral ao Marão, [...] englobando diversas unidades gentílicas menores (Silva, 1986: 281).

Así as cousas, A. Redentor (2017: 84) ten recollido sumariamente que “não [há] acordo quanto à dimensão do seu território, nomeadamente no respeitante à possível extensão até ao curso do Douro e ao Atlântico”. Non hai acordo, mais haberá solución?

O certo é que a ampliación dos lindeiros dos *Bracari* ata o Douro é consecuencia estrita de dúas fontes: o altar de Alpendurada e a corografía pliniana. A exclusión deste ámbito fundaméntase nunha simple elocubración: a identificación dunha suposta *ciuitas Callaecorum* no baixo Douro. A miña postura, pola contra, é desbotar esta hipótese sobre a base estrita de que as fontes sitúan aquí aos *Bracari*, non a *ciuitas Callaecorum* ningunha (cfr. §11.24); mais non podo deixar de denunciar a certa contradición que tan acotío se ten incorrido a este respecto. Así, A. Tranoy (1981: 64) recoñeceu que “si l’on suit ces indications fournies par Pline, le territoire des *Bracari* aurait été jusqu’au Douro”: non afirma nin desbota nada; pero despois no seu exame da *ciuitas Callaecorum* non figura por ningures o reporte pliniano (cfr. *ibid.*: 65), e na súa cartografía sitúa aos *Bracari* ben lonxe do Douro, separados deste río polos citados *Callaeci* (*vid.* doc. 3.7e). Nun traballo que é non é moito máis ca unha recensión do de A. Tranoy, D. Dopico Caínzos e P. Rodríguez Álvarez (1993: 398) incorren na mesma contradición, afirmando literalmente dun parágrafo para o outro que os *Bracari* “llegaron hasta el Duero” e que os *Callaeci* caerían “en la región inferior [meridional?] al *oppidum* de *Bracara Augusta*, en la zona del actual Oporto”. Se queremos evitar caer en semellantes contradicións, cumprirá examinar atentamente as fontes no canto de repetir o que se ten escrito desatendéndoas.

A inscrición de Alpendurada consérvase no que houbo de ser o basamento dun altar, no concello de Marco de Canaveses. O texto está hoxe moi deteriorado pero contivo de certo unha referencia imperial e, polo que a nós importa, a uns adicantes *Bracari*. Dependendo da reconstrución proposta, a datación podería recuarse ata Augusto, pero na súa recente edición A. Redentor (2017: 464) non a cre “anterior a Calígula”. A súa lectura podería ser a seguinte:

[Ti(berio) Claudio Caesari Augusto Germanico | tribunicia pot]estate pontific[i máximo | co(n)s(uli) sa]crum *Bracari* [dederunt] (RAP, 559).

É evidente que o feito de os *Bracari* faceren unha homenaxe comunitaria en Alpendurada, preto da foz do Tâmega sobre o Douro, suxire que ese territorio formou parte da súa *ciuitas*. Mais como se asume en base a nada que no Baixo Douro habitaban uns supostos *Callaeci*, e que os lindeiros das comunidades galaicas tiñan necesariamente que coincidir con bisbarras

naturais e a dos *Bracari* coa contorna de Braga, a crítica ten simplemente obviado as severas implicacións do documento. Os *Bracari* de Alpendurada non serían así a *ciuitas*, senón o *conuentus* (Redentor, 2017: 464). Pouco importa que non haxa ningunha fonte que documente este *conuentus* antes dos Flavios (Fernández Calo, 2018a: 145ss.): J. de Alarcão (1995: 55; 2005), favorábel a unha datación serodia dos *conuentus*, suxeriu que o adicante de Alpendurada non sería o corpo civil do *conuentus* bracarense, senón un distrito administrativo anterior... que recibiría o seu mesmo nome! Mais Plinio (*Nat.*, IV, 111) “é peremptório na afirmación de que os *Bracari*, entendidos enquanto *populus*, estaban separados dos Túrduos pelo Douro”, como o mesmo A. Redentor (2017: 464-465) recoñece: *Durius [...] Turdulos a Bracaris arcens*. Como os túrdulos de ningún xeito son un *conuentus*, senón unha *ciuitas* (cfr. §11.69), o máis sensato é pensar que Plinio se está a referir tamén aos *Bracari* como tal *ciuitas*. Ignorar a Plinio antóllase arbitrario, interpretar á marxe do seu testemuño unha inscrición que insiste no mesmo ca el moito máis... Facelo en base á nosa sensibilidade arredor da extensión territorial que «debera de ter» un pobo galaico é simplemente absurdo. Plinio afirmou que os *Bracari*, como *ciuitas*, limitaban polo Douro, e o pedestal de Alpendurada confirmao.

Temos outro dato que ata onde sei non estivo nunca presente á hora de delimitar aos *Bracari*: o *castellum* **Durbedum*, patria do brácaro Ladrone, fillo de Dovaio, enterrado en Garvão, Lusitania (*AE* 1984, 458 = *IRCP*, 122). Este topónimo coincide co teónimo *Durbedicus*, derivado del por simple sufixación, que testemuñamos por un altar votivo de Ronfe, Guimarães (*CIL* II, 5563 = *RAP*, 62). A total coincidencia léxica pode non ser un argumento absoluto a prol da súa correspondencia mutua, pero podemos pensar que o *deus* *Durbedicus* recibiu o seu nome do monte ou castro do que era divindade tutelar, e que este fose o mesmo lugar de procedencia de Ladrone. O certo é que estamos perante un radical pouco frecuente, que só testemuñamos alén destes documentos como antropónimo: *Durbedia*, nunha inscrición de Vigo (*HEp* 15, 2005, 305). Tendo en conta que Ronfe, moi preto de Braga, entra dentro da área previsibelmente ocupada polos brácaros, e que **Durbedum* rexistrámolo como un *castellum* precisamente brácaro, non semella aventurado sospeitar que estes elementos onomásticos estean a faceren referencia ao mesmo lugar. Isto equivale a atribuír a contorna da actual Guimarães, e significativamente do seu grande castro de Briteiros, aos *Bracari*.

Os datos dos que dispomos, de non optarmos por eludir arbitrariamente parte deles ou, directamente, por incorrer en contradicións, como se ten feito tan acotío no caso que nos ocupa, enxergan a grande extensión do territorio brácaro, abranguindo todo o cuadrante sudoccidental do *conuentus* ao que este pobo deu nome. Sobre este amplo espazo sobranceou *Bracara Augusta*, certamente nunha posición excéntrica verbo ás terras centrais dos brácaros. Isto non é nada excepcional, pois se a xeografía moderna abunda de exemplos de capitais máis ou menos excéntricas verbo ao espazo das súas xurisdicións, a historia romana non queda atrás: por exemplo, o caso dos galos alóbroxes, con capital en Vienne, na fronteira noroccidental do seu territorio, aporta un claro paralelo á situación que enxergamos para os brácaros; e verbo a exemplos menos coñecidos, podemos comprobalo neste mesmo catálogo para unha serie de comunidades da meseta cuxos *termini* se achan sistematicamente a carón das súas capitais (cfr. §10.19). Mais o caso dos alóbroxes obríganos a reparar nas mesmas relacións entre o territorio «étnico» dos brácaros e a capital augustea. É ben sabido que a grande capital administrativa da Galia romana foi *Lugdunum*, actual Lyon, segregada en orixe do territorio alóbroxe e segusavo (cfr. Celli, 2000). Poida que algo semellante ocorrese entre *Bracara Augusta* e os *Bracari*, amén doutros pobos veciños?

Cando temos a sospeita expresa de ter sido *Bracara Augusta* unha cidade privilexiada de dereito latino dende moito antes da universalización deste dereito en *Hispania* en tempo de Vespasiano (*vid.* §13.3), emerxe a dúbida de como puido ter interactuado esta cidade co

territorio «étnico» dos brácaros. Especúlase arredor da posibilidade de que o local de Braga xa tivese funcionado como centro cerimonial dos *populi* da contorna, e nomeadamente dos propios *Bracari*, a partires da riqueza arqueolóxica da chamada «colina de Braga», entre cuxos restos destaca a *fonte do idolo* (Lemos, 2010: 166ss.). A *ciuitas Bracarum* foi sen dúbida, polo demais, un dos ámbitos máis dinámicos da cultura castrexa: castros de dimensións urbanas inzan o territorio brácaro; e de certo non podemos consideralos *capita ciuitatis*, pois todos eles, segundo as fontes das que dispomos para delimitar aos *Bracari*, pertenceron á mesma *ciuitas*. Se aplicamos o modelo de cidade-estado a estes castros urbanos, a *ciuitas Bracarum* antóllase unha verdadeira federación delas.

Alén mesmo dos restos arquitectónicos, a cultura castrexa da grande *ciuitas Bracarum* conta cun rexistro epigráfico excepcional. O castro de Alvarelhos ten sido identificado cun posíbel nome **Madia*, que había de dar logo nome á terra da Maia, por unha adicación funeraria que, a título colectivo, fixeron a un certo Ladrone (Silva, 1980: n.º. 3). Por inscricións terminais, o mesmo cómpre apuntar do etnónimo *Fidueneae* para a citânia de Sanfins (*CIL* II, 5607), e os *Obili* e *Trebili* que obran na contorna do mesmo xacemento (*AFb*, 618). Uns *lares Anaeci* documentados en Penafiel evocan pola súa banda nada menos cá *ciuitas Anegia* medieval (*RAP*, 214; *vid.* §9.7). En Braga e Vila do Conde, temos mención, en senllas *origines* funerarias, duns non tan ben ubicábeis *castella Letiobris* e *Ulainca* (*AE* 1973, 303; Silva, 1980: n.º. 2). Houbo quen quixo ver mesmo nunha enigmática secuencia CINN que obra nunha adicación politeia de Caldas de Vizela (*CIL* II, 2407) a *urbs Cinnania* evocada por Valerio Máximo (*Fact.*, VI, 4) entre as subxugadas por Xunio Bruto; pero o texto en cuestión é extremadamente confuso e ofrece outras posíbeis interpretacións (Mayer, 2002: 202, n7). Outras epígrafes votivas e terminais inconexas de Santo Tirso e Paços de Ferreira (*CIL* II 5607; *RAP*, 51) insisten nunhas mencións *Nimidi* e *Nemedeco*, e embora podería pensarse noutros *castella* sobre esta base, antóllase ben máis acaída hipótese de C. Búa (1999) de se trataren de delimitacións e cultos de fragas sagradas (**nemeto-*, cfr. Matasović, 2009: 288) da contorna: entre os castros brácaros, a epigrafía suxire pois que se estendían estoutros territorios liminais.

Temos, pois, unha cidade augustea no medio de todo este ambiente castrexo. Se *Bracara Augusta* fose unha colonia, cabería pensar na existencia dun corpo civil privilexiado sobre unha base de *incolae*. Encadrelando con este problema, precisamente constatamos na cidade un gremio de cidadáns romanos claramente diferenciados a nivel xurídico do resto da poboación (*CIL* II, 2423); pero é obvio que isto dista de xustificar a consideración de tal resto da poboación brácaro carecer de dereitos políticos, isto é, de seren *incolae*. O rexistro epigráfico suxírenos de feito unha solución ben distinta: constatamos dúas denominacións comunitarias, *Bracari* e *Bracaraugustani*, e isto podería implicar que a *ciuitas Bracara Augusta* fose diferenciada nalgún intre da *ciuitas Bracarum*.

Arredor disto cómpre salientar unha elocuente constatación: vimos que o rexistro de ambas as *origines*, *Bracari* e *Bracaraugustani*, son cuantitativamente semellantes, con tres e catro testemuños respectivamente. Malia esta similitude, e de feito malia o superior número de testemuños de *Bracaraugustani*, só nos documentos relativos a *Bracari* rexistramos un *castellum*. Arredor dos *Bracari*, en efecto, temos un defunto que fai constar alén da súa *ciuitas* o seu *castellum* **Durbedum*. É certo que contamos ademais con outra epígrafe funeraria, pero dun brácaro con *tria nomina* e enterrado baixo a fórmula estandarizada DMS, o que nos leva a unha data serodia, deica o século II d.C., cando o costume de consignar o *castellum* se diluíra na propia epigrafía galaica. E temos finalmente outro brácaro adicando un altar, polo que a súa *origo* é meramente circunstancial. Para os *Bracaraugustani*, en troques, temos tres epígrafes funerarias e ningunha delas con consignación de *castellum*. Antóllase, pois, difícil non sospeitar que esta disonancia entre os testemuños de *Bracaraugustani* e *Bracari* non se deba á súa diferenza constitucional: os primeiros sendo o corpo civil de

dereito latino da cidade fundada por Augusto; os segundos, o territorio étnico orixinal, baixo os usos e costumes locais ata o remate do século I d.C. Pregúntome se non cumpriría seguir o mesmo criterio para as cohortes de *Bracari* e as de *Bracaraugustani*, sendo as primeiras armadas pola grande *ciuitas Bracarum* e as segundas pola cidade augustea, a través do seu *conuentus* (*vid. supra*).

Esta diferenza, cómpre matizar, non é absoluta: no mesmo ámbito urbano de *Bracara Augusta* atopamos algunha referencia de *castella*, coma o *castellum Letiobris* (AE 1973, 303) que se ten querido relacionar etimoloxicamente co río Leça (Moreira, 2009: 69). Se o *castellum Letiobris* foi realmente algún castro do Leça, caería dende logo no territorio étnico brácaro, de xeito que a epígrafe en cuestión, funeraria, debuxaría un enterro *extra ciuitatem* sen mención de *ciuitas*. Poida que mesmo despois da secesión xurisdiccional de Braga os *Bracari* a seguisen considerando o seu territorio; ou simplemente que, evocando a expresión pliniana, ese *Bracarum oppidum Augusta* non fose diferenciado xurisdiccionalmente dos *Bracari* ata moito despois da súa fundación. Ou poida, simplemente, que *Letiobris* non teña nada que ver co Leça. O que este testemuño non desmerece, en fin, é a evidencia de que, cando saían da súa patria, os *Bracaraugustani* consignaban só a súa *ciuitas*, namentres que os *Bracari* tendían a citar tamén o seu *castellum*.

Un paralelo histórico da interpretación que estou a defender para a historia estatutaria de Braga é a Londres romana. A falta de probas arredor das súas institucións e categoría xurídica levaron por moito tempo a discutir a dimensión da súa entidade política local. Non axudou á resolución do problema a obra ptolemaica, que en pleno século II consignou *Londinion* como unha das tres *póleis* dos *Kántioi* (Ptol., *Geog.*, II, 3, 1), conducindo a posturas reducionistas desta fonte, das que temos outros bos exemplos na Galecia (cfr. §§11.41; 11.52). Mais a evidencia urbanística, e nomeadamente o recoñecemento do *forum* da cidade e do seu proceso de ampliación demostrou que esta capital provincial non fora mero *uicus* dun pobo bárbaro —postura certamente paradoxal—, senón un verdadeiro *municipium* de dereito propio dende canda menos o período flaviano, sen dúbida independente da *ciuitas Cantiacum* (Merrifield, 1983: 65-66; Dondin-Payre & Loriot, 2008: 152). Fronte a Londres, un *uicus* de vocación comercial que só coas turbulencias de mediados do século I d.C. —coa destrución de Colchester— adquiría importancia militar e administrativa, motivando a súa inmediata constitución civil, Braga perfílase como fundación imperial dende a súa mesma orixe. O feito de non ter sido nunca colonia obsta neste caso a vinculación dos brácaros autóctonos como *incolae* do corpo civil privilexiado; pero certamente resultaría gratuito postular que detrás da fundación augustea estea a promoción xurídica da pre-existente *ciuitas Bracarum*. A fundación dunha cidade romana vai indefectibelmente asociada á súa dotación xurisdiccional, á acotación dun *territorium* onde os seus maxistrados exerzan a súa *iuris dictio* (cfr. Torrent, 1970). A discrepancia perfectamente constatada pola dicotomía epigráfica entre as *origines* de *Bracari* e *Bracaraugustani* invita definitivamente a pensar que *Bracara Augusta* foi unha fundación imperial deducida do territorio, probablemente *stipendiarium*, da *ciuitas Bracarorum*; e se cadra o doutras *ciuitates* veciñas.

Ampliando esta hipótese, só a latinización xurídica flaviana se antolla quen de ter igualado os estatutos dos corpos civís de *Bracara Augusta* e a *ciuitas Bracarorum*; pero non semella que incluíse neste caso un proceso de municipalización da segunda que puidese ter igualado tamén a súa constitución local verbo á cidade augustea. O noso exame dos indicativos da municipalización galaica converte o territorio «étnico» brácaro nun ausente neste proceso, e a Braga no punto máis destacado de toda a Galecia (*vid.* §13.4). É moi probábel, coido, que a *ciuitas Bracarorum* entrase así nunha situación de *adtributio* municipal verbo a *Bracara Augusta*, na que os seus notábeis puidesen materializar as potencialidades do dereito latino sen que isto implicase a municipalización da súa comunidade. Braga será un dinámico centro urbano todo o que resta do dominio romano, incluído o Baixo Imperio no que, coma noutras

ciudades da Galedia, se encetaron importantes actuacións relacionadas coa súa fortificación (*vid. doc. 11.20*).

Porén, namentres a latinización se vai acompañar polo devalo xeneralizado dos grandes castros brácaros, como materializando a nova situación de dependencia política descrita, hai un que escapa a esta regra: *Tongobriga*, en Marco de Canaveses. O simple foro deste xacemento constitúe un dos indicativos arquitectónicos máis relevantes que temos do proceso de municipalización da Galedia. Esta localidade, citada como *pólis Tountóbriga* por Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 38), non a costatamos como entidade civil na epigrafía, que non rexistra máis có seu topónimo antigo —que non é pouco— a través dun altar adicado ao seu *genius Tongobrigensium* (*CIL* II, 5564 = *RAP*, 205). Podemos, con todo, sospeitar que *Tongobriga* tivese sido sé da súa propia *ciuitas* (Dias, 1998; Alarcão, 2001: 43); pero non creo que tal sospeita sexa recuábel a antes da latinización xurídica, cando aínda os *Bracari* adicaron o altar de Alpendurada no seu territorio. A orixe de *Tongobriga* como *ciuitas*, segregada precisamente dos *Bracari*, cómpre situalo máis ben no limiar do século II d.C., polas transformacións políticas que seguiron á latinización flaviana. A prol da nosa hipótese non estará de máis lembrarmos que Ptolomeo a cita entre as localidades dos *Brakáριοι*; e malia o etnónimo semellar a todas luces conventual e non local, dentro da indefinición que a nivel político-administrativo ten a obra ptolemaica, non quixera deixar de denunciar un paradoxo no que a este respecto ten incurrido a historiografía que nos precede. En efecto, por Ptolomeo tendeuse xeralmente a asumir a dependencia cópora de Lugo, malia constar epigraficamente que tanto os *Copori* coma *Lucus Augusti* constituíron entidades locais diferenciadas (cfr. §§11.32; 11.52); e contra Ptolomeo, que neste caso pode referendarse por Plinio e o altar de Alpendurada, se ignorou a evidencia de *Tongobriga* ter pertencido nalgún intre á *ciuitas Bracarorum*.

Verbo aos indicativos posteriores a prol da definición dunha *ciuitas Tongobricensis*, o noso exame da xeografía política medieval e tardo-antiga amósanos que toda a beira dereita do baixo Douro estivo ocupado por grandes entidades políticas que controlaron sucesivamente o local de *Tongobriga*: a medieval *ciuitas Anegia* e a propia *ciuitas Portocale* sueva (§§9.7; 10.23). Antóllase pois plausible que este grande territorio meridional, en orixe brácaro, fose definido por unha *ciuitas* de seu nalgún intre do dominio romano, e esta *ciuitas* non pode ser outra cá radicada en *Tongobriga*. Os paralelos gálicos volven resultar significativos: os voconcios, un dos grandes pobos da Galia meridional, tiñan a dicir de Plinio (*Nat.*, III, 37) dúas capitais na súa época, pero na *Notitia Galliarum*, no solpor do dominio romano, constátanse catro bispados no solar do seu territorio orixinal (Planchon, 2004). É evidente que tivo lugar aquí un proceso de fragmentación do territorio orixinal desta *ciuitas* co seu progresivo partillamento en novas *ciuitates*. Cando acotamos a extensión da *ciuitas Bracarorum* dende Braga ata o Douro non podemos senón decatármolos dun proceso perfectamente análogo: do seu territorio xurdiron dous bispados tardo-antigos, Braga e Porto. Mais fronte á Galia, na Galedia non se deu unha correspondencia perfecta entre *ciuitas* e bispado. A aparición do bispado do Porto, independente do de Braga, é se acaso consecuencia dun proceso de fragmentación anterior e probabelmente máis acentuado.

En efecto, *Tongobriga* non semella unha excepción. Sendo un caso moito menos significativo pola ausencia de monumentalidade, o castro de Alvarelos, Trofa, teríase convertido nun «aglomerado urbano secundario» a partires de mediados do século I, co devalo da ocupación castrexa e o xurdimento de novas áreas habitacionais (Moreira, 2009). Se cadra o mesmo, no interior do territorio brácaro, cumpra apuntar para o lugar das Caldas de Vizela, sen dúbida un importante santuario en época romana, no que, malia non existiren máis indicios có seu riquísimo rexistro epigráfico, J. de Alarcão (2001: 34) intúe que debeu de se asentar outra *ciuitas*. Para o castro de Alvarelos tense suxerido un topónimo *castellum *Madia* pola súa plausible relación co etnónimo sub-local *Madequisenses*; para Caldas de

Vizela obra a influencia do testemuño moi posterior da igrexa sueva de *Oculus*. Outra posibilidade é que esta sexa a área na que se definiron os *Cantienses*, un dos etnónimos de rexistro máis fragmentario da Gallecia, de ubicación completamente aberta (cfr. §11.25). E mesmo non podo deixar de suxerir que este espazo pendente de atribución puido ter sido tamén a *Cinnania* tan movedizamente evocada na inscrición politeia de Caldas de Vizela (*CIL* II, 2407). Mais fosen cales foren os nomes destes asentamentos en época romana, o que me importa sinalar é que, con *Tongobriga*, perfilan xa a xeografía tardo-antiga da rexión. No caso do castro de Alvarelhos, dubido que o seu hipotético rol central ficase operativo moito tempo, pois na mesma zona atopamos Lavra, Vila do Conde, como o principal porto romano da contorna de Braga, e o *pagus* suevo que atoparemos aquí, *Labrencio*, suxire que o fulcro político da bisbarra puido bascular ao seu favor moito antes (cfr. §10.24).

Non quero deixar de mencionar un par de noticias serodias de certa índole delimitativa que poderían calibrar o noso recoñecemento da xurisdición local bracarense: a *Passio Uictoris Bracarenensis* e o *Ordo urbium nobilium* de Ausonio. A tradición de São Vitor catecúmeno confirmaría a atribución —por outra banda, dabondo obvia— do río *Alistes*, Este, ao espazo local da *Bracara ciuitas* (*Pass. Vict.*, 2; *vid.* §5.6). Do verso de Ausonio (*Urb.*, 14), *quaeque sinu pelagi iactat se Bracara diues*, dubido que se poida extraer ningunha constatación firme, embora si podería empregarse para fundamentar que a xurisdición local bracarense chegase ata o mar. Pola miña banda, coido ben máis firme a correspondencia estrutural tardo-antiga, que suxire unha xurisdición local bracarense estritamente interior.

Como conclusión non podo máis ca sintetizar todo o que vimos de expór. Argumentei ao longo deste apartado que a fundación de *Bracara Augusta* se encetou sobre a dedución de territorio dos *Bracari* preexistentes, e se cadra doutras *ciuitates* veciñas, polo que ao longo do dominio romano ficaron como comunidades diferenciadas. A latinización tería provocado o incremento da dependencia política dos *Bracari* verbo a *Bracara Augusta*, probabelmente a través dun réxime de *adtributio* municipal e do fraccionamento da *ciuitas* en varios novos centros políticos, canda o abandono da maioría dos grandes castros anteriores. Estes centros serían *Tongobriga*, **Madia* e, a falta dun nome verosímil, a *ciuitas* do Vizela. A correspondencia estrutural de *Bracara Augusta* non pode ser outra cá da *Bracara* sueva (§10.1); pero a dos outros centros brácaros, de seu hipotéticos, é máis discutíbel. Evidentemente, *Tongobriga* correspóndese con exactitude á *Portocale* sueva (§10.23), á que se engadiría o *pagus Mandolas* (§10.29); e inclinaríame a atribuír *Labrencio* e *Palantucio* a **Madia* (§§10.19; 10.24), e *Oculus* e *Cilioto* á *ciuitas* do Vizela (§§10.5; 10.7).

11.21. *Brig(i)aecini*

Os *Brigaecini* ou *Brigiaecini* testemuñanse a partires dun *corpus* documental substancial tanto a nivel cuantitativo como cualitativo, ao implicar unha forte diversidade temática, que reuniu no seu momento A. Tranoy (1981: 47), ao que apenas podemos engadir como novidade, non precisamente anecdótica, o bronce de Fuentes de Ropel, de transcendental contido delimitativo, como veremos (*HEp* 1, 1989, 733 = *AE* 1993, 1035). Das fontes literarias, Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 29) consigna os *Brigaikinoi* como ástures, atribuíndolles a *pólis* epónima de *Brigaikion*. Este asentamento, baixo as variantes en ablativo *Brigeco* e *Brigecio*, volve ser mencionado como *mansio* nos itinerarios baixo-romanos (*Ant.*, 439, 8; 440, 1; *Bar.*, 3); e mesmo ben despois deles, co *Brigicon* do chamado *Anónimo de Rávena* (319, 1). Contamos tamén con *origines* de *Brig(i)aecini* expatriados en Astorga e Tarragona (*CIL* II, 6094 = *RIT*, 275; *HAE*, 2138 = *IRPL*e, 92 = *ILA*, 33). Para os *Brig(i)aecini*, en fin, contamos mesmo con datos de natureza *événementielle*: a súa defección do bando ástur na guerra contra Roma aparece rexistrada por Floro (*Epit.*, II, 33, 55).

O epitafio asturicense da *Brigiaecina* Alia Verina menciona a súa pertenza a unha unidade xentilicia, *Legirnicorum* (*HAE*, 2138 = *IRPL*e, 92 = *ILA*, 33), o que permite excluír esta

comunidade da área de incidencia do *castellum* galaico. Alén deste dato relativo á organización pre-romana dos *Brig(i)aecini*, constatamos expresamente o seu estatuto municipal a partires do século II grazas á adicatoria recibida en Tarragona polo *Brig(a)ecinus* Fabio Silón, que fora *duumvir* na súa *ciuitas* antes de ser promovido a máis substanciosos oficios políticos e sacerdotais (*CIL* II, 6094 = *RIT*, 275). Por este documento intuimos que a cidadanía *per honorem* se materializou entre os *Brig(i)aecini* a través da adscripción á tribo Quirina, o que apoia a súa municipalización en época flaviana (*vid.* §13.4).

Alén disto, o bronce de Fuentes de Ropel, “el más denso repertorio de microtoponimia antigua de época romana que conocemos en la península ibérica” (Mayer & *al.*, 1998: 161), destaca na documentación relativa aos *Brig(i)aecini* por constituír unha *litigatio-delimitatio* no *ager publicus* desta comunidade, con implicacións decisivas no que atinxe á súa acotación xurisdiccional (*HEp* 1, 1989, 733 = *AE* 1993, 1035). Un dos estudos fundamentais ao respecto suxire a súa referencia ás salinas de Villafáfila, explotadas dende a Idade do Bronce (Mayer & *al.*, 1998: 165-166). Este documento, canda o recoñecemento da entidade arqueolóxica do vindeiro sitio de Dehesa de Morales, foi clave á hora de determinar, e corrixir, a actual atribución xeográfica de *Brig(i)aecum*. En efecto, a tendencia dende o Renacemento de asociar esta cidade romana á actual Benavente levou a que, ata hai non moito, se tendese a identificala con diversos xacementos da contorna desta localidade. Mais as dimensións urbanas de Dehesa de Morales e o seu perfecto acomodo a todos os puntos fortes de Benavente —nomeadamente, o trazado viario— semellan ter zanzado o asunto ao seu favor (cfr. Martín Valls & Delibes, 1975a-b; 1978; Tranoy, 1981: 47; Celis Sánchez, 1990; Mayer & *al.*, 1998: 164; Mangas Manjarrés, 1996: 29-30; Ramírez Sádaba, 1997: 575; Martino García, 2001: 325; 2015: 84; &c.). *Brig(i)aecum* perfílase así como un núcleo pre-romano redefinido urbanisticamente sobre todo coa súa promoción flaviana, centro rector de todo o seu espazo xurisdiccional, producindo un novo asentamento de urbanismo mixto indíxena-romano típico nas cidades deste tempo da meseta do Douro (Martino García, 2015).

A revisión xeográfica de *Brig(i)aecum* é de transcendental importancia, pois Dehesa de Morales se acha a carón de Benavente, pero na outra beira do Cea, o que obriga a redefinir drasticamente os lindeiros desta comunidade e do seu propio *conuentus*. A xurisdición que se lle perfila é xa que logo o interfluvio Cea-Valderaduey, lonxe do ámbito cuberto nas nosas prospeccións xeográficas para épocas máis recentes; pero potencialmente asociado a unha igrexa sueva: *Semure*, no extremo meridional máximo da acotación proposta (cfr. §10.76).

11.22. *Cabarci*

Os *Cabarci* menciónanse como entidade étnica do *conuentus* lucense por Plinio (*Nat.*, III, 28); e por unha lápida de Ablaneda, Asturias (*CIL* II, 5739), recoñecemos a súa entidade civil, ao concretaren a *origo* do defunto *Flaus Auledi*. O etnónimo presenta a variabilidade *Cibarci* —Plinio— fronte a *Cabarcus* —epigrafía—, sendo a correcta a segunda por achegarse máis á auto-denominación do pobo e ter chegado a nós por un vieiro máis directo. As actuais parroquias de San Xusto e San Xulián de Cabarcos, Barreiros, sitas como imos ver na mesma área na que cómpre reducir a este pobo, confirman expresamente (Tranoy, 1981: 56).

A mención dos *Cabarci* na corografía marítima de Plinio como segundo pobo do *conuentus* lucense, despois dos *Albiones* e antes dos *Egi*, suxire a súa localización intermedia entre estoutros pobos (cfr. §§11.4; 11.33). En realidade, defenderemos unha localización interior tanto para os *Egi* como para os subseguintes *Uarri*, polo que os veciños occidentais dos *Cabarci* antóllansenos máis ben os **Addoui* (§11.1). Sexa como for, as parroquias de San Xusto e San Xulián de Cabarcos, Barreiros, cuxo topónimo semella conservar o vello etnónimo, acredita a súa localización costeira e a súa veciñanza inmediata cos *Albiones*, colindantes pola foz do Eo. Pola lápida de Ablaneda constatamos un *castellum Beriso* de incerta localización.

Sobre esta base positiva, non ofrece moitas dúbidas a localización dos *Cabarci* a oeste da foz do Eo, pero os lindeiros concretos, polos seus incertos límites occidentais e meridionais, atopan unha certa variabilidade na historiografía. F. López Cuevillas (1953: 54) limitouse a suxerir a súa localización na contorna de Ribadeo. Porén, mesmo a conexión dos *Cabarci* co Eo ten sufrido algunha matización. Segundo A. Tranoy (1981: 56), “dans un pays au relief tourmenté, les vallées durent jouer un rôle prépondérant pour le peuplement”, suxerindo que o val do Navia correspondería aos *Albiones* e o do Porcia aos *Cabarci*, polo que ficarían na Asturias actual e nin sequera serían ribeirás do Eo, que pertencería aos *Egiuarri*. Na mesma liña, N. Santos Yanguas (2006: 129, n18) quixo ver no cabo Cebes, Tapia de Casariego, unha afinidade toponímica co vello etnónimo dos *Cabarci*, ou mellor da variante incorrecta *Cibarci*, pola súa palatización etimolóxica. Certamente, resulta canda menos insólito optar polo paralelismo toponímico de Cebes cando contamos cun topónimo de correspondencia exacta, Cabarcos. Máis axeitada antóllase a proposta de A. Rodríguez Colmenero (1996: 228-231; 1997a: 86), que tamén identifica un val como asentamento fulcral dos *Cabarci*, pero o do Masma, xa en pleno territorio galego. A grande proliferación etnómica da actual costa nordoriental galega, con todo, levouno a ampliar deica o interior, ao meu esaxeradamente, as fronteiras de cada un dos pobos identificados, dos que o *Cabarci* non son unha excepción, estirados ata a terra chá (*vid.* doc. 3.7a). Noutras ocasións a crítica limitouse a recoller algunhas destas opinións preexistentes (Brañas & *al.*, 2007: 536).

Ao meu xuízo, non cabe ningunha dúbida de que os *Cabarci* lindaron cos *Albiones* pola foz do Eo. A variabilidade de opinións neste punto que debiera de ser consensual, a vulgar polos datos dispoñíbeis para un e outro pobo, débese ao meu ver ao teimudo interese por situar todos os pobos citados na corografía pliniana na beira do mar; o que non hai ningunha razón para manter, pois na mesma fonte constan localizacións interiores, de xeito que algúns dos pobos citados pola devandita fonte puideron ser tamén interiores. Mais cómpre insistir que o carácter delimitativo da foz do Eo non se limita á actual fronteira entre Galiza e Asturias, senón que xa o documentamos no Alto Medievo, cando separou o *territorium inter Euue et Maseme* do *inter Oue et Nauia* (cfr. §§9.5; 9.23). Podemos, pois, asociar con certeza os *Cabarci* ao primeiro *territorium*, do mesmo xeito que facemos entre os *Albiones* e o segundo (§11.4).

Mais a correspondencia estrutural da *ciuitas* dos *Cabarci* coa xeografía alto-medieval non semella limitarse só ao *territorium inter Euue et Maseme*. Podemos sospeitalo, xenericamente, pola simple constatación do proceso de fragmentación xeral que experimentaron as comunidades locais galaicas ao longo da Antigüidade (cfr. §12.5), pero neste caso contamos cun indicio específico a prol da existencia dun *territorium* primitivo meirande: o enigmático —e de denominación incompleta— *territorium *Late*, que coidamos que abrangueu non só o posterior *territorium inter Euue et Maseme*, senón tamén *Uallibria*, canda o couto *inter Aureo et Masoma* e posibelmente *Aurium* (§9.5). Non podemos rastrexar esta correspondencia estrutural na Tardoantigüidade por falta de datos para todo o ámbito do bispado britoniense; pero evidentemente cumpriría pensar na pervivencia desta cohesión xurisdiccional ata a fragmentación, estritamente medieval, do *territorium *Late*. En suma, o ámbito xurisdiccional romano dos *Cabarci* semella poder establecerse taxativamente dende a foz do Eo, que os separaría dos *Albiones*, ata o Valadouro, sendo a divisoria de augas do Landro-Ouro o lindeiro previsíbel cos **Addoui* (§11.1). Como límite meridional emerxe a propia serra do Xistral onde nacen os ríos Masma e Ouro, en cuxos vales se atoparían as áreas nucleares do asentamento dos *Cabarci*. A sur desta serra atoparíanse os *Egi* e os *Uarri*, pobos interiores (§11.33).

11.23. *Caladuni*

Os *Caladuni* documentan a súa entidade xurídica ao se consignaren nas *origines* de tres epitafios de emigrantes desta *ciuitas*: un en Braga, outro en Chaves, e outro máis en Berrocal, Huelva (*AE* 1983, 570; *CIL* II, 2487 = *AFb*, 372; *AE* 1991, 1004 = *AFb*, 328). O etnónimo *Caladuni* é de feito un xentilicio de *Caladunum*, localidade documentada paralelamente como *mansio* viaria entre Braga e Chaves (*Ant.*, 422, 5); e que a todas luces, a falta de argumentos discordantes, cómpre tomar coma o seu *caput ciuitatis*. Non estamos, pois, perante un verdadeiro etnónimo, pois *Caladunum* componse por un elemento *kal-*, a mesma raíz presente no corónimo *Callaecia* e actual Galiza, máis outro *dunum*, interpretábel ao abeiro do proto-celta **dūno-*, “fortaleza”, e proto-indoeuropeo **dʰuHno-*, “cercado” (Matasović, 2009: 108). Semella pois que os *Caladuni* recibiron o seu nome da súa capital. A. Redentor (2017: 84) propuxo recentemente a súa derivación do nome antigo do Cávado, **Caladus*, cuxo curso alto dominaron de certo, como imos ver de contado. Con todo, a presenza da partícula *dunum* semella evidente no topónimo *Caladunum*, de xeito que a derivación dende ela do etnónimo antóllase máis factíbel. Por suposto, este matiz non vai rifado coa posibilidade de que o *Caladus* estivese semanticamente presente no composto *cala-* do topónimo. Pregúntome, polo demais, feitas estas precisións arredor da relación etimolóxica dos *Caladuni* co río Cávado, se non será a este mesmo pobo e río aos que aludiría Xustino (*Epit.*, XLIV, 3, 8-9) coas súas referencias aos *Chalybes* e o seu *Chalybe*. Sería este o nome antigo do pobo, antes de adoptar o da súa capital?

O feito de os *Caladuni* non se mencionaren nas fontes clásicas tenos arredado acotío dos modernos catálogos de pobos galaicos. A súa condición de *ciuitas*, imposta polas claras mencións de *origo*, vense defendendo dende hai uns vinte anos (*AFb*, p. 30; Alarcão, 1998b: 435-436), o que non evitou que mesmo en catálogos máis recentes veña sendo ignorado. A redución dos *Caladuni* nas terras do Barroso está dabondo clara en relación á localización estimábel de *Caladunum*. Isto outorgaríalles o espazo comprendido “a leste da serra da Cabreira [do Tâmega] e subxacente á serra do Larouco, estruturado polos cursos altos do Cávado e Beça e por toda a extensión do Rabagão” (Redentor, 2017: 84). De calquera xeito, a acotación cartográfica desta *ciuitas* ten sido bosquexada con liñas máis ou menos precisas —e nunca xustificadas— a partires da redución previa de *Caladunum* (*vid.* docs. 3.7a-b). Non me estenderei arredor do problema de redución desta *mansio* viaria, pois o noso interese limitáase á acotar unha estrutura territorial que confrontar coas épocas posteriores. A certeza de ficar *Caladunum* nalgún punto das terras do Barroso, polo lugar que ocupa antes de Chaves e as distancias do *Itinerario de Antonino*, matizan o problema de ignorarmos a súa ubicación exacta. Non quero deixar de mencionar, con todo, a hipótese do castro de Pedrario, Montalegre, que casaría ben cunha verdadeira *caput ciuitatis*:

O castro é unha magnífica fortaleza cun triple recinto amurallado, estratexicamente situado ó sur da serra de Larouco e dominando un panorama increíble pola súa amplitude e beleza, que no seu momento sería capital dos *Caladuni*. [...] Agora ben, a mansión viaria non se identificaría co *oppidum*, que sen embargo lle daría o seu nome, senón co establecemento romano convertido na súa réplica de planicie á beira da vía e situado no Pindo, onde parecen existir vestixios ó respecto (Rodríguez Colmenero & *al.*, 2004: 125).

Malia terse destacado na defensa da entidade dos *Caladuni* como *populus*, J. de Alarcão (2004d: 452) vén especulando máis recentemente coa hipótese de que nunca chegaron a seren *ciuitas* ao se integraren en *Aquae Flaviae*. Esta postura, motivada por unha interpretación reducionista dos conceptos *populus* e *ciuitas* (cfr. §3.4), non semella tampouco acaída no que respecta á redución flavense dos *Caladuni*. Particularmente son consciente de que a orixe de *Aquae Flaviae* puido ser resultado da fusión doutras *ciuitates* indíxenas previas (§11.5), pero

a correspondencia estrutural que rastrexamos nos períodos medieval e suevo matizan a posibilidade de seren os *Caladuni* unha delas. O territorio flavienso aparece nestes períodos dominando todo o alto val do Tâmega —incluída a banda galega, tan ignorada polo común nos traballos de J. de Alarcão—, e o engadido das terras do Barroso resultaría nunha xurisdición tan extensa como pouco factíbel. De certo os *Caladuni* constituíron unha *ciuitas* de seu e non semella que foran agregados constitucionalmente a *Aquae Flaviae*; onde, iso si, puideron seren adscritos en réxime de *adtributio*.

A correspondencia estrutural dos *Caladuni* é dabondo clara. A nosa insistencia nas terras do Barroso debuxa nin máis nin menos có arcediagado alto-medieval homónimo; cuxa correspondencia tardo-antiga conxecturamos, xa non tan claramente, co *pagus Aunego* (cfr. §§9.20; 10.16).

11.24. *Callaeci?*

O etnónimo *Callaeci* ou *Kallaikoi*, de onde procede o cultismo “galaicos”, fai referencia en todas as nosas fontes literarias e epigráficas antigas aos habitantes da Galecia como rexión. O conxunto humano definido por este etnónimo variou ao longo do tempo como consecuencia da evolución da percepción xeográfica dos antigos romanos, e eventualmente coa definición de unidades administrativas nesta rexión (cfr. §1.3). Porén, nunha solitaria referencia de Plinio o vello (*Nat.*, III, 28) defínese expresamente os *Callaeci* como unha das *ciuitates* do *conuentus* bracarense. Na epigrafía dase unha situación semellante: contamos con multitude de testemuños dos *Callaeci* como habitantes da Galecia, mais só uns poucos que poderían entenderse nunha acepción restrita, local, do termo, complementando potencialmente o reporte pliniano. Estes testemuños son *origines* consignadas en epígrafes de diversa natureza, que poderían interpretarse, ou non, como referencias a unha *ciuitas Callaecorum*.

O único posíbel exemplo galaico deste uso do etnónimo atópase nunha estela honorífica achada en Sarreaus, e datábel arredor do século II d.C. (*AE* 1987, 562). A *origo* limitase a unha secuencia CAL, que segundo A. Rodríguez Colmenero (*AFa*, 96 = *AFb*, 101) cumpriría ler *Cal(laicus)*; o cal, dado que estamos perante unha epígrafe galaica, suxeriría unha acepción específica do etnónimo, referente a unha *ciuitas* e non á rexión dos *Callaeci*. Porén, é evidente que esta non é a única lectura posíbel, pois a secuencia abreviada tamén podería reconstruírse como *Cal(adunus)*, *ciuitas* precisamente veciña dos *Limici* onde se contextualiza o documento (cfr. §11.23).

Todos os demais testemuños de *origines* lévannos a fóra da Galecia, o que matiza moito o seu valor como proba dunha *ciuitas Callaecorum*, podendo facer referencia máis ben ao etnónimo en senso rexional, e eventualmente provincial. Así, en Valdeverdeja, Castela-A Mancha, no que a todas luces foi unha *uilla* romana, achouse unha lápida, datada sen moita precisión entre remates do século I d.C. e o III d.C., con posíbel referencia a unha galaica, ao consignar, na parte que inmediatamente nos interesa, [C]assia | [- - -] | [C]allaec[a?] | an(norum) L (*AE* 1992, 1051 = *HEp* 4, 1994, 905). O etnónimo *Callaeca* podería facer referencia tanto ao *cognomen* como á *origo* da defunta; ou ben á filiación, caso de lermos *Casiae Callaeci filia*. Porén, poida que non teñamos sequera unha mención ao etnónimo, pois xa a *editio princeps* do epitafio (Jiménez de Gregorio, 1990) interpretou a mesma secuencia inicial ASIA ALLAEC nunha liña completamente dispar: [C]assia[e] | alliae c(oniugi). Evidentemente, só unha opción particular das múltiples posibilidades de lectura e interpretación aportaría aquí testemuño dunha galaica, verbo á que asemade restaría determinar o valor, se xenérico ou restrito, do seu etnónimo.

Non menos problemas ofrece unha análoga inscrición —a todas luces unha lápida— de Boloña, Italia, con outra posíbel mención a un galaico, embora desta volta mesmo con estraña ortografía: [- - - C?]asius M(arci) f(ilius) | [Hil?]arus Galle[c(us)?] (*AE* 1976, 213). A deficiente conservación da epígrafe impide a súa interpretación aceptábel, mais a todas luces

atopamos un *nomen* (*Casius?*), unha filiación (*Marci filius*), e un *cognomen* (*Hilarus?*); de xeito que a incompleta secuencia conservada GALLE podería referenciar tanto un *agnomen* como a *origo* do homenaxeado. Certamente, admitindo esta última opción resultaría tentador enxergar un galaico. Mais no século I d.C. no que sen moita precisión ten sido datada a epígrafe, non semella doado admitir a sonorización da velar inicial (*k* > *g*-) nin a simplificación do ditongo tónico (*-ae-*, *-ai-* > *-e-*) que caracteriza a evolución romance do etnónimo. Non creo que teñamos galaico ningún neste documento de Boloña, e aínda téndoo ben podería incorrer na acepción rexional do etnónimo.

De lectura moito máis clara cós anteriores exemplos é un triple epitafio emeritense da segunda metade do século I d.C., con ineludíbel mención (pseudo-)civil: *Cn(aeus) Aemilius Cn(aei) filius) Pap(iria tribu) | Callaecus an(norum) XXIX* (ILER, 6210 = ERAE, 205). Desta volta resulta indiscutíbel a claridade da mención *Callaecus*, o que con todo non agocha a incerteza para a súa interpretación. *Callaecus*, en efecto, pode referenciar tanto o *cognomen* coma a *origo* do defunto. Por suposto, só a segunda opción complementaría o rexistro dunha suposta *ciuitas Callaecorum*, pero evidentemente en Mérida calquera que se fixese chamar galaico no seu epitafio podería ter en mente a súa rexión, e non a súa *ciuitas*, de procedencia. Temos un dato importante para optarmos pola acepción rexional: as *origines* galaicas consignaban na época na que se ergueu esta lápida o *castellum* ademais da *ciuitas*, algo que non vemos aquí en absoluto. Probabelmente esteamos perante un persoeiro oriúndo da Galecia, que precisamente adquiriu a súa cidadanía en Mérida. Antóllase francamente difícil presumir o contrario tratándose dunha *ciuitas* indíxena desta época, anterior ou inmediatamente subsecuente á latinización xurídica da rexión.

Perfectamente análogo a este epitafio emeritense preséntasenos finalmente un documento que por motivos difíciles de precisar alén do mimetismo bibliográfico, ten monopolizado a avaliación académica dos *Callaeci* epigráficos: a famosa lápida de Quinto Voconio Rufino, achada en Tarragona e datábel nos séculos II-III d.C. A mención volve ser nidia: *Q(uintus) Uoconius | Rufinus Call(aecus)* (RIT, 384). Coma no epitafio emeritense de Cneo Emilio, no tarraconense de Voconio Rufino a lectura *Callaicus* é inequívoca, mais non a súa interpretación. O sentido civil restrito, referente a unha *ciuitas Callaecorum*, foi defendido principalmente por A. Tranoy (1977: 227-228) e repetido dende el. Porén, o valor deste *Callaicus* pode ser perfectamente xenérico, como se pensaba antes de A. Tranoy e como algún autor, mesmo afín a el, seguiu mantendo moito despois (v.g. Pereira Menaut, 1997: 305). En efecto, tanto o epitafio de Voconio Rufino coma o de Cneo Emilio, canda as outras mencións de lectura menos clara estudadas con anterioridade, poderían facer referencia a unha *ciuitas Callaecorum*, pero tamén á propia rexión da *Callaecia*, o que irremediabelmente se antolla máis verosímil.

Unha inscrición luguesa, probabelmente da mesma época cá de Voconio, pode arrojar luz sobre esta cuestión, pois está redactada en termos perfectamente análogos:

Ualeriae Fron|tillae an(norum) XXII | filiae sancti|ssimae disci|pulae caris|simae M(arcus) Ua[l(erius) | Fronto Lus|itanus | fl(aciendum) c(urauit) (IRPLu 33).

A secuencia dos *tria nomina* canda un xentilicio rexional é idéntica en todos estes casos. Cómpre sinalar que na época na que foi inscrita a tarraconense lápida de Voconio Rufino xa a *Callaecia* fora fugazmente constituída como provincia (cfr. Alföldy, 2002; Ozcáriz Gil, 2007; Fernández Calo, 2018a: 156ss.), de xeito que a analoxía pode ser neste caso mesmo a nivel estatutario coa Lusitania. Ao meu xuízo, postularmos para todas as referencias de *origines* galaicas unha acepción provincial ou meramente corográfica é a solución imposta polo senso ordinario que os termos *Callaecia* e *Callaicus* teñen nas fontes clásicas e na epigrafía alto- e baixo-imperial. De faceren referencia a unha *ciuitas Callaecorum*, lápidas emigratorias

semellantes deberían de aparecer na propia Galecia, de xeito que a súa simple ausencia, malia non constituír unha proba definitiva por mor da azarosa conservación do rexistro histórico, semella canda menos un indicio de que esta familia de *origines* ten un carácter rexional. Non podemos desbotar, iso si, que algún dos seus exemplos poida facer referencia a unha *ciuitas Callaecorum*, en consonancia co reporte pliniano, pero a posibilidade antóllase francamente feble, como fomos vendo caso por caso.

Por último, aínda unha terceira categoría de testemuños suxire unha relación potencial —embora, como veremos, tamén improbábel— cunha *ciuitas Callaecorum*: a epigrafía militar, na que proliferaron excepcionalmente referencias do etnónimo como apelido de unidades auxiliares. En xeral, a acepción rexional do etnónimo resulta inequívoca ao complementar apelativos conventuais: *Asturum et Callaecorum*, *Callaecorum Lucensium*, *Callaecorum Bracaraugustanorum* (v.g. *CIL* XIII, 7037; XVI, 180; *AE* 2003, 2062). O etnónimo só se constata isolado en dúas cohortes que se saben acantoadas en Siria no 160 d.C.: a *III* e *IV Callaecorum* (*AE* 2005, 1730). A estoutra categoría podemos engadir a cohorte mixta *II Neruiorum et Callaecorum* (*CIL* XVI, 180). Calquera destes exemplos podería dar pé a conxectar unidades de recrutamento local, pero xa só o feito de que nalgún intre chegara a haber ata catro cohortes *Callaecorum*, que dificilmente poderían ser aportadas por unha única *ciuitas*, semella desbotar tal posibilidade. Cómpre non extraermos tampouco conclusións precipitadas da constatación dunha unidade de recrutamento mixto coa *ciuitas* gala dos *Neruii*. Por Plinio (*Nat.*, III, 28) coñecemos un censo alto-imperial da Galecia, que permite estimar nunha media duns once ou doce mil habitantes para cada *ciuitas* galaica (López Barja de Quiroga, 1999: 349). Da *ciuitas Neruiorum*, en troques, Xulio César (*B.G.*, II, 4) apuntou poderen reunir máis de cincuenta mil homes para o combate. A cifra é probabelmente esaxerada, dirixida a engrandecer a gloria da súa vitoria sobre eles, pero infórmanos da amplitude das *ciuitates* da Galia Bélxica, ou canda menos da *Neruiorum* en particular, en comparación coas da Galecia. O territorio ocupado pola *ciuitas Neruiorum*, conservado postreiramente no extenso bispado de Cambrai (Faider-Feytmans, 1952: 344-346), achegábaa máis, de feito, a un *conuentus* do que a uma *ciuitas* galaica. Por iso non hai nada de extraño en que *Neruii* e galaicos de toda a Galecia armasen conxuntamente varias unidades militares, malia a discrepancia estatutaria; moito máis extraño sería que unha *ciuitas Callaecorum* aportase tropas en condicións de igualdade cos *Neruii*. Non temos, en suma, ningunha referencia de unidades militares galaicas, malia o seu amplo testemuño, que poida ser atribuída privativamente a unha *ciuitas Callaecorum*. E isto non ten tampouco nada de extraño, pois hai tempo que se asume que o recrutamento de unidades auxiliares foi na Galecia esencialmente, agás contadas excepcións, conventual (Santos Yanguas, 1988).

Estamos a ver que as referencias complementarias nas que apoiarmos o reporte pliniano dunha *ciuitas Callaecorum* son en extremo fracas, malia a o amplo volume de documentación implicada. Ao meu ver, no exposto completamos o *corpus* existente —canda menos no meu saber— que dun xeito máis ou menos lexítimo se podería empregar para defender a existencia desta *ciuitas*. Mais non podo deixar de referirme a un par de referencias máis, polo xogo que teñen dado á hora de ubicar e mesmo especular as orixes de tal *ciuitas*.

A primeira das referencias vén da man do propio Plinio (*Nat.*, IV, 112), que na súa corografía marítima, despois do Miño, dos *Leuni*, dos *Seurbi* e do *Bracarum oppidum Augusta*, e curiosamente antes do Limia, consignou: *quos super Callaecia*, “sobre os que [está] a Galecia”. Pouco despois, describindo o Douro, cita dende o seu nacemento as colectividades étnicas que este río separaba, rematando a listaxe, obviamente, nos confins do noso ámbito de estudo. Hei de repetir, a propósito, parte dun texto que xa temos reproducido e analizado noutro lugar (§5.1):

Durius amnis ex maximis Hispaniae, ortus in Pelendonibus et iuxta Numantiam lapsus, dein per Aereuacos Uaccaeosque disternatis ab Asturia Uettonibus, a Lusitania Callaecis, ibi quoque Turdulos a Bracaris arcens (Plin., Nat., IV, 112: ed. Mayhoff, 1904: 354-355).

É moi difícil conectar coa *ciuitas* epónima calquera destas referencias, e sobre todo esta segunda, na que o elemento de oposición dos *Callaeci* é a Lusitania, ou sexa, unha entidade rexional, namentres que a listaxe, que claramente vai de leste a oeste, remata na foz do Douro delimitando os *Turduli* e os *Bracari*. Malia que os *Bracari* son ademais dunha *ciuitas* un *conuentus*, os *Turduli* son só unha *ciuitas* (cfr. §§11.20; 11.69). Resulta evidente, pois, que se pasa dunha delimitación rexional, entre os galaicos e a Lusitania, a unha delimitación local, entre os túrdulos e os brácaros. A primeira referencia, pola contra, non é tan transparente: como as entidades citadas, agás o Miño, están en plural, non podemos determinar se o relativo *quos* enlaza coa última entidade citada, os *Bracari* —dende logo non o fai privativamente co *oppidum Augusta*, en singular—, ou ben tamén cos *Leuni* e *Seurbi*. Esta *Callaecia* citada desleixadamente entre un conglomerado de fíto xeográficos podería entenderse como unha alusión ao territorio dos *Callaeci* epónimos. É evidente que, de ser así, cumpriría situálos preto de Braga e mesmo deica o leste da cidade, pois a preposición *super* suxeriría estaren “enriba”, ou sexa, no interior, máis alto cá costa. Porén, resulta moi difícil admitir semellante variante restrita non só do etnónimo *Callaeci* senón tamén do corónimo *Callaecia*. No seu decisivo estudo monográfico desta cuestión, A. Tranoy (1977: 227) matizou a posibilidade de que esta *Callaecia* puidese ter un senso restrito; asumindo en troques que os galaicos colindantes coa Lusitania citados a continuación si farían referencia á *ciuitas* epónima. Ao meu xuízo, semellante solución destrúe a coherencia discursiva da propia fonte, pois simplemente non ten sentido que nunha listaxe de pobos colindantes polo Douro, de leste a oeste, a oposición entre galaicos e lusitanos faga referencia a *ciuitates* e a de brácaros e túrdulos o faga a outra cousa, e máis cando vén de describirse unha *Callaecia super Bracarum oppidum Augusta*. A *Callaecia* e os *Callaeci* citados nesta pasaxe pliniana fanno claramente na súa acepción rexional: facelas ás dúas locais entra dentro do ámbito da especulación; e facer a unha local e a outra rexional, conforme ás preferencias persoais para a ubicación dos *Callaeci* epónimos e contra a propia fonte, simplemente entra dentro do sesgo subxectivo.

A segunda fonte con implicacións pouco claras pero ampla e unidireccionalmente empregadas no problema que nos ocupa é Estrabón (Str., *Geog.*, III, 3, 2), nunha pasaxe na que informa arredor da orixe da aplicación do etnónimo «galaico» aos pobos do noroeste da península ibérica (ed. Meineke, 1903: 206):

Οἱ δὲ ὑπερκείμενοι τῶν λεχθέντων μερῶν Ὀρητᾶνοι μὲν εἰσι νοτιώτατοι καὶ μέχρι τῆς παραλίας διήκοντες ἐκ μέρους τῆς ἐντὸς στηλῶν, Καρπητᾶνοι δὲ μετὰ τούτους πρὸς ἄρκτους, εἴτα Οὐέττωνες καὶ Οὐακκαῖοι, δι' ὧν ὁ Δούριος ῥεῖ κατ' Ἀκούτειαν πόλιν τῶν Οὐακκαίων ἔχων διάβασιν, Καλλαῖκοι δ' ὕστατοι, τῆς ὀρεινῆς ἐπέχοντες πολλήν· διὸ καὶ δυσμαχώτατοι ὄντες τῶι τε καταπολεμήσαντι τοὺς Λυσιτανοὺς αὐτοὶ παρέσχον τὴν ἐπωνυμίαν, καὶ νῦν ἤδη τοὺς πλείστους τῶν Λυσιτανῶν Καλλαϊκοὺς καλεῖσθαι παρεσκεύασαν.

Verbo aos pobos sitos alén das devanditas montañas, os Oretanos son os máis meridionais; os Carpetanos sonlles vindeiros polo norte; logo os Vetóns e os Váceos, a través dos cales discorre o río Douro, atravesando de camiño a cidade de *Akoúteia* dos Váceos; os derradeiros son os Galaicos, ocupando boa parte da rexión montañosa: por isto, eran os máis guerreiros e deron nome ao vencedor dos Lusitanos; e por isto, arestora, a meirande parte dos Lusitanos se chaman Galaicos.

Habitualmente, a historiografía ten empregado dun xeito expreso ou mimético esta pasaxe para conxectar que os galaicos terían constituído un pequeno pobo epónimo que remataría dando nome a toda a rexión³³. É evidente, con todo, que Estrabón non suxire aquí nin de preto semellante senso restrito do etnónimo, citádoos de feito canda outras entidades étnicas de proxección indubidosamente rexional coma os oretanos, os carpetanos, os vetóns, os váceos e os lusitanos. O que se recolle aquí en realidade é o intre no que o etnónimo «galaicos» se distinguiu a ollos dos romanos de «lusitanos», que antes de Estrabón, e aínda no seu tempo, se aplicara vagamente a todos os pobos do occidente da península ibérica, incluídos os galaicos. E o certo é que nas fontes da guerra de Bruto (138-137 a.C.), na que Estrabón sitúa esta inflexión terminolóxica, non conservamos ningunha referencia aos galaicos como pequeno pobo epónimo. Isto pode deberse á arbitrariedade do rexistro histórico e aos azares da conservación deste, pero non está de máis insistir en que o único reporte detallado co que contamos, o apiano, só salienta a belixerancia dunha única comunidade local: os brácaros (App., *Iber.*, 72-73). Nas fontes deste conflito, as referencias aos combates de Bruto contra os galaicos limitáanse a dúas concisas expresións de senllas recensións da obra de Tito Livio: *omnes Callaeciae populos* (Flor., *Epit.*, I, 33, 12), que evidentemente implica unha acepción rexional; e *aduersus Callaecos pugnauit* (Liv., *Per.*, LVI, 1), que pode ter, ou non, a mesma acepción exacta. Emporiso, as fontes referentes a campañas romanas tanto anteriores como posteriores citan tamén aos galaicos como unha grande entidade rexional: canda os vetóns na campaña de Cepión e canda os lusitanos nas de César (App., *Iber.*, 70; Plut., *Caes.*, 12; Obs., *Prod.*, 694). Evidénciase, en definitiva, que a premisa do pobo epónimo, independentemente da súa verosimilitude, non ten o mínimo subsento nas fontes dispoñíbeis.

Todo o exposto conduce a unha conclusión clara e ineludíbel: a referencia pliniana dunha *ciuitas Callaeorum* aparece isolada nas fontes, e malia que efectivamente pode ser confrontada con outras referencias, estas son no mellor dos casos meramente conxecturais. A dimensión local do etnónimo é pois un *hapax* na nosa documentación; e un *hapax* non terminolóxico senón semántico: un termo profusamente documentado ao que se lle atribúe de súpeto unha acepción que non encaixa en todo o seu rexistro.

O testemuño da *ciuitas Callaeorum* é pois unha anomalía, o que ten xerado algunha matización. Segundo J. Untermann (1993: 386), a contradición entre a xeneralizada acepción rexional do termo e a local isolada en Plinio podería salvarse a través dun lene afinamento sintáctico, considerando a súa mención dos *Callaeci* un modificador dalgunha outra das entidades da listaxe; ou sexa, un adxectivo concordante cos contiguos *Coelerni*, expresando uns “celernos galaicos” para evitar a ambigüidade con outro pobo que incorrese con eles nun certo grao de homofonía: en concreto, os *Coilarni* lusitanos (Plin., *Nat.*, IV, 117). Outra posibilidade sería, ao meu ver, que simplemente se aludise a un etnónimo coñecido e representativo do *conuentus* bracarense que non necesariamente tivese que corresponderse con *ciuitas* ningunha. Non só constatamos esta vaguedade terminolóxica noutros lugares da obra pliniana, senón na mesma pasaxe que nos ocupa, onde se refire aos *Celtici* coma un dos dezaseis *populi* do veciño *conuentus* lucense, cando sabemos con certeza que constituíron tres diferentes (Plin., *Nat.*, III, 28; cfr. §11.26). Poida, en definitiva, que non esteamos máis ca perante unha mención etnográfica, sen unha necesaria correspondencia civil, na que o naturalista quixese ubicar o coñecido etnónimo rexional dos *Callaeci* nas estruturas administrativas romanas; optando por facelo a propósito do *conuentus* bracarense. De feito, algo semellante ocorre na súa obra a propósito da *Callaecia* como rexión, citada como vimos despois do Miño, os *Leuni*, os *Seurbi* e o *Bracarum oppidum Augusta*, pero curiosamente antes do Limia, *quos super Callaecia*, “sobre os que [está] a Galecia” (Plin., *Nat.*, IV, 112).

33 Velaquí algúns exemplos seleccionados pola súa diversidade: Pereira Menaut, 1988; 1997; Balañas Pérez, 1992: 369; Balboa Salgado, 1996: 175; Rodríguez Colmenero, 1996c: 275; Villanueva Acuña, 1998a: 244; Rodríguez Ennes, 2004: 29; Peña Santos, 2005: 143; Suárez Piñeiro, 2011a: 21; 29; Costa García, 2010: 89; &c.

Daquela, Plinio viña de describir toda a costa do *conuentus* lucense (*ibid.*, 111), pero a *Callaecia* cítaa a propósito do bracarense e dun xeito case anecdótico. Se isto fixo na súa corografía marítima co corónimo *Callaecia*, non podemos desbotar que algo semellante ocorrese na súa descrición administrativa co etnónimo *Callaeci*.

Ao meu xuízo, a existencia dunha *ciuitas Callaecorum* é máis unha presunción factíbel do que unha constatación. Mais por moitas matizacións que ofrezca a pasaxe pliniana, cómpre admitirmos que canda menos aparenta suxerir a existencia dunha *ciuitas Callaecorum* no *conuentus* bracarense, que mesmo podería verificarse á luz de fontes epigráficas complementarias non menos ambiguas, de lle concedermos algún valor. Veño de adicar un certo esforzo a matizar a certeza dunha *ciuitas Callaecorum* e do seu papel epónimo, que poderían non ser máis ca senllos factoides mantidos na bibliografía á forza non dos datos positivos senón da súa constante repetición; mais o escepticismo non ha de dexenerar en cegueira: á luz dos datos dispoñíbeis, é tan posíbel que tal *ciuitas* tivese existido realmente como que non sexa máis cá interpretación errónea dunha referencia ambigua. Por iso, non podemos eludir o seu estudo neste catálogo: o solo da *ciuitas Callaecorum* é area movediza, pero imos ter que pisalo.

O estudo da *ciuitas Callaecorum* ten ampla tradición. Xa o padre H. C. de Argote (1738: 48-50) advertiu a aparente diferenciación nas fontes clásicas dunha Galecia *lato sensu* fronte a “huns Povos situados junto a Braga, que especialmente se chamavañ Gallegos”, ubicándoos no Gerêz. O padre H. Flórez (1787: 18-19) repetiu só en parte esta solución, non atrevéndose a ubicar estes *Callaeci stricto sensu* máis ca entre Douro e Miño. M. Cortés y Leal (1836: 10), en troques, consideraría que os *Callaeci stricto sensu* se asimilarían precisamente a toda a rexión de Braga, abranguendo o *lato sensu* do etnónimo tamén a rexión de Lugo. Menos firme foi a interpretación feita por M. Murguía. Primeiro, unha aseveración pesimista: “solo Plinio, entre todos los geógrafos, cita en Galicia una tribu de este nombre [galaicos], lo bastante oscura para que apenas se sepa donde colocarla” (Murguía, 1865: 404-405). Mais xa no segundo tomo da súa *Historia de Galicia*, matizaba que esa “tribu *Galeka*, de la cual, y a pesar del gran valor y nombradía de sus hijos, solo por Plinio consta su existencia”, debía de asentarse “en las frias regiones del Xerez” (Murguía, 1866: 337).

Na primeira metade do século XX cobrou forza a hipótese de seren os galaicos orixinais un pobo poderoso e expansivo, morador —á luz das suxerencias dos xeógrafos antigos (Str., *Geog.*, III, 3, 2; Plin., *Nat.*, IV, 112)— das serras interiores do centro-sur da Galecia, razón do seu papel epónimo en toda a rexión logo da súa derrota en mans dos romanos (García y Bellido 1947: 301; 1953: 276; Maluquer de Motes, 1963: 16). A historiografía de todo o século XX estivo condicionada por esta idea xeral, que supuxo en parte recuperar a presunción orixinal do padre H. C. de Argote. Así o fixo o grande mestre da Arqueoloxía galega F. López Cuevillas (1953: 64-65), que os levou para o Xurés galego fundamentándose no rexistro dun topónimo afín: a parroquia de Galez, Entrimo. A influencia do *tópos* descrito chega ata a seguinte fornada de arqueólogos, pois tamén preto do Gerêz vai ser onde A. Rodríguez Colmenero (1977: 32) sitúe na súa mocidade a *ciuitas Callaecorum*, pero á altura das terras do Barroso, pola súa afinidade fonética co local de *Caladunum* (cfr. §11.23).

A esas alturas, xa non poucos estudosos eludían a noción duns *Callaeci stricto sensu*, preferindo insistir no carácter xenérico co que aparece predominantemente nas fontes (García Martínez, 1972: 170; Barreiro Fernández, 1976: 96-98). Tal é a postura que máis recentemente defendería J. Untermann (1993: 386), que tentou, como vimos, matizar as implicacións do reporte pliniano.

Porén, xa mediado o século, nun pequeno artigo, apenas un folleto, L. Monteagudo (1956) reformularía toda a historiografía anterior para propór, por afinidade toponímica, que os *Callaeci* epónimos serían os habitantes de *Cale*, para el o actual Porto. Este artigo non semella ter atopado ningún predicamento inmediato, pois na historiografía posterior que vimos de

sintetizar os *Callaici* portuenses non figuran por ningures. Non vai ser senón ata pasados trinta anos, nun artigo moito máis completo asinado polo que axiña se revelaría como o meirande estudoso da Galiza romana, A. Tranoy (1977), cando se recupere esta hipótese, converténdose na teoría estándar da historiografía actual (v.g. Dopico Caínzos, 1986: 281-282; Silva, 1986: 277; Balboa Salgado, 1996: 175; Martínez Mera, 2001: 302; Peña Santos, 2005: 150; Suárez Piñeiro, 2011a: 21), tendo convencido mesmo a vellos proponentes doutras hipóteses (v.g. Rodríguez Colmenero, 1996). Os argumentos fornecidos por Tranoy —non ampliados nunca, resumidos na súa grande obra de síntese (Tranoy, 1981: 65-66) e de feito abandonados acotío parcialmente polos seus seguidores, como veremos— foron os seguintes (Tranoy, 1977):

- 1º. — o epitafio tarraconense de Voconio Rufino (*RIT*, 384) confirmaría o testemuño pliniano dunha *ciuitas Callaecorum*;
- 2º. — o suposto papel epónimo desta *ciuitas* debería ser a ter sido “le premier obstacle réel rencontré par les Romains dans leur progression du sud de la Lusitanie vers le nord du Douro” (pp. 226-227);
- 3º. — a expresión pliniana *Durius [...] disterrinatis [...] a Lusitania Callaecis* (Plin., *Nat.*, IV, 112) significaría que a *ciuitas Callaecorum* lindaría co Douro;
- 4º. — no baixo Douro contamos co topónimo *Cale* e o teónimo *Calaicia* afíns ao etnónimo da *ciuitas* en cuestión.

Catro elementos de xuízo que fundamentan hoxe un sólido consenso historiográfico. Xustifican estas presuntas probas o firme veredicto? Poderíamos repetir, como se fixo tantas veces, a conclusión de A. Tranoy como unha certeza absoluta, aínda cando el mesmo a formulou entre interrogantes na súa síntese posterior (Tranoy, 1981: 66), e mantermos aquí, acriticamente coma sempre, unha hipótese que leva xa moitos anos sen ser revisitada con rigor. Mais se cadra resulte máis útil revisar a validez das probas.

As tres primeiras son, de feito, doadas de recusar polo seu carácter por enteiro conxectural ou directamente erróneo. En primeiro lugar, xa nos ocupamos do epitafio de Voconio Rufino, e concluímos que non necesariamente se trata dunha *origo* local senón dunha rexional e/ou provincial. É moi curioso sinalar que un dos máis destacados difusores da hipótese de A. Tranoy, promotor mesmo dun concepto definido para o proceso de ampliación xeográfica do etnónimo *Callaeci* polos romanos, a “*inuentio da Callaecia*”, recusase inadvertidamente esta proba esencial: segundo G. Pereira Menaut (1997), en efecto, o epitafio de Voconio Rufino faría referencia a un galaico da *Callaecia*, non da *ciuitas Callaecorum*. A segunda proba, pola súa banda, é de seu unha mera sospeita persoal sen máis valor có que se lle queira dar, e que de feito non sitúa necesariamente aos *Callaeci* epónimos na foz do Douro. Ningunha fonte, como amosamos, apoia semellante presunción. Por último, xa expuxen que ler os *Callaici* da corografía marítima de Plinio na acepción local do etnónimo entra en aberta contradición co seu elemento de oposición, a Lusitania —que é indubidosamente rexional— e coa subseguinte expresión *Turdulos a Bracaris* que si se refire a dúas colectividade locais. Aquí atopamos un auténtico paradoxo no consenso asentado por Tranoy: a única fonte que documenta unha *ciuitas Callaecorum*, Plinio (*Nat.*, III, 28), na mesma obra sitúa taxativamente na foz do Douro á *ciuitas Bracarorum*, non á *Callaecorum* (IV, 112). Preténdese fundamentar, pois, por Plinio a existencia dunha *ciuitas Callaecorum*, e contra Plinio a súa localización na foz do Douro.

O cuarto argumento é moito máis sólido cós demais, pois a afinidade fonética e mesmo etimolóxica entre *Cale*, *Calaicia* e *Callaeci* resulta evidente; mais dista de constituír unha proba da redución xeográfica do presunto pobo epónimo. Contamos con múltiples derivados da mesma raíz por toda a Gallaecia: varios castros de *Calubriga* (*CIL* II, 2610; Calo Lourido,

1994: n.º. 73, p. 512), a *mansio* **Caladunum* (*Ant.*, 422, 5), o propio pobo dos *Caladuni* (§11.23), e mesmo un posíbel *castellum Cal[lae]c(o)* dos *Interamici* (*ERBC*, 164 = *AFb*, 324). *Cale*, rexistrada por fontes análogas (*Ant.*, 421, 8), que nin sequera podemos identificar dun xeito unívoco co actual Porto senón se cadra coa beira esquerda do Douro (cfr. §§10.23; 10.42), non ten nin moito menos un meirande valor argumental do que calquera destoutros exemplos para a redución dos *Callaeci* epónimos, aínda de admitirmos que este problema dependa da identificación de paralelos toponímicos. É evidente que isto non ten por qué ser así, canda menos cun radical tal frecuente na Galecia coma o que nos ocupa... Abonde con citarmos o caso de *Nemetobriga*, que non pertenceu aos seus veciños —e homónimos— *Nemetatoi* senón aos *Teiboúroi* (§§11.55; 11.67), para evidenciarmos que *Cale*, nin sequera o mellor dos paralelos toponímicos existentes do etnónimo *Callaeci*, non aporta un argumento decisivo para a redución do teimoso pobo epónimo.

O mesmo acontece cos paralelos teonímicos. A. Tranoy amparouse nunha deusa *Calacia* documentada por un altar de Sobreira, Paredes, preto do Porto, para fundamenar a súa hipótese: *Calacia[e] | Rufus Fl[avi] filius) s(oror) f(aciendum) c(urauit)* (*AE* 1977, 446 = *ILER* 5083b = *RAP*, 40). Mais o contributo desta deusa no problema que nos ocupa só é efectivo se antes se asume a hipótese previa de se tratar dunha divindade local, titular dos *Callaeci* epónimos (Tranoy, 1977: 230-231; 1981: 271; Silva, 1986: 277). En realidade, a epígrafe foi interpretada inicialmente como epitafio dunha muller chamada *Calandua* (Vasconcelos, 1921-1922), e malia que non semella que esta lectura se poida manter hoxe, outros autores, mesmo destacados seguidores da hipótese dos *Callaeci* portuenses, preferiron enxergar aquí unha divindade non local senón nacional de toda a Galecia (Untermann, 1993: 383; Rodríguez Colmenero, 1998a: 21). O feito de o teónimo presentar o mesmo sufixo *-ia* do noso paleo-corónimo rexional apunta, coido que con pouca marxe de manobra, á súa asociación coa rexión máis do que cun pobo epónimo, en cuxo caso a derivación lóxica sería simplemente **Callaica* ou, aplicando ao etnónimo o sufixo teonímico galaico-lusitano por antonomasia, *-aiko-*, **Callaecoeca*.

Porén, aínda de admitirmos neste caso a solución máis difícil, unha *Calacia* como divindade local, o certo é que existen outras igualmente paralelas, e xa indubidosamente locais. Non me deterei a catalogalas, pois os exemplos exceden o noso ámbito de estudo, e polo reporte pliniano onde cómpre pescudar a *ciuitas Callaecorum* é no *conuentus* bracarense. É precisamente aquí onde atopamos o *Bandua Cal[lai]co* de Laza (*AE* 1955, 256 = *AFb*, 124), que resulta agora si un ineludíbel exemplo de divindade local, pois os epítetos teonímicos na Galecia designan polo xeral puntos concretos, como montes ou castros. Dito doutro xeito: o simple epíteto *Callaicus* implica unha manifestación local deste deus, e un topónimo afín, se cadra semellante ao propio *Cale*. Só este anecdótico e esquecido testemuño aporta un *corpus* argumental tan extenso coma o que se ten fornecido para a hipótese consensual dos *Callaeci* portuenses; e probabelmente máis sólido, pois de certo o epíteto ten un valor restrito e non rexional, e semella non haber a posibilidade de que o topónimo do que deriva nos leve a moi lonxe de Laza, como acontece con *Cale* que nos pode levar a sur do Douro. Xa M^a. L. Albertos Firmat (1975: 41), aquela filóloga co mal costume de estudar con obxectividade e sen preconceitos as fontes históricas no canto de porfiar nos factoides historiográficos, suxerira que o teónimo en cuestión podería facer referencia aos galaicos “como agrupación menor”. E A. Tranoy (1977: 231-232), certamente máis rigoroso neste asunto cós seus epígonos, non ignorou a *Bandua Callaico*; mais limitouse a afirmar o valor rexional do seu epíteto —algo que non acontece en ningún só epíteto teonímico galaico-lusitano— fronte ao local da *Callaicia* portuense, malia que, como se expuxo, todo apunta xusto ao contrario. Evidénciase, pois, a fraca base positiva da priorización da deusa *Calacia* fronte a outros teónimos para a redución dos —presuntos— *Callaeci* epónimos.

Temos, pois, catro argumentos fornecidos hai corenta anos por Tranoy para a ubicación

dunha *ciuitas Callaecorum* na contorna do Porto, conclusión repetida dende aquela ata o infinito, pero nunca ampliada e nin sequera revisitada sobre a base dun mínimo criticismo. Puidemos comprobar, en troques, que os catro argumentos descansan un por un sobre conxecturas fracas e eventualmente erróneas; e no caso dos paralelos léxicos, nun sesgo evidente: a directa priorización da área proposta sobre todas as demais. Porén, os problemas da hipótese dos *Callaeci* portuenses non se limitan ao carácter máis ou menos especulativo, máis ou menos subxectivo, da súa argumentación. O problema máis relevante é o que denominei hai uns parágrafos o paradoxo do consenso: un consenso que postula a existencia dunha *ciuitas Callaecorum* sobre a base dunha soa referencia de Plinio, pero que contradí ao mesmo Plinio para a ubicar na beira setentrional da foz do Douro, onde este sitúa taxativamente outra *ciuitas*, a dos *Bracari*. Examinados os argumentos desta redución canónica da *ciuitas Callaecorum*, coido que non temos motivos de peso para contradicir a Plinio, polo que non nos queda outra ca desbotar a hipótese portuense. Neste problema pouco importa a autoridade dos grandes historiadores e a inercia dos consensos historiográficos: a investigación histórica ha de basearse nos datos positivos, e a ubicación dunha *ciuitas Callaecorum* na contorna do Porto non só non conta con eles senón que os contradí abertamente.

Xa expuxen que a existencia dunha *ciuitas Callaecorum* entra dentro do ámbito da hipótese; mais de admitila cómpre levala a un lugar que non poida ser atribuído por mellores argumentos a outra *ciuitas*. Neste caso, a contorna do Porto cómpre atribuíla, e non só polo reporte pliniano, á *ciuitas Bracarorum* (cfr. §11.20), de xeito que á *ciuitas Callaecorum* cuprirá buscarlle outra redución posíbel. Vimos de pechar a valoración da hipótese estándar co testemuño de *Bandua Callaico*, que deriva dunha raíz afín ao etnónimo, mais probabelmente aplicada a unha localidade concreta, non coñecéndose epítetos complementarios na área teonímica galaico-lusitana derivados de etnónimos locais. Ademais, a través doutros argumentos neste mesmo ámbito situamos aos *Aquiflavienses* e *Loubainoi*, polo que cómpre excluílo dos *Callaeci* epónimos (§§11.5; 11.51). E é evidente que o outro posíbel castro **Callaecum* ao que nos temos referido pertenceu aos *Interamici* (ERBC, 164 = *AFb*, 324; cfr. §11.39). En suma, non temos argumentos de peso para a redución desta *ciuitas*, como non sexa voltando aos paradigmas tradicionais e as posicións montañosas do centro-sur da Gallaecia. Se lembramos os paralelos toponímicos, acontece que unha *Calubriga* nos leva á veciñanza asturicense (*CIL* II, 2610) e outra (Calo Lourido, 1994: n.º. 73, p. 512) probabelmente ao val do Támega terminal onde identificamos aos *Tamagani* (§11.64); pero sobre todo constatamos un **Caladunum* (*Ant.*, 422, 5) que conta cun radical claramente afín ao dos *Callaeci*, *kal-*, máis complemento de carácter topográfico, *dunum*. Enxergamos ademais a súa condición de *caput ciuitatis*, ao ter dado nome a uns *Caladuni* (§11.23). Perante a inexistencia de datos complementarios e a invalidez dos que se teñen fornecido para a ubicación da *ciuitas Callaecorum*, segundo fica recolleito, non podo agora máis ca subscribir como hipótese óptima a que orixinalmente formulara A. Rodríguez Colmenero (1977: 32), ubicando os *Callaeci* en **Caladunum*. Se a *ciuitas Callaecorum* existiu, poida que desenvolvese o seu fulcro político en **Caladunum*, que tería condicionado a tendencia deica unha nova denominación civil da comunidade: *Caladuni*. A acotación xeográfica e correspondencia estrutural desta *ciuitas* trátanse no seu apartado específico (repito, §11.23).

11.25. *Cantienses*

Os *Cantienses* documéntanse unicamente na inscrición da igrexa de Rubiães, Paredes de Coura (Dias, 1990-1992 = *AE* 2004, 773), e non teñen sido apenas atendidos polo común nos estudos sobre os pobos antigos da Gallaecia. O noso documento trátase dunha lápida inmigratoria, pois en caso contrario, ordinariamente, nunca se tería consignado o nome da *ciuitas*; e en semellantes circunstancias, perante tan isolado testemuño, podería mesmo xurdir

a dúbida da localización desta comunidade na propia Galesia. Valla de exemplo a grande afinidade que presenta o etnónimo doutra comunidade britana ben coñecida, a *ciuitas Cantiacorum*. Con todo, o non moi amplo rexistro epigráfico destoutra comunidade semella impór precisamente a variante *Cantiaci* como forma estándar do etnónimo (cfr. *AE* 1994, 1093 = *RIB*, 2504), aparentemente incompatible cos *Cantienses* que nos ocupan. Ademais, non só o lugar de achado, senón a onomástica persoal que obra na lápida de Rubiães, senlleiramente galaica cos seus *Corunus*, *Medamus* e *Camalus*, apoian, coido que con pouca marxe de erro, a premisa dunha redución estritamente galaica para os *Cantienses* mencionados unicamente polo mesmo documento.

No seu solitario tratamento do problema, J. de Alarcão (2004: 342-343) propón a relación dos *Cantienses* co suevo *pagus Cauda* (*Par.*, XII, 15), deixando totalmente aberta a súa redución xeográfica. Mais tal *pagus* lévanos verosimilmente á mesma terra de Coura cá inscrición de Rubiães (cfr. §10.95), e xa vimos que a hipótese dunha *origo intra ciuitatem*, se non imposible, dende logo non semella probábel.

Na medida en que a cantidade de *ciuitates* bracarenses fica limitada para a etapa peregrina a 24 (cfr. §12.1) e o conxunto de etnónimos con certeza bracarenses se sitúa nesta orde, coido que a única vía de resolución do problema cantiente pasa por considerar esta *ciuitas* resultado da fragmentación ou mudanza na denominación comunitaria dalgunha outra comunidade pre-existente. A principal candidata, ao meu ver, é a *ciuitas* que temos suxerido nacer ao abeiro do *Latium* e da fragmentación da grande *ciuitas Bracarum* na bisbarra do Vizela, a prol do que tamén xogaríase a afinidade onomástica (cfr. §11.20). Con todo, isto non é máis ca unha hipótese *ad hoc* provisoria, cumprindo recoñecer en todo caso que os *Cantienses* poderían levarnos a calquera outro lugar... e mesmo a fóra da Galesia.

11.26. *Celtici ner(i)i, praestamarci, supertamarci... e Celticoflavienses?*

Os *Celtici* figuran, fraccionados nas tres comunidades dos *ner(i)i*, *praestamar(i)ci* e *supertamar(i)ci*, como unha singular entidade étnica supra-local do noroeste galaico. Estes pobos, como conxunto, atopan un testemuño relativamente amplo nas fontes clásicas, que como veremos só nalgunha ocasión chegan a desglosalos nas tres comunidades locais constatadas; e finalmente a epigrafía só engade información arredor dunha delas.

Estrabón (*Geog.*, III, 3, 5) dá noticia da chegada duns *Keltikoí* nunha época imprecisa dende o Guadiana ata a contorna do cabo *Nérion* e dos ártabros, dos que os distingue taxativamente. Pola contra, Mela (*Chor.*, III, 7-9) fai aos *Artabri* parte dos *Celtici*, aos que semella atribuír, dun xeito extremadamente confuso, toda a costa entre os ástures e un *flexum* que se cadra se refira á ría de Vigo. O citado corógrafo é tamén o primeiro que distingue as fraccións céltigas dos *Neri*, *Praesamarchi* e *super Tamarici* (*ibid.*, 7). Plinio (*Nat.*, IV, 111) volve atribuír aos céltigos da Galesia a territorialidade suxerida por Estrabón, ao apelidar *Celtici* unicamente aos *Neri*, *Praestamarci* e *super Tamarci*. Alén disto, o naturalista menciona aos mesmos *Celtici*, en xenérico, entre os *populi* do *conuentus* lucense (*ibid.*, III, 28), o que contradí ata certo punto a súa distinción de tres comunidades do mesmo conxunto étnico. O certo é que a todas luces cómpre distinguir as tres comunidades referidas como *populi* ou *ciuitates* de seu, pois constatamos unha nutrida nómina de mencións epigráficas de *origo*, en diversas lápidas emigratorias espaxadas entre o actual Lugo e o *conuentus* asturicense, para os *Celtici supertamarici* (*AE* 1976, 286; 1997, 863; 1997, 873; *CIL* II, 2902; 2904); o que nos leva a pensar non só na entidade civil destes, senón tamén na das outras dúas fraccións do mesmo conglomerado étnico.

A forma do etnónimo, *Celticus*, é consensual nas fontes; mais non acontece o mesmo cos *cognomina*. Así como os *Neri* non ofrecen variantes, as fontes literarias documentan para os demais as formas *Praesamarchi* e *Praestamarci*, e *super Tamarci* ou *Tamarici*. As fontes epigráficas adoitan aportar abreviaturas que pouco axudan nesta cuestión: SVP (*AE* 1997,

873); SVPERTA (*CIL* II, 2902 = 5667 = *IRPL*e, 109 = 170 = *ERA*, 37); SVPERTAM (*AE* 1997, 863); SV|PERTAMA (*AE* 1976, 286 = *IRPL*e, 104). Porén, é curiosamente a peor conservada das lápidas asturicenses a que nos aporta o *cognomen* máis completo: SVPERTAMA|RCVS (*CIL* II, 2904 = 5081; *IRPL*e, 102 = 248). Por suposto, resulta incerto ler esta mención tal como a reflicte o documento ou se cumpriría reconstruír *supertama|r(i)cus*; mais o certo é que case toda a nosa información insiste na insólita terminación *-rcus*. É por iso que optamos, a título meramente hipotético, polas formas *praestamarci* e *supertamarci*. Verbo aos *Neri*, é evidente que as fontes insisten nesta forma, pero tamén na súa relación co topónimo *Nerium*. Derive o *cognomen* do topónimo ou o topónimo do *cognomen* —en cuxo caso estaríamos perante un xenitivo de plural da segunda declinación— coido que non podemos máis ca conxecturar unha reconstrución **nerii* para a forma etnónica, que ben podería terse corrompido no proceso de elaboración e transmisión textual das nosas fontes, pola certa homofonía coa variante *neri* efectivamente conservada.

Verbo á localización destes pobos, xa vimos que as fontes son dabondo explícitas á hora de os ubicar no actual extremo noroccidental galego. Mais son os seus *cognomina*, relativos a fitos topográficos recoñecíbeis, os que fundamentalmente permiten acotar o espazo ocupado por cada un deles.

En primeiro lugar, os *ner(i)i* vencéllanse ao cabo *Nerium*, polo que poden ser ubicados na contorna de Fisterra-Touriñán e, en xeral, na costa da morte (López Cuevillas, 1953: 56; Tranoy, 1981: 58; Rodríguez Colmenero, 1996: 236; 1997a: 86; Brañas & *al.*, 2007: 535). A acotación estrita deste pobo pode ofrecer máis matices. Neste senso, hai unha certa tendencia a identificar o río Xallas co seu límite meridional (Rodríguez Colmenero, 1996: 236; González García, 2003: 90; Brañas & *al.*, *op. cit.*); sospeita que podemos verificar ao abeiro da correspondencia estrutural preconizada como método de traballo nesta tese. O curso baixo deste río, en efecto, separou os *territoria* ou *dioceses* de Nemancos e Entíns. Imos ver, pola contra, que río arriba cómpre situar exclusivamente aos seus parentes os *supertamarci*. Por outra banda, dado que o aínda vixente corónimo Bergantiños deriva da denominación comunitaria que dende a Alta Romanidade adoptaron os ártabros, o *territorium* alto-medieval —e tardo-antigo— correspondente cómpre excluílo dos *ner(i)i* (cfr. §§9.3; 10.89; 11.9). Tamén F. J. González García (2003: 102), autor dunha monografía arredor dos ártabros, é o que nos ofrece aquí a achega máis fundamentada dos límites deste pobo cos *ner(i)i* que agora nos interesan: para el, o límite trazaríao o río Anllóns. Outra volta, ao abeiro da correspondencia estrutural co artellamento do Alto Medioevo, a proposta só pode admitirse para o curso baixo do río, e neste caso limitándose á súa foz, que separou os *territoria* ou *dioceses* de Seaia e Soneira (§9.3). De admitirmos os lindeiros suxeridos, a correspondencia estrutural dos *ner(i)i* limitaríase ás terras de Nemancos e Soneira. Isto antóllase a todas luces insuficiente, tendo en conta a grande extensión territorial dos seus veciños inmediatos os *Artabri* e *Supertamarci*. Por esta simple razón hei de propór, a título meramente conxectural, a atribución de ambas as beiras do Anllóns no seu curso baixo a prol dos *ner(i)i* e non dos ártabros, ficando así para aqueles a terra medieval de Seaia; o que melloraría —embora certamente moi pouco— a equivalencia territorial entre estas comunidades.

Os *supertamarci* e os *praestamarci*, parentes e veciños meridionais dos tratados *ner(i)i*, vencéllanse etimoloxicamente, en troques, a un río: o *Tamaris*, nome antigo do Tambre. Se cadra motivada pola excepcional conservación coronímica dos segundos ata o actual arciprestado de Posmarcos, na Barbanza, a historiografía tende a limitalos a esta península, na beira esquerda do Tambre, levando polo común á beira dereita aos *Supertamarici* (López Cuevillas, 1953: 57-58; Tranoy, 1981: 59-60; Rodríguez Colmenero, 1996: 237; 1997a: 88; Brañas & *al.*, 2007: 536). O Sar (López Cuevillas, 1953: 57) ou o Ulla (Rodríguez Colmenero, *op. cit.*) perfílanse pola súa banda como posíbeis candidatos para a fronteira sudoriental dos *praestamarci*. F. López Cuevillas (1953: 58), pola súa banda, conxecturou que

os *supertamarci* rebordasen a beira esquerda do Tambre no seu curso baixo, ao propór a lectura *Noelicus* —en consonancia coa pliniana *Noela* ou *Noega* (Plin., *Nat.*, III, 28), se cadra a actual Noia— para unha das lápidas supertamarcas de Astorga (*CIL* II, 2904 = 5081; *IRPLE*, 102 = 248); mais a lectura correcta da epígrafe antóllase a todas luces [*Cel*][*ti*][*cu*]*s*, e aínda admitindo a opción de F. López Cuevillas o que teríamos sería un antropónimo que non necesariamente indicaría a procedencia do defunto. Con todo, malia cumprir desbotar esta hipótese do grande mestre da Arqueoloxía galega, coído que cómpre tamén matizar e moito o carácter delimitativo do Tambre para estes pobos; e con isto contravir a xeneralidade da historiografía que vimos de sintetizar, que incorre nun evidente unidireccionalismo. Xa C. Búa denunciou esta inercia historiográfica a propósito, en concreto, do *cognomen* *supertamarci*:

O primeiro elemento de composto *super*, “sobre”, pode ser latino ou indíxena latinizado. [...] Normalmente téndese a interpretar esta forma como equivalente dun lat[ín] **Trans-tamar(i)ani*, é dicir, os de alén do Tambre, hipótese que é de seu perfectamente admisible. Sen embargo, tamén se podería considerar equivalente a un lat[ín] **Tamarici Superiores*, é dicir, os ribeiráns do Tambre que viven no interior, os do curso medio-alto do río (Búa, 2001: 383).

Ao parecer, foi U. Schmoll (1959: 46) quen primeiro matinou nesta inversión semántica que ultimamente vén defendendo C. Búa e que, ao meu xuízo, non ofrece discusión razoábel. A relación dos pobos que estamos a estudar co étimo *Tamaris* faise a través de cadansúa preposición, *super-* e *praes-*, difíciles de encaixar en ambos os casos dentro das linguas célticas, e no segundo mesmo no latín no que están escritas as nosas fontes; pero que de calquera xeito semellan aludir, sen moita marxe de erro, ao campo semántico de “enriba” e “diante”, respectivamente (cfr. Bascuas, 2006: 26-31; Calo Lourido, 2010: 154). Non me cabe dúbida de que esta reflexión estivo presente para os que, antes ca min e C. Búa, teñen tratado de delimitar aos *Praestamarci* e *Supertamarci*, pero deducir que “diante” pode facer referencia ao sur do Tambre e “enriba” ao norte antóllase unha simpleza, pois dificilmente os antigos —fosen os indíxenas ou os romanos— ían ter na cabeza un mapa orientado ao norte cando diferenciaron as comunidades de *Celtici* cos seus respectivos *cognomina*. Neste senso, coído que a semántica das preposicións en cuestión abonda por si soa para postular que os *praestamarci* cómpre situalos na parte dianteira do Tambre, ou sexa, na súa foz; e os *supertamarci* na parte alta do mesmo río. E. Bascuas (2006: 35) apórtanos un bo paralelo toponímico dos *supertamarci*: malia recoñecer, neste senso, que a preposición *super-* é inusual en derivacións hidronímicas, constátase o exemplo da bisbarra aragonesa de Sobrarbe, que aínda no Pleno Medioevo se coñecía como *Superarui*. E. Bascuas conclúe que Sobrarbe sería etimoloxicamente a terra situada sobre o Arba, o cal é inexacto, pois ao río que fai referencia ten que ser o Ara que nace nesta bisbarra, non o Arba que fica relativamente lonxe. Pero non importa: o exemplo de Sobrarbe insiste en que a preposición *super-* aplicada a un río se refire, lóxicamente, á parte alta do mesmo.

Porén, non só temos a proba semántica. C. Búa (2001: 383-384) argumentou esta opción a través dun complexo pero atractivo razoamento: fronte á zona costeira, ao longo do val medio do Tambre documéntanse cunha certa frecuencia topónimos en *-bre*, cando curiosamente todos os *castella* documentados para os *supertamarici* conteñen a partícula etimolóxica *-bris*. Malia que se podería matizar que esta circunstancia estea motivada pola fragmentaria conservación do rexistro, pois fronte ao aceptábel rexistro dos *supertamarici*, para os *praestamarici* e os *ner(i)i* non conservamos nin unha soa *origo*, o certo é que a plausíbel redución do *castellum Lubris* (*AE* 1997, 873) no lugar de Lobre, Santiago de Compostela, precisamente a sur do Tambre, apoia decisivamente a hipótese de os *Supertamarici* teren posuído ambas as ribeiras do val medio deste río. E alén deste argumento fornecido por C.

Búa, contamos coas nosas propias constatacións: malia que o arciprestado de Posmarcos, afastado herdeiro dos *praestamarci*, radicou dende o mesmo Alto Medioevo na península da Barbanza, temos identificado indicios ineludíbeis de que primitivamente abrangueu todo o que logo sería o arciprestado de Entíns (cfr. §9.3). En definitiva, cómpre ubicar os *Praestamarci* en toda a costa lindando cos *Nerii*, e aos *Supertamarci* decididamente no interior.

Os datos de índole política arredor das tres comunidades céltigas da Galecia entran dentro da común carencia documental que caracteriza o norte do *conuentus* lucense. Xa vimos que só para os *supertamarci* consta documentalmente a súa constitución civil, grazas ás múltiples *origines* conservadas en lápidas de membros desta *ciuitas*, arredor dos séculos I e II d.C. Por suposto, isto non significa que a organización dos *supertamarci* diferise en absoluto da dos seus parentes *ner(i)i* e *praestamarci*, senón simplemente que se viron máis vinculados a fluxos migratorios deica zonas moi romanizadas, pois son emigrantes os que deixaron esta documentación.

Por outra banda, a fundación de *Iria Flavia* houbo de alterar a estrutura xurisdiccional dunha destas comunidades, pois tivo que facerse a expensas dos *praestamarci* se é que, como suxire Mela (*Chor.*, III, 7), o Sar fluíu por ou preto do seu territorio (cfr. §11.41). A isto cómpre engadir outras dúas suxerencias, meramente conxecturais, referentes a promocións imperiais no solar destas mesmas comunidades. En efecto, o testemuño de *Celticoflavienses* emigrantes en Astorga e Lusitania (*CIL* II, 880; García Martínez & Le Roux, 1996), xunguido á ampla presenza de cidades flavianas por unha banda e de comunidades céltigas pola outra, cominou a J. Untermann (1993: 385; 2001: 207, n72) a levar esta *origo*, de correspondncia incerta, ata o mesmo ámbito dos *Celtici* galaicos. Máis recentemente tamén J. de Alarcão (2010) ten apuntado na mesma liña. É certo que na Lusitania se documentan outras comunidades de *Celtici*, polo que tamén podería atribuírseles a elas e non ás galaicas a enigmática *Celtica Flavia*. Ao parecer, a onomástica dos *Celticoflavienses* constatados, cos antropónimos *Doquirus* e *Sunua*, favorecería unha redución de *Celtico Flavia* na beira interior portuguesa, onde estes se documentan con meirande profusión (García Martínez & Le Roux, 1996). Mais como ben ten oposto J. de Alarcão (2010: 10; 13), *Sunua* documéntase como adicante non necesariamente celticoflaviense, e *Doquirus* non só se documenta tamén na Galecia, senón no propio ámbito con certeza céltigo, por unha inscrición da Baña (*CIRG* I, 28). Emporiso, coido que todo o demais que se ten fornecido a prol dunha *Celtico Flavia* galaica é mera conxectura: a construtiva pero limitada sospeita de J. Untermann; e estériles especulacións arredor de *mansiones* viarias e igrexas suevas por parte de J. de Alarcão, que non me molestarei en discutir aquí.

Pola súa banda, o testemuño ptolemaico dunha *pólis Klaudiomérion* entre os ártabros (Ptol., II, 6. 21), aos que semella confundir cos *ner(i)i* (cfr. §11.9), podería suxerir a promoción claudiana desta comunidade, especialmente de se admitir unha variante *Klaudionérion*. É evidente que cómpre relativizar e moito as implicacións destas suxerencias, que en calquera caso apoiarían a promoción xurídica ao longo do século I d.C., en tempo de Claudio ou dalgún dos emperadores flavios, dalgunha das comunidades céltigas. Sexa como for, tales comunidades atópanse claramente nun dos polos da refracción indíxena ao proceso romanizador da Galecia, polo que probabelmente, máis ca promocións, cumpra pensar na forte remanencia das súas estruturas tradicionais e na súa integración só «adtributa» no réxime municipal galaico-romano (*vid.* §13.4).

Mais fronte ao subdesenvolvemento económico e refracción cultural atribuíbeis polo xeral ás terras céltigas galegas, contamos cunha notábel excepción. En efecto, o xacemento de Brandomil, Zas, emerxe como un dos principais «aglomerados secundarios» romanos da actual Galiza (Pérez Losada, 2002: 291ss.; Domínguez Rial & Lema Suárez, 2016). Significativamente, Brandomil áchase xusto no *trifinium* alegado para as tres comunidades

céltigas, unha vez determinada a súa correspondencia estrutural coa territorialidade medieval: xustamente a ponte romana sobre o Xallas, entre as terras de Céltigos, Entíns e Soneira (cfr. §9.3) atribuíbeis respectivamente aos *supertamarci*, *praestamarci* e *ner(i)i* (vid. *infra*). A onomástica romana e mesmo grega da relativamente rica epigrafía do xacemento (cfr. *CIRG* I, 39-43) ten levado a pensar nunha inmigración diversa e na presenza de instancias administrativas imperiais (Pérez Losada, 2002: 301). Da arqueoloxía de Brandomil cómpre salientar o seu notábel desenvolvemento alto-romano, producindo un asentamento de dimensións que hoxe se saben urbanas; pero tamén unha forte cesura da ocupación deica o século III, que ten levado a algúns arqueólogos coma L. Gorgoso ou J. Naveiro a suxeriren, por desgraza aínda non en documentación de acceso público, un seu abandono repentino en pleno dominio baixo-imperial (Lado, 2019). Ao meu xuízo non podemos máis ca xunguir este dato ao que expuñamos antes da refracción indíxena nesta área da Galecia: a miña hipótese é a candidatura de Brandomil como asento de *Celtica Flauia*, representando a tentativa frustrada de romanización da bisbarra, unha das máis claramente adscribíbeis á «re-barbarización» tardo-antiga na Galecia, proceso que puido estar precisamente detrás do abrupto remate da ocupación deste xacemento (cfr. §13.6).

As correspondencia estrutural das comunidades de *Celtici* resulta satisfactoriamente clara co período tardo-antigo: os *praestamarci* derivaron na igrexa dos *Pestemarcos*, os *supertamarci* na de *Celticos*, e os *ner(i)i* lévannos a unha área apartadamente non cuberta polo *Parroquial suevo* nin por ningunha outra fonte da época, pero identificábel coas terras de Duio e Nemancos xa no Alto Medioevo (cfr. §§9.3; 10.86; 10.88). Máis difícil é comprender a sorte de *Celtica Flauia*, se realmente pode indentificarse cos nosos *Celtici* e con Brandomil, como suxerimos. Sería fundada como unha entidade *ex novo* a partires de territorio deducido das tres *ciuitates* anteriores no *trifinium* entre estas, onde se ubicaba? Ou pola contra tentou fusionar ás tres nunha única *ciuitas* creada por agregación? Fose cal for a orixe e localización de *Celtica Flauia*, claro é que, co abandono de Brandomil e a mantención ou re-edición da disparidade entre as entidades céltigas na xeografía tardo-antiga e medieval, nada ficou que poida ser alegado agora como indicio recoñecíbel da súa estrutura territorial.

11.27. *Cileni* e *municipium Celenis*

Os *Cileni* contan cun rexistro relativamente abondoso, testemuñados como entidade étnica nas fontes clásicas e como *origo* na epigrafía galaico-romana. Como *Cileni* ou *Kilinoi*, ascritos ao *conuentus iuridicus* lucense, aparecen na obra de Plinio (*Nat.*, IV, 111) e Ptolomeo (*Geog.*, 6, 24). Esta variabilidade fonética e/ou ortográfica advírtese tamén nas fontes epigráficas alto-romanas, que aportan unha nutrida nómina de mencións de *origo* baixo as formas [C]ilena, Cilinu[s], Cilenus e Cil([?])nus) (*CIL* II, 2649 = 5686 = *IRPL*e, 93; *EE* VIII, 132 = *IRPL*e, 230; *IRG* I, 20 = *CIRG* I, 52; *CIRG* I, 22). Contamos con outros testemuños fragmentarios e de difícil lectura, dos que só un se pode sospeitar con algunha verosimilitude a súa condición de *origo*, coma unha inscrición fragmentaria viguesa que insiste na forma *Cilen*[- - -] (*CIRG* II, 51); ou outra zamorana que aporta o texto *Caelen|ae M*[- - -] (Diego Santos, 1954), xa de aspecto claramente antroponímico. A base de datos *Hispania Epigraphica* (nº. 13938) arroxa unha mención, “CELENES (?)”, que atribúe ao *CIRG* II, nº. 11, pero que —xa sexa por un erro na cita ou pola miña simple impericia— non dei atopado no volume correspondente. Finalmente, as fontes baixo-romanas e tardo-antigas constatan unha localidade, *Aquae Celenae* ou simplemente *Celenis*, citada como *mansio* viaria, *municipium* e bispado (*Ant.*, 423, 8; 430, 3; *Conc. Tol.* I, *praef.*; *Hyd.*, *Chron.*, 31 [25]; *Rav.*, 308, 2; 321, 8), cuxo topónimo deriva claramente da comunidade etno-política que nos ocupa. Significativamente, as actas do concilio romano de Toledo (*op. cit.*) atribúeno, coma Plinio e Ptolomeo, ao *conuentus* lucense.

O rexistro semella verificar un etnónimo *Cileni* para a época alto-romana e a apertura

vocalica deica *Celenis* na baixo-romana. Tamén podemos sospeitar que *Aquae Celenae* pasaría a ser o fulcro político coa municipalización da comunidade, que con todo se antolla poli-nuclear ao rexistrarse outro seu asentamento de importancia: *Húdata Thermá* ou, na súa forma latina, *Aquae Calidae* (Ptol., *Geog.*, 6, 24). Na bisbarra na que as millas dos itinerarios permiten estimar o asento destres fulcros urbanos contamos con dúas localidades con importantes vestixios arqueolóxicos romanos: Caldas e Cuntis (Tranoy, 1981: 57; Pérez Losada, 2002: 140ss.). Por afinidade toponímica, *a priori* cumpriría asociar Caldas a *Aquae Calidae*; de xeito que, por exclusión, Cuntis pasaría a identificarse con *Aquae Celenae* (cfr. Estefanía Álvarez, 1961: 52, n216). Con todo, dende A. Tranoy (*op. cit.*) vense invertindo esta correspondencia, pois as millas consignadas polos itinerarios implicarían que *Aquae Celenae* caese preto de Caldas. Non atopo razóns de peso para decantarme por unha destas dúas opcións, pois baséanse en probas de natureza diferente —toponímica fronte xeográfica— cuxa priorización pode resultar ata certo punto subxectiva. Non podo deixar de suxerir, con todo, que unha posíbel solución sería que, simplemente, os topónimos *Aquae Celenae* e *Calidae* se referisen ao mesmo fulcro urbano.

A corografía pliniana, que cita aos *Cileni* como último pobo da costa lucense, e os itinerarios tardo-antigos, que a sitúan entre *Turoqua* (Pontevedra?) e Iria, debuxan unha redución xenérica practicamente consensual: as bisbarras do Salnés e o Morrazo máis unha certa proxección interior, canda menos ata a altura de Cuntis e Caldas (López Cuevillas, 1953: 55; Tranoy, 1981: 57; Rodríguez Colmenero, 1996: 239; 1997a: 88; Brañas & al., 2007: 536; &c.).

A acotación oriental desta *ciuitas* adoita pasarse por alto, constituíndo F. López Cuevillas (1953: 55) unha excepción ao formular unha extensión ata A Estrada e “probablemente hasta el valle del Deza”. A correspondencia estrutural preconizada polo presente estudo permítenos verificar ata certo punto esta proposta. En efecto, enxergamos unha nidia correspondencia da *ciuitas* dos *Cileni* e posterior *municipium Celenis* con catro entidades locais recoñecíbeis na xeografía sueva, ben documentada nesta zona da actual Galiza: *Celenos*, *Contenos*, *Morracio* e *Saliniense* (cfr. §§10.80-83). Ficarían así incluídas na demarcación dos *Cileni* canda menos as bisbarras de Tabeirós e da terra de Montes. A cuestión do Deza é máis complexa. Embora en época sueva atopemos aquí a igrexa dos *Metacios* (§10.84), non temos datos seguros que documenten a atribución desta bisbarra a algunha *ciuitas* de época romana, de xeito que só podemos conxecturala. Ao meu ver, por razón meramente de congruencia xurisdiccional, pero tamén dun certo indicio toponímico, cómpre atribuíla aos veciños *Copori*, non aos *Cileni* (§11.32).

A correspondencia estrutural sueva apórtanos outra constatación que require un comentario adicional: a igrexa *Toruca* (*Par.*, XII, 11), correspondente á vella *mansio Turoqua* (*Ant.*, 430, 2), identificada coa actual Pontevedra (v.g. Pérez Losada, 2002: 266ss.), adscribiuse no século VI á extensa xurisdición local de Tui (§10.91). É certo que a opción de Pontevedra non se basea en ningunha proba concluínte e pode haber marxe para sospeitar unha redución algo máis meridional para esta *mansio* e igrexa; mais se seguimos a opción convencional cumpriría segregar a contorna de Pontevedra do ámbito local dos *Cileni*. Coido, de calquera xeito, que de situarmos a Pontevedra sueva no *uicinium* tudense, non debemos de atribuír isto automaticamente á herdanza romana, pois tamén podería tratarse dunha mudanza xurisdiccional producida nos avatares políticos do *século escuro suevo* ou nunha simple reforma administrativa. Embora a correspondencia estrutural sexa unha constatación do noso rexistro histórico, cómpre asumir que os límites concretos entre as comunidades locais puideron ter variado sensibelmente ao longo do tempo, e a hipotética atribución da Pontevedra sueva ao *uicinium* tudense sería un destes exemplos. Antóllase difícil asumir a discontinuidade territorial dunha *ciuitas* e *municipium* romano, por moito que a presumamos para o bispado suevo de Iria, que posuía o Morrazo en probábel exclusión de Pontevedra; pois

o tal bispado construíuse a partires do agregado de comunidades pre-existent, resultando unha demarcación non necesariamente compacta. Podería haber pé para pensar que a península do Morrazo non pertencese aos *Cileni*, e de feito moitos eruditos llela atribuíron no pasado ao veciño *conuentus* bracarense (cfr. historiografía en Tranoy, 1981: 153ss.). Noutro apartado exploraremos a posibilidade da pertenza desta bisbarra aos veciños *Grouii*, representando isto nada máis ca unha mera dúbida (§11.37).

11.28. *Cobelci, Meidubrigenses, Plumbarii*

Xungo neste apartado tres etnónimos referentes ao norte da Lusitania, *Cobelci*, *Meidubrigenses* e *Plumbarii*, pola súa alusión a bisbarras inmediatamente veciñas á Gallaecia e teren xa que logo un grande interese para nós; e pola posibilidade, que exploraremos de contado, de que se refiran a unha única entidade local. O rexistro destes etnónimos, moi desigual, é o seguinte:

1º. — os *Cobelci* documéntanse exclusivamente en fontes epigráficas: unha adicación votiva de comezos do século I d.C. en Torre de Almofala, Figueira de Castelo Rodrigo, por parte da *ciuitas Cobelcorum* (Frade, 1998); e unha serie de *origines* funerarias e votivas en Escalhão, no mesmo concello (*CIL* II, 433), Mérida (Holgado Redondo, 1980) e Marialva, Meda (Curado, 1985);

2º. — os *Meidubrigenses* gozan dun rexistro semellante en volume pero moito máis rico e diverso: a descrición da Lusitania de Plinio o vello (*Nat.*, IV, 118); a inscrición da ponte de Alcántara (*CIL* II, 760); unha lápida emigratoria en Fundão (*AE* 1977, 362); e unha interesante alusión no *corpus* cesariano, que relataría o ataque de Casio Lonxino contra os *Medobregenses* acubillados no *mons Herminius* (Caes., *BA*, 48);

3º. — os *Plumbarii*, finalmente, son citados por Plinio (*Nat.*, IV, 118) como mero *cognomen* dos anteriores: *Meidubrigenses qui plumbarii [cognominentur]*.

Nestas circunstancias, se o altar de Almofala se perfila como a evidencia do fulcro territorial da *ciuitas Cobelcorum*, a localización dos *Meidubrigenses-Plumbarii* vénse fundamentando meramente na súa orde de mención relativa entre *Araui* e *Arabrigenses* na inscrición da ponte de Alcántara, o que os levaría supostamente á área de Numão, Vila Nova de Foz Côa (Carvalho, 2010: 135; 2011: 324). Porén, esta solución estándar revélase ao meu ver difícil por simple razón da enorme densidade de entidades locais que implica proxectar nesta pequena área da Beira setentrional: *Araui*, *Arabrigenses*, *Cobelci*, *Meidubrigenses*, aos que cumpriría aínda engadir os sempre inxustificadamente eludidos *Uisanci* (cfr. §§11.6-7). A alternativa que se impón a esta anomalía é admitir a posibilidade de que se dese algún tipo de variabilidade etnonímica entre algunhas destas comunidades: en concreto, que as formas de orixe toponímica tivesen xurdido, convivido e eventualmente substituído ás formas etnonímicas anteriores como consecuencia da municipalización e urbanización das súas respectivas comunidades. Neste caso, chama a atención a elusión dos *Cobelci* na inscrición da ponte de Alcántara, malia se situaren inmediatamente a norte da localización que noutro apartado propoñemos para os *Lancienses transcudani*, a leste do Côa (§11.42), e dende logo a sur da que se vén manexando para os *Meidubrigenses*. Unha solución a semellante anomalía é que o etnónimo *Cobelci* equivalese a *Meidubrigenses*, de xeito que referenciasen unha mesma comunidade asentada na contorna de Almofala. En concreto, o etnónimo *Cobelci* daría paso ao xentilicio de derivación toponímica *Meidubrigenses* como probábel consecuencia da municipalización da comunidade. Pasariamos así a asumir unha lectura menos unidireccional da inscrición da ponte de Alcántara, que no canto de ir perfectamente de sur a norte dende a mención dos *Lancienses transcudani*, faríao escalonadamente, por parellas, de oeste a leste: *Araui-Meidubrigenses*, *Arabrigenses-Banienses*, *Paesures* (cfr. §§11.6-7; 11.16; 11.57).

Un argumento adicional a esta lectura pode ser a etimoloxía do etnónimo *Cobelci* e a insólita cognominación latina que Plinio aplicou aos *Meidubrigenses*. Segundo R. Matasović (2009: 214-215), unha serie de analoxías presentes na meirande parte das actuais linguas celtas insulares permitirían reconstruír un étimo proto-celta **kom-bi-na-*, do campo semántico de “cortar”. Esta palabra está composta por un sufixo verbal céltico *-na-* e un prefixo preposicional proto-indoeuropeo **kom-*, evidentemente relacionado co latín *cum* e a nosa preposición “con”, do que todas as linguas celtas actuais, nun estadio posterior á separación do celta común, terían perdido a nasalización etimoloxica: antigo irlandés *co*, galés medio *cyf-*, bretón medio e córnico *kev-* (cfr. Matasović, 2009: 213-214). Mais a raíz, *-bi-*, relaciónase co étimo proto-indoeuropeo **b^heyH-* ou **b^hinH-*, “golpear”, que atoparía unha certa proliferación nas linguas célticas e itálicas, con semántica alusiva a “golpear” e “curtar”, amais doutros resultados nas linguas eslavas (*ibid.*: 65-66; Vaan, 2008: 460). Non semella disparatado pensar que un cognado lusitano desta familia léxica, con perda da nasalización do prefixo preposicional (> *ko-*) e da aspiración da bilabial aspirada proto-indoeuropea (> *-be-*), puidera estar relacionado cunha etimoloxía alusiva á riqueza e aos traballos mineiros dos *Cobelci*. Comprenderíase así unha latinización nesta liña, pero xa identificando un mineral concreto: *Plumbarii*, “chumbeiros”. Por suposto, toda hipótese etimolóxica feita sobre un material lingüístico tan diverso e fragmentario coma o noso non pode saír doadamente do ámbito da conxectura, e non pretendo que a aquí proposta sexa unha excepción; mais coido que pode servir, canda menos a nivel indiciario, como base do que principalmente estou a propoñer: a común alusión destes etnónimos a unha única comunidade histórica.

A correspondencia estrutural que se perfila para tal comunidade de denominación variábel é a igrexa parroquial sueva e episcopal visigoda de *Caliabria* (cfr. §10.51).

11.29. *Coelerni*

Os *Coelerni* constitúen unha das comunidades mellor documentadas do *conuentus* bracarense. Cítaos Plinio (*Nat.*, III, 28) entre as *ciuitates* desta demarcación, atribuíndolles Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 41) a *pólis Koilióbriga*. Na epigrafía, destaca a táboa de Castromao, que recolle o seu pacto de hospitalidade cun prefecto romano efectuado no 132 d.C. (*AE* 1972, 282 = *AFb*, 610). Mais xa antes, deica o 79 d.C., aparecen entre as dez *ciuitates* do *Padrão dos povos* de Chaves (*CIL* II, 2477). A entidade xurídica desta comunidade verificase pola *origo* dunha *Coelerna* emigrante, Festia Licinia, enterrada en Lugo (*IRG* II, 40 = *IRPLu*, 29). O rexistro epigráfico desta comunidade culmina cun ladrillo adobiado cunha enigmática inscrición, achado tamén en Castromao (*AFa*, 485 = *AFb*, 639a): *Co[e]lern]um agri*. Se cadra formase parte dalgunha edificación construída na xurisdición rural, *ager*, dos *Coelerni*.

Malia o relativamente amplo e accesíbel volume de información, durante moito tempo ignorouse a ubicación dos *Coelerni*. Foi a táboa de Castromao, achada precisamente neste grande castro próximo a Celanova, o que veu despoixar a incógnita no limiar da década de 1970, e a situar os *Coelerni* entre as comunidades mellor delimitadas da Galiza castrexa e romana. Non pode estrañarnos, pois, de que os catálogos de pobos pre-romanos anteriores a esta data errasen a redución da comunidade. Así acontece, por exemplo, na grande obra de F. López Cuevillas (1953: 63), quen suxería a súa localización no alto val do Cávado. Dende a descuberta, pola contra, os *Coelerni* pasaron a ser o pobo da bisbarra de Celanova e Castromao (Ferro Couselo & Lorenzo Fernández, 1971; Rodríguez Colmenero, 1972: 222-223; 1997a: 90; Tranoy, 1981: 66; *TIR* 29, 46; Brañas & *al.*, 2007: 540; &c.). O feito de unha táboa de hospitalidade comunitaria conservarse en Castromao apunta certamente a que este asentamento, principal xacemento da súa bisbarra na Idade do Ferro, fose *caput ciuitatis* do seu pobo, de xeito que resulta convincente identificalo coa *pólis* que Ptolomeo lle atribuíu, *Koilióbriga*. A táboa de Castromao tamén semella documentar o único maxistrado coñecido desta comunidade: un *legatus* encargado de negociar co prefecto romano (*vid.* §8.12).

A correspondencia estrutural dos *Coelerni* conéctaos con varias xurisdicións civís alto-medievais, reducíbeis aos distritos diocesanos aurienses do Deanato e do arcediagado de Celanova. Este é o mesmo espazo no que conxecturamos a ubicación da igrexa tardo-antiga de *Celo*, coa que o etnónimo que nos ocupa pode estar etimoloxicamente relacionado (cfr. §10.20).

11.30. *Coilarni*

Os *Coilarni* son un dos pobos da Lusitania romana que, pola súa localización inmediatamente veciña á Galedia *stricto sensu*, propoño incluír no presente catálogo. O etnónimo documéntase, con variantes ortográficas e entre moitos outros, na descrición pliniana da Lusitania (Plin., *Nat.*, IV, 117); e xa dun xeito máis ilustrativo nas inscricións da ponte de Alcántara e o *terminus* de Goujoim (*CIL* II, 760; Vaz, 1979). Ptolomeo (*Geog.*, II, 5, 6), contrariamente a outros etnónimos, menciónao como aparente topónimo, *pólis Kólarmon*. Completa o rexistro unha posíbel adicación votiva da *c(iuitas) C(oilarnum)* a Xúpiter achada en Lamego (Vaz, 2007, nº. 2).

Estes documentos epigráficos apoian a ubicación dos *Coilarni* no extremo setentrional da Lusitania, e concretamente na contorna de Lamego. Se a inscrición da ponte de Alcántara o fai a título defectivo, a través da orde relativa que ocupa a entidade nas listaxes contidas no documento, o *terminus* de Goujoim chega a identificar o lindeiro oriental da *ciuitas* cos veciños *Arabrigenses*; e o altar de Lamego apunta, finalmente, a un *caput ciuitatis*. É nesta cidade, en efecto, onde se tende a ubicar o fulcro da *ciuitas Coilarnum* (Alarcão, 2005a: 151; Vaz, 2007). Nestas circunstancias, a correspondencia estrutural da comunidade pódese formular sen dificultade na propia *ciuitas lamecense sueva* (§10.31).

11.31. *Conimbricenses*

Malia levarnos tan lonxe dos límites razoábeis do presente catálogo, non estará de máis incluírmos unha pequena reflexión arredor da *Conimbriga* romana, polo seu obrigado tratamento no anterior chanzo desta investigación, dada a súa mención no *Parroquial suevo* (IV, 1); pero tamén porque algún dos seus rexistros institucionais resultan de grande relevancia a nivel contextual noutros capítulos desta memoria (§8.2). Non teño a intención de recoller o rexisto completo desta comunidade, pero non estará de máis salientar a súa mención como *oppidum* por Plinio (*Nat.*, IV, 113) e *mansio* no *Itinerario de Antonino* (421, 4); e a súa efectiva constatación como entidade xurídica de seu en lápidas emigratorias de *Conimbricenses* (*AE* 1905, 24; 1967, 183), divindades locais con epítetos tópicos (Étienne, 1991) ou mesmo o testemuño dunha posíbel locución política propia: RPC, *r(es) p(ublica) C(onimbricensis)* (Alarcão & Étienne, 1973: nº. 297).

Dentro dos nosos intereses inmediatos, abondará con sinalar a correspondencia da *Conimbriga* romana co actual xacemento de Condeixa-a-Velha, e a súa plena identificación coa igrexa episcopal tardo-antiga homónima (cfr. §10.37).

11.32. *Copori*

Os *Copori* documéntanse, en época romana, por fontes tanto literarias coma epigráficas. Son citados como tales por Plinio (*Nat.*, IV, 112) na súa corografía do *conuentus iuridicus* lucense. Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 23), en troques, emprega a variante *Kaporoi*; pero esta lectura demóstrase errada á luz do rexistro epigráfico (cfr. Tranoy, 1981: 57; Rodríguez Colmenero, 1996a: 238), que constata unha serie de *Copori* emigrados en Astorga e Lamego (*IRPLE*, 96; *CIL* II, 5250). Alén disto, unha lápida asturicense lembra tamén a un certo Coporino fillo de Cóporo, cuxa onomástica se cadra tamén suxira a descendencia de emigrantes en orixe pertencentes a este pobo (*CIL* II, 2657 = *IRPLE*, 123). A lectura abreviada do etnónimo, *Co[p(orus)]*, consta en dous epitafios lucenses: nun como aparente mención de *origo* dun

soldado, e noutro como obxecto dunha institución, o *principatus* (CIL II, 2585 = AE 1946, 122 = IRG II, 50 = IRPLu, 34 = Gómez Vila, 2009: 73; CIL II, 2587 = IRPLu, 25; vid. §8.21).

No problema da redución xeográfica dos *Copori* ten xogado unha influencia decisiva, e ao meu ver excesiva, a interpretación literal das fontes clásicas. O feito de Plinio citalos na súa corografía marítima ten motivado a premisa dunha localización estritamente costeira, malia se verificar que esta fonte cita tamén pobos e fitos xeográficos indubidosamente interiores, e non haber máis espazo potencial cá foz do Ulla no que ubicar aos *Copori* entre os *Celtici praestamarici* e os *Cileni*, asentados respectivamente no Salnés e na Barbanza (cfr. §§11.26-27). Mais é sobre todo o reporte ptolemaico o que ten producido un tópico máis extravagante: o xeógrafo atribúe a este pobo, por medio da súa mención precedente en xenitivo (*Kapórōn*), dúas *póleis*: Iria e Lugo. Certamente, de se interpretar isto literalmente cumpriría entender na súa dimensión non só urbana senón tamén xurídica tales *póleis*, de xeito que os *Copori* non terían existido como *ciuitas* senón como entidade étnica xenérica. Esta premisa semella suxerila M. V. García Quintela (2002: 46) ao equiparar os *Copori* a entidades étnicas ou xeográficas supra-locais coma os *Cantabri* ou o dominio de *Togidubnus rex magnus Britanniae*. Evidentemente, esta solución resulta inviable, xa este etnónimo obra en mencións de *origo* que comportan a súa condición de *ciuitas* xuridicamente definida como tal; de xeito que a historiografía en xeral ten optado por unha solución non menos inverosímil: que *Lucus Augusti* e *Iria Flavia*, cidades imperiais, foron meras fraccións dos *Copori*.

En calquera caso, a historiografía estándar vén asumindo a grande extensión dos *Copori*, nunha faixa de terra con todo moi estreita, que iría practicamente do extremo occidental ao oriental do seu *conuentus*³⁴. Sobre esta base, achegas particulares teñen matizado algunhas premisas ou engadido outras presuncións. Resúmoas:

- 1ª. — reparando na incongruencia xeográfica do suposto ámbito de asentamento cóporo resultante, P. Bosch Gimpera (1932: 500) conxecturou o efecto dunha redefinición administrativa romana, que tería ampliado a súa xurisdición orixinal, na contorna de Lugo, deica o oeste;
- 2ª. — seguindo o mesmo razoamento, pero tomando en consideración o reporte pliniano, A. Tranoy (1981: 57-58) invertiría esta premisa: os *Copori* terían sido un pobo da foz do Ulla cuxos lindeiros se viron ampliados deica o leste polos romanos;
- 3ª. — F. Pérez Losada (2002: 89) conxecturou que en época xulio-claudiana os *Copori* constituirían unha única *ciuitas* centrada en Lugo, para máis adiante sufrir unha bipartición por mor da promoción flaviana de Iria;
- 4ª. — outros autores (v.g. Ares Vázquez, 1992: 69; Rodríguez Colmenero, 1997a: 88) acotaron altitudinalmente a *ciuitas Copororum* polos ríos Tambre e Ulla, o que de feito bate coa única atribución territorial segura deste pobo: o distrito eclesiástico tardo-antigo e alto-medieval homónimo, correspondente ao arciprestado de Barbeiros, precisamente a norte do Tambre (cfr. §§9.3; 10.87);
- 5ª. — M. C. García Martínez (1972), precisamente o descubridor desta correspondencia, quixo engadir ao territorio cóporo varios topónimos actuais co radical *cabr-* pola simple afinidade coa forma ptolemaica do etnónimo, levándoos deica o golfo ártabro; pero xa vimos que a devandita variante é incorrecta.

Independentemente do diverso grao de verosimilitude de todas estas achegas, coido que a interpretación acrítica e literal do reporte ptolemaico ten provocado un punto de partida desatinado para a investigación do problema. É evidente que o propósito de Ptolomeo non foi

34 Sen pretender exhaustividade senón unha nómina ilustrativa, vid. Bosch Gimpera, 1932: 500; López Cuevillas, 1953: 53-55; García Martínez, 1972; Tranoy, 1981: 57-58; Ares Vázquez, 1992: 69; Rodríguez Colmenero, 1996a: 238; 1997a: 88; Pérez Losada, 2002: 89; García Quintela, 2002: 46; Brañas Abad & al., 2007: 537; &c.

nin moito menos a consignación rigorosa das relacións político-administrativas entre os milleiros de entidades étnicas, civís e habitacionais citadas na súa obra, senón ubicalas no espazo para cartografar todo o mundo coñecido no seu tempo. Un exemplo ben máis coñecido —pero non menos evidente— do desatino de interpretar literalmente esta fonte atopámolo en Londres, que Ptolomeo (*Geog.*, II, 3, 12) asignou aos *Kántioi*; o que a historiografía vén matizando dende hai tempo pola imposibilidade de este centro urbano imperial depender dunha *ciuitas* rural semi-bárbara (cfr. Merrifield, 1983: 65-66; Dondin-Payre & Lorient, 2008: 152). O mesmo absurdo obra no noso caso: non semella en absoluto factíbel que Lugo e Iria, fundacións urbanas privilexiadas, *municipia* dende a súa fundación ou promoción en época augustea no primeiro caso e flaviana no segundo, dependesen dunha comunidade indíxena coma os *Copori*, dos que non podemos senón presumir un estatuto «peregrino» ata a súa latinización xurídica (cfr. §13.4). De feito, a lápida dos *milites* de Lugo opónse á adscrición cópora desta cidade, pois é ben sabido que nos enterramentos *intra ciuitatem* os epitafios omitían, por regra xeral, a *origo* dos defuntos (*CIL* II, 2587 = *IRPLu*, 25). No sepulcro dos príncipes da mesma cidade, a mención dos *Copori* non se debe á concreción da *origo* dos defuntos, senón do seu exercicio institucional do seu *principatus* (*CIL* II, 2585 = *IRPLu*, 34): dende logo, o feito de uns *principes gentium* dunha comunidade indíxena se enterraren nun ámbito urbano ten moito que dicir arredor da romanización das autoridades étnicas tradicionais da Galecia, mais certamente non implica que tivesen exercido como tales en Lugo, como inoportunamente hai quen ten suxerido (Dopico Caínzos & Santos Sanguas, 2017: 715-716); nin moito menos que esta cidade pertencese ao devandito pobo. De feito, o epitafio aludido consta que canda menos un destes *principes* residira no *castellum* **Circinum*. O reporte ptolemaico, en suma, pode ser atendido como orientación xeográfica do marco de asentamento deste pobo, mais de ningún xeito nun sentido literal.

A. Rodríguez Colmenero (1996a: 238), calibrando a verosimilitude da súa proposta, na liña das que estamos a discutir, recoñeceu que “un área de ocupación así de extensa parece exagerada”, para inmediatamente matizar que “no lo sería tanto si se tiene en cuenta que la de los *Arrotrebae* no debería irles mucho a la zaga”. Con todo, o problema non é de extensión, senón de estrutura: o problema non é que os *Copori* ocupen «de Iria a Lugo», senón que precisamente «ocupen» Iria e Lugo, cidades de fundación ou promoción imperial, presumibelmente privilexiadas a nivel xurídico e coexistentes independentemente cos *Copori*, como impoñen as súas *origines* ben constatadas e diferenciadas para cada unha destas comunidades. Ao meu ver non cabe ningunha dúbida de que canda menos *Lucus Augusti* constituíu dende a súa fundación unha *ciuitas* independente á dos *Copori*, pois en caso contrario non constarían *origines* diferenciadas de *Copori* e *Lucenses*, e os *Copori* enterrados en Lugo non farían constar a súa *origo*. No caso dos *Iriaflauenses*, tamén contamos con algunha *origo* específica que evidencia o obvio: que *Iria Flauia* constituíu unha *ciuitas* de seu (cfr. §§11.41; 11.52).

A única información incontrovertíbel coa que contamos para a ubicación dos *Copori* é a súa herdanza nunha entidade local posterior, a igrexa sueva dos *Coporos* e a *diocesis* homónima medieval, correspondente como xa nos vimos na obriga de adiantar antes ao futuro arciprestado de Barbeiros, mais se cadra, como amosamos no apartado correspondente, o veciño de Cornado (§§9.3; 10.87). Por suposto, esta correspondencia non implica necesariamente que cumpra centrar o ámbito de asentamento do antergo pobo dos *Copori* no vello arciprestado de Barbeiros. Tal correspondencia é, en troques, simple resultado da súa secular fragmentación xurisdiccional, que tería fraccionado a primitiva *ciuitas Copororum* en novos *territoria* tardo-antigos e alto-medievais, de entre os que *Coporos* —do mesmo xeito ca Bergantiños entre *Flauium Brigantium* e Céltigos entre os *Celtici*— mantería finalmente a denominación orixinal ata a modificación definitiva da mesma no século XII (cfr. §12.5).

Contamos aínda con outro conxunto de datos que pode axudarnos a perfeccionar o

recoñecemento do territorio cóporo: a identificación dalgúns *castella* nos propios rexistros de *origines* emigratorias. En primeiro lugar, documentamos **Circinum*: certamente, neste caso todo depende da reconstrución toponímica, pois o sepulcro menciona *Circine*, en ablativo, o que podería resultar nun nominativo **Circinum* ou ben —admitindo a abreviatura dunha posíbel desinencia— **Circine(nsis)*. Como é ben sabido, a derivación romance dos topónimos parte do acusativo latino, co que os posíbeis étimos devirían, respectivamente, **Circinem* e **Circinensem*. A derivación canónica galego-portuguesa apuntaría, por caída da sonante nasal intervocálica e mantención das sílabas tónicas, deica “Circíe”, “Circéns” ou “Circés” que, ata onde puiden comprobar, non existen no noso acervo toponímico. Se a raíz ficou na toponimia actual, fíxoo a través dunha derivación anómala, ou ben dende un étimo diferente. Neste senso, M^a. L. Albertos (1977: 23) chamou a atención arredor do paralelismo do *castellum* en cuestión con dous topónimos parroquiais actuais que poderían ofrecer senllas pistas arredor da localización do castro: Circes, Touro, e Cercio, Lalín. Pola contra, o padre N. Ares Vázquez (1992: 67) deu localizado precisamente un castro Cercio, na parroquia de Novelúa, Monterroso. Malia o suxestivo de tal asociación, cómpre matizar a difícil conservación dun topónimo castrexo no mesmísimo castro ao que tería referenciado. En efecto, os xacementos da Idade do Ferro galego-portuguesa non adoitan presentar na toponimia histórica outra denominación cá tipolóxica: «castro», «castelo», «cividade», etcétera, á que se lle engade o topónimo parroquial ou sub-parroquial. É esta vía pola que, se acaso, se pode formular a conservación do topónimo castrexo, como acontece, por exemplo, entre *Lansbrica* e San Cibrao de Las, mais non en Cercio, nome privativo do castro. En realidade, coido, este topónimo pode non ser máis ca un cognado dialectal do adxectivo patrimonial galego «circio», do que o separa unha simple apertura da vogal inicial. Esta sospeita invita a disociar o topónimo actual «Cercio» do castrexo **Circinum* ou *Circine(nsis)*, o que perfilaría as opcións parroquiais de Circes e Cercio como as idóneas a xulgar polos datos manexados.

De calquera xeito, os elementos de xuízo non rematan aquí. A documentación medieval fornece o corónimo de *Cercedello* ou *Circitello*, mosteiro e arciprestado, asociados á parroquia de Sabugueira, Santiago de Compostela (cfr. §9.3). A raíz *circit-* aparece evidentemente na veciña parroquia de Cerceda, O Pino, ao leste, a medio camiño entre a xa citada Circes, polo sur, e os posíbeis «aglomerados secundarios» romanos de Castrofeito polo oeste e Ponte Puñide polo norte (cfr. Pérez Losada, 2002: 323). Se cadra isto suxira que o radical *circit-* forma parte do substrato pre-latino característico da toponimia desta bisbarra ao leste de Compostela. Coa romanización da mesma, desenvolvéronse os novos asentamentos de Castrofeito e Ponte Puñide, precisamente arrodeando Cerceda; e por fin no Medioevo a súa estrutura xurídico-política se tería conservado no arciprestado de *Circitello*. A título hipotético, en fin, non podo evitar suxerir unha lectura epigráfica **Circine(ta)*, étimo admisíbel para Cerceda. Sexa como for, cómpre non esquecermos as opcións meridionais, Circes e Cercio, polo que o primitivo *castellum* cóporo, baixo o criterio toponímico, podería identificarse tanto con estas parroquias coma coa de Cerceda... Probabelmente nelas se poida pescudar a súa correspondencia física: o castro no que residiron os *principes* cóporos.

O segundo *castellum* documentado —fragmentariamente— para os *Copori* é [- -] *idieluibri*, ao que pertenceu un dos soldados lembrados na lápida dos *milites* de Lugo (*CIL* II, 2587 = *IRPLu*, 25). Tendo en conta a caída da sonante lateral alveolar intervocálica en galego-portugués, se cadra se poida suxerir algunha relación con Deixebre, Oroso; ou ben, reparando na porción perdida do topónimo e, precisamente, nunha lateralización da secuencia *-die-*, o mesmo cabería apuntar para Cillobre e Illobre, en Touro e Vedra, respectivamente. Porén, a posibilidade máis suxerente é para min a fraga de Libredón, Compostela, destacada no ciclo lexendario xacobeo (cfr. Balboa Salgado, 2005); nunha relación que podería atribuírse á composición de ambos os topónimos a partires dun orixinal **Luibris*, que fixese referencia a un espazo liminal entre os *Copori* e, probabelmente, os *Celtici supertamarici*,

entre os que precisamente se documenta o *castellum Lubris*, tamén asociado a Lobre, no mesmo termo municipal (AE 1997, 873).

Verbo á historia política dos *Copori*, malia a fragmentariedade do seu rexistro, contamos con datos de máxima relevancia non só para eles senón para toda a Gallaecia. En efecto, o sepulcro dos príncipes de Lugo denota a pervivencia das institucións tradicionais deste pobo baixo pleno dominio alto-imperial; e o moio de Ponte Puñide albisca a súa particular integración no sistema municipal xa no Baixo Imperio (cfr. §8.20-21)... Dous *flashes* que en si mesmos conxugan toda a historia constitucional da Galiza romana (§§13.2; 13.4).

As correspondencias potenciais permiten ampliar o ámbito de asentamento dos antigos *Copori* non só ao seu herdeiro coronímico *Coporos*, senón tamén á veciña igrexa sueva de *Mercienses*, por Circes, e mesmo a *Metacios*, por Cercio; que indistintamente non contan con mellores candidatas entre as *ciuitates* de época romana (vid. §9.3).

11.33. *Egi e Uarri ou Egiuarri?... e Buroflauenses*

Por unha equívoca mención pliniana, *Egi Uarri*, ou *Egiuarri*, máis un *cognomen*, *namarini*, temos noticia etnonímica de unha ou de varias entidades locais do norte da Gallaecia (Plin., *Nat.*, IV, 111). Dous problemas emerxen disto:

- 1º. — a forma do etnónimo;
- 2º. — as implicacións do *cognomen*.

Nin sequera os mellores editores da obra pliniana foron quen de achegarnos unha solución sólida e fundamentada para a forma correcta do etnónimo; e así vemos, por exemplo, que este variou de *Egiuarri* a *Egi Uarri* entre as edicións de D. Detlefsen (1866: 191) e K. Mayhoff (1904: 354), sendo esta última a que reproducimos no seu momento (§5.1). Semellante indefinición débese ás dificultades da crítica textual, nun contexto no que o(s) etnónimo(s) en cuestión non se atopan testemuñados máis ca por esta fonte, cunha tradición manuscrita na que, alén da súa común ambigüidade verbo a espazos e puntuacións, bascula entre as variantes (*a*)*eciuarri*, *ectii* (*u*)*arri*, *egiuarri*, *egouarri*, *egtii arri*, *aeciuiarri*, *aeciuarri*, (*a*)*eguiarri* (Detlefsen, 1866: 191, n9; Mayhoff, 1904: 354, n3). Fronte á incerteza na que nos sitúa o máis amplo contexto documental da nosa fonte, se cadra cumpra atender a algúns datos menores pero con implicacións potenciais significativas. En primeiro lugar, temos a plausíbel relación deste rexistro etnonímico co río Eo, condicionada polo contexto xeográfico no que é citado por Plinio e polo étimo **Egoue* do hidrónimo en cuestión, *Euue* xa no Medioevo (cfr. Tranoy, 1981: 58), que podería *a priori* referendar a lectura dun único etnónimo: *a priori*, a relación con **Egoue* podería antollarse máis próxima a un etnónimo *Egiuarri* do que a *Egi* e *Uarri* por separado. Mais é evidente que a variante *Egiuarri* aínda dista de aportar un paralelo lingüístico óptimo, de xeito que cumpriría pensar nunha variante *Egouarri* que, efectivamente, se atopa entre a tan diversa tradición manuscrita, pero nun único rexistro. Con seguridade, a forma pliniana xenuína non tivo ese -o- temático. Nestas circunstancias, antóllase ben máis doado pensar na formación de **Egoue* por sufixación do etnónimo *Egus*, -i, do que a presenza da raíz *egiu-* de *Egiuarrus*, -i, que tería que ter producido a lateralización e non simple caída da velar latina. E é precisamente o feito de termos un -i- e non tal -o- o que máis favorece a opción disimilatoria: así como esta vogal albiscaría a flexión dunha única palabra, aquela apunta decididamente ao simple sufixo de nominativo plural. Xa que non semella que poidamos ter uns *Eg-o-uarr-i*, a disimilación *Eg-i Uarr-i*, perfílase a todas luces máis plausíbel do que a fusión *Eg-i-uarr-i*.

O segundo problema antes enunciado vén a complicar aínda máis o cómputo de entidades subxacentes no rexistro etnonímico que estamos a tratar. En efecto, e como xa denotou F. López Cuevillas (1953: 55), a constatación dun *cognomen* fainos sospeitar nun meirande

fraccionamento étnico: a existencia duns *Uarri namarini* canda outras comunidades de *Uarri*. Ao meu ver, cómpre admitir así a posibilidade de canda menos dúas comunidades de *Uarri*, como aconteceu con outras entidades étnicas con *cognomina* deste mesmo catálogo, coma os *Celtici* ou os *Seurri* (cfr. §11.26; 11.61). O duro corsé do cómputo pliniano —16 *ciuitates* para todo o *conuentus*— invítanos, polo demais, a non levar alén de dúas as comunidades resultantes deste hipótetico desdobramento.

As propostas de localización deste(s) pobo(s) son variadas, tendo en conta que case todas tenderon a agruparen un único etnónimo, *Egiuarri*, algo que nos últimos tempos semella atribuíbel, máis do que a unha discusión rigorosa dos elementos de xuízo dispoñíbeis, á simple influencia da edición das *Fontes Hispaniae Antiquae* ao respecto (Bejarano, 1987), tan empregada, pero sen aparello crítico. Fundamentándose na orde xeográfica da corografía pliniana, F. López Cuevillas (1953: 55) levou ao *Egiuarri* ao val do Landro, onde nós situamos os *Addoui* (§11.1). Malia esta proposta atopar no seu momento algún predicamento (v.g. Chao Espina, 1980: 454), o paralelismo toponímico do río Eo ten motivado máis comunmente a redución dos supostos *Egiuarri* na contorna deste río (Tranoy, 1981: 58; Santos Yanguas, 2006: 129; Dopico Caínzos & Rodríguez Álvarez, 1993: 396; Brañas & al., 2007: 537; &c.). En troques, partidario coma nós de desdobrar o etnónimo, A. Rodríguez Colmenero (1996: 231; 1997a: 86) semella conciliar ambas as posturas anteriores ao ubicar os *Egi* no val do Eo e os *Uarri* no do Landro.

Con todo, a crítica que nos precede non chegou a reparar nun interesante paralelo toponímico fornecido pola documentación medieval, atinxente precisamente ao *cognomen Namarini*, que obriga a mudar sensíbelmente as hipóteses ata o de agora manexadas. Este paralelo aparece nun diploma de Sobrado de 1037, e consigna a doazón ao citado mosteiro, por parte dun certo Rodrigo, fillo de Gutier e Mariña, dunha serie de familias de *mancipii*, gando e, por suposto, bens inmóbeis. Entre estes últimos cítase o topónimo que nos interesa:

In Parriga, uilla Onosendi, Santo Iuliano, Lagustelli, Sancto Martino, Namaria, Dureyxa, Cabanas, Rioseco (Loscertales de García de Valdeavellano, 1976: n.º 328, pp. 158-159).

É evidente que a *uilla Namaria* destaca pola súa singularidade na toponimia galego-portuguesa, e dificilmente podemos evitar confrontala co *cognomen namarinus*. Non dei atopado ningún topónimo actual que poida terse por herdeiro desta *uilla*, pero a explícita ubicación *in Parriga* consignada no diploma que a documenta baliza con claridade a súa redución xeográfica, resultando ademais especialmente significativa para os nosos particulares intereses, orientados á correspondencia diacrónica da xeografía romana que estamos a estudar. Podemos facer corresponder, pois, os *Egiuarri namarini* co *territorium* alto-medieval de Parga (cfr. §9.5).

O paralelo toponímico estudado lévanos á parte occidental da terra chá, relativamente lonxe tanto da costa presuntamente suxerida pola corografía pliniana coma das reducións convencionais dos *Egi* —ou dos *Egiuarri*— no val do Eo. Con todo, coido que distamos de contradicir ningún destes dous principios xerais da historiografía que nos precede. En efecto, a corografía pliniana non implica ubicacións estritamente litorais para as entidades que nela se citan, segundo fica perfectamente constatado na mesma fonte e argumentado amplamente para outros múltiples casos na nosa Galecia. A ubicación dos *Egiuarri cognomine namarini* non lonxe da costa, mais si decididamente no interior, non vén senón a engadir congruencia xeográfica á corografía pliniana, que cita aos *Egi* e *Uarri namarini* entre os *Cabarci* e os **Addoui*, pobos costeiros e mutuamente limítrofes (cfr. §§11.1; 11.22). Nestas circunstancias, non hai máis alternativa ca levar aos *Egi* e *Uarri* deica o interior.

Polo demais, non atopo motivos tampouco para levarmos lonxe do val do Eo aos *Egi*, pero si que coido preciso empurralos contra as serras orientais galegas, límite do vello *conuentus*

lucense, onde imos atopar un terceiro rexistro etnonímico que cómpre pór directamente en relación con eles. Refírome ao proporcionado por un excepcional vaso inscrito achado nunha recente campaña arqueolóxica no castro de Chao Sanmartín, Grandas de Salime, por cuxo campo epigráfico J. Francisco Martín e A. Villa Valdés teñen querido fundamentar o testemuño de dúas entidades locais previamente descoñecidas, canda menos na forma concreta na que se nos presentarían aquí. O texto conservado a través do bordo do vaso, do que se perdeu máis dunha oitava parte, é o seguinte: *copiam [- -]uro Flauientes saluem Ocelae feliciter* (Francisco Martín & Villa Valdés, 2010; *vid. doc. 11.33*). Temos aquí a todas luces unha *salutatio*, onde canda menos *Flauientes*, en nominativo, compón a parte adicante; namentres que a adicada se identifica con *Ocelae*, en dativo. Sobre esta base, os citados editores suxiren que o vaso constataría dunha *salutatio* comunitaria, ao abeiro da analoxía das póleis ptolemaicas de *Boúron* e *Okelon*, sitas no *conuentus* lucense (Ptol., *Geog.*, II, 22; 27). Propoñen así a restitución [*B*]uroflauientes, que homenaxearían como tal comunidade a *Ocela*, entendida como *ciuitas Ocelensis*. Evidentemente, esta proposta é resultado dunha lectura unidireccional da epígrafe, que ofrece moitos matices a discutir. En concreto, non se entende por qué, se a *salutatio* é comunitaria, a comunidade adicante se menciona co xentilicio, *Buroflauientes*, e a homenaxeada co topónimo, *Ocela*, no canto de facelo en ambos os casos coa mesma categoría gramatical. Eu coido que podemos estar perante unha adicatoria canda menos parcialmente persoal, non comunitaria; podendo ser restituíbel unha tal *Ocela*, muller e non *ciuitas*, como adicada. A mención *Flauientes* si implica a presenza inequívoca dun xentilicio, que podería actuar como parte adicante dentro da hipótese dunha adicatoria comunitaria, ou como *origo* dos adicantes se a adicatoria é persoal. O certo é que non semella doado postular unha *origo Flauientis*, non coñecida como tal por fontes complementarias da época, a non ser que se tratase dun xentilicio xenérico referente a calquera cidade flaviana. Estou a pensar, en concreto, na veciña, pero xa ástur, **Flauium Auium* (*vid. §11.56*), onde a falta de datos sería lexítimo conxectar como xentilicio *Flauientis* fronte a outras posibilidades coma *Auiensis* ou *Flauioauiensis*. Con todo, é claro que a soa presenza desta estraña mención *Flauientes* apoia, como fundamentaron os editores da peza, a fusión do xentilicio coa precedente mención [- -]uro. En suma, a lectura [*B*]uroflauientes como parte adicante antóllase canda menos factíbel.

Tendo sido relacionados a nivel toponímico tanto estes [*B*]uroflauientes coma a *pólis Boúron* coa Proba do Burón, A Fonsagrada, a redución xeográfica que se lles perfila é clara. Mais esta premisa ten que casar co feito de que moi preto, no val do Eo, insistimos en ubicar aos *Egi*. Coido que a solución que emerxe é que os [*B*]uroflauientes sexan se acaso o resultado da promoción municipal flaviana da anterior *ciuitas* dos *Egi*, resultando así a perfecta equivalencia diacrónica entre eles.

A correspondencia estrutural desta zona non pode ensaiarse a partires do *Parroquial suevo*, que a elude por completo, de xeito que cómpre levar os posíbeis nexos ata o mesmo rexistro medieval. Como vimos, para os *Uarri namarini* postularíase a correspondencia do *territorium Parriga*; e para os *Egi* e *Buroflauientes*, e zona da Pobra do Burón (cfr. §§9.4-4). Porén, evidentemente, entre estes espazos restan moitas outras entidades locais medievais que cómpre repartir entre as escasas referencias etnonímicas antigas das que dispomos.

É así como podemos suxerir a vinculación dos *Uarri* coa bisbarra natural da terra chá, e a dos *Egi* coa serras orientais alén do Eo. Neste senso, deica o limiar do ano mil, discernimos a terra chá subdividida en cinco *territoria*, moitos deles de rexistro estritamente alto-medieval: *Monte nigro*, *Parriga*, *Superata*, *Uallonga* e *uilla Arienti*, máis un pequeno espazo de incerta atribución territorial (cfr. §9.5). Non semella aventurado postular así canda menos outro engádego á correspondencia estrutural dos *Uarri namarini*, e este non pode ser outro ca *Monte nigro*, o único contíguo, ao que cómpre sumar aínda a *uilla Arienti*, que sospeitamos desdobrada do anterior. É aquí a todas luces onde na Tardoantigüidade atopamos radicado o

bispado de *Britonia*, unha das poucas referencias das que dispomos da zona para esta época (§10.98). Ficaría así para a outra fracción anónima dos *Uarri* os *territoria Superata* e *Ualonga*, e probablemente o espazo de incerta atribución do nordés chairego (§9.4). Isto é especialmente significativo na medida en que en *Superata* atopamos un dos castros serodios máis relevantes, Viladonga, para o que non podemos senón concluírmos a súa plausíbel etnicidade «varra» (cfr. §§13.5-6).

Verbo aos *Egi*, partimos lamentablemente dun recoñecemento insuficiente da súa xeografía non só tardo-antiga senón tamén alto-medieval, verbo á que a nosa cartografía non amosa máis ca un baleiro nun espazo tan importante coma o propio val do Eo. Inclináriame, de calquera xeito, a atribuír este espazo ao *Egi*, máis por suposto as pequenas *ecclesiae dioecssales* da rexión ata o Navia, presumíbel límite conventual: *Fraxino*, *Nerio* e *Soarna* (cfr. §9.9). Isto pode servir tamén para evidenciar a dificultade de considerar unha *ciuitas* a presunta *Ocela* do vaso de Chao Samartin, mesmo de interpretala como o antigo topónimo do castro, pois caería no mesmo ámbito territorial que vimos de propór para os *Egi*. O vaso trataríase, en todo caso, dunha homenaxe dos [*B*]uroflauenses a un dos seus castros constituintes. Mais o que me importa concluir é que, simplemente, neste extremo oriental do *conuentus*, non semella haber sitio para unha *ciuitas Ocela*.

11.34. **Elanei*, *Elaneobrigenses*, *Helleni*, *Amphilochi*

Decidín ocuparme nun mesmo apartado dos etnónimos *Helleni*-*Héllēnes* e *Amphilochi*-*Amphilochoi*, por estaren as súas fontes entrelazadas e porque, como veremos, a súa redución cómpre levala a un mesmo ámbito local. A estes etnónimos constatados engadimos unha reconstrución, **Elanei*, que coido a denominación xenuína do pobo que as fontes clásicas rexistraron como *Helleni* en latín e *Héllēnes* en grego, o que fundamentarei debidamente.

O testemuño destes pobos atópase intimamente vencellado ás tradicións arredor do poboamento grego da Galecia: a este respecto Estrabón (*Geog.*, III, 4, 3) e Xustino (*Epit.*, XLIV, 3, 4) citan os dous e Plinio (*Nat.*, IV, 112) só os *Helleni*. Semellante tradición, que compromete tamén aos *Grouii* (§11.37), ten sido desbotada por fantasiosa; pero non así a historicidade dos pobos en cuestión, que por razón da súa afinidade fonética terían sido vinculados a elementos onomásticos gregos (cfr. *FHA* VI, p. 226; Tranoy, 1981: 61; 68; Bermejo Barrera, 1982). Os *Amphilochi* véñense así vencellando a un radical *amb-*, que A. Rodríguez Colmenero (1977: 28) relacionou hai tempo co río Ambía. Tal proposta non acadou moito predicamento: os *Amphilochi* adoitan ser referidos entre os pobos enigmáticos e de incerta localización do *conuentus* bracarense, e hai quen mesmo dubida da súa propia existencia (v.g. Brañas & *al.*, 2007: 538). Os «helenos» corren unha sorte ben distinta. Ata onde sei, ninguén chegou a formular nunca dúbidas da súa existencia; pero a isto non se limita a súa fortuna dispar verbo aos seus presuntos parentes os *Amphilochi*. Neste senso, F. Pérez Losada (2002: 261-266) reparou espelidamente na súa relación cunha **Elaneobriga* citada como *origo* dun certo Severo fillo de Réburo no seu epitafio, contido nunha lápida bracarense (*AE* 1973, 299). Esta lápida apórtanos, xa que logo, o radical autóctono que os autores clásicos poderían ter atribuído á presenza grega na Galecia, e un plausíbel referendo epigráfico dos «helenos» citados nas fontes literarias. O que non nos aporta esta lápida, adicada a un inmigrante en Braga, como tampouco as fontes literarias, é ningún argumento definido para a súa localización concreta.

Mais isto non ten impedido formular hipóteses, e as hipóteses acadar un recoñecemento historiográfico que pasa acotío por pretensión de certeza. Podemos reproducir ao respecto o argumento de A. Tranoy, que é, por convencemento ou mimetismo, o de toda a historiografía:

Si l'on reprend maintenant le texte de Pline pour essayer de localiser la position des *Heleni*, on peut constater que ce peuple fait immédiatement suite aux *Cileni* dans la liste plinienne: ce serait

le premier peuple du *conventus* de Braga, en descendant la côte du nord vers le sud. On peut donc admettre son installation dans la région de la *ría* de Vigo, sur les rives méridionales, entre les *Cileni* du *conventus* de Lugo et les *Grovii* du *conventus* de Braga (Tranoy, 1981: 69).

Esta redución, a beira sur da ría de Vigo, é hoxe por hoxe practicamente consensual (Silva, 1986: 280; Brañas & *al.*, 2007: 541; Currás Refojos, 2014: 825; Redentor, 2017a: 82-83; &c.), embora para outros autores, co mesmo argumento pero optando por unha meirande extensión setentrional do *conuentus* bracarense, optaban máis ben polo Morrazo (López Cuevillas, 1953: 63; Rodríguez Colmenero, 1977: 27; 1997a: 87). De calquera xeito, o convencemento dunha redución na contorna de Vigo ten lexitimado a outros para entraren nunha verdadeira espiral especulativa: **Elaneobriga* sería o castro de Vigo; esta cidade orixinariase dun *uicus* **Elanei*; este estaría citado equivocadamente no *uicus Spacorum* dos itinerarios romanos; e os **Elanei*, sendo a súa capital un *uicus* e non unha *ciuitas*, terían entrado nalgún intre baixo a órbita dos seus veciños os *Grouii* (Pérez Losada, 2002: 261-266; Costa García, 2010: 137).

Poucas excepcións podemos citar contra esta redución consensual dos **Elanei*. Apenas J. de Alarcão (2002-2003), a partires da arriscada lectura [*Elaina*]*brigo* para a divindade honrada no altar do castro de São Miguel-o-Anjo da freguesía de Delães, Vila Nova de Famalicão (*EE* VIII, 119; *CIL* II, 561), e do nome antigo *Elaes* desta freguesía (*PMHI*, 65), ten fundamentado unha alternativa. Tal opción, con todo, lévanos ao corazón do territorio brácaro, polo que non resulta doado admitila como asento dos **Elanei*, mesmo se a reconstrución epigráfica resultase convincente (cfr. §11.20).

Mais cabe apuntar que a solitaria opción de J. de Alarcão, mesmo antollándose errónea, ten por si soa máis base positiva que todo o consenso que ten montado arredor duns **Elanei* na ría de Vigo. Esta postura estándar é de feito unha suposición non necesariamente referendada pola fonte da que está extraída, e que mesmo contradí outras informacións dispoñíbeis. En efecto, na súa corografía marítima, un texto que xa temos reproducido (§5.1) e que me vexo na obriga de repetir, Plinio limitase a enumerar asentamentos, pobos e fitos topográficos seguindo unha orde que pode ser de todo antes ca xeográfica:

A Cilenis conuentus Bracarum Helleni, Groui, castellum Tyde, Graecorum subolis omnia. Insulae Siccae, oppidum Abobrica. Minius amnis, IIII ore spatiosus, Leuni, Seurbi, Bracarum oppidum Augusta, quos super Callaecia. Flumen Limia, Durius amnis e maximis Hispaniae (Plin., *Nat.*, IV, 112-113: ed. Mayhoff, 1904: 354-355).

O argumento da orde xeográfica podería levar a situar Braga ao norte do Limia, cando evidentemente sabemos que non é así; ou a Tui ao sur dos *Grouii*, cando de feito lles pertencía e estaba na parte sudoriental do seu territorio. En realidade, a orde xeográfica non é máis ca un dos vectores que serven a Plinio para arrombar a súa descrición. O que el fai é citar en primeiro lugar aos pobos e asentamentos de orixe pretendidamente grega, logo outros lugares ao norte do Miño —*Abobrica* e as Cies—, logo a información arredor da anchura deste río, logo os demais pobos e asentamentos do *conuentus*, e finalmente os ríos ao sur do Miño. Podemos pensar que o lugar que ocupan os «helenos» se debe tanto a seren pretendidamente gregos como a seren o primeiro pobo polo norte do *conuentus*; e nin sequera isto último imporíase necesariamente unha localización litoral. En realidade, temos datos que non só favorecen a primeira opción, senón que recusan a segunda, canda a súa teimosa, consecuente, localización costeira. En efecto, a única outra información de índole xeográfica que temos arredor deste pobo, rexistrada por Estrabón, afirma expresamente a súa localización interior (Str., *Geog.*, III, 4, 3: ed. Meineke, 1903: 212-213):

οὗτος [Ἀσκληπιάδης ὁ Μυρλεανός] δέ φησιν [...] ἐν Καλλαϊκοῖς δὲ τῶν μετὰ Τεύκρου στρατευσάντων τινὰς οἰκῆσαι, καὶ ὑπάρξαι πόλεις αὐτόθι, τὴν μὲν καλουμένην Ἑλλήνες τὴν δὲ Ἀμφίλοχοι, ὥς καὶ τοῦ Ἀμφιλόχου τελευτήσαντος δεῦρο καὶ τῶν συνόντων. πλανηθέντων μέχρι τῆς μεσσογαίας.

Este [Asclepiades de Mirlea] conta, en efecto, [...] que] algúns daqueles que fixeran a expedición con Teucro viviron na Galecia, e que no lugar xurdiron unhas *póleis*, chamadas en efecto *Héllēnes* e *Amphilóchoi*, xa que Anfíloco morrera alí e os seus compañeiros continuaron ata o interior do país.

En resumo, faise aquí unha relación entre as *póleis* dos *Héllēnes* e a dos *Amphilochoi* co lugar da morte de Anfíloco, parte da expedición de Teucro, e afirmase expresamente que os seus compañeiros continuaron *mesogaías*, deica o interior. Podemos pensar que a tal *pólis* *Amphilochoi* foi fundada no lugar da morte do heroe epónimo; mais como esta se cita antes cá continuación da expedición deica o interior por parte dos seus compañeiros, detrás desta tradición Estrabón suxírenos que canda menos *Héllēnes*, cando non tamén *Amphilochoi*, caerían no interior. Por suposto, estes datos non entran en conflito co reporte pliniano, que de ningún xeito afirma a localización costeira dos «helenos»: o rexistro deste pobo na súa na corografía antóllase unha curiosidade como tantas outras; neste caso a dun pobo de orixe pretendidamente grega na Galecia, habítase na costa ou no interior. A pasaxe estraboniana entra en conflito, se acaso, co consenso historiográfico actual que, sen ningunha base positiva, se ten armado a prol da localización dos «helenos» na ría de Vigo.

Se, pola contra, admitimos a posibilidade dunha localización interior para os «helenos», e confrontamos a nosa cartografía medieval, o que obtemos é un candidato evidente para definir sobre unha base positiva firme o problema da súa redución xeográfica. Refírome, por suposto, ao *territorium Elenia*, radicado deica o ano mil nas marxes dos ríos Miño e Arnoia (cfr. §9.6). Nesta mesma bisbarra atopamos tamén un candidato para a redución dos *Amphilochi*. Por unha publicación non precisamente académica tiven noticia da hipótese máis convincente arredor da herdanza toponímica actual deste vello etnónimo: a actual parroquia de Anfeoz, Cartelle (Martins Esteves, 2008: 131). O traballo de H. Martins Esteves ao que me refiro tende á especulación etimolóxica e non pretendo nin moito menos referendar a súa hipótese en concreto; mais a singularidade deste topónimo salta á vista e resulta lexítimo pensar que descenda dun radical análogo ao do etnónimo *Amphilochi*, que podería ter espertado a atención e a imaxinación dos romanos, xunguándose ás tradicións arredor do poboamento grego na Galecia.

Se agora reparamos na constatación dunha **Elaneobriga* e da súa plausíbel relación etimolóxica cos «helenos», segundo xa vimos, xorde a sospeita obvia de que se tratase dun castro, suxerido pola súa partícula *-briga*; e que pola afinidade fonética do seu radical *elan-* co autónimo dos gregos se crease a noción dunha *pólis Héllēnes* na Galecia, tal como figura no reporte estraboniano. A voz *pólis* ten aquí o senso de asentamento, e na Galecia pre-romana isto só pode ser entendido como castro, tal como defendimos e o adoitamos traducir no seu momento (§7.10). O que o reporte estraboniano nos suxire é a existencia de dúas *póleis*, dous castros, que fontes anteriores rexistraran como *Héllēnes* e *Amphilochoi*, verbo ás que tería xurdido unha tradición relativa á súa orixe grega. Sendo estes castros toponimicamente identificábeis coa actual Anfeoz e co *territorium Elenia* medieval, todo isto suxírenos que a tradición tería xurdido de dous castros próximos ubicados nesta mesma bisbarra. Deste xeito, e malia que Xustino (*Epit.*, XLIV, 3, 4) semella referirse —embora dun xeito ineludibelmente confuso— aos *Amphilochi* como *gens*, se cadra cumpra priorizar o reporte estraboniano que refire a mesma entidade como *pólis*, nun senso habitacional que podemos reducir a un simple castro; un castro notábel para as fontes clásicas polo seu insólito topónimo máis ca pola súa importancia real, axiña atribuído a unha orixe grega.

Podemos reducir, en suma, as tradicións helenizantes a uns castros de denominación

insólita; pero un deles, rexistrado polas fontes clásicas como *Helleni* e *Hellēnes*, podémolo confrontar ademais cunha *ciuitas* constatada na epigrafía rexional, **Elaneobriga*. Por iso, a miña hipótese é que un pobo denominado **Elanei*, axiña consignado como «helenos» nas fontes clásicas, tivese nalgún intre adoptado a denominación do seu principal asentamento, pasando a constituír a *ciuitas* dos *Elaneobrigenses* que, por fin, contan xa con referendo epigráfico. Esta *ciuitas* tería abranguido ademais de **Elaneobriga* o castro que as fontes clásicas rexistraron como *Amphilochi* ou *Amphilochoi*, ubicándose nunha área delimitada polos ríos Miño e Arnoia, e dando co tempo nome ao *territorium Elenia*.

A correspondencia estrutural da *ciuitas Elaneobrigensium* cómpre levala en definitiva ao *territorium Elenia* alto-medieval (cfr. §9.6). A correspondencia tardo-antiga é máis difícil, ao desaparecer da xeografía eclesiástica deste tempo. Todo apunta a que o seu territorio tivese sido absorbido polo da *ciuitas* episcopal de Ourense, xurdida nesta época, polo que poderíamos identificala cunha porción de *Palla Auria* (§10.59).

11.35. *Equaesi*

Os *Equaesi* documéntase entre as outras dez *ciuitates* do *Padrão dos povos* de Chaves (CIL II, 2477), e entre as citadas a xeito de exemplo por Plinio (*Nat.*, III, 28) das vintecatro do *conuentus* bracarense. Abofé, ningunha destas fontes ofrece pistas da súa redución xeográfica alén da súa dependencia do *conuentus* bracarense e da súa probábel veciñanza verbo a Chaves. Dada a incerteza, as propostas de localización teñen variado moito, acotío motivadas por «encher» os baleiros xeográficos sen atribución firme de comunidades proto-históricas. F. López Cuevillas (1953: 63-64) situounos así na vertente occidental do Larouco, no val do Salas; A. C. F. da Silva (1986: 283-284) entre o Larouco e o Gerêz, centrándoos concretamente na *mansio Caladunum*; J. de Alarcão (1998a: 55; 1998b: 435-436; *vid. doc.* 3.7c-d), malia afirmar seguir ao anterior, correunos aínda máis a sur, deica a bacía do Tâmega; A. Rodríguez Colmenero (1972: 231-232; 1977: 29), valorando a afinidade toponímica da serra da Queixa, levounos á vertente oriental desta formación montañosa, aludindo particularmente á actual Chandrexa de Queixa. Mais non tardou moito A. Tranoy en desbotar sensata e honestamente esta opción, non opoñendo, con todo, ningunha solución alternativa:

En fonction de ces limites, [les *Equaesi*] se trouverait particulièrement restreint et de plus sur des terres peu propices à l'occupation humaine! Il faut donc admettre une fois encore notre incapacité à attribuer à ce peuple une région précise (Tranoy, 1981: 67).

Ignoro se por interiorización desta crítica ou non, máis recentemente A. Rodríguez Colmenero, canda os seus discípulos, veñen corrixíndose a prol da opción da vertente occidental da serra, a terra de Caldelas. A razón aducida é a relativa concentración epigráfica supostamente honorífica e/ou viaria na contorna de San Xoán de Camba e San Pedro do Burgo en relación á *mansio Presidium*; datos que particularmente prefiro vencellar aos *Interamici* (§11.39), pero que para eles indicaría, sen moita precisión, a presenza dun *caput ciuitatis* na zona, e que este sería o dos *Equaesi* (*CAIR*, pp. 372-373). Tal alternativa semella ter seducido a outros investigadores (v.g. Brañas & *al.*, 2007: 540.), pero non a todos, pois na máis recente tentativa de catalogación de *ciuitates* bracarenses, a de A. Redentor (2017: 8384), nin se cita. Limitase este, pola contra, a sintetizar algunhas opinións pre-existentes, e sempre en relación a Chaves: as terras de Barroso a oeste ou a algún lugar a leste, da Serra da Queixa a Vinhais. Avaliando tales opinións, coído que se case todas elas resultan simplemente eludíbeis —se non recusábeis— por se formularen baixo a total ausencia de argumentos positivos. A opción da serra da Queixa, de argumento toponímico, antóllase como apuntou A. Tranoy desbotábel polas condicións topográficas e mesmo o contraditorio solapamento con outras entidades: pensemos nos *Teibouroi* que temos inmediatamente a leste e os *Interamici* a

oeste, nos que particularmente coido que cómpre identificar aos devanceiros da terra de Caldelas (cfr. §§11.39; 11.67). O mesmo podemos apuntar da redución en *Caladunum* propugnada por Silva, que claramente cómpre atribuír aos *Caladuni*, non aos *Equaesi* (§11.23).

Emporiso, o problema da redución dos antigos *Equaesi* ten un argumento de xuízo alén da documentación romana e a toponimia actual: o rexistro dunha igrexa e ceca chamada *Euuesis* no *Parroquial suevo* (I, 17) e o numerario visigodo (Pliego Vázquez, 2009b: n.º. 307), canda a súa alusión a propósito dun preito diocesano do século XI (*LF*, 21; 619). Non apuntamos nada novo: a alusión a estas fontes tivo xa algunha incidencia na bibliografía que nos precede (v.g. Rodríguez Colmenero, 1977: 29; Silva, 1986: 283-284), pero curiosamente nunca dun xeito tendente a argumentar as propostas formuladas. De feito, A. Rodríguez Colmenero (1977: 29), que por razóns non explicitadas coidaba que a igrexa sueva de *Euuesis* caería polo val de Laza, asumiu que o corónimo se tería desprazado dende alén da serra da Queixa, cando os *Equaesi* ocuparían a bisbarra de Chandrexa. O argumento de A. C. F. Silva (1986: 284) foi menos paradoxal pero igual de baleiro, limitándose á reprodución parcial das actas do preito de Baranceli, e facendo unha asociación inxustificada, sen aportar razón de ningún tipo, coas abas meridionais do Gerês e Larouco (cfr. §10.10 para a cita textual completa). A *Euuesis* tardo-antiga ten sido efectivamente aludida como dato positivo para a redución dos antigos *Equaesi*, pero nunca empregada como elemento de xuízo.

Pola miña banda, o estudo desta igrexa tardo-antiga e das implicacións do preito medieval ao respecto enceteina xa como parte da xeografía de época sueva e visigoda (§10.10). Os meus resultados, mellores ou peores, pero honestos, lévanme a pensar na terra de Vinhais, xusto a leste de Chaves. A correspondencia estrutural, e neste caso coronímica, fundamentan tal ubicación para os antigos *Equaesi*.

11.36. *Gigurri*

Os *Gigurri* contan cun rexistro non moi abondoso pero si dotado dunha certa diversidade temática. Plinio (*Nat.*, III, 28) citaos entre os *populi* do *conuentus* asturicense, e Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 37) atribúelles o seu *Phóros Gigourrôn*. Este asentamento vai aparecer reflectido máis tarde no *Itinerario de Antonino* (437, 7) coa denominación apocopada, e en ablativo, *Foro*. Entre a documentación epigráfica sobrancea o *Edicto do Bierzo*, que menciona aos *Gigurri* como parte implicada nos reaxustes territoriais estipulados por Augusto na *prouincia Transduriana* (*AE* 1999, 915). Contamos finalmente cun par de testemuños de *origines* xíurras: a de Pompeio Réburo, *Gigurrus Calubrigensis*, consignada deica o século II d.C. no seu epitafio da Rúa de Valdeorras (*CIL* II, 2610 = *IRG* IV, 115); e a dun certo Arquivo Clemente noutra lápida, se cadra un chisco máis antiga, de Puente de Domingo Flórez (*HEp* 7, 1997, 387 = *AE* 1998, 764). Os *Gigurri* aportaron asemade os seus propios rexementos militares, as *alae Gigurrorum*, nas que consta, con todo, o desempeño de membros doutras *ciuitates* (cfr. *IRG* IV, 66).

A excepcional conservación coronímica deste pobo, persistente ao longo da Historia na denominación das entidades políticas que se sucederon na bisbarra de Valdeorras, ten motivado un nidio consenso para a súa redución dende que, espelidamente, frei M. Sarmiento a fundamentase por primeira vez (ed. López Peláez, 1897: 45; na mesma liña, López Cuevillas, 1953: 71-72; Tranoy, 1981: 47; Rodríguez Colmenero, 1997a: 89; &c.). O principal núcleo coñecido deste pobo, o *Forum Gigurrorum*, foi obxecto de forte controversia arredor da súa localización concreta, pero hoxe téndese a identificalo co xacemento da Proba, O Barco de Valdeorras, por estimación das distancias do *Itinerario de Antonino* e os vestixios arqueolóxicos do local (Pérez Losada, 2002: 199).

Da historia política local deste pobo, polo *Edicto do Bierzo* sabemos que no 15 d.C. sufriu, co seu consentimento, a escisión do seu *castellum Allobrigiaecum* a prol dos veciños *Susarri*

para compensalos a estes por outra perda territorial. Significativamente, este documento menciónaos co título de *gens*, o que, malia a súa vaguedade semántica, podemos interpretar característico do réxime organizativo étnico, e dende logo pre-municipal, que tería daquela estes pobos (cfr. §7.5). Polo testemuño do seu *Forum* intuímos as mudanzas habitacionais producidas dende o remate do século I d.C., condicionadas pola transformación xurídica e institucional desta época, que cómpre asociar —embora a título meramente deductivo, ao non contarmos neste caso concreto con datos específicos— á municipalización (§13.4). De admitirse a súa correspondencia coa Proba, o *Forum Gigurrorum* tería mantido a súa ocupación durante todo o dominio romano, abandonándose precisamente no século V (Pérez Losada, 2002: 214). Pola súa banda, o epitafio de Pompeio Réburo apórtanos un testemuño da presenza de cidadanía romana entre os *Gigurri*, materializada neste caso na tribo Pomptina (*CIL* II, 2610 = *IRG* IV, 115). Isto afástaos dunha caracterización municipal típica na *Hispania* romana, embora por suposto Pompeio Réburo puido ter adquirido a súa cidadanía polo servizo militar ao Imperio e non polo desempeño público na súa *res publica*. Non rematan aquí as implicacións deste documento no tema que nos ocupa, pois a súa *origo* abre algunhas dúbidas:

- 1ª. — canda outro epitafio lugués (Gómez Vila, 2009: nº. 72). trátase dunha das poucas *origines intra ciuitatem* certas da *Asturia et Callaecia* antigas, o que de seu obriga a tomar precaucións especiais con el;
- 2ª. — a *origo* preséntasenos dupla: *Gigurrus Calubrigensis*, o que podería entenderse como un individuo pertencente a unha localidade de *Calubriga* dentro do territorio local xígurro, ou ben como un membro dunha comunidade de *Gigurri calubrigenses*.

É evidente que a noción duns *Gigurri calubrigenses* separados doutra(s) comunidade(s) de *Gigurri* podería relativizar a anomalía da *origo intra ciuitatem*, pois de haber varias *ciuitates Gigurrorum* entenderíamos que un *Gigurrus calubrigensis* enterrado nos confíns doutra *ciuitas Gigurrorum* consignase a súa *origo* completa. Porén, no *Edicto do Bierzo* non temos definido máis ca unha *gens Gigurrorum*, que Plinio cita máis tarde —embora certamente dun xeito superficial e sen máis implicacións cás que se lle queiran dar (cfr. o mesmo problema en §11.26)— como un único *populus*. Unha solución a este problema sería conxectar que coa municipalización da comunidade os *Gigurri* se dividiron en varias *ciuitates*, unha delas presidida polo *Forum* e outra(s) por núcleos anteriores, como podería ser un castro chamado *Calubriga*. Lembremos, neste senso, que a bisbarra de Valdeorras se nos presenta partillada en época sueva, entre as *ecclesiae* de *Geurres* e *Cassauio* (cfr. §§10.63; 10.65). Algo semellante pode estar a suxerir o *cognomen Calubrigensis*: tal é o que propoño como correspondencia estrutural das dúas potenciais *ciuitates Gigurrorum*.

11.37. *Grouii*

Os *Grouii* constitúen unha das comunidades mellor documentadas da Galecia antiga, sobre todo no que ás fontes clásicas respecta, pero cunha incidencia moi importante tamén, dentro dos estándares da nosa rexión, na epigrafía. O primeiro autor en mencionalos é Mela (*Chor.*, III, 10), que lles atribúe toda a costa dende o Douro ata un *flexum* que se cadra cumpra identificar coas rías baixas. As fontes posteriores —e anteriores, que non aluden aos *Grouii* pero si a outros pobos nesta zona— matizan a verosimilitude deste reporte. Plinio (*Nat.*, III, 28) citaos na súa corografía marítima como un dos pobos de presunta orixe grega do *conuentus* bracarense, citando na mesma pasaxe tamén un *oppidum Abobrica* e máis un *castellum Tyde* que no século seguinte, baixo a fórmula *pólis Toudai*, repetirá Ptolomeo (*Geog.*, IV, 112). O poeta Silio Itálico (*Pun.*, I, 235; III, 366-367) vai insistir na súa orixe grega, chamándolles *Grouii* e facéndoos donos de *Aetola Tyde*. Os *Grouii* constan como

entidade xurídica definida nunha nutrida nómina de epígrafes, sobre todo lápidas, de membros desta *ciuitas* que fixeron constar a súa *origo* fóra da súa patria. Documentáanse así un *Crouus* nunha lápida de Coria (*CIL* II, 774 = *ILC* 34, n.º 20); unha *Crouia* noutra de Padrón (*CIL* II, 2550 = *IRG* I, 12 = *CIRG* I, 50); e un *Grouius* nun altar de Vila Mou, Viana do Castelo (*EE* IX, 268 = *RAP*, 341). Alén disto, nunha inscrición de incerta interpretación de Briteiros lese isoladamente *G[r?]jouio*, o que podería referirse a un membro desta *ciuitas*, pero máis plausibelmente a un antropónimo (Cardozo, 1972, n.º. 192).

A atribución de Tui por Ptolomeo e a suxerencia dunha ubicación costeira por Plinio e Mela aportan unha base firme para a redución xeográfica desta *ciuitas*, pero non así para delimitala. A admisión de todos os reportes podería levar a incrementar excepcionalmente os lindeiros en cuestión: como no seu momento reparou F. López Cuevillas (1953: 66), “ateniéndonos a las precisiones de Mela tendríamos que localizar a los Grovios en toda la porción de costa que va desde Porto a la ría de Vigo”. A variabilidade de opinións ao respecto pódese ilustrar coa obra dun só investigador: se na súa mocidade A. Rodríguez Colmenero (1977: 27) os situaba entre Lima e Miño, na súa madurez os trasladou a entre o Miño e a ría de Vigo (*id.*, 1997a: 89). A medio camiño entrambas as propostas de A. Rodríguez Colmenero atopamos a A. Tranoy (1981: 67), que optou por todo o baixo val do Miño, de Tui ata o mar. O mesmo repite B. Currás Refojos (2014: 825), que concreta un lindeiro oriental no encoro de Frieira, unha zona moi abrupta que podería servir de fronteira natural na Antigüidade. Sen moito convencemento, A. Tranoy (*op. cit.*) suxeriu a relación do etnónimo co nome actual da serra da Groba. Esta verba, con todo, forma parte do acervo lingüístico galego-portugués, o que matiza a súa relación co etimolóxico co antigo etnónimo (Piel, 1974: Pérez Losada, 2002: 64; Currás Refojos, 2014: 824).

A historia institucional dos *Grouii* é terreo escuro pola circunstancia paradoxal de que, tratándose dende logo dun pobo de grande riqueza e poboación, nunha zona cun aceptábel rexistro epigráfico, non contamos con ningunha referencia das súas institucións, ata que xa no período suevo comezamos a rexistrar bispos tudenses (cfr. §8.9). Este silencio resulta especialmente anómalo no que atinxe aos indicativos da municipalización da zona, o principal baleiro de todo o seu *conuentus* (cfr. §13.4). É obrigado preguntarse, nestas circunstancias, se os *Grouii* non terían pasado a se integraren en réxime de *adtributio* na vida municipal de Braga. Sexa como for, o rico rexistro arqueolóxico das bisbarras que veñen sendo atribuídas aos *Grouii* matiza un chisco esta carencia. Parte da historiografía insiste en que o fulcro deste pobo tería sido orixinalmente o castro de Santa Trega, A Guarda, acotío identificado co pliniano *oppidum Abobrica* (López Cuevillas, 1953: 66; Tranoy, 1981: 67; Rodríguez Colmenero, 1997a: 89); mais coa latinización xurídica este centro tería perdido importancia e o fulcro urbano da *ciuitas* desprazaríase a Tui (Acuña Piñeiro & *al.*, 1998: 886-887; Pérez Losada, 2002: 85). A orixe de Tui sitúase en tres castros: Tui, Arraial e A Granxa, que dende remates do século I d.C. terían declinado a prol do asentamento chairego da vila actual, que no século IV sufriría el tamén un devalo urbano (Pérez Losada, *op. cit.*)

A correspondencia estrutural preconizada nesta tese pode servir para perfeccionar a delimitación da *ciuitas* dos *Grouii*. No período suevo, atopamos a xurisdición local de Tui ocupando *grosso modo* o mesmo espazo diocesano que a súa igrexa vai adoptar logo da separación de Portugal e a aínda posterior perda dos arciprestados da beira norte Lima. É este grande territorio, coñecido no Medievo a título corográfico como terra de *Turonio*, o que cómpre atribuír aos *Grouii*, como a súa mínima herdanza xurisdiccional posíbel (cfr. §§9.8; 10.91). Tal acotación mínima verifica a segunda proposta de A. Rodríguez Colmenero (1997a: 89).

Porén, sabemos que a fragmentación define o devir xeral das estruturas territoriais na nosa Antigüidade (cfr. §12.5), de xeito que resultaría lexítimo sospeitarmos a pose grovia dalgunha bisbarra veciña. Vimos que boa parte da historiografía tende a atribuír aos *Grouii* a bisbarra

natural do Baixo Miño, entendendo este río non coma un límite senón coma un eixo para este pobo. Tal presunción resulta especialmente pertinente de admitirmos que o seu primeiro *caput ciuitatis* fora o castro de Santa Trega, o cal domina a foz do Miño e ficaría periférico verbo ao propio territorio da súa *ciuitas* de ser este río a súa fronteira. Con todo, a hipótese da pose grovia da banda esquerda —portuguesa— do Miño vese empecida polo altar de Vila Mou, Viana do Castelo, no que un grovio do que non consta máis cá súa *origo* e filiación, adicou un voto a Xúpiter (*EE IX*, 268 = *RAP*, 341). Situámonos no antigo arciprestado de Vinha, definido xa como *pagus* en época sueva, que de certo se estendeu dende o Miño ata o Lima (cfr. §§9.8; 10.91), e no que un peregrino grovio non faría constar a súa *origo* se estivese adicando o altar no marco xurisdiccional da súa propia *ciuitas*. Pódense facer as matizacións *ad hoc* que se queiran a este imperativo, pero coído que o máis factíbel é que Vila Mou non pertencese aos *Grouii*, cumprindo xa que logo removerlles a vella terra de Vinha do seu territorio. Definitivamente, o Miño antóllase fronteira para os antigos *Grouii*.

Costatamos por último un castro grovio, o *castellum Uerio* (*CIL II*, 774 = *ILC 34*, nº. 20). A súa correspondencia toponímica, de admitirmos unha alternancia ortográfica, podería facerse co deus lar *Berobreus*, coñecida divindade tutelar do Facho de Donón, moi honrada no Baixo Imperio (vid. v.g. Schattner & al., 2004). Se o *castellum Uerio* tivese algo que ver co castro ou fito topográfico do que deriva o nome deste deus lar (**Berobris*?), cumpriría atribuír a península do Morrazo aos *Grouii*, e por extensión ao *conuentus* bracarense. O río Verdugo tense hoxe como límite convencional entre os *conuentus* de Braga e Lugo, non tendo con todo isto unha base positiva firme. Podemos sinalar que a contorna de Pontevedra, consignada ao parecer como a *ecclesia in uicino de Toruca*, pertencía á xurisdición local de Tui en época sueva (cfr. §10.91). Poida, xa que logo, que esta atribución sueva sexa unha fosilización da vella xurisdición grovia, que tería abranguido a península do Morrazo, antes do seu desdoblamento e posterior atribución á diocese iriense (§10.80). Isto tería pois notábeis consecuencias para a delimitación conventual; pero a afinidade toponímica semella moi feble como para admitir todas estas implicacións potenciais sen reservas. De feito, o *castellum Berio* podería estar tamén relacionado etimoloxicamente no propio río Verdugo.

En suma, a correspondencia estrutural dos *Grouii* pode establecerse coa *ciuitas Tudensis* sueva. Poida, ademais, que a esta atribución mínima se engadise a península do Morrazo, sendo máis difícil a atribución dalgún territorio a sur do Miño (cfr. §§10.80; 10.91).

11.38. *Igaeditani*

Malia levarnos tan lonxe dos límites razoábeis do presente catálogo, non estará de máis incluír unha pequena reflexión arredor dos *Igaeditani* lusitanos, por razón simplemente de casar o noso estudo xeográfico romano co tardo-antigo. Abonde simplemente con salientarmos o rexistro desta comunidade como *municipium* na inscrición da ponte de Alcántara (*CIL II*, 760), e o testemuño expreso dos seus lindeiros setentrionais grazas aos *termini augustales* de Pêro Viseu e Salvador (*AE* 1976, 273; *CIL II*, 460; vid. táboa 5.5a). Localizado o seu *caput ciuitatis* concretamente no importante xacemento de Idanha-a-Velha, a correspondencia estrutural que se lles perfila é, evidentemente, a *Egitania* tardo-antiga (vid. §10.52).

11.39. *Interamici*

O etnónimo *Interamici* conecta unha *ciuitas* galaica a outras de nome análogo: por citar só as máis próximas, no mesmo cuadrante noroccidental da península ibérica, atopamos a asturicense *Interamnium Flauium* e os lusitanos *Interannienses* (§§11.40; 11.63). Foi a mención duns *Interamici* no *Padrão dos povos* entroutras comunidades bracarenses, probabelmente da veciñanza de Chaves, o que motivou a sospeita de que unha *ciuitas* deste nome tivese existido tamén no *conuentus* de Braga (*CIL II*, 2477). Tal sospeita foi verificada

nos anos 1970 coa publicación da estela de Asadur, Maceda (*AE* 1973, 317 = *AFb*, 592), un dos máis relevantes exemplares de epigrafía honorífica galaica, con mención expresa dunha *res p(ublica) Int(eramicorum)*, que situaría esta comunidade dentro dos lindeiros previsíbeis do *conuentus* bracarense.

O rexistro do etnónimo en cuestión na epigrafía romana resulta inapreixábel cando o noso interese se limita agora en concreto aos *Interamici* bracarense. Porén, xa A. Tranoy (1981: 69) soubo discernir o etnónimo galaico dos seus aparentes homónimos: non *Interamnici*, como se pensara ata o daquela, nun comprensíbel esforzo de hiper-corrección, senón *Interamici*, cunha sonante simple. Delimitou así A. Tranoy o *corpus* de *origines* desta *ciuitas*, certamente extenso para os estándares da Galicia, que agora non podemos senón limitarnos a repetir. Todas estas *origines* obran en lápidas funerarias de membros emigrantes da *ciuitas*, curiosamente todos eles varóns, que remataron os seus días nos máis diversos puntos do occidente da península ibérica: Chaves; Cacabelos; Caldas de Reis; Palencia; Cáparra en Extremadura; Arroche, preto de Huelva (*AFb*, 236; *IRPL*e, 222; *CIL* II, 5637; 5765; 826; *ERBC*, 164). Curiosamente, só dous exemplares deste lote de inscricións referencian tamén *castella*, como veremos.

A falta de probas, os *Interamici* tentáronse reducir por criterio defectivo na contorna de Chaves, escolléndose acotío a zona do Tua onde non se conservan probas evidentes da presenza doutra *ciuitas* (López Cuevillas, 1953: 66). A estela de Asadur (*AE* 1973, 317 = *AFb*, 592) veu mudar este panorama, ao documentar unha homenaxe pública da *res publica Interamicorum* que evidentemente tería que conservarse no seu mesmo territorio. Con todo, A. Tranoy (1981: 70) matizou o contributo deste testemuño, ao sospeitar tratarse dunha falsificación do século XVIII, polo que mantivo a redución tradicional no Trás-os-Montes, que repetirán outros estudosos posteriormente (Silva, 1986: 284; Dopico Caínzos & Rodríguez Álvarez, 1993: 398). Os meus coñecementos de epigrafía non me permiten opór un exame rigoroso aos argumentos fornecidos por A. Tranoy, pero non podo deixar de sinalar que estes non son compartidos nos catálogos epigráficos; nin de preguntarme como unha falsificación do século XVIII podería ter rematado de ara do altar maior dunha igrexa —tal é o contexto epigráfico— con vestixios de ocupación cultural recuábeis ata a época visigoda (Rivas Quintas, 1991). Non vexo motivos, en suma, para desbotar a veracidade desta inscrición, e isto implica reducir os *Interamici* na contorna inmediata de Asadur, como por primeira vez defendeu A. Rodríguez Colmenero (1973) e mantén boa parte da historiografía actual (Rodríguez Colmenero, 1977: 30; 1997a: 90; Rivas Fernández & Rivas Quintas, 1990: 576; Le Roux, 1996: 368; Brañas & al., 2007: 541; Redentor, 2017: 82; &c.)³⁵. Se J. C. Rivas Fernández e E. Rivas Quintas (*op. cit.*) optaron concretamente polo val do Medo, A. Rodríguez Colmenero (*op. cit.*), mantendo aparentemente as implicacións da vella restitución do etnónimo, *Interamnici*, pobo “entre ríos”, acótao entre Miño, Sil e Arnoia. Matendo aparentemente esta redución xeral, pero índose un chisco máis lonxe, C. H. Barba Seara e D. Pérez López (2016: 98) veñen de propór recentemente un *caput ciuitatis* para este pobo na cidá de Arnea; mais ao meu ver cómpre desbotar esta hipótese non só polo afastamento verbo a Asadur e o pouco convencemento co que eles mesmos a formulan, senón porque, simplemente, atopamos un mellor candidato para a identificación étnica deste xacemento (*vid.* §11.55).

35 R. Brañas Abad, F. J. González García e C. Parcero Oubiña (*supra cit.*) erran na súa apertada síntese historiográfica, por mor da súa incorrecta localización de Asadur, que levan a preto de Chaves. Sitúan así a A. Tranoy como voz destacada na defensa da redución dos *Interamici* ao abeiro deste documento, e a A. Rodríguez Colmenero na posición contraria, defensor dunha redución preto do Sil, para eles “en el otro extremo de la provincia”. É evidente que Asadur fica precisamente a carón do Sil, non de Chaves; e a bibliografía fornecida arriba verifica que as posturas de A. Tranoy e A. Rodríguez Colmenero verbo á estela de Asadur son xustamente as contrarias ás sintetizadas polos autores discutidos.

Non quero fuxir tampouco da discusión etimolóxica que ten xogado nas interpretacións históricas e eruditas dos *Interamici*. A homofonía, como apuntamos, tende a formular interpretacións dende o latín *inter amnis*, “entre ríos”. Precisamente tal interpretación etimolóxica preconizan J. C. Rivas Fernández e E. Rivas Quintas (1990: 576), postulando que o etnónimo se trataría dunha latinización cuxo substrato céltico ficaría na veciña Ambía, polo seu nido radical *amb-*. Porén, coido que tras a criba etnonímica de A. Tranoy estamos na obriga de interpretar primeiramente o nome deste pobo como un elemento pre-latino. O partícula *inter-* fica ben testemuñada no léxico paleo-hispánico, como ilustra o topónimo *Intercatia*, nome de dúas *póleis*, vácea e orniaca, e dun *castellum* ástur (Ptol., *Geog.*, II, 6, 22; 31; *CIL* XIII, 8098); e malia que nestes casos se especula a confluencia dunha preposición latina sobre unha raíz pre-latina (v.g. Mañanes Pérez, 2014: 26), coido que a frecuencia do testemuño matiza a necesidade perentoria dunha interpretación a través do latín. Antóllase suxestiva, neste senso, a adaptación romance do etnónimo feita por R. Brañas, F. J. González e C. Parcero (2007: 541): “interámicos”, propondo pois unha proparoixitonía etimolóxica. Teríamos así un sufixo adxectivo *-ik-* engadido a un lexema *interam-* que poderíamos latinizar como *interamus*. Pregúntome se, alén da partícula *inter-* —insistindo en que pode ser pre-latina— non teremos tamén un radical asimilábel ao proto-celta **amo-*, “tempo” (Matasović, 2009: 358), que asemade poderíamos confrontar co antropónimo galaico *Pintamus* (v.g. *CIL* II, 2378 = *RAP*, 171).

Se admitimos a estela de Asadur como argumento para a redución dos *Interamici*, podemos sospeitar que preto ficaría o seu *caput ciuitatis*, no que necesariamente se tería erixido a lembranza dunha homenaxe pública. Unha capital, pois, que fica por identificar ao abeiro dun xacemento específico recoñecíbel, pero que de certo nos leva ao limiar do século III de cando data a estela. Trataríase, pois, dun aglomerado secundario, capital dunha *ciuitas* secundaria (cfr. Le Roux, 1996: 368). O que si poderíamos suxerir é algunha relación entre o *caput ciuitatis Interamicorum* e a *mansio Praesidio* (*Ant.*, 428, 5). Porén, antes da latinización a vida política dos *Interamici* foi de certo diferente e o mesmo fulcro da *ciuitas* puido radicar noutro sitio. Emerxe como potencial candidato, adentrándonos na terra de Caldelas, o espazo liminal entre San Xoán de Camba e San Pedro do Burgo, onde emerxe documentación honorífica e/ou viaria de forte contido político: na honra de Nerva en San Xoán no primeiro caso (*CIL* II, 4853), e na de Hadriano (Osaba, 1947) e Antonino Pío (*AFB*, 432) no segundo. A. Rodríguez Colmenero, canda os seus discípulos, teñen empregado estes argumentos para reducir o *caput ciuitatis* dos *Equaesi* (*CAIR*, pp. 372-373), pero na medida en que este pobo se ubica máis plausibelmente noutra bisbarra veciña (cfr. §11.35) e que os *Interamici* son o pobo bracarense testemuñado máis preto desta zona, coido xustificado redirixir ao seu favor as implicacións deste rexistro.

Inclinámonos, en suma, a reducir os *Interamici* na contorna de Asadur, pero fica un elemento de xuízo por tocar, alén da correspondencia estrutural que conscientemente deixei para o remate do apartado. Constatamos, neste senso, dous *castella* interámicos: **Louciocelum* e, plausibelmente, **Callaicum* (*AFB*, 309; 324 = *IRPL*, 222; *ERBC*, 164). Se para o primeiro non coñezo ningún cabo do que turrar para achegar unha redución, do segundo contamos en Laza, non moi lonxe de Asadur, cun teónimo *Bandua Callaicus* (*AE* 1955, 256 = *AFB*, 124), cuxo epíteto deriva evidentemente dun monte ou castro homónimo. Pregúntome, pois, se non se tratará do mesmo castro; e isto equivalería a postular o dominio interámico do val de Laza, a parte máis alta da bacía do Támega. Mais dado que Laza vai nas épocas subseguintes a se situar baixo a dependencia xurisdiccional das potestades do val de Baranceli —e intúo que o mesmo acontecería en época sueva—, cumpriría admitir que xa *Aquae Flaviae*, devanceira desta demarcación, posúe esta bisbarra (cfr. §§9.20; 10.15; 11.5). Non podemos máis ca repararmos en que o dominio interámico da bisbarra, constatado por unha lápida con mención de *origo* castrexa e xa que logo anterior á romanización insitucional

da *ciuitas*, nos leva plausibelmente ao século I d.C., en cuxo albor foi fundada *Aquae Flaviae*. Estes datos suxírennos que os *Interamici* puideron controlar primitivamente o val de Laza, sendo este territorio deducido a prol de *Aquae Flaviae* coa fundación da cidade.

A correspondencia estrutural dos *Interamici* lévanos á igrexa e ceca tardo-antiga que, dun xeito hipotético, temos reducido na mesma zona: *Calapacias* (§10.68).

11.40. *Interannienses, Aruoni, Seareae*

Os *Interannienses* son unha das entidades locais do norte da Lusitania que, pola súa ubicación vindeira á Galecia, propoño incluír neste catálogo. O rexistro do xentilicio, máis ca etnónimo, é estritamente epigráfico, e limitase a unha serie de epitafios de expatriados *Interannienses* en Mérida, amais da mención como *municipium* na inscrición da ponte de Alcántara (respectivamente, *CIL* II, 509-511; 760). A orde relativa da listaxe contida neste último documento semella levar o *municipium Interanniensis* á contorna de Viseu. Precisamente nesta cidade é onde J. de Alarcão (1989a: 305-306) suxire a ubicación exacta do *caput ciuitatis* (na mesma liña, Guerra, 2007: 172).

Porén, unha serie de *termini* achados nas estribacións occidentais do planalto de Viseu complican o noso xuízo. En Silvares, Tondela, un deles documenta un *trifinium* cuxa cara meridional, a que dá ao planalto, menciona aos *Aruoni* (*HEp* 2000, 750). Isto non suporía nada excepcional de non ser porque, sen saírmos do mesmo concello, pero un chisco máis ao sur —e xa que logo máis lonxe de Viseu e máis dentro no pretendido ámbito detes *Aruoni*— o *terminus* de Guardão mencionaría fragmentariamente, segundo as reconstrucións propostas, aos propios *Interannienses* (*HEp* 2006, 541; 1997, 1300b). Isto carrexaría que os *Aruoni* se encrasen no territorio dun moito meirande *municipium Interanniensis*, situación canda menos anómala nos estándares comúns das xurisdicións locais romanas e todas as que coñecemos na Galecia, acotío identificadas con fitos e bisbarras naturais definidas. Por iso, cumpriría valorar preferentemente outras dúas alternativas:

- 1ª. — disimilitude estrutural: os *Aruoni* serían o xentilicio dunha sub-unidade administrativa, nomeadamente un *castellum*, integrada nunha entidade superior, os *Interannienses*;
- 2ª. — diacronismo e/ou variabilidade léxica: *Aruoni* sería un etnónimo pre-romano trocado por *Interannienses* coa municipalización da comunidade.

Mais non son só estes os elementos implicados no problema. O testemuño doutro etnónimo na zona, os *Seareae*, complica aínda máis o asunto. O rexistro deste etnónimo é en extremo fragmentario, pero, na liña dos nosos intereses, curiosamente útil ao estar conformado por tres inscricións rupestres a todas luces equivalentes a *termini* territoriais:

- 1ª. — Silvares, Tondela: H S SEAR (*HEp* 1997, 1300b = 2000, 750);
- 2ª. — Carvalhal de Vermilhães, Vouzela, Viseu: SEAREAS HIC (*HEp* 1997, 752 = *AE* 2001, 1156).
- 3ª. — Nespereira, Cinfães: SEA (Encarnação & Pinho, 2001).

Malia o evidente interese destes documentos e do propio pobo que semellan documentar, os *Seareae* fican aínda fóra dos traballos de catalogación e delimitación de *ciuitates* do actual norte de Portugal. Ao meu saber, só J. L. I. Vaz (2001), responsábel de descifrar e dar coñecer algunhas das epígrafes enumeradas, ten encetado algún esforzo a prol da ubicación deste pobo na xeografía romana da rexión. J. L. I. Vaz interpreta, en concreto, a inscrición de Silvares como un *trifinium*, á luz da isolada secuencia TRI que obra na cara superior, no que entrarían, canda os *Seareae*, os *Ireucoutori* e *Aruoni* citados no mesmo documento. Dado que a mención

dos *Seareae* aparece na cara norte, é alí a onde cómpre levalos. E efectivamente así encadrelamos cos demais fitos recoñecidos: o de Carvalhal de Vermilhãs, que posibelmente marque o límite cos *Interannienses*; e o de Nespereira, xa moito máis ao norte, que faría o propio cos *Paesures* (cfr. §11.57). Con todo, nesta mesma freguesia documéntase un segundo *terminus* con presunta mención dun *Paisiacaico finis* (HEp 2000, 753). Dado que os *Seareae* atopámoslos ben situados tanto a norte como a sur deste lugar, polo outro *terminus* de Vermilhãs e máis o de Silvares, coido que a única solución que ofrecen estes supostos **Paisiacaici*, malia a proposta de J. L. I. Vaz (2001) de os sumar aos etnónimos da bisbarra, é a súa condición de *castellani*, ou sexa, unha entidade sub-local dependente dos propios *Seareae*. A evidente sucesión de sufixos que obra na palabra en cuestión, típica nos xentilicios castrexos pero estraña nos etnónimos galaicos, xeralmente de flexión máis simple, favorecería de feito esta opción tamén dende un criterio lingüístico. De calquera xeito, a mención en singular e caso dativo ou ablativo *Paisiacaico* podería refenciar tamén, simplemente, un propietario; ou mesmo adscribir o documento a calquera outra temática, nomadamente votiva, dada a súa limitada lexibilidade. O que me importa é concluír que os *Seareae* se identifican a todas luces cun territorio significativo que viña ficando baleiro nos estudos ao respecto: toda a zona montañosa que se estende entre o planalto de Viseu e as terras baixas litorais.

Mais voltemos ao *terminus* de Silvares: o que temos aquí é un *trifinium* que adscribe a cara norte aos *Seareae*, a sur aos *Aruoni* e a oeste aos *Ireucoutiori*. Se os demais *termini* dos *Seareae* impoñen a súa condición de entidade étnica, e mesmo a súa grande extensión territorial, a dimensión local, e non a sub-local reducíbel a simples *castella*, dedúcese tamén para os demais. Podemos determinar así, como solución máis plausíbel, que os *Aruoni* equivalen aos *Interannienses*. Pero hai máis: os *Seareae*, malia estaren encravados entre os *municipia Interanniensis* e o *Paesurorum* segundo a inscrición da Ponte de Alcántara, non se citan neste documento. Coido que nestas circunstancias cómpre formular a mesma equivalencia que vimos entre os *Aruoni* e os *Interannienses* cos *Seareae*. Simplemente, o *municipium Interanniensis* sería resultado da fusión de dúas entidades étnicas anteriores: os *Aruoni* e os *Seareae*.

A delimitación destas comunidades vese subordinada aos *termini* tratados. Á luz das entidades étnicas que por outras vías identificamos na rexión, o *terminus* de Guardão marcaría o límite dos *Aruoni* con *Talabriga*, que asemade consideramos herdeira dos *Ireucoutiori* (cfr. §11.65); o de Silvares faría o propio entre estes últimos cos *Aruoni* e *Seareae*; o de Carvalhal de Vermilhãs entre *Aruoni* e *Seareae*; e o de Nespereira, entre *Seareae* e *Paesures* (§11.57). De admitirse a hipótese formulada dunha fusión municipal, os lindeiros identificados para *Aruoni* e *Seareae* pasarían a seren os do *municipium Interanniensis*. Este *municipium* podemos circunscribilo así entre o planalto de Viseu, terra dos *Aruoni*, máis as bisbarras montañas das súas serras occidentais, terra dos *Seareae*. Nestes límites, a leste de Viseu, non quero deixar de mencionar que documentamos o *castellum* máis meridional da área de distribución galaica desta institución: concretamente, a homenaxe duns *castellani Araocelenses* a un particular (AE 1954, 93).

Dentro da solución proposta, a correspondencia estrutural que se perfila para os *Aruoni* é o *Ueseum* suevo; pero non semella aventurado engadirlle as veciñas igrexas de *Submontio*, *Subuerbeno* e *Totela*, e mesmo *Lurbine*, pois ningunha delas contan en termos de congruencia xurisdiccional con ningunha outra atribución máis acada (cfr. §§10.40; 10.43; 10.45-46; 10.49). Para os *Seareae* ficaría *Arauoca*, *Camianos* e *Omina* (§§10.33; 10.35-36). En conxunto, tal sería, unha vez fusionados e municipalizados *Aruoni* e *Seareae*, a correspondencia estrutural do *municipium Interanniensium*.

11.41. *Iriaflauenses*

Iria Flauia áchase, pola súa permanencia toponímica, entre as comunidades de epíteto flaviano máis significativas da Galecia romana. O testemuño da entidade xurídica da Iria romana limitase á súa consignación como *pólis* por Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 23), pero certamente as implicacións deste termo, canda menos na fonte en cuestión, cun uso indiscriminado do mesmo, son moi limitadas (cfr. §7.10). Máis ben é o propio epíteto flaviano o que evidencia a entidade e diferenciación xurídica da comunidade local iriense, con independencia de que este volva limitarse ao testemuño ptolemaico: *Iria Phlaouía*. Sen o epíteto, e impondo nada máis cá súa condición de *mansio*, a localidade cítase tamén nos itinerarios romanos: coa forma correcta *Iria* (*Bar.*, 4) e a deturpada *Tria* ou *Pria* (*Ant.*, 430, 4). Emporiso, o feito de o *Itinerario de barro* de Astorga (*op. cit.*) citar Iria no encabezamento, *uia [Lu]co Augusti ad Iria(m)*, pode terse como un argumento documental complementario da importancia urbana e administrativa da cidade. O testemuño epigráfico do *forum* de Iria (*CIL* II, 2540 = 5626 = *CIRG* I, 12), ao meu ver máis en senso urbanístico do que estatutario (cfr. §7.4), evidencia a dotación desta importante estrutura na cidade, con todas as súas potenciais implicacións políticas.

Ata o 2006, non contabamos para a Iria romana de ningún testemuño de *origo* que permitise referendar a sospeita, dabondo obvia, da súa asociación a unha comunidade civil singularizada. Unha conxectura epigráfica serviu ata entón para suplir esta carencia: a que no seu momento G. Pereira (*CIRG* I, 12-13) aplicou a dúas epígrafes de Padrón, unha delas perdida xa á altura do seu estudo, nas que quixo ler abreviaturas un tanto extravagantes dun mesmo xentilicio: *For(o)i(ri)e(n)ses* e *For(o)irie(n)s(is)*. En realidade, neste segundo caso os editores presenciais da peza consignaran SENATORIE·S ou SENATOR IRIE (*CIL* II, 5629; López Ferreiro, 1898: 366-367), que G. Pereira corrixiu a (*castello*) *Sena For(o)irie(n)s(is)* sobre a simple base dun preconceito: que o testemuño dun *senator* peregrino non sería “aceptable” (*CIRG* I, 13). Dada a banalidade do argumento que motivou unha corrección tan drástica do campo epigráfico coñecido do documento, cómpre manter mellor as lecturas presenciais e a presunción do *senator* iriense (cfr. §8.23). Verbo á segunda epígrafe, o que temos é a secuencia FORI|ESES, que como temos amosado pode ser a abreviatura *for(um)* ou mesmo o seu simple xentivo, sen necesidade de conxecturar unha comunidade de *Foroirienses* na que tanto teimou G. Pereira (§7.4). Ao meu xuízo, a presunción dunha denominación alternativa *Forum Iriensium* para a Iria romana provoca unha contradición manifesta coa súa denominación efectivamente constatada, *Iria Flauia*, por diversas vías:

- 1º. — se pensamos que o *Forum Iriensium* antecedeu a promoción flaviana de Iria, a contradición perfírase co que sabemos dos demais *fora* da Galecia, que emerxen no século II d.C. como consecuencia das transformacións xurídicas e habitacionais post-flavianas (cfr. §7.4);
- 2º. — invertir o razoamento é imposible porque as epígrafes na que se basea o factoido discutido son anteriores ao testemuño ptolemaico de *Iria Flauia* e probabelmente tamén aos propios Flavios;
- 3º. — pensar que *Forum Iriensium* é a denominación do núcleo urbano fronte ao da comunidade que sería *Iria Flauia*, como suxire F. Pérez Losada (2002: 90), oponse ao carácter comunitario que o xentilicio *Foroirienses* ten segundo a conxectura orixinal de G. Pereira;
- 4º. — a solución contraria, unha comunidade civil de *Iria Flauia* coñecida como *Foroirienses* non conta ao meu saber con ningún defensor, antollándose, ao meu ver, canda menos absurda.

En suma, coido que a hipótese dunha denominación comunitaria *Foroirienses* non só non atopa referendo positivo ningún nas fontes, senón que causa unha neta contradición historiográfica que ninguén, nin sequera os seus defensores, se preocupou por explicar. Ao meu ver, coido máis doado pensar que a denominación comunitaria *Foroirienses* non tivese existido nunca.

De feito, como apuntei, dende 2006 contamos por fin cunha referencia de *origo* para *Iria Flavia*, que por suposto non ten nada que ver cos *Foroirienses*. En efecto, a mención dun *Iriaflavie[nsis]* inmigrante nunha lápida achada en Lugo (Álvarez Asorey, 2006 = *HEp* 15, 2006, 250) confirma pola vía da *origo* a entidade xurídica da Iria romana, e permite solventar definitivamente a forma concreta que adoptaría o seu xentilicio, desbotando evidentemente o factoido dos *Foroirienses*.

A historia política da Iria romana vese condicionada por un segundo factoido historiográfico: a dependencia cópora da cidade, presunción fundamentada na interpretación literal e reducionista do reporte ptolemaico, que cita Iria, canda Lugo, entre as *póleis* subseguintes ao enunciado *Kaporōn* (Ptol., *Geog.*, II, 6, 23). Adiqueille a este problema un exhaustivo tratamento específico no apartado correspondente ao citado pobo (§11.32), polo que non me estenderei agora sobre o mesmo; pero si cómpre sintetizar as razóns alegadas para disociar a entidade xurídica da Iria romana da dos *Copori*. O simple feito de constataremos *origines* diferenciadas para cada unha destas comunidades evidencia a súa diferenciación xurídica (cfr. §§11.32; 11.52). Se Ptolomeo adxudicou Iria e Lugo aos *Copori*, cómpre atribuílo ou a un erro —nada excepcional no que atinxe á súa obra— ou ao seu simple interese cartográfico, pois o devandito pobo atopámolo precisamente asentado entre estas dúas cidades.

A única institución que constatamos na Iria romana é un *senator* peregrino mencionado nunha estela hoxe perdida de Padrón (*CIL* II, 5629 = *CIRG* I, 13). Esta figura inscribírase dende logo no entramado constitucional pre-municipal da bisbarra iriense, pero non necesariamente na estrutura da propia comunidade de Iria, embora teña habido tentativas de lla asociar no propio título da institución (cfr. 8.23).

A prehistoria urbana de Iria puido estar condicionada por un establecemento de vixilancia comercial ou militar, a *turris Augusti* (Mela, *Chor.*, III, 11), e que se vén identificando tradicionalmente co local das torres de Oeste. Os achados arqueolóxicos permiten situar a orixe de Iria deica o século I d.C., se cadra mesmo a comezos do mesmo, vivindo a súa etapa álxida entre remates da citada centuria e toda a seguinte, na que tería adquirido un relevante papel redistribuidor de mercadorías na súa contorna supra-local que non perdería ata o século IV (Pérez Losada, 2002: 97-98). A concentración de vestixios romanos en superficie permitiu a F. Pérez Losada (2002: 104-105) acotar o trazado hipotético do aglomerado romano de Iria (*vid.* doc. 11.41); e o achado de lápidas e escultura funeraria (*CIRG* I, 13; 14; 16-17; Rodríguez Pérez & Blanco Sanmartín, 1997) identificaría senllas necrópoles a norte e sueste da cidade, espaxadas probablemente arredor dos seus accesos viarios (Pérez Losada, 2002: 98-99). Como apuntamos, a etapa tardo-antiga semella ter asistido ao devalo canda menos da actividade mercantil de Iria, compensada coa súa ulterior promoción a bispado que condicionaría a importancia política da cidade ata a Idade Media. Emporiso, cos datos dispoñíbeis non podemos determinar o intre da instalación de bispos en Iria, documentados só dende o período suevo-católico (cfr. §8.9).

Fronte a esta historia urbana máis complexa, a orixe de Iria como comunidade política non semella retrotraíbel á súa promoción flaviana. A súa herdanza xurisdiccional non ofrece máis alternativa ca limitala ao arceprelado medieval de Iria, unha simple e ben definida bisbarra natural na foz do Ulla que temos feito coincidir tamén coa *ciuitas* episcopal iriense da Tardoantigüidade (cfr. §§9.3; 10.79); e isto suxire a súa relación non coa Protohistoria étnica particular da rexión, senón cunha xenuína fundación romana. En concreto, o *territorium*

iriense houbo de ser deducido de varias comunidades veciñas en época flaviana, e concretamente dos *Celtici*, *Cileni* e *Copori* (§§11.26-27; 11.32). Isto explicaría a ausencia nas corografías marítimas de época xulio-claudiana dun asentamento tan importante, que dende logo non semella acaído —contra o que se ten escrito— para centrar a capitalidade de ningún dos pobos anteriores pola súa simple posición excéntrica verbo aos mesmos.

11.42. *Lancienses ástures*

Os *Lancienses* contan cun dos mellores rexistros documentais entre as comunidades da *Asturia et Callaecia* romanas, tanto no que respecta á cantidade como á calidade dos seus testemuños. Como tal comunidade, Plinio (*Nat.*, III, 28) cita os *Lancienses* como un dos *populi* do *conuentus Asturum*; Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 28) consigna a *pólis Lankiatoi* na *Astouría*. Malia o nome certamente «étnico» reportado por este último, é evidente que *Lanciensis* non é máis ca un adxectivación xentilicia derivada de *Lancia*, o núcleo principal desta comunidade, citada polas fontes das guerras cántabras (Cas., *Hist.*, LIII, 25; Flor., *Epit.*, II, 33, 57; Oros., VI, 21, 10) e como *mansio Lance* nos itinerarios baixo-romanos (*Ant.*, 395, 3).

A entidade xurídica dos *Lancienses* vese finalmente confirmada polas *origines* epigráficas, suxeitas estas con todo a unha forte ambigüidade por mor da homonimia da *ciuitas* asturicense en cuestión con outras dúas lusitanas, os *Lancienses oppidani* e *transcudani* (vid. §11.43). Inequivocamente ástur é canda menos Xunio Marón, *Lanciensis* homenaxeado en Tarragona onde completou o seu *cursus honorum* (CIL II, 4223 = RIT, 287): a discrepancia provincial semella un criterio dabondo sólido para excluír a opción das *ciuitates* lusitanas homónimas. Se a circunstancia de consignar só o etnónimo, sen engadido de *cognomen*, se admite como característico dos *Lancienses* ástures fronte aos lusitanos, cumpriría engadir canda menos outros dous exemplos de senllas epígrafes de León e Tricio (IRPLe, 166 = 181; CIL II, 2889-2890). Máis difícil resulta computar na mesma categoría unha análoga epígrafe de Villaturiel, onde a mención LANCI aparece isolada entre porcións erosionadas do campo epigráfico (HEp 9, 1999, 411). Xa na Lusitania contamos con outras mencións de *Lancienses* sen *cognomen*, que por simple razón do contexto administrativo se cadra cumpra atribuír ás comunidades homónimas desta provincia (EE IX, 115; Ferreira, 2004: n.º. 38). Finalmente, na propia Galecia contamos cun testemuño de lectura e interpretación incerta: a lápida de Popilio Hirsuto na Pobra de Trives (IRG IV, 119), cunha mención LĀVCI ou LĀNCI que podería facer referencia a calquera das comunidades de *Lancienses*, pero que particularmente coido máis atribuíbel a uns **Lau(n)ci* (cfr. §11.50).

Xa apuntamos que o etnónimo dos *Lancienses* ástures deriva da súa capital *Lancia*. A identificación tradicional e maioritaria deste asentamento é o xacemento arqueolóxico de El Castro de Villasabariego, coñecido de feito oficialmente con este nome (Tranoy, 1981: 48; Mangas Manjarrés, 1996: 29-30). Neste lugar documéntanse niveis de ocupación pre-romanos cada vez mellor coñecidos, pero sobre todo unha floreciente cidade romana, da que cómpre salientar, dentro dos nosos intereses inmediatos, a presenza do seus *forum* e *macellum* (Celis Sánchez & al., 2002). A estes datos súmase a conservación dos microtopónimos Lance e Sollanzo preto de Villasabariego, amais dun *Sublantio castro* ubicado entre os ríos Cea e Esla segundo as crónicas medievais (*Alb.*, XV, 13), apoiando decisivamente a redución estándar descrita (Moralejo Lasso, 1977: 203-210; Rodríguez Sádaba, 1997: 576).

Porén, máis recentemente, N. Santos Yanguas (2004) vén defendendo unha redución alternativa moito máis ao sur, en Las Labraldas, Arrabalde. N. Santos Yanguas alega para isto os restos de muralla do xacemento e o feito de se ter rescatado del ourivaría e unha *moeda da caetra*. Mais o núcleo da súa argumentación é unha conxectura previa: a identificación estrita dos ástures vencidos por Carisio segundo as fontes clásicas (Floro, *Epit.*, II, 33, 54-55; Oros., *Hist.*, VI, 21, 5-6) cos *Zoelae*, de xeito que o seu lugar de acubillo en Lancia logo da derrota

en *Brigiaecum* non podería cadrar con El Castro de Villasabariego, río Elsa arriba; mais si con Las Labradas, no Órbigo, antes das terras dos *Zoelae* (Santos Yanguas, 2004: 84-85). É evidente que todo isto son especulacións do autor, que non atopan apoio nas fontes nin nas interpretacións modernas máis seguidas das guerras cántabras. Todo o demais aducido por N. Santos Yanguas son argumentos defectivos contra Villasabariego: en síntese, a pobreza da súa cultura material pre-romana, da que, sobre todo, os traballos arqueolóxicos non documentaron a presenza de murallas antes da conquista. Por outra banda, segundo información aínda só dispoñíbel en prensa xeneralista, recentes traballos arqueolóxicos en Las Labradas están sacando á luz que o local foi efectivamente escenario dun asedio asociado ás guerras cántabras (Olaya, 2020); e ao parecer isto está levando a algúns arqueólogos a se pasaren á hipótese de N. Santos Yanguas. Pero un feito de armas non demostra a identificación de Lancia, que nas nosas fontes non é só un *oppidum* ástur, senón tamén unha cidade romana. Neste senso, resulta canda menos paradoxal que N. Santos Yanguas empregue a florecente etapa romana de El Castro de Villasabariego como argumento en contra da súa correspondencia con Lancia, dando valor absoluto á referencia de Dión Casio (*Hist.*, LIII, 25, 8) do seu abandono ástur despois da conquista (Santos Yanguas, 2002: 86); dato que se opón ás propias fontes epigráficas desta comunidade, que evidencian por outra vía a súa vitalidade na etapa alto-imperial. Emporiso, o máis grave da alternativa de N. Santos Yanguas é a súa relativización do testemuño viario, afirmando que o *Itinerario de Antonino* impide “en muchos casos trazar el recorrido exacto de las rutas de comunicación que se mencionan o más bien se sugieren” e que en tales circunstancias “alude de forma inconcreta” á *mansio Lance* (Santos Yanguas, 2002: 73). Porén, esta fonte é extremadamente clara á hora de situala na vía de Italia *ad Galleciam* (*Ant.*, 387, 7), despois de *mansiones* tan «difíciles» de identificar coma *Caesaraugusta*, *Calagurra*, *Segesamone* ou a *Lacobriga* vácea, e xusto antes de León (*Ant.*, 392-395). Isto, que converte a opción de El Castro de Villasabariego, a leste de León, en plausíbel, contradí drasticamente a de Las Labradas, a suroeste. Nestas circunstancias, en fin, non atopo motivos para mudar a redución tópica e tradicional de Lancia en Villasabariego, por moito que Las Labradas, segundo parece, se teña revelado un escenario das guerras cántabras.

Verbo á historia política de Lancia, xa estivemos a ver o seu papel destacado nas guerras cántabras, como un dos principais reductos da resistencia ástur (Pérez Vilatela, 2001: 420; Roldán Hervás, 2001: 23). Mais os datos dos que dispomos permiten albiscar unha historia moi familiar, cun florecemento urbano alto-imperial asociábel á municipalización da comunidade en consonancia coa súa adquisición do dereito latino, que houbo de incluír a creación dun foro local (Celis Sánchez & *al.*, 2002: 271-272). En Lancia constatamos expresamente a presenza de *cursus honorum* municipais e da mesma institución municipal máis característica, o duovirato (*CIL* II, 4223 = *RIT*, 287).

Verbo á correspondencia estrutural da Lancia romana, malia levarnos aos mesmos confíns da Galecia tardo-antiga, albiscamos aquí claramente unha igrexa sueva: *Co(ui)anca* (§10.73), localidade que a todas luces xa tería despuntado no Baixo Imperio, pois nos feitos de armas do século V xa non temos noticia de Lancia senón do *Couiacensis castrum* (Hyd., *Chron.*, 186 [179]).

11.43. *Lancienses lusitanos (ocelenses, oppidani, transcudani)*

Na Lusitania documéntase tamén o etnónimo *Lanciensis*, que pola súa adscripción a un territorio non moi afastado da Galecia *stricto sensu*, e sobre todo por se tratar dunha área estudada no tocante á xeografía tardo-antiga, non quero deixar sen tratar no presente catálogo. O rexistro deste conxunto étnico é amplo e dotado dunha certa complexidade: a prol da súa síntese, seguirei esencialmente o exemplar artigo monográfico que A. Guerra (2007) lles ten adicado, cuxo contido me permito reproducir, con algún engádegos puntual, nos anexos desta memoria (táboa 11.43).

Deste rexistro, sabemos canda menos que os *ocelenses* equivalen aos *oppidani*, tratándose de etnónimos esencialmente idénticos a nivel semántico, sendo o primeiro o nome indíxena e o segundo o latinizado. A orde relativa formulada pola mención dos *municipia* dos *Lancienses oppidani* e *transcudani* na inscrición da ponte de Alcántara verbo aos demais etnónimos, canda os *termini* documentados, permiten delimitar con algunha precisión o espazo xurisdiccional destas comunidades. Neste senso, os *Lancienses oppidani* amósansenos ubicados entre os *Tapori* e os *Igaeditani* (cfr. §§11.38; 11.66), no que insistirían os *termini* de Pêro Viseu e Salvador verbo a esta última *ciuitas*. Os *Lancienses transcudani*, pola súa banda, aparecen encravados entre os *Coilarni* e os *Araui* (§§11.7; 11.30). Fóra da arqueoloxía, contamos con algúns outros datos de interese: nomeadamente, o *cognomen transcudani* fai referencia clara ao río Côa (cfr. Guerra, 2007: 173-174, que impugna as dúbidas que teñen xurdido ao respecto); e no alto do Trevim, Lousã, F. P. Curado (2004: 81) propón identificar o fósil toponímico do *trifinium* entre *Conimbrigenses*, *Tapori* e *Lancienses oppidani*. A identificación dos respectivos centros urbanos das fraccións dos *Lancienses* é obxecto de controversia. A. Guerra, canda outros, propón situar o *caput ciuitatis* dos *oppidani* na contorna dunha das ruínas romanas máis emblemáticas de Portugal: a torre de Centocelas, Belmonte, en cuxa contorna se atoparían os vestixios do templo e foro desta cidade (Guerra, 2007: 186ss.; Guerra & Schattner, 2010). En troques, P. C. Carvalho (2011: 324ss.) argumenta que a identificación deste xacemento cunha importante *uilla* romana dista de probar a presenza dun asentamento de meirande envergadura; de xeito que prefere a opción de Orjais, onde hai vestixios dun templo e xa que logo dun edificio público, preto asemade de Teixoso, Covilhã, onde se atopou unha homenaxe pública adicada a un particular por un *duumvir* (Vasconcelos, 1934). En troques, a identificación do *caput ciuitatis* dos *transcudani* en Mileu, Guarda, goza de meirande consenso (Carvalho, 2005: 160-161; 2006: 723-725; 2010: 133; Guerra, 2007: 175).

Coido, con todo, que estas propostas comparten unha eiva na que aparentemente non se ten reparado: admítase con toda razón que o *cognomen transcudanus* fai referencia semántica obrigada a unha comunidade «alén Côa», pero o certo é que ambas as comunidades se veñen situando na mesma beira, a esquerda ou occidental, deste río. Ao meu xuízo, se este *cognomen* serviu para singularizar unha das fraccións deste pobo, entón cumpriría situala na beira do Côa oposta á da outra fracción. E se os *Lancienses oppidani* os temos ben localizados a oeste do Côa, os *transcudani* cumpriría situalos a leste do mesmo río. Nesta liña semella ir de feito o reporte ptolemaico, que adscribe *Lankia Oppidana* a un pobo da meseta, os vetóns (*Geog.*, II, 5, 7), favorecendo unha localización moito máis oriental da que a historiografía estándar vén propugnando. A resolución do problema pasa ao meu ver, pois, por matizar a teimosa redución portuguesa dos *Lancienses transcudani*, a prol dunha delimitación arredor da actual fronteira estatal, e concretamente entre os ríos Côa e Águeda, que marcarían o límite, respectivamente, cos *Lancienses oppidani* e cos *Mirobrigenses*. Non teño, certamente, proposta de redución do *caput ciuitatis* dos *transcudani*; pero nestas circunstancias o dos *oppidani* cumpriría levalo a Mileu, fuxindo da polémica que ten provocado a insistencia, ao meu ver infundada, de buscar un *caput ciuitatis* no montañoso e demostradamente fronteirizo alto Zêzere.

A correspondencia estrutural dos *Lancienses* lusitanos só a podemos ensaiar parcialmente: os *oppidani* fican totalmente fóra do reino suevo cuxa organización local temos estudado a través do *Parroquial*; e mesmo non semella que o espazo ocupado polos *transcudani* tivese sido por inteiro satisfeito nesta fonte. Dende logo, as igrexas de *Coleiua* e *Rodomiro* antóllanse as herdeiras estruturais dos *transcudani*, mais fronte á *ciuitas* romana, non semella que o espazo xurisdiccional de ningunha delas tivese chegado nin segura ata o río Côa (cfr. §§10.44; 10.50).

11.44. *Lapiteae*

Os presuntos *Lapiteae* documéntanse isoladamente nun dos altares do santuario rupestre de Panóias (CIL II, 2395b = Alföldy, 1997 = AFb, 163). Xa expuxemos no seu momento os problemas que atinxen á súa interpretación e a incerteza de os considerar un verdadeiro etnónimo de *ciuitas*. Se cadra por iso, e malia ser esta solución a máis seguida, os presuntos *Lapiteae* apenas aparecen nos estudos de identificación e redución de *ciuitates* galaico-romanas. Sexa como for, o etnónimo proporciónanos un posíbel candidato para unha zona na que non é posíbel identificar ningún outro, e da que non semella haber dúbidas do necesario asento dunha comunidade local. J. de Alarcão (1995-1996; 2004: 35), mesmo sen valorar a posibilidade dos *Lapiteae*, ten defendido a presenza dunha *ciuitas*, para el anónima, nesta mesma bisbarra. Mais xa outros investigadores teñen identificado uns *Lapiteae* ocupando a contorna de Vila Real, entre as serras do Marão e Falperra e o planalto de Alijó (Lemos, 1993: 491; Redentor, 2017: 76). No seu exame lingüístico, C. Búa (1999: 311-312) admitiu o senso etnonímico dos *Lapiteae* de Panóias, suxerindo con todo a posibilidade dun topónimo *plurale tantum*, cognado do *Lapatia kōrou ákron* que documentamos na costa galaica setentrional (Ptol., *Geog.*, II, 6, 4). Con todo, hai quen desbota mesmo que o termo en cuestión referencie realmente a grupo humano ningún (Guerra, 1998: 157-158).

Ao meu xuízo, a suxerencia dunha *ciuitas Lapitearum* non pode saír doadamente do ámbito da hipótese; pero temos evidencia clara de que a contorna do santuario de Panóias, arredor de Vila Real, estivo efectivamente singularizada na Antigüidade como unha entidade local de seu, pois contamos cunha correspondencia estrutural inequívoca no *pagus* suevo de *Pannonias* (cfr. §10.11). En tales circunstancias, a identificación dunha *ciuitas* romana precedente cobra sentido non como mera conxectura, senón como corolario da correspondencia estrutural das entidades locais posteriores da bisbarra. A presenza dunha *ciuitas* singularizada en época romana na contorna inmediata de Vila Real é pois a hipótese máis sensata que podemos formular cos datos dispoñíbeis. A súa denominación como *ciuitas Lapitearum* é só unha hipótese accesoria, xustificada polo testemuño do —presunto— etnónimo. En calquera caso, entre esta correspondencia estrutural mínima e a dos *Bracari* e *Tongobrigenses* (§11.20) albiscamos outro *pagus* suevo, *Aliobrio*, que ao meu ver cómpre atribuírllle tamén á *ciuitas* vila-realense romana, posíbel *Lapitearum*, por simple razón de congruencia xurisdiccional (§10.25).

11.45. *Legio VII Gemina*

Por simple razón da súa importancia no *conuentus* asturicense, decidín incluír este apartado da *legio VII Gemina*, o León romano, malia levarnos ata tan lonxe do noso marco de estudo estrito. Alén do núcleo militar, a significancia civil de León só emerxe en noticias serodias. Comprobamos o seu papel como referencia xeográfica nos itinerarios baixo-romanos, consignando *ad leg(ionem) VII Geminam* o *Itinerario de Antonino* (387; 7-8; 395, 4) e [*uia legio*]n(e) *VII Gemina* o chamado *Itinerario de barro* de Astorga (*Bar.*, 1). Hai que agardar ata a *Notitia dignitatum*, un diploma por outra banda militar, para ter unha alusión estritamente toponímica de León:

Hispaniae: in prouincia [Hispaniae] Callaecia, praefectus legionis septimae geminae, Legione (*Not., Occ.*, XLII, 25-26: ed. Seeck, 1876: 216).

Porén, a documentación escrita que mellor informa da vida civil do León romano ten que ver coa presenza dun seu bispado, compartido entón a todas luces con Astorga, involucrado nas primeiras noticias da implantación eclesiástica cristiá na península ibérica (cfr. §8.9). O bispado leonés referenciase, en efecto, no epistolario de Cibrán de Cartago (*Epist.*, LXVII) e no concilio de Elvira (*Conc. Ilib., subs.*), sendo a todas luces protagonista tamén do concilio

romano de Toledo nas persoas dos filo-priscilianistas Dictinio e Simposio (*Conc. Tol. I, convenientibus episcopis...*).

Malia que León tería nacido como campamento militar xa nas guerras cántabras, é coa dinastía Flavia cando se acantoa no seu local a famosa *legio VII Gemina* (Morillo Cerdán, 1998: 343). Obras de amurallamento baixo-imperiais darían nova dimensión á súa comunidade urbana, na liña das relevantes noticias que comeza haber nese período (Teja Casuso, 1990: 122; Le Roux, 1998: 200; Campomanes Alvaredo, 1998: 1057); embora hai quen matiza a faciana civil deste desenvolvemento (Morillo Cerdán, 1998: 350). Con todo, o testemuño dunha igrexa local cos seus propios bispos informa ben da existencia dunha comunidade civil en León, asentada na súa *canaba*, con independencia de que os vestixios arqueolóxicos poidan ser máis ou menos claros. R. Teja Casuso (*op. cit.*) ten chegado a fundamental na recorrente preposición *ad* que obra non só nos itinerarios, senón na mesma carta de San Cibrán, antes da mención do topónimo militar: referenciárase así un asentamento contiguo á lexión, isto é, a súa *canaba* civil. A epigrafía leonesa ten mesmo aportado un testemuño alto-imperial dun cargo tipicamente municipal: un *lictor*, que identifica a un certo Popilio Repecto na adicatoria funeraria á súa esposa Flavia Cándida (*IRPLe*, 178; cfr. §8.13). O testemuño non é decisivo, pero si ben substancioso: o León romano entraría a todas luces na categoría de *canaba* municipalizada, das que se coñecen outros exemplos no orbe romano, coma coma as dacias *Potaissa* e *Porolissum* ou a mélica *Singidunum* (Kovács, 2013: 132).

A correspondencia estrutural da *Legio* romana é evidentemente a igrexa sueva homónima (cfr. §10.70).

11.46. *Lemaui*

Os *Lemaui* documéntanse na descrición administrativa de Plinio (*Nat.*, III, 28) e nas táboas de Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 25), indistintamente alusivos ao *conuentus* lucense. Esta *ciuitas* conta ademais cunha referencia de *origo* no epitafio dunha parella lemava —ignórase a relación entre eles— expatriada en Astorga (*ERPLe*, 155 = *ILA*, 99). E excepcionalmente entre as *ciuitates* galaicas, constan finalmente un par de unidades militares *Lemauorum* (*CIL* II, 2103; XVI, 73; 157; 161; Bonneville & *al.*, 1988: n.º 7).

A longuíssima conservación coronímica, que chegou á actual terra de Lemos, despexa toda dúbida arredor da redución xeográfica desta *ciuitas* (López Cuevillas, 1953: 56; Tranoy, 1981: 58; Rodríguez Colmenero, 1996: 240; 1997a: 88; Brañas & *al.*, 2007: 537; &c.). O *caput ciuitatis* semella identificarse cun asentamento que Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 25) identifica como *pólis* *Daktónion* e o *Itinerario de Barro* (praca 2) como a *mansio Dactonium*. A. Tranoy (1974: 113; 1981: 58) defendeu asemade outro testemuño serodio do mesmo asentamento, nunha referencia a todas luces corrompida de Hidacio de Chaves:

Pars Gothici exercitus a Sunierico et Nepotiano comitibus ad Gallaeciam directa Sueuuos apud Lucum depraedatur habitantesque Dictyni[um ?]. Ospinione et Ascanio delatoribus spargentibusque ad terrorem propriae uenena perfidiae indagata recurrit ad suos (*Chron.*, 201 [196]: ed. Mommsen, 1894: 31).

Acotío as traducións desta obra quixeron ler *Dictyni* como un antropónimo que iniciaría a nómina de *delatores* que segue á noticia do ataque visigodo contra Lugo. Porén, coido pertinente a corrección de A. Tranoy (*supra cit.*), toda vez que, requirindo do mesmo xeito unha corrección —pois *Dictyni* non concorda con *Ospinione et Ascanio*—, concilia mellor a presenza da preposición copulativa enclítica que a precede (*habitantesque*). Teríamos, pois, a noticia de que, deica o 460, os visigodos saquearon Lugo e *Dictynium*. Non semella certamente que esta poida ser a forma correcta do topónimo, pois tanto Ptolomeo coma o

Itinerario de Barro —este último moi pouco antes da época de Hidacio— consignan dun xeito independente formas que apoian a variante *Dactonium*.

Para a ubicación concreta de *Dactonium* suxeríronse moitas posibilidades. A. Tranoy (1981: 58) recolleu Chantada; a aldea de Diciona en San Pedro do Incio; Monforte (opción que mantén Novo Güisán, 2000: 57); e San Vicente de Castellós, Pantón. A importancia arqueolóxica desta última localidade e a súa concordancia coas distancias do *Itinerario de Barro* ten posto ao seu favor á historiografía máis recente (Pérez Losada, 2002: 278ss.; Costa García, 2010: 141). Outra referencia xeográfica antiga que se considerou para este pobo foi o río Cabe, que frei M. Sarmiento (ed. López Peláez, 1897: 46) cría relacionado co río *Chalybe* evocado por Xustino (*Epit.*, XLIV, 3, 8-9); pero evidentemente todo isto é moi movedizo.

Se por algo destaca a *ciuitas Lemauorum*, para a que non contamos con referencia insitucional ningunha —de descontarmos a súa explícita referencia como *populus* por Plinio e dunha súa *pólis* por Ptolomeo—, é pola súa particular participación no exército romano. Que se saiba, os lemapos aportaron ao Imperio unha unidade de infantaría e outra de cabalaría, sendo esta última xa de seu unha singularidade na Galecia, rexión na que a militancia nos *auxilia* se realizou sobre todo no eido da infantaría, arredor do que insisten as antigas noticias etnográficas arredor dos usos bélicos dos seus pobos (cfr. Diod., *Hist.*, V, 34, 6; Str., *Geog.*, III, 3, 5). Xa F. López Cuevillas albiscou nisto un efecto do particular contexto topográfico da *ciuitas*:

Vivían los lemapos en el valle de Lemos, que de ellos tomó su nombre, y que es una comarca muy llana y a propósito por tanto para ser patria de buenos jinetes como los que formaban la unidad militar [*ala I Lemauorum*] (López Cuevillas, 1953: 56).

A cabalaría dos lemapos semella a todas luces motivada tamén pola súa veciñanza cos ástures, entre os que si se documentan con meirande frecuencia os usos ecuestres, que puideron ter exercido naqueles algunha influencia cultural. Mais se traio agora a colación o exército lemapo non é para afondarmos na súa interesante tradición militar, senón, dentro dos obxectivos estritos desta tese, polas súas notábeis implicacións na constitución política da *ciuitas Lemauorum* e nas súas relacións co Imperio. Ao meu ver, o aporte local lemapo, fronte ao conventual que polo común albiscamos no resto da Galecia, revélase perante todo como un efecto da súa particular relación co poder romano: unha relación que probablemente outorgou a este pobo algún tipo de inmunidade, permitíndolles militar pola súa conta no exército. Nisto insiste o eventual apelativo *ciuium Romanorum* das unidades lemapas, indubidoso síntoma da romanización xurídica da *ciuitas*.

Verbo á correspondencia estrutural dos *Lemaui*, cómpre fornecer canda menos o espazo que temos atribuído á igrexa sueva de *Uerugio*; e para quen non acepte esta redución, estritamente hipotética, as correspondentes terras medievais de Licín, Amandi e Lemos (cfr. §§9.4; 10.60). Mais coido que os lemapos da Antigüidade tiveron que rebordar amplamente estes lindeiros, pois en caso contrario resultaríalles difícil aportar as dúas unidades militares que lles documentamos: con certeza tratouse dunha das *ciuitates* de meirande peso da Galecia, e isto suxírenos unha base territorial consistente. Con certeza, non podemos ampliar os lindeiros deste pobo deica o norte, onde se atopaban os *Seurri*; nin deica o leste, onde batemos coa ástur *ciuitas Lougeiorum*; nin deica o sur, pois á beira esquerda do Sil se estendía xa o *conuentus* bracarense (§§11.39; 11.49; 11.61). A única opción viábel é o oeste; e isto é o mesmo a suxerir que os lemapos rebordasen a beira dereita do Miño, un espazo opaco ás nosas fontes tardo-antigas, polo que cómpre formular unha correspondencia medieval: as terras de Asma, Dorra e Ventosa, que non contan con outras atribucións mellores entre as *ciuitates* veciñas de época romana (§9.4).

11.47. *Leuni, Seurbi*

Dúas entidades étnicas, *Leuni* e *Seurbi*, documéntanse isoladamente na corografía marítima de Plinio (*Nat.*, IV, 112), a propósito da costa do *conuentus* bracarense, citadas unha despois da outra e franqueadas no texto pola mención precedente do Miño e as subsecuentes do *Bracarum oppidum Augusta* e do Limia. Con tan poucos elementos da listaxe pliniana podemos comprobar o seu escaso rigor no que respecta á orde xeográfica, pois evidentemente, de norte a sur, o Limia cae antes ca Braga. Non se pode, xa que logo, sacar unha información unívoca deste texto polo simple lugar no que son citadas tales comunidades. Dende K. Müller (1883: 164, n47.9) suxeriuse a relación dos *Leuni* en concreto cos *Loubainoi* ptolemaicos (Ptol., *Geog.*, II, 6, 47), o que podería aplicarllles todo canto se ten dito sobre estoutro pobo, do que tampouco se sabe moito. Con todo, no presente catálogo optamos por unha redución dos *Loubainoi* moi no interior do *conuentus* bracarense (cfr. §11.51), non resultando pertinente pois identificalos cos *Leuni* que nos ocupan agora, dos que o único que sabemos é que caerían preto da costa, cando non na costa mesma. Se desbotamos o paralelo dos *Loubainoi*, obtemos que o rexistro dos *Leuni* se limita á mesma única referencia pliniana que cita tamén aos *Seurbi*. Está claro, en fin, que *Leuni* e *Seurbi* aparecen ligados no seu único testemuño; e o seu estudo, en consecuencia, ha de se efectuar conxuntamente.

Malia o ambiguo da orde pliniana, como amosamos, tal é o único argumento existente para a redución xeográfica destes pobos, e de feito toda a historiografía ten asumido dalgún xeito as súas implicacións aparentes. Tense así situado sempre a *Leuni* e *Seurbi* a sur do Miño, embora con significativas variantes na súa concreción, que acotío se evita, salientando simplemente a incerteza que arrodea a estes pobos (Argote, 1738: 52; López Cuevillas, 1953: 66; Rodríguez Colmenero, 1977: 27; Tranoy, 1981: 70; 73; Silva, 1986: 270; Alarcão, 1998a: 53; Brañas & *al.*, 2007: 541; Redentor, 2017: 83; &c.). Das concrecións existentes, podemos salientar a J. de Alarcão (*op. cit.*), quen, na longa estela do padre H. C. de Argote (*op. cit.*) que xa situara aos dous pobos entre Limia e Miño, conxecturou que os *Leuni* serían costeiros e os *Seurbi* interiores. Esta postura implica asumir que a corografía pliniana deixase sen atribuír ningunha entidade étnica ao espazo comprendido entre o Limia e Braga, o cal se antolla insólito dada a súa exhaustividade canda menos no resto da Galecia; e incongruente na medida en que se admite tamén que para o espazo a norte do Lima se chegan a citar pobos do interior (cfr. §11.34). É indiscutíbel que a listaxe pliniana cite pobos interiores, pero que neste caso o faga deixando un espazo en branco na costa antóllase canda menos estraño. Coido, xa que logo, que o espazo potencial para a redución dos *Leuni* e *Seurbi* non se limita ao comprendido entre o Miño e o Limia, senón que cómpre ampliálo ata Braga, ou máis ben ata o Cávado, xusto antes desta cidade que de certo podemos excluírlles. E poderíamos mesmo sospeitar un espazo potencial meirande, ata o mesmo Douro —situando, por exemplo, os *Seurbi* a sur de Braga—, se non fose porque as fontes das que dispomos insisten en que a beira norte deste río seguía pertencendo aos *Bracari*, con independencia de que a meirande parte da historiografía sitúe aquí a uns *Callaeci* epónimos... en cuxo caso tamén cumpriría excluírllelo (§§11.20; 11.24). En suma, o espazo potencial ao que atérmonos esténdese entre Miño e Cávado: o mesmo que por certo ten suxerido A. Rodríguez Colmenero na súa cartografía (*vid. doc. 3.7a*).

Aínda postulando este principio como opción máis verosímil, seguimos sen pronunciármonos arredor do espazo ocupado por cada pobo, cuxa fronteira podemos conxectar tanto latitudinal como lonxitudinal. Ao meu ver, hai tres razóns que inclinan a balanza a prol da primeira opción, que imporía, loxicamente, unha fronteira entrambos os pobos no Limia:

- 1ª. — este río aparece nas fontes clásicas como un dos fíto xeográficos máis salientábeis da Galecia, como un auténtico espazo de fronteira que ben podería atopar o seu

contrapunto na territorialidade etno-política local da zona (cfr. App., *Iber.*, 72);

2ª. — o bispado de Tui definiuse ata o Pleno Medievo a norte do mesmo río, e as raíces desta delimitación son perceptíbeis dende época sueva (cfr. §§9.8; 10.91-97);

3ª. — aínda no Alto Medievo atopamos o Limia como un fito delimitador dos arcediagados e *territoria* locais adxacentes (cfr. §§9.3; 9.8).

En suma, coido que como hipótese razoábel podemos partir de que o Limia separase aos *Leuni* dos *Seurbi*, que por simple razón da orde pliniana cómpre situar respectivamente a norte e a sur deste río. Os *Leuni* estenderíanse así entre o Miño e o Limia; e os *Seurbi* entre o Limia e o Cávado.

Sobre esta base, resta simplemente a repararmos na correspondencia estrutural destes pobos con demarcacións posteriores. O *Leuni* identificaríanse canda menos co *pagus* suevo de *Quinia*, que de seu ocupou todo o espazo costeiro que atribuímos a este pobo (cfr. §10.96). Porén, este espazo é moi reducido e os *Leuni* foron de certo veciños de entidades étnicas moi amplas coma os *Grouii* e os *Bracari* (§§11.20; 11.37), e os propios *Seurbi* cuxa atribución mínima resulta tamén meirande. Por iso, non podemos senón engadir-lles os *pagi* de *Cauda* e *Cartase*, ampliando o seu ámbito de asentamento deica o interior (§§10.95; 10.97). Os *Seurbi*, pola súa banda, correspóndense á mesma zona cás igrexas suevas nas que identificamos *Cerecis* e *Agilio* (§§10.2; 10.8).

11.48. *Limici*

Os *Limici* constitúen unha das comunidades mellor documentadas, en todos os aspectos — literario, epigráfico; e polo que a nós nos importa, institucional—, da Galecia romana, e por suposto do seu *conuentus* bracarense. O etnónimo aparece xa nas fontes clásicas: Plinio (*Nat.*, III, 28) citaos entre as *ciuitates* do citado *conuentus*; Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 43) asígnalles ademais unha *pólis*, o *phóros Limikōn* (**Forum Limicorum*); e se consideramos clásico a Hidacio de Chaves (*Chron.*, 1), el mesmo se presenta na súa obra como natural da *Lemica ciuitas*. A epigrafía incrementa excepcionalmente este rexistro, tanto en cantidade como en temas. Constatamos así os *Limici* no *Padrão dos povos*, participando canda outras dez *ciuitates* na construción da ponte do Tâmega de Chaves; e en Nocelo de Pena, Sarreaus, onde fixeron constar a súa denominación constitucional, *ciuitas Limicorum*, en senllas homenaxes imperiais a Antonino Pío (*CIL* II, 2516-2517). A. Tranoy (1981: 71) recolle no seu *corpus* un altar, achado tamén en Nocelo de Pena (*IRG* IV, 1) con lectura [*I*]ari(bus) *ciuita[tis] | Li[m](icorum)*, pero dende aquela A. Rodríguez Colmenero (*AFb*, 156) ten mudado convincentemente esta interpretación —en parte por motivos iconográficos— a prol de *matri(bus) ciuita[tis] [pr(o)] | Amace Aui[te]*, polo que a —triple— deidade en cuestión, aínda con certeza tutelar dos *Limici*, non recibiría o etnónimo como apelido.

Emporiso, a categoría máis ampla de testemuños, na que os *Limici* superan a calquera outra comunidade da Galecia, son as *origines* dos seus emigrantes, sempre varóns; consignadas, como acostuma a nosa epigrafía, esencialmente en lápidas; pero tamén nun caso excepcional nun *cursus honorum*: o do límico Flavio Sabino en Tarragona, onde foi *flamen* provincial despois de *duumvir* na súa patria (*CIL* II, 4215 = *RIT*, 276). Xa o *corpus* reunido por A. Tranoy (1981: 70-71) é amplísimo, e aínda así cumprirá aumentalo sensibelmente. Citarei sucintamente, pois, os demais testemuños; todos eles de tema funerario. O máis próximo, no seu mesmo *conuentus*, é unha lápida de Fiães, Valpaços (*CIL* II, 2496 = *AFb*, 375); todos os demais lévannos fóra da Galecia. Non moi lonxe, en São João da Pesqueira e Vila do Touro, Sabugal, contamos con senllos epitafios (*CIL* II, 434; Vasconcelos, 1927-1929: n.º. 1). Na mesma Lusitania, pero xa no *conuentus* emeritense, documentamos outros tres: Oliva de Plasencia, Zarza de Granadilla e San Vicente de Alcántara (*CIL* II, 827; *AFb*, 322; Esteban Ortega & Redondo Rodríguez, 2014). Máis lonxe, na meseta sur, atopamos outros

dous: un en Alcalá de Henares e outro en Las Valeras, Cuenca (*CIL* II, 3034; 3182); e en Guissona, Cataluña, outro máis (*IRC* II, 74). Finalmente, a Bética proporciona outro auténtico núcleo de lápidas límicas: unha en Antequera e todas as demais na contorna de Huelva, verdadeiro polo inmigratorio para esta *ciuitas* (*CIL* II, 2049; 4963; 5353; *AFb*, 326-327).

A presenza etimolóxica no etnónimo dos *Limici* do mesmo radical *lim-* do río Limia constitúe un argumento unívoco para a súa redución, valorado dende o mesmo emerxer dos estudos humanísticos, embora en orixe limitados á tendencia *pro domo sua* de cada erudito. Os portugueses tenderon así a identificalo co baixo val do Lima (v.g. Argote, 1738: 128), e esta foi verdadeiramente unha opción xustificábel moito tempo, á luz da *mansio Limia* documentada entre Braga e Tui, que evidentemente caería preto de Ponte de Lima (*Ant.*, 429, 6). Porén, a reunión e análise do rexistro epigráfico, cos miliarios erguidos pola *ciuitas Limicorum* na contorna de Sarreus, non tardou en evidenciar o seu asentamento no tramo máis alto do río (Macías, 1904: 20-21; López Cuevillas, 1953: 67; Tranoy, 1981: 70-71; Rodríguez Colmenero, 1997a: 90; Brañas & *al.*, 2007: 541; &c.). Aínda admitindo esta redución, A. C. F. da Silva non quixo desbotar a pose límica de máis tramos do val do Limia, deica a costa a parte portuguesa do río:

Não poderá ser liminarmente excluída a possibilidade de um certo domínio em direcção ao litoral, se nos quisermos servir do critério da menção da *origo*, sem referência de unidade superior, dos *Talabrigenses* de Estorãos, Ponte de Lima (Silva, 1986: 283).

Refírese A. C. F. Silva a un altar adicado por unha *Talabrigensis* nesta localidade do baixo Lima (*AE* 1952, 65 = *RAP*, 207), en consonancia co *castellum Talabriga* documentado para os *Limici* (*CILA* I, 24; *AFb*, 326). Con todo, como xa asentara A. Tranoy (1981: 302) e recoñece no mesmo lugar o propio A. C. F. da Silva (1986: 383, n261), a *origo Talabrigensis* é civil e non castrexa, de xeito que resulta máis oportuno interpretala como unha peregrina da lusitana *ciuitas Talabrigensis* máis do que unha límica (cfr. §11.65). É por iso que non temos datos que realmente imponían unha proxección territorial dos *Limici* alén da alta Limia, e de feito podemos desbotar esta posibilidade na medida en que xa no último tramo galego do río batemos cos *Quarquerni* (§11.58).

Os datos dos que dispomos, con dúas homenaxes imperiais e unha adicación á divindade pública das *matres ciuitatis* en Nocelo de Pena, identificaría co seu castro, a Cidá de monte do Viso, a *caput ciuitatis* dos *Limici* (Macías, 1904: 26; Tranoy, 1981: 71). Con todo, o desenvolvemento a longo do século II d.C. dun aglomerado secundario romano en Xinzo de Limia fai pensar que este o remataría substituíndo como fulcro político da comunidade (Xusto Rodríguez, 1998: 1301; Pérez Losada, 2002: 225). Resulta tentador, pois, asociarmos este xacemento ao *Forum Limicorum*, fulcro de orixe netamente mercantil que remataría por acadar funcións políticas. O troco capitalino, de se producir, non foi inmediato, pois con certeza o *Forum Limicorum* e o despunte urbano dos niveles romanos de Xinzo se sitúan no século II, na mesma época na que aínda se facían homenaxes públicas en Nocelo de Pena, datadas á altura do 140 d.C. Precisamente ao século II apunta tamén a homenaxe ao *flamen* provincial de orixe límica Flavio Sabino, que chegou a este cargo logo de ter sido *duumvir* na súa patria (*CIL* II, 4215 = *RIT*, 276). Isto evidencia a rápida adaptación das estruturas romanas na *ciuitas Limicorum*, que xa no século II tería instaurado un réxime municipal propio.

Mais os *Limici* destacan tamén no que respecta á súa etapa pre-municipal, sendo significativamente, grazas á súa ampla emigración constatada, o pobo galaico con máis *castella* coñecidos, con ata seis rexistros:

- 1º. — *Arcuce* (Vasconcelos, 1920);
- 2º. — *Berense* (*CIL* II, 5353);

3º. — *Elapiiocelo* (Esteban Ortega & Redondo Rodríguez, 2014);

4º. — *Liui* (CIL II, 2496);

5º. — *Talabriga* (CILA I, 24; AFb, 326);

6º. — o só hipotético *Cisco*, citado dun xeito anómalo por ter a marca de *castellum* subsecuente e non precedente ao presunto topónimo (AFb, 341).

Non é doado, e menos ca doado unívoco, identificar estes *castella* na toponimia posterior. Recoñezo non ter afondado moito neste asunto e apenas suxerirei algunhas posibilidades. Ao meu xuízo, a máis notábel é *Berense*, do que non atopei correspondencias actuais, pero si, ben máis significativamente, unha sueva: o *pagus Berese* (Par., I, 26). Semella atractiva a súa relación coa divindade, evidentemente de carácter tópico, *tutella Berisi* honrada nun altar de Paderne de Allariz (AE 1981, 537 = AFb, 75); mais a distancia, e non tanto espacial como estrutural, como veremos, semella dabondo ampla como para desbotarmos esta relación. O topónimo, de feito, é común nos castros galaicos: aínda en Salas, Asturias, atopamos outro *castellum Beriso* (CIL II, 5739 = ERA, 17); de xeito que non sería estraño que o de Paderne sexa outro castro de topónimo afín, pero diferente, do da Limia. As demais posibilidades de identificación resultan máis especulativas: *Elapiiocelo* podería ser o propio Nocelo de Pena, tras a perda e engadido do seu composto inicial; *Arcuce* podería ser Piñeira de Arcos, Sandiás. Certamente tales propostas resultan moi discutíbeis, pero coido que tamén teñen implicacións interesantes: a primeira aportaríanos o nome do castro que foi capital dos *Limici*; a segunda pode afinar a avaliación xurisdiccional deste pobo, como imos ver agora.

A correspondencia estrutural dos *Limici* identificámola grazas ao *castellum Berense* co *pagus* suevo *Berese*; asemade reducíbel á contorna nuclear da Limia alto-medieval, o *territorium Salar* (cfr. §§9.6; 10.18). Vimos comprobando nos chanzos precedentes da nosa reconstrución xeográfica que nesta zona da actual Galiza meridional o curso dos ríos definiu primitivamente, antes da eclosión burguesa pleno-medieval, todo o artellamente xurisdiccional. O Limia foi límite entre o *territorium Salar* e os antigos arcediagados de Sadur e Seoane; e máis a norte o Arnoia cumpriu o mesmo papel. Sabemos que o Limia constituíu un fito xeográfico claro tamén na Protohistoria e Antigüidade, e de feito o empregamos como delimitación para os pobos do seu curso baixo (§11.47). Esta condición pode ser, con todo, matizada para o seu curso alto, onde o cauce é máis estreito e as implicacións das fontes romanas menos evidentes. Por iso, na medida en que discernimos algunha afinidade toponímica entre o *castellum Arcuce* e a actual parroquia de Piñeira de Arcos, a norte do Limia, emerxe a sospeita de que os *Limici* tivesen abranguido ambas as beiras deste río, como de feito se adoita concibir na historiografía que nos precede. É por iso que engadirei o ámbito do antigo arciprestado de Seoane, que identificamos co *pagus Supelegio* suevo (§10.21), ao seu máis claro herdeiro institucional *Berese*: tal é a correspondencia estrutural que se perfila para os *Limici*.

11.49. *Lougei*

A *ciuitas Lougeiorum* destaca no noso catálogo étnico pola circunstancia singular de se documentar por un tipo moi concreto e excepcional de fonte, *tesserae hospitales*. Son dúas as implicadas: en primeiro lugar, a *táboa do Courel* documenta a un susarro acolléndose a un pacto de hospitalidade cos *castellani Toletenses*, identificados como *Lougei* (IRPLu, 55); e pola súa banda a chamada *tabula Lougeiorum* rexistraría o pacto desta *ciuitas*, identificada agora *ex gente Asturum*, co probábel gobernador provincial da *Hispania citerior*, Caio Asinio Galo (AE 1984, 553).

O testemuño circunstancial dos *Lougei*, dependente de dúas descubertas epigráficas excepcionais da segunda metade do século XX, ten motivado a súa elusión case constante nas numerosas tentativas de catalogación e localización de *ciuitates* galaico-romanas; un eido de

estudo, como sabemos, moi anquilosado nos seus métodos, obxectivos e resultados (cfr. §3.7). A isto engádase a insólita elusión do pobo —malia evidentemente coñecelo (cfr. *IRPLu*, 55)— por A. Tranoy (1981), que motivou que a investigación posterior, acotío mera recensionadora da súa *Galice romaine*, non lle adicase tampouco unha grande atención. Nestas circunstancias, contamos con todo cun exemplar e xa andado artigo monográfico do padre N. Ares Vázquez (1991) que malia ter sido tristemente soslaiado pola investigación máis académica, podemos considerar o mellor estudo de cantos se teñen encetado para a redución deste pobo. Partindo da mención dos *castellani Toletenses* na *táboa do Courel* e mediando un louvável traballo de campo, N. Ares Vázquez deu coa potencial pegada toponímica desta antiga entidade sub-local, nun monte Toledo no termo municipal de Oencia, no actual extremo occidental do Bierzo. O presunto achado do documento no monte Cido, na parroquia de Esperante, O Courel, debuxaría para el unha área de asentamento dos *Lougei* ao longo das serras que hoxe conforman os lindeiros administrativos orientais da actual Galiza.

Porén, N. Ares Vázquez era máis un erudito afeccionado do que un investigador profesional, e malia a excepcional calidade dos seus estudos, estes, inxustamente, non tiveron a influencia que merecían nunha Academia acotío pechada autocomplacentemente sobre si mesma. A investigación académica tardou anos en admitir a resposta clara e eficaz que N. Ares Vázquez ofrecía en 1991. Así, a *Tabula Imperii Romani*, publicada en Galiza baixo os auspicios de G. Pereira, postulou a localización errónea deste pobo no Bierzo central (*TIR*, k-29, p. 67), namentres que ubicaba os veciños *Susarri* no Courel, relación que hoxe sabemos que cómpre invertir (cfr. §11.63). Foi A. Rodríguez Colmenero o primeiro investigador académico que repensou a localización dos *Lougei* na liña que xa abrira N. Ares Vázquez, proponendo a súa ubicación intermedia entre os *Seurri* e *Lemaui* lucenses, por unha banda, e a ástur *Bergidum* pola outra (Rodríguez Colmenero, 1997a: 223; 2000). Para el, en oposición á achega de N. Ares Vázquez, o *castellum Toletum* cumpriría ubicalo na contorna do lugar de achado da *táboa do Courel*, namentres que a *ciuitas Lougeiorum* se estendería “tal vez ya desde el valle del Valcarce”, o que desta volta resultaría paradoxalmente complementario á identificación do monte Toledo feita polo anterior (Rodríguez Colmenero, 2000: 34).

Ao meu ver, as tímidas discrepancias existentes nas tentativas de acotación xeográfica dos *Lougei* débense á mera atención parcial dos elementos de xuízo dispoñíbeis, eiva na que entra por certo a desatención do exemplar traballo de N. Ares Vázquez. Perante unha identificación toponímica tan satisfactoria coma a que el atopou para os *castellani Toletenses* no monte Toledo, Oencia, e na ausencia de todo argumento en contra, coido que non hai máis alternativa ca asumila. É certo que a derivación romance galego-portuguesa estándar dun *castellum* **Toletum* debería de ter producido a caída a sonante lateral intervocálica (-l- > ø); mais o feito de as ortografías epigráficas non sempre ser exactas, amais de nos mover no tan diverso bloque oriental do noso dominio lingüístico, en vindeiro contacto co dominio ástur-leonés con mantención das sonantes intervocálicas, probabelmente obste toda excusa deste tipo. E se temos en conta a discrepancia xeográfica, a unha beira e outra do Courel, do pretendido lugar de achado da *táboa* no monte Cido co monte Toledo asociábel aos *castellani Toletenses*, o citado documento emerxe como indicio ineludíbel do *caput ciuitatis* dos *Lougei* como un lugar diferente ao *castellum* **Toletum* e ubicado na vertente galega da serra.

Verbo á historia política dos *Lougei*, cómpre sinalar que o seu rexistro se limita ás postrimerías da súa conquista, a todas luces coincidente coas guerras cántabras. A teoría arredor da redución do monte Medulio no monte Cido daríalle a este pobo un papel francamente relevante no devandito conflito; mais o que principalmente nos interesa é que nas décadas seguintes, na temperá etapa xulio-claudiana do dominio romano, os *Lougei* apórtannos un par de documentos xurídicos de excepción, as famosas *tesserae* das que nos vimos ocupando, que nos debuxan en detalle o artellamento pre-municipal deste pobo. O réxime do *castellum* e as institucións peregrinas dos *legatus* e *magistratus* apórtannos dúas

claves raramente dispoñíbeis no precario rexistro documental dos pobos da Galecia: un incipiente artellamento republicano, sobre a base dunha forte descohesión constitucional (cfr. §§8.12; 8.15). Porén, avanzado o dominio romano, o rexistro dos *Lougei* enmudece: nada sabemos do seu artellamento municipal, o que nos fai sospeitar a súa atribución institucional a algún dos *municipia* da contorna, nomeadamente os dos Bierzo, en réxime de *adtributio*.

Os datos cos que dispomos e as solucións que vimos propoñendo preconizan dúas atribucións xeográficas para os *Lougei*: os montes Cido e Toledo. En época sueva, identificamos os corónimos *Laure* e *Cauarcos* como cadansúa correspondencia xurisdiccional (cfr. §§10.58; 10.103). Mais tales entidades tardo-antigas son discontinuas. Dous candidatos emerxen para motivar a súa necesaria cohesión xurisdiccional: a terra de Quiroga e o antigo arciprestado de Valcarce. Mais na medida en que este último o temos atribuído á igrexa sueva de *Bergido* por imperativos documentais, o único candidato posíbel é a terra de Quiroga, *Carioca* no Parroquial (§10.56). Do mesmo xeito, a norte de *Laure* atopamos un espazo, os Ancares e o val do Navia, opaco ás nosas fontes tardo-antigas, pero probabelmente ástur en época romana, que cumpriría ao meu ver atribuír tamén aos *Lougei*, arredondando así a norte do monte Cido a súa potencial área de asentamento (§9.9).

11.50. **Luanci*, *Louankoí*, **Lau(n)ci*?

Os *Louankoí*, latinizados **Luanci*, testemuñanse isoladamente por Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 45) entroutras localizacións do *conuentus* bracarense, a propósito da súa *pólis Meroúa* que tampouco conta con referencias complementarias, canda menos non evidentes. Cómpre sinalar que unha certa ambigüidade etnonímica arrodea a este pobo, pois a forma grega orixinal Λουαγκοί, cuxa transcripción convencional é *Louankoí*, podería adaptarse tamén como *Louagkoí*. É un problema semellante aos ástures Λουγγόνες, cuxa transcripción convencional sería *Loungónes* pero grazas a fontes complementarias sabemos que cómpre non aplicarlles a regra ortográfica grega para a nasal velar (-γκ- > -nk-): grego *Louggónes*, latín *Luggones* (cfr. §11.53). Neste caso a secuencia -gk-, insólita no noso rexistro paleo-lingüístico, favorece a transcripción convencional, pero certamente non a confirma.

En parte por isto, mais non nunha relación de completa dependencia, antóllase plausible a correspondencia dos *Louankoí* ptolemaicos e a *origo* consignada na magnífica lápida de Popilio Hirsuto na Pobra de Trives (*AE* 1903, 236 = *IRG* IV, 119). Esta *origo* presenta unha evidente ligatura que se ten lido convencionalmente L̄ANCI, interpretándose como *Lanci(cum)* ou *Lanci(ensis)*, o que suxeriría algunha relación cos *Lancienses*, nome de varias *ciuitates* ástures e lusitanas (cfr. §§11.42-43). Porén, tal atribución aos *Lancienses* constitúe toda unha anomalía, pois o epitafio contén tamén a referencia a un *castellum* e calquera das *ciuitates* coñecidas deste nome afástase considerabelmente da área de distribución coñecida desta institución (Fernández Calo, 2016a: 106). O certo é que a mesma ligatura epigráfica presenta outra lectura igual de admisíbel, L̄AVCI, que, xa se interpretase como *Lauci(ensis)* ou *Lau(n)ci(ensis)*, contería un radical ineludibelmente asimilábel, coa salvedade da dirección do diptongo, cos *Louankoí* ou *Louagkoí* ptolemaicos, galaicos bracarenses. Nesta *origo* poderíamos ter, xa que logo, a latinización dun etnónimo orixinal reconstruíbel como **Lau(n)ci*, asimilábel en definitiva aos *Louankoí* ptolemaicos.

Dada a infiabilidade das coordenadas ptolemaicas, os *Louankoí* veñen engrosando a nómina de pobos de incerta redución xeográfica, sendo particularmente tímidas as tentativas a este respecto, que adoitan limitarse a recoñecer total incerteza (López Cuevillas, 1953: 67; Rodríguez Colmenero, 1977: 31; Tranoy, 1981: 71; Brañas & al., 2007: 541; &c.). Isto non dá máis valor ás achegas que se teñen enfrontado de verdade co problema, que non saíron do ámbito da extrema especulación. Así, J. de Alarcão (2004: 346) ten suxerido a ubicación de *Meroúa Louankōn* no val do Vez pola remotísima posibilidade de que o altar de Rio de Moinhos, Arcos de Valdevez, a referenciase nunha liña practicamente ilexíbel:

Caro | *cons(eruatori) Q(uintus) P(- - -) M(erua ?)* || TVCIN|TI[- - -]II|V || IAM | *l(ibens) l(aetus) d(edit)* (RAP, 44).

En realidade, a reconstrución previsíbel desa liña pasaría pola continuación da onomástica do adicante. É pois, moi pouco probábel que o texto contivese nese punto unha referencia civil e/ou topográfica; pero de contelo, a probabilidade de que o M conservado tivese que facer referencia a *Meroua* deviría en extremo remota. Mais se, como vemos, contra toda evidencia, quixeramos seguir postulando a referencia a *Meroúa* neste texto, un adicante que no val do Vez consignase a súa procedencia desta cidade, dificultaría máis do que apoiaría a ubicación desta no val do Vez, pois a *ciuitas* non adoita consignarse *intra ciuitatem*. Semellante proposta sitúanos, xa que logo, perante un abraiante cúmulo de improbabilidades. Por outra banda, tamén se mollou cunha ubicación para os *Luanci* A. Rodríguez Colmenero na súa cartografía, que optou polo interior do *conuentus*, acotándoos entre o Limia e o Cávado (*vid.* doc. 3.7a); pero esta só é unha redución por descarte, motivada a encher un mapa, sen ningún valor en si mesma.

Os paralelos toponímicos do etnónimo son extremadamente escasos, aínda admitindo a dobre variante —e sub-variantes— *Lua(n)ci* e *Lau(n)ci*. Na nosa coronimia local medieval, apenas podemos fornecer o paralelo de Lougares, terra a leste de Tui (cfr. §9.8). Emporiso, contamos con outro argumento toponímico alternativo: a propia *pólis* deste pobo, *Meroúa*. Os paralelos potenciais son amplos pero incertos: xa K. Müller (1883: 164, n45.5) suxeriu Mereira na bacía do Tua; máis afíns antóllanse as dúas aldeas de Merouzo ao sur do termo municipal de Ourense ou Merouço ao leste de Braga, amais de Meroucinhos en Santo Tirso e Merouços e Mouços en Vila Real. Por suposto, cumpriría engadir todos os topónimos Mera: no ámbito do antigo *conuentus* bracarense atopei senllos exemplos nos concellos de Godim e Covelo. Este último, de feito a parroquia de San Martiño de Barcia de Mera, lévanos á contorna inmediata de Lougares. Lamentabelmente, a correspondencia de Lougares, que podería aportar como vemos uns afastados pero en certa medida satisfactorios paralelos toponímicos tanto para o pobo como para a *pólis*, pertenceu con seguridade ao *uicinum* tudense en época sueva, polo que a súa atribución romana non semella poder arredarse da *ciuitas* antecesora de Tui, a dos *Grouii* (cfr. §§10.91; 11.37).

Emporiso, contamos aínda con outro paralelo coronímico anterior aos que vimos manexando: o *pagus Merobrio* suevo, que semella encaixar co topónimo da *pólis* *Meroúa*. Por un criterio defectivo, pero coido que convincente, no que entrou por certo a evidencia etnónica de época romana, ubicamos este *pagus* en Trás-os-Montes, e concretamente no arcediagado bracarense medieval de Montenegro (*vid.* apéndice 1; §§9.20; 10.17), onde mesmo se identifica unha potencial herdanza toponímica: a freguesía de Émeres. Tal é a redución xeográfica, e correspondencia estrutural, que propoño para os hipotéticos *Lau(n)ci*; precisamente unha área, a bacía superior do Tua, na que nunca se identificara dun xeito firme ningunha *ciuitas*, e que mesmo viña sendo o caixón de xastre para as ubicacións por descarte doutros etnónimos desubicados. Sirva, pois, para os *Lau(n)ci*.

11.51. **Lubaeni, Loubainoi*

Os *Loubainoi*, latinizados **Lubaeni*, son un dos pobos documentados singularizadamente por Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 47), que lles asigna a *pólis Kámbaiton*, a propósito da súa descrición do *conuentus* bracarense. Dada a falta de datos complementarios e os problemas que atinxen ás coordenadas ptolemaicas (cfr. §5.2), os *Loubainoi* veñen a engrosaren a nómina de pobos bracarenses de localización incerta (López Cuevillas, 1953: 68; Tranoy, 1981: 71; Brañas & *al.*, 2007: 540; &c.).

Algunhas achegas propuxeron certas afinidades fonéticas que poderían incrementar os escasos elementos de xuízo existentes. Así, dende K. Müller (1883: 164, n47.9) suxeriuse a

súa relación cos *Leuni* plinianos (Plin., *Nat.*, IV, 112), o que podería levalos deica a costa bracarense e comportar aplicarlles todo canto se sabe e/ou se discute arredor destoutro pobo (cfr. §11.47). Esta hipótese foi moi aceptada tempo atrás (v.g. López Cuevillas, *op. cit.*), pero hai tamén ben tempo que a historiografía tende a desbotala por falta de argumentos alén da afastada afinidade fonética (Rodríguez Colmenero, 1977: 27; Tranoy, *op. cit.*). Pola súa banda, A. Guerra (1998: 504) valorou a afinidade entre o etnónimo e o epíteto das *nymphae Lupianae* honradas nun altar de Tagilde, Vizela (*CIL* II 6288 = *RAP* 229; Redentor, 2017b: n.º. 129). Esta proposta foi xa criticada por J. de Alarcão (2001: 38) sobre a base de que nesta zona se situaría unha suposta *ciuitas Oculis*, o que complicaría a identificación duns *Lubaeni* cuxa capital, a dicir de Ptolomeo, sería *Kámbaiton*. Particularmente hei de sinalar que non semella haber unha base firme para postular a condición de *ciuitas* romana para o local de *Oculis*, pero que esta bisbarra houbo de pertencer nalgún intre aos *Bracari*, a vulgar polas implicacións do seu *castellum* **Durbedum* (cfr. §11.20). Evidentemente, a raíz *lup-* é o suficientemente común como para matizarmos toda redución dos *Lubaeni* fundamentada na simple afinidade fonética. Outro tanto hemos de apuntar para a hipótese de J. de Alarcão (2001: 38), que prefere valorar outra afinidade fonética ao abeiro da medieval *uilla Liuari* ou *Luiuan*, hoxe Livão, lugar da freguesia de Laje, Vila Verde (*DC*, n.ºs. 81; 420). A etimoloxía deste topónimo, *uilla Libanii* ou se acaso *Liuanii*, semella dabondo clara, resultando difícil enxergar nela algunha implicación para a redución dos *Lubaeni*. Menos podemos dicir do contributo que A. Rodríguez Colmenero ten aportado a esta cuestión cos seus materiais cartográficos (*vid. doc.* 3.7a), nos que os *Lubaeni* aparecen ubicados pola terra de Basto, suxerencia na que non albiscamos máis cá vontade deste investigador de encher o seu mapa.

Ao meu xuízo, o mellor criterio do que dispomos é a afinidade toponímica da *pólis Kámbaiton*, que obviamente, a través da súa forma latina *Cambaetum*, tería que derivar en algo semellante a “Cambedo”. O topónimo non é excepcional pero tampouco frecuente: no norte de Portugal atopámolo nos concellos de Chaves e Vieira (Alarcão, 2001: 37), localidades que poden ser atribuídas sen grandes reparos a *Aquae Flaviae* e *Bracara Augusta* (cfr. §§11.5; 11.20). Porén, preto do primeiro, Cambedo da Raia, na beira galega da fronteira, na parroquia de Vilaza, Monterrei, atopamos un castro de Lobarzán que chegou a ser castelo cabeza de terra no Pleno Medioevo (§9.20), e que garda unha raíz claramente afín ao do pobo que estamos a pescudar. Isto non tería ningunha implicación pola cotidianidade que esta raíz, se cadra etimoloxicamente alusiva ao lobo, amosa na nosa toponimia; mais a confluencia dun topónimo asimilábel ao pobo que estamos a pescudar (Lobarzán) e outro directamente correspondente á súa presunta capital (Cambedo), se cadra si que teña algún valor á hora de dilucidarmos o noso problema. Mais J. de Alarcão, que tamén valorou a posibilidade de Cambedo da Raia como redución da *Kámbaiton* lubena, desbotouna en base a dous empezos:

Nessa área não poderemos situar os *Lubaeni*, porque, nela, o miliário de Ruivães *CIL* II, 4785 marca a milha XLIII a partir de Chaves. O território, ficaria, pois, na área de influência de *Aquae Flaviae*; se aí se situava alguma *civitas*, deveria encontrar-se referida no Padrão dos Povos da ponte de Chaves. Ora os *Lubaeni* não figuram nesta inscrição (Alarcão, 2001: 38).

Non creo que ningún destes empezos sexa definitivo, pois a distancia viaria podería implicar que a zona ficase baixo a influencia de Chaves baixo outras formas diferentes á simple dependencia xurisdiccional: por exemplo, a *adtributio* municipal da comunidade asentada nesta zona, ou ben o simple control e/ou mantemento da vía por parte das autoridades flavienses. A elusión no *Padrão* podería deberse a non teren participado na construción da ponte que esta epígrafe rememora, sen que isto desbote a súa mesma veciñanza. Porén, malia que vexo razóns para manter a hipótese con independencia dos obstáculos observados por J. de Alarcão, coído que hai base para formulala mesmo admitindo

a súa postura para cada un destes obstáculos: que as inmediacións de Cambedo da Raia —e de Lobarzán— formaron parte da *ciuitas* flaviense. Esta é, de feito, unha imposición da herdanza xurisdiccional de *Aquae Flaviae*, devanceira do extenso territorio de Baronceli —e antes, se cadra, de *Turico*— que de certo abrangueu Cambedo da Raia e Lobarzán (cfr. §§9.20; 10.15).

A miña hipótese é, simplemente, que nos *Loubainoi* teñamos unha comunidade anterior á fundación de *Aquae Flaviae*, en cuxo *municipium* foi integrada. E a prol desta hipótese temos un indicio moi evidente: malia todas as tentativas de corrección *ad hoc* de Ptolomeo, este, única fonte dos *Loubainoi*, non consignou *Aquae Flaviae* nas súas táboas (cfr. §11.5). É evidente que Ptolomeo se nutriu de fontes moi anteriores a el, e precisamente isto está a suxerir o seu rexistro isolado dos *Loubainoi* e a súa anómala elusión de *Aquae Flaviae*.

As abas sudorientais da serra do Larouco que estamos a propór para os *Loubainoi* semellan ter sido efectivamente un fulcro dunha importante colectividade castrexa antes da fundación de Chaves, cos seus grandes castros de Saceda e de San Millán da Xironda, etiquetados como *oppida* por A. González Ruibal (2006-2007: 336). Moi preto, na Cerca-Muro de Búbal, unha recente prospección arqueolóxica vén de identificar unha grande estrutura ovalada isolada atribuíbel probabelmente a funcións cerimoniais, descuberta da que aínda só contamos cunha nota de prensa cunha, ao meu ver, errónea atribución étnica (Anónimo, 2019; cfr. §11.5). Este fulcro poboacional alleo ao val do Támega, declinado a partires da latinización xurídica sen máis substituto posíbel cá relativamente afastada Chaves, constitúe de seu un indicio favorábel á grande transformación política da bisbarra, e á definición de novas relacións xurídicas entre os vales da contorna a prol da nova cidade flaviense. Os topónimos de Cambedo e Lobarzán suxírennos que aquela vella poboación castrexa que pasou a constituír a nova comunidade non foi senón a dos *Loubainoi* ptolemaicos.

A correspondencia estrutural que emerxe para os *Loubainoi* é a propia *Aquae Flaviae* na que terían sido integrados (§11.5), e máis adiante o *pagus Turico* suevo (§10.15). Non quero deixar de matizar, iso si, a posibilidade de que foran tamén outras comunidades, alén dos *Loubainoi*, as que tivesen constituído o substrato étnico de *Aquae Flaviae*, polo que cumpriría non asumir *a priori* unha equivalencia exacta destes coas entidades diacrónicas coas que vimos de conectalos.

11.52. *Lucenses*

A identidade civil do Lugo romano antóllase unha sospeita dabondo obvia para a que foi unha das principais cidades galaicas do seu tempo, pero unicamente se verifica á luz dun só tipo de testemuños: as *origines* civís, na medida en que o solitario contrapunto literario dos *Loukēnsioi* ptolemaicos fan clara referencia ao *conuentus*, non á *ciuitas* (Ptol., *Geog.*, II, 6, 22).

Malia tan escasa riqueza a nivel temático, o rexistro en cuestión resulta certamente abondoso, embora non sempre seguro. Como *origines* incertas temos así todas as que remiten a patria do homenaxeado, en ablativo, *Luco*, que poderían facer ou non referencia ao noso *Lucus Augusti*: cómpre citar nesta categoría epígrafes achadas na británica Chester (*RIB*, 535), a xermana Mainz (*CIL* XIII, 6882; 7013), a panónica *Carnutum* (*AE* 1929, 196), a dálmata Zadar (*CIL* III, 2911), e as méxicas Kovin e Sopište (*CIL* XIII, 1653; *AE* 1984, 760). Unha excepción a esta incerteza é ao meu ver a lápida do lexionario Riburinio Fusco, achado na númida Tazoult-Lambèse, cuxa onomástica contén a raíz *rebur-*, moi popular na antroponimia galaica (*CIL* VIII, 3226). Na mesma incerteza cás anteriores situamos as referencias ao xentilicio *Lucensis*, case nunca completo: así acontece no epitafio dun certo Atio Esdópeles, se cadra *n[atione Lu]l[ce(n)sis]*, finado na mauritana *Tocolosida* (*AE* 1992, 1940); e máis nun LVC que cumpriría ler *Luc(ensis)*, homenaxeado no longuíssimo *tropaeum Traiani* de Adamclisi por perecer en acción de guerra, ficando anónimo pola erosión do

documento (*CIL* III, 14214). Doutro xénero é a incerteza da homenaxe de Xulio Sereniano Adoptivo en Tarragona, definido *ex Lucen(sium)* (*RIT*, 284): esta *origo* fai referencia inequívoca ao noso Lugo, o único de importancia administrativa da *Hispania citerior*, pois o homenaxeado accedeu ao flaminado provincial por ter completado o *cursus honorum* na súa patria que loxicamente caería na mesma provincia... Porén, dado o insólito xenitivo plural reconstruído, imposto pola preposición *ex*, poida que se trate dunha *origo* conventual, *ex (conuentus) Lucen(sium)*, facendo referencia pois a unha *ciuitas* lucense que non necesariamente tería que ser Lugo (cfr. §8.7). Nestas circunstancias, só as *origines* con referencia completa a *Lucus Augusti*, que non deixan de seren numerosas, supoñen probas seguras de individuos pertencentes ao corpo civil do Lugo romano. Cômpre citarmos nesta categoría o caso lucense de Cerecio Capitón (Gómez Vila, 2009: n.º. 72), insólita *origo intra ciuitatem* e unha das poucas claras da Galesia; amais doutros moitos ao longo do Imperio: Bonn (*CIL* XIII, 8059), Mainz (*ibid.*, 6978; 7011), Budapest (*AE* 2010, 1283), e as dálmatas Drniš e Ervenik (*CIL* III, 9834; 13251). Podemos afirmar, en suma, que a entidade civil do Lugo romano fica perfectamente testemuñada polas fontes da época, xustificando unha lectura *Lucus Augusti* para a *ciuitas* e —malia ningún testemuño específico demostralo expresamente — *Lucenses* para o *populus*.

Semella obvio, e as fontes manexadas así o confirman, que a comunidade política do Lugo romano incorreu en homonimia coa identificación administrativa do seu *conuentus*. No caso de Lugo a homonimia foi máis forte do que nas súas homólogas Braga e Astorga, que diferenciaron ata certo punto os *Bracaraugustani* e *Asturicenses* como comunidades locais dos *Bracari* e *Astures* como identificacións conventuais; embora nestes dous casos a homonimia semella ter actuado sobre outras *ciuitates* secundarias (cfr. §§11.11-12; 11.20). No que a Lugo respecta, o *conuentus* denominouse *Lucensis*, coma o xenitivo da cidade (Plin., *Nat.*, III, 28), embora tamén semella aparecer como xenitivo de plural: *Lucensium* (*RIT*, 284). Nas unidades militares lucenses tamén figura deste xeito, apelidando multitude de *cohortes Lucensium* que obviamente foron recrutadas polo *conuentus* enteiro e non só pola capital augustea (cfr. Santos Yanguas, 1988).

Alén das *origines* e da información estritamente relativa ao seu *conuentus*, o Lugo romano documéntase en itinerarios (*Ant.*, 424, 7; 430, 8; *Bar.*, 4), miliarios (v.g. *IRPLu*, 95) e diplomas militares (*Not.*, *Occ.*, XLII, 29), o que complementa o rexistro da súa entidade urbana que, en época romana, é sinónimo de entidade política. Nesta liña, a famosa muralla da cidade, sobre a que voltaremos, supón por si soa unha proba inequívoca da súa significancia como comunidade política, independentemente de que a obra se debese á iniciativa imperial ou á local (*vid.* §13.5).

Entre as fontes do Lugo romano, Ptolomeo merece unha atención individualizada. As implicacións político-administrativas da súa obra resultan sempre pouco fiábeis, e no caso de Lugo en meirande medida, malia o que a historiografía contemporánea semella ter mantido polo común unha postura de asunción acrítica pouco xustificábel. En primeiro lugar, como xa temos visto, Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 22) consigna o apelativo *Loukênsioi* como un auténtico caixón de xastre no que semella incluír todas aquelas localidades do *conuentus* orfas doutra atribución étnica da mesma pasaxe; o que de seu evidencia a inconsistencia de toda lectura en termos absolutos das súas táboas, nas que se mestura todo tipo de asentamentos baixo a mesma categoría de *póleis*, adscritas a entidades étnicas de proxección local como a entidades administrativas e corográficas supra-locais. Por suposto, *Loúkos Augoústou* cítase como *pólis* na súa obra, pero paradoxalmente non na epígrafe correspondente aos *Loukênsioi* senón, canda *Iría Phlaouía*, na dos *Káporoi* (Ptol., *Geog.*, II, 6, 23). Con independencia de que este reporte teña sido asumido acriticamente pola meirande parte da historiografía, unhas cidades de promoción imperial coma Lugo e Iria de ningún xeito poderían depender dunha comunidade indíxena coma os *Copori*; obviedade que por certo fica confirmada polo feito de

testemuñarse expresamente a entidade xurídica diferenciada das tres comunidades en cuestión polas súas respectivas *origines* constatadas (cfr. §§11.32; 11.41). Poida, iso si, que parte do territorio lucense fose deducido dos *Copori* na súa fundación, como tamén doutras comunidades veciñas coma os *Seurri* e *Uarri* (§§11.33; 11.61). A razón de Ptolomeo atribuír Lugo e Iria aos *Copori* puido ser tanto un simple erro pola súa parte ou a intención de ubicar este pobo nunha posición intermedia entre estas dúas cidades no mapa, como efectivamente o constatamos (§11.32).

Sendo a historia urbana de Lugo unha cuestión colateral para o noso máis estrito interese institucionalista, aproveito para reproducir a superficial síntese do problema que xa teño desenvolvido noutro traballo previo ao respecto (Fernández Calo, 2018a: 98). Por unha súa adicación a Xúpiter na cidade (*AE* 1993, 1030), téndese a atribuír —embora sen ningunha certeza (cfr. Dopico Caínzos, 2013: 84, n4)— a fundación de Lugo ao legado augusteo Paulo Fabio Máximo, acontecemento que caería deica o 15-13 a.C., se cadra como un campamento militar activo durante as guerras cántabras (Rodríguez Colmenero, 1997a: 168; Morillo Cerdán, 1998: 345; González Fernández & Carreño Gascón, 1998: 1173; Suárez Piñeiro, 2006: 170; 2006-2008: 312-313; &c.). O topónimo fai evidentemente referencia a unha fraga sagrada ou *lucus*, resultando xa que logo suxestiva a precedencia dalgún santuario indíxena no local previo á fundación augustea, sospeita arredor da que teñen especulado estudos recentes (v.g. García Quintela & Santos Estévez, 2008), pero dificilmente verificábel (Dopico Caínzos, 2013: 88). A localización de Lugo resposta a un interese estratéxico de control das vías de comunicación naturais de todo o futuro *conuentus* —especialmente do propio río Miño—, sen esquecer a presenza de afloramentos termais e a súa potencialidade agrícola en relación a outras áreas de valor estratéxico semellante (González Fernández & Carreño Gascón, 1998: 1172; Arias Vilas, 1998: 1209; Suárez Piñeiro, 2006-2008: 313; Dopico Caínzos, 2013: 88). Verbo á trama urbana, semella ter sido tipicamente romana, en orixe cos respectivos *cardo* e *decumanus*, amplamente degradados co tempo. Con isto xa entramos no eido das institucións locais, pois nalgún punto presúmese o asentamento da curia municipal (Suárez Piñeiro, 2006-2008). Na segunda metade do século III, a trama urbana cidade compáctase a prol das obras de fortificación da cidade (González Fernández & Carreño Gascón, 1998: 1179ss.; Suárez Piñeiro, 2006-2008: 314; Fernández Calo, 2017a: 28-29; 2018a: 160-164).

As institucións locais do Lugo romano comezan a emerxer para nós no período alto-imperial, da dinastía Flavia en adiante, non documentándose ningunha para a época temperá —xulio-claudiana— da cidade, o que impide determinar sobre seguro o seu estatuto constitucional. Con todo, non semella haber dúbidas razoábeis de que este fose o municipal: Lugo como *municipium* de dereito latino dende moito antes da latinización xeral flaviana (cfr. §11.52). Os poucos datos dos que dispomos despois deste fito confirman o estatuto municipal de Lugo. Documentamos, en efecto, o *ordo decurionum* local, grazas a un seu *decretum* que obra nunha lápida achada na cidade, lamentabelmente hoxe perdida (*CIL* II, 2582 = *IRG* II, 75 = *IRPLu*, 24; *vid.* §8.18); e por suposto o flaminado, de carácter conventual pero que cómpre incardinar a un tempo, por simple contexto urbano, entre as institucións locais da cidade (§8.10).

Lugo é a única das grandes cidades do noroeste hispano para a que non se documenta a tribo Quirina, emblema da municipalización flaviana, a non ser que Xulio Adoptivo, lucense homenaxeado en Tarragona cuxa problemática xa comentamos, o fose especificamente da cidade e non xenericamente do *conuentus* (*RIT*, 284). Contamos, pola contra, cun testemuño claro da tribo Galeria grazas ao epitafio do lugués Reburino Fusco en Tazoult-Lambèse (*CIL* VIII, 3226), no que redunda a lápida de Valerio Galeno en Sopište (*AE* 1984, 760), embora neste caso a asociación co noso Lugo —que no primeiro verificamos pola onomástica— non estea tan clara. Da tribo Pomptina, en troques, era o lexionario Quinto Lonxinio, procedente dun *Lucus* que podería ser, ou non, o noso (*RIB*, 535; asume extracción lucense Santos

Yanguas, 1988: 221). Contamos, en suma, cun rexistro escaso e inseguro, pero que dende logo suxire que a cidadanía *per honorem* do Lugo romano se materializou a través da tribo Galeria, o que a diferenciaria do resto da Gallaecia e do común na península ibérica. Resulta, neste senso, interesante sinalar que en todo o *conuentus* lucense o único membro da tribo Quirina é a de Xulio Adoptivo, de *ciuitas* incerta, o que podería suxerir, alén da lene municipalización da rexión, a influencia do singular estatuto municipal de Lugo entre as comunidades da contorna.

Alén das tribos cívicas, a ampla nómina de lugueses constatados nas lexións romanas (*CIL* III, 13251; XIII, 6978; 8059; *AE* 2010, 1283) evidencia a difusión da cidadanía romana na comunidade civil de Lugo; o que redonda nas sospeitas arredor do seu carácter municipal antigo, ao suxerir o mecanismo —a concesión da cidadanía *per honorem* aos maxistrados saíntes— que explicaría tal circunstancia. A comunidade civil de Lugo, iso si, participou no exército romano tamén nos *auxilia* do seu *conuentus*, como constata expresamente a lápida de Flavos, militante na *cohors I Lucensium* en Drniš, Dalmacia (*CIL* III, 9834).

Verbo á correspondencia estrutural do Lugo romano, ignorándose todo dato específico de época tardo-antiga, non podemos senón suxerir como mínimo a súa herdanza no *Suburbium* alto-medieval lucense (§10.3). O topónimo denota un certo arcaísmo e diferénciao dende logo dos coutos urbanos que van emerxer a partires de entón, polo que podería favorecer a hipótese de ter fosilizado, canda menos a nivel corográfico, a xurisdición rural do Lugo romano. Con todo, a grande extensión territorial documentada para todas as demais grandes cidades imperiais da Gallaecia (§§11.5; 11.12; 11.20) invita a ampliar tamén a de Lugo. O único candidato posíbel, dadas as atribucións étnicas firmes que arrodean a cidade a norte, oeste e sur (§§11.33; 11.61), é o *territorium Bollandio*, a leste (§10.3).

11.53. *Luggones arganticaeni (et alií)*

Embora un tanto afastado da nosa área de estudo estricta, o etnónimo *Luggones* fai referencia a un conxunto de comunidades locais ástures que coido cumprido incluír no presente catálogo. O rexistro epigráfico consta dunha adicación votiva dos *Luggoni Arganticaeni* en Villaviciosa, Asturias (*ERA*, 11); dous marcos do *pratum cohortis IIII Gallorum* coa *ciuitas Luggonum* en Soto de la Vega, León (*IRPLe*, 310-311); e unha mención fragmentaria, *Asturu(m) et | Luggonu(m)*, en Piloña, Asturias, no límite conventual, o que probablemente o identifique cun *terminus* referencial do *conuentus* e da *ciuitas* (*ERA*, 62). No rexistro literario atopamos a Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 33), con mención dunha *pólis Pailóntion Louggónōn*; pero tamén doutra *pólis Argentéola Astourōn* (II, 6, 28), documentada complementariamente polos itinerarios romanos con mención de *Argentiolum* e *Argentolium* (*Ant.*, 423, 4; *Bar.*, 4), encadrelábel co *cognomen Arganticaeni* que vimos nun dos documentos. Con todo, veremos que esta analoxía fonética non agocha ningunha relación entre tales entidades.

Este rexistro permite identificar canda menos dúas *ciuitates Luggonum*: unha no leste da actual Asturias, os *Luggones arganticaeni*, que marcarían precisamente o extremo nordoriental do *conuentus* asturicense; e outra na meseta, sen que se coñeza o nome concreto, polo que en adiante os denominarei a título provisorio *Luggones augustani* por se trataren dunha comunidade a sur das serras cantábricas e xa que logo da *Asturia augustana* (cfr. *Plin.*, *Nat.*, III, 28). Nestas circunstancias, os lugares de Argandenes e Belancio, Piloña, véñense revelando unha herdanza toponímica clave dos *Luggones arganticaeni* e da súa *pólis Pailóntion* (Tranoy, 1981: 49). Da advocación local de Xúpiter do altar de Villaviciosa, *Tabalienus*, suxeriuse algunha relación con Taballes, Bimenes (Alarcos Llorach 1961-1962: 34). O mesmo cumpriría apuntar do etnónimo Llugones, Siero, pola súa relación co propio etnónimo xeral, e mesmo de Lugo de la Llanera. Todo isto circunscribiría os *Luggones arganticaeni* nun amplo espazo da metade oriental da *Asturia transmontana*, do Nalón ao

Sella (Alarcos Llorach, 1961-1962; Diego Santos, 1979: 24; Tranoy, 1981: 49; Arnau Basteiro, 1988: 138-141; Mangas Majarrés, 1996: 53; Santos Yanguas, 2006: 139; &c.).

Malia que en Beloncio contamos cun castro que podería ser o lugar físico da *pólis* ptolemaica, o certo é que non amosa grandes mudanzas urbanas relacionábeis coa romanización, e a historiografía insiste en que o *Luggones arganticaeni* terían mantido un poboamento disperso durante todo o dominio romano (Mangas Majarrés, 1996: 53; Santos Yanguas, 2006: 139). Porén, esta premisa haina que matizar na medida en que no mesmo territorio potencialmente lugón atopamos outro importante fulcro referencial: o *oppidum Noega* (Mela, *Chor.*, III, 1, 13; Plin., *Nat.*, IV, 111). Coincidente con pouca marxe de erro co importante xacemento da Campa Torres (Maya, 1998: 957-958; Rodá, 1998: 278; Ruíz Gutiérrez, 2001: 241), os traballos arqueolóxicos demostran ter centralizado toda a rexión oriental da actual Asturias, embora sufrir un abandono alto-imperial como consecuencia da revitalización do veciño xacemento de Cimadevila, Xixón, nun proceso que se revertería, en sentido contrario, na Tardoantigüidade (Mangas Manjarrés, 1996: 54; Maya, 1998: 968-969; Fernández Ochoa, 1998: 1119). Coido que, lonxe de establecer diferenzas entrambos os xacementos xixonese, ao non haber evidencia da súa pertenza discrepante a *ciuitates* diferentes, cumpriría admitir que *Noega* se tratase dun asentamento polinuclear que, segundo a época, basculou entre Campa Torres e Cimadevila. Sexa como for, a importancia destes xacementos ten levado a postular o papel de *Noega* como fulcro administrativo romano da *Asturia transmontana* (Fernández de Córdoba Pérez, 2001: 343). A resposta, con todo, semella máis simple: en *Noega* —que podemos identificar co dobre asentamento xixonés, ao non haber evidencia dunha pertenza a *ciuitates* diferentes— atopamos o posíbel *caput ciuitatis* dos *Luggones arganticaeni*, que ocupaban boa parte da metade oriental de Asturias.

Malia o atractivo de relacionar o *cognomen* coas *mansiones Argentiolium* ou *Argentolium* e a *pólis* ptolemaica de *Argentéola Astourōn* (Ptol., *Geog.*, II, 6, 28; *Ant.*, 423, 4; *Bar.*, 4) co *cognomen* destes *Luggones arganticaeni*, o certo é que o lugar marcado polos itinerarios fica a suroeste de Astorga, polo que se acaso cumpriría vencellala coa outra fracción augustana desta comunidade. E en efecto, algúns estudosos suxiren relacionar esta localidade coa fracción mesetaria dos *Luggones* e en consecuencia sitúanos a sueste de Astorga, arredor do río Duerna (Tranoy, 1981: 49; Santos Yanguas, 2006: 140). Mais o argumento redúcese a unha falsa asociación: a posibilidade de que *Argentiolium* garde algunha relación etimolóxica co *cognomen arganticaeni* non suxire nin moito menos a relación desta localidade coa outra fracción dos *Luggones*. E o certo é que no val do río Duerna atopamos outras atribucións étnicas ben máis sólidas: os *Orniakoí* e os *Bedunienses* (cfr. §11.17). En realidade, na medida en que os *Luggones* mesetarios se testemuñan nos *termini* de Soto de la Vega, repertorio epigráfico no que constan tamén os *Bedunienses*, non deixa de ser absurdo pretender levar os primeiros ao sur desta localidade, cando é aquí onde atopamos a propia *Bedunia*. Soto de la Vega, e non *Argentiolium*, é todo o que temos para tentar aproximar a redución xeográfica dos *Luggones augustani*; e na medida en que a noroeste desta localidade se atopa Astorga e a sur *Bedunia*, a única opción que resta é o leste. Os *Luggones augustani* perfilanse, en suma, como a comunidade que ocupaba o interfluvio Órbigo-Esla. E precisamente nesta zona atopamos un potencial *caput ciuitatis*: o xacemento de Villabrázaro, antigamente identificado con *Brig(i)aecum*; pero que, sabendo hoxe esta identificación incorrecta, non coido aventurado suxerir a súa correspondencia cos *Luggones augustani* (cfr. §11.21).

Nunha recente revisión da redución xeográfica dos *Luggones*, un grupo de arqueólogos especializados na Tardoantigüidade veñen de promover a hipótese dunha falsa duplicidade desta *ciuitas* (Barroso & al., 2015: 52ss.). Para eles, a inscrición de Piloña sería a proba da dimensión supra-local dos *Luggones*, ao nivel dos *Astures* citados no mesmo documento, polo que poderían ser ubicados sen discontinuidade entre o Bierzo e Xixón. Esta hipótese enmárcase nun certo reduccionismo bercián, pois no estudo en cuestión tentábase dar resposta

a unha ubicación berciá dos estados de fronteira documentados do período tardo-antigo, e neste caso os presuntamente relacionados cos *Luggones* (cfr. §§10.100; 10.105-108). Este reduccionismo bercián fixo que boas identificacións circunstanciais da historiografía previa fosen substituídas por propostas máis difíciles: así, mesmo a *ciuitas Palentina* que saquearon os godos a dicir de Hidacio (*Chron.*, 186 [179]) non sería Palencia senón a *Pailóntion* ptolemaica; namentres que tal *Pailóntion* non sería Beloncio senón “algún lugar cercano a La Bañeza, probablemente Palacios de Valduerna, topónimo que podría ponerse en relación con *Palantia*” (Barroso & al., 2015: 52). Na mesma liña, o *cognomen Arganticaeni* que obra no altar Villaviciosa non faría referencia a Argandenes, que está ao lado, senón a Arganza, Cacabelos, no Bierzo (*ibid.*: 53). Estas relacións son, abofê, moito menos convincentes que as asuncións comúns da historiografía estándar. Pero o principal é insistir na imposibilidade dun poboamento continuo para os *Luggones* entre o Bierzo e o mar: con mellores datos situámos no Bierzo aos *Susarri*, e no val do Narcea, entre o mar e o Bierzo, aos *Paesici*, que exclúen a pertenza destas áreas aos *Luggones* (cfr. §§11.56; 11.63).

Verbo á correspondencia estrutural, claro é que só a podemos adiantar con algunha solidez para os *Luggones augustani*, asentados na mesma zona na que identificamos a igrexa sueva de *Uentosa* (cfr. §10.74). A fracción dos *arganticaeni* lévanos, pola contra, a unha área non cuberta polo *Parroquial suevo* e de recoñecemento moi precario no noso catálogo tardo-antigo. Unicamente podo suxerir a súa potencial correspondencia cos *Ru(n)cones*, pobo de fronteira de incerta redución xeográfica (§10.106). Un probábel fito liminarl para os *Luggones arganticaeni* atopámolo en Lugo de la Llanera, probábel *Lucus Asturum* evocado nas cosmografías tardo-antigas (*Rav.*, IV, 42), que suxire un espazo sagrado a todas luces identificábel co *trifinium* deste pobo con **Flauium Auium* e a presunta *ciuitas Asturum transmontanorum* (§§11.11; 11.56).

11.54. *Narbasoi*

Os *Narbasoi* documentáanse isoladamente por Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 48) entroutras localizacións do *conuentus* bracarense, séndolles atribuído o *phóros Narbasōn*, *Forum Narbatorum*, que tampouco dispón de testemuños complementarios. Sendo Ptolomeo a única fonte dispoñíbel, e resultando tan pouco fiábeis as coordenadas que as súas táboas proporcionan, a localización deste pobo pasa por ser un completo enigma (Tranoy, 1981: 72; Brañas & al., 2007: 542).

Nestas circunstancias, para os *Narbasoi* acotío foi asumida a imposibilidade de extraer algunha información positiva das coordenadas ptolemaicas e tratóuselles de dar algún sentido. Así, K. Müller (1883: 165, n48.11) reparou en que estas os situarían nunha posición rectilínea despois de Tui e *Kámbaiton* que el identificaba na serra do Laboreiro (cfr. §11.51), suxerindo disto a identificación dos *Narbasoi* coa actual Ourense, á luz da súa afinidae fonética — francamente feble— coa mención epigráfica AEBOSO documentada nesta cidade (*CIL* II, 2527). Con todo, aínda se se tratase do mesmo etnónimo, tal mención forma parte da *origo* dunha peregrina estranxeira no territorio ourensán, polo que esta hipótese pode desbotarse polo seus propios argumentos (arredor desta referencia epigráfica e do pobo que testemuña, *vid.* §11.2). Outros autores admitiron directamente, embora con todas as reservas, as coordenadas ptolemaicas, que apuntan a unha posición sudoriental no seu *conuentus*, xa na veciñanza dos váceos da meseta (*ES*, XV, 65; López Cuevillas, 1953: 69; Dopico Caínzos & Rodríguez Álvarez, 1993: 398). Con todo, sen que *a priori* poidamos desbotar esta redución, dende logo antóllase difícil fundamentala por tales coordenadas, pois “dans ce même secteur [... Ptolémée] situe la ville de *Tyde* et les *Grovii*!”, como atinadamente denotou A. Tranoy (1981: 72).

Xa á marxe de Ptolomeo, contamos con algunha outra proposta de redución. Entre elas, temos a conxectura de J. Alarcão (1998b: 53), quen por criterio defectivo e sobre a hipótese

previa de as estatuas de guerreiros castrexas sinalaren os castros capitais de *ciuitates*, suxeriu que aos *Narbasi* correspondería o guerreiro de Britelo. Nunha liña non máis firme, na súa cartografía A. Rodríguez Colmenero (*vid. doc. 3.7a*) tenos situado —ignoro o motivo— na beira dereita do Sousa.

Ao meu xuízo, mais só continuando o parecer doutros investigadores (v.g. López Cuevillas, 1953: 69), a mellor afinidade toponímica atribuíbel aos *Narbasi* ptolemaicos atópase nos hidacianos *montes Erbasos* ou *Nerbasos*; identificación controvertida xa dende os tempos do padre H. Flórez, quen se ocupou de desbotala polo problema do *n-* inicial, e sen dúbida tamén pola súa postura de ubicar tales montes en Arvás, entre León e Oviedo (*ES*, XV, 64-65). A lectura *Erbasos* antóllase dende logo a máis axeitada, fundamentalmente porque a complementa o suévico *pagus Erbilione* (*Par.*, XII, 14), que demos identificado coa terra medieval de Valadares (§10.94). A falta de mellores datos, coido que a continuidade estrutural é unha hipótese a ter en conta, e podería valorarse entre os *Narbasi* e *Erbilione*, sempre que se admitira algún erro na consignación ou transmisión textual do etnónimo na obra de Ptolomeo, pois doutro xeito non podemos explicar a discrepancia relativa ao *n-* inicial. A presenza na bisbarra suxerida do topónimo Arbo, que se achega máis ao etnónimo *Narbasi* do que *Erbilione*, podería provisoriamente inclinar a balanza a prol desta redución... a falta doutra mellor.

11.55. *Nemetatoí, Ualabricsenses*

Os **Nemetatoí* son outro dos enigmáticos pobos do *conuentus* bracarense documentados unicamente por Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 40). Mais neste caso a *pólis* atribuída, *Ouolóbriga* (lat. *Uolobriga*), semella asimilábel á *origo Ualabricsensis* consignada nun par de epígrafes achadas no oeste do *conuentus*: unha lápida de Braga e un altar do castro de São Miguel-o-Anjo da freguesía de Delães, Vila Nova de Famalicão (*EE* VIII, 119; *CIL* II, 561). A restitución do etnónimo é incerta dada a súa mención en xenitivo plural grego por Ptolomeo, *Nemetatōn*, polo que o nominativo latino podería ofrecer múltiples posibilidades: **Nemetatae*, **Nemetates*, **Nemetati* son as máis evidentes. Hai quen opta pola adaptación romance «Nemetates» (Brañas & *al.*, 2007: 542), o que se antolla perfectamente plausíbel e mesmo suxerente dado o escaso testemuño de etnónimos da terceira declinación no noso ámbito de estudo. O paralelismo cun etnónimo céltico —embora referente a un pobo indubidosamente xermanizado— coñecido, os belgas *Nemetes* (v.g. Caes., *B.G.*, I, 51; Tac., *Germ.*, 28), ten pouco que aportar nesta cuestión, aínda mesmo se admitisemos como punto de partida o difícil mutuo parentesco específico destes pobos. En efecto, a contraparte galaica do etnónimo presenta un sufixo sobre o mesmo lexema, de xeito que todo depende da interpretación do devandito sufixo: unha tarefa complexa que non estamos en situación de encetar aquí. De calquera xeito, mantereirei como mera hipótese de traballo —e con escasas implicacións no noso traballo en concreto— a restitución **Nemetatoí*, pois a única fonte é grega e a terminación preconizada, a máis frecuente do rexistro etnonímico galaico nesta lingua; sen que con isto pretenda apoiar unha ou outra lectura.

Dada a infiabilidade das coordenadas ptolemaicas para as localizacións do interior da Galesia, os *Nemetatoí* veñen engrosando a nómina de pobos bracarenses de incerta localización. Unha redución tradicional foi a terra do Bolo pola súa afinidade fonética coa *pólis Uolobriga* (v.g. Huerta y Vega, 1751: 10); pero tal afinidade resulta dificilmente etimolóxica, pola caída da sonante lateral intervocálica en galego-portugués (*-l- > ø*), e menos aínda admisíbel a nivel histórico pola tradicional —e romana— dependencia asturicense da terra do Bolo, cando o que estamos a tratar é un pobo bracarense. Desbotado O Bolo, ao longo do século XX propuxéronse diversas posibilidades, nunca con moito convencemento. Aínda así, F. López Cuevillas (1953: 68) considerou “lo más lógico [...] suponerlos emplazados en una posición intermedia entre Braga y Chaves”. Con menos convencemento, A. Tranoy (1981:

72) suxeriu que se cadra as *origines Ualabricenses* apuntasen polo seu lugar de achado unha ubicación deste pobo no occidente do *conuentus*. Coido, en troques, que tales *origines* desbotan máis ben a localización de **Ualabrica* no ámbito no que as devanditas *origines* foron rexistradas, pois en caso contrario non se consignarían *intra ciuitatem*; e isto significa excluírllas o ámbito xurisdiccional dos *Bracari* e *Bracaraugustani*, a práctica metade da porción marítima do *conuentus* (cfr. §11.20). Dun xeito canda menos paradoxal, J. Alarcão (1996: 27; 1998b: 435), compartindo expresamente esta reflexión, sitúaos nunha circunferencia centrada entre Ave e Cávado, suxerindo unha capital no castro de Alvarelos e matizando que o de São Miguel-o-Anjo, aínda sito claramente no interior desta bisbarra, pertencería a unha *ciuitas* veciña, e concretamente á de *Oculis*. J. de Alarcão empregou como argumento a arriscada lectura [*Uala*]*brigo* para a divindade honrada no altar de Delães —adicada, hei de lembrar para calibrar a súa verosimilitude, por un peregrino *Ualabricensis*—; pero nun traballo máis recente ten redirixido esta proposta a prol da non menos arriscada [*Elaina*]*brigo* (Alarcão, 2002-2003; *vid.* §11.34). Ao meu ver, a contorna de Delães pertencía aos *Bracari* (cfr. §11.20), e aínda se non fose así cumpriría buscar outro lugar para os *Nemetatōi*, aos que exclúe o simple altar en cuestión porque o adicante é claramente un peregrino. Outros autores limitáronse a recoñecer a súa incapacidade para reducir este pobo, ou se acaso a sintetizar as opinións previas (v.g. Dopico Caínzos, 1993: 398; Brañas & *al.*, 542).

Un paralelo toponímico que coido que nunca se observou a propósito da redución dos *Nemetatōi*, ou máis concretamente da súa *pólis* —sempre que se priorice a lectura epigráfica *Ualabrica*— é o lugar de Baamonde, na parroquia de Coucieiro, Paderne de Allariz. Este topónimo, especialmente frecuente no norte da actual Galiza, cunha área de distribución na que o exemplo que nos ocupa aparece isolado, tense por un xenuíno exemplo da toponimia xermánica da nosa terra: *uilla Badamundi*, de orixe obviamente antroponímica a partires dun típico onomástico binario, interpretábel polo proto-xermánico **bauda-munduz*, “mandatário-proteçom” (Costa, 2008). A partícula *-mund*, en concreto, pasa por particularmente definitoria do sistema onomástico suevo (Schönfeld, 1911: 169, cit. Barroso & *al.*, 2015: 33, n53). Con todo, perante unha simple elisión consonántica, resultaría eventualmente lexítimo pensar que fose unha sonante lateral (*bala-* > *baa-*) e non unha fricativa dental (*bada-* > *baa*) a que estivese neste caso etimoloxicamente detrás do primeiro composto do topónimo que nos ocupa. Por suposto, en tales circunstancias, emerxería un paralelismo claro co tamén primeiro compoñente do topónimo *Ualabrica*, da que só a separa unha confusión entre *b* e *v*, tan típica tanto na nosa epigrafía antiga a nivel ortográfico coma nas mesmas falas setentrionais do sistema galego-portugués a nivel fonético. É evidente que mesmo nesta relación entre *Ualabrica* e Baamonde restaría aínda a desaparición do compoñente *-briga* orixinal, verbo ao que hei de fornecer un paralelo ben ilustrativo e practicamente veciño: de *Lansbrica* temos hoxe San Cibrao de Las (cfr. §11.68). Con todo, no caso que nos ocupa á simplificación toponímica tería que ter seguido a adición posterior doutro elemento toponímico, e que vén interpretándose, como se apuntou, polo xermánico *mund*. Sobre un topónimo anterior **bala-*, o compoñente *-mund*, alusivo como apuntamos á “protección”, non tería certamente por qué impór unha orixe onomástica para este topónimo: podería facer referencia, por exemplo, á proximidade dunha construción defensiva no lugar previamente coñecido como *Ualabrica*, e non a un primitivo posesor chamado *Badamundus*. Mais nin sequera estaríamos na obriga de pensarmos nesta partícula xermánica, que incorre acotío en confusión cultista coa voz de orixe latina «monte» na nosa toponimia (Barroso & *al.*, 2015: 32-33). En suma, a aldea de Baamonde de Coucieiro, Paderne de Allariz, pode ter fosilizado o antigo topónimo *Ualabrica*, coa desaparición da partícula *-briga* e a súa ulterior substitución por un compoñente latino ou xermánico.

Abofé, esta hipótese non deixa de ser ao abeiro dos datos presentados unha mera

especulación. Con todo, grazas á documentación medieval estamos en disposición de verificala, pois dous diplomas xemelgos do mosteiro de Montederramo do século XII constatan que o noso Baamonde non deriva coma os seus homólogos dunha *uilla Badamundi*, senón, como vimos de propoñer, de *Balamundi*:

Quod ego, Pelagio Munizi, intelligens et intelligendo conplere satagens pro remissionem peccatorum meorum, cum consensu uxoris mee Chamua, Deo et ecclesie Sancti Iohannis de Monte Rami et eiusdem loci seniore abbate Florentio ceterisque fratribus ibidem sub regula Beati Benedicti Deo famulantibus, presentibus et futuris, hereditatem meam propriam que habeo in Concieru per terminis suis et locis antiquis, quomodo strema de Balamundi et exinde de Baruania in Baruaniola et deinde per Petro Udarizi (Lorenzo Vázquez & Pérez, 2016: 199-201).

Coa súa referencia a Coucieiro (*Concieru*) e ao veciño río Barbaña (*Baruania*), evidénciase que a tal *Balamundi* é a Baamonde que nos ocupa e que propoñemos como fosilización do topónimo *Ualabrica*.

Con todo, aínda resta por avaliarmos a verosimilitude de que a antiga *Ualabrica*, indubidoso *caput ciuitatis* en época romana, poida identificarse coa actual Baamonde de Coucieiro. E certamente non pretendo propoñer tal cousa. En realidade, a nosa Baamonde sitúase no extremo meridional do actual concello de Paderne de Allariz, ao pé da divisoria de augas entre o Arnoia e o Barbaña. É esta suave serra, entre as que destaca o monte Gandarela, veciño de Baamonde pero xa no termo municipal de Allariz, o que se acaso cómpre identificar coa antiga *Ualabrica*: a antiga *caput ciuitatis* tería dado nome aos montes nos que se asentou, e eventualmente Baamonde fosilizou o topónimo por simple razón de se asentar nas súas abas. Podemos así identificar o importante castro da cidá de Armea, a menos de dous kilómetros en liña recta dende Baamonde.

A cidá de Armea atópase entre os xacementos castrexos e galaico-romanos máis significativos da actual provincia de Ourense, sendo dende logo o principal da súa bisbarra. A súa ocupación acotouse entre os séculos II/I a.C. e IV/V d.C. (Conde-Valvís, 1959; Barba Seara & Pérez López, 2016: 97). Desta secuencia de cómpre salientar en primeiro lugar unha fase álxida pre-flaviana na que se contextualiza o seu magnífico repertorio escultórico castrexo (Calo Lourido, 1994: 84-108); mais a cidá de Armea constitúe tamén un caso excepcional na supervivencia post-flaviana dun núcleo urbano castrexo, ao meu ver apenas equiparábel a *Tongobriga* (cfr. §11.20), cunha fase alto-imperial vigorosa e ininterrompida. A cidá antóllase un verdadeiro fulcro dunha bisbarra moi dinámica durante o dominio romano. Moi preto, en Paderne, documentamos indirectamente, a través dunha súa *tutella*, un probábel *castellum *Berisum* (AE 1981, 537 = AFb, 75). Mais alén do rexistro castrexo, a contorna da cidá destaca asemade na arqueoloxía paleo-cristiá galega, co culto de Santa Mariña de Augas Santas os xacementos a ela asociados, incluído o asentamento termal e viario mencionado nos itinerarios baixo-romanos como *Salientibus* (Ant., 428, 4). A cidá de Armea, en fin, constitúe un claro candidato a ser interpretado como *caput ciuitatis*: a miña hipótese, a través da herdanza toponímica denotada na veciña Baamonde, é que se tratase de *Ualabrica*. Todo isto lévanos a pensar que os *Nemetatoí* terían perdido axiña o seu etnónimo como denominación comunitaria a prol da do seu principal centro urbano *Ualabrica*, mantendo unha vida ininterrompida durante todo o dominio romano.

A correspondencia estrutural dos *Nemetatoí* e a súa herdeira *Ualabrica* lévanos á *Palla auria* sueva (cfr. §10.59), *ciuitas* episcopal tardo-antiga que semella ter fusionado varias entidades romanas previas, se cadra os veciños *Elanei* e *Aurii* (§§11.14; 11.34). Tal correspondencia límitase así só a unha porción meridional da herdeira sueva, que podemos discernir mellor na territorialidade medieval, verbo á que os *Nemetatoí-Ualabricenses* se

antollan claros devanceiros da terra *Salto maiore* e parte do couto auriense.

11.56. *Paesici*

Os *Paesici* testemuñanse principalmente, como etnónimo, na corografía marítima de Plinio (*Nat.*, IV, 111) e nas táboas ptolemaicas (Ptol., *Geog.*, II, 6, 5). Contamos asemade cunha posíbel adicatoria cívica á *Tutela* da comunidade, nun altar cunha secuencia CP interpretábel como *tutela* | *c(iuitatis)* *P(aesicorum)* (García Linares & Santos Yanguas, 1989). Porén, o groso da documentación referente a este pobo, co empezo de non resultaren seguras, son *origines* epigráficas. Concéntranse estas na metade sur da actual provincia de Burgos, que se perfilaría así como un destino preferente da emigración pésica: *Ambata Paesi|ca Arga|monica* | *Ambati uxor* en Lara de los Infantes e *Caesarria* | *Paesica* | *Saihi f(ilia)* en Hontoria de la Cantera (*CIL* II, 2856; *CIRPBu*, 331 = *ERLara*, 11), ás que se podería engadir unha *Pa[esi]ca* | *Ca[e]sa[ri](- - -)* mencionada nos fragmentos dunha estela achada en Valdorros (*HEp* 13, 2003/2004, 208). Con todo, pola mesma zona, en Estépar, temos tamén un altar adicado ás ninfas por unha certa *Paesica* (*EE* VIII, 422), que obviamente se trata dun antropónimo, diluíndo inexorabelmente a seguridade da identificación do etnónimo nas anteriores. Na mesma liña, a este mesmo repertorio podemos engadir o testemuño lusitano isolado de Terena, Alandroal, con mención dun certo *L(ucius) Iuliu[us] P[ae]sicus* (*IRCP*, 509 = *RAP*, 90).

Especialmente significativa é a lápida de Lara, a primeira mencionada (*CIL* II, 2856), na que teríamos o etnónimo local *Paesica* e outro aparentemente sub-local *Argamonica*, que non encaixa nin coas convencións onomásticas castrexas occidentais nin coas xentilicias orientais, cuxo límite semella situarse precisamente en territorio pésico. Porén, en *Argamonica* semella presente o radical toponímico da actual Arganza, Tinéu, precisamente na área de asentamento deste pobo, como veremos. Verbo á problemática do difuso límite entre a área de *castella* e de unidades xentilicias —nomeadamente *gentes* e xenitivos en *-um*, indistintamente presentes no actual oriente asturiano—, en presumíbel territorio pésico pero mesmo a leste de Arganza, temos o testemuño seguro máis oriental dun *castellum* mencionado á maneira galaica: **Agubris*, en Belmonte de Miranda (*AE* 1996, 891). É por iso que non semella aventurado pensar que no xentilicio *Argamonica* teñamos a referencia equívoca, se cadra motivada pola propia situación liminal dos *Paesici* na fronteira cultural e institucional á que nos vimos referindo, a un verdadeiro *castellum*.

Toda a historiografía coincide en situar os *Paesici* contra a costa da actual Asturias. Con todo, a ambigua redacción da corografía pliniana deu lugar a un equívoco que no pasado fixo ampliar considerabelmente a redución correcta deste pobo: a expresión *oppidum Noega in paeninsula Paesici*, que pecha a descrición do *conuentus* asturicense (Plin., *Nat.*, IV, 111), ofrece varias lecturas posíbeis segundo a interpretación da súa sintaxe e puntuación. Isto confundiu —e segue a confundir— a algúns estudosos, deducindo a atribución por Plinio dunha península aos *Paesici* ou mesmo a súa pose do *oppidum Noega* (López Cuevillas, 1953: 73-74; Lomas Salmonte, 1974: 171; Santos Yanguas, 2006: 136-138). En realidade, sabendo que a *Noega* ástur se trata do importante xacemento arqueolóxico da Campa Torres, precisamente nunha península na actual Xixón, en cuxa contorna inmediata emerxen indicios da presenza dos *Luggones arganticaeni* (cfr. §11.53), todo apunta a que *Paesici* constituía un elemento independente de *oppidum Noega in paeninsula* no texto pliniano. O reporte ptolemaico vén a apoiar esta exclusión do territorio nordoriental ástur, ao consignar *Phlauionauion*, que cumpriría transcribir **Flauionauia* ou mellor **Flauium Auium*, como *pólis* pésica (Ptol., *Geog.*, II, 6, 5), cando esta se corresponde á actual Pravia, precisamente no extremo noroccidental oposto do *conuentus* (Tranoy, 1981: 50-51; Fernández Ochoa, 1998: 1115; Tornadijo Rodríguez, 2008). En suma, cómpre limitar o territorio pésico dende as propias inmediacións de Pravia deica occidente. Os *Paesici* sitúanse pois na fronteira do seu *conuentus*, lindando a todas luces na serra do Rañadoiro cos lucenses *Albiones* (cfr. §11.4). A

leste deles esténdese o resto do *conuentus* asturicense, onde identificamos aos *Luggones arganticaeni* e aos *Astures transmontani* (§§11.11; 11.53), polo que non houberon de rebordaren substancialmente o propio val do Narcea. Ao meu ver mesmo poderíamos excluir **Flaiuum Aiium* da súa xurisdición local: en efecto, a posición excéntrica desta localidade dificulta a súa consideración como *caput ciuitatis* para os *Paesici*, favorecendo pola contra a sospeita da súa diferenciación constitucional, nunha actuación política semellante á que advertimos no mesmo contexto na homóloga *Iria Flauia* (vid. §11.41).

Da historia política dos *Paesici*, apenas podemos apuntar máis ca esta dedución territorial que presumimos en época flaviana para a fundación de **Flaiuum Aiium*, que se convertería nun centro urbano de primeira orde na súa zona, verbo ao que os propios *Paesici* puideron terse integrado en réxime de *adtributio* municipal. Segundo J. Mangas (1996: 54), outro fulcro da romanización da bisbarra atoparíase en San Chuis, cun auxe derivado da explotación aurífera, e que constitúe un bo candidato como *caput ciuitatis Paesicorum*. Porén, resúltanos máis significativa unha peza escultórica, o togado de Los Cabos, Pravia (ERAs, 20), que evidencia a asimilación cultural da vella elite política péscica en **Flaiuum Aiium*, téndose mesmo computado como unha proba máis do estatuto municipal desta comunidade (Santos Yanguas, 1998: 134-135; Andreu Pintado, 2004a: 150).

A correspondencia estrutural dos *Paesici* de época romana, corresponde evidentemente á igrexa sueva de *Pesicos* (§10.78), pero tamén a áreas litorais non cubertas polas nosas fontes tardo-antigas, e verbo ás que apenas podemos fornecer os arciprestados baixo-medievais ovetenses de Lluíña e Valdés. **Flaiuum Aiium*, que como apuntamos semella ter constituído unha entidade local diferenciada, cumpriría atribuíla pola súa banda ao veciño arciprestado de Pravia (§9.23)

11.57. *Paesures*

Os *Paesures* son un dos pobos administrativamente lusitanos que, pola súa localización veciña á Galecia *stricto sensu*, propoño incluír no presente catálogo. Esta comunidade conta cun rexistro moi aceptábel, combinando fontes literarias e epigráficas de moi diversa temática. Das primeiras, só Plinio o vello (*Nat.*, IV, 113) consigna o etnónimo na súa corografía marítima entre as primeiras comunidades da Lusitania. Das fontes epigráficas, destaca a inscrición da ponte de Alcántara, que insiste na súa adscripción lusitana e estatuto municipal (*CIL* II, 760). Outro documento senlleiro, a inscrición rupestre de Nespereira, Cinfães, un posíbel *terminus*, citaos aparentemente como comunidade implicada baixo a abreviatura PAHSVR (Encarnação & Pinho, 2001). A isto engádense finalmente dúas lápidas emigratorias achadas en Idanha e El Rasillo de Cameros, A Rioxa, indistintamente baixo a abreviatura PAESV (Almeida, 1956: n.º. 55; *ERR*, 61).

O valor destas fontes para a localización dos *Paesures* é moi variábel. A corografía pliniana semella levalos non lonxe da costa; e polo lugar que ocupan na serie de etnónimos, ríos e *oppida* citados canda eles, perfílaselles o extremo setentrional da provincia. No mesmo insiste o presunto *terminus* de Nespereira, que sinalaría un extremo xurisdicional da *ciuitas*: concretamente, cos *Seareae*. Con todo, unha interpretación discrepante —non a única (cfr. §5.5)— para este documento por parte de J. de Alarcão vén contradicir o que, ao meu ver, é o máis claro —por máis ca incerto— testemuño dos límites xurisdicionais dos *Paesures*. En efecto, nun seu artigo monográfico ao respecto, J. de Alarcão (2005a: 151) defende a inclusión de todo o val do Paiva —cuxo curso alto se atopa a sur de Nespereira— na xurisdición local dos *Paesures*. Fóra desta discrepancia, coido aceptábeis todos os demais lindeiros, esencialmente naturais, por el suxeridos. A norte, obviamente, o Douro, límite coa Galecia; a oeste, o río Arda, límite cos *Turduli ueteres*; e a leste, a serra de Montemuro, límite cos *Coilarni*. Este último fito, verbo ao que non estará de máis lembrar que F. Calo Lourido (1994: 47) o vén considerando dende hai tempo como unha das fronteiras naturais da cultura

castrexa da Galecia, é fundamentado adicionalmente por J. de Alarcão (2005a: 150) á luz do *terminus Augustalis* conservado na fachada da capela de São Pedro de Balsemão, Lamego (CIL II, 6199), preto da serra, polo que a súa procedencia orixinal non ficaría moi lonxe dela. A inscrición, sen mención das *ciuitates* implicadas, tería sinalado o lindeiro entre os *Paesures* e os *Coilarni*. Emporiso, un matiz se impón a esta reflexión, e é que a capela de Balsemão, antes cá serra de Montemuro, linda co propio río Balsemão, a leste da cidade de Lamego. Mais a sospeita de J. de Alarcão ha de calibrarse á luz dunha posíbel adicación pública da *c(iuitas) C(oilarnum)* no propio Lamego, o que excluíría a adscrición desta localidade aos *Paesures* (Vaz, 2007, nº. 2; cfr. §11.30). Embora evidentemente resulte por enteiro incerta a orixe concreta do *terminus* de Balsemão, a sospeita de J. de Alarcão arredor de ter sido traída dende a serra de Montemuro semella conciliar os indicios da pose desta bisbarra polos *Coilarni*.

A xurisdición local que se perfila para os *Paesures* é, en suma, unha alongada faixa de terra pegada á ribeira esquerda do Douro. Neste espazo, sobresaie pola súa riqueza epigráfica a contorna de Cárquere, Resende, que J. de Alarcão (2005a: 156) propón como *caput ciuitatis* para os *Paesures*. Con todo, a soa homenaxe pública a Augusto que obra nunha estela de Nogueira, Cinfães (Cardozo, 1972: nº. 73), podería ter máis valor como indicio do *caput ciuitatis*, levándoo un chisco a oeste. Sexa como for, en vistas aos datos manexados, a correspondencia estrutural desta *ciuitas* vencellaríaa á redución que temos proposto para as igrexas suevas de *Cantabriano* e *Tuentica* (§§10.32; 10.34).

11.58. *Quarquerni*

Os *Quarquerni* constitúen un dos pobos documentados no *conuentus* bracarense, a partires tanto de fontes literarias coma epigráficas. Entre as primeiras figuran Plinio (*Nat.*, III, 28), que os cita entre as *ciuitates* do devandito *conuentus*, e Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 26), que lles asigna a *pólis* de *Húdata Kouakernōn*. Esta localidade rexístrase posteriormente nos itinerarios tardo-antigos, baixo as variantes *Aquis Querquennis* (*Ant.*, 428, 2) e *Aquis Cercenis* (*Rav.*, 320, 3). A epigrafía complementa este rexistro con dúas mencións. A máis relevante, a do *Padrão dos povos* de Chaves, sitúa aos *Quarquerni* como unha das dez *ciuitates* que sufragaron a ponte desta cidade (CIL II, 2477). A outra non é máis ca unha secuencia fragmentaria e descontextualizada, reaproveitada como sillar da capela de San Miguel de Vilameá, Bande: ARQVERN, restituíbel [*Qu*]arquern[- - -], pero de temática e interpretación por enteiro insondáveis (Rivas Fernández, 1979 = *AFb*, 608). Baixo esta base documental, e con independencia de as variantes *Querquerni* e *Querquenni* seren probablemente máis populares na bibliografía, imponse como correcta a forma *Quarquerni*, verificada polas fontes epigráficas e unicamente contestada polos itinerarios, sempre máis proclives á deturpación (Rivas Fernández, 1979: 52).

As distancias dos itinerarios permitiron relacionar *Aquae Quarquernae* co importante xacemento dos Baños de Bande, sé dun dos principais campamentos romanos do noroeste hispánico. A *mansio* viaria ficaría preto desta localización e corresponderíase ao seu senllo asentamento civil. Mais a orixe deste asentamento aberto, vinculado, polo topónimo, a unha evidente función termal, fica dentro das tendencias habitacionais da Alta Romanidade, da dinastía Flavia en adiante. A esta dinastía corresponde, de feito, o acantoamento militar nos Baños, onde se asentou a *Cohors II Gallica* (cfr. Caamaño Gesto, 2003: 27-29). Antes da urbanización dos Baños, o poboamento dos *Quarquerni* limitouse ao modelo castrexo, e A. Rodríguez Colmenero (1997a: 91) apunta neste senso que o seu primitivo *caput ciuitatis* houbo de ser o castro de Rubiás, Bande, o máis importante da bisbarra.

Logo do exposto, non sorprenderá que toda a historiografía coincida en reducir os *Quarquerni* na chamada —mal chamada, pois a metade final do río corre por Portugal— Baixa Limia galega (López Cuevillas, 1953: 69; Tranoy, 1981: 72; Rodríguez Colmenero,

1997a: 91; Brañas & *al.*, 2007: 542; &c.). Cómpre engadir que nesta mesma bisbarra, na parroquia de Veceáns, Entrimo, atopamos unha aldea de Queguas, que se cadra conserve o mesmo radical visíbel no vello etnónimo.

A correspondencia estrutural dos *Quarquerni* de época romana podémola levar á igrexa sueva de *Carandonis*, de identificación conxectural pero coido que satisfactoria para o noso propósito (cfr. §10.3; apéndice 1).

11.59. *Saelini*

Os *Saeleni* son unha comunidade pretendidamente ástur que, pola súa potencial ubicación vindeira á Galecia, resulta interesante tratar no presente catálogo. A devandita comunidade documéntase por Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 33), ao mencionar este a *pólis Nardinion Sailinōn* entroutras localidades ástures; pero tamén por un altar galego de procedencia descoñecida adicado por un *Saelenus* (*CIL* II, 2599). A advocación xoviana que obra neste último, *Candiedo*, permitiría relacionar a fonte con varios lugares denominados «Canda» en Galiza, e nomeadamente coa serra homónima estremeira entre a Mezquita e Lubián. Con todo, ao tratarse a todas luces da *origo* dun peregrino, a hipotética procedencia do altar antóllase un argumento menor para a localización dos *Saeleni* (Tranoy, 1981: 51). Ao meu ver, cumpriría valorar a posibilidade de que as formas *Saeleni* e *Sailinoi* coas que documentamos esta comunidade sexan variantes ortográficas dos *Salaeni* cántabros mencionados por Mela (*Chor.*, III, 15), e que veñen poñéndose en relación co río Sella. Todo apunta, pois, a que a atribución ástur feita por Ptolomeo para este pobo sexa errónea, e que teñamos aquí un pobo cántabro, embora inmediatamente veciño do *conuentus* asturicense.

11.60. *Seilienses*

Malia levarnos tan lonxe dos límites razoábeis do presente catálogo, non estará de máis incluír unha pequena reflexión arredor do *Selium* romano, actual Tomar, polo seu obrigado tratamento no anterior chanzo desta investigación, dada a súa mención no *Parroquial suevo* (IV, 3). Tanto os itinerarios romanos, que sitúan a mansio *Sellium* entre Coimbra e Santarém, como o rexistro arqueolóxico da propia cidade, cun par de epígrafes coa mención RPS que veñen sendo interpretadas *r(es) p(ublica) S(eiliensis)*, apoian a opción de Tomar (*Ant.*, 421, 4; *HEp* 11, 2001, 703-704). Non podo deixar de mencionar que no termo municipal do meu Porto do Son, na igrexa de Queiruga, rexístrase unha lápida dun cidadán desta *res publica* (*CIL* II, 2562 = *CIRG* I, 78), mesmo cando algún erudito local tratou de poñelo en relación coa veciña praia das Seiras, onde ao parecer foi orixinalmente atopada (Barreiro Barral, 1989: 37). Evidentemente, a correspondencia estrutural do *Selium* romano é a igrexa sueva homónima, que se antolla a súa herdeira inequívoca en canto a entidade local, e poida que tamén na súa xurisdición, que ensaiamos no seu momento (§10.39).

11.61. *Seurri transminienses (et alii)*

Os *Seurri* designan unha entidade étnica moi ben documentada, canda menos para os limitados estándares da Galecia. O único autor clásico que os menciona, baixo a forma grega **Seourroi*, é Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 27), quen os sitúa no *conuentus* lucense e lles asigna as *póleis* de *Talaminē* e *Húdata Kouintina*. Os itinerarios romanos complementan o rexistro destas localidades, aportando as formas latinas *Timalino* (*Ant.*, 425, 1; 430, 9) e *Aqua[e Quintinae]* (*Bar.*, 2). A epigrafía apórtanos tamén *origines* a través de tres lápidas emigratorias, achadas dúas en Moncorvo e outra en Astorga, presentando significativamente as variantes *Seuru[s]* (*CIL* II, 6290 = *EE* VIII, 126), *Seurrus* | *transmini(ensis)* (*EE* IX, 292 = *IRPLe*, 135 = *ILA*, 36), e *Se[urra][a]e t[rasm(iniensis)]* (Vasconcelos, 1930-1931; *AE* 1934, 19). Outra insólita *origo* atopámola na Cabreira, concretamente no val do Airoso, Llamas, como identificación dun certo Flaco, encargado, segundo parece, de abrir unha canle para as obras

de minaría romana da bisbarra: *Seuroru(m)*, “dos seurros” (Gómez Moreno, 1925: 95 = Matías Rodríguez, 2008: 40, nº. 2). Poida que ao mesmo etnónimo se refira tamén o apelativo dunha cohorte de infantaría alto-imperial, da que foi prefecto un certo Marcio Avito, homenaxeado en Idanha-a-Velha. A inscrición consigna, entre os primeiros cargos deste persoeiro, PRAEF COH S[-]ROR, o que se vén reconstruíndo como *praef(ecto) coh(ortis) S[u]r(um)*, ou sexa, o mando dunha cohorte de sirios (*AE* 1961, 358 = *AE* 1967, 145 = Ferreira, 2004: nº. 115). A fragmentariedade do campo epigráfico podería dar pé a reconstruír tamén, xa que logo, *S[eu]r(um)*, o que debuxa a posibilidade —máis ou menos distante— dun corpo militar específico dos seurros, coma os dos seus veciños lemavos (cfr. §11.46). Por último, R. Brañas, F. J. González e C. Parceró (2007: 538) engadiron ao rexistro de *origines* seurras unha ao meu ver desbotábel lápida achada en Íllora, Andalucía (*CIL* II, 5500). Tal inscrición consigna C IVNIVS SEVRVS, do que certamente resulta suxestivo enxergar a mención dun *Seurus*, un seurro; pero o feito de que o mesmo individuo se defina no texto por outra *origo* clara e inequívoca, *Caleculensis*, desbota tal posibilidade. En realidade, estamos perante a mención abreviada do *cognomen* do defunto, *Seu(e)rus*, que completa os seus *tria nomina*.

Os *Seurri* foron tamén obxecto de tentativas de conciliación con outros etnónimos. Así, acotío valorouse a súa equivalencia cos *Seurbi* pola evidente afinidade fonética, e malia que hai ben tempo que se evidenciou a alusión conventual discrepante destes etnónimos (López Cuevillas, 1953: 58; Rodríguez Colmenero, 1977: 27; cfr. §11.47), a suxerencia semella reaparecer de cando en cando na bibliografía (v.g. Prósper, 2008: 38). Noutra orde de afinidades etnonímicas, A. Rodríguez Colmenero (1996: 241) preguntouse se o etnónimo *Seurri* non tería algunha relación cos seus veciños *Susarri* (§11.63). Hei de confesar que tal hipótese me atraeu mesmo antes de escomezar o meu proxecto de doutoramento, polo que explorei as súas posibilidades, procurando atopar algún posíbel nexa que xunxise os dous etnónimos. Dende logo, podería achegalos o sufixo *-urro-* tan definitorio na paleoetnonimia da *Asturia et Callaecia* (Untermann, 1992; Prósper, 2008). Poida tamén que o prefixo proto-celta **su-*, “bo” (cfr. Matasović, 2009: 358), estea presente no etnónimo *Susarri*; cuxo lexema se antollaría así coincidente co do topónimo actual Sarria, redución convencional dos *Seurri*, como imos ver de contado. Emporiso, a afinidade etnonímica non deixa de resultar conxectural, pola discrepancia do ditongo dos *Seurri* fronte á vogal simple dos *Susarri*; antollándose ademais difícil a súa relación mutua pola grande separación xeográfica que lles atinxe, como tamén veremos. Mais por suposto, nada desbota unha orixe pre-histórica común para estas dúas entidades étnicas.

A redución xeográfica dos seurros pasa evidentemente pola das súas localidades *Timalino* e **Aquae Quintinae*. Se as coordenadas ptolemaicas, como acostuman, non nos serven de grande axuda, si o fan os itinerarios, que malia debuxaren senllas reducións non todo o unívocas que quixeramos, balizan excepcionalmente a área ocupada por este pobo. En efecto, o *Itinerario de Antonino* sitúa *Timalino* entre Lugo e unha *mansio ponte Nauiae*, ou sexa, que cómpre ubicala entre Lugo e o Navia (Tranoy, 1981: 59-60). A. Rodríguez Colmenero, S. Ferrer Sierra e R. D. Álvarez Asorey (*CAIR*, p. 219) suxiren unha localización máis concreta na contorna da ponte sobre o Neira, Baralla. O *Itinerario de barro*, pola súa banda, sitúa **Aquae Quintinae* entre a lemava *Dactonium* e Lugo, de xeito que tería que caer pola contorna da actual Sarria (Tranoy, 1981: 60). As dúas localidades seurras coñecidas impoñen a pose deste pobo sobre o espazo comprendido entre a terra de Lemos, ocupada polos veciños *Lemaui* (cfr. §11.46), e as estribacións da daquela probablemente asturicense serra dos Ancares.

Porén, dende que saíron á luz as lápidas emigratorias de membros deste pobo vénse asumindo que os seurros non formaron unha única *ciuitas* (Vasconcelos, 1930-1931). O apelativo *transminiensis* suxire, en efecto, que o curso do Miño separase dúas *ciuitates* de

seurros, definidas aquén e alén do río, o que dá pé a conxectar o *cognomen* da non testemuñada: **cisminiensis*?

Os seurros veñen en definitiva a situarse na contorna de Sarria, que dalgún xeito semella evocar a fonética —canda menos consonántica— do vello etnónimo. Segundo B. M. Prósper (2008: 38), tal relación “carece [...] de todo fundamento positivo”, e embora se cadra a súa postura sexa razoábel a nivel lingüístico —pois ningunha regra estándar pode explicar a evolución implicada (*seurr-* > *sarr-*)—, vira netamente hipercrítica cando engade que as *póleis* atribuídas por Ptolomeo “no han sido localizadas con seguridad ni tampoco identificadas convincentemente con las menciones de otras fuentes”. O contributo dos itinerarios romanos, malia a súa fragmentariedade e variación toponímica verbo ao reporte ptolemaico, antóllase difícil de desbotar tan gratuitamente. O consenso da historiografía específica é de feito xeral á hora de situar os seurros na bisbarra sarriense, máis unha proxección incerta alén da beira dereita do Miño (López Cuevillas, 1953: 58; Tranoy, 1981: 60; Rodríguez Colmenero, 1996: 241; 1997a: 89-90; Brañas & al., 2007: 538; &c.). Dende F. López Cuevillas (*op. cit.*) véñse aludindo usualmente a contorna de Taboada como dominio seurro a oeste do Miño (v.g. Brañas & al., *op. cit.*); e A. Rodríguez Colmenero (*op. cit.*), que admite esta redución, baliza polo leste o territorio seurro en Becerreá. En base á reconstrución xurisdiccional, coido que non hai base para atribuír aos seurros ningunha destas localidades, que se antollarian fronteirizas, pero en pose dos veciños *Lemaui* e *Lougei* (cfr. §§11.46; 11.49).

Coido, alén disto, que a historiografía que me precede non ten reparado axeitadamente nas posibilidades ofrecidas polos *castella Narelia* e *Serante* documentados para este pobo (CIL II, 2690; Vasconcelos, 1930-1931). Non coñezo correspondencia toponímica mellor para *Narelia* có río e parroquia de Narla, aínda hoxe arciprestado, e equivalente eclesiástico no Alto Medioevo do *territorium Gaudiosi* (cfr. §9.4). Tratándose dunha bisbarra limítrofe do territorio convencionalmente atribuído aos seurros, coido que a correspondencia suxerida non pode ofrecer grandes reparos. De feito, o outro *castellum* amplía aínda máis deica oeste os lindeiros potenciais deste pobo. En efecto, *Serante* alude a un topónimo pre-latino en extremo frecuente na nosa toponimia actual, pero curiosamente ausente no ámbito que se vén atribuíndo convencionalmente aos seurros; e nin sequera limítrofe inmediato coma no caso anterior. Seguindo o catálogo do topónimo *Serante* e afíns que para o seu estudo lingüístico encetou G. Hermo González (2013: 46), o exemplo máis próximo lévanos ata o concello de Santiso: Santalla de Serante. O orago suxírenos a súa grande antigüidade e podería dar pé, xa que logo, a conxectar a continuidade ininterrompida dende o castro seurro ata a parroquia actual. O certo é que non temos ningún candidato mellor no que fundamentarmos a herdanza toponímica do *castellum Serante*. Podemos pensar que o vello topónimo se perdeu ou se conservou en Santalla de Serante. Mais dado que isto leva a unha bisbarra de atribución incerta entre os *Artabri*, os *Copori* e os propios *Seurri* (cfr. §§11.9; 11.32), coido que a solución idónea é admitirmos a súa conservación e resolver a incerteza a prol destes últimos.

As mesmas lápidas seurras dan pé a achegármonos á historia institucional deste pobo. Unha delas, a achada en Felgar, Moncorvo, conmemora a un emigrante seurro: Réburo, fillo de Aro, de onomástica xa que logo indíxena, e ademais citado como tal *Seurrus* sen apelativo ningún (CIL II, 6290). Son as demais lápidas as que recollen o *cognomen transminiensis*; e todas elas, sen excepción, fronte á primeira, fornecen onomástica latina: Tridia filla de Modesto e Quinto Vario Materno, fillo de Réburo (Vasconcelos, 1930-1931; IRPL, 135). Este último caso destaca polos *tria nomina* do defunto e, sobre todo, pola ausencia de *origo* castrexa. Coido que podemos formular con algunha firmeza a meirande antigüidade da primeira lápida, de onomástica plenamente indíxena, do que a das outras dúas, xa con elementos latinos. O feito de que a *origo Seurra* dea así paso á *Seurra transminiensis* suxire que a bipartición da comunidade orixinaria en dúas *ciuitates* divididas polo río Miño tivo

lugar xa baixo pleno dominio imperial, a todas luces probabelmente ao longo do século I d.C. A máis claramente romanizada das tres lápidas, a de Quinto Vario Materno, cos seus *tria nomina* pero con ausencia da adscrición tribal que podería suxerir unha data ben serodia coma o mesmo século III d.C., destaca tamén por carecer de *origo* castrexa. Isto significa que os *Seurri* xa abandonara entón o modelo constitucional castrexo a prol do municipal romano (cfr. §13.4). Simplificando moito e a título de simple modelización destes datos, podemos afirmar que temos tres lápidas datadas sucesivamente deica o século I, II e III, e que en cada unha delas se advirte un chanzo da evolución da *ciuitas*: a comunidade orixinal unificada, a bipartición, e a municipalización. Certamente non podemos pretender saír do eido do hipotético; mais o que o rexistro seuro nos permite albiscar da súa historia constitucional deixa por atrás a case calquera outra comunidade galaica.

As bisbarras nas que estamos a ver asentados os *Seurri* resultan por enteiro opacas á luz das nosas fontes tardo-antigas, polo que a correspondencia estrutural que podemos ensaiar habemos de levala ata o Alto Medievo; a non ser que admitamos a correspondencia sarriá da igrexa sueva de *Seuios*, en cuxo caso emerxería un candidato claro de correspondencia estrutural, pero só para unha zona moi concreta da grande área de asentamento que vimos de perfilar para este pobo (cfr. §10.57). Se pasamos pois ao Alto Medievo, albiscamos como seuros os *territoria* de Froián e Sarria, se cadra indistintamente desdobrados dun *territorium Astorice* orixinal; máis a todas luces, a oeste, os tamén en orixe unificados Ferreira e Pallares. Isto constituiría o fulcro xeográfico do seuros, máis tarde divididos polo curso do río Miño. Por *Timalino* podemos engadir os *territoria* de Neira e probabelmente Chamoso; polo *castellum Narelia* a terra de Gaioso ou Narla; e por *Serante* a de Abeancos. Polo medio cumpriría engadir a terra da Ulloa, de incerta atribución étnica en época romana, para dotar de congruencia xurisdiccional a recén aludida pose seurra de Abeancos (cfr. todas estas referencias territoriais en §9.4). Evidentemente, o apelativo *transminiensis* aplicouse á banda dereita do Miño, onde documentamos o *castellum Serante*; para a esquerda ficaría xa que logo o hipotético *cognomen cisminiensis*.

11.62. *Souperatioi*

Os *Souperatioi* son unha das entidades ástures da meseta que, pola súa veciñanza coa Galecia *stricto sensu*, cómpre tratar no presente catálogo. Esta comunidade documéntase singularizadamente por Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 34), ao consignar este a *pólis Petauónion Souperatiōn* entroutras localidades ástures; pero afortunadamente o nome desta *pólis* conta cun rexistro ben máis amplo. A súa mención nos itinerarios romanos como *Petauonium* (*Ant.*, 423, 3; *Bar.*, 4) e mesmo na *Notitia dignitatum* (*Occ.*, XLII, 27) como *Paetaonio*, aporta unha preciosa información da ubicación e historia desta localidade, complementada polos traballos arqueolóxicos. Hai consenso, en efecto, á hora de asociar esta *Petauonium* ao xacemento de Rosinos de Vidriales (Tranoy, 1981: 51; Romero & Carretero, 1998). O local, campamento romano, tería servido de asentamento sucesivamente á *legio X Gemina*, á *ala II Flauia*, e á *cohors II Flauia pacatiana*; pero contaría preto cun núcleo civil, desenvolvido sobre todo en época flavia, identificábel co *caput ciuitatis* dos *Souperatioi*. Entre as súas estruturas destacan unhas termas e un templo de Hércules, probabelmente promovidas polos propios prefectos militares (Romero & Carretero, 1998).

A correspondencia estrutural que emerxe para os *Souperatioi* é o *pagus* suevo de *Cepis*, de redución lamentablemente pouco firme, pero que nos aporta un posíbel nexco co que fundamentarmos a herdanza xurisdiccional deste pobo co arciprestado tradicional de Tera, cuxa relación se antolla xa incontrovertíbel (cfr. §9.24; 10.28).

11.63. *Susarri, Bergidum Flauium, Interamnium Flauium*

Permítome xungir nun mesmo apartado o tratamento dos *Susarri, Bergidum Flauium* e *Interamnium Flauium*, pois, como veremos, todas estas entidades son resultado de mudanzas de nomenclatura e do desdoblamento xurisdiccional dunha única entidade matriz orixinal.

Os *Susarri* documentáanse en dous dos máis senlleiros e recoñecidos documentos da romanización do noroeste hispano: o *Edicto do Bierzo* (Alföldy, 2000) e máis a *tabula Lougeiorum* (IRPLu, 55). O primeiro documenta unha revolta dos *Lougei*, a consecuente secesión do seu *castellum Paemeiobriga* por orde de Augusto, e a súa compensación a través da anexión do *castellum Al(I)obrigiaecum* dos *Gigurri*. A *tabula Lougeiorum*, pola súa banda, menciona o etnónimo como *origo*: un certo Tilego, *Susarrus* precisamente do antedito *castellum Al(I)obrigiaecum*, facendo un pacto cos *castellani Toletenses*, da *ciuitas Lougeiorum*, do Courel (cfr. §11.49). Noutra liña, unha localidade chamada *Bergidum Flauium*, ou ben na súa variante grega *Bérgidon Phlaouiōn*, aparece documentada como *pólis* e *mansio* por Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 28) e o *Itinerario de Antonino* (425, 5; 429, 1; 432, 1). Contamos tamén cunha mención de *origo* grazas ao desempeño público dun seu munícipe, Valerio Arabino, *Bergido F(lauiensis)*, en Tarragona (*CIL* II, 4248 = *RIT*, 333). Finalmente, *Interamnium Flauium*, ou *Interámñion Phlaouiōn* na versión grega, documéntase por unhas fontes literarias perfectamente análogas á anterior, agás pola ausencia neste caso de material epigráfico (Ptol., *Geog.*, II, 6, 28; *Ant.*, 429, 2; 432, 2).

Os datos dos que dispomos non ofrecen dúbidas arredor da localización berciá destas entidades e do papel matriz dos *Susarri* verbo a *Bergidum* e *Interamnium*. Comecemos por estas segundas, de localización máis evidente. Noutro meu estudo arredor das cidades flavianas da *Asturia et Callaecia* téñome xa ocupado da súa redución xeográfica, polo que me permito seguir en esencia agora o daquela exposto (Fernández Calo, 2018a: 140-143). Para *Bergidum*, cuxo topónimo evidentemente conserva precisamente a actual bisbarra do Bierzo, téñense manexado diversas ubicacións na contorna de Cacabelos (Mangas Manjarrés, 1996: 62-63; Rodríguez Colmenero, 1997b: 168; Díaz Álvarez & Garín García, 1998: 1125). O poboamento houbo de variar historicamente, descendendo dende remates do século I d.C. de Castro Ventosa ata a Edrada, constituíndose nun importante centro administrativo e nó de comunicacións (Díaz Álvarez & Garín García, 1998). Pola súa banda, *Interamnium Flauium* ten sido identificado con Ponferrada (Rodríguez Colmenero, 1997b: 167; Rodríguez Colmenero & Ferrer Sierra, 2001: 235) ou, máis convincentemente, con Bembibre, sobre todo entre os que asumen a súa correspondencia etimolóxica con *Paemeiobriga* (Balboa de Paz, 2001: 24; Pérez Vilatela, 2001: 420; Rodríguez Morales, 2001; Luján, 2005).

Verbo aos *Susarri*, antes da descuberta do *Edicto do Bierzo*, documento que veu completar o rexistro deste pobo, sucedéronse algunhas tentativas erróneas de os ubicar lonxe desta bisbarra, xa fose no Courel polo mero feito de se citar un susarro na famosa *tessera* destoutra bisbarra (*TIR*, k-29, p. 99); ou ben, por afinidade fonética, na contorna de Sarria (Arez Vázquez, 1992: 74). Mais o *Edicto* evidencia a contigüidade territorial entre os *Susarri*, os *Gigurri* e o *castellum Paemeiobriga*; e a presunción de ter sido achado nas inmediacións de Bembibre ten levado a presupór que a devandita *Paemeiobriga* ficaría preto da citada localidade. Isto implica formular a equivalencia entre *Interamnium* e o *castellum Paemeiobriga*, e o seu papel de *caput ciuitatis* para os *Susarri* en exclusión do centro do Bierzo, ocupado por *Bergidum* (Rodríguez Colmenero, 2000; Balboa de Paz, 2001). Emerxería así unha particular visión da Protohistoria berciá:

Los Susarros en el Bierzo Alto, los Bergidenses en el Bierzo Bajo, con capital en *Bergidum*, y los Gigurros en Valdeorras configuran el panorama etnohistórico del Bierzo en la Antigüedad (Balboa de Paz, 2001: 24).

Mais tal panorama é resultado dunha ao meu ver innecesaria disimilación entre os *Susarri* e *Bergidum*. Coido, en efecto, que a historiografía que me precede non ten reparado axeitadamente na insistencia do *Edicto* na inmunidade de *Paemeiobriga* fronte aos *Susarri*, e no feito de que avanzado o Alto Imperio documentemos dúas cidades de epíteto flaviano na bisbarra, *Bergidum* e *Interamnium*. Para min, a solución máis convincente é que estes nomes iluminen etapas distintas da historia política do Bierzo. Verbo aos *Susarri* e os *Paemeiobrigenses*, é evidente que estamos perante comunidades distintas resultado da bipartición dunha única *ciuitas* orixinal, de xeito que aos *Susarri* remanentes, logo da secesión de *Paemeiobriga*, cómpre ubicalos fóra de —e non sobre— a redución que se propoñía para este *castellum*. Para os *Susarri*, xa que logo, contamos con datos meramente defectivos, pero ben firmes: a *tabula Lougeiorum* exclúelles o Courel, o *Edicto do Bierzo* fainos colindantes dos *Gigurri* e posesores orixinais de *Paemeiobriga*. Simplemente, semellan ocupar todo o centro do Bierzo, o que impón a súa pose de *Bergidum*: evidénciase pois unha comunidade matriz de *Susarri*, da que segundo o *Edicto do Bierzo* se terían seccionado os *Paemeiobrigenses*. Isto é a primeira parte, augustea, da historia da bisbarra: na segunda, flaviana, produciuse a mudanza toponímica a prol de *Bergidum Flauium* e *Interamnium Flauium*. Non hai que buscar unha terceira entidade de *Bergidenses* orixinais: os *Bergidenses* son, simplemente, os *Susarri* que non se separaron á altura do *Edicto*.

Das reducións xeográficas tratadas, embora non haber dúbida da súa indistinta relación xenérica co Bierzo, cómpre recoñecer que a única concreción firme é a de *Bergidum*, apoiada nun rexistro arqueolóxico favorábel. De *Interamnium* apenas podemos suxerir, grazas aos itinerarios, a súa localización entre *Bergidum* e Astorga. Nestas circunstancias, emerxe un nexa ineludíbel entre *Interamnium* e o Alto Bierzo; e isto favorece a opción de Bembibre, sobre a de Ponferrada, que sabemos unha fundación medieval no confín entre o alto e o baixo Bierzo (cfr. §9.24). A correspondencia xurisdiccional na que fundamentamos o noso método de estudo invítanos a identificar como entidades devanceiras de *Bergidum* e *Interamnium*, respectivamente, aos *Susarri* e aos *Paemeiobrigenses*; estes últimos resultado asemade dunha secesión dos anteriores. A identificación etimolóxica entre *Paemeiobriga* e Bembibre é defendida por algúns filólogos (Rodríguez Morales, 2001; Luján, 2005) e recusada por outros (Moralejo Álvarez, 2010: 475); pero válida ou non, coido que a súa localización no Alto Bierzo é a opción óptima que autorizan os datos dispoñíbeis. A. Rodríguez Colmenero e S. Ferrer Sierra (2001: 420), tamén contrarios á opción Bembibre, suxiren levar *Paemeiobriga* a xacementos fortificados ao noroeste desta localidade, polo que as propostas posíbeis seguen insistindo na mesma correspondencia xurisdiccional, que é o que aquí principalmente nos interesa.

A historia política que podemos rastrexar para este enredo de comunidades e nomes do Bierzo romano non é moi precisa, mais si dabondo significativa e mesmo voluminosa dentro dos precarios estándares da *Asturia et Callaecia*. Os *Susarri*, entre os que xa Castro Ventosa, o vello *Bergidum*, se revelaba como un incipiente centro urbano, foi conquistado no contexto das guerras cántabras. Unha revolta posterior á conquista semella ter sido a razón pola que o emperador Augusto, segundo o *Edicto do Bierzo*, tería encetado un reaxuste xurisdiccional nesta bisbarra, seccionándolles aos *Susarri* o *castellum Paemeiobriga*, e outorgándolles en troques *Ai(i)obrigiacum* en detrimento dos *Gigurri*. O *Edicto* documenta tamén que os *Paemeiobrigenses* terían disfrutado dunha inmunidade fiscal, o que se trata dunha información única no noroeste hispano que permitiría adscribilos á categoría de *ciuitas libera et immunis*. Cos Flavios (69-91 d.C.), tanto *Susarri* como *Paemeiobrigenses* terían sido obxecto de senllas promocións urbanas, recibindo as súas capitais epítetos imperiais: *Bergidum Flauium* e *Interamnium Flauium*. Mais tal innovación houbo de incluír tamén un reaxuste xurisdiccional na bisbarra, pois a herdanza de *Interamnium* nas extensas entidades que posteriormente ocuparon o Alto Bierzo suxire que o seu *territorium* local houbo de ser ben

máis amplo có que *a priori* se podería atribuír ao seu devanceiro o *castellum Paemeiobriga*. Polo demais, as propias comunidades berciás pasarían a ser coñecidas en adiante polo xentilicio destas cidades, como documenta canda menos para os *Bergidoflauienses* a *origo* do múnicipe bercián Valerio Arabino, inscrita como xa temos apuntado nun pedestal honorífico de Tarragona. O etnónimo Susarri desaparece das fontes romanas, para volver reaparecer xa no período visigodo (cfr. §10.104). Precisamente este documento aporta outras valiosas claves da historia política da *Bergidum Flauium* do século II: o seu título oficial *res publica* e o seu funcionamento municipal, con mención implícita dun *cursus honorum* (cfr. §§7.12; 8.7).

A correspondencia estrutural de *Bergidum* e *Interamnium* non ofrecen dúbidas: trátanse, respectivamente, de *Bergido* e *Petra*, entidades documentadas como igrexas, cecas e distritos tardo-antigos (cfr. §§10.71-72). Albiscamos nisto, abofé, a conformación antiga da dilatada disociación xurisdiccional entre o Alto e o Baixo Bierzo. Mais ao norte, adscribíbel ao meu ver a *Bergidum*, atopamos na Tardoantigüidade tamén a ceca de *Susarres*, a todas luces escisión étnica serodia do seu vello territorio xurisdiccional (§10.104).

11.64. *Tamacani* ou *Tamagani*

Os *Tamacani* son unha das comunidades do *conuentus* bracarense documentada só por fontes epigráficas, pero nun rexistro se non cuantitativa, si cualitativamente significativo. O principal documento implicado é o *Padrão dos povos* de Chaves, que os menciona entre as dez *ciuitates* que participaron na construción da ponte desta cidade (*CIL* II, 2477); pero contamos ademais con algunhas *origines*, embora non todas seguras, que verifican a súa entidade xurídica como comunidade local. Entre elas destacan un par de altares da actual Galiza, nos que os adicantes deixaron constancia da súa condición de *Tamacani*: un adicado a Xúpiter en Castrelo de Val e outro ás ninfas en Baños de Molgas (*IRG* IV, 66; 76). A mención de *origo* é indistintamente fragmentaria: este presentaría unicamente a secuencia TAM; aquel, máis completo, combinaría a abreviatura cunha ligatura: TAMAC (Tranoy, 1981: 73). No seu rexistro, A. Tranoy (1981: 70) engade un posíbel *Ta|ma[ca]nicum* citado nunha lápida de Segovia (*CIL* II, 5786), pero pola súa terminación en *-um*, difícil de interpretar a nivel sintáctico no texto en cuestión —o defunto, Valerio, está en dativo—, coido que máis ben pode ser o nome dunha agrupación xentilicia sen relación co noso caso particular. Na mesma liña de incerta ou desbotábel relación co noso problema cómpre citar outra epígrafe, desta volta conimbricense, con mención isolada TAMAG (Alarcão & Étienne, 1976: n.º. 413). A forma xeralmente contida nas epígrafes de atribución segura semella favorecer a lectura da velar xorda *Tamacani* fronte á sonora *Tamagani*.

Contamos finalmente cun teónimo co mesmo radical presente no hidrónimo Támega e, por extensión, no etnónimo do pobo que estamos a estudar, e que se cadra —embora con poucos visos de verosimilitude, como veremos— se poida asociar ao mesmo. Trátase do deus *Tameobrigus*, honrado nun altar de Várzea do Douro, Marco de Canaveses (*CIL* II, 2377 = *RAP*, 193): *Tameobrigo* | *Potitus* | *Cumeli* | *uotum* | *patris* | *s(oluit) l(ibens) m(erito)*.

A mención dos *Tamacani* no *Padrão dos povos* de Chaves e sobre todo a súa evidente alusión ao curso fluvial sobranceiro desta vila, o Támega, impón a redución da comunidade en cuestión no val do devandito río. O problema xorde á hora de identificar un espazo concreto desta considerábel bacía hidrográfica, e malia que xa o padre H. C. de Argote (1738: 52-54) defendera a opción do curso baixo do Támega, na súa confluencia co Douro, a bibliografía máis moderna semella terse pregado a un certo reduccionismo ao insistir sempre no seu curso alto ou parte galega, o val de Verín (López Cuevillas, 1953: 70; Tranoy, 1981: 73; Rodríguez Colmenero, 1997a: 91). Esta postura fundaméntase na presenza do río Támega —nin máis nin menos ca calquera outro tramo do mesmo— e de dous topónimos afíns no concello de Verín: o das parroquias Tamagos e Tamaguelos. Ao meu xuízo resulta evidente, con todo, que a afinidade toponímica non é sequera superior ao do castro ou fito topográfico

que deu nome ao deus *Tameobrigus*, tratándose este ademais dun topónimo antigo e xa que logo máis paralelizábel aos *Tamacani*, pero que nos leva outro extremo do río, na súa foz sobre o Douro, onde quería o padre H. C. de Argote. En calquera caso, contamos no val de Verín cun argumento netamente disimilatorio —embora acotío tido por probatorio—: o altar de Castrelo de Val (*IRG* IV, 66). É evidente que o feito de un *Tamacanus* deixar constancia da súa *origo* nun acto votivo apunta a que este tivese lugar fóra da súa patria, pois as *origines intra ciuitatem* entran sempre dentro da excepcionalidade. Non apuntamos nada novo: xa algúns autores veñen sinalando o empezo que o altar de Castrelo de Val supón para a redución dos *Tamacani* no alto val do Támega, malia non ofreceren alternativas (Brañas & *al.*, 2007: 542). E esta inseguridade estivo presente mesmo entre os principais defensores desta postura, coma A. Tranoy, quen, consciente da dificultade de postular unha *origo intra ciuitatem* neste caso coma en calquera outro, tentou mantela a través dun alambicado argumento *ad hoc*:

Dans le cas présent, où la dedicace est réalisée par un militaire qui tient à évoquer toutes les récompenses dues à ses mérites, n'y aurait-il pas un sentiment de fierté par rapport à ses concitoyens dans le fait que lui, simple *Tamacanus*, ait pu avoir une sibelle carrière militaire? (Tranoy, 1981: 73).

Podemos certamente teimar neste ou noutros argumentos para mantermos a redución dos *Tamacani* no val de Verín; mais coido que o máis sinxelo é simplemente admitirmos que o altar de Castrelo de Val empece máis do que favorece tal solución.

De feito, pola miña banda hei de engadir outro argumento disimilatorio, inédito ata o de agora: toda a bacía superior do Támega, incluíndo Verín e río abaixo máis aló de Chaves, conformou no Alto Medievo —e a todas luces tamén na Tardoantigüidade— unha demarcación unificada, ata o ano 1078, cando esta demarcación, daquela chamada Baranceli, foi partillada a nivel eclesiástico entre os bispados de Braga e Ourense (cfr. §§9.6; 10.15); e axiña lle seguiu a bipartición política, mesturada co proceso de separación de Portugal, conducindo á actual diferenciación xurisdiccional entre o tramo portugués centrado en Chaves e o galego centrado en Verín. O noso principio de correspondencia estrutural, xunguido á evidencia de que as demarcacións galaicas tenderon a se fragmentaren ao longo do intervalo cronolóxico atendido no presente estudo (cfr. §12.5), suxiren que tal cohesión xurisdiccional do alto val do Támega na Tardoantigüidade e Alto Medievo houbo de ter precisamente unha orixe romana. Resulta evidente, por outra banda, que esta grande demarcación do alto Támega non puido corresponder daquela máis que ao seu grande fulcro urbano, Chaves; e isto equivale a reducila á *ciuitas Aquiflaviensis* (§11.5); ou, noutras palabras, a descartar a redución dos *Tamacani* nestas bisbarras, que se revela simplemente anacrónica.

Comprobamos, en suma, que un altar de Castrelo de Val dificulta a redución dos *Tamacani* no val de Verín, e esta dificultade se verifica á luz da historia xurisdiccional reconstruíbel para esta bisbarra. En semellantes circunstancias, procurando coma sempre guiármonos polos datos positivos máis do que polos seguidismos historiográficos, coido que fica plenamente xustificado desbotar o val de Verín como redución dos *Tamacani*.

Cómpre mantermos, por suposto, a relación obvia deste pobo co río Támega; mais se desbotamos o seu curso alto polos argumentos que vimos de expór, outro tanto hemos de facer do seu curso baixo, que temos razóns —que non consignaremos agora por ficaren amplamente argumentadas no seu apartado específico— para atribuírlo aos *Bracari* (§11.20). Podemos certamente admitir, canda A. Tranoy (1981: 73), que a correspondencia cos *Tamacani* do deus *Tameobrigus* de Várzea do Douro (*CIL* II, 2377 = *RAP*, 193) semella meramente léxica e motivada pola súa relación co río, non necesariamente co pobo en cuestión. Ao meu xuízo, a **Tameobriga* da que sería tutelar este deus de Várzea do Douro ten así a mesma influencia no noso problema cás parroquias de Tamagos e Tamaguelos do val de

Verín: unha correspondencia léxica cos *Tamacani* motivada pola súa localización no curso do mesmo río que lles deu nome, e non necesariamente a súa etnicidade —logo cidadanía— tamagana na Idade do Ferro e Antigüidade. Se desbotamos o alto val do Tâmega e tamén a súa foz sobre o Douro, resta unha única redución posíbel para os *Tamacani*: precisamente unha das grandes bisbarras de meirande personalidade, ao longo da historia, da vella Galecia, pero curiosamente sen ningunha atribución xurisdiccional firme para a época romana. Refírome, por suposto, á terra de Basto.

Hei de citar como rexistro toponomástico de interese atribuíbel ao *Tamacani*, a través da redución proposta, aos *artifices Calubrigenses et Abianis* que esculpiron unha das estatuas de guerreiro de Santa Comba de Basto (Calo Lourido, 1994: n.º. 73, p. 512). Poida que teñamos aquí senllos xentilicios castrexos. Ignoro a identificación acaída para os presuntos castros resultantes, que a todas luces non nos levaría moi lonxe da terra de Basto pola ausencia de *origines* civís complementarias. Canda menos, os *Abiani* semellan atopar algún tipo de relación etimolóxica coa veciña serra do Alvão, en cuxas estribacións ben se podería ubicar o presunto *castellum* **Abianum*.

Verbo a correspondencia estrutural, atopamos a terra de Basto singularizada no Alto Medioevo como arcediagado e *territorium*, e na Tardoantigüidade podemos asociala coa igrexa sueva de *Petroneto* (cfr. §§9.2; 10.9). Xa suxerimos que a demarcación tardo-antiga correspondente a esta grande bisbarra portuguesa tería rebordado significativamente os lindeiros que hoxe se lle atribúen ao seu característico corónimo: probabelmente cumpra asociarlle a terra de Pena, río Tâmega arriba, nesa mesma época; e xa que logo tamén en época romana. É neste antecedente xurisdiccional onde propoño reducir aos *Tamacani* proto-históricos: a miña hipótese descansa pois sobre a simple concordancia léxica do río Tâmega e o descarte dos seus tramos alto e baixo, mais a inexistencia de argumentos disimilatorios e a certeza dun antecedente xurisdiccional sen unha atribución mellor para as terras de Basto convértena ao meu ver, contra toda a historiografía que nos precede, na solución idónea. Nin o alto nin o baixo val do Tâmega, senón o curso medio deste río: tal é a redución que se impón para os *Tamacani*.

11.65. *Talabrigenses, Ireucoutiori?*

Os *Talabrigenses* son unha das comunidades administrativamente lusitanas que, pola súa localización vindeira á Galecia *stricto sensu*, propoño incluír no presente catálogo. Esta entidade local documéntase como tal en mencións de *origo*: unha votiva de Estorãos, Ponte de Lima, e outra funeraria de Minas de Riotinto, referentes a cadanseu *Talabrigensis* peregrino e emigrante, respectivamente (*CILA* I, 33; *AE* 1952, 65). Como [*Tala*]brigensis podería interpretarse outro defunto, de epitafio incompleto, documentado nesta última localidade (*CILA* I, 42). O etnónimo é de feito un xentilicio de *Talabriga*, non exclusivo da comunidade lusitana, como exemplifica un *castellum* límico homónimo (cfr. §11.48). Asociamos estas *origines* como referentes a tal comunidade lusitana pola mención dun *oppidum Talabriga* por Plinio o vello (*Nat.*, IV, 113) e dunha *mansio Talabriga* no *Itinerario de Antonino* (421, 6). Adóitase identificar con esta comunidade tamén a *pólis Talábriga* sometida por Xunio Bruto a dicir de Apiano (*Iber.*, 72-73). Esta información, practicamente a única atribuíbel á historia política de *Talabriga*, documentando nada menos que unha *deditio*, é unha das principais da conquista romana do noroeste hispánico, e a máis estritamente ancorada no eido das relacións xurídicas entre os poderes locais e o imperial. Con todo, evidentemente, podería facer referencia a calquera núcleo con ese nome, e nomeadamente, como apuntamos, ao límico, polo que a súa relación coa *Talabriga* lusitana, por máis ca topicamente repetida, dista de ser segura.

A redución dos *Talabrigenses*, vinculada como vemos aos itinerarios romanos, conta cunha longa bibliografía. Xa a mediados do século XIX, G. Parthey e M. Pinder (1848: 387)

recollían cinco propostas do máis variopintas, cunha atinada tendencia, con todo, a prol da contorna de Aveiro. Nun dos mellores estudos do sistema viario do Portugal romano, V. G. Mantas (1990: 225-226) recoñeceu non ter ningunha proposta definitiva pero insistiu nas terras do Vouga, suxerindo concretamente a contorna de Albergaria-a-Nova, onde os restos da calzada romana serían importantes. En troques, no seu exemplar estudo monográfico arredor desta *ciuitas*, L. S. Lopes (1996: 174) propugnou o xacemento de Cabeço do Vouga, Águeda, onde a exploración arqueolóxica é escasa pero certificaría unha ocupación romana embaixo do xa medieval castelo de Marnel, con posíbeis vestixios dun foro.

Na delimitación de *Talabriga* xogan de xeito protagonista os *termini* documentados na bacía do Vouga: o de Ul, Aveiro (Almeida, 1953), que marcaría o límite cos *Turduli ueteres*, e o de Silvares, Tondela (*HEp* 2000, 750), este último *trifinium* cos *Seareae* e, coidamos, os *Interannienses* (cfr. §11.40). O problema deste último é que non menciona os *Talabrigenses* senón, na súa cara occidental, aos *Ireucontiori*. Dado que tanto a exigüidade da área implicada coma o noso exame da territorialidade medieval desmerecen a posibilidade de dúas *ciuitates* nesta pequena porción da bacía do Vouga, o etnónimo en cuestión podería ser interpretado como unha denominación primitiva dos *Talabrigenses*, antes de asumiren a do seu *caput ciuitatis*; ou ben como a dun seu simple *castellum*.

A correspondencia estrutural de *Talabriga* foi xa estudada por L. S. Lopes (1996) no referente á documentación medieval, nun estudo que antecede a vocación comprensiva de fontes diacrónicas que pretende mellorar a presente tese. Mais abonde agora con sinalar a correspondencia sueva, que non é outra cá *insula Antunane* que identificamos no mesmo val do Vouga (cfr. §10.41).

11.66. *Tapori, Municipium?*

Os *Tapori* son un dos *municipia* mencionados na inscrición da ponte de Alcántara (*CIL* II, 760), e malia non termos tratado pormenorizadamente o seu rexistro por levarnos lonxe da Galecia, podemos engadir que o etnónimo se atopa documentado complementariamente na descrición pliniana (Plin., *Nat.*, IV, 117) e nun amplo repertorio de *origines* emigratorias e votivas contidas en diversas lápidas e altares achados ao longo da Lusitania e da Bética (*CIL* II, 408; 520-521; 950; 1018; II2/7, 766-767; *AE* 1955, 97; Melena, 1984; &c.). Alén dalgunha outra mención fragmentaria, o etnónimo documéntase tamén con valor onomástico, o que non ten moito que dicir arredor da comunidade local en cuestión agás nun interesante epitafio múltiple emeritense con mención da liberta *Papiria Tapora*, que se cadra si faga referencia a unha muller escravizada orixinaria da *ciuitas Taporum* (*AE* 1971, 145 = *ERAE*, 342).

Malia o seu amplo rexistro, a redución dos *Tapori* non ofrece máis argumento de xuízo cá orde relativa da súa mención na inscrición da ponte de Alcántara, que a perfila entre os *Interannienses* e os *Lancienses oppidani* (cfr. §§11.40; 11.43). Isto permite asignarlles con dabonda firmeza un dos principais xacementos romanos da Beira interior, as ruínas de Bobadela, Oliveira do Hospital (Vaz, 1997: 321; Curado, 2004; Guerra, 2007: 172). Tradicionalmente defendéronse outras localizacións deica o distrito de Guarda (v.g. Alarcão, 1990a: 371; 2005b: 122-123); o cal, como ben ten denunciado A. Guerra (*op. cit.*), non só non conta con ningunha base senón que contradi a firme redución nesta mesma zona dos *Lancienses* lusitanos. Na liña coa proposta de Bobadela, F. P. Curado (2004: 81) ten suxerido que o veciño Alto do Trevim, Lousã, se referiría etimoloxicamente ao *trifinium* que, polo leste, delimitaría aos *Tapori*.

Alén disto, e encadrelando xa coa correspondencia estrutural que nos interesa pescudar, emerxe un apartado da historia política dos *Tapori* que coido que nunca ten sido axeitadamente observado, e é a súa identificación cunha comunidade que as fontes tardo-antigas identifican como *Monecipio*, facendo referencia ao antigo título constitucional romano que, na zona do bispado exitanense no que se documenta, só pode ser identificado, segundo

temos defendido, coas ruínas de Bobadela. Emerxe, neste senso, algunha relación entre o *municipium Taporum* coa igrexa sueva e ceca visigoda de *Monecipio*. Xa temos apuntado a propósito desta entidade tardo-antiga o anómalo e excepcional que resulta o seu topónimo; o cal se cadra non teña nada que dicir do réxime constitucional entón vixente, pero si que evidencia unha clara herdanza estatutaria e toponímica romana en plena época xermánica (§10.53). Tan anómala fosilización toponímica obríganos a pescudar algunha explicación histórica, xa que logo, no pasado romano desta comunidade.

Pola miña banda, non podo máis ca formular ao respecto a hipótese dun *municipium contributum*, que nalgún intre do dominio romano tivese fusionado varias entidades locais pre-existentes da súa contorna, adoptando un nome xenérico no que acabase predominando o propio título constitucional. Esta tendencia exemplifícanos na península ibérica os béticos *municipium contributum Ipscensis* (v.g. *CIL* II2/5, 387 = *CIL* II, 1572; cfr. Morena López, 2014) e, sobre todo, *Contributa Iulia Ugultunia* (Plin., *Nat.*, III, 13; cfr. Mateos & al., 2009), fronteiriza coa Lusitania, que chegou recibir o nome apocopado de *Contributa* (cfr. *Ant.*, 432, 6). Neste contexto, non resultaría impensábel a existencia doutro *municipium contributum* lusitano que rematase por adoptar o título *municipium* como denominación ordinaria. A miña hipótese do *Monecipio* tardo-antigo é que se correspondería con Bobadela, o único centro municipal identificábel na contorna do bispado exitanense, alén da propia Idanha. Isto implica que todo o suxerido para o potencial *municipium contributum* cumpriría aplicalo aos *Tapori*: nalgún intre, o *municipium* deste pobo tería sido probabelmente xunguido a algunha outra comunidade da contorna, conducindo eventualmente ao troco toponímico en cuestión.

Nas actas do concilio de Elvira, celebrado a comezos do século IV, cítase entre os presbíteros asistentes un certo *Eucharius [ex] Municipio*, que vén sendo o único rexistro romano, ao meu saber, que podemos pór en relación coa denominación comunitaria que estamos a tratar (*Conc. Ilib., subs.*). Emporiso, evidentemente, esta referencia resulta ambigua e ten motivado todo tipo de interpretacións. O padre H. Flórez, estrañado da ausencia de Cádiz neste concilio, moi concorrido sobre todo por bispos béticos, quixo ver o tal *municipium* unha referencia inconcreta a esta cidade (*ES*, X, 42-44). O editor e tradutor canolóxico J. Tejada y Ramiro (1810: 28) recolleu Calahorra, Arjona, Ambracia e a propia Elvira entre as posíbeis correspondencias. A maioría dos autores, de feito, semellan seducirse por esta última opción: o propio lugar de celebración do concilio, de xeito que a mención *municipium* a aludise implicitamente (Sotomayor y Muro, 1979: 81-119; Mansilla, 1994: 123). Mais R. Pliego Vázquez (2009a: 127), no seu máis recente estudo a propósito da ceca visigoda, é da opinión de que Eucario procedería da *Monecipio* lusitana documentada na Tardoantigüidade. Con todas as reservas que cómpre aplicar neste caso —non só pola parquedade documental senón porque na mesma provincia de celebración do concilio, a Bética, se documentan como xa vimos outros *municipia contributa* que adoptaron topónimos «estatutarios»— é por suposto a opción lusitana a que máis atractiva nos resulta por implicar a unha das comunidades obxecto desta tese. De ser así, simplemente, confirmaríase unha etapa romana do cristianismo tardo-antigo que no período suévico se consolidaría en *Monecipio*. Nada máis podemos engadir ao respecto.

A miña hipótese é que os *Tapori*, gratificados coa latinización xurídica e constituídos en *municipium* antes do século II d.C. cando son mencionados como tal na ponte de Alcántara, terían sido axiña fusionados en réxime «contributo» con algunha outra comunidade lusitana da contorna para formar unha comunidade que pasará a chamarse convencionalmente *Municipium*, e *Monecipio* xa nas fontes de época xermánica. A correspondencia estrutural que se lles perfila é pois esta mesma comunidade tardo-antiga (cfr. §10.53).

11.67. *Teibouroi*

Os *Teibouroi* son un pobo ástur non moi ben documentado pero sobre o que si se ten asentado un sólido consenso académico arredor da súa localización. O rexistro límitase a Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 36), coa súa mención dunha *pólis Nemetóbriga Teibourown*, e ao *Itinerario de Antonino* (428, 6), que menciona esta mesma localidade como *mansio* viaria. A tan cativa documentación apenas podemos engadir unha lápida da rioxana Alberite, con mención dunha certa *Iulia Tibura*, que representa a todas luces unha influencia etnonímica na onomástica persoal, non unha *origo* (Marco Simón, 1978: 2B = *ERR*, 12). É evidente que este rexistro verifica a forma latina *Tiburi* para o etnónimo, pero necesariamente manterei a variante grega *Teibouroi* por ser a única constatada por documentación primaria de temática verdadeiramente étnica.

Porén, para a cuestión concreta da redución xeográfica desta comunidade, xoga esencialmente a extraordinaria conservación coronímica na terra de Trives, onde toda a crítica histórica coincide en situar aos *Teibouroi* (López Cuevillas, 1953: 75; Tranoy, 1981: 51; Rodríguez Colmenero, 1997a: 91; Brañas & *al.*, 2007: 543; &c.). Accesoria aos nosos propósitos inmediatos é a redución de *Nemetobriga*, que ten xerado de seu unha liña específica de discusión erudita dentro do problema máis amplo da identificación das *mansiones* dos itinerarios romanos. A identificación estándar é Trives Vello, Pobra de Trives, con pequenas variantes na súa contorna inmediata, onde se concentran os restos romanos da bisbarra (*CAIR*, p. 373; Schulten, 1936; Estefanía Álvarez, 1961: 30; Tranoy, 1981: 51; Pérez Losada, 2002: 319; Caamaño Gesto, 2009: 132; Costa García, 2010: 136; &c.). A presenza etimolóxica da raíz céltica **nemeto-* neste topónimo, aludindo semanticamente a un “santuario” (cfr. Matasović, 2009: 288), é tamén dabondo clara e ten espertado a imaxinación dos investigadores. Entre eles, non quero deixar de citar a H. Martins Esteves (2008: 13), que formulou a interesante hipótese de se tratar dun santuario —pre-romano— na confluencia dos tres —futuros— *conuentus*; algo que resulta canda menos suxerente dada a localización certamente axial dos *Teibouroi*, canda a súa *Nemetobriga*, no mesmo centro xeográfico da *Asturia et Callaecia*.

A correspondencia estrutural dos *Teibouroi* non ofrece dúbidas pola mesma xusta razón da súa doada redución xeográfica. Cómpre identificala canda menos como a entidade devanceira da igrexa sueva dos *Teporos*; pero temos documentada na súa veciñanza outra igrexa, *Pincia*, de incerta atribución. Ao meu ver, tamén ela se trataría dunha entidade herdeira dos *Teibouroi*, na medida en que ocupa o mesmo val do Bibei pola súa marxe dereita, debuxando un ambiente orográfico de meirande afinidade do que cos *Gigurri*, o outro posíbel candidato, que semellan encaixados no val do Sil onde o antedito río desauga (cfr. §§10.62; 10.64; 11.36). De admitirse, por outra banda, a sospeita nada excepcional dun erro pola súa parte, se cadra se podería formular a exacta correspondencia entre esta sueva *Pincia* e a *pólis Pintia* que Ptolomeo (II, 6, 22) consignou entre os *Loukénsioi*.

11.68. *Turoli (Touródoi), Lansbrica, Laís*

Co nome de *Touródoi*, Ptolomeo (*Geog.*, II, 6, 39) identifica unha comunidade bracarense á que asigna a *pólis* de *Húdata Láia*, sendo xa que logo latinizados máis comunmente na bibliografía como *Turodi* e *Aquae Laiae*. Na tradición manuscrita da obra de Ptolomeo o etnónimo presenta a variante *Toudóroi*; a *pólis* é consensual, agás variantes de acentuación (Müller, 1883: 163, n39.5). Porén, nunha epígrafe achada nun lugar incerto, pero fundamentadamente atribuída por J. C. Rivas Fernández (2004) nas Burgas de Ourense, contamos coa mención dun *Turolus* como *origo* do adicante (*CIL* II, 685 = *IRG* IV, 95 = *AFb*, 102), polo que a todas luces esta é a forma correcta do etnónimo.

Sorprendido pola elusión da importante cidade galaica de *Aquae Flaviae* na obra de Ptolomeo, E. Hübner (*CIL* II, p. 331) propuxo corrixir o orixinal *Λαῖα* por *Φλάβουα*,

postulando así que esta figurase na obra orixinal, sendo corrompida no proceso de transmisión textual. Particularmente, non tería reparos en admitir esta corrección de non ser porque existen datos complementarios de *Aquae Laiae*, pois no período baixo-romano testemuñamos un *municipium Lais* (Hyd., *Chron.*, 253 [247]). Nestas circunstancias, existindo fontes complementarias ao reporte ptolemaico, a corrección deste a prol dun terceiro topónimo antóllase como mínimo unha opción arbitraria. A infrecuente unanimidade, xa referida, do topónimo na tradición manuscrita da obra de Ptolomeo dificulta tamén a hipótese da súa corrupción.

Así e todo, o problema da redución dos *Turoli* está por completo dominado na historiografía pola súa presunta relación coa veiga de Chaves, tendencia que non se debe senón á influencia da obra de A. Tranoy (1981: 62), quen admitiu a corrección de E. Hübner. Non deixa de resultar curioso que a A. Tranoy o seducise esta opción, sendo editor da obra de Hidacio de Chaves (Tranoy, 1974); e coñecendo xa que logo ben o testemuño dun *municipium Lais* claramente paralelo á *Aquae Laiae* ptolemaica. A única razón por el fornecida é, pola contra, que manter a lectura *Aquae Laiae* implicaría “admettre que Ptolémée en connaissait pas ou avait oublié de citer dans sa liste de villes *Aquae Flaviae*” (Tranoy, 1981: 62). Un simple *argumentum ad consequentiam*: tal é a falacia dialéctica sobre a que se ten erixido a arbitraria disociación entre a *Lāia* ptolemaica e a *Lais* hidaciana, e a asociación da primeira con Chaves. Ao meu xuízo, non temos razóns para desbotarmos a posibilidade de Ptolomeo ter efectivamente eludido *Aquae Flaviae*, xa que ignoramos por completo o seu grao de coñecemento do noroeste hispánico. E non necesariamente cómpre atribuír tal elusión, como insinuou A. Tranoy, a un lapso por parte do alexandrino: as fontes coas que elaborou a súa *Xeografía* foron de certo diacrónicas e para a nómima étnica do *conuentus* bracarense, que é na que aparece *Húdata Lāia*, puido terse servido dunhas anteriores á fundación de *Aquae Flaviae*... Ou mesmo rexistrándoa, simplemente puido tela excluído se el, coma a historiografía contemporánea, sospeitou erroneamente que *Aquae Laiae* e *Flaviae* eran a mesma localidade. Pola miña banda, non podo máis ca insistir en que a afinidade toponímica de *Húdata Lāia* se antolla ben máis evidente co *municipium Lais* do que con *Aquae Flaviae*; canda menos de examinarmos o problema sen preconceitos e sen teimar na hipótese previa de que necesariamente Ptolomeo tería que ter rexistrado *Aquae Flaviae* e, consecuentemente, ignorado *Lais*.

De calquera xeito, para fundamentarmos a corrección e a consecuente redución dos *Touródoi* na veiga de Chaves, A. Tranoy (*supra cit.*) vai recorrer a paralelos toponomásticos coa raíz *tur-*, en extremo frecuente en todo o léxico paleo-hispánico. Atopou multitude de exemplos, ciscados por todo Trás-os-Montes e a provincia de Ourense, mais só un deles na contorna de Chaves: un certo *Tu|robi filius*) (*EE* IX, 273 = *AFb*, 249). Mais vai ser A. Rodríguez Colmenero (*AFa*, 201 = *AFb*, 223) quen, seducido pola hipótese de A. Tranoy, forneza pouco despois o indicio máis relevante a prol da relación dos *Turoli* coa veiga de Chaves: a corrección do topónimo dun *castellum* que ata daquela se lera *Iureobriga* por *Tureobriga*, citado precisamente nunha estela flaviense (*CIL* II, 2480). Segue sen haber máis relación có radical *tur-*, pois a raíz *ture-* refire certamente de *turol-* ou canda menos *turod-* que albiscamos no etnónimo; pero é evidente que a conxectura dun castro *Tureobriga* mellora moito o fraquísimo fundamento que ata daquela tivera a hipótese de A. Tranoy. Manifestando expresamente a miña opinión favorábel da corrección de A. Rodríguez Colmenero, precisamente ao abeiro da frecuencia deste radical *tur-* fronte a *iur-*, non podo con todo deixar de salientar o cúmulo de conxecturas nas que nos estamos a mover, que de seu desmerecen a hipótese xeral: corrixir a Ptolomeo fundamentándonos na corrección dunha epígrafe. Sobre tan fraca evidencia, e mesmo sen ter coñecido a lectura «atinada» do *castellum Tureobriga*, A. Tranoy postulou a súa lectura:

Les *Turodi* constituaien le fond de la population vivant sur les bords du Tâmega et, après la conquête et la réorganisation du Nord-Ouest par les Romains, ils eurent comme centre urbain la cité d'*Aquae Flaviae* allait effacer l'ancien nom ethnique dont seule garde des traces l'onomastique de la région, au profit du nom construit à partir du nom de la cité (Tranoy, 1981: 63).

Esta é, en definitiva, a opinión estándar arredor da localización e historia primitiva dos *Touródoi* ou *Turoli*, en relación a *Aquae Flaviae* (Silva, 1986: 275-276; 282; Dopico Caínzos & Rodríguez Álvarez, 1993: 398; Brañas & al., 2007: 543; &c.). Na mesma liña, J. de Alarcão (1995: 70; 1998: 431) mantivo a correspondencia, conxecturando en troques que non habería erro en Ptolomeo senón que *Aquae Laias* sería o nome antigo de *Aquae Flaviae*.

Fronte á espiral especulativa ou o simple mimetismo bibliográfico, non podo máis ca insistir en algo tan obvio como a relación da *Láia* ptolemaica coa *Lais* hidaciana, e no absurdo que representa tentar corrixir a un autor tan xeralmente irregular coma Ptolomeo por ser irregular, tamén, na súa elusión de *Aquae Flaviae*. Admitir a equivalencia entre *Láia* e *Lais* é voltar a un principio que xa sostivera o padre H. C. Argote (1738: 52) e dominou o panorama historiográfico ata a discutíbel revisión de A. Tranoy. Por exemplo, A. Rodríguez Colmenero (1972: 228-230; 1977: 29) mantivo esta redución, mesmo suxerindo algunha afinidade entre os *Touródoi* e a igrexa sueva de *Turedo* do *uicinum* tudense (*Par.*, XII, 2), antes de verse seducido pola nova proposta; pero ata moito despois del imos atopar autores teimando na opción antiga (v.g. Arias Vilas, 1992: 33-34).

Reduzamos, pois, os *Turoli* a partires da información complementaria que temos da *Láia* ptolemaica. O *municipium Lais* ubicábase segundo Hidacio no Miño, onde deixou a súa herdanza toponímica nas parroquias de Laias e Las, respectivamente nos concellos de Cenlle e San Amaro; a primeira das cales conta con vestixios dunha ocupación aurífera e termal romana (López Cuevillas, 1955; Álvarez González & López González, 2000; Candelas Colodrón, 2004: 256, n.º 575). O asentamento romano de Laias é asemade resultado dos patróns de asentamento alto-romanos na Galecia, que nesta bisbarra motivaron o devalo do grande castro de San Cibrao de Las (cfr. Pérez Outeiriño, 1987; Calo Lourido, 1994: 434-436; Álvarez González & López González, 2016), a antiga *Lansbrica*, aparente matriz de toda esta familia toponímica (*HAE*, 2721 = *IRG* IV, 89). Ao meu xuízo, a equivalencia entre a *Láia* ptolemaica e a *Lais* hidaciana supón ubicar aos *Turoli* na bisbarra que no seu momento centralizou o grande castro de San Cibrao de Las, antiga *Lansbrica*, un dos maiores e máis monumentais da actual Galiza; e logo probabelmente o aglomerado romano de Laias, identificábel con *Húdata Láia* e o *municipium Lais*. A isto xunguimos a peregrinaxe do «túrolo» Afer fillo de Albino ao primitivo Ourense (*CIL* II, 685 = *IRG* IV, 95 = *AFb*, 102): se cadra a veciñanza ourensá da súa patria favoreza a solución que estou a defender.

Da redución proposta para os *Turoli* emerxe unha nidia correspondencia estrutural: o *pagus* suevo de *Sacria* (cfr. §10.93)

11.69. *Turduli ueteres*

Os *Turduli ueteres* son un dos pobos administrativamente lusitanos que, pola súa localización pretendidamente veciña á Galecia *stricto sensu*, propoño incluír no presente catálogo. Documentados primariamente por Plinio o vello (*Nat.*, IV, 112-113) como pobo colindante cos *Bracari* a través do Douro, e logo como primeiro etnónimo citado na súa corografía marítima da Lusitania, o rexistro epigráfico engade, sobre todo, as dúas excepciónais *tesserae* do castro de Monte Murado, Gaia (Silva, 1983b: n.ºs. 1-2), pero tamén unha *origo* dun emigrante desta *ciuitas* enterrado en Coria (Armistead, 1975: 174-176). En Mérida rexistráronse asemade un par de lápidas de *Tuduli* sen o apelativo *ueteri*, que poderían facer referencia, ou non, á mesma *ciuitas* (*CIL* II, 523; *AE* 1998, 709). Ademais, a orixe deste

pobo pódese rastrexar alén da época imperial romana grazas á información histórica de excepción que Estrabón (*Geog.*, III, 3, 5) proporciona arredor da expedición común de *Tourdoúloi* e *Keltikoí* dende o Guadiana deica o noroeste, que se tería disgregado a raíz dunha querela no Limia (cfr. §8.11). Os *Turduli ueteres* procederían, xa que logo, desta migración. Evidentemente, os *Turduli* meridionais, un dos principais conglomerados étnicos da Bética, contan cun rexistro documental moito máis amplo no que non vou entrar.

Tanto o reporte pliniano coma as *tesserae* de Gaia coinciden en ubicaren este pobo inmediatamente a sur do Douro (Silva, 1983b; 2015). Nesta zona, o *Itinerario de Antonino* (421, 7) documenta unha *mansio Langobriga* que podería identificarse cun núcleo urbano dos *Turduli ueteres*, mesmo co seu *caput ciuitatis*. Complementario a este testemuño podería ser o de Ptolomeo (*Geog.*, II, 5, 6), con mención dunha *Λαγκόβρικα* que ofrecería como restitucións posíbeis tanto *Lakkóbrika* coma *Lankóbrika*; pero a súa atribución aos *Keltikoí* lusitanos, habitantes do sur da provincia, aconsella disimilala da localidade que estamos a tratar malia a aparente homonimia. Sexa como for, a identificación da *Langobriga* túrdula non é consensual. Malia que a postura común é o monte de Santa Maria, en Fiães, Feira (cfr. Mantas, 1990: 226; Alarcão, 1995: 44-45; 2005: 149; Lopes, 1996: 175), A. C. F. da Silva (2015: 72) opta polo propio Castelo de Gaia. Evidentemente, o castro de Monte Murado onde se atoparon as *tesserae* sería outra solución factíbel. Ao meu ver, a distancia de 13 millas que o *Itinerario de Antonino* computa entre *Langobriga* e *Calem* (421, 7-8), núcleo sen dúbida sobre o Douro e se acaso a propia Gaia, desbota sen moita discusión posíbel a opción de Castelo de Gaia, favorecendo sen unha correspondencia plena a de Fiães, polo que coido que cômpre deixala aberta canda a de Monte Murado.

Estes centros semellan dotados dun grande dinamismo en época romana. Monte Murado abrangue ata 10 hectáreas arrodeadas por tres liñas de murallas e conta con vestixios de edificios públicos entre os que destaca un balneario, amais de restos de varias necrópoles. Castelo de Gaia, pola súa banda, moito menos extenso, conta cunha muralla do século I d.C., pero os restos máis salientábeis son tardo-antigos, incluídos vestixios dun templo e sartegos paleo-cristiáns (Silva, 2010: 227-228). No castro de Fiães, pola contra, os traballos arqueolóxicos son aínda insuficientes como para tentar chegar unha síntese do xacemento (cfr. Almeida & Santos, 1972; 1973). Coido que todo isto, malia non permitir solucionar o dilema da redución de *Langobriga* entre Monte Murado e Fiães por falta de datos deste segundo, si ilustra o desprazamento deica a foz do Douro do centro de gravidade da bisbarra en época tardo-antiga, a prol de Castelo de Gaia en consonancia coa documentación da igrexa sueva de *Portucale castrum antiquum* (*Par.*, IV, 7). En plena época imperial, pola contra, o centro de gravidade tería que ser situado nalgún dos asentamentos castrexos interiores que vimos de identificar. Polo demais, de entrarmos no controvertido debate arredor da ubicación primitiva de *Cale*, a opción do sur do Douro, na que podería entrar en consideración o xacemento de Castelo de Gaia, engadiríalles aos *Turduli ueteres* un segundo asentamento documentado polas fontes romanas (Serv., *Aen.*, VIII, 728; *Ant.*, 421, 8; Hyd., *Chron.*, 175 [168]; 187 [180]; 195 [190]).

Os datos dispoñíbeis arredor da historia política do *Turduli ueteres* entran dentro do excepcional, pero tamén do desigual. O reporte estraboniano arredor da chegada dos *Tourdoúloi* ao noroeste ofrécenos unha información rara vez dispoñíbel nos demais pobos da Galecia para unha época a todas luces pre-romana, embora non precisamente perdida na Prehistoria (cfr. §8.11). Máis tarde, as *tesserae* de Gaia, datadas polas referencias consulares nos anos 7 e 9 d.C., documentan a entrada de membros desta *ciuitas* no patrocínio dunha familia con cidadanía romana, por desgraza de incerta caracterización. Porén, despois destes excepcionais testemuños temperáns, a sorte dos *Turduli ueteres* como entidade política pérdese ata o remate do dominio romano, cando *Cale* comeza a emerxer nas fontes como un importante centro político da primeira dinastía sueva... Embora xa confundida co actual

Porto.

Sexa como for, todo isto permítenos encadrelar, e concluírmos, coa doada e inequívoca correspondencia estrutural dos *Turduli ueteres*: a igrexa sueva de *Portucale catrum antiquum* (§10.42).

11.70. *Uallatenses*

Os *Uallatenses* documéntanse na solitaria *origo* dun certo Lucio Cosconio, *augur Uallaten(sis)*, (*CIL* II, 2647 = *IRPL*e, 239), enterrado en Astorga.

Como temos exposto no apartado referente ao cargo deste persoeiro (§8.1), o feito de os *augures* seren un sacerdocio municipal vitalicio favorece a hipótese dun membro dunha comunidade allea a *Asturica Augusta*, a *ciuitas Uallatensis*, cooptado na curia asturicense e promovido ao augurado local. Isto convertería a todas luces a tal *ciuitas Uallatensis* nunha comunidade subordinada a un réxime de *adtributio* municipal coa capital conventual. Desgrazadamente, non coñezo ningún dato que permita aventurar a súa localización, e a historiografía ao respecto brilla pola súa ausencia. O etnónimo podería poñerse en relación cos *Ualutenses* que obran nun dos *termini* de Ciudad Rodrigo (*CIL* II, 857), o cal nos levaría non só lonxe, senón que fóra do *conuentus* e da mesma provincia (cfr. §11.19).

A redución que propoño para a *ciuitas Uallatensis* é defectiva: reducidas todas as demais entidades do *conuentus* asturicense e formulada a súa correspondencia estrutural tardo-antiga, fica un baleiro moi evidente nas bisbarras de Aliste e Tábara, asociadas conxecturalmente ao *pagus* suevo *Trulluco* (§10.27). Con todas as reservas e a título meramente provisorio, tal é a redución e correspondencia estrutural que podo adiantar para a *ciuitas* en cuestión.

11.71. *Uerencani*?

Un dos etnónimos incertos que xurdiron na nosa reunión de *origines* epigráficas (§5.4) é o potencialmente contido na enigmática mención VEREN que obra nunha adicatoria aos *lares uiales* en Pantón (*IRPL*u, 64; *vid.* táboa 5.4k). A epígrafe en cuestión contén as divindades adicadas, *Larebus uialebus*; uns *tria nomina*, *Cl(audius) Gauce Ascrierius*; e pecha finalmente coa mención VEREN. A primeira opción sería por suposto atribuíla á filiación que falta na onomástica do adicante: *Ueren(i filius)*. Con todo, nada desbota a posibilidade, por máis ca remota, dunha *origo*, que teñen subscrito algúns autores ao postularen a lectura alternativa *Ueren(sis)* (Pérez Losada, 2002: 286; Gómez Vila, 2009: 107). Ao meu xuízo, o único que pode apoiar a lectura en clave etnonímica da mención, e única razón de que o inclúa neste catálogo, é o seu potencial paralelismo coa igrexa sueva dos *Uere(n)canos* (*Par.*, IX, 9). A mención VEREN que pecha a epígrafe de Pantón cumpriría lela, neste caso, como *Ueren(canus)*.

A hipotética *origo* que perfilamos, dun peregrino nunha inscrición votiva, e ademais de carácter viario, ten moi pouco que dicir arredor da localización da súa *ciuitas*. É simplemente a potencial relación existente coa igrexa sueva a que nos proporciona un argumento definido, por máis ca tamén só hipotético. É esta igrexa, en definitiva, a correspondencia estrutural que se perfila para os hipotéticos *Uerencani* de época romana (cfr. §10.66).

11.72. *Zoelae* e demais *gentes* de Trás-os-Montes

Os *Zoelae* son unha das entidades mellor documentadas da veciñanza da Galecia romana, cun rexistro relativamente amplo e de grande calidade e diversidade temática. Só Plinio o vello se ocupa deles de entre todas as fontes clásicas, pero con meirande atención da que adoita na súa obra: por unha banda, menciónaos entre as *ciuitates* do *conuentus* asturicense (Plin., *Nat.*, III, 28), pero noutra pasaxe ubícaos nas proximidades da Galecia e do océano, salientando circunstancialmente a calidade do seu *linum Zoelicum* (XIX, 10). Todos os demais testemuños desta comunidade son epigráficos, pero dunha diversidade excepcional. Destaca a

tabula Zoelarum de Astorga, unha *tessera* de bronce do século II d.C. con mención de tres pactos de hospitalidade anteriores, documentando a comunidade en cuestión como *gens* —no primeiro pacto— e a súa organización interna en *gentilitates* e maxistraturas específicas (*CIL* II, 2366). *Origines* de expatriados *Zoelae* consígnanse en lápidas emigratorias achadas en Arganza, Astorga e León; esta última coa significativa mención *ciui Z(o)elae* (respectivamente, *AE* 1988, 759; *CIL* II, 2651; 5684). Finalmente, no Castro de Avelãs, Bragança, contamos cunha adicación pública do *ordo Zoelarum* ao deus *Aernus* (*CIL* II, 2606).

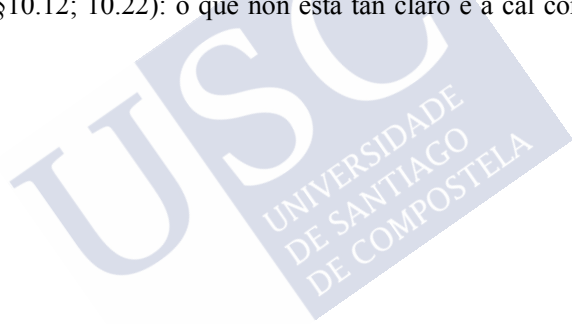
Deste rexistro, é a adicación pública do Castro de Avelãs o único documento que permite ubicar dun xeito preciso aos *Zoelae*, e a suxerir dun xeito firme o seu plausíbel *caput ciuitatis* (López Cuevillas, 1952: 75; Tranoy, 1981: 52; García Martínez, 1999; Sastre Prats, 1999b: 350-351; Brañas & *al.*, 2007: 544-545). A investigación arqueolóxica da área de Trás-os-Montes insiste no desenvolvemento de tres núcleos de poboamento diferenciados durante a Idade do Ferro na depresión de Bragança, o planalto de Miranda do Douro e a terra de Aliste, asociados a cadanseu asentamento senlleiro: Castro de Avelãs, Castelar de Picote e Villalcampo, sendo o primeiro o que tería acaparado o desenvolvemento urbano durante o dominio romano en detrimento dos outros (Lemos, 1993: 431-434; Sastre Prats, 1999b: 347-348). Evidentemente, isto iría na liña do proceso de centralización constitucional na que se enmarcan os pactos entre *gentilitates* documentados na *tessera* de Astorga. O lugar de acordo do segundo pacto, *Curunda*, podería pois asociarse precisamente ao Castro de Avelãs. Nestas circunstancias, antóllase atractivo asociar algunha das *gentilitates* mencionadas na *tessera* de Astorga a cadansúa das anteditas bisbarras: *Desonci* e *Tridiaui* ás terras de Aliste e Miranda; e unha plausíbel mais non documentada *gentilitas Zoelarum* epónima á propia depresión de Bragança. Porén, coido que cómpre matizar isto na medida en que tales terras de Miranda e Aliste as asociei con outros datos xeralmente ignorados pola historiografía que me precede —incluída a herdanza xurisdiccional tardo-antiga e medieval— ás *ciuitates Ast(i)ensis* e *Uallatensis* (cfr. §§10.10; 11.70). Poida que algunha das anteditas *gentilitates* fose, xa que logo, a que ocupou a contorna de Bragança; pero poida tamén que ningunha delas, tratándose de entidades de parentesco, cumpra asociala a unha área de asentamento excluínte. Con todo, en atención á ubicación excéntrica do Castro de Avelãs verbo ás bisbarras implicadas, antóllaseme difícil estender moi a oriente a xurisdición local dos *Zoelae*. Probabelmente, coido, só ocupasen a contorna inmediata deste castro, arredor de Bragança.

Esta lectura non supón unha contradición absoluta cos postulados comúns da historiografía que nos precede: a centralización urbana de toda esta grande área de Trás-os-Montes no Castro de Avelãs. Cómpre ter en conta, simplemente, o terceiro pacto da *tessera* de Astorga, no que as entidades implicadas xa son *gentes*, non *gentilitates*; o cal cómpre asociar á súa *adtributio* municipal entre os *Zoelae* (cfr. §13.4). É nestas bisbarras de Trás-os-Montes a leste e norte de Bragança onde podemos ubicar aos *Auolgigi*, *Uisaligi* e *Cabruagenigi* citados na *tessera* de Astorga. A eles poderíanse engadir os *Abanicii* aludidos no altar de Galende, na terra de Sanabria (*AE* 1977, 871); mais a expresión *ex gente Abaniciorum* na que se documentan, no contexto de epigrafía particular, non pública, semella asimílos mellor aos xenitivos en *-um* da epigrafía celtibérica, moi típicos en Cantabria e na Asturia *transmontana*, polo que a *gens* sería neste caso unha unidade xentilicia menor. Na *tabula Zoelarum*, pola contra, o apelativo *gens* refírese de certo a entidades locais, como demostra a súa aplicación aos *Zoelae* no segundo pacto: que o título se repita para *Auolgigi*, *Uisaligi* e *Cabruagenigi* no terceiro, á altura do século II, suxire o seu ruralismo, subdesenvolvemento, e carencia dun afianzamento civil coma o que si encetaran os *Zoelae*; e isto explicaría a dependencia política que enxergamos na súa *adtributio* municipal e a subordinación urbana que suxiren os estudos arqueolóxicos desta área de Trás-os-Montes e a meseta verbo ao Castro de Avelãs.

Verbo á historia política dos *Zoelae*, estamos a ver que o seu propio rexistro, e

nomeadamente a *tessera* de Astorga, se vén asociando a un proceso de centralización constitucional entre as *gentilitates* constituíntes desta comunidade. Segundo a interpretación aquí defendida para este documento, albiscamos unha primeira fase de centralización local no segundo pacto, do 27 d.C.; e unha segunda, no terceiro pacto do 152 d.C., de integración de notábeis de *gentes* veciñas, no que entendemos unha relación de *adtributio* municipal. Contamos na mesma *tessera* de Astorga coa mención do *magistratus Zoelarum*, un dos poucos testemuños de maxistraturas peregrinas na veciñanza da Galicia; e na adicación pública do Castro de Avelãs, con mención do *ordo Zoelarum*, o dun organismo municipal, o *ordo decurionum* desta comunidade (cfr. §§8.15; 8.18).

A correspondencia estrutural dos *Zoelae* lévanos dun xeito firme ao *pagus* suevo de *Bergancia* (cfr. §10.13). Xeralmente, como vimos, a historiografía asócialles un territorio moito máis amplo deica sur e leste, e nomeadamente as terras de Miranda e Aliste. Con todo, os datos aquí manexados, algúns deles nunca valorados pola historiografía anterior, lévannos a asociar mellor a terra de Miranda á *ciuitas Ast(i)ensis* (§10.10) e outras bisbarras adxacentes de Bragança ás *gentes* coñecidas na propia documentación que implica aos *Zoelae*: a saber, *Auolgigi*, *Cabruagenigi* e *Uisaligi*. Canda menos para os *Cabruagenigi* poderá postularse algunha afinidade toponímica coa bisbarra da Cabreira; e, en consecuencia, a súa correspondencia coas entidades tardo-antigas de *Fraucelos*, da alta Cabreira, e *Senabria*, que a separa de Bragança (§10.67; 10.77). Para *Auolgigi* e *Uisaligi* ficarían *Laetera* e *Senequio*, igrexas suevas identificadas arredor de *Bergancia* e que fican sen atribución étnica firme para a época romana (cfr. §§10.12; 10.22): o que non está tan claro é a cal correspondería a cada unha.

Logo do exame global da nosa documentación e da análise retrospectiva do poder local, imponse darlle un sentido histórico: historiar os nosos resultados, pois os datos estáticos que temos analizado nada nos din en si mesmos da historia do poder local, que é o que principalmente tentamos enxergar dada a especialidade disciplinaria na que se enmarca esta tese, e o que certamente subxace nunha «xenealoxía».

Como expuxen ao describir a proposta de estudo (§4) a análise estrutural difire certamente da institucional, e é por iso que individualicei este capítulo só para o primeiro, deixando o segundo para o seguinte (§13)

Ideei, pois, o presente capítulo para satisfacer a necesaria análise estrutural do poder local e da súa evolución a partires do exercicio de catalogación encetado nos dous capítulos precedentes (§§10-11). Adoptemos a orde cronolóxica: logo dos devanditos de reunión e confrontación de fontes e resultados diacrónicos, indo sempre de diante para atrás, non estará de máis recuperar o discurso histórico. Mais imponse facelo con altibaixos. Comezarei, por suposto, polo que deixamos atrás, o panorama romano (§12.1); pero unha vez recoñecido emerxerá a necesaria reflexión sobre as súas orixes pre-romanas (§12.2). Recuperarei entón a dinámica cronolóxica natural para examinar a faceta estrutural do episcopado, que conecta o período romano e o xermánico e servirá para arrombar toda a análise do poder local tardo-antigo (§12.3). Isto dará pé a ocupármonos do anterior chanzo da nosa análise retrospectiva, o panorama xermánico (§12.4). E xa conectando todos estes apartados dispersos, encetarei a comparativa diacrónica entre os sucesivos panoramas estudados (§12.5) e a síntese final, de contextualización e xustificación, de todo o capítulo (§12.6).

12.1. O panorama romano

O primeiro que se impón é someter o noso catálogo romano ao duro corsé do cómputo pliniano. Lembremos: 24 entidades para o *conuentus iuridicus* bracarense e 16 para o lucense. Mais estudamos tamén toda a veciñanza da Galecia *stricto sensu*: sumemos 22 entidades ástures (Plin., *Nat.*, III, 28; cfr. §5.1). Para a Lusitania é máis complicado: Plinio só proporciona un cómputo provincial, 45 *populi* (Plin., *Nat.*, IV, 117). Mais a Lusitana alto-imperial estivo dividida en tres *conuentus*, e a título meramente provisorio e non moi imaxinativo podemos sospeitar que cada un deles puidera contar aproximadamente con 15 *populi*. De feito, coido que o *conuentus Scallabitanus*, o que principalmente nos atinxe, houbo de ter máis: o panorama xurisdiccional que emerxe dos simples cómputos plinianos evidencia que unha realidade ben máis fragmentada na *Asturia et Callaecia* do que na Lusitania; e non será aventurado supór xa que logo unha gradación de meirande a menor fraccionamento entre o norte e o sur desta provincia. Os estudos arredor da Mérida romana, a capital sita no extremo sudoriental da provincia, redundan de feito nunha acotación excepcionalmente ampla do *ager Emeritensis* e dalgúnhas das *ciuitates* veciñas (cfr. Cordero Ruiz, 2010).

Mais centrémonos no miolo do asunto: o acomodo dos nosos resultados aos cómputos plinianos. Lembremos o carácter diacrónico do noso catálogo. Mestúranse nel entidades que ficaron vixentes durante todo o lapso do dominio romano con outras que apareceron ou desapareceron durante o mesmo. E o certo é que os nosos resultados só atopan un acomodo exacto baixo unha hipótese cronolóxica para os cómputos plinianos: unha datación pre-flaviana máis do que post-flaviana; antes pois deste punto crítico de fundacións imperiais e redefinicións xurisdiccionais. Non semella esta unha premisa moi aventurada, xa que de feito se asume que, mesmo téndose documentado e escrito baixo o principado dos primeiros Flavios, Plinio o vello fíxoo a través de documentación anterior, esencialmente xulio-claudiana (cfr. García Riaza, 2001: 243; Beltrán Lloris, 2007; Espinosa Espinosa, 2013: 31). Hei de suxerir, pois, eludirmos do noso cómputo aquelas comunidades, alén das cidades

augusteanas, que sabemos xurdidas no lapso do dominio imperial. Velaquí o confronto que emerge nestas circunstancias:

1º. — as 24 comunidades bracarenses: *Aeb(o)soci*, *A(u)iobrigenses*, *Aurii*, *Bibali*, *Bracaraugustani*, *Bracari*, *Caladuni*, *Coelerni*, *Grouii*, *Elanei*, *Equaesi*, *Interamici*, *Lapiteae*, *Leuni*, *Limici*, *Loubainoi*, *Louankoí*, *Narbasi*, *Nemetatoí*, *Quarquerni*, *Seurbi*, *Tamacani*, *Turoli*, e unha das gentes da *tabula Zoelarum* pendentes de localizar;

2º. — as 16 comunidades lucenses, tendo en conta os indicios da bipartición post-flaviana dos *Seurri* (cfr. §11.61): *Addoui*, *Albiones*, *Arroni*, *Artabri*, *Cabarci*, *Cileni*, *Copori*, *Egi*, *Lemaui*, *Lucenses*, *Seurri*, as tres fraccións céltigas e as dúas varras;

3º. — as 22 comunidades ástures, tendo en conta que a inmidade de *Paemeiobriga* é anterior á reformulación flaviana do Bierzo: *Amakoí*, *Ast(i)enses*, *Asturicens*, *Bedunienses-Orniakoí*, *Brig(i)aecini*, *Cabruagenigi*, *Lancienses*, *Legionenses*, *Lougei*, *Paemeiobrigenses*, *Paesici*, *Souperatoí*, *Susarri*, *Uallatenses*, *Uerencani*, *Teibouíroi*, *Zoelae*, os *Gigurri* necesariamente aínda unidos, as dúas *ciuitates Luggonum*, unha das gentes da *tabula Zoelarum* pendentes de localizar, máis a posíbel *ciuitas* —se cadra de nome discrepante— *Asturorum transmontanorum*;

4º. — comunidades lusitanas do *conuentus Scallabitanus*, suxeitas só a un incerto límite probábel (>15?), e tendo en conta que non nos ocupamos da totalidade do distrito: *Aemienses*, *Araui*, *Aruoni*, *Coilarni*, *Igaeditani*, *Ireucoutiori-Talabrigenses*, *Lancienses transcudani*, *Paesures*, *Seareae*, *Seilienses*, *Tapori*, *Uisanci-Arabrigenses*, e se cadra *Cobelci* e *Lancienses oppidani*, tamén atribuíbeis ao *conuentus Emeritensis*.

Obtemos, en fin, unha coincidencia moi aceptábel co corsé pliniano, mesmo se algunhas das atribucións étnicas que defendemos se limitan ao ámbito da conxectura e outras — nomeadamente as gentes da *tabula Zoelarum*— non teñen reducións firmes senón meramente defectivas. Sexa como for, hei de salientar que é a primeira vez que se obtén unha correspondencia tan global, sistemática e xustificada para a *Descriptio pliniana* da Gallaecia (cfr. táboa 3.7), reforzada pola propia correspondencia estrutural na que se basea en relación á xeografía do poder local de etapas posteriores.

Malia que a nosa catalogación e cartografías resultantes incorren inevitavelmente nun certo carácter estacionario, intuimos sen moita marxe de erro que a estrutura do poder local foi unha realidade máis ou menos dinámica. Citemos o *Edicto do Bierzo* (AE 1999, 915), única fonte que referencia expresamente os pormenores destas pequenas —pero constantes e acumulativas— variacións, con respecto concretamente ao ocorrido entre os *Susarri* en tempo de Augusto (para unha reprodución parcial, *vid.* §7.5). Este documento, non precisamente exento de controversia, suxire que o citado pobo se rebelou contra o poder imperial, pero que un dos seus *castella* constituíntes, *Paemeiobriga*, ficou fiel a el. Finalizada a revolta, da que nada sabemos, os *Paemeiobrigenses* foron recompensados cunha *immunitas*, o que equivale a seren seccionados dos *a priori* dediticios *Susarri*; e estes recibiron en compensación o *castellum A(l)lobrigiacum* dos *Gigurri*. Máis tarde, *Susarri* e *Paemeiobrigenses* serían a base estrutural dos *municipia* flavianos do Bierzo: *Bergidum* e *Interamnium Flauium*, xa de estatuto equivalente (cfr. §11.63). Ben sabemos que hai quen suxire a xeneralización dun proceso semellante a partires dunha xenérica pasaxe estraboniana arredor da reformulación post-conquista das *kōmai* e *póleis* galaico-lusitanas (Str., *Geog.*, III, 3, 5); pero xa vimos que isto se refire máis ben ás mudanzas estatutarias das comunidades conquistadas (§7.10).

Nada desbota, por suposto, a cotidianidade dos feitos descritos no *Edicto do Bierzo*. P. López Barja de Quiroga (2010: 179-180) ten contextualizado de feito este documento con reaxustes xurídicos análogos entre *pagi* e *ciuitates* testemuñados na guerra das Galias (Caes., *B.G.*, I, 28, 5; VII, 76, 1). Casos coma o do Bierzo son comúns ao longo do Imperio Romano.

Por exemplo, en Panonia, da grande *ciuitas Boiorum* orixinal xurdiron ata tres *municipia* (Kovács, 2013: 133). Os exemplos poderíanse estender tamén no tempo, cando na Galia se constatan casos de desagregación de *ciuitates* en varios bispados (Planchon, 2004; Liebeschuetz, 2007: 230). Na Galecia identificamos efectivamente *municipia* que, polas características xurisdiccionais nas que se nos presentan, semellan ter sido deducidos no intre da súa fundación de varias *ciuitates* veciñas pre-existentes: *Bracara Augusta*, *Lucus Augusti*, *Iria Flavia* e *Flauium Auium*, a hipotética *Celtica Flavia* e mesmo posibelmente *Asturica Augusta*, son exemplos disto (§§11.20; 11.26; 11.41; 11.56). Outras fundacións imperiais antóllanse máis ben simples promocións de entidades pre-existentes, coma *Aquae Flaviae* e *Flauium Brigantium* (§§11.5; 11.9); e pola lectura movediza pero ineludíbel que temos formulado para a historia tardo-antiga do *municipium Taporum*, albiscamos tamén algún caso de posíbel agregación «contributa» de varias entidades previas nunha única municipalizada (§11.66). Todo apunta a que estas relacións tamén se desen acotío en réximes de *adtributio*, entre *ciuitates* secundarias e *municipia* rectores, sen reflexo na estrutura do poder local (cfr. §13.4).

Temos, pois, algunha constatación e moitas sospeitas xustificadas da evolución estrutural do poder local galaico-romano. No *Edicto do Bierzo* advertimos como suxeito activo ao poder romano, decretando os reaxustes pertinentes ás comunidades locais. É este exemplo extrapolábel? Por suposto, nas mudanzas producidas baixo pleno dominio imperial, o poder romano estaría sempre máis ou menos presente, mesmo se a iniciativa dalgunha secesión, agregación ou permuta territorial o fose das propias comunidades locais implicadas. Sexa como for, en época imperial emerxen obviamente vectores de cambio máis ou menos estáticos, estritamente xurisdiccionais: anexións, agregacións, disgregacións.

12.2. Derivación pre-pliniana: a Prehistoria do poder local

Mais fagamos unha derivación pre-pliniana da xeografía do poder local galaico-romano: esquezamos non só xa as cidades flavianas, senón tamén as augusteas, e as mudanzas xurisdiccionais de certo atribuíbeis aos romanos, coma a secesión de *Paemeiobriga*. As primeiras sospeitas que emerxen veñen en relación ás fraccións étnicas, os pobos rexistrados con *cognomina*: as tres comunidades céltigas, as ata dúas varras, as dúas xíurras, as dúas lancienenses lusitanas; mesmo as dúas lugoas, fisicamente separadas; e a todas luces moito despois, as seurras (cfr. §§11.26; 11.33; 11.36; 11.43; 11.53; 11.61). É claro que estas comunidades comparten parentescos mutuos e poida que en orixe, máis aló dos nosos informes máis antigos, formasen parte de comunidades matrices unitarias.

Xa vimos para os *Seurri* que a división semella ter ocorrido en época plenamente imperial (§11.61). Mais outra sospeita dabondo xustificábel é a dos *Celtici*: aínda reportados na súa unidade por Estrabón (*Geog.*, III, 3, 5), aparecen tripartidos de Mela en adiante (*Chor.*, III, 7-9; cfr. §11.26). Mesmo sendo a reflexión deste asunto *rara avis* na nosa historiografía rexional, non son nin moito menos o primeiro en suxerir a unidade primitiva dos *Celtici* (cfr. Rodríguez Colmenero, 1997a: 88). E para eles, súmese o reporte de excepción da súa chegada por migración, seguramente nunha etapa avanzada da nosa Idade do Ferro, pouco antes dos romanos (cfr. §§8.11; 11.26). Quen vivía antes dos *Celtici* no extremo noroccidental galaico no que os atopamos en plena época imperial? Os seu veciños *Artabri* e *Copori*?³⁶ Unha comunidade de *Tamarci* aínda non auto-considerados céltigos? E quen na terra dos *Turduli ueteres*, o outro pobo do noroeste para quen rexistramos unha noticia deste tipo, de feito unida á da migración céltiga? (§11.69).

É claro que a Prehistoria, así como agocha a orixe mesma das comunidades locais históricas, foi marco de variacións extraordinarias nas súas áreas de asentamento. E a xeografía do poder local que reflicten os nosos resultados pode e ha de ser obxecto dunha

36 Arredor da ambigua inclusión dos *Artabri* entre os *Celtici* nas fontes clásicas, *vid.* §11.9.

meta-análise, que tente ir máis aló da mera aritmética para enxergar o seu sentido histórico e o seu posíbel contributo para a comprensión das orixes máis antigas do poder local.

Observemos o panorama que emerxe da nosa catalogación e cartografía. Contra o fantasioso reduccionismo dalgunha historiografía que nos precede, orientada a postular un poder local galaico perfectamente acotado en bisbarras naturais, mesmo incorrendo en simetrías imposíbeis (cfr. §3.7), os nosos resultados evidencian a súa forte diversidade, pola individualidade de cada comunidade e as obvias discrepancias entre elas.

Non me molestei en facer cálculos de superficies, dado o carácter hipotético de todas as áreas xurisdicionais implicadas, pero na cartografía saltan á vista a discrepancia existente entre as enormes áreas de asentamento atribuíbeis aos *Artabri*, *Bracari*, *Copori*, *Igaeditani* ou *Paesici*, fronte aos diminutos dos *Auioflauenses*, *Aurii*, *Bibali*, *Iriaflauenses*, *Paemeiobrigenses* ou *Nemetatoí*. Mais detrás destas discrepancias mutuas emerxen nidas diverxencias intra-rexionais. Evoquemos outra volta a derivación pre-pliniana, pois é evidente que nas cidades nacidas á calor do Imperio inflúen condicionantes heterónomos orientados á simple e arbitraria dotación xurisdicional das novas comunidades. O que obtemos, eludindo tales entidades de orixe plenamente imperial, son áreas diverxentes claramente identificábeis.

No sur da Lusitania, as comunidades tenden a seren territorialmente meirandes do que no norte, onde o val do Douro aporta un panorama certamente fraccionado. Áreas de ocupación extensas emerxen tamén deica a meseta e a *Asturia transmontana*, amosando a *augustana* pola contra un panorama relativamente moderado e homoxéneo. Na Galecia *stricto sensu* as diverxencias resúltannos especialmente significativas. Atopamos un verdadeiro polo de fraccionamento no seu centro xeográfico, o tercio nordoriental do *conuentus* bracarense; sobre todo na contorna da actual Ourense, onde se suceden unha serie de entidades — *A(u)iobrigenses*, *Bibali*, *Elaeni*, *Nemetatoí*, *Turoli*, e os hipotéticos *Aurii*— que reproducen case con exactitude a mesma territorialidade medieval (cfr. §9.6). Franqueando este polo ourensán, as entidades locais tenden a ser máis extensas en Trás-os-Montes, en toda a faixa atlántica, no interior do *conuentus* lucense, na *Asturia*. Finalmente, na actual faixa cantábrica galega volve darse un certo fraccionamento, canda menos nos estándares das bisbarras veciñas.

Por suposto, as xurisdicións locais de toda época e lugar son diversas e arbitrarias, como as que emerxen dos nosos resultados. Mais as xurisdicións locais son tamén sempre resultado da Historia, e non estaríamos realizando un grande labor se nos limitasemos agora a deixar constancia das diverxencias que estamos a percibir para o poder local galaico-romano e, coa debida prudencia, pre-romano.

A confrontación non intra-, senón inter-rexional, aporta algún apoio de interese á nosa lectura dos datos. Xa temos aludido á discrepancia constatada para o artellamento local da Lusitania en relación á Galecia: as 45 *ciuitates* lusitanas, dispersas nunha provincia que ocupaba practicamente un terzo da península ibérica, non eran moitas máis cás 40 galaicas, concentradas nunha simple extremidade da *Hispania citerior*, e eran menos cá suma das ástures, que daría 62 (cfr. Plin., *Nat.*, III, 28; IV, 117). Evidentemente, a perfecta gradación que advertimos entre o fraccionado norte e o folgado sur do *conuentus Scallabitanus* cobra sentido pleno nestas circunstancias.

Mais centrémonos na Galecia. Por que as *ciuitates* do polo ourensán son tan pequenas en relación ás das áreas adxacentes? Hei de evocar, por última vez, a derivación pre-pliniana: esquezamos as *ciuitates* de fundación ou bipartición en época imperial; intuamos mesmo a unidade orixinaria das comunidades rexistradas con multiplicidade de *cognomina*. É evidente, contra o que alegarían algunhas correntes isoladas (cfr. §3.2), que o panorama que emerxe disto non pode ser en absoluto atribuído á reorganización romana das rede de entidades locais, que denota tantas diferenzas entre cada comunidade; que non atopa sequera unha razón de ser para o partillamento no ricos e poderosos que puideran ser algúns pobos. Por que o poder

imperial había de motivar unha acotación xurisdiccional tan semellante entre *Bracari* e *Paesici*, ou entre *Grouii* e *Equaesi*, pobos que nada tiñan en común; e tan diferente en troques entre os tales *Bracari* e *Grouii* cos *Seurbi* e *Leuni*, pobos moito máis afíns en termos culturais e socio-económicos? Abofé, ningún programa político consciente xustificaría semellante arbitrariedade.

Maticemos, pois, o factor romano. Emerxe, pola contra, un panorama precedente á conquista, atribuíbel ás dinámicas internas e multi-partitas das propias comunidades locais, no chanzo máis primitivo da súa organización socio-política (cfr. §13.1) Cómpre distanciármolos, xa que logo, dos posibles instrumentos analíticos que teriamos ao noso dispoñer en caso de analizarmos comunidades de organización estatal; cómpre achegarse, pola contra, ao potencial contributo da Antropoloxía para analizar sociedades «sen Estado», «primitivas», «tribais».

É ben sabido que a etnoloxía actual, sobre todo en cuestións taxonómicas, se ten pregado asemade ao contributo da lingüística, á atención ás variábeis etno-lingüísticas (Moniño, 2005). E hai un instrumento de análise etno-lingüística que coido particularmente construtivo para comprendermos a anomalía máis evidente que temos advertido na nosa xeografía: o polo de fraccionamento ourensán. Verbo a isto, o famoso modelo de fragmentación etno-lingüística de Nova Guinea apórtanos un paralelo pouco empírico, pero de excepcional valor á hora de explicarmos o panorama estrutural que enxergamos da nosa derivación pre-pliniana. En Nova Guinea, as sociedades tradicionalmente tribais, nunca centralizadas alén da xefatura simple, o mapa lingüístico solábase con dabonda precisión ao mapa socio-político. Cada tribo fala a súa lingua ou o seu dialecto; constitúe de seu, xa que logo, unha entidade etno-lingüística independente. E o modelo explica que dun número limitado de grupos etno-lingüísticos orixinarios, por simple fragmentación gradual, pero acumulativamente exponencial, se chegou nun intervalo de tempo relativamente breve á excepcional diversidade etno-lingüística que hoxe caracteriza a esta illa (Foley, 1986: 8-9). Mais esta taxa de crecemento (r) non é constante: fica condicionada por un determinado limiar imposto polo tamaño mínimo para a viabilidade dunha tribo e da súa lingua. Por iso, máis ca unha simple función exponencial, o modelo que mellor define é o loxístico, establecendo unha capacidade de carga (K) da illa nunha cantidade de linguas semellante ao actual (*vid. doc. 12.2*). Esquezamos agora as linguas. A fragmentación que advertimos no polo ourensán pode ser explicada meramente pola meirande antigüidade das súas comunidades en relación ás das áreas adxacentes. Hai algunha base para pensar isto?

Os procesos de etnoxénese son unha realidade extremadamente complexa e, ao meu xuízo, acotío en exceso simplificada na literatura científica, no noso caso arqueolóxica. Se temos claro que *pots are not people*, non entendo que algúns arqueólogos pretendan convencernos da «multiculturalidade» da Galedia pre-romana a partires meramente do rexistro material (cfr. §3.3). Particularmente, hei de sinalar que os panoramas estruturais do poder local que achegamos na presente tese están motivados por unha dispoñibilidade documental que, por desgraza, non é aplicábel hoxe por hoxe á Prehistoria, por moito que non falten as achegas que o tentasen matizar con métodos ben máis innovadores do que convincentes (§3.2).

Mais de enfocarmos a moi longo prazo o problema, non creo que ofrezca ningunha controversia afirmar que a cultura castrexa da nosa Idade do Ferro é resultado da fragmentación cultural e rexionalización da brillante cultura do Bronce Final atlántico. Toda a literatura que se ten preocupado das orixes da cultura castrexa establece sempre na faixa marítima occidental as innovacións que logo se estenderon, con diversos ritmos, ao resto da Galedia. Só uns exemplos (cfr. apéndice 2):

- 1º. — todos os lugares fortificados da Idade do Bronce, antes do século VI/VII a.C., aparecen nesta área occidental, ata os exemplos máis orientais, precisamente, na contorna

de Ourense, coma Castromao (cfr. Calo Lourido, 1994: 203-204);

2º. — a petrificación dos poboados atopa como fulcro primitivo, concretamente, as rías baixas galegas, aló polo século V a.C.;

3º. — a urbanización castrexa, entre os séculos II a.C. e I d.C., traslada finalmente este fulcro de desenvolvemento á área bracarense.

En tales circunstancias, semella claro que o polo ourensán se viu moi axiña integrado nas redes intra-rexionais que conformaron e transformaron o que coñecemos como cultura castrexa. Isto pode explicar por qué este polo ourensán presenta comunidades de pequeno tamaño en relación a outras zonas coma Trás-os-Montes ou a actual Galiza central e setentrional. Estou a suxerir, simplemente, que a difusión e desenvolvemento da cultura castrexa, no mesmo albor da Idade do Ferro, tivo como vector operativo a acción de cada entidade tribal, e nomeadamente a súa expansión deica o interior (cfr. Calo Lourido, 1993: 53-54). Podemos atopar mesmo un indicio disto nas áreas de asentamento dalgúns pobos interiores coma os *Lemaui* e os *Seurri*, estiradas latitudinalmente coma os propios ritmos de difusión da cultura castrexa.

Emporiso, a hipótese da fragmentación etno-lingüística só dá sentido histórico ao polo ourensán e ás rezagadas áreas setentrionais e orientais da cultura castrexa; pero non precisamente á faixa atlántica. Acaso os mecanismos que fraccionaron o polo ourensán non deberían de ter fraccionado mesmo en meirande medida esta área?

É outro instrumento de análise antropolóxica o que, ao meu ver, pode explicar a grande proxección territorial dos *Bracari*, dos *Leuni*, dos *Grouii*, dos *Cileni* e mesmo dos *Artabri*. Subamos un chanzo da complexidade social, avancemos deica as sociedades con Estado. Asímesa hoxe, probabelmente máis ca nunca, o influxo mediterráneo que impregna a cultura castrexa. Todos os seus feitos culturais están máis ou menos mediatizados por unhas relacións ultramaríñas desigualitarias entre a Galedia e os fenicios do sur, certamente diferentes ás que imperaran no Bronce Final atlántico. Esta influencia do comercio colonial, dende o século II a.C. xunguido á presenza mesma dunha potencia imperial, Roma, foi evidente catalizadora do desenvolvemento da cultura castrexa, pero tamén da diverxencia económica a prol da área litoral occidental (*vid.* apéndice 2). Foi na costa atlántica, evidentemente, onde primeiro se notou a influencia comercial fenicia e logo a xeo-política romana, e consecuentemente onde máis incidiron as súas consecuencias.

Velaquí a teoría antropolóxica: R. B. Ferguson e N. L. Whitehead (2005) cuñaron hai décadas o concepto de «zona tribal» para caracterizaren estes contextos nos que tribos subdesenvolvidas entran en contacto con potencias imperiais e o seu comercio colonial, experimentando como consecuencia fortes transformacións internas que, polo que agora nos importa, inclúen a súa agregación en construtos etno-políticos meirandes, o que eles denominan «tribalización». Non pretendo defender semellantes etiquetas: a terminoloxía non me resulta particularmente moi acaída porque o que agochan estes procesos é precisamente a aparición de estruturas (proto-)estatais, desdebuxando o propio horizonte tribal. Mais coido que non cabe dúbida de que o instrumento de análise resulta moi pertinente. De feito, xa ten sido aplicado suxestivamente por F. J. González García (2011a) ao caso da Galedia pre-augustea. Pola miña banda, hei de denotar simplemente que as grandes áreas de asentamento que percibimos para as comunidades da faixa atlántica galaica poden ter detrás procesos deste tipo; e que por esta mesma razón tales comunidades non só frearon o natural proceso de fragmentación que continuou no polo ourensán, senón que o revertiron. No caso dos *Bracari*, emerxe o fulcro mesmo da urbanización castrexa; no dos *Artabri*, mestúrase a área de seu cohesión da Galiza setentrional coa importancia mercantil do chamado «porto dos ártabros», se cadra non aplicábel na mesma medida á costa cantábrica, onde volvemos a denotar un polo de fraccionamento secundario.

12.3. Análise estrutural dunha insitución: o episcopado

Recuperemos o fío do tempo. Deixemos de tentar facer derivacións retrospectivas para continuar deica diante. Entre os panoramas romano e xermánico resta unha cuestión non estritamente estrutural, pero que conecta ambas as etapas e coído que pode ser importante atendela para comprender as dinámicas que as separan. Refírome ao episcopado, principal factor de diferenciación estatutaria na Tardoantigüidade (arredor da institución, *vid.* §8.9)

Verbo á análise estrutural do episcopado galaico, véxome inclinado a reproducir traballos previos (Fernández Calo, 2015a: 201; 2018a: 199-200). A principal característica da implantación episcopal na Galesia baixo-romana é a súa irregularidade. As sés adóitanse situar, certamente, en núcleos habitacionais de significativa entidade urbana; mais polo caso de *Celenis* evidénciase que tamén certas comunidades rurais ou de ínfima entidade urbana terían abranguido igrexas episcopais (cfr. Mathisen, 1994: 96; Núñez García, 2013); feito no que se intúe, canda menos no pulo de ordenacións inicial, a influencia do priscilianismo (Cardelle de Hartmann, 1998: 276-277).

Mais a irregularidade da implantación episcopal galaica incardínase co coñecido xeralmente na península ibérica, que a diferenza doutros ámbitos nos que esta foi máis regular e o número de bispados resultante moi superior. Sabemos por exemplo que na Galia houbera só unhas 122 *ciuitates* galo-romanas (Heather, 2007: 445; Lamoine, 2009) ás que se solapou o poder episcopal de tal xeito que mesmo na Francia pre-revolucionaria, a remates do século XVIII e previamente ao réxime concordatario napoleónico, que alteraría esta situación, ficaban arredor de 136 bispados (Jeangène Vilmer, 2007: 139-140). Na Galia déronse casos mesmo de que dunha única *ciuitas* orixinal xurdiron varios bispados (Planchon, 2004; Liebeschuetz, 2007: 230). O rexistro tardo-antigo, incluída a lexislación canónica, invita a considerar xeralmente que as *ciuitates* romanas se converteron en senllos bispados ao longo do século IV (Ward-Perkins, 1998: 400). Porén, este proceso non foi tan regular en *Hispania*, nin dende logo na Galesia. Por Plinio (*Nat.*, III, 7; 18; IV, 117) sabemos que as tres provincias hispanas abrangueran un total de 513 *ciuitates* (Fernández Calo, 2015b: 201). En troques, na Tardoantigüidade identifícanse só unhas 70 sés episcopais hispano-visigodas (García Villada, 1935: 7; Díaz Martínez, 2007: 484). No caso específico da Galesia estas correspondencias son moi claras: as 62 *ciuitates* dos tres *conuentus* de Braga, Lugo e Astorga (Plin., *Nat.*, III, 28) derivarían nun número incerto de bispados baixo-romanos dos que só son recoñecíbeis cinco —ou seis, para quen queira computar como galaica a patria do prebítero Sabino asistente ao concilio de Arles—; e estes en unicamente oito bispados tardo-antigos, alén dos efémeros e os de documentación enigmática. De sumarmos a Lusitania, cumpriría engadir ata cinco máis (cfr. §8.9).

Neste senso, a implantación episcopal non seguiu unha lóxica clara na Galesia (López Quiroga & Rodríguez Lovelle, 1998: 1326-1329); e dende logo tampouco un condicionamento plenamente político-administrativo. Isto pode deberse a dous factores: o proceso de xerarquización urbana dende o século III (Le Roux, 1996: 368; Fernández Calo, 2018: 160-164) e as dificultades internas da súa Igrexa provincial para desenvolver un artellamento territorial e inter-eclesiástico plenamente niceno. Xa se ten sinalado o que tardou a Igrexa hispana en xeral, e a galaica en particular, en se adaptar ao artellamento metropolitano lexislado nos concilios ecuménicos (Mansilla Reoyo, 1959). Na Galesia esta circunstancia veríase especialmente condicionada polo cisma priscilianista (cfr. *Conc. Tol. I, convenientibus episcopis...*), e logo pola implantación bárbara; factores que terían redundado indistintamente no nacemento e supervivencia azarosa dos bispados.

A análise xeográfica do episcopado tardo-antigo da Galesia conta cun precedente de excepción. Xa M. C. Díaz (1976: 115) denotou a súa distribución seguindo dous eixos fluviais: o Miño e o Douro. Nada que obxectar nin que engadir a esta proposición, pois a distribución dos bispados galaicos se antolla perfectamente irregular, seguindo efectivamente

eses dous eixos que son a todas luces, tamén, canda a propia faixa atlántica na que conflúen, os da nosa urbanización tardo-antiga (*vid.* mapa 12.3).

12.4. O panorama xermánico

Do panorama xermánico o primeiro que cómpre recoñecer é a súa fonda descompensación, provocada esencialmente polo «foco de incerteza» do norte da Gallecia (Fernández Calo, 2015b: 197). Este problema vese intimamente ligado á nosa excesiva dependencia dunha fonte paradigmática para este período, o *Parroquial suevo*, que elude por omisión ou por medio de determinadas fórmulas —*adiacentia, intro Britones, in Asturiis*— a consignación de entidades locais efectivamente existentes naquel tempo, pero das que non conservamos ningún rexistro. Con todo, noticias dispersas moderan esta carencia, da interpolación iriense do propio *Parroquial suevo* aos testemuños de bispados enigmáticos, etnónimos cronísticos ou referencias xurisdiccionais haxiográficas.

Malia a recoñecida descompensación das nosas fontes, coido que temos impugnado o andado tópico da dicotomía administrativa sueva, ese que postula a meirande complexidade organizativa da área centro-oriental do Reino —equivalente aos bispados de Braga, Porto e Tui— a partires dunha lectura reducionista do cómputo de igrexas do *Parroquial* (cfr. §3.5). Esta lectura, que ao meu ver non se sostiña dende a miña revisión das fórmulas *in uicino e item pagi* do *Parroquial*, publicada hai xa uns anos e reproducida —ampliada— nesta mesma memoria (Fernández Calo, 2015b: 187-189; *vid.* §6.9), non atopa xa ningunha xustificación á luz do exame xeográfico preciso desta época e da cartografía resultante; mesmo cando algunhas das identificacións de igrexas bracarenses e portucalenses seguen a seren en extremo conxecturais. É percibíbel, abofé, unha certa alta densidade de entidades políticas ao longo desta área nuclear —con continuidade, por certo, deica o bispado non precisamente nuclear de Viseu— en relación ás áreas periféricas do Reino; pero todo se limita a unha diferenza sutil, en absoluto comparábel ás diverxencias abismais que temos albiscado do panorama romano.

Expuxen antes a cuestión dos bispados porque eles en efecto semellan ter influído transcendentemente nas dinámicas estruturais do poder local. Advírtese que as *ciuitates* episcopais tenden a presentaren espazos xurisdiccionais relativamente extensos en relación ás comunidades rurais. O caso máis extremo é o portucalense, dotado dunha das xurisdicións locais máis extensas do Reino nunha zona de artellamento local rural particularmente fraccionado. As entidades rurais tenderon, pois, a se fragmentaren en meirande medida fronte á permanencia estrutural das *ciuitates* episcopais. Por que?

Coido que unha boa razón nola pode proporcionar a ampliación medieval do concepto da «cidade antiga» propugnada de G. Bois. Partindo deste modelo teórico postulado por M. I. Finley (1977), no que a cidade se antolla un centro de natureza esencialmente política e en certa medida parasitario a nivel económico, nutrido do agro a través de redes de distribución rendistas, G. Bois (1991) argumentou a súa perfecta permanencia no mesmo Alto Medioevo carolinxo, coas súas cidades cerimoniais asento de bispos e condes; antes de que a faciana urbana da «revolución feudal» difundise deica o ano mil a verdadeira cidade medieval, de función netamente produtiva, industrial e mercantil: o burgo. Sen entrarmos na pertinencia xeral dos postulados deste controvertido medievalista francés, coido que tal reflexión particular pode resultarnos moi útil para dotarmos de significado histórico a tendencia tardo-antiga advertida nas xurisdicións urbanas galaicas. Namentres as comunidades rurais se podían fraccionar seguindo as dinámicas —por outra banda, perfectamente descoñecidas— de cada intre, a simple necesidade estrutural de abastecer a cidade, nunha época case tópicamente caracterizada pola tendencia á autarquía³⁷, puido ter propiciado a estabilidade das súas xurisdicións locais. Poida que as autoridades urbanas se preocupasen activamente polo control

37 Para unha revisión crítica, *vid.* J. C. Sánchez Pardo (2014b: 1006-1007).

de determinadas áreas estratéxicas para este ou outros cometidos. No caso de Tui, emerxe en efecto un indicio dunha súa ampliación xurisdiccional, coa posíbel anexión da contorna de Pontevedra, se é que realmente non pode retrotraerse a época romana (cfr. §§10.91; 11.37). A tónica xeral é, certamente, a fragmentación; pero en *Palla auria*, precisamente outro centro episcopal, o que advertimos é a creación por agregación dunha nova entidade local, fusionando ata tres comunidades anteriores: *Aurii*, *Elanei*, *Nemetatói* (§§10.59; 11.14; 11.34; 11.55). Outro caso, pois, da tendencia diverxente das *ciuitates* episcopais a asegurarse xurisdicións locais relativamente amplas.

Fronte a isto, a excepción máis evidente atopámola en Iria: a *ciuitas* episcopal emerxe como unha das xurisdicións máis pequenas do norte galaico, caracterizado por entidades locais de grande extensión. Mais a xurisdición urbana da Iria xermánica antóllase, nin máis nin menos, cá da Iria romana. Estamos pois perante outra permanencia; e se cadra poidamos suxerir, nesta área de particular refracción indíxena ata o punto da «barbarización interior» (cfr. §13.6), o simple conservadurismo cultural no que se enmarca.

Xa advertimos nos anteriores apartados a tendencia natural do poder local a se fragmentar, embora a través dun modelo etno-lingüístico que certamente non aplica nin ao pleno dominio romano nin aos subseguintes xermánicos; mesmo se ao longo dos mesmos recoñecemos a permanencia e puntual rexurdimento das estruturas tribais. Voltaremos sobre isto; pero da meirande homoxeneidade que albiscamos do panorama xermánico —resultado non só dos dominios suevo e visigodo, senón tamén das transformacións acumulativas producidas en época romana— cómpre admitir canda menos que a presenza do Estado semella moderar e uniformizar o proceso de fragmentación do poder local.

No período tardo-antigo os indicios de desdobramentos xurisdicionais son en xeral pouco claros. Obtémolos fundamentalmente da comparativa entre o *Parroquial suevo* e o numerario visigodo, sobre todo cando atopamos unha *ecclesia in uicino* emitindo moeda, indubidosa competencia do poder local. Dase o caso, a todas luces, en *Toriuiana* e *Adonesse*; igrexas, por outra banda, de incerta localización. Mesmo noticias haxiográficas atopan o seu papel neste asunto: o *Farensis portus* do *Vita Fructuosi* semella desdobrar o a igrexa interpolada —e xa que logo, de cronoloxía como mínimo visigoda— de *Bercantinos*.

12.5. Comparativa diacrónica

No meu anterior estudo arredor do *Parroquial suevo*, xa puxen de manifesto que a comparativa deste documento coa *Descriptio pliniana* evidenciaba a fragmentación estrutural do poder local ao longo da Antigüidade, ata aproximadamente duplicar o número de entidades existentes (Fernández Calo: 2015b: 198). Era unha conclusión un tanto teórica, encetada meramente sobre a crítica textual, a análise aritmética e a proposición dun modelo interpretativo provisorio que, simplemente, xa non é necesario. Mais o noso exame xeográfico, realizado sobre a exhaustiva aplicación das fontes antigas, non pode representar senón a verificación empírica daquelas conclusións. Abonda con compararmos os mapas elaborados en base ao devandito exame xeográfico para comprobar que a territorialidade de época xermánica aparece ben máis fraccionada cá de época romana; e tamén —resultado se cadra sorpresivo— máis homoxénea.

Os ritmos da fragmentación antóllanse diversos. Xa vimos que as *ciuitates* episcopais tenderon a conservar en meirande medida as xurisdicións locais do que os *territoria* rurais. Mais advertimos tamén diverxencias inter-rexionais. En todo o famoso fulcro centro-occidental do Reino semella ter incidido fortemente este proceso de fragmentación xurisdiccional: namentres que en época romana presentaba un artellamento relativamente cohesionado, na xermánica aparece xa especialmente fraccionado. No pouco que podemos albiscar do norte galaico, o proceso semella terse dado na mesma medida, co partillamento en múltiples espazos parroquiais das vellas e tan extensas *ciuitates* dos *Artabri*, dos *Cileni*, dos

Copori. Pola contra, na xeneralidade dos ámbitos auriense e asturicense, canda todo Trás-os-Montes, a xeografía do poder local tardo-antigo é esencialmente a mesma que podemos albiscar en época romana. Disto emerxe unha idea un tanto obvia: os espazos de territorialidade local máis cohesionada en época romana foron máis proclives a fragmentarse; os máis fraccionados, a ficar estables. Subxace aquí, certamente, o mesmo condicionante que evocamos en Nova Guinea, nun contexto histórico, social e político totalmente diferente. Simplemente, hai un limiar máximo para a fragmentación, que non é outro cá capacidade da comunidade humana, sexa a dunha tribo, a dunha *ciuitas* ou a dun *pagus*, para soste as súas estruturas locais.

Mais isto non o explica todo. Fixémonos no ámbito asturicense e Trás-os-Montes: para o estándar galaico, a territorialidade romana era relativamente cohesionada; e pola contra apenas tenderon a fraccionarse na Tardoantigüidade. Trátase de zonas a todas luces menos dinámicas, máis estancadas, fronteirizas; probabelmente penitentes da inestabilidade provocada pola confrontación entre os estados e as mesmas entidades tribais emerxentes. O caso de Trás-os-Montes resulta máis abraiante porque non semella terse alterado significativamente nin en relación á época medieval. Claramente dilatou esta permanencia estrutural ata moito máis tarde; ata o mesmo contexto da chamada Reconquista. Pola contra, nas áreas occidentais do Reino, máis ricas, máis abertas ao exterior, que concentraban os bispados e as cidades, as entidades locais si se viron fraccionadas, probabelmente á calor do propio desenvolvemento social e económico, como sospeitaba hai xa vinte anos M. C. Díaz Martínez (1997: 263).

Pero mesmo nisto hai excepcións. Chama realmente a atención a inversión destas relacións na porción lusitana do Reino, cun interior moi fraccionado fronte a unha costa que virtualmente mantén a súa fisonomía romana. A único que ao meu xuízo pode explicar isto é a ruralización diferencial. Canda menos, *Eminio*, *Conembrica* e, xa no interior, *Egitania*, mantiveron a súa entidade urbana durante toda a Tardoantigüidade, e isto implicaría que seguisen as mesmas tendencias estruturais cás cidades episcopais do norte, mesmo se non asentaban bispados permanentes, coma *Eminio*. E o planalto de Viseu, que dende logo non semella máis dinámico ca estas zonas litorais na Tardoantigüidade, puido verse fraccionado en meirande medida polo propio meirande carácter rural das súas comunidades locais, con menos necesidades estruturais e xa que logo máis proclives á fragmentación, como expuxemos.

No caso do norte galaico, dubido que a fragmentación á que asistimos se poida atribuír realmente ao dinamismo socio-económico. As propias igrexas étnicas suxiren uns vectores ben diferentes para as súas transformacións estruturais. Poida que aquí sexan os mesmos procesos de disgregación tribal que albiscabamos no noso exame pre-pliniano o que estea detrás da multiplicación de entidades locais que agochan as igrexas étnicas irienses.

12.6. Síntese

Coido que neste capítulo temos dado unha resposta canda menos cabal ao panorama estrutural obtido da nosa investigación, das súas orixes na Prehistoria á súa transformación durante a Antigüidade, ata o mesmo Medievo. Resumámola.

Expuxen que as entidades tribais frágmentanse dun xeito natural; pero esta fragmentación foi freada na Idade do Ferro galaica pola difusión da cultura castrexa, que incluíu a expansión, sobre todo deica o leste e norte, dalgunhas comunidades. Isto xerou un panorama máis fraccionado nas áreas nucleares do que nas marxinais. Avanzada a Idade do Ferro, a progresiva influencia mediterránea catalizou procesos de agregación etno-política entre as comunidades da faixa atlántica. O panorama que enxergamos da derivación pre-pliniana das nosas fontes romanas vincúlase intimamente a estes procesos: as áreas periféricas setentrionais, asturicenses e trasmontanas presentan un artellamento relativamente cohesionado pola xuventude das súas subdesenvolvidas comunidades; a máis avanzada faixa

atlántica tamén, pero polos procesos de agregación etno-política catalizados pola influencia mediterránea; e no medio fica o polo de fraccionamento ourensán, vinculado moi axiña aos ritmos da cultura castrexa, pero ben máis lonxe da influencia mediterránea.

Esta foi a estrutura territorial sobre a que os romanos, logo da conquista, estableceron a súa administración. A influencia do poder imperial na estrutura do poder local non semella ter sido moi intensa: pero é percibíbel nalgúns axustes xurisdicionais puntuais, caso de *Paemeiobriga*; e por suposto, na fundación de novas comunidades a partires da dedución de territorio doutras pre-existentes, caso das cidades augusteas e dalgunhas das flavianas: *Flauium Auium*, *Iria Flauia*, *Celtica Flauia*. As mudanzas continuaron dun xeito autónomo: na fragmentación dos *Bracari* ou dos *Seurri* non é alegábel ningunha influencia imperial directa, canda menos que se coñeza.

Na transición entre o dominio romano e os xermánicos incidiu un proceso de diferenciación constitucional, intimamente vencellado ás dinámicas de urbanización e ruralización, e de notábeis consecuencias na historia posterior, recoñecíbel na documentación escrita grazas ao episcopado. As igrexas episcopais galaicas evoluíron ao seu ritmo ata crearen un panorama relativamente estabilizado na Tardoantigüidade xermánica, propiciando unha distribución irregular pero ordenada sobre todo polos eixos do Miño, do Douro e da faixa atlántica. As *ciuitates* episcopais perfilanse como verdadeiros centros rectores da evolución estrutural do poder local tardo-antigo.

Da comparativa entre o panorama xermánico e o romano, e especialmente na derivación pre-pliniana deste segundo, emerxe a sospeita de que a presenza do Estado tería motivado unha certa uniformización das dinámicas de transformación xurisdicional, e nomeadamente do proceso de fragmentación das comunidades. Coma no caso romano, tamén as fontes suevas e visigodas aportan indicios de mudanzas xurisdicionais e mesmo da creación de novas comunidades locais, acotío relacionadas coa creación de bispados.

No panorama xermánico evidénciase que as áreas máis desenvolvidas, precisamente aquelas da contorna das cidades episcopais, as entidades locais tendían a seren pequenas e isto pode ter que ver coa propia densidade demográfica e económica que as faría viábeis, fronte ás das áreas marxinais que polo contrario tenderían a conservaren en meirande medida a súa fisonomía romana. Nas cidades episcopais, pola contra, a condición urbana é o que probablemente condicionou unha meirande estabilidade das xurisdicións locais, materializando relacións de dependencia con amplas contornas rurais, precisamente, para sustentar a propia cidade, que no contexto civilizatorio da «cidade antiga» sería esencialmente parasitaria, vía rendas, do ámbito rural

Tal é a rica e dinámica historia que emerxe do simple panorama estrutural do poder local na nosa Antigüidade, á que tentamos dar resposta á luz das dinámicas sociais, económicas e culturais deste tempo.

Mais ampliemos esta contextualización. Por primeira vez temos fundamentado as diverxencias intra-rexionais na estrutura do poder local e verificado, alén das comúns sospeitas que inzan a historiografía específica ou a limitada crítica textual que lle adiquei no meu estudo previo ao respecto (Fernández Calo, 2015b), o proceso de fragmentación xurisdicional ocorrido entre o período romano e o xermánico.

Non podo máis ca escomezar por unha xustificación da plena normalidade dos meus resultados. Abonda con consultarmos calquera mapa histórico para advertir as fondas discrepancias intra-rexionais atinxentes en calquera ámbito do Imperio Romano (cfr. doc. 12.6). Non me cansarei de insistir neste exemplo:

Na Galia, o territorio xurisdicional das *ciuitates*, decote moito máis extenso cás galaicas, presentaba tamén acusadas diferenzas internas. [...] Podemos citar o exemplo dos *Lemouices* ou dos *Aruerni*: nin sequera eran as *ciuitates* máis extensas, pero resultan especialmente

significativas porque o seu territorio foi conservado case con exactitude nas dioceses de Limoges e Clermont-Ferrand, e máis recentemente nas *régions* administrativas de Limousin e Auvergne, vixentes ata a reforma rexional do 2015. Ao seu carón, pola contra, situábanse as diminutas *ciuitates* do val do Ródano, algunhas delas colonias romanas; e máis aló as dos Alpes, unha miríada de *gentes* de forte prosapia indíxena. Con independencia da súa superficie xurisdiccional, orixe étnica e estatuto xurídico, todas elas resultan reducíbeis á categoría de *ciuitates*, compoñentes do poder local galo-romano: unha mesma realidade estrutural, suxeita a unha relación bipartita análoga coas estruturas provinciais e imperiais. O mesmo podemos apuntar para a península ibérica: aquí, os 179 *oppida* béticos e os 45 *populi* lusitanos situábanse, malia a súa evidente discrepancia territorial e terminolóxica, exactamente no mesmo nivel do artellamento político-administrativo: o poder local mediatizado polas estruturas provinciais (Fernández Calo, 2020: 138-139).

Engadamos a isto as disimetrías que os especialistas da Tardoantigüidade advirten dende hai ben tempo no entramado local da Francia carolinxia ou da Inglaterra anglo-saxona; advertencias que ampliaremos axiña (Scrutton, 1885: 51; Perroy, 1967: 142). Non me cabe dúbida de que contra o meu catálogo e a consecuente cartografía se criticarán estas diverxencias; pero non podo máis ca insistir en que as pretensións de simetría do poder local galaico non forma parte máis ca da imaxinación dalgúns investigadores. En ningunha parte do mundo nin en ningún intre da historia as xurisdicións locais foron homoxéneas. E por iso sobraría toda relativización meramente orientada a censurar que os nosos resultados denoten tal diverxencia.

Pasemos ao outro problema: o proceso de fragmentación. Tentarei contextualizalo acudindo unha vez máis aos materiais do meu estudo anterior ao respecto (Fernández Calo 2015b: 201-203). Valla outra volta o usual ámbito de comparación: a Galia. A grande extensión, recién aludida, das xurisdicións locais gálicas motivou que o poder local sexa moi ben coñecido nesta grande rexión do Occidente. Se observamos o mesmo problema a longo prazo, obtemos que na Galia se deu un proceso significativamente homoxéneo, ao se conformaren moitos dos *pagi* —entidades anteriormente de territorialidade sub-local— nos referentes do poder local e supliren, así, ás vellas *ciuitates* que, chegadas á dignidade episcopal, evoluíron como referentes da territorialidade rexional. Semella que parte deste proceso comezou xa na Baixa Romanidade, ao se promocionaren certos vellos *pagi* en novas *ciuitates*, presuntamente como parte da «racionalización» político-administrativa procurada durante o dominado de Diocleciano; do que tamén se ten especulado un proceso análogo na Britannia (Wacher, 1974: 407). Con todo, os *pays* ou *gaue*, entidades herdeiras dos *pagi*, só se confirmarían como as referencias unívocas do poder local no Alto Medievo (Bois, 1991). Durante a dinastía merovinxia, os *comites* galo-francos seguían a centraren o seu goberno local nas cidades (Heather, 2007: 441; Wood, 2014: 61-64). Ademais, a fragmentación deste artellamento non foi lineal. Á altura da dinastía carolinxia, o poder local amosaba unha dicotomía xeral conforme á que as entidades condaís do ámbito setentrional, máis xermanizado, eran de reducido tamaño; mentres que nos ámbitos itálico e galo-meridional, máis latinos —e se cadra tamén máis conservadores—, se correspondían aínda decote coas amplas xurisdicións civís romanas previas (Perroy, 1967: 142). Poida que poidamos enxergar algo semellante para o fulcro centro-occidental galaico, eixo do poder suevo, seguramente máis xermanizado e relativamente fragmentado a nivel rexional. No norte galaico a forte tendencia de fragmentación veu da man dun vector innovador certamente diferente, o rexurdimento étnico. En troques, é precisamente o oriente auriense e asturicense, fulcro da pervivencia indíxena pero de dimensión civil, da remanencia municipal (cfr. §13.7), onde a discrepancia entre a época romana e xermánica se amosa menos acusada.

Apuntamos a unha tendencia natural para a fragmentación do poder local; pero non podemos deixar obviar que esta tendencia, por moi constante, usual e consubstancial que

sexa, está motivada á súa vez por outros factores. No caso específico da península ibérica tardo-antiga, tense atopado na diminución do poder coercitivo do Estado territorial sobre as *ciuitates*, paralela ao colapso do Imperio Romano, o factor operativo da fragmentación dos seus *territoria* constitutivos (Escalona Monge, 2006: 188; Díaz Martínez, 2007: 449-450; 482). Ao tratarmos os precedentes historiográficos da presente tese xa apuntamos, por outra banda, que da cativa dimensión xurisdiccional dos distritos locais alto-medievais galaicos F. López Alsina creu discernir “la incapacidad del sistema político del momento para controlar circunscripciones territoriales más extensas” (López Alsina, 1988: 221; *vid.* a cita completa en §3.6).

A análise desenvolvida no presente estudo apunta, en troques, á propia dinámica interna, estrutural e non inducida, das propias entidades locais. O certo é que xa os *possessores* baixo-romanos se viñan afastando do poder municipal dende moito antes (Sánchez-Albornoz, 1943: 16). Mesmo verbo ao organigrama político-administrativo carolinxo, máis sólido e centralizado có Reino Galaico-Suevo e os seus homólogos cronolóxicos, se ten matizado o incerto papel da monarquía na demarcación das circunscricións locais (Perroy, 1967: 142). Hai máis dun século que T. E. Scrutton apuntou isto mesmo verbo aos *hundreds* anglo-saxóns, distritos rurais fortemente análogos aos nosos *pagi* tardo-antigos, a través da simple observación estrutural dos mesmos:

While we have definite information as to the formation of the Mercian and some Northern *shires*, the irregularity in size of the hundreds proves that they were not portioned out by any one enactment, but came into existence gradually, the boundaries of each being decided by local conditions (Scrutton, 1885: 51).

Agora que por fin temos unha cartografía fundamentada do poder local galaico da Antigüidade non estará de máis repetir estas mesmas andadas verbas. Como atribuír ao Estado romano o desigual e arbitrario panorama xurisdiccional daquel entón, cando temos atopado explicacións moito máis convincentes nas tendencias culturais a longo prazo da propia cultura castrexa? Como atribuír ao Estado suevo ou o visigodo as dinámicas de fragmentación dese tempo cando incidiron sen a mínima dependencia do grao de control do estado de cada área? Se persoalmente xa viña camiñando nesta dirección dende as miñas primeiras publicacións ao respecto, limitadas como teño dito á crítica textual, agora que teño reunido e analizado dúcias de exemplos destas mudanzas estruturais, lentas pero progresivas, acumulativas, non podo máis ca reafirmarme nas miñas sospeitas. O Estado central é un factor decisivo, sen dúbida, pero non exclusivo. A fragmentación xurisdiccional é un proceso longo, estrutural e multi-causal. Non me resisto a recuperar un texto da miña tese de licenciatura, no que xa entón albiscaba algunhas destas causas internas, non inducidas, do propio poder local tendentes á súa fragmentación:

De calquera xeito, ao meu ver, esta fragmentación política foi en esencia constante; e cómpre considerar detrás dela, primeiramente, non os procesos políticos máis ou menos superfluos, senón o máis estrutural de apropiación do medio natural pola Humanidade. Este, análogo ao progreso material, é unha constante na Historia. É no Neolítico cando realmente escomeza a humanización do medio; e cada chanzo histórico supón un afondamento deste proceso. A cultura castrexa significa unha dispersión territorial sen precedentes do poboamento humano en Galicia, que se acentúa no seu *floruit* alto-romano; e, máis aínda, na súa crise, pois o abandono dos castros vencélase á ocupación de novas terras e á fundación de novos centros habitacionais. Neste sentido, o desenvolvemento dos *uici* e das *uillae* da Baixa Romanidade galaica supoñen, sen dúbida, un afondamento na humanización do medio. As invasións bárbaras se cadra detivesen eventualmente este proceso, mais só para volveren reinicialo axiña: a cristianización do *ager*, á que se refiren tanto o *Parroquial Suevo* coma o *De correctione rusticorum* de Martiño

Dumiense, efectuouse en Galicia por obra, ou canda menos beneplácito, da monarquía sueva; e infíre, abofé, un contexto de intensa ocupación humana do territorio. Non creo que se detivera nunca, realmente, o proceso de humanización do medio en toda a Antigüidade galaica, nin probabelmente en toda a Historia. Constantemente se ocuparon terras virxes, se tronzaron fragas e desbrozaron matogueiras para incrementar o dominio da agricultura e, canda ela, o substento material da crecente poboación labrega. Todo isto non é unha digresión. O poder local, o máis vindeiro á comunidade natural dunha sociedade, evolúe canda ela. Un novo asentamento tarda en institucionalizarse politicamente, e ás veces non o fai; mais, nunha tendencia secular e xeneralizada, as entidades políticas asemade a poboación medra e se dispersa polo territorio. A fragmentación local excede os lindeiros da Antigüidade: as *terrae* e os *commissa* medievais reducen o seu espazo xurisdiccional verbo dos *territoria* visigóticos, os arciprestados verbo das *terrae*, as xurisdicións señoriais verbo dos arciprestados; os municipios liberais verbo das xurisdicións. Entremetres, os labregos galegos seguiron a ocuparen o territorio natural do seu país e a humanizalo, a innovaren técnicas agrícolas e introduciren novos cultivos, a converteren os casais en aldeas e as aldeas en vilas. Son a propia dispersión e o incremento poboacional quen obriga ás comunidades locais a se institucionalizaren politicamente, ou ao Estado territorial a estimulalas para facelo. E isto é o que, creo, está realmente detrás da fragmentación política (Fernández Calo, 2015a: 175).

Un texto un tanto reflexivo, pouco empírico, que nin sequera me atrevín a incluír no artigo no que tratei de divulgar os mesmos resultados acadados nese apartado da miña tese de licenciatura (Fernández Calo, 2015b). Nin sequera pretendo agora defender globalmente o suxerido neste texto, pero si recuperar a súa idea xeral. Arredondemos esta reflexión cos mesmos instrumentos analíticos aos que temos acudido ao longo deste capítulo. Evoquemos novamente Nova Guinea e a tendencia natural da fragmentación etno-lingüística, ata o limiar imposto polas necesidades mínimas da propia sociedade na que tal fragmentación se produce. Parafraseemos o que xa temos apuntado: as tendencias estruturais non son tan diferentes nunha tribo, nunha *ciuitas*, nun *pagus*, ou mesmo nun municipio liberal. Simplemente, hai unha tendencia natural da comunidade local á fragmentación, motivada pola propia natureza da sociedade humana. É esta sociedade a que cambia e reformula de continuo os seus condicionantes, como xa temos explorado polo miúdo neste capítulo. Coido que se hai unha idea globalizadora de todo o aquí exposto, non pode ser outra máis ca esa.

Nesta segunda parte do noso exame dos procesos históricos xerais vividos polo poder local ocupareime da evolución institucional. Permitinme compoñer este capítulo, en esencia, a partir de varias miñas achegas previas, pois no transcurso do meu proxecto de doutoramento fun encetando e publicando unha serie de investigacións preliminares nas que acheguei interpretacións parciais dos procesos que nos interesan agora; e que me limitarei así a xungir nunha exposición común e congruente. Velaquí o guión, estritamente de orde cronolóxica, que propoño desenvolver de seguido, no que me permito indicar tamén as publicacións que serven de base para cada apartado:

- 1º. — o substrato étnico pre-romano anterior ao artellamento civil (Fernández Calo, 2016a);
- 2º. — o desenvolvemento civil pre-municipal ou «peregrino» (*ibid.*);
- 3º. — a municipalización, que dividirei en dous apartados, teórico e empírico (*id.*, 2018a);
- 4º. — o xermolo do réxime señorial no seo do *municipium* (*id.*, 2017a);
- 5º. — a recuperación tardo-antiga do substrato étnico (*id.*, 2019a);
- 6º. — a remanencia tardo-antiga do *municipium* (*ibid.*);
- 7º. — o acomodo das institucións xermánicas (*ibid.*);
- 8º. — o acomodo das estruturas eclesiásticas.

A síntese global, finalmente, déixoa para as xa próximas conclusións xerais da tese.

13.1. O substrato étnico

A situación inicial da que podemos partir no noso exame histórico é iluminada por unha senlleira referencia de Estrabón (*Geog.*, III, 3, 5; *vid.* §7.3 para a reprodución textual), que informa de que, antes da conquista romana, houbera arredor de trinta entidades que podemos etiquetar como «tribais» (*éthnē*) “entre o Texo e os ártabros” (*metaksú Tágou kai tōn Artábrōn*), acotación que reproduce con seguridade a difusa e variábel territorialidade da Lusitania romano-republicana (cfr. Guerra, 2010); pero dende logo non permite enxergar substancialmente o artellamento inter-étnico da Galecia desa época, toda vez que o cómputo inclúe un amplo espazo extra-galaico, desatende as comunidades asentadas alén do golfo ártabro, e comporta unha proxección interior incerta. Xa tentamos achegar unha vía alternativa para recoñecermos o artellamento inter-étnico pre-romano da nosa terra: a «derivación pre-pliniana» do noso estudo xeográfico (§12.2). É ese profuso lote de entidades alegadamente pre-romanas, descontando as fundacións imperiais e os fraccionamentos serodios, todas elas desiguais e individualizadas, a cuxo artellamento interno e evolución particular ata os primeiros desenvolvementos de carácter civil, tentarei dar resposta no presente apartado.

Todo o entramado institucional da Galecia romana temperá, a todas luces herdado do seu substrato étnico autóctono, estivo protagonizado pola senlleira institución do *castellum*, recoñecida na nosa epigrafía máis temperá. Resumindo, esta é a institución que agocha o profuso signo epigráfico $\mathcal{O}$, «C emborcado», marca de *origo* complementaria á *ciuitas* practicamente exclusiva da Galecia. Como xa se avanzou no capítulo de historiografía desta memoria (§3.3), o actual consenso epigrafista, lingüístico e historiográfico asume a equivalencia entre $\mathcal{O}$ e *castellum*. Avanzamos entón tamén que nesta interpretación xogou un papel protagonista o mestre G. Pereira, que nunha serie de traballos fundamentou solidamente a dimensión institucional do *castellum* galaico: célula organizativa básica, cunha forte personalidade xurídica, constituinte das comunidades locais pre-municipais da Galecia (Pereira Menaut, 1982; 1983a; 1997; 2005; &c.). Neste senso, sintetizando e ampliando as

súas achegas, constátase que o *castellum* tivo unha serie de funcións:

- 1º. — a función xurisdiccional induciuse de varias estelas e inscricións rupestres identificadas como *termini* entre castros (*vid.* §5.5), pero fica incontrovertibelmente testemuñada polo *Edicto do Bierzo* (*AE* 1999, 915), que alude expresamente aos “eidos e lindeiros” (*agros et quibus finibus*) dos *castellani Paemeiobrigenses*;
- 2º. — as funcións xurídico-políticas refírense á personalidade xurídica dos castros, que na xeneralidade da documentación implicada aparecen, canda a *ciuitas*, como marca de *origo* dos seus habitantes, o que acredita a súa importancia na adscrición etno-cívica pre-municipal da Galedia;
- 3º. — dun xeito activo, esta función constátase na *Táboa do Courel* (*IRPLu*, 55), onde os *castellani Toletenses*, da *ciuitas Lougeiorum*, asinaron un pacto de hospitalidade cun estranxeiro, Tilego, da *ciuitas Susarrorum*;
- 4º. — a nivel externo, a mesma función advírtese outra volta no *Edicto do Bierzo* (*AE* 1999, 915), que constata que os *castella* mesmo puideron oporse á política común da súa *ciuitas* e interactuar con outros poderes foráneos, como fixeron os *castellani Paemeiobrigenses*, que non secundaron a rebelión da súa *ciuitas Susarrorum* a prol de respectaren os acordos previos con Roma (Pereira Menaut, 2005);
- 5º. — a función votivo-relixiosa vencéllase ao rexistro de varios actos votivos adicados por comunidades castrexas, nomeadamente a Xúpiter (*AFa*, 11; 42; *AE* 2003, 962), pero tamén aos *genii castelli* (*CIRG* I, 67; Ferrer Sierra & Rodríguez Colmenero, 2010), indicio ineludíbel do culto a divindades privativas de cada castro;
- 6º. — eu mesmo (Fernández Calo, 2018a: 36) teño suxerido unha función socio-familiar, pois os banquetes festivos (*kateuōchoímenoi*) que a dicir de Estrabón (*Geog.*, III, 3, 7) celebraban os pobos do norte da Península Ibérica arredor de «bancos corridos», ben testemuñados nos castros galaicos, verosimilmente aluden a reunións entre grupos familiares de diferentes castros, con todas as súas potenciais implicacións políticas (cfr. Silva, 1986: 276; González Rodríguez, 1994: 156).
- 7º. — finalmente, unha hipótese etimolóxica de C. Búa (2003) arredor do deus galaico *Cosus* podería ao meu ver constituír un nexo entre algunhas das funcións anteriores: segundo o citado lingüista, o teónimo en cuestión sería cognado da voz latina «curia», salientando o seu contido semántico de distrito territorial; polo que a correspondencia desta antiga institución romana a senllas asembleas dos *castella* representaría unha ineludíbel analoxía cos aludidos banquetes festivos castrexos.

Xa vimos tamén ao tratar a historiografía deste asunto que hai achegas que matizan moito os postulados de G. Pereira (§3.3), e non me cabe dúbida de que tamén esta síntese xeral que veño de expór podería ser obxecto de controversia. Non podo máis ca insistir, con todo, que isto é o que suxiren as fontes dispoñíbeis para o *castellum* galaico.

Pasemos a outro dos capítulos máis controvertidos, e para nós ineludíbeis, do esquema de G. Pereira: a singularización galaica desta institución. É certo que contamos con mencións esporádicas de *castella* no resto da Península Ibérica —e noutros ámbitos afastados, coma a Galia, África ou Dalmacia— (cfr. Orejas & Ruíz del Árbol, 2010), mesmo presentando fortes paralelismos cos exemplos galaicos (nomeadamente, na propia península ibérica, *CIL* II, 5320; *AE* 1931, 8). Pero isto, aínda no difícil caso de se corresponderen tales mencións a unha realidade institucional idéntica, non matiza a evidencia dunha área coherente de distribución dos *castella* galaicos, centrada precisamente no que sería a *Galedia* alto-imperial, cunha certa difusión ás circunscripcións administrativas veciñas.

Este espazo caracterizábase, pois, pola presenza dun réxime organizativo homoxéneo e significativamente singularizado na súa contorna inmediata. Deste xeito, en termos

institucionais cumpriría assimilar a Galecia pre-municipal á propia área de distribución do *castellum*. Velaquí os testemuños externos do seu rexistro, que permiten balizar tal área de distribución (AE 1996, 891; 1999, 915; 2003, 962; 1954, 93 = *HEp* 5, 1995, 9; 7, 1997, 378; 11, 2001, 587):

- 1º. — *∩* (castello) *Agubri*, en Belmonte de Miranda, na área que atribuímos aos ástures *Paesici* (cfr. §11.56);
- 2º. — *castellani Paemeiobrigenses*, correspondentes aos tamén ástures *Susarri* (§11.63);
- 3º. — *∩* (*castellani*) *Uenasini*, en Lubián, localidade a oeste da Cabreira e xa que logo atribuíbel aos bracarenses *Equaesii* (§11.35);
- 4º. — *castellani Araocelensibus*, en Mangualde, atribuíbeis aos lusitanos *Aruoni* (§11.40).

Estes testemuños debuxan unha diagonal que discorre nordés-suroeste, rebordando un chisco os lindeiros administrativos alto-imperiais da Galecia *stricto sensu* polo leste e o sur, e delimitando aproximativamente a realidade institucional antiga do *castellum* galaico (doc. 12.1a). Resulta significativa, por certo, a plena coincidencia desta área coa distribución do teónimo *Cosus* (Búa, 2003), que como vimos se perfila entre os elementos máis relevantes para a caracterización desta institución. Ampliaríana un chisco, de calquera xeito, senllas epígrafes de Carviçais, Torre de Moncorvo (*AFb*, 621), moi deteriorada e verbo á que nada desbota a identificación dun emigrante defunto, que mencionaría un *castellum*; e Souto do Padrón, Pobra de Trives (*IRG* IV, 119), que ten sido asociada aos *Lancienses* —quen sabe se ástures ou lusitanos—, pero verbo á que argumentei a súa plausíbel adscripción aos bracarenses *Louankoí* (vid. §11.50).

Xa tratamos tamén no capítulo de historiografía a tópica pero pertinente atribución arqueolóxica da descohesión organizativa da cultura castrexa, na que entra o *castellum* como contrapunto institucional do carácter descentralizado de cada comunidade (§3.3). Mais o panorama organizativo desta época non é banal nin se limita á comunidade de castro. Con certeza, como tamén expuxemos entón e ampliamos na nosa análise estrutural (§12.2), as comunidades locais efectivamente constatadas en época romana se orixinaron en épocas máis ou menos recuadas da Prehistoria. Xa citamos bibliografía que coincide na precedencia pre-romana dun marco institucional castrexo en cada pobo. Das institucións implicadas, con algunha base positiva só podemos suxerir especialistas relixiosos, un certo *hēgemónos* involucrado na migración celto-túrdula, e, sobre todo, o *principatus* documentado na fase pre-municipal da nosa epigrafía romana. Deste conxunto, non pretendo nada máis ca salientar a incerteza dunha dimensión institucional dos primeiros e a sospeita dun parentesco mutuo entre as dúas últimas institucións. Mais do *principatus*, en concreto, téndolle adicado un longo estudo monográfico (Fernández Calo, 2020), preocupado tamén por pescudar as súas orixes, hei de engadir que os meus resultados apuntan a unha xefatura étnica procedente do substrato da Idade do Bronce, e que puido solaparse ás mesmas funcións que se adoitan atribuír aos especialistas relixiosos. Ao meu xuízo, o *principatus* figura tamén nunha senlleira tipoloxía escultórica castrexa: contra o reduccionismo da investigación precedente, tendente a sospeitalo —ignoro por qué— detrás estatuas de guerreiro, no meu estudo argumentei que unha institución soberana coma esta se identifica ben máis plausibelmente cos sedentes castrexos (doc. 13.1b).

Unha constelación de comunidades tribais compostas confederalmente polos seus castros, rexidas por unha xefatura de escaso poder representada polo *principatus*: tal é o panorama que ao meu xuízo, se pode postular para o substrato pre-histórico do poder local galaico.

13.2. O desenvolvemento civil pre-municipal

É a partir da situación descrita de onde emerxerá, nunha fase avanzada da cultura castrexa, a xerarquización habitacional entre asentamentos; e paralelamente, dun xeito non sempre relacionado, o afianzamento civil e os primeiros pasos deica a centralización constitucional das comunidades locais.

Este proceso tivo como marco primeiro e principal o sur-suroeste da Galecia (cfr. doc. 13.1a), onde se desenvolveron os característicos «grandes castros» ou *oppida* tan representativos do noso patrimonio arqueolóxico proto-histórico, auténtico fenómeno de urbanización rexional. Verbo a cronoloxía, hai unha certa indefinición segundo o autor —e o castro— implicado á hora de facer arricar este proceso do segundo terzo do século I a.C., ou ben do remate do século anterior³⁸. No que si hai pleno consenso é en que os grandes castros artellaron o territorio galaico-bracarense dos séculos I a.C. e I d.C. a nivel urbano e económico; polo que xeralmente se presume que o fixesen tamén a nivel político. Coido que os resultados do noso exame xeográfico obríganos a admitir matizadamente esta proposición, na liña dunha das poucas voces prudentes neste asunto, F. Calo Lourido (v.g. 2005; 2016). O que atopamos son comunidades certamente centralizadas no seus castros urbanos, coma os *Turoli* en San Cibrao de Las ou os *Nemetatōi* na Cidá de Armea, fronte outras con profusión deles, coma os *Grouii* con Santa Trega ou Troña e sobre todo os *Bracari* con Alvarelos, Briteiros, O Freixo, Monte Mozinho ou Sanfins. Os nosos resultados lévannos a suxerir pois o perfecto acomodo dalgunhas comunidades castrexas ao modelo da cidade-estado antiga; pero a doutras, se acaso, a verdadeiras federacións das mesmas.

Evocando outra volta o noso exame historiográfico, hei de insistir en que os grandes castros nada teñen nada que ver coa diverxencia multi-cultural da cultura castrexa serodía que pretende albiscar boa parte da Arqueoloxía galega actual (§3.3). Estamos perante a materialización galaica duns procesos estruturais análogos aos da xeneralidade do ámbito circunmediterráneo antigo, onde tales mudanzas estruturais, dentro dos aspectos que particularmente nos interesan, impulsaron a transformación política das comunidades locais: a urbanización e a constitución de repúblicas; a creación da cidade-estado antiga. Neste senso, o desenvolvemento dos grandes castros galaicos inscribese tamén nun proceso de urbanización e complexización social análogo en toda a Europa temperada ao remate da Idade do Ferro, do que agromarían os característicos *oppida*, en cuxa formación e desenvolvemento a influencia cultural e económica mediterránea foi determinante (Wells, 2001: 39-41; 50-52; Calo Lourido, 2016: 100ss.). Neste senso, verbo á mudanza cultural que implicaría o desenvolvemento dos grandes castros, F. Calo Lourido (2005: 103) ten aludido á chegada do «lógos mediterráneo» á Galecia. Coido esta idea especialmente suxestiva no referente ás súas implicacións institucionais, pois os procesos de urbanización desta época agochan a centralización política e a primitiva afirmación do Estado sobre vellas entidades tribais.

Imos ver de contado que, do moi exíguo rexistro de institucións pre-municipais galaicas, ningunha delas aparece no ámbito dos grandes castros. Mais estes propios xacementos, de seu, si que aportan un ineludíbel indicio arquitectónico das súas institucións locais: as explanadas que coroan o Monte Mozinho, San Cibrao de Las ou Santa Luzia, o grande banco corrido de Briteiros (*vid.* doc. 13.2); mesmo un edificio cerimonial recentemente reportado en Santa Trega (Gago, 2016b). Xa expuxemos que estes elementos urbanísticos, na nosa investigación rexional habitualmente obsesionada pola relixión, adoitan ser unidireccionalmente atribuídos á categoría de «santuarios urbanos»; mais non hai ningún motivo para desbotar, nin mesmo admitir a confluencia canda o factor relixioso, dunha lectura en clave política: a vertente asamblearia ou conciliar da república antiga.

38 Cfr. Almeida, 1983: 189; Silva, 1995: 517ss.; Calo Lourido, 2005; Pereira Menaut, 2005: 123; González Ruibal, 2006-2007: 318ss.; Currás Refojos, 2014: 770; &c.

Alén do testemuño de excepción dos grandes castros bracarenses, o resto da Galecia castrexa non aporta indicios arqueolóxicos relevantes dos procesos de centralización constitucional que ocorreron no seu seo durante a etapa pre-municipal. Só algúns exemplos de xacementos paradigmáticos, pero sen parangón cos meridionais, emerxen irregularmente no resto do noso ámbito de estudo: castro de Avelãs entre os *Zoelae*, Coaña entre os *Albiones*, Elviña entre os *Artabri*, Castro Ventosa entre os *Susarri*. Mais a vía coa que o resto da Galecia permite achegarse realmente a estas transformacións políticas é a epigrafía.

Xa temos encetado a catalogación das institucións pre-municipais galaicas, canda todas as demais da Antigüidade (§8). É agora o intre de as estudar conxuntamente e darlles un significado histórico.

En conxunto, na Galecia alto-imperial e as súas bisbarras adxacentes emerxe unha serie de mencións epigráficas alleas ao réxime municipal que semellan asimilarse aos alicerces institucionais das antigas cidades-estado republicanas: órganos deliberativos e maxistraturas (táboa 13.2). O rexistro, con todo, resulta parcial, limitándose a referencias fragmentarias e colaterais, e nalgúns casos mesmo inseguras.

Maxistraturas son dende logo os *legati* dos *Lougei* e os *magistratus* documentados nesta mesma comunidade e a dos *Zoelae*, e se cadra tamén entre os *Susarri*. Os órganos deliberativos, pola súa banda, reduciríanse aos *concilia* dos *Paesures*, *Seareae* e *Uisanci*; máis un *senator* da Galecia lucense occidental de incerta atribución étnica, xa que a todas luces aínda os *Iriaflauenses*, obvios candidatos, aínda non existían como comunidade local diferenciada. Os *principes*, en troques, asimilariáanse plausibelmente á remanencia dunha xefatura «castrexa» anterior, de moi diferente caracterización socio-política cás restantes institucións, entre os *Albiones* e os *Copori*.

Constátase unha aparente contraposición entre os títulos institucionais lucenses e lusitanos cos ástures, e resulta chamativa a total ausencia bracarense neste rexistro epigráfico. Lémbrese que aquí, segundo se expuxo, a centralización socio-política se expresaría por un vieiro moi diferente, e probablemente anterior, ao dos ámbitos veciños: o desenvolvemento dos grandes castros. Neles, as estruturas de reunión pública ofrecerían tamén unha correspondencia cos órganos deliberativos republicanos das antigas cidades-estado. A devandita ausencia bracarense resulta dende logo anómala, sobre todo tendo presente que a nivel económico este *conuentus* foi probablemente o máis desenvolvido e dende logo o máis poboado (Plin., *Nat.*, III, 28) da súa contorna; e a súa epigrafía, nos temas funerario e votivo, de ningún xeito máis pobre cá dos veciños. Alén da ineludíbel parcialidade do rexistro implicado, que probablemente obste a pertinencia de toda valoración de carácter estatístico, cómpre incardinarmos esta aparente anomalía na meirande precocidade que as comunidades bracarenses terían experimentado, fronte ás lucenses e asturicenses, no seu proceso de centralización socio-política. En efecto, se as mencións institucionais ástur-lucenses identificadas abranguen o século I d.C., e as lusitanas poderían corresponder mesmo ao II d.C., o desenvolvemento dos grandes castros bracarenses situouse ao longo do I a.C. Isto significa que as súas institucións republicanas locais serían probablemente máis antigas e respostarían a uns usos institucionais de meirande prosapia «castrexa», fronte ás restantes, desenvolvidas xa nun contexto de meirande influencia cultural romana; o que motivaría nelas, asemade, unha meirande incidencia do chamado *epigraphic habit*. Enfrontada a un problema análogo, C. Berrendonner (2003) apunta tamén á cultura política —non ao subdesenvolvemento organizativo— como razón da pobreza da epigrafía institucional etrusca, en relación a outras comunidades itálicas, antes da «guerra social».

Deste xeito, a nivel documental a dicotomía perfílase entre o ámbito bracarense e os demais, pola dispar correspondencia deste proceso na plasmación epigráfica e no desenvolvemento urbanístico. Pola contra, a natureza institucional do rexistro debuxa unha dicotomía ben diferente, ao ofrecer indicios de órganos deliberativos no ámbito galaico-

lusitano fronte ás maxistraturas do asturicense. Comporta isto unha diferenza efectiva na realidade institucional destes dous ámbitos, conforme á que as maxistraturas predominasen no ámbito oriental ástur e os órganos deliberativos no occidental? Sen dúbida, o dilema metodolóxico *lumping-splitting* (asimilación e disimilación) ofrece aquí unha nidia canle de discusión; embora esta, lamentablemente, fique restrinxida pola ineludíbel parcialidade do rexistro. Coido que de acreditarmos en tal dicotomía institucional, cumpriría non entendela en termos absolutos, senón nunha simple cuestión de preponderancia, pois maxistraturas e órganos deliberativos formaron parte indistintamente do organigrama xeral da cidade-estado antiga, embora variasen as súas competencias en cada caso local concreto.

O que albiscamos da urbanización diferencial da cultura castrexa, da profusión de institucións republicanas en todo o territorio, e da remanencia limitada de xefaturas tribais, son diferentes ritmos na transformacións constitucionais das comunidades galaicas.

No noroeste da Península Ibérica, estas particularidades locais vencellaríanse ao diferente substrato cultural e propiamente socio-político entre a área occidental dos *castella* e a oriental das *gentilitates*, amais das diferentes vías de penetración das innovacións políticas. En efecto, as institucións «pre-municipais» distan de reflectiren un entramado socio-político proto-histórico «atemporal», pois teñen probablemente orixe nas mudanzas estruturais que, conforme a ritmos diversos, experimentarían as comunidades implicadas dende o remate do século II a.C. Neste senso, xa P. Le Roux (2003: 180) ten salientado que na Galesia a transformación primixenia das institucións «étnicas» polas «cívís» houbo de ocorrer no lapso entre o séculos I a.C. e I d.C.

Ao meu ver cómpre incardinarmos sobre esta premisa, tan simple como sólida, a interpretación do rexistro aquí reunido e analizado. Deste xeito, canda menos ao longo do século I a.C. a cultura castrexa do ámbito bracarense racharía coa fragmentación habitacional que a caracterizara previamente a prol dunha intensificación na explotación do territorio, especialización entre os diferentes núcleos, e incipiente xerarquización urbana. Tales innovacións, coas súas especificidades, serían un chisco posteriores nos ámbitos xeográficos veciños; pero indistintamente en todos eles se contextualizarían nun proceso análogo de reformulación e centralización constitucional das comunidades locais.

A todo isto súmanse os *principes*, que segundo se amosou difiren das restantes mencións institucionais por non se asimilaren claramente ás estruturas socio-políticas «cívís» ou «republicanas» da cidade-estado antiga. Cómpre vencellar isto aos dispares ritmos estruturais que terían afectado ás diferentes comunidades galaicas: fronte ás institucións republicanas astur-galaicas e o modelo urbano bracarense, as comunidades do ámbito centro-setentrional lucense presentarían un artellamento interno pouco cohesionado onde a posíbel xefatura «castrexa» do *principatus* gozaría dun certo protagonismo á altura do século I d.C. Tal discrepancia institucional entre as estruturas cívís dunhas comunidades e a remanencia dunha xefatura étnica previa nouttras constataría, simplemente, os diferentes ritmos nos que se materializou o proceso de centralización constitucional galaico. Coido moi significativo, neste senso, o paralelismo que amosa o caso das monarquías galo-celtas, que malia seren substituídas xeneralizadamente xa dende o século II a.C. por réximes republicanos, nalgúñas *ciuitates* sobrevivirían mesmo á conquista romana (Lewuillon, 2002: 244). Mais quen fala da Galia pode falar de calquera parte: o *principatus gentis* aparece en África, nos Alpes, nos Balcáns, como xefatura tribal anterior ao afianzamento civil e a súa transformación en *principatus ciuitatis* (Kotula, 1965; Bénabou, 1976: 446ss.; Baccolini, 2007; Blöck & *al.*, 2016). E este mesmo é, nin máis nin menos, có significado histórico do *principatus* galaico que teño fundamentado na miña monografía ao respecto, de moi recente publicación: a xefatura étnica do máis antigo substrato institucional castrexo, supervivinte, embora marxinalmente, en plena época imperial (Fernández Calo, 2020). Todo isto significa que, embora o proceso de centralización constitucional pre-municipal fose en boa medida lineal,

incidiría cuns ritmos específicos en cada caso local, e concretamente o norte lucense resultaría máis reacio a estas innovacións cós ámbitos xeográficos veciños.

Resulta preceptiva unha concreción semellante, embora conectando non coa etapa pre-romana senón coa post-flaviana, verbo aos concilia da Lusitania setentrional. Segundo se consignou no seu momento (§8.2), M. M. D. Botto (1986) forneceu como datación hipotética da inscrición de Penela o século II d.C. De ser así, cumpriría contextualizar a acción destes *concilia*, arbitrando presumibelmente sobre lindeiros agrícolas, no propio proceso de municipalización das comunidades implicadas, pois o dereito latino houbo de favorecer a privatización de terras, como veremos; contexto que se cadra subxaza na orixe dos documentos en cuestión, que a todas luces serviron, segundo se expuxo, de marcos territoriais. Neste senso, os *concilia*, ou canda menos o de Penela, poderían seguir vixentes mesmo despois da latinización xurídica. O límite máximo da súa vixencia sería, certamente, a constitución municipal, acotada *ante quem* no 105 d.C. cando as comunidades lusitanas constatadas celebrando *concilia* peregrinos, ou as súas herdeiras, son citadas como *municipia* na inscrición da ponte de Alcántara (*CIL* II, 760). Nesta mesma remanencia do réxime pre-municipal nun contexto de latinidade xurídica poderíase entender, tamén, a referencia ás gentes do último pacto da *tabula Zoelarum*, o que favorecería a contextualización deste nunha *adtributio* municipal, segundo se veremos no seu momento (§13.3).

Estamos a ver que o desenvolvemento político pre-municipal galaico se viu condicionado pola dinámica estrutural interna das súas comunidades locais, pero tamén por factores externos. Primeiramente, debúxase inexorabelmente unha lóxica «difusionista» na reformulación institucional destas comunidades, que sen dúbida se viron influídas polas institucións dos pobos veciños e as relacións mercantis cos fenicios, entre os que este modelo constitucional tivera, abofé, un longo percorrido previo (cfr. Sznycer, 1984; Sanmartín, 2001-2002). Porén, cómpre identificarmos asemade unha influencia expresamente romana, pois todo o rexistro manexado se sitúa indefectibelmente nunhas cronoloxías nas que esta incidía dun xeito máis ou menos evidente.

Semella desbotábel a simplista noción dunha potenciación directa das institucións estudadas por parte do poder imperial. De feito, este primitivo desenvolvemento institucional houbo de ser gradual e fundamentalmente endógeno. Neste contexto non só «pre-municipal» senón nomeadamente «peregrino», as comunidades galaicas mantiñan os seus propios réximes xurídico-políticos indíxenas e ao poder romano nin lle interesaba nin probabelmente tiña a capacidade efectiva de modificalo, independentemente de que tal posibilidade se testemuñe en certas ocasións excepcionais (*vid.* Tac., *Ann.*, XI, 19, 1) e de que algunhas noticias expresamente referentes á Galedia poidan ter notábeis implicacións á hora de valorala (App., *Iber.*, XVI, 99; Str., *Geog.*, III, 3, 5). Emporiso, ordinariamente as preocupacións romanas eran, coma o contexto, máis «peregrinas», centrándose no obxectivo meramente pragmático de garantir e coaccionar a satisfacción das obrigas fiscais e militares contraídas polas comunidades sometidas. Sen dúbida, as taxacións e os recrutamentos de auxiliares houberon de motivaren entre elas unhas relacións internas significativas de distribución e acumulación pública de recursos co obxecto de sufragaren as súas obrigas fiscais; e isto houbo de catalizar o desenvolvemento político e urbano ao que nos estamos a referir (*vid.* Sastre Prats, 1999a: 200ss.; Currás Refojos, 2014: 757ss.).

Outras achegas teñen salientado tamén a influencia dun factor bélico, conforme ao que as comunidades galaicas terían reforzado a súa cohesión interna —o que nomeadamente orixinaría os grandes castros— como necesidade defensiva fronte ao poder romano dende o século II a.C. (Silva, 1995: 524; González Ruibal, 2006-2007: 431ss.; González García, 2011). Coido, de calquera xeito, que os aspectos «hostil» e «tributario» desta influencia romana non resultan necesariamente excluíntes; embora cumpriría calibralos en función da data da conquista romana, que de certo non foi a mesma para todos os pobos da Galedia (cfr.

Currás Refojos, 2014: 717ss.; Fernández Calo, 2015a: 27-34; 2018a: 49-62). Ampliando, ademais, este factor bélico, engádesse que o achegamento de determinados notábeis galaicos ao poder romano como consecuencia da conquista, a través da militancia en *auxilia* ou o seu simple apreixamento como reféns —o que por certo se atopa expresamente testemuñado dende antigo na contorna inmediata da Galesia (cfr. App., *Iber.*, XII, 74-75)—, levaríalos probabelmente a motivaren a transformación política das súas comunidades sobre o exemplo de sociedades afastadas que probabelmente non terían coñecido *in situ* se non fose polas circunstancias aludidas. É, xa que logo, nestas múltiples influencias indirectas onde cómpre enxergar a implicación romana no afianzamento constitucional pre-municipal dos pobos galaicos.

13.3. *Municipium* e municipalización (i): concepto e contexto

Municipium e municipalización poden ter acepcións diversas. Mais aquí referireime simplemente ao proceso de adopción dunha serie de institucións municipais e garantías xurídicas por parte das comunidades locais. Procesos deste tipo ocorreron ao longo Imperio Romano, nomeadamente do Occidente latino, segundo diferentes ritmos. Isto abrangue procesos potencialmente dispares, condicionados tanto polo desenvolvemento político-institucional previo como polas circunstancias das innovacións lexislativas romanas.

Verbo ao primeiro factor, vimos de comprobar que na etapa pre-municipal se acadara na Galesia un grao de desenvolvemento institucional potencialmente proclive para a adopción do *municipium*, coa centralización constitucional das comunidades e a súa adopción xeral de sistemas de corte republicano (§13.1).

No segundo factor antes aludido, pola súa banda, na Galesia albiscamos a latinización flaviana. O *municipium* romano, en efecto, é consecuencia dun privilexio xurídico concedido polo senado ou o emperador, que na península ibérica, agás nas comunidades gratificadas antes, coincide co Edicto de Latinidade flaviano, na década do 70 d.C. Non existe unha ampla evidencia documental directa arredor deste transcendental acto político, apenas constatada pola concisa pero rotunda referencia de Plinio o vello (*Nat.*, III, 30), que identifica ao emperador Vespasiano (69-81 d.C.) como doador e a totalidade da península ibérica (*uniuersae Hispaniae*) como beneficiaria. O *ius Latii* tivo unha serie de efectos políticos: fixo transitar as comunidades gratificadas da submisión política ao recoñecemento da súa soberanía formal nunha relación xurídica teoricamente simétrica con Roma (Cornell, 1989: 264) e dos seus *iura* e *institutos* locais como axustados a dereito romano (Andreu Pintado, 2009: 498). Isto non carece de relevancia no noso ámbito de estudo, pois, como ten insistido J. Andreu Pintado a definición xurídica do *municipium* limítase á sanción lexislativa romana do auto-goberno comunitario:

El *municipium* es el marco jurídico e institucional en el que una serie de habitantes, los *municipes*, participan de los derechos, deberes y funciones típicas derivadas del ejercicio de una serie determinada de cargos o *munera*. [...] En sentido jurídico, un *municipium* existe cuando existen individuos capaces de asumir (*capere*) los *munera*, y, en el caso de los *municipia* nacidos al amparo del *Latium*, cuando Roma reconoce que sus instituciones se ajustan a derecho y por tanto que su ordenamiento institucional y de gestión se asemeja —progresivamente desde entonces— a los usos romanos (Andreu Pintado, 2004b: 202).

A municipalización pode ser entendida, xa que logo, como un efecto xurídico automático da latinización, independentemente de toda transformación constitucional e mesmo institucional inmediata nas comunidades afectadas. Porén, esta definición «xurídica» non ten ningunha aplicación directa para unha perspectiva endóxena da municipalización, focalizada nestas mesmas comunidades. Neste senso, que a lei romana as recoñecese *de iure* como

municipia non significa que estas recoñecesen a devandita lei coma a súa fonte primaria de dereito. A latinización abría, en realidade, un lapso de adaptación desta lei nas estruturas autóctonas, e isto será o que defina, dende unha perspectiva endóxena, a municipalización. En efecto, este proceso ten outra vertente, a «institucional»: a transformación das institucións autóctonas como parte da influencia dun modelo constitucional exógeno. L. Lamoine, reproducindo o parecer da investigación francesa arredor do mesmo problema na Galia romana, ten definido concisamente estouta acepción:

Par municipalisation on entendra l'établissement de formes d'organisation civique, semblantes à celles qui existaient à pareille époque dans l'Italie romaine à l'initiative des autorités romaines ou avec leur acquiescement (Lamoine, 2009: 11).

As dúas citas reproducidas sitúannos perante dous aspectos parciais —xurídico e institucional— da municipalización, que han de seren valorados conxuntamente para unha definición íntegra deste proceso histórico. A nivel institucional, a municipalización non foi simultánea á latinización xurídica, pois lóxicamente as *ciuitates* beneficiarias deste privilexio mantiveron intactas as súas estruturas socio-políticas anteriores, encetando só gradualmente e dende logo *a posteriori* a adaptación local do réxime xurídico-legal adquirido; e, se acaso, a súa transformación constitucional³⁹. Unha última posibilidade, «mixta», é que esta mutación constitucional incidise unicamente en certas *ciuitates* especialmente susceptibles a facelo namentres outras, embora tamén obxecto do privilexio xurídico, se lles adscribían, resolvendo nelas o exercicio das maxistraturas e a materialización de certos dereitos (González Fernández, 2001: 122-123; Andreu Pintado, 2004b: 203). Neste caso, a municipalización sería plena nunhas comunidades pero só parcial noutras, por dependeren das anteriores para o seu desenvolvemento institucional.

De calquera xeito, fosen cáles foren os resultados, só na conxunción de ambos os aspectos aludidos é posíbel identificarmos a dimensión «histórica» da municipalización: o proceso de constitución das *ciuitates* anteriores en comunidades de dimensión local e réxime político republicano de influencia romana —aspecto institucional— recoñecidas e integradas no dereito romano —aspecto xurídico—.

Contextualicemos a nivel histórico a nosa conceptualización teórica. O sistema municipal foi o modelo constitucional que unificou, ou tendeu a unificar, o réxime socio-político das entidades políticas locais sobre as que se ergueu o Imperio Romano. Esta noción reborda a denominación expresa do *municipium* nestas entidades, e refírese a unha acepción máis xenérica deste modelo, baseada, como axiña se amosará, no auto-goberno por medio de órganos deliberativos propios e maxistraturas temporais, no privilexio xurídico, e no recoñecemento das institucións locais pola lei romana. A orixe e difusión primixenia deste sistema débese fundamentalmente ás resolucións políticas no contexto da «guerra social» de Italia, a comezos do século I d.C., onde vai unificar a relación da República Romana coas *ciuitates* federadas, e o funcionamento político destas; independentemente da súa moi variábel denominación oficial concreta (cfr. Torrent, 1970: 185-186; Kremer, 2007; e sobre todo para o proceso temperán, Bispham, 2008).

Este mesmo proceso vaise repetir, conforme a diferentes ritmos, en moitos outros ámbitos integrados no Imperio Romano, e obviamente se traducirá de formas moi diversas segundo o contexto de partida de cada un deles.

No Oriente romano nunca se implantaron dun xeito sistemático —embora existan numerosos exemplos significativos ao respecto— os modelos municipais occidentais, pois o réxime organizativo local xa se baseaba no auto-goberno republicano da *pólis* (Sartre, 1994:

39 Cfr., na mesma liña, Le Roux, 1996: 368; Lomas Salmonte, 1998: 186; Kremer, 2007: 181; Alföldy, 2000: 450-451; Ortiz de Urbina, 2000: 126; &c.

130). Emporiso, o Oriente grego reporta unha equivalencia xeral co Occidente latino: *boulai* por *curiae*; *árchontes* e *stratēgoi* por *duumviri*; e mesmo as maxistraturas inferiores, coma os *aediles* e os *quaestores* atopaban a súa equivalencia nos *astunómoi* e *tamíai* (Curchin, 2014a). Obviamente, nesta equivalencia xoga a decisiva influencia que a *pólis* greco-clásica inspirara na constitución romano-republicana e na posterior derivación desta nos estatutos municipais do Occidente. Neste senso, no Oriente grego o modelo constitucional dunha *pólis* tiña probabelmente máis que ver cun *municipium* occidental latino do que cunha cidade-templo ou un pobo veciño sen organización cívica, formas de organización comunitaria comúns neste ámbito (Sartre, 1994: 12ss.). Analogamente ao Occidente, estas formas de organización tenderían a se «municipalizaren» á maneira grega: a súa xeneralizada constitución como *póleis*, baixo pulos imperiais moi significativos cos Flavios e os Antoninos (*ibid.*: 319). Noutro ámbito oriental, Exipto, este mesmo proceso atoparía unha plasmación senlleira: existía a cidade, pero non o auto-goberno, por mor do carácter «hiper-burocratizado» da súa administración. Será Septimio Severo, no 200 d.C., quen conceda ás cidades exipcias a capacidade de organizaren as súas propias *boulai*. Obviamente, os efectos materiais e mesmo socio-políticos desta «municipalización» particular foron ínfimos, que con todo supuxo unha reformulación sen precedentes da administración exipcia (Carrié, 2005: 294-295).

No Occidente a «municipalización» comporta un proceso moi diferente, pois se o resultado vai ser virtualmente análogo, o contexto estrutural no que se produce difire enormemente. Só en África existira unha certa extensión dos modelos de vida urbanos, de xeito que aquí a municipalización, alén da fundación de novas cidades, limitouse á concesión esporádica de privilexios xurídicos, sobre todo incidentes entre Traxano e Septimio Severo (Gascou, 1972: 37). No resto do Occidente, a «Europa temperada», esta base estrutural fica moito menos desenvolvida. Na *Gallia Transalpina* ou *Narbonensis*, César houbo de difundir xa o dereito latino a mediados do século I a.C. (Godineau, 1996: 473). As mesmas datas coinciden na *Gallia Comata*, ademais de coa conquista cesariana, cun notábel desenvolvemento dos *oppida* e a afirmación institucional das *ciuitates* coa substitución das monarquías tradicionais por réximes republicanos semellantes aos dos pobos mediterráneos veciños (Lewuillon, 2002: 244; Lamoine, 2009: 223ss.). Existía pois un desenvolvemento embrionario da cidade-estado; pero a «municipalización», o afianzamento e adaptación á lei romana deste sistema, virá da man de Claudio, coa integración no Senado romano de notábeis galos, e os Flavios e os Antoninos coa difusión do *ius Latii* (France, 2001: 208; Lamoine, 2009: 22; Arbabe, 2013: 524-525). En Gran Bretaña, malia se desenvolver o mesmo proceso de artellamento urbano cos *oppida*, as monarquías tradicionais persistiron, tanto na resistencia contra César coma nos reinos clientes que ocuparon a illa antes e despois da conquista de Claudio (cfr. Wachter, 1996). A difusión do modelo de vida urbano limitárase ao suroeste da illa, e a diversas fundacións esporádicas ata avanzado o século II d.C. (Fulford, 2000: 566-569).

Na península ibérica deuse unha notábel diversidade estrutural, pero tamén unha tendencia xeral, segundo diferentes ritmos, deica a adopción da vida urbana e as institucións políticas de carácter republicano. Este ámbito non é alleo a un rexistro significativo de formas políticas absolutamente discordantes con este modelo, pois moitas comunidades, nomeadamente setentrionais, non se viron plenamente sedentarizadas ata despois da conquista romana (González Rodríguez, 2007-2008: 1043), e mesmo nas rexións máis urbanizadas son comúns as referencias temperás a institucións monárquicas, mesmo supra-locais no caso concreto dos *Turdetani* (Coll & Garcés, 1998). Emporiso, canda menos baixo o pleno dominio romano, a cidade-estado vai conformar a referencia básica do poder político por baixo da provincia, e a eito se organizará con maxistraturas colexiadas e senados indíxenas (Urbina Martínez, 1998: 208; Rodríguez Neila, 1998: 111-112; 2001: 25; Melchor Gil, 2010). A evolución institucional da Península Ibérica vai converxer dende moito antes da latinización xurídica co modelo

municipal romano. As fontes salientan a aculturación social (Str., *Geog.*, III, 2, 15) e mesmo lexislativa (Caes., *B.H.*, 42) do val do Guadalquivir en pleno período tardo-republicano. O mesmo se aduce para ámbitos interiores no Principado temperán, cando Estrabón (*Geog.*, III, 4, 20) se refire aos *togátoi*, «togados», que nas cidades celtíberas asistían a administración imperial. En todos estes casos de avanzado desenvolvemento material e significativa aculturación romana, a municipalización flaviana, superposta ás fundacións coloniais ás parciais concesións lexislativas anteriores, reduciuse á xeneralización do privilexio xurídico.

Como vemos, a municipalización e o réxime municipal apórtanos panoramas diversos ao longo do Imperio Romano, mesmo acotío alleos ao propio *municipium* como réxime de dereito romano. Tal diversidade incrementa o interese e a importancia de recoñecermos en si mesma, sen preconceitos motivados da aplicación acrítica de modelos rexionais, o caso galaico.

Mais fica aínda un apartado contextual por tocar: o contexto interno, galaico, no que se inscribiu o *municipium*. Introducirmos a cuestión da municipalización galaica pasa por a incardinar polo mesmo lugar que fixemos co desenvolvemento civil pre-municipal: as dinámicas sociais, económicas, habitacionais, polas que o proceso político se viu acompañado.

Dende logo, a inflexión xurídica do *ius Latii* vencéllase intimamente a outras dinámicas da realidade galaica daquel tempo, recoñécibéis pola arqueoloxía, e tamén por rexistros documentais alleos ao propiamente institucional, que é o que en esencia nos interesa.

O máis visíbel son den dúbida as dinámicas de poboamento. Se, como temos visto, durante o dominio romano temperán, do período republicano ao remate do xulio-claudiano, a ocupación castrexa non se vira restrinxida, e mesmo proliferara o número de castros e estes ocuparan novas zonas, dende o derradeiro terzo do século I d.C. vaise producir a diversificación das formas de poboamento da Galecia; e canda ela, o progresivo abandono dos castros, incluídos os de meirande entidade agás contados exemplos⁴⁰.

Os novos núcleos habitacionais foron os *uici* e as *uillae*, dos cales estas vivirían un desenvolvemento sobre todo baixo-romano (*vid.* §13.5). Especialmente no caso dos *uici*, habitualmente houberon de supoñeren a directa substitución dos castros, e non só a nivel material. Atopamos, por exemplo, uns *uicani Atucausenses*, xentilicio derivado dun topónimo claramente non latino, adicando a estela de Amarante a Xúpiter (*CIL* II, 6287), reproducindo así unha das máis significativas competencias votivo-relixiosas que tiveran os castros (cfr. §13.1). Con todo, cunhas meirandes implicacións no artellamento político da Galecia, desenvolvéronse tamén *ex novo* centros habitacionais de características urbanas, os «aglomerados secundarios romanos» aos que, para o caso galego, adicou a súa completa tese de doutoramento F. Pérez Losada (2002). Moitos deles houberon de seren *capita ciuitatis*, embora o rexistro arqueolóxico resulte normalmente pouco elocuente ao respecto. O desenvolvemento destes núcleos insírese nun proceso histórico que reborda amplamente a Galecia: en moitos casos, a constitución de *municipia Flavia* incluíu o traslado *in planum* dos antigos *oppida*, agás nalgunhas excepcións nas que, probabelmente por mor de existir superficie útil dabonda, simplemente se incrementou o recinto destes núcleos en altura (Andreu Pintado, 2004b: 205). Na Galecia o devalo dos grandes castros foi xeneralizado, con significativas excepcións da cidá de Armea ou o Freixo, que temos interpretado como *Ualabriga* e *Tongobriga*, que se reconverteron en auténticas cidades galaico-romanas (*vid.* §§11.20; 11.55). Dun xeito especialmente evidente, os *fora* ilustran os devanditos traslados *in planum* da poboación castrexa e o interese de artellar politicamente unhas comunidades redefinidas a nivel constitucional (cfr. §7.4).

40 Cfr. Villanueva Acuña, 1993; Calo Lourido, 1997: 208; Pereira Menaut, 1997; Soeiro, 1997: 223; Fernández Ochoa, 1998: 1115; Suárez Piñeiro, 2006: 81; &c.

Obviamente, nun contexto no que os núcleos habitacionais anteriores, os castros, se vencellaban de maneira manifesta á organización socio-política (cfr. §13.1), estas mudanzas rebordaron o ámbito do estritamente material. Neste senso, non é casual que as mencións epigráficas a *castella*, directamente ou por medio do signo $\mathcal{O}$, vaian desaparecendo no século II. O devalo dos castros e a disolución dos *castella* epigráficos conforman procesos paralelos, que se engaden a un aspecto se cadra máis significativo desta evolución histórica: a desaparición da propia institución xurídico-política á que se vencellaban (Pereira Menaut, 1982: 261; Fernández Calo, 2015a: 60). J. Andreu Pintado (2004b: 207) quixo albiscar neste proceso un efecto da *adtributio* das antergas entidades castrexas en comunidades «municipalizadas»; pero semellante lectura agocha parte do contido substancial destas mudanzas: os castros non foran nunca entidades plenamente independentes, senón que se adscribían a determinadas comunidades etno-políticas. Son estas as que se «municipalizan», constituíndose en entidades unificadas, deixando atrás o paradigma castrexo do «pobo-confederación» (Pereira Menaut, 1982: 264), independentemente de que se cadra moitas delas nin sequera adoptasen un réxime municipal propio, senón que se adscribiron a outros *municipia* nos que se expresaron politicamente.

Non é doado atoparmos paralelos deste proceso fóra da Galicia, toda vez que as unidades supra-familiares celtibéricas, cuxas mencións epigráficas perduran ata o século IV, non tiveron unha dimensión territorial senón familiar (Salinas de Frias, 1986: 207); e os *pagi* gálicos, efectivamente unha entidade territorial sub-local, si se integraron no entramado municipal da Galia romana e continuaron unha longa evolución posterior (Lamoine, 2009: 13-14; Tarpin, 2009). Na epigrafía da *Asturia transmontana* tamén semellan ter perdurado moito as referencias a *gentes*, nun senso aparentemente cinguido a unidades supra-familiares, inferiores ás comunidades etno-políticas locais equivalentes á *ciuitas* (v.g. *CIL* II, 2698; 2707; 5736; 5749 = *ERA*, 24; 33; 35-36). Por esta razón, como xa levo defendendo dende hai un tempo (Fernández Calo, 2018a: 134), o *castellum* galaico atopa ao meu ver o seu paralelo máis acaído, malia a distancia, na Tracia romana, onde a desaparición nas mencións de *origo* das tradicionais *stratēgiai* sub-cívicas se produciu ao longo do século II d.C., nun contexto de urbanización e xa que logo, coma o caso galaico, de centralización política (cfr. Sartre, 1994: 258).

En suma, as fondas transformacións percibidas no rexistro arqueolóxico —e moi especialmente no epigráfico, coa desaparición das mencións a *castella*— indican mudanzas substanciais no entramado institucional galaico: nomeadamente, a reformulación constitucional das comunidades locais. Neste tempo as comunidades galaicas afirmábanse fronte aos suxeitos previamente autónomos, os castros, e producíase o nacemento de novos núcleos que acotío servirían, probabelmente, de *capita ciuitatis*. Esta dinámica, abofé, non pode ser dissociada da latinización xurídica e da municipalización que simultaneamente se estaba a producir polas mesmas datas.

13.4. *Municipium* e municipalización (ii): datos e interpretación

O rexistro documental galaico resulta a todas luces moi fragmentario e rara vez aporta, verbo á municipalización, datos complementarios referentes a unha mesma comunidade, agás para as principais cidades. Mais non meramente a intuición, senón a evidencia empírica, suxire que tales probas isoladas de municipalización poden inferir por si soas o estatuto municipal das súas comunidades: como ten sinalado D. Martino García (2004: 126), nunca se deu “ningún exemplo de que nuevas inscripciones refutasen la propuesta de condición municipal apoyada [previamente] por un testimonio seguro”. Emporiso, a identificación do proceso de municipalización a través da valoración isolada de cada *ciuitas* devén nunha solución parcial; como parcial é o rexistro, pois na meirande parte dos casos non é posíbel fornecer datos positivos, senón constatar a carencia dos mesmos.

A alternativa que propuxen no meu artigo monográfico ao respecto (Fernández Calo, 2018b) foi arrombar este mesmo rexistro en varias categorías temáticas: epítetos imperiais comunitarios, presenza da tribo Quirina, documentación de *ordines decurionum* e maxistraturas municipais, e denominación oficial das comunidades. Este tres últimos indicativos, conxunto de institucións e estatutos municipais, fican xa recolleitos e estudados nos capítulos de reunión de datos da presente memoria, dos que non pretendo agora máis ca encetar unha análise conxunta (§§8-9). Resumamos: na categoría das maxistraturas municipais rexístranse expresamente *curatores*, *duumviri* e *flamines*; no de *ordines decurionum*, consta a súa mención directa ou dos seus *decreta* e *principales*. Xunguindo ambas as categorías, rexistramos unha boa nómina de *cursus honorum*. A isto cómpre sumar unha serie de mencións institucionais de obxecto incerto, que tanto podería ser municipal coma doutro tipo, caso de *augures*, *legati*, *lictors* e *tabularii* (vid. táboa 13.4; doc. 13.4a). Colexios sacerdotais urbanos e os seus *magistri*, embora de carácter máis ou menos privado, inciden na romanización institucional, tipicamente municipal, das súas respectivas comunidades. Mención á parte merece a constatación implícita e serodia de *monetarii*, atribuíbel a un contexto diferente, post-romano, ao de todas estas outras constatacións datábeis baixo pleno dominio romano e particularmente no Alto Imperio. Verbo aos estatutos, constatamos como denominacións tipicamente municipais os propios *municipia*, agora xa con testemuños esencialmente baixo-imperiais; *res publicae*, aínda tipicamente alto-imperiais; e os *fora* (vid. doc. 13.4b).

Pasemos aos demais indicativos. O testemuño da tribo Quirina é importante sobre todo para calibrar a extensión de *municipia Flauia*, asociada pois ao fito da latinización xurídica. Sendo un apartado máis ou menos subsidiario ao tema do poder local que principalmente nos interesa, permitireime resolvelo remitindo á cartografía que teño elaborado nun meu traballo preliminar ao respecto (vid. doc. 13.4c), adxuntando a título de apéndice a súa base documental e heurística (apéndice 3). Verbo aos epítetos imperiais, xa os temos documentado e analizado amplamente nos capítulos de reunión de datos e de catalogación de entidades locais desta mesma memoria (§§5; 11), levando moito máis alá o tímido contributo que constituíu a miña achega previa ao respecto (Fernández Calo, 2018a: 104-107). Nomeadamente, grazas ao noso estudo xeográfico demos fundamentado unha redución precisa para *Flauia Lambris*, e tamén engadido un rexistro que descoñecía cando encetei o meu primeiro estudo, *Buroflauia*. En base pois ao propio traballo desta tese máis do que do meu estudo previo ao respecto, podo remitir unha cartografía, corrección e ampliación da que ofrecera entón (vid. doc. 13.4b). Impónse, con todo, unha xustificación do emprego deste rexistro como indicativo da municipalización galaica, para o que —na medida en que a puntual corrección e ampliación do mesmo que temos realizado incide nas mesmas tendencias e relacións xeográficas entón postas de manifesto— coido que abundará con remitir ao meu tratamento previo ao respecto, que me permito anexar tamén a título de apéndice (vid. apéndice 4).

O que podemos observar da simple reunión de todos estes indicativos é que, efectivamente, as principais cidades de fundación imperial aparecen sempre coma as protagonistas da documentación epigráfica; pero tamén sempre, sen que se dea unha soa categoría que o contradiga, estas son acompañadas por pequenas entidades rurais indíxenas.

Independentemente do estatuto constitucional concreto, os devanditos testemuños refírense invariabilmente ao funcionamento municipal das comunidades implicadas, canda menos na definición «xenérica» deste réxime político, segundo se desenvolveu no seu momento: lei romana e institucións romanas. Con todo, estes testemuños tamén teñen un valor diverso. Así, comunmente a historiografía matiza a influencia dos epítetos imperiais como proba do réxime municipal das comunidades implicadas (vid. apéndice 4). A adscripción dun particular á tribo Quirina, pola súa banda, pode sempre deberse, entroutras solucións, á

adquisición da cidadanía *per honorem* nun *municipium* «adtributo», e non necesariamente ao estatuto municipal da comunidade de orixe. Porén, noutros casos os testemuños epigráficos ofrecen garantías inequívocas de municipalización nas comunidades implicadas: a presenza dun *ordo decurionum* propio, a constatación de *cursus honorum* e cargos especificamente municipais, amais da denominación *municipium*, obstan toda hipótese de municipalización «adtributa» e comportan indefectibelmente o funcionamento do réxime municipal. Só estes testemuños seguros —embora sempre susceptíbeis á súa matización puntual— se refiren a un conxunto significativo de entidades ástur-galaicas con institucións ou títulos constitucionais «municipais», e xa que logo de réxime que cómpre concibir, xa definitivamente, municipal: *Aquae Flaviae*, *Asturica Augusta*, *Auobriga*, *Bergidum Flauium*, *Bracara Augusta*, *Brigiaecum*, *municipium Celenis*, *ciuitas Interamnicorum*, *municipium Lais*, *Lancia*, *ciuitas Limicorum*, *Lucus Augusti*, *ciuitas Zoelarum*. A isto cumpriría sumar a incerta *ciuitas* implicada polo moio de Ponte Puñide, se cadra a dos *Copori*; amais das incertas patrias de Ulpio Réburo e Sereniano Adoptivo, a non ser que estas se correspondesen con algunha das anteriores (cfr. §8.7). Só este cómputo «mínimo» implicaría un total de quince entidades ástur-galaicas, algo máis dunha quinta parte das sesenta e dúas existentes, segundo Plinio, no século I d.C. (§§5.1; 11; 12.1)

Porén, ao cómputo aludido cumpriría sumar aínda as ata 8 comunidades con epítetos imperiais; os 4 *fora* constatados; e diversas posibilidades parciais verbo á interpretación do rexistro: que o *lictor* de León, o *legatus* de Castromao, o *tabularius* de Lugo ou o *augur Uallatensis* se vencellasen a senllos cargos municipais, ou mesmo que cada referencia á tribo Quirina se puidese asociar ao desenvolvemento municipal específico dos lugares nos que se rexistra. Se ás probas da municipalización se suman estes indicios, obtense que o rexistro implicado se concentra nas principais cidades, pero abrangue, en termos xeográficos, a totalidade da *Asturia et Callaecia*. As lenes correccións que fixen a respecto da miña primeira tentativa de catálogo destes indicativos coído que non afectan apenas á súa calidade estatística, polo que me permito remitir, neste apartado concreto, á cartografía entón elaborada (vid. doc. 13.4d).

Aínda eludindo estes indicios posíbeis, cómpre salientarmos que as ata 16 entidades constatadas expresamente como *municipia* ou con institucións asimilábeis ás municipais foron maioritariamente de carácter rural: 4 centros urbanos de primeira orde fronte a 9 comunidades secundarias, alén das dúas comunidades de incerta identificación. En termos estruturais —isto é, no referente ás súas estruturas sociais, urbanas, culturais— este mínimo de 9 entidades non diferían substancialmente do case medio cento de *ciuitates* ástur-galaicas rurais e secundarias sen probas inequívocas do seu estatuto constitucional ou sen documentación en absoluto. En efecto, o réxime municipal constátase dun xeito seguro só nunha proporción relativamente cativa: como avanzamos antes, a quinta parte das comunidades ástur-galaicas. Emporiso, existe outra posíbel lectura deste mesmo feito: a completa totalidade da documentación institucional dispoñíbel a Galecia romana de despois dos Flavios se refire ao réxime municipal. A única excepción emerxe cos moi localizados testemuños «étnicos» de *gentes*, non necesariamente incompatíbeis co *municipium*, como acontece na *tabula Zoelarum* (cfr. §11.72). Sexa como for, máis do que obstar *ex silentio* o réxime municipal das entidades non constatadas, cumpriría valorar o paralelismo que as *ciuitates* rurais efectivamente «municipalizadas» aportan para o recoñecemento do réxime político das que non conservaron documentación.

A implantación municipal respostou na Galecia, coma en todos os ámbitos coñecidos, a uns condicionantes estruturais autóctonos. No ámbito bético falouse de «adaptación»; na Galia de «diálogo» entre o substrato indíxena e o modelo municipal (Keay, 2001: 115; Lamoine, 2009: 58). O que percibimos no noso caso é un fenómeno análogo, no que as *ciuitates* eran máis pequenas do que as galas, máis rurais do que as béticas, pero no que se

viron indistintamente afectadas pola adaptación dun modelo constitucional exógeno ás estruturas socio-políticas autóctonas. A urbanización ou o *epigraphic habit*, tan pobres na nosa terra, son só efectos colaterais deste proceso. A transformación constitucional e a asimilación socio-cultural das elites municipais son os seus efectos directos, e isto si que se nos demostra indefectiblemente constatado.

De calquera xeito, a distribución espacial demostrase sensibelmente irregular, o que abre a porta a outros debates. Segundo xa se avanzou, as principais cidades ástur-galaicas aparecen loxicamente sobre-representadas en todas as categorías. A excepción é Lugo, cun rexistro, embora salientábel no seu *conuentus iuridicus*, relativamente débil; e inferior mesmo ao de comunidades ástures secundarias coma Lancia ou León. As significativas concentracións da porción mesetaria do *conuentus* asturicense, en relación tanto co *conuentus* lucense como coa propia *Asturia transmontana*, acreditan na súa meirande adaptación ao modelo municipal «canónico» romano, sen dúbida condicionado por unha asimilación análoga das propias estruturas socio-económicas «mediterráneas» nas que descansou a civilización romana.

En xeral, o *conuentus* lucense amosa un rexistro ineludiblemente máis fraco có dos dous veciños. Isto débese primeiramente á ausencia aquí de toda referencia á tribo Quirina (vid. doc. 13.4c), probablemente motivada non polo desbotábel estatuto peregrino das súas comunidades, senón, alén da menor asimilación cultural, por unha adscripción tribal diferente entre os cidadáns romanos deste *conuentus*. Na propia Lugo a tribo non está representada, o que atoparía unha doada explicación no seu hipotético estatuto latino previo e xa que logo desvencellado da *lex Flauia municipalis*. Derivarían da constitución municipal luguesa as *ciuitates* veciñas e por iso non se representa a tribo Quirina? O certo é que a distribución dos testemuños desta tribo na nosa rexión resulta, agás no caso de Chaves, oposto á senlla distribución dos topónimos flavianos, tanto no *conuentus* lucense coma no asturicense (compárense doc. 13.4d e mapa 13.4). Esta distribución diferencial podería indicar que as cidades flavianas derivasen dun proceso de promoción imperial específico dalgún xeito independente á latinización xurídica xeral. Se cadra estas promocións expresamente imperiais se asociasen non á *lex Flauia municipalis* senón a outras leis promulgadas *ex professo*, materializando doutro xeito a adscripción tribal da cidadanía romana *ex uirtute*... ou non materializándoa en absoluto.

Importa constatar que as áreas que aparecen máis baleiras na nosa cartografía, a *Asturia transmontana* e o *conuentus* lucense en xeral, coinciden, no primeiro caso, co amplo testemuño post-flaviano de unidades supra-familiares indíxenas (Santos Yanguas, 1985: 87), e nos dous indistintamente coa dilatada remanencia das súas estruturas étnicas ata ben avanzada Tardoantigüidade (cfr. §13.6). Isto favorece dalgún xeito a idea dunha municipalización parcial destas áreas periféricas da *Asturia et Callaecia*, que non terían chegado a desenvolveren un artellamento civil significativo máis ca en certos núcleos, sen que isto obste a integración no réxime municipal a través, precisamente, das relacións de *adtributio* cos núcleos municipais.

Pola súa banda, no *conuentus* bracarense aparece outro trazo característico da distribución documental, definido por varias circunstancias específicas (cfr. doc. 13.4d):

- 1ª. — a enorme concentración, a meirande da *Asturia et Callaecia*, de testemuños na cidade de Braga, fronte á total ausencia dos mesmos na súa contorna, a metade occidental marítima do *conuentus*;
- 2ª. — unha segunda concentración en Chaves, fronte á relativa ausencia do sueste interior do *conuentus*;
- 3ª. — a ampla pero difuminada presenza de testemuños no nordés interior do *conuentus*.

Semellantes contrastes poderíanse explicar pola irregularidade do proceso de municipalización neste *conuentus*. Poida que Braga e Chaves, cidades de primeira orde, artellasen dende moi cedo, por medio da *adtributio* institucional, as *ciuitates* secundarias de cadanseu *hinterland*. A porción nordoriental do *conuentus*, se cadra máis refractario a tales innovacións, e dende logo máis afastado destes dous centros urbanos, desenvolveu en troques a municipalización directa, pero probabelmente tamén máis gradual, das súas *ciuitates*. Hipoteticamente, isto explicaría a concentración de testemuños en Braga e Chaves, a ausencia deles nas súas respectivas contornas, e a proliferación destes no extremo nordoriental do *conuentus*.

Finalmente, a dinámica evolutiva da contorna inmediata de Braga amosaría un paralelismo histórico ineludíbel coa Galia narbonense, onde o desenvolvemento urbano e institucional derivaría primeiramente na promoción xurídica de 75 *oppida Latina*, sendo posteriormente 43 deles adscritos en réxime de *adtributio* a uns poucos centros municipais (Godineau, 1996: 474-475). Xa no meu estudo anterior, no que de feito baseo a presente exposición, emitín a hipótese de que o xeneralizado abandono post-latinización dos grandes castros deste «baleiro» occidente marítimo bracarense podería representar un paralelismo significativo co caso narbonense. O estudo individualizado da *ciuitas Bracarorum* encetado como parte desta mesma tese coido que incide na mesma idea (cfr. §11.20): os grandes castros abandónanse e a *ciuitas*, vella federación de castros urbanos, partíllase entre novas comunidades municipalizadas se cadra non totalmente independentes, nas súas institucións locais, verbo á capital conventual, coa que puideron gardar un desigual réxime de *adtributio* municipal.

Non quero deixar de tratar, sequera a título anecdótico, o contributo artístico. Vimos que a estatua de togado de Los Cabos, Pravia, se vén interpretado acotío como unhas das probas máis relevantes da municipalización da Asturias romana, e concretamente de **Flauium Auium* (§11.56). No seu momento relativizamos o argumento, pois a estatua dun togado, de seu, nada indica do estatuto concreto dunha comunidade; pero non pode haber dúbida de que esta representación é canda menos un reflexo relevante das oligarquías locais romanizadas, nun contexto histórico no que o político é inseparábel das demais esferas da sociedade e da economía. A tipoloxía artística en cuestión é nidia representación destas elites: fundamentalmente fundiarias no campo, industriais e mercantís nas cidades; pero sempre cun certo grao de participación política, sequera puntual, na súa *res publica*. Estas estatuas conteñen, pois, a auto-representación máis próxima das que dispomos de curiais e de maxistrados municipais. Sería interesante partir dun catálogo desta tipoloxía artística na Galicia para encetar o seu confronto co noso rexistro municipal; pero os límites temáticos e materiais da presente tese, simplemente, non mo permiten. Abonde con constataremos a súa distribución por todo o territorio da Galicia, sen discriminar ámbitos rurais ou urbanos. Citamos o exemplar ástur de Los Cabos; citemos os estritamente galaicos de Adai, Atán e Lindoso, de indubidoso contexto rural; o do Porto, procedente dun aglomerado secundario que non consideramos nin *caput ciuitatis*; ou o recentemente descuberto en Lugo, capital rexional que exemplifica o acomodo urbano desta tipoloxía artística (doc. 13.4e).

Por outra banda, sería probabelmente un erro asumirmos en termos absolutos as implicacións heurísticas do rexistro histórico aquí manexado. Na distribución dos testemuños, case exclusivamente epigráficos, xoga sen dúbida a aculturación e a susceptibilidade das comunidades galaicas para a asimilación das estruturas socio-políticas romanas. Xa temos amosado que na epigrafía hispano-romana —e se cadra dun xeito máis acentuado na *Asturia et Callaecia*, onde esta fora sempre máis pobre— as mencións institucionais, vencelladas ao *epigraphic habit* propio da vida civil dos *municipia*, dilúense dende remates do século II d.C., esvaecendo case completamente no século seguinte (cfr. §2.3). Nestas circunstancias globais, evidénciase que a epigrafía municipal galaica tivo un desenvolvemento cronoloxicamente efémero. Resulta moi significativo que algunhas das mencións institucionais máis valiosas nin

sequera procedan da epigrafía local, senón da de Tarragona, onde moitos maxistrados e sacerdotes ástur-galaicos concluíron as súas carreiras públicas (§8.7). Por outra banda, a estela de Asadur constitúe unha das máis elocuentes mencións locais (§8.6), destacando pola súa procedencia rural e o seu contexto presumiblemente severiano... Precisamente, a época na que xeneralizadamente estaba a decaer en toda a península ibérica a produción deste tipo de documentos. Temos finalmente a circunstancia anómala de que os testemuños expresos de *municipia* galaicos son sobre todo tardo-antigos (§7.7), e que un dos conxuntos máis significativos, abraiante e tamén ignorados da nosa documentación municipal, a serie numismática tardo-antiga *Latina*, incide na ruralización e dilatación temporal na que estamos a inscribir o *municipium* galaico (§§8.17; 13.7)

Nestas circunstancias, as interpretacións «pesimistas» do noso proceso de municipalización —sempre obsesionadas, non sorprendentemente, coa documentación alto-imperial— non poden ser argumentadas *ex silentio* na pobreza do rexistro, pois o *municipium* é primeiramente un modelo constitucional, non un modo de vida urbano ou unha práctica política definida polo *epigraphic habit* romano, e se temos *municipia* tardo-antigos alá onde non os atopamos antes, temos que pensar que a documentación alto-imperial subestima a difusión real deste réxime constitucional. Porén, tal arbitrariedade do rexistro afecta tamén a toda interpretación «optimista». Se na Galecia o desenvolvemento da epigrafía institucional tivo algún paralelismo co modelo xeral aducido para a península ibérica, deduciríase que o rexistro documental da municipalización deste ámbito se limitaría fundamentalmente ao século II d.C.; norma que dende logo semella confirmarse, en liñas xerais, pola cronoloxía segura ou aproximativa da meirande parte da documentación dispoñíbel. Mais tal acotación comporta unha porción ínfima da presumíbel vixencia histórica do *municipium* ástur-galaico, que cumpriría adscribir, canda menos, ao lapso que resta entre o Edicto de Latinidade (70/74 d.C.) e o remate do dominio romano (409/411), ao que cumpriría sumar a súa nidia pervivencia post-romana.

Mais por moito que dalgunhas fontes serodias procedan varios dos testemuños máis valiosos cos que contamos, o amplo rexistro epigráfico alto-imperial constitúe a base esencial do noso recoñecemento do *municipium* galaico. Por iso mesmo, a distribución documental tamén amosa un claro sesgo alto-imperial, de xeito que as percepcións específicas dela substraídas han de seren adscritas fundamentalmente a este período temperán. Neste senso, a fonda asimilación cultural romana da área mesetaria ástur, a contraposición entre obra entre a distribución de cidades flavianas e a prevalencia da tribo *Quirina*, ou a *adtributio* municipal das comunidades da contorna de Braga, constitúen hipóteses que explican a devandita distribución do rexistro, e como tal afectan sobre todo ao período alto-imperial do que este procede en esencia. En troques, as referencias serodias, e moi especialmente a dimensión xenérica que tería adquirido o termo *municipium* no período baixo-romano, enxergan probabelmente unha meirande uniformidade político-administrativa de todas as comunidades ástur-galaicas, na que se terían diluído as diferenzas efectivas entre os rangos constitucionais diferenciados, especialmente despois da *Constitutio Antoniniana* do 212 que universalizou a cidadanía romana.

Neste senso, a municipalización concíbese como unha longa fase dun proceso máis amplo de mutación constitucional na *Asturia et Callaecia*, que tería incidido dende moito antes do Edicto de Latinidade, coa adopción por parte das comunidades etno-políticas locais de institucións de carácter xenericamente republicano; só máis tarde «romanizadas» coa xeneralización do réxime municipal. É certo que as institucións e mesmo a autonomía local da *Hispania* romana distaban de conformaren, á altura do século II d.C., un panorama homoxéneo (Ortiz de Urbina, 2000: 177), pero dende logo o *municipium*, cuxo lapso rebordou o período alto-imperial, había de uniformar máis do que nunca antes —e despois— o réxime socio-político das comunidades locais hispanas, tanto entre elas coma con todo o Occidente

mediterráneo do seu tempo, e dende logo coas da *Asturia et Callaecia*. A dinastía Flavia abriu este fulcral chanzo do proceso, pois o Edicto de Latinidade houbo de darlle ás tímidas mudanzas anteriores un carácter sistemático e xa univocamente vencellado á influencia xurídica, legal e cultural expresamente romana. Porén, nin os Flavios nin o Alto Imperio pecharon este proceso: o *municipium* galaico continuou a súa evolución nos séculos subseguintes; evolución para a que contamos con poucas fontes pero que probabelmente se adscribiu a un contexto de meirande asimilación dos ritmos estruturais globais romanos. Mais, obviamente, cada comunidade respostou a unha dinámica propia: como con tino sentenciou G. Pereira (1982: 264), aínda contrario, como ben sabemos, a falar de *municipium*, “se *Malaca* e *Salpensa* precisaron duns dez anos para se reorganizaren, as comunidades do noroeste poden ter precisado de moito máis, e non todas o mesmo”⁴¹.

13.5. *Municipium* e réxime señorial

Ao reunir as noticias históricas de institucións e títulos constitucionais galaicos, e no anterior apartado ao tentar interpretalas conxuntamente e darlles un sentido histórico, xa vimos que algunhas das máis relevantes evidencias do réxime municipal proceden do período baixo-romano, nomeadamente o *curator* de Asadur, o *duumvir* de Astorga e os *principales* de Ponte Puñide (§§8.6; 8.8; 8.21; 13.4).

Mais por suposto isto non significa que o réxime municipal ficara estable dende a súa implantación ata a súa disolución, cuestión á que aínda non nos temos achegado. É a estas transformacións baixo-imperiais ás que tentarei dar resposta no presente apartado.

A evolución baixo-imperial do *municipium* concibiuse tradicionalmente como a súa crise terminal, vencellada á progresiva fiscalización por parte do Estado; ao colapso das curias e xa que logo da súa capacidade de auto-goberno; ao devalo urbano e consecuente ruralización; e, en suma, á propia caída do Imperio, cuxa base repousara, dende a súa fundación, na vitalidade das cidades. Con todo, semellante interpretación teleolóxica, e subxectivamente pesimista, da crise terminal da civilización clásica na que entra tamén a do *municipium*, non atopa unha correspondencia rigorosa coa realidade histórica, canda menos ata onde esta pode ser reconstruída hoxe. Todos os procesos aludidos, que conflúen nesta presunta crise, presentaron de feito unha incidencia variábel ao longo do período baixo-imperial. É indiscutíbel que sobre boa parte das fontes históricas pese, dende o século III, unha «conciencia de crise» (Alföldy, 2012: 277). Con todo, nin sequera nese século, caracterizado efectivamente polas continuas usurpacións e unha prolongada creba da autoridade imperial, se deu unha degradación absoluta —en todos os territorios e en todos os sectores— das estruturas económicas, sociais e políticas (Witschel, 2009: 474). As valoracións arbitraristas das fontes conservadas, que reproducen as inquiredanzas de determinados grupos sociais —obviamente non as da sociedade en conxunto— non poden ser transpoladas, sen a debida crítica, á visión histórica actual (cfr. v.g. Wickham, 2005: 62-63 arredor das fontes eclesiásticas; Cameron, 2012: 84-85, para as lexislativas). A degradación material —económica ou tecnolóxica— é inadmisíbel no período baixo-romano; pero obviamente si houbo grupos sociais que viron degradada a súa posición en beneficio doutros. Semellante dinámica incidíu fortemente neste período, no que se incrementaron as diferenzas sociais (Bravo Castañeda, 1991: 41; Cameron, 2012: 95) e a aristocracia romana acadou o seu máximo desenvolvemento e asimilación inter-provincial (Ward Perkins, 1998: 384-386; Lo Cascio, 2005: 180). Os seus capitais non se invertiron xa nos monumentos e prácticas everxéticas que caracterizaran o período alto-romano, senón no mantemento e expansión das súas posesións fundiarias e clientelas (Curchin, 2014b: 298). É

41 Obviamente, G. Pereira referíase aquí á datación domicianea das leis municipais conservadas destas comunidades béticas. Hei de sinalar, con todo, que tamén isto se matiza hoxe: para J. Andreu Pintado (2004b: 199), o goberno imperial de tempos de Domiciano limitárase a publicitar as leis xa promulgadas por Vespasiano.

esta transformación social, non a degradación económica, quen vai condicionar o desenvolvemento municipal no Baixo Imperio.

Asemade, cómpre valorar tamén o papel do Estado. Como é ben sabido, o sistema administrativo romano repousou sobre a autonomía local, pero a recorrencia ao intervencionismo estatal foi paulatinamente ascendente ao longo dos séculos que seguiron á implantación primixenia do *municipium*. Neste senso, é en esencia atinado sinalar que na Baixa Romanidade o control burocrático imperial sobre o *municipium* se viu fortemente incrementado (Ward Perkins, 1998: 375-381); pero isto vencéllase á propia institucionalización e centralización do Estado, proceso continuo dende o mesmo establecemento do Principado (Espinosa Ruíz, 2006: 43). Esta tendencia, certamente, intensificaríase durante a chamada «anarquía militar» do século III, cando o goberno imperial se arredou dos consensos xurídicos que definiran o período alto-romano, tanto en relación ao Senado como aos gobernos locais (Heather, 2007: 438; 455; Espinosa Ruíz, 2006: 47; Fernández Calo, 2015a: 72). A estabilización política da Tetrarquía sancionaría parte das solucións circunstanciais do período precedente; e así a nova concepción «autocrática» do poder, o «Dominado», caracterizaría o entramado socio-político dos séculos IV e V, condicionando, asemade, a relación estrutural baixo-imperial entre o Estado central e a comunidade local.

No Baixo Imperio, xa que logo, o *municipium* seguiu a ser a célula básica do artellamento político-administrativo e o réxime constitucional da xeneralidade das comunidades locais do Occidente. Mais, obviamente, evoluiu. O *municipium* baixo-romano difire sensibelmente do alto-romano: se no intre da súa implantación primitiva na Galesia estaba xa nunha fase de «madurez», no que as institucións que se mencionaron anteriormente atopaban unha plasmación máis exacta, nos séculos subseguintes veríanse progresivamente desdebuxadas. Así como o *municipium* ficaba impertérito como referente básico da organización civil, outros actores emerxentes ían anicando a súa influencia socio-política. O *municipium* adaptábase a uns novos condicionantes históricos, tanto internos coma externos a el, que poden ser sintetizados nos seguintes factores:

- 1º. — a tendencia «autocrática» do Estado imperial, que vai impor unha progresiva fiscalización externa ao *municipium*;
- 2º. — as propias mudanzas institucionais, consistentes no devalo relativo das institucións municipais tradicionais fronte a outras novas «emerxentes»;
- 3º. — a tendencia «centrífuga» das sub-unidades sociais e territoriais constituíntes do *municipium*.

Derívase, pois, deste esquema básico, un triple condicionamento estrutural — respectivamente externo, interno e subalterno— do *municipium* baixo-romano, tendente á transformación do seu organigrama «clásico», e moi significativamente ao devalo da súa influencia relativa fronte a outras formas de organización socio-política alleas a el.

Como é ben sabido, o *municipium* romano non conformaba un suxeito fisicamente homoxéneo, senón que diferenciaba a cidade (*urbs*) da súa xurisdición rural (*ager*); a cal asemade incluía múltiples núcleos de moi diversa tipoloxía. Sen dúbida, na Galesia, que incluíu *municipia* de mínima entidade urbana, a *urbs* tivera sempre unha importancia relativamente reducida. De calquera xeito, na Baixa Romanidade a tendencia global vai ser efectivamente o reforzamento deste carácter “rural”.

En termos político-institucionais, cómpre concibirmos este proceso simplemente como a perda de peso relativo da *urbs* fronte ao seu *ager*. De feito, a devandita ruralización non amosa unha plasmación unívoca no rexistro arqueolóxico. Moitos dos núcleos urbanos secundarios que se desenvolveran na Galesia canda a latinización xurídica sobreviviron ata

moito despois do colapso das estruturas imperiais romanas; pero a cesura que se advirte na súa ocupación entre remates do século IV e comezos do V (Pérez Losada, 2002: 340-341; *vid. doc. 13.5*) revela que o seu devalo houbo de escomezar xa no Baixo Imperio. Pola contra, este aspecto da evolución urbana da Galecia oponse, dende o século III, ao notábel desenvolvemento das principais cidades, nas que tanto a actividade edilicia pública como a privada, expresadas respectivamente nas obras de fortificación e no enriquecemento das *domus* urbanas, viviron un pulo sen precedentes (*vid. apéndice 5*). En termos materiais, esta dinámica amosa pois unha expresión ambivalente. Sen dúbida estamos perante un proceso complexo; mais, sen ánimo de entrar nunha cuestión só colateralmente vinculada á temática do presente estudo, coido que pode entenderse dende unha perspectiva esencialmente materialista: a concentración da actividade económica, das familias aristocráticas provinciais e dos seus capitais non agrícolas nas principais cidades en detrimento das secundarias. Nunha palabra: o avance da xerarquización urbana.

Exposto este preceptivo matiz arredor do carácter multifacético da evolución urbana da Galecia baixo-imperial, cómpre atendermos á expresión socio-política do mesmo proceso, que si atopa aquí un interese directo. En xeral, na Baixa Romanidade o *ager* vaise ir arredando do control municipal, o que conforma unha tendencia estrutural tardo-antiga, con continuidade no período post-romano, dirixida á materialización da independencia fáctica dos *territoria* rurais fronte ás cidades, e á confirmación do poder patrimonializado dos seus *possessores* fronte ao goberno «constitucional» do *municipium* (cfr. Sánchez-Albornoz, 1943: 16; Díaz Martínez, 2007: 449-450; 482; Liebeschuetz, 2007: 208).

Este proceso, que na súa xeneralidade incide globalmente en todo o Occidente romano, vencellase na Galecia a unhas decisivas transformacións do espazo rural. Figuran aquí en primeiro lugar as *uillae* galaico-romanas, cuxo desenvolvemento desputa dende o século III (Tranoy, 1981: 413-419; Almeida, 1993: 196) ata confluír dende logo coa riqueza e o refinamento que caracteriza esta tipoloxía habitacional⁴². Porén, non só expresan a asimilación cultural das elites galaicas deste tempo, senón, fundamentalmente, unhas determinadas transformacións económicas: a organización do espazo agrario en grandes explotacións e o desenvolvemento dunha elite rendista. Coma en todo o Imperio, a proliferación das *uillae* rurais asóciase á deserción urbana da aristocracia, máis ou menos vencellada á fiscalización estatal do *municipium* (Bravo Castañeda, 1991: 30-31). Con todo, isto só supón un aspecto parcial deste fenómeno: nas *uillae* enxérgase tamén a culminación dun proceso lineal de reforzamento material das elites galaico-romanas, cuxo punto de orixe se atopa, esencialmente, no *ius Latii*, que abriu o proceso de privatización da propiedade agraria (Almeida, 1983: 192) e a consecuente creación de *fundi*, dominios agrícolas. A progresiva concentración deste capital fundiario —resultado inherente á evolución paulatina dun modo de produción arcaico fundamentado na agricultura— constitúe a principal razón do desenvolvemento baixo-romano das *uillae* da Galecia. Nelas advértense, asemade, desenvolvementos diverxentes (Sánchez Pardo, 2012: 33) que poden entenderse na mesma concentración de propiedades: a racionalización, por parte das familias propietarias, das súas explotacións agrícolas logo das herdanzas ou adquisicións.

No período baixo-romano, os grandes propietarios galaicos van ver progresivamente reforzada a súa posición social coa concentración do capital agrario; amais tamén, en termos intrinsecamente sociais, co desenvolvemento das institucións clientelares. O grande propietario romano, *dominus*, reitor da súa familia aristocrática, era tamén *patronus* dun grande corpo social de clientes, escomezando polos labregos dependentes en réxime de colonato, condición xurídica que atoparía neste período un amplo desenvolvemento (cfr.

42 Podemos ilustrar isto cos mosaicos das *uillae* rurais galaicas, que coma as *domus* urbanas adoitan datarse nos séculos III e IV. Pode consultarse unha boa escolma en F. Acuña Castroviejo & M^a. J. Alles León (2001-2002).

Hahn, 1968; Barbero & Vigil, 1986). Obviamente, o *patrocinium*, vella institución do dereito romano correspondente a outras análogas doutras sociedades antigas —e posteriores—, non conforma unha innovación baixo-imperial; mais si é neste período onde acada o seu meirande desenvolvemento. Isto semella claro na Galecia, onde a confluencia da sociedade provincial cos estándares xerais romanos incluíu o desenvolvemento das elites propietarias e as institucións de dependencia a elas asociadas. Porén, é característico deste período o incremento da influencia destes vínculos clientelares, que non van discriminar ao *ordo curialis* (Ubric Rabaneda, 2003: 77), outrora máis independente e agora dobremente fiscalizado pola política estatal e as estratexias sociais da aristocracia. Así como o período alto-imperial fora o marco de desenvolvemento dos vínculos civís, o que na Galecia resulta evidente coa concesión do *ius Latii* e o consecuente proceso de municipalización, o baixo-imperial socavará progresivamente estes vínculos a prol da dependencia persoal de determinados *patroni* que obviamente coincidiron, en xeral, coa clase social capacitada materialmente para soste clientelas: a aristocracia fundiaria.

A extensión do *patrocinium* baixo-romano conforma un factor básico no que ineludiblemente cómpre incardinar a outra grande transformación rural deste período: a revitalización castrexa (Tranoy, 1981: 419-422; Almeida, 1993: 192-193). Abofé, se en esencia a partires da latinización xurídica o poboamento castrexo experimentara un devalo continuado, dende o século III a tendencia invírtese, conducindo outra volta ao desenvolvemento dos lugares de habitación en altura. A poboación que ocupou os «castros serodios» da Galecia tivo probabelmente unha caracterización diversa, como diversas son as tipoloxías daqueles e as funcións que se lles infiren (Rodríguez Resino, 2007: 137-138; Sánchez Pardo, 2012: 34-38). Con todo, presumibelmente boa parte dos efectivos demográficos responsábeis deste renacemento castrexo procedeu da propia poboación que nunca os abandonara; cuxa cultura e organización social se cadra diferise substancialmente dos *uicani* e dos traballadores das *uillae*. Ao contrario deles, o modo de vida da poboación dos castros ficara en grande medida alleo á latinización xurídica e ao consecuente reforzamento dos vencellos civís que caracterizaran a Alta Romanidade da Galecia: sendo menor a influencia da civilización romana entre eles, semella previsíbel que tamén fosen meirandes as remanencias culturais pre-romanas. Isto significa que estamos probabelmente perante comunidades moi independentes, subdesenvolvidas, entre as que os «primitivos» vencellos de parentesco pesaban máis na súa adscripción socio-política do que na xeneralidade das comunidades labregas e urbanas do seu tempo.

Certamente, o desenvolvemento destas comunidades podería asimilarse ao aparente rexurdimento das culturas autóctonas na xeneralidade do Occidente baixo-romano. Dos factores aludidos como parte deste proceso —concretamente a recuperación do gusto artístico propio da cultura arqueolóxica de La Tène— por R. MacMullen (1965), se cadra só poderíamos atopar na *Gallaecia* o “economic decline”; ou máis ben —feitas xa arriba as debidas valoracións historiográficas arredor da Baixa Romanidade— a expansión destes grupos sociais, relativamente subdesenvolvidos e refractarios á influencia cultural romana.

Isto foi o que expuxen hai xa uns anos no meu traballo arredor do *municipium* galaico baixo-imperial. Agora inclínome a sospeitar a presenza un factor moito máis concreto deste transfondo social do renacemento castrexo: a expansión do latifundio tería probabelmente despouído á clase campesiña nacida ao abeiro do *Latium*, invertindo así o movemento dos seus *uici* aos vellos castros. Mais nin sequera isto xustifica soslaiar a influencia aristocrática na vida cotiá dos castros serodios. En efecto, a estrutura do latifundio romano era compatíbel con relacións de produción moi diversas, e a inclusión nel de grupos xentilicios escasamente asimilados á cultura romana, con ampla independencia socio-política pero con obrigas económicas verbo aos *possessores*, vese amplamente constatada no marco circunmediterráneo romano (Barbero & Vigil, 1964; Caro Baroja, 1976: 213-217).

As transformacións rurais do Baixo Imperio na Galedia veñen confirmar o forte desenvolvemento das bases socio-económicas da aristocracia fundiaria deste período, en consonancia coas tendencias xerais do Occidente. O poder «civil» ou «constitucional» do *municipium* perde parte da súa influencia social fronte ao *patrocinium* aristocrático. E o *fundus*, pola súa banda, convértese *de facto* nunha realidade socio-política autónoma fronte ao *municipium*.

13.6. A barbarización interior

Como vimos, a recuperación e emerxencia das formas organizativas autóctonas, arredadas dos vencellos civís que caracterizaran o dominio romano, pero se acaso inmersas nas redes de patrocinio tamén desenvolvidas no seu seo, é un proceso estrutural plenamente alicerzado nas tendencias rexionais.

Aproveito agora para rescatar un par de conceptos dun interesante librito de C. Alonso del Real a respecto destas e outras cuestións: «bárbaros intraliminares» (Alonso del Real, 1972: 105-110) e «segunda barbarie» (*ibid.*: 183-187). Inscribámoslos no noso limitado interese temático. «Segunda barbarie» é un proceso polo cal unha sociedade na que actuou un proceso de aculturación ata integrarse, no noso caso, no sistema estatal urbano romano, dá un inflexión neste proceso e tende a recuperar a súa organización primitiva. «Bárbaros intraliminares» son sociedades non totalmente integradas no sistema estatal urbano romano, nas que non actuaron —ou máis ben, non transcenderon— os poderosos procesos de uniformización civil, e manteñan as súas formas organizativas pre-romanas. C. Alonso del Real insistiu na redución nesta categoría das masas campesiñas do Baixo Imperio, tema por certo de moda no seu tempo (cfr. Barbero & Vigil, 1965; 1986). Permitome xunguir ambos os conceptos: na Galedia, coma no resto do Imperio, incidiu unha «barbarización interior» moito antes de que cheguen os bárbaros, pero que evidentemente continuará con eles.

Isto non se limita ás tendencias habitacionais, sub-locais, que vimos de tratar. Sospeitamos que houbo comunidades locais enteiras que durante os últimos séculos do dominio romano ata canda menos o remate do suevo abandonaron as potenciais estruturas municipais que puideran ter adoptado a prol de sistemas organizativos de carácter «tribal» e/ou «xentilicio». Xa vimos tamén que moitos dos «aglomerados secundarios» galaicos, que sabemos ou intuimos que foron acotío centros políticos locais, se abandonaron durante pleno dominio romano (§13.5; doc. 13.5). Non pretendo conectar artificialmente ambos os procesos, pois este último pode ter que ver coas simples tendencias de xerarquización urbana do seu tempo. Pero hai casos certamente suxerentes. Non me estenderei alén dos exemplos xa tratados; pero o abandono, precipitado a dicir dos arqueólogos, de Brandomil, posíbel *Celtica Flauia* (cfr. §11.26), pode ter moito que ver con que posteriormente nas bisbarrias da contorna atopemos perfectamente constituídas as entidades de denominación étnica de *Celticos*, *Pestemarcos* e, xa en fontes medievais, *Nemancos* (§§9.3; 10.86; 10.88).

Como resultaría doado prever con este exemplo, a cuestión da barbarización interior fica intimamente ligada e case reducida ás «igrexas étnicas» do *Parroquial suevo*, verbo ás que xa temos encetado un repaso historiográfico en fondura (§3.5) e por suposto a súa catalogación, canda as demais entidades locais do seu tempo (§10).

Sinteticemos agora, pois. Moitas destas igrexas repiten etnónimos constatados dende a Idade do Ferro: *Beualos*, *Cauarcos*, *Celenos*, *Celticos*, *Coporos*, *Geurres*, *Pesicos*, *Pestemarcos* e *Teporos*; evidencia que incrementa o rexistro numismático visigodo coa ceca *Susarres*. A igrexa bracarense *Euuesis*, malia a súa morfoloxía discordante, tamén se adoita incluír neste cómputo pola súa correspondencia co pobo castrexo dos *Equaesii*. Estas igrexas con precedentes étnicos recoñecíbeis suman un total de 11. *Seuios* e *Francos*, pola súa banda, poderían entrar singularizadamente no cómputo de igrexas étnicas polo seu aparente etnónimo non pre-latino, senón xermánico. Porén, noutros moitos casos a denominación aparentemente

etnonímica non pode ser confrontada con entidades étnicas recoñecíbeis por fontes complementarias. Evidentemente, cando fixen esta catalogación incluíu todos os etnónimos, subministrados pola familia documental do *Parroquial suevo*, pero agora, realizadas as críticas textuais pertinentes, cumpriría desbotar os etnónimos da *Interpolación iriense B* (cfr. §6.3). Isto inclúe *Trasancos*, que merece mención á parte polo seu rexistro antigo, referente a todas luces a un xentilicio castrexo máis do que a un verdadeiro etnónimo local (cfr. §5.5). Por outra banda, de ser atinada a hipótese de A. A. Fernandes (1997: 21) de as igrexas con terminación en *-is* —coma *Euuesis*— seren ablativos plurais de contido étnico, sumaríanse outras 6. Exclúo deliberadamente *Oculus* deste cómputo porque xa temos fundamentado pertinentemente o súa etimoloxía toponímica (§10.7). Tamén *Aureas*, *Cetumcellas*, *Mandolas* e *Pannonias* se poderían engadir a esta categoría, no caso factíbel de procederen dun tema masculino en *-a*. Alén disto, e encadrelando co tema da «barbarización», destacan *Bregantinos* e, da *Interpolación iriense B*, *Lapatienços*, xentilicios respectivamente da cidade romana *Flauium Brigantium* e do fito marítimo *Lapatía Kōrou* (Ptol., *Geog.*, II, 6, 4); embora no seu momento L. Monteagudo (1957) asociase suxestivamente este último á mención equívoca do xenitivo plural latino dun verdadeiro etnónimo, *Lapatiancorum*. De ser así, cumpriría atribuílo, como *Trasancos*, a un etnónimo sub-local e non local, pois nesta zona temos ben localizados a *Artabri* e *Arroni* (cfr. §§10.8-10.9). Sexa como for, todas estas igrexas, como vemos de diversa, incerta e eventualmente desbotábel relación con comunidades étnicas recoñecíbeis por fontes complementarias, poden ser e foron adscritas con meirande ou menor insistencia ao repertorio de «igrexas étnicas» da Galecia sueva (vid. doc. 13.6).

Se verquemos as entidades máis convincentes deste catálogo a un mapa, comprobaremos que as igrexas étnicas incidiron sobre todo no norte da Galecia, cunha concentración principal na sé iriense e outra secundaria na auriense (vid. mapa 13.6).

Isto forma parte das motivacións que cominaron a súa interpretación convencional como entidades de organización non civil, senón «tribal», «xentilicia», «pre-romana», etcétera. Xa tratamos e xustificamos con abondosa bibliografía este apartado historiográfico no seu momento (§3.5). Vimos entón tamén que teñen xurdido algunhas voces discordantes, coma J. C. Rivas Quintas (2003) ou J. C. Sánchez Pardo (2014a), para quen a organización das comunidades nas que se asentaron estas igrexas non tería que diferir substancialmente das súas homólogas de denominación tópica.

Tentemos avanzar neste asunto. A prol desta relativización das igrexas étnicas cómpre referirse, abofé, á banalidade do argumento toponímico: os actuais arciprestados composteláns de Bezoucos, Céltigos, Posmarcos ou Pruzos reproducen os etnónimos das vellas igrexas, pero evientemente non comparten a día de hoxe nada que semelle un artellamento tribal, senón só topónimos que fosilizaron os etnónimos orixinais. O mesmo se podería sospeitar para a Tardoantigüidade, cando estas igrexas, independentemente da súa denominación, puideron funcionar exactamente coma as restantes, dende logo suxeitas á mesma lexislación canónica e civil... Con todo, fronte ao dito, o contexto histórico da nosa Tardoantigüidade amosa que non hai lugar para a recusación absoluta do paradigma étnico, senón, se acaso, para o seu afinamento.

No século V, en efecto, o colapso das estruturas imperiais da Galecia traducíuse na independencia fáctica de moitas comunidades locais, segundo ilustran cidades de tan vella tradición romana coma Braga, Chaves ou Lugo antes de sufriren as acometidas bárbaras (Hyd., *Chron.*, 174 [167], 196 [191] e 199 [194]); pero tamén comunidades de denominación «étnica» coma os *Auregenses* ou os *Annouenses* (vid. §§10.92; 10.105). Esta última constátase co título *plebs*, suxeito a unha semántica indubidosamente romano-cristiá, que como sabemos non discriminaria a súa constitución municipal (§7.9). Semella a todas luces factíbel, pois, que a *plebs Aunonensis* derivase dun *municipium* baixo-romano homónimo; mais se cadra resulte

tamén reveladora a súa mención étnica e non tópica no *Cronicón* de Hidacio de Chaves, cando o insigne limiao aludira ás comunidades urbanas do seu tempo —pero tamén aos *municipia* rurais, como ilustra o caso de *Lais* (Hyd., *Chron.*, 253 [247])— preferentemente pola simple mención do seu topónimo. Embora nada obste que no século V a *plebs Annouensis* conservase aínda parte da súa identidade municipal, as circunstancias políticas daquel tempo houberon de motivaren axiña mudanzas que canda menos a desdebuxaron. Nunha comunidade rural, como é o caso, isto puido motivar o desenvolvemento de formas de solidariedade familiar e de clientelaxe ao abeiro das institucións sociais romanas ou das autóctonas remanentes. Nas mencións étnicas de Hidacio podemos estar perante *municipia* de feble entidade urbana; mais uns *municipia*, no seu contexto de confrontación cos suevos e de inexistencia dunha potestade estatal unificada, inmersos tamén nunha transición deica novas formas de organización socio-política de carácter non civil. Así entenderemos que o *Parroquial* convertese en etnónimos certas entidades urbanas de época romana, como ilustra sobre todo, polo seu epíteto imperial, *Brigantium Flauium*: non só unha transición gramatical, senón tamén socio-política, semella denotarse da súa nova denominación parroquial *Bregantinos*. No caso dos *Annouenses* esta transición sería curtada axiña, se cadra co seu sometemento pactado aos suevos; de xeito que no *Parroquial* a comunidade vai aparecer xa mencionada como unha igrexa tópica —de feito como un *pagus*—: *Annoue*. Nas igrexas étnicas, porén, este hiato houbo de ser ben máis longo.

Certas tendencias estruturais de meirande envergadura histórica e xeográfica poden apoiar esta lectura. Xa citamos a conceptualización teórica de C. Alonso del Real, obviamente asentada sobre coñecemento de múltiples casos empíricos. Xa nos tesmos referido ao proceso de reocupación castrexa ao que se asiste na Galecia dende o século III, que se insire dende logo no contexto de dominación imperial e na estrutura económica do *fundus* romano, pero comporta a todas luces a revitalización duns patróns culturais autóctonos longamente arrecantados, mais non desaparecidos, dende a Alta Romanidade (§13.5). O feito é que todo o Occidente baixo-romano foi partícipe deste serodio rexurdimento das culturas autóctonas, expresadas en múltiples canles, coma a arte, a relixiosidade pagá e os patróns de asentamento (cfr. v.g. MacMullen, 1965; Rousselle, 1990; Tranoy, 1981: 419-422), nun proceso que non fixo senón reforzarse co esmorecemento do Imperio, nomeadamente nas provincias nas que este non foi suplantado axiña por unha potestade estatal estábel. Na Gran Bretaña e na Mauritania post-romanas moitas das comunidades locais se redefiniron baixo a súa tradición cultural indíxena, subxacente baixo o período romano, allea tanto ao réxime civil imperial como, eventualmente, ao cristianismo (*vid.* Camps, 1984; Mattingly, 2005: 37; Wickham, 2005: 303ss.). Na península ibérica son, abofé, os ámbitos vascón e cántabro os que mellor inserción amosan nesta categoría (cfr. Barbero & Vigil, 1965; Vigil, 1977; Loring García, 1987; Barroso Cabrera & *al.*, 2013; &c.); pero xa temos visto que entidades desta sorte emerxeron ao longo da fronteira suevo-visigoda. E o certo é que en boa parte da propia Galecia, onde, onde os suevos non semellan ter consolidado as súas estruturas estatais antes da segunda metade do século VI (cfr. Ubric Rabaneda, 2003: 108ss.; Núñez García, 2012: 78; Fernández Calo, 2018a: 212), resulte máis paralelizábel a estes exemplos do que outros reinos xermánicos de artellamento daquela máis firme, coma o franco, o visigodo ou o ostrogodo.

Certamente, canda menos os *Annouenses* semellan ter posuído xa unha identidade cristiá no século V, a xulgarmos das notábeis implicacións ideolóxicas do título *plebs* que lle asignou Hidacio. Mais non é menos certo que a cristianización da Galecia era daquela aínda superficial, culminando só a todas luces baixo o maxisterio de Martiño dumiense, en plena época suevo-católica: o seu sermón *De correctione rusticorum* e o mesmo *Parroquial* denotan paralelamente, en pleno século VI, a máis primitiva implantación eclesiástica en boa parte do *ager* galaico. Porén, na faixa cantábrica da península ibérica este proceso foi aínda máis serodio, e certamente non semella posíbel establecermos un límite taxativo entre esta rexión

de pertinaz paganismo e a veciña Galecia cristiá.

Neste contexto de independencia fáctica, retracción civil e eventual persistencia do paganismo, moitas bisbarras do norte da Galecia só resultaron integradas política e eclesiasticamente nas estruturas do Reino a mediados do século VI, o que explicaría que as igrexas fundadas no seu seo recibisen non o topónimo do seu asentamento primitivo —que non existira ata o daquela—, senón o nome mesmo das comunidades, de particular artellamento étnico, ás que pretendían representar.

Ademais, recorrendo outra volta ao paralelo británico, antes do apostolado de Agostiño de Canterbury entre os anglo-saxóns (Yorke, 2014; Fernández Calo, 2016b), a organización eclesial “céltica” ou “insular” das comunidades bretoas e irlandesas fundamentárase na potestade persoal fronte á territorial romana⁴³. Na Galecia, a sé britoniense, a máis afastada igrexa da diáspora bretoa, mantivo no pleno século VI a súa organización de carácter persoal (*vid.* §10.98), que puido ter influído decisivamente na evanxelización e eventual artellamento eclesial das últimas comunidades pagás da nosa terra, e nomeadamente nas igrexas étnicas do *Parroquial*. En fin, só a cristianización destas comunidades e o artellamento territorial da Igrexa galaica, promovido este nos dous concilios de Braga (*Conc. Brac.* I, 6; 8; 19; II, *prae*f.; *Mart.*, 1-2; 4; 6-7; 15-16; 18), removerían probabelmente antes da propia redacción do *Parroquial* a súa singularidade étnica.

De que institucións puideron dotarse estas comunidades, refractarias tanto do influxo romano coma do xermánico? Na miña monografía arredor do *principatus* suxerín que xefaturas semellantes a esta puidesen ter agromado e ser imitadas conscientemente neste contexto do rexurdimento étnico tardo-antigo (Fernández Calo, 2020). Non é isto máis ca unha mera sospeita: lamentabelmente, das igrexas étnicas non constatamos máis có nome, e se cadra sobre toda tentativa de definición da súa organización socio-política, alén da teimosa referencia ao «tribalismo».

Sexa como for, coido que tales consideracións poden afinar o noso recoñecemento da historia primitiva destas igrexas, conciliando as posturas encontradas arredor do seu carácter étnico. Cómpre matizarmos, en efecto, as implicacións potenciais desta premisa no tempo no que as igrexas en cuestión foron consignadas no *Parroquial*, a prol de avalarmos a fugaz retracción, entre os séculos V e VI —o «século escuro suevo»—, das estruturas civís nas áreas periféricas da Galecia das que formaron parte, antes da consolidación política e eclesial suevo-católica que revertería finalmente este proceso.

13.7. A remanencia municipal

Ao encetarmos o encadramento historiográfico desta tese xa expuxemos a lamentábel situación dun apartado tan relevante para a historia política como é a influencia post-romana do *municipium* (§3.5). O simple desinterese historiográfico non resolve o problema, que fica latente dende os debates nunca pechados, senón esquecidos, dende o século pasado. Evidentemente, a cuestión da remanencia municipal reborda en moito os límites razoábeis da presente tese, pois os testemuños galaicos terían que ser comprendidos, canda menos, no seu contexto hispano que é no que se ten enmarcado este debate e posterior estancamento historiográfico. Ao que podo aspirar aquí, simplemente, é a estudar sen preconceitos o rexistro galaico.

Non quero estenderme agora con cuestións xa tratadas, o que inclúe a propia historiografía que xa fica convenientemente sintetizada. Abonde con repetirmos a perfecta constatación na Galecia baixo-imperial de *municipia* e de institucións municipais tan características coma *curatores*, *duumviri* e *principales*, mesmo se as dinámicas estruturais daquel tempo escomezaban a desdebuxaren o *municipium*, a crearen as bases materiais do réxime señorial, e

43 Para unha síntese crítica recente, en galego, desta cuestión, *vid.* S. Young (2002: 36-40).

a revitalizaren máis puntualmente formas organizativas de carácter tribal (§§13.5-7). A irrupción bárbara, con vándalos e suevos asentados na Gallaecia, vai inaugurar evidentemente un contexto máis adverso se cabe para o desenvolvemento normal do *municipium*.

Das solucións organizativas tomadas polas comunidades locais deste tempo, o que as fontes permiten albiscar é a emerxencia de diversas figuras significativas vencelladas á dirección e representación circunstancial das mesmas (Candelas Colodrón, 2001: 130). Por suposto, son as grandes familias aristocráticas, reforzadas ininterrompidamente no período baixo-romano, as que aportarán estas personalidades. Curiosamente Hidacio, fonte case exclusiva, non consigna ningunha información verbo á identificación destes líderes na *Gallaecia*, pero si o fai con dous líderes lusitanos, Cántabro de Coimbra e Lusidio de Lisboa (Hyd., *Chron.*, 229 [225]; 246 [240]). Do primeiro non se limita á mención descontextualizada da súa dirección política local, senón que sinala o apreixamento da súa familia polos suevos. Tal circunstancia pode entenderse tanto dentro da toma de botín de guerra como, máis probabelmente dado o papel político deste persoeiro, un mecanismo de presión por medio da toma de reféns (Márquez Castro, 2014). Coñecemos este mesmo recurso, embora non as personalidades implicadas, noutros episodios galaicos (Hyd., *Chron.*, 91 [81]; 100 [91]); polo que se debuxan uns condicionantes socio-políticos virtualmente análogos entre os líderes populares da *Lusitania* e os da *Gallaecia*. Mais a noticia de meirande interese para nós é a do *rector* que defendeu Lugo contra os suevos, con trágico final. Del tampouco coñecemos a identidade; pero dende logo podemos adscribilo sen moita marxe de erro á oligarquía urbana desta cidade, de xeito que non se arreda dos demais exemplos (cfr. §8.22). Estas figuras unipersoais terán un percorrido ben máis amplo: non hai nada que separe, alén do diverxente contexto rural, o coñecido episodio da conquista visigoda dos *Aregenses montes* do século seguinte, cando as poucas e lacónicas fontes ao respecto inciden na base fundiaria e nos mesmos mecanismos de presión familiar tomados contra o *loci senior* Aspidio por parte do rei Leovixildo (§8.14).

Porén, o papel circunstancial dos representantes das comunidades locais non se limitou á dirección política, senón que incluíu tamén a negociación e mediación diplomática. Xa o vimos ao tratar o problema das legacións locais, cando identificamos bispos galaicos a esgalla, e máis puntualmente leigos, dirixindo embaixadas e negociando cos poderes bárbaros (§8.12). A resolución entón tomada —a de agrupar as noticias de legacións do século V coas precedentes e as posteriores— resulta especialmente ilustrativa do contexto estrutural no que debemos de inscribir todas estas figuras: simplemente, as legacións do século V son inseparábeis do contexto municipal que, baixo pleno dominio romano, aporta outras mencións de idénticos *legati*.

Nada hai, pois, nestas figuras de representación, denotadoras de funcións perfectamente previsíbeis nun *municipium*, que nos suxira un contexto institucional diferente ao municipal. Evidentemente, nas figuras de dirección isto é máis relativo. De certo os *loci seniores* do século VI, figuras rurais de poder claramente patrimonializado, non circunstancial senón estrutural e probabelmente dinástico, semellan ben máis adscribíbeis ao réxime señorial do que ao municipal. Emporiso, canda menos as figuras do século V si que manteñen toda a súa herdanza municipal romana. Así o expuxemos no seu momento para o *rector* lucense, dirixente de *Romani*; e así debeu de acontecer en todos os demais casos coñecidos, canda menos os identificábeis en contextos urbanos.

Emerxe, irremediabelmente, unha premisa deste noso exame institucional: non temos fontes que desboten taxativamente a pervivencia do *municipium*, pero si moitas noticias indirectas que a avalan. Mais os indicios da remanecia municipal non rematan con isto. Poderíámonos estender moito coas referencias de cargos, estatutos e leis municipais na lexislación visigoda; pero ese é un problema que cumprirá resolver se acaso nun estudo comprensivo para toda a península ibérica, e non nesta tese, tan rexionalizada na súa

acotación espacial. Simplemente, estas fontes nada aportan en concreto arredor da pervivencia municipal na Galecia, xa que incumben a todo o Reino. Nada desbota que os *curatores*, *curiales* e defensores aos que se refiren non estiveran efectivamente presentes na nosa terra, coma en calquer outra provincia, pero dende logo o seu tratamento resulta agora eludíbel, igual que cando tratamos o *municipium* galaico non nos paramos a recoller as amplísimas referencias municipais da lexislación romana, senón só da nosa documentación rexional.

Mais alén dos testemuños directos tratados, emerxe un rexistro indirecto. En efecto, conectando o século V co VI e confundíndose co proceso de consolidación sueva na Galecia, emerxe o máis significativo, e amplamente eludido como tal, indicio da remanencia tardo-antiga do *municipium* galaico: a serie numismática *Latina munita* (vid. doc. 5.8c). Xa tratamos as certamente contraditorias perspectivas historiográficas que teñen motivado estas senlleiras moedas (§3.5). Non pretendo agora máis ca fundamentar unha interpretación particular dentro dos limitados intereses temáticos desta tese. Hei de avalar, certamente, as posturas «localistas» para esta serie, que teñen deixado atrás, coido que sen posibilidade de recuperación, as pouco imaxinativas lecturas en clave «monárquica». Quero facerme eco especialmente da valente perspectiva, auténtico punto de inflexión, que hai máis de vinte anos abriron os numismatas portugueses M. G. Marques e J. C. Ribeiro (1998) para a comprensión histórica destas moedas: o seu perfecto acomodo ao potencial marco xurídico municipal das comunidades que as emitiron. O certo é que xa temos referendado esta hipótese ao catalogarmos as institucións locais, cando comprobamos que o interesantísimo rexistro onomástico da serie denota o mesmo costume de consignar o nome do maxistrado monetar nas emisións municipais romanas; constituíndo elas, xa que logo, un precioso testemuño indirecto de *monetarii* (§8.17).

Atendamos á senlleira fórmula *Latina* que deu nome á serie. Que mellor acepción pode ter a «latinidade» nunha fórmula monetar, cá xurídica? Ao meu xuízo, sobran especulacións arredor de evocacións culturais ou propagandísticas dunha monarquía ou duns *comites* que non aparecen por ningures nestas moedas. Sabemos que o dereito latino foi o réxime xurídico que dende os Flavios regulamentara a vida municipal da Galecia romana, e que múltiples noticias inciden na pervivencia post-romana destes *municipia Latina*. Son nestas circunstancias nas que se emite tal serie *Latina*, en xeral en comunidades dos confíns do reino suevo, probablemente alleas ás novas estruturas estatais, se é que estas han de seren incompatíbeis —e non creo que así sexa— co réxime municipal romano. A prol desta lectura non podemos deixar de mencionar a senlleira referencia consular da inscrición ruspestre de Vilares, Trancoso (CIPTP, 2), que suxire a permanencia dunha soberanía oficiosa romana, ou canda menos da ausencia da sueva, nas bisbarras da Beira interior —un dos ámbitos de incidencia da serie— que precisamente conectan Mérida co *conuentus* asturicense. E a isto cumpriría engadir toda a problemática que arrodea aos enigmáticos *Ru(n)cones*, entidade etno-política tardo-antiga verbo á que temos achegado unha nova hipótese provisoria a prol dunha localización nesta mesma área (cfr. §10.106).

Sexa como for, nas cecas latinas atopamos comunidades locais tardo-antigas que inciden nunha competencia municipal tan típica, embora nunca materializada antes na Galecia, coma a emisión de moeda; e que o fan evocando un concepto tan netamente xurídico coma a latinidade, que non é senón a súa mesma lei constitutiva. Se, en fin, no século VI atopamos unha serie monetar expresamente adxectivada *Latina*, emitida por unhas comunidades que —como avanzamos antes— ata o século anterior mantiveran o seu pleno funcionamento municipal, cómpre admitir definitivamente que o fixeron co gallo de evocaren este vello dereito. Atopamos así un indicio excepcional da vixencia do *municipium* romano entre estas comunidades no século VI.

Insistamos na distribución das cecas latinas da nosa Tardoantigüidade. Temos algunha na área nuclear do reino suevo, pero sobre todo aparecen nos seus confíns orientais. Isto resulta

consecuente coa idea de que o acomodo das estruturas políticas xermánicas puido ter catalizado a disolución dos *municipia* pre-existentes. Por outra banda, sendo Mérida a protagonista cuantitativa da serie, probablemente cumpra atribuírle a esta cidade a súa orixe primeira, dende a que se difundiría ás demais cecas, a través dun vector de difusión tan característico coma a chamada «vía da prata», que a conectaba co *conuentus* asturicense. No caso das cecas galaicas, onde nunca houbera emisións municipais, a serie *Latina* ten que ser asociada sen dúbida a este influxo externo: a adopción dunha tendencia política de procedencia asturicense ou lusitana, mais baixo o análogo requisito da pervivencia da identidade xurídica do *municipium* galaico. Na serie *Latina* atopamos, xa que logo, un indicio das tendencias centrífugas que incidiron no século VI galaico, pero tamén do seu rico panorama institucional, no que o *municipium* mantiña unha certa influencia entre as comunidades locais, convivindo probablemente con outras formas organizativas; ata o punto de que algunha das cecas latinas, coma *Murelense*, se asocia tamén ao rexistro de igrexas étnicas (*vid.* mapa 13.6).

A serie *Latina* é, ao meu saber, o último rexistro específico do *municipium* galaico, ata que no Pleno Medioevo se espalla o réxime concellil, verbo ao que non coñezo razóns que referenden nin que desboten con contundencia a súa relación ou non coas estruturas municipais romanas, cuestión tan debatida no pasado e eludida con pasmosa naturalidade na historiografía actual (cfr. §3.5). O que podo apuntar é que a conquista leovixildiana do 585 dá termo ao reino suevo e a algunhas —realmente moi poucas (cfr. Díaz Martínez, 1997: 265; 2011a: 249; Fernández Calo, 2018a: 273ss.)— das súas singularidades, entre as que figura a moeda, que pasa a se emitir en nome dos reis visigodos, ao abeiro, ata mediados do século VII, da meirande proliferación das cecas locais en toda a nosa Tardoantigüidade, e probablemente en toda a nosa Historia; pero á que non sobreviviu a serie *Latina*. As cecas galaico-visigodas terán unha nidia correspondencia cos *territoria* coetáneos, polo que seguirán a seren unha nidia expresión do poder local⁴⁴. Porén, neste caso non hai indicios de implicación municipal ningunha. A homoxeneidade destas novas moedas, e nomeadamente a súa agora sempre clara alusión ao rei en curso (cfr. Pliego Vázquez, 2009: 93-96), fai pensar na súa relación unívoca coa lexislación rexia pertinente; e non con ningún antergo substrato xurídico latente nas comunidades emisoras. Nada desbota, en fin, que o *municipium* sobrevivise na Galedia visigoda; pero se o fixo, foi nun contexto no que alén das xenéricas fontes lexislativas non só non temos datos específicos senón que mesmo esvaece a que fora a principal evidencia desta realidade socio-política no antecedente período suevo-católico. Isto dá idea da certa uniformización xurídica e institucional de época visigoda, que probablemente afunda as súas raíces xa na antecedente, e fugaz, consolidación suevo-católica. Uniformización, deica onde? Canda menos, deica novas institucións. Vexamos cales.

13.8. Acomodo das institucións xermánicas

Nos períodos suevo e visigodo, sen aparente solución de continuidade entre eles, emerxen dúas institucións que de seu conxugan a dimensión representativa e a executiva do poder local: o *conuentus* e o *comitatus*. Xa tratamos abondosamente esta institucións e comprobamos que sintetizan indistintamente unha impronta cultural romano-xermánica (§§8.3; 8.5). Por suposto, a representación directa do *conuentus* ou a delegación rexia do *comitatus* constitúen tendencias practicamente universais e dende logo longamente asentadas no Imperio Romano e na propia Galedia; e resultaría simplista albiscar o simple influxo xermánico no triunfo tardo-antigo destas institucións. Mais incurriríamos tamén ao meu ver nunha simpleza se non admitisemos a influencia que a cultura dos dominadores xermánicos

44 *Vid.*, na mesma liña, Díaz Martínez, 2001; Fernández Calo, 2018a: 283-287; Pliego Vázquez, 2012: 99; Sánchez Pardo, 2014b: 1006; Barroso Cabrera & *al.*, 2015: 110-114; &c.

tiveron neste mesmo triunfo, pois a consolidación de tales institucións estivo vinculada de certo á retracción doutras, das que non me resisto a citar os propios órganos curiais e as propias maxistraturas municipais.

O triunfo do *conuentus* e o *comitatus* ten que ver evidentemente coas tendencias estruturais da Galecia. Os chamados reinos bárbaros de Occidente erixíronse do que foran xefaturas étnicas, proclives a se organizaren a través de redes de dependencia persoal. Mesmo se resulta anacrónico aludir ao feudalismo na Tardoantigüidade, e difuso falarmos como se fixo tantas veces dunha «proto-feudalización» visigoda, non podemos eludir o carácter netamente feudalizante, canda menos, da cultura política dos nosos reinos xermánicos⁴⁵. O acomodo destas estruturas monárquicas puido ser dende logo moito máis doado coas redes autóctonas de *patrocinium* aristocrático do que coas institucións civís dos *municipia* (vid. §13.5). Canda menos entre os visigodos sabemos que o *fundus* se outorgaba e se expropiaba ao arbitrio do Rei. Na veciñanza galaica contamos co exemplo do *uir inluster* Ricimiro, *possessor* do *praedium Ebronantum* en *Castrum Petrensis*, protector de San Valerio (*Ord.*, IV, 3-4; V, 4-5), cuxos herdeiros caeron en desgraza e foron desposuídos (VII, 5-8). Especúlase que isto ocorrese no contexto da sublevación do *dux* Paulo en tempo de Wamba, a quen apoiarian, causando *infidelitas* e xustificando desposesión (Frighetto, 1998: 466-467; Barroso & al., 2015: 98; Sánchez Pardo, 2014b: 1013-1014).

Ao meu ver, o *comitatus* resposta ben á propia tendencia das comunidades locais da época das invasións ás caudillaxes unipersoais (§13.7). E o *conuentus* incide neste mesmo encaixe estrutural: a súa representación directa e circunstancial, fronte á indirecta e estrutural das curias, cubría probabelmente mellor os intereses dos suxeitos representados, que non era senón a comunidade de *domini*. Cómpre engadir o proceso de fragmentación xurisdiccional (§12.5): os *pagi* e *territoria* de época xermánica eran máis pequenos cás *ciuitates* de época romana; e a falta de estudos demográficos convincentes podemos pensar provisoriamente, de admitirmos canda menos unhas densidades equivalentes⁴⁶, que aqueles tamén tivesen por esta razón uns volumes de poboación inferiores: a representación directa sería máis doada nestas circunstancias.

Mais estas institucións semellan ter evoluído. A conquista visigoda inicia paradoxalmente a época de meirande autonomía do poder local galaico, materializada como xa temos referido na proliferación de cecas locais, moitas máis das que houbera no reino suevo, proba inequívoca do incremento das prerrogativas do poder local e da retracción do Estado (García Moreno 1947b: 63; Díaz Martínez, 2004; Sánchez Pardo, 2014b). As cecas galaico-visigodas, repartidas por toda a *Gallaecia* pero especialmente concentradas nas áreas nas que consta ou se presume terse incrementado a actividade aurífera, poderían, en concreto, materializar a concesión rexia dos dereitos de explotación mineira ás autoridades locais (Sánchez Pardo, 2014b: 1006). Coido, en concreto, que pola súa homoxeneidade e alusión ao rei en curso estas moedas se antollan expresión da nova elite condal, de ampla autonomía e nidiamente ancorada na comunidade local, pero de unívoca dependencia rexia e sen conexión posíbel coas maxistraturas colexiadas e temporais que definiran o réxime municipal e as súas competencias de emisión. Non deixou esta elite política de época xermánica moitos restos arqueolóxicos cos que valorarmos a súa auto-representación, alén das moedas. E case resulta desesperanzador sinalar que algún deses poucos exemplos, coma o anel de Romelle, a todas luces suntuaria alfaia dalgún *possessor* galaico-visigodo, reproduza con exactitude as

45 Vid. King, 1972: 53; Wickham, 2005: 98-99; Orlowski, 2010; Frighetto, 2013: 94; &c.

46 Ao meu xuízo, mesmo de despoñarmos de catastrofismos anacrónicos, resulta difícil pensar que os dominios xermánicos asistisen uns niveis de poboación comparábeis aos mellores tempos do dominio romano. Non só as invasións tiveron que ter de certo un efecto negativo: tamén a grande pandemia da Tardoantigüidade, a peste de Xustiniano (cfr. Kulikowski, 2007), houbo de reducir ou canda menos estancar o potencial demográfico da nosa terra.

convencións artísticas do numerario (*vid.* doc. 13.8).

Evidénciase que, paradoxalmente, os poderes locais galaicos incrementaron as súas prerrogativas coa perda da independencia da Gallaecia logo da conquista visigoda. Abofé, só a nivel hipotético podemos adscribir a dirección governativa destes poderes ao *comitatus*, se cadra reformulado amplamente como consecuencia da conquista, coa chegada de novas familias condais visigodas, con independencia do grao de integración e permanencia das autóctonas preexistentes. Sexa como for, as reformas centralizadoras de Chindasvinto e Recesvinto, por unha banda⁴⁷, e a retracción do comercio a longa distancia e da minaría a ela asociado, pola outra (Sánchez Pardo, 2014b: 1006-1007), suporían a retracción das cecas galaico-visigodas a mediados do século VII, definitivamente concentradas en Braga, Lugo e Tui. O período tardo-visigodo subseguinte vai ser un contexto de intensa conflitividade entre a monarquía e a aristocracia en todo o Reino, o famoso *morbus Gothicus* do Pseudo-Fredegario (*Chron.*, IV, 82), na que a primeira non vencerá as forzas estruturais conducentes ao desenvolvemento da segunda. Por este motivo, as reformas de mediados do século VII non supoñen unha retracción, senón como moito un estancamento, da autonomía local (cfr. González Blanco, 1986: 163; Ladero Quesada, 2001: 118).

Evidentemente, o fortalecemento do poder local galaico que semella producirse entre os períodos suevo e visigodo non pode ser separado da diferente proxección territorial das correspondentes monarquías. A meirande amplitude territorial do reino visigodo en relación ao suevo houbo de dificultar en relación a este o control directo dos poderes locais, favorecendo así un control máis extensivo, en consonancia co proceso medieval que describimos antes. E coma neste proceso, cumpriría preguntarse se os efectos da nova praxe governativa traída pola conquista visigoda non se limitarían ao incremento das competencias intrínsecas do poder local, tan visíbel na proliferación de cecas, senón tamén á agregación territorial do mesmo.

Coido que unha lei de Exica, referente aos escravos fuxidos, pode resultar reveladora verbo a este asunto, ao atribuír colateralmente unha dimensión insólita ao *territorium*:

Quod si thiuphadi aut uicarii, atque uniuersi qui iudiciaria functi extiterint potestate, siue numerarii, actores, uel procuratores, uel ecclesiarum Dei sacerdotes, fisci uel proprietatis nostre, atque quorumlibet hominum, in quorum commisso mancipia ipsa latebrosa uagatione se foverint, huius legis sententiam in subditis sibi populis uel iunioribus adimplere neglexerint, districti ab episcopis uel comitibus territorii CCC uerberibus publice flagellentur (*Iud.*, IX, 1, 21; ed. Mommsen, 1894: 364).

Abofé, esta lei netamente social apórtanos un dato ineludíbel para a historia institucional obxecto do noso interese inmediato: deica o remate do reino visigodo, a xurisdición do *comes territorii* era virtualmente análoga á do bispo. Como entender, neste senso, a atribución semellante responsabilidade xudicial para o *comes territorii*, impelido a fiscalizar a *uicarii* e *thiufadi*, dignidades á cabeza de xurisdicións equivalentes ao propio *territorium*, e mesmo de *numerarii*, funcionarios da administración rexia provincial? Lonxe da vaguedade da voz *territorium*, ou da súa equivalencia estrita ao *territorium* diocesano —en cuxo caso un texto lexislativo debería de aludir simplemente ao *comes ciuitatis*—, coido que tan insólita atribución legal ten que ser entendida na evolución da praxe governativa visigoda e da súa expresión nos oficios condais. Se algunha vez o *comes territorii* foi o delegado rexio de simples *territoria* rurais, a evolución política visigoda houbo de sancionar a independencia dos mesmos; a súa patrimonialización incipiente por cadansúa dinastía condal; e finalmente, coma no subseguinte proceso medieval, a súa agregación en verdadeiros estados señoriais,

47 Arredor deste proceso, *vid.* Zeumer, 1944: 88; Díaz Martínez, 2004: 375; 2011a: 251; Fernández Calo, 2018a: 306-310.

cuxos potentados conxugasen o goberno público e privado baixo o prestixioso título de *comites*. Se admitimos que o *comitatus territorii* rebordou o ámbito estritamente local do *territorium* para abranguer, simplemente, varios *territoria*, entenderemos que no período tardo-visigodo esta figura adquirise un papel xurisdicionalmente equivalente ao bispo.

En suma, coido que contamos con importantes indicios para concluímos que a institución condal romano-xermánica estivo vixente na *Gallaecia* tardo-antiga, tendo probabelmente variado a súa expresión concreta entre os dominios suevo e visigodo. Se no primeiro caso a monarquía puido exercer un control directo dos *comites* como delegados rexios nas comunidades locais, semella que no segundo o control monárquico sobre os potentados locais diluíse e a dignidade condal houbo de pasar a depender destes, sancionando un control máis indirecto indirecto por parte da monarquía. Albiscamos, pois, un proceso análogo ao que hai trinta anos soubo discernir maxistralmente F. López Alsina (1988) como orixe do feudalismo galego, coa expansión das monarquías cristiás da península ibérica, o incremento da autonomía local e a agrupación dos distritos alto-medievais anteriores en novos estados señoriais. Isto comporta a progresiva fusión da institución condal coa aristocracia fundiaria local ao longo da Tardoantigüidade. Este proceso, no que confluíron as poderosas tendencias estruturais canda a propia proxección xeográfica dispar dos reinos suevo e visigodo, só se revertería coa conquista islámica, ao provocar primeiro a disolución do *comitatus* como instrumento de control monárquico dos *territoria* locais, e logo a súa recuperación, na súa forma máis directa canda o primitivo desenvolvemento da monarquía ovetense.

Todo o que podemos enxergar do poder local tardo-antigo lévanos gradualmente ao propio entramado organizativo alto-medieval. As tendencias estruturais son semellantes; o *conuentus* visigodo antóllase o perfecto equivalente dos *concilia* do noso Alto Medioevo; a tripla función política —fiscalidade, xustiza e milicia— do conde galego alto-medieval (Alsina, 1988: 220ss.) lembra sen dúbida ás prerrogativas do *comitatus* visigodo, pero ata o século X a precariedade territorial da monarquía galaico-asturiana sen dúbida o achegaría máis ao papel governativo —a delegación directa e estritamente local— que temos debuxado para a estapa suévica desta institución. As capitulacións islámicas, verbo ás que contamos con significativas noticias referentes á Gallaecia, ilustran ata qué punto o réxime administrativo tardo-visigodo se solapara ao réxime señorial no seo de cada comunidade, repetindo, nin máis nin menos, cas representacións circunstanciais da época das migracións bárbaras (cfr. Heather, 2007: 461; Díaz Martínez, 2007: 609; Carriedo Tejedo, 2013; Fernández Calo, 2018a: 311-312). Coido que estas analoxías resultan importantes para valorar as dinámicas da Tardoantigüidade e os seus efectos, pero sen dúbida tamén para comprender as orixes do noso Alto Medioevo.

13.9. A cristianización do poder local

Como principais figuras eclesiásticas da comunidade local temos identificado a bispos nos ámbitos urbanos e presbíteros nos rurais (§§8.9; 8.19). Non cabe dúbida de que a xerarquía eclesiástica influíu decisivamente na xeografía do poder local tardo-antigo, ao definir unha diferenza constitucional expresa entre a *ciuitas* episcopal e os *pagi* ou *territoria* rurais que, como tal, nunca se dera antes.

As estruturas eclesiásticas tamén incidiron no desdebuxamento das competencias dos poderes civís locais, nomeadamente as maxistraturas e órganos deliberativos do *municipium*, ao producirse un solapamento competencial (cfr. Aja Sánchez, 1998: 1369; Pérez Martínez, 2000-2001: 23; Gaddis, 2009: 524; &c.). É evidente que a cristianización incluíu a supresión dos vellos sacerdocios pagáns. Por outra banda, foron sen dúbida as atribucións xudiciais das dignidades eclesiásticas as que máis teñen atraído a atención historiográfica (*C.Th.*, XVI); pero non son as que máis nos interesan, xa que á marxe da lexislación canónica non demos reunido datos ao respecto referentes á Gallaecia. O que si sabemos é que a estrutura da Igrexa reproduciu con exactitude a da *ciuitas*: se o esta se artellara na tripla presenza dos

maxistrados, a curia e o corpo cidadán (§§13.2-13.3), a xerarquía eclesiástica opón a nivel local un episcopado monárquico apoiado nun clero e nunha *plebs* como conxunto de leigos da comunidade. Como exemplo concreto do solapamento competencial, con todo, as nosas fontes específicas apenas podemos albiscar máis có fenómeno, non exento de interese, das representacións locais perante os poderes externos, copadas por bispos no crítico século V (§13.7). Sexa como for, este solapamento competencial houbo favorecer, entroutros factores que xa temos analizado, o desdebuxamento do *municipium* romano e o xurdimento doutras institucións civís preponderantes de impronta xermánica (§13.8).

Se como órganos representativos na nosa Antigüidade albiscamos a representación indirecta dos *concilia* peregrinos e dos *ordines decurionum* ou curias romanas, e por outra banda a representación directa dun suxeito político restrinxido nos *conuentus* visigodos, as estruturas eclesiásticas semellan opór un concepto máis amplo. Refirome á *plebs Christiana*, que igualaba ao conxunto de toda a comunidade leiga, sen importar a súa condición económica, xurídica, sexual ou etaria. Puntualmente, a *plebs* deixaba de ser un órgano meramente pasivo na vida cristiá para influír decisivamente na política eclesiástica, e podemos pensar que tamén na política (§7.9). Se cadra nisto poidamos atopar o factor operativo doutra transformación: a da comunidade de *municeps* na comunidade de *uicini*; a simplificación da vida política da sociedade local por ficar en parte cuberta pola vida cristiá.

Polo demais, a faciana eclesiástica é de lonxe a máis visíbel do rexistro material asociábel dalgún xeito ao poder local. O xermolo das igrexas parroquiais, centros cerimoniais das comunidades locais, deixou uns poucos pero significativos monumentos na arte pre-románica galaica; nunha cantidade da que quixeramos dispór para calquera outra faceta do poder local de calquera outra etapa da Antigüidade (*vid.* doc. 13.9a). E contamos tamén con nídias representacións dos seus rectores eclesiásticos, o clero parroquial, nos sartegos de estola, datados deica os séculos VI e VII e considerados reflexo do afianzamento propagandístico da autoridade eclesial (López Quiroga, 2018; *vid.* doc. 13.9b).

CONCLUSIÓNS

A presente tese constitúe o primeiro intento monograficamente orientado a definir a evolución histórica a longo prazo, comprensiva entre etapas artificialmente separadas polas inercias historiográficas, do poder local galaico ao longo de toda a Antigüidade, no seu senso amplo. É o intre de encetarmos a recapitulación do noso traballo e dos seus resultados.

En primeiro lugar, situamos o foco do noso interese nun tema, o poder local, en xeral ignorado ou só tocado a título tanxencial, anecdótico, na investigación actual. Alicerzamos este enfoque cunha sólida conceptualización que superase a indefinición que este tema adoita ter nos estudos históricos: sobre todo, no que atinxe ao propio concepto do «poder local»; pero tamén ás coordenadas espaciais, temporais e metodolóxicas do noso proxecto (§1). Encetamos unha revisión preliminar das fontes dispoñíbeis só para introducir os empezos que de seu afectan ao tal obxecto de estudo e á súa historiografía, fundamentalmente motivados pola escaseza e a fragmentariedade da documentación, e a cotiá opacidade que nela atopa o poder local (§2). Foi entón cando fixemos o longo exame historiográfico do tema escolleito. Comprobamos nel que o tema, como tal, apenas ten motivado achegas específicas e que a historiografía adoita bascular arredor de tópicos superficiais que se repiten sen moita crítica, mesmo se acotío resultan plenamente admisíbeis (§3).

Máis concretamente, puidemos ver que a multidisciplinarietà que afecta a algúns períodos non se ten traducido en perspectivas de meirande calidade arredor do poder local, senón na súa difuminación, xa que dentro das preocupacións particulares de cada disciplina este problema é case sempre secundario. Nalgunhas delas, coma a Arqueoloxía, resulta perfectamente percibíbel o retroceso cualitativo da comprensión do poder local con respecto aos arqueólogos de xeracións pasadas, máis preocupados por conxugaren datos de rexistros diversos. Pódese dicir que hoxe temos moitos máis datos ca nunca, pero menor vontade de interrelacionalos, canda menos no tema concreto do poder local, por desgraza aínda orfo de perspectivas interdisciplinares. Vimos o lamentábel estancamento da historiografía da Tardoantigüidade, por desgraza aínda pendente de definición curricular no noso país, que en relación ao poder local galaico non só segue practicamente limitada a un esquema postulado por un vello autor relevante, P. David; senón deixou de interesarse, a nivel xa hispano, por cuestións que no pasado motivaran debates de primeira orde, como é o *municipium* post-romano. Comprobamos como a tendencia a seccionar a investigación en compartimentos cada vez máis estancos para cada época redundou na perda de perspectiva dunha realidade estruturalmente continuísta ao longo da Historia como é o poder local. E denunciámos as fondas e pouco comprensíbeis descompensacións que atinxen a historiografía de cada período. Un exemplo relevante aportouno unha especialidade especialmente atenta ao poder local e á súa evolución: a historiografía romanista, que ten marxinado tradicionalmente o estudo do Baixo Imperio; o que no noso tema particular se traduciu no soslaio dalgunhas das fontes máis relevantes e consecuentemente na total perda de perspectiva dos procesos históricos vividos na nosa rexión. Identificamos tamén un apartado historiográfico consistente na localización de entidades locais, extremadamente anquilosado nos seus métodos, con todos os autores implicados compartindo criterios pero distanciándose dun xeito máis ou menos subxectivo nos seus resultados, mesmo acotío entre traballos sucesivos dun mesmo autor; e case sempre sen que medie unha reunión exhaustiva dos datos dispoñíbeis. Entre estas inercias en xeral adversas, recoñecemos múltiples achegas puntuais que teñen situado no foco o poder local, procurado integrar honesta e comprensivamente os diversos períodos históricos, chegando a prefiguraren a proposta metodolóxica da presente tese.

Perante este panorama, propuxen pois integrar o estudo diacrónico do poder local galaico ao longo de toda a Antigüidade sobre a base da reunión e avaliación exhaustiva e rigorosa da documentación dispoñíbel (§4). Definín unha fisonomía do poder local segundo a súa

estrutura xurisdiccional, o seu estatuto constitucional e as súas institucións propias. O que seguiu foi a reunión e avaliación das fontes dispoñíbeis, con vocación de exhaustividade, de cada un destes rexistros (§§5-8). Cumpriu encetar para isto críticas documentais amplas, especialmente no referente ao *Parroquial suevo* que houbo de ser individualizado no seu propio capítulo (§6). E definín unha proposta metodolóxica innovadora, embora suxerida xa por algunhas achegas previas, desgrazadamente moi parciais na súa acotación xeográfica e temporal (§4.2).

A miña proposta fundamentouse na premisa de que a estrutura xurisdiccional do poder local é un produto da Historia, e consecuentemente toda entidade local histórica presenta nexos variábeis coas de épocas adxacentes. O recoñecemento da territorialidade medieval galaica, a través dunha prospección superficial pero máis exhaustiva da que endexamais se encetou na Galicia (§9), contribuíu así como unha orientación firme para definir a estrutura do poder local das épocas anteriores: primeiro en relación á época xermánica, e despois, a través desta, en relación á época romana. Tendo reunido un voluminoso rexistro de entidades, estatutos e institucións locais con vocación de exhaustividade, e definida unha cartografía do poder local medieval, encetei senllos catálogos de comunidades locais para as épocas xermánica e romana, cun estudo individualizado para cada unha delas, no que se aplicaron e se confrontaron todos estes datos previamente reunidos (§§10-11). Finalmente, deste longo conxunto de exames individualizados por comunidade local e por época propuxen senllas sínteses comprensivas da evolución estrutural e institucional do poder local, como conxunto orgánico, ao longo da Antigüidade (§§12-13).

Coido que cada capítulo desta tese pode ter un valor específico. A conceptualización realizada, a avaliación documental e historiográfica, o rexistro de entidades, estatutos e institucións, a prospección xeográfica medieval, os catálogos de comunidades da nosa Antigüidade e os materiais cartográficos resultantes, poderán servir a futuras achegas que procuren ocuparse no futuro do poder local galaico na súa globalidade, ou perfeccionaren estudos de caso, ou simplemente tomalo en consideración para outros intereses temáticos. Mais os nosos resultados globais non son outros cós contidos nos capítulos de síntese estrutural e institucional.

Esta tese concreta o grao de transformación e continuidade do poder local galaico ao longo da Antigüidade. Demostramos que, en termos estruturais, o poder local se fragmentou paseniño como parte de tendencias naturais propias máis do que inducidas dende o exterior polos estados territoriais romano, suevo e visigodo. Albiscamos a orixe pre-histórica da estrutura do poder local efectivamente constatado na Antigüidade, a través de dinámicas perfectamente recoñecíbeis no noso rexistro arqueolóxico rexional. En resumo, as entidades tribais da nosa Prehistoria recente tenderon a se fraccionaren nas áreas nucleares da cultura castrexa, e a expandírense nas periféricas por mor dos propios mecanismo de difusión desta cultura. Avanzada a Idade do Ferro, procesos de agregación tiveron lugar na área nuclear bracarense, conducindo á matización deste fraccionamento que só se mantivo no interior ourensán. A estrutura estatal romana impúxose sobre esta subestrutura local e non semella que a tivese modificado substancialmente, alén das cidades de fundación imperial; das que demos distinguido, con todo, as fundadas *ex novo* a través de territorio deducido de *ciuitates* veciñas das que simplemente foron promovidas estatutariamente de entidades pre-existentes. As fontes de época romana permiten recoñecer e mesmo datar con algunha precisión a desagregación dalgunhas comunidades. Verbo ao rexistro tardo-antigo, a implantación episcopal antóllase o factor que principalmente motivou as dinámicas estruturais desta época, freando o proceso de disgregación das cidades episcopais en relación aos *pagi* e *territoria* rurais que se fragmentaron en meirande medida; e mesmo motivando agregacións, coma no caso de Ourense. Previsiblemente, a estrutura local fragmentouse en función do seu fraccionamento previo: as entidades máis extensas fixérono máis cás menos extensas.

Recoñecemos tamén, embora moderando as perspectivas da historiografía previa, o meirande dinamismo neste proceso do fulcro centro-occidental suevo. E discernimos a práctica continuidade do entramado local dunha rexión, Trás-os-Montes, entre a época romana ata o mesmo Medievo.

No que atinxe á evolución institucional, o poder local galaico experimentou mudanzas ben máis drásticas ao longo da Antigüidade. Sen apenas mudar a súa estrutura, trocou acotío as súas institucións. Partimos dun entramado pre-romano esencialmente limitado a comunidades étnicas compostas por castros autosuficientes nas que sobranceaban probabelmente pequenas xefaturas. No tránsito entre os séculos II e I a.C., xa co poder romano máis ou menos presente, teñen lugar os procesos de agregación aos que nos temos referido ao longo da faixa atlántica e sobre todo no ámbito bracarense, que foi acompañado de decisivas transformacións institucionais. Ten agora lugar a implantación da cidade-estado republicana de nidia inspiración mediterránea, adaptada á realidade galaica: canda menos nas zonas máis desenvolvidas, onde xorden os castros urbanos, estes inscribíense a todas luces en federacións máis ou menos amplas dos mesmos. Noutros ámbitos este proceso non ten os mesmos efectos materiais, pero reconécese polo rexistro epigráfico. A Galedia non é terreo rico, pero si efectivo, dun rexistro aceptábel de maxistrados e senados peregrinos. Mais no que verdadeiramente destaca o noso rexistro rexional é na presenza aínda visíbel baixo pleno dominio romano das xefaturas étnicas ás que nos temos referido antes, a toda luces progresivamente desprazados polas novas institucións republicanas.

A municipalización encetada dende remates do século I d.C. como consecuencia da latinización xurídica supón a culminación do proceso de afianzamento civil e da constitución republicana das comunidades locais. As institucións do *municipium* romano, tamén maxistraturas e órganos deliberativos, pero de denominación especificamente municipal, atopan un rexistro non moi amplo, pero si xeneralizado en todos os ambientes da Galedia romana. Da distribución dos testemuños dispoñíbeis albíscanse dinámicas de municipalización directa, sobre todo nas principais cidades, a meseta e en toda a contorna ampla de Ourense; pero tamén de *adtributio* municipal das comunidades secundarias da contorna de Braga e poida que en todo o *conuentus* lucense e a *Asturia transmontana*, onde, se cadra non casualmente, tamén incidiron os principais pulos de promoción urbana imperial.

O *municipium* galaico vai perder influencia como consecuencia das dinámicas estruturais da Galedia despois da latinización. Novas institucións que deixan atrás a fisonomía clásica do *municipium* gañan forza no noso rexistro baixo-imperial, como ilustran o *curator* de Asadur ou os *principales* de Ponte Puñide. A privatización da terra e a gradual concentración de propiedades será a base do réxime señorial, progresivamente definido en cada *fundus*. A proliferación de *uillae* rurais no Baixo Imperio avala o colosal avance deste proceso. A reocupación castrexa forma a todas luces parte da resposta das capas subalternas do campesiñado a estas transformacións agrarias, e denota unha transición organizativa deica os modelos tribais, a «barbarización interior» que vivirá o seu auxe no norte da Galedia tardo-antiga, ata o punto de chegar a rexir o entramado institucional dalgunhas comunidades locais coma as representadas polas «igrexas étnicas».

Coa implantación sueva e despois visigoda, semella que as institucións xermánicas atoparán un mellor acomodo coas estruturas señoriais do que coas municipais. As maxistraturas republicanas e os órganos deliberativos, como vimos xa en certa medida desprazadas, dan agora paso ás asembleas de representación directa e a delegados unipersoais do poder rexio; institucións que beben indistintamente dunha síntese cultural romano-xermánica. Discernimos un último indicativo directo do *municipium* galaico na serie numismática *Latina*, que certifica a pervivencia do vello dereito municipal nalgunhas comunidades, sobre todo en áreas marxinais do leste do reino suevo. Por outra banda, liderados unipersoais, nidiamente ancorados nas mesmas estruturas señoriais, emerxen tamén

nalgunhas áreas non dominadas polos poderes xermánicos. E é baixo o dominio suevo cando a Igrexa galaica enceta a súa verdadeira implantación territorial, máis aló das cidades episcopais, asentando estruturas eclesiásticas e delegados clericais en todas e cada unha das entidades locais. Fronte á excepcional diversidade institucional que emerxe do noso rexistro tardo-antigo, todo apunta á gradual uniformización das anteditas estruturas señoriais, eclesiásticas e institucionais romano-xermánicas. O entramado organizativo local de época tardo-visigoda, en efecto, conecta intimamente co alto-medieval.

Entre os contributos metodolóxicos da presente tese, poida que o confronto diacrónico da estrutura local, partindo do recoñecemento medieval, sexa a nosa achega máis orixinal, global e relevante, que coido que non poderá volver ser soslaiada en ningún futuro estudo de localización de *ciuitates* romanas ou igrexas suevas. Coido que tal prospección medieval terá tamén algún interese para os medievalistas, tratándose dunha tarefa lamentablemente posposta ata día de hoxe por esta especialidade. Por suposto, a miña achega, tan superficial, tan extensiva, terá incorrido en moitos erros discerníbeis nunha atención máis local e intensiva; pero coido que poderá servir de base global para futuras achegas. A resolución tomada para o tratamento do rexistro histórico ten recuperado tamén a dinámica natural da investigación: construír a interpretación a través dos datos, e non «calzar» os datos segundo unha interpretación preconcebida. Isto é evidente cando tantos estudos anteriores teñen igualado institucións tan dispares como os *principes* e os *magistratus* peregrinos, cando abonda unha simple avaliación particular delas para comprobar a súa radical diferenza; ou cando os historiadores da Tardoantigüidade, na estela de C. Sánchez-Alboroz, desbotan os rexistros sobre a supervivencia municipal deste tempo por simple razón de se opór á teoría da necesaria extinción do *municipium* baixo-imperial. A razón de que tales excesos metodolóxicos fosen aplicados impunemente non é outra cá marxinalidade temática do poder local, que ao ser obxecto de achegas con preocupacións moi diferentes é afrontado a partires de modelos interpretativos pensados para outros rexistros da realidade histórica de cada época. Coido que a nosa achega pode servir, pois, non só para dignificar o poder local como obxecto de estudo, senón para mellorar a comprensión histórica dalgúns asuntos que, simplemente, resultan irrecoñecíbeis cando son traballados dende perspectivas alleas a eles.

Outra disciplina interpelada polos nosos resultados é a filoloxía: estudamos unha ampla nómina de estatutos e institucións locais, e isto obrigounos a reunir o seu rexistro e a analizar a súa evolución semántica. Entre eles hei de salientar as voces *ciuitas*, *conuentus*, *municipium*, *populus*, *territorium*. Alén do valor histórico e institucionalista, coido que isto pode ter un grande interese filolóxico, ao perfeccionar o recoñecemento da plasmación galaica de moitos termos latinos —e máis puntualmente gregos— con algunha influencia na dimensión semántica das voces patrimoniais resultantes do dominio lingüístico galego-portugués.

Mais as achegas específicas da presente tese afectan sobre todo ao estudo individualizado de comunidades locais. Hei de salientar, pola súa orixinalidade ou por terse enfrontado a algúns factoides historiográficos de grande predicamento, as seguintes:

- 1º. — grazas a un paralelo toponímico medieval que ninguén dera alegado antes, o *monte Eruelion*, puidemos situar o *pagus Erbilione* e os **Erbasi montes* nunha área concreta, liminar entre os bispados de Ourense e Tui, moi diferente ás formuladas convencionalmente, sen razóns fundamentadas, pola historiografía previa (§10.94);
- 2º. — na mesma liña, demos identificado como herdanza toponímica dos *Uarri namarini* e unha *uilla Namaria* medieval, aportando un contundente argumento para a súa redución xeográfica (§11.33);
- 3º. — do mesmo xeito, o recoñecemento da toponimia medieval da contorna da Cidá de Armea levounos a suxerir a súa relación coa antiga *Ualabriga* e os *Nemetatol* (§11.55);
- 4º. — encetamos por primeira vez un estudo rigoroso do preito de Baranceli de 1071, en

relación aos seus nexos coa xeografía sueva e romana de Trás-os-Montes, e partires disto propuxemos unhas reducións xeográficas firmes para os *pagi* de *Euuesis* e *Turico*, por unha banda, e a *ciuitas* dos *Equaesii* pola outra (§§10.10; 10.15; 11.35);

5º. — encetamos unha historiografía dos *Ru(n)cones* tardo-antigos e propuxemos unha nova hipótese para a súa redución xeográfica, resultados que indistintamente terán interese para futuras achegas arredor deste enigmático etnónimo e comunidade política (§10.106);

6º. — fundamentamos unha redución firme do enigmático bispado de *Laniobris* no val do Landro e a súa relación con *Flauia Lambris*, a partires de múltiples indicios toponímicos e estruturais (§10.99);

7º. — relacionado con isto, demostramos o carácter espurio do etnónimo *Baidúoi* constantemente repetido nos estudos xeográficos romanistas, ao se tratar dunha corrupción manuscrita dos **Addoui* relacionados con *Flauia Lambris* (§§11.1; 11.15);

8º. — fundamentamos mellor as sospeitas que xa outros autores tiñan formulado arredor dunha *Celtica Flauia* galaica (§11.26).

9º. — reunimos datos nunca antes manexados para a redución do *pagus Astiatico* e dunha *ciuitas Ast(i)ensis* en Trás-os-Montes (§§10.14; 11.10);

10º. — redefinimos fundamentalmente a interpretación dos etnónimos galaicos de impronta alegadamente grega, levando os **Elanei*, contra o reduccionismo costeiro da historiografía previa, decididamente ao interior ourensán, grazas ao paralelo toponímico medieval do *territorium Elenia* (§11.34);

11º. — realizamos unha interpretación cabal da historia política do Bierzo, dos *Susarri* á división entre o alto e o baixo Bierzo, intimamente seguida nos rexistros romano, xermánico e medieval (§§9.14; 10.71-72; 11.63);

12º. — na mesma liña, discernimos o proceso de desagregación da *ciuitas Bracarum*, dende o grande territorio postulado para a época romana temperá ata as dúas cidades episcopais e os múltiples *pagi* de época sueva (§§10.1ss.; 10.23-24; 11.20);

13º. — verbo aos factoides refutados, demostramos que non hai xeito, contra o inxustificábel insistencia da historiografía convencional ao respecto, de situar unha *ciuitas Callaecorum* na zona do Porto, que pertenceu de certo aos anteditos *Bracari* (§§11.20; 11.24);

14º. — desbotouse tamén a existencia dunha comunidade denominada *Foroirienses*, fundamentada na historiografía previa meramente por unha lectura epigráfica espuria e o posterior mimetismo historiográfico (§§7.4; 8.23; 11.41).

É evidente que esta tese presenta notábeis limitacións. Xa suxerín que a miña cartografía medieval terá un grande interese para os medievalistas, pero que non dubido de que cumprirá corrixila amplamente perante unha crítica rigorosa coma a que necesariamente terá que sufrir. Tamén, boa parte dos etnónimos de época romana, e sobre todo das igrexas suevas, foi reducida por criterios defectivos de cuxa corrección só media a descuberta dun simple dato negativo discrepante. Por outra banda, a nosa concreción temática pode tanto resultar aliada como inimiga do xuízo da presente tese: permitiunos enfocar mellor ese suxeito sempre marxinado na nosa investigación histórica, o poder local; pero poderase alegar que emerxen enormes carencias no que atinxe á relación deste poder local cos poderes estatais romano, suevo e visigodo. En realidade, esa é a tarefa á que adiquei a miña tese de licenciatura, á que remito —canda o libro no que ampliei os seus resultados— para encher as carencias que poidan albiscarse arredor disto, e xustificar todas aquelas cuestións que, probabelmente, se poidan considerar ter sido resoltas dun xeito apresurado nesta memoria (Fernández Calo, 2015a; 2018a). Son consciente tamén de que o exame individualizado das comunidades locais dos nosos catálogos require de perspectivas moito máis arqueolóxicas que por simple limitación formativa, temporal e material, non puiden satisfacer. Só hei de alegar que todas

estas cuestións máis ou menos alleas ao ámbito da miña especialidade foron atendidas do xeito máis rigoroso posíbel; e coido que as diversas sínteses arqueolóxicas que encetamos nas seccións recapitulatorias, se cadra pequenas e xenéricas, pero dende logo realizadas dende a meirande honestidade intelectual, xustifican en conxunto esta carencia, por moito que o desexábel fose incluír un exame arqueolóxico en fondura para cada unha das entidades locais. Iso tamén terá que ser obxecto, se acaso, de futuras achegas.

Mais mesmo cando esta tese tivo que desbotar boa parte dos rexistros da realidade antiga galaica que serían de interese para a súa culminación, coido que o resultado acadado supón un avance sen paliativos para a nosa estancada historiografía do poder local. Non creo que o poder local poida seguir sendo a mesma cuestión antes ca despois desta tese. Por primeira vez, o problema ten sido atendido cun interese primario; por primeira vez se definiu unha análise cabal da evolución do poder local galaico entre o período romano e medieval; por primeira vez recoñecemos a excepcional riqueza e as enormes posibilidades deste suxeito histórico inxustamente arrecantado. Pois o poder local galaico é o verdadeiro suxeito histórico da común historia política máis antiga da Galiza e Portugal; merecedor dos meirandes esforzos, da meirande ilusión, da meirande inspiración, por parte da nosa historiografía. O poder local agardaba a que alguén antepuxese a súa transcendencia como tema historiográfico ás excepcionais dificultades do seu estudo. Esta tese é o resultado do meu decidido esforzo por cumprir esta tarefa. E coido que por primeira vez demos albiscado o nidio fulgor dunha historia que, derrotistamente, sempre se pensara perdida nas tebras das nosas idades máis escuras. Non era así, nin moito menos. E canto non lle quedará por ofrecernos?

EXTENDED ABSTRACT

This dissertation is the first meaningful attempt to trace the long-run, comprehensive historical evolution of Gallaecian local power in Antiquity. All the interest is focused in this subject, the local power, which is generally disregarded in current research. Such a research interest is built on a solid conceptualization in order to overrun the indefiniteness that the subject usually suffers. This effort includes the precise definition of the project in spatial, temporal, and methodological terms, as well the in what concerns the very concept of 'local power' (§1). Then a preliminary revision of sources is conducted just to stress some of the inconveniences which affect our study subject and its historiography (§2). The next chapter is so a historiographical exam. It shows that that subject has almost never motivated specific contributions, and that historiography is usually limited to superficial clichés which are repeated without true criticism, whether they are accurately justified or not (§3).

More concretely, I show that multi-disciplinarity that current research enjoys in some historical periods did not serve to improve our understanding of the local power but to blur it, as the subject is almost always a secondary one. Some fields even seem to move backwards. For instance, previous generations of archaeologists were far more concerned in combining diverse records in their research, and this included the sources of local power, virtually abandoned by current Archaeology. Nowadays we have more data than ever, but less will to interrelate our diverse records, at least in the concrete subject of local power, still orphan of interdisciplinary perspectives.

In the same way, I show the regrettable stalemate of Late Antiquity historiography, which is pending to be defined as a specific historiographical field in Galicia as well as in all Spain and Portugal. In what concerns local power, Late Antiquity historiography is virtually limited to a very simple schema postulated by a relevant author of the past century, P. David. Furthermore, it is no longer interested in some questions that in the past enjoyed a primary interest. The best example is the interpretation of post-Roman *municipium* in the Iberian peninsula, a question that motivated relevant debates in the past, but that is currently abandoned. In general, the tendency of current research is the progressive distancing of each chronological expertise area; and this leads the loss of perspective of a historical reality such as the local power, which was essentially continuist throughout History.

Likewise I denounce the high and unjustified decompensation that regional historiography has provoked in the study of each period. The most striking example is Romanist historiography, which in Galicia and northern Portugal has been traditionally obsessed with the Early Empire, marginalizing the research of the Late Empire and thereby some of the most important sources for the study of Galaico-Roman local power. Some positions of this historiography to interpret the history of local power are so absolutely distorted.

Another singular field of study concerning our subject is the localization of local polities. This field is extremely stagnant in their methods: all the scholars involved have similar criteria but usually come to very different results. This is due to the high subjectivity that affects these studies and the lack of global perspectives on them, as far as they usually limite themselves to very partial data. Among all these trends which are generally adverse, a number of isolated contributions must be acknowledged as they tried to integrate in an honest and comprehensive way diverse periods that are artificially sectioned by standard historiography. In some cases, they even prefigure our methodological proposal.

One of the principles of my proposal is the assumption that the jurisdictional structure of local power is a product of History, and consequently, every local polity has variable links with those of adjacent periods. I argue so that the recognition of better known periods can serve to fill the more obscure ones. In our particular subject, this leads to recognizing the medieval local structure of Gallaecia to carry out retrospective analyses towards Antiquity. In

my thesis, I carry out the most exhaustive prospection of the local structure of medieval Gallaecia to satisfy this methodological basis (§9). Having built in the previous chapters a huge and exhaustive record of ancient local polities, statutes, and the making-up of the Gallaecian local structure in the Middle Age, I carry out two successive, retrospective catalogs of local polities, respectively devoted to the Germanic and the Roman periods. There, I study individually all and each one attested local polity, according to the period it is recorded (§§10-11). Finally, from this huge volume of individualized analyses of local polities, I propose a comprehensive synthesis according to the structural and institutional evolution of local power, as an organic set, along Antiquity (§§12-13).

As general results, I can stress in this summary those of the aforesaid conclusive syntheses, where the extent of transformation and continuity of Gallaecian local power in Antiquity are concreted.

In structural terms, I prove that Gallaecian local power was progressively fragmented as part of its natural trends more than the influence of the Roman, Suevic, and Visigothic states. I glimpse the pre-historic origin of the local power structure actually recorded in Antiquity, contrasting it with analogous dynamics which are known through the regional archaeological record. In brief, tribal entities tended to fragmenting themselves in the nuclear areas of Gallaecian Castro culture, and to expand in the periphery due to the very mechanisms of diffusion of this culture. Later in the Iron Age, aggregation processes occurred in the nuclear Bracaran area, leading to the reversion of the fragmentation which only kept up in the mainland zone of Ourense. The Roman statal structure was imposed over this local substructure, which doesn't seem to be substantially modified, except for the imperial city foundations. Among these last, it's important to discern those that were founded *ex novo* from the deducted territory of pre-existing *ciuitates*, from those that only were statutorily promoted. Roman sources allow us to recognize and even to date with some precision the disaggregation of certain communities.

In Late Antiquity, the episcopal implementation is the main factor which fueled later structural dynamics. Episcopal cities slowed down the structural process of fragmentation, whereas rural *pagi* and *territoria* were deeper fragmented from Roman times. In the case of Ourense, a process of aggregation of a number of ancient Roman *ciuitates* in a unified episcopal city can be even recognized. Obviously, the local structure was fragmented in Late Antiquity depending on its fragmentation in Roman times. Bigger polities were more intensively fragmented than smaller ones. The Suevic nuclear zone, composed by the episcopacies of Braga, Porto, and Tui, was more dynamic in this structural evolution than peripheral zones. Even so, this thesis moderates greatly exaggerated interpretations of this center-periphery dichotomy that are common in current historiography. On the opposite side, the area of Trás-os-Montes, a peripheral one, remarks a strong structural continuity between not only Roman and Germanic periods, but even extending it until the Middle Age.

Regarding institutional evolution, Gallaecian local power experienced more drastic changes in Antiquity. Even keeping their basic structure, local polities shifted usually their institutions, still following a sort of evolutionary coherence.

In the first step, the pre-Roman framework was limited to ethnic communities which were composed of autarchical hillforts where only some little and few institutionalized chiefdoms stood up. But between the 2nd and 1st centuries BC, aggregation processes occurred all over the Atlantic façade, and above all the Bracaran zone. This process is evidently influenced by the colonial and imperial Roman presence and will lead to decisive institutional transformations. It's the Gallaecian reflect of the ancient republican city-state, of clear Mediterranean inspiration. At least in the most developed areas, urban hillforts grow up and local polities turn into loose federations of them. In other zones, the implementation of the republican organization is recognizable through the epigraphical record. Gallaecia is not a rich

ground, but it is effective, of a sufficient record of peregrine senates and magistrates. However, our regional documentation stands out above all because of the record of remanent tribal chiefdoms up to the early imperial period, when they were already progressively displaced by republican institutions.

At the end of the 1st century AD, juridical Latinization leads to a general municipalization process — the culmination of civil and republican entrenchment of local polities which was being developed since previous centuries. Typical institutions of the Roman *municipium* — magistrates and deliberative organs as previously, but now of specifically municipal denomination, such as *duumviri* and *ordines decurionum* — find a significant record in Gallaecia. From the very distribution of this record, diverse dynamics can be glimpsed. Main cities, part of Douro plateau, and all the zone of Ourense seem to have developed a direct municipalization. In the region of Braga and presumably in all the *conuentus* of Lugo and *Asturia transmontana* the municipalization seems to be indirect, through regimes of municipal *adtributio*, making rural polities dependent of main cities.

Gallaecian *municipium* will lose influence as a consequence of structural dynamics after the Latinization. New institutions different from those of classical *municipium* appear in our late imperial documentation, such as the *curator* of Asadur and the *principales* of Ponte Puñide. Land privatization and gradual property concentration are the base of the landlord regime, which will be progressively defined within each *fundus*. The late imperial spread of rural *uillae* endorses the colossal advance of this process. In parallel, significant hillfort resettlement occurred, denoting an organizational transition towards old tribal regimes — a ‘re-barbarization’ which will live its peak in late antique northern Gallaecia, to the point of coming to rule the organizational framework of some local polities such as the represented by ‘ethnic churches’.

With the Suevic and later Visigothic implantation, Germanic institutions will find better accommodation with landlord structures than with municipal ones. Republican magistrates and deliberative organs, which already then was being displaced, take the step toward direct representation assemblies and one-person delegates of royal power. These new institutions joint a Romano-Germanic cultural synthesis. The last direct evidence of the Gallaecian *municipium* can be seen in the numismatic series *Latina*, which certifies the survival of old municipal law within some local polities, specially those of marginal areas in the east of the Suevic kingdom. On the other hand, one-person leaderships that are clearly settled on landlord structures emerge in some areas while they are free from the Germanic powers. Finally, it’s during the Suevic domain when the Gallaecian Church carries out its actual territorial implementation beyond episcopal cities, settling ecclesiastical structures and clerical delegates in all and each one local polity.

Contrasting with the exceptional diversity that emerges in our late antique institutional record, it seems that a gradual uniformization based in landlord, ecclesiastical, and Romano-Germanic institutional figures will be spread along the period. The Late Visigothic organizational framework connects intimately with the Medieval one.

All this is the first attempt to attend the Gallaecian local power with a primary, global, and exhaustive interest. From this emerges the first cabal modelization of its structural and institutional evolution from the Protohistory to the Middle Age, hence including and interrelating historical subjects which are so often disregarded by standard historiography as the Roman, Suevic, and Visigothic local power of antique Gallaecia. They should never have been disregarded; but now they cannot be ignored anymore.

ABREVIATURAS BIBLIOGRÁFICAS

Fontes históricas de autoría coñecida

App., <i>Iber.</i>	Apiano de Alexandria, <i>Iberikè</i> (Rhōmaiká, VI)	Mart., <i>Corr.</i>	Martiño dumiense, <i>De correctione rusticorum</i>
App., <i>Kelt.</i>	Apiano de Alexandria, <i>Keltikè</i> (Rhōmaiká, IV)	Max., <i>Fact.</i>	Valerio Máximo, <i>Factorum ac dictorum memorabilium</i>
Arist., <i>Polit.</i>	Aristóteles, <i>Politiká</i>	Mela, <i>Chor.</i>	Pomponio Mela, <i>De chorographia</i>
Aus., <i>Urb.</i>	Ausonio, <i>Ordo urbium nobilium</i>	Obs., <i>Prod.</i>	Xulio Obsecuente, <i>Liber prodigiorum</i>
Caes., <i>B.A.</i>	Xulio César, <i>Commentarii de bello Alexandrino</i>	Oros., <i>Hist.</i>	Paulo Orosio, <i>Historiae adversus paganos</i>
Caes., <i>B.C.</i>	Xulio César, <i>Commentarii de bello civili</i>	Plin., <i>Epist.</i>	Plinio o novo, <i>Epistolae</i>
Caes., <i>B.G.</i>	Xulio César, <i>Commentarii de bello Gallico</i>	Plin., <i>Nat.</i>	Plinio o vello, <i>Naturalis Historia</i>
Caes., <i>B.H.</i>	Xulio César, <i>Commentarii de bello Hispaniensi</i>	Plut., <i>Caes.</i>	Plutarco, <i>Bioi Parállēloi, Kaisar</i>
Cas., <i>Hist.</i>	Dión Casio, <i>Historia Romana</i>	Prosp., <i>Chron.</i>	Próspero de Aquitania, <i>Chronica</i>
Cic., <i>Rep.</i>	Marco Tulio Cicerón, <i>De re publica</i>	Ptol., <i>Geog.</i>	Claudio Ptolomeo, <i>Geōgraphikē Hyphēgēsis</i>
Col., <i>R.R.</i>	Columela, <i>De re rustica</i>	Rodr., <i>Hisp.</i>	Rodrigo Jiménez de Rada, <i>De rebus Hispaniae</i>
Cyp., <i>Epist.</i>	Cibrán de Cartago, <i>Epistolae</i>	Serv., <i>Aen.</i>	Servio, <i>In Vergilii Aeneidem commentarii</i>
Flor., <i>Epit.</i>	Floro, <i>Epitome rerum romanorum</i>	Sil., <i>Pun.</i>	Silio Itálico, <i>Punica</i>
Greg., <i>HF</i>	Gregorio de Tours, <i>Historia Francorum</i>	Siseb., <i>Epist.</i>	Sisebuto, <i>Epistula ad Isidorum ou Carmen de Eclipsibus</i>
Greg., <i>Virt.</i>	Gregorio de Tours, <i>De Virtutibus Sancti Martini Episcopi</i>	Str., <i>Geog.</i>	Estrabón de Amasia, <i>Geōgraphiká</i>
Hyd., <i>Chron.</i>	Hidacio de Chaves, <i>Chronicon</i>	Tac., <i>Germ.</i>	Tácito, <i>Germania</i>
Ioh., <i>Chron.</i>	Xoán de Bicláro, <i>Chronicon</i> (citación polo ano de reinado do soberano bizantino)	Tac., <i>Germ.</i>	Tácito, <i>Germania</i>
Isid., <i>Etym.</i>	Isidoro de Sevilla, <i>Etymologiae</i>	Val., <i>DBM</i>	Valerio do Bierzo, <i>De Bonello monacho</i>
Isid., <i>Hist.</i>	Isidoro de Sevilla, <i>Historia de regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum</i>	Val., <i>Eger.</i>	Pseudo-Valerio do Bierzo, <i>Laus Egeriae</i>
Liv., <i>AUC</i>	Tito Livio, <i>Ab urbe condita</i>	Val., <i>Fruct.</i>	Pseudo-Valerio do Bierzo, <i>Vita Sancti Fructuosi</i>
Liv., <i>Per.</i>	Tito Livio, <i>Periochae</i>	Val., <i>Ord.</i>	Valerio do Bierzo, <i>Ordo querimoniae</i>
		Zos., <i>Hist.</i>	Zósimo, <i>Historia Néa</i>

Fontes históricas anónimas, canónicas e lexislativas

<i>Alb.</i>	<i>Chronicon Albeldensis</i>	<i>Div.</i>	División capitular de Tui (editada en §9.8)
<i>Ant.</i>	<i>Itinerario de Antonino</i>	<i>Iud.</i>	<i>Liber iudicum</i>
<i>Bar.</i>	<i>Itinerario de Barro de Astorga</i>	<i>L.U.</i>	<i>Lex Ursonensis</i>
<i>C.A.I.</i>	<i>Chronica Adefonsi Imperatoris</i>	<i>Lex Mal.</i>	<i>Lex Malacitana</i>
<i>C.Th.</i>	<i>Codex Theodosianus</i>	<i>Marc.</i>	<i>Passio Marcelli</i>
<i>Chron. Ir.</i>	<i>Chronicon Iriensis</i>	<i>Mart.</i>	<i>Capitula Martini</i> (apéndice de <i>Conc. Brac.</i> II)
<i>Conc. Araus.</i>	Concilio de Orange	<i>Not., Occ.</i>	<i>Notitia dignitatum, pars Occidentalis</i>
<i>Conc. Arl.</i>	Concilio de Arlés	<i>Par.</i>	<i>Parochiale Suevum</i>
<i>Conc. Brac.</i>	Concilio de Braga	<i>Rav.</i>	<i>Ravennatis Anonymi Cosmographia</i>
<i>Conc. Caes.</i>	Concilio de Zaragoza	<i>Rot.</i>	<i>Chronica Rotensis</i>
<i>Conc. Emer.</i>	Concilio de Mérida	<i>Truct.</i>	<i>Documento de Tructino</i>
<i>Conc. Ilib.</i>	Concilio de Elvira		
<i>Conc. Tol.</i>	Concilio de Toledo		
<i>Dig.</i>	<i>Digestum</i>		

Corpora epigráficos

<i>AFa</i>	Rodríguez Colmenero, 1989	<i>CIL VIII</i>	Wilmanns, 1881
<i>AFb</i>	Rodríguez Colmenero, 1997c	<i>CIL XIII</i>	Domaszewski & al., 1907
<i>CIL I2</i>	Lommtzsch, 1918	<i>CIL XVI</i>	Mommsen & Nesselhauf, 1936
<i>CIL II</i>	Hübner, 1869	<i>CILA</i>	González, 1989
<i>CIL II2/14</i>	Alföldy & al., 1995	<i>CIPTP</i>	Dias & Gaspar, 2006
<i>CIL II2/7</i>	Stylow, 1995	<i>CIRG I</i>	Pereira Menaut, 1991a
<i>CIL III</i>	Mommsen, 1873	<i>CIRG II</i>	Baños Rodríguez, 1994
<i>CIL VIII</i>	Wilmanns, 1881	<i>CIRPB</i>	Crespo Ortiz de Zárate & Alonso

	Ávila, 2000	<i>ILS</i>	Dessau, 1892-1916
<i>ERA</i>	Diego Santos, 1959	<i>IRC II</i>	Fabre & <i>al.</i> , 1984
<i>ERAE</i>	García Iglesias, 1973	<i>IRCP</i>	Encarnação, 1984
<i>ERBC</i>	Canto, 1997	<i>IRG I</i>	Bouza Brey & D'Ors, 1949
<i>ERC</i>	Palol & Vilella, 1987	<i>IRG II</i>	Vázquez Saco & Vázquez Seijas, 1954
<i>ERL</i>	Abásolo, 1974	<i>IRG III</i>	Filgueira Valverde & D'Ors, 1955
<i>ERR</i>	Espinosa, 1986	<i>IRG IV</i>	Lorenzo Fernández & <i>al.</i> , 1968
<i>IHC</i>	Hübner, 1871	<i>IRPLe</i>	Diego Santos, 1986
<i>ILA</i>	Mañanes Pérez, 2000	<i>IRPLu</i>	Arias Vilas & <i>al.</i> , 1979
<i>ILC</i>	Sánchez Albalá & Vinagre Nevado, 1998	<i>RAP</i>	García, 1991
<i>ILER</i>	Vives, 1971-1972	<i>RIB</i>	Collingwood & Wright, 1965
<i>ILJ</i>	Šašel & Šašel, 1978	<i>RIT</i>	Alföldy, 1975

Volumes individuais

<i>ES X</i>	Flórez, 1792	<i>ES, XXXII</i>	Risco, 1779.
<i>ES XIV</i>	Flórez, 1758	<i>ES, XXXIV</i>	Risco, 1784
<i>ES XL</i>	Risco, 1776	<i>FHA VI</i>	Schulten, 1952
<i>ES XV</i>	Flórez, 1787	<i>HISC I</i>	López Ferreiro, 1898
<i>ES XVI</i>	Flórez, 1762	<i>HISC II</i>	López Ferreiro, 1899
<i>ES XVII</i>	Flórez, 1763	<i>HISC IV</i>	López Ferreiro, 1901
<i>ES XXI</i>	Flórez, 1764b	<i>RPR</i>	Jaffé, 1851
<i>ES XXII</i>	Flórez, 1767	<i>TIR</i>	Pereira Menaut, 1991b
<i>ES, XVIII</i>	Flórez, 1764a.		

Volumes colectivos

<i>30 C-S</i>	Hansen, 2000	<i>ELF</i>	Cebeillac-Gervasoni & Lamoine, 2003
<i>Bim. Aug.</i>	Morais & <i>al.</i> , 2016	<i>FDG</i>	Pereira Menaut, 1997b
<i>Bim. Lugo</i>	AA.VV. 1977a	<i>FDG</i>	Pereira Menaut, 1997b
<i>CAH VII</i>	Walbank & <i>al.</i> , 1989	<i>GCR</i>	AA.VV. 1997a
<i>CAH X</i>	Bowman & <i>al.</i> , 1996	<i>GRX</i>	AA.VV. 1993
<i>CAH XI</i>	Bowman & <i>al.</i> , 2000	<i>LC</i>	AA.VV., 1856
<i>CAH XII</i>	Bowman & <i>al.</i> , 2005	<i>LF</i>	Costa, 1965-1978
<i>CAH XIII</i>	Cameron & Garnsey, 1998	<i>LP</i>	Rodrigues & Costa, 1999.
<i>CAH XIV</i>	Cameron & <i>al.</i> , 2007.	<i>OCNH</i>	Rodríguez Colmenero, 1998a-b
<i>CAIR</i>	Rodríguez Colmenero & <i>al.</i> , 2004	<i>PGC</i>	González García, 2007b
<i>CPL</i>	Dekkers & Gaar, 1995	<i>PMHI</i>	AA.VV. 1887
<i>DC</i>	AA.VV. 1847	<i>PMHL</i>	AA.VV. 1856
<i>DP III</i>	Azevedo, 1940	<i>RE</i>	Wissowa & <i>al.</i> , 1893-1997
<i>DP IV</i>	Azevedo & Costa, 1980	<i>Rom. Gal.</i>	AA.VV., 1976a
<i>DR</i>	AA.VV., 1958	<i>VMH</i>	AA.VV., 1929
<i>ECCHAG</i>	Pereira Menaut, 1983b	<i>WTZ</i>	Ferguson & Whitehead, 2005

Revistas

<i>AE</i>	<i>L'année épigraphique</i>	<i>BRAH</i>	<i>Boletín de la Real Academia de la Historia</i>
<i>AEA</i>	<i>Archivo Español de Arqueología</i>	<i>BSAA</i>	<i>Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología</i>
<i>AEF</i>	<i>Anuario de Estudios Filológicos</i>	<i>BSEAA</i>	<i>Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología</i>
<i>AFDUDC</i>	<i>Anuario da Facultade de Dereit da Universidade da Coruña</i>	<i>CEG</i>	<i>Cuadernos de Estudios Gallegos</i>
<i>Antig. Crist.</i>	<i>Antigüedad y Cristianismo</i>	<i>EE</i>	<i>Ephemeris Epigraphica</i>
<i>BCPMHAL</i>	<i>Boletín de la Comisión provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Lugo</i>	<i>FE</i>	<i>Ficheiro Epigráfico</i>
<i>BCPMHAO</i>	<i>Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense</i>	<i>HAE</i>	<i>Hispania Antiqua Epigraphica</i> (suplemento do AEA)
<i>BIEA</i>	<i>Boletín del Instituto de Estudios Asturianos</i>	<i>HEp</i>	<i>Hispania Epigraphica</i>
<i>BMPL</i>	<i>Boletín do Museo Provincial de Lugo</i>	<i>JRS</i>	<i>Journal of Roman Studies</i>
<i>Bol. Aur.</i>	<i>Boletín Auriense</i>	<i>MHA</i>	<i>Memorias de Historia Antigua</i>
<i>BRAG</i>	<i>Boletín de la Real Academia Gallega</i>	<i>OAP</i>	<i>O Arqueólogo Português</i>
		<i>ZPE</i>	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

BIBLIOGRAFÍA

- AA.VV. 1847. *Portugaliae Monumenta Historica: diplomata et chartae*. Lisboa.
- AA.VV. 1856. *Portugaliae Monumenta Historica: leges et consuetudines*. Lisboa.
- AA.VV. 1887. *Portugaliae Monumenta Historica: inquisitiones*. Lisboa.
- AA.VV. 1929. *Vimaranis Monumenta Historica: a saeculo nono post Christum usque ad vicesimum*, vol. II, Guimarães: António Luís da Silva Dantas, 1929.
- AA.VV. 1948. *Crónica del III Congreso Arqueológico del Sudeste Español*. Cartagena.
- AA.VV. 1955. *III Congreso Nacional de Arqueología (Galicia, 1953)*. Zaragoza.
- Dekkers, E., Gaar, A. 1995. *Clavis Patrum Latinorum*. Steenbrugis.
- AA.VV. 1958. *Documentos Medievais Portugueses: documentos régios*, vol. I. Lisboa.
- AA.VV. 1961-1962. *Homenaje al profesor Cayetano de Mergelina*. Murcia.
- AA.VV. 1971. *Hommage à Jean Hyppolite*. Paris.
- AA.VV. 1975. *Actas de las I jornadas de metodología aplicada de las ciencias históricas*, vol. I. Santiago de Compostela.
- AA.VV. 1976a. *La romanización en Galicia*. A Coruña.
- AA.VV. 1976b. *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*. Paris-Bucarest.
- AA.VV. 1977a. *Actas del coloquio internacional sobre el Bimilenario de Lugo*. Lugo.
- AA.VV. 1977b. *Conflictos y estructuras sociales en la Hispania Antigua*. Madrid.
- AA.VV. 1980. *Actas do Seminário de Arqueologia do Noroeste Peninsular*, vol. III. Guimarães.
- AA.VV. 1983. *Indigenismo y romanización en el conventus Asturum*. Oviedo.
- AA.VV. 1984 (1976). *Los gallegos*. Madrid.
- AA.VV. 1989. *Actas do I Colóquio Arqueológico de Viseu*. Viseu.
- AA.VV. 1990a. *I Congreso Historia Zamora*, vol. II. Zamora.
- AA.VV. 1990b. *Simpósio sobre la red viaria en la Hispania romana*. Zaragoza.
- AA.VV. 1991a. *Concilio III de Toledo: XIV centenario (589-1989)*. Toledo.
- AA.VV. 1991b. *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*, Tarragona.
- AA.VV. 1992a. *I Jornadas de Arqueología de Talavera de la Reina y sus tierras (Talavera 1990)*. Toledo.
- AA.VV. 1992b. *Actas I Congreso de Historia de Salamanca*, vol. I. Salamanca.
- AA.VV. 1992c. *Actas do I Congreso Internacional da Cultura Galega*. Santiago de Compostela.
- AA.VV. 1994a. *Religion et anthropologie de l'esclavage et des formes de dépendance*. Besançon.
- AA.VV. 1994b. *I Encuentro Peninsular de Numismática Antigua*, Madrid, 199-206.
- AA.VV. 1996. *De Ulises a Viriato: o primeiro milénio a.C.* Lisboa.
- AA.VV. 1997a. *Galicia castrexa e romana*. Santiago de Compostela.
- AA.VV. 1997b. *Historia Xeral de Galicia*. Vigo.
- AA.VV. 1997c. *Actas do III Congreso de historia da antropoloxía e antropoloxía aplicada: Pontevedra, 14-16 de novembro 1996*. Santiago de Compostela.
- AA.VV. 1998a. *Historia da arte galega*, t. I. Vigo.
- AA.VV. 1998b. *Estudios das terras del Navia-Eo*. Oviedo.
- AA.VV. 1998c. *IV Congresso Nacional de Numismática*. Lisboa.
- AA.VV. 2000. *El legado cultural de la Iglesia mindoniense*. A Coruña.
- AA.VV. 2001a. *Celtas y Vettones*. Ávila.
- AA.VV. 2001b. *Saxa scripta: actas do III Simpósio Ibero-Itálico de Epigrafia Rupestre*. Viseu.
- AA.VV. 2005. *Popoli e Potere nel Mondo Antico*. Pisa.
- AA.VV. 2007. *Pasado y presente de los estudios celtas*. Ortigueira.
- AA.VV. 2010. *Patrimonio Cultural y Territorio en el Valle del Duero (actas del coloquio internacional: Zamora, 28, 29 y 30 de marzo de 2007)*. Sen lugar de edición.
- AA.VV. 2013. *Los lugares de la Historia*. Salamanca.
- AA.VV. 2015. *Lusitanos e romanos no Nordeste da Lusitania: actas das II Jornadas de Património da Beira Interior*. Guarda: Centro de Estudos Ibéricos.
- Abásolo, J. A. 1974. *Epigrafía romana de la región de Lara de los Infantes*. Burgos.
- Acuña Castroviejo, F., Alles León, M. J. 2001-2002. "Nuevas aportaciones a los mosaicos romanos de Galicia". *Anales de prehistoria y arqueología*, 17-18: 365-374.
- Acuña Piñeiro, A., Pérez Losada, F., Paz Lobeiras, R. M. 1998. "Aproximación arqueológica ó Tude romano: escavacións na rúa Loureiros". *OCNH*, pp. 839-896.
- Aja Sánchez, J. R. 1998. "Innovaciones bajo-imperiales en el modelo de urbs: el obispo cristiano y su influjo en la organización urbana". *OCNH*, pp. 1367-1374.
- Alarcão, J. 1973. *Portugal Romano*. Lisboa.
- Alarcão, J. 1989a. "Geografía política e religiosa da civitas de Viseu" (AA.VV., 1989: 305-314).
- Alarcão, J. 1990a. *Portugal das origens à romanização*. Lisboa: Estampa.
- Alarcão, J. 1995-1996. "As civitates do norte de Portugal". *Cadernos de Arqueologia* (Universidade do Minho), 12-13: 25-30.
- Alarcão, J. 1995. *O domínio romano em Portugal*. Mira-Sintra.
- Alarcão, J. 1996. "O primeiro milénio a.C." (AA.VV., 1996: 25-30).
- Alarcão, J. 1998a. "As cidades capitais do norte de Portugal na época romana". *OCNH*, pp. 429-437.
- Alarcão, J. 1998b. "Sobre os cantões proto-históricos do noroeste de Portugal", *Santo Tirso Arqueológico*, 2-3, 2ª Serie, pp. 45-50.

- Alarcão, J. 2001. "As paróquias suélicas do território actualmente português" (Villar & Fernández Álvarez, 2001: 29-59).
- Alarcão, J. 2002-2003. "A propósito de Elanæ e Laniae: problemas de etnonímia e toponímia antigas". *Revista Portuguesa de História*, 36/2: 431-443.
- Alarcão, J. 2003. "A organização social dos povos do noroeste e norte da península ibérica nas épocas pré-romana e romana". *Conimbriga*, 42: 5-115.
- Alarcão, J. 2004. "Sobre alguns problemas de etnonímia e toponímia do noroeste de Portugal" (Boullón Agrelo, 2004: 337-349).
- Alarcão, J. 2005a. "O território dos Paesuri e as suas principais povoações". *Conimbriga*, 44: 147-171.
- Alarcão, J. 2005b. "Ainda sobre a localização dos povos referidos na ponte de Alcântara" (AA.VV., *Lusitanos e romanos no Nordeste da Lusitania: actas das II Jornadas de Património da Beira Interior*. Guarda: Centro de Estudos Ibéricos, pp. 119-132).
- Alarcão, J. 2010. "Ficaria na Galiza a cidade de Celtica Flavia?". *Conimbriga*, 49: 7-14.
- Alarcão, J. 2015. "Os limites das dioceses suevas de Bracara e Portucale". *Portugalia*, 36: 35-48.
- Alarcão, J., Carvalho, P. C., Madeira, J. L., Osório, M. 2013. "O templo romano de Orjais (Covilhã) e a sua bacia de visão". *Conimbriga*, 52: 67-128.
- Alarcão, J., Étienne, R. 1976. *Fouilles de Conimbriga*, vol. II. Paris.
- Aarcos Llorach, E. 1961-1962. "Lugoni Arganticaeni" (AA.VV., 1961-1962: 31-34).
- Albertos Firmat, M. L. 1975. "Organizaciones suprafamiliares en la Hispania Antigua". *BSEAA*, 40-41: 5-66.
- Albertos Firmat, M. L. 1977. "Perduraciones indígenas en la Galicia Romana: los castros, las divinidades y las organizaciones gentilicias en la epigrafia". *Bim. Lugo*, pp. 17-27.
- Alende, S. 2012. "Los Metacios, antepasados que regresan a primera plana". *Faro de Vigo*, 21/12/2012: <https://www.farodevigo.es/portada-deza-tabeiros-montes/2012/12/21/metacios-antepasados-regresan-primera-plana/730528.html>.
- Alföldy, G. 1975. *Die römischen Inschriften von Tarraco*. Berlin.
- Alföldy, G. 1997. "Die Mysterien von Panóias (Vila Real, Portugal)". *Madriditer Mitteilungen*, 38: 176-246.
- Alföldy, G. 2000. "Spain". *CAH XI*, pp. 444-461.
- Alföldy, G. 2002. *Provincia Hispania Superior*. A Coruña.
- Alföldy, G. 2012. *Nueva historia social de Roma*. Sevilla.
- Alföldy, G., Clauss, M., Mater, M. 1995. *Corpus Inscriptionum Latinarum II: Inscriptiones Hispaniae Latinae, editio altera XIV/1*. Berlín-Nova York.
- Almeida, C. A. B. 2016. "A Callaecia meridional em tempos de Augusto". *Bim. Aug.*, pp. 112-123.
- Almeida, C. A. F. 1983. "O Castrejo sob o domínio romano: a sua transformação". *ECCHAG*, pp. 187-198.
- Almeida, C. A. F. 1984. "A casa castreja". *MHA*, 6: 35-42.
- Almeida, C. A. F. 1993. "Arqueoloxia tardorromana e xermánica do NW peninsular". *GRX*, pp. 191-200.
- Almeida, C. A. F. 2015. *Castelologia Medieval de Entre-Douro-e-Minho: desde as origens a 1220*. Tese de doutoramento inédita: Universidade do Porto.
- Almeida, C. A. F., Lopes, F. G. A. 1981. "Eja (Entre-os-Rios)". *Portugalia* 2, 1981: 131-136.
- Almeida, C. A. F., Santos, E. 1972. "O castro de Fiães". *Revista da Faculdade de letras do Porto* (série história), 2: 147-168.
- Almeida, C. A. F., Santos, E. 1973. "O castro de Fiães (ii)". *Revista da Faculdade de letras do Porto* (série história), 3: 207-214.
- Almeida, F. 1956. *Egitânia: história e arqueologia*. Lisboa: Faculdade de Letras.
- Almeida, J. M., Ferreira, F. B. 1996. "Varia epigraphica". *Revista de Guimarães*, 76: 339-358.
- Alonso del Real, C. 1972. *Esperando a los bárbaros*. Madrid.
- Alvar Ezquerro, J. 1994. "Integración social de esclavos y dependientes en la Península Ibérica a través de los cultos místicos" (AA.VV., 1994a: 275-293).
- Alvar Ezquerro, J. 1998. *Homenaje a José María Blázquez*. Sevilla.
- Álvarez Asorey, R. 2006. "Inscripción del Hotel Méndez Núñez, en la ciudad de Lugo". *Larouco*, 4: 243.
- Álvarez González, Y., López González, L. F. 2000. "La secuencia cultural del asentamiento de Laias: evolución espacial y funcional del poblado" (Jorge, 2000: 523-532).
- Álvarez González, Y., López González, L. F. 2016. "A etapa final da cultura castreja: o castro de San Cibrao de Las" (Dopico Caínzos & Villanueva Acuña, 2016: 209-230).
- Álvarez, R., Dubert García, F., Sousa Fernández, X. (eds.) 2006. *Lingua e territorio*. Santiago de Compostela.
- Álvarez, R., Martins, A. M., Monteagudo, H., Ramos, M. A. 2013. *Ao sabor do texto: estudos dedicados a Ivo Castro*. Santiago de Compostela.
- Andrade Cernadas, J. M. 2002. "La sede de Mondoñedo en los siglos XII-XV" (García Oro, 2002a: 223-254).
- Andreu Pintado, J. 2004a. *Edicto, municipium y lex: Hispania en época flavia (69-96 d.C.)*. Tudela.
- Andreu Pintado, J. 2004b. "Latinización y municipalización en el Alto Imperio: nuevas perspectivas para el estudio de la Hispania de los flavios" (Beltrán Lloris, 2004: 189-210).
- Andreu Pintado, J. 2009. "Mitos y realidades sobre la municipalización flavia en Lusitania" (Gorges & al., 2009: 495-514).
- Andreu Pintado, J., Cabrero Piquero, J., Rodá de Llanza, I. (coords.) 2009. *Hispaniae: Las provincias hispanas en el mundo romano*. Tarragona.
- Anónimo. 1862. *Estado general de los Arciprestazgos y*

- Parroquias de que actualmente se compone la diócesis de Astorga, con expresión de los Barrios, número de Vecinos y almas de que constan, clasificación, dotaciones de los párrocos, de los Coadjutores y del culto, provisión, nota de si tienen o no casa rectoral, demarcación civil, y dirección del correo.* Madrid. Dixitalizado pola Biblioteca Digital de Castilla y León: <http://bibliotecadigital.jcyl.es/i18n/consulta/registro.cmd?id=13399>.
- Anónimo. 2019. “Arqueólogos da Universidade identifican o Forum dos Bibalos no xacemento de A Cerca-Muro de Búbal”. *DUVI Ourense*, 13/12/2019: <https://www.uvigo.gal/universidade/comunicacion/duvi/arqueologos-universidade-identifican-forum-bibalos-xacemento-cerca-muro-bubal>.
- Anónimo. 2020. “Hallan la que podría ser la primera estatua romana de cuerpo entero en Lugo”. *La Voz de Galicia*, 08/02/2020: <https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/lugo/lugo/2020/02/07/hallan-primer-estatua-romana-cuerpo-entero-lugo/00031581112178136156615.htm>.
- Anthony, D. W. 2007. *The Horse, the Wheel, and Language: how Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes shaped the Modern World*. Princeton-Oxford.
- Araujo, I. A. 1999. “Vestio Loniéco e os Argonautas”. *Revista de Guimarães*, vol. especial 1: 223-261.
- Arbabe, E. 2013. *Du peuple à la cité: vie politique et institutions en Gaule Chevelue depuis l'indépendance jusqu'à la fin des Julio-Claudiens*. Tese de doutoramento inédita: Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne.
- Ares Vázquez, N. 1978. “El antiguo condado de Chamoso”. *El Progreso*, 21/05/1978.
- Ares Vázquez, N. 1992. “Os cóporos do castro Cercio e os susarros indixenas en dúas inscricións”. *Lucensia*, 5: 59-74.
- Ares Vázquez, N. 1998. “Toponimia do concello do Páramo”. *Lucensia*, 16: 95-110.
- Ares Vázquez, N. 2007. “Toponimia do concello do Corgo”. *Lucensia*, 34/17: 37-62.
- Arévalo, F. 1850. *Patrologiae cursus completus*, t. LXXXII. París.
- Argote, H. C. 1734. *Memorias para a historia ecclesiastica do arcebispado de Braga primaz das Hespanhas*, t. II. Lisboa.
- Argote, H. C. 1738. *De antiquitatibus conventus Bracaraugustani*, vol. IV. Lisboa.
- Arias Abellán, C. 2006. *Latin vulgaire-latin tardif: VII actes du VIIe colloque international sur le latin vulgaire et tardif*. Sevilla.
- Arias Vilas, F. 1992. *A romanización en Galicia*, Vigo.
- Arias Vilas, F. 1997. “A transición do mundo galaico-romano ó reino dos suevos”. *GCR*, pp. 289-297.
- Arias Vilas, F. 1998. “Lucus Augusti e o río Miño: as termas e o seu contorno”. *OCNH*, pp. 1209-1223.
- Arias Vilas, F., Le Roux, P. Tranoy, A. 1979. *Inscriptions romaines de la province de Lugo*. París.
- Ariño Gil, E., Díaz Martínez, P. C. 2014. “La frontera suevo-visigoda: ensayo de lectura de un territorio en disputa” (Catalán & al., 2014: 179-190).
- Armada, X.-L., Alonso, V., Carrasco García, P., Costa Casais, M., Güimil Fariña, A., Mañana Borrazás, P., Otero Vilarinho, C. 2015. “El yacimiento de Santa Comba (Covas, Ferrol): investigaciones arqueológicas en un enclave de la ruta marítima atlántica”. *Gallaecia*, 34: 83-124.
- Armistead, S. G. 1975. “Cuatro nuevas inscripciones romanas de Coria (Cáceres)”. *AEA*, 48: 173-179.
- Arnau Basteiro, E. 1988. “La ecuación toponímica Paelontium/Beloncio: asentamientos fortificados en Piloña, Asturias”. *Memorias de historia antigua*, 9: 137-152.
- Assunção, A., Encarnação, J., Guerra, A. 2009. “Duas aras votivas romanas em Alcains”. *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 12/2: 177-189.
- Auby, J.-B., Auby, J.-F. 1990. *Droit des collectivités locales*. París.
- Ayán Vila, X. 2011. *Casa, familia y comunidad en la Edad del Hierro del NW*. Tese de doutoramento inédita: Universidade de Santiago de Compostela.
- Ayán Vila, X. 2012. “A idade do ferro na Galiza”. *Grial*, 195: 129-142.
- Azevedo, R. P. 1940. *Documentos medievais portugueses: documentos particulares*. Lisboa.
- Azevedo, R. P., Costa, A. J. 1980. *Documentos medievais portugueses: documentos particulares*. Lisboa.
- Baccolini, S. 2007. *Le forme istituzionali (praefectus gentis, princeps gentis, praefectus nationis) nell'ambito del controllo politico militare delle popolazioni indigene non romanizzate*. Tese de doutoramento inédita: Università degli studi di Parma.
- Bajo Álvarez, F. 1990. *Constantino y sus sucesores: la cnversión del Imperio*. Madrid.
- Balandier, G. 1969. *Antropología política*. Barcelona.
- Balboa de Paz, J. A. 2001. “El bronce de Bembibre: algunos problemas de suscita”. *Argutorio*, 7: 20-24.
- Balboa Salgado, A. 1996. *Gallaecia nas fontes clásicas*. Santiago de Compostela.
- Baliñas Pérez, C. 1992. *Do mito á realidade: a definición social e territorial de Galicia na Alta Idade Media (séculos VIII e IX)*. Santiago de Compostela.
- Baliñas Pérez, C. 1998. *Gallegos del año mil*. A Coruña.
- Baliñas Pérez, C. 2006. “Terra, tempo e xente: as orixes altomedievais da comarcalización de Galicia” (Álvarez & al., 2006: 97-99).
- Baños Rodríguez, J. M. 1994. *Corpus de inscripciones romanas de Galicia*, t. II. Santiago de Compostela.
- Barba Seara, C. H., Pérez López, D. 2016. “O castro de Arnea e a súa evolución na cultura castrexa: intervencións arqueolóxicas 2011 a 2014”. *Bol. Aur.*, 46: 59-102.
- Barbero, A. & Vigil, M. 1965. “Sobre los orígenes sociales de la Reconquista: cántabros y vascones desde fines del Imperio Romano hasta la invasión musulmana”. *BRAH*, 156/2: 271-339.
- Barbero, A., Vigil, M. 1986. *La formación del*

- feudalismo en la Península Ibérica*. Barcelona.
- Barral i Altet, X. 1976. "A propósito de un tesoro de monedas visigodas hallado en La Hermida (Santander) en 1910". *Numisma*, 138-143: 219-223.
- Barrau-Dihigo, L. 1903. "Notes et documents sur l'histoire du royaume de Leon (i): chartes royales léonaises". *Revue hispanique*, 10: 349-454.
- Barrau-Dihigo, L. 1989 (1921). *Historia política del reino asturiano (718-910)*. Gijón.
- Barreiro Barral, J. 1989. *Historia de Porto do Son y su distrito*. A Coruña.
- Barreiro Fernández, X. R., 1984 (1976): "Historia Política" (AA.VV., 1984 [1976]: 95-148).
- Barreiro Somoza, J. 1987. *El señorío de la Iglesia de Santiago de Compostela (siglos IX-XIII)*. A Coruña.
- Barret-Kriegel, B. 1973. "Histoire et politique, ou l'histoire science des effets". *Annales: économies, sociétés, civilisations*, 28/6: 1437-1462.
- Barroca, M. J. 1999. *Carlos Alberto Ferreira de Almeida in memoriam*, vol. I. Porto.
- Barroca, M. J. 2004. "Fortificações e povoamento no norte de Portugal (séc. IX a XI)". *Portugalia*, 25: 181-203.
- Barroca, M. J. 2015. "Fortificações e Povoamento no Norte de Portugal (séc. IX a XI)". *Portugália*, 25: 181-203.
- Barroso Cabrera, R., Carrobes Santos, J., Morín de Pablos, J. 2013. "¿Váscones o Wascónes? Acerca del Ducado de Cantabria y la fundación de ciudades en el norte peninsular en época visigoda". *E-Spania*, 16: s/p.
- Barroso Cabrera, R., Morín de Pablos, J., Sánchez Ramos, I. 2015. "Gallaecia Gothica: de la conspiración del Dux Argimundus (589/590 d.C.) a la integración en el Reino visigodo de Toledo", *Idanha-a-Velha*, 1: 1-156.
- Bascuas, E. 2006. *Estudios de hidronimia paleoeuropea gallega*. Sada.
- Bascuas, E. 2007. "Aquis Ocerensis, diosa Ocaera, monte Ugeres y o Gerês: ¿*oger- o *uger-?". *Palaeohispanica*, 7: 43-54.
- Bascuas, E. 2011. "VGE REBE TRASANCI: nueva lectura de la inscripción de Santa Comba de Covas (Ferrol, Coruña)". *Palaeohispanica*, 11: 41-66.
- Bejarano, V. 1987. *Fontes Hispaniae Antiquae*, vol. VII. Barcelona.
- Belo, A. R. "Nótulas sobre cinco marcos miliários da via militar romana Mérida-Viseu-Braga, encontrados nas proximidades da torre Cetum Cellae, de Belmonte". *Revista de Guimarães*, 70: 40-44.
- Beltrán Lloris, F. 1975-1976. "Aportaciones a la epigrafía y arqueología romana de Cáceres". *Caesaraugusta*, 39-40: 20-23.
- Beltrán Lloris, F. 1978. "Los magistrados municipales en Hispania". *Numisma*, 150-155: 169-212.
- Beltrán Lloris, F. 1988. "Un espejismo historiográfico: las organizaciones gentilicias hispanas" (Pereira Menaut, 1988b: 197-237).
- Beltrán Lloris, F. 2004. *Antiqua Iuniora: en torno al Mediterráneo en la Antigüedad*. Zaragoza.
- Beltrán Lloris, F. 2007. "Locorum Nuda Nomina? La estructura de la descripción pliniana de Hispania" (Cruz Andreotti & al., 2007: 115-160).
- Beltrán Ortega, A., Ruiz del Árbol, M., Sastre, I. 2015. "Territorios imperiales en el occidente de la Península Ibérica: una visión desde el estudio del paisaje" (Beltrán & al., 2015: 607-621).
- Beltrán Torreira, F. M. 1991. "El conflicto por la primacía eclesiástica de la Cartaginense y el III Concilio de Toledo" (AA.VV., 1991a: 53-60).
- Beltrán Villagrasa, P. 1915-1916. "Las monedas visigodas acuñadas en la Suevia española: diócesis de Iria, Lucus, Aureense, Tude y Asturica". *BCPMHA*, 5/101-106: 81-89; 97-104; 113-120; 129-135; 145-152; 161-174.
- Beltrán Villagrasa, P. 1948. "Rectificaciones y falsificaciones en las monedas visigodas" (AA.VV., 1948: 385-449).
- Beltrán Villagrasa, P. 1955. "Problemas que plantean las monedas de la época hispano-goda y resolución de algunos de ellos" (AA.VV., 1955: 205-212).
- Beltrán Villagrasa, P. 1960. "Interpretaciones de algunas monedas suevas". *Nummus*, 6: 81-90.
- Beltrán, A., Sastre, I., Valdés, M. 2015. *Los espacios de la esclavitud y la dependencia desde la antigüedad: homenaje a Domingo Plácido*. Toulouse.
- Bénabou, M. 1976. *La résistance africaine à la romanisation*. París.
- Bendala Galán, M., Fernández Ochoa, C., Durán Cabello, R. M., Morillo Cerdán, A. 2005. *La arqueología clásica peninsular ante el tercer milenio en el centenario de A. García y Bellido*. Madrid.
- Beramendi, J. G. 1999. *La historia política: algunos conceptos básicos*. Santiago de Compostela.
- Beramendi, J. G. 2007. *De provincia a nación: historia do galeguismo político*. Vigo.
- Beramendi, J. G. 2016. *Historia mínima de Galicia*. Madrid-México.
- Bermejo Barrera, J. C. 1978. *La sociedad en la Galicia castreña*, Santiago de Compostela.
- Bermejo Barrera, J. C. 1982. *Galicia y los griegos: ensayo de historiografía*. Santiago de Compostela.
- Bermejo Barrera, J. C. 1983. "Etnografía castreña e historiografía clásica" (*ECCHAG*, pp. 129-146).
- Bermúdez Beloso, M. 2017. *O espazo do occidente peninsular e a súa organización territorial (ca. 700-ca. 1250)*. Tese de doutoramento inédita: Universidade de Santiago de compostela.
- Bermúdez Beloso, M. 2019. "Presares: comitatum, commissio, territorio? Dimensión documental e espacial dun topónimo abandonado". *CEG*, 66/132: 77-105.
- Berrendoner, C. 2003. "L'Étrurie Septentrionale entre la conquête et Auguste: des cités sans magistrats?". *ELF*, pp. 149-170.
- Besga Marroquín, A. 1997. "Sobre la credibilidad del pasaje IV, 33 de la llamada Crónica de Fredegario". *Letras de Deusto*, 27/77: pp. 9-38.
- Besga Marroquín, A. 2003. "Consideraciones sobre el fin del Reino Visigodo de Toledo". *Letras de Deusto*, 33/98: pp. 9-34.
- Bettencourt, A. M. S., Sanches, M. J. 1998. "Algumas

- questões sobre a Idade do Bronze do Norte de Portugal” (Fábregas Valcarce, 1998: 13-46).
- Biarez, S. 1989. *Le pouvoir local*. Paris.
- Bispham, E. 2008. *From Asculum to Actium: the municipalization of Italy from the Social War to Augustus*. Oxford.
- Blanco Sanmartín, P., López Carreira, A. 1998. “Antigüidade tardia e xermanización (AA.VV., 1998a: 401-416).
- Blázquez Martínez, J. M. 1967. “Posible origen africano del cristianismo español”. *AEA*, 40/115/116: 30-50.
- Blázquez Martínez, J. M. 1985. “¿Romanización o asimilación?” (Melena, 1985: 565-586).
- Blázquez Martínez, J. M. 2001. “La religión celta en Hispania” (AA.VV., 2001a: 171-182).
- Blöck, L., Lauber, J., Tränkle, F. 2016. “Principes Sueborum: der Neufund einer römischen Grabinschrift aus Offenburg-Bühl (Ortenaukreis)”. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 44: 497-574.
- Bodelón, S. 1989. *Literatura latina de la Edad Media en España*. Madrid.
- Bogaers, J. E. 1979. “King Cogidubnus in Chichester: Another Reading of RIB 91”. *Britannia*, 10: 243-254.
- Bois, G. 1991. *La revolución del año mil*. Barcelona.
- Bonneville, J.-N., Dardaine, S., Le Roux, P., Belo V. 1988. *L'épigraphie: les inscriptions romaines de Baelo Claudia*. Madrid.
- Bonte, P., Izard, M., 2005 [1991]. *Diccionario Akal de etnología y antropología*. Madrid.
- Bosch Gimpera, P. 1932. *Etnología de la Península Ibérica*. Barcelona.
- Botto, M. M. D. 1986. “Inscrição rupestre de Penela da Beira”. *FE* 16, 72.
- Boullón Agrelo, A. I. 2004. *Novi te ex nomine: estudos filolóxicos ofrecidos ao Prof. Dr. Dieter Kremer. A Coruña*.
- Bouza Brey, F. 1942. “La ceca suevovisigoda de Laurencio”. *AEA*, 49: 359-363.
- Bouza Brey, F. 1970. “El Estado suevo en Galicia y su organización interna”, *Grial* 8/27: 29-39.
- Bouza Brey, F., D'Ors, A. 1949. *Inscripciones romanas de Galicia*, t. I. Santiago de Compostela.
- Bowman, A. K., Champlin, E., Lintott, A. 1996. *The Cambridge Ancient History*, vol. X. Cambridge.
- Bowman, A. K., Garnsey, P., Cameron, A. 2005. *The Cambridge Ancient History*, vol. XII. Cambridge.
- Bowman, K., Garnsey, P., Rathbone, D. 2000. *The Cambridge Ancient History*, vol. IX, Cambridge.
- Brañas Abad, R. 1995. *Organizacións xentilizas na Hispania indoeuropea: o C invertido*. Tese de licenciatura inédita: Universidade de Santiago de Compostela.
- Brañas Abad, R. 1999. *Deuses, heroes e lugares sagrados na cultura castrexa*. Tese de doutoramento inédita: Universidade de Santiago de Compostela.
- Brañas Abad, R. 2004. “A sociedade castrexa a través da epigrafía”, *CEG*, 51/117: 155-205.
- Brañas Abad, R. 2007. “Entre mitos, ritos y santuarios: los dioses galaico-lusitanos”. *PGC*, pp. 377-444.
- Brañas Abad, R., González García, F. J., Parcero Oubiña, C., 2007. “Apéndice: los pueblos de la Galicia celta”. *PGC*, pp. 533-545.
- Branco, 1999. M. J. V. 1999. “St. Martin of Braga, the Sueves and Gallaecia” (Ferreiro, 1999: 63-98).
- Bravo Bosch, M. J. 2009. “Latium maius versus Latium minus en la Hispania flavia”. *AFDUDC*, 13: 39-56.
- Bravo Castañeda, G. 1990. “Hagiografía y método propográfico: a propósito de las Acta Martyrum”. *Antig. Crist.*, 7: 151-157.
- Bravo Castañeda, G. 1991. *Diocleciano y las reformas administrativas del Imperio*. Madrid.
- Bravo Castañeda, G. 2007. “¿Revolución en la antigüedad tardía? Un problema historiográfico”. *Gerión*, 25 (extra 1): pp. 481-487.
- Brown, P. 1976 [1971]. *The World of Late Antiquity: from Marcus Aurelius to Muhammad*. Londres.
- Brunckhorst, H. 2004. *Introducción a la historia de las ideas políticas*. Madrid.
- Búa, C. 1999. “Hipótesis para algunas inscripciones rupestres del occidente peninsular” (Villar & Beltrán, 1999: 309-327).
- Búa, C. 2003. “Cosus: un exemplo de epigrafía e relixión”. *Bol. Aur.*, 33: 147-184.
- Burchell, G., Gordon, C., Miller, P. (eds.) 1991. *The Foucault Effect: studies in governmentality*. Chicago.
- Caamaño Gesto, J. M. 1995-1996. “El trazado de la vía 18 del Itinerario de Antonino en Galicia”. *Cadernos de Arqueología (Universidade do Minho)*, 12-13: 45-88.
- Caamaño Gesto, J. M. 2003. *A Galicia romana*, vol. I. A Coruña.
- Caamaño Gesto, J. M. 2009. *La Vía Nova (18 Itinerario Antonino) en su tramo galaico*. Viveiro.
- Cabral, A. A. D. 1963. *História da cidade de Calábria*. Porto.
- Cabral, J. M. P., Metcalf, D. M. 1997. *A moeda sueva: Suevic coinage*. Porto.
- Cal Pardo, E. 2005 [1999]. *Colección diplomática medieval do Arquivo da Catedral de Mondoñedo: transcripción íntegra dos documentos*. Santiago de Compostela.
- Calderón Medina, I. 2017. “Reyes, nobles y frontera: entre la violencia y el parentesco en el espacio fronterizo galaico portugués (siglos XII-XIII)”. *CEG*, 64/130: 91-117.
- Calo Lourido, F. 1993. *A cultura castrexa*. Vigo.
- Calo Lourido, F. 1994. *A plástica da cultura castrexa galego-portuguesa*. A Coruña.
- Calo Lourido, F. 1997a. “A síntese: o galaico-romano”, *FDG*, vol. I, pp. 193-212.
- Calo Lourido, F. 1997b. “Prehistoria e Idade Antiga” (AA.VV., 1997b: 1-91).
- Calo Lourido, F. 2005. “O castro: de aldea autárquica á cidade desenvolvida”. *Cadernos do Museu (Museu Municipal de Penafiel)*, 11: 91-106.
- Calo Lourido, F. 2007. “Xesús Taboada Chivite, lindeiros e plástica da cultura castrexa”. *Bol. Aur.*, 37: 109-152.
- Calo Lourido, F. 2010. *Os celtas: unha (re)visión dende Galicia*. Vigo.

- Calo Lourido, F. 2016. "O urbanismo dos castros meridionais en época de Augusto", *Bim. Aug.*, pp. 96-111.
- Calzado Sobrino, M. P. 2016. *Tumbo Menor de León (siglo XIII): estudio histórico, codicológico, diplomático y edición*. Cuenca.
- Cameron, A. 2012. *The Mediterranean World in Late Antiquity: AD 375-700*. London-New York.
- Cameron, A., Garnsey, P. 1998. *The Cambridge Ancient History*, vol. XIII. Cambridge.
- Cameron, A., Ward-Perkins, B., Whitby, M. 2007. *The Cambridge Ancient History*, vol. XIV. Cambridge.
- Campelo, J. 1963. "Origen de la potestad episcopal de orden y de jurisdicción". *Semana Española de Teología*, 22: s/p.
- Campomanes Alvarado, E. 1998. "Nuevas perspectivas sobre el recinto amurallado romano de León". *OCNH*, pp. 1057-1076.
- Camps, G. 1984. "Rex gentium Maurorum et Romanorum: recherches sur les royaumes de Maurétanie des VIe et VIIe siècles". *Antiquités africaines*, 20: 183-218.
- Canal Sánchez-Pagín, J. M. 1987. "Los rucones: un pueblo vasco-navarro". *Príncipe de Viana* (anejo), 7: 349-362.
- Candelas Colodrón, C. 2001. "Plebs y aristocracia en el cronicón de Hidacio: la organización política hispanorromana en el siglo V", *Polis*, 13: 129-139.
- Candelas Colodrón, C. 2002. "Hidacio, ¿obispo de Chaves? Iglesia, territorio y poder en el siglo V". *Gallaecia*, 21: 287-294.
- Candelas Colodrón, C. 2004. *Análisis de la figura de Hidacio de Chaves a través de los condicionantes socioeconómicos, políticos y culturales de la Gallaecia del siglo V: el Cronicón*. Tese de doutoramento inédita: Universidade da Coruña.
- Canto, A. M. 1990. "La Tabula Lougeiorum. Un documento a debate". *Cuadernos de prehistoria y arqueología*, 17: 267-276.
- Canto, A. M. 1997. *Epigrafía romana de la Beturia celtica*. Madrid.
- Canto, A. M. 1999. "Una nueva imagen de Ptolomeo: hipótesis de ubicación de ciudades vasconas" (Villar & Beltrán, 1999: 339-358).
- Canto García, A., Martín Escudero, F., Vico Monteoliva, J. 2002. *Catálogo del gabinete de antigüedades*. Madrid.
- Cañizares, B. 2007. "Concilios Lucenses". *Lucensia*, 34: 173-190.
- Capalvo Liesa, A. 1986. "El léxico pliniano sobre Hispania: etnonimia y designación de asentamientos urbanos". *Caesaraugusta*, 63: 49-67.
- Carbajal Sobral, J. 1999. *Los concilios de Braga en los siglos VI y VII, reflejo de la vida en la Gallaecia de la época*. Porriño.
- Carballo Carballo, F. 1995. *A Igrexa galega*. Vigo.
- Carcopino, J. 1940. "La fin du Maroc Romain". *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École Française de Rome*, 51/1: 349-448.
- Cardelle de Harman, C. 1994. "El supuesto concilio de Toledo del año 447". *Euphrosyne*, 22: 207-214.
- Cardelle de Hartmann, C. 1998. "El priscilianismo tras Prisciliano, ¿un movimiento galaico?". *Habis*, 29: 269-290.
- Cardoso, J. R. 1940. *Subsidios para a história regional da Beira Baixa*, vol. I. Castelo Branco.
- Cardozo, M. J. 1972. *Catálogo do Museu Martins Sarmiento: secção de epigrafia latina e de escultura antiga*. Guimarães.
- Carneiro, S. 2005. "Novos contributos para a epigrafia de Aquae Flaviae: achados fortuitos 1999-2005". *Aquae Flaviae*, 33: 102-105.
- Caro Baroja, J. 1976. *Los pueblos de España*, vol. I. Madrid.
- Carrero Santamaría, E. 2002. "De la catedral medieval de Ourense y sus inmediaciones: nuevas hipótesis sobre viejas teorías". *Porta da aira*, 9: 9-30.
- Carrié, J.-L. 2005. "Developments in provincial and local administration". *CAH XII*, pp. 269-312.
- Carriedo Tejedo, M. 2013. "La capitulación de la Gallaecia visigoda: ¿11 de noviembre de 714?". *Diversarum rerum*, 8: 337-360.
- Carvalho, P. C. 2005. "Identificação e representação espacial das capitais de civitates da Beira Interior" (AA.VV, 2005a: 155-169).
- Carvalho, P. C. 2006. *Cova da Beira: ocupação e exploração do território na época romana*. Tese de doutoramento inédita: Universidade de Coimbra.
- Carvalho, P. C. 2010. "A caminho do Douro na época romana: da capital da ciuitas Igaeditanorum aos territoria dos Lancienses, Araui, Meidubrigenses e Cobelci" (Cubas Martín & al., 2010: 125-138).
- Carvalho, P. C. 2011. "Pela Beira Interior no século I d.C.: das capitais de ciuitates aos uici entre o Pómsul e a Estrela" (Rodrigues & al., 2011: 317-334).
- Carvalho, P. M. S. 1989. *Roteiro Arqueológico do concelho de Penedono*. Penedono.
- Castillo López, A. 1930. "El castillo de Litoria". *BRAG*, 228: 277-287.
- Castro Caridad, E. M. 1999. "Aspectos literarios y jurídicos en las Leges Wisigothorum". *Minerva*, 13: 127-139.
- Castro, M., Martínez Sueiro, M. 1923. *Documentos del Archivo de la Catedral de Orense*. Ourense.
- Catalán, R., Fuentes, P., Sastre, J. C. (eds.) 2014. *Las fortificaciones en la Tardoantigüedad: élites y articulación del territorio*. Madrid.
- Cavada Nieto, M. M. 1992. "Monedas romanas de ceca hispana halladas en Galicia". *Gallaecia*, 13: 97-111.
- Cavero Domínguez, G., Martín López, M. E. 1999. *Colección diplomática de la catedral de Astorga*, vol. I. León.
- Cebellac-Gervasoni, M., Lamoine, L. 2003. *Les élites et leurs facettes: les élites locales dans le monde hellénistique et romain*. Roma-Clermont-Ferrand.
- Cebreiro Ares, F. 2012a. "Dificultades que plantea el estudio de la historia monetaria sueva (Cebreiro Ares, 2012b: 31-63).
- Cebreiro Ares, F., 2012b. *Introducción a la historia monetaria de Galicia (s. II a.C.-XVII d.C.)*. A Coruña.
- Celis Sánchez, J. 1990. "Apuntes para el estudio de la secuencia ocupacionl de La Dehesa de Morales,

- Fuentes de Ropel (Zamora)” (AA.VV., 1990a: 467-495).
- Celis Sánchez, J., Gutiérrez González, M. J., Liz Guiral, J. 2002. “Nuevos datos y aportaciones a la secuencia cultural de la ciudad de Lancia (Villasabariego, León, España)”. *Zephyrus*, 55: 257-282.
- Celli, P. 2000. “Lugdunum en territoire Ségusiave: les limites occidentales de la colonie retrouvées?”. *Revue archéologique du Centre de la France*, 39: 235-243.
- Cerón Grajales, R., Leal Sánchez, J. E. 2006. “Poder político y derecho en la teoría marxista: un enfoque crítico-estructuralista” (Cienfuegos Salgado & Macías Vázquez, 2006: 45-48).
- Chamoso Lamas, M. 1975. “Avance informativo sobre las excavaciones arqueológicas realizadas en Bretoña (Lugo) durante las campañas de 1970 y 1971”. *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 4: 268-271.
- Chao Espina, E. 1980. “Encol ós pobos da Antigüidade na bisbarra de Viveiro”. *BRAG*, 360: 337-455.
- Christol, M., Demougín, S., Duval, Y. 1992. *Institutions, société et vie politique dans l'Empire romain au IVe siècle ap. J.-C.* Roma.
- Cienfuegos Salgado, D., Macías Vázquez, M. C. (coords.). 2006. *Estudios en homenaje a Marcia Muñoz de Alba Medrano: estudios de derecho público y política*. México.
- Cleto, J., Varela, J. M. 2000. “O Gabinete Municipal de Arqueologia e História de Matosinhos”. *Al-madam*, 2/9: 141-144.
- Clifford, M. 2001. *Political Genealogy after Foucault: Savage Identities*. New York-London: Routledge.
- Cocco, V. 1957. “Flumen Banduge: contributo allo studio dell'ambiente linguistico prelatino della Lusitania”. *Revista Portuguesa de Filologia*, 8: 1-38.
- Coixão, A. N. S. 1996. *Carta arqueológica do concelho de Vila Nova de Foz Côa*. Vila Nova de Foz Côa.
- Coll, N., Garcés, I. 1998. “Los últimos príncipes de Occidente: soberanos ibéricos frente a Cartagineses y Romanos”. *Saguntum*, extra 1: 437-446.
- Collingwood, R. G., Wright, R. P. 1965. *The Roman Inscriptions of Britain*, vol. I. Oxford.
- Collins, R. 2004. *Visigothic Spain: 409-711*. Malden-Oxford-Carleton.
- Collis, J. 2000. “Celtic Oppida”. 30-CS, pp. 229-239.
- Conde Parrado, P., Velázquez Soriano, I. 2005. *La filología latina mil años más: actas del IV Congreso de la Sociedad de Estudios Latinos (Medina del Campo, 22-24 de mayo de 2003)*. Burgos-Madrid.
- Conde Parrado, P., Velázquez Soriano, I. (coords.). 2009. *La filología latina: mil años más*, vol. III. Madrid-Burgos.
- Conde-Valvis Fernández, F. 1959. “Dos villas romanas de la Cibdá de Arnea, en Santa Mariña de Augas Santas”. *Revista de Guimarões* 69: 472-500.
- Cordero Ruiz, T. 2010. “Una nueva propuesta sobre los límites del ager Emeritensis durante el Imperio Romano y la Antigüedad tardía”. *Zephyrus*, 65: 149-165.
- Corell, J. 1997. *Inscripciones romanas de Valentia i el seu territori*. Valencia.
- Cornell, T. J. 1989. “Rome and Latium to 390 B.C.”. *CAH*, VII/2, pp. 243-308.
- Correa Rodríguez, J. A. 2002. “Susarros (Susarres), ceca visigoda”. *ZEP*, 138: 256-258.
- Correa Rodríguez, J. A. 2006. “El latín de las monedas visigodas” (Arias Abellán, 2006: 219-241).
- Cortés Bárcena, C. 2013. *Epigrafía en los confines de las ciudades romanas: los termini publici en Hispania, Mauritania y Numidia*. Roma.
- Cortés Gabaudan, F., Méndez Dosuna, J. V. 2010. *Dic mihi, musa, virum: homenaje al profesor Antonio López Eire*. Universidad de Salamanca.
- Cortés Vázquez, L. 1952. “Un problema de toponimia española: el nombre de Zamora”. *Zephyrus* 3: 65-74.
- Cortés y Leal, M. 1935-1936. *Diccionario geográfico-histórico de la España antigua*. Madrid.
- Cortez, F. R. 1953a. “A localização da cunhagem de Aliobrio”. *Nummus*, 3: 167-170.
- Cortez, F. R. 1953b. “A localização dos Meidubrigenses”. *Zephyrus*, 4: 503-506.
- Cosme, S. M. R. 2002. *Entre o Côa e o Águeda: povoamento nas épocas romana e alto-medieval*. Dissertação de mestrado inédita: Universidade do Porto.
- Cosmen Alonso, M. C. 1993-1994. “Noticias sobre arquitectura del siglo X en la diócesis de Astorga”, *Anales de historia del arte*, 4: 83-90.
- Costa García, J. M. 2010. *Exército e território no noroeste peninsular*. Braga.
- Costa García, J. M. 2013. *Arqueología de los asentamientos militares romanos en la Hispania altoimperial (27 a.C.-ca. 280 d.C.)*. Tese de doutoramento inédita: Universidade de Santiago de Compostela.
- Costa García, J. M., Fonte, J., Gago, M., 2019. “The reassessment of the Roman military presence in Galicia and Northern Portugal through digital tools: archaeological diversity and historical problems”. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 19/3: 17-49.
- Costa, A. 1948. *Dicionário Corographico de Portugal Continental e Insular*, vol. X. Porto.
- Costa, A. J. 1954. *O bispo D. Pedro e a organização da arquidiocese de Braga*, vol. I. Braga (1ª ed.).
- Costa, A. J. 1965-1978. *Liber fidei Sanctae Bracarensis Ecclesiae* (2 vols.). Braga.
- Costa, A. J. 1981. *Povoamento e colonização do território vimaranense nos séculos IX a XI*. Braga.
- Costa, A. J. 1997. *O bispo D. Pedro e a organização da arquidiocese de Braga*, vol. I. Braga (2ª ed.).
- Costa, A. J. 2000. *O bispo D. Pedro e a organização da arquidiocese de Braga*, vol. II. Braga (2ª ed.).
- Costa, M. 2008. *Fror na area*, 22/12/2008: <http://fromnarea.blogspot.com/2008/12/freguesias-da-terra-ch.html>.
- Costa, M. 2013. “Metacios”. *Fror na area*, 12/05/2013: <http://fromnarea.blogspot.com/search?q=S%C3%A1ez+%282003%29>.

- Crawford, M. H. 1974. *Roman Republican Coinage*. Cambridge.
- Crespo Ortiz de Zárate, S., Alonso Ávila, A. 2000. *Corpus de inscripciones romanas de la provincia de Burgos: fuentes epigráficas para la historia social de Hispania romana*. Valladolid.
- Cruz Andreotti, G., Le Roux, P., Monet, P. 2007. *La invención de una geografía de la península ibérica*, vol. II. Madrid.
- Cubas Martín, N., Hidalgo Rodríguez, Salinas de Frias, M. (eds.). *Arqueología, Patrimonio, Prehistoria e Historia Antigua de los pueblos sin pasado: ecos de la Lusitania en Arribes del Duero*. Salamanca.
- Curado, F. P. 1985. "Fragmento de ara voiva de Marialva, Meda (conventus Scallabitanus)". *FE*, 11: 46.
- Curado, F. P. 1988-1994. "A propósito de Conimbriga e Coniumbriga". *Gaya*, 6: 213-234.
- Curchin, L. A. 2008. "Los topónimos de la Galicia romana: nuevo estudio". *CEG*, 55/121: 109-136.
- Curchin, L. A. 2014a. "The end of local magistrates in the Roman Empire". *Gerión*, 32: 271-287.
- Curchin, L. A. 2014b. "The role of civic leaders in Late Antique Hispania". *Studia historica* (historia antigua), 32: 281-304.
- Curchin, L. A. 2015. "Magistri or magistratus? A problem in Hispano-Latin epigraphy". *Veleia*, 32: 159-176.
- Curchin, L. A. 2018. "Curials and local government in Visigothic Hispania". *Antiquité tardive*, 26: 225-240.
- Currás Refojos, B. X., 2014. *Transformaciones sociales y territoriales en el Baixo Miño entre la Edad del Hierro y la integración en el Imperio Romano*. Tese de doutoramento inédita: Universidade de Santiago de Compostela.
- Currás Refojos, B. X., Sastre Prats, I., Orejas Saco del Valle, A., 2016. "Del castro a la civitas: dominación y resistencia en el noroeste hispano". *Bim. Aug.*, pp. 124-135.
- D'Emilio, J. 1996. "Los documentos medievales como fuentes para el estudio de las parroquias e iglesias gallegas: el distrito de Monte de Meda (Lugo)". *CEG*, 43/108: 37-95.
- David, P. 1947a. *Études historiques sur la Galice et le Portugal du VIe au XIIe siècle*. Lisboa-París.
- David, P. 1947b. *La métropole ecclésiastique de Galice du VIIIe au XIe siècle*. Coimbra.
- Delehaye, H. 1923. "Les actes de S. Marcel, le centurion". *Analecta Bollandiana*, 41: 257-287.
- Delgado Borrajo, M., Grande Rodríguez, M. 2009. "La Gallaecia antigua: diversidad, paisaje rural, estructura social y poblamiento". *Herakleion*, 2: 61-92.
- Dessau, H. 1892-1916. *Inscriptiones Latinae Selectae*. Berlín.
- Detlefsen, D. 1873. "Die Geographie der tarraconensischen Provinz bei Plinius (Plin. nat. hist. 3, 18-30/76-79; 4, 110-112)". *Philologus*, 32: 600-668.
- Dias, L. A. T. 1997. *Tongobriga*. Lisboa.
- Dias, L. A. T. 1998. "Tongobriga". *OCNH*, pp. 751-777.
- Dias, M. M. A. 1990-1992. "Nota sobre uma ara funerária de Rubiães, Paredes de Coura (Viana do Castelo) do Museu Nacional de Arqueologia (E-5208)". *OAP*, 8-10: 299-307.
- Dias, M. M. A., Gaspar, C. I. S. 2006. *Catálogo das inscrições paleocrístãs do território português*. Lisboa.
- Díaz Álvarez, I., Garín García, A. 1998. "Bergidum". *OCNH*, pp. 1125-1150.
- Díaz Martínez, P. C. 1997. "Gallaecia, de reino suevo a provincia visigoda". *FDG*, vol. I, pp. 253-287.
- Díaz Martínez, P. C. 1998. "El Parrochiale Suevum: organización eclesiástica, poder político y poblamiento en Gallaecia tardoantigua" (Alvar, 1998, vol. VI: 35-47).
- Díaz Martínez, P. C. 2004. "Acuñaición monetaria y organización administrativa en la Gallaecia tardoantigua". *Zephyrus*, 57: 367-375.
- Díaz Martínez, P. C. 2007. "La Hispania Visigoda" (Díaz & al., 2007: 257-612).
- Díaz Martínez, P. C. 2009. "Continuidad de las ciuitates romanas del noroeste hispano en época germánica" (Kremer, 2009: 199-213).
- Díaz Martínez, P. C. 2011a. *El reino suevo (411-585)*. Madrid.
- Díaz Martínez, P. C. 2011b. "El reino visigodo en vísperas del 711: sistema político y administración". *Zona arqueológica*, 15/1: 31-42.
- Díaz Martínez, P. C., Martínez Maza, C., Sanz Huesma, F. J. 2007. *Hispania tardoantigua y visigoda*. Madrid.
- Díaz y Díaz, M. C. 1967. "En torno a los orígenes del Cristianismo hispano" (Gómez Tabanera, 1967: 423-443).
- Díaz y Díaz, M. C. 1974. *La Vida de San Fructuoso de Braga*. Braga.
- Díaz y Díaz, M. C. 1976. "La cristianización en Galicia". *Rom. Gal.*, pp. 105-120.
- Díaz y Díaz, M. C. 1995. "Notas sobre el distrito de Lugo en la época sueva". *Helmantika*, 46: 227-242.
- Díaz y Díaz, M. C. 2006. *Valerio del Bierzo: su persona, su obra*. León.
- Díaz y Díaz, M. C., Oro Trigo, P. 2002. "La diócesis de Orense hasta 1100" (García Oro, 2002a: 385-393).
- Díaz y Díaz, M. C., Pardo Gómez, M.V., Vilariño Pintos, D. 1990. *Ordoño de Celanova: vida y milagros de San Rosendo*. A Coruña.
- Díaz y Díaz, M. C., Vilariño Pintos, D. 2002. "La diócesis de Tuy hasta 1100" (García Oro, 2002b: 537-548).
- Díaz y Díaz, M. C., Vilariño Pintos, D. 2002. "La diócesis de Tuy hasta 1100" (García Oro, 2002b: 538-548).
- Diego Santos, F. 1954. "Dos nuevas estelas astures". *BIEA*, 23: 470-471.
- Diego Santos, F. 1959. *Epigrafía Romana de Asturias*. Oviedo (1ª. ed.).
- Diego Santos, F. 1977. *Historia de Asturias*, vol. III. Salinas.
- Diego Santos, F. 1979. "De la Asturias Sueva y Visigoda". *Asturiansia medievalia*, 3: 17-60.
- Diego Santos, F. 1986. *Inscriptiones romanas de la*

- provincia de León. León.
- Diego Santos, F. 1995. *Epigrafía Romana de Asturias*. Oviedo (2ª. ed.).
- Díez de Velasco, F. P. 1985. “Balnearios y dioses de las aguas termales en Galicia romana”. *AEA* 58/151-152: 69-98.
- Díez Herrera, C. 2002. “El valle como espacio de poder social y político” (Iglesia Duarte & Martín Rodríguez, 2002: 47-67)
- Domaszewski, A., Mommsen, T., Hirschfeld, O. Zangenmeister, K. F. W. 1907. *Corpus Inscriptionum Latinarum*, t. XIII/2. Berlín.
- Domínguez Rial, E., Lema Suárez, X. M. 2016. “Brandomil (San Pedro)”. *Zas polo miúdo*, s/n: http://concellodezas.org/media/documentos/02_BRANDOMIL_b_2.pdf.
- Domínguez Sánchez, S. 2013. “El papel de los legados y de los jueces pontificios en la lucha de los obispados de León y Lugo por Triacastela” (Herbers & al., 2013: 237-250).
- Dondin-Payre, M., Lorient, X. 2008. “Tiberinius Celerianus à Londres: Bellovaque et moritix”, *L'antiquité classique*, 77: 127-169.
- Dopico Caínzos, D. 1998. “La devotio ibérica: una revisión crítica” (Alvar, 1998, vol. II: 81-94).
- Dopico Caínzos, D. 2006. “Política imperial y romanización: el papel de Augusto en la transformación de los pueblos del NO hispánico”. *Gallaecia*, 25: 83-100.
- Dopico Caínzos, D. 2013. “Nuevas formas de administración, nuevas formas de control: la fundación de Lucus Augusti y su conventus”. *Portugalia*, 34: 83-100.
- Dopico Caínzos, D., Rodríguez Álvarez, P. 1992. “Paleoetnografía de Gallaecia”. *Complutum*, 2-3: 395-398.
- Dopico Caínzos, D., Santos Yanguas, J., 2017. “Augusto y el Noroeste de Hispania: la acción del emperador y las comunidades indígenas”. *Gerión*, 35: 707-721.
- Dopico Caínzos, D., Villanueva Acuña, M. 2016. *Augusto e a transformación do noroeste hispano*. Lugo.
- Downing, L. 2008. *The Cambridge Introduction to Michel Foucault*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Durany Castrillo, M. 2013. “Organización política e territorial da Limia (séculos X a XII)” (Rodríguez González, 2013: 87-103).
- Durany Castrillo, M., Rodríguez González, M. C. 2005. “El valle del Boeza en los siglos X al XII”. *Minus* 13: 155-170.
- Duro Peña, E. 1964. “Las antiguas dignidades de la catedral de Orense”. *Anuario de Estudios Medievales*, 1: 289-332
- Duro Peña, E. 1996. *Documentos de la catedral de Ourense*. Santiago de Compostela.
- Eck, W., Fehér, B., Kovács, P. 2013. *Studia epigraphica in memoriam Géza Alföldy*. Bonn.
- Edmonson, J. C. 1978. “Mithras at Pax Iulia: a reexamination”. *Conimbriga* 23: 69-86.
- Encarnação, E. 2008. *Divindades indígenas em análise: divinities pré-romanas: bilan et perspectives d'une recherche: actas do VII Workshops FERCAN*. Coimbra-Porto.
- Encarnação, J. 1984. *Inscrições Romanas do Conventus Pacensis*, Coimbra.
- Encarnação, J., Pinho, L. M. S. 2001. “Inscrição rupestre de Cinfães (conventus Scallabitanus)”. *FE* 66, 299.
- Escalona Monge, J. 2006. “Patrones de fragmentación territorial: el fin del mundo romano en la Meseta del Duero” (Espinosa Ruíz & Castellanos García, 2006: 165-199).
- Escalona, J., Reynolds, A. 2011. *Scale and scale change in the Early Middle Ages: Exploring landscape, local society and the world beyond*. Tunhout.
- Espinosa Espinosa, D. 2013. *Plinio y los oppida de antiguo Lacio: el proceso de difusión del Latium en Hispania Citerior*. Tese de doutoramento inédita: Universidad Complutense de Madrid.
- Espinosa Ruíz, U. 1986. *Epigrafía Romana de la Rioja*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos.
- Espinosa Ruíz, U. 2006. *Administración y control del territorio en el Imperio Romano: una aproximación histórica*. Logroño.
- Espinosa Ruíz, U., Castellanos García, S. 2006. *Comunidades locales y dinámicas de poder en el norte de la Península Ibérica durante la Antigüedad Tardía*. Logroño.
- Esteban Ortega, J., Redondo González, J. A. 2014. “Un nuevo castellum limicorum en San Vicete de Alcántara (Badajoz)”. *Gallaecia*, 33: 315-324.
- Esteban Ortega, J., Redondo Rodríguez, J. A. 2014. “Un nuevo castellum limicorum en San Vicente de Alcántara (Badajoz)”. *Gallaecia*, 33: 315-324.
- Estefanía Álvarez, M. 1961. “Las vías romanas de Galicia”. *Zephyrus*, 11: 5-103.
- Étienne, R. 1991. “Un nouvel autel découvert à Conimbriga”. *Conimbriga*, 30: 121-128.
- Étienne, R., Fabre, G., Le Roux, P., Tranoy, A. 1976. “Les dimensions sociales de la romanisation dans la péninsule Ibérique des origines à la fin de l'Empire” (AA.VV., 1976b: 95-107).
- Fabre, G., Mayer, M., Rodà, I. 1984. *Inscriptions romaines de Catalogne*, t. II. Paris.
- Fàbrega Grau, A. 1953. *Pasionario hispánico*, vol. I. Madrid-Barcelona.
- Fàbregas Valcarce, R. 1998. *A Idade do Bronze en Galicia: novas perspectivas*. Sada.
- Fàbregas Valcarce, R., Ruiz-Gálvez Priego, M. 1993. “Ámbitos funerario y doméstico en la Prehistoria del NO. de la Península Ibérica”. *Zephyrus*, 46: 143-159.
- Faider-Feytmans, G. 1952. “Les limites de la cité des Nerviens”, *L'antiquité classique*, 21-2: 338-358.
- Fear, A. T. 2011 (1997). *Lives of the Visigothic Fathers*. Liverpool.
- Ferdière, A. 2004. *Capitales éphémères: des capitales des cités perdent leur statut dans l'Antiquité tardive (actes du colloque Tours 6-8 mars 2003)*. Tours.
- Ferguson, R. B., Whitehead, N. L. (eds.) 2005b (1992). *War in the Tribal Zone: Expanding States and*

- Indigenous Warfare*. Santa Fe-Oxford.
- Ferguson, R. B., Whitehead, N. L., 2005a (1992): "The Violent Edge of Empire". *WTZ*, pp. 1-30.
- Fernandes, A. A. 1997. *Paróquias suevas e dioceses visigóticas*. Arouca.
- Fernández Calo, M. 2015a. *A organización político-administrativa de Galicia na Antigüidade: séculos II a.C.-VIII d.C.* Tese de licenciatura inédita: Universidade de Santiago de Compostela.
- Fernández Calo, M. 2015b. "Plinio o Parroquial Suevo, e a evolución estrutural do poder local galaico na Antigüidade". *Gallaecia*, 34: 175-207.
- Fernández Calo, M. 2016a. "O desenvolvemento político pre-municipal dos pobos galaicos". *Gallaecia*, 35: 99-128.
- Fernández Calo, M. 2016b. "Os synodi suevo-católicos: implicacións político-administrativas dunha bipartición metropolitana". *CEG*, 63/129: 125-162.
- Fernández Calo, M. 2017a. "Transformacións e permanencia do municipio na Gallaecia baixo-romana (séculos III-V)". *CEG*, 64/130: pp. 15-48.
- Fernández Calo, M. 2017b. "Contribución de dos textos eclesiásticos tempranos para el reconocimiento de la administración romana de la Callaecia en el siglo III". *Pyrenae*, 48/1: 115-136.
- Fernández Calo, M. 2018a. *Estado, poder e estruturas políticas na Gallaecia: séculos II a.C.-VIII d.C.* Santiago de Compostela.
- Fernández Calo, M. 2018b. "Municipium e municipalización na Asturia et Callaecia romanas". *AFDUDC*, 22: 97-137.
- Fernández Calo, M. 2019a. "Comunidade e representación popular na Gallaecia sueva e visigoda". *CEG*, 66/132: 45-76.
- Fernández Calo, M. 2019b. "Los peligros de la genética: investigación científica, periodismo de ciencia y conflicto interdisciplinar a la luz de una reciente polémica sobre Arqueología en España y Portugal". *Argumentos de razón técnica*, 22: 40-69.
- Fernández Calo, M. 2020. *Callaici principes: os soberanos da Galiza castrexa*. A Coruña.
- Fernández Casal, M. A. 1995. "Relaciones de poder monarquía-Iglesia en la época medieval: las concesiones regias de cotos a la catedral de Orense (s. XII-XIII)". *Minius*, 4: 71-88.
- Fernández Casal, M. A. 2003. "Los conflictos de la sede episcopal de Ourense en la Edad Media (ss. XII-XIII)". *Minius*, 11: 97-118.
- Fernández Conde, F. J. 1998. "Organización eclesiástica nel occidente d'Asturies". (AA.VV., 1998b: 59-65)
- Fernández Cuervo, C., Tascón Fernández, J. 1996. "Ordenanzas de la Gobernación de Cabrera elaboradas en 1602". *Anuario de historia del derecho español*, 66: 899-926.
- Fernández de Córdoba Pérez, J. A. 2001. "Aproximación al poblamiento antiguo en el concejo de Oviedo (Asturias)". (Hernández Guerra & al., 2001: pp. 337-343).
- Fernández de Mata, I. 1997. "De los pueblos del norte, antropología histórica desde los primeros textos etnográficos de la antropología Ibérica: el caso Ruccón" (AA.VV., 1997c: 271-294).
- Fernández Ochoa, C. 1998. "La ciudad romana de Gijón: orígenes y dinámica histórica". *OCNH*, pp. 1109-1124.
- Fernández-Posse, M. D., Sánchez-Palencia, F. J. 1998. "La ciudad romana de Gijón: orígenes y dinámica histórica". *OCNH*, vol. II, pp. 1109-1124.
- Fernández-Posse, M. D., Sánchez-Palencia, F. J. 2005. "El poblamiento castreño prerromano y romano: García y Bellido y los castros asturianos" (Bendala & al., 2005: 149-160).
- Fernández Rodríguez, M. 1994. "Algunos topónimos de la diócesis de Tuy en el Parroquial Suevo". *V Congreso Galaico-Minhoto*. Braga.
- Fernández Suárez, E. 1974. "El monasterio de Santa Cristina de Ribas de Sil". *Bol. Aur.*, 4: 7-66.
- Ferrando y Arnau, F. M. 1893. *Un concilio celebrado en Lugo el año 569: estudio histórico*. Lugo.
- Ferreira, A. P. R. 2004. *Epigrafía funeraria romana da Beira interior: inovação ou continuidade?* Lisboa.
- Ferreiro, A. 1991. "A reconsideration of Celtic Tonsures and the Ecclesia Britoniensis in the Hispano Roman-Visigothic Councils". *Annuaire Historiae Conciliorum*, 23: 1-10.
- Ferreiro, A. 1997. "Veremundu R(eg)e: Revisiting an Inscription from San Salvador de Vairão (Portugal)". *ZPE*, 116: 263-272.
- Ferreiro, A. 1998. "Sueves and Martin of Braga: Historiography and future research projects" (Koller & Laitenberger, 1998: 37-62).
- Ferreiro, A. 1999. *The Visigoths: Studies in Culture and Society*. Leiden-Boston-Colonia.
- Ferro Couselo, J., Lorenzo Fernández, J. 1971. "La tessera hospitalis de Castromao". *Bol. Aur.*, 1: 9-18.
- Ferro Couselo, X. 1995. *Tumbo de Fiães*. Ourense.
- Filgueira Valverde, J. D'Ors, A. 1955. *Inscripciones romanas de Galicia*, t. III. Santiago de Compostela.
- Filgueira Valverde, J., García Alén, A. 1959. "Adiciones a la carta arqueológica de la provincia de Pontevedra", *Museo de Pontevedra*, 13: 19-97.
- Finley, M. 1975. *Economía en la antigüedad*. Madrid.
- Finley, M. I. 1977. "The Ancient City: from Fustel de Coulanges to Max Weber and beyond". *Comparative Studies in Society and History*, 19/3: 305-327.
- Fischer, T. 1992: "Poder local: um tema em análise". *Revista de Administração Pública*, 26/4: 106-113.
- Flórez, H. 1758. *España Sagrada*, t. XIV. Madrid.
- Flórez, H. 1762. *España Sagrada*, t. XVI. Madrid.
- Flórez, H. 1763. *España Sagrada*, t. XVII. Madrid.
- Flórez, H. 1764a. *España Sagrada*, t. XVIII. Madrid.
- Flórez, H. 1764b. *España Sagrada*, t. XXI. Madrid.
- Flórez, H. 1767. *España Sagrada*, t. XXII. Madrid.
- Flórez, H. 1768. *La Cantabria: disertación sobre el sitio, y extensión que tuvo en tiempos de los Romanos la Región de los Cantabros, con noticia de las Regiones confinantes, y de varias Poblaciones antiguas*. Madrid.
- Flórez, H. 1787. *España Sagrada*, t. XV. Madrid.
- Flórez, H. 1792. *España Sagrada*, t. X. Madrid.
- Flórez, H. 1816. *España Sagrada*, t. XIII. Madrid.
- Flórez, H. 1839. *España Sagrada*, t. XXV. Madrid.
- Floriano Cumbreño, A. C. 1951. *Diplomática española*

- del período astur: estudios de las fuentes documentales del Reino de Asturias (718-910)*, vol. II. Oviedo.
- Foley, W. A. 1986. *The Papuan languages of New Guinea*. Cambridge.
- Fonseca Sorribas, D. 2012. “El municipium romano de Aquae Flaviae y su problemática”. *Anesteria*, 1: 519-528.
- Fontán Pérez, A. 1986-1987. “San Martín de Braga, una luz en la penumbra”. *Cuadernos de filología clásica*, 20: 185-200.
- Fontana, M. 1980. “Verdad y poder” (Foucault, 1980: 175-189).
- Fontes, L. 2008. “A Igreja Sueva de São Martinho de Dume”. *Revista de História da Arte*, 6: 163-181.
- Fontes, L. 2013. *Lindoso, uma paisagem com história*. Ponte da Barca.
- Fornis Vaquero, C. Gallego, J. López Barja de Quiroga, P. (coords.) 2010. *Dialéctica histórica y compromiso social: homenaje a Domingo Plácido*, vol. II, Zaragoza.
- Foucault, M. 1971. “Nietzsche, la généalogie, l’histoire” (AA.VV., 1971: 145-172).
- Foucault, M. 1980. *Microfísica del poder*. Madrid.
- Foucault, M. 1984. “The subject and Power” (Wallis, 1984: 417-432).
- Foucault, M. 1991. “Governmentality” (Burcher & al., 1991: 87-104).
- Frade, H. 1998. “Ara a Júpiter da civitas Cobelcorum”. *FE*, 58: 266.
- Fraga Vázquez, G. 2006. “O arceprelado de Chantada: vida parroquial (s. XVII-XIX)”. *Lucensia*, 16/32: 93-108.
- Fraga Vázquez, G. 2007. “O arceprelado de Coutos de Lugo: vida parroquial (s. XVII-XIX)”. *Lucensia*, 17/34: 63-78.
- Fraga Vázquez, G. 2008. “O arceprelado de Abeancos: vida parroquial (s. XVII-XIX)”. *Lucensia*, 18/37: 287-300.
- Fraga Vázquez, G. 2010. “O arceprelado de Bolaño: vida parroquial (s. XVII-XIX)”. *Lucensia*, 20/41: 227-236.
- Fraga Vázquez, G. 2011. “O arceprelado de Ferreira-Ferreirúa: vida parroquial (s. XVII-XIX)”. *Lucensia*, 21/43: 251-262.
- Fraga Vázquez, G. 2012. “O arceprelado de Incio-Mao-Somoza: vida parroquial (s. XVII-XVIII)”. *Lucensia*, 22/45: 275-290.
- France, J. 2001. “État romain et romanisation: à propos de la municipalisation des Gaules et des Germanes”. *L’antiquité classique*, 70: 205-212.
- Francisco Martín, J., Villa Valdés, A. 2010. “Salutatio Oclae: un epígrafe sobre vaso cerámico en el castro de Chao Sanmartín”. *Larouco* 5: 61-70.
- Franco Maside, R. M. 2001. “La vía per loca maritima: un estudio sobre las vías romanas en la mitad noroccidental de Galicia”. *Gallaecia*, 20: 217-248.
- Frazer, J. G. 1920. *The Magical Origins of Kings*, Londres, MacMillan.
- Freán Campo, A. 2017. *Persistencia y evolución de la religiosidad y las mentalidades del noroeste peninsular desde la Edad del Hierro a la Tardoantigüedad*. Tese de doutoramento inédita: Universidade de Santiago de Compostela.
- Freire Camaniel, J. 1988-1989. “Un testimonio epigráfico de la existencia, en Orense, de un duque de Leovigildo”. *Bol. Aur.*, 18-19: 133-141.
- Freire Camaniel, J. 2013. *Gallaecia: antigüedad, intensidad y organización de su cristianismo (siglos I-VII)*. A Coruña.
- Frighetto, R. 1996. *Panorama económico-social del NO. de la Península Ibérica en época visigoda: la obra de Valerio del Bierzo*. Tese de doutoramento inédita: Universidad de Salamanca.
- Frighetto, R. 1998. “O soberano ideal na obra de Valério do Bierzo”. *Gerión*, 16: 461-470.
- Frighetto, R. 2013. “A Hispania visigoda (séculos VI-VII) e a antiguidade tardia: algumas considerações”. *Territórios & Fronteiras*, 6/1: 63-96.
- Fulford, M. 2000. “Britain”. *CAH XI*, pp. 559-576.
- Fustel de Coulanges, N. D. 1866. *La cité antique: étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome*. Paris.
- Gaddis, M. 2009. “The Political Church: Religion and the State” (Rousseau, 2009: 512-524).
- Gago, M. 2016a. “Un plato en A Lanzada podría fechar la llegada de los cristianos a O Salnés”. *La Voz de Galicia* 11/09/2016: https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/pontevedra/2016/09/11/plato-lanzada-fechar-llegada-cristianos-salnes/0003_201609P11C7991.htm.
- Gago, M. 2016b. “Dúas grandes sorpresas (e unha pequena) no Trega”. *Cultura Galega*, 22/02/2016: <http://culturagalega.gal/noticia.php?id=26165>.
- Gaiffier, B. 1943. “S. Marcel de Tanger ou de Léon? Évolution d’une légende”. *Analecta Bollandiana*, 61: 116-139.
- Galsterer-Kröll, B. 1979. “Zum ius Latii in den keltischen Provinzen des Imperium Romanum”. *Chiron*, 3: 207-306.
- García Álvarez, M. R. 1963. “El Cronicon Iriense: estudio preliminar, edición crítica y notas históricas”. *Memorial Histórico Español*, 50: 1-240.
- García Álvarez, M. R. 1965. “Más documentos gallegos inéditos del período asturiano”. *BIEA*, 19/55: 3-40.
- García Álvarez, M. R. 1975. *Galicia y los gallegos en la Alta Edad Media*, vol. I. Santiago de Compostela.
- García de Cortázar, J. A. (ed.) 1999. *Del Cantábrico al Duero: trece estudios sobre la organización social del espacio en los s. VIII a XIII*. Santander.
- García González, J. J. 1995. “Incorporación de la Cantabria romana al estado visigodo”. *Cuadernos burgaleses de historia medieval*, 2: 182-186.
- García González, J. J., Fernández de Mata, I. 1998. “La Cantabria trasmontana en épocas romana y visigoda: perspectivas ecosistémicas” (Iglesia Duarte, 1998: 337-352).
- García Iglesias, L. 1973. *Epigrafía romana de Augusta Emerita*. Madrid.
- García Linares, A., Santos Yanguas, N. 1989. “Nueva lápida romana hallada en Arganza (Tineo-

- Asturias)". *Memorias de Historia Antigua*, 10: 151-162.
- García Marcos, V., Vidal Encinas, J. M. 1998. "Asturica Augusta: de asentamiento militar a urbs magnifica". *OCNH*, pp. 911-944.
- García Martínez, M. C. 1972a. "Encol da organización político-social da antiga Galicia". *Grial*, 10/36: 168-178.
- García Martínez, M. C. 1972b. "Datos para la reducción geográfica de los capori". *Compostellanum*, 17: 23-35.
- García Martínez, M. C., Usero, R. 2003. "Arrós". *Gran Enciclopedia Galega*, t. IV, p. 1.
- García Martínez, S. M. 1999. "El Pacto de los Zoelae y su repercusión en el ordenamiento social y territorial de los astures". *Argutorio*, 2: 27-28.
- García Martínez, S. M., Bragado Toranzo, J. M. 1997. "Una nueva divinidad indígena en el conventus Asturum". *Studia Zamorensia*, 4: 21-30.
- García Martínez, S. M., Le Roux, P. 1996. "Un nuevo testimonio sobre Celticum Flavium en Asturica Augusta (Astorga, León)". *Conimbriga*, 35: 59-67.
- García Menéndez, M. 1960. *Mapa de la diócesis de Astorga*. León.
- García Moreno, L. A. 1974a. *Estudios sobre la organización administrativa del reino visigodo de Toledo*. Visigodo.
- García Moreno, L. A. 1974b. *Prosopografía del reino visigodo de Toledo*. Salamanca.
- García Moreno, L. A. 1998. "Civitates y castella durante la época suevográfica en el noroeste de las Españas". *OCNH*, vol. II, pp. 1347-1366.
- García Moreno, L. A. 2006. "La Iglesia y el cristianismo en la Gallaecia de época sueva". *Antig. Crist.*, 23: 39-55.
- García Moreno, L. A. 2007. "Cristianismo e iglesias celtas en Galicia en la antigüedad tardía? Un mito que perdura" (AA.VV., 2007: 579-593).
- García Oro, J. 2002a. *Historia de las diócesis españolas*, vol. XV. Madrid.
- García Oro, J. 2002b. *Historia de las diócesis españolas*, vol. XIV. Madrid.
- García Quintela, M. V. 1999. *Mitología y mitos de la Hispania prerromana*, vol. III. Madrid.
- García Quintela, M. V. 2000. "Galicia en el mundo celta". *Sémata*, 11: 33-64.
- García Quintela, M. V. 2002. *La organización socio-política de los populi del Noroeste de la Península Ibérica: un estudio de antropología histórica*. Santiago de Compostela.
- García Quintela, M. V. 2007. "La organización social y política de los galaico-lusitanos". *PGC*, pp. 323-375.
- García Quintela, M. V. 2009. "Sociedad y religión en la Galicia antigua: una historia del tiempo abolido". *Gerión*, 27/2: 79-105.
- García Quintela, M. V., Santos Estévez, M. 2008. *Santuarios de la Galicia céltica: arqueología del paisaje y religiones comparadas en la Edad del Hierro*. Madrid.
- García Riaza, E. 2001. "Sobre la datación del foedus ebusitano" (Hernández Guerra & al., 2001: 243-246).
- García Soler, M. J. 2002. *Τιμης χαρις: homenaje al Profesor Pedro A. Gaiñzarain*, Vitoria-Gasteiz.
- García Villada, Z. 1929. *Historia eclesiástica de España*, vol. I/1. Madrid.
- García Villada, Z. 1935. *Organización y fisonomía de la Iglesia española, desde la caída del Imperio visigodo, en 711, hasta la toma de Toledo, en 1085*. Madrid.
- García Villoslada, R. 1979. *Historia de la Iglesia en España*, t. I. Madrid.
- García y Bellido, A. 1943. "Los Albiones del noroeste de España y una estela hallada en el Occidente de Asturias". *Emerita*, 11: 417-430.
- García y Bellido, A. 1947. *La España del siglo primero de nuestra era según P. Mela y C. Plinio*. Madrid.
- García y Bellido, A. 1953. *La península ibérica en los comienzos de su historia*. Madrid.
- García y Bellido, A. 1961. "El exercitus hispanicus desde Augusto a Vespasiano". *AEA*, 34/103-104: 114-160.
- García y Bellido, A. 1966a. "Tessera hospitalis del año 14 de la era hallada en Herrera de Pisuerga". *BRAH*, 159: 149-166.
- García y Bellido, A. 1966b. "Parerga de arqueología y epigrafía hispano-romanas (iii)". *AEA*, 39: 135-145.
- García y Bellido, A. 1966c. "León y la Legio VII Gemina con motivo del XIX centenario de su creación". *Tierras de León*, 7: 15-25.
- García y Bellido, A. 1967. "La latinización de Hispania". *AEA*, 40/115-116: 3-29.
- García y Bellido, A. 1975. "El llamado Itinerario de barro". *BRAH*, 172: 547-563.
- García y García, A. 2000. "El patrimonio artístico-arqueológico de la parroquia de Bretoña" (AA.VV., 2000: 79-102).
- García, A. E. 1940. "As moedas visigodas de Monecipio" (Cardoso, 1940: 97-108).
- García, A. E. 1950. "As moedas visigodas da Lusitânia". *Revista de Guimarães*, 60: 1-85.
- García, J. M. 1991. *Religiões antigas de Portugal, aditamentos e observações às Religiões da Lusitânia de J. Leite de Vasconcelos: fontes epigráficas*. Lisboa.
- Gascou, J. 1972. *La Politique municipale de l'Empire Romain en Afrique proconsulaire de Trajan à Septime-Sévère*. Roma.
- Gawitz, M., Leca J. 1985. *Traité de science politique*, t. II. Paris.
- Gil, J., Moralejo Álvarez, J. L., Ruiz de la Peña Solar, J. I. 1986. *Crónicas asturianas*. Oviedo.
- Godineau, C. 1996. "Gaul". *CAH X*, pp. 464-502.
- Gomes, P. D. 1992. "O povoamento medieval em Trás-os-Montes e no Alto-Douro: primeiras impressões e hipóteses de trabalho". *Arqueologia Medieval*, 2: 171-190.
- Gómez Fraile, J. M. 1997. "La geografía de la Hispania Citerior en C. Tolomeo: análisis de sus elementos descriptivos y aproximación a su proceso de elaboración". *Polis*, 9: 183-247.
- Gómez Moreno, M. 1925. *Catálogo Monumental de España: León*. Madrid.

- Gómez Moreno, M. 1927. *Catálogo Monumental de España: Zamora*. Madrid.
- Gómez Tabanera, J. M. 1967. *Las raíces de España*. Madrid.
- Gómez Vila, J. 2009. *Epigrafía romana de la provincia de Lugo*. Londres.
- González, J. 1989. *Corpus de Inscripciones Latinas de Andalucía*, t. I. Sevilla.
- González Blanco, A. 1986. "El decreto de Gundemaro y la historia del siglo VII". *Antig. Crist.*, 3: 159-170.
- González Fernández, E., Carreño Gascón, M. C. 1998. "La capital del extremo noroeste hispánico: Lucus Augusti y su tejido urbano a la luz de las últimas intervenciones arqueológicas". *OCNH*, pp. 1171-1208.
- González Fernández, J. 1989. *Corpus de Inscripciones Latina de Andalucía*. Sevilla.
- González Fernández, J. 2001. "Ius Latii y Lex Flavia municipalis". *Mainaké*, 23: 121-136.
- González Fernández, M. L. 1998. "Las defensas campamentales de Asturica Augusta: avance a su estudio". *OCNH*, pp. 1019-1035.
- González García, A., Martínez Chico, D. 2016. "Hallazgo de un triente emeritense de la serie LATINA MVNITA en Cáceres (España)". *Gallaecia*, 25: 225-231.
- González García, F. J. 2007a. "La guerra en la Galicia antigua: del guerrero tribal al soldado imperial", *Sémata*, 19: 21-64.
- González García, F. J. 2007b. *Los pueblos de la Galicia céltica*. Madrid.
- González García, F. J. 2011a. "From cultural contact to conquest: Rome and the creation of a tribal zone in the north-western Iberian peninsula". *Greece & Rome*, 58/2: 184-194.
- González García, F. J. 2011b. "Los célticos de la Gallaecia: apuntes sobre etnicidad y territorialidad en la Edad del Hierro de la Península Ibérica". *Complutum*, 22/1: 117-132.
- González García, T. 1979. "La Iglesia desde la conversión de Recaredo hasta la invasión árabe" (García Villoslada, 1979: 401-747).
- González González, J. V. 1944. *Alfonso IX*. Madrid.
- González Herrero, M. 2011. "The possibilities for financial gain in Lusitania during late antiquity" (Hernández de la Fuente, 2011: 136-149).
- González Rodríguez, M. C. 1994. "Reflexiones sobre las unidades organizativas indígenas del área indoeuropea" (González Rodríguez & Santos Yanguas, 1994: 139-166).
- González Rodríguez, M. C. 1997. *Los astures y los cántabros vadinienses: problemas y perspectivas de análisis de las sociedades indígenas de la Hispania indoeuropea*. Vitoria.
- González Rodríguez, M. C. 2002. "Anotaciones sobre las élites indígenas cántabras y su integración por parte de Roma" (García Soler, 2002: 309-318).
- González Rodríguez, M. C. 2005: "Epigrafía y sociedad: el ejemplo vadiniense" (Solórzano Telechea & González Morales, 2005: 91-116).
- González Rodríguez, M. C. 2007-2008. "Notas sobre la civitas cántabra de los *Orgenomesci* como paradigma de las ciudades invisibles en el registro arqueológico". *Veleia*, 24-25: 1035-1046.
- González Rodríguez, M. C., Santos Yanguas, J. 1994. *Las estructuras sociales indígenas del norte de la península ibérica*. Vitoria.
- González Ruibal, A. 2006. "House societies vs. kinship-based societies: an archaeological case from Iron Age Europe". *Journal of Anthropological Archaeology*, 25/1: 144-173.
- González Ruibal, A. 2006-2007. "Galaicos: poder y comunidad en el Noroeste de la Península Ibérica". *Brigantium*, 18-19: 1-692.
- González Villaescusa, R. & Ruiz de Arbulo, J. (eds.). 2010. *Simulacra Romae II. Rome, les capitales de province (capita provinciarum) et la création d'un espace commun européen: une approche archéologique*. Reims.
- Gorges, J.-G., Encarnação, J., Nogales Basarrate, T., Carvalho, A. 2009. *Lusitânia romana: entre o mito e a realidade*. Cascais.
- Grandío Seoane, E. 1999. *Caciquismo e eleições na Galiza da II República*. Vigo.
- Grau, L., Hoyas, J. L. 2001. *El bronce de Bembibre: un edicto del emperador Augusto del año 15 a.C.* León.
- Gremion, P. 1970. "Introduction à une étude du système politico-administratif local". *Sociologie du travail*, 12/1: 51-73.
- Gremion, P. 1976. *Le pouvoir périphérique*. Paris: Le Seuil.
- Grierson, P. 1962. "A tremissis of the Suevic King Audeca (584-5)". *Estudos de Castelo Branco*, 6: 27-32.
- Grierson, P., Blackburn, M. 2006 (1986). *Medieval European Coinage*, vol. I. Cambridge.
- Guerra, A. 1998. *Nomes pré-romanos de povos e lugares do Ocidente peninsular*. Tese de doutoramento inédita: Universidade de Lisboa.
- Guerra, A. 2002. "Omnibus Numinibus et Lapitearum: algumas reflexões sobre a nomenclatura teonímica do Ocidente peninsular". *Revista portuguesa de arqueologia*, 5/1: 147-159.
- Guerra, A. 2007. "Sobre o território e a sede dos Lancienses (Oppidani e Transcudani) e outras questões conexas". *Conimbriga*, 46: 161-206.
- Guerra, A. 2010. "A propósito dos conceitos de Lusitano e Lusitânia". *Palaeohispanica*, 10: 81-98.
- Guerra, A., Schattner, T. G. 2010. "El foro y el templo de Lancia Oppidana: nueva interpretación de Centum Celas" (Nogales Basarrate, 2010: 333-342).
- Guichard, V., Perrin, F. 2002. *L'aristocratie celte à la fin de l'âge du Fer*. Glux-en-Glenne.
- Haba Quirós, S. 1998. *Medellín romano: la colonia Metellinensis y su territorio*. Badajoz.
- Hahn, I., 1968. "Das bäuerliche Patrocinium in Ost und West". *Klio*, 50: 261-276.
- Hansen, M. H. 2000. *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures: an Investigation*. Copenhagen.
- Hartel, W. 1871. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, vol. III/2. Viena.
- Heather, P. 2007. "State, lordship and community in the

- West (c. A.D. 400-600)". *CAH* XIV, pp. 437-468.
- Herbers, K., Engel, F., López Alsina, F. 2013. *Das begrenzte Papsttum: Spielräume päpstlichen Handelns: Legaten, delegierte Richter, Grenzen*. Berlin.
- Herculano, A. 1854. *História de Portugal*, t. II. Lisboa.
- Herculano, A. 1862. *História de Portugal*, t. IV. Lisboa.
- Hermo González, G. 2013. "Topónimos de base Sarand- e Serant-: unha hipótese etimolóxica común". *Revista Galega de Filoloxía*, 14: 43-69.
- Hernández de la Fuente, D. 2011. *New Perspectives on Late Antiquity*. Newcastle.
- Hernández Figueiredo, J. R. 2014. "Apuntes sobre la geografía eclesiástica de Ourense: Tourém, Lama de Arcos, Couto Mixto y pueblos promiscuos". *CEG*, 61/127: 219-250.
- Hernández Guerra, L., Sagredo San Eustaquio, L., Solana Sainz, J. M. (eds.) 2001. *La península ibérica hace 2000 años: actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua*. Valladolid.
- Hernando Sobrino, M. R. 2002. "Nota sobre nota: el bronce de El Birzo y la tabula de El Caurel". *Gerión*, 20: 577-584.
- Hernando Sobrino, M. R. 2009. "De parroquia en parroquia: notas de epigrafía orensana de Jerónimo Román de la Higuera" (Conde Parrado & Velázquez Soriano: 1907-1924).
- Hinojosa, E. 1896. "El origen del régimen municipal en León y Castilla. *La administración*, s/n: 3-24.
- Holgado Redondo, A. 1980. "Una nueva inscripción de Augusta Emerita". *AEF*, 3: 89-96.
- Houten, P. H. A. 2017. "El papel de las aglomeraciones secundarias en las civitates dispersas" (Panzram, 2017: 681-708).
- Hübner, E. 1869 *Corpus Inscriptionum Latinarum*, t. II. Berlin.
- Hübner, E. 1871. *Inscriptiones Hispaniae Christianae*. Berlin.
- Hübner, E. 1896. "Baedyi", en *RE* II/2, col. 2758.
- Hübner, E. 1897. "Bibali". *RE* III, col. 390.
- Huerta y Vega, F. J. 1751. *Anales de el Reyno de Galicia*, t. I. Santiago de Compostela.
- Ibáñez Beltrán, L. M. 2017. "Del burgo de Pino a la villa de Monforte en la tierra de Lemos (siglos XII-XIII)". *CEG*, 64/130: 141-166.
- Iglesia Duarte, J. I. 1998. *La vida cotidiana en la Edad Media: VIII Semana de Estudios Medievales*. Logroño.
- Iglesia Duarte, J. I., Martín Rodríguez, J. L. 2002. *Los espacios de poder en la España medieval: XII semana de estudios medievales*. Logroño.
- Iglesia Vilanova, D. 2014. *Los fora: una herramienta para organizar y administrar el mundo rural*. Trabajo de fin de máster inédito: Universidad de Zaragoza.
- Isla Frez, A. 1992. *La sociedad gallega en la Alta Edad Media*. Madrid.
- Isla Frez, A. 2001. "Villa, villula, castellum: problemas de terminología rural en época visigoda". *Arqueología y territorio medieval*. 8: 9-20.
- Iversen, F. 2013. "Concilium and Pagus: Revisiting the Early Germanic Thing System of Northern Europe". *Journal of the North Atlantic*, special volume 5_ 5-17.
- Izard, M. 2005 [1991]. "Poder" (Bonte & Izard: 2005 [1991]: 592).
- Jaffé, P. 1851. *Regesta Pontificum Romanorum*, t. I. Berlin.
- Jahn, O. 1852. *Iuli Flori Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC libri II: recensit et emendavit*.
- James, E. 1988. "Childéric, Syagrius et la disparition du royaume de Soissons". *Revue archéologique de Picardie*, 3-4: 9-12.
- Jeangène-Vilmer, J.-B. 2007. "Commentaire du Concordat de 1801 entre la France et le Saint-Siège". *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 102/1: 124-154.
- Jeep, J. W. L. 1859. *Iustinus: Trogi Pompei historiarum Philippicarum epitoma*. Leipzig.
- Jiménez de Gregorio, F. 1992. "Aproximación al mapa arqueológico del occidente provincial romano" (AA.VV., 1992: 5-38).
- Johnson, A. W., Earle, T. K. 2000. *The Evolution of Human Societies: From Foraging Group to Agrarian State*, Stanford.
- Jones, A. H. M., Martindale, J. R., Morris, J. 1971. *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. I. Cambridge.
- Jorge, V. O. 2000. *III Congresso de Arqueologia Peninsular*. Vila Real.
- Jorge, V. O. 2003. *Arquitectando espaços: da natureza à metapolis*. Porto.
- Keay, S. 2001. "Towns and Cultural Change in Iberia between Caesar and the Flavians" (Hernández Guerra & al., 2001: 103-118).
- King, D. 1972. *Law and Society in the Visigothic Kingdom*. Cambridge.
- Koller, E., Laitenberger, H. 1998. *Suevos-Schwaben: das Königreich der Sueben auf der Iberischen Halbinsel (411-585)*. Tübingen.
- Kotula, T. 1965. "Les principes gentis et les principes civitatis en Afrique romaine". *Eos*, 55: 347-365.
- Kovács, P. 2013. "Territoria, pagi and vici in Pannonia" (Eck & al., 2013: 131-154).
- Kremer, D. 2007. *Ius Latium: le concept de droit latin sous la république et l'empire*. Paris.
- Kremer, D. 2009. *Onomástica galega II: onimia e onomástica prerromana e a situación lingüística do noroeste peninsular (Actas do segundo Coloquio, Leipzig, 17 e 18 de outubro de 2008)*. Santiago de Compostela.
- Krusch, B. 1885. *Scriptores rerum merovingicarum*, vol. I/2. Hannover.
- Kulikowski, M. 2007. "Plague in Spanish Late Antiquity" (Little, 2007: 150-170).
- Kulikowski, M. 2010. *Late Roman Spain and its Cities*. Baltimore.
- Kury, M. G. 1987. *Tucidides: História da guerra do Peloponeso*. Brasília.
- Ladero Quesada, M. A. 2001. *Historia Universal: Edad Media*, vol. II. Barcelona.
- Lado, J. V. "Lino Gorgoso: non é habitual que os veciños pidan unha intervención arqueolóxica". *La*

- Voz de Galicia*, 16/08/2019: https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/carballo/zas/2019/08/16/span-langglnon-e-habitual-os-vecinos-pidan-unha-intervencion-arqueoloxicaspan/0003_201908C16C8991.htm.
- Laguna Durán, A. 2018. “Dos nuevas inscripciones de época romana en la muralla de Salamanca”. *Habis*, 49: 120-126.
- Lamazares Rodríguez, M. 2014. “Galicia: jurisdicciones del Antiguo Régimen”. *Casa da Eirexe*, s/d. [https://casadaeirexe.files.wordpress.com/2015/01/herbella_jurisdicc.jpg?w=474]
- Lamazares Rodríguez, M. 2017. “Terra de Valdeorras”. *Casa da Eirexe*, 09/11/2017. [<https://eirexe.es/valdeorras-terra-de/>]
- Lambrino, S. 1957. “La déesse celtique Trebaruna”. *Bulletin des Études Portugaises et de l'Institut Français au Portugal*, 20: 87-109.
- Lambrino, S. 1960. “Le nom Aefus et la cité d'Avobriga en Lusitanie”. *Bulletin des Études Portugaises et de l'Institut Français au Portugal*, 22: 5-20.
- Lamoine, L. 2009. *Le pouvoir local en Gaule romaine*. Paris.
- Lamoine, L., Berrendonner, M., Cébeillac-Gervasoni, M. (eds.). 2010. *La Praxis municipale dans l'Occident romain*. Clermont-Ferrand.
- Lapierre, J.-W. 1976. *El análisis de los sistemas políticos*. Barcelona.
- Larrañaga Elorza, K. 1993. “El pasaje del Pseudo-Fredegario sobre el dux Francio de Cantabria y otros indicios de naturaleza textual y onomástica sobre la presencia franca tardoantigua al sur de los Pirineos”. *AEA*, 167-168: pp. 177-206.
- Le Roux, P. 1974. “Les stèles funéraires de Braga: remarques sur une nouvelle inscription en vers”. *Archaeologica Opuscula*, 1: 41-48.
- Le Roux, P. 1996. “Las ciudades de la Callaecia romana durante el Alto Imperio”. *Gerión*, 14: 363-380.
- Le Roux, P. 1998. “Armées et promotion urbaine en Hispanie sous l'Empire”. *OCNH*, pp. 193-208.
- Le Roux, P. 2003. “À la recherche des élites locales: le Nord-Ouest hispanique”, en *ELF*, pp. 171-186.
- Le Roux, P. 2009. “Cultos y religión en el noroeste de la península ibérica en el Alto Imperio: nuevas perspectivas”. *Veleia*, 26: 265-285.
- Le Roux, P., Tranoy, A. 1973. “Rome et les indigènes dans le Nord-Ouest de la Péninsule Ibérique: problèmes d'épigraphie et d'histoire”. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 9: 177-231.
- Le Roux, P., Tranoy, A. 1983. “Villes et fonctions urbaines dans le Nord-Ouest hispanique sous domination romaine”. *Portugalia*, 4/5: 199-207.
- Lemos, F. de S. 1993. *Povoamento romano de Trás-os-Montes oriental*. Tese de doutoramento inédita: Universidade do Minho.
- Lemos, F. S. 2010. “Comunidades indígenas e o poder imperial romano no contexto da fundação de Bracara Augusta” (Sastre & Beltrán, 2010: 113-128).
- Leppesley, C. 1998. “Le patronat épiscopal aux IVe et Ve siècles: continuités et ruptures avec le patronat classique” (Rebillard & Sotinel, 1998: 17-33).
- Lévi-Strauss, C. 2005. “Casa” (Bonte & Izard: 2005 [1991]: pp. 144-145).
- Lewuillon, S. 2002. “Le syndrome du Vergobret: à propos de quelques magistratures gauloises” (Guichard & Perrin, 2002: 243-258).
- Liebeschuetz, J. H. W. G. 2007. “Administration and Politics in the Cities of the Fifth to the mid Seventh Century”. *CAH XIV*, pp. 207-237.
- Lima, A. M. C. 1993. *Castelos medievais do curso terminal do Douro (séc. IX-XII)*. Tese de mestrado inédita: Universidade do Porto.
- Lima, A. M. C. 1999. “O território Anegia e a organização administrativa e militar do curso terminal do Douro (século IX-XII)” (Barroca, 1999: 399-413).
- Lima, A. M. C. 2000. *Cinfães medieval*. Porto.
- Lima, A. M. C. 2009. “Povoamento e organização do território do Baixo Douro na época da monarquia asturiana”. *Territorio, Sociedad y Poder*, anejo 2: 227-260.
- Lima, A. M. C. 2010-2011. “Povoamento e organização do território do Baixo Douro na época da monarquia asturiana”. *Portugalia*, 31-32: 83-114.
- Lima, A. M. C., Teixeira, R. 2010. “Reflexões em torno do povoamento e organização dos territórios medievais no curso médio e terminal do Douro” (AA.VV., 2010: 137-153).
- Little, L. K. 2007. *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541-750*. Cambridge.
- Livermore, H. V. 1989-1990. “The coinage of the Suevic period”. *Nummus*, 12-13: 39-49.
- Lixó Gómez, C. 2018. “Os castros no tempo das villae: funcións non militares dos castros no val do Sarria na Alta Idade Media”. *CEG*, 65/131: 37-72.
- Liz Guiral, J., Celis Sánchez, J. 2007. “Topografía antigua de la ciudad de Lancia (Villasabariego, León, España)”. *Zephyrus*, 60: 241-263.
- Lizzi, R. 2009. “The late antique bishop: image and reality” (Rousseau, 2009: 525-537).
- Llorens Forcada, M. M. 1994. *La ciudad de Carthago Nova: las emisiones romanas*. Murcia.
- Lo Cascio, E. 2005. “The New State of Diocletian and Constantine: from the Tetrarchy to the Reunification of the Empire”. *CAH XII*, pp. 170-183.
- Lomas Salmonete, F. J. 1974. “En torno a Noega y los pésicos”. *Habis*, 5: 131-139.
- Lomas Salmonete, F. J. 1998. “Consideraciones sobre las civitates del cuadrante noroccidental de la península ibérica”. *OCNH*, vol. I, pp. 171-192.
- Lommtzsch, E. 1918. *Corpus Inscriptionum Latinarum: Inscriptiones Latinae Antiquissimae ad Caesaris mortem*. Berlin.
- Lopes, L. S. 1996. “Talábriga e as origens da terra de Vouga”. *Beira Alta*, 55: 169-187.
- López Alsina, F. 1988. *La ciudad de Santiago de Compostela en la Alta Edad Media*. Santiago de Compostela.
- López Alsina, F. 1999. “Parroquias y diócesis: el obispado de Santiago de Compostela” (García de Cortázar, 1999: 263-312).

- López Alsina, F. 2013. “El Parrochiale Suevum y su presencia en las cartas pontificias del siglo XII” (Herbers & al., 2013: 105-131).
- López Barja de Quiroga, P. 1999. “El censo provincial, los populi y los castella de Gallaecia”. *Gallaecia*, 18: 347-362.
- López Barja de Quiroga, P. 2010. “Provincia y restituo en el bronce de El Bierzo”. *AEA*, 83: 175-181.
- López Carreira, A. 1999. *A cidade medieval galega*. Vigo.
- López Carreira, A. 2008. *O reino medieval de Galicia: contribución a unha historia política*. Vigo.
- López Cuevillas, F. 1953. *La civilización céltica en Galicia*. Santiago de Compostela.
- López Cuevillas, F. 1955. “El municipio de Lais”. *BCPMHAO*, 18/2: 190-193.
- López Cuevillas, F., Bouza Brey, F. 1929. *Os oestrinnios, os saefes e a ofiliotría en Galiza*. A Coruña.
- López Cuevillas, F., Serpa Pinto, R. C. 1933-1934. “Estudios encol da Edade do Ferro no Noroeste da Península: as tribus e a súa constitución política”. *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*, 6: 263-293.
- López Ferreiro, A. 1898. *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*, t. I. Santiago de Compostela.
- López Ferreiro, A. 1899. *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*, t. II. Santiago de Compostela.
- López Ferreiro, A. 1901. *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*, t. IV. Santiago de Compostela.
- López Peláez, A. 1897. *Un manuscrito inédito del P. Sarmiento*. Lugo.
- López Pereira, X. E. 1997. “A cristianización de Galicia”. *GCR*, pp. 282-288.
- López Quiroga, J. 2004a. *El final de la Antigüedad en la Gallaecia: la transformación de las estructuras de poblamiento entre Miño y Duero (siglos V al X)*, vol. I. A Coruña.
- López Quiroga, J. 2004b. *El final de la Antigüedad en la Gallaecia: la transformación de las estructuras de poblamiento entre Miño y Duero (siglos V al X)*, vol. II. A Coruña.
- López Quiroga, J. 2018a. “Las laudas funerarias con la representación del orante y la estola: élitcs eclesiásticas, jerarquía y territorio en la Gallaecia tardo-antigua” (López Quiroga, 2018b: 461-468).
- López Quiroga, J. 2018b. *In tempore Sueborum: el tiempo de los suevos en la Gallaecia (411-585), el primer reino medieval de Occidente*. Ourense.
- López Quiroga, J., Rodríguez Lovelle, M. 1994. “El problema del limes de época visigoda en Galicia: nuevas consideraciones a partir de una relectura de las fuentes escritas y arqueológicas”. *Revista de Guimarães*, 104: 83-107.
- López Quiroga, J., Rodríguez Lovelle, M. 1998. “Consideraciones en torno al modelo de ciudad entre la Antigüedad tardía y la Alta Edad Media en el noroeste de la Península Ibérica”. *OCNH*, pp. 1319-1346.
- López Quiroga, J., Rodríguez Lovelle, M. 1999. “Castros y castella tutiora de época sueva en Galicia y Norte de Portugal: ensayo de inventario y primeras propuestas interpretativas”. *Hispania Antiqua* 23: 355-374.
- López Sangil, J. L., Vidán Torreira, M. 2011. “El Tumbo Viejo de Lugo (transcripción completa)”. *Estudios mindonienses*, 27: 11-373.
- López Silva, X. A. 2004. *A Crónica de Hidacio de Limia, bispo de Chaves*. Ourense.
- Lorenzo Fernández, J., D’Ors, A., Bouza Brey, F. 1968. *Inscripciones romanas de Galicia*, t. IV. Santiago de Compostela.
- Lorenzo Vázquez, R., Pérez, M. 2016. *Colección documental do Mosteiro de Montederramo*. Santiago de Compostela.
- Loring García, M. I. 1987. *Cantabria en la Alta Edad Media. Organización eclesiástica y relaciones sociales*. Madrid.
- Loscortales de García de Valdeavellano, P. 1976. *Tumbos del Monasterio de Sobrado de los Monjes*. Madrid.
- Lourenço, S. 2007. *O povoamento alto-medieval entre os rios Dão e Alva*. Lisboa.
- Lucas Álvarez, M. 1957-1958. “La colección diplomática del Monasterio de San Lorenzo de Carboeiro”. *Compostellanum*, 2-3: 549-573; 221-308; 547-638.
- Lucas Álvarez, M. 1958. “La colección diplomática del Monasterio de San Lorenzo de Carboeiro (iii)”. *Compostellanum* 3/4: 179-270.
- Lucas Álvarez, M. 1986. *El tumbo de San Julián de Samos (siglos VIII-XII)*. Santiago de Compostela.
- Lucas Álvarez, M. 1997. *La documentación del Tumbo A de la catedral de Santiago de Compostela: Estudio y Edición*. León.
- Lucas Álvarez, M. 2003. *El Monasterio de San Martiño Pinario de Santiago de Compostela en la Edad Media*. Sada.
- Luján Martínez, E. R. 2005. “La onomástica del edicto de El Bierzo” (Conde Parrado & Velázquez Soriano, 2005: 398-406).
- Luján Martínez, E. R. 2011. “Briga and castellum in North-Western Hispania” (Luján Martínez & García Alonso, 2011: 225-242).
- Luján Martínez, E. R., García Alonso, J. L. (eds.) 2011. *A Greek Man in the Iberian Street: papers in Linguistics and Epigraphy in Honour of Javier de Hoz*. Innsbruck.
- Mabileau, A. 1985. “Les institutions locales et les relations centre-périphérie” (Gawitz & Leca, 1985: 553-598).
- Macías, M. 1906. *Cronicón de Idacio: versión castellana, con abundantes notas y aclaraciones, precedida de un estudio del insigne obispo y su obra*. Ourense.
- Macías, M. 1928. *El obispado de Astorga a principios del siglo XIX*. Ourense.
- MacMullen, R. 1965. “The Celtic Renaissance”. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 14/1: 93-104.
- Mallory, J. P., Adams, D. Q. 1997. *Encyclopedia of*

- Indo-European Culture*. Londres-Chicago.
- Maluquer de Motes, J. 1963. *Historia de España*, vol. I/3. Madrid.
- Maluquer de Motes, J. 1975. “La cultura castreña de la Edad del Hierro” (AA.VV., 1975: 269-284).
- Mañanes Pérez, T. 1976. “Asturica Augusta y su convento jurídico”. *Rom. Gal.*, pp. 37-43.
- Mañanes Pérez, T. 1981. *El Bierzo prerromano y romano*. León.
- Mañanes Pérez, T. 2000. *Inscripciones latinas de Astorga romana*. Valladolid.
- Mañanes Pérez, T. 2014. “Intercatia: un nombre y tres núcleos diferentes (castellum, mansio y civitas)”. *Oppidum*, 10; 19-34.
- Mangas Manjarrés, J. 1983. “La difusión de la religión romana en Asturias” (AA.VV., 1983: 165-177).
- Mangas Manjarrés, J. 1992. “Ciudades antiguas de la provincia de Salamanca” (AA.VV., 1992: 251-268).
- Mangas Manjarrés, J. 1996. *Aldea y ciudad en la antigüedad hispana*. Madrid.
- Mangas Manjarrés, J. 2001. *Leyes coloniales y municipales de la Hispania romana*. Madrid.
- Mangas Manjarrés, J. 2007. “El culto imperial en el noroeste de Hispania” (Nogales Basarrate & González Fernández, 2007: 705-720).
- Mangas Manjarrés, J., Martino García, D. 1997. “Princeps Cantabrorum en una nueva inscripción”. *Gerión*, 15: 321-340.
- Mangas Manjarrés, J., Olano Pastor, M. I. 1995. “Nueva inscripción latina: castella y castellani del área astur”. *Gerión*, 13: 339-348.
- Mangas Manjarrés, J., Solana Sáiz, J. M. 1985. *Romanización y germanización de la meseta norte*. Valladolid.
- Mann, M. 1986. *The Sources of Social Power*, vol. I. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mansilla Reoyo, D. 1959. “Orígenes de la organización metropolitana en la Iglesia española”. *Hispania sacra*, 12: 225-290.
- Mansilla Reoyo, D. 1994. *Geografía eclesiástica de España: estudio histórico-geográfico de las diócesis*. Madrid.
- Mantas, V. G. 1990. “A rede viária do convento escalabitano”. (AA.VV., 1990b: 219-240).
- Mantas, V. G. 1996. *A rede viária romana da faixa atlântica entre Lisboa e Braga*. Tese de doutoramento inédita: Universidade de Coimbra.
- Mantas, V. G. 2016. “Bracara Augusta e a rede viária Augustana do noroeste peninsular”. *Bil. Aug.*, pp. 136-151.
- Marco Simón, F. 1978. “Las estelas decoradas de los conventos caesaraugustano y cluniense”. *Caesaraugusta*, 43-44: 3-259.
- Marquardt, J. 1851. *Handbuch der Römischen Alterthümer*. Leipzig.
- Marques, A. C., Carvalho, P. C. 2009. *Celorigo da Beira na história*. Celorigo da Beira.
- Marques, J. 1993a. “Os municípios portugueses dos primórdios da nacionalidade ao fim do reinado de D. Dinis: alguns aspectos. *Revista da Faculdade de Letras* (Universidade do Porto): 69-90.
- Marques, J. 1993b. “A origem do concelho de Ribeira de Pena (1331)”. *Revista de Guimarães*, 103: 321-341.
- Marques, J. 2003. “Formas de organização do espaço na Idade Média”. (Jorge, 2003: 151-172).
- Marques, M. G. 1998. *A moeda peninsular na idade das trevas*. Sintra.
- Marques, M. G., Ribeiro, J. C. 1998. “As legendas da série Latina Munita” (AA.VV., 1998c: 68-98).
- Márquez Castro, B. 2014. “Rehenes y cautivos como garantía de adhesión de los poderes locales hispanos a la autoridad sueva en la Crónica de Hidacio”. *Brathair*, 14/1: 82-100.
- Martín Valls, R., Delibes, G. 1975a. “Hallazgos arqueológicos en la Provincia de Zamora (ii)”, *BSAA*, 40-41: 455-458.
- Martín Valls, R., Delibes, G. 1975b. “Hallazgos arqueológicos en la Provincia de Zamora (v)”, *BSAA*, 44: 328-337.
- Martín Valls, R., Romero Carnicero, M. V., Carretero Vaquero, S. 1995. “Aras votivas de Petavonium”. *Zephyrus*, 48: 331-345.
- Martín Viso, I. 1996. “Una comarca periférica en la Edad Media: Sayago, de la autonomía a la dependencia feudal”. *Studia historica* (historia medieval), 14: 97-155.
- Martín Viso, I. 2000. *Poblamiento y estructuras sociales en el norte de la Península Ibérica: siglos VI-XIII*. Salamanca.
- Martín Viso, I. 2002. “La formación de la frontera con Portugal y su impacto en el Occidente Zamorano (siglos XII- XIII)”. *Studia Zamorensia*, 6: 49-74.
- Martín Viso, I. 2011. “Circuits of Power in a Fragmented Space: Gold Coinage in the Meseta del Duero (Sixth-Seventh Centuries)” (Escalona & Reynolds, 2011: 215-252).
- Martin, C. 1998. “In confinio extremis gentibus: la percepción de la frontera en el reino visigodo”. *Studia historica* (historia antigua), 16: 267-280.
- Martin, C. 2017. “The Asturia of Valerius: Bierzo at the End of the Seventh Century”. *Visigothic Symposium*, 2: 60-78.
- Martindale, J. R. 1980. *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. II. Cambridge.
- Martínez Lema, P. 2017. “Sobre a repercusión do zoónimo mazarico na onomástica medieval e moderna”. *Estudos de lingüística galega*, 9: 65-86.
- Martínez Mera, J. 2001. “Expedicións militares a Gallaecia na época republicana”. *Gallaecia*, 20: 297-316.
- Martínez Salazar, A. 1913. “El modio de Ponte Puñide”. *BRAG*, 79: 169-184.
- Martino García, D. 2001. “La ciudad romana de Brigaecium: un ejemplo paradigmático para las ciudades romanas de la Meseta Norte” (Hernández Guerra & al., 2001: 325-328).
- Martino García, D. 2004. *Las ciudades romanas de la meseta norte de la península ibérica: identificación, estatuto jurídico y oligarquías (ss. I-III d.C.)*. Tese de doutoramento inédita: Universidad Complutense de Madrid.
- Martino García, D. 2015. “Apuntes sobre Brigaecium de los Astures: hacia un modelo de la ciudad

- hispanorromana de la cuenca media del Duero". *Oppidum*, 11: 79-97.
- Martins Esteves, H. 2008. *As tribos calaicas: proto-história da Galiza à luz dos dados linguísticos*. Sen lugar de edición.
- Martins, M., Fontes, L. 2010. "Bracara Augusta. Balanço de 30 anos de investigação arqueológica na capital da Galécia Romana" (González Villaescusa & Ruíz de Arbuló, 2010: 111-124).
- Matasović, R. 2009. *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden-Boston.
- Mateos, P., Pizzo, A., Delgado, P. 2009. "¿Contributa Iulia Ugultunia? Intervenciones arqueológicas en el yacimiento arqueológico de Los Cercos, en Medina de las Torres (Badajoz)". *Romula*, 8: 7-31.
- Mateu i Llopis, F. 1942. "Los nombres de lugar en el numerario suevo y visigodo". *Analecta Sacra Tarraconensia* 15: 23-42.
- Mateu i Llopis, F. 1946. "Los nombres de lugar en el numerario suevo y visigodo de Gallaecia y Lusitania: notas para su estudio". *Analecta Sacra Tarraconensia*, 15: 22-38.
- Mateu i Llopis, F. 1979. "Gothorum reges in Caliabria". *Nummus*, 2: 7-12.
- Mathisen, R. W. 1994. "Agrestius of Lugo, Eparchius, Avitus, and a curious fifth-century statement of faith". *Journal of Early Christian Studies*, 2/1: 71-102.
- Matías Rodríguez, R. 2008. "El agua en la ingeniería de la explotación de las Médulas (León-España)". *Lancia* 7: 17-112.
- Mattingly, D. J. 2005. "War and Peace in Roman North Africa: Observations and Models of State-Tribe Interaction". *WTZ*, pp. 31-60.
- Maya, J. L. 1998. "La Campa Torres (Gijón, Asturias): ¿Oppidum Noega? Un ejemplo deurbanismo híbrido". *OCNH*, pp. 945-991.
- Mayán Fernández, F. 1947. "El llamado Partido de Asturias: jurisdicción del Conde de Altamira". *Revista de la Universidad de Oviedo*, 8/41-42: 133-137.
- Mayer, M. 2002. "As inscrições politeias e o seu significado: exemplos do Ocidente hispânico" (Ribeiro, 2002: 201-203).
- Mayer, M., García, R., Abásolo, J. A. 1998. "El bronce de Fuentes de Ropel (Zamora)". *BSEAA*, 64: 161-174.
- Mayhoff, K. 1904. *C. Plini Secundi naturalis historiae libri XXXVII*, vol. I. Leipzig.
- McElderry, R. K. 1918. "Vespasian's reconstruction of Spain", *Journal of Roman Studies*, 8: 53-102.
- Meineke, A. 1903. *Strabonis Geographica*, vol. I. Leipzig.
- Melchor Gil, E. 2010. "Los senados de las comunidades no privilegiadas de Hispania (s. III a.C.-s. I d.C.)" (Lamoine & al., 2010: 175-185).
- Melena, J. L. 1984. "Un ara votiva romana en el Gaitán (Cáceres)". *Veleia*, 1: 233-260.
- Melena, J. L. 1985. *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario oblatae*. Vitoria-Gasteiz.
- Méndez Fernández, F. "Os territorios e cidades ártabras". *Cátedra*, 21: 121-142.
- Méndez Fernández, F. 2014. "Os territorios e cidades ártabras". *Cátedra*, 21 (monográfico): 121-142.
- Méndez Ferrín, X. L. 2006. "Un feixe de apelidos (xii)". *Faro de Vigo*, 2/9/2006.
- Menéndez Bueyes, L. R. 2001. *Reflexiones críticas sobre el origen del reino de Asturias*. Salamanca.
- Merêa, P. 1941. "Sobre as origens do concelho de Coimbra". *Revista Portuguesa de História*, 1: 402-405.
- Merêa, P., Girão, A. A. 1943. "Territórios portugueses do século XI". *Revista Portuguesa de História*, 2: 255-263.
- Merrifield, R. 1983. *London: City of the Romans*. Berkeley-Los Angeles.
- Metcalf, D. M. 1993. "The coinage of the first and second Suevic kingdoms: from romanitas to latinization". *GRX*, pp. 355-365.
- Miles, G. C. 1952. *The Coinage of the Visigoths of Spain: Leovigild to Achila II*. Nova York.
- Mirot, L. 1947. *Manuel de géographie historique de la France*. Paris.
- Mommsen, T. 1894. *Scriptores Antiquissimi*, vol. IX/2. Berlín.
- Mommsen, T., Nesselhauf, H. 1936. *Corpus Inscriptionum Latinarum*, t. XVI. Berlín.
- Moniño, Y. 2005. "Linguística y Antropología" (Bonte & Izard, 2005: 438-439).
- Monteagudo, L. 1946-1947. "Galicia en Ptolomeo". *CEG*, 7-8: 609-653.
- Monteagudo, L. 1951. "Carta de Coruña romana". *Emerita* 19: 191-225.
- Monteagudo, L. 1952. "Carta de Coruña romana (ii): costa". *Emerita* 20: 467-490.
- Monteagudo, L. 1953. "Provincia de Coruña en Ptolomeo". *AEA*, 36: 91-99.
- Monteagudo, L. 1956. "Cale, Callaici y Callaecia" (AA.VV., 1955: 413-414).
- Monteagudo, L. 1957. "Carta de Coruña romana (iii): costa". *Emerita*, 25: 14-80.
- Monteagudo, L. 1996. "La religiosidad callaica: estela funeraria de Mazarelas (Oza dos Ríos, A Coruña), cultos astrales, priscilianismo y outeiros". *Anuario Brigantino*, 19: 11-118.
- Monteagudo Romero, X. H. 2013. "A personalidade histórica do trovador Johan Soayrez Somoza" (Álvarez & al., 2013: 421-452).
- Morais, R. 2016. "Bracarum oppidum Augusta. Os dados da cultura material". *Bim. Aug.*, pp. 152-164.
- Morais, R., Bandeira, M., Sousa, M. J. (eds.) 2016. *Celebração do bimilenário de Augusto: ad nationes ethnos Kallaikon*. Braga.
- Moralejo Lasso, A. 1977. *Toponimia gallega y leonesa*. Santiago de Compostela.
- Moralejo, J. J. 2010. "Documentación medieval galaica: topónimos en -bre" (Cortés Gabaudan & Méndez Dosuna, 2010: 474-480).
- Moreira, A. B. 2009. *Castellum Madaiae: formação e desenvolvimento de um aglomerado urbano secundário no ordenamento do povoamento romano entre Leça e Ave*. Tese de doutoramento inédita: Universidade de Santiago de Compostela.
- Morena López, J. A. 2014. "Ipsca (Baena, Córdoba): un

- núcleo urbano milenario a orillas del Guadajoz”. *Ituci*, 4: 30-51.
- Moreno Casado, J. 1946. “Los concilios nacionales visigodos, iniciación de una política concordatoria”. *Boletín de la Universidad de Granada*, 18.
- Morgan, L. H. 1877. *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. Nova York.
- Morillo Cerdán, A. 1998. “Asentamientos militares y civiles en el origen del fenómeno urbano del noroeste peninsular”. *OCNH*, pp. 339-354.
- Morillo Cerdán, A. 2016. “El territorio galaico durante las guerras cántabras. Nuevas perspectivas” (Morais & al., 2016: 54-73).
- Mosquera Agrelo, M. 2002. “La diócesis de Lugo en la Edad Media” (García Oro, 2002a: 21-94).
- Müller, K. 1883. *Κλαυδιου Πτολεμαίου Γεωγραφικη Υφηγησις: Claudii Ptolemaei Geographia: e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit*, vol. I/1. Paris.
- Munier, C. *Concilia Galliae (A. 314-A. 506)*. Turnholt.
- Muñiz Coello, J. 1980. *El sistema fiscal en la España romana (República y Alto Imperio)*. Huelva.
- Muñoz López, I. 2006. “La formación de los territorios medievales en el oriente de Asturias (siglos VIII a XII)”. *Territorio, sociedad y poder*, 1: 79-128.
- Murguía, M. 1865. *Historia de Galicia*, t. I. Lugo: Soto Freire.
- Murguía, M. 1866. *Historia de Galicia*, t. II. Lugo: Soto Freire.
- Musurillo, H. A. 1972. *The Acts of the Christian Martyrs*. Oxford.
- Naveiro López, J. L., 1991. *El comercio antiguo en el NW peninsular: lectura histórica del registro arqueológico*. A Coruña.
- Neri, V. 2005. “Concetto politico e concetto ecclesiale di populus nella tarda antichità” (AA.VV., 2005: 215-232).
- Nicols, J. 1988. “On the Standard Size of Ordo Decurionum”. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, 105: 712-719.
- Nietzsche, F. 2017 (1877). *La genealogía de la moral: un escrito polémico*. Madrid: Alianza.
- Nogales Basarrate, T. (coord.) 2010. *Ciudad y foro en la Lusitania Romana*. Badajoz.
- Nogales Basarrate, T., González Fernández, J. 2007. *Culto imperial: política y poder*. Mérida.
- Novo Güisán, J. M. 1997-1998. “Lugo en los tiempos oscuros: las menciones literarias de la ciudad entre los siglos V y X (iii)”. *BMPL*, 8/2: 177-194.
- Novo Güisán, J. M. 2003-2004. “Lugo en los tiempos oscuros: las menciones literarias de la ciudad entre los siglos V y X (vii)”. *BMPL*, 11/2: 63-69.
- Núñez García, O. 2012. *Un novo deus para os galaicos: a cristianización de Gallaecia*. Santiago de Compostela.
- Núñez García, O. 2013. “Cristianismo, sociedad y poder: origen y evolución de la jerarquía eclesástica en la Gallaecia antigua”. *Hispania Sacra*, 65, extra II: 7-31.
- Núñez Meneses, P. 2016. “Hallazgos inéditos de moneda medieval en Galicia”. *CEG*, 63/129: 163-203.
- Núñez Meneses, P. 2017. *Historia monetaria de la Galicia medieval*. Tese de doutoramento inédita: Universidade de Santiago de Compostela.
- Núñez Meneses, P. 2018. *Moneda medieval gallega: catálogo comentado*. Lugo.
- Olaya, V. G. 2020. “Así asaltaba Augusto las ciudades celtas rebeldes”. *El País*, 11/07/2020: <https://elpais.com/cultura/2020-07-10/asi-asaltaba-augusto-las-ciudades-celtas-rebeldes.html>.
- Olivares Pedreño, J. C. 2013. “La migración de los célticos y túrdulos de la Beturia hacia el noroeste de Hispania”. *CEG*, 60/126: 51-84.
- Olivera Serrano, C. 2004. “El pedido de 1455 en el reino de Galicia”. *CEG*, 51/117: 363-374.
- Orejas Saco del Valle, A., Ruíz del Árbol Moro, M. 2010. “Los castella y la articulación del poblamiento rural de las civitates del Noroeste peninsular”. (Fornis Vaquero & al., 2010: 1091-1128).
- Orejas Saco del Valle, A., Sastre Prats, I. 1999. “Fiscalité et organisation du territoire dans le Nord-Ouest de la Péninsule Ibérique: civitates, tribut et ager mensura comprehensus”. *Dialogues d'Historie Ancienne*, 25/1: 159-188.
- Orlandis Rovira, J. 1972. “Las relaciones intereclesiales de la Hispania visigótica”. *Communio*, 12: 403-444.
- Orlandis Rovira, J. 1988. *Historia del reino visigodo español*. Madrid. 1988.
- Orlandis Rovira, J. 1992. *Semblanzas visigodas*. Madrid.
- Orlowski, S. S. 2010. “Fideles regis en el reino visigodo de Toledo: aproximaciones para su estudio desde las prácticas recíprocitarias”. *Miscelánea medieval murciana*, 34: 83-91.
- Ortiz de Urbina, E. 2000. *Las comunidades hispanas y el derecho latino: observaciones sobre los procesos de integración local en la práctica político-administrativa al modo romano*. Vitoria-Gasteiz.
- Ortiz de Urbina, E. 2013a. “Sobre los procesos de (re)organización institucional cívica en Hispania” (Ortiz de Urbina, 2013b: 279-308).
- Ortiz de Urbina, E. 2013b. *Magistrados locales de Hispania: aspectos históricos, jurídicos, lingüísticos*. Vitoria-Gasteiz.
- Osaba y Ruíz de Erenchun, B. 1947. “Restos arqueológicos de San Juan de Camba en el Museo de Orense”. *Boletín del Museo Arqueológico Provincial de Orense*, 3: 3-23.
- Ozcáriz Gil, P. 2007. “Algunas consideraciones acerca de la provincia Hispania superior y su administración”. *Pyrenae*, 38/2: 33-46.
- Ozcáriz Gil, P. 2014. *La administración de la provincia Hispania citerior durante el Alto Imperio romano*. Barcelona.
- Palacio Sánchez, A. 2014. “Malos, perros e cas, topónimos interditos”. *Estudios de lingüística galega*, 6: 217-231.
- Pallares Méndez, M. C., Portela Silva, E. 2007. *Da Galicia antiga á Galicia feudal (séculos VIII-VI)*. A Coruña.

- Palol, P., Vilella, J. 1987. *La epigrafía de Clunia*. Madrid.
- Panzram S. 2017. *Oppidum-Civitas-Urbs: Städteforschung auf der Iberischen Halbinsel zwischen Rom und al-Andalus*. Berlin.
- Parcero Oubiña, C. 2000. *La construcción del paisaje social en la Edad del Hierro del noroeste ibérico*. Tese de doutoramento inédita: Universidade de Santiago de Compostela.
- Parcero Oubiña, C., Ayán Vila, X., Fábrega Álvarez, P., Teira Brión, A. 2007. "Arqueología, paisaje y sociedad". *PGC*, pp. 131-258.
- Parthey, G., Pinder, M. 1848. *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*. Berlin.
- Pastor Muñoz, M. 1977. "Participación indígena astur en la vida social romana". *Memorias de Historia Antigua*, 1: 191-200.
- Pena Graña, A. 1993. "Treba ou territorium: pervivencia e desenvolvemento dun arcaico e sólido modelo de artellamento territorial e institucional da Gallaecia antiga ó longo da romanidade e xermanización". *GRX*, pp. 41-59.
- Pena Graña, A. 2004. *Treba y territorium: génesis y desarrollo del inmobiliario e inmobiliario arqueológico e institucional de la Gallaecia*. Tese de doutoramento inédita: Universidade de Santiago de Compostela.
- Pena Graña, A. 2005. "Rebe Trasangiuge: una nueva lectura del epígrafe de Covas". *Anuario Brigantino*, 28: 39-46.
- Pena Graña, A. 2006. "Las trebas, tribus celtas de Gallaecia y su constitución política: estudios de la Edad del Hierro en el Noroeste peninsular". *Gallaecia*, 25: 371-399.
- Peña Santos, A. 1992. "El primer milenio a.C. en el área gallega: génesis y desarrollo del mundo castreño a la luz de la arqueología". *Complutum*, 2-3: 373-394.
- Peña Santos, A. 2005. *Galicia: Prehistoria, castrexo e primeira romanización*, Vigo.
- Pereira González, F. 2017. *Nas orixes do celtismo galego: os celtas na historiografía dos séculos XVII e XVIII*. A Coruña.
- Pereira Menaut, G. 1982. "Los castella y las comunidades de Gallaecia". *Zephyrus*, 34-35: 245-268.
- Pereira Menaut, G. 1983a. "Las comunidades galaico-romanas: hábitat y sociedad en transformación". *ECCHAG*, pp.199-212.
- Pereira Menaut, G. 1983b. *Estudos de Cultura Castrexa e de Historia Antiga de Galicia*. Santiago de Compostela.
- Pereira Menaut, G. 1988a. "Reseña a Alföldy, G.: Römisches Städtewesen auf der Neukastilischen Hochebene. Ein Testfall für die Romanisierung, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag 1987". *Veleia*, 5: 335-337.
- Pereira Menaut, G. 1988b. *Actas del primer congreso peninsular de Historia Antigua*, vol. II, Santiago de Compostela.
- Pereira Menaut, G. 1991a. *Corpus de inscripciones romanas de Galicia*, t. I. Santiago de Compostela.
- Pereira Menaut, G. 1991b. *Tabula Imperii Romani: Hoja K-29*. Madrid.
- Pereira Menaut, G. 1997a. "Un pobo e unha natio moi particulares". *FDG*, pp. 237-249.
- Pereira Menaut, G. 1997b. *Galicia fai dous mil anos: o feito diferencial galego*. Santiago de Compostela.
- Pereira Menaut, G. 2005. "Nuevas perspectivas sobre la vida de los castros galaico-romanos". *Veleia*, 22: 121-128.
- Pereira Menaut, G., Santos Yanguas, J. 1980. "Sobre la romanización del noroeste de la Península Iberica: las inscripciones con mención del origo personal" (AA.VV., 1980: 117-130).
- Pérez de Castro, R. 1987. *Los Señoríos episcopales en Asturias: el régimen jurídico de la obispalía de Castropol*. Oviedo.
- Pérez de Urbiel, J., González y Ruiz-Zorrilla, A. 1950. *Liber Commicus: edición crítica*, t. I. Madrid.
- Pérez González, C., Morillo Cerdán, A., Illaregui Gómez, E., 1994, "Reflexiones sobre las monedas de la caetra procedentes de Herrera de Pisuergra (Palencia)" (AA.VV., 1994b: 199-206).
- Pérez Losada, F. 2002. "Entre a cidade e a aldea: estudio arqueohistórico dos aglomerados secundarios romanos en Galicia". *Brigantium*, 13: 1-377.
- Pérez Martínez, J. M. 2000-2001. "La burocracia episcopal en la Hispania tardorromana y visigótica (siglos IV y VII). *Studia historica* (historia medieval), 18-19: 17-40.
- Pérez Outeiriño, B. "Informe sobre las excavaciones arqueológicas de A Cidade de San Cibrán de Lás (San Amaro-Punxin, Ourense)". *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 22: 211-259.
- Pérez Pujol, E. 1896. *Historia de las instituciones sociales de la España goda*, vol. II. Madrid.
- Pérez Rodríguez, F. J. 2015. *La villa de Monterrei y su tierra (siglos X-XIX)*. Vigo.
- Pérez Rodríguez, F. J., Vaquero Díaz, B., Durany Castrillo, M. 2002. "A terra de Celanova na Idade Media". *Minus*, 10: 143-158.
- Pérez Vilatela, L. 2001. "El Bronce de Bembibre y los colaboracionistas en la conquista del Norte de Hispania" (Hernández Guerra & al., 2001: 417-423).
- Perroy, E. 1967. "Carolingian administration" (Thrupp, 1967: 129-146).
- Piay Augusto, D. 2006. "Acercamiento prosopográfico al priscilianismo". *Antig. Crist.*, 23: 601-625.
- Piay Augusto, D. 2018. *El priscilianismo, arqueología y prosopografía: estudio de un movimiento aristocrático en la Gallaecia tardorromana*. Tese de doutoramento inédita: Universidade de Santiago de Compostela.
- Piel, J. M. 1974. "Sobre uma suposta identificação dos topónimos gal.port. Groba, grova, etc., com o etnónimo pré-romano Grovii". *Verba*, 1: 62-67.
- Pietri, L., Duval, Y., Pietri, C., 1992. "Peuple chrétien ou plebs: le rôle des laïcs dans les élections ecclésiastiques en Occident" (Michel & al., 1992: 373-395).
- Piñeira Mantiñán, M. J., Santos Solla, X. M. 2011.

- Xeografía de Galicia*. Vigo.
- Pirenne, H. 1970 [1937]. *Mahomet et Charlemagne*. París.
- Pitillas, E. 2003. “El papel del princeps como elemento de enlace entre Roma y los pueblos indígenas”. *Hispania Antiqua*, 27: 81-94.
- Plácido Suárez, D. 2002. “La estructuración territorial y étnica del Conventus Bracaraensis”, *Minus* 10: 111-134.
- Planchon, J. 2004. “De Luc à Die: le chassé-croisé des capitales voconces” (Ferdrière, 2004: 233-245).
- Pliego Vázquez, 2012. “Gallaecia en tiempos del Reino Visigodo de Toledo: sus emisiones monetarias” (Pliego Vázquez, 2012b: 65-104).
- Pliego Vázquez, R. 2009a. *La moneda visigoda*, vol I. Sevilla.
- Pliego Vázquez, R. 2009b. *La moneda visigoda*, vol II. Sevilla.
- Poveda Arias, P. 2013. “El concepto de frontera en la Hispania tardoantigua: de limes a confinium” (AA.VV, 2013: 1157-1181).
- Poveda Navarro, A. M. “Fora hispana: la evidencia de Libisosa Forum Augustum (Lezuza, Albacete)”. *Conimbriga*, 41: 5-38.
- Prósper, B. M. 2008. “En los márgenes de la lingüística celta: los etnónimos del noroeste de la península ibérica y una ley fonética del hispano-celta occidental”. *Palaeohispanica*, 8: 35-54.
- Queiroga, F. M. V. R. 2005. “Materiais e Técnicas Construtivas da Cultura Castreja no Entre-Douro-e-Minho”. *Cadernos do Museu* (Museu municipal de Penafiel), 11: 155-166.
- Quintana Prieto, A. 1968. “El monasterio de San Juan de Camba”. *Compostellanum*, 13/2: 241-285.
- Quintana, A. 1971. *El tumbo viejo de S. Pedro de Montes*. León.
- Quirós Castillo, J. A., Tejado Sebastián, J. M. 2012. *Los castillos altomedievales en el noroeste de la Península Ibérica*. Bilbao.
- Rabanal Alonso, M. A., García Martínez, S. M. 2001. *Epigrafía romana de la provincia de León: revisión y actualización*. León.
- Rebillard, E., Sotinel, C. 1998. *L'évêque dans la cité du IVe aux Ve siècles: image et autorité*. Paris-Roma.
- Recuero Astray, M., Rodríguez Prieto, M. A., Romero Portilla, P. 2002. *Documentos Medievales del Reino de Galicia: Doña Urraca (1095-1126)*. Santiago de Compostela.
- Recuero Astray, M., Romero Portilla, P., González Vázquez, M. 1998. *Documentos medievales del Reino de Galicia: Alfonso VII (1116-1157)*. Santiago de Compostela.
- Recuero Astray, M., Romero Portilla, P., Rodríguez Prieto, A. 2000. *Documentos Medievales del Reino de Galicia: Fernando II (1155-1188)*. Santiago de Compostela.
- Redentor, A. 2006. “Manifestações religiosas e onomástica na civitas Zoelarum”. *Conimbriga*, 45: 253-273.
- Redentor, A. 2008. “Panorama da Teonímia Pre-romana em Trás-os-Montes oriental” (Encarnação, 2008: 105-124).
- Redentor, A. 2017a. *A cultura epigráfica no conventus Bracaraugustanus (pars occidentalis): percursos pela sociedade brácaro da época romana*, vol. I. Coimbra.
- Redentor, A. 2017a. *A cultura epigráfica no conventus Bracaraugustanus (pars occidentalis): percursos pela sociedade brácaro da época romana*, vol. II. Coimbra.
- Redentor, A., Regalo, H. 2013. “Ara a Júpiter (Conventus Bracaraugustanus)”. *FE*, 106: 468.
- Reigosa, F. 1953. “Interesante diploma del siglo IX, perteneciente a la Diócesis Mindoniense, sobre la Basílica de San Martín de Belesar, dedicada también a Santiago Apóstol y a Santa María”. *BCPMHAL*, 5/40: 260-263.
- Reigosa, F. 1953. “La antigua sede episcopal de Britonia”. *BCPMHAL*, 5: 19-25.
- Reinhart, W. 1937. “Die Münzen des Swebenreiches”. *Mitteilungen der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft*, 55: 151-190.
- Reinhart, W. 1952. *Historia general del reino hispánico de los suevos*. Madrid.
- Reinhart, W. 1952-1953. “La ceca visigoda de Cepis, población del distrito de Oporto”, *Nummus*, 1: 38-43.
- Rey Caíña, J. A., 1982. *La colección diplomática del monasterio de Santa María de Ferreira de Pallares*. Tesis doctoral inédita: Universidad de Granada.
- Rey Castiñeira, J., 1991: Yacimientos castreños de la vertiente atlántica: análisis de la cerámica indígena, tese de doutoramento inédita: Universidade de Santiago de Compostela.
- Ribeiro, J. C. 1998. “Da existência d nomes pessoais em legendas de tremisses da série Latina munita” (Marques, 1998: 173-185).
- Ribeiro, J. C. 2002. *Religiões da Lusitânia: loquuntur saxa*. Lisboa.
- Riesco Chueca, P. 1995. *Pasionario hispánico: introducción, edición crítica y traducción*. Sevilla.
- Riese, A. 1870. *Anthologia Latina*, vol. II. Leipzig.
- Rincón Martínez, M. A. 1970. “Consideraciones generales acerca de la romanización de las tribus galaicas”. *Pyrenae*, 6: 71-78.
- Río Barja, F. X. 1990. *Cartografía xurisdiccional de Galicia no século XVIII*. Santiago de Compostela.
- Risco, M. 1779. *España Sagrada*, t. XXXII. Madrid.
- Risco, M. 1784. *España Sagrada*, t. XXXIV. Madrid.
- Risco, M. 1798. *España Sagrada*, t. XLI. Madrid.
- Rivas Fernández, J. C. 1972. “La vía romana por Tamallancos (Orense)”. *Bol. Aur.*, 2: 151-166.
- Rivas Fernández, J. C. 1979. “Un nuevo testimonio epigráfico de los quarquerni y otras cuestiones en torno a la civitas de este pueblo”. *Bol. Aur.*, 9: 53-54.
- Rivas Fernández, J. C. 1983. “Sobre la identidad de la supuesta ara romana de las Tricivitas”. *Bol. Aur.*, 13: 75-98.
- Rivas Fernández, J. C. 2003. *Antigüedad del episcopado auriense*. Ourense.
- Rivas Fernández, J. C. 2004. “Algo sobre el dios indígena romanizado Reve Anabaraeco y sus

- artificiosos presupuestos: diversificación en la funcionalidad tardía de estos dioses”. *Bol. Aur.*, 34: 15-50.
- Rivas Quintas, E. 1991. “Un baixorrelevo en Asadur coa escea do Calvario”. *Porta da Aira* 4: 9-26.
- Rivas Quintas, E. 2008. “A orixe de Ourense nunha escritura de Celanova”. *Porta da aira*, 12: 357-370.
- Rocha Madaíl, A. G. 1942. “O Rol das Cavalarias do Vouga”. *Arquivo do Distrito de Aveiro*, 8: 153-159.
- Rodá de Llanza, I. 1998. “El papel de Agripa en la trama urbana de la Hispania Augustea”. *OCNH*, pp. 275-294.
- Rodrigues, M. A., Costa, A. J. 1999. *Livro preto, cartulário da sé de Coimbra: edição crítica, texto integral*. Coimbra.
- Rodrigues, M., Lima, A., Santos, A. (coords.) 2011. *Actas do V Congresso de Arqueologia: interior, norte e centro de Portugal*. Porto.
- Rodríguez, S. 2017. “El misterio de los 13 esqueletos de niños que aparecieron en una playa gallega”. *El País*, 17/05/2017: https://elpais.com/politica/2017/03/17/diario_de_espana/1489757710_492511.html.
- Rodríguez Colmenero, A. 1973. “Los Interamici del Convento jurídico Bracaraugustano”. *Hispania Antiqua*, 3: 407-416.
- Rodríguez Colmenero, A. 1987. *Aquae Flaviae: fontes epigráficas da Gallaecia meridional interior*. Chaves.
- Rodríguez Colmenero, A. 1993. “El conjunto epigráfico de Aquae Flaviae y su área de influencia” (Villar & Untermann, 1993: 461-486).
- Rodríguez Colmenero, A. 1996a. “Pueblos prerromanos del convento jurídico lucense: organización sociopolítica y distribución territorial” (Rodríguez Colmenero, 1996c: 129-242).
- Rodríguez Colmenero, A. 1996b. “Integración administrativa del noroeste peninsular en las estructuras romanas” (Rodríguez Colmenero, 1996c: 256-326).
- Rodríguez Colmenero, A. 1996c. *Lucus Augusti*, vol. I. A Coruña.
- Rodríguez Colmenero, A. 1997a. “A organización sociopolítica do espacio: etnias e territorio”. *GCR*, pp. 85-91.
- Rodríguez Colmenero, A. 1997b. “A implantación dos modelos urbanísticos romanos en Gallaecia”. *GCR*, pp. 164-172.
- Rodríguez Colmenero, A. 1997c. *Aquae Flaviae: fontes epigráficas da Gallaecia meridional interior*. Chaves.
- Rodríguez Colmenero, A. 1998a. *Lucus Augusti, epicentro integrador da Gallaecia do abrente*. Santiago de Compostela.
- Rodríguez Colmenero, A. 1998b. *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico: actas del congreso internacional celebrado en Lugo*, vol. II. Lugo.
- Rodríguez Colmenero, A. 2000. “El más antiguo documento (año 15 a.C.) hallado en el noroeste peninsular ibérico: un edicto de Augusto, sobre tabula broncea, enviado a Susarros y Gigurros desde Narbona, de viaje hacia Hispania”. *CEG*, 47/112: 10-42.
- Rodríguez Colmenero, A. 2005. “Las nuevas stationes lucensis et brigantina en el finisterre ibérico del Imperio Romano”. *Palaeohispanica*, 5: 873-892.
- Rodríguez Colmenero, A. 2010. “Etnias indígenas y administración romana en la franja de contacto galaico-astur observadas desde la perspectiva gallega”. *Larouco*, 5: 39-50.
- Rodríguez Colmenero, A., Ferrer Sierra, S. 2001. “Nuevos datos y documentos para la identificación de Paemeiobriga, un castellum mencionado en la recientemente descubierta Tabula del Bierzo”. *Larouco*, 3: 231-236.
- Rodríguez Colmenero, A., Ferrer Sierra, S. 2006. “Entre Bergidum Flavium y Asturica Augusta: nuevo hallazgo epigráfico y revisión de otro ya conocido”. *Larouco*, 4: 244-246.
- Rodríguez Colmenero, A., Ferrer Sierra, S., Álvarez Asorey, R. D. 2004. *Callaecia et Asturiae Itinera Romana: miliarios e outras inscricións viarias do noroeste hispánico (conventos bracarense, lucense e asturicense)*. Lugo.
- Rodríguez Colmenero, A., Ferrer Sierra, S., García Tato, I. 2009. *Priorato de Xagoaza (Valdeorras, Ourense): el referente histórico de una próspera comarca gallega*. Ourense.
- Rodríguez Colmenero, A., Ferrer Sierra, S., Herves Raigoso, F. M. 1998. “El complejo arqueológico romano de Aquis Querquennis”. *OCNH*, pp. 891-910.
- Rodríguez Corral, J. 2009. *A Galicia castrexa*. Santiago de Compostela.
- Rodríguez Díaz, J. M. 2010. “La sede episcopal de los britones”. *Rudesindus*, 6: 33-41.
- Rodríguez Ennes, L. 2004. *Gallaecia: romanización y ordenación del territorio*. Madrid.
- Rodríguez González, A. 1971. *El tumbo del monasterio de San Martín de Castañeda*. León.
- Rodríguez González, A. 1973. *El tumbo del monasterio de San Martín de Castañeda*. León.
- Rodríguez González, A., Rey Caña, J. A. 1992. “El Tumbo de Lorenzana”. *Estudios Mindonienses*, 8: 11-324.
- Rodríguez González, M. C., Durany Castrillo, M. 1998. “Ocupación y organización del espacio en el Bierzo bajo entre los siglos V al X”. *Studia historica* (historia medieval), 16: 45-87.
- Rodríguez González, X. 2013. *Patrimonio cultural da Alta Limia: discurso histórico e ordenación do territorio*. Sen lugar de edición.
- Rodríguez Morales, J. 2001. “Paemeiobrigenses y ailobrigiacinos en el bronce de Bembibre” (Grau & Hoyas, 2001: 111-122).
- Rodríguez Neila, J. F. 1981. “Magistraturas municipales y funcones religiosas en la Hispania romana”. *Revista de estudios de la vida local*, 209: 91-118.
- Rodríguez Neila, J. F. 1998. “Hispani principes: algunas reflexiones sobre los grupos dirigentes de la Hispania prerromana”. *Cuadernos de Arqueología* (Universidad de Navarra): 99-137.
- Rodríguez Neila, J. F. 2001. “Estructura social e instituciones municipales de Hispania romana”

- (Hernández Guerra & al., 2001: 25-60).
- Rodríguez Neila, J. F., Navarro Santana, F. J. 1998. *Los pueblos prerromanos del Norte de Hispania: una transición cultural como debate histórico*. Pamplona.
- Rodríguez Resino, A. 2003. “Aproximación á caracterización arqueolóxica da presenza xermánica na Gallaecia (s. V-VIII): os axuares funerarios”. *Gallaecia*, 22: 281-296.
- Rodríguez Resino, A. 2005. *Do imperio romano á alta idade media: arqueoloxía da Tardoantigüidade en Galicia (séculos V-VIII)*. Noia
- Rodríguez Resino, A. 2007. “Ciudades, vicus, castra y villae en el NW durante la tardoantigüedad: ensayo de un modelo arqueohistórico para el periodo”. *Gallaecia*, 26: 133-161.
- Rodríguez Sánchez, B. 2012. “O proceso de abandono dos castros, continuidades e rupturas entre a Idade do Ferro e a Alta Idade Media: un estado da cuestión”. *Gallaecia*, 31: 139-151.
- Rogel Vide, C. 2005. *Derecho nobiliario*. Madrid.
- Roldán Hervás, J. M. 1974. *Hispania y el ejército romano*. Salamanca.
- Roldán Hervás, J. M. 1975. *Itineraria Hispana: fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*. Valladolid.
- Roldán Hervás, J. M. 1983. “La conquista del norte de Hispania y la participación de los Astures en el ejército imperial romano”. *Lancia*, 1: 119-138.
- Roldán Hervás, J. M. 2001. “Las Guerras Cántabro-Astures y la organización del Noroeste Peninsular” (Hernández Guerra & al., 2001: 15-24).
- Roma Valdés, A. 2002. “Emisiones monetarias del siglo VI d.C. con leyenda LATINA MVNITA: estado del debate”. *Brigecio*, 12: 79-84.
- Romaní Martínez, M. 1989. *Colección diplomática do mosteiro cisterciense de Santa María de Oseira (Ourense): 1025-1310*. Santiago de Compostela.
- Romaní Martínez, M. 2002. “Notas sobre el monasterio de Oseira: abadologio y jerarquías entre 1414-XII-24 y 1435-IV-20” (Romaní Martínez & Novoa Gómez, 2002: 301-315).
- Romaní Martínez, M., Novoa Gómez, M. A. 2002. *Homenaje a José García Oro*. Santiago de Compostela.
- Romero Carnicero, M. V., Carretero Vaquero, S. 1998. “Los campamentos y la ciudad de Petavonium”. *OCNH*, pp. 1077-1108.
- Romero Masía, A. M., Pose Mesura, X. M. 1987. *Galicia nos textos clásicos*. A Coruña.
- Rostovtzeff, M. 1957. *The Social and Economic History of the Roman Empire*. Nova York.
- Rousseau, P. 2009. *A Companion to Late Antiquity*. Chichester.
- Roussel, D. 1976. *Tribu et Cité: études sur les groupes sociaux dans les cités grecques aux époques archaïque et classique*. Besançon.
- Rousselle, A. 1990. *Croire et guérir: la foi en Gaule dans l'Antiquité tardive*. Paris.
- Ruiz de la Peña Solar, J. I. 1991. “Conflictos interlocales por el control de espacios económicos privilegiados: el ejemplo asturgalaico de las pueblas de Ribadeo y Roboredo (1282)”. *BIEA*, 138: 559-588.
- Ruiz del Árbol Moro, M. 2010. “El poblamiento rural y la distribución de civitates del nordeste de Lusitania” (Sastre & Beltrán, 2010: 93-111).
- Ruiz-Gálvez Priego, M. 1992. “La novia vendida: orfebrería, herencia y agricultura en la Protohistoria de la Península Ibérica”. *Spal*, 1: 219-251.
- Ruiz Gutiérrez, A. 2001. “El litoral cantábrico y su desarrollo histórico de César a los Flavios” (Hernández Guerra & al., 2001: 238-242).
- Sáez, C. 2003. *La Coruña: fondo antiguo*, vol. I. Madrid.
- Sáez, E. 1944. “El monasterio de santa María de Ribeira”, *Hispania*, 14-15: 3-27; 163-210.
- Sáez, E. 1947. “Documentos gallegos inéditos del período asturiano”. *Anuario de Historia del Derecho Español*, 18: 399-431.
- Sáez, E. 1948 “Los ascendientes de San Rosendo”, *Hispania*, 30 (1948): 3-133.
- Sáez Sánchez, C., González Peña, M^a. V., 2005. *La Coruña: fondo antiguo (788-1065)*. Alcalá de Henares.
- Sáez Sánchez, E., Sáez Sánchez, C. 1996. *Colección diplomática del monasterio de Celanova (842-1230)*, vol. I. Alcalá de Henares.
- Salinas de Frías, M. 1986. *Conquista y romanización de Celtiberia*. Salamanca.
- Salinas de Frías, M. 2001. “La religiosidad de las poblaciones antiguas de Salamanca y el norte de Cáceres”. *Palaeohispanica* 1: 151-172.
- Salinas de Frías, M. 2006. *Los pueblos prerromanos de la península ibérica*. Madrid.
- Salvaterra Cuenca, V. 2015. “El lugar de los visigodos y omeyas en la historiografía de los siglos XIX y XX: aportaciones a un debate sobre continuidad y ruptura”. *AEA*, 88: 247-261.
- Sánchez Albalá, J. I., Vinagre Nevado, D. 1998. *Corpus de las inscripciones latinas de Coria*. Coria.
- Sánchez-Albornoz, C. 1943. *Ruina y extinción del municipio romano en España e instituciones que le reemplazan*. Bos Aires.
- Sánchez-Albornoz, C. 1966. *Despoblación y repoblación de valle del Duero*. Bos Aires.
- Sánchez-Arcilla Bernal, J. 2005. “Evolución de la nobleza hispánica” (Rogel Vide, 2005: 7-44).
- Sánchez Badiola, J. J. 2010. “Asturia en la transición a la Edad Media”. *Argutorio* 24: 38-44.
- Sánchez-Oro Rosa, J. J. 1998. “Iglesia y poder en el Ribacoa y Ciudad Rodrigo: la construcción del espacio político mirobrigense (1161-1211)”. *Revista da Faculdade de Letras* (Universidade do Porto), 15/1: 313-322.
- Sánchez-Palencia, F. J., Sastre Prats, I., Orejas Saco del Valle, A., Ruiz del Árbol, M. 2017. “Augusto y el control administrativo y territorial de las zonas mineras del Noroeste hispano”. *Gerión*, 35: 863-874.
- Sánchez Pardo, J. C. 2008. *Territorio y poblamiento en Galicia entre la Antigüedad y la Plena Edad Media*. Tese de doutoramento inédita: Universidade de Santiago de Compostela.

- Sánchez Pardo, J. C. 2012. “Castros, castillos y otras fortificaciones en el paisaje sociopolítico de Galicia (siglos IV-XI)” (Quirós Castillo & Tejado Sebastián, 2012: 29-56).
- Sánchez Pardo, J. C. 2014a. “Organización eclesiástica y social en la Galicia tardoantigua: una perspectiva geográfico-arqueológica del Parroquial Suevo”. *Hispania Sacra*, 66/134: 439-480.
- Sánchez Pardo, J. C. 2014b. “Sobre las bases económicas de las aristocracias en la Gallaecia suevo-visigoda (ca. 530-650 d.C.): comercio, minoría y articulación fiscal”. *Anuario de Estudios Medievales*, 44/2: 983-1023.
- Sanmartín, J. 2001-2002. “Reyes y sufetes: una etiología del poder político en las sociedades vetero-orientales”. *Estudios orientales*, 5-6: 417-424.
- Santos, M. J. M. C. F. 2004. *A terra de Penafiel na Idade Média: estratégias de ocupação do território (875-1308)*, vol. II. Dissertação de mestrado inédita: Universidade do Porto.
- Santos Yanguas, J. 1985. *Comunidades indígenas y administración romana en el noroeste hispánico*. Bilbao.
- Santos Yanguas, J. 1999. *Los pueblos de la España antigua*. Madrid.
- Santos Yanguas, N. 1998. “Poblamiento antiguo entre los astures: los castros” (Rodríguez Neila & Navarro Santana, 1998: 272-300).
- Santos Yanguas, N. 2004. “Lancia de los astures: ubicación y significado histórico”. *Hispania antiqua*, 28: 71-86.
- Santos Yanguas, N. 2006. *Asturias, los Astures y la Cultura Castreña*. Oviedo.
- Santos Yanguas, N. 2009. “De nuevo sobre los castela: naturaleza, territorio e integración en la ciuitas” (Kremer, 2009: 169-183).
- Santos Yanguas, N. 2014. *Asturias, los astures y la religiosidad antigua*. Madrid.
- Santos Yanguas, N. 2017. “Inscripciones funerarias de Asturias romana y primitivos lugares de culto cristiano”. *Tiempo y sociedad*, 27: 7-25.
- Sanz Huesma, F. J. 2007a. “Historia política” (Díaz Martínez & al., 2007: 25-86).
- Sartre, M. 1994. *El oriente romano: provincias y sociedades provinciales del Mediterráneo oriental de Augusto a los Severos (31 a. de C.-256 d. de C.)*. Madrid.
- Šašel, A., Šašel, J. 1978. *Inscriptions Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX*. Ljubljana.
- Sastre Prats, 1999a. *Formaciones sociales y organización territorial en el Conventus Asturum: la integración en el mundo romano y el proceso histórico durante el Alto Imperio*. Tese de doutoramento inédita: Universidad Complutense de Madrid.
- Sastre Prats, 1999b. “Estructura de explotación social y organización del territorio en la civitas Zoelorum”. *Gerión*, 17: 345-359.
- Sastre Prats, I., Beltrán Ortega, A., Sánchez-Palencia, F. J. 2009. “Nuevo pacto de hospitalidad procedente de Pino del Oro (Zamora). *ZPE*, 168: 287-292.
- Sastre Prats, I., Beltrán Ortega, A. 2010. *El bronce de El Picón (Pino del Oro): procesos de cambio en el occidente de Hispania*. Sen lugar de edición.
- Sastre Prats, I., Currás Refojos, B. X., Alonso, F. 2010. “Parentesco, desigualdad y formas de identidad en la Edad del Hierro del Noroeste”. *Arqueología Espacial*, 28: 169-186.
- Schattner, T. G. 2004. “Novas aproximações às estátuas de guerreiros lusitano-galaicos”. *OAP*, 22: 9-66.
- Schattner, T. G., Suárez Otero, J., Koch, M. 2004. “Monte do Facho, Donón (O Hío/Prov. Pontevedra) 2003: informe sobre las excavaciones en el santuario de Berobreo”. *AEA*, 77: 23-71.
- Schmoll, U. 1959. *Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische*. Wiesbaden.
- Schönfeld, M. 1911. *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*. Heidelberg.
- Schulten, A. 1920. *Hispania: geografía, etnología, historia*. Barcelona: Serra Russell.
- Schulten, A. 1934. *Fontes Hispaniae Antiquae*, t. IV. Barcelona.
- Schulten, A. 1936. “Tibures”. *RE* VI/2, col. 841.
- Schulten, A. 1952. *Fontes Hispaniae Antiquae*, t. VI. Barcelona.
- Schulten, A. 1962. *Los Cantabros y Astures y su guerra con Roma*. Madrid.
- Scrutton, T. E. 1885. *The influence of the Roman law in the law of England*. Cambridge.
- Seijas Vázquez, E. 2003. “Cuestiones onomásticas”. *Gran Enciclopedia Galega*, t. XX, s.v. “Galicia”, pp. 136-141.
- Ser Quijano, G. 1981. *Documentación de la catedral de León (s. IX-X)*. Salamanca.
- Silva, A. C. F. 1980. “Organizações gentilicias entre Leça e Ave”. *Portugalia*, 1: 79-90.
- Silva, A. C. F. 1981-1982. “Novos dados sobre a organização social castreja”. *Portugalia*, 2-3: 83-94.
- Silva, A. C. F. 1983. “As tesserae hospitales do Castro da Senhora da Saúde ou Monte Murado (Pedroso, V. N. Gaia): contributo para o estudo das instituições e povoamento da Hispânia antiga”. *Gaya*, 1: 9-26.
- Silva, A. C. F. 1986. *A cultura castreja no noroeste de Portugal*. Paços de Ferreira.
- Silva, A. C. F. 1995. “A evolução do habitat castrejo e o processo de proto-urbanização no Noroeste de Portugal durante o I milénio a.C.”. *Revista da Faculdade de Letras* (Universidade do Porto), 12: 505-546.
- Silva, A. C. F. 2015. “As origens de Gaia e questões de identidade: arqueologia e epigrafia dos Turduli veteres”. *Estudos do Quaternário*, 13: 68-74.
- Silva, A. M. S. P. 2010. “Ocupação da época romana na cidade do Porto: ponto de situação e perspectivas de pesquisa”. *Gallaecia*, 29: 213-262.
- Silva, R. M. M. 2014. *Bobadela em Época Romana: Cidade e Território Periurbano*. Dissertação de mestrado inédita: Universidade de Coimbra.

- Silveira, J. 1943. "Inquirição na Terra de Vouga em 1282". *Arquivo do Distrito de Aveiro*, 9: 81-88.
- Soares, F. N. 1998. "Os concílios suevos de Braga (561 e 572)" (Koller & Laitenberger, 1998: 63-79).
- Soeiro, T. 1997. "O esplendor do Sur da Callaecia". *FDG*, pp. 213-236.
- Soeiro, T. 2004. "Monte Mozinho: apontamentos sobre a ocupação entre Sousa e Tâmega em época romana". *Penafiel*, 1: 5-323.
- Solana Sáiz, J. M. 1985. "Los germanos en el valle del Duero" (Mangas Manjarrés & Solana Sáiz, 1985: 96-117).
- Solórzano Telechea, J. A., González Morales, M. R. 2005. *II Encuentro de Historia de Cantabria*, vol. I. Santander.
- Sotomayor y Muro, M. 1979. "La Iglesia en al España romana" (García Villoslada, 1979: 7-401).
- Sousa, J. A. 2017. "O posicionamento da aristocracia galega nas crises sucessórias da segunda metade do século X no reino de Leão (951-982)". *CEG*, 64/130: 49-89.
- Spinak, E. 2013. "Ética editorial y el problema del autoplágio". *SciELO en Perspectiva*, 11/11/2013: <https://blog.scielo.org/es/2013/11/11/etica-editorial-y-el-problema-del-autoplagio/>.
- Stylov, A. U. 1995. *Corpus Inscriptionum Latinarum II: Inscriptiones Hispaniae Latinae, editio altera VII*. Berlín-Nova York.
- Suárez Beltrán, S. 1986. *El Cabildo de la Catedral de Oviedo en la Edad Media*. Oviedo.
- Suárez Otero, J. 1997. "A Idade do Bronze en Galicia". *GCR*, pp. 54-61.
- Suárez Piñeiro, A. M. 2006-2008. "O desenvolvimento territorial dunha cidade con 2000 anos de historia: Lucus Augusti". *BMPL*, 13: 311-323.
- Suárez Piñeiro, A. M. 2006. *A vida cotiá na Galicia romana*. Santiago de Compostela.
- Suárez Piñeiro, A. M. 2009. *A romanización en Galicia*. Noia.
- Suárez Piñeiro, A. M. 2011a. "A configuración política do territorio" (Piñeira Mantiñán & Santos Solla, 2011: 115-130).
- Szzymer, M. 1981. "Le problème de la royauté dans le monde punique". *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques*, 17B: 291-301.
- Tarpin, M. 2009. "Organisation politique et administrative des cités d'Europe occidentale sous l'Empire". *Pallas*, 80: 127-145.
- Tarrío, A. M. S. 2010. "Memória e intencionalidade na transmissão humanística de material epigráfico: a propósito de uma inscrição da Gallaecia na Geographia do Dr. João de Barros (CIL II, 2422)". *Sylloge epigraphica Barchinonensis* 8: 179-200.
- Tavares, A. P. 2013. *A medievna Terra de Cambra: Território e Sociedade*, vol. II. Sen lugar de edición.
- Teja Casuso, R. 1990. "La carta 67 de S. Cipriano a las comunidades cristianas de León-Astorga y Mérida: algunos problemas y soluciones". *Antig. Crist.*, 7: 115-124.
- Tejada y Ramiro, J. 1810. *Colección de cánones y de todos los concilios de la Iglesia de España y de América*, vol. II. Madrid.
- Tente, C. 2009. "Dos bárbaros ao Reino de Portugal: o território de Celorico da Beira nos séculos V a XII" (Marques & Carvalho, 2009: 47-60).
- Thompson, E. A. 1969. *The Goths and Spain*. Londres.
- Thrupp, S. L. 1967. *Early Medieval Society*. Nova York.
- Tomás-Faci, G., Martín-Iglesias, J. C. 2017. "Cuatro documentos inéditos del monasterio de San Martín de Asán (522-586)". *Mittelateinisches Jahrbuch*, 52/2: 261-286.
- Torelli, M. 2000. "The Etruscan City-State". *30 C-S*, pp. 189-208.
- Tornadijo Rodríguez, T. M. 2008. "Confirmación de la posición de Flavionavia por igualación de áreas de triángulos esféricos". *Investigaciones Geográficas*, 47: 175-184.
- Torrent, A. 1970. *La iuris dictio de los magistrados municipales*. Salamanca.
- Torres Rodríguez, C. 1949. "Límites geográficos de Galicia en los siglos IV y V". *CEG*, 14: 367-383.
- Torres Rodríguez, C. 1977. *El reino de los suevos*. A Coruña.
- Torres Rodríguez, C. 1982. *La Galicia romana*. A Coruña.
- Torres Rodríguez, C. s.d. *Conquista de Galicia por los romanos, antes de las guerras cántabras*. Santiago de Compostela.
- Tranoy, A. 1974. *Hydace: Chronique*, vol. II. París.
- Tranoy, A. 1977. "À propos des Callaeci de Pline: épigraphie et peuplement". *Bracara Augusta*, 31/71-72: 225-233.
- Tranoy, A. 1981. *La Galice romaine: recherches sur le nord-ouest de la péninsule ibérique dans l'Antiquité*. París.
- Tranoy, A. 1992. "Permanences indigènes et romanisation en Galice" (AA.VV., 1992c: 77-80).
- Tranoy, A. 1988-1994. "La rive Nord du Douro à l'époque romaine: contibution épigraphique à l'étude d'une zone frontitière". *Gaya*, 6: 124-136.
- Ubric Rabaneda, P. 2003. *La Iglesia y los Estados bárbaros en la Hispania del siglo V (409-507)*. Tese de doutoramento inédita: Universidad de Granada.
- Udaondo Puerto, F. J. 1997. "Las entidades geográficas en las obras de Valerio del Bierzo". *Helmantica*, 48/145-146: 205-234.
- Udaondo Puerto, F. J. 1997. "Las entidades geográficas en las obras de Valerio del Bierzo". *Helmantica*, 48/145-146: 205-234.
- Untermann, J. 1992. "Los etnónimos de la Hispania antigua y las lenguas prerromanas de la Península Ibérica". *Complutum*, 2-3: 19-33.
- Untermann, J. 1993. "Anotaciones al estudio de las lenguas prerromanas del Noroeste de la Península Ibérica". *GRX*, pp. 367-397.
- Untermann, J. 2001. "La toponimia antigua como fuente de las lenguas hispano-celtas". *Palaeohispanica*, 1: 187-218.
- Urbina Martínez, D. 1998. "La Carpetania romana y los carpetanos indígenas: tribu, etnia, nación o el país de los escarpes". *Gerión*, 16: 185-208.
- Ureña, R. 1915. "El modius de Ponte Puñide". *BRAH*,

- 66: 485-507.
- Vaan, M. 2008. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden-Boston.
- Valdeón Barunque, J. 1991. "El origen del concejo abierto en Castilla y León" (AA.VV., 1991b: 173-182).
- Valverde Castro, M. R. 2001. *Ideología, simbolismo y ejercicio del poder real en la monarquía visigoda: un proceso de cambio*. Salamanca.
- Van Dam, R. 1993. *Saints and their Miracles in Late Antique Gaul*. Princeton.
- Vasconcelos, J. L. 1921-1922. "Inscrição romana de Santa Comba (Paredes)". *OAP*, 25: 248-249.
- Vasconcelos, J. L. 1927-1929 "Epigrafia do muséu etnológico (Belém): inscrições romanas". *O Arqueólogo Português* 24: 209-227.
- Vasconcelos, J. L. 1928-1929. "Epigrafia do Muséu Etnológico (Belém)". *OAP*, 28: 209-227.
- Vasconcelos, J. L. 1930-1931. "Os Seúros: povo pré-romano d'aquem e d'alem Minho". *OAP*, 29, 1930-1931: 157-163.
- Vasconcelos, J. L. 1934. "Antiguidades do concelho da Covilhã". *Biblos*, 10: 25-31.
- Vaz, J. L. I. 1979. "Término augustal de Goujoim (Armamar)". *Conimbriga*, 18: 133-138.
- Vaz, J. L. I. 1997. *A civitas de Viseu: espaço e sociedade*. Coimbra.
- Vaz, J. L. I. 2001. "Mais uma inscrição rupestre da Serra do Caramulo" (AA.VV., 2001b: 189-197).
- Vaz, J. L. I. 2007. *Lamego na época romana, capital dos Coilarnos*. Lamego.
- Vázquez Núñez, A., 1898-1901. "Documentos Históricos", *BCPMHAO*, 1, pp. 105-106, 148-151, 301-304, 327-328, 338-342, 356-358, 378-380.
- Vázquez Saco, F., Vázquez Seijas, M. 1954. *Inscripciones romanas de Galicia*, t. II. Santiago de Compostela.
- Vázquez Varela, J. M., García Quintela, M. V. 1998. *A vida cotiá na Galicia castrexa*. Santiago de Compostela.
- Ventura, L., Oliveira, A. R. 2011. *Chancelaria de D. Afonso III: livros II e III*. Coimbra.
- Vigil, M. 1887. *Asturias monumental, epigráfica y diplomática*. Oviedo.
- Vigil, M. 1977. "Romanización y permanencia de estructuras sociales indígenas en la España Septentrional" (AA.VV., 1977b: 129-137).
- Vila Botanes, S. 2000. "A diócese sueva de Tui". *Boletín del seminario Fontán-Sarmiento de hagiografía, toponimia y onomástica de Galicia*, 21: 85-89.
- Villanueva Acuña, M. 1993. "O Ius Latii e a transformación do hábitat galaicorromano". *GRX*, pp. 33-39.
- Villanueva Acuña, M. 1998a. "A conquista romana da Gallaecia" (AA.VV., 1998a: 241-256).
- Villanueva Acuña, M. 1998b. "Da comunidade prerromana á galaicorromana: as fontes clásicas e a súa contribución para o problema". *OCNH*, pp. 675-682.
- Villanueva Acuña, M., Cavada Nieto, M. 2001. "El Edicto de Bembibro, los distritos estrabonianos y los territorios de las comunidades indígenas" (Hernández Guerra & al., 2001: 409-415).
- Villar, F., Beltrán, F. 1999. *Pueblos, lenguas y escrituras en la Hispania prerromana: VII coloquio sobre lenguas y escrituras paleohispánicas (Zaragoza, 1997)*. Salamanca.
- Villar, F., Fernández Álvarez, M. P. 2001. *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*. Salamanca.
- Villar, F., Prósper, B. M. 2003. "Nuevo epígrafe votivo dedicado a la divinidad Reve en La Coruña". *Palaeohispanica*, 3: 271-282.
- Villar, F., Untermann, J. 1993. *Lengua y cultura en la Hispania prerromana: actas del V Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la península ibérica*. Salamanca.
- Vives, J. 1963. *Concilios visigóticos e hispano-romanos*. Barcelona.
- Wacher, J. 1974. *The towns of Roman Britain*. Berkeley-Los Angeles.
- Wacher, J. 1996. "Britain 45 B.C. to A.D. 69". *CAH X*, pp. 503-516.
- Walbank, F. W., Astin, A. E., Frederiksen, M. W., Ogilvie, R. M., Drummond, A. 1989. *The Cambridge Ancient History*, vol. VII/2.
- Wallis, B. (ed.). 1984. *Art after Modernism: Rethinking Representation*. Nova York.
- Ward-Perkins, B. 1998. "The cities". *CAH XIII*, pp. 371-410.
- Warner, A. G., Warner, E. 1904. *The Shāhnāma of Firdausi*. Londres.
- Weber, M. 1922. *Economía y sociedad*. México.
- Wells, P. S. 2001. *The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped Roman Europe*. Princeton.
- Wickham, C. 2005. *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean (400-800)*. Oxford.
- Wilmanns, G. 1881. *Corpus Inscriptionum Latinarum*, t. VIII/1. Berlín.
- Wissowa, G., Mittelhaus, K., Ziegler, K., Kroll, W. 1893-1993. *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. Múnic.
- Witschel, C. 2009. "Hispania en el siglo III" (Andreu Pintado & al., 2009: 473-503).
- Wood, I. 2014 (1994). *The Merovingian Kingdoms (450-751)*. Londres-Nova York.
- Yorke, B. 2014. *The Conversion of Britain: Religion, Politics and Society in Britain, c.600-800*. Londres-Nova York.
- Young, S. 2002. *Britonia: caminos novos*. Noia.
- Zetzel, J. E. G. 1998 (1995). *Cicero de re publica selections*. Cambridge-New York-Melbourne.
- Zeumer, K. 1902. *Leges Visigothorum*. Hannover-Leipzig.
- Zeumer, K. 1944. *Historia de la legislación visigoda*. Barcelona.

APÉNDICES

1. Localización defectiva de igrexas suevas bracarenses

[O presente apéndice está elaborado en relación aos obtidos do noso catálogo xermánico e o seu confronto co medieval (§§9-10)]

En relación á territorialidade sueva do ámbito bracarense, o máis complexo pola súa grande cantidade de igrexas, e sobre todo por teren variado sensibelmente os lindeiros diocesanos verbo ás épocas posteriores, imponse unha avaliación conxunta das entidades pendentes de localización no *Parroquial* en relación aos espazos pendentes de atribución na xeografía medieval; tarefa que decidín estudar neste apéndice para evitar a mestura e confusión de argumentos de facelo individualizadamente en cada igrexa.

Os espazos pendentes de atribución da xeografía medieval, con implicacións para o bispado bracarense, son os seguintes:

- 1º. — no ámbito estritamente bracarense, as terras de Barroso, Lampaças, Montenegro, Sande e Vermoim;
- 2º. — no *trifinium* entre os bispados auriense, bracarense e tudense, as terras tradicionalmente aurienses de Bande, Celanova, Todea e *ripa Grou*, amais do Laboreiro portugués.

Afinando máis estas consideracións, coido que Bande e *ripa Grou*, canda as terras do Laboreiro portugués para o que non demos identificado ningunha referencia territorial medieval, semellan ter a suficiente afinidade topográfica como para intuír a súa pertenza primitiva, antes da fragmentación xurisdiccional pleno-medieval e sobre todo da separación de Portugal, a unha única demarcación sueva. Pasando ao ámbito estritamente bracarense, a terra de Sande antóllase anormalmente pequena e por iso se cadra poidamos suxerir a súa pertenza a algunha entidade veciña, optando pola pendente de localización de Vermoim.

Se isto é así, ficarían sete baleiros atribuíbeis ao bispado suevo de Braga —Bande con Grou e Laboreiro, Barroso, Celanova, Lampaças, Montenegro, Todea, Vermoim con Sande— para sete igrexas suevas pendentes de localizar: *Carandonis*, *Cetanio*, *Aunego*, *Merobrio*, *Celo*, *Supelegio* e *Senequio*. Poderíamos deixalo aquí con esta correspondencia estrutural múltiple e incerta de seis entidades, pero imos ver que o criterio defectivo, canda datos complementarios, poden afinar un chisco máis o noso recoñecemento da xeografía tardo-antiga bracarense. A primeira que aporta unha solución clara é *Merobrio*, que como expuxemos semella toponimicamente relaciada coa *pólis Meroúa Louánkōn* (vid. §§10.17; 11.50). Esta sospeita perfila un candidato óptimo entre os baleiros anteditos:

- 1º. — Lampaças exclúese por ter pertencido ao *conuentus* asturicense e non ao bracarense ao que pertenceu *Meroúa* (cfr. §§11.72; 12.1);
- 2º. — das demais igrexas pendentes de localizar, as seguintes contan con atribucións étnicas claras para época romana, polo que cómpre desbotalas como potenciais asento de *Meroúa* e *Merobrio*: os *Bracari* para Vermoim, os *Caladuni* para Barroso, os *Coelerni* para Celanova, os *Limici* ou *Nemetatoí* para Todea, os *Quarquerni* para Bande e Grou (cfr. §11);
- 4º. — fica, pois, como única posíbel candidata para acollerer a *Meroúa* e *Merobrio*, a terra de Montenegro.

É así como por simple exclusión perfilamos outra verosímil correspondencia estrutural, e estreitar un chisco máis o volume de entidades bracarenses pendentes de atribución: *Carandonis*, *Cetanio*, *Aunego*, *Celo*, *Supelegio* e *Senequio* para Bande, Barroso, Celanova, Lampaças, Todea e Vermoim. En primeiro lugar, cómpre lembrar a dobre fórmula *ad portum* e *ad saltum* para suxerir que *Carandonis* e *Cetanio*, incluídas na primeira, ficarían *a priori* máis preto da cidade episcopal cás demais. É así como podemos precisar que *Carandonis* e *Cetanio* se terían que corresponder coas terras máis occidentais, Bande e Vermoim. En qué orde, non é algo que poidamos adiantar na mesma medida. É evidente que a orde de mención do *Parroquial* non segue un criterio xeográfico no que ao bispado bracarense respecta, canda menos de seren atinadas as reducións que propuxemos. Mais o feito de *Carandonis* citarse entre *Agilio* e *Tauuis* —no noroeste do bispado—, e *Cetanio* entre *Cilioto* e *Oculus* —inmediatamente a sudeste de Braga—, semella apoiar a opción de que a primeira fose a correspondente a Bande, e a

segunda, a de Vermoim.

Pasemos ás entidades *ad saltum*. O feito de *Aunego* citarse entre *Turico* e *Merobrio*, que optamos por situar en Baronceli e Montenegro, respectivamente, coido que favorece a redución da primeira na veciña terra de Barroso. Temos, finalmente, despois dun salto entre *Berese* e *Palantucio*, que situamos respectivamente na Limia e as terras do Neiva, a secuencia *Celo*, *Supelegio* e *Senequio*. Se admitimos que a listaxe pasa a mencionar todas as igrexas bracarenses que faltan por orde xeográfica, de oeste a leste, cumpriría atribuír as citadas, respectivamente, ás terras de Celanova, Todea e Lampaças. Evidentemente, nesta solución xoga a posibilidade da relación etimolóxica entre *Celo* e Celanova.

2. Dinámicas arqueolóxicas da Prehistoria recente

[O presente texto está extraído de varios apartados discontinuos da miña monografía arredor do *principatus* galaico (Fernández Calo, 2020), na que tratei en fondura a Prehistoria desta institución, e cuxo tratamento da cuestión arqueolóxica pode servirnos tamén para xustificarmos o exposto no apartado §12.2 sen necesidade dunha ampla crítica bibliográfica no mesmo].

A Idade do Bronce medio tense asociado a unha relativa pobreza material, e mesmo á aparente retracción económica e demográfica verbo ao Bronce inicial, marcado este polo auxo do vaso campaniforme (Bettencourt & Sanches, 1998: 29-30). Porén, esta é a época á que se atribúe a aparición de espadas nos acubillos metalúxicos, sempre de difícil adscrición cronolóxica, con todo o que isto pode comportar arredor do xermolo de xefaturas guerreiras masculinas (Calo Lourido, 1997b: 26; Suárez Otero, 1997: 57; González García, 2007: 33-34): a mesma dinámica social, abofé, que noutras partes de Eurasia acompañou a implantación indoeuropea. A aparente retracción material aludida ten sido asociada á menor pegada arqueolóxica da sociedade deste tempo ou á simple “falta de prospeccións” (Bettencourt & Sanches, 1998). Mais é precisamente ao longo da Idade do Bronce cando algúns arqueólogos sitúan a plasmación galaica da «revolución dos produtos secundarios», un proceso asociado a unha redefinición sen precedentes das relacións das poboacións co medio, do seu aproveitamento gandeiro e da súa mobilidade xeográfica (Fábregas Valcarce & Ruiz-Gálvez Priego, 1993; para unha síntese en conxunto da península ibérica, Ruiz-Gálvez Priego, 1992). No resto de Europa, onde este proceso arrinca moito antes, conséntase que incluíu efectivamente o abandono de asentamentos agrícolas anteriores, baixo a recepción dun influxo externo: a difusión de dúas culturas arqueolóxicas, Yamna e a cerámica cordada (milenios IV-III a.C.), de nida impronta indoeuropea (Anthony, 2007: 258-260; 367). Non cumpriría, baixo o estímulo das descubertas da arqueoxenética e á marxe da tan común alerxia ás explicacións migracionistas, comezar a explorar factores semellantes para o noso Bronce medio?*

Sexa como for, a antedita precariedade material vai mudar no subseguinte Bronce final atlántico. Daquela, o que máis tarde se habería de chamar *Callaecia* chegou a se integrar plenamente nun complexo cultural común a toda a faixa atlántica europea, das illas británicas ao sudoeste da península ibérica. O Bronce final é probabelmente a etapa máis brillante da nosa Prehistoria, correspondéndose a unha sociedade fortemente estratificada en cuxo apoxeo, aló entre os séculos X e VIII a.C., sobranceou a todas luces unha elite guerreira vinculada ás relacións ultramariñas, que detentou magníficas armas e ricos tesouros ouriveiros, e deixou constancia dos seus valores na arte pétreo deste tempo, en gravados rupestres, estelas e estatuas-menhir. Mais a faceta aristocrática desta sociedade non agocha a tenacidade dos seus sectores subalternos, sobre os que en última instancia pesou o progreso do Bronce final. Os primeiros castros, de materiais perecedoiros, fundados por “algunhas xentes que, posiblemente, non foran as máis favorecidas” (Calo Lourido, 2005: 98), proceden do mesmo contexto e conviviron inicialmente con outras formas de poboamento aínda asociadas ao semi-nomadismo (Bettencourt & Sanches, 1998: 20ss.). Porén, despois do século VIII a.C., a sociedade do Bronce final entra en crise, os contactos ultramariños fracciónanse, as elites sociais desaparecen, e na *Callaecia* o poboamento castrexo convértese virtualmente en exclusivo. Máis do que un fito concreto, entre os séculos VIII e V a.C. pódese situar unha longa transición entre a sociedade do Bronce final e a cultura castrexa que a remataría por suceder**.

* Este texto viña a propósito dunha valoración de datos etno-lingüísticos e arqueoxenéticos, que xulguei oportuno desbotar para o contido deste apéndice. Ao debate existente no seo da Arqueoloxía verbo ao aproveitamento do ADN antigo téñolle adicado un artigo recente (Fernández Calo, 2019b), ao que remito para ampliar estas consideracións; alén, obviamente, do propio texto do que baseo este apéndice (*id.*, 2020).

** Verbo á controversia cronolóxica, discordante entre a Arqueoloxía galega e a portuguesa por mor da aplicación

É só arredor deste século V a.C. cando se produce unha reformulación xeral no rexistro arqueolóxico da *Callaecia*, como tan ben soubo ver xa [...] J. Maluquer de Motes (1975) na primeira e súa secuenciación cronolóxica da cultura castrexa. A partires do devandito século, moitos dos xacementos anteriores abandónanse ou remodeláanse (González Ruibal, 2006-2007: 269), petrifícanse as súas estruturas defensivas e logo tamén as habitacionais, proliferan e incrementáanse os silos, e vai emerxendo a siderurxia nativa canda novos estilos metalúrxicos e cerámicos. É a orixe tamén dunhas tendencias que non farían senón intensificarse nos séculos seguintes*.

En efecto, os séculos contiguos ao comezo da Era cristiá nos que vimos de situar o lapso biográfico dos nosos *principes* coinciden coa convencionalmente considerada derradeira fase da cultura castrexa da *Callaecia*: a que vería, por unha banda, o seu máximo desenvolvemento material, e pola outra, o seu estancamento e devalo. Se este límite superior equivale á latinización xurídica da década do 70 d.C. (§§10, 5-6), o inferior cómpre balizalo, segundo admite o consenso académico, e aínda cunha ampla indefinición posíbel de décadas, no remate do século II a.C.

Esta data marca unha excepcional inflexión histórica, embora obviamente só materializada ao longo do resto da etapa. O fito inicial coincide en boa medida co comezo da conquista romana da *Callaecia*, que arrinca a partires do 139 a.C. e que en adiante iría espallando a influencia de Roma pola rexión. Non pretendo volver sobre a cuestión da conquista romana. [...] Importa aquí, porén, sinalarmos que esta influencia imperialista externa é entendida habitualmente como un fulcral factor operativo das transformacións que van ocorrer en adiante na *Callaecia*, embora isto ofrezca lecturas diversas: procesos de agregación etno-política condicionados pola ameaza militar (Silva, 1995: 524; González Ruibal, 2006-2007: 431ss.; González García, 2011a); imposición de obrigas fiscais sobre pobos anteriormente libres que se terían así visto obrigados a artellaren novos mecanismos de distribución e acumulación pública de recursos (Sastre Prats, 1999: 200ss; Currás Refojos, 2014: 757ss.); desenvolvemento material favorecido pola estabilidade xeo-política resultante da conquista (Calo Lourido, 1997a; Almeida, 2016)... Sen ánimo de entrarmos neste debate —que de feito, para variar na investigación histórica e arqueolóxica da *Callaecia* antiga, non existe como tal, senón máis ben como pluralidade de posturas contraditorias—, coido pertinente sinalarmos que as diferentes solucións que se teñen ofrecido resultan potencialmente complementarias, e indistintamente válidas para explicaren a sen dúbida multifacética e variábel situación xeo-política da *Callaecia*, segundo a influencia romana se foi espallando pola rexión e esta foi sendo contestada puntualmente polas revoltas e conflitos civís característicos do momento. Ao meu ver, como lectura unificadora, sería difícil eludir que esta etapa se enmarca dende logo nun contexto xeo-político no que o poder imperial romano actuará de *hēgemōn*, tanto coas colectividades etno-políticas afíns e sometidas coma coas hostís e libres, con todo o que isto implica en canto a contrapeso e eventual desestabilizador das relacións inter-étnicas da rexión (Fernández Calo, 2018a: 80ss.).

Esta etapa nace, xa que logo, nun contexto xeo-político sen precedentes na *Callaecia*; pero en moitos aspectos vai simplemente continuar e afianzar unhas tendencias estruturais previas, que levaban moito tempo operando na cultura castrexa. Así, o comercio exterior seguiría mediatizado polos mercaderes fenicios, agora integrados na estrutura provincial romana que condicionará a penetración de cerámica campaniense e moeda nos xacementos da rexión (Naveiro López, 1991: 176). Esta é tamén a época da verdadeira proliferación da siderurxia nativa, só timidamente desenvolvida nos séculos anteriores; e do mesmo xeito [...] semella que só a partires de agora se producirá a grande eclosión da riquísima ourivaría castrexa.

Pola súa banda, o castro, núcleo de asentamento característico e virtualmente exclusivo na *Callaecia* dende canda menos tres ou catro séculos atrás, mantén toda a súa vella influencia, embora agora enmarcada na súa diferenciación cualitativa. É característica desta etapa, en efecto, a colonización castrexa do fondo dos vales (Pereira Menaut, 2005; Currás Refojos, 2014: 871ss.; Almeida, 2016: 117-121), proceso culminado agora pero probablemente latente varios séculos atrás (Parcero Oubiña, 2000: 322ss.; González Ruibal, 2006-2007: 273-274). Outras áreas, sobre todo as montañas do interior galego e do antigo *conuentus iuridicus* asturicense, arredadas dos ritmos xerais da *Callaecia* na anterior etapa, van experimentar un notábel desenvolvemento, máis serodio, vinculado á actividade mineira (Arizaga

de convencións foráneas na primeira, *vid.* nomeadamente F. Calo Lourido (2007: 126).

* Exposición fundamentada en obras de síntese e puntuais monografías (Almeida, 1984: 35-36; Rey Castiñeira, 1991: 415ss.; Calo Lourido, 1993: 121; 2007: 126-127; Parcero Oubiña, 2000: 376-377; Queiroga, 2005: 158-159; González Ruibal, 2006-2007: 189-190; 270; 490ss..

Castro & Ayán Vila, 2007: 487). A petrificación dos poboados, xeneralizada nas estruturas defensivas e domésticas xa dende a fase arqueolóxica anterior, é unha realidade mantida na grande proliferación castrexa dende o remate do século II a.C. O careado, talla da pedra previa á súa utilización, desenvolvido dende o século III a.C., atopa agora unha nova dimensión ao abeiro do progreso metalúrxico e a eclosión, no século I a.C., da plástica castrexa (Calo Lourido, 1994). Estes traballos canteiros, canda a xa aludida siderurxia e ourivaría, albiscan o afianzamento da especialización laboral sobre a base labrega que definiu e predominou sempre na sociedade castrexa. A ourivaría, pola súa banda, evidencia a acentuación das diferenzas sociais verbo ao período precedente.

Emporiso, esta fase non se define só polo afianzamento dunhas tendencias estruturais previas, a proliferación dos castros e a asimilación de áreas ata daquela culturalmente afastadas, senón tamén por novidades sen precedentes na rexión, amais da súa mesma rexionalización.

Neste senso, será na parte meridional da *Callaecia*, nas bisbarras costeiras e vales fluviais do futuro *conuentus* bracarense, onde, sobre todo ao longo do século I a.C., ocorran unhas transformacións máis radicais, co xurdimento dos grandes castros, auténtico fenómeno de urbanización castrexa (*vid.* §13.2). [...] O progreso do comercio, indubidoso factor operativo do desenvolvemento dos grandes castros, é consubstancial á acumulación diferencial de riqueza e, xa que logo, á estratificación social. [...] Fronte a estas transformacións sen precedentes na *Callaecia* meridional, boa parte do interior tramontano bracarense e todo o ámbito setentrional lucense van ficar moito máis tempo ancorados na tradición propia da etapa anterior. E é aquí, efectivamente, onde aparecen os *principes*, como reclamando o seu vencellamento coa máis anterga tradición da *Callaecia* castrexa... Evocando, en fin, por última vez, a súa teimuda impronta indíxena.

3. A tribo Quirina

[O presente apéndice é reprodución dun meu texto anterior arredor dunha cuestión subsidiaria do proceso de municipalización ástur-galaico (Fernández Calo, 2018a: 108-109)].

A cidadanía romana, fronte á latina, incluía unha serie de dereitos políticos, e entre eles o sufraxio nos *comitia tributa*, onde o corpo cívico era dividido nas tribos servianas. O Edicto de Latinidade de Vespasiano houbo de regular xa, verbo aos particulares gratificados coa cidadanía romana *per honorem* como consecuencia da latinidade das súas comunidades, a súa adscrición á tribo *Quirina*. O efecto desta disposición enxérgase na proliferación en toda a *Hispania* alto-romana de epígrafes con referencia a múltiples cidadáns romanos adscritos a esta tribo, claro indicativo de teren exercido —eles ou os seus ascendentes— cargos civís en *municipia Flauia* (Le Roux, 1996: 366; Mangas Manjarrés, 1996: 61; Andreu Pintado, 2004b: 203; *id.*, 2009: 500; 503, n23).

O ámbito ástur-galaico non é unha excepción, fornecendo, de feito, un significativo rexistro epigráfico desta tribo en diversas localidades e contextos sociais:

- 1º. — Astorga: un sacerdote imperial local e dous militares lexionarios (*CIL* II, 5124; 2637; Ferrer Sierra & Rodríguez Colmenero, 2006);
- 2º. — Braga: un militar lexionario e catro referencias de particulares (*CIL* II, 2424; 2437-2438; 2444; 2450);
- 3º. — Chaves: unha soa referencia dun particular (*AE* 1973, 302);
- 4º. — León: cinco referencias de particulares (*CIL* II, 2675; 2681; 5700; *IRPLE*, 155; 209);
- 5º. — Pinhão, Alijó: unha referencia a un militar lexionario (*CIL* II, 6291);
- 6º. — Oímbra: unha referencia de incerta caracterización social (*AFb*, 213);
- 7º. — Rosinos de Vidriales: adicación votiva dun particular a Diana (Valls & *al.*, 1995);
- 8º. — Tarragona: seis referencias de sacerdotes imperiais ástur-galaicos, de *Aquae Flaviae*, *Bracara Augusta*, *Brigiaecum*, *Lancia*, e a *ciuitas Limicorum*, amais doutro de procedencia incerta dentro do *conuentus* bracarense (*CIL* II, 4204; 4237; 6094; 4223; 4215; 4257 = *RIT*, 266; 299; 275; 287; 276; 308);
- 9º. — Xinzo de Limia: epitafio dun particular (*CIL* II, 2566 = *IRG* IV, 118 = *AFb*, 216);
- 10º. — de procedencia incerta: adicación votiva dun militar (*CIL* II, 2600 = *AF*, 60).

A concentración destas epígrafes nas cidades de Braga e Astorga non é menos significativa do que os testemuños puntuais en contextos máis claramente rurais. Cómpre fornecermos aquí, dun xeito seguro, as *ciuitates* ástures de *Brigiaecum* e *Lancia*, explicitamente mencionadas nas epígrafes de

Tarragona, amais da galaico-bracarense dos *Limici*, implicada pola de Xinzo de Limia. Rosinos de Vidriales, pola súa banda, correspóndese ao antigo *Petaunium*. [...] Máis dúbidas ofrecen as epígrafes de Oimbra e Pinhão, cuxa localización na veciñanza flaviense podería vencellalas tanto a esta importante cidade como ás comunidades rurais veciñas. Sexa como for, en todos estes casos «rurais» a presenza de cidadáns romanos veríase igual de documentada ca en Chaves, o exemplo paradigmático da *municipium Flauium* na *Asturia et Callaecia*. Por último, en León, centro lexionario, destaca o feito de que todos os seus numerosos testemuños dispoñíbeis se correspondan a particulares, o que acreditaría a presenza ordinaria nesta localidade de cidadáns romanos alleos ao ámbito militar; e isto, asemade, apoiaría o funcionamento municipal da *canaba* civil deste campamento.

A distribución espacial destas epígrafes é xeneralizada, non discriminando entre *ciuitates* de carácter urbano e rural. O que si discrimina, pola contra, é todo o *conuentus iuridicus* lucense, incluída a súa capital (cfr. fig. 3). Poida que aquí o *Latium minus* se expresase dun xeito diferente? Contamos co testemuño africano de Lambèse-Tazoult, onde se enterrou un militar lexionario de Lugo, Reburrito Fusco, cunha adscrición cívica á tribo *Galeria* (CIL VIII, 3226). Obviamente, Reburrito houbo de entrar no servizo lexionario pola súa condición previa de cidadán romano, o que acreditaría a presenza en Lugo, dende moito antes, dunha familia con cidadanía romana adscrita á tribo *Galeria*. Embora a estela de Lambèse-Tazoult semelle “peu probante” arredor da constitución municipal de Lugo (Tranoy, 1981: 203), supón dende logo un indicio a prol de que a cidadanía *per honorem* en Lugo se expresase coa adscrición á tribo *Galeria*, toda vez que aquí a *Quirina* non se ve en absoluto representada. Tal solución non comporta ningunha anomalía, pois a constitución municipal de Lugo, coma a de Astorga e Braga —estas si adscritas, aparentemente, á tribo *Quirina*—, se foi anterior ao Edicto de Latinidade, houbo de se inserir nun contexto de diversidade institucional previo á uniformidade que a municipalización flaviana estendería aos novos *municipia*; mais non necesariamente aos que estivesen constituídos previamente.

A cuestión da cidadanía romana na *Asturia et Callaecia* reborda os limitados obxectivos do presente estudo. Abonde con concluírmos que dende logo se evidencia a proliferación rexional da tribo *Quirina*, na liña da lexislación flaviana e do contexto xeral hispano. Esta circunstancia tamén se expresa no recrutamento lexionario: seguindo as datacións consideradas por N. Santos Yanguas, antes de Vespasiano testemuñáanse unicamente tres militares lexionarios galaicos; dende el e ata o remate do século II, canda menos dezanove (Santos Yanguas, 1988: 233). Dado que os intereses militares houberon de motivaren en grande medida a concesión xurídica (Mangas Manjarrés, 1996: 59-60), semella de todo lóxico que se procurase que a adquisición da cidadanía romana *per honorem* implicase tamén ás *ciuitates* rurais, onde sen dúbida vivía a meirande parte da poboación e probabelmente a máis susceptible ao recrutamento. Para isto cumpría garantir a súa implicación no exercicio de maxistraturas, xa fose nas propias *ciuitates* rurais ou nos centros urbanos aos que foren adscritas. Isto semella confirmado, verbo á tribo *Quirina*, nos *conuentus iuridici* asturicense e bracarense. No lucense o rexistro epigráfico non aporta nin un só testemuño, no que se cadra xogue tanto a disparidade das súas estruturas políticas como a diferente adscrición tribal nos seus *municipia*.

4. Fundacións imperiais ástur-galaicas

A distribución xeral destas localidades advirte claramente unha incidencia adscribíbel aos tres *conuentus iuridici* noroccidentais da *Hispania citerior*, e especialmente ás súas áreas máis subdesenvolvidas ou peor asimiladas á cultura romana, lonxe das tres capitais augusteas. Por esta razón, presúmese que detrás da súa promoción se atoparía o propósito imperial de fortalecer o artellamento urbano e a asimilación cultural da *Asturia et Callaecia* (Tranoy, 1992: 79).

Aquae Flaviae é, como veremos, a única destas cidades para a que existe un testemuño expreso do seu título municipal, pero dende logo os epítetos dinásticos apuntan indefectiblemente á promoción constitucional de todas elas en tempos da dinastía Flavia. Non estamos a sinalar nada novo, pois esta convicción estivo presente na historiografía canda menos dende o estudo da influencia vespasiana en *Hispania* de R. K. McElderry (1918: 75ss.), hai exactamente un século. Porén, o común hiper-criticismo verbo á municipalización da *Asturia et Callaecia* converteu esta idea en case un tabú. Por exemplo, J. Santos Yanguas (1985: 88-89) houbo de se desdicir no seu momento da asociación intrínseca entre o epíteto flavio e o estatuto municipal, verbo ao que máis recentemente E. Ortiz de Urbina (2000: 128) denunciou requirir de “hipóteses previas”; e nesta liña D. Fonseca Sorribas (2012: 523) chegou a elevar á categoría de “feito” a presunción de existiren “comunidades no noroeste que levaban un nome

flaviano que non foron *municipia*”. En realidade, a única forma de goberno constatada para estas comunidades é precisamente o municipal, como recoñece o consenso académico actual arredor de Chaves, non existindo, se acaso —e isto discutíremolo amplamente neste traballo—, referencias unívocas para as demais comunidades.

Porén, nesta cuestión non só cómpre xogar co epíteto imperial, pois tamén consta o privilexio xurídico, sendo a orixe de todas estas cidades —ou canda menos a adición do epíteto dinástico ao seu topónimo— o período flaviano. O devandito epíteto acredita ou a súa fundación *ex nihilo* ou a súa promoción xurídica por parte do goberno imperial. No contexto histórico ao que se adscribe tal adición toponímica, marcado pola municipalización, esta segunda posibilidade semella dende logo máis plausíbel, e unha promoción xurídica non deixa máis solución aparente cá adopción do réxime municipal. Porén, mesmo en caso de fundacións *ex nihilo*, o modelo constitucional destas presuntas novas comunidades sería dificilmente dissociábel ao municipal. En efecto, o que require de hipóteses previas nestas circunstancias é a presunción dun réxime non municipal para as cidades en cuestión. E entre estas hipóteses apenas podemos contar coas seguintes:

- 1ª. — que os Flavios fundasen na *Asturia et Callaecia* novos núcleos peregrinos nun contexto de latinidade xurídica xeral;
- 2ª. — que nestas promocións imperiais se potenciase o réxime «pre-municipal» ástur-galaico, baseado nas sub-unidades cívicas dos *castella* e *gentilitates*, cando este, como veremos nun apartado específico máis adiante, estaba a ser abandonado sistematicamente polas comunidades veciñas;
- 3ª. — que estas cidades si respostasen a un modelo institucional romano, pero non ao auto-goberno, estando ao cargo de *praefecti*, funcionarios delegados locais, solución que dende logo non se coñece na *Asturia et Callaecia* e se oporía á propia política flaviana de potenciación xeneralizada do auto-goberno local en *Hispania*;
- 4ª. — que os Flavios inventasen nestas fundacións da *Asturia et Callaecia* un modelo constitucional absolutamente novo, que non respostase nin ao coñecido neste ámbito nin na propia lexislación romana.

Obviamente, ningunha destas posibilidades —nin sequera a última— é obxectivamente desbotábel a través da documentación histórica dispoñíbel; pero o contexto histórico si invita a desbotalas todas, e a concluír que o modelo constitucional destas fundacións ou promocións urbanas foi efectivamente o municipal que daquela se estaba a difundir por toda a península ibérica.

Na orixe das cidades flavianas non cómpre atender unicamente ao papel imperial, senón tamén —e se cadra fundamentalmente, se é que foron resultado de promocións e non fundacións *ex nihilo*—, ás súas propias dinámicas socio-políticas internas, condicionadas pola latinización xurídica. Isto corresponderíase á distribución diferencial destas cidades: as áreas máis subdesenvolvidas da *Asturia et Callaecia*, onde xorden, serían tamén as máis susceptibles a experimentaren transformacións socio-políticas radicais pola innovación xurídica, que as igualaba de súpeto a outras comunidades máis achegadas dende había tempo aos patróns culturais e estruturais «mediterráneos». Por suposto, esta lectura non exclúe o papel imperial, toda vez que efectivamente se enxerga nos propios epítetos comunitarios e no presumíbel interese de ampliar o artellamento urbano da *Asturia et Callaecia* a través destas promocións.

5. As novas cidades amuralladas

[Texto publicado en Fernández Calo, 2018a: 160-164].

Durante o século III asístese a unhas obras de fortificación sen precedentes nas cidades galaicas, tendencia común en case todo o Occidente romano coetáneo (Ward-Perkins, 1998: 389). Na *Callaecia*, embora isto pode supor un indicio da inseguridade que se vive no exterior, tamén encaixa coa tendencia coetánea de pulo dos grandes centros urbanos rexionais en detrimento dos locais.

O exemplo máis evidente das cidades fortificadas da Baixa Romanidade galaica é Lugo, cuxa excepcionalidade radica en que as súas murallas, ergueitas na segunda metade do século III (González Fernández & Carreño Gascón, 1998: 1179ss.; Suárez Piñeiro, 2006-2008: 314), aínda se conservan hoxe. De calquera xeito, tal excepcionalidade non atende ao contexto do século referido, no que as obras de fortificación urbana foron xeneralizadas (Alarcão, 1995: 30). Así, León amurallouse simultaneamente a Lugo (Le Roux, 1998: 200; Campomanes Alvaredo, 1998: 1057); Chaves tiña dende

logo murallas canda menos na Baixa Romanidade (Rodríguez Colmenero, 1997c: 170); e do mesmo xeito outros núcleos secundarios que aumentaran ou mantiveran —fronte á común retracción— a súa importancia: Castro Ventosa (*Bergidum*) no século III (Díaz Álvarez & Garín García, 1998: 1149) e Xixon entre remates do III e comezos do IV (Fernández Ochoa, 1998: 1119). Máis serodias son as actuacións edilicias de *Tongobriga*, incidentes entre os séculos IV e V (Díaz, 1998: 767). Braga, pola súa banda, foi durante un tempo a grande ausente destas transformacións por falta de indicios materiais; pero as intervencións arqueolóxicas das últimas décadas confirmaron o que sempre se sospeitara (cfr. Tranoy, 1981: 409-419; López Quiroga, 2004: 75): que, efectivamente, tamén se dotou dunha muralla entre remates do século III e comezos do IV (Martins & Fontes, 2010: 116-117).

Tan xeneralizada magnitude de obras públicas de fortificación conduce a preguntarse se houbo unha planificación imperial xeral ao respecto no noroeste da Península Ibérica. Neste senso, as técnicas construtivas e as solucións estruturais revelan unhas solucións idénticas, mais insuficientes para unha conclusión segura arredor desta posibilidade (Campomanes Alvaredo, 1998: 1057).

O que si se amosa inequívoco é a *reformulación* no século III das cidades galaico-asturicenses, que en xeral compactaron a súa superficie urbana e emprenderon custosas obras públicas de fortificación (Tranoy, 1981: 409-412; Costa García, 2010: 273; Martins & Fontes, 2010: 117). Esta determinación dos poderes públicos sería paralela ao desenvolvemento privado dos cidadáns dos principais centros urbanos galaicos. En Braga, todo indica que o teatro romano tería sido abandonado a partires do século III, e probabelmente reaproveitado para a construción da muralla (Martins & Fontes, *op. cit.*); pero a rica dotación das *domus* privadas (cfr. *ibid.*: 117-118) e en xeral a intensa actividade edilicia deste século na cidade confirman o dinamismo da súa elite local. Lugo, dentro das súas imponentes murallas, coas súas perfectamente dotadas —canalizacións, calefacción, mosaicos— *uillae* urbanas (Suárez Piñeiro, 2006-2008: 315), conforma outro bo exemplo de que o poder das elites locais estivo lonxe de se anicar baixo a aparencia máis «militarizada» da morfoloxía urbana da *Callaecia* dende remates do século III. Xa P. Le Roux (1996: 368) ten sinalado suxestivamente que só dende a primeira metade dese século escomezarían a despuntaren as cidades galaico-romanas. Isto é perfectamente consecuente coa circunstancia da reformulación urbana da *Callaecia* a remates do século I. Os novos centros habitacionais desenvolveríanse durante todo o século II, ata o seu auxe no III; cando se tendería asemade deica un novo chanzo da xerarquización urbana galaica que culminaría coa fortificación das principais cidades.

Por último, cómpre engadirmos, dada a temática do presente ensaio, a dimensión máis puramente ideolóxica desta innovación, ao aparecer unha nova concepción da cidade, de meirande influencia territorial, convertidas nos fulcros de amplas contornas cuxas entidades políticas comezan un dilatado proceso de ruralización e dependencia política. Estamos, xa que logo, diante do mesmo inicio dun longo proceso histórico, que avanzará a prol da futura contraposición da *ciuitas* fronte aos *territoria* rurais como entidades xuridicamente diferenciadas, malia procederem, por igual, das uniformes *ciuitates* alto-romanas.

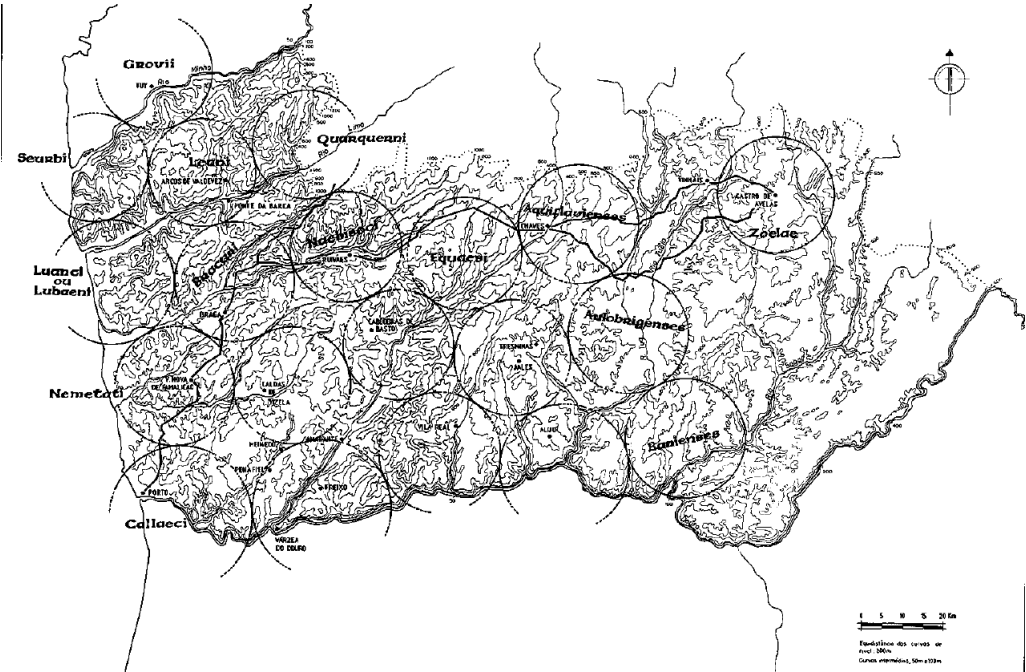

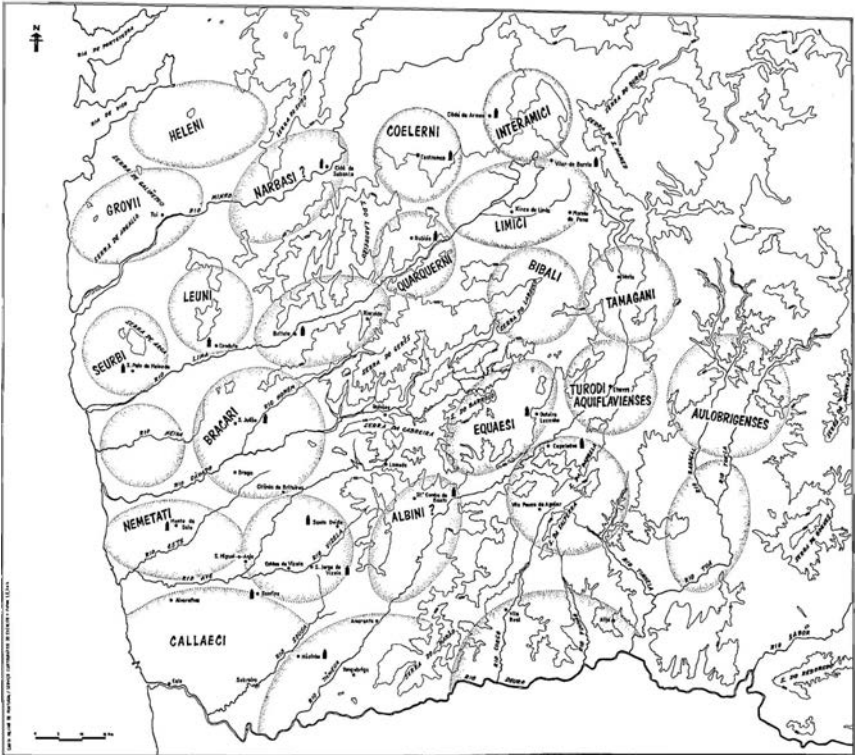
3.7a. *Populi e ciuitates da Galecia, segundo A. Rodríguez Colmenero (2000)*

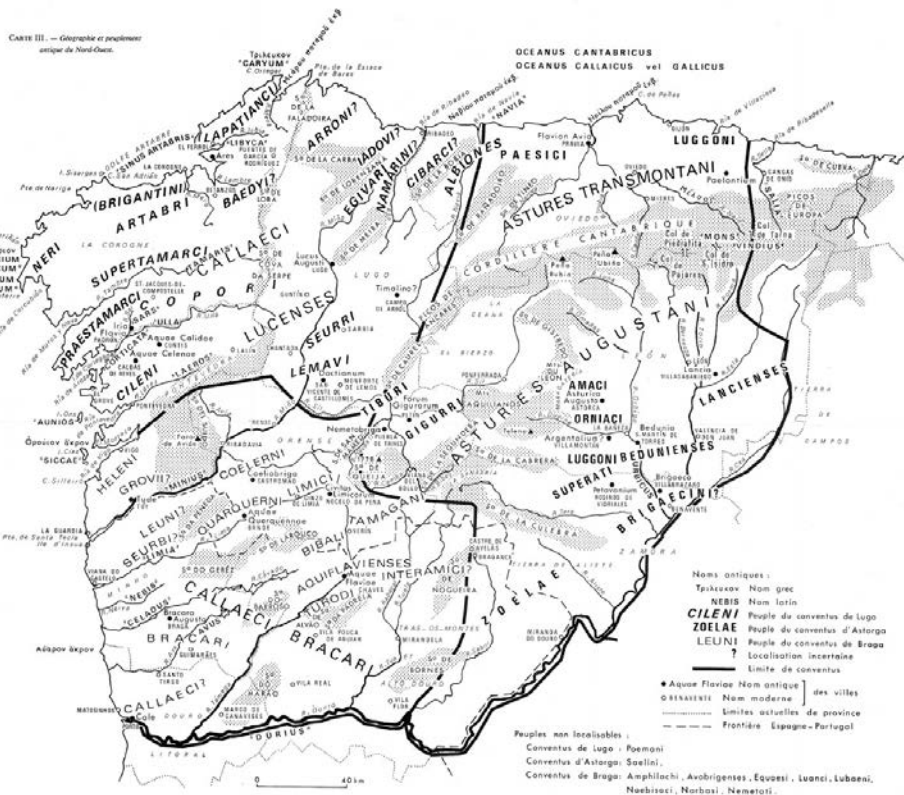
3.7b. *Populi e ciuitates da Galecia segundo A. González Ruibal (2006-2007)*

3.7c. *Ciuitates* romanas do norte de Portugal segundo J. de Alarcão (1996)

3.7d. *Ciuitates* romanas do norte de Portugal segundo J. de Alarcão (1998)

3.7e. Mapa da Galecia segundo A. Tranoy (1981)

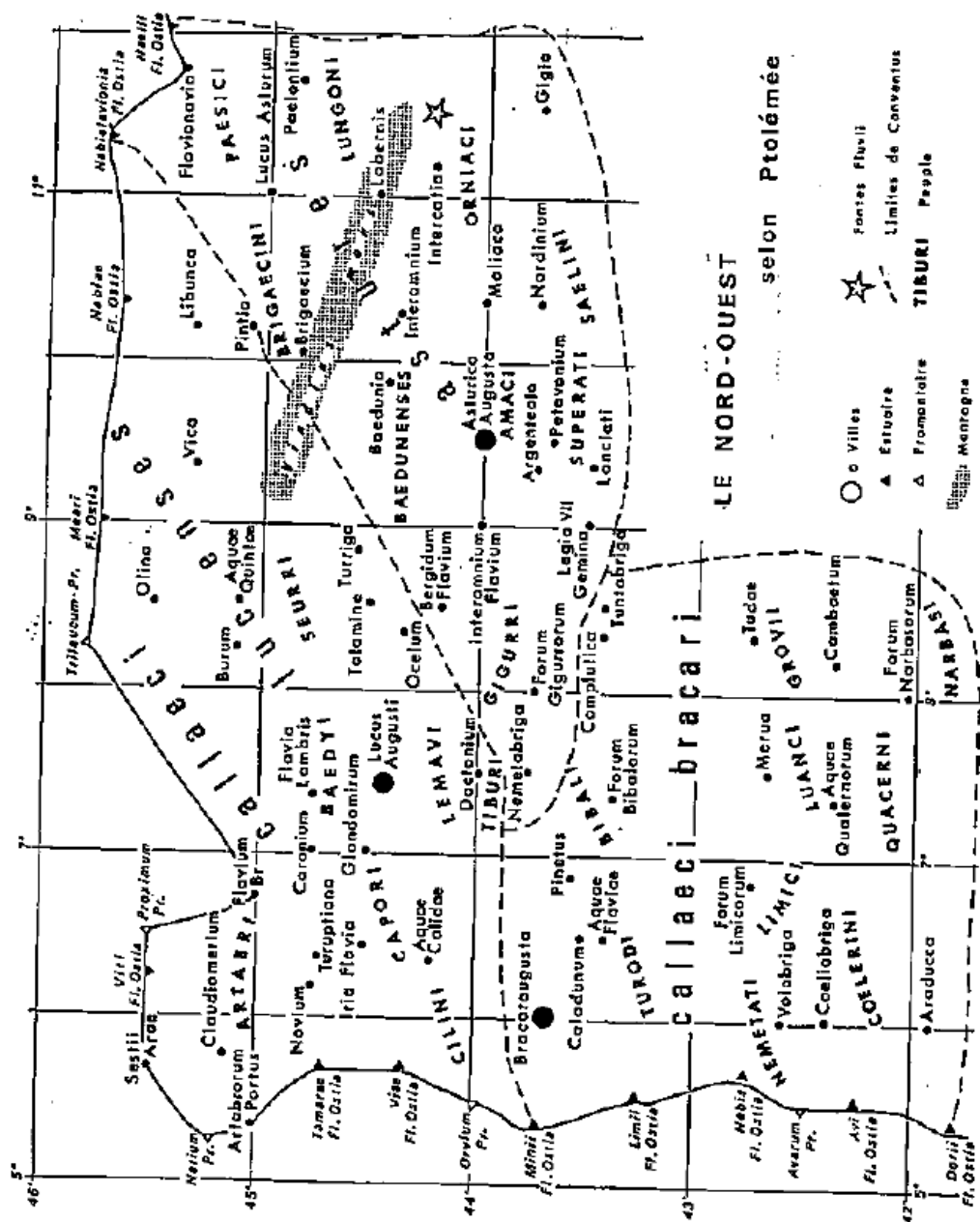
3.7f. *Populi castreos* segundo F. Arias Vilas (1992) e F. Calo Lourido (1993)

3.7g. *Pagi* suevos de Trás-os-Montes segundo J. de Alarcão (2015)

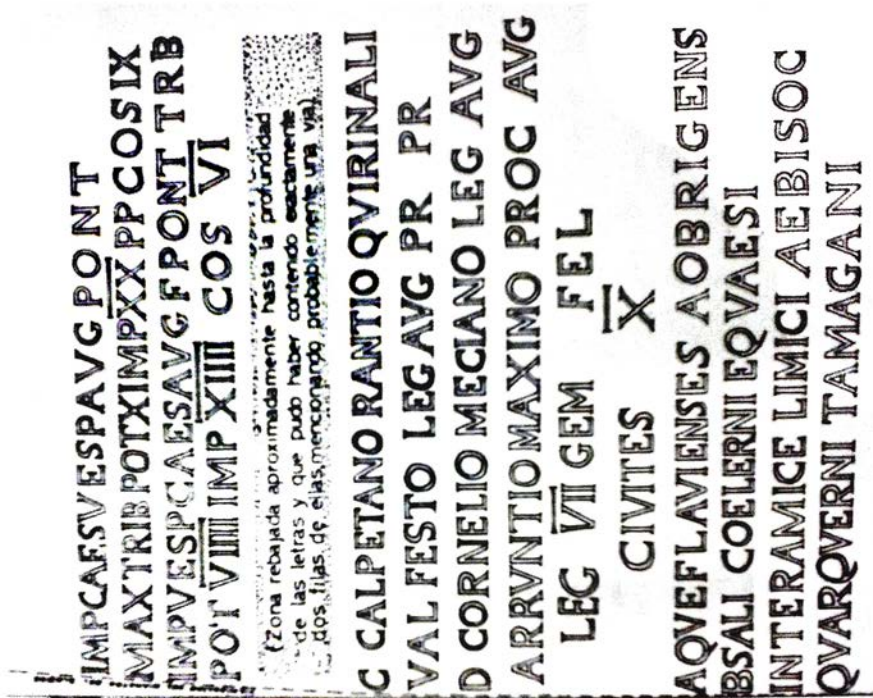

3.7h. Localización de igrexas suevas do actual Portugal segundo A. A. Fernandes (1997)

5.2. Cartografado das coordenadas ptolemaicas (segundo Tranoy, 1981)

EPIGRAFE DEL "PADRÃO DOS POVOS"

5.3. Reprodución do *Padrão dos povos* (segundo Rivas Fernández, 1972)

5.4a. Exemplo de lápida emigratoria galaica: estela de Vila do Touro (segundo Fernández Calo, 2018a)

NIGRINIANVS • NI⁹RI
NI • AL • EX • 7 • E • R • --CORIO
BRI • ANNORVM V
C - L N T

5.4b. Reprodución da desaparecida epígrafe de «Villanueva» (segundo *CIL* II)

5.5. Adicación á Concordia de *Aquae Flaviae* (segundo Le Roux & Tranoy, 1973)

5.8a. Exemplos (tremís e sólido) da ceca bracarense sueva (segundo Fernández Calo, 2018a)

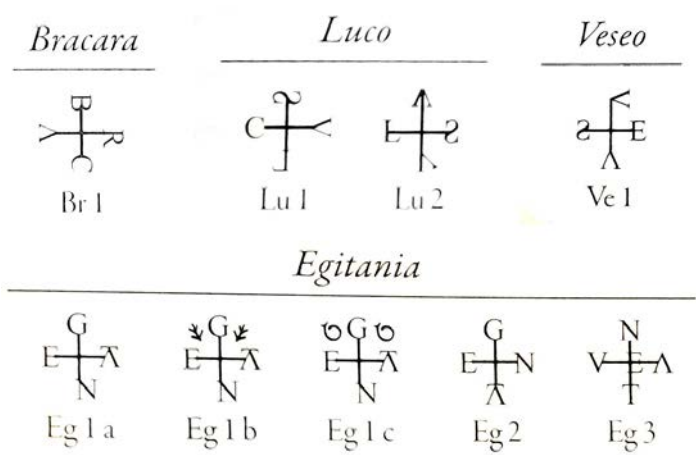
5.8b. Fotografía do chamado *tremís de Audeca* (segundo Núñez Meneses, 2017a)

5.8c. Exemplares da serie *Latina* (segundo Fernández Calo, 2019a)

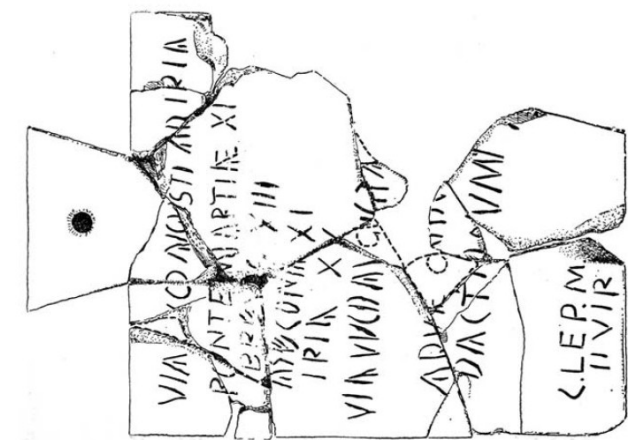
5.8d. Exemplares de numerario galaico-visigodo (segundo Fernández Calo, 2019a)

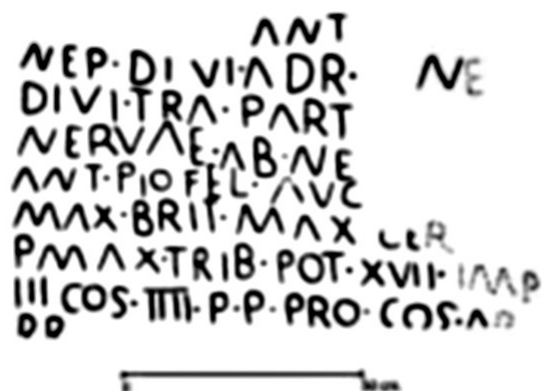
5.8e. Monogramas monetais galaico-visigodos (segundo Pliego Vázquez, 2009a)

8.6. Fotografía da estela de Asadur (segundo Rodríguez Colmenero, 2010)

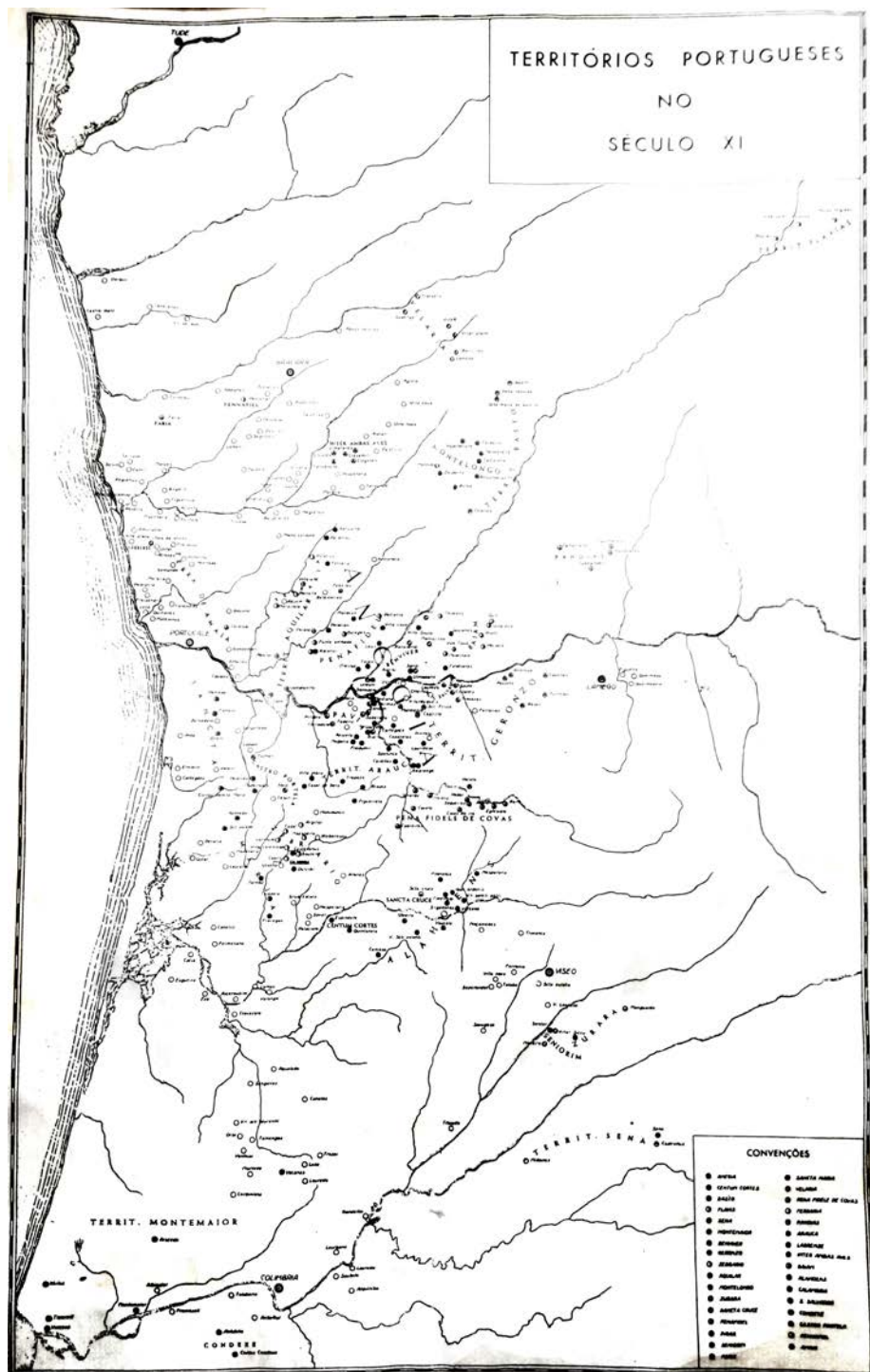
8.8. Reprodución dunha das táboas do chamado *Itinerario de barro* (segundo García y Bellido, 1975)

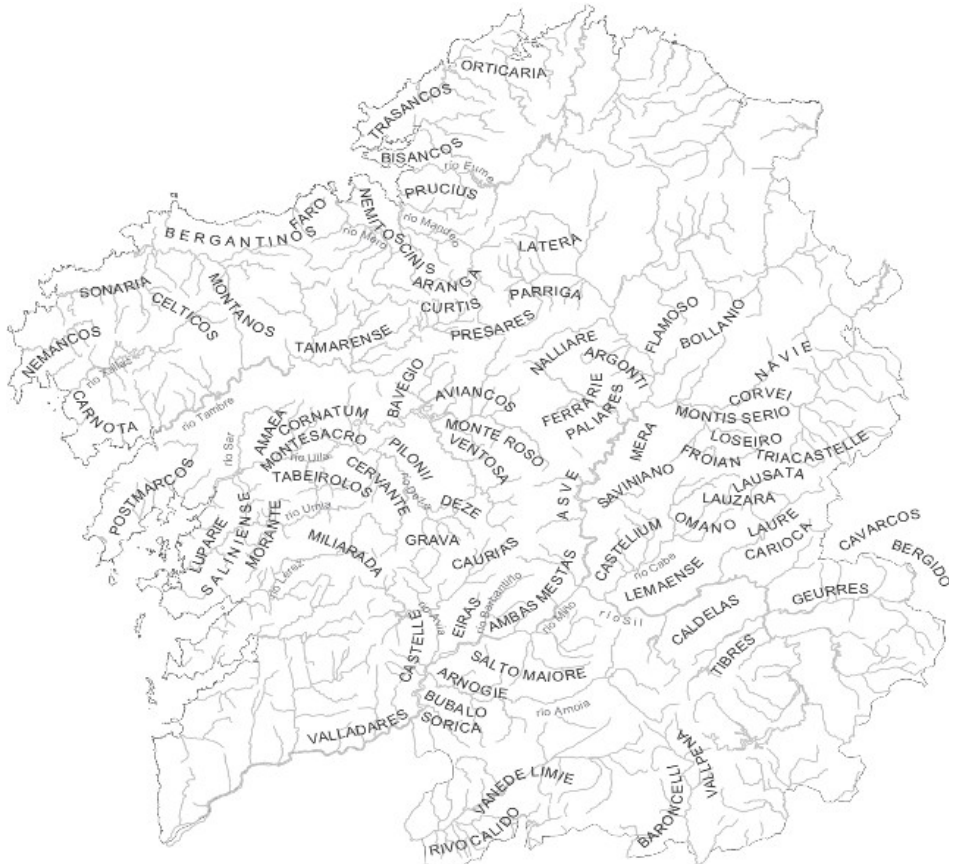
8.18. Reprodución do miliario da Barxiña, Celanova (segundo CAIR)

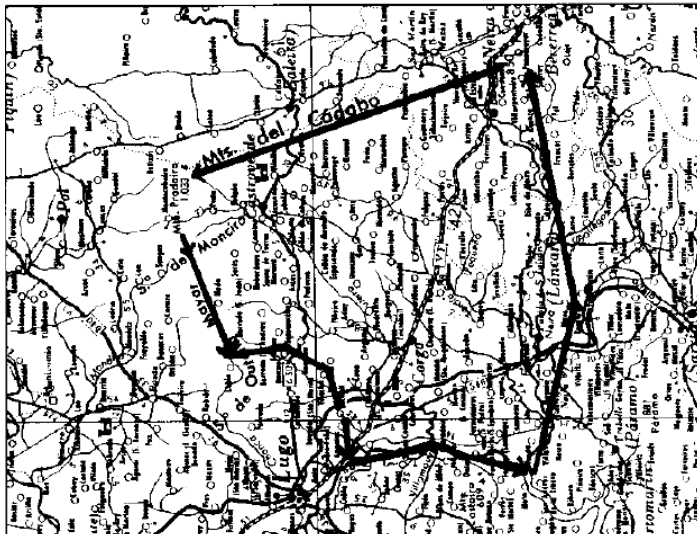
8.20. Fotografía do moio de Ponte Puñide (segundo Fernández Calo, 2018a)

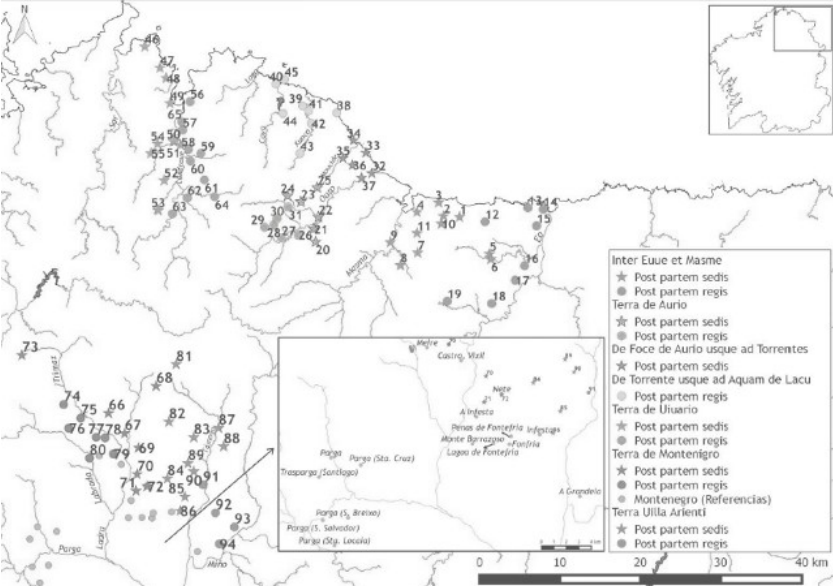
9.1a. *Territoria* medievais portugueses (segundo Merêa & Girão, 1943)

9.1b. *Territoria medievais galegos* (segundo Baliñas Pérez, 2006)

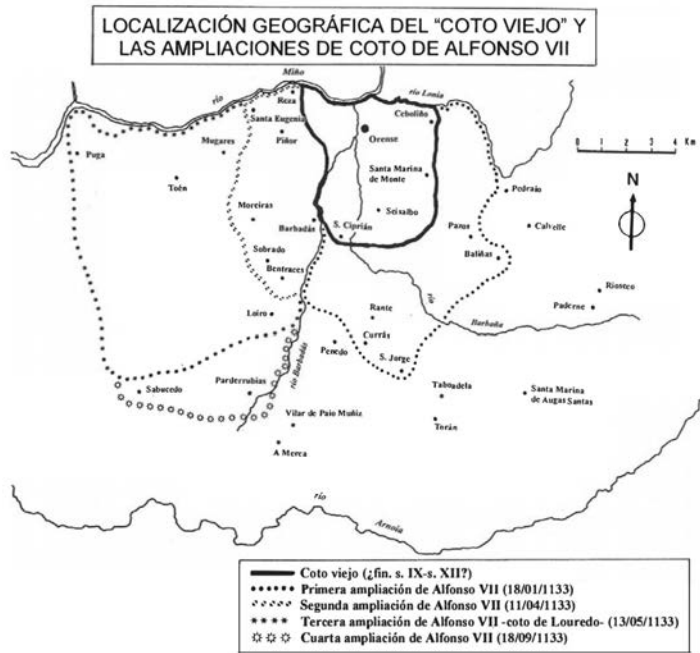
9.3. Delimitación do suposto condado suevo de Chamoso (segundo Ares Vázquez, 2007)

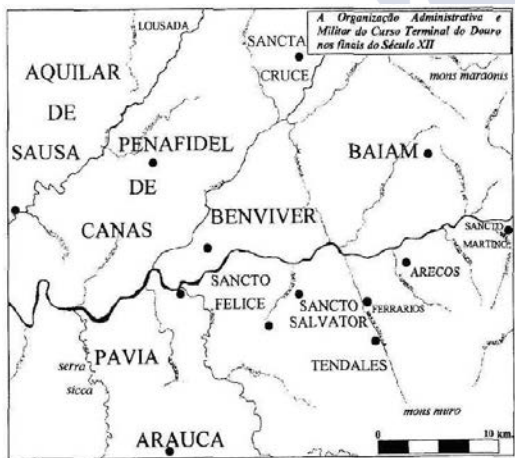
9.5. Cartografía da repartición mindoniense de 1124 (segundo Bermúdez Beloso, 2017)

9.6a. Antigas dignidades do bispado auriense (segundo Duro Peña, 1964)

9.6b. Coutos medievais de Ourense (segundo Fernández Casal, 1995)

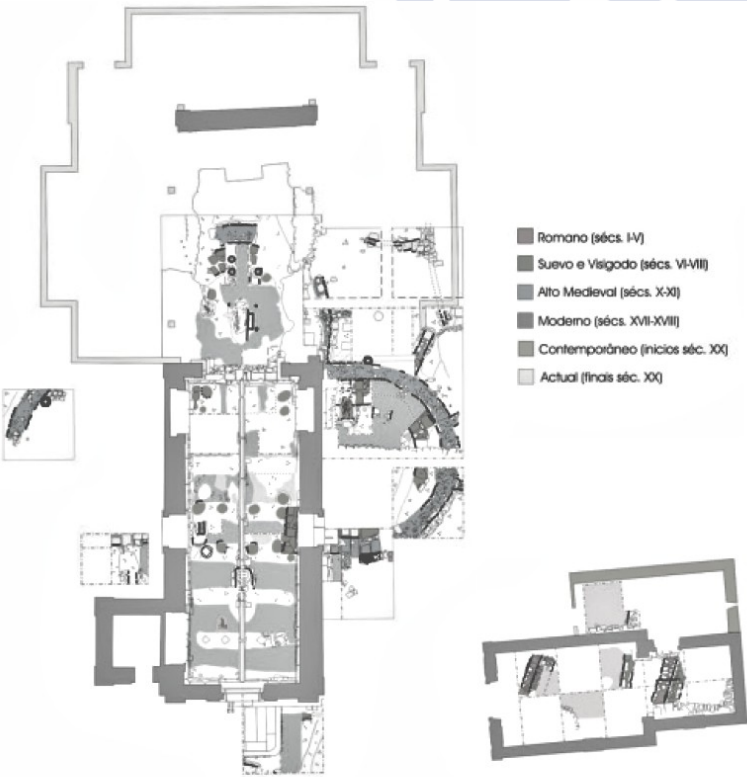
9.7. Cartografia da *ciuitas* Anegia (segundo Lima, 1999)

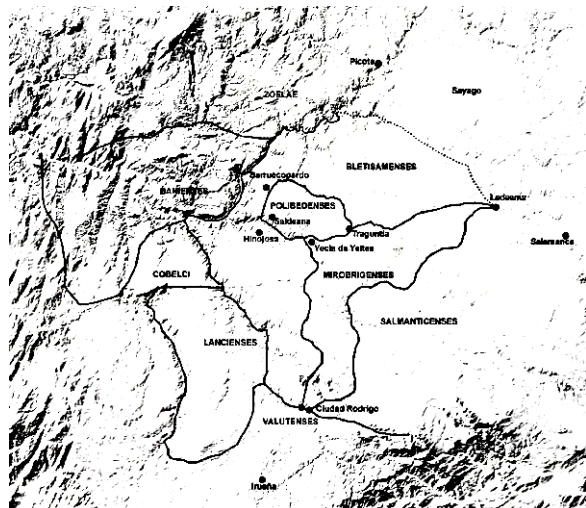
9.7. Couto medieval de Tui (segundo Bermúdez Beloso, 2017)

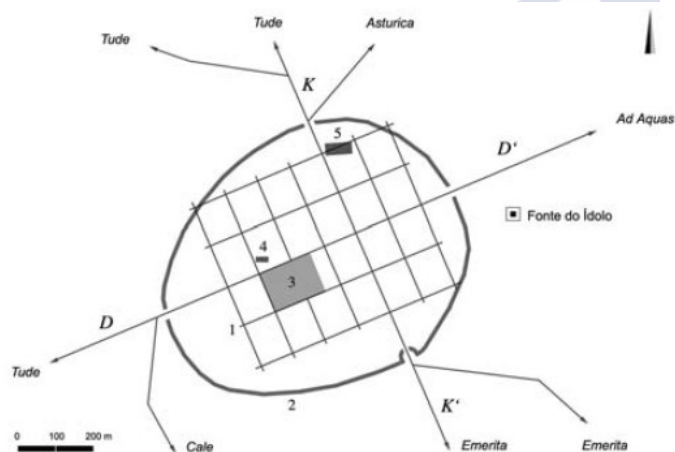
9.14. Arciprestados de Astorga (segundo García Menéndez, 1960)

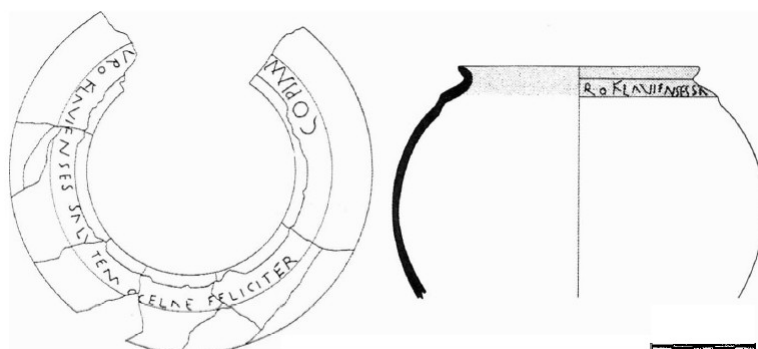
10.1. Plano da basílica de San Martiño de Dume (segundo Fontes, 2008)

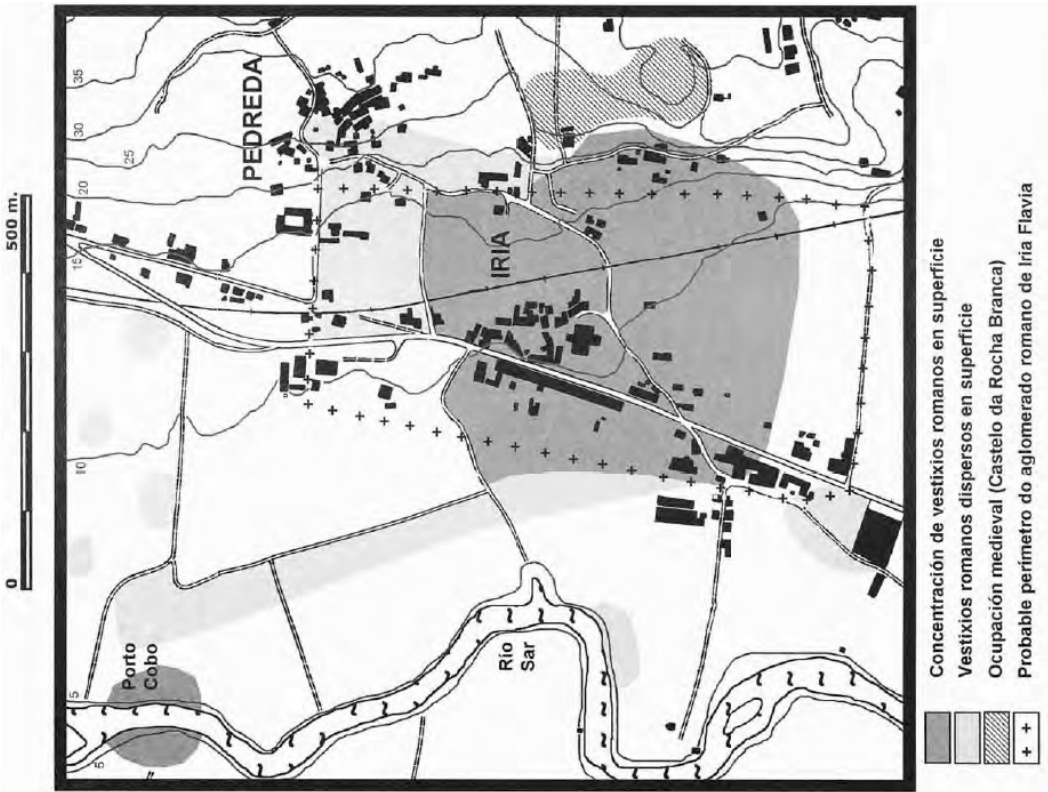
11.19. Xurisdicións locais da Lusitania nordoriental romana (segundo Beltrán & *al.*, 2015)

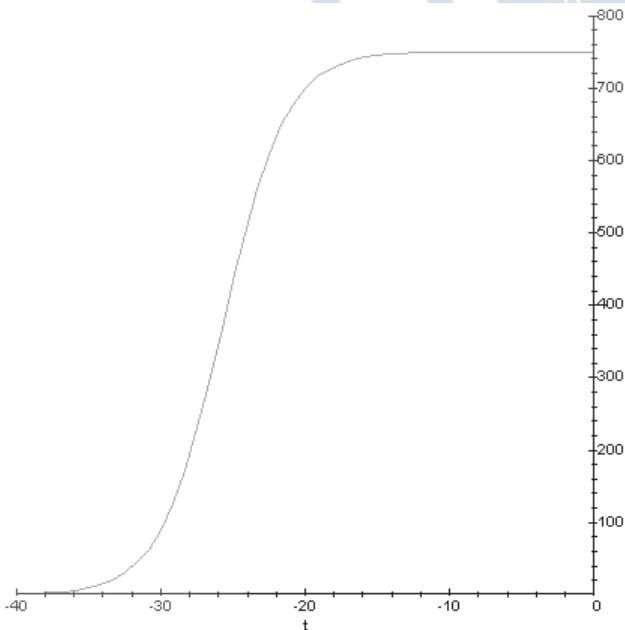
11.20. Plano da Braga romana (segundo Mantas, 2016)

11.33. Vaso de Chao Samartín (segundo Francisco Martín & Villa Valdés, 2010)

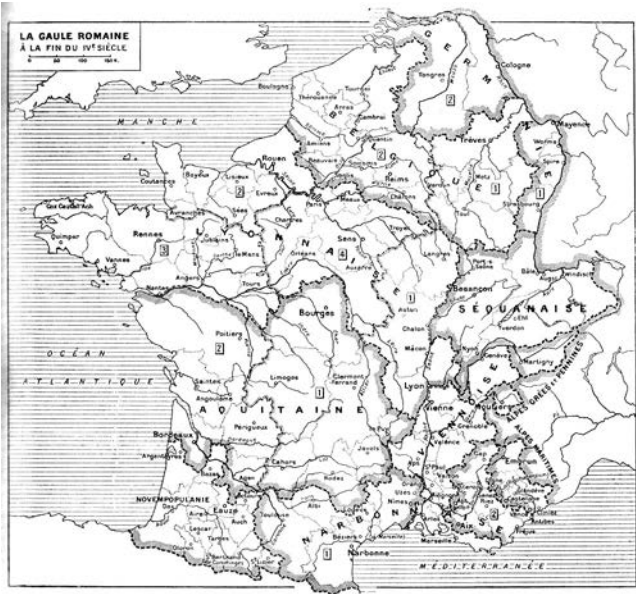

11.42. Plano da Iria romana (segundo Pérez Losada, 2002)

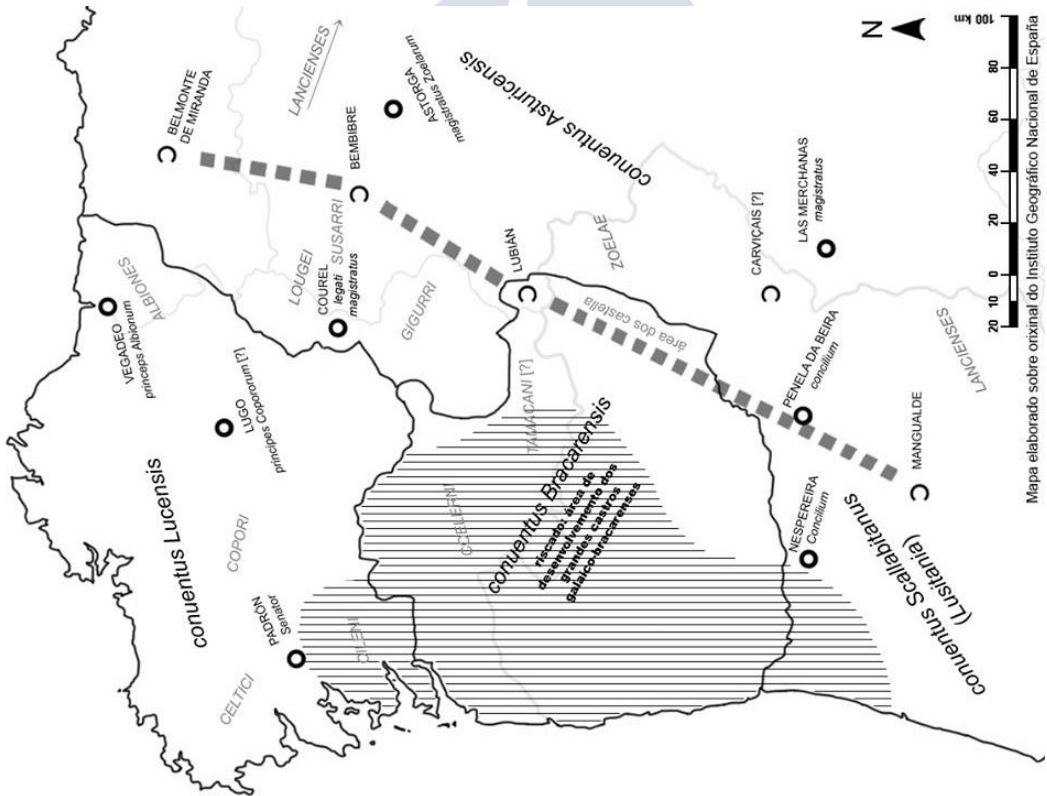

12.2. Modelo de fragmentación etno-lingüística de Nova Guinea

Eixo de abcisas: tempo en milleiros de anos; eixo de ordenadas: número de linguas. Segundo recurso de Wikimedia Foundation:
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Logistic_grown_for_papuan_languages.png.

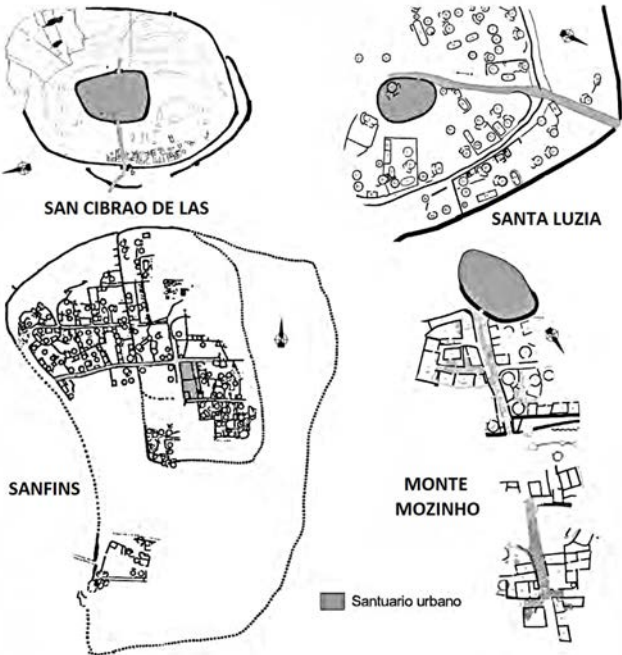
12.6. Mapa das *ciuitates* galas (segundo Mirot, 1947)

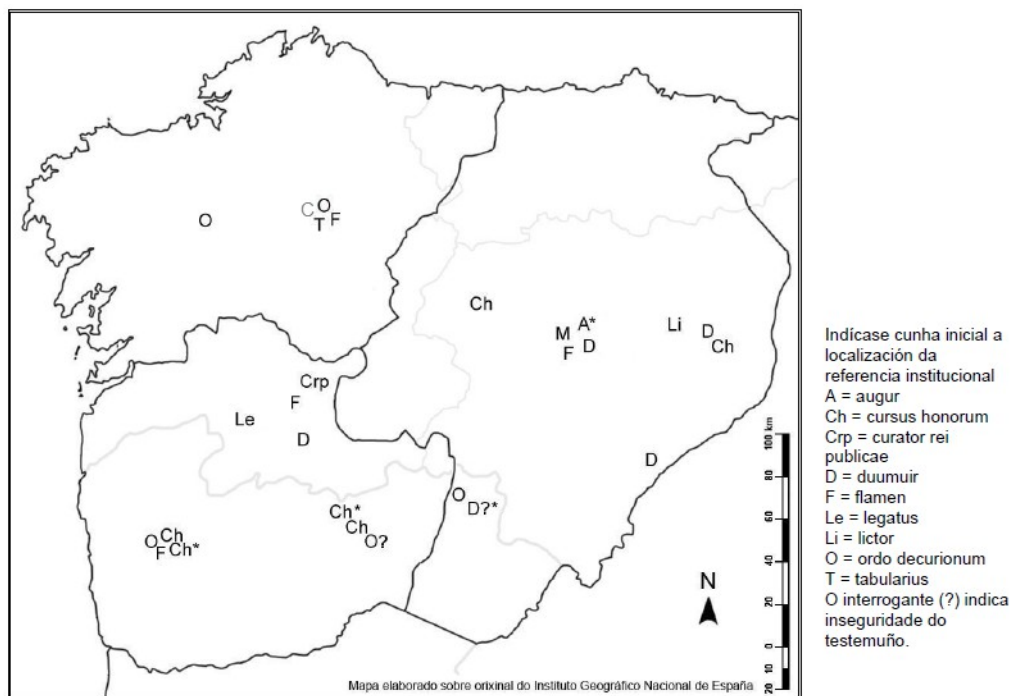
13.1a. Mapa de referencia para as institucións pre-municipais galaicas (segundo Fernández Calo, 2016a)

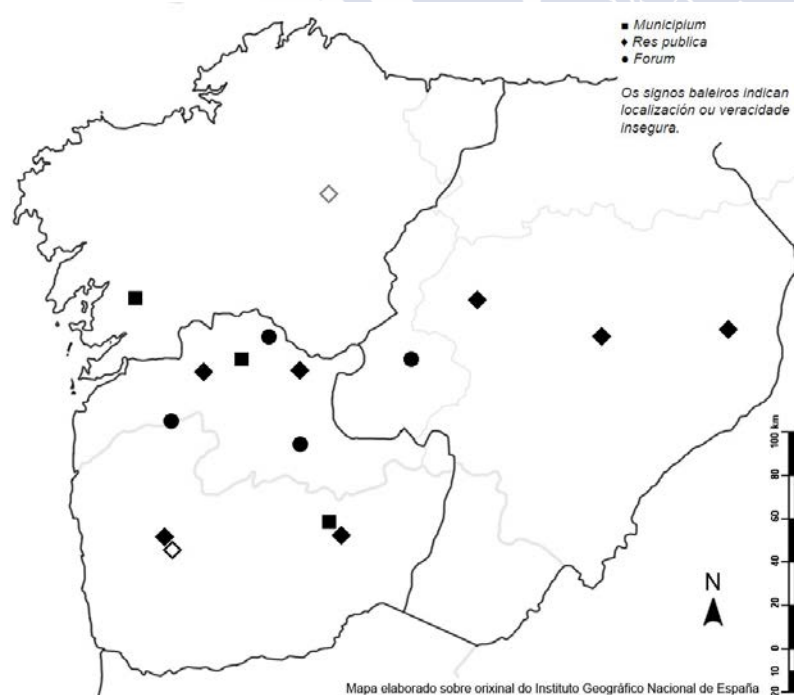
13.1b. Estatuas sedentes castrexas (segundo Fernández Calo, 2020)

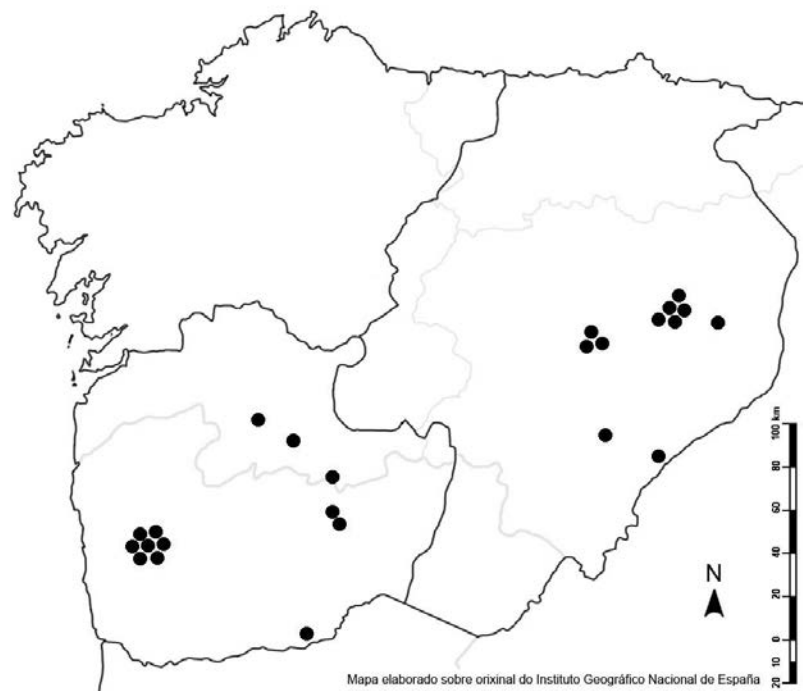
13.2. Explanadas urbanas castrexas (segundo González Ruibal, 2006-2007)

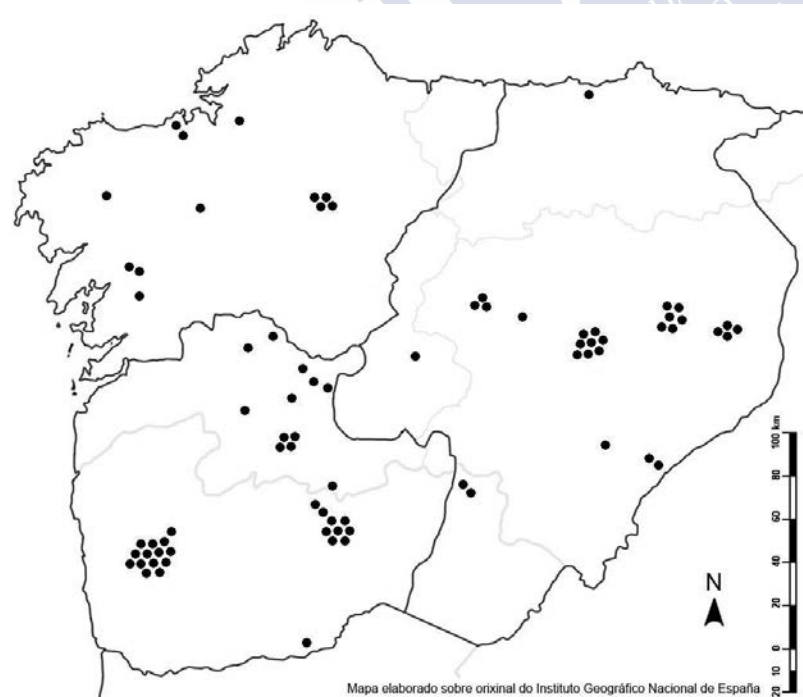
13.4a. Localización das institucións municipais galaicas (modificado de Fernández Calo, 2018b)

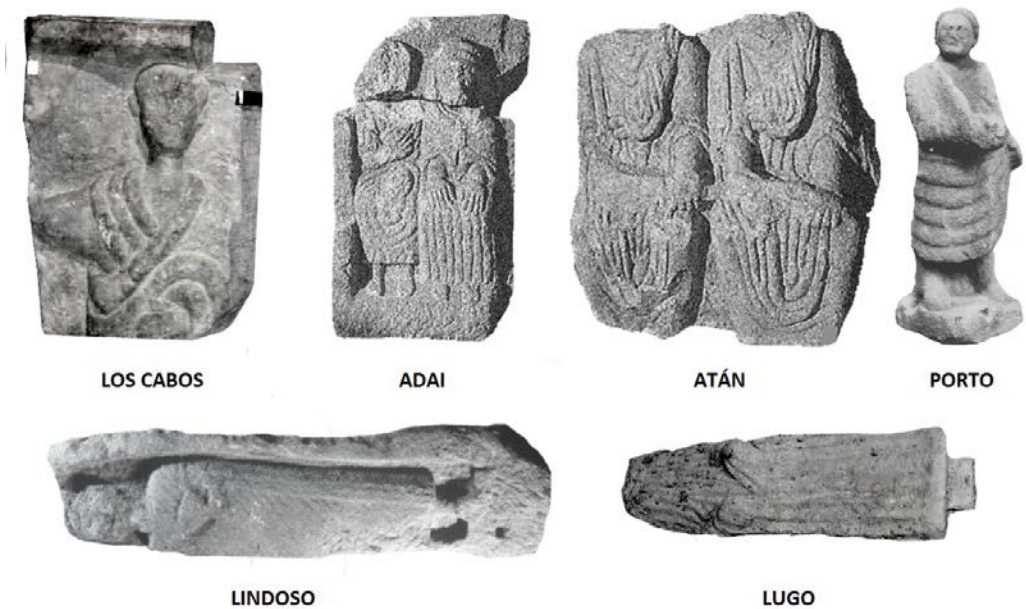
13.4b. Localización de denominacións estatutarias municipais galaicas (modificado de Fernández Calo, 2018b)

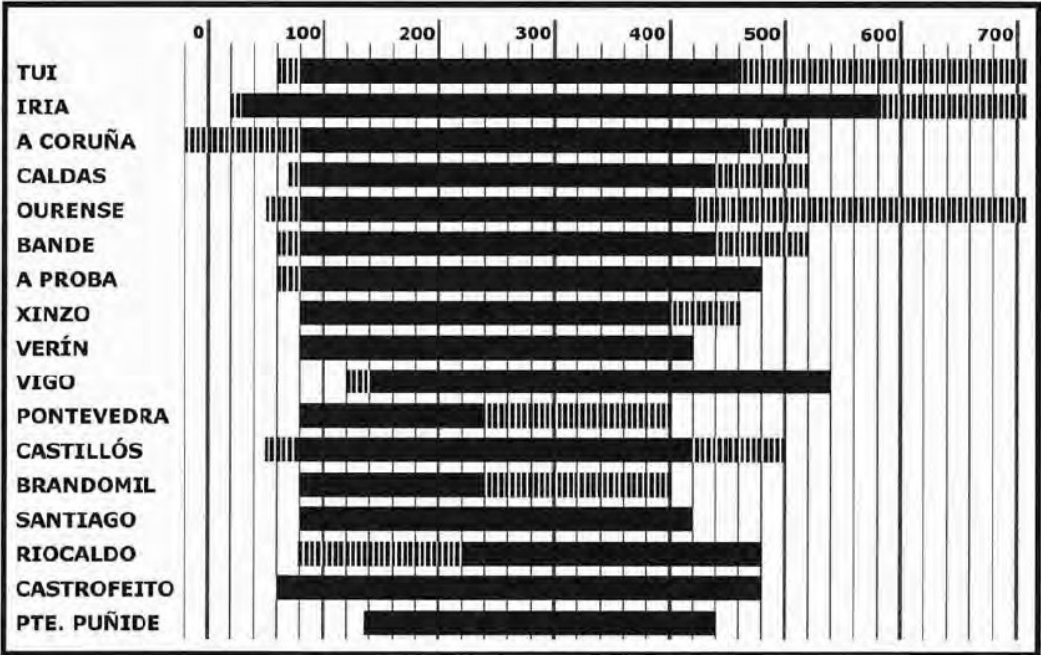
13.4c. Localización dos rexistros galaicos da tribo Quirina (segundo Fernández Calo, 2018b)

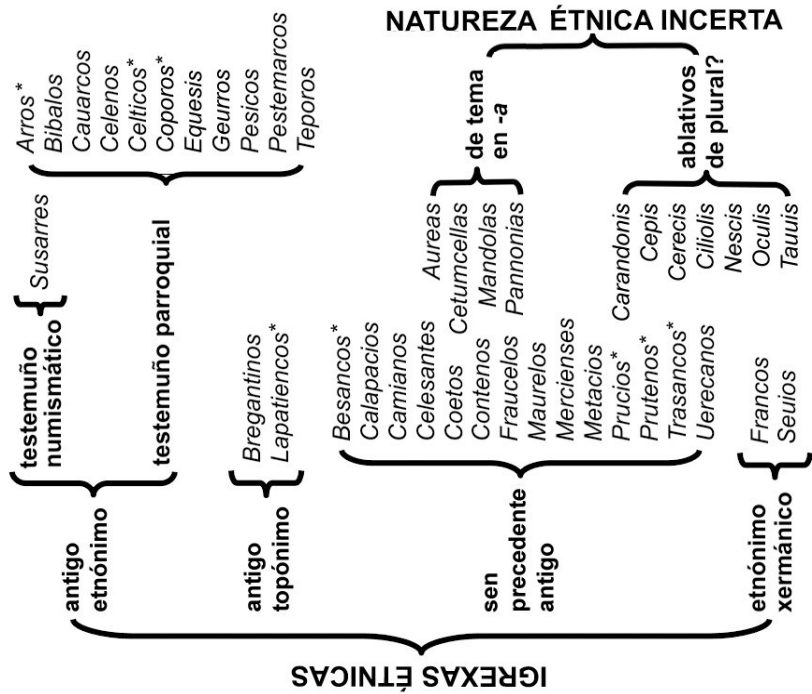
13.4d. Síntese de rexistros municipais (segundo Fernández Calo, 2018b)

13.4e. Estatuas togadas galaico-romanas (segundo Fernández Calo, 2020; Schattner, 2004; Fontes, 2013; Anónimo, 2020)

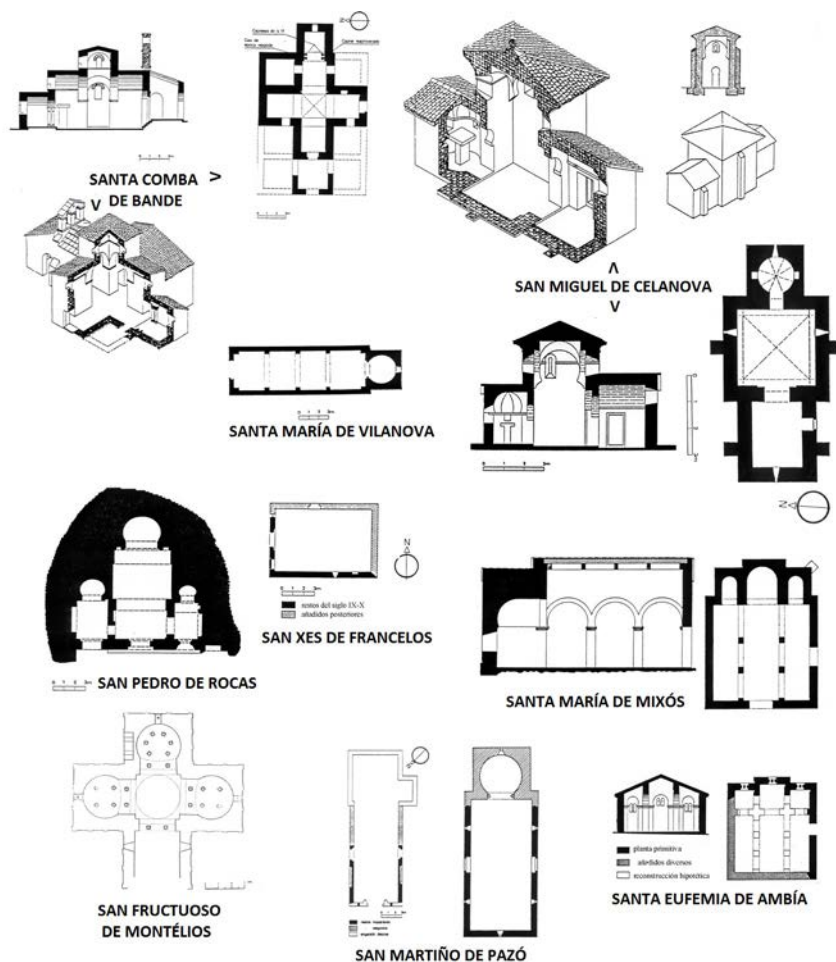
13.5. Síntese ocupacional de aglomerados secundarios galaico-romanos (segundo Pérez Losada, 2002)

13.6. Diagrama de igrexas étnicas galaicas (segundo Fernández Calo, 2019a)

13.8. Anel de Romelle (segundo López Quiroga, 2018b)

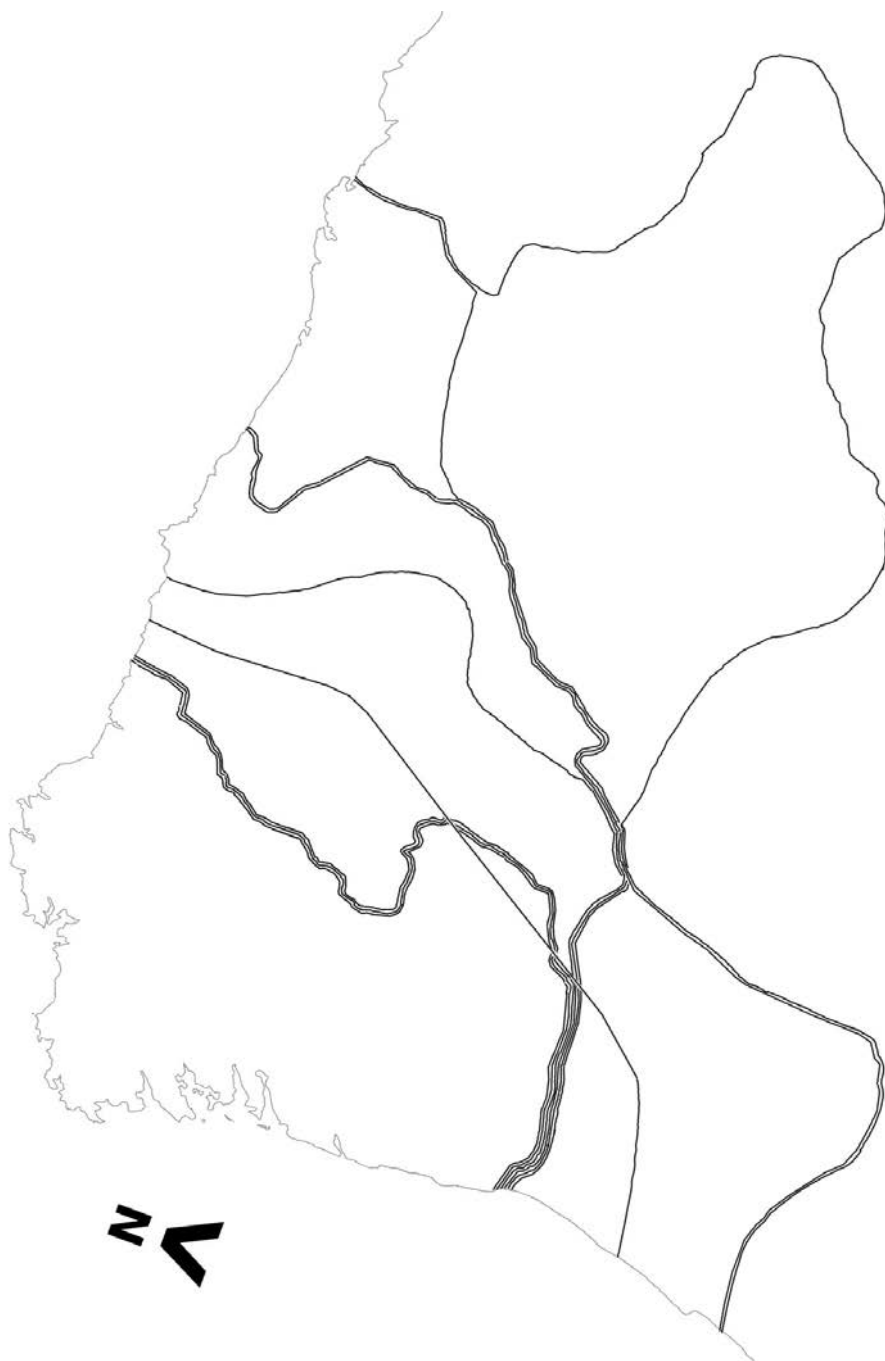
13.9a. Planos de lugares de culto galaicos con ocupación tardo-antiga (segundo López Quiroga, 2004b)

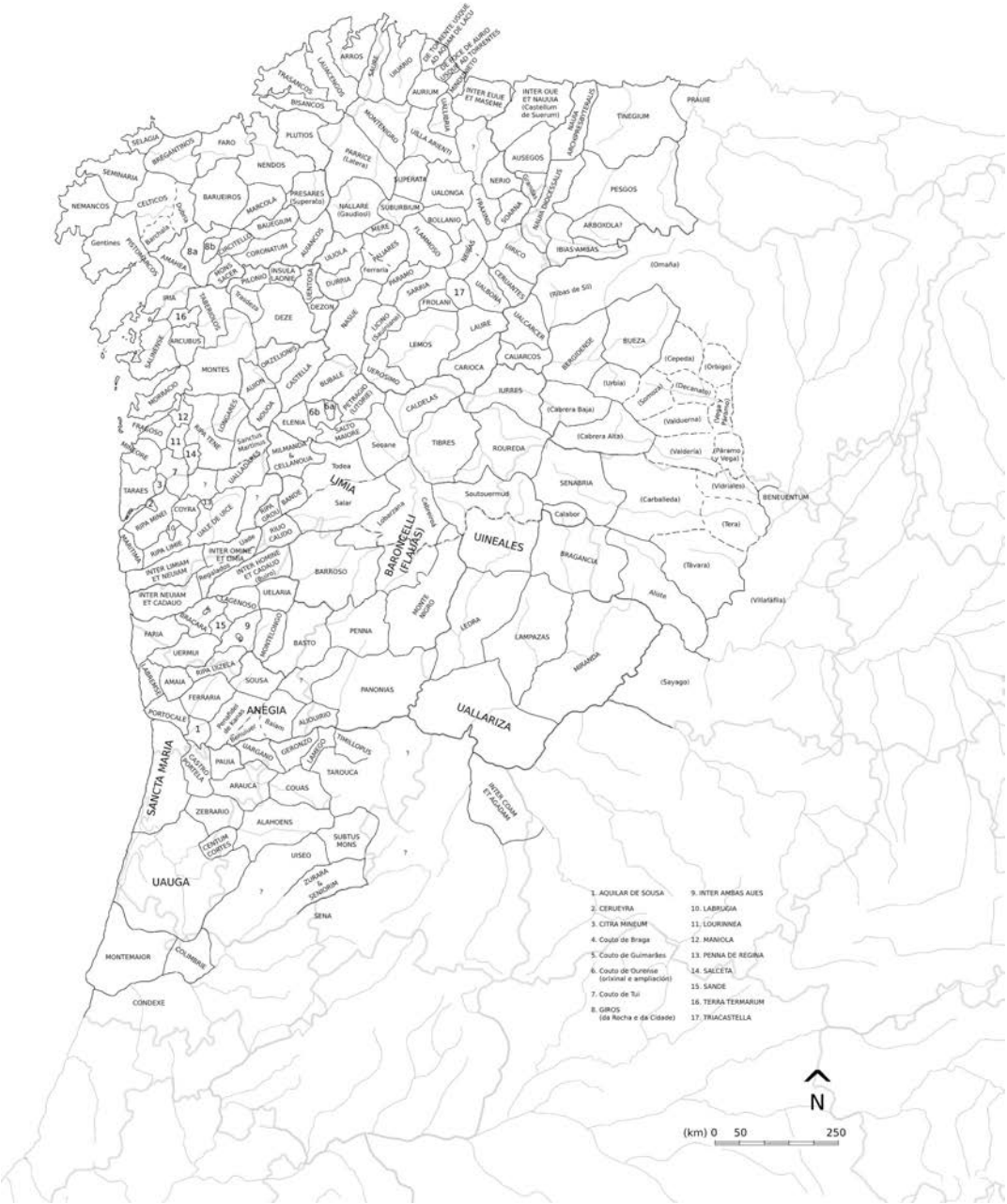
13.9b. Exemplos de sartegos de estola galaicos (segundo López Quiroga, 2018a)

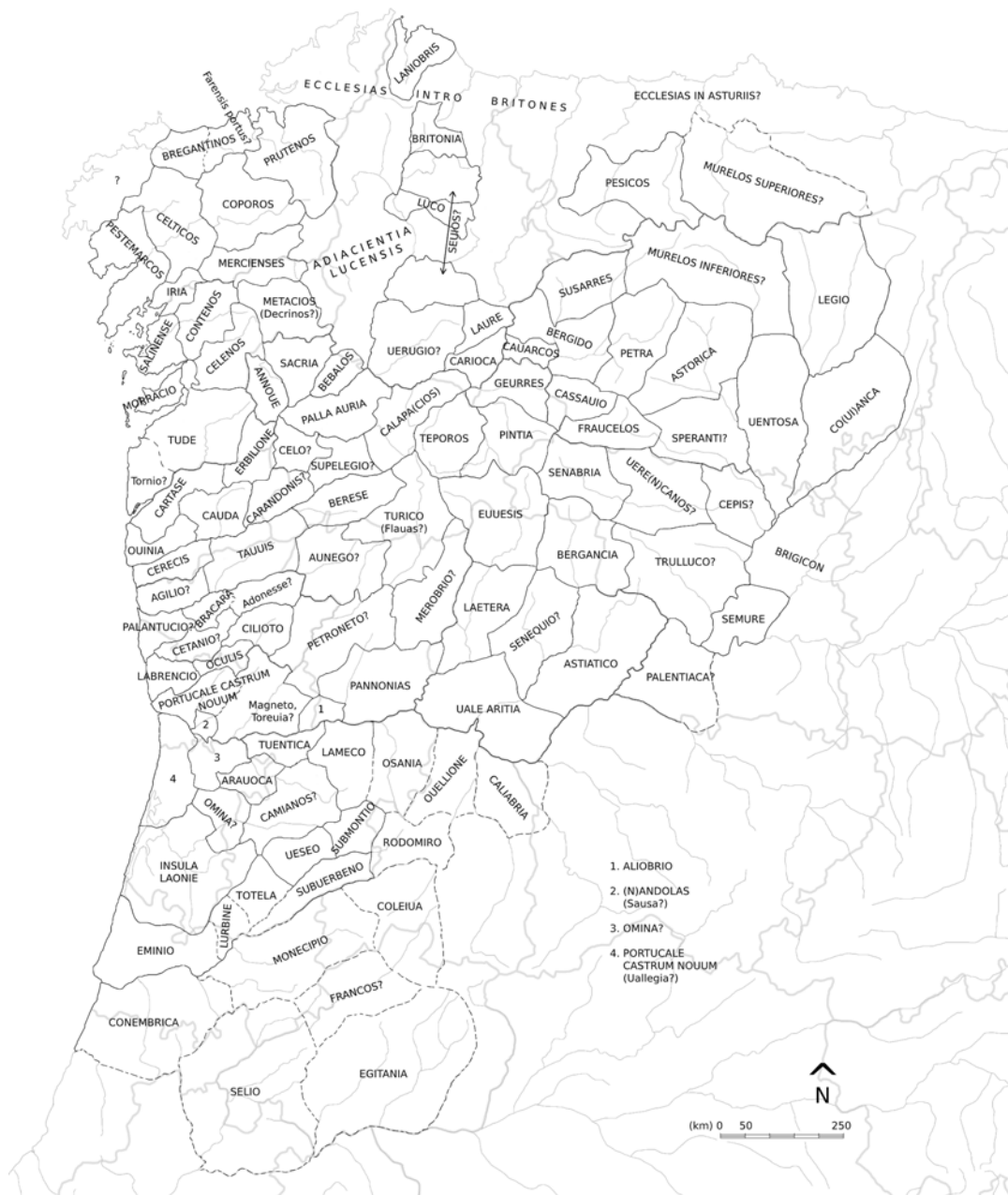
MAPAS

1.3. Balizas diacrónicas da Galecia na Antigüidade (a partires de Fernández Calo, 2015a; 2016a; 2018a)

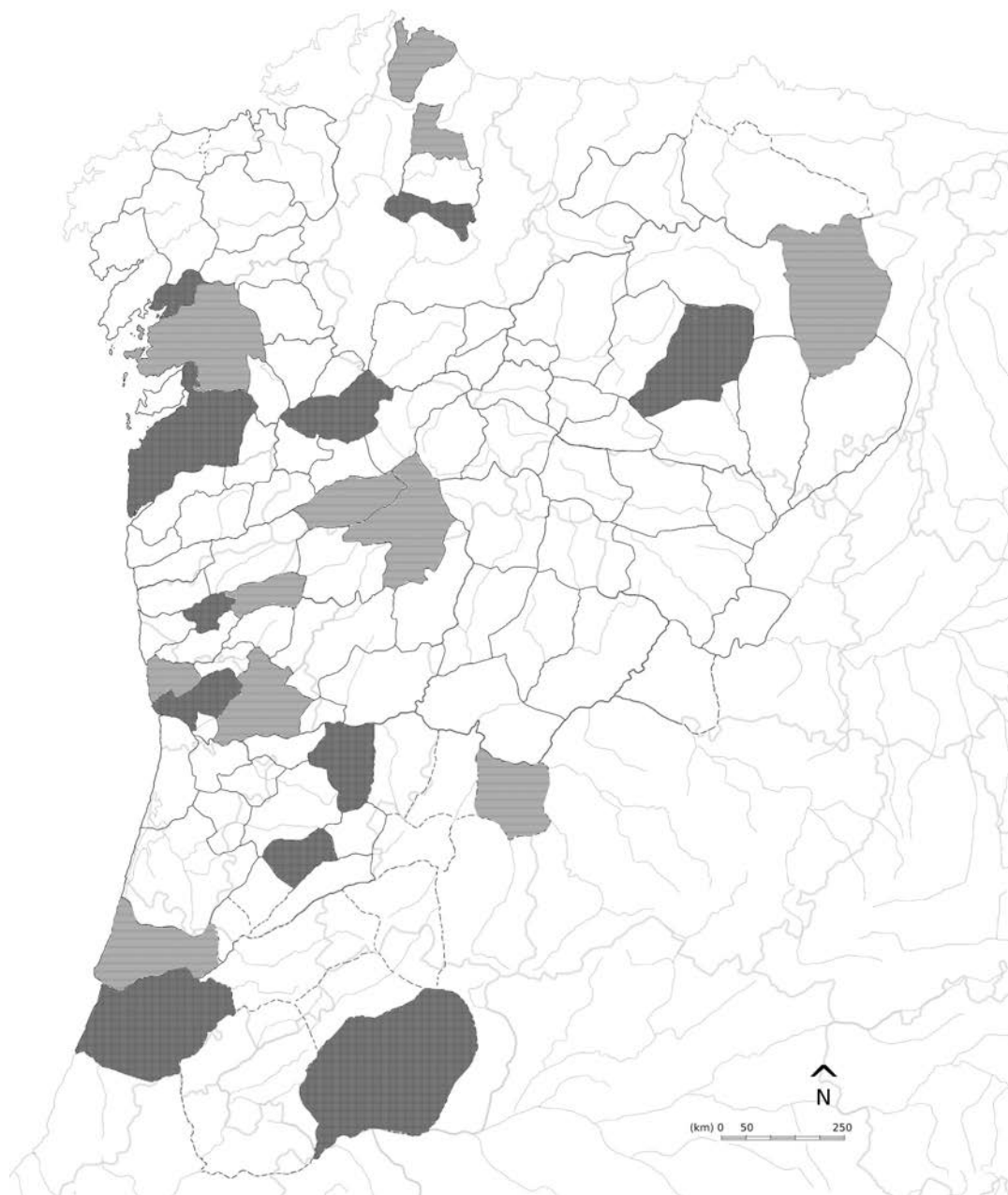
9. Delimitación (diacrónica) da xeografía medieval galaica

10. Cartografía do poder local de época xermánica

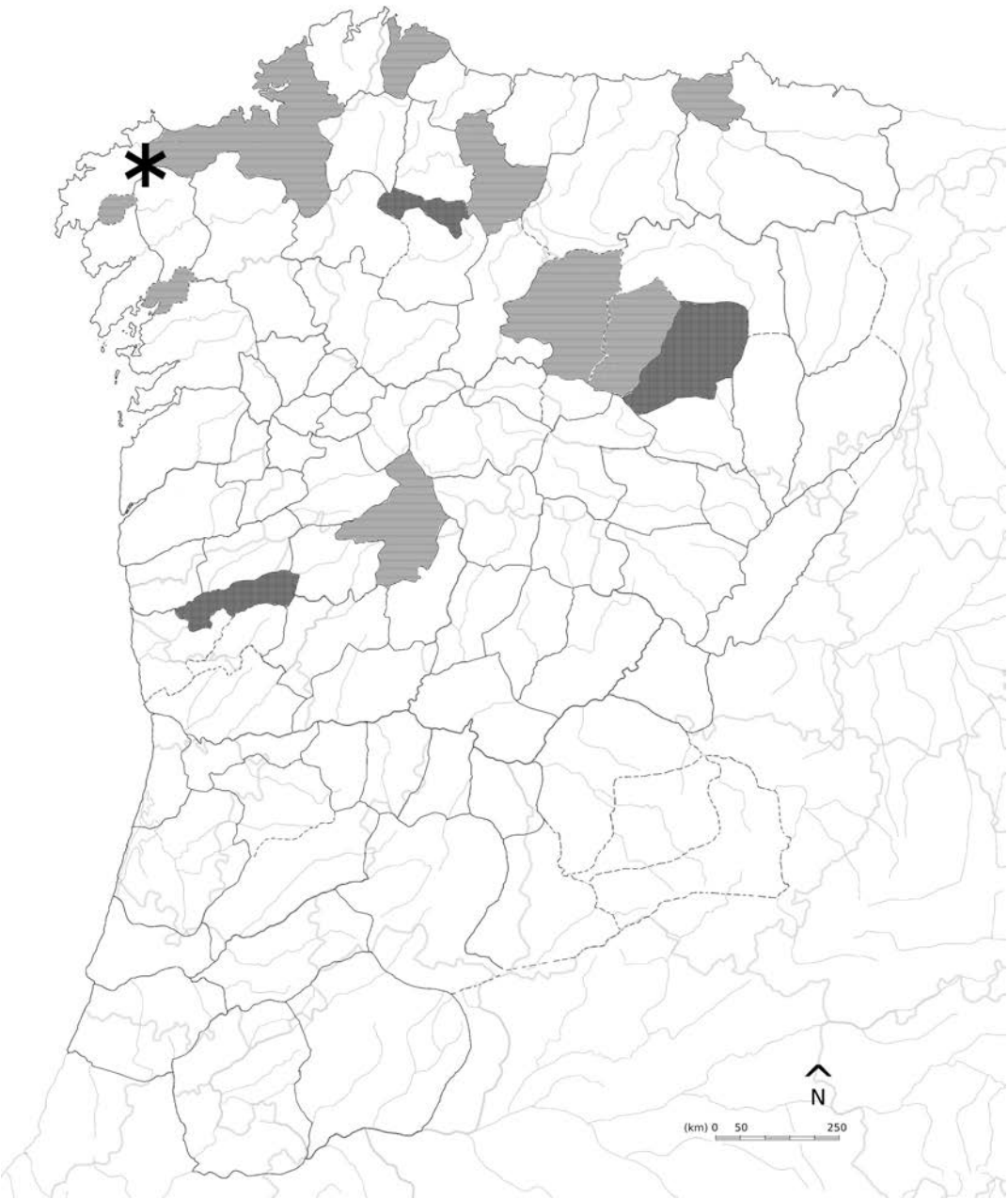

11. Cartografía do poder local de época romana

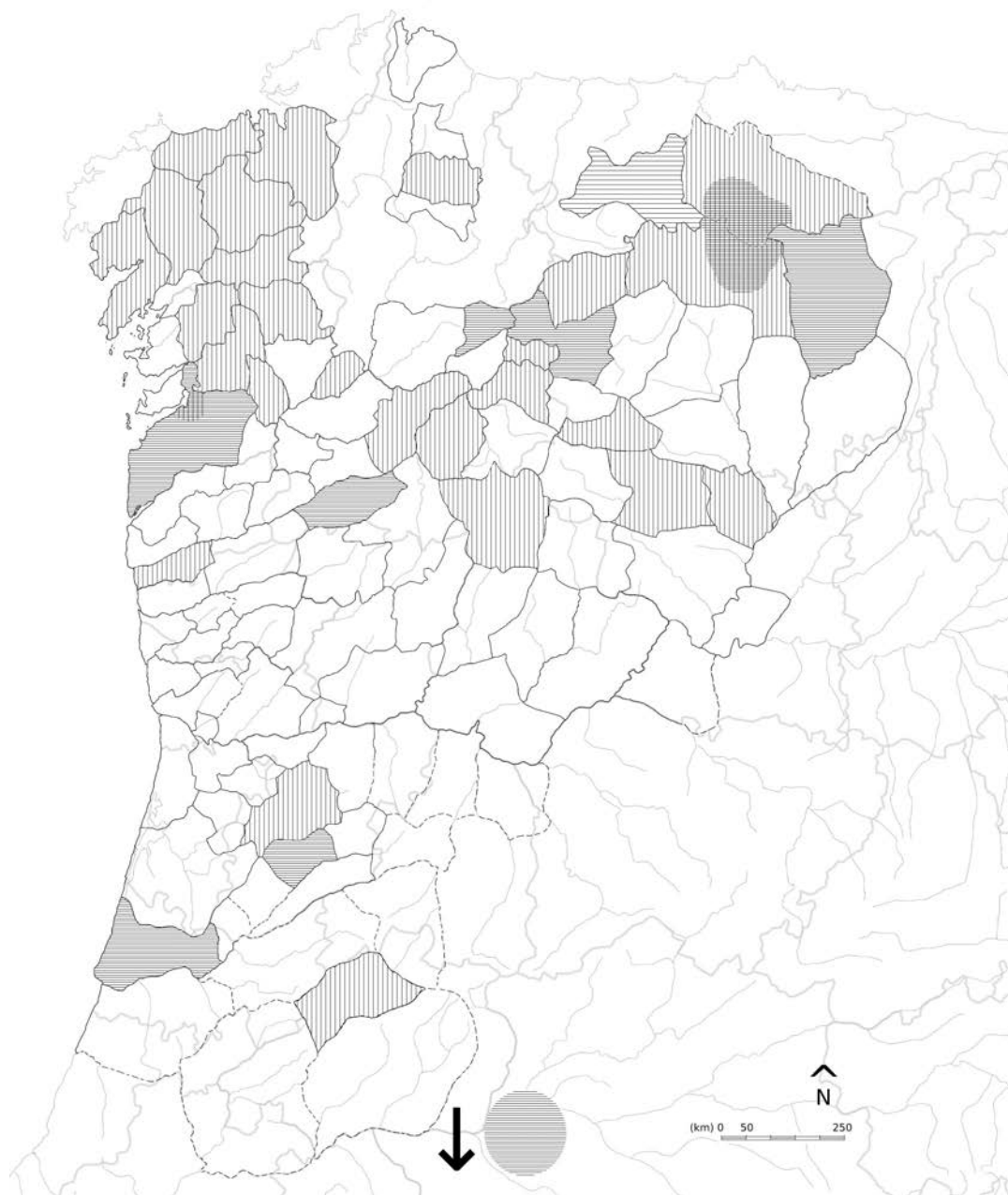

12.3. Cidades episcopais tardo-antigas da Galecia

Riscado dobre: principais bispados; riscado simple: bispados efêmeros e/ou de testemuño fragmentario (elúdese Beteka).

13.4. Cidades galaicas con epítetos imperiais
Riscado dobre: cidades augusteas; riscado simple: cidades flavianas; asterisco: Klaudiomérion.

13.6. Localización das remanencias étnicas e municipais da Tardoantigüidade galaica

Riscado vertical: comunidades documentadas con denominacións étnicas; riscado horizontal: cecas emisoras da serie Latina.

TÁBOAS

1. Transcrición do grego

GREGA	ζ	η	θ	ξ	φ	χ	υ	ψ	ω
LATINA	<i>z</i>	<i>ē</i>	<i>th</i>	<i>x</i>	<i>ph</i>	<i>ch</i>	<i>u</i>	<i>ps</i>	<i>ō</i>

3.7. Identificacións dos cómputos plinianos

XURISDICIÓN	cómputo pliniano (Plin., <i>Nat.</i> , III, 28)	identificacións modernas		
		Tranoy (1981)	Alarcão (1995-1996)	Rodríguez Comenero (1996a; 1997b)
Astorga (<i>populi</i>)	22	12	-	-
Braga (<i>ciuitates</i>)	24	21	21	24
Lugo (<i>populi</i>)	16	15	-	15

5.3. Comunidades rexistradas nos seus actos públicos

ACHADO	CATÁLOGO	COMUNIDADE	TEXTO
Almofala, Figueira de Castelo Rodrigo	Frade, 1998	<i>Cobelci</i>	Ioui Optumo Maxumo ciuitas Cobelcorum
Alpendurada, Marco de Canaveses	<i>RAP</i> , 559	<i>Bracari</i>	[Ti(berio) Claudio Caesari Augusto Germanico tribunicia pot]estate pontific[i máximo] co(n)s(uli) imp(eratori) II p(atri) p(atriae) sa]crum Bracari [dederunt]
Asadur, Maceda	<i>AE</i> 1973, 317 = <i>AFb</i> , 592	<i>Interamici</i> (?)	Q(uinto) Licinio Veget[o] res p(ublica) Int(eramicorum) super alia con plura merita pares cum fisco rationes infatigabili cura et industria eius consecuta
Bande	<i>CIL</i> II, 2520 = <i>IRG</i> IV, 130 = <i>AFb</i> , 382	<i>Ancondei</i>	Medamus Arcisi f(ilius) hic situs est caste[l]lo Meidunio monum entum fecerunt Ancondei amico caro
Braga	<i>CIL</i> II, 2416 = <i>RAP</i> , 454	<i>Bracara Augustani</i>	Isidi Aug(ustae) sacrum Lucretia Fida sacerd(os) perp(etua) Rom(ae) et Aug(usti) conuentu[u]s Bracar(a)aug(ustani) d(edit)
	<i>AE</i> 1974, 392	<i>id.</i>	M(arco) Agrippae M(arci) f(ilio) nepoti Aug(usti) Caesar[is] Bracaraugustan[i]
Carrizo de la Ribera	<i>CIL</i> II, 2636 = <i>IRPLe</i> , 63 = <i>ILS</i> , 4509	<i>Asturica Augusta</i>	Deo Uago Donnaego sacrum res p(ublica) Ast(urica) Aug(usta) per mag(istros) G(aium) Pacatum et Fl(aium) Proculum ex donis curante Iulio N[e]pote
Castro de Avelãs, Bragança	<i>CIL</i> II, 2606	<i>Zoelae</i>	Deo Aerno ordo Zoelar(um) ex uoto
Chao Samartín	Francisco Martín & Villa Valdés, 2010	<i>Buro Flauientes, Ocela</i>	Copiam [- - -]uro Flauientes salutem Ocelae feliciter.
Chaves	<i>CIL</i> II, 2478 = <i>ILS</i> , 5898 = <i>RAP</i> , 498	<i>Aquiflauientes</i>	Imp(eratori) Caes(ari) Nerua(e) Traiano Aug(usto) Ger(manico) Dacico pont(ifici) max(imo) trib(unicia) pot(estate) co(n)s(uli) V p(atri) p(atriae) Aquiflauientes pontem lapideum de suo f(aciendum) c(urauerunt)

Dume, Braga	<i>CIL</i> II, 2426	<i>Bracara Augustani</i>	Imp(eratori) Caesari diui f(ilio) Aug(usto) pont(ifici) max(imo) trib(unicia) pot(estate) XXI sacrum Bracaraugustani Paulli Fabi Maxsimi leg(ati) pro pr(aetoris) natali dedicata est
Lamego	Vaz, 2007: n.º. 2	<i>Coilarni</i> (?)	I(oui) O(ptimo) M(aximo) C(iuitas) C(oilarnorum)
Nocelo de Pena	<i>CIL</i> II, 2517 = <i>IRG</i> IV, 10 = <i>AFb</i> , 596	<i>Limici</i>	[I]mp(eratori) Caes(ari) diui H[ad]r[iani] f(ilio) diui Traian(i) [P]arthici nep(oti) diui Neruae pronep(oti) [T]ito Aelio Hadriano Antonino Aug(usto) Pio pont(ifici) max(imo) trib(unicia) pot(estate) IIII co(n)s(uli) III p(atri) p(atriciae) [c]iuitas Limicorum
Padrón	<i>CIL</i> II, 2540 = 5626 = <i>CIRG</i> I, 12	<i>Irienses</i> (?)	Nept[juno] F O R I E S E S d(e) s(uo) p(osuerunt)
Sarreaus	<i>CIL</i> II, 2516 = <i>IRG</i> IV, 9 = <i>AFb</i> , 595	<i>Limici</i> (?)	[Imp(eratori) Caes(ari) diui Tra][iani Parthici f(ilio) diui Ner]uae nep(oti) Traiano Hadria[no Aug(usto) pont(ifici) max(imo) trib(unicia) pot(estate) XVI co(n)s(uli) III p(atri) p(atriciae) ciuitas [Limicorum]

5.4a. *Origines funerarias galaicas documentadas na Callaecia*

ACHADO	CATÁLOGO	ORIGO	TEXTO
Braga	<i>AE</i> 1983, 570	<i>Caladumus</i>	- - - Cunde[nae] f(ilius) Calad[u]n[us] [an(norum)] LXX [h(ic) s(itus)] e(st)
	<i>AE</i> 1973, 299	<i>Elaneobrigensis</i>	Seuerus Reburri f(ilius) Tiophilus Elaneobrigensis an(norum) XXXX sodales Flau[i] d(e) s(uo) f(aciendum) c(urauerunt)
	<i>EE</i> VIII, 119	<i>Ualabricsensis</i>	Bloen[a Cam]ali f(ilia) Ualab[ric(e)nsis] h(ic) s(ita) e(st) Ca[malus f(ecit)]
Chaves	<i>CIL</i> II, 2487 = <i>AFb</i> , 372	<i>Caladuna</i>	Louci[- - -] Maturi f(ilio?) Caladuna [O (castello) Saqua a(nnorum) L h(ic) s(itus?) e(st) f(ilius?) f(aciendum) c(urauit) Ma]xuminus s(it) t(ibi) t(erra) l(euis)
Crecente	<i>AE</i> 1997, 863	<i>Celtica supertamarica</i>	Apana Ambo[lli] f(ilia) Celtica supertam(arica) [O (castello)] Miobri an(norum) XXV h(ic) s(ita) e(st) Apanus fr(ater) f(aciendum) c(urauit)
Fermedo, Arouca	<i>AE</i> 1959, 82 = <i>HAE</i> , 1918	<i>Auiobrigensis</i>	Laetus Caturonis f(ilius) Auiobrigensis h(ic) s(itus) e(st) an(norum) XXIIIX Niger frater ex testamento faciendum curauit[t] arbitratu Q(uinti) Laberi(i) Exorati Olisipone(n)sis
Fiães, Valpaços	<i>CIL</i> II, 2496 = <i>AFb</i> , 375	<i>Limicus</i>	Camalus Mibois Lim[ic]us [O (castello)] Liuai h(ic) s(itus) [e(st)] Iul(ius) [- - -]
Lugo	<i>CIL</i> II, 2584 = <i>IRPLu</i> , 25 = <i>IRG</i> II, 82	<i>Coporus, Coelernus?</i>	Uecius Cl[utami] f(ilius) COI [O (castello) - - -]DIELVIBRI VEROPOMV SVECIPMILI CORTI TERT IALVCESMIL ITAVITASINI MAETARIV

	<i>IRG II, 40 = IRPLu, 29</i>	<i>Coelernus</i>	D(is) M(anibus) s(acrum) Festia[e] Licinia Coel erna an(norum) XXX Marcus Aurelius uxori carissi mae ut qui legis dicas sit tibi terra leuis
	Álvarez Asorey, 2006 = <i>HEp</i> 15, 2006, 250	<i>Iriaflauensis</i>	- - - - - - Iria Flaue[nsis] - - - - - - filio f(aciendum) c(urauit)
	Gómez Vila, 2009: n.º 72 = <i>AE</i> 2003, 950	<i>Lucus Augusti</i>	Cereci[us] Capito Luco Augus[ti?] an(norum) XXXVIII [h(ic)] s(itus) est Cereci[us] Rufu[?]s [- - -
Padrón	(<i>CIL II, 2550 = IRG I, 12 = CIRG I, 50</i>)	<i>Crouia</i>	Procula Camali f(ilia) Crouia an(norum) XXX h(ic) s(ita) e(st) Se cundus et D [- - -
Sarreaus	<i>AE</i> 1987, 562 = <i>AFb</i> , 101	<i>Caladunus, Callaicus?</i>	Ledrius pro Cl(audius) Nus(ius) Ulc(i) Cal(laicus ?) u(otum) l(ibens) a(nimo) s(oluit)
Rubiães, Paredes de Coura	Dias, 1990-1992 = <i>AE</i> 2004, 773	<i>Cantiensis</i>	D(is) M(anibus) Corun[is] Medam[i] f(ilius)] Cantien[sis] h(ic) s(itus) Cam[al]us Coru[n]i[i]s f(ilius) pius pa[tr] [i] suo f(aciendum) c(urauit).
Santa Comba	<i>IRG I, 20 = CIRG I, 52</i>	<i>Cilenus</i>	Caeleo Cadro iolonis f(ilius) Cilen[us] O (castello) Berisamo an(norum) LX et Caesajrus Caeleonis f(ilius) an(norum) XV h(ic) s(iti) s(unt)

5.4b. *Origines funerarias extra-galaicas documentadas Callaecia*

ACHADO	CATÁLOGO	ORIGO	TEXTO
Alijó, Pinhão	<i>CIL II, 6291 = AFb</i> , 221	<i>Asturica</i>	Diis Manibus L(uci) Aelii Reburri Quirina Asturica ueterani L(ucius) Sulpicius Ru[f]us et P(ublius) Flauius Clemens ex testamento f(aciendum) c(urauerunt)
Caldas de Vizela	<i>EE VIII, 112</i>	<i>Lanciensis transcudanus</i>	- - - - - Lancie[nsis] tr[ia](ns)quda[nus] h(ic) s(itus) e(st) Brac[ar]us fil(ius)
Lugo	<i>IRG II, 29 = IRPLu</i> , 28	<i>Asturicensis</i>	D(is) M(anibus) s(acrum) Iulio Rufino Leontio ex tab(ulario) ciui Asturice(n)si annorum XXVIII Rufonius Rufi[nus] pater et Rul[fi]a Paterna mater filio piissimo

5.4c. *Origines funerarias galaicas documentadas na veciñanza da Callaecia*

ACHADO	CATÁLOGO	ORIGO	TEXTO
Ablaneda, Asturias	<i>CIL II, 5739</i>	<i>Cabarcus</i>	Flaus Auledi f(ilius) Cabarc[us] O (castello) Beri so an(norum) XV h(ic) s(itus) e(st)
Astorga	<i>CIL II 2639 = IRPLe, 80</i>	<i>Bracarensis</i>	Q(uintus) Cumelius Q(uinti) [f(ilius) F]abia Celer Brac(arensis) u(et(ernas)) leg(ionis) II Ad(iutricis) h(ic) s(itus) an(norum) LXXV Q(uintus) Cumelius R[u]finus f(ilius) mil(es) leg(ionis) II [A]d(iutricis) heres patri [e]t Cumelius M[a]scellio(?) lib(ertus) [p]osuerunt
	<i>IRPLe, 126</i>	<i>id.</i>	[- - -] Proculo [- - -] Galer(i)a Bra(carensi) [benefi]ciario proc(uratoris) [Aug(usti)] M(arcus) Terentius [- - -] s(itus) h(ic)?

	<i>AE</i> 1976, 286 = <i>IRPL</i> e, 104	<i>Celticus/a supertamaricus/a</i>	Clarinu s Clari f(ilius) Celticus sul perta(maricus) ann(orum) VI h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) [l(euis)]
	<i>CIL</i> II, 2902 = 5667 = <i>IRPL</i> e, 109 = 170		Fusca Co edi f(ilia) Celti ca superta(marica) O (castello) Blaniobr ensi Seco ilia Coedi f(ilia) soror sua posuit
	<i>CIL</i> II 2904 = 5081 = <i>IRPL</i> e, 102 = 248		- - - - - [- - - Cel]ti[cu]s supertama r(i)cus an(norum) XL h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis)
	<i>CIL</i> II, 2649 = 5686 = <i>IRPL</i> e, 93	<i>Cilena</i>	D(is) M(anibus) s(acrum) [A]mia Prisca [C]ilena ann(orum) L h(ic) s(ita) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis) Alfius Proculus uxori piissimae
	<i>IRPL</i> e, 96	<i>Copori</i>	D(is) M(anibus) Aro Successae[e] an(norum) XXXX Aro Trite sorori k(arissimae) Copori
	<i>ERPL</i> e, 155	<i>Lemauus/a</i>	Fabia Ebur f(ilia) Lemaua O (castello) Eritaeco a(nnorum) XL Uirius Caessi f(ilius) Le mau(u)s O (castello) eo dem an(norum) VII hic s(iti) s(unt) Caessius - - - - -
	<i>EE</i> IX, 292 = <i>IRPL</i> e, 135	<i>Seurru transminiensis</i>	Q(uintus) Uarius Reburri f(ilius) Maternus Seurru Transmini(ensis) an(norum) XIIX h(ic) s(itus) est
Felgar, Moncorvo	<i>CIL</i> II, 6290 = <i>EE</i> VIII, 126	<i>Seurus</i>	Reburru Ari Seuru s O (castello) Nareli a an(norum) LXII
Felgueiras, Moncorvo	Vasconcelos, 1930-1931 = <i>AE</i> 1934, 19	<i>Seurra transminiensis</i>	Tridiae M odesti f(iliae) Se urr[a]e T ransm(iniensis) exs O (castello) Se rante an(norum) XX Ua lerius u(iuus) f(ecit)
Lamego	<i>CIL</i> II, 5250	<i>Copori</i>	Caturo et Uirius Copori Cel(ti) f(ili) et Bo utia Meid(ubrigensis) h(eredes) ex t(estamento) f(aciendum) c(urauerunt)
Mogadouro	<i>AE</i> 1987, 587	<i>Addouiensis</i>	Douiter us Triti f(ilius) an(n)o(rum) L Addou ie(n)sis c(astrum?) m(onumentum) [- - -
Santa Colomba de Somoza	<i>AE</i> 1997, 873	<i>Celtica supertamarica</i>	Eburia Calueni f(ilia) Celtica Sup(ertamarica) O (castello) Lubri an(norum) XXVI h(ic) s(ita) e(st)
	<i>EE</i> VIII, 132 = <i>IRPL</i> e, 230	<i>Cilinus</i>	Albin[us] Albur i f(ilius) Cilinu[s] ann(orum) LX[-] h(ic) s(itus)
São João da Pesqueira	<i>CIL</i> II, 434	<i>Limicus</i>	L(ucius) Sulpi(cius) Rufin us Limicus sibi et Sul(piciae) Cileae Sul(picio) Rufo Sul(piciae) Rufinae [fil]i(i)s(?) [pl]ii(ssimis?) f(ecit)
Vila do Touro, Sabugal	Vasconcelos, 1928-1929: n.º. 1	<i>Limicus</i>	Fuscus Se ueri f(ilius) Lim(icus) O (castello) Arguce an(norum) XXII h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis) p(ater) f(aciendum) c(urauit) curante Tauroco

5.4d. *Origines funerarias da veciñanza galaica*

ACHADO	CATÁLOGO	ORIGO	TEXTO
Arganza	<i>AE</i> 1988, 759	<i>Zoela</i>	D(is) M(anibus) Cl(audia) Accula Zoela ann(o)rum XL h(ic) s(ita) e(st) Cl(audius) Sergius coniugi p(osuit)
Astorga	<i>CIL</i> II, 2647 = <i>IRPL</i> e, 239	<i>Uallatensis</i>	L(ucius) Cosconius L(uci) f(ilius) Uallaten(sis) augur h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis) uix(it) [

	<i>HAE</i> , 2138 = <i>IRPLe</i> , 92	<i>Brigiaecina</i>	Alia Uerina Legirniccorum Brigiaecina an(norum) XX h(ic) s(ita) e(st)
Capinha, Fundão	<i>AE</i> 1977, 362	<i>Meidubrigensis</i>	Hispanus Tangini f(ilius) Mei dubrigensis ann(or)um L h(ic) s(itus) e(st) Cessea Celti f(ilia) soror ob merita f(aciendum) c(urauit)
Escalhão, Figueira de Castelo Rodrigo	<i>CIL</i> II, 433	<i>Cobelcus</i>	Modestus Ambati f(ilius) Co bel(cus) an(norum) LX Cornelia Gensulia an(norum) L h(ic) s(iti) s(unt) s(it) u(obis) t(erra) l(euis) C(aius) Ammius Mode stinus patri Firmus Modesti lib(ertus) patro(no)
Idanha	Ferreira, 2004: n.º. 38	<i>Lanciensis</i>	Anniae Uegetae Anni(i) Ualentis Lanciensis f(iliae) ex testamento Anniae Rufinae matris eius
	<i>FE</i> , 153	<i>Lanciensis oppidanus</i>	[S]ulla Lucio [-]OROSVCELAEBVLO [La]nciensi Oppidan[o] uxor f(aciendum) c(urauit)
	Almeida, 1956: n.º. 27	<i>id.</i>	Albino Tangini f(ilio) Lancie(n)si Oppidano Amoena Maelonis ex tes(tamento) f(aciendum) c(urauit)
	Almeida, 1956: n.º. 36	<i>id.</i>	Auniae Arantoni(i) Celtiatici f(iliae) Lanc(iensi) Oppidanae Cocceia Silonis f(ilia) Auita Naeuia Silonis f(ilia) Clara matri f(aciendum) c(urauerunt)
	Almeida, 1956: n.º. 55	<i>Paesur</i>	[Ca]turon [Me]dami f(ilio) Paesu(ro) [an]n(or)um L Sulla Arci f(ilius) [ex t]estamento f(aciendum) c(urauit)
Lamego	<i>CIL</i> II, 5250	<i>Meidubrigensis</i>	Caturo et Uirius Copori Cel(ti) f(ili) et Bo lutia Meid(ubrigensis) h(eredes) ex t(estamento) f(aciendum) c(urauerunt)
León	<i>CIL</i> II, 5684 = <i>IRPLe</i> , 147	<i>Zoela</i>	D(is) M(anibus) s(acrum) T(ito) Montanio Frontoni ar(morum) cus(todi) ciui Z(o)elae an(norum) LIII st(i)p(endiorum) XXVI T(itus) Montanius Maternus patrono opt(imo) curator f(isci) f(unus) l(ocum) m(onumentum) posuit s(it) t(ibi) t(erra) l(euis)
	<i>IRPLe</i> , 166 = 181	<i>Lanciensis</i>	D(is) M(anibus) Fl(aui) Sabino Lanc(iensis) uix(it) an(nos) XXXII m(ensem) I d(ies) XIII Fla(uius) Festus fil(io) pientissimo et desideran tissimo facien dum curauit
Mérida	<i>CIL</i> II, 523	<i>Turdula</i>	D(is) M(anibus) s(acrum) Pompeia Cloutiane Turdula ann(or)um LXV h(ic) s(ita) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis)
	<i>AE</i> 1998, 709	<i>id.</i>	L(ucio) Antonio L(uci) f(ilio) Quir(ina) Uegeto Turdulo Iunia G(ai!) f(ilia) S[e]rena mat[er] fil[i]o pii[ssimo] fecit (?)
A Rúa de Valdeorras	<i>CIL</i> II, 2610 = <i>IRG</i> IV, 115 = <i>AFa</i> , 167 = <i>AFb</i> , 209	<i>Gigurrus Calubrigensis</i>	[L(ucio)] Pompeio L(uci) f(ilio) Pom(ptina) Reburro Fabro Gigurro Calubrigen(si) probato in coh(orte) VIII pr(aetoria) beneficiario tribuni tesserario in ⚭ (centuria) optioni in ⚭ (centuria) signifero in ⚭ (centuria) fisci curatori cornic(ulario) trib(uni) euoc(ato) Aug(usti) L(ucius) Flauius Flaccinus h(eres) ex t(estamento)

5.4e. *Origines funerarias galaicas no resto do Imperio Romano.*

ACHADO	CATÁLOGO	ORIGO	TEXTO
Ait-Khalifa	<i>AE</i> 1922, 13	<i>Bracarus</i>	D(is) M(anibus) s(acrum) C(aius) Apronius Pater nus Bracarus uixit annis XVIII mensi bus X diebus XXVIII hic situs est meso leum ei fecit Piramus tu qui leges peto ut dicas sit tibi terra leuis quoniam fuit uita
Aïn Takourart	<i>AE</i> 1992, 1940	<i>Lucensis</i>	Att(ius) Esdop[eles eq(ues) al(ae)] Aug(ustae) tur(ma) Uale[- -] stipendiorum XXI [annorum] circiter XXXVI n[atione Lu]l[ce(n)sis] hic situs [est - -]

Alcalá de Henares	<i>CIL</i> II, 3034	<i>Limicus</i>	D(is) M(anibus) Corelli(o) Saturnino ann(orum) XXX Corell[i]us Limicus fra[tri] piissimo s(it) t(ibi) t(erra) l(euis)
Antequera	<i>CIL</i> II, 2049 = <i>AFb</i> , 301	<i>Limicus</i>	L(ucius) Pompeius Ru[lf]us Limic(us) an(norum) XXX h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis) L(ucius) Calpurnius Uegetus Limicus an(norum) XVI h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis)
Berrocal	<i>AE</i> 1991, 1004 = <i>AFb</i> , 328	<i>Caladunus</i> (?)	[- - -] Anto[nius(?)] Marci f(ilius) C[- - -]dunus c(astello) C[- - -]O an(norum) XX hic s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis)
Bonn	<i>CIL</i> XIII, 8059	<i>Lucus Augusti</i>	C(aius) Marius L(uci) f(ilius) Uol(tinia) Luco Augusto eques leg(ionis) I annor(um) XXX stipen(diorum) XV h(ic) s(itus) e(st) Sex(tus) Sempronius frater facien(dum) curauit
Budapest	<i>AE</i> 2010, 1283	<i>Lucus Augusti</i>	[D(is)] M(anibus) [M(arcus) Annius M(arci) f(ilius) Gal(eria) - - - L]uco Aug(usti) (centurio) le[g(ionis) XV Ap]ol(linaris) [- - -] (centurio) leg(ionis) VII] gem(inae) (centurio) leg(ionis) X - - - gem(inae) (centurio) l[eg(ionis) - - - III Gall?]icae [annor(um) - - - st]ip(endiorum) XXXV M(arcus) Anniu[s - - -]sianus [et - - -?] Asclepius lib(erti) he[red]es ex t(estamento) f(aciendum) c(urauerunt) [- - -] fecerunt ob mer[it]a HS n(ummum) VIII (milia)
Coria	<i>CIL</i> II, 774 = <i>ILC</i> 34, n.º 20	<i>Crouus</i>	Bassus Medami f(ilius) Crouus O (castello) Uerio an(norum) XXV h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis)
Drniš	<i>CIL</i> III, 9834	<i>Lucensis</i>	Flauos Bojuti f(ilius) mil(es) coh(ortis) I Luce(nsium) ann(orum) XXXI stip(endiorum) X dom(o) Luco Aug(usti) h(eres) f(aciendum) c(urauit) h(ic) s(itus) e(st)
Garvão	<i>AE</i> 1984, 458	<i>Bracarus</i>	Ladronu[s] Douai Bra[ca]rus castel[lo] Durbede [h]ic situs es[t] an(n)o[r]u[m] XXX [s(it) t(ibi)] t(erra) l(euis)
Guissona	<i>IRC</i> II, 74	<i>Limicus</i>	Flauos Flau[i f(ilius?)] Limicus S[- - -] - - - - -
Ervenik	<i>CIL</i> III, 13251	<i>Lucus Augusti</i>	L(ucius) Ua[leri]us L(uci) f(ilius) Uo[l(tinia) U]erus domo [L]uco Au[g(usti)] mi[l(es) leg(ionis)] [X]I C(laudiae) p(iae) [f](idelis) ann(orum) [- - -]I stip(endiorum) XVI[I](?) h(ic) s[it(us)] e(st) [t](estamento) f(ieri) [i](ussit) P(ublius) [A]nnius Aqu[ila ?] f(aciendum) c(urauit)
Huelva	<i>CIL</i> II, 5353	<i>Limicus</i>	Reburus Uacisi f(ilius) castel[lo] Berensi Limicus h(ic) s(itus) e(st) [A]pu[s] fratr(i) fecit
	<i>AFb</i> , 326	<i>id.</i>	Anceitus Uaccei f(ilius) Limi[us] O (castello) Talabriga an(norum) XXX h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis) [F]lauus Aquilus frater suus et Talaius Cloutius Cloutai f(ilius) et Urtienus Turdae f(ilius) et fratres eius [f]aciendum curaueru[nt] ob m(erita) eius
	<i>AFb</i> , 327	<i>id.</i>	Fronto modo Limicus h(ic) s(itus) e(st)
Kovin	<i>CIL</i> XIII, 1653	<i>Lucus</i>	L(ucio) Ualerio Sex(ti) f(ilio) Uol(tinia) Serano Luco (centurioni) leg(ionis) IIII F(lauiae) f(elicis) L(ucius) Ualerius Priuatus et L(ucius) Ualerius Martialis liberti et heredes a se f(aciendum) c(urauerunt) non fui mari[t]us e[t] r[e] [i]qui liberos serui domin[o] mac[t]e [tu] uale Ualerius Secundus Ualerius Cerdo liib(ertus) Ualerius Cresce(n)s liib(ertus) Ualerius Uerecund(us) liib(ertus) Ualerius Gemelin(us) liib(ertus) Ualerius Abrio liib(ertus) Ualeria Ap(h)rodisia liib(erta) Ualerius Amp[I]iatus h(eres) liib(ertus)

Leutstetten	AE 1972, 359	Bracara	[D(is) M(anibus)] C(aio) Iul(io) C(ai) f(ilio) Quir(ina) Pintam[o] domo ex Hisp(ania) citerior[e] Augusta Brac(ara) uet(erano) ex dec(urione) a[lae] decurioni munic(ipii) Aeli Anto[- - -] Clementia Po(m)peia uxo[r eius] marito optimo et sibi [- - -] uiua fecit
Mainz	CIL XIII, 7013	Lucus	C(aius) Uibius C(ai) f(ilius) Uol(tinia) Luco an(n)o(rum) XXVI stip(endiorum) III h(ic) s(itus) e(st) fratre[s] pos(uerunt)
	CIL XIII, 6978	Lucus Augusti	Sex(tus) Ualerius Sex(ti) f(ilius) Uol(tinia) S(e)ue[rus] Luc(o) Aug(usti) mil(es) leg(ionis) XXII Pr(imigeniae) an(norum) XL sti(pendiorum) XIX h(ic) s(itus) e(st) h(eres) f(aciendum) c(urauit)
	CIL XIII, 7011	id.	L(ucius) Ualerius L(uci) f(ilius) Uol(tinia) Gra[tus] Barna[us] Luc(o) Aug(usti) an(norum) XIIX [h(ic) s(itus)] e(st) s(it) t(ibi) [t(erra) l(euis)] amici ob [me]riti(s) [- - -]S[- - -]
Mérida, Extremadura	ILER, 6210 = ERAE, 205	Callaecus	Cn(aeus) Aemilius Amandae l(ibertus) Iucundus h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis) Cn(aeus) Aemilius Seruo[lus] an(norum) XXII h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis) Cn(aeus) Aemilius Cn(aei) f(ilius) Pap(iria) tribu Callaecus an(norum) XXIIIX h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis)
Oliva de Plasencia	CIL II, 827	Limicus	D(is) M(anibus) s(acrum) Secundus Quinto a(u)nculo meo Limico pro meritis posu(it) a(n)norum XL h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis)
Petronell	AE 1929, 196	Lucus	T(itus) Attius T(iti) f(ilius) Uol(tinia) Uegetus Luco mil(es) leg(ionis) XIII g(eminae) M(artiae) u(icticris) an(norum) L stip(endiorum) XXI h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) h(eres) f(aciendum) c(urauit)
San Vicente de Alcántara	Esteban Ortega & Redondo Rodríguez, 2014	Limicus	Rufo Equilpi f(ilio) Limi[co] C (castello) Elap[io]celo monime[ndum] Boucatus soluit
Sopište	AE 1984, 760	Lucus	L(ucius) Ualeri[us] L(uci) f(ilius) Gal(eria) Galenus Luc(o) ueteranus leg(ionis) IIII Mac(edonicae) uixit an(nos) LV militauit an(nos) XXVIII h(ic) s(itus) e(st) (h)eres f(aciendum) c(urauit)
Tarragona	AE 1955, 246 = RIT, 905	Bracarus	D(is) M(anibus) Sulpic(io) Sabin(o) benef(iciario) ciu(i) Bracar(o) mil(iti) leg(ionis) VII g(eminae) p(iae) fel(icis) ann(orum) XLV stip(endiorum) XXV posuer(unt) Sulpic(ius) Fusc(in)us alumnus et Sulpicia Celeriana marito bene me[re]nti fecer(unt)
	RIT, 384	Callaecus	Q(uintus) Uoconius Rufinus Call[ae]cus hic sep[ul]tus est an[no]rum XXXV Queta Uoconia patrono bene merenti
Tazoult-Lambèse	CIL VIII, 3226	Lucus	Dis Mani(bus) T(itus) Riburrinius Gal(eria) Fuscus Lu(c)o mil(es) leg(ionis) VII G(eminae) (Felicis) C(enturia) Passiniana annorum [- - -] stip(endiorum) VIII h(ic) s(itus) e(st)
Trilj	AE 1904, 11 = ILJ, 1953	Bracaraugusta	Mebdus Coruin[us] mil(es) co[h(ortis)] X pr[aet(oriae)] Bracar[us] aug[us]ta ann[orum] XXV[- - - stip(endiorum)] VII[I?] h(ic) s(itus) e(st) T[- - -] F[eli]x he[r]es
Valdeverdeja	AE 1992, 1051	Callaeca (?)	[C]assia[e] (uacat) [C]allaec[ae] an(norum) L Durioni f(ilio) an(norum) IX [D]urio Aduri f(ilius) ERISI [f]ac(iendum) cur(auit) (et) [s]uis [p]ossuit

Las Valera	<i>CIL</i> II, 3182	<i>Limicus</i>	Labilius Sabinus d(omo) Lim(icus) an(norum) XIII Fronto f(ecit)
Zadar	<i>CIL</i> III, 2911	<i>Lucus</i>	C(aio) Allio T(iti) f(ilio) Fab(ia) Luc(o) ueter(ano) leg(ionis) XX C(aio) Allio Prisco f(ilio) ann(orum) X Allia C(ai) l(iberta) Mete patrono et filio uiua b(e)ne merenti in fronte p(edes) [X in agr(o)] p(edes) XVI et C(aio) Allio Ui[tal]i fil[i]o
Zarza de Granadilla	<i>AFb</i> , 322	<i>Limicus</i>	Modest[us] Meriu Limic(oru)m (?) an(norum) XXV HOM[-] f(ecit) fratri s(uo) c(uranti?) h(ic) e(s)t (?)

5.4f. Outras *origines* funerarias de interese

ACHADO	CATÁLOGO	ORIGO	TEXTO
Alía	<i>EE</i> IX, 115	<i>Lanciensis</i>	Fuscus Dobiteri [f(ilius)] Lanciens(is) an(norum) L h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis)
Badajoz	<i>CIL</i> II, 1017	<i>Araus</i>	D(is) M(anibus) s(acrum) G(aio) Silio Cosmo Arauo(rum) an(norum) L et G(aio) Silio [F]lauino an(norum) XIX h(ic) s(iti) s(unt) s(it) u(obis) t(erra) l(euis) Fabia Trophime marito et fil(io) de suo f(aciendum) c(urauit)
Bonn	<i>CIL</i> XIII, 8098	<i>Astur transmontanus</i>	Pintaius Pedicili f(ilius) Astur Trans montanus castel(lo) Intercatia signifer c(o)ho(ortis) V Asturum anno(rum) XXX stip(endiorum) VII h(eres) ex t(estamento) f(aciendum) c(urauit)
Coria	Armistead, 1975	<i>Turdulus ueterus</i>	Quadr[ato] Ma[n]tai f(ilio) Turd[ulo] Uete(ri) Celsus Ce[lleris] f(ilius) ex t[e]stamento f(aciendum) c(urauit)
Hontoria de la Cantera	<i>CIRPB</i> , 331 = <i>ERL</i> , 11	<i>Paesica</i>	Caesarria Paesica Saihi F(ilia) ann(orum) L H(ic) S(ita) E(st)
Lara de los Infantees	<i>CIL</i> II, 2856	<i>Paesica, Argamonica</i> (?)	Ambata Paesi ca Argamonica Ambati uxor f(aciendum) c(urauit)
Medellín	Haba Quirós, 1998, n.º. 6	<i>Araus</i>	D(is) M(anibus) s(acrum) Sempronio Campano A[rauo] (rum) an(norum) XL Apronia Ru[ffina] f(aciendum) c(urauit) [- - -]
Mérida	<i>ERAE</i> , 161	<i>Araus</i>	Auitianus d(omo) c(iuitate) Arauorum (a)nn(orum) XXXXVIII[- - -] Petracious uxor[- - -?] t(estamento) t(itulum) posuit
	<i>CIL</i> II, 502 = <i>ERAE</i> , 167	<i>id.</i>	D(is) M(anibus) s(acrum) Iul(ius) Scitianus Araus an(norum) XV h(ic) s(itus) e(st) [- - -] - - -?
	Holgado Redondo, 1980	<i>Cobelcus</i>	D(is) M(anibus) s(acrum) Martialis Oclati f(ilius) Cobelcus ann(orum) XXXVI h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis) Petreia Marcella uxor fecit
	<i>CIL</i> II 5261	<i>Lanciensis transcudanus</i>	[[Ioui Aug(usto)] [sacrum]] in honorem M(arci) Arri Reburri Lanc(iensis) Transc(udani) filii optimi M(arcus) Arrius Laurus et Paccia Flaccilla posuerunt
Minas de Riotinto	<i>CILA</i> I, 33	<i>Talabrigensis</i>	Fuscus Fucini Talabrig(ensis) an(norum) XXII h(ic) s(itus) e(st)
	<i>CILA</i> I, 42	<i>Talabrigensis</i> (?)	- - -[b]rigensis annorum XXX h(ic) s(it-) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis)
Nuñomoral	Beltrán Lloris, 1975-1976: n.º. 1	<i>Lanciensis oppidanus</i>	Taltico Meidue ni f(ilio) Lan ciensi Oppitan o anno ru(m) L mu nument um stat uerunt fili Arco et Tureo e[t] Aranton[i]o
Rasillo de Cameros	<i>ERR</i> , 61 = <i>AE</i> 1976, 333	<i>Paesur</i>	D(is) M(anibus) M(arco) Fl(aui) Paesu(ro) fa(ciendum) c(urauit) Sempro(nius?) patri po(suit) an(norum) XXXI[X]

Saelices	<i>HEp</i> 1993, 174	<i>Astur (?)</i>	- - - A]stur(?) h(ic) s(itus) e(st)
Tarragona	<i>CIL</i> II, 4144 = <i>RIT</i> , 185	<i>Asturicensis</i>	D(is) M(anibus) L(ucio) Anteio Flauino b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis) ciui Asturic(ensi) leg(ionis) VII G(eminae) P(iae) Fel(icis) an(norum) XLV stip(endiorum) XXIII Antei(us) Anti(o)chus lib(ertus) patrono optimo bene merenti fecit secundum uolunta tem suam
Tricio	<i>CIL</i> II, 2889-2890	<i>Lanciensis</i>	[G(aio!)] Ualerio [G(ai!) f(ilio) F]lauo uete[ra]no Toleta no [et Clau] diae Rufi[nae] Lanciens[i] G(aio!) Ualerio [Fla]uo mil(iti) l[eg(ionis)] VII G(eminae) [F(elicis)] G(aius!) Ualerius F[la]uinus eq(ues) co[h(ortis)] [(milliariae) patr[i et m]] atri et fratri f(aciendum) c(urauit)]

5.4g. Origines votivas galaicas documentadas na *Callaecia*

ACHADO	CATÁLOGO	ORIGO	TEXTO
Baños de Molgas	<i>IRG</i> IV, 76	<i>Tamacanus</i>	Aurelius Flau(u)s Tam(acanus) Tacamus Nymphis ex uoto
Castro de Val	<i>IRG</i> IV, 66	<i>id.</i>	I(ulius) Cas(ius) Caen(onis) (filius) Tam(acanus) (C inuertida, centurio) N(umeri) M[- - -?] dec(urio) al(ae) I Gíg(urrorum) com(mentariensis) b(eneficiarius) tr(ibunus) cor(nicularius) o(ptio) (centurioni) l(egionis) II A (ugustae) exs donis Ioui O(ptimo) M(aximo) u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito)
Castro de São Miguel-o-Anjo	<i>CIL</i> II 5561 = <i>RAP</i> , 39	<i>Ualabrigensis</i>	[- - - - -?]A Brigo Flau(u)s Al(pili) Ual abrigens(is) uo tum s(oluit) l(ibens) an(imo) merito
Logrosa	<i>CIRG</i> I, 22	<i>Cilena</i>	Coso Do mino Ae b(ura) Ati Cil(ena) exs(!) uo to p(osuit)
Ourense	<i>CIL</i> II, 2527	<i>Aebosoca (?)</i>	Nymphis Calpurn ia Abana Aeboso(cucensis?) ex uisu u(otum) s(oluit) l(ibens)
*Ourense	<i>CIL</i> II, 685 = <i>IRG</i> IV, 95 = <i>AFb</i> , 102	<i>Turolus</i>	Reuee Ana baraeco Afer Albini f(ilius) Turolus u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito)
Vale da Anta	<i>CIL</i> II, 2475 = <i>AFb</i> , 169 = <i>RAP</i> , 644	<i>Bibalus</i>	IMP(?) [T]er(tius?) Pro[b] i Biba[l] us ex u oto pos uit lib(ens) a[n] imo
Vila Mou	<i>EE</i> IX, 268 = <i>RAP</i> , 341	<i>Grouius</i>	- - - Rufi Gro uius uotu m Ioui Op tumo M axumo [- - -

5.4h. Origines votivas galaicas documentadas fóra da *Callaecia*

ACHADO	CATÁLOGO	ORIGO	TEXTO
Coria	<i>AE</i> , 1952 = Lambrino, 1957	<i>Aebosocelensis</i>	Crissus Talaburi f(ilius) Aebosoce lensis T[r] ebaroni u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito)
Estorãos	<i>AE</i> 1952, 65	<i>Talabrigensis</i>	Camala Ar qui f(ilia) Tal abrigens(is) Genio T iaurauceai co u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito)
Feira	<i>AE</i> 1954, 96b = <i>RAP</i> , 20 =	<i>Bracarus</i>	Deo Tueraeo uolenti Arcius Epeici B racarus s(uo) f(ecit)
Horta de Vilarica	<i>CIL</i> II, 2399	<i>Baniensis</i>	Ioui Optimo Max(imo) ciuitati Baniensu(m) Sul[p(icius)] Basus [d(ono)] d(edit)
Marialva	<i>AE</i> 1985, 526 = <i>RAP</i> , 639	<i>Cobelcus</i>	- - - us Flacci Cobelcus u(otum) l(ibens) a(nimo) s(oluit)
Puente de Domingo Flórez	<i>HEp</i> 7, 1997, 387 = <i>AE</i> 1998, 764	<i>Gigurrus</i>	Conso S[- - -]ensi P(ublius) Arquius Clemens Gigurrus

Terena	<i>RAP</i> , 90	<i>Paesicus</i>	[Endo]uolico [sacru]m L(ucius) Iuliu[s P]aesicus [u(otum) l(ibens)] a(nimo) s(oluit)
Valencia	Corell, 1997: nº. 8	<i>Astur</i>	Nymp[his] M(arcus) Ualer[us] Munitus Astur ex uoto
<i>Gallaeciae incerto</i>	<i>CIL</i> II, 2599	<i>Saelenus</i>	I(oui) O(ptimo) M(aximo) Candiedoni T(itus) Caesius Rufus Saelenus ex uoto fecit

5.4i. *Origines honoríficas*

ACHADO	CATÁLOGO	ORIGO	TEXTO
Idanha	<i>AE</i> 1961, 358 = <i>AE</i> 1967, 145 = Ferreira, 2004: nº. 115	<i>Seur(r)i</i>	L(ucio) Marci[o] Fusci f(ilio) Quir(ina) Auit[o] praef(ecto) fabr(um) praef(ecto) coh(ortis) I S[u]lor(um) sagitta[r(iorum)] trib(un)o mil(itum) leg(ionis) X Freten[sis] praef(ecto) eq(uitum) alae I sing[u]lar(ium) c(iuium) R(omanorum) donis dona[to] Marcius Maternus e[qu]les alae eiusdem praefe[cto] optumo ob merito
Semelhe, Braga	<i>EE</i> VIII 280; <i>ILER</i> 1028; <i>RAP</i> , 477	<i>Bracara Augustano</i>	[Ca]malo Melg[aeci] [fili]o Bracara[u]gustano sacerdoti [Ro]mae [et Au]g(usti) Caesa[r(is)?] conuentus [Bra]car[au]g(ustanus)
Tarragona	<i>RIT</i> , 261	<i>Auobrigensis</i>	[- - -]SCE[- - -] G[al(eria) Auito] [Au]obr[i]gensi [om]nib(us) [h]onorib(us) [in r(e)] pub[lic]a sua [fun]cto [ad]lecto in [quin]que [decur]ias [leg]itum[e] Romae iud(icantium) fla[mini] A[ug(ustorum)] p(rouinciae) H(ispaniae) c(iterioris) p(rouincia) H(ispania) c(iterior)]
	<i>CIL</i> II, 4204 = <i>RIT</i> , 266 = <i>AFb</i> , 305	<i>Aquiflaviensis</i>	C(aio) Ceraecio C(ai) fil(io) Quir(ina) Fusco Aquifl(auiensis) ex conuent(u) Bracaraug(ustano) omnib(us) h(onoribus) in r(e) p(ublica) sua func(to) [flamini p(rouinciae) H(ispaniae) c(iterioris) p(rouincia) H(ispania) c(iterior)]
	<i>CIL</i> II, 6094; <i>RIT</i> , 275	<i>Brigiaecinus</i>	P(rouincia) H(ispania) c(iterior) L(ucio) Fabio L(uci) f(ilio) Quir(ina) Siloni Brigiaecino Iluiro sacerdoti Rom(ae) et Aug(usti) conuent(us) Asturum adlecto in dec(urias) V iud(icum) Rom(ae) flamini p(rouinciae) H(ispaniae) c(iterioris)
	<i>CIL</i> II, 4215 = <i>RIT</i> , 276	incerta, do <i>conuentus</i> bracarense	P(rouincia) H(ispania) c(iterior) M(arco) Flauio M(arci) f(ilio) Quir(ina) Sabino Limico Iluir(o) sacerdoti conuent(us) Bracari(!) flamini p(rouinciae) H(ispaniae) c(iterioris)
	<i>RIT</i> , 284	<i>Lucensis</i>	M(arco) Iulio Qu[ir(ina) Se]reniano Ad[optim]uo ex Lucen[sium] omnib(us) ho[norib(us)] in re public[a] sua functo sa[cerdoti] Romae et Au[g(usti) - - -]LEIVS MARIS[- - - ad]lecto in qui[n]que decuri(as) eq[uitum] Romanor(um) a[bi] Imp(eratore)? Commodo fl[amini] p(rouinciae) H(ispaniae) c(iterioris) p(rouincia) H(ispania) c(iterior) patrono m[erentissimo]
	<i>CIL</i> II, 4223 = <i>RIT</i> , 287	<i>Lanciensis</i>	L(ucio) Iunio Bl[andi(?)] fil(io) Quirin[a] Maroni Aem[il(io)] Paterno Lancien[s(i)] omnib(us) in re publica sua honorib(us) functo Iluir(o) bis saeerd(oti) Rom(ae) et Aug(usti) conuent(us) Asturum adlecto in quinq(ue) decuri[as] le[gitum(e)] Romae iudicantium flamini Augustali p(rouinciae) H(ispaniae) c(iterioris) p(rouincia) H(ispania) c(iterior)
	<i>RIT</i> , 307	<i>Auobrigensis</i>	L(ucio) Sulpicio Q(uinti) f(ilio) Gal(eria) Nigro Gibbiano Auobrigensi omnibus in re p(ublica) sua honorib(us) functo flam(ini) Romae diuor(um) et Aug(ustorum) p(rouinciae) H(ispaniae) c(iterioris) p(rouincia) H(ispania) c(iterior)

<i>CIL</i> II, 4248 = <i>RIT</i> , 333	<i>Bergido Flauiensis</i>	C(aio) Ual(erio) Arabino Flauiani f(ilio) Bergido F(lauiensis) omnib(us) hon(oribus) in re p(ublica) sua func(to) sacerdoti Romae et Aug(usti) p(rouincia) H(ispania) c(terior) ob curam tabulari(i) censualis fideliter administr(atam) statuum inter flaminales uiros positam ex ornandam uniuers(i) censuer(unt)

5.4j. *Origines especiais*

ACHADO	TEXTO
Adamclisi, Romania, <i>CIL</i> III, 14214	Transcription: [I]mp(erator) [Caes(ar) diui Uespasiani f(ilius) Domitianus Aug(ustus)] [Germanicus pont(ifex) max(imus) tri]b(unicia) potest(ate) [- - - imp(erator) - - -] [co(n)s(ul) - - - censor perpetuus pater patriae] [- - - in] memoriam fortis[simorum uirorum?] [qui - - -] pro re p(ublica) morte occubu(erunt - - -) [Cornelius Fuscus c]ol(onia) Pomp(eius) domicil(io) Neapol(i) Italiae praef(ectus) praetorio - - - - -] [- - -]li[- - -] A[- - -] [- - -]Janus Hadri(a) [- - -]s Hilarus Segus(o) [- - -]uius Rebur(r)us Cluni(a) [- - -] Norius Priscus Cemen[el(o)] [- - -] Roscius Secundus Pol(I)en(tia) [- - -]ius Priscus Hore(- - -) [- - -] Masculus Roma [- - - - -] L(ucius) Ualerius Sacer Uien(na) L(ucius) Gauilius Primus Agrip(pina) L(ucius) Ualerius Lunaris Iuuau(o) [- - -] O]ctauius Secund(us) For(o) Iul(ii) Sex(tus) [- - -]ius Clemen(s) Ceme(nelo) L(ucius) Iul[us] Lollius Agri[p(pina)] T(itus) Flau[us] Fa[ustus] Nici(a) (!) C(aius) Ualeri[us] Se[cund(us)] Cele(ia) C(aius) Billius [- - -]cat(us) Dert(ona) L(ucius) Flauius Cl[- - -]s V[- - -] C(aius) Iulius Grac[- - -] C(aius) Cadaric(ius) Alliu[s - - -] L(ucius) Cassius Germ[anus - - -]nd(- - -) C(aius) Uitellius Sera[nus - - -]jes(- - -) M(arcus) Iulius An[nius Ag?]ri[p(pina)?] L(ucius) Ualerius Pr[imus?] - - - [- - -] Blaesius Uarro Aeq(uo) [- - -] Atrect(us) Rom(a) [- - -] Capito Her[a(clea)] [- - - - -] - - - - -] L(ucius) Macrin(ius) [- - -] [- - -] Ualerius [- - -]rus Agrip(pina) M(arcus) Lollius [Se]cund(us?) Agrip(pina) [- - -] Iulius [U?]al(ens?) Agrip(pina) A(ulus) [A]lbanus M[ac]edo Agrip(pina) P(ublius) [P]ompon(ius) M[a]nsuet(us) Alba [- - -] Uoonius [- - -]T(?)at(- - -) Poll(entia) [- - -] Ualerius [Sat]urn(inus) Ag[ri]p(pina) C(aius) [S]tratoni(us) [- - -] C(aius) [Ua]leriu[s] [- - -]A[- - -]CA[- - -] [- - -] I[ul]ius(?) [G]er[m]an(us) Agr[ippina] [- - -] To[r?]ius [- - -]io Iuu(ua) [- - -]nius [- - -]I(?)[- - -] [- - - - -] - - - - -] [- - -]SV[- - -] [- - -]nd(- - -) Iu[ua(uo)?] [- - -] Ualens Bo[- - -] [- - -] Cl[em]ens [- - -] [- - -]F(?)P(?)[- - -] [- - - - -] - - - - -] [e]q(ues) M(arcus) [- - -] sig(nifer) C(aius) Iu[- - -] sig(nifer) T(itus) Iu[- - -] sig(nifer) M(arcus) M[- - -] sig(nifer) L(ucius) O[- - -] sig(nifer) T(itus) [- - -] imag(inifer) Q(uintus) D[- - -] imag(inifer) M(arcus) A[- - -] imag(inifer) M(arcus) M[- - -] act(arius) T(itus) [- - -] op(tio) P(ublius) M[- - -] b(ene)f(iciarius) acil(- - -) C(aius) D[- - -] b(ene)f(iciarius) acil(- - -) C(aius) V[- - -] har(- - -) M(arcus) C[- - -] tes(erarius) [- - -] [- - - - -] [- - -]c(- - -) f(ilius) Bel(louacus) [- - -] f(ilius) Rae(tus) [- - -] f(ilius) Tun(ger) [- - -]l(- - -) Nor(icus) [- - -] Can(na)ne(fas) [- - -] Lexou(ius) [- - -] Agri(ppinensis) [- - -]Jen(- - -) Cas(- - -) [- - -] Agri(ppinensis) [- - -] Lusit(anus) [- - -] Neru(ius) [- - -]t(- - -)(?) Tung(er) [- - -] Tung(er) [- - -] f(ilius) Agr(ippinensis) [- - -] f(ilius) Agr(ippinensis) [- - -] Batau(us) [- - -] f(ilius) Afer [- - -] Brit(to) [- - -] Lusit(anus) [- - -]Jr(- - -) f(ilius) Luc(ensius) [- - -]us Agr(ippinensis) [- - -]c(- - -) Bat(auus) [- - - - -] Barbarus L(?)[- - -] Carantius Tie[- - -] Crisius Uer[- - -] Uasco Ani[- - -] T(itus) Flauius Ca[- - -] Missici(us) Musa[e?] - - - Ueldes Texu[- - -] Minicius MinO(?)[- - -] Donico Uiro[- - -] Crescens Senn[- - -] coh(ors) II Bat(auorum) Naso Cres[centis?] Saurnus Co[- - -] Martialis - - - Mar[- - -] Uia[tor?] - - - [- - - - -] - - - - -] [- - -] Aquil[ae] - - - [- - -] Bithi [- - -] [- - -] Seut[i] - - - [- - -] Amand[i] - - - [- - -] Das[i] - - - [- - - - -] - - - - -] [- - -] tub(icen) [- - -]r(- - -)(?) cor(nicen) [- - -]r(- - -)(?) cor(nicen) [- - -]r(- - -)(?) cor(nicen) [- - -]r(- - -) buc(inator) [- - -]i(- - -)(?) buc(inator) [- - - - -] - - - - -] [- - -]s M[- - -] [- - -]s UI[- - -] [- - -]us His[- - -] [- - -]us Max[- - -] [- - -]us Cel[- - -] [- - -]us Ua[- - -] [- - - - -] - - - - -] [- - -]IO[- - -] [- - -]tia[- - -] [- - -]CII[- - -] - - - - - - - -] [- - -]O[- - -] [- - -]N[- - -] [- - - - -] - - - - -] [- - -]ME[- - -] [- - - - -] - - - - -] [- - -]TI[- - -] [- - -]O[- - -] [- - - - -] - - - - -] [- - -]LII[- - -] [- - -]I[- - -] [- - - - -] - - - - -] [- - -]III[- - -] [- - -]O[- - -] [- - - - -] - - - - -] [- - -]Jcer [- - -] [- - -]Jrim(- - -) A[- - -] [- - - - -] - - - - -] [- - -]I(?) f(ilius) D[- - -] [- - -] f(ilius) L[- - -] [- - - - -] - - - - -] [- - -]ERV[- - -] [- - -]JO[- - -] [- - - - -]
Cherchel, Alxeria, <i>CIL</i> XVI, 56	Imp(erator) Caesar diui Neruae f(ilius) Nerua Traianus August(us) Germanicus Dacicus pontifex max[imus] tribunic(ia) potestat(e) XI imp(erator) VI co(n)s(ul) V [p(ater)] p(atriciae) equitibus et peditibus qui militauerunt in alis tribus et cohortibus decem quae appellantur I Neruiana Augusta fidelis (miliaria) et II Thracum Augusta p(ia) f(idelis) et Parthorum et I Augusta Neruiana uelox et I Corsorum c(iuium) R(omanorum) et I Pannoniorum et I Nurritanorum et I Flauia Musulamiorum et I Flauia Hispa[norum] et II Brittonum et II Breucorum et II Gallorum et IIII Sugambrorum et sunt in Mauretania Caesarensi sub T(ito) Caesar[nio] Macedone quin[is] et uicenis pluribus[ue] stipendiis emeritis dimissis hones[ta] missione item classicis quorum nomi[na] subscripta sunt ipsis liberis

	posteris que eorum ciuitatem dedit et conubium cum uxoris quas tunc habuissent cum est ciuitas iis data aut si qui caelibes esse nt cum iis quas postea duxissent dum taxat singuli singulas a(nte) d(iem) VIII K(alendas) Dec(embres) C(aio) Iulio Longino C(aio) Ualerio Paullino co(n)s(ulibus) cohort(is) IIII Sugamborum cui prae(e)st Ti(berius) Claudius Ti(beri) f(ilius) Qui(rina) Magnus ex pedite Louessio Maximi f(ilio) Bracar(o) descriptum et recognitum ex tabula ae nea quae fixa est Romae in muro post templum diui Aug(usti) ad Mineruam Imp(erator) Caesar diui Neruae f(ilius) Nerua Tra[i]an(us) Aug(ustus) Germanic(us) Dacicus pontif(ex) maximus tribunic(ia) potest(ate) XI imp(erator) VI co(n)s(ul) V p(ater) p(atriciae) equitibus et peditibus qui militauerunt in alis tribus et cohortibus decem quae ap pellantur I Neruiana Aug(usta) f(idelis) (miliaria) et II Thracum Aug(usta) p(ia) f(idelis) et Parthorum et I Aug(usta) Neruiana ue loxx et I Corsorum c(iuium) R(omanorum) et I Pannoniorum et I Nurritanorum et I Flauia Musula miorum et I Flauia Hispanorum et II Brj ttonum et II Breu[c]orum et II Gallorum et IIII Sugamborum et sunt in Maureta nia Caesarensi sub T(ito) Caesernio Macedo ne quinis et uicenis pluribusque stipen diis emer[i]tis dimissis honesta missio ne item classicis quorum nomina sub scripta sunt ipsis liberis posteris que eorum ciuitatem dedit et conub[i]um cum uxori b[us] quas tunc habuissent cum est ciu[it]as [ii]s data aut si qui caelibes essent cum iis quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas a(nte) d(iem) VIII K(alendas) Dec(embres) C(aio) Iulio Longino C(aio) Ualerio Paullino co(n)s(ulibus) coh(ortis) IIII Sugamborum cui prae(e)st Ti(berius) Claudiu[s] T[i(beri)] f(ilius) Qui(rina) Magnus e[x pedi]te Louessio Ma[xi]mi f(ilius) Bracar(i) descriptum et recognitum ex tabula a[e]l nea quae fixa est Romae Q(uinti) Aemili Soterici C(ai) Iuli Eut[y]chi T(iti) Uilli Heraclidae A(uli) Larci Phronimi C(ai) Pomptini[i] Hylli P(ubli) Anni Trophimi C(ai) Norbani Primi

5.4k. *Origines incertas*

ACHADO	CATÁLOGO	PROBLEMA	TEXTO
Astorga	<i>CIL</i> II, 2651 = <i>IRPL</i> e, 302	texto fragmentario	Paedatura T(iti) I(- - -) Ualentis Zoelae
Boloña, Italia	<i>AE</i> 1976, 213	<i>hapax</i> ortográfico, etnónimo rexional	[- - -]asius M(arci) f(ilius) [Hi?]arus Galle[c(us)?] sibi et [Cu?]spiae Sp(uri) f(iliae) Secu[n(dae)] concub(inae)
Braga	<i>CIL</i> II, 2419 = <i>RAP</i> , 174	<i>origo</i> se cadra non galaica	[Ce]llicus Fronto Arcobrigensis Ambimogidus fecit Tongoe nabiagoi Celicus fecit Front(o)
Chester	<i>RIB</i> , 535	pode non ser o Lugo galaico	Q(uintus) Longinius Pomentina Laetus Luco stip(endiorum) XV (centuria) Corneli Seueri [- - -]
Mainz	<i>CIL</i> XIII, 6882	<i>id.</i>	T(itus) Agileius T(iti) f(ilius) Uot(uria) Carus Luco uet(eranus) ex [leg(ione)] VIII Augu[sta -?] [- - -]
Padrón	<i>CIRG</i> I, 13	lectura espuria	Cambauis Corali f(ilius) SENA For(o)irie(n)s(is) annorum L h(ic) s(itus) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(euis)
Pantón	<i>IRPLu</i> , 64	posibel filiación	Larebus uialebus Cl(audius) Gauge Ascrier us VEREN
Pobra de Trives	<i>IRG</i> IV, 119	difícil lectura do etnónimo	Popillius Hi rsutus Flauí Ue ndieci f(ilius) La[-]ci(?) O (castello) domo Ua coeci an(norum) XXXII h(ic) s(itus) e(st)
	<i>CIL</i> II, 2604	etnónimo onomástico?	Aelio Sporo Iulius Flauinus et Atilius Astur h(eredes) exs t(estamento)
<i>id.</i> (?)	<i>CIL</i> II, 2601 = <i>IRG</i> IV, 83	posibel filiación	Naviae Ancetolus Auri(ensis) exs O (castello) SESM[- - -] uotum [- - -] possit[- - -] q(uoius) e(um) c(ompotem) f(ecit) [- - -]
Valdorros	<i>HEp</i> 2004, 208	etnónimo onomástico?	Pa[esi]ca Ca[e]sar[ri] [- - -] - - -
Vilar de Nantes, Chaves	Carneiro, 2005, nº. 3	<i>origo</i> se cadra non galaica	C(aio) Porcio Frontoni Arcobr(igensi) h(ic) s(itus) [- - -]
Villanueva	<i>CIL</i> II, 2711 =	varias propostas de	Nigrinianus Nigri ni Al(bio?) ex O (castello) Ercorio bri

de Cangas de Onís (?)	ERA, 59	lectura	annorum V C L N T

5.5a. *Termini* con mención de comunidades

ACHADO	FONTE	TEXTO
Carvalhal de Vermilhães	<i>HEp</i> 1997, 752 = <i>AE</i> 2001, 1156	Seareas hic
	<i>HEp</i> 2000, 753	Paisiacaico f(inis) hac finis
Castrocalbón	<i>IRPLe</i> 304	----- [terminus p]rator[u]m c[oh](ortis) IIII Gall(orum) in[ter coh](ortem) IIII G[all](orum) et ciuitate[m] Bidunie[n]sium]
Castromao, Celanova	<i>AFa</i> , 485 = <i>AFb</i> , 639a	----- opus [- - - - -?] Rufi Co[e]ll[ern]um agri
Goujoim, Armamar	Vaz, 1979	[Ti(berio) Claudio Cae]sa]re Aug(usto) Ge[r](manico) p]ont(ifici) max(imo) ttr[i]b[u](nicia) potestate II imp(eratore) II p(atri) p(atriae) co(n)s(uli) III ter[mi](nus) Aug(ustalis) Inte[r] Coila[r](nos?) [I]nter Arabr(igenses)
Guardão, Tondela	<i>HEp</i> 2006, 541; 1997, 1300b	Imp(erator) Caesar diu[i] f(ilius) Augustus co(n)s(ule) XIII trib(unicia) potest[ate] - - - terminum] august(alem) inter [- - -] - - -ie(n)s Q(uinto) Artic(u)le[i]o Regulo leg(ato) Aug(usti) - - - causa cognit[a] - - -]
Nespereira, Cinfães	Encarnação & Pinho, 2001	- - - - - -] Clemens [- - -] concilium [- - -] C R D S [- - -?] foros (o) forus) Paesur SEA contumaces [- - -] hic Sear I
Pêro Viseu	<i>AE</i> 1976, 273	Imp(erator) Caesar Aug(ustus) pontifex ma[x(imus)] trib(unicia) potest(ate) XXIIIX co(n)s(ul) XIII pater patriae terminus Augustalis inter Lancienses et Igaeditanos
Piloña	<i>ERA</i> , 62	----- Asturu(m) et Luggonu(m) - - - - -?
Salvador, Penamacor	<i>CIL</i> II, 460	Imp(erator) Caes(ar) Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) XXVIII co(n)s(ul) XIII pat(er) patr(iae) term(inus) Aug(ustalis) inter Lanc(ienses) Opp(idanos) et Igaedit(anos)
Silvares, Tondela	<i>HEp</i> 1997, 1300b = 2000, 750	Ireucoutiori Aquae diuertio [- - - - - -] HA [- - - - - -] A[- - -] Aruoni
		A[- - -] Aruoni
		H(ic) f(inis) Sear(eas) aq(uae) d(iuertio) EA
		Tri
Soto de la Vega	<i>IRPLe</i> , 305	Ex auctori[tat]e Ti(beri) Claudi Cais[aris](!) Aug(usti) Ger[manici] Imp(eratoris) ter[minus] prator[um] coh(ortis) IIII Ga[l](orum) inter coh(ortem) IIII Gall(orum) et ciuitate[m] Bedunien[sium]
	<i>ibid.</i> , 306	Ex auctori[tate] Ti(beri) Cl[audi] Caesaris [Aug(usti)] Germanici Im[p(eratoris) te]r[minus] prator[um] coh(ortis) IIII Gal(orum) inter c[oh](ortem) IIII Gal(orum) et ciuitatem Beduniensium p(assus) [
	<i>ibid.</i> , 307	[Ex auct]oritat[e] Ti(beri) Claudi Caesaris Au[g(usti)] Ger[manici] Imp(eratoris) term[inus] pratorum coh(ortis) IIII [Ga]ll(orum) inter coh(ortem) IIII et ciui[tatem] Beduniensium p(assus) L
	<i>ibid.</i> , 308	----- [- - -] [I]mp(eratoris) terminus pra[torum] coh(ortis) IIII G[a]ll(orum) inter coh(ortem) IIII G(all(orum) et ciuitatem Beduniensium
	<i>ibid.</i> , 310	Ex auct[oritate] Ti(beri) Claud[i] Caesaris Aug(usti) Ger[man(i)]ci Imp(eratoris) te[rminus] prator[um] c(o)ho(rtis) IIII Gallo(rum) int(e)r c(o)ho(rtem) IIII Gallo(rum) et inter ciuitate(m) Luggo[n]um
	<i>ibid.</i> , 311	Ex auct[oritate] Ti(beri) Claudi Caesa[ri]s Aug(usti) Germani[ci] Imp(eratoris) terminus pratorum coh(ortis) [II]II Gal(lorum) inter coh(ortem) [III]II Gal(lorum) et ciuitate[m] Luggonum

5.5b. *Termini e adicatorias públicas, probabelmente castrexas*

ACHADO	FONTE	TEXTO
Alvarellhos, Trofa	Silva, 1980: n.º 3	Ma e quis(enses) statu erunt Ladro no Ca mali f(ilio) Antonio a(nimo) l(i)bentes mo [numentum?] - - -
Lamoso, Paços de Ferreira	CIL II, 5607a-b = RAP, 468	Nimidi Fiduenearum hic (finis)
		Cosu Ne(medeco) ae(dem) F(- - -) s(acrauit)
Soutelo, Chaves	AFb, 616	Term(inus) C(- - -) L(- - -)
Samaiões, Chaves	Silva, 1981-1982 = AFb, 612	Praen(- - -) Coroq(- - -)
Sanfins, Paços de Ferreira	AFb, 618	Termin(us) Treb(iliu)m T(erminu)s Obili(um)
Vilar de Perdizes, Chaves	AFb, 617	I R Puac(um) Ripau(m) O (castello) Puac(um)

5.5c. *Etnónimos ástures presuntamente correspondentes a unidades xentilicias.*

ACHADO	FONTE	TEXTO
Castandiello	CIL II, 2698 = ERA, 24	Uianeglo Segei ex gente Abilic orum Tio gilus Caesa ri pos(u)it
Cofiño, Parres	CIL II, 5736 = ERA, 33	[Monument]um p[ositum] dib[us] M[anibus] S(?) Corcia O nnacau(m) Ammia e Caelionicae ex gente Penioru(m) anno(rum) XV pater filiae posuit do(mino) no(stro) Pos(tumo) IIII et Uict(orino) co(n)s(ulibus)
	CIL II, 5749 = ERA, 35	[-]o[- - -] Da gen[i] Tere fi(li?) a[n]norum LI ex gente Ra trium [fa]milia suorum e(x?) t(estamento?)
Galende	García Martínez & Bragado Toranzo, 1997	Madarssu Soelagau Burrilus Auelci f(ilius) exs gente Abanicio rum exs u[oto?] - - - - - -
Piloña	CIL II, 5731 = ERA, 32	M(onumentum) po(situ)m dib(us) Ma(nibu)s Anto(nio) Pate(rno) an(noru)m LX ex gen(te) Ablaidaco ru(m) fil(ius) p(atri) po(suit)
	CIL II, 5741 = ERA, 31	M(onumentum) Oculati o Cangili f(ilio) Segisamo gente Uiro menigorum a(n)no(rum) XXX
Serrapio, Aller	CIL II, 2697 = ERA, 1	Ioui Optimo et Maxsumo sacrum Arro nidaeci et Col ia cini pro sal ute sibi et suis posuerunt

5.5d. *Divindades locais de teónimo étnico*

ACHADO	FONTE	TEXTO
Chaves	AFb, 76	Tutelae municip(ii) Aquiflaui ensium M(arcus) Ulpius Sa turninus ex uoto
	AFb, 84	[Co]ncordia[e] munici[p]iu[m] municipi Aquiflauiens[is] L(ucius) Valerius Longinus de suo
Covas, Ferrol	Villar & Prósper, 2003	Rebe Trasanciance
	Pena Graña, 2005	Rebe Trasangiuge
Peñalba de Castro	CIL II, 6338	Matrib[us] Brigaecis L(ucius) Aelius Phainus u(otum) s(oluit) l(i)bens m(erito)
Tinéu, Asturias	García Linares & Santos Yanguas, 1989	Tutelae c(iuitatis) P(aesicorum) Placid us Placidi us ex uoto
Vale de Nogueiras, Vila Real	CIL II, 2395b = Alföldy, 1997 = AFb, 163	Diis(!) deabusque ae ternu)m lacu)m omni busque numinib(us) et Lapitearum cum hoc templo sacrauit G(aius!) C(ornelius?) Calp(urnius) Rufinus u(ir) c(larissimus) in quo hostiae uoto cremantur

5.7a. Rexistros etnonímicos hidacianos

PASAXE	EDICIÓN	TEXTO
Hyd., <i>Chron.</i> , 202 [197]	Mommsen, 1894: 32	<i>Rechimundus uicina sibi pariter Auregensium loca et Lucensis conuentus maritima populatur</i>
<i>ibid.</i> , 233 [229]	<i>ibid.</i> : 34	<i>Sueui aduersus Aunonensem saeuunt plebem</i>
<i>ibid.</i> , 239 [235]	<i>id.</i>	<i>de Aunonensi plebe, cui Sueuorum aduersabatur hostilitas, Opilio [...] reuertitur</i>
<i>ibid.</i> , 249 [243]	<i>ibid.</i> : 35	<i>Aunonenses pacem cum rege faciunt Sueuorum</i>

5.7b. Rexistros toponímicos hidacianos

PASAXE (Hyd., <i>Chron.</i>)	ENTIDADE
201 [196]; 207 [202]	<i>Aquaeflaviensis, Flauias</i>
130 [122]; 138 [130]; 173 [166]; 186 [179]	<i>Asturica, Asturicensis urbs</i>
229 [225]; 231 [227]; 241 [237]	<i>Conimbrica</i>
186 [179]	<i>Couiacensis castrum</i>
253 [247]	<i>Lais</i>
213b	<i>Legionensis</i>
1	<i>Lemica ciuitas</i>
102 [93]; 199 [194]; 201 [196]; 219 [215]	<i>Lucus, Lucensis urbs</i>
186 [179]	<i>Palentina ciuitas</i>
175 [168]; 187 [180]; 195 [190]	<i>Portum Cale (locus, castrum)</i>
188 [181]; 246 [240]	<i>Ulixippona</i>

5.7c. Rexistros das crónicas visigodas

PASAXE	EDICIÓN	TEXTO
Ioh., <i>Chron.</i> , <i>Iust.</i> , VI, 3	Mommsen, 1894: 213	<i>Miro Sueuorum rex bellum contra Runcones mouet.</i>
<i>ibid.</i> , VII, 5	<i>ibid.</i> : 213	<i>Leouigildus rex Sabariam ingressus Sappos uastat et prouinciam ipsam in suam redigit dicionem.</i>
<i>ibid.</i> , IX, 2	<i>ibid.</i> : 214	<i>Leouigildus rex Aregenses montes ingreditur; Aspidium loci seniore cum uxores et filiis captiuos ducit opesque eius et loca in suam redigit potestatem.</i>
Isid., <i>Hist.</i> , 49	<i>ibid.</i> : 287	<i>Aregiam iste [Leuigildus] cepit, Sabaria eb eo omnis deuicta est.</i>
<i>ibid.</i> , 91	<i>ibid.</i> : 303	<i>hic [Miro] bellum secundo regni anno contra Roccones intulit</i>
<i>ibid.</i> , 62	<i>ibid.</i> : 292	<i>iste [Suinthila] sub rege Sisebuto ducis manetus officium [...] Ruccones superauit.</i>
<i>ibid.</i> , 61	<i>ibid.</i> : 291	<i>Astures enim rebellantes [Sisebutus] misso exercito in dicionem suam reduxit. Roccones montibus arduis undique consaeptos per duces [Sisebuti] deuicit.</i>

5.8a. Numerario da serie *Latina*

CATÁLOGO	ANVERSO	REVERSO
Núñez Meneses, 2017 = 2018, nº. 44	NINOBERGIDENSEMVNITA	COINO (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 45	VIOBERISIDENSECVNITA	ONIO (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 46	LATINAEMERIMVNITA	COINOI (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 47	LATINAEMERIMVNITA	sen descrición
<i>ibid.</i> , 48	LATINAIMERIMIONIT	<i>id.</i>
<i>ibid.</i> , 49	MANITALAVRINTINA	<i>id.</i>
<i>ibid.</i> , 50	SENAPRIATALASSIMVN	<i>id.</i>
<i>ibid.</i> , 51	VVOMVRELENSEMVNITA	ONOIC (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 52	MVR[I]LLOIVVLIMVNITA	COINOI (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 53	LATINAMVNETAMVRES	CONIO (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 54	LATINAEIMVNITA	COINOI
<i>ibid.</i> , 55	LATINAIVLIMVNITA	COINO (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 56	OMVNITAGALLICAPAX	COINOI (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 57a	LEIOIACOTISMVNITA	COINO
<i>ibid.</i> , 57b	LEIOIACOTISMVNITA	COINOI (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 58	LATINAPOLLEIINA	CONIO (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 59	LMENIVISVSEVVTII	COINO (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 60	LEONESMONETACLARA	BONOD (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 61	LEIONESEMVNITA	CONIO
<i>ibid.</i> , 62	IACOTESMONETAPAX	ONOIC (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 63	LATINAGATTICMVN	COINO (retrógrado)*
<i>ibid.</i> , 64	LATINAC[- -]JNNITN	ININO AMI (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 65	LATINAGATTICMVNI	sen descrición
<i>ibid.</i> , 66	LATINAMVNITAGOTII	<i>id.</i>
<i>ibid.</i> , 67	TINAMANITANR	CNC (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 68	LATINAMVNETANTV	CNO (retrógrado)
<i>ibid.</i> , 69	LATINAMVNITABENE	sen descrición
González García & Martínez Chico, 2016	LATINAEMERIMVNITA	COINOI (retrógrado)

5.8b. Numerario galaico-visigodo

CATÁLOGO (Pliego Vázquez, 2009b)	ANVERSO	REVERSO
58	⚭ LEOVIGILDVSREX	BRACARAVICTOR
59	LIVVICVRE:	⚭INLVCIDDIVS·
60	⚭ LEOVICILDVSRE	PORTOCALVICTI
108	⚭ RECCARIDVSRE	⚭ PIVSADONIS
109	⚭ RECCAREDVSRE	TA⚭COLEIV⚭IV

111a	†RECARIDVSREX	†EGITANIAPIVS
111b	†RECCARIDVSRE	†EGITANIAPI·S
118	†RECCARIDVSRE†	†AEM·NIOIVSTVS
119	†RECCARIÞVSREX	†IMINIOPIVS
120a	†RECCARIDVSREX	†EMINIOPIVS
120b	†RECCARIDVSRE	†IMINIOPIVS
121	†RECCAREDES	†IMINIOPIVS
122a	RECCAXRIDVSRE†	MONEÇPI†OIVSTVS
122b	RECCA†RIDVSRE†	MONEÇPI†OIVSTV
122c	RECCA†RIDVSRE†	MONEÇPIO†IVSTVS
123	RECC†APIVSRE	†MONEC·†IBIS
128	†RECCAREDVSREX	†TOTEHAVECTOR
129	†RECCAREÞVSRE	†ASTVRIEPIOS·
130	†RECCAREÞVSRE	BERCANCAVICTOR
131	†RECCAREÞVSREX	†INBRACARAPIVS
132a	RECCARIÞVSREX	†BRACARAPIVS
132b	RECCARIÞVSRE	†BRACARAPIVS
133	†RECCAREΔVSRE	CALABACIAVSTO[S?]
134	†RECCAREDVSRE:	†CALAPATIAPIVS
135a	†RECCAREDVSRE	†CEPISIVSTVS
135b	†RECCAREDVSRE	†CEPISIVST
136a	†RECCAREÞVSRE†	†CONTENOPIVS
136b	†RECCAREÞVSRE	†CONTONSPIVSÇ
137	RECCAREDV·SRE·	FLAVASPIVS
138	†RECCAREdVSRE	†GEORESPIVS
139	†RECCAREDVSR	†LVCOIVSTVS
140	†RECCAREDVSRE	†INLVCOVICTOR:
141	†RECCAREÞVSRE†	†MERTIAPIVS
142	†RECCAREÞVSRE	†PALANTVCIOPIVS
143	†RECCAREbVSRE	†PETRAPIVS
144	†RECCAREDV·S·RE:	†PI·NCIAVECTOR
145	†RECCAREDVSRE	†PINCIPIVS
146a	†RECCARIDVSREX	†PORTOCALAPI·S
146b	†RECCARIDVSRE	†PORTOCALAPI·S
146c	†RECCARIDVSRE	†PORTOCALAPIVS
147	†RECCAREÞVSRE	SENABRIAVICTOR
148	†RECCARIAΔVSRE	SVSARRESPIVS:
149	†RECCAREdVSRE†	†TORNIOVICTORIA
150	†RECCAREÞVSRE†	†VICTORIAINTVÞE

151	†RECCAREDVSRE†	†PIVSINTVDE:
152	†RECCAREDVSRE	†INTVPEPIVS
153	†RECCAREPVSREX	†VALLESALSA
154	†RECCARIDVSRE	†VAI·I·EFI·AT
166	†DNLIVVARE†:	†IMINIOPIVS
167	†LVVARE	†ÇORESPIVS
168	†LIVVARE†S	†N:ANDOLASPIVS
169	†DNLEVVAREX	†PORTOCALÉPI·S
170	†LEVVARE†T	†LEVVANCOT
191	†VVITTIRI[CVSR]E	[†]CALIABRI[A]P[IVS]
195a	†VVITTIR·CVSR:	†IMINIOPIVS
195b	†VVITTIR·CVSR:	†IMINIOPIVS
196	†VVITTIRICVSRE	†LAMECOPIVS
198	†VVITTIRICVSRE	†BERGANCIAPIVS
199	†VVITTIRICVSRE	†BRACARAPIVS
200a	†VV:T·RICV:REX	†CATORA:PIVS
200b	†VV:T·RICV:RE	†CATORA:PIVS
201	†VVITTIRICOSR	†FLA[B]ASPIOS
202	†VVITTERICVSR	†FRAVCELLOP
203a	†VVITTIRICVRE	†CEORRESPIVS
203b	†VVITTIRICV:RE	†CEORRESPIVS
204	†VVITTIRICVSRE·	†LAETERAPIVS
205	†VVITTIRICVSR	†LAVRNCIOPIVS
206	†VVITTIRICVSRES	†NANDOLASPIVS·
207	†VV·TT·R·CVSRE†	†PAL·:NTCNVIOP:VS
208	†VVITTIRICVSREX	†PANNONIASPI:S
209	†VVITTIRICVSRE	†SENABRIAPIVSX
210	†VVITTIRICVSRE·	†SENABRIAPIVS
211a	†VVITTIRICVSRE	†SVSARROSPIVS
211b	VITTIRICOSR:	SVSARROSPIO
212a	†VVITTIRICVSRE	†TVDEPIVS:
212b	†VVITTIRICVSRE	†TVDEPIVS·
213	†VVITTIRICVSRE	†TVDEIVSTVS
214	†VVITTIRICVSRE	†TVDEGLORIA★
215	†VVITTIRICVSREX	†VALLEARITIA
229a	†CVNÐENARVSREX	†EGITANIAPIVS
229b	†CVNIEMARVSRE	†EGITANIAPIVS (retrógrado)
233	†GVNDEMARVSRE†	†IMINIOIVSTVS
234	†GVNDEMARVSRE	†IMINIOENCLITV:

235	†GUNDIMARVSR·	†BERGANCIPIVS
236	†GVNÐEMARVSRE:	†CALAPAXPIVS
237	†GVNDEMARV:R:	†GIORRESPIVSI
238	†GVNÐEMARVSRE	†NANDOLASPIVS
239	†CONIMARVSR	†PESICOSPIVS:
240	†GVNDEMARVSRE:	†SENABRIAPIVS·
241a	†GVNDEMARVSRE	†TVÐEIVSTVS:
241b	†GVNDEMARVSR	†TVÐEIVSTVS
242	†GVNÐEMARVSRE	†VALLEARITIA
280	†SISEBVTVSREX	†COLEIPIAT·
281a	†SISEBVTVSRE†	†EGITANIAPIVS
281b	†SISEBVTVSRE†	†EGITANIAPIVS
281c	†SISEBVTVSRE†	†EGITANIAPIVS
281d	†SISIBVTVSRE†	†EGITANIAPIVS
281e	†SISEBVTVSREX	†EGITANIAPIVS
282a	†SISEBVTVSREX	†EGITANIAPIVS
282a	†SISEBVTVSREX	†EGITANIAPIVS
282c	†SISEBVTVSREX	†EGITANIAPIVS
282d	†SISEBVTVSREX	†EGITANIAPIVS
287a	†SISEBVTVSREX	†IMINIOIVSTVS
287b	†SISEBVTVSREX	†IMINIOIVSTVS
287c	†SISIBVTVSREX	†IMINIOIVSTVS
288a	†SISEBVTVSREX	†IMINIOPIVS
288b	†SISEBVTVSRE	†IMINIOPIVS
288c	†SISIBVTVSREX	†IMINIOPIVS
288d	†SISIBVTVSREX	†IMINIOPIVS
289a	†SISIBVTVSRE†	†IMINIOPIVS
289b	†SISIBVTVSRE	†EMINIOPIVS
290	†:SISIBVTVSRE	†IMINIOPIV·
291a	†SISEBVTVSRE	†LAMECOPIVS
291b	†SISEBVTVSRE	†LAMECOPIVS·
292	†SISEVTVSRE	†MONIC·PI·PIV
293	†SISEBVTVSRE†	†TOTELAPIVS
294a	†SISEBVTVSRE†	†VESEOIVSTVS
294b	†SISEBVTVSREX	†VESEOPIVS†
295	†SISEBVTVSRE†	†AVRENSEPIVS
296a	†SISEBVTVSRE	†BERCANTIPIVS
296b	†SESI·BVTVSR·EX	†BERGANCIPIVS
296c	†SESIBVTVSRE·	†BERGANCI·APIVS

297	†SISEBVTVSRE	†BERGIOPIVS
298	†SISEBVTVSR (retrógrado)	†BRACARAPIV
299	†SISEBVTVSREXS	†BRACARAPIV
300a	†SISIBVTVSREX	†BRACARAPIV
300b	†SISEBVTVSRE†	†BRACARAPIV·
301a	†SISEBVTVSRE	†BRACARAPIVS
301b	†S[<i>I</i>]SEBVTVSRE	†BRA[<i>CA</i>]RAPIVS
302	†SISEBVTVSR:	†BRACARAPV
303	†SISEBVTVSRE	†CALAPA:PIVS
304	†SISEBVTVSRE†	†CEPISPIVS
305	†SISEBVTVSRE·	†DECRINOSPIVS
306	†SISEBVTVSRE	†EVVESISPIV·
307	†SISIBVTVS★RE	†GIORRESPIVS
308	†SISEBVTVSR:	†GIORRESPIVS
309	†SIS:EBVTVSRE	†INCEIOPIVS
310a	†SISEBVTVSREX	†LAETERAPIVS
310b	†SISEBVTVSRE†	†LAETERAPIVS
310c	†SISEBVTVSRE	†LAETERAPIVS
311a	†SISEBVTVSRE	†LAVREPIVS
311b	†SISEBOTVSRE	†LAVREPIVS
312	†SISIBVTVSRE	†LAVREPIVS
313	†SISIBVTVSRE	†LVCVVICTOR
314	†SISEBVTVSRE	†NANDVLASPIVS
315a	†SISEBVTVSRE	†NANDVLASPIVS
315b	†SISEBVTVSRE	†NANDOLASPIVS★
316	†SESIBVTVSRE†	†PANONIASPIVS
317	†SISEBVTVSRE	†PANONIASPI
318	†SISEBVTVSRE	†PESICOSPIVS†
319	†SISIBVTVSRE	†PINCIAPIVS
320a	†SISEBVTVSREX	†PORTOCALPIV:
320b	sen descricón (Sisebuto)	PORTOCALPIV
321	†SISEBVTVSRE	†SEMVREPI:
322	†SISEBVTVSRE	†SIMV·R·EPIVS
323	†SESEBVTVSRE	†SENABRIAPIVS
324a	†SISEBVTVSRE	†SENABRIAPIVS
324b	†SISEBVTVSRE	†SENABRIAPIVS
325a	†SISEBVTVSRE†	†TVDEIVSTVS
325b	†SISEBVTVSRE†	†TVÐE·IVSTVS
325c	†SISEBVTVSRE†	†TVÐEIVSTVS·

325d	‡SISEBVTVSRE‡	‡TVDEIVSTVS:
325e	‡SISIBVTVSRE‡	‡TVDEIVSTVS
325f	‡SISIBVTVSRE‡	‡TVDEIVSTVS
325g	‡SISEBVTVSRE	‡TVDEIVSTVS
325h	‡SISEBVTVSRE	‡TVDEIVSTVS·
326	SISEBVTVSRE:	‡TVDEIVSTVS
327	‡SISEBVTVSREX	‡TVRICOPIVS
328	‡SISEBVTVSRE‡	‡VALLEARITIA
329	‡SISEBVTVSRE‡	‡TVLLVCOPIVS
390a	‡SVINTHILA·RE	‡COLEIAPIVS·
390b	‡SVINTHIL·ARE	‡COLEIAPIVS
391a	‡SVINTHILAREX	‡EGITANIAPIVS
391b	‡SVINTHILAREX	‡EGITANAPIVS
391c	‡SVINTHILAREX	‡E·ITANIAPIVS
391d	‡SVINTHILARIX	‡EG·I·TANIAPIVS
397a	‡SVINTHILAREX	‡EMINIOPIVS
397b	‡SVINTHILAR·	‡EMINIOPIVS
398	‡SVINTILARE·	‡IMINIOPIVS
399	‡SVINTILARE·	‡LAMECOPIVS
401	‡SVINIHILE:	‡VESEOPIVS
402	‡SVI·N·IL·R·	‡ALIOBR·OPI·
403	‡SVINTILARE·	‡ASTORICAPI·
404a	‡SVINTILARE	‡AVRIENSEPVS
404b	‡SVINTILARE	‡AVRIENSEP·VS
405	‡SVINTHILARE	‡BRACARAP·VS
406	‡SVHINTILARE	‡BRACARAPIVS
407a	‡SVHINTILARE	‡BRACARAPIVS
407b	‡SVINTHILARE	‡BRACARAPIV:
408a	‡SVINTHILARE	‡BRACAR·PIV·
408b	‡SVINTHILARI	‡BRACAR·PIV·
409a	‡SVINTHILAREX	‡PIVSBACAR·
409b	‡SVINTHILARE	‡IV·SB·ACARA
409c	‡SVINTILHARE	‡PIVSBACARA
409d	‡SVINTHILARE	‡PIVSBACAR:
409e	‡SVINT·L·RE	‡PIV·BRAC·RA
409f	‡SVINTILARE	‡PIVSB·RACA·
410a	‡SVINTHILAREX	‡CAL·PA‡PIVS
410b	‡SVINTHILARE::	‡CALAP‡PIVS
410c	‡SVINTILAR	‡CALAPASO

411	†SVINTILAR	†C·SSAVIOPIS:
412	†SVINTHILAREX	†CEPISPIVS
413a	†SVINTILARE	†FRAVCELLOP·I·
413b	†SVINTIL·A·RE:	†FRAVCELLOPI
413c	†SVINTILARX	†FRAVCELLOP
414	†SVINTILARE:	†GIORRESPIVS
415	†SVINTILARE	†GIORRESPIVS
416	†SVINTILARE	†LAETERAPIVS
417	†SVINTIHLARE	†LABRENTIOPIVS
418a	†SVINTILAREX	†LEIONEPIVS:
418b	†SVINTILARE	†LEI·ONEPIVSI
419	†SVINTHILARE	†LVCOVICT·R
420a	†SVINTHILARE	†LVCOVICT·R
420b	†SVINTHIL·ARE	†LVCOVICTOR
420c	†SVINTHIL·ARE	†LVCOVICTOR:
421	†SVINTIIAIE	†NANḡOLASI·V
422	†SVINTIVRES	†PAVENTIACA
423	†SVINTILARE†:	†PETRAPIVS·:
424	†SVINTILARE	†PINCIAPIVS
425	†SVINTILARE	†PORTVCALEPIV
426	†SVINTILARE	†PORTVCALEPIV
427	sen descrición (Suintila)	sen descrición (<i>Semure?</i> , <i>Eliberri?</i>)
428	†SVINTIAARE	†TVRIVIANAPIVS
429a	†SVINTHILAREX	†TVDEIVSTVS
429b	†SVINTHILARE	†TVDEIVSTVS
429c	†SVINTHILARE	†TVDEIVSTVS★
429d	†SVINTHILADE:	†TVDEIVSTVS
429e	†SVINTHILARE†·	†TVDEIVSTVS
430a	†SVINTHILAREX	†TVDEIVSTVS
430b	†SVINTHILARE·	†TVDEIVSTVS
431a	†SVINTHILARE	†TVRICOPIVS
431b	†SVINTHILARE	†TVRICOPIVS
432a	†SVINTIL·A·R	†VEN·TOS·AP·:
432b	†SVINTIL·A·R·:	†VEN·TOS·AP·:
466a	†SISENANDVSREX	†EGITANIAPIVS
466b	†SISENANDVSREX	†EGITANIAPIVS
466c	†SISENANDVSRE	†EGITANIAPIVS
466d	†SISENANDVSRE	†EGITANIAPIVS★
466e	†SISENANDVSRE★	†EGITAINIAPIVS

466f	sen descrición (Sisenando)	sen descrición (Idanha)
468	‡SISENA:DVSRE	‡PIVSLAMECO:
469	‡S·S·NA·DV·RE	‡PI·SB:I·R·C·R·
470	‡SESENANDVSRE	‡TVRIVIANAPIVS
495	‡CHINTILAR:	‡CALIABR:IA:
496	‡CHINTHILAREX	‡EGITANIAPIVS
500a	‡CINTHILAREX	‡EMINIOPIVS
500b	‡CHINTIHLAREX	‡EMINIOPIVS
500c	sen descrición (Chintila)	sen descrición (<i>Eminio</i>)
501	‡CHINTI·LAREX	‡BRACARAPI·S
502	‡CHINTILARE·	‡LVCVPIVS★
503	‡CINTILAR:	‡PETRAPIVS★
504	sen descrición (Chintila)	sen descrición (<i>Toruiana</i>)
520a	‡TVLGANREX	‡EGITANIAPIVS
520b	‡TVLGANREX	‡EGITANIAPIVS
524	‡TVLCANRE	‡PIVSLAETERA
525	‡TVLGAREX★·	‡LVCVPIVS★
548	‡CI·DA[...]VSR·‡	‡EGITANIAPIVS
551	‡CH:NDASV:NTSRIX	‡LAMECOPIVS
552a	‡CINSVINØVRE	‡ASTVRIEPIVS
552b	‡CINSVINØVRE	‡ASTVRIEPIVS
552c	‡CINSVINØV·RE	‡ASTVRIEPIVS
552d	‡CINSVINØVSRE	‡ASTVRIEPIVS
552e	sen descrición (Chindasvinto)	sen descrición (<i>Asturie</i>)
553	‡CHENDAVINTVSR:	‡AVRENSEPIVS:
554	‡CINDASVINTH	‡BRACARAPIV·
555a	‡C:NDAVIN·V·R:	‡BRACARAPIV:
555b	‡C·NDASVIN·V·R:	‡BRACARA·PIV
556a	‡CINSVINØVSRE‡	‡BRACARAPIVS
556b	‡CISVINØVSRE‡	‡BRACARAPIVS
556c	‡CINSVINØVSR·	‡BRACARAPIVS
556d	‡CINSBIN:VSRE	‡BRACARAPIVS
556e	‡CIN·NþA·VI·þ·R·	‡BRACAR·P·V·
556f	‡CNSVINSVSRE	‡BRACARAPIVS
557a	sen descrición (Chindasvinto)	BRACARAPIVS
557b	sen descrición (Chindasvinto)	sen descrición (Braga)
558a	‡CINDAVINTV·R	‡CALAPAXP·V
558b	‡CINþASVINT·R	‡CALAPA‡P:
559	‡CINDA·SVINT:	‡FRAVCEL:O

560a	𐆚CINSVINØVS	𐆚LVCVPIVS★
560b	𐆚CINSVINØVSR:	𐆚LVCVPIVS★
560c	𐆚CINSVINØV:P	𐆚LVCVPIVS★
560d	sen descrición (Chindasvinto)	LVCVPIVS (?)
561	𐆚CIDSVINTV·R	𐆚PETRAPIVS·:
562a	𐆚CNDA·VINTVSRE·	𐆚TORIVI·ANA·PIVS
562b	𐆚CNDASVINTVSR:	𐆚TORIVIANAPIVS
563a	𐆚CINSVINØVSREX	𐆚TVDEIVSTVS
563b	𐆚CNSVINØVSP𐆚	𐆚TVDEIVSTVS
570	𐆚CN:VINOV:R:X	𐆚RCCE:VINOVP𐆚 (monograma: Viseu?)
598a	𐆚RECCESVINØVSP𐆚	𐆚EGITANIAPIVS
598b	𐆚RECCESVINØVSRX	𐆚EGETANIAPIVS
599	𐆚RECCESVINTVSREX	𐆚EGITANIAPIVS
607	R:VINOV:R:X:	RCCE:VINOVP𐆚 (monograma: Viseu?)
608a	𐆚RECCESVINØVSP𐆚	BRACARAPIVS
608b	𐆚RECCESVINØVSP𐆚	BRACARAPIVS
608c	𐆚RECCESVINØVSR	BRACARAPIVS
608d	sen descrición (Recesvinto)	sen descrición (Braga)
609	𐆚RECCESVINØVSR	TVDEPI:VS
630	𐆚I·D·N·M·E·VVA·MBAR·	𐆚T·VDEPIVS
654a	𐆚I·D·IN·M·NERVIGIVSP𐆚	𐆚EGITANIAPIVS
654b	𐆚I·D·N·M·N·ERVIGIVSP𐆚	𐆚EGITANIAPIVS
655a	𐆚I·D·N·M·N·ERVIGIVSP𐆚	𐆚EGITANIAPIVS
655b	𐆚I·D·IN·M·E·NERVIGI·S·P·	𐆚EGITANIAPIVS
699a	𐆚I·D·N·M·N·EGICAP𐆚	𐆚EGITANIAPIVS
699b	𐆚I·D·N·MN·EGICAP𐆚	𐆚EGITANIAPIVS
700	𐆚IND·IN·M·NEEGICAP𐆚	𐆚EGITANIAPIVS
710	𐆚I·DINM·EGICAP𐆚VCTR	𐆚BRACARAPIVS
711a	𐆚XPNMNEGICAP𐆚VCT	𐆚TVDEPIVS
711b	𐆚NXPNMNEGICAP𐆚VCT	𐆚TVDEPIVS
711c	𐆚N·XPNMNEGICAP𐆚VLT	𐆚TVDEPIVS
747a	𐆚INDN·MEGICP𐆚	𐆚VVITTIZAP𐆚 (monograma: Idanha)
747b	𐆚INDN·M·N·EGICAP𐆚	𐆚IDNHEVVITTIZAP𐆚 (monograma: Idanha)
747c	𐆚INDN·M·EGICAP𐆚	𐆚INDENMEVVITTIZAP𐆚 (monograma: Idanha)
747d	𐆚IND·N·MEGICAP𐆚	𐆚INDENMEVVITTIZAP𐆚 (monograma: Idanha)
748a	𐆚INDN·M·EGICAP𐆚	𐆚INDNMEVVITTIZAP𐆚 (monograma: Idanha)
748b	𐆚INDINMEGICAP𐆚	𐆚VVITTIZAP𐆚 (monograma: Idanha)
748c	𐆚INDI·M·NE·G·I·CA·P𐆚·	𐆚VVITTIZAP𐆚 (monograma: Idanha)
748d	𐆚INDN·M·EGICAP𐆚	𐆚ID·NMEVVITTIZAP𐆚 (monograma: Idanha)

749a	⚭INDNNEGICAP	⚭VVITTIZAP⚭ (monograma: Idanha)
749b	⚭IDINMEGICAP⚭RGS	⚭VVITTIZAP⚭REGIS (monograma: Idanha)
749c	⚭IDNNMEGICAP⚭REGS	⚭VVITTIZAP⚭REGS (monograma: Idanha)
758a	⚭IDINMEGICAP⚭R·G·S	⚭VVITTIZAP⚭REGES (monograma: Braga)
758b	⚭IPINMEGICAP⚭	⚭VVITTIZAREX (monograma: Braga)
759a	⚭IN·E·EG·ICAP·⚭	⚭I·DN·EVVIT·ZP⚭ (monograma: Lugo?)
759b	⚭IN·NMIN·EGICAP⚭	⚭I·DN·NE·AA·TTO (monograma: Lugo?)
785a	⚭INDHHEVVITTIZAP⚭	⚭EGITANIAPIVS
785b	⚭INDN·I·EVVITTIZAP⚭	⚭EGITANIAPIVS
785c	⚭N·NMEVVITTIZAP⚭	⚭EGITANIAPIVS
785d	⚭NDNEVVITTIZAP⚭	⚭EGITANIAPIVS
792	⚭INDIHNVVITTIZAP⚭	⚭BRACARAPIVS
793	⚭IND·NE·IT·LVP	⚭SVL·VCV·PIS
794a	⚭IND·NERVDERICVSP⚭	⚭EGITANIAPIVS
794b	⚭INDVERVDERICVSP⚭	⚭EGITANIAPIVS
794c	⚭INDNERVDERICVSP⚭	⚭EGITANIAPIVS
794d	sen descrición (Rodrigo)	sen descrición (Idanha)

6.9. Diverxencia numismática entre *pagi* e *ecclesiae* in uicino

CECA	topónimo no <i>Parroquial</i>	denominación	dependencia episcopal
ADONIS	<i>(Adonesse)</i>	<i>ecclesia in uicino</i>	Braga
ALIOBRIO	<i>Aliobrio</i>	<i>pagus</i>	Braga
BERGANCIA	<i>Brigantia</i>	<i>pagus</i>	Braga
CEPIS	<i>Cepis</i>	<i>pagus</i>	Porto
EWESIS	<i>Equesis</i>	<i>ecclesia ad portum</i>	Braga
LABRENTIO	<i>Labrencio</i>	<i>pagus</i>	Porto
NANDOLAS	<i>Mandolas</i>	<i>pagus</i>	Porto
PALANTVCIO	<i>Palantucio</i>	<i>pagus</i>	Braga
PALENTIACA	<i>Palentiaca</i>	<i>pagus</i>	Porto
PANNONIAS	<i>Pannonias</i>	<i>pagus</i>	Braga
LAETERA	<i>Laetera</i>	<i>pagus</i>	Braga
TVRICO	<i>Tureco</i>	<i>pagus</i>	Braga
TORNIO	<i>(Turonio)</i>	<i>ecclesia in uicino</i>	Tui
VALLEARITIA	<i>Ualle aritia</i>	<i>pagus</i>	Porto

7.1. Coincidencia dos cómputos plinianos para a *Hispania citerior*

PASAXE (Plin., <i>Nat.</i> , III)		CIRCUNSCRICIÓN	CÓMPUTO
primeiro cómputo	18	provincia <i>Hispania Citerior</i>	293 <i>ciuitates</i>
segundo cómputo	23	<i>conuentus Tarraconensis</i>	42 <i>populi</i>

	24	<i>id., Caesaraugustanus</i>	<i>55 populi</i>
	25	<i>id., Carthaginensis</i>	<i>65 populi</i>
	26	comunidade étnica dos <i>Uarduli</i>	<i>14 populi</i>
	<i>id.</i>	<i>id., dos Turmogidi</i>	<i>4 populi</i>
	<i>id.</i>	<i>id., dos Carietes e Uennenses</i>	<i>5 ciuitates</i>
	<i>id.</i>	<i>id., dos Pelendones</i>	<i>4 ciuitates</i>
	<i>id.</i>	<i>id., dos Uaccaei</i>	<i>17 ciuitates</i>
	27	<i>id., dos Cantabrics</i>	<i>9 populi</i>
	<i>id.</i>	<i>id., dos Autrigones</i>	<i>10 ciuitates</i>
	<i>id.</i>	<i>id., dos Areuaci</i>	<i>6 oppida</i>
	26-27	total do <i>conuentus Cluniensis</i>	[69 entidades locais]
	28	<i>conuentus Asturum</i>	<i>22 populi</i>
	<i>id.</i>	<i>id., Lucensis</i>	<i>16 populi</i>
	<i>id.</i>	<i>id., Bracarum</i>	<i>24 ciuitates</i>
	23-28	total do desglose sub-provincial	[293 entidades locais]

7.10. Rexistro de póleis ptolemaicas

LUGO		ASTORGA		BRAGA	
adscripción	«πολεις»	adscripción	«πολεις»	adscripción	«πολεις»
Αρταβρων	Κλανδιονεριον	η Αστουρια	Λουκος Αστουρων	Βρακαριων	Βρακαραυγουστα
	Νοουιον		Λαβερνις		Καλαδουνον
Λουκηνσιων	Βουρον		Ιντεραμνιον		Πινητος
	Ολινα		Αργεντεολα		Κομπλουτικα
	Ουικα		Λαγκιατοι		Τουντοβριγα
	Λιβουγκα		Μαλιακα		Αραδουκκα
	Πιντια		Γιγια	Τουροδων	Υδατα Λαια
	Καρονιον		Βεργιδον Φλαουιον	Νεμετατων	Ουολοβριγα
	Τουρουπτιανα		Ιντεραμνιον Φλαουιον	Κοιλερινων	Κοιλιοβριγα
	Γλανδομιρον		Λεγιων ζ Γερμανικη	Βιβαλων	Φορος Βιβαλων
	Οκελον			Λιμικων	Φορος Λιμικων
	Τουρριγα	Βριγαικινων	Βριγαικιον	Γρουιων	Τουδαι
Καπορων	Ιρια Φλαουια	Βαιδουνηνσιων	Βαιδουνια	Λουαγκων	Μερουα
	Λουκος Αυγουστου	Ορνιακων	Ιντερκατια		
Κιλινων	Υδατα Θερμα	Λουγγωνων	Παιλοντιον	Κουακερνων	Υδατα

Λεμανων	Δακτονιον	Σαλινων	Ναρδινιον		Κουακερνων
Βαιδων	Φλαουια Λαμβρις	Σουπερατιων	Πετανονιον	Λουβαινων	Καμβαιτον
Σεουρρων	Ταλαμινη	Αμακων	Αστουρικα Αυγουστα		
	Υδατα Κουντινα	Τειβουρων	Νεμετοβριγα	Ναρβασων	Φορος Ναρβασων
		Γιγουρρων	Φορος Γιγουρρων		

8.9a. Bispados do período suevo-católico

SÉ	Braga I (569)	Braga II (572)
Astorga	-	Polimio
Braga	Lucrecio	Martíño
Dume	Martíño	
Bretoña	Malioso (?)	Mahiloc
Coimbra	Lucecio	
Idanha	-	Adorico
Iria	André	
Lamego	-	Sardinario
Lugo	-	Nitixio
Meinedo	-	Viator
Ourense	-	Witimer
Tui	-	Anila
Viseu	-	Remisol
sé incerta	Coto	-
	Ilderico	
	Malioso (?)	
	Timoteo	

8.9b. Asistencias galaicas ao terceiro concilio de Toledo (585)

SÉ	bispo católico	bispo ariano retractado
Astorga	Talasio	-
Braga	Pantardo	-
Dume	Xoán	-
Eminio	Posidonio	-
Idanha	-	-
Iria	Domingos	-
Lamego	Filipos	-
Laniobris	Ermarico	-
Lugo	Nitixio	Bequila
Ourense	Lopato	-
Porto	Constancio	Arvito

Tui	Neufila	Gardingo
Viseu	-	Sunnila

8.9c. Bispados galaico-visigodos (i)

SÉ	Decreto de Gundemaro (610-612?)	Toledo IV (633)	Toledo VI (638)	Toledo VII (646)	Toledo VIII (653)	Toledo IX (655)
Astorga	-	Concordio	Oscando	Candidato		Elpidio
Beteka (?)	-	-	-	-	-	-
Braga	-	Xulián		-	Potamio	Fructuoso
Bretoña	-	Metopio	-	Sonna	Sosano	-
Caliabria	-	Servus-Dei			Celedonio	-
Coimbra	-	Ermulfo	Renato	-	Siseberto	-
Dume	Benxamín	Xermán	-	Ricimiro		-
Idanha	Licerio	Montense		Armenio	Sclua	-
Iria	-	Samuel	Gotomaro	-	Vencíbel	-
Laberricensis (?)	Vitulacio	-	-	-	-	-
Lamego	-	Profuturo	Lamego	Witerico	Filimiro	-
Lugo	-	Vasconio			Hermefredo	
Ourense	Teodoro	David		Godesteo	Sonna	-
Porto	Arxeberto	Ansiulfo	Ariulfo	-	-	Flavio
Tui	-	Anastasio		Ademiro	Beato	-
Viseu	Gundemaro	Lauso	Farmo		Wadila	-

8.9d. Bispados galaico-visigodos (ii)

SÉ	Braga III (675)	Toledo XII (681)	Toledo XIII (683)	Toledo XV (688)	Toledo XVI (693)
uillula Aquis (?)	-	abolición conciliar	-	-	-
Astorga	Isidoro	-	Aurelio		
Uerecensis (?)	-	-	Potamio	-	-
Braga	Xulián	Liuva	Liuva	Faustino	Félix
Dume	-	-		Vicente	
Bretoña/ Laniobris	Bela	-	Brandila	-	Sunagisidus
Iria	Félix				-
Lugo	Rectóxnnes	Eufrasio			Potencio
Ourense	Hilario	-	Alarico	Fructuoso	
Porto	Froarico				-
Tui	Xenitivo		Oppa	Adelfo	

8.10. Sacerdocios pagáns

FONTE	ACHADO	NOME	ORIGO	SACERDOCIO	CRONOLOXÍA
CIL II, 2426 = RAP, 549	Braga	Camalo	bracaraugustano	Braga	flaviana
CIL II, 2416 = RAP, 454	Braga	Lucrecia Fida	incerta	Braga	século II
CIL II 2638 = IRPLe 77	Astorga	Memio Bárbaro	incerta	Lugo	séculos I-II
CIL II 4215 = RIT 276	Tarragona	Flavio Sabino	límico	Braga	?
EE VIII, 199 = RIT, 284	Tarragona	Xulio Adoptivo	incerta	Lugo	180-200

9.2. Arcediagados pleno-medievais bracarenses, segundo A. J. da Costa (1997a: 372)

ARCEDIAGADOS DO CENSUAL	ARCEDIAGADOS EN 1145 E 1188
<i>de Bracara</i>	<i>de circuitu Bracare</i>
<i>terra de Faria</i>	<i>de Faria</i>
<i>terra de Uermui</i>	<i>de Uermui</i>
<i>terra de Sandi</i>	<i>ecclesie de Sandi</i>
<i>terra de Lagenoso</i>	<i>de Lanioso cum ecclesiis de Sandi [...] et cum ecclesiis de Pradaluar et Penna Fideli Ueria</i>
<i>inter Limiam et Neuia, terra Prioris, terra Abatis</i>	<i>de inter Neuia et Limiam</i>
<i>inter Neuia et Cadauo, de Neuia</i>	<i>archidiaconatus qui dicitur de Neuia</i>
<i>inter Omine et Limia, de Regalados</i>	<i>Sancti Antonini</i>
<i>terra de Uanati</i>	<i>de Uanadi</i>
<i>inter Homine et Cadauo</i>	<i>de inter Hominem et Cadauum</i>

9.3. Referencias irienses cruzadas

DOCUMENTO DE TRUCTINO (868)	CRONICÓN IRIENSE (século XI?)	BULA DE PASCUAL II (1110)	DIVISIÓN ARCEDIAGAL (1177)	DENOMINACIÓN PATRIMONIAL
<i>Besaucos</i>	<i>Bizcaos</i>	<i>Bisancos</i>	<i>Bisaucis</i>	Bezoucos
<i>Plutios</i>	<i>Prucios</i>	<i>Prucios</i>	<i>Prucos</i>	Pruzos
<i>Nemitos</i>	<i>Nemitos</i>	<i>Nemitos</i>	<i>Nendos</i>	Nendos
<i>Faro</i>	<i>Farum</i>	<i>Faro</i>	<i>Faro</i>	Faro
<i>Bregantinos</i>	<i>Bregantinos</i>	<i>Brecantinos</i>	<i>Bregantinos</i>	Bergantiños
	<i>Selagiam</i>	<i>Salagia</i>	<i>Seagia</i>	Seaia
<i>Seminaria</i>	<i>Uimiantium</i>			-
<i>Nemancos</i>	-	<i>et cetera usque ad Oceanum</i>	<i>Soneyra</i>	Soneira
<i>Carnota</i>	-	<i>Gentines</i>	<i>Nimancos</i>	Nemancos
<i>Pistomarcos</i>	<i>Pistomarcos</i>	<i>Gentines</i>	<i>Intines</i>	Entíns
<i>Celticos</i>		<i>Pistomarcus</i>	<i>Pistomarchos</i>	Posmarcos
		<i>Celticos</i>	<i>Celticos</i>	Céltigos
	<i>Duuriam</i>	<i>Dubria</i>	<i>Dubria</i>	Dubra
	-	<i>Barchala</i>	<i>Barchala</i>	Barcala

<i>Montanos</i>	<i>Montanos</i>	<i>Montanos (1º)</i>	<i>Montanos (1º)</i>	Montaos	
		<i>Montanos (2º)</i>	<i>Montanos (2º)</i>		
-	<i>Coronamancos</i>	<i>Coronatum</i>	<i>Coronato (1º)</i>	Cornado	
-	-		<i>Coronato (2º)</i>		
<i>Marcola</i>	-			<i>Coporos</i>	Marzoa, Barbeiros
<i>Bauegio</i>	<i>Uelegiam (?)</i>			<i>Bauegium</i>	Benvexo
-	-	<i>Dormiana</i>		Dormeá	
<i>Monte sacro</i>	-	<i>Mons sacer</i>	<i>Montesacro</i>	Monte Sacro	
-	-	<i>Superato</i>	<i>Sobrado</i>	Sobrado, Présaras	
-	<i>Merciam</i>	<i>Mercia</i>	<i>Pilonio</i>	Merza, Piloño, Ínsua de Loño	
-	-		<i>Insula</i>		
-	-	<i>Circuitello</i>	<i>Cercedello</i>	Cercedelo	
-	<i>Tabeyrolos</i>	<i>Taberiolus</i>	<i>Taberilus</i>	Tabeirós	
-	<i>Uelegiam (?)</i>				
-	<i>Morracium</i>	<i>Morracium</i>	<i>Moracio</i>	Morrazo	
-	<i>Saliniensem</i>	<i>Salniense</i>	<i>Salnes</i>	Salnés	
-	<i>Moraniam</i>	<i>Terra termarum</i>	<i>Morania</i>	Moraña (de abaixo)	
-	<i>Celenos</i>	<i>Arcubus</i>	Montes (1º)	Moraña (de arriba)	
-	<i>Montes</i>	<i>Terra montium</i>		Montes (2º)	Terra de montes, Millerada
-	-				
-	-	<i>Iriense</i>	<i>Yria</i>	Iria	
-	<i>Amaeam</i>	<i>Amaheae</i>	<i>Ameya</i>	Amahía	
-	-		Giro	Xiro	
<i>Trasancos</i>	<i>Trasancos</i>	-	-	Trasancos	
<i>Lauacengos</i>	<i>Lauacencos</i>	<i>Louacengos</i>	-	Labacengos	
-	<i>Airos</i>	<i>Arros</i>	-	Arrós	
<i>Monte nigro</i>	-	-	-	Montenegro	
-	<i>Metam</i>	-	-	Meda (Deza)	
-	<i>Hour</i>	-	-	?	
-	<i>Scutarios</i>	-	-	?	

9.4a. Variacións dos once distritos lucenses

TOPÓNIMO ACTUAL	Testamento de Afonso II (832)	Privilexio de Afonso VII (1154)	Bula de Adriano IV (1157)
Abeancos	<i>Auiancos</i>	<i>Auiancos</i>	<i>Auiancos</i>
Asma	<i>Asma</i>	-	<i>Asma</i>
Brosmos	-	<i>Uerosmi</i>	<i>Uerosmo</i>
Camba	<i>Camba</i>	<i>Camba</i>	<i>Camba</i>
Chamoso	<i>Flammoso</i>	<i>Framosum</i>	<i>Flamosum</i>
Deza ou Dozón?	<i>Dezon</i>	<i>Dezon</i>	<i>Dezon</i>

Froián	<i>Frolani</i>	<i>Froilanos</i>	<i>Froianos</i>
Lemos	-	<i>Lemos</i>	<i>Lemos</i>
Neira	<i>Neria</i>	<i>superior et inferior Neira</i>	<i>Neira superior et inferior</i>
Páramo	<i>Paramo</i>	<i>Paramos</i>	<i>Paramos</i>
Sarria	<i>Sarria</i>	<i>Sarria</i>	<i>Sarria</i>
Saviñao	<i>Sauinianos et Sardinaria</i>	-	<i>Sauinianos</i>
Valboa	<i>Ualbonica</i> , de incerta correspondencia	-	-
Valonga		<i>cum Ualonga</i> , incluída en Neira	<i>Ualonga</i>

9.4b. Rexistros territoriais lucenses

ENTIDADE	controversia diocesana	<i>Testamento do bispo D. Paio</i>	<i>Testamento maior de Odoario</i>
Abeancos	x	x	x
Asma	x	x	x
Brosmos (ou <i>ripa Sile</i>)	x		x
Camba	x		
Chamoso	x		x
Deza (ou Dozón)	x	x	x
Dorra			x
Ferreira			x
Froián	x		
Lemos	x		x
Licín			x
Lugo (<i>Suburbium</i>)			x
Mera		x	x
Narla			x
Neira(s)	x		
Pallares		x	x
Páramo	x	x	x
Sarria	x		x
Saviñao	x		x
Triacastela		x	
Ulloa		x	x
Valonga	x		
Ventosa			x

9.4c. Arciprestados tradicionais e *territoria* medievais lucenses

ARCIPRESTADO TRADICIONAL	<i>TERRITORIUM ALTO-MEDIEVAL</i>
Abadía de Samos	<i>Froian</i>
Abeancos	<i>Auiancos</i>

Aguiar	<i>Sobrada, logo Aquilar</i>
Amandi	<i>ripa Sile ou Uerosimo</i>
Ferreira de Pantón	
Bolaño	<i>Bollanio, posíbel porción de Flammoso</i>
Camba-Dozón	<i>Camba</i> (Dozón probablemente compartido co Deza)
Castro Bermún	<i>Asme</i>
Chantada	
Navego	
Ínsua-Taboada	
Coutos de Lugo	<i>Suburbium e Mera</i>
Deza	<i>Deza ou Dezon</i>
Trasdeza	
Farnadeiros	<i>Paramo</i> (Paradela e Farnadeiros se cadra se repartisen cos territoria alto-medievais veciños)
Paradela	
Páramo-Goldrame	
Ferreira-Ferreirúa	<i>Ferraria</i>
Gaiosio	<i>Nallare</i>
Gomelle	<i>Palliares</i>
Pallares	
Hospital de Incio	<i>Lemabos</i>
Incio-Somoza	
Monforte	
Santalla de Rei	
Luaces	<i>Ualonga</i>
Mestrescolía	<i>Flammoso</i>
Neira de Xusá	<i>Neira?</i>
Picato	
Valdepedroso	<i>Travessas de Fraxino?</i> (montaña lucense)
Monterroso	<i>Dorra</i>
Reboreda-Ventosa	
	<i>Uentosa</i>
Sarria	<i>Sarria</i>
Saviñao-Sardiñeira	<i>Sauiniano</i>
Ulloa-Repostería	<i>Uliola</i>
Caurel	correspondencias estudadas en §9.9
Cervantes-Cancelada	
Ferreiros de Valboa	
Valcarce	

9.14. Arciprestados tradicionais e modernos de Astorga

ARCIPRESTADO DECIMONÓNICO (Macías, 1928)	ARCIPRESTADO MODERNO (García Menéndez, 1960)
Decanato	Astorga
Órbigo	Hospital de Órbigo
«Vega y Páramo»	«Vega y Páramo», Vega de Órbigo?
«Páramo y Vega»	«Páramo y Vega»
Villafáfila	Villafáfila, incluíndo Benavente (Macías, 1928: 35)
Vidriales	Santibáñez de Vidriales, Santa Croya de Tera
Valdería	Nogarejas
Távora	Távora
Sanabria	Puente de Sanabria, Puebla de Sanabria
Carballeda	Muelas de los Caballeros, Mombuey, Villardeciervos
Valduerna	Destriana
Somoza	Santa Coloma de Somoza
Cepeda	Sueros de Cepeda
Omaña	Omaña
Urbia	Villanueva de Valdueza
Boeza	Bembibre, Torre do Bierzo
Bierzo	Cacabelos, Ponferrada, Vilafranca do Bierzo
«Ribas del Sil»	Veiga de Espiñareda, Toreno
Cabreira alta	Truchas
Cabreira baixa	Castroquilame
Valdeorras	Fontei, O Barco de Valdeorras, Sobrado
Quiroga	permutado a Lugo
Trives e Manzaneda	Pobra de Trives, Raigada
Robleda	As Ermdas, A Veiga do Bolo, Viana do Bolo
transferido de Lugo	Cabarcos
<i>id.</i>	Valcarce

11.19. Termini da meseta do Douro

ACHADO	FONTE	TEXTO
Ciudad Rodrigo (igreja de San Xoán Bautista)	<i>CIL</i> II, 857	Caesar Augustus pont(ífex) max(imus) trib(unicia) potes(tate) XXVIII co(n)s(ul) XIII pater patr(iae) terminus Aug(us)t(alis) inter Miro b(ri)genses) Ualut(enses) et Salmantic(enses) VAL
Ciudad Rodrigo (estrada a Salamanca)	<i>CIL</i> II, 858	[I]mp(erator) C[aes]ar Aug[ustu]s pontif(ex) max(imus) tribun(icia) potes(tate) XXVIII co(n)s(ul) XIII pater patr(iae) [t]erminus August(alis) inter M[ir]obr(igenses) Ualut(enses) et Bletis(amenses) VAL
Ledesma	<i>CIL</i> II, 859	[I]mp(erator) Caesar Aug(ustus) pontif(ex) maxim(us) tribunic(ia) pot(estate) XXVIII co(n)s(ul) XIII pater patr(iae) terminus augustal(is) inter Bletisam(enses) et Mirobr(igenses) et Salm(anticenses)

Salamanca (sección meridional da muralla)	Laguna Durán, 2018	[I]mp(erator) Caesa[r August]us [pontifex] maxi[m(us) tribun]icia potesta[te] XXVIII co(n)s(ul) XIII pater] patria[e] ter[m]inus aug[ustalis inte]r Copol[ibedenses et Miro]brige[ns(es)]
Traguntía, Yecla de Yeltes	CIL II, 5033	[Imp(erator) Caesar Aug(ustus) pontif(ex) maxim(us) tribunic(ia) potest(ate) XXVIII co(n)s(ul) XIII pater patr(iae) terminu]s augustalis [inter Mi]robrigenses [Salm(anticenses) et] Polibenses

11.43. Rexistro dos *Lancienses lusitanos* (segundo Guerra, 2007, con engádegos puntuais)

MENCIÓN	TEMA	LUGAR	REFERENCIA
xenérica	literario	-	Plin., <i>Nat.</i> , IV, 118
	<i>terminus</i>	Pêro Viseu, Fundão	<i>AE</i> 1976, 273
	<i>origo</i>	Alía, Cáceres (posibelmente referente aos <i>Lancienses</i> ástures)	<i>EE</i> IX, 115
<i>Ocelenses lancienses</i>	literario	-	Plin., <i>Nat.</i> , IV, 118
<i>Lancienses oppidani</i>		-	Ptol., <i>Geog.</i> , II, 5, 7
	viario	Alcántara	<i>CIL</i> II, 760
		Lameira, Belmonte (abreviatura incerta)	Belo, 1960: 41-44
	<i>terminus</i>	Salvador, Penamacor	<i>CIL</i> II, 460
	<i>origo</i>	Idanha	<i>FE</i> , 153
			Almeida, 1956: nº. 27
			<i>id.</i> , nº. 36
Nuñomoral, Cáceres		Beltrán Lloris, 1975-1976: nº. 1	
<i>Lancienses transcudani</i>	viario	Alcántara	<i>CIL</i> II, 760
	<i>origo</i>	Mérida	<i>CIL</i> II, 5261
		Caldas de Vizela	<i>EE</i> VIII, 112

13.2. Institucións pre-municipais galaicas

MENCIÓN INSTITUCIONAL	CATÁLOGO EPIGRÁFICO	ADSCRICIÓN ÉTNICA	CORRESPONDENCIA INSTITUCIONAL
<i>concilium</i>	<i>AE</i> 1986, 298	<i>Uisanci</i>	órgano deliberativo
	Encarnação & Pinho, 2001	<i>Paesures, Seareae</i>	
<i>legatus</i>	<i>AE</i> 1984, 553	<i>Lougei</i>	maxistratura circunstancial
<i>magistratus</i>	<i>CIL</i> II, 2633	<i>Zoelae</i>	maxistratura suprema
	<i>IRPLu</i> , 55	<i>Lougei?</i>	
<i>princeps</i>	<i>AE</i> 1946, 121 = <i>ERA</i> , 14	<i>Albiones</i>	xefatura étnica
	<i>CIL</i> II, 2585 = <i>IRPLu</i> , 34	<i>Copori</i>	
<i>senator</i>	<i>CIL</i> II, 5629 = <i>CIRG</i> I, 13	incerta	órgano deliberativo

13.4. Institucións municipais galaicas

LUGAR	<i>ciuitas</i> implicada	<i>augur</i>	<i>curator</i> <i>rei p.</i>	<i>cursus</i> <i>hon.</i>	<i>Iluir</i>	<i>flamen</i>	<i>legat.</i>	<i>lictor</i>	<i>mag.</i>	<i>ordo</i>	<i>tab.</i>
Asadur	<i>Interamici</i>		x								
Astorga	<i>Uallatia?</i>	x									
	<i>Asturica</i>				x	x			x		
					?						
	<i>Zoelae</i>										
Avelãs										x	
Braga	<i>Bracara</i> <i>Augusta</i>					x				x	
Tarragona				x							
	<i>Aquae</i> <i>Flauiae</i>			x							
Chaves										x	
Castromao	<i>Coelerni</i>						x				
León	<i>Legio</i>							x			
Lugo	<i>Lucus</i>					x				x	x
Pte. Puñide	<i>Copori?</i>									x	
Ambía	<i>ciuitates</i> <i>incertas</i>					?					
Tarragona				x							
	<i>Auobriga</i>			x							
	<i>Brigiaecum</i>			x	x						
	<i>Lancia</i>			x	x						
	<i>Limici</i>			x	x						